

चित्रांची सूची.

भाग १ ला—तत्त्वज्ञान.

- (१) महर्षि वात्सीकि योगवासिष्ठ लिहित वसलेले आहेत. (पृष्ठ १५
ब्रह्मदेव त्यांच्याकडे ' हा ग्रंथ तू परिपूर्ण कर ' असे
संगण्याकरितां आले आहेत, असे दृश्य.
- (२) दशरथ राजाची सभा. (पृष्ठ ३८)
- (३) मोक्षमंदिर. (पृष्ठ ८५)
- (४) तीन प्रधान नाड्या (सुषुम्ना, इडा व पिंगला), कुंड- (पृष्ठ १४६)
लिनी व पद्मचक्रें दाखविणारी मनुष्याची आकृति.
- (५) चिदाकाश. (पृष्ठ १६४)

भाग २ रा—गोष्टी.

- (६) सरस्वतीदेवीसह ब्रह्मांडाच्या बाहेर आल्यावर लीलेला
परमाकाशांत कौट्यवाचि ब्रह्मांडें दिसलीं. (पृष्ठ २४)
- (७) श्रीकृष्ण व अर्जुन रथांत बसलेले आहेत. (पृष्ठ १९२)
- (८) शिलिध्वजराजापुढें लुडाला प्रकट झाली. (पृष्ठ २३५)
- (९) वसिष्ठांनी पाहिलेले पंचमुखी रुद्राचें भयानक रूप. (पृष्ठ २६२)

सर्व ग्रंथाची अनुक्रमणिका.

विषय	पृष्ठे
(१) उपोद्घात.	१-१९
(२) श्री. ज. स. उर्फ तात्यासाहेब करंदीकर, माजी संपादक 'केसरी' पुणे, यांची प्रस्तावना.	२०-३१
(३) श्री. शे. बा. उर्फ सोनोपंत दांडेकर, माजी प्रिन्सिपाल, स. प. कॉलेज, पुणे, यांचे प्रास्ताविक चार शब्द.	३२-३७
(४) नामदार बाळासाहेब खेर, पंतप्रधान, मुंबई, यांचा अभिप्राय	३८
योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान, भाग १ ला.	
(५) सविस्तर अनुक्रमणिका.	१-१०
(६) योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान.	१-४०५
(७) शुद्धिपत्र.	१-२
योगवासिष्ठांतील सुरस गोष्टी, भाग २ रा.	
(८) प्रस्तावना.	१-५
(९) अनुक्रमणिका.	६-८
(१०) योगवासिष्ठांतील सुरस गोष्टी.	१-२९५
(११) शुद्धिपत्र.	१
योगवासिष्ठांतील सुभाषिते, भाग ३ रा.	
(१२) प्रस्तावना.	२-५
(१३) अनुक्रमणिका.	१
(१४) सुभाषिते.	१-५५
(१५) शुद्धिपत्र.	५६
(१६) या ग्रंथांत आलेले पारिभाषिक शब्द व त्यांच्या व्याख्यांचे स्थलनिर्देश.	१-४

॥ श्री रामचंद्राय नमः ॥

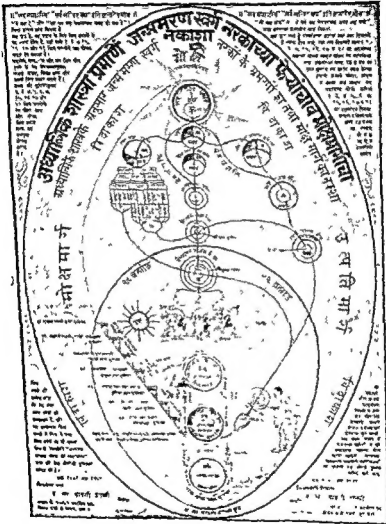
पूर्णानंदस्वभावः स्वजनहितकृते माययोपात्तकायः ।
कारुण्यादुद्दिधीर्पुर्जनमनवरत्नं मोहपङ्के निमग्नम् ॥
आविश्यान्तर्वासिष्ठं बहिरपि कलयन् दिव्यभावं वितेने ।
यः संवादेन शास्त्रामृतजलाधिभुं रामचंद्रं प्रपद्ये ॥

[या श्लोकाचा अर्थ या ग्रंथाचा ' उद्गोष्ठात ' याच्या पाहिल्या पृष्ठावर दिला आहे.]

अध्यात्मशास्त्राचा रंगीत नकाशा.

(मराठी व हिंदी) आकार १४ इंच x २० इंच.

(याचा उल्लेख 'उपोद्घात' पृष्ठ ३ वर करण्यांत आला आहे)

लेखकः—रघुनाथ भास्कर पावगीशास्त्री.

२०२१२ सदाशिव पेठ, भावेस्कूलजवळ, पुणे २.

नकाशाची किं. एक रुपया, त्याच्या स्पष्टीकरणाच्या पुस्तकाची किं. चार आणे,
व्ही. पी. केन्हास १० आणे जादा खर्च येईल.

ज्यांनी श्रीयोगवासिष्ठासारख्या मोठमोठ्या अध्यात्म ग्रंथांवर प्रवचनें करून त्यांत मोठें प्राविण्य मिळविलें व ज्यांच्या रूपेणें मला श्रीयोगवासिष्ठादि ग्रंथांचें परिशीलन करितां आलें व हा ग्रंथ लिहितां आला, त्या परमपूज्य कै. वेदशास्त्रसंपन्न तीर्थरूप भास्करशास्त्री पावगी यांच्या चरणीं हा योगवासिष्ठाचा सारभूत ग्रंथ मी अनन्य भावानें व भक्तीनें अर्पण केला आहे.

— रघुनाथ भास्कर पावगीशास्त्री.

लेखक

वे. शा. सं. र. भा. पावगीशास्त्री.

उपोद्घात.

पूर्णानंदस्वभावः स्वजनहितकृते माययोपात्तकायः ।

कारुण्यादुद्दिधीर्पुर्जनमनवरतं मोहपङ्के निमग्नम् ॥

आविश्यान्तर्घसिष्ठं बहिरपि कलयन् शिष्यभावं चित्तेन ।

यः संवादेन शास्त्रासृतजलधिमुं रामचंद्रं प्रपद्ये ॥

“ ज्याचा पूर्ण आनंदी स्वभाव आहे, ज्याने आपल्या भक्तांचे कल्याण करण्याकरिता मायेच्या योगाने देह धारण केला आहे, ज्याला मोहलुपी पंकांत सतत निमग्न झालेल्या लोकांची दया येऊन त्याचा उद्धार करण्याची इच्छा झाली, म्हणून ज्याने बसिष्ठांच्या अंतःकरणांत शिष्ट व बाहेरहि आपण स्वतः शिष्यभाव पत्करून संभाषणरूपाने अध्यात्मशास्त्ररूपी अमृताचा समुद्र (योगवासिष्ठ) निर्माण केला, त्या ह्या श्री प्रभु रामचंद्राला मी (अनन्य भावाने) शरण आलों आहे.”

अशा तऱ्हेने वरील श्लोकांत वर्णन केलेल्या श्री प्रभु रामचंद्राचे स्मरण करून मी माझ्या स्वतः विषयी व या माझ्या ग्रंथाविषयी थोडी मोहिती माझ्या वाचकांच्या पुढे ठेवीत आहे.

शुचीनां श्रीमतां गेहे गुप्ते गुणवतां सतां ॥ नि. पू. १२६-५०

अथवा योगिनामेव फूले भवन्ति धीमताम् ॥ भ. गी. ६-४६

महर्षि बसिष्ठांच्या व भगवान् श्रीकृष्णांच्या वरील उक्तीप्रमाणे माझा जन्म कै. वे. शा. सं. मास्करशास्त्री रघुनाथ पावगी यांच्या पोटी झाला. एखाद्या धीमंताच्या पोटी जन्माला येण्यापेक्षा, मी एका मोठ्या बुद्धिमान् योग्याच्याच पोटी जन्माला आलों, यांतच मी आपल्याला मोठा भाग्यवान् समजतो. सुमारे तीस वर्षांपूर्वी म्हणजे लोकमान्य टिळकांचे वेळी ज्या मोठ्या विद्वान् पंडित व्यक्ती प्रसिद्धीस आल्या, त्यांपैकी माझे वडील एक होते. योगवासिष्ठादि अध्यात्म ग्रंथावर यांच्यासारखा वाखाणलेला प्रवचनकार त्या वेळी सर्वेष्ट महाराष्ट्रांत दुसरा कोणी नव्हता व अवघड अध्यात्मविषय सोप्या भाषेत समजून सांगण्याची पद्धत त्यांना चांगलीच साधली

होती, असें त्यावेळीं लोक म्हणत असत. त्यांची योगवासिष्ठावर प्रवचनें पुणें येथील श्रीरामेश्वराचे मंदिरांत कित्येक वर्षे चालूं होती, ही गोष्ट पुष्कळ लोकांना माहीतच आहे.

यावन्नानुग्रहः साक्षाज्जायते परमेशितुः ।
तावन्न सद्गुरुं कश्चित्सच्छास्त्रं नापि विदति ॥

“ परमेश्वराचा अनुग्रह झाला नाही तोंपर्यंत सद्गुरु व सच्छास्त्र यांची कोणालाहि प्राप्ति होत नाही.”

या वसिष्ठांच्या उत्तीप्रमाणें या कुळांत माझा जन्म होऊन माझे सर्व शास्त्रांचें अध्ययन माझ्या वडिलांच्या जवळ झालें. माझे वडील हेंच माझे गुरु असल्याकारणानें मला दुसरा गुरु करण्याची जरूरी वाटली नाही. हाच माझ्यावर परमेश्वराचा खास अनुग्रह होय. परमेश्वराचा अनुग्रह म्हणजे परमेश्वरानें प्रत्यक्ष मूर्तरूपांनें दर्शन देणें असा नवून आपल्या अंतःकरणांत विवेक उत्पन्न झाला म्हणजे तो त्याचा अनुग्रहच होय. परमेश्वर प्रसन्न झाला कीं, तो आपल्या भक्तांच्या कल्याणाकरितां विवेक नांवाचा दूत पाठवितो, असें या ग्रंथांच्या पहिल्या भागांतील ‘खरा देव कोण ? व त्याची पूजा कोणती ?’ या ४७ व्या प्रकरणांत पृष्ठ ३८५ मध्ये वर्णन करण्यांत आलें आहे. माझ्या वडिलांनीं श्री जगदंबेची एकनिष्ठरणानें व मोठ्या भक्तियुक्त अंतःकरणानें श्री सप्तशतीचें नित्य पठनरूप अनुष्ठान करून जी आराधना केली, त्याचें त्यांना योग्य फळ मिळालेंच व मलाहि या भगवतीच्या कृपाप्रसादानें लहानपणांचि या अघ्यात्म विषयाची गोडी लागून या शास्त्रांत माझी इतकी प्रगति झाली कीं, माझ्या हातून हा एवढा मोठा ग्रंथ तयार होऊन तो मला लोकांच्या पुढें मांडतां आला. असो, माझ्या वडिलांच्या देखतच मुमारे माझ्या बयाच्या २० व्या वर्षापासूनच वेदान्त ग्रंथांवर मी प्रवचनें करण्यास सुरवात केली व शके १८४६ पासूनमध्ये (म्हणजेच इ. स. १९२४ मार्चमध्ये) माझे वडील ब्रह्मस्वरूपां विलीन झाल्यावर मी येथील गायआळीतील श्रीरामचंद्राचे मंदिरांत दररोज सकाळीं ७ ते ८ पर्यंत प्रवचनें करूं लागलों. या मंदिरांत तेन्हापासून दोन सपाचे वर विविध वेदान्त ग्रंथांवर मी प्रवचनें केरी. विशेषतः योगवासिष्ठावर

माझी पुष्कळ वर्षे प्रवचनें झालीं. या ग्रंथाच्या वाचनाची पहिली आवृत्ति परिपूर्ण होण्यास मला सुमारे १० वर्षे लागली. पुढें दुसऱ्या आवृत्तीला सुमारे १२ वर्षे लागलीं. अशा या प्रचंड वृहत्तययोगवासिष्ठाचें पुष्कळ काल परिशीलन केल्यानंतर सेवानिवृत्त होण्याचे वेळीं म्हणजे सुमारे इ. स. १९४७ मध्ये माझ्या मनांत असा विचार आला की, “आतां नोकरी संपली तर या पुढें आपण आजपर्यंत जें योगवासिष्ठाचें परिशीलन केलें आहे व ज्यांतील तत्त्वज्ञान आपण दुसऱ्यांना प्रवचनाच्या रूपानें सांगितलें आहे, तेंच तत्त्वज्ञान ग्रंथाच्या रूपानें निर्माण करून ठेवावें. महाभारत, रामायण व भागवत या ग्रंथांचे उपसंहारात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध झालेले आहेत; पण योगवासिष्ठाचा उपसंहारात्मक ग्रंथ प्रसिद्ध झाला नाहीं, ही उणीव भरून काढावी असें मला वाटलें.” पुढें मी सेवानिवृत्त झाल्यावर हा ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात केली. ग्रंथ लिहिण्याचें काम किती अवघड असतें व किती जबाबदारीचें असतें, हें मला त्या वेळीं कळून आलें. हा ग्रंथ मी प्रथमच लिहिला आहे, त्यामुळें त्यांत साहित्यशास्त्राच्या दृष्टीनें जितकी परिपूर्णता यावयास पाहिजे तितकी आलेली नसेल, तरीपण अध्यात्म विषयावर लहानमोठे निवेद्य व लेख मी लिहिलेले आहेत व ते वर्तमानपत्रांतून व मासिकांतून प्रसिद्धहि झालेले आहेत. याशिवाय मी एक अध्यात्म-शास्त्राप्रमाणें जन्ममरण, स्वर्गनरकाच्या केऱ्यांचा व मोक्षमार्गाचा रंगीत नकाशा व त्याच्या स्पष्टीकरणाचें एक छोटेसें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. या नकाशाची पहिली आवृत्ति संपल्यामुळें गतवर्षी सुधारलेली दुसरी आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. त्याचें छायाचित्र या ग्रंथाच्या आरंभीं दुसऱ्या पानावर दिलें आहे. ही आवृत्ति मराठींत व हिंदींत आहे. हा नकाशा पुष्कळ लोकांना फारच आवडला, ही गोष्ट त्याच्या प्रतीच्या खपावरूनच सिद्ध होत आहे. अनेक विद्वान् लोकांचे त्याच्यावर चांगले अभिप्रायहि आलेले आहेत. या सर्व गोष्टी मी माझी नोकरी संपाळून व प्रपंच करूनच केल्या. मी हा ग्रंथ लिहिण्याचें काम इ. स. १९४८ मध्ये सुरू केलें व तें गेल्या सालींच संपविलें. मी योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास केल्यामुळें मला जें सुख, समाधान मिळावयास पाहिजे होतें, तें मला मिळालें आहे व यापुढेंहि मला तें मिळत राहीलच. मी अभ्यासिलेले तत्त्वज्ञान जनताजनार्दनाच्या

सेवेला अर्पण करितां यावें म्हणून हा ग्रंथ लिहून पुरा केला व आज तो मोठ्या आनंदाने माझ्या प्रेमळ भोक्त्यांच्या व वाचकांच्या पुढें ठेवीत आहे.

ग्रंथाचें प्रकाशन व लोकांची मदत.

मुमारे ८०० पानांचा ग्रंथ लिहून पुरा केला व आतां पण तो छापून प्रसिद्ध करणें म्हणजे सध्याचे दिवसांत मोठें दिव्य करण्यासारखेंच आहे. या कामाकरितां मुमारे रु. ५००० खर्च येतो असें मला कळलें, तेन्नां मात्र आतां काय करावें ! हें समजेना, कारण इतकी मोठी रक्कम कशी उभारावी ! हा प्रश्न माझ्या मनांत सारखा येत राहिला. ' हातास होऊन स्वस्थ बसूं नकोस, नेटानें पीत्यप्रयत्न कर. मुला त्याचें फळ अवश्य मिळेल ' या वसिष्ठांच्या शिकवणुकीप्रमाणें मी पुढील मार्गांला लागलों. विचार करितां करितां मला असें आढळून आलें कीं, कांहीं ग्रंथकार आगाऊ ग्राहक मिळविण्याची योजना प्रसिद्ध करून ग्रंथाच्या छपाईला लागणारा खर्च मिळवितात; तर मग आपणहि असा कांहीं तरी प्रयत्न करून पहावा, म्हणून मी एक आगाऊ ग्राहकांची योजना तयार करून ती श्रोत्यांच्या पुढें मांडली. या आगाऊ ग्राहकांच्या योजनेसंबंधीं मुंबई-पुण्या-तील कांहीं प्रसिद्ध विद्वान् लोकांनीं माझ्या ग्रंथासंबंधीं एक हस्तपत्रक काढलें. त्याचा उपयोग पुष्कळच झाला. मी त्याबद्दल त्या सर्व घोर व्यक्तींचा आभारी आहे. या ग्रंथाकरितां मला ज्या लहानमोठ्या देणग्या मिळाल्या त्यांपैकी उल्लेख करण्यासारखी देणगी म्हणजे कोल्हापूरच्या श्रीमंत इंदूमतीबाई राणीसाहेब यांची रु. २०१ ची होय. ह्या देणगीबद्दल मी त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे. याशिवाय इतर देणगीदारांचाहि मी आभारी आहे.

ग्रंथ लिहिण्याची आवश्यकता.

आज जगांत खऱ्या शांतीची आवश्यकता भासत आहे. पण ही खरी शांति नुसते ' ॐ शांतिः शांतिः शांतिः ' असे त्रिवार शांतीचे पाठ करीत बसून मुळींच मिळणार नाही; किंवा इतर आधिभौतिक शास्त्रांच्या शानानेंहि ती मिळणार नाही. जगांत कितीहि सुधारणा झाल्या व मानवी जीवन सुखमय करण्याकरितां इतर कितीहि प्रयत्न करण्यांत आले, तरी

खरी शांति, सुख व समाधान मिळविण्याचें हें खरे मार्गच नव्हेत. परस्परां-
तील व्यक्तिगत द्वेष, मत्सर, चुरस, राष्ट्राराष्ट्रांतील हेवेदावे वगैरे सर्व नाहींसें
होऊन शांति नांदण्याकरितां सर्वांचालू असलेले प्रयत्न म्हणजे धर्माचें
उच्चाटन, वर्णव्यवस्थेचा विध्वंस वगैरे खरे मार्ग नाहींत. अशा मार्गानें
जाऊन खऱ्या शांतिमुखाची आशा करणें म्हणजे कडू लिंबाचीं पानें खाऊन
अमृतासारख्या गोड आंबरसाची आशा करण्यासारखेंच आहे; फक्त तत्त्व-
ज्ञानप्रदीप हा खऱ्या शांतिमुखाचा प्रकाश सर्व अज्ञानांच्या चित्ताकाशांत
पाहून त्यांच्या ठिकाणीं असलेलें सर्व अज्ञान व त्यामुळेंच निर्माण झालेले
सर्व दोष नाहींसे करून त्यांचें जीवित खात्रीनें सुखमय करील, याच हेतूनें
योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान जगाचे पुढें ठेवण्याचें काम या ग्रंथाच्या रूपानें
केलें आहे. तत्त्वज्ञान सर्व द्वैत नाहींसें करितें व सर्व ठिकाणीं आत्मबुद्धि
निर्माण करितें, अशा स्थितीत कोण कोणाला परका लेखील, ' यत्र त्वस्य
सर्वमात्मैवाभूत् । तत्र केन कं पश्येत् ' या ध्रुतिवचनाप्रमाणें तत्त्वज्ञानानें
सर्व भेद नाहींसे होऊन जातात. हें वासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान एवढ्याकरितांच
निर्माण झालेलें आहे. या वासिष्ठांत ज्ञानावताराचा इतिहास सांगतांना वासि-
ष्ठांनीं असें सांगितलें आहे कीं, ब्रह्मदेवाला मानवांचें दुःख पाहून कृपा
आली व त्याचें निवारण करण्याकरितां प्रथम त्यानें तप, धर्म, दान, सत्य व
सायें वगैरे उपाय निर्माण केले; परंतु तेवढ्यानें त्यांचें दुःख नाहींसें होत नाहीं
असें पाहून निर्वाणात्मक परमसुख जगापुढें आणलें. हें सुख केवळ ज्ञानानेंच
प्राप्त होतें याचें सविस्तर वर्णन या ग्रंथाचा भाग १ ला, प्रकरण ९ वें
' योगवासिष्ठांतील ज्ञानावताराचा इतिहास ' यांत आलेलें आहे. यास्तव
तत्त्वज्ञान हाच खऱ्या सुखासाठींचा मार्ग आहे. अशा प्रकारचें तत्त्वज्ञान
योगवासिष्ठांत (दुर्घातील तुपाप्रमाणें) जिकडे तिकडे भरून राहिलें आहे. त्या
शास्त्राचें मंथन करून त्यांतील तत्त्वज्ञान एके ठिकाणीं गोळा करून लोकांच्या-
पुढें मांडावें हाच हा ग्रंथ लिहिण्याच्या मुख्य हेतु होय.

ग्रंथाचें स्वरूप.

असा विचार करून जें तत्त्वज्ञान या योगवासिष्ठांत निरनिराळ्या
ठिकाणीं पसरलेलें असल्यामुळें समग्र वाचणें किंवा ऐकणें अतिशय कष्टप्रद

वाटते, म्हणून त्याचें शास्त्रीयदृष्ट्या प्रकरणशः विभाग पाहून त्यांतील युक्तिवादासह ते सर्व तत्त्वज्ञान या ग्रंथांतील पहिल्या भागांत निरनिराळ्या ५१ प्रकरणांत मांडलें आहे. या प्रकरणांतून मांडलेले तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत किंवा केलेलें इतर निरूपण बरोबर आहे की नाहीं, याबद्दल शंका राहू नये म्हणून मूळ ग्रंथांतील संस्कृत बचनें, त्यांचा स्थलनिर्देश व त्यांचें मराठीत शक्य तितकें सोंपें सरळ भाषांतर यांसह दिली आहेत. ग्रंथाची रचना अशी केली आहे की, संस्कृत न जाणणारा वाचक संस्कृत श्लोक सोडून देऊन ग्रंथ वाचू लागला, तरी त्याच्या वाचनांत अर्थाचा कोठेंहि खंड पडणार नाहीं. मूळ योगवासिष्ठांतील विस्तृत आख्यानें या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत गोष्टींच्या रूपानें तयार करून अगदीं सोप्या व सरळ भाषेंत मांडली आहेत. या गोष्टी एकूण ५१ आहेत. या गोष्टींपैकी प्रत्येक गोष्टींत वेदान्ताचें कोणतें ना कोणतें तरी तत्त्व सांगितलें आहे. हें तत्त्व प्रत्येक गोष्टीच्या जुंवटीं तात्पर्यरूपानें दिलें आहे. या सर्व गोष्टींचें स्वरूप थोडक्यांत समजावें म्हणून या भागाला एक लहानशी स्वतंत्र प्रस्तावना जोडली आहे. या वासिष्ठामध्ये अनेक सुंदर सुभाषितें आलेली आहेत. त्यांपैकी कांहीं निवडक अशीं ३०५ सुभाषितें मराठी भाषांतरांसह या ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागांत दिली आहेत. हीं सुभाषितें (१) आध्यात्मिक (२) नैतिक व (३) धार्मिक अशा स्वरूपांत विभागली आहेत. या भागालाहि एक लहानशी स्वतंत्र प्रस्तावना जोडली आहे. त्यांत ग्रंथामध्ये सुभाषितांची किती योग्यता असते वगैरे वर्णन केलें आहे. असा हा सारभूत ग्रंथ वाचकांच्या पुढें ठेवून त्यांना माझी नम्र विनंति आहे की, आपण सृष्ट व विचारी आहांत, तेव्हां हा सारभूत ग्रंथ चांगला बोधप्रद वाटत असेल तर त्याचा प्रेमानें स्वीकार करा. कारण या योगवासिष्ठ ग्रंथाचें वर्णन करितांना वासिष्ठानां मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण सर्ग १८ मध्ये ' कोणताहि ग्रंथ सामान्य माणसांच्या लेखणीतून वाहेर पडला असला, तरी जर तो युक्तियुक्त व मोठा बोधप्रद वाटत असेल तर त्याचा स्वीकार करावा,' असें खालील श्लोकांत सांगितलें आहे.

अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्त्योचकम् ॥

अन्यत्त्वार्पमपि त्याज्यं भाज्यं न्यायैकसेविना ॥ २-१८-२.

“ युक्तीनें बोध करून देणारे शास्त्र, मग ते एखाद्या सामान्य पुरुषाने केलेले असले, तरी ते ग्राह्य आहे. परंतु एखाद्या प्राचीन ऋषीने केलेले शास्त्र तत्त्वनिर्णयाला निरूपयोगी असेल, तर न्यायाला अनुसरून वागणाऱ्या मनुष्याने त्याचा त्याग करणेच उचित आहे. ”

यावरून असे दिसून येते की, वसिष्ठ केवळ अंधश्रद्धेला मान न देता खऱ्या विद्वतेचे व ज्ञानार्थींचे चहाते होते.

स्वामी रामतीर्थानीं देखील धर्माच्या वाचर्तीत निरनिराळ्या तऱ्हेने मोठा विचार करून असे सांगितले आहे की, तो धर्म फार जुना आहे, किंवा तो अलीकडचा आहे, किंवा तो पुष्कळ लोकांनी स्वीकारलेला आहे, किंवा एखाद्या महात्म्याने स्वीकृत केला आहे, किंवा राजेरजवाड्यांनी स्वीकारलेला आहे, म्हणून तुम्ही त्याचा स्वीकार करू नका तर त्या धर्माचे गुण जाणून त्या धर्माचा स्वीकार करा. *Accept a thing and believe in a religion on its own merits. Examine it yourself (Heart of Ram. p. 27.)*

‘ योगवासिष्ठ ’ या नांवाचा लोकांच्या मनावर झालेला परिणाम.

मला असा पुष्कळ ठिकाणी अनुभव आला आहे की, योगवासिष्ठ या नांवातील ‘ योग ’ हा शब्द कानावर पडल्याबरोबर पुष्कळ लोक विचकतात, कारण ‘ योग ’ म्हणजे अरण्यांत जाऊन जटा बाढवून अंगाला राख फावून सतत नाक घळून वसणे व प्राणायामासारखे काही तरी दिव्य कृत्य करणे आहे, अशी त्यांची समजूत झालेली असते. योग म्हणजे हठयोग (प्राणायामाचा), किंवा पातंजल योग (चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध करणे) हाच असला पाहिजे, अशा तऱ्हेची समजूत झाल्याकारणाने ‘ आम्हांला असला योग नको, व हा योग या योगवासिष्ठामध्ये सांगितला आहे म्हणून तुमचे योगवासिष्ठहि नको ’ असे उद्गार अनेकांनी काढले आहेत. या योगवासिष्ठसंबंधी अशा तऱ्हेची कल्पना करून घेतल्यामुळे पुष्कळ लोक धर्मग्रंथांचे परिशीलन करित नाहीत व त्याच्यावर फारसे कोणी निरूपणहि करित नाहीत. अशामुळे हा ग्रंथ एका बाजूला पडून राहिला आहे; पण

लोकांनी अशातऱ्हेची कल्पना करून घेऊं नये, कारण योगवासिष्ठांतील 'योग' शब्दाची व्याख्या

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ॥ नि. उ. ११-२

संसारोत्तून तरून जाण्याचा (म्हणजेच मोक्ष प्राप्तीचा) उपाय; अशी केली आहे; म्हणूनच या ग्रंथाला ' मोक्षोपायसंहिता ' असें नांव देण्यांत आलें आहे (या ग्रंथाचा भाग १ ला, प्रकरण १ लें, पृ. ३). असा ' योग ' शब्दाचा अर्थ ध्यानांत घेतला म्हणजे योगवासिष्ठासंबंधी झालेली अनास्थेची कल्पना फोल ठरते.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी योगवासिष्ठासंबंधी प्रकट केलेले विचार.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी आपल्या ' जन्मदेष ' नांवाच्या पुस्तकांत पृष्ठ २४७ वर योगवासिष्ठासंबंधानें जे विचार प्रकट केलें आहेत, ते लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत. त्याचा थोडासा भाग त्यांच्याच शब्दांत खाली दिला आहे.

“ योगवासिष्ठ एकदां बाचोवें म्हणून सहज घेतलें. तो त्याची गोडी इतकी लागली कीं, वेदांतावर लिहिलेल्या आमच्या अवलोकनांत आलेल्या ग्रंथांत असा सुंदर ग्रंथ विरळा असें वाटूं लागलें. काय ते निरपवाद सिद्धांत आणि काय ती सुंदर कविता कीं, जिच्या मोहक मुखातील मधुर सुस्वरांत ते सिद्धांत श्रवणांस आणि मनास तल्लीन करित आग्यास परिसावयास मिळतात, तत्त्व आणि कविता यांची सांगड संस्कृत कवीच घाळूं जाणत. ”

तत्त्वज्ञान व काव्य ह्या दोहोंचा योग्य संगम उत्तम प्रकारें कसा घडूं शकतो, हें दाखविण्याकरितां मूर्तिमंत निदर्शन योगवासिष्ठ हा ग्रंथ होय. असें या ग्रंथाच्या ' तत्त्वज्ञान ' या नांवाच्या पहिल्या भागांतील ' योगवासिष्ठाची योग्यता ' या ४ व्या प्रकरणांत सांगितलें आहे.

स्वातंत्र्यवीर सावरकरांनी असेंहि पुढें आपल्या पुस्तकांत म्हटलें आहे कीं, “ कित्येक वेळीं योगवासिष्ठाचे श्लोक म्हणतां म्हणतां हातांतील दोर-

खंड हातांतच राहून मन इतकें कर्म पराङ्मुख व्हावें कीं, तास तास अव-
यव देहास आहेत कीं नाहींत याचें मानाहि राहूं नये. पाऊल पुढें पडूं नये.
वाटें सर्व सोडून द्यावें. ”

हे वरील विचार लक्षांत घेतल्यावर योगवासिष्ठांतलें तत्त्वज्ञान किती
बहारीचें आहे हें कोणालाहि सहज समजेल व योगवासिष्ठासंबंधानें समाजांत
पसरलेला गैरसमज दूर होऊन समाज एकदम खडबडून जागा होईल
व त्याला यांतील तत्त्वज्ञानाची व ते मनांत चांगले ठसावे म्हणून सांगि-
तलेल्या गोष्टींची गोडी लागेल असा मला पूर्ण भरंवसा वाटतो.

म्हणूनच हा ग्रंथ वाचल्यावर वाचकांची अशी खात्री पटेल कीं,
कोणत्याहि माणसानें या ग्रंथांत दर्शविलेल्या मार्गानें नेटानें प्रयत्न
केला तर त्याची अध्यात्म ज्ञानांत चांगलीच प्रगति होईल, त्याचें
ठिकाणीं शांति, सुख व समाधान प्राप्त होईल आणि शेवटीं आत्मसाक्षा-
त्कारहि होईल यांत शंका नाहीं. असा हा मागासलेला ग्रंथ जगापुढें
आणाय व त्याचा सर्वत्र प्रसार करावा या हेतूनें हा ग्रंथ लिहून काढला
आहे व त्याच्यावरच ठिकठिकाणीं प्रवचनें करून त्यांतील उच्च दर्जाचें
तत्त्वज्ञान लोकांच्यापुढें ठेवण्याचें कार्य माझ्या उर्वरित आयुष्यांत करण्याचें
योजिलें आहे आणि माझी अशी खात्री आहे की, श्रीवासिष्ठाच्या
कृपेनें हें कार्य माझ्या हातून सतत होत राहील.

उपदेशामध्ये पुनरुक्ति हा दोष नाहीं.

या योगवासिष्ठ ग्रंथांत अध्यामशास्त्रांतील सिद्धांत मनांत चांगले ठसावे,
म्हणून पुनः पुनः निरनिराळ्या युक्तींनीं, आख्यानें, हरकें इत्यादि विस्तारानें
पुष्कळवेळा तेंच तेंच सांगितलें आहे. पण पुनः पुनः या चरितचर्वणाचा
काय उपयोग ? अशी शंका येणें स्वामाविक आहे. परंतु बुद्धिमान् लोकांची
गोष्ट निराळी, त्यांना फक्त एकदां जरी सांगितलें, तरी तें त्यांच्या बुद्धींत
चांगलें ठसतें. पण सामान्य लोकांची गोष्ट अशा तऱ्हेची नाहीं. म्हणूनच
इतका विस्तार करून पुनः पुनः जरी सांगितलें, तरी तें आत्मतत्त्व त्यांच्या
बुद्धींत रुढ होत नाहीं. यास्तव त्याचा आवृत्तिरूप अभ्यास आवश्यक
आहे. अशा अर्थाचें ‘आवृत्तिसंक्षुद्रपदेशात्’ असें भगवान् वादरा-

यणांचें सूत्र प्रसिद्ध आहे. म्हणूनच या मोक्षशास्त्राचा पुनः पुनः दीर्घकाल जर अभ्यास केला, त्याचें श्रवण केलें, तें दुष्ट-याला व्याख्यानांनें समजून सांगितलें तर अशीहि तज्ज्ञ होईल, यांत शंका नाही. या शास्त्रा-मध्ये वेदांत शास्त्रांतील सर्व तर्क व सिद्धांत ग्रथित केले आहेत.

अभ्यासाच्या दृष्टीनें विचार केल्यास पुनरुक्तीचा दोष येत नाही असें वसिष्ठांचें म्हणणें आहे.

अविद्योपशमस्तथैव जातोऽपि भवतामिह ॥

अभ्यासेन विना साधो न सिद्धिमुपगच्छति ॥ नि. उ. १०३-१४.

पुनः पुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते ॥ नि. पू. ११-१

यांचा भावार्थः—अविद्येचा उपशम म्हणजेच आत्मसाक्षात्कार जरी झाला तरी तो अभ्यासावांचून सिद्धीला प्राप्त होत नाही. तो दृढ होण्यासाठीं अभ्यासच केला पाहिजे. म्हणून तुला चांगला बोध द्यावा या हेतूनेंच मी हें तत्त्वज्ञान पुनः पुनः सांगत आहे. (अशा तऱ्हेचें वर्णन या ग्रंथाचा भाग पहिला ‘योगवासिष्ठांचें बहिरंग निरीक्षण’ या ३ व्या प्रकरणांत पृष्ठ १० मध्ये आलेलें आहे.)

ह्या वसिष्ठांच्या म्हणण्याचा हेतु असा अगदी स्पष्ट आहे की, आत्म-बोधाच्या उपदेशामध्ये पुनरुक्ति हा दोष येत नाही. माझ्या या ग्रंथामध्ये काही ठिकाणी पुनरुक्ति झाली आहे, पण या बरोळ दृष्टीनें विचार केल्यास ही पुनरुक्ति दोषाई ठरत नाही, असें मला वाटतें.

एखाद्या मनुष्याला एखादे वेळीं घटकाभर साक्षात्कार झाला तरी त्यापासून त्याला कायमचा फायदा होत नाही. कारण ज्ञान शेकडन जर तें दृढ झालें नाही तर तो ब्रह्मनिष्ठ होणार नाही व त्याचें तें ज्ञान शेवटपर्यंत म्हणजे मरेपर्यंत टिकलें नाही, तर मरणसमयीं मनांत असलेल्या वासनेप्रमाणें पुढें पुनर्जन्म टळणें शक्य नाही. म्हणून इतर बाबींप्रमाणें मन ब्रह्मनिष्ठ करण्याची संवय असावी लागते. उम्या जन्मांत ज्यानें हा अभ्यास केला नाही, त्याला केवळ ही ब्राह्मी स्थिति अंतर्कालीं एकदम प्राप्त होणें परम दुर्घट किंवा अशक्यच होय. म्हणून प्रत्येकांनें आपलें मन निर्विषय करण्याचा अभ्यास नित्य चालूं देवावा. म्हणजे अंतर्कालीं हि ही स्थिति

कायम रहाण्यास अडचण पडणार नाही, असे वसिष्ठांचे महत्वाचे सांगणे आहे. याविषयी मुमुक्षु प्रकरणाच्या आरंभी शुकाची गोष्ट सांगून आत्म-ज्ञान झाले तरी त्याचे दृढीकरण ह्याल्याशिवाय त्याचे फल जी जीवन्मुक्ती प्राप्त होत नाही असे सिद्ध केले आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा. शुकाची गोष्ट १ ली). भगवद्गीतेताहि असेच सांगितले आहे:—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥

स्थित्वा स्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ १-७२

याचा भावार्थ असा की, ही ब्राह्मी स्थिति अंतकालपर्यंत टिकून राहिली, तर त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्हणजे ब्रह्मांत मिळून जाण्याच्या स्वल्पाचा भोक्ष प्राप्त होतो.

श्री प्रभु रामचंद्रानें उपदेश्याची भूमिका कां स्वीकारली ?

श्री रामचंद्र म्हणजे साक्षात् परब्रह्म होय. असे असतांना त्याच्या ठिकाणी अज्ञान उत्पन्न झाले असे म्हणणें म्हणजे सूर्याच्या ठिकाणी अंधार निर्माण झाला असे म्हणण्यासारखेच आहे. राम व कृष्ण हे सगुणब्रह्माचे म्हणजेच श्रीभगवान् विष्णूचे पूर्णावतार आहेत व त्यांचे ज्ञान स्वतःसिद्ध आहे. असे असतांना श्रीरामचंद्राला वसिष्ठांनी अध्यात्मज्ञानाचा उपदेश करण्याचे वास्तविक काहीच कारण नव्हते. परंतु रामचंद्राला विश्वामित्र मुनींनी अनुविद्या शिकविली आणि वसिष्ठ मुनींनी त्याला ज्ञानोपदेश केला. यांतील हेतु असा आहे की, सामान्य जनतेला आदर्शभूत आणि सर्वदा अनुकरणीय होतील, अशा तऱ्हेची कृत्ये करून दाखविणें हा होय. योगवासिष्ठांतील वैराग्य प्रकरणाच्या पहिल्याच सर्गामध्ये ज्ञानीपुरुषांचे वसतिस्थान असा जो सत्यलोक त्या ठिकाणी सनत्कुमार रहात असता एकदा श्रीभगवान् विष्णु चौकुंठाहून त्या ठिकाणी प्राप्त झाले. तेव्हां ब्रह्मादि देवांनी भगवंताची षोडशोपचारें पूजा केली. परंतु सनत्कुमार मात्र त्या वेळी तेथें हजर नव्हते. पुढें तेथून जाण्याचे वेळी सनत्कुमारांना यहातांच भगवान् विष्णु म्हणाले, “ हे सनत्कुमारा ! निष्कामतेबद्दल गर्व उत्पन्न होऊन ज्या अर्थी तूं स्तब्ध राहिला आहेस, त्या अर्थी कामसंतप्त होऊन तुला शरजन्मा या नांवानें जन्म

ध्यावा लागेल." यावर सनत्कुमारांनी श्रीभगवान् विष्णूला उलट असा शाप दिला की, "हे भगवन् ! तू विचार न करितां मला शाप दिला आहेस, त्या अर्थी आपलें सर्वशक्त्य टाकून तुलाहि किंचित्काल अज्ञानी व्हावें लागेल." अशा तऱ्हेच्या शापाचें निमित्त कऱ्हाण भगवंतानें या रामचंद्राच्या अवतारामध्यें आपल्या ठिकाणीं अज्ञान धारण केल्याचें सोंग कऱ्हाण व आपण उपदेश्याची भूमिका स्वीकारून श्रीवसिष्ठांच्याकडून आत्मज्ञानाचा उपदेश ग्रहण केला. हा जो सर्व अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास रामचंद्रानें केला, तो आपल्या स्वतःकरितां नसून इतर अज्ञ जीवांनीं आपला उद्धार कसा करून घ्यावा व प्रपंचांत राहूनच सर्व प्रकारचीं कर्मे करित असतांना देखील आपल्या मनाचा समतोलपणा राखून शांति, सुख, व समाधान कसें संपादन करावें, याचें त्यांना शिक्षण मिळावें याकरितांच केलेला आहे. हा भगवंताचा लोकसंग्रह आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. श्रीभगवान् आपल्या भक्ताकरितां बैकुंठांतून खालीं मृत्युलोकांत आले इतकेंच नव्हे तर त्यांच्याकरितां अज्ञानीहि बनले. आतां यापेक्षां आणखी किती त्यांनीं खालीं उतरावयाचें ! राम अवतारामध्यें कृष्णावतारापेक्षां हीच विशेष अपूर्व गोष्ट आहे, असें दिसून येतें. पुढें वसिष्ठांच्या उपदेशानें रामाला ज्ञानविज्ञान प्राप्त झाल्यावर जीवन्मुक्त अवस्था प्राप्त झाली व त्या अवस्थेमध्ये म्हणजे ज्ञानोत्तर रामचंद्र आपलीं सर्व कर्मे अनासक्त बुद्धीनेंच करित राहिला, असें पूर्वसंस्मरणांतील त्याच्याच चरित्रावरून दिसून येतें. (या ग्रंथाचा भाग १ ला, प्रकरण ७ वें 'योगवासिष्ठाचा उपक्रम व उपसंहार,' पृष्ठ ४१). म्हणून ज्ञानोत्तर आपल्या कर्तव्यकर्मांचें आचरण करित रहाणेंच श्रेयस्कर होय.

योगवासिष्ठाचा अधिकारी.

योगवासिष्ठांतील 'योग' शब्दाचा अर्थ पाहून विचकून न जातां त्याचा अभ्यास करण्याचा अधिकार सर्व सामान्य लोकांना आहे. जसा वेदाचा अभ्यास करण्याचा अधिकार फक्त त्रैवर्णिकांना व त्यांतील पुरुषांनाच आहे तसा या शास्त्राच्या अधिकाराच्या बाबतींत कांहीं अशा प्रकारचे निर्बंध नाहीत. या शास्त्राचा अधिकारी कोण ? या प्रश्नाचें उत्तर वसिष्ठांनीं पुढील श्लोकांत दिलें आहे.

अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ॥

नात्यंतमशो नो तज्ज्ञः सोस्मिन्शास्त्रेऽधिकारवान् ॥ १-२-२

‘ मी या संसारांत बद्ध झालेला आहे, याच्यातून मी आपली मुटका कलून घेईन असा ज्याचा निश्चय झाला आहे, तसेच जो अगदी अडाणी नाही व मोठा ज्ञानीही नाही, असा मनुष्य या शास्त्राचा अधिकारी आहे. ’ यावरून असा अर्थ निघतो की, सर्वसामान्य समजुतदार माणसांना या शास्त्राचा अधिकार आहे व त्यांना याचा अभ्यास करावा.

वैराग्य.

श्रीरामचंद्राने वैराग्य प्रकरणांत जे वैराग्याचे वर्णन केले आहे ते सर्वांना पटण्यासारखे आहे, यांत मुळीच शंका नाही. पण या वर्णनामध्ये रामचंद्राने स्त्रीची निंदा करीत असतां असे म्हटले आहे की, ‘ यौवनदशेमध्ये तर मनुष्य तरुण स्त्रीच्या नादाला लागून अत्यंत दुःख भोगीत असतो. ’ (या ग्रंथाचा भाग १ ला, ‘ श्रीरामचंद्राचे वैराग्य ’ या नांवाचे प्रकरण ११ वे, पृष्ठ ५७). हे वर्णन वाचल्यावर कोणालाहि असे वाटणे शक्य आहे की, रामचंद्राने स्त्रीविषयीं असे उद्गार काढले, त्यावेळीं रामचंद्राने जगाच्या स्थितीकडे दुर्लक्ष्य केले होते का ? जगातील बहुतेक सर्व लोक तरुणपणी स्त्रीच्या नादाला लागतात, पण रामचंद्राने सांगितल्याप्रमाणे त्यांना दुःख होत असते, तर ते तिच्या नादाला खास लागले नसते; आणि ज्याअर्थी सर्व लोक स्त्रीमुखाला लोखुर झालेले आहेत त्याअर्थी रामचंद्राच्या या चरील बोलण्यात काहींच अर्थ नाही असे वाटेल; पण हे म्हणणे बरोबर नाही. रामचंद्राच्या बोलण्याचा आशय असा आहे की, माणसाने विषयसेवन करावे पण त्याचा अतिरेक करू नये. कारण अतिरेक झाला तरच त्या स्त्री बगैरे विषयापासून दुःख होणे योग्य आहे. ब्रह्मचर्य हे सर्वांत श्रेष्ठ व्रत आहे. परंतु हे सर्वांना पाळता येणे शक्य नाही. म्हणून शास्त्राने असे सांगितले आहे की, स्त्रीसंभोगाविषयी जे नियम करून ठेवलेले आहेत, ते सर्व नियम पाळून जर स्त्रीसंभोग केला तर गृहस्थाश्रमी पुरुषांनाहि ब्रह्मचारी म्हणण्यास हरकत नाही, कारण अशा नियमाने बायलांच्या त्या पुरुषाला त्याच्या तारुण्यामध्ये किंवा

त्याच्या उतरवयांत त्याच्या शरीराचा न्हास होऊन व नानातंद्देचे रोग जडून त्याला दुःख भोगण्याचा प्रसंग येणार नाही व जर त्यानें मनोक्त आचरण केलें तर मात्र तरुण स्त्रीच्या नादाला लागल्यामुळें त्याची शरीरहानि होऊन त्याला अत्यंत दुःख भोगावें लागेल. असा रामचंद्राच्या बोलण्याचा अर्थ आहे असें दिसतें. तरुणपणीं माणसाच्या ठिकाणीं विवेक असावयास पाहिजे, तसा असेल तर त्याचें खरें जीवित होय, असें वसिष्ठाचें सांगणें आहे. (या ग्रंथाचा भाग १ ला, प्रकरण ४८ वें, ' वसिष्ठांचा सर्व जीवांना आत्मोद्धाराविषयीं फळकळांचा उपदेश '). शानोत्तर रामचंद्रानें विवाह केला व प्रपंचहि केला. याबद्दल रामचंद्राच्या बरील बोलण्याचा जो अर्थ काढला आहे, तो अगदीं बरोबर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. रामचंद्राच्या संबंधानें एक गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे ती अशी कीं, रामानें आपल्या स्त्रीचा त्याग केल्यावर दुसरी पत्नी केली नाही. रामचंद्र हा सार्वभौम राजा असल्याकारणानें आपण एकपरनीत्रताचें आचरण करून आपल्या प्रजाजनाना व पुढें भावी कांलांत जन्माला येणाऱ्या पुरुषांना ' माझ्यासारखें तुम्ही आचरण करा ' असा जणुं काय त्यानें सर्वांना आदेशच देऊन ठेवला आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. हा बरील आशय तरुणपिढीतील लोकांनीं ध्यानांत ठेवण्याजोगा आहे.

साधुसमागम आणि सच्छास्त्राचा अभ्यास.

साधुसमागम व सच्छास्त्राचा अभ्यास या दोन साधनावर वसिष्ठांनीं मोठा भर दिला आहे. साधूंची व सच्छास्त्राची व्याख्या या ग्रंथाचा ' तत्त्वज्ञान ' भाग १ ला, पृष्ठ ९० व पृष्ठ ७६ यामध्यें केलेली आहे. वसिष्ठांनीं रामाला असेंहि सांगितलें आहे कीं,

अनंतं समतानंदं परमार्थं त्रिदुर्बुधाः ॥

सयेभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधवः ॥ २-६-३४

“ समत्वापासून होणाऱ्या शाश्वत आनंदाला शाते लोक परमार्थ असें म्हणतात. या परमार्थाची प्राप्ति शास्त्र आणि साधु यांच्या योगानें होते. म्हणून निरंतर त्यांची सेवा करावी. ” रामानें विचारलें कीं, ' मी जीवन्मुक्त

केव्हा होईन ! ' त्याचें उत्तर वसिष्ठांनीं असें दिलें कीं, ' याच जन्मामध्ये अगदीं थोड्या अवधीत तुला जीवन्मुक्त होतां येईल पण मी सांगतां त्याप्रमाणें

साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ॥

तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ३-८-६

“ जर साधूंची संगति घरशील व सच्छास्त्राचा सतत अभ्यास करशील तर कांहीं महिन्यांत नव्हे तर कांहीं दिवसांतच तूं परम पदापत जाऊन पोहोंचशील, ” वसिष्ठांनीं सर्व तर्क व बुद्ध माणसांना अशाच तऱ्हेचा उपदेश केला आहे. त्या ग्रंथाचा ' तत्त्वज्ञान ' भाग १ ला, प्र. ४८ वें ' वसिष्ठांचा सर्व जीवांना आत्मोद्धाराविषयी कळकळीचा उपदेश ' (पृष्ठ ३८९). या ठिकाणी वसिष्ठांनीं असें म्हटलें आहे कीं, ' या जगांत जिकडे पहावें तिकडे तर्क लोकच नव्हे तर म्हातरे लोकसुद्धां विषयोपभोगाच्या नादीं लागलेले दिसतात. ' असें कां व्हावें ! तर याचें कारण असें दिसतें कीं, तर्कपणीं बरील दोन साधनें संपादन करण्याचा ज्यांनीं मुळींच प्रयत्न केला नाही त्यांच्या हातून म्हातारपणीं काय होणार ! कारण तर्कपणच्याच संवर्षीं म्हातारपणीं तशाच रहातात. म्हणून या जगांत पुष्कळ बुद्ध लोक विषयोपभोगाच्या नादीं लागलेले आढळतात. वसिष्ठांना ही गोष्ट मुळींच मान्य नाही. म्हणून ह्या वसिष्ठांच्या उपदेशाकडे लक्ष देऊन सर्वांनीं (मग तो तर्क असो कीं बुद्ध असो) साधूंची संगति घेऊन, सच्छास्त्राचा अभ्यास करणें हें अत्यंत श्रेयस्कर आहे.

पौरुषप्रयत्न व दैव.

पौरुषप्रयत्न व दैव यासंबंधानें पुष्कळ वादविवाद चालत असतो. कोणी म्हणतात कीं, पौरुषप्रयत्नच श्रेष्ठ आहे, तर कोणी म्हणतात कीं, दैवच श्रेष्ठ आहे. यासंबंधीं वासिष्ठामध्ये फार मोठा विचार केलेला आहे. त्याच्या- करितां या ग्रंथाच्या पहिल्या भागांत ' पौरुषप्रयत्न, दैव व नियति ' या नांवाच्या १३ व्या प्रकरणांत सर्व तऱ्हेनें साधकयाचक प्रमाणांनीं विचार करण्यांत आला आहे. शेवटीं या प्रकरणाच्या उपसंहारामध्ये (पृष्ठे ७८-७९)

दैव व प्रयत्न यांचा अशा तऱ्हेने समन्वय केला आहे की, दैव म्हणजे पूर्वजन्मीच्या शुभ व अशुभ प्रयत्नांचेच फल आहे. आपण शुभ प्रयत्न करून दैवहि (पूर्वाचा शुभ प्रयत्न) अनुकूल असले म्हणजे चांगल्या गोष्टी प्राप्त होतात. ह्याविषयी कोणीच वाद करित नाही. या जन्मांत चांगला प्रयत्न करूनहि वाईट गोष्टी प्राप्त झाल्या असता, “प्राक्तन जन्मांतील वाईट कर्मांचे हें फल मला मिळत आहे, तेव्हां या जन्मी तरी माझ्या हातून वाईट-कर्म होऊ नयेत” असे ठरवून माणसाने योग्य दिशेने प्रयत्न करित रहाणेच श्रेयस्कर होय; कारण कोणतीहि चांगली गोष्ट चांगल्या प्रयत्नांचेच साध्य होत असते. म्हणून या वासिष्ठांत असे स्पष्ट सांगितले आहे की,

अप्यापदि दुरंतायां नैव गंतव्यमक्रमे ॥ ४-३२-४०

“केवढीहि भयंकर आपत्ति कोसळली तरी सन्मार्ग सोडून जाऊ नये”
 व कधीहि शुभ प्रयत्न करण्याचे सोडू नये.

योगवासिष्ठांतील महायोग.

योगवासिष्ठांतील ‘योग’ शब्दाचा अर्थ संसारातून मुटण्याची युक्ति म्हणजे जीवब्रह्माच्या ऐक्य ज्ञानाने मोक्ष मिळविण्याचा उपाय असा अर्थ या ग्रंथाचा भाग १ ला ‘योगवासिष्ठ या नांवाची उत्पत्ति’ या १ व्या प्रकरणांत सांगण्यांत आला आहे. त्याचप्रमाणे ‘महायोग’ याचा अर्थ म्हणजे सहज समाधीची स्थिति असा त्याच प्रकरणांत सांगितला आहे. यावरून वासिष्ठाचे श्रेय ‘सहज समाधि’ हें होय. कारण वसिष्ठांनी हट-योगाने किंवा राजयोगाने प्राप्त होणारी सविकल्प व निर्विकल्प या दोन्ही समाधींचा निशेध केलेला आहे. याचे कारण असे आहे की, ज्ञानी पुरुषाला समाधीत दगडासारखे निष्क्रिय होऊन वसण्यांत काय अर्थ आहे ? हट-योगी प्राणाचाच विचार करितात व प्राणाच्या निरोधाने मनाचा निरोध करून समाधि लावण्याचा अभ्यास करितात, तर (पातंजलयोगी) चित्तापर्यंतच विचार करितात व त्याच्या वृत्तीचा निरोध करून समाधि लावण्याचा अभ्यास करितात. समाधि म्हणजे शरीराचीच नव्हे तर मनाची देखील निधल स्थिति होय, अशी सर्वसामान्य समजूत आहे. पण

वसिष्ठ त्याच्याहि पुढें जाऊन ' ज्या स्थूल शरीरांत प्राण रहातात, तें स्थूल शरीर व त्यांतील प्राण व स्थूल शरीरांतील चित्त, मन, बुद्धि व अहंकार हीं तत्त्वे परमार्थतः मुळींच नाहींत. इतकेंच नव्हे तर, हें सर्व दृश्य जगहि तत्त्वतः मुळींच नाहीं, तर तें केवळ ब्रह्मच आहे, असें सांगतात. ह्या अज्ञातवादाच्या सिद्धांताप्रमाणें सर्व द्वैतजगाचा निषेध करून ज्याचा निषेध करितां येत नाहीं असें, सर्व तत्त्वांच्या पलीकडे असणारें एक आत्मतत्त्व फक्त आहे. ' हेंच तत्त्व आपण आहोंत ' असें कळल्यावर मनुष्य जीवन्मुक्त होतो व त्याला या स्थितींत ' सहज समाधीची ' स्थिति प्राप्त होते. या सहज समाधीचा विचार या ग्रंथाच्या पाहिल्या भागांत 'समाधि' या नांवाच्या ४६ व्या प्रकरणांत करण्यांत आला आहे. ही समाधि म्हणजे दगडासारखे अचल होऊन रहाणें अशी नवून चालतांना बोलतांना किंवा आणखी सर्व तऱ्हेचीं कर्मे करीत असतांना देखील आत्मस्वरूपाचें अखंड अनुसंधान होत असल्यामुळे ती सहज समाधीच असते. म्हणूनच या समाधीला 'चालती बोलती' समाधि असें म्हटलें आहे. यावरून असें दिसून येतें कीं, पतंजलीनें मानलेल्या समाधीपेक्षा ही वसिष्ठांनीं सांगितलेली समाधि फारच श्रेष्ठ आहे, कारण पतंजलीच्या समाधींत तो योगी दुसऱ्याच्या उपयोगी पडत नाहीं, तर वसिष्ठांच्या समाधींत तो ज्ञानी ज्ञानोत्तर जगाच्या कल्याणाकरितांच जगत असतो व तो ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहाकरितांच सर्व तऱ्हेचीं कार्ये करीत असतो किंवा त्यानें तसें करीत रहावें अशी वसिष्ठांची इच्छा आहे. हेंच तत्त्व या ग्रंथाचा भाग १ ला, ' ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ? ' या नांवाच्या ४५ व्या प्रकरणांत सांगितलें आहे. सारांश, दृष्टयोगी आधिभौतिक शरीराचा म्हणजे या स्थूल शरीरांतील प्राणाचा विचार करितात, व पतंजली बगैरे अतिवाहिक शरीराचा म्हणजे अंतःकरण तत्त्वाचा विचार करितात. म्हणजे पतंजलीचें योगशास्त्र मोक्षाच्या बाबतींत अपुरेंच पडतें. पण वसिष्ठ ह्या दोन्ही शरीरांच्या पलीकडे असणारे एक, सत्, चित् व आनंदरूप ब्रह्मतत्त्वच परमार्थतः सत्य असें मानतात. भगवद्गीतेतहि ' यो बुद्धेः परतस्तु सः ' बुद्धीच्या पलीकडे जो आहे तो आत्मा, असे सांगून आत्मा हा बुद्धीचाहि विषय होत नाहीं असें सांगितलें आहे. म्हणून वसिष्ठांनीं सांगितलेला योग म्हणजे

यो. वा. त. प्र. ३

तत्त्वज्ञान हेंच प्रथम जीवन्मुक्तीची प्राप्ति करून देऊन नंतर विदेहरिये-
तील पोहोंचविणारें असल्यामुळे श्रेष्ठ दर्जाचें आहे.

तत्त्वज्ञान माणसाला मोठा कर्तव्यगारी बनवितें.

तत्त्वज्ञानानें मनुष्य निष्क्रिय होत नसून तो मोठा कार्यकर्ता होत असतो, कारण त्याच्या ठिकाणीच असणारी शरीराविपर्यायी मीपणाची भावना तत्त्वज्ञानानें पार नाहीशी होते. म्हणूनच त्याच्यापुढें प्रारब्धानुसार जें कार्य करण्याकरितां येईल तें कार्य तो कोणताहि विचार न करितां करित राहील. म्हणूनच त्या कार्यामध्ये त्या पुरुषाला हमखास यश येईल. हेंच तत्त्व सिद्ध करण्याकरितां या वासिष्ठांत 'भीम, भास व दृढ' या तीन दैत्यांची गोष्ट सांगितली आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, गोष्ट ११ वी). या गोष्टींतील तीन दैत्यांच्या ठिकाणचा अहंकार तत्त्वज्ञानानें नाहीसा झाला होता, त्यामुळे या दैत्यांनीं देवांच्या बरोबर अनेक वर्षे युद्ध केलें; पण त्यांच्या ठिकाणीं अभिमान नसल्यामुळे त्यांना मरणाची भीति मुळींच नव्हती. म्हणून त्यांचा युद्धांत कर्वाहि पराभव झाला नाही. यावरून असें दिसतें की, युद्धक्षेत्रात काम करणाऱ्या बरेच्या अधिकारी माणसापासून तो खालील सामान्य शिपायापर्यंत सर्वांना थोडेसें अध्यात्मशास्त्राचें शिक्षण दिल्यास याचा चांगला उपयोग होऊन " आपल्या देहाहून आपण निराळे आहोंत व आपलें स्वरूप अविनाशी आहे" असें समजून त्यांचा स्थूल शरीरावरील अभिमान थोडासा तरी नाहीसा होऊन त्यांच्या हातून होणारें युद्ध-रूपकार्य सामान्य माणसापेक्षां केव्हांहि श्रेष्ठ दर्जाचें होईल यांत शंका नाही. याचप्रमाणें दुसऱ्या कोणत्याहि कर्माचें आचरण करतेवेळीं माणसानें निरभिमानापणा व निष्कामपणा घारण केला तर त्याला त्याचें कर्म इतर माणसापेक्षां खाल उत्तम रीतीनें पार पाडतां येईल व त्याला त्याचें योग्य फळ मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही.

असो, यासंबंधी आणखी किती जरी विचार केला तरी तो अपुराच पडेल, शेवटी थोडक्यांत वसिष्ठांच्याच भाषेत मी असें सांगतों की,

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥

इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोषं विदुर्वुधाः ॥ १-८-१२

जें या ग्रंथांत (वासिष्ठांत) आहे तेंच इतर ग्रंथांतून आहे, आणि जें यांत नाही तें कोठेंहि नाही. कारण हा ग्रंथ म्हणजे सर्व विज्ञानशास्त्ररूपी घनाचें भांडार आहे, असें जें मोठ्या विद्वान पुरुषांनीं वर्णन केलेलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे.

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञानाचा उपदेश बयातीत व वृद्ध माणसांकरिताच आहे, किंवा ज्यांना प्रपंचाचा वीट आला आहे त्यांच्या करिताच आहे, तरुणाकरितां नाही, असें नवून तो सर्व आवालवृद्धांना आहे. प्रपंचाचा त्याग न करितां तो तात्त्विक दृष्ट्या कसा केला यादिजे किंवा जे अजून प्रपंचांत पडले नाहींत त्यांनींहि आपली बुद्धि निर्मळ करावी व या संसारा-संबंधानें आरंभीं चांगला विचार करून नंतर त्यामध्ये प्रवेश करावा, हें सांगण्याकरितांच योगवासिष्ठाची प्रवृत्ति झालेली आहे. म्हणूनच रामचंद्रा-प्रमाणें पूर्वबयांतच या मोक्षशास्त्राचा अभ्यास करून या संसारार्थें रहस्य जितक्या लवकर समजून घेणें शक्य असेल तितक्या लवकर तें प्रत्येकानें समजून घ्यावें अशी माझी सर्व आवालवृद्ध स्त्रीपुरुषांना नम्र विनंति आहे. श्री. ज. स. उर्फ तात्यासाहेब करंदीकर, माजी संपादक, 'केसरी', पुणे व श्री. हा. बा. उर्फ सोनोपंत दांडेकर, माजी प्रिन्सिपॉल, स. प. कॉलेज, पुणे, यांनीं या माझ्या ग्रंथाला प्रस्तावना लिहून दिल्या आहेत. तसेंच नामदार श्री. बाळासाहेब खेर, पंतप्रधान, मुंबई, यांनींहि या ग्रंथाला अभिप्राय दिला आहे. हे सर्व या 'उपोद्घाताच्या' पुढें क्रमानें दिलें आहेत. याबद्दल मी या सर्व थोर विद्वान पुरुषांचें मनःपूर्वक आभार मानतो. इतकें सांगून शेवटीं हा ग्रंथ लिहिण्याची प्रेरणा ज्याच्या कृपेनें मला झाली व ज्याच्या अनुग्रहामुळेच हा ग्रंथ परिपूर्ण होऊन मला तो त्याच्या विराट् स्वरूपाला म्हणजेच जनता जनार्दनाला अर्पण करितां आला, त्या सत्त्विका-नंदरूपी श्री प्रभु रामचंद्राचें पुनः एकवार स्मरण करून व त्याला वंदन करून ही प्रस्तावना संपावितों.

मार्गशीर्ष शु. १ शके १८७३.
दिनांक २९ नोव्हेंबर १९५१.

} रघुनाथ भास्कर पावगीशास्त्री.

— — — — — २५४५ — ५५५०७१८

श्री. ज. स. (ऊर्फ) तात्यासाहेब करंदीकर,
माजी संपादक ' केसरी ' पुणे. यांची

प्रस्तावना.

वे. शा. सं. पावसीयाखी यांनी ' योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान, गोष्टी व सुभाषिते.' या नावाचा सुमारे ८०० पानांचा ग्रंथ तयार केला आहे. त्याविषयी त्यांनी 'उपोद्घाता'मध्ये 'ग्रंथ लिहिण्याची आवश्यकता' या मथळ्याखाली जे विचार प्रकट केले आहेत, ते योग्यच आहेत; कारण एवढा मोठा ३२००० श्लोकांचा ग्रंथ सर्वांना समग्र वाचणें फारच कठीण, किंहुना अशक्य, म्हणूनच त्यांनी मूळ योगवासिष्ठाचें सार काढून ह्या ग्रंथाच्या रूपानें त्यांतील तत्त्वज्ञान, गोष्टी व सुभाषितें लोकांना एकेठिकाणीं वाचा-
वयास मिळालीत अशी चांगली सोय करून ठेवली आहे.

मूळ ग्रंथाला 'योगवासिष्ठ' हें नांव देण्याचें कारण असें आहे कीं, श्रीवसिष्ठ मुनींनीं श्रीरामाला केलेला उपदेश यांत ग्रथित केलेला आहे. म्हणूनच या ग्रंथाला 'योगवासिष्ठ' असें नांव रूढ झालें आहे. हा उपदेश सामान्य व्यवहाराचा उपदेश नवून मोक्षोपायाचा उपदेश आहे. म्हणून या ग्रंथाला 'मोक्षोपायसंहिता' असेंहि म्हणतात. संसारांतून तहून मुक्ति प्राप्त करून घेण्याचा जो उपाय त्याला 'योग' असें म्हणतात. 'संसारोत्तरणं श्रुक्तियोगशब्देन कथ्यते' असा या वासिष्ठांतल्या योग शब्दाचा अर्थ दिला आहे. यास्तव असा मोक्षप्राप्तीचा उपाय ज्या ग्रंथांत सांगितला त्या ग्रंथाला योगशास्त्र म्हणणें स्वामाविक आहे; आणि हा उपदेश करणारे मुनि वसिष्ठ असल्यानें त्याच्या या उपदेशाला 'योगवासिष्ठ' असें नांव रूढ झालें आहे. हा ग्रंथ इतर काहीं नांवांनीं ओळखला जातो; तथापि 'योगवासिष्ठ' हेंच त्याचें नांव अधिक रूढ व सर्वप्रसिद्ध आहे; कारण तें नांव जितकें अन्वयार्थक आहे, तितकें दुसरें कोठलेंहि नांव अन्वयार्थक नाही.

श्रीवसिष्ठ हे रघुकुलाचे कुलगुरु आणि राम हा रघुकुलावतंस; तेव्हां वसिष्ठांनीं श्रीरामाला उपदेश करणें हें निसर्ग क्रमप्राप्त कर्तव्यच होय, तथापि

या उपदेशाची जी पार्श्वभूमि या ग्रंथांत बणि्ली आहे ती तितकीशी निसर्ग-प्राप्त दिसत नाही. तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर श्रीरामाला वैराग्य प्राप्त झालें व तो संसाराविषयी उदासीन झाला तेव्हां त्याचें राज्यकारभारा-फडे मन वळविण्यासाठी हा उपदेश केला गेला अशी या ग्रंथाची भूमिका आहे. श्रीरामाला असे वैराग्य प्राप्त झाल्याची कथा वाल्मीकिरामायणांत नाही, त्यांतून रावणवधार्थ राम हा परमेश्वराचा अवतार असून त्याला अज्ञानानें घेरलें आणि वसिष्ठांनी त्याला उपदेश करून त्यास ताळ्यावर आणलें. असे मानण्यांत परमेश्वरी अवताराचा अपमान होत असल्याचा भास होतो; पण श्री पादगीशास्त्री यांनी आपल्या उपोद्घातामध्यें म्हटल्या-प्रमाणें परमेश्वराचा अवतार लोकसंग्रहाकरिता होत असतो, याच हेतुने परमेश्वरानें ह्या रामअवतारामध्यें उपदेशाची भूमिका ग्रहण करून हा जो सर्व ज्ञानाचा अभ्यास केला तो आपणाकरिता नवून अज्ञ जीवांनी आपला उद्धार कसा करून घ्यावा व प्रपंचांत राहूनच सर्व प्रकारची कर्मे करीत असतांना देखील आपल्या मनाचा समतोलपणा राखून शांति, सुख, समाधान कसे संपादन करावे याचें त्यांना शिक्षण मिळालें याकरिताच केलेला आहे.

महाभारतान्तर्गत अर्जुनोपदिष्ट श्रीमद्भगवद्गीता हीच मूळची आधारभूत गीता होय. त्यानंतर इतर सर्व गीता केवळ अनुकरणात्मक होत. सध्या उपलब्ध असणारे बृहद्योगवासिष्ठ हाहि एक असाच अनुकरण केलेला ग्रंथ आहे. ग्रंथांतलें विवेचन मूळ भगवद्गीतेच्या तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंच मोक्षोपाय-संबंधांत शिरोधार्य असलें तरी त्यांत इतर अर्वांतर भरमसाट वर्णनात्मक तपशील कंटाळवाणा वाटतो. म्हणूनच श्री. पादगीशास्त्री यांनी तो सर्व वगळून हा सारभूत ग्रंथ तयार केला आहे. भगवद्गीतेतील उपदेश अगदीं सूत्रबद्ध असल्याने चटकदार झाला आहे. म्हणूनच शास्त्रीयोवांनी 'योगवासिष्ठ च भगवद्गीता' या १५ व्या प्रकरणात पृ. ९८ वर असें नमूद केले आहे कीं, गीता हा ग्रंथ सूत्रप्राय आहे आणि योगवासिष्ठ हा ग्रंथ फार विस्तृत आहे. म्हणूनच या ग्रंथाचा संक्षेप करण्याचे प्रयत्न 'लघुयोगवासिष्ठ' व 'योगवासिष्ठसार' अशा ग्रंथरूपानें करण्यांत आले असावेत.

आपल्या प्राचीन ग्रंथांच्या अध्ययनांत ग्रंथकर्ता, ग्रंथाचा काल, ग्रंथोत्पत्तीचा प्रसंग इत्यादि अवान्तर गोष्टींचा विचार करण्याची पद्धति नाही. प्रस्तुतचे ग्रंथाचे कर्ते श्री. पावगीशास्त्री हे जुन्या शास्त्रीपरंपरेंत चढलेले असले तरी त्यांनी योगवासिष्ठाचा कालनिर्णय व कर्त्याचा निर्णय ठरविण्याविषयी प्रयत्न केला आहे. असा निर्णय करण्यासाठी त्यांच्या विवेचकबुद्धीला असे दिसून आले की, वाल्मीकिकृत प्राचीन रामायण ग्रंथाची भाषा आणि योगवासिष्ठ ग्रंथाची भाषा या दोहोंत बरेच अंतर आहे. मूळ रामायणाची भाषा सोपी, सहजसुंदर आणि प्रासादिक असून योगवासिष्ठाची भाषा समासघटित आणि कांहीशी क्लिष्ट आहे. असा कालनिर्णयाचा साधक बाधक विचार केल्यावर सध्या उपलब्ध असणारे योगवासिष्ठ वाल्मीकीने केले आहे असे निश्चित म्हणता येत नाही व हा ग्रंथ महाभारतापूर्वी म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीतेच्या पूर्वी होता असेहि म्हणता येत नाही. तरीपण त्यांनी या ग्रंथासंबंधाने असे अनुमान काढले आहे की, महाभारतापूर्वी योगवासिष्ठ ग्रंथ सध्याच्या मोठ्या स्वरूपांत जरी नसला तरी तो लहानशा स्वरूपांत असावा व त्याचे कर्तृत्व श्रीवाल्मीकि महर्ष्याकडे असावे.

या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान बौद्ध कालानंतरचे तर आहेच पण श्री शंकराचार्यांच्याहि कालाच्या नंतरचे असावे, कारण यांत केवळ मायावाद विवर्तवाद प्रामुख्याने नसून अजातवाद प्रामुख्याने प्रतिपादन केलेला आहे आणि अजातवाद श्री शंकराचार्यांच्या पूर्वीचा असला तरी तो त्यांच्या शिष्य प्रशिष्य सांप्रदायांतच अधिक रूढ झाला आहे. यावरून योगवासिष्ठ हा ग्रंथ आठव्या नवव्या शतकांतला असावा असे दिसते. या कालनिर्णयासंबंधाने अधिक संशोधन केल्यास वासिष्ठाचा काल याच्याहि पूर्वी कदाचित् असू शकेल असे श्री. पावगीशास्त्री यांनी या ग्रंथाच्या 'कालनिर्णय' भागांत अनुमान केले आहे.

या ग्रंथातील निबद्ध व उद्घोषक प्रकरणांत ' पौरुषप्रयत्न, दैव व नियति ' हे प्रकरण विशेष तात्त्विक व महत्वाचे आहे. यांत पौरुष व दैव या दोन्ही शब्दांच्या व्याख्या दिल्या असून ज्यास आज आपण दैव म्हणतो तेच कालाच्या आपल्याच कर्मांचे फळ असते. यावरून ' दैव चांगले याचा अर्थ पूर्वीचे कर्म चांगले ' असाच होतो. भगवद्गीतेप्रमाणे ' उदरे-

दात्मनात्मानम्' असे म्हणून जे स्वोद्वाराचे साधन व स्वातंत्र्य आपल्याच स्वाधीन ठेवले आहे, त्यातले मर्म योगवासिष्ठास मान्य आहे. 'जानामि धर्मं नच मे प्रवृत्तिः । जानाम्यधर्मं नच मे निवृत्तिः ॥' यांतील रडक्या योगवासिष्ठाला मान्य नाही. मनुष्य जर असा नियतीने जखडलेला असला तर विधि-निशेध, न्याय-अन्याय, आणि नीति-अनीति इत्यादि शास्त्रांचा उपदेश व्यर्थच ठरणार ! चरील प्रकरणांत 'उपसंहार' या मथळ्याखाली श्री. पावगीशास्त्री यांनी विचार करून असा निष्कर्ष काढला आहे की, 'वाईट गोष्टी प्राप्त झाल्या असता प्राप्त जन्मांतील वाईट कर्मांचे हें फल मला मिळत आहे, तेव्हा या जन्मी तरी माझ्या हातून वाईट कर्मे होऊं नयेत असा विचार करून मनुष्याने योग्य दिशेने प्रयत्न करित रहाणेच श्रेयस्कर आहे.' हा शास्त्रीशेवानी काढलेला निष्कर्ष मोठा उद्बोधक आहे.

भगवद्गीतेच्या अनुकरणाने योगवासिष्ठ ग्रंथ निर्माण झालेला असल्यामुळे त्यांत गीतेतील अनेक श्लोक जसेच्या तसे अंतर्भूत केले गेले असल्यास नवल नाही. हे दोन्ही ग्रंथांत जुळणारे श्लोक श्री. पावगीशास्त्री यांनी 'योगवासिष्ठ व भगवद्गीता' या प्रकरणाच्या शेवटी दिले आहेत. (पृष्ठ १०६-१०९). या दोन्ही ग्रंथातील मुख्य प्रतिपाद्य विषय एकच आणि त्यांतील तत्त्वज्ञानाचा गामाहि एकच असला पाहिजे आणि तो तसाच आहे. गीतेचा विषय निष्काम कर्मयोग आहे. त्याचप्रमाणे योगवासिष्ठांतील विषय जीवन्मुक्ति म्हणजेच निष्काम कर्मयोग होय. ही जीवन्मुक्ति आत्मज्ञानानेच प्राप्त होते. असे खालील श्लोकांत सांगितले आहे—

जीवन्मुक्तित्वमस्मिंस्तु ध्रुते समनूभूयते ॥ ३-८-१५

अशा रीतीत केलेले कर्म बंधनकारक होत नाही म्हणूनच वसिष्ठांनी शेवटी 'धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णः' अशा प्रकारे तृष्णारहित होऊन म्हणजे निष्काम होऊन राज्याचे परिपालन करण्याला सांगितले आहे. अशा प्रकारे राज्य करणे मुसते साहजिक कर्म नसून तोच निष्काम कर्मयोग होय व त्यांत अलौकिकत्व असल्याने तोहि शास्त्राचा विषय होऊं शकतो. हा कर्मयोग किंवा जीवन्मुक्ति ज्ञानाने प्राप्त होत असते म्हणून ज्ञान हा योग-वासिष्ठाचा विषय आहे व त्याच्या करिता योगवासिष्ठांतील वचने 'योग-

वासिष्ठांतील प्रतिपाद्य विषय ' या प्रकरणांत दिली, आहेत. अशा रीतीने उपक्रमोपसंहाराच्या दृष्टीने गीता व योगवासिष्ठ यांत सादृश्य आहे.

जगाच्या उत्पत्तीसंबंधाने ज्या चार पांच कल्पना आहेत व ज्यांचे विवरण या ग्रंथाच्या २१ ते २७ प्रकरणामध्ये केलेले आहे, त्यापैकी (१) आज्ञातवाद, (२) मायावाद व (३) विवर्तवाद हे युक्तीला पटण्यासारखे नाहीत, यास्तव ते गीतेने स्वीकारले नाहीत, योगवासिष्ठांत ते मान्य घरले आहेत. बाकीच्या दोन कल्पना म्हणजे ' चिद्विलास 'वाद व 'सर्वब्रह्म वाद' हे दोन वाद तर्कशुद्ध असून सर्वमान्य होण्याजोगे आहेत. या सर्व कल्पनांचे वर्णन 'वर दर्शविलेल्या प्रकरणामध्ये श्री. पादगीशास्त्री यांनी चांगल्या तऱ्हेने केले आहे. गीतेतल्याप्रमाणे जगदुत्पत्तीविषयी एकच ठाम निर्णय योगवासिष्ठांत आढळत नाही.

मरणोत्तर आपापल्या कर्मानुसार सुखदुःखादि भोग भोगण्याकरिता जीव एका लोकांतून दुसऱ्या लोकांत जातो अशी सामान्य समजूत आहे व ही गीतेनेहि मान्य केलेली आहे. पण वसिष्ठांना ही कल्पना मान्य नसून मरणोत्तर जीव दुसरीकडे कोठे जात नाही, तर जेथे पूर्वी होता तेथेच आपल्या भावनेप्रमाणे तो स्वर्गनरकादि लोक आणि विविध योनी स्वतःच्या कल्पनेने निर्माण करितो आणि सुखदुःखादि फळे भोगतो. अशा तऱ्हेने सर्व प्रपंच मनच निर्माण करित असते, असे वसिष्ठाने मानले आहे. म्हणूनच मनाचा नाश झाला की सर्व प्रपंच खळाव होतो.

योगवासिष्ठकारास जीवन्मुक्ति (सदेहमुक्ति) आणि विदेहमुक्ति अशा दोन्ही प्रकारच्या मुक्ती मान्य आहेत. यातील जीवन्मुक्तीची कल्पना गीतेतील श्रियतप्रज्ञाच्या कल्पनेसारखीच आहे. परंतु विदेहमुक्ति म्हणजेच सायुष्यमुक्ती की काय याचा खुलासा स्पष्टपणे कोठेहि आढळत नाही. तथापि शास्त्रीयोवांनी ' धंधमोक्षाचे स्वरूप ' या प्रकरणांत 'मोक्ष अथवा निर्वाण' या मध्यमार्थाला पुराण ग्रंथांतून मानलेल्या सालोक्यादि चारी मुक्तींचा उल्लेख करून हे चार मुक्तीचे प्रकार गौण मानले आहेत व संपूर्ण वासनांचा परित्याग ज्या अवस्थेत होतो तीच उत्तम मुक्ति, म्हणजेच परब्रह्मांत मिळून जाऊन पूर्ण शाश्वत आनंदस्थिति होय.

शांकर तत्त्वज्ञानातील मायावाद मुख्यत्वेकरून न स्वीकारता योगवासिष्ठांत

मनाच्या कल्पनेला प्राधान्य दिल्या कारणाने जगताला आभासिक किंवा अस्मात्मक अस्तित्व नसून जरा हें केवळ कल्पनामय आहे असें यांत प्रतिपादलें आहे. अर्थात् कोणत्याहि वस्तूला स्वतंत्र अस्तित्व नसून मनाने भावना केली म्हणजे ती वस्तु ह्या भावनेनुसार दिसें लागते आणि भावना संपली कीं, त्या वस्तूचें अस्तित्वहि संपलें, असा हा ' दृष्टिसृष्टिवाद ' यांत स्वीकारलेला दिसतो. यामुळेच वासनाक्षय म्हणजे मनोनाश आणि मनोनाश म्हणजेच मुक्ति असें समीकरण योगवासिष्ठकारांनीं स्वीकारलें आहे. यांविषयी ' मनाचें स्वरूप, ' ' मनाचें सामर्थ्य ' हीं प्रकरणें विशेष अभ्यासनीय आहेत, कारण या प्रकरणांत श्री. पावगीशास्त्री यांनीं मनाच्या कल्पनेसंबंधी चांगलें समर्थक वर्णन केले आहे.

जीवन्मुक्ताची जी व्यवहारस्थिति योगवासिष्ठांत वर्णिली आहे, ती गीतेंतील स्थितप्रज्ञाच्या आचरणाहून अधिक व्यावहारिक आहे. गीतेंतला स्थितप्रज्ञ हा पूर्णतः सुखदुःखातीत असतो, योगवासिष्ठांतला जीवन्मुक्त हाहि स्वतः सुखदुःखातीत असतो. तथापि तो यालाशीं बालाप्रमाणें, शान्याशीं शान्याप्रमाणें, यथाप्राप्त स्थितींत आसक्तिरहित वागत असून त्याची लोकसंग्रहाची वृत्ति स्थिर असते.

शांकरमतानुयायी वेदान्ती शानोत्तर कर्म संभवत नाहीं असें मानतात. त्यांच्यामते ज्ञान व कर्म यांच्यांत तमःप्रकाशवत् विरोध आहे. योगवासिष्ठ कार हे शानोत्तर ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय शब्द मानतात. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावरहि ज्ञानी माणसाने स्वकर्मत्याग करूं नये, किंवा मनुष्यदेह आहे तोपर्यंत स्वकर्मत्याग संभवतच नाहीं, असें गीतेप्रमाणेंच योगवासिष्ठाचेंहि ठाम मत आहे आणि हें मत आपाततः कोठेंतरी एकदां आलें आहे असें नसून त्याच्याकरिता ' जीवन्मुक्ताची चागणूक ' हें ४४वें संबंध प्रकरणच श्री. पावगीशास्त्री यांनीं खर्ची घातलें आहे. या योगवासिष्ठाची खरी महती व शिकवणूक 'जीवन्मुक्ताचीचागणूक' आणि 'शानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग?' या दोन प्रकरणांत आहे. कारण व्यावहारिक माणसांना व्यवहारांत मार्गदर्शक आणि लोकसंग्रहार्थ आचरणात आणून समाजाला वळण लावण्याला उपयुक्त असा उपदेश त्याच दोन प्रकरणांत आहे. योगवासिष्ठांत आसक्ति दोन प्रकारची मानली आहे. (१) बंध्या आसक्ति

म्हणजे अज्ञानी माणसान्या ठायीं विषयासंबंधानें जी वास करिते ती. (२) वंद्या आसक्ति. ही आत्मज्ञानोत्तरची असून ती संसारस्थितीला कारणीभूत होत नाहीं. अशा वंद्या आसक्तीनें युक्त असलेला पुरुष सर्व तऱ्हेचीं कामें अनासक्तीनें करित असतो. कोणतेंहि कार्य करण्याविषयी किंवा न करण्याविषयी त्याचा आग्रह नसून ' यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि ' क आग्रहः ' अशी त्याची स्थिति असते. त्याची हेयोपादेयदृष्टीच क्षीण झाली असल्यानें ' क्रियात्यागेन कोऽर्थः स्यात् । क्रियासंश्रयापेन वा ॥ ' असें म्हणून तो अनासक्तीनें प्राप्त कार्य व सहजकर्म करित असतो.

आत्मज्ञानी मनुष्य बालोन्मत्त पिशाचवत् कांहीं तरी आचरण कसें तरी करित रहातो. ही भूमिकाहि योगवासिठाला मान्य नाहीं. जीवन्मुक्त पुरुष विधिनिषेधार्थांत असतो, याचा अर्थ अशा पुरुषाला दुराचरण माफ आहे, असा नव्हे. तो स्वतः ज्ञाता असल्यामुळें त्याला कर्माची युक्तायुक्तता इतरांनीं सांगावी लागत नाहीं, पण त्याचें स्वतःचें शुद्ध, नित्य, सत्वरय मन त्याला युक्तायुक्ततेची जाणीव सहजगत्याच देत असतें; आणि त्याची इंद्रियें ज्ञानमय झालीं असल्यानें ती इंद्रियेंच दुराचारापासून आपोआप परावृत्त होतात. ज्ञान प्राप्त होण्यापूर्वी त्याच्यावर जो संस्कार झालेला असतो, त्या संस्काराने तो निषिद्ध कर्मापासून निवृत्त झालेला असतो आणि विहित कर्माचें आचरण सहज प्रवृत्तीनें तो करित रहातो, ही त्याची नैसर्गिक स्थिति होय.

कर्तव्यबुद्धीविषयी आणखी एक पाऊल पुढें टाकून गीतेप्रमाणेंच योगवासिष्ठ असें कंठस्थानें सांगतें कीं, ज्ञानी माणसानें स्वतःकरितां नसलें तरी लोकसंप्रदाकरितां कर्म करावें. योगवासिष्ठानें हा सिद्धांत गीतेपेक्षा अधिक स्पष्ट भाषेत मांडला आहे. श्री. वसिष्ठमुनी स्वतःसंबंधी सांगतात कीं,

कर्तव्यमस्ति न ममेह किंचिदेव ।

स्थातव्यमिन्यतिमना भुवि संस्थितोऽस्मि ॥

' या जगांत मला कोणत्याच तऱ्हेचें कर्तव्य नाहीं, तरीहि मी उन्मत्त स्थितीत या भूतलावर संचार करित आहे. '

अशा प्रकारे ज्ञानोत्तर मनुष्याच्या हातून कर्म घडू शकते आणि ज्ञानी माणसाने स्वतःकरिता नव्हे तर लोकसंग्रहाकरिता सदाचरण करीत राहिले पाहिजे. हे महत्त्वाचे सिद्धांत योगवासिष्ठाने सांगून ठेवून वेदान्ताला चांगले वळण लावले आहे.

श्री शंकराचार्यांनीहि गीताभाष्यांत ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहार्थ कर्म करण्याचा उपदेश केला आहे, हे दर्शविण्यासाठी श्री. पादगीशास्त्री यांनी 'तत्त्वज्ञान' या १ व्या भागाच्या पृ. ३६४-३६५ वर गीताभाष्यांतील यांच उतारे दिले आहेत. हे सर्व उतारे गीतेतील कर्मयोगाला आणि योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञानाला पुष्टिदायक असले तरी आचार्यांचे हे मत सिद्धान्तरूप मानण्याला अडचण ही की, इतरत्र आचार्यांनी ज्ञान आणि कर्म यांचा समुच्चय केव्हांच मानला नाही. ईशावास्यामधील 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' या कारिकेवर भाष्य करितांना आचार्यांनी हे प्रकरण अज्ञ व अनधिकारी जीवाकरिता आहे, असा शेर मारून ते डावलले आहे. गीते-संबंधीहि अशीच प्रकरणभेदाची खय पुढे केली जाते. ते कसेंहि असले तरी योगवासिष्ठकारांचे हे मत असे डळमळीत नवून ठाम आहे, ते केव्हाहि बदललेले नाही.

यास्तव 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?' या प्रकरणांतील 'जीवन्मुक्ताचा लोकसंग्रह,' 'खरा कर्मत्यागी कोण ?' या मध्यव्याख्यातील विचार व 'जीवन्मुक्ताची वागणूक' या प्रकरणांतील 'जीवन्मुक्ताचा वाह्य-व्यवहार, जीवन्मुक्तच महाकर्ता, जीवन्मुक्तांचे जीवितच खरे जीवित' इत्यादि मध्यव्याख्यातील विचार सिद्धांत म्हणून मानून चालण्यास हरकत नाही.

'ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?' या प्रकरणाचा उपसंहार करितांना पृष्ठ ३६८ वर श्री. पादगीशास्त्री यांनी असे नमूद करून ठेवले आहे की, 'ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर कर्म केलेच पाहिजेत असा आग्रह घरणे शास्त्रीयदृष्ट्या योग्य ठरणार नाही.' वेदान्त परंपरेला शास्त्रीयदृष्ट्या हे योग्य वाटो किंवा न वाटो, लौकिक दृष्ट्या तसा आग्रह घरणे समाजाच्या हिताचे आहे. म्हणूनच श्री. पादगीशास्त्री यांनी याच प्रकरणाच्या पृष्ठ ३६९ वर असे नमूद केले आहे की, जीवन्मुक्तांनीहि ज्ञानोत्तर जगाच्या कल्याणाकरिता जे कर्म

प्रात होईल तें यथाशास्त्र करीत राहणेंच श्रेयस्कर होय, कारण वसिष्ठांनीं स्वतःपुरता तर असा निर्णय सांगून ठेविला आहे कीं, “ जोंपर्यंत प्राणि-मात्रांची परंपरा कायम आहे, तोंपर्यंत मी या भूतलावर उपदेश करीत राहीन.”

असो, या ग्रंथांतील इतर प्रकरणासंबंधी विचार करितां ‘समाधि’ ‘खरा देव कोणता व त्याची पूजा कोणती’ ? ‘वसिष्ठांचा सर्व जीवांना आत्मोद्धाराविषयी कळकळीचा उपदेश इत्यादि प्रकरणे विशेष अभ्यासनीय आहेत

भाग २ रा-गोष्टी.

मूळ योगवासिष्ठांत तत्त्वज्ञानाच्या उपदेशाबरोबरच तो उपदेश मनावर ठसण्यासाठी कांहीं गोष्टी सांगितल्या आहेत. तत्त्वज्ञानाची प्रणालिका अभ्यासित असतां मध्यंतरीच आलेल्या गोष्टींनीं चित्ताचा विक्षेप होऊन विचार मालिका तुटण्याचा संभव असतो. याकरितां श्री. पावरीशास्त्री यांनी त्या सुसर गोष्टी वेगळ्या काढून त्याचा वेगळा भाग या पुस्तकाला जोडला आहे. या गोष्टीपैकी कांहीं गोष्टींत जीं भरमसाट वर्णने आली आहेत. तीं वेगळून त्या गोष्टी सोप्या भाषेत दिल्या आहेत त्यामुळे केवळ गोष्टीपर कथानकें वाचणाऱ्यांची चांगली सोय झाली आहे.

या सर्व गोष्टीं अभ्यात्मशास्त्रांतील सर्व मनावर ठसण्याकरितां म्हणून उदाहरणादाखल सांगितल्या असून प्रत्येक गोष्टीच्या आरंभी त्या गोष्टी-तील तत्त्वदर्शक असा एक श्लोक प्रास्ताविक म्हणून दिला आहे आणि गोष्टीच्या अखेरीस त्या गोष्टीतलें तात्पर्य सारांशरूपानें उलगडून सांगितलें आहे.

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञानांत व्याप्रमाणें, हें जगत् मुळीं शालेंच नाहीं, सर्व देखावा केवळ मनोमय भ्रांति आहे, असा ‘अज्ञातवाद’ सांगून नेतर आत्मज्ञान झाल्यानंतरहि शानी माणसास कर्मत्याग घटत असून कर्मयोग आचरावा लागतो असा अखेरीस उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणें त्या तत्त्वज्ञानाच्या दृढीकरणार्थ सांगितलेल्या गोष्टींमध्ये कांहीं गोष्टी सर्व संसार हा मनोमय भ्रांतिरूप आहे अशा तात्पर्याने सांगितलेल्या असून कांहीं थोड्या गोष्टी कर्मयोगप्रधान आहेत. आकाशज ब्राह्मण; शिला, महाशिला, चित्त्वकळ, तीन

राजपुत्र, खोत्तराज्य, किराट, मिथ्या पुरुष, ब्रह्माड इत्यादि गोष्टी काल्प-
निक आहेत. असें श्री. पावगीशास्त्री यांनींहि त्या भागाच्या प्रस्तावनेत
म्हटलें आहे. कल्पनेनेंहि ज्याचें आकलन करितां येत नाही अशा मायावी
वर्णनानें त्या गोष्टी फुलविल्या आहेत. जगत् हे मनोमय मायेचें इंद्रजाल
आहे, असें दर्शविण्याचाच यांत हेतु दिसतो. लीलेची व तापसाची गोष्ट
या दोन गोष्टींत मरणोत्तर स्थितीचा अनुभव मनालाच येत असतो असें
सांगितलें आहे. ही कल्पना ध्रुतिस्मृतीला मान्य नाही. पण ' तत्त्वज्ञान '

भाग १ ला यांतील ' महर्षि वसिष्ठ ' या प्रकरणांत असें सांगितलें आहे
की, उपदेश करीत असतां मांडलेल्या तात्त्विक सिद्धांताच्या परिपोषणार्थ
वसिष्ठानां ध्रुतिस्मृति प्रमाणांचें आधार दिलेले नसून केवळ स्वतःच्या
बुद्धीनें विचार करून प्रत्यक्ष प्रमाणानें जे विचार अनुभाविलें तेच त्यांनीं
सांगितलें आहेत. कचगाया, घीतह्याचा आत्मविचार भास व विलास
इत्यादि गोष्टी बहुतेक आत्मगत भाषणाच्या स्वरूपाच्या असून त्यांत संसार
हा असार आहे, आणि मी देह नव्हे, तेव्हां मी या देहासाठीं कर्म कां
करों ? अशा आशयाचें आत्मचिंतन आहे. *

याशिवाय राहिलेल्या इतर गोष्टींत यराचसा घोब घेण्यासारखा आहे.
कर्कटी राक्षसीची गोष्ट, वेताळाची गोष्ट, अर्जुनाची गोष्ट, भृंगीशाची गोष्ट,
या गोष्टींत यक्ष प्रभासारखे कांहीं प्रभ असून त्यांची तत्त्वज्ञानपर उत्तरे
दिलेली आहेत. शिवपूजेच्या गोष्टींत खरी देवपूजा कशी असते तें सांग-
तांना पर्यायानें ' स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य ' हें गीतेंतलें तत्त्वच प्रतिपादन केलें
आहे. या विषयाचें सविस्तर प्रतिपादन करण्याकरितां श्री. पावगीशास्त्री
यांनीं ' तत्त्वज्ञानाच्या ' भागांत एक स्वतंत्र प्रकरण ४७ वे खर्ची घातलें
आहे तें वाचनीय आहे. कर्कटीच्या गोष्टींत समचित्तत्व कसें असतें तें
सांगून ज्याची अशी समदृष्टि झाली नाही तो खरा राजा नव्हे व खरा
मंत्रीहि नव्हे असा स्पष्ट इशारा दिला आहे.

सुरघुच्या गोष्टींत सहज समाधीचें स्वरूप सांगून अशा तऱ्हेची समाधि
ज्याला साध्य झाली त्यानें निग्रहानुग्रहासारखी राज्यकार्ये केलीं तरी त्या
पासून त्याला सुखदुःखाची बाधा होत नाही, असें सुचवून ज्ञानोत्तर कर्म-
योगाचें समर्पन केलें आहे.

किराटाच्या गोष्टीत हरवलेल्या कवडीचाहि मनःपूर्वक शोध करणारा कवडीचुंबक हा चिंतामणि प्राप्त करून घेता झाला. असे सांगून धुद्र वस्तूच्या शोधार्थ मनाची एकाग्रता आत्मज्ञानाला उपयोगी पडते असा निष्कर्ष काढला आहे. एकनाथाच्या चरित्रांतील अशीच कथा येथे वाचतांना आठवल्याशिवाय रहात नाही.

भगीरथाची गोष्टहि ज्ञान प्राप्त झाल्यावर राज्य स्वीकारण्याचा बोध करण्यासाठीच सांगितली आहे. मनुचा इक्ष्वाकूला जो बोध आहे त्याचेंहि तात्पर्य तेंच आहे. या सर्वांपेक्षा चूडालाख्यान म्हणून प्रसिद्ध असलेली चूडालेची गोष्टहि कर्मयोगाचें स्वरूप स्पष्टपणें दर्शविणारी आहे. चूडालेने आपल्या पतीला आत्मबोध करून शेवटीं राज्यत्याग न करितां राज्योपभोग घेण्याविषयी त्याचें मन बळविलें.

प्रन्हाद आणि बळी यांच्या कथाचेंहि तात्पर्य तेंच आहे. प्रन्हादाच्या कथेत महाविष्णूच्या तोंडीं जे विचार घातले आहेत ते मननीय आहेत. प्रन्हाद दैत्य समाधीत राहून गेलेला पाहून महाविष्णूला तें दृश्य पडलें नाहीं. महाविष्णूनें विचार केला कीं, “ दैत्य जिवंत राहिलेच पाहिजेत, असें मला वाटतें. दैत्य जगले म्हणजे देवहि सावध राहातील. देव असले म्हणजे माणसे यज्ञादि क्रिया करूं लागतील आणि मग हा संसाराचा गाडा अव्याहत चालूं राहील. ” असा विचार करून जगताचा गाडा चालूं रहावा म्हणून महाविष्णूनें पाताळांत जाऊन प्रन्हादाला त्याच्या समाधीतून जागे केलें.

सुभाषितें भाग ३ रा.

तत्त्वज्ञान आणि बोधप्रद गोष्टी यांच्या शेवटीं सुभाषित संग्रहाचा तिसरा भाग जोडला आहे. तो अतिशय महत्त्वाचा आहे. तत्त्वज्ञानाचें वर्णन दहावीस पाने वाचूनदेखील जेवढा बोध मनाला होत नाहीं, तेवढा बोध एकेक सुभाषित पाठ केल्यानें होतो. सुभाषितरूपानें सांगितलेलें तत्त्वज्ञान कंठगत केल्यानें तें सदैव आपणास जाणत ठेवीत असते. यास्तव या ग्रंथाच्या शेवटीं दिलेली सुभाषितें मननपूर्वक अभ्यासाचीं आणि कंठगत करावीं.

भर्तृहरिच्या नीतिशतक व बैराग्यशतक या दोहोंत मिळून जितका

सद्बोध साठविला आहे त्याहून अधिक सद्बोध या सुभाषितसंग्रहांत साठविला आहे. सुभाषितांत आध्यात्मिक नैतिक आणि धार्मिक असा पोटभेद केला असला तरी तत्त्वदृष्टीने पाहिल्यास सर्वच सुभाषिते नीतिपर आहेत.

या सुभाषितांत सांगितलेली नीति आचरणांत आणण्यास सुलभ असून व्यात्यंतिक श्रेयाची प्राप्ति करून देणारी आहे. श्री. पावगीशास्त्री यांनी त्या सुभाषितांचा परिचय करून देण्यासाठी नमुन्यादाखल म्हणून कांहीं सुभाषितांचे तात्पर्य प्रस्तावनेत दिग्दर्शित केले आहे. याकरिता मी त्यांची पुनरुक्ति करित नाहीं. तथापि अभ्यास, तप, उद्योग, सदाचार, पंडितलक्षण, मूर्खलक्षण, कर्तव्यबोध, कर्मयोगाची अशक्यता, संसंगाची महती, खरी समाधि, आर्यांचे लक्षण, इंद्रियजयाचे महत्त्व, आळशी नरपशु, राजधर्म, समत्वदृष्टीची साधुता, दुष्टांच्या हिंसेत स्वधर्म, निरिच्छिता इत्यादि संघर्षां जी सुभाषिते आहेत, त्यांचे सतत चिंतन व आचरण करावे, असे पुनः पुनः सांगितल्याशिवाय राहवत नाहीं.

एकंदरीत हा ' योगवासिष्ठसारभूत ' ग्रंथ म्हणजे सद्बोधाची खान्ना आहे. मूळ ग्रंथ अतिविस्तृत व पाल्हाळिक असतांना शास्त्रीशोषांनी त्यावर दोन तपाचेवर सतत चिंतन व प्रवचन करून त्यांतला महत्त्वाचा भाग, हंसक्षीर न्यायाने, वेचून काढून तो पुस्तकरूपाने प्रकाशित केला हा मराठी वाचकांवर मोठा उपकारच होय. ' शास्त्रे फार अपार जीवित तुझे अत्यल्प कीं मानला ' यांत म्हटल्याप्रमाणे मानवाला सर्वच शास्त्रे समग्र अवलोकन करणे शक्य नसते. यास्तव जो ग्रंथकार स्वतः अनेक वर्षे परिश्रम करून त्या शास्त्रांतला निवडक भाग वाचकांना सुलभ करून देतो तो वाचकांचा उपकर्ताच होय. श्री. पावगीशास्त्री.यांनी वाचकांवर असा उपकार करून ठेवला आहे. आतां त्याचे चीज करून त्या उपकाराची अल्पांशाने तरी परत फेड करणे हे महाराष्ट्रीय वाचकांचे कर्तव्य होय.

श्री. शं. वा. ऊर्फ सोनोपंत दांडेकर, माजी प्रिन्सिपॉल, स. प.
कॉलेज, पुणे, यांचे

प्रास्ताविक चार शब्द.

यालागीं सर्व प्रकारे । वासिष्टी प्रवेश करा वारे ।
अर्थ कळलिया निर्धारें । ब्रह्मचि तुम्ही ॥

रंगनाथी योगवासिष्ठ निर्वाण प्र. १५६.

मराठी बाङ्मयांत जी मौलिक व उपयुक्त पुस्तकें प्रकाशित होतात त्यांत श्री. पार्वगीशास्त्री कृत “ योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान, सुरस-गोष्टी व सुभाषितें ” या पुस्तकाची गणना अवश्य केली पाहिजे. मूळचा ‘ योगवासिष्ठ ’ हा ग्रंथ संस्कृतांत आहे. तो पुराण नव्हे, तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे. या ग्रंथराजाचें अध्यात्मपर संस्कृत बाङ्मयांत केवढें स्थान आहे, हें अध्यात्माची आवड असणाऱ्या वाचकांस सांगायला पाहिजे असें नाहीं. गौडपादाचार्य, भर्तृहरि, शंकराचार्य, पंचदशीकार विद्यारण्यस्वामी, यांच्यासारखे अद्वैतमताचे अधिकारयुक्तवाणीनें प्रतिपादन करणारे तत्त्वज्ञ यांच्या ग्रंथांवर या ग्रंथाची छाप पडलेली आहे, हें सर्वमान्य आहे. उपनिषदे, भगवद्गीता यांच्या पंक्तीस बसण्याजोगा हा ग्रंथ आहे. याबद्दल विद्वानांत दुमत नाहीं असें म्हटल्यासहि हरकत नाहीं.

सुन्या काळी संस्कृतांत झालेल्या महत्त्वपूर्ण ग्रंथांवर या ग्रंथाची छाप पडलेली आहे, ही गोष्ट महत्त्वाची आहेच. पण मराठी वाचकांच्या दृष्टीनें आणखी सांगण्यासारखी गोष्ट म्हणजे मराठींतील आद्यकवी असें ज्यांना संशोधतां येईल असे महाराष्ट्राचे एक जनक संतप्रेष्ठ अलंदीप श्रीज्ञानराज यांच्या ‘ ग्रंथावर ’ हि या ग्रंथाची छाप पडलेली आपणांस दिसून येईल. अनुभवामृतांतील स्मृतिवाद, ज्ञानेश्वरींतील विपुल दृष्टान्त देण्याची पद्धत, पार काय ज्ञानेश्वरी व अनुभवामृतांतील कित्येक

दृष्टान्त हे सर्व आपणास योगवासिष्ठांत आढळून येतील, शानेश्वर महाराजांचें म्हणून एक योगवासिष्ठ प्रसिद्धि आहे. (शानेश्वर महाराजांनी योग वासिष्ठार्थें सार मराठींत मांडलें असल्याचा संभव आहे. पण प्रस्तुतचें सार त्यांचें आहे, असें प्रस्तुत लेखकास वाटत नाही). श्री एकनाथ, श्री समर्थ, श्री रंगनाथ, श्री तुकारामादि मराठी संतप्रेष्ठ कवींच्या ग्रंथावरहि याचा परिणाम झालेला आहे असें आढळून येतें; कारण योगवासिष्ठांतील कित्येक संस्कृत वचनें यावरील कवींच्या ग्रंथांमध्ये मराठींत तंतोतंत आलेली आहेत, तीं प्रस्तुतच्या लेखकानें आपल्या ग्रंथांत नमूद केली आहेत, या ग्रंथांतील चर्चेचा प्रसंग मोठा मौजेचा आहे. विश्वामित्र हे दशरथ राजाजवळ यज्ञांत बिभ्र करणाऱ्या राक्षसापासून यज्ञाचें रक्षण करण्यास रामलक्ष्मणांस आपणावरोवर घावें, अशी याचना करण्याकरितां आले आहेत, अशा वेळीं तीर्थयात्रेहून नुकतेच परत आल्यामुळें जगन्निध्यास स्वमनावर पूर्ण विश्र्वामुळें श्रीरामाचें मन उदासीन झालें आहे, अशा उद्भिन्न मन झालेल्या रामास कर्तव्योन्मुख करण्याकरिता वसिष्ठांनीं जो उपदेश केला तो हा योगवासिष्ठ ग्रंथ.

श्रीमद्भगवद्गीतेंत पूर्णब्रह्म श्रीकृष्णनाथ हे उपदेशक वक्ते व नरकरी अर्जुन हा श्रोता असा प्रसंग आहे. या ग्रंथांत ' रामराम स्मरतां घोष । जेणे तुटती भवपाश ॥ ' असें पूर्णब्रह्म श्रीराम हे शिष्य श्रोते गुरू वसिष्ठांच्या चरणाजवळ वसून ' शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ' म्हणून विनंति करीत आहेत.

वत्सीस हजार श्लोकांचा हा योगवासिष्ठ ग्रंथराज ही आध्यात्मिक रत्नांची खाण आहे, असें म्हटलें तर त्यांत काहीं बाबों होणार नाही. लढाईस नेण्याकरितां आलेल्या विश्वामित्रासमोर पण राजवाड्यांत चर्चा होत असल्यामुळें हा ग्रंथ ज्ञानसत्राच्या स्वरूपाचा आहे. यांत बहुत दिव्यतत्त्व, ज्ञान, चर्या, झालेली, असल्यामुळें अनेक दिव्य विस्तृतपणानें वर्णिले आहेत. अद्वैतवाद, मायावाद, विवर्तवाद, स्फूर्तिवाद, अजातवाद, ईश्वरवाद, दैवपुरुषवाद इत्यादि वादांना या ग्रंथांत मोळपणानें वावरण्यास वाव मिळाला आहे. पुनर्जन्म, मोक्ष, ज्ञान कर्मप्रभृतिमार्ग यांचीहि सर्विस्तर

चर्चा यांत आहे. विशेष महत्त्वाची गोष्ट ही की, 'निर्वाणीची कथा सांगत असतानासुद्धा श्रीवसिष्ठ या जगांत मुक्ताच्या देहास बाबरावयाचे आहे हें विसरले नाहीत. त्यांचा श्रीरामचंद्राला अत्यंत महत्त्वाचा व शेवटचा उपदेश असा आहे की,

जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि राघवं ।
अन्तःसर्वपरित्यागी यहिः कुरु यथागतम् ॥

‘ अतस्त्यागी ’ राहून संसार कर.

शिखिध्वजादिकांच्या गोष्टीतूनहि हेंच सार सांगितलें आहे. गीतेप्रमाणेंच या ग्रंथांत परमार्थ व प्रपंच यांची उत्तम सांगड घातली आहे.

या ग्रंथांतील (१३) पौरुषप्रयत्न व दैव, (१५) योगवासिष्ठ व भगवद्गीता (२१) चिद्रिलास, (२३) अजातवाद, (२४) सर्वब्रह्मवाद (४०) ज्ञानयोगाच्या सात भूमिका; (४४) जीवन्मुक्ताची बागणूक, (४५) ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ? (४६) समाधि, (४७) स्वरा देव कोण ? व त्याची पूजा कोणती ? व (४८) वसिष्ठाचा सर्व जीवांना आरमोद्वाराविषयी कळकळीचा उपदेश. हीं प्रकरणें मनाला चांगलाच बोध करून देणारी आहेत.

उच्च अशा तात्त्विक, आध्यात्मिक मूल्यांची चर्चा करित असता वसिष्ठांनी विषय सोपा करून सांगण्याकरितां अनेक दृष्टांत दिले आहेत. येवढेंच नव्हे तर अनेक कथाहि सांगितल्या आहेत. यामुळे

जें अपेक्षिजें चिरार्ति । सदा अनुभावि जें संती ।
सोहभावे पारंगती । रमिजें जेथ ॥

या ओवीत वर्णन केल्याप्रमाणें जसा हा ग्रंथ ज्ञानी पुण्यांना योग्य आहे, त्याचप्रमाणें परमार्थपथावर प्रथमच पाऊल टाकणाऱ्या बालजिज्ञासुसुद्धि आवडणारा व उपयोगी असा हा ग्रंथ आहे. श्री. पावगीशार्जीनीहि या ग्रंथांतील ‘ अध्यात्मशास्त्रांतील ज्ञानाचा अधिकारी ’ या १० व्या प्रकरणांत शेवटीं असे स्पष्ट लिहिले आहे की, ‘ योगवासिष्ठ हा ग्रंथ सिद्ध व साधक या दोघांनाहि लागू होणारा आहे. ’

श्री, ज्ञानदेवांनी उत्कृष्ट काव्याच्या ' रसिकता ' व ' परतत्त्वसर्थ ' ह्या ज्या दोन कसोट्या सांगितल्या आहेत. त्यांत हा ग्रंथ उत्तरेल यांत शंका नाही. श्री, ज्ञानदेवांनी खालील ओव्यांत महामारताचें जें वर्णन केले आहे तें थोड्या फरकानें या ग्रंथासहि लागू आहे. असा हा ग्रंथ आहे.

ना तरी सर्व सुखाचि अधि । जे प्रमेय महानिधि ।

नाना नवरस सुखाधि । परिपूर्ण ॥

की परमधाम प्रकट । ।

ना तरी सकळधर्माचें माहेर । सज्जनांचे जिह्वार ।

लावण्यरत्नमांडार । शारदेचे ॥

असा हा ग्रंथ उत्कृष्ट असतांना अर्वाचीन काळांत त्याकडे दुर्लक्ष झाल्याचें दिसतें, त्याचें कारण त्याचें विशालत्व व बहुधा त्याचें योगवासिष्ठ हें नांव 'योगा'संबंधी अनेक विपरीत कल्पना समाजांत पसरलेल्या असल्यानें हा एक योगाचा ग्रंथ म्हणून त्याकडे फारसें कोणी पहावयासच तयार होत नाही, असा अनुभव येतो, योगवासिष्ठांतील योग कोणचा याचें स्पष्टीकरण प्रस्तुतच्या ग्रंथांत लेखकानें स्पष्ट शब्दांत केलें आहे. त्यानें या ग्रंथासंबंधीच्या विपरीत कल्पना दूर होतील अशी आशा आहे.

या योगवासिष्ठावर सन १९१६ मध्ये काशी विश्वविद्यालयांतील प्राध्यापक श्री, धात्रेय यांनी इंग्रजीत 'The Philosophy of Yogavasishtha' या नांवाचा एक उत्कृष्ट ग्रंथ प्रसिद्ध केला आहे. श्री पावरीशास्त्री यांच्या ग्रंथाची मांडणी त्याच धर्तीवर केलेली आहे असें दिसतें. प्रस्तुतच्या मराठी ग्रंथाचे तीन विभाग आहेत. एकांत योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान, दुसऱ्यांत त्यांतील सुरस गोष्टी व तिसऱ्यांत त्यांतील उत्कृष्ट अशी कांहीं सुभाषितें. मराठीत पुण्याच्या विप्लवकर मंडळीनें योगवासिष्ठाचें समग्र व्याख्यान छापलें आहे. कै. विष्णुशास्त्री बापट यांनी योगवासिष्ठाचें मराठीत साररूप भाषांतर (श्लोकशः नव्हे) छापलें आहे. परंतु संपूर्ण योगवासिष्ठावर विषयाचें पृथक्करण करून विषयाची मांडणी करणारा हा मराठी भाषातोल पदिलाच ग्रंथ आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही.

हा ग्रंथ इतका मोठा आहे व त्याचे अभ्यासू इतके दुर्मिळ आहेत की, जसा महाभारताच उपसंहार लिहून घेऊन छापला, त्याप्रमाणे योगवासिष्ठाचाहि उपसंहार त्याचें भाषांतर छापून प्रसिद्ध वेल्यावर छापवा म्हणून चिपळूणकर मंडळीचें व्यवस्थापक मंडळ खटपट करीत होते परंतु त्यांना यावर लिहिण्यास अधिकारी व ज्यास्त वेळ ज्यास वेळ आहे असा मनुष्य मिळणें कठीण झालें. पण श्रीरामचंद्राच्या कृपेनें आज हा ग्रंथ प्रसिद्ध होऊन एकप्रकारें ती उणीव म्हणून काढण्याचा सुयोग येत आहे. या ग्रंथाचें लेखक श्री पावगीशास्त्री यांना त्यांच्या वडिलांकडून योगवासिष्ठाचें घालकडू लहानपणींच मिळालें आहे. यांचें वडील कै. भास्करशास्त्री हे योगवासिष्ठाचे प्रख्यात वक्ते होते. त्यांनीं कित्येक वर्षे योगवासिष्ठावर पुराण सांगितलें. श्री. पावगीशास्त्री हें त्यांच्याच तालमीत तयार होऊन ते ह्यात अस्तानाच या ग्रंथाचें प्रवचन करूं लागले होते व तो क्रम दोन तपांवर त्यांनीं अभ्यासपूर्णें चालूं ठेवला. तात्पर्य, या ग्रंथाचा श्री. पावगीशास्त्री यांचा दोन तपांवर व्यासंग आहे. शिवाय त्यांनीं या ग्रंथावरील संस्कृत, प्राकृत व इंग्रजी भाषेतून लिहिलें अनेक ग्रंथहि मनःपूर्वक अभ्यासिले आहेत. यामुळें या ग्रंथाची मांडणी करिताना त्यांनीं जुनी चाकोरी सोडून नवीन पद्धतीनें विषयांची मांडणी केली आहे. प्रस्तुतचें पुस्तक म्हणजे योगवासिष्ठाचें भाषांतर नव्हे. ग्रंथाचा सूक्ष्म अभ्यास करून, त्यातील विषयांची छाननी करून बेगबेगळे विषय निवडून त्यावरील वसिष्ठाचें मत वाचकांच्यासमोर त्यांनीं मांडलें आहे. त्याचप्रमाणे ग्रंथातून येणारे पण ग्रंथासंबंधी उत्पन्न होणारे, ग्रंथाचा कर्ता, त्याचा काल, त्याची इतर ग्रंथाशी तुलना इत्यादि प्रश्न यांचाहि उद्गापोह शास्त्रीयोवांनीं जुनी नवी दृष्टि ठेवून केला आहे. यामुळें ही सर्व चर्चा नव्या-जुन्या सर्वांस रुचकर अशीच वाटे. अर्थातच त्यांचां मते सर्वानाच पटतील असें नाहीं पण वाचक एवढें खास म्हणतील कीं, कोणच्या मताचा आग्रह न घेतां येथें विचार मांडले आहेत. योगवासिष्ठाचें मंथन करून हें ग्रंथरूपी नवनीतच शास्त्रीयोवांनीं वाचकांसमोर ठेवलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेस तोंड म्हणून योगवासिष्ठातील कथांचा वेगळा संग्रह दिला आहे. त्या संग्रहात एकंदर एकावन्न कथांचा संग्रह केलेला

आहे. प्रत्येक कथेत एक एक उत्कृष्ट तत्त्व ग्रंथित केलेले आहे. प्रवचनकार, कीर्तनकार यांना हा एक अमूल्य ठेवाच आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अभ्यासूकरता या दोन भागांस जोड म्हणून ग्रंथांतील सुभाषिते वेगळी काढून त्याचा एक स्वतंत्र भाग केला आहे. सुभाषितांचे भाषांतर लिहिले आहे. ही सुभाषिते कंडगत करण्यासारखी आहेत.

तात्पर्य, या ग्रंथांत अध्यात्माविषयावर विपुल अशी माहिती निवड करून ठेवलेली वाचकास आढळून येईल. अध्यात्माची ज्ञाना आवड आहे त्यांना हे पुस्तक सर्वदा संप्राप्त असे झाले आहे. गोष्टीच्या व सुभाषितांच्या भागाने सामान्य वाचकांचीहि सोय झाली आहे. तत्त्व-जिज्ञासु व सामान्य वाचक या उभयवाचक वर्गास उपयोगी होईल असा हा ग्रंथ तयार केल्याबद्दल शास्त्रीबोर्वाचे अभिनंदन करणे अवश्य आहे. या ग्रंथाची किंमत रु. १२ ठेविली आहे. या ग्रंथांत दिलेल्या सर्व तऱ्हेच्या माहितीच्या मानाने ही किंमत कमी वाटते. श्री पावगीशास्त्री यांना विचारल्यावर त्यांनी असा खुलासा केला की, अध्यात्माची आवड असणाऱ्या मध्यम स्थितीतल्या लोकांनाहि हा ग्रंथ घेता यावा या दृष्टीने ही किंमत ठेविली आहे. योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान कथासह सामान्य वाचक वर्गाच्या आढोव्यांत आणून देवल्याबद्दल हा वाचकवर्ग शास्त्रीबोर्वाचे खात्रीने आभारच मानील यांत शंका नाही. अध्यात्मप्रेमी मराठी वाचक-वर्ग श्री. पावगीशास्त्री यांच्या श्रमाचे चीज करील अशी खात्री आहे.

शं. वा. दांडेकर

नामदार श्री. बाळासाहेब खेर,
पंत प्रधान, मुंबई, यांचा अभिप्राय.

आपला ग्रंथ पाहिला. आपण योगवासिष्ठांतील सुंदर तत्त्वज्ञान सर्वांस सुलभ व्हावें म्हणून जी कामगिरी केली आहे, याबद्दल आपणाला धन्यवाद द्यावे तेवढे योडे. गोष्टीचा भाग व तत्त्वज्ञानाचा भाग वेगळा काढून आणि गोष्टीच्या शेवटी त्या गोष्टीचें तात्पर्य देऊन अज्ञानलोकांसहि तत्त्व समजण्यास मदत केली आहे. गोष्टीचा भाग लोकांना नेहमीच आवडतो पण ह्या गोष्टीहि अत्यंत बोधप्रद आहेत. त्यामुळे गोष्ट बाचण्याच्या मोहानें सुद्धा जे लोक पुस्तकाचा कांहीं भाग वाचतील त्या लोकांना देखील सहज उपदेश प्राप्त होईल. योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान हा भाग तर अत्यंत महत्त्वाचा आहे व ज्यांना अभ्यासमाची गोडी आहे ते नेहमी कृतज्ञतेने आपल्या परिश्रमांचें कौतुक करतील. घर्माबद्दल कांहीं फार घातुक कल्पना लोकांमध्ये रुढ आहेत. त्यांचा विराम करण्याला हा भाग फार उपयोगी पडेल. या ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागांतील सुभाषितांची निवड आपण उत्कृष्ट प्रकारे केलेली आहे. आपल्या ह्या बहुमोल सेवेबद्दल मी व्यक्तिशः आपलें अभिनंदन करतो.

—चा. गं. खेर.

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान.

सविस्तर अनुक्रमणिका.

प्रकरणांक.	विषय.	पृष्ठे.
(१)	योगवासिष्ठाला दिलेलीं अनेक नांवे व 'योगवासिष्ठ' या नांवाची उपपत्ति. 'योग' शब्दाचा अर्थ—'महायोग' शब्दाचा अर्थ.	१-४
(२)	योगवासिष्ठाच्या इतर छोट्या प्रतिकृती. योगवासिष्ठाचे संस्कृत भाषित अवतार—योगवासिष्ठाचे मराठी भाषित अवतार—योगवासिष्ठाचे इतर भाषित अवतार (भाषांतरें).	५-७
(३)	योगवासिष्ठाचें बहिरंग निरीक्षण. ग्रंथाचें स्वरूप—अध्यात्मशास्त्रांत अध्यासाच्या दृष्टीनें पुनरुक्ति हा दोष मानीत नाहींत—योगवासिष्ठांतील वैराग्यादि सहा प्रकरणांचें अगदीं थोडक्यांत वर्णन— योगवासिष्ठांतील ब्रह्मगीतेचें स्वरूप—ग्रंथाचा कर्ता— ग्रंथाचा कालनिर्णय.	८-१९
(४)	योगवासिष्ठाची योग्यता.	२०-२५
(५)	योगवासिष्ठांतील आत्मज्ञानाच्या वावर्तीत स्वीकार- लेलीं प्रत्यक्षादि प्रमाणें. योगीप्रत्यक्ष—मनःप्रत्यक्ष.	२६-३०
(६)	योगवासिष्ठांतील दृष्टांत व उपमा. अनेक दृष्टांत देण्याचें कारण.	३१-३५
(७)	योगवासिष्ठाचा उपक्रम व उपसंहार. उपक्रम—उपसंहार.	३६-४१

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठ.

(८) योगवासिष्ठाचा प्रतिपाद्य विषय.

४२-४६

आत्मज्ञान हाच ग्रंथाचा विषय—ज्ञानकर्मसमुच्चय
मान्ये नाही—आत्मप्राप्ति ज्ञानानेच होते, कर्माने नव्हे
याविषयी वासिष्ठांतील वचने.

(९) योगवासिष्ठांतील ज्ञानावताराचा इतिहास.

४७-५१

ब्रह्मदेवाचा वसिष्ठाचा शिष्य—राजविद्या—ज्ञानोपदेशाचें
सत्र—रामाचें आदिहिक व रात्रिचर्या—प्रातःकालचें कृत्य.

(१०) अध्यात्मशास्त्रांतील ज्ञानाचा अधिकारी.

५२-५५

शिष्याची परीक्षा करूनच गुरूने उपदेश करावा—
सिद्धाची लक्षणे तीच साधकाची साधने.

(११) श्रीरामचंद्राचें वैराग्य.

५६-५९

सात्त्विक वैराग्याची व्याख्या—रामचंद्राच्या वैराग्ययुक्त
भाषणाचा सारांश—रामचंद्राचे विविध प्रभ व सत्या-
ग्रह—रामचंद्राचें उत्कृष्ट वैराग्य.

(१२) संसारदुःखाचें कारण व त्याच्या निवृत्तीचा उपाय. ६०-६५

संसाराची अनर्थकथा—मुखदुःखाचें चक्र—जगामध्ये
खरा सुखी कोण आहे ? अज्ञान हेंच संसारदुःखाचें
कारण—ज्ञानच अज्ञानाचा नाश करिते—आत्मज्ञान
हेंच खरें ज्ञान—संशयशिर्यतीत कसे वागावे ?

(१३) पौरुषप्रयत्न, दैव व नियति.

६८-८२

पौरुषाची व्याख्या—पौरुष (प्रयत्न) आणि दैव यांचें
ऐक्य—दैवाची व्याख्या—दैवाचें मिथ्यात्व . दृष्टांत,
युक्ति आणि ऐतिहासिक प्रमाणें यांच्या योगानें पौरुष-
प्रयत्नाच्या भेदपणाचें समर्थन—उपसंहार—नियतीचें
स्वरूप—दैव मोठें गमतीदार आहे—पौरुषप्रयत्नच
थोड ठरतो.

- प्रकरणांक. विषय. पृष्ठे.
- (१४) मोक्षाचे चार द्वारपाल. ८३-९२
साधनचतुष्टय — शम — विचार — संतोष — संतुष्टि,
(साधुसमागम).
- (१५) योगवासिष्ठ व भगवद्गीता. ९३-१०९
दोन्ही ग्रंथांचें उपक्रम व उपसंहार—रामचंद्राचें व
अर्जुनाचें वैराग्य—सांख्य व योग—चित्तनाशाचे
मार्ग—योगाचें स्वरूप—ज्ञानाचें स्वरूप—योगभ्रष्ट—
जीवाचा पुनर्जन्म—दृश्य जगाचें स्वरूप—योगवासिष्ठ
व भगवद्गीता या दोन ग्रंथांत जुळणारे श्लोक.
- (१६) ब्रह्मदेवाचें स्वरूप. ११०-११६
ब्रह्मदेवाची कल्पना म्हणजेच जगत्—ब्रह्मदेवाचा शरीर
धारणक्रम—ब्रह्मदेवांची (प्रजापतीची) विविध तऱ्हेनें
उत्पत्ति—पद्मज प्रजापतीची सृष्टि.
- (१७) व्यष्टि जीवांचें स्वरूप व उत्पत्ति. ११७-१२२
उपाधिभेदांमुळे जीवांचे भिन्न भिन्न प्रकार—व्यष्टि
जीवांचे संसार—मलिनचित्तांचें परस्परमेलन—शुद्ध
चित्ताला दुसऱ्याच्या मनोराज्याचें ज्ञान कसें होतें ?
- (१८) आतिवाहिक व आधिभौतिक देह. १२३-१२३
जीवाचें स्वरूप—आतिवाहिक देह—आधिभौतिक
देह—स्थूल व सूक्ष्म देहांचें तादात्म्य—केवळ आति-
वाहिक स्थिति—आतिवाहिक स्थितीच्या बाबतींत
वसिष्ठांचा अनुभव—ज्ञानयोग्याचें ज्ञानोत्तरजीवन—
ज्ञानयोग्याचें मरण अथवा निर्वाण.
- (१९) मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति. १२४-१२४
मरणाची व्याख्या—मरणासंबंधी दोन विचार—मनुष्याच्या
आयुष्याची मर्यादा—मरण कालाच्या वेदना—मरणानंतरची
स्थिति—मृत जीवांच्या कर्मांनुसार भिन्न भिन्न गती.

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठे-

(२०) सिद्धिसामर्थ्य.

१४४-१५९

सिद्धिसंपादनाचे मार्ग—योगसाध्य सिद्धींचा क्रम—
 सुषुम्ना नाडी—कुंडलिनी—प्राणाचे वर्णन—प्राणायाम
 —अजरामर सिद्धि — गरिमा सिद्धि—आकाशगमन
 सिद्धि—सिद्धदर्शन सिद्धि—परकायप्रवेश सिद्धि—
 दूरदर्शन सिद्धि—अणिमा व गरिमा सिद्धि—ज्ञान-
 साध्य सिद्धी—सिद्धदर्शन आकाशगमनादि सिद्धी—
 ज्ञानी सर्व सिद्धी तुच्छ मानतो—त्रिकालज्ञत्व सिद्धि—
 भूतजन्मस्मरण सिद्धि—सत्यसंकल्पता सिद्धि.

(२१) चिद्विलास.

१६०-१६८

चिदाकाश—चित्ताकाश—भूताकाश — विदाकाशाचें
 स्वरूप—ब्रह्मांडासंबंधी विचार—अविद्या.

(२२) जगाचें स्वरूप.

१६९-१७०

(२३) अजातवाद.

१७१-१८२

जग हा ब्रह्माचा विलास आहे — जगाच्या उत्पत्तीला
 कारण नाही—ब्रह्म निर्विकारी असल्यामुळे जगाचें
 कारण नाही—सन्निधिमात्रानेंहि ब्रह्म जगाचें कारण
 होत नाही—बीजांकुर न्यायानेंहि ब्रह्म जगाचें कारण
 होऊं शकत नाही—कारणांच्या अमार्गी कार्य उत्पन्न
 होत नाही—अज्ञान जगाचें कारण नाही—परमाणूहि
 जगाचे कारण नाहीत—तत्त्वज्ञान्यांच्या दृष्टीनें कांहींच
 उत्पन्न होत नाही—वंध्यापुत्र व आकाशवृक्ष हेच
 दृष्टांत योग्य आहेत.

(२४) सर्वब्रह्मवाद.

१८३-१८६

‘ सर्व लक्ष इदं ब्रह्म ’ याचा अर्थ.

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठ.

(२५) मायावाद (प्रकृति).

१८१-१९८

सांख्यांची प्रकृति — वासिष्ठांतील प्रकृति — प्रकृति (माया) त्रिगुणात्मक आहे—प्रकृति सर्वशक्तिसंपन्न आहे—माया अघटितघटनापटीयसी आहे—सूक्ष्मसृष्टि—स्थूलसृष्टि—पंचीकरण—अविद्या—अविद्येच्या नाशाचा उपाय.

(२६) विवर्तवाद.

१९९-२०४

कार्योद्भवाचे प्रकार — अध्यासाचें स्वरूप—दोन प्रकारचे अध्यास—अध्यासाचें निरूपण करणाऱ्या ख्याती—वासिष्ठांच्या आत्मख्यातीचें स्वरूप.

(२७) घाटी वादांच्या उपसंहार.

२०५-२०६

(२८) जगत् कल्पनामात्र आहे.

२०७-२१३

जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही अवस्थेंतील पदार्थ कल्पित आहेत—देश—काल व क्रिया—द्रव्य (दृश्य)—नियति—स्थिरता—आधिभौतिकता वगैरे सर्व कल्पनामात्र आहे.

(२९) मनाचें स्वरूप.

२१४-२२१

कार्याभिन्नतेमुल्लेख मनाला भिन्न भिन्न नावें प्राप्त झालीं आहेत—मनाच्या स्वरूपाविषयी वाद्यांचीं मतें—मन जड आहे कां नुसतें चेतन आहे ?—मनोनाश—मनोनाशाचे उपाय—मनोनाशाचे प्रकार (एक स्वरूप व दुसरा अरूप).

(३०) मनाचें सामर्थ्य.

२२२-२२८

मनाचा दृढनिश्चय अमंग आहे—मनाची शक्ति अमोघ आहे—मावनेनुसार विषयप्रतीति—मनाच्या सामर्थ्यानें ब्रह्मस्वरूपाची स्वरूपाची प्राप्ति.

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठे.

(३१) 'मी कोण ?

२२९-२३८

शरीरांतील आत्म्याचें स्थान—आत्मा हृदयांतच आहे
याला प्रत्येक मानवाचा अप्रत्यक्ष अनुभव—जाग्रदादि
अवस्थांचा विचार—जाग्रत् व स्वप्न यांमधील फरक
—तुर्यावस्था—'कोऽहम्' मी कोण ? याचा विचार
—आनंदरूप आत्मा प्रत्येक प्राण्याचा स्वभाव आहे—
'मी कोण ?' या विचाराला वैराग्य व अभ्यास यांची
आवश्यकता.

(३२) परब्रह्म.

२३९-२४८

ब्रह्म अनिर्वचनीय आहे—ब्रह्म एक आहे असेंहि
गृहणता येत नाही—ब्रह्म आहे किंवा नाही असेंहि
गृहणता येत नाही—ब्रह्म शून्य किंवा अशून्यदि नाही
—ब्रह्म प्रकाशरूप व अंधकाररूपदि नाही—ब्रह्माचीं
अनेक नावे—ब्रह्माचा स्वभाव—ब्रह्माचें वर्णन—
ब्रह्माचें स्वरूप—ब्रह्माच्या अनुभवाचें स्थान—ब्रह्माचें
ठिकाणीं अज्ञानाचा भेदाची कल्पना.

(३३) ब्रह्मदृष्टि (ब्रह्माची दृष्टि).

२४९-२५३

ब्रह्म निर्विकारी—ब्रह्मदृष्टीचें वर्णन—ब्रह्मदृष्टीसंबंधानें
वसिष्ठानां स्वतःच्या संबंधानें केलेलें वर्णन.

(३४) ब्रह्मच जगत्.

२५४-२५९

ब्रह्म आणि जगत् परमार्थतः एकच आहेत—ब्रह्माची
सत्ता गृहणजेच जगाची सत्ता—ब्रह्माचा अलितपणा—
ब्रह्मच जडचेतनात्मक जगत्.

(३५) दृश्य जगाची सत्यता.

२६०-२६४

परमार्थिक सत्य—जग सदसदात्म आहे—जग भ्रांति-
मात्र आहे—अशानी मनुष्याला जग खरें मासतें—
जग मिथ्या आहे याविषयी प्रमाणें.

प्रकरणांक.	विषय.	पृष्ठे.
(३६)	आनंदाचें वसातिस्थान.	२६५-२६९

सुखदुःखाचें स्वरूप—संसारांतील सुखाचा क्षणिकपणा
—संसारांतील क्षणिक सुख कसे उत्पन्न होतें ?—
इच्छेचा उदय हेंच दुःख व इच्छेची शांति हेंच सुख
—आत्माच आनंदाचें उगमस्थान.

(३७)	बंधमोक्षाचें स्वरूप.	२७०-२७६
------	----------------------	---------

बंधाची कल्पना—मोक्ष अथवा निर्वाण—पुराण ग्रंथां-
तून मानलेल्या चार प्रकाराच्या मुक्ती—जिव मुक्त
केव्हां होतो ?—मुक्ती दोन प्रकारची.

(३८)	मोक्षप्राप्तीचे मार्ग.	२७७-२८४
------	------------------------	---------

आत्मज्ञानच मोक्षप्राप्तीचें साधन—गुरुपदेश कां शिष्य-
प्रज्ञा ?—आत्मज्ञानसंपादनाचे तीन मार्ग—आत्म ज्ञान
प्राप्तीचा क्रम व अभ्यास.

(३९)	अज्ञानाच्या सात भूमिका.	२८५-२८७
------	-------------------------	---------

(४०)	ज्ञानयोगाच्या सात भूमिका.	२८८-२९७
------	---------------------------	---------

प्रवृत्ति आणि निवृत्ति—प्रवृत्त पुरुषाची व्याख्या—
निवृत्त पुरुषाची व्याख्या—प्रथम भूमिका (शुभेच्छा)
—दुसरी भूमिका (विचारणा)—तिसरी भूमिका
(तनुमानसा)—चवथी भूमिका (सत्त्वापत्ति—स्वप्न-
सदृशी)—आर्यशब्दाची व्याख्या—योगभ्रष्टाची स्थिति
—पाचवी भूमिका (असंशुद्धि)—सहावी भूमिका
(पदार्थमावनी)—सातवी भूमिका (तुर्यगा).

(४१)	कर्मबंधांतून सुटका.	२९८-३०३
------	---------------------	---------

कर्माचें कर्तृत्व—मनच कर्माचें कर्तृ आहे—कर्मत्याग.

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठे.

(४२) आत्मसाक्षात्कार.

३०४-३२४

ज्ञानबंधु—शुभज्ञानबंधुत्व—अशुभज्ञानबंधुत्व — शान
 म्हणजेच आत्मज्ञान—योगाभ्यासाने खरी शांति प्राप्त
 होत नाही—अभ्यास—ब्रह्माभ्यास—योगाभ्यास म्हण-
 जेच ब्रह्माभ्यास—आत्मसाक्षात्काराचे तीन उपाय—
 एकतत्त्वधनाभ्यास—प्राणांचा निरोध—मनोनिग्रह—
 मनोनिग्रहाचे उपाय—मनाच्या असत्यतेचा सतत विचार
 करणे—संकल्पत्याग—वैराग्य—वासनात्याग—वासना
 त्याग म्हणजे कर्मत्याग नव्हे—ध्येय व ज्ञेय वासना
 त्याग—अहंकाराचा त्याग—सर्वत्याग—इच्छात्याग—
 आत्मसाक्षात्कार कसा सिद्ध होतो ?

(४३) मुक्तावस्थेचा अनुभव.

३२५-३२९

स्वरूपास्थिति म्हणजेच मुक्ति—बलीचे समार्थीतील अनु-
 भवासंबंधी विचार—शिलिप्पजराजाचे विचार.

(४४) जीवन्मुक्ताची यागणूक.

३३०-३४५

जीवन्मुक्ताची व्याख्या—जीवन्मुक्ताची सामान्य लक्षणे
 जीवन्मुक्ताला मुलदुःखदशा प्राप्त होतात का ?—
 जीवनमुक्ताचा वास्तव्यवहार—जीवन्मुक्ताचे आचरण
 —जीवन्मुक्ताचे शरीर म्हणजेच त्याची राजधानी—
 जीवन्मुक्तच महाकर्ता—जीवन्मुक्तच महाभोक्ता—
 जीवन्मुक्त कोठे रहातो ?—जीवन्मुक्ताच्या मनाला
 ' सत्त्व ' म्हणतात—जीवन्मुक्ताची वासना 'सत्त्वच'
 होय—विदिसामर्थ्य हे जीवन्मुक्ताचे लक्षण नव्हे—
 जीवन्मुक्ताचे जीवितच खरे जीवित—जीवन्मुक्तच
 उपदेश करणाला योग्य—जीवन्मुक्त आपले ज्ञान गुप्त
 ठेवतो—जीवन्मुक्ताचा संकल्पत्याग—जीवन्मुक्ताचे
 विचार—जीवन्मुक्ताची आपल्या मित्रासह क्रीडा—
 जीवन्मुक्ति संपत्त्यावर विदेहमुक्ति.

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठ.

(४५) ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?

३४६-३६९

मुक्तीचे प्रकार—जीवन्मुक्तीचें स्वरूप—आसक्तीचे प्रकार—जीवन्मुक्ताला शास्त्रीय विधिनिषेधांचे निर्वध आहेत का ?—जीवन्मुक्ताच्या हातून दुराचरण होत नाही—ज्ञानी मनुष्याला कर्मत्याग शक्य आहे का ? कर्मत्यागी कोण ?—संकल्पत्याग हाच मोक्ष—जीवन्मुक्तानें प्रारब्ध संपेपर्यंत काय करावें ?—जीवन्मुक्ताचा लोकसंग्रह—लोकसंग्रह करीत असतां ज्ञानी पुरुषानें कसें वागावें ?—उपसंहार.

(४६) समाधि.

३७०-३७८

समाधीचे दोन प्रकार—समाधि प्राप्त केल्याचे मार्ग—सद्गुरु समाधि—ज्ञान्याची निर्विकल्प समाधि म्हणजे जिवंतपणाच विदेह स्थिति—निर्विकल्प समाधीत शिथर असलेल्या ज्ञानयोग्याचें शरीर स्वतः किंवा परतः नाश पावत नाही—ज्ञानयोग्याचें आशुष्य वाढतें.

(४७) खरा देव कोण ? व त्याची पूजा कोणती ?

३७९-३८८

आत्मदेवाचें पूजन—साकार देवाची पूजा कोणाकरिता ?—आत्मदेवाची पूजा करणारा आत्मरूप होतो—इतर देवतांची आत्मभावनेनें पूजा केली असतां आत्मदेवाचीच पूजा होत असते—आत्मदेवाची बाह्यपूजा—आत्मदेवाच्या बाह्यपूजेचें फळ—आत्मदेवाचें अंतःपूजन—पूजनाचे वेळीं करावयाचें चिंतन—वासिष्ठांची आत्मदेवाची पूजा.

(४८) वसिष्ठांचा सर्व जगांना आत्मोद्धाराविषयी

कळकळीचा उपदेश.

३८९-३९२

प्रकरणांक.

विषय.

पृष्ठ.

(४९) व्यवहारांत कसें चागावें ? ह्याविषयीं वसिष्ठांचा रामाला उपदेश.

३९३-३९६

आंत शांत रहा पण बाहेर सर्व तऱ्हेचा व्यवहार कर
—ब्रह्मासारखा द्वैताद्वैतमय हो—कर्मसंन्यास योग्य
नाहीं.

(५०) महर्षि वसिष्ठ.

३९७-४०१

वसिष्ठ त्रिकालज्ञानी होते,—वसिष्ठांचा उपदेश अनुभव
प्रमाणावरच आधारलेला होता—वसिष्ठांचें इतर बाधा-
विषयीं मत—साधुसमागम व सच्छास्त्र.

(५१) उपदेश समाप्त झाल्यावर वसिष्ठांचा सत्कार-
समारंभ.

४०२-४०५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान.

प्रकरण १ ल.

योगवासिष्ठाला दिलेलीं अनेक नांवे व ' योगवासिष्ठ ' या नांवाची उत्पत्ति.

योगवासिष्ठ या ग्रंथाला वासिष्ठमहारामायण, उत्तररामायण, मोक्षोपायसंहिता वगैरे अनेक नांवे देण्यांत आलेली आहेत. निर्णयसागर छापखान्याने योगवासिष्ठाची जी सटीक आवृत्ति दोन भागांत प्रसिद्ध केली आहे, त्यावर श्री आनंदबोधेन्द्र भिक्षूची टीका आहे. त्यांत प्रत्येक सर्गाच्या अखेरीस " इत्यार्षे श्रीमद्वासिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये मोक्षोपाये द्वारिंशत्साहस्र्यां संहितायाम् " इत्यादि संकल्पात्मक मजकूर आढळतो. याबद्दल योगवासिष्ठाला वासिष्ठमहारामायण किंवा उत्तररामायण हें नांव पूर्वी देण्यांत आलें असावें, असें दिसतें. हें नांव अन्वर्थक आहे, असें ह्या ग्रंथाच्या पूर्वपीठिकेवरून दिसून येतें. कारण या ग्रंथाच्या आरंभी म्हणजे बैराग्य प्रकरणाच्या दुसऱ्या सर्गामध्ये या

ग्रंथाचा इतिहास म्हणून अशी हकीगत आलेली आहे की, श्रीवाल्मीकि ऋषींनी रामकथा वर्णन केल्यानंतर ते रामायण आपल्या भरद्वाज नामक शिष्याला पदविले व तेच रामचरित्र भरद्वाजाने एकदा मेरुपर्वतावर भगवान् ब्रह्मदेवाला ऐकविले. पुढे रामकथामृताने संतुष्ट झालेले भगवान् ब्रह्मदेव भरद्वाजाबरोबर वाल्मीकीच्या आश्रमांत येऊन त्याला म्हणाले:—
 “ मुने ! ज्या रामायणाला तूं सांप्रत आरंभ केला आहेस, ते अर्धवट सोडून देऊ नकोस. तर ते तसेच पुढे चालू ठेवून समाप्त कर. कारण नौकेचा आश्रय केल्याने समुद्राचे उलंघन करता येते, त्याप्रमाणे ह्या पूज्य ग्रंथाच्या सहाय्याने अज्ञान या संसारसागरातून फार थोड्या अवधीत छिलेने तरून जातील. ” यावरून ज्यांत चित्तशुद्धिकारक रामकथा वर्णन केल्या आहेत, अशा रामायणाच्या पूर्वभागाला पूर्वरामायण आणि ज्यांत मोक्षोपाय कथा सांगिलेल्या आहेत, अशा भागाला उत्तररामायण हें नांव देण्यांत आले असावे व ही गोष्ट वाल्मीकि रामायणांतील पुढील श्लोकांवरून दिसून येते:—

घतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ।

तथा सर्गशतानां च पद कांडानि तथोत्तरम् ॥

कृत्वा तु तन्महाप्राज्ञः सभविष्यसहोत्तरम् ।

चितयामास कोऽन्वेतत्प्रयुंजीयादिति प्रभुः॥(वालकांड-२-३).

वरील दुसऱ्या श्लोकांतील ‘सभविष्यसहोत्तरम्’ या सामासिक पदावरून पुढे लिहिलेले उत्तररामायण असा अर्थ करण्यास कांहीच हरकत दिसत नाही. तसेच उत्तररामायणांत मुख्य संवाद वसिष्ठ व राम यांचा आहे. यामुळे या ग्रंथाला वासिष्ठरामायण असे नांव प्रचारांत आले असावे.

आता या “ उत्तररामायण ” किंवा “ वासिष्ठरामायण ” ग्रंथाला जें योगवासिष्ठ हें नांव दिलेले आहे, ते या ग्रंथांतील विषयाला घेऊनच देण्यांत आलेले आहे व ते अन्वर्थकहि आहे. ‘ योगवासिष्ठ ’ या नांवातील ‘ योग ’ हा शब्द ‘ युज् ’ म्हणजे ‘ जोडणे ’ या घातूपासून झालेला आहे. म्हणूनच ‘ योग ’ म्हणजे दोन भिन्न वस्तूंचे एकीकरण हा होय. सर्व अप्यात्मग्रंथ जीवब्रह्माचे ऐक्य दाखविण्याकरितांच प्रवृत्त

शालेले असतात. प्रत्येक अज्ञ जीवाला ‘मी निराळा व ईश्वर’ (ब्रह्म) निराळा ’ असे वाटत असते. हें त्याचें अज्ञानं युक्तीनें दूर करून प्रत्येक जीव हा ईश्वर (ब्रह्म) आहे, असें जीवब्रह्माचें ऐक्य “ तत्त्वमसि ” इत्यादि महावाक्यांनीं दर्शविलें जातें. अर्थात्च ‘ जीवो ब्रह्मैव नापरः ’ हा सिद्धांत सर्व अप्यात्मग्रंथांतून प्रथित केलेला असतो. हें जें जीवब्रह्माचें ऐक्य यासच ‘ योग ’ असें म्हणतात. जीवाला ‘ आपण ब्रह्म आहों ’ असें ज्ञान झालें की, तो जन्म-मरणात्मक संसारांतून मुक्त होतो. हाच सिद्धांत ध्यानांत घेऊन या ग्रंथांत

संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते ॥ नि. उ. १३-३.

या श्लोकांत ‘संसारांतून तसेन जाण्याची युक्ति म्हणजेच जीवब्रह्माच्या ऐक्य ज्ञानानें मोक्ष मिळविण्याचा उपाय,’ असा योग शब्दाचा अर्थ दाखविळा आहे. यावरून वशिष्ठांनीं सांगितलेला योग म्हणजे मोक्षप्राप्तीचा उपाय, ज्या ग्रंथांत वर्णन केला आहे, त्या ग्रंथाला योगवासिष्ठ असें नांव देण्यांत आलेलें आहे. हा मोक्षप्राप्तीचा उपाय एकच नवून अनेक आहेत, म्हणून,

मोक्षोपायमर्थो वक्ष्ये संहितां सारनिर्मिताम् ॥ २-१०-४.

मोक्षोपायाभिधानेयं संहिता सारनिर्मिता ॥ २-१५-६.

ह्या दोन्ही श्लोकांर्थांत या ग्रंथाला मोक्षोपायसंहिता (म्हणजे मोक्षप्राप्तीचे उपाय सांगणारी संहिता) असें नांव देण्यांत आलें आहे.

याशिवाय योग या शब्दाचा मुख्यार्थ ‘ समाधि ’ असा आहे. पातंजल योगसूत्रांतील ‘ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ’ या सूत्रांतील ‘ योग ’ शब्दाचा अर्थ ‘ समाधि ’ हाच आहे. या दृष्टीनें योग हें साध्य आहे. परंतु योग हा शब्द साध्याप्रमाणें चित्त चिद्रूप करण्याच्या अभ्यासक्रमाला, अर्थात् साधनपरंपरेलाहि लावण्यांत येतो. योगवासिष्ठ ग्रंथांत साध्य आणि साधन अशा दोन्ही दृष्टींनीं योग शब्दाचा उपयोग करण्यांत आलेला आहे. साध्य ह्या दृष्टीनें योग शब्दाला ‘ महायोग ’ ही संज्ञा या ग्रंथाच्या स्थिति-प्रकरणांतील ६२ व्या सर्गामध्ये ‘ प्रविचार्य महायोगात्पदमासाद्यतेऽनघ ’ (४-६२-२) या श्लोकांत दिली आहे.

‘महायोग’ याचा अर्थः—आत्मस्वरूपाचा शाश्वतकार हात्यावर जी सहजसमाधीची (गृणजे चालत्याबोळत्या समाधीची) स्थिति उदयाला येते व जी जीवन्मुक्तीच्या ठिकाणी अनुभवास येत असते, याच स्थितीला ‘महायोग’ असे म्हटले आहे.

पतंजलीने मानलेल्या चित्तवृत्तिनिरोधरूप जट समाधिपेशां वसिष्ठांना चेतनसमाधि (गृणजे चालत्याबोळती समाधि) अधिक अभिमत आहे. सारांश, योगाचा साधन या दृष्टीने या सर्व ग्रंथांत मोक्षप्राप्तीच्या अनेक युक्त्या सांगितल्या आहेत व वर जी योग शब्दाची व्याख्या दर्शविली आहे, त्यावरून या ग्रंथाला योगवासिष्ठ असे नांव देण्यात आलेले आहे. ते अगदी अन्वर्थक आहे, यांत तिळमात्र शंका नाही.

आता ‘योगवासिष्ठ’ या ग्रंथाला पडलेले ‘बृहद्योगवासिष्ठ’ हे नांव सापेक्ष आहे. त्याचे कारण योगवासिष्ठ हा ग्रंथ फार मोठा आहे, असे पाहून पुढे पुढे विद्वान् पंडितांनी मूळ ग्रंथातील सारभूत श्लोक निराळे काढून त्यांच्या संग्रहाला जेव्हा ‘लघुयोगवासिष्ठ’ असे नांव देण्यात येऊ लागले, तेव्हा त्यांच्या अपेक्षेने मूळ ग्रंथाला ‘बृहद्योगवासिष्ठ’ हे नांव देण्यात येऊ लागले असे दिसते. अशा तऱ्हेने या ग्रंथाला निरनिराळी नावे देण्यात आली असून ती त्या त्या दृष्टीने अन्वर्थक आहेत.

या ग्रंथांत मोक्षप्राप्तीचे अनेक उपाय सांगण्याचा वसिष्ठांच्या मनांतील हेतु असा आहे की, या उपायांपैकी कोणत्या ना कोणत्या तरी उपायाने (युक्तीने) मनुष्याने आत्मज्ञान संपादन करून भवसागरातून तहून जावे.

* यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानंदं निरंजनम् ।

मयैक्यं स ‘महायोगो’ मापितः परमः स्वयम् ॥

(कूर्म पुराण उत्तरभाग ११-६.)

प्रकरण २ रे.

योगवासिष्ठाच्या इतर छोट्या प्रतिकृती.

मूळ योगवासिष्ठ हा ग्रंथ अतिशय विस्तृत असल्यामुळे वाचण्याला फारच अवजड वाटतो. यासाठी काश्मीरच्या गौड अभिनंदा नांवाच्या पंडिताने इ. स. ८५० च्या सुमारास संदर्भाचा भंग होऊ न देता मूळ योगवासिष्ठातील निष्कर्षभूत असे श्लोक बहुतेक जसेच्या तसेच घेऊन ६००० श्लोकांचा (पण ही संख्या ४८२९ च भरते) एक सारभूत लघुयोगवासिष्ठ या नांवाचा ग्रंथ तयार केला आहे. तो निर्णयसागर छापखान्याने इ. स. १८८७ मध्ये प्रसिद्ध केलेला आहे. या लघुयोगवासिष्ठात मूळ योगवासिष्ठातील निर्वाण प्रकरणांतील पूर्वाधाच्या शेवटपर्यंतचाच भाग घेतला आहे व त्याच प्रकरणांतील उत्तरार्ध (सर्गसंख्या २१६) यापैकी काहीहि भाग घेतलेला नाही. यामुळे लघुयोगवासिष्ठात मूळयोगवासिष्ठाचे सर्वच सार आले आहे, असे म्हणता येत नाही. याशिवाय योगवासिष्ठ-सार या नांवाचा २२५ श्लोकांचा एक लहानसा सारभूत ग्रंथ प्रसिद्ध आहे. या ग्रंथाचा कर्ता कोण आहे, हे उपलब्ध नाही. पण या ग्रंथावर महीषराची टीका आहे. हा ग्रंथ वेळगांव येथील 'रामतत्व प्रिंटिंग प्रेसने' छापून प्रसिद्ध केला आहे. याशिवाय सध्या प्रचलित असणारी महोपनिषद्, अन्नपूर्णोपनिषद्, मुक्तिकोपनिषद्, चराहोपनिषद् व अक्शीउप-निषद् इत्यादि सर्व उपनिषदे या वासिष्ठांतील श्लोक घेऊनच बनविलेली आहेत, असे दिसून येते. याशिवाय भर्तृहरिचे वैराग्यशतक तर वासिष्ठाच्या वैराग्य प्रकरणाची जवळ जवळ प्रतिकृतिच आहे, असे म्हटले तरी चालेल. कालिदासाच्या मेघदूताची कल्पना मूळ वासिष्ठांतील निर्वाण प्रकरण उत्तरार्ध सर्ग ११८ श्लोक ३० व ३१, तसेच सर्ग ११९ यांतील श्लोक २ ते ६ यांतील मेघदूताच्या कल्पनेशी संतोतंत जुळते. याशिवाय मेघ-

दूतांतल्या “ अद्रेः शृंगं हरति पवनः ” इत्यादि १४ व्या श्लोकाशी योग-
वासिष्ठांतील पुढील श्लोकाचा पूर्वाध्वं योढ्या फरकानें म्हणजे ‘ एतत् ’
ऐवजी ‘ अद्रेः ’ हा शब्द ठेवला तर तंतोतंत जमत आहे.

एतच्छृंगं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-

द्वेष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः ॥ नि. उ. ११५-१६

अशा तऱ्हेची कल्पना श्रीमद्भागवत स्कंद १०, अ. ९० श्लोक २०
मध्येहि आढळते. या श्लोकांत श्रीकृष्णाविषयी त्याच्या स्त्रियांची विरह-
भावना व मेषांस उद्देशून काढलेले उद्गार वासिष्ठांतील कल्पनेशी जुळतात.

बरील सर्व ग्रंथ संस्कृत भाषेत आहेत. गुरुगीतेंतील “ ब्रह्मानंदं परम-
मुखदं...सद्गुरुं तं नमामि ” हा श्लोक * मूळचा वासिष्ठांतीलच अगदी
शेवटचा आहे. या श्लोकाच्या शेवटच्या ओळीतील “ श्रीवासिष्ठं नताः
स्मः ” या पदाऐवजी “ सद्गुरुं तं नमामि ” असा पाठ घालून गुरुगीतेंत
घेतलेला आढळतो.

योगवासिष्ठाचे मराठीत अवतार.

मराठी भाषेत श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें म्हणून एक योगवासिष्ठ (८००
ओव्यांचें) धुळे येथील श्री. गोविंद काशिनाथ चांदोरकर यांनी शके
१८३६ साली प्रसिद्ध केलें आहे. हें योगवासिष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी
केलें आहे किंवा नाहीं, याबद्दल बराच वाद आहे. पण आधुनिक प्रसिद्ध
विद्वानांच्या दृष्टीनें हें वासिष्ठ, श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचें नवून त्यांच्या नांवावर
दुसऱ्या कोणीतरी प्रसिद्ध केलेलें आहे. याशिवाय जवळ जवळ ६०००
ओव्यांचें रंगनाथी योगवासिष्ठ प्रसिद्ध आहे. याशिवाय योगवासिष्ठावर
पूर्णानंद शिवराम, माधवदास नारायणांकित हरिदास व व्यंकट-

* ब्रह्मानंदं परममुखदं केवलं ज्ञानमूर्ति

द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ॥

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं

भावातीतं त्रिगुणरहितं श्रीवासिष्ठं नताः स्मः ॥ नि. उ. २१६-२६.

कवि या पंडितांच्या टीका आहेत. याशिवाय एक अनामिका या नांवाची टीका आहे, असे श्री. चांदोरकर यांनी श्रीशानेश्वरांच्या योगवासिष्ठावरील प्रस्तावनेत म्हटले आहे. याप्रमाणे एकंदर मराठीमध्ये सात टीका सध्या उपलब्ध आहेत. या टीका मूल ग्रंथावर केलेल्या नसून 'लघुयोगवासिष्ठ' व 'योगवासिष्ठसार' या दोहोंपैकी कोणत्या तरी एका ग्रंथास आधार घेऊन तयार केलेल्या आहेत. यास अपवाद फक्त श्रीशानेश्वर महाराजांचे म्हणून प्रसिद्ध असणारे योगवासिष्ठ होय.

योगवासिष्ठाचे इतर भाषेत अवतार.

या बृहद्योगवासिष्ठाचे मराठीत भाषांतर 'गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळी, पुणे' यांनी तीन भागांत छापून प्रसिद्ध केले आहे. या भाषांतराचे संशोधन माझे परमपूज्य वडील कै. वे. शा. सं. भास्कर रघुनाथ पावगी शास्त्री यांनी केलेले आहे. या पूर्वी कै. वे. शा. सं. विष्णु वामन बापट शास्त्री यांचे 'बृहद्योगवासिष्ठसार' मुंबईच्या 'ग्रंथसंपादक व ग्रंथप्रसारक मंडळीने' प्रसिद्ध केले आहे. हा ग्रंथ म्हणजे चिपळूणकर मंडळीच्या ग्रंथाप्रमाणे श्लोकशः भाषांतर नसून ते सार रूपाचे आहे, हे त्या ग्रंथाच्या नांवावरूनच उघड होत आहे.

या योगवासिष्ठ ग्रंथाची भाषांतरे मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली वगैरे भाषांतून झालेली आहेत. याशिवाय या ग्रंथातील चूडालेचे आख्यान इंग्रजी भाषेत धीरूरीप्रसाद शास्त्री यांनी लंडन येथील फेव्हिल प्रेसमध्ये छापून सन १९३७ मध्ये प्रसिद्ध केले आहे. यावरून योगवासिष्ठ ग्रंथ सर्वमान्य झाला आहे, असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. कारण यातील तत्त्वज्ञान जगातील सर्व धर्मांच्या लोकांना मान्य होण्याजोगे आहे.

प्रकरण ३ रे.

योगवासिष्ठाचें बहिरंग निरीक्षण.

प्रस्तुत ग्रंथाच्या बहिरंगासंबंधानें विचार करूं लागलें, म्हणजे तीन गोष्टी प्रामुख्याने डोळ्यापुढें उभ्या रहातात. एक ग्रंथाच्या स्वरूपासंबंधाची, दुसरी ग्रंथाच्या कर्तृत्वासंबंधाची व तिसरी त्याच्या कालनिर्णमाची. प्रथम या ग्रंथाच्या स्वरूपाचा विचार करूं.

ग्रंथाचें स्वरूप.

योगवासिष्ठाची गणना पुराण ग्रंथांमध्ये करितां येत नाहीं, कारण पुराणाची प्रसिद्ध अवगणारी 'सर्गविसर्गादि' दहा लक्षणे या ग्रंथांत आढळत नाहींत. म्हणून योगवासिष्ठाला 'पुराण ग्रंथ' असें म्हणण्याऐवजी "इतिहास" असें म्हणणें योग्य ठरेल. कारण उत्पत्ति प्रकरणामध्ये ह्या ग्रंथाची योग्यता वर्णन करतांना,

इतिहासोत्तमादस्माच्छ्रुताद्बोधः प्रवर्तते ॥

सर्वेयामितिहासानामयं सारउदाहृतः ॥ ३-८-९

ह्या श्लोकांत ह्या ग्रंथाला इतिहास असेंच म्हटलें आहे. ह्या ग्रंथाची मांडणी जवळ जवळ श्रीमत् भागवत् पुराणासारखी दिसते. त्यास दोन तीन कारणे आहेत. तीं पुढें दिलीं आहेत. भागवतामध्ये प्रथम नारायणानें त्याच्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मदेवाला 'सृष्टी कर' असें सांगितलें. यावर 'जर मी सृष्टि केली, तर माझ्या ठिकाणीं सृष्टीच्या कर्तेपणाचा अभिमान उत्पन्न होऊन मला बंध प्राप्त होईल' अशी संका प्रदर्शित केल्यावर भगवान् म्हणाले "ब्रह्मदेवा ! माझे अत्यंत गुह्य असें ज्ञान मी तुला सांगलों. तें तुला प्राप्त झालें, म्हणजे मग तूं कितीहि कल्पामध्ये कितीहि प्रकारची सृष्टि करित राहिलास, तरी

‘मी सृष्टीचा कर्ता’ हा अहंकार तुझ्या ठिकाणी उत्पन्न होणार नाही.” अस सांगून भगवंताने अगदी थोडक्यात ज्ञान सांगितले, ते फक्त चार श्लोकांत अधिकृत केले आहे, या चार श्लोकांना चतुःश्लोकी भागवत् असे म्हणतात. हेच पुढे ब्रह्मदेवाने नारदांना सांगितले व तेच नारदांनी व्यासांना सांगितले. व्यासांनी आपल्या लोकोत्तर बुद्धिमतेने याच संक्षिप्त भागवताचे १८००० श्लोकांचे विस्तृत स्वरूप निर्माण केले, तेच सध्या उपलब्ध असलेले भागवत पुराण होय. याचप्रमाणे कल्पाच्या प्रारंभी भगवान् ब्रह्मदेवाने सांगितलेले आत्मज्ञान श्रीवसिष्ठांनी रामाला सांगितले व त्यामुळे रामाचा सर्व मोह दूर झाला, अर्थात्च हे ज्ञान ब्रह्मदेवाने त्यावेळी इतक्या विस्तृत स्वरूपात सांगितले, असे म्हणता येत नाही; कारण वसिष्ठांच्या सारख्या बुद्धिमान पुरुषांना ‘तत्त्वमसि’ अशासारखा अगदी सूत्रभूत उपदेश केला, तरी त्यांना सहज ज्ञान होते. यावरून हेच ज्ञान वाल्मीकि महर्षींनी आपल्या लोकोत्तर बुद्धीने एषढ्या मोठ्या विस्तृत स्वरूपात तयार करून ते जगापुढे ठेवले आहे, असे म्हणणे योग्य दिसते. भागवताप्रमाणे याही ग्रंथात उत्तति प्र० सर्ग २५ मध्ये पृथ्वीवरील सतद्वीपे व सतसमुद्र यांचे वर्णन थोड्या क्रमाच्या फरकाने आलेले आहे. म्हणूनच हा ग्रंथ भागवताच्या धर्तावर रचलेला आहे, असे वर म्हटले आहे.

सुमुख व्यवहार प्रकरण सर्ग १७ मध्ये या ग्रंथाची श्लोकसंख्या ३२००० आहे असे सांगितले आहे. परंतु सध्या मुंबईच्या ‘निर्णय सागर’ मध्ये छापलेल्या योगवासिष्ठाची ही श्लोकसंख्या ३२००० नवून ती फक्त २९२८९ च आढळून येते. यापुढे प्रत्येक प्रकरणाची श्लोकसंख्या दिली आहे, त्याच्यापुढे खरी श्लोकसंख्या कसात दिली आहे. श्लोकसंख्येमध्ये फरक असला तरी सर्गसंख्या मात्र बरोबर जमते. या ग्रंथात (१) वैराग्य (२) सुमुख व्यवहार (३) उत्पत्ति (४) स्थिति (५) उपशम व (६) निर्वाण (पूर्वार्ध व उत्तरार्ध मिळून) अशी सहा प्रकरणे आहेत. ही सहा प्रकरणे त्यांच्या नावाने बोधित होणाऱ्या मुख्य सहा विषयांकरिताच केलेली आहेत, असे जरी त्यांच्या नावावरून दिसत असले, तरी त्यातील प्रत्येक प्रकरणात इतर प्रकरणांतील विषय घुसडलेले आहेत, असे दिसून येते. या प्रकरणांतील विषयांची

मांडणी शास्त्रीय मीमांसा पद्धतीने जशी ब्रह्मवासास पाहिले, तशी झालेली दिसत नाही व पुष्कळ ठिकाणी विषयांची पुनरुक्ति झालेली आहे. पण हा ग्रंथ फार मोठा असल्याकारणाने हा दोष क्षम्य आहे. शिवाय कोणतेही बाह्य निष्कर्षक असे शक्य नाही. 'नाऽकलंका च वागस्ति ...' नि. उ. २९-३७ असे वसिष्ठांनी स्पष्ट सांगितले आहे. भगवद्गीतेतहि 'सर्वारंभाहि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः' (१८-४८), 'निर्दोषं हि समं ब्रह्म' (५-१९) 'सर्वं कर्म दोषांनी युक्त असतात, जर कोणी निर्दोष असेल, तर ते एक ब्रह्मच आहे' असे सांगितले आहे. याबलून वेदचे फक्त निर्दोष आहेत. कारण ते ब्रह्मरूप आहेत. याकीच्या सर्व ग्रंथांतून दोष असणे स्वाभाविक आहे.

शिवाय अध्यात्माच्या उपदेशामध्ये पुनरुक्ति हा दोष मानीत नाहीत. कारण सामान्य बुद्धीच्या लोकांना या शास्त्रांतील सिद्धान्त पुनः पुनः सांगावे लागतात, तेव्हांच ते त्यांच्या बुद्धीत चांगले ठसतात. यास्तव त्याचा आशुतिरूप अभ्यास आवश्यक आहे. अशा अर्थाचे 'आशुतिरस-कुपदेशात्' असे भगवान् बादरायणांचे सूत्र प्रसिद्ध आहे. वसिष्ठांनीहि आपल्याकडून पुनरुक्ति का होते याचे कारण 'बोध कश्चन देजे' हेच होय, असे खालील श्लोकांत सांगितले आहे.

पुनः पुनरिदं राम प्रबोधार्थं मयोच्यते ॥

अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेति आत्मभाषिना ॥ नि. पू. ११-१.

"मी तुला पुनः पुनः चांगला बोध होण्यासाठी सांगत आहे. कारण अभ्यासावाचून 'आपण आत्मा आहो,' ही भावना उत्पन्न होत नाही. " म्हणून हा बरील वसिष्ठांच्या उक्तीप्रमाणे अभ्यासाच्या दृष्टीने विचार केल्यास पुनरुक्तीचा दोष येत नाही.

पहिल्या वैराग्य नांवाच्या प्रकरणाची श्लोक संख्या १५०० (११४६) व त्याचे सर्ग ३३ आहेत. या प्रकरणात कोणता विषय आला असावा हे या प्रकरणान्या नांवावरूनच लक्षांत येण्याजोगे आहे. श्रीरामचंद्राने आपल्याला सर्व वावर्तीत कसे वैराग्य प्राप्त झाले आहे, त्याचे फारच सुंदर व सविस्तर वर्णन करून सांगितले आहे. त्याचा विचार यापुढील "राम-

चंद्राचें वैराग्य ” या ११ व्या प्रकरणांत केलेला आहे. दुसरें प्रकरण मुमुक्षुव्यवहार होय. याची श्लोक संख्या १००० (८०७) आहे व त्याचे सर्ग २० आहेत. हात मुमुक्षुपुरुषांनीं परमार्थाचा अधिकार कोणत्या उपा-
यांनीं प्राप्त करून घ्यावा, याचें वर्णन मोठ्या युक्तीनें पारच सुंदर करण्यांत आलें आहे. यानंतरचें तिसरे प्रकरण उत्पत्ति हें आहे. याची श्लोकसंख्या ७००० (६३०४) आहे व त्याचे सर्ग १२२ आहेत, यांत जगाची उत्पत्ति कशी झाली आहे, हें दाखवून अजातवाद स्पष्ट करून दाखविला आहे. अजातवादाची मीमांसा यापुढील २३ व्या प्रकरणांत करण्यांत आली आहे. चौथे प्रकरण स्थिति या नांवाचें आहे. याची श्लोकसंख्या ३००० (२४१४) आहे व त्याचे सर्ग ६२ आहेत. यांत प्रपंचाची वास्तविक स्थिति कशी काय आहे याचा बोध करून देणाऱ्या अनेक कथा आल्या आहेत. ‘मी’ आणि ‘जगत्’ या भावनांची उत्पत्ति होऊन द्रष्टा, दृश्य, व भोक्ता, भोग्य वगैरे संबंध कसे उत्पन्न झाले आहेत व जगा-
तील नाना तन्हेच्या भोग्य पदार्थांचा भास व जगताचा भ्रम कसा बृद्धिंगत झाला आहे, याचें वर्णन करण्यांत आलें आहे. उपशम हें पांचवें प्रकरण असून त्याची श्लोकसंख्या ५००० (४३२२) आहे व त्याचे सर्ग ९३ आहेत. या प्रकरणांत मी, तूं, वगैरे भ्रंशित कशी उत्पन्न झाली व ती कशी नाहींशी होते, यासंबंधानें अनेक युक्त्या व आख्यानें सांगितलीं आहेत. या नंतरचें सहावें प्रकरण निर्वाण हें असून त्याची श्लोकसंख्या पूर्वार्ध व उत्तरार्ध मिळून १४५०० (१४२९६) आहे. त्याचे सर्ग ३४४ आहेत. या प्रकरणांत अत्यंत महत्वाचे आत्मज्ञानविषयक सिद्धांत विविध आख्या-
नांच्या द्वारे स्पष्ट मांडले आहेत. विशेषतः उत्तरार्धामध्ये उच्च दर्जाचें तत्त्वज्ञान सांगण्यांत आलें आहे. अशा तन्हेच्या सहा प्रकरणांनीं युक्त, मोक्षाचे उपाय कथन करणारी आणि निर्वाणाची प्राप्ति करून देणारी अशी ही संहिता आहे.

निर्वाण प्र. पू. सर्ग १२५ मध्ये श्री बसिष्ठांचा उपदेश ऐकतां ऐकतां श्रीरामचंद्राला आत्मसाक्षात्कारभूत ज्ञान होऊन तो निर्विकल्प समाधी-
मध्ये परमपदीं विभ्रांत पावला. पुढें विश्वामित्र मुनींच्या प्रार्थनेवरून श्री-
बसिष्ठांनीं रामाला समाधीतून जाणवत केलें व सांगितलें कीं ‘हा तुझा विभ्रांतीचा

काल नाही. तुला जरी आनंद प्राप्त झाला असला, तरी तू लोकांना आनंद देणारा हो. जोपर्यंत योग्यांनी आपल्या अधिकारानुरूप प्राप्त झालेलं कर्तव्यकर्म पूर्ण केलं नाही, तोपर्यंत त्यांनी समाधि लावून वर्णन योग्य नाही. म्हणून काही काल राज्यवैभवाचा उपभोग घेऊन नंतर समाधीचें सेवन कर व सुखी हो.' ही वसिष्ठांची आज्ञा शिरसामान्य करून रामचंद्रानें सर्व लोकांना सांगितलें की, ' लोकाहो ! या जगांत आत्मज्ञानाहून व आत्मवेत्त्या गुरू-हून दुसरें काहीं एक श्रेष्ठ नाही. ' अशा तऱ्हेचें वर्णन करून वाल्मीकींनी आपल्या ग्रंथाचा उपसंहार केला आहे. त्यावरून येथेच वासिष्ठ संपलें की काय असा संशय येतो. कारण लघुयोगवासिष्ठात निर्वाण प्रकरणाच्या उत्तरार्धाचा मुळांच भाग घेतला नाही. म्हणून वाल्मीकीरामायणांतील उत्तरकांडाप्रमाणें हा निर्वाण प्रकरणाचा उत्तरार्ध कोणीतरी मागाहून ग्रथित केलेशा आहे, असें काहींचें म्हणणें आहे. परंतु तसें नसून रामचंद्रानें जीवन्मुक्त ज्ञात्यावर ज्ञानाच्या पुढील भूमिकांवर म्हणजे पाचवी, सहावी व सातवी या भूमिकांवर कशा तऱ्हेनें आरुढ होत जावें व वसिष्ठांच्या सारखें पूर्ण ब्रह्मनिष्ठ कसें व्हावें, याकरितांच निर्वाण प्रकरणाचा उत्तरार्ध ग्रथित केला आहे, असें म्हणण्यास हरकत दिसत नाही. म्हणूनच उत्तरार्धातील तत्त्वज्ञान उच्च दर्जाचें आहे असें अनुभवास येतें.

याच उत्तरार्धांत १७३ ते १८६ या सर्गांच्या शेवटी " इति वासिष्ठ-रामायणे नि. प्र. उ. ब्रह्मगीतासु..." इत्यादि जो संकल्पात्मक मजकूर आढळतो, त्यातील ब्रह्मगीतासु या पदावरून या १४ सर्गांच्या भागाला ब्रह्मगीता असें म्हटलें आहे व ही गीता इतर गीतेबरोबर प्रसिद्ध झालेली आहे. ब्रह्मगीता म्हणजे ब्रह्मदेवानें गायलेली असा अर्थ केला तर या बरील सर्गांतून 'ब्रह्मदेवानें सांगितलेली' असा कोठें उल्लेख आलेला नाही. फक्त या बरील सर्व सर्गांचे शेवटी आलेल्या संकल्पांतच याचा उल्लेख आढळतो. या ग्रंथाचा टीकाकार श्रीआनंदबोधेंद्र मिश्र याविषयी सुध्दच राहिला आहे. म्हणून हा भागाला ब्रह्मगीता असें नांव कां देण्यांत आलें याचा उलगाडा होत नाही. तरी पण या गीतेंत एकंदर (१) ब्रह्मांडाख्यान (२) ऐंढा-ख्यान व (३) तापसाख्यान अशीं तीन आख्यानें आली आहेत, तीं या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत (४८), (४९) व (५०) या गोष्टींत आलेली आहेत.

या तीन आख्यानांत ब्रह्मदेवार्शी संबंध येत असल्याकारणानें कदाचित् या भागाला ब्रह्मगीता असें नांव देण्यांत आलें असावें. हीं ब्रह्मगीता स्कंद-पुराणांतील ब्रह्मगीतेहून निराळी आहे. याशिवाय निर्वाण प्र. पूर्वाध सर्ग ५२-५८ मध्ये जें अर्जुनाचें आख्यान सांगितलें आहे, तें या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांतील (२९) व्या गोष्टींत आलें आहे. त्यांत कृष्णावतारी भगवंतानें अर्जुनाला सांगितलेल्या भगवद्गीतेचें सार, भगवद्गीतेतील अनेक श्लोक जसेच्या तसेच घेऊन गोवलेलें आहे. तसेंच उपशमप्रकरण सर्ग आठ श्लोक ९-१८ या दहा श्लोकांना सिद्धगीता असें म्हटलें आहे. ही गीता या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांतील १६ व्या जनकाच्या गोष्टींत (पृष्ठ १०५-१०९) आली आहे. त्यांत मूळ श्लोक त्याच्या अर्थासह दिले आहेत.

ग्रंथाचा कर्ता.

योगवासिष्ठ ग्रंथाच्या बाह्यांगासंबंधाची दुसरी गोष्ट म्हटली म्हणजे या ग्रंथाच्या कर्तृत्वासंबंधाची होय. योगवासिष्ठाच्या प्रत्येक सर्गाचे अखेरीस ' इत्यार्षे श्रीमद्राशिष्ठमहारामायणे वाल्मीकीये ' इत्यादि संकल्पात्मक मजकूर आलेला आहे. त्यांतील ' वाल्मीकीये ' या पदावरून योगवासिष्ठाचें कर्तृत्व वाल्मीकीरामायणाप्रमाणें श्रीवाल्मीकी महर्षीकडे असल्याची आजपर्यंत सर्वांची समजूत आहे; व पूर्वपरंपरेनें चालत आलेल्या ह्या सामान्य जनांच्या समजूतीला घका देण्याचा पूर्वीचे साधुसंत, टीकाकार किंवा पंडित यांपैकी कोणीहि प्रयत्न केला नाही. परंतु कै. लोकमान्य टिळकांनीं मात्र या समजूतीला थोडा घका देऊन असें सांगितलें कीं, हा ग्रंथ भगवद्गीतेच्या नंतरचा आहे, हें त्याच्या रचनेवरून उघड होतें (गीतारहस्य प्र. १ पृष्ठ ६).

याशिवाय वाल्मीकीरामायण बालकांड सर्ग ३ मध्ये दिलेला रामायणाचा इतिहास व या ग्रंथाच्या आरंभी वैराग्य प्र. सर्ग २ मध्ये या ग्रंथाचा जो इतिहास दिला आहे त्या दोहोंचा थोडा सारांश खाली देत आहे:—

पूर्वरामायणाची रचना करण्याविषयी भगवान् ब्रह्मदेवानें वाल्मीकींना प्रेरणा केली होती, असें वाल्मीकीरामायण बालकांड सर्ग ३ मध्ये सांगितलें आहे. हा रामकथात्मक रामायण ग्रंथ तयार केल्यानंतर वाल्मीकींनीं आपल्या भरद्वाज शिष्याला सांगितला. पुढें भरद्वाजानें त्यांतील सर्व कथा मेरूपर्वता-

वर ब्रह्मदेवाला सांगितल्या. आपल्या सांगण्याप्रमाणे वाल्मीकीने रामकथात्मक ग्रंथ तयार केला असे पाहून ब्रह्मदेव संतुष्ट झाले व भरद्वाजाला बरोबर येऊन वाल्मीकीश्रुतीच्या आश्रमांत येऊन गृहणाले की, “हे मुने ! रामाच्या आत्मज्ञानप्राप्ती संबंधाने ज्यांत वर्णन आहे, अशा ह्या प्रचंड ग्रंथाची समाप्ति कशी होईल, असा विचार करीत न बसतां हा ग्रंथ पूर्ण कर. हा ग्रंथ मध्येच सोडून देऊ नकोस, असे सांगण्यासाठीच मी मुद्दाम या ठिकाणी आलों आहे. कारण या शास्त्राचे महत्त्व फार मोठे आहे. तरी लोकहितार्थ हा ग्रंथ पुरा कर.” यावरून या ग्रंथाचे कर्तृत्व श्रीवाल्मीकि श्रुतीच्याकडे असल्याची आजपर्यंत सर्वांची समजूत आहे.

याशिवाय निर्वाण प्र. पूर्वार्ध सर्ग २२ मध्ये (या ग्रंथाचा भाग २ रा सुपुंडाची गोष्ट (२५ वी) पृष्ठ १८०) भुशुंडाने वसिष्ठांना पूर्वीच्या काही आठवणी व चमत्कार सांगतांना असे सांगितले की,

कृतं वाल्मीकिना चैतद्धुना यत्करिष्यति ॥

अन्यच्चप्रकटं लोके स्थितं शास्त्रासि कालतः ॥ ति. पू. २२-२४.

(पूर्वीच्या युगांतील एक लक्ष श्लोक असलेले) हे वसिष्ठरामसंवादरूप रामायण वाल्मीकीने केलेले आहे. आता यापुढे तो जे दुसरे (वत्तीस हजारचे) करणार आहे, त्याचाहि मला दिव्य ज्ञान दृष्टीने अनुभव आलेला असून ते मला आठवत आहे. त्ही त्याला लवकरच जाणशील. या ग्रंथातील बरील आधारारवून हा ग्रंथ वाल्मीकीचा असावा अशी समजूत आहे. परंतु योच्याशा चिकित्सकबुद्धीने पाहिल्यास ही समजूत चुकीची वाटते. कारण वाल्मीकिरामायण आणि योगवासिष्ठ या दोन ग्रंथांतील भाषापद्धतीची तुलना केली असतां असे दिसते की, वाल्मीकि-रामायणातील भाषा अतिशय साधी आहे. त्या ग्रंथांत मोठेमोठे समास फचितच येतात; तसेच त्यांत छोदस प्रयोग ठिकठिकाणी आढळून येतात. परंतु योगवासिष्ठाची स्थिति याहून भिन्न आहे. या ग्रंथाची भाषा फार छिष्ट आणि समासघटित आहे. एकंदरीत या ग्रंथांतील लांबच्या लांब समास पाहिले म्हणजे दाणमट्टाच्या ‘कादंबरी’ची आठवण होते. यावरून हा ग्रंथ वाल्मीकीचा असावा किंवा काय अशी शंका येणे स्वभाविक आहे.

ग्रहसदेवः—हे मुने ! रामाच्या आत्मज्ञानप्राप्ती संबंधानें ज्यांत वर्णन आहे, अशा ह्या प्रचंड ग्रंथाची समाप्ति करी होईल, असा विचार केरात न बसतो हा ग्रंथ पूर्ण कर. असें सांगण्यासाठींच मी मुद्दाम या ठिकाणीं आलों आहे. (५.१४)

आतां हा ग्रंथ वाल्मीकींचाच आहे, असें गृहीत घरलें, तर वाल्मीका-
च्या वेळीं विज्ञानवाद, शून्यवाद मानणारे बौद्ध, माध्यमिक वगैरेंचें अस्तित्व
नव्हतें. असें असतांनाहि या ग्रंथांत बरील बाद्यांचा व मतांचा उल्लेख
केलेला आढळतो. (उत्पत्ति प्रकरण ५-६ व उपशम प्र. ८७, १८-२०).
या बद्दल तर सध्यां प्रचलित असणारा ग्रंथ वाल्मीकींनीं केलेला आहे, असें
निश्चित म्हणतां येत नाहीं.

आद्य श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यांतून या ग्रंथासंबंधानें कोठेंहि उल्लेख
आलेला आढळत नाहीं, त्याअर्थी हा ग्रंथ आचार्यांच्या वेळीं अस्तित्वांत
आलेला नसावा, असें अनुमान करणें ओघानेंच प्राप्त होतें. अर्थात्
आचार्यांच्या नंतर कोणीतरी मोठ्या अलौकिक विद्वान् पंडितानें हा सध्यां
उपलब्ध असणारा ग्रंथ रचला असावा असें दिसतें. हा ग्रंथाच्या मांडणी-
बद्दल हा ग्रंथ काश्मीर देशांतील एखाद्या विद्वान् पंडितानें तयार केलेला
असावा व तो कदाचित् आचार्यांच्या प्राहण्यांत आलेला नसल्यामुळें त्याचा
उल्लेख आचार्यांनीं आपल्या ग्रंथांत केलेला नसावा, असें म्हणण्यास हरकत
नाहीं. अथवा कदाचित् हा ग्रंथ आचार्यांच्या प्राहण्यांत येऊन देखील त्या
ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान कांहीं थोडे विरोधी विचार सोडल्यास अद्वैतमताचेंच
प्रतिपादन करणारे आहे व त्यांतील तत्त्वज्ञानाचें वर्णन करण्याची पद्धत
शास्त्रीय मीमांसा पद्धतीला घडून नवून विशेषतः पौराणिक पद्धतीलाच
घडून असल्याकारणानें आचार्यांनीं मुद्दाम या ग्रंथाकडे कानाडोळा केला
असावा; कारण आचार्यांनीं प्रमाणभूत मानलेले ग्रंथ श्रुति व स्मृति हेच
आहेत.

महाभारतांतील अनुशासनपर्वामध्ये “दैवापेक्षां पौरुष प्रयत्न श्रेष्ठ” या
विषयासंबंधी जें विवेचन आलेलें आहे, तें योगवासिष्ठांतील मुमुक्षु प्र. सर्ग
५ ते १० मध्ये आलेल्या अशा तऱ्हेच्या विवेचनाशीं संतोतं जुळणारें
आहे. धर्मराजानें ‘दैव व प्रयत्न यांपैकी श्रेष्ठ कोण !’ असा प्रश्न विचारला

॥ यच्छून्यवादिनां शून्यं.....॥ विज्ञानमात्रं विज्ञानवादिनाम् ॥
मध्यं माध्यमिकानां च.....॥

असतां भीष्मांनीं धर्मराजास यासंबंधी 'वसिष्ठ व ब्रह्मदेव' यांचा एक पुरातन संवादरूप इतिहास आहे असे सांगितले. त्यांत हाच प्रश्न वसिष्ठाना ब्रह्मदेवाला विचारला होता. त्याचे उत्तर ब्रह्मदेवाने मोठे सयुक्तिक असे दिले आहे. (महाभारत अनुशासनपर्व ६-२). यावरून महाभारतापूर्वी योग-वासिष्ठ ग्रंथ सध्यांच्या मोठ्या स्वरूपांत जरी नसला तरी तो लहानशा स्वरूपांत असावा व त्याचे कर्तृत्व श्रीवाल्मीकि महर्षींच्याकडे असावे असे दिसते. अशाच तऱ्हेचे मत रावबहादूर पी. सी. दिवानजी व बनारस हिंदू युनिव्हर्सिटीचे डॉ. बी. एल. अत्रेय यांनी प्रकट केले आहे. (vide p. 12 of a paper on Samuchayawad by Rao Bahadur P. C. Divanji and page 8 of the paper on the probable date of composition of Yogawasishtha by Dr. B. L. Atreya of Benares).

काल निर्णय.

योगवासिष्ठ ग्रंथाच्या वाङ्मोहासंबंधाची तिसरी गोष्ट म्हणजे या ग्रंथाच्या कालनिर्णयाबद्दलचा विचार ही होय. हा ग्रंथ केव्हा निर्माण झाला, हा मोठा वादग्रस्त प्रश्न आहे. कित्येक विद्वानांचे मत असे आहे की, हा ग्रंथ अगदी अलीकडचा आहे. पण हे म्हणणे अगदी चुकीचे आहे. कारण १४०० शकाच्या प्रारंभी श्रीविद्यारण्यस्वामींनी आपल्या पंचदशी व जीवन्मुक्तिविवेक या दोन ग्रंथांत योगवासिष्ठांतील श्लोक जसेच्या तसेच घेतले आहेत व त्याबद्दल त्या ग्रंथांतून त्यांनी तसा उल्लेखही केला आहे. गौडपादांच्या मांडुक्योपनिषदावरील कारिका पाहिल्यास त्यांतील अद्वैत तत्त्वज्ञान योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञानाशीच पुष्कळ अंशी जितके जमतें तितके ते शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाशी जमत नाही. म्हणून या गौडपादांच्या कारिका योगवासिष्ठानंतरच्याच असल्या पाहिजेत असे दिसते. शिवाय दुसरे एक कारण असे आहे की, या कारिका मांडुक्य उपनिषदावर टीका म्हणून आहेत, स्वतंत्र तत्त्वज्ञान म्हणून नाहीत. पण वासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान हे स्वतंत्र आहे. कारण वसिष्ठाना हे ज्ञान ब्रह्मदेवापासून प्राप्त झाले होते; व ते त्यांनी स्वतः त्याचा अनुभव घेऊनच रामाला उपदेशिले आहे. यावरून गौडपादांच्या पूर्वी योगवासिष्ठ खास उपलब्ध होते, यांत शंका नाही.

गौडपाद हे शंकराचार्यांचे गुरु असल्यामुळे शंकराचार्यांच्या पूर्वी हे योग-
वासिष्ठ होते, असे म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही.

याच सुमारास म्हणजे इ. स. ८५० च्या सुमारास काश्मीरच्या 'गौड
अभिनंदा' नांवाच्या पंडिताने या मोठ्या योगवासिष्ठाचे सारभूत म्हणून
एक लहानसा ६००० श्लोकांचा 'लघुयोगवासिष्ठ' या नांवाचा एक ग्रंथ
तयार केला आहे. तो निर्णयसागर छापखान्याने इ.स. १८८७ साली प्रसिद्ध
केला आहे. निर्णयसागरच्या प्रतीमध्ये लघुयोगवासिष्ठावर प्रकरण १ ते
३ पर्यंत 'आत्मसुखाची' टीका आहे. या टीकेच्या प्रारंभीच टीकाकाराने
असे म्हटले आहे की, काश्मीरच्या गौड अभिनंदा नांवाच्या पंडिताने हे
'लघुयोगवासिष्ठ' तयार केले आहे. या लघुयोगवासिष्ठाच्या वाकीच्या
४ ते ६ प्रकरणांपैकी ६ व्या प्रकरणाच्या २५ सर्गांपर्यंतच 'मुम्मडी देवाची'
टीका छापलेली आढळून येते. या मुम्मडी देवाच्या टीकेच्या प्रारंभी.
(हस्तलिखित प्रतीमध्ये) हे लघुयोगवासिष्ठ गौड अभिनंदा नांवाच्या
पंडिताने केले आहे असा उल्लेख केलेला नाही व अमूक एका पंडिताने
हे केले आहे असाही उल्लेख नाही.

याशिवाय हरिदास० नांवाच्या कवीने आपल्या लघुयोगवासिष्ठावरील
'भावार्थ दीपिका' नामक प्राकृत (मराठी) टीकेमध्ये असे लिहिले
आहे की, हा लघुयोगवासिष्ठ नांवाचा ६००० श्लोकांचा ग्रंथ, मूळ ग्रंथा-
वरूनच 'हरिहराचार्य' नांवाच्या पंडिताने तयार केला असून त्यावर
'योगेश्वर' याची 'स्वात्मानुभव' नामक टीका आहे. योगेश्वराची टीका असलेले
लघुयोगवासिष्ठ कोणत्या छापखान्यात प्रसिद्ध झाले आहे, याविषयी पुष्कळ
शोध केला तरी त्याचा काहीच पत्ता लागत नाही. टीकेची लेखी प्रतही
उपलब्ध झाली नाही. या सर्व साधनांच्या अभावी हा 'लघुयोगवासिष्ठ'
ग्रंथ हरिहराचार्य पंडिताने तयार केला आहे व त्यावर योगेश्वरांची टीका
आहे, हे निश्चित सांगता येत नाही. म्हणून सध्या जी सामुग्री उपलब्ध
आहे, त्यावरून हे लघुयोगवासिष्ठ काश्मीरच्या 'गौड अभिनंदा' नांवाच्या

* पुढील येथील श्री. गो. का. चांदोरकर, यांनी संशोधित केलेल्या आंजानेकर
मदाराजांचे योगवासिष्ठ या पुस्तकाची प्रस्तावना.

पंडितानेंच इ. स. ८५० च्या सुमारास रचलें असावें असेंच गृहीत धरून चाललें पाहिजे.

भवभूतीच्या पूर्वी योगवासिष्ठ अस्तित्वांत असावें असें दिसतें, कारण भवभूतीनें केलेला 'विवर्ताचा' उल्लेख उपनिषदे व भगवद्गीता यामध्ये कोठेहि आढळत नाही. शिवाय गौडपादानांही याचा उल्लेख केलेला नाही; व म्हणूनच भवभूतीनें शंकराचार्याच्यापासून हा विवर्त घेतला, असें म्हणतां येत नाही. वासिष्ठामध्ये विवर्ताचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं केलेला आढळतो. म्हणून भवभूतीनें ही कल्पना वासिष्ठावरूनच घेतली असली पाहिजे, असें दिवून येतें. भर्तृहरीचें 'वाक्यपदीय' व 'वैराग्यशतक' यांच्याशीं वासिष्ठाची तुलना करून पाहिल्यास असें दिसतें कीं, या दोन्ही ग्रंथांतील पुष्कळसे श्लोक अगदीं सारखे दिसतात. पण योगवासिष्ठ भर्तृहरीच्या पूर्वी असलें पाहिजे, त्याचें कारण भर्तृहरीच्या ग्रंथामध्ये येणारा 'शब्दब्रह्म' हा शब्द ह्या वासिष्ठांत कोठेहि आढळत नाही. भर्तृहरी इ. स. ६५० च्या सुमारास निवर्तला. म्हणून योगवासिष्ठ त्याच्यापूर्वी अस्तित्वांत असावें. कालीदासाच्या मेघदूत काव्यांतील पुष्कळसे शब्द योगवासिष्ठांतील नि. प्र. उ. सर्ग ११९, २-५ या श्लोकांत एका प्रवाशानें मेघाला दूत बनवून आपल्या प्रियेला निरोप पाठविल्याचें जें वर्णन आलें आहे, त्यांत आढळतें. यावरून या ग्रंथाचा काल कालीदासाच्या व भर्तृहरीच्या पूर्वी असला पाहिजे असें वाटतें. या संबंधानें अधिक संशोधन केल्यास वासिष्ठाचा काल याच्याहि पूर्वी कदाचित् असें शक्य असें वाटतें. अशाच तऱ्हेचा निष्कर्ष बनारसचे डॉ. बी. एल्. अत्रेय यांनी आपल्या 'योगवासिष्ठ व त्याची फिझॉसफी' या इंग्रजी ग्रंथांत काढला आहे.

प्रकरण ४ थें.

योगवासिष्ठाची योग्यता.

योगवासिष्ठ हा ग्रंथ अध्यात्मशास्त्राची केवळ खाण आहे. संस्कृत भाषेमध्ये वेदांत शास्त्रावर गीता, उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे अशासारखे शेकडों ग्रंथ आहेत व ते सर्व आपापल्या परीने बहुमोल आहेत, परंतु योग-वासिष्ठाइतका व्यापक, सरस आणि सर्वांग परिपूर्ण असा ग्रंथ संस्कृत वाङ्मयामध्ये दुसरा नाही, असे विद्वान केल्यास ते निःसंशय अतिशयोक्तीचे होणार नाही. तत्त्वज्ञान व काव्य या दोहोंत उत्तर दक्षिण ध्रुवाइतके अंतर आहे, असे पुष्कळ लोक म्हणतात. परंतु या दोहोंचा योग्य संगम उत्तम प्रकारे कसा घडू शकतो, हे दाखविण्यास मूर्तिमंत निदर्शन योग-वासिष्ठ हा ग्रंथ होय, असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. या ग्रंथांत एखादी अवघड गोष्ट समजावून देण्याकरिता वसिष्ठांनी उपमा व दृष्टांत यांचाच विशेष उपयोग केलेला आहे. श्रीशंकराचार्यासारखे वसिष्ठ प्रत्येक गोष्टीला उपनिषदांचा किंवा स्मृति वाक्यांचा आधार देत बसले नाहीत. गौडपादांच्या सारखे थोडक्या शब्दांत तार्किक सिद्धांतांचे वर्णन वसिष्ठांत आढळत नाही. पण वसिष्ठांचे असे म्हणणे आहे की, 'एखादा ग्रंथ गोड व सरळ भाषेत लिहिला असला, तर तो सर्वांना आवडतो. पण जर तो रुक्ष व शास्त्रीय भाषेत असला, तर तो वाचण्याचा कंटाळा येतो.' म्हणून वसिष्ठांतहि तत्त्वज्ञान काव्याच्यारूपाने ग्रथित केले आहे व काव्याला लागणारे प्रसिद्ध दहा० गुण या ग्रंथांत सर्वत्र दिवून येतात; म्हणूनच या ग्रंथाला 'महाकाव्य' असे म्हटले आहे. उत्पत्ति प्र. सर्ग ८४ मध्ये वसिष्ठांनी असे सांगितले आहे की, "जे कांहीं चांगल्या गोड शब्दांत सांगितले जाते व जे समजावून देण्याकरिता उपमा व दृष्टांत यांचा भरपूर उपयोग केलेला असतो, ते श्रोत्यांच्या मनांत एकदम प्रवेश करिते व त्याठिकाणी पाण्यांत

* श्लेषः प्रसादः समता समाधिर्माधुर्यमोजः पदसौकुमार्यम् ।

अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च यान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते ॥

टाकलेल्या तैल त्रिदुपमाणें तें निःसंशय प्रसृत होतें. ज्या गोष्टीत उपमान चांगलें नसतें, शब्दयोजना भरपूर नसते, जी गोष्ट समजण्यास कठीण, जिण्यांतील वर्णन मुद्याला सोडून किंवा अपुरें असतें, अशा प्रकारच्या गोष्टींतील रहस्य श्रोत्यांच्या मनांत उतरत नाही. तर भस्मांत टाकलेली तुपाची आहुति विफल होते, त्याप्रमाणें अशा तऱ्हेचा उपदेश विफल होत असतो. नानाविध आख्याने, लहान लहान कथा, अभिज्ञांचें रंजन करणारी अध्यात्मपर्यवसायी काव्ये, नाटके व निबंध वगैरे दृष्टांतमुलानें श्रोत्यांच्या अंतःकरणांतील अज्ञानाधिकार नाहीसा करून त्यांना सुप्रकाशित करीत असतात.” वसिष्ठांना स्वतःच्या अनुभवाचा आधार आहे. ते एखादें तत्त्व समजावून देण्याकरितां उपनिषदांचे आधार देत बसत नाहीत. त्यांना प्रत्येक वास्तवीत आत्मप्रत्यय आलेला असतो, यासंबंधी सविस्तर वर्णन “महर्षि वसिष्ठ” या ५० व्या प्रकरणांत आलेलें आहे.

या ग्रंथाचें वर्णन सदरहू ग्रंथांतच ज्या श्लोकांत करण्यांत आलेलें आहे, ते श्लोक खाली दिले आहेतः—

शास्त्रं सुबोधमेवेदं सालंकारविभूषितम् ॥

काव्यं रसमयं चारु दृष्टान्तैः प्रतिपादितम् ॥ २-१८-३३

एतच्छास्त्रधनाभ्यासात्पानैः पुन्येन वक्षिणात् ॥

पांडित्यं स्यादपूर्वं हि चित्तसंस्कारपूर्वकम् ॥ २-१८-३६

आस्मिभुते मते ज्ञाते तपोध्यानजपादिकम् ॥

मोक्षप्राप्तौ नरस्येह न किंचिदुपयुज्यते ॥ २-१८-३५

बरील श्लोकांत सदरहू ग्रंथाचें वर्णन फार थोडक्यांत परंतु अत्यंत समर्पक रीतीने करण्यांत आलें आहे. या श्लोकांचा भावार्थ असा आहेः—
“हें शास्त्र सुबोध आहे; तसेंच उपमादि नानाविध अलंकार आणि दृष्टांत यांच्या योगानें हें काव्य अत्यंत सरस आणि रमणीय बनलें आहे. या शास्त्राचें एकतानतनें अध्ययन केलें आणि त्याचें पुनः पुनः पर्यालोचन केलें, म्हणजे चित्तावर उत्तम संस्कार होऊन मनुष्याच्या ठिकाणीं अपूर्व पांडित्य उदय पावतें. या सरस काव्यमय शास्त्राचें ध्वनण केलें आणि मननाच्या योगानें त्यांतील द्रष्टव्य आपलेसें करून घेतलें, म्हणजे मोक्ष

प्राप्तीसाठी मनुष्याला तप, ध्यान व जप वगैरे साधनांचा मुळीच उपयोग नाही. ”

या शिवाय निर्वाण प्र. उत्तरार्धातहि वसिष्ठांनी स्वतः या ग्रंथाची योग्यता खालील श्लोकांत स्पष्ट दाखविली आहे:—

इदमुत्तममाख्यानमध्येयं वेदवत्सदा ॥

व्याख्येयं पूजनीयं च पुरुषार्थफलप्रदम् ॥ नि. उ. १६३-५०

यद्यत्प्राप्यते शास्त्रात्तत्तद्वेदादवाप्यते ॥

अस्मिन् ज्ञाते क्रिया ज्ञानं द्वयं याति पवित्रताम् ॥ नि. उ. १६३-५१

वेदान्ततर्कसिदान्तस्त्वास्मिन् ज्ञाते च युध्यते ॥

इदमुत्तममाख्यानं व्याख्यातं शास्त्रदृष्टिषु ॥ नि. उ. १६३-५२

अस्माद्ग्रंथाद्वेत्ते ग्रंथो नान्यः स्वात्मावबोधने ॥ नि. उ. १०३-३९

आत्मज्ञानमिदं शास्त्रं प्रकाशयति दीपयत् ॥

पितेव बोधयत्याशु कान्तेवरमयत्यलम् ॥ नि. उ. १०३-४०

या श्लोकांचा भावार्थ असा की, “ मोक्षपुरुषार्थरूप फल देणाऱ्या ह्या उत्तम आख्यानाचें वेदाप्रमाणें सदा अध्ययन करावें, त्याचें व्याख्यान करावें, पूजन करावें. वेदापासून जें फल प्राप्त होतें, तेंच या शास्त्रापासून मिळतें. याचें ज्ञान झालें असता क्रिया व ज्ञान हीं दोन्ही पवित्र होतात. हें शास्त्र जाणलें असता वेदान्तशास्त्रांतील वादरायणादिकांनीं दाखविलेलें, तात्पर्य निर्णयाविषयीं अनुकूल असे तर्क व त्यावर रचलेले सिद्धांत, यांचें ज्ञान होतें. आत्मज्ञान करून देण्यास या ग्रंथासारखा दुसरा ग्रंथ नाही. हें शास्त्र-दीपाप्रमाणें आत्मज्ञान प्रकाशित करतें, पित्याप्रमाणें सत्वर समजावून देतें व पत्नीप्रमाणें चित्तरंजन करितें. ”

सारांश, काव्य आणि तत्त्वज्ञान यांचा या ग्रंथांत अपूर्व मिलाफ झालेला असल्यामुळें हा ग्रंथ वाचतांना कोठेहि रुधिरपाणा वाहत नाही. तत्त्वज्ञानासारख्या गंभीर विषयावरील ग्रंथ सामान्य लोकांना बहुधा शुष्क आणि नीरस वाटतात. परंतु योगवासिष्ठ ग्रंथाची तशी स्थिति नाही. अगोदर श्रीवाल्मीकीची काव्यप्रतिमा उदात्त आणि उज्ज्वल; त्यांतून परमपावन श्रीरामचंद्राचें चरित्र मादल्यानंतर त्या अम्यासामुळें अत्यंत उदात्त आणि

योगवासिष्ठाची योग्यता

अत्यंत प्रवित्र झालेल्या आपल्या काव्यप्रतिभेला त्यांनी तत्त्वज्ञानाच्या अगाध वातावरणांत संचार करावयास लावल्यामुळे या ग्रंथाला विलक्षण ओजस्विता आणि रमणीयता प्राप्त झाली आहे. प्रसाद माधुर्यादि गुण, दृष्टांतादि सरस अलंकार यांच्या द्वारा अध्यात्मविषय प्रतिपादन करण्याची जी अपूर्व पद्धति श्रीवात्मीकि ऋषींनी प्रथम घातून दिली, तिचेच अनुकरण पुढे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीमध्ये केलेले आहे. असे हे दोन्ही ग्रंथ वाचनाच्या मनुष्याला उघड दिवून येते.

योगवासिष्ठासंबंधाने दुसरी अपूर्व गोष्ट अशी आहे की, हा ग्रंथ जामोजामी अत्यंत मनोहर कथानकांनी आणि आख्यानांनी विभूषित झालेला असल्यामुळे हा ग्रंथ वाचीत असता वाचकाचे मन रमून जाते आणि त्याबरोबरच ग्रंथातील तत्त्वज्ञानाची गोडी लागून वेदान्तातील उच्च आणि आत्मोन्नतिकारक सिद्धान्त हळु हळु मनावर ठसत जातात. ह्या वासिष्ठांत आलेली ५१ आख्याने किंवा गोष्टी ह्या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत थोडक्यांत सोप्या भाषेत दिलेली आहेत. ह्यांपैकी काही गोष्टी निव्वळ उपमा व रूपकेंच आहेत आणि बाकीच्या गोष्टी मोठ्या मनोरंजक आहेत. ह्या गोष्टींना ऐतिहासिक दृष्टीने कितपत सत्यता असावी, हे सांगणे मोठे कठीणच आहे. काही काही गोष्टी तर ग्रंथकर्त्याच्या कल्पनेवरूनच निघालेल्या आहेत असे वाटते. असे जरी असले तरी ह्या ग्रंथातील प्रत्येक आख्यान किंवा उपाख्यान अध्यात्मशास्त्रातील कोणते ना कोणते तत्त्व विशद करण्याच्या दृष्टीने रचण्यांत आले आहे. कोणत्या आख्यानाने कोणते तत्त्व विशद केले आहे, हेहि प्रत्येक आख्यानाच्या शेवटी तात्पर्यरूपाने दिले आहे.

अशा तऱ्हेने नानाविध रम्य आख्यानांनी भरलेला हा समग्र ग्रंथ कादंबरीप्रमाणे मोठा मनोरंजक असल्यामुळे तो मनोरंजनावरोबर तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत वाचकांच्या चित्तावर ब्रिबविण्याचे मोठे कार्य करितो; व हीच ह्या योगवासिष्ठ ग्रंथाची अपूर्वता आहे. उत्पात्ति प्र. सर्ग ८ मध्ये श्रीवासिष्ठांनी तत्त्वज्ञान होण्याला सच्छास्त्राची आवश्यकता किती आहे, या सिद्धांताचे स्पष्टीकरण करित असता असे सांगितले आहे की,

आत्मज्ञानप्रधानानामिदमेव महामते ॥

शास्त्राणां परमं शास्त्रं महारामायणं शुभम् ॥ ३-८-८ ,

जीवन्मुक्तत्वमस्मिन्स्तु श्रुते समनुभूयते ॥ ३-८-१५

“सर्व अर्थात्मशास्त्रांमध्ये हें महारामायण (योगवासिष्ठ) शास्त्र श्रेष्ठतम आहे व म्हणूनच हें श्रवण केलें असतां मनुष्याला जीवन्मुक्ति प्राप्त होते.”

ह्या शास्त्राचें महत्त्व अगदीं थोडक्यांत खालील श्लोकांत सांगितलें आहे:—

* यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्त्वचित् ॥

इमं समस्तविज्ञानशास्त्रकोशं विदुर्युधाः ॥ ३-८-१२

याचा भावार्थ असा कीं, “ जें ह्या ग्रंथांत आहे, तेंच इतर ग्रंथांतून आहे, आणि जें यांत नाही, तें कोठेहि नाही. कारण हा ग्रंथ म्हणजे सर्व विज्ञानशास्त्ररूपी घनाचें भांडार आहे, असें शास्त्र मानतात.”

असें वर्णन करून वसिष्ठ पुढें सांगतात कीं, “ हा ग्रंथ इतका उत्तम असूनहि पूर्वपातकामुळें ज्या नीरस मनुष्याला आवडणार नाही, त्यानें अर्थात्मशास्त्रावरील दुसऱ्या कोणत्याहि ग्रंथाचें अवलोकन करावें व आपली उन्नति करून घ्यावी. हें शास्त्र ऋषीनें केलें आहे, म्हणून तें स्मृतिरूप आहे. स्मृतीचें मूळ श्रुति आहे. यास्तव आम्हीं श्रुतीचाच आश्रय करूं. या भावनेनें हें शास्त्र कोणाला न रुचल्यास त्यानें दुसऱ्या उपनिषदादि अर्थात्मशास्त्राचाच विचार करावा. पण अर्थात्मशास्त्रापासून विन्मुख होऊं नये. अविचारानें आपलें आयुष्य व्यर्थ घालूं नये. कारण

आयुषः क्षण एकोऽपि बहुरत्नैर्न लभ्यते ॥ नि. उ. १७५-५६.

“ आयुष्याचा एक क्षण देखील पुष्कळ मौल्यवान् रत्नें दिल्यानेंहि मिळणार नाही.”

* ‘यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्त्वचित्’ ही ओळ श्रीमहामारतांमध्ये ‘तत्त्वचित्’ या ऐवजां ‘कुत्रचित्’ या शब्दाच्या परकांनें आली आहे (स्वर्गरोहणपर्व अ. ५ श्लोक ५०).

यावरून अज जीवांच्याविषयी श्रीवसिष्ठांच्या मनांत किती दयात्रे भावना चसत होती हे स्पष्ट होत आहे. पूर्वपुण्याईशिवाय या ग्रंथाच्या श्रवणपठणाची इच्छा होणार नाही, अशा अर्थाचे जे वर विधान केले आहे, तशाच तऱ्हेचे विधान *श्रीमद्भागवतमहात्म्यातहि केलेले आढळते. धन, दान, तप यांच्यायोगाने, तसेच शास्त्राध्ययन, वेदाध्ययन करून त्यांत सांगितल्या प्रमाणे शेकडों कर्मे केल्याने संसारदुःख नाहीसे होणार नाही, परंतु ते दुःख या ग्रंथातील कथांचे श्रवण करून त्यांच्या तात्पर्याचा विचार केल्याने निःसंशय दूर होईल.

खरे पाहू गेले तर परमार्थप्राप्तीसाठी प्रत्यक्ष प्रयत्नांची कांही आवश्यकता नाही. फुले चिरून टाकावयाची झाली, तर त्याकरिता हाताच्या बोटांना थोडा तरी त्रास सोसावा लागतो. परंतु परमार्थाच्या प्राप्तीमध्ये स्थूल शरीराच्या चालनेचे मुळीच काम नाही. बुद्धीचा निरोध इतकेच काय ते हवे असते, शास्त्रविरोध मार्गाचे आचरण न करिता, सुखासनावर बसून खातपीत असता किंवा विहित विषयांचा उपभोग घेत असता, जो मनुष्य ज्या देशांत आणि ज्या कार्त्ती असेल त्या देशांत आणि त्या कार्त्ती सत्संगांत राहून विचार करीत असला, म्हणजे त्याला हे शास्त्र किंवा उपनिषदादि शास्त्रे यांचे सिद्धांत अनुभवता येतात; आणि सर्व संसाराची शांति करणारे आत्मज्ञान प्राप्त होऊन गर्भवासाच्या यातनेतून जोवाला कायमचे मुक्त होता येते.

प्रकरण ५ वें.

योगवासिष्ठांतील आत्मज्ञानाच्या वावर्तीत स्वीकारलेलीं
प्रत्यक्षादि प्रमाणें.

वेदांत शास्त्रामध्ये आत्मज्ञानाविषयी स्वीकारलेलीं जीं साधनें त्यांना 'प्रमाण' असें म्हणतात. एकंदर हीं प्रमाणें सहा आहेत. (१) प्रत्यक्ष, (२) अनुमान, (३) उपमान, (४) शाब्द, (५) अर्थापत्ति, व (६) अनुपलब्धि, अशीं एकंदर सहाप्रमाणें आत्मज्ञानाचीं योग्य साधनें म्हणून आद्य श्रीशंकराचार्यांनीं मानलीं आहेत. वरील सहा प्रमाणांपैकीं चार्वाक फक्त 'प्रत्यक्ष' प्रमाण मानणारे आहेत. बौद्ध 'प्रत्यक्ष' व 'अनुमान' मानणारे आहेत. सांख्य 'प्रत्यक्ष', 'अनुमान' व 'शाब्द' हीं तीन प्रमाणें मानणारे आहेत. नैयायिक या तीन प्रमाणांशिवाय आणखी एक 'उपमान' प्रमाण मानतात. प्रभाकर मीमांसक आणखी एक 'अर्थापत्ति' प्रमाण मानतात. भट्टमीमांसक या पांचांशिवाय आणखी एक 'अनुपलब्धि' प्रमाण मानतात. श्रीमंत शंकराचार्य वरील सहाहि प्रमाणें मानतात. याशिवाय संभव, ऐतिह्य, हींहि प्रमाणें मानलीं आहेत. नि. प्र. उत्तरार्ध सर्ग ७९ मध्ये वसिष्ठांनीं हि ह्या सर्व प्रमाणांचा उल्लेख केला आहे.

योगवासिष्ठामध्ये वरील प्रमाणांपैकीं 'प्रत्यक्ष' अथवा 'अनुभव' हेंच आत्मज्ञानाचें मुख्य प्रमाण आहे असें वसिष्ठ सांगतात:—

सर्वप्रमाणसत्त्वानां पदमब्धिरपामिथ ॥

प्रमाणमेकमेवेह प्रत्यक्षं तदतः शृणु ॥ २-१९-१६

सर्वाक्षसारमध्यक्षं वेदने विदुरुत्तमाः ॥

नूनं तत्प्रतिपत्तिद्वंद्वं तत्प्रत्यक्षमुदाहृतम् ॥ २-१९-१७

प्रत्यक्षमेव निर्मातृ तस्यांशास्त्वनुमादयः ॥ २-१९-३३.

या श्लोकांचा भावार्थ:—“ चार्वाकांच्या प्रत्यक्षाच्या व्याख्येप्रमाणें

म्हणजे “ इंद्रियगोचर तेंच प्रत्यक्ष ” असें वासिष्ठांतील प्रत्यक्ष नसून, तें समुद्रामध्ये सर्व पाण्याचा समावेश होतो, त्याप्रमाणें प्रत्यक्षामध्ये बाकीच्या सर्व प्रमाणांचा समावेश होतो. हें एकच प्रत्यक्ष प्रमाण कोणतें ? तें ऐक. सर्व प्रमाणांचें सार इंद्रियें होत आणि सर्व इंद्रियांचें सार अपरोक्षज्ञान असल्यामुळे तेंच मुख्य प्रत्यक्ष, असें ज्ञाते समजतात. हें अपरोक्ष ज्ञान म्हणजे आत्मा व हा आत्मा ‘मी घट जाणतो’ या त्रिपुटीच्या साक्षीरूपानें व्यक्त होतो. म्हणून याला मुख्य प्रत्यक्ष असें म्हणतात. अनुमानादि-प्रमाणें त्याचे अंश आहेत.

नि. प्र. उत्तरार्ध सर्ग ६८ मध्ये वसिष्ठांनी एक ‘योगीप्रत्यक्ष’ व दुसरे ‘मनःप्रत्यक्ष’ अशीं दोन प्रकारचीं प्रत्यक्षें सांगितलीं आहेत. ‘मनःप्रत्यक्ष’ म्हणजे मनाला प्रत्यक्ष दिसणारे म्हणजे अनुभवाला येणारे हे सर्व आधिभौतिक स्थूल देहादि दृश्य पदार्थ होत. हे सर्व कल्पनेनें उद्भवलेले असल्यामुळे असत् आहेत. ‘योगीप्रत्यक्ष’ म्हणून सांगितलेलें तें सत्प्रत्यक्ष आहे. कारण योग्याला सत्स्वरूपाचें अपरोक्ष ज्ञान होत असतें. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात कीः—

प्रत्यक्षेणैवमध्यक्षं प्रत्यक्षं प्रविचार्यताम् ॥

यदाद्यं तत्सदध्यक्षं तत् प्रत्यक्षेण दृश्यताम् ॥ नि. उ. ६८-३२:

‘प्रत्यक्ष प्रमाणानें सत्स्वरूपाचा साक्षात् विचार करावा व जें आय तेंच सत् व अपरोक्ष होय. म्हणूनच त्याला मुख्य प्रत्यक्ष असें पहावें,’

यावरून असें दिसून येतें की, मनःप्रत्यक्षामध्ये म्हणजे आधिभौतिक दृश्यसृष्टीतहि मानलेलीं प्रत्यक्षादि प्रमाणें योगीप्रत्यक्षानें म्हणजे आत्मसाक्षात्कारानें बाधित होतात; तर त्या ‘सर्व प्रमाणांमध्ये वास्तविक सत्ता कोठून असणार ? तत्त्वतः असिद्ध असलेल्या प्रमाणांनी ज्याची सिद्धि केली जाते, तें सत् कोठून असणार ? ‘अज्ञोः प्रति प्रत्यक्षम्’ या व्युत्पत्तिप्रमाणें म्हणजे ‘ढोळ्यांना दिसणारें तेंच प्रत्यक्ष’ असें मानलें तर ढोळ्यांना दिसणारें आधिभौतिक दृश्य आत्मसाक्षात्कारानें बाधित होत असल्यामुळे प्रत्यक्ष प्रमाणांचेंच अस्तित्व जेथें नाहीं होतें, तेथें अनुमानादिकांची काय कथा ? म्हणूनच वसिष्ठांनी मानलेल्या प्रत्यक्षादि

प्रमाणांपेक्षा 'योगीप्रत्यक्ष' अथवा 'अनुभव' हेंच मुख्यप्रत्यक्ष मानलें आहे.

वसिष्ठ नैयायिकाप्रमाणें ईश्वराचें अस्तित्व अनुमानानें मानित नाहींत; किंवा वेदांत्याप्रमाणें शब्दप्रमाणांनीं मानित नाहींत, तर ते प्रत्यक्ष किंवा अनुभव प्रमाणानेंच मानतात. हें खालील श्लोकांत स्पष्ट दाखविलें आहे:—

तद्विदा तत्पदस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते ॥

अन्यैः केवलमास्नातेरागमैरेव घर्ण्यते ॥ नि. उ. ५२-२९.

नात्माऽस्त्यनुमयो राम न चाप्तवचनादिना ॥

सर्वदा सर्वथा सर्वे सप्रत्यक्षोऽनुभूतितः ॥ ५-७३-१५

न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ॥ नि. उ. ११८-४

अनुभूतिं विना राम खंडादेर्नानुभूयते ॥

अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ५-६४-४३

या श्लोकांचा भावार्थः—“ज्याला आत्म्याचें ज्ञान झालें असतें, जो आत्मस्वरूपी स्थित असतो व जो खरोखरच सर्व बंधनांपासून मुक्त झालेला असतो, त्याला तें आत्मतत्त्व अनुभवास येतें. याकीचे परोक्षज्ञानी केवळ शब्दप्रामाण्याच्या आधारेनंच (गृहणजे वेदप्रामाण्य) त्याचें वर्णन करितात. आप्तवाक्यांच्या योगानें आत्म्यासंबंधानें केवळ अनुमान करावयाचें नाहीं, तर तो स्वानुभवानें प्राप्त करून घ्यावयाचा आहे. परमेश्वर, शास्त्र किंवा गुरु यांच्या योगानें तो दिसत नाहीं. तर आत्मा (ईश्वर) आपल्या सत्त्वस्थ बुद्धीनंच मात्र स्वतःकडूनच पाहिला जातो. ज्याप्रमाणें खडीसाखरेची गोडी माहीत नसलेल्या माणसानें ती खाल्ल्याशिवाय तिच्या गोडीचें ज्ञान होत नाहीं, त्याप्रमाणें आत्म्याच्या परमार्थस्वरूपाचें ज्ञान स्वानुभवावांचून होणें शक्य नाहीं.

यावरून असें दिसून येतें कीं, आत्म्याचें शब्दानें कितीहि वर्णन करून सांगितलें किंवा तो समजून देण्याकरितां कितीहि अनुमानादि प्रमाणें स्वीकारिली, किंवा त्याच्याकरितां अनेक दृष्टांत व युक्त्याहि सांगितल्या तरी शेवटीं त्याचें अपरोक्ष ज्ञान ज्याचें त्यानेंच अनुभवानें करून घेतलें

पाहिजे, यांत शंका नाही. ज्याला खडी साखरेची चव माहीत नाही, अशा माणसाने 'खडीसाखरेची चव कशी असते ?' असे विचारले असता आपण जर त्याला सांगितले की, 'ती गोड असते.' पण 'तिची गोडी कशी असते ?' असे पुनः पुनः तिच्या चवीसंबंधाने त्याने पुष्कळ प्रश्न विचारले. म्हणजे शेवटी आपण त्रासून त्याला असे सांगतो की, "अरे बाबा ! इतका काय्याकूट करीत बसण्यापेक्षा तू एक त्या खडीसाखरेचा खडा तोंडांत घालून पहा म्हणजे 'तिची चव कशी असते ?' 'तिची गोडी कशी असते ?' वगैरे सर्व प्रश्नांचा उलगडा तुला आपोआप होईल." म्हणून शाब्दिक ज्ञानापेक्षा अपरोक्ष म्हणजेच अनुभविक ज्ञान केव्हाहि थोष्ट आहे. यावरून आत्मस्वरूपाचे ज्ञान अनुभवावाचून होणे शक्य नाही. असे 'अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते' या बरील श्लोकांत वसिष्ठांनी स्पष्ट शब्दांत सांगितले आहे.

आपल्या नेहमीच्या व्यवहारामध्ये विषयाचे ज्ञान होण्याकरिता दोन गोष्टींची अत्यंत जरूरी आहे. त्यांपैकी एक श्रेय (पदार्थ) व दुसरा ज्ञाता (इंद्रिये) या दोघांचा संघ म्हणजे ज्ञान होय. वेदांतशास्त्रांत यालाच त्रिपुटी असे म्हणतात. 'मी घट पाहिला' या त्रिपुटीची सिद्धि झाली खरी, पण त्या घटाचे ज्ञान म्हणजे अनुभव येण्याकरिता त्या त्रिपुटीला चिदाभासाने व्यापून टाकायला पाहिजे. त्याशिवाय त्याचे ज्ञान होऊ शकत नाही. अशा तऱ्हेने 'मी घट पाहिला' व 'मी तो जाणला' ह्या ज्या दोन वृत्ती उत्पन्न होत असतात, त्याला वेदांतशास्त्रामध्ये 'वृत्तिव्याप्ति' व 'फलव्याप्ति' अशीं अनुक्रमे नावे दिली आहेत. आत्मस्वरूपाच्या यावर्तीत त्रिपुटीची आवश्यकता नाही; कारण ज्ञाता व श्रेय ह्या दोन वस्तू नाहीत; तर ज्ञाता हा आत्माच आहे व श्रेयहि आत्माच आहे, म्हणून ज्ञान देखील कांही निराळे नाही, तेहि आत्माच आहे. म्हणूनच वसिष्ठांनी वर सांगितले आहे की, 'दृश्यते स्वात्मनैवात्मा' आत्मा आत्म्याकडूनच पाहिला जातो व हे ज्ञान प्रत्यक्ष आहे. हे आत्मस्वरूप कसे आहे, हे प्रत्यक्ष वर्णन करून सांगता येण्याजोगे नाही; तर ते अभ्यासाने आपल्या स्वतःच्या ठिकाणी अनुभवण्याजोगे आहे, असे वसिष्ठांचे म्हणणे आहे. हा त्याचा अनुभव जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी प्रत्यक्ष आलेला असतो, म्हणून सर्व प्रमाणांमध्ये 'आत्मप्रत्यक्ष' हेच मुख्य प्रमाण आहे, असे वसिष्ठांनी सांगितले.

आहे. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी देखील आपल्या 'अमृतानुभवा' मध्ये हेंच तत्त्व प्रगट केलें आहे. आत्मानुभव हेंच खरें अमृत आहे, असें वसिष्ठांनी सांगितलें आहे.

आलोकः सुमनोमौनेन चिद्ब्रह्मास्म्यमृतं परम् ॥ ९

अनारस्तगलद्रूपं नित्यं चानुभवामृतम् ॥ * नि. पृ. ११-७१.

“ तें योग्यांच्या अनुभवाचा विषय जरी होत असलें, तरी शब्दांनी ज्याचें वर्णन करतां येत नाही असें जें परमअमृत म्हणजेच निरतिशयानंद-रूप परब्रह्म, तें मी आहे. अहंकाररूप सर्व भोक्तृसमूहास निरनिराळ्या भोग-वृत्तींच्या घारांनी मद्याच्या घारेप्रमाणें सतत आनंदामृताचा अनुभव देणारें असें ब्रह्म मी आहे.”

अशा ह्या अनुभवामृताचेंच आम्हीं सेवन करितों, असें वसिष्ठ सांगतातः—

अक्षीरार्णवसंभूतमशशांकमुपस्थितम् ॥

अहार्यममृतं सत्यं चिदात्मानमुमास्महे ॥ नि. पृ. ११-१०९

“ प्रसिद्ध अमृताप्रमाणें क्षीरसागरापासून उत्पन्न न झालेलें, चंद्रा-शिवाय उपस्थित झालेलें व गरुडादिकांना हरण न करितां येणारें, असें जें सत्य अमृत, तद्रूप चिदात्म्याची आम्हीं उपासना करितों. ”

म्हणून आत्मानुभव हेंच खरें अमृत होय. असें शेवटीं वसिष्ठांनी सिद्ध केलें आहे.

* श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या 'अमृतानुभवाचें' मूळ नांव 'अनुभवामृत' असें असावे व तें त्यांनी योगवासिष्ठांतील वरील श्लोकांतील 'अनुभवामृतम्' या पदावरून कदाचित् ठेवले असावे असें वाटतें.

९ तसेंच मुकुंदरायांनी आपल्या 'परमामृत' ग्रंथाचे नांव वरील श्लोकांतील 'अमृतं परम्' या पदावरून ठेवले असावे असें वाटतें.

प्रकरण ६ वे.

योगवासिष्ठांतील दृष्टांत व उपमा.

अशा तऱ्हेने आत्मज्ञान हे प्रत्यक्ष अथवा अनुभव यावर अवलंबून असल्यामुळे ज्यांना त्याची काहीच माहिती नाही, अशा पुण्यांना ते समजावून देणे फारच कठीण आहे. ज्या वस्तूचा प्रत्यक्ष अनुभव येत नाही व ज्याला प्रत्यक्ष 'ही वस्तु' म्हणून दाखविता येत नाही, अशी वस्तु समजावून देण्याकरिता दृष्टांताचा स्वीकार करावा लागतो. कारण—

दृष्टान्तेन विना राम नापूर्वार्थोऽवबुध्यते ॥ २-१८-५१

‘दृष्टांतावाचून अदृष्ट अर्थाचा बोध होत नाही.’

म्हणूनच ही दृष्टि ठेवून ग्रंथकर्त्याने वासिष्ठामध्ये हजारों मार्मिक दृष्टांत व उपमा दिल्या आहेत. त्यांच्या योताने हा ग्रंथ अत्यंत सरस बनलेला आहे. यास्तव दृष्टांत म्हणजे काय यासंबंधाने थोडेसे व्याख्यान करणे जरूर आहे. दृष्टांताची व्याख्या योगवासिष्ठांत अशा तऱ्हेची करण्यांत आली आहे.

येनेहाननुभूतेऽर्थे दृष्टेनार्थेन बोधनम् ॥

बोधोपकारफलं तं दृष्टान्तं विदुर्बुधाः ॥ २-१८-५०

“पाहिलेल्या पदार्थातील ज्या सादस्याच्या योगाने न अनुभवलेल्या पदार्थाचा अनुभव येतो, अशा बोधोपकारक शब्दसमुच्चयाला दृष्टांत असें शक्ते म्हणतात.” अथवा परिचिताच्या साम्याने अपरिचितार्थे ज्ञान करून देणे यालाच दृष्टांत किंवा उपमा असें म्हणतात.

दृष्टांत हे नेहमीच एकदेशी असतात; म्हणजे दृष्टांत आणि दाष्टान्तिक यांच्यामधील साधर्म्य तितक्यापुरतेच व्याख्याचें असतें. सर्वस्वी व्याख्याचें नसतें. एखादे स्त्रीचें वर्णन करताना तिचें मुख चंद्राप्रमाणें आहे, असें म्हटलें म्हणजे चंद्र आणि मुख यांचें सर्वस्वी साम्य आहे, असा अर्थ ग्रहण करावयाचा नवून चंद्रामधील रमणीयत्व या घर्मापुरतेंच साधर्म्य आहे, हें लक्षांत ठेवले पाहिजे. कारण चंद्रावर पर्वत व मेघ आहेत, असें

अधुनिक कालांतील ज्योतिषशास्त्र सांगतें; व ही गोष्ट मनांत आणून एखाद्या मनुष्यानें स्त्रीसौंदर्याचें वर्णन करणाऱ्या गृहस्थाला विचारलें कीं, 'काय हो ! स्त्रीचें मुख चंद्राप्रमाणें आहे म्हणतां, तर मग त्याठिकाणीं पर्वत व मेघ कोठें आहेत ?' अर्थात् हा विचारलेला प्रश्न हास्यास्पद होय. यावरून प्रत्येक दृष्टांत एकदेशीय असतो, ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेवली पाहिजे. हाच न्याय अध्यात्मशास्त्रांतील विषयांचें प्रतिपादन करितांना आलेल्या दृष्टांतांच्या वावर्तीत तर विशेषच लागू करावयास पाहिजे; कारण ब्रह्म हा विषयच मुळीं

“ निर्विकल्पमनंतं च हेतुदृष्टांतवर्जितम् ॥ ”

असा आहे. याचा अर्थ असा कीं 'ब्रह्म हें निर्विकल्प, अनंत, तसेंच कार्य-कारणपरंपरा आणि दृष्टांत यांच्या अतीत आहे.' ब्रह्म ही एकमेव अद्वितीय वस्तु असल्यामुळें म्हणजे 'गगनं गगनाकारम्,' 'सागरः सागरोपमः' या अनन्वय अलंकारांतील उदाहरणांत वर्णन केल्याप्रमाणें त्याची स्थिति असल्यामुळें ब्रह्माला वस्तुतः कोणताहि दृष्टांत लागू पडत नाही. कारण त्याच्यासारखी वस्तु जगांत एकहि नाही. यास्तव ब्रह्माचें वर्णन करण्याच्या वावर्तीत कितीहि दृष्टांत दिले, तरी ते वास्तविक लंगडेच पडतात. 'यतोवाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह' म्हणजे ब्रह्माचें वर्णन करतांना मनासहित बाणों कुंठित होतात. अशी ब्रह्माची स्थिति आहे. 'सारांश, दृष्टांतादिकांच्या योगानें ह्याचें यथार्थ वर्णन करितां येणें अशक्य आहे. शब्दानें ब्रह्माचें अपरोक्ष ज्ञान होऊं शकत नाही, असें ज्याप्रमाणें श्रुति सांगते, त्याचप्रमाणें 'शब्दादेवापरोक्षधीः' अथवा 'शास्त्रे ब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' म्हणजे शास्त्राचंद्रन्यायानें शब्दानेंच अपरोक्षज्ञान होतें, असेंहि श्रुतिच सांगतें. यांतील तात्पर्यार्थ इतकाच कीं, ब्रह्म ही सिद्ध वस्तु असल्यामुळें ह्या ब्रह्माचें ज्ञान उत्पन्न होतें, असें तरी तत्त्वतः कसें म्हणतां येईल ? अर्थात् मिथ्या अज्ञानाचा कोणत्यातरी युक्तीनें निरास होऊन अखेर नित्य सिध्द असें ब्रह्म शिल्लक रहातें. अशा दृष्टीनें ब्रह्माला 'निषेधावधिभूतम्' म्हणजे सर्व आरोपित वस्तूंचा पूर्णपणें निरास किंवा बाध होऊन शिल्लक राहिलेली वस्तु असें म्हणतात.

आतां वेदांतदृष्ट्या सर्व जग मिथ्या असल्यामुळे या स्वप्रतुल्य जगांतील मिथ्या दृष्टांतांनीं या जगद्रूप स्वमाला अधिष्ठानभूत असलेल्या ब्रह्माचें ज्ञान कसें होणार ! असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो. परंतु यावर वेदांत असें उत्तर देतो की, एका काळ्यानें दुसरा काटा काढावा त्याप्रमाणें दृष्टांत हे जरी काल्पनिक असले, तरी असल्या दृष्टांतांच्या योगानेंच काल्पनिक जगाचें मिथ्यात्व पूर्णपणें अनुभूत झालें म्हणजे दृष्टांतांचें कार्य आटोपलें, कारण आरोपित वस्तु नाहींशी झाली की, त्याचें अधिष्ठान शिथळ रहातें, अशा दृष्टीनें दृष्टांताचा उपयोग फार मोठा आहे. त्यास्तव

ब्रह्मोपदेशे दृष्टान्तो यस्तवेह हि कथ्यते ॥

एकदेशसधर्मत्वं तत्रांतः परिगृह्यताम् ॥ २-१८-५४

“ब्रह्मज्ञानाचा उपदेश करीत असतांना जो जो दृष्टांत सांगण्यांत येईल, त्याचें त्याचें दार्ष्टांतिक ब्रह्मवस्तूशीं जितक्या वायतीत साधर्म्य वर्णन केलें असेल, तितकाच ब्रह्मांश ग्रहण करीत जाऊन अंतःकरणांत ब्रह्मतत्त्वाचा निश्चय करीत जा. ” असा वशिष्ठांनीं रामाच्या निमित्तानें आपणा सर्वांना इपारा दिला आहे. ज्याप्रमाणें समुद्राच्या पृष्ठ भागावर लक्षावधि तरंग उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मावर कोट्यवधि घुंटी उत्पन्न होतात, असा दृष्टांत विवर्तवाद सिद्ध करितांना ग्रंथांत आला, तर मग जग खरोखरच उत्पन्न झालें आहे कां ? असा विकल्प मनांत येऊं देऊं नये, कारण समुद्राच्या पृष्ठ भागावर हजारों तरंग उत्पन्न होतात व नाहींसे होतात, हाहि दृष्टांत त्याच्या शेजारीच आलेला असतो व तो लक्षांत ठेवून अधिष्ठानाची सत्यता आणि त्यावरील विवर्ताची असत्यता सिद्ध करण्यासाठीं असले दृष्टांत देण्यांत येतात, हें विसरतां कामा नये. आतां विवर्त भावनेचा निरास होऊन अधिष्ठानाच्या सत्यतेची दृष्टि दृढ झाली, म्हणजे अधिष्ठान दृष्टीनें विवर्ताकडे पाहून दोहोंचें ऐक्य अनुभवाला यावें अशा हेतूनें पाण्यावरील तरंग पाण्याहून भिन्न दिसले तरी ते भिन्न नसून त्याच्याशीं एकरूप असतात, त्याप्रमाणें ब्रह्मा- मध्यें भासमान होणाऱ्या सर्ग परंपरा ब्रह्माहून व्यतिरिक्त दिसल्या, तरी त्या ब्रह्मरूपच आहेत. अशा तऱ्हेचा एखादा दृष्टांत दिला जातो. सारांश,

दृष्टांत आणि दार्ष्टांतिक यांच्यामधील साम्य एकदेशीय असतें हें लक्षांत ठेवेंलें पाहिजे.

अशा तऱ्हेचे दृष्टांत देण्याला सुरवात झाली कीं, एकामागून एक अशा सरीवर सरी येतात. हें म्हणणें उत्पत्ति प्र. सर्ग १४ मध्ये ब्रह्म व जग ह्यांच्यामध्ये ऐक्य दाखविण्याकरिता दिलेल्या अनेक दृष्टांतावरून दिसून येतें. हे विविध दृष्टांत असे आहेत:—ब्रह्म हा अग्नि व जग त्याची उष्णता, ब्रह्म हा शंख व जग हा त्याचा पांढरेपणा, ब्रह्म हें जल व जग हें त्याचें द्रवत्व, ब्रह्म हा ऊस व जग ही त्याची माधुरी, ब्रह्म हें दूध व जग ही त्याची स्निग्धता, ब्रह्म ही मोहरी व जग हें त्याचें तेल, ब्रह्म हें वर्ण व जग हें त्याचें शैत्य, ब्रह्म ही नदी व जग ही त्यावरची लाट, ब्रह्म हा मध व जग हें त्याचें माधुर्य, ब्रह्म हें सोने व जग हा अलंकार, ब्रह्म हें पुष्प आणि जग हा त्याचा सुगंध, अशा तऱ्हेचें एक तत्त्व सिद्ध करण्याकरिता या ग्रंथांत कित्येक ठिकाणी अनेक दृष्टांत देण्यांत आले आहेत.

अनेक दृष्टांत देण्याचें कारण.

एकाच बाबतीत दिलेल्या अनेक दृष्टांताचें स्वारस्य वेगवेगळें दिसून येतें. उदा० ब्रह्मापासून जग कसे उत्पन्न झालें आहे, याला एकामागून एक अनेक दृष्टांत दिले आहेत. पहिला दृष्टांत दुधाचें दही होणें, दुसरा वीजवृक्षाचा तिसरा सुवर्ण अलंकाराचा व चवथा रंजु सर्पाचा पहिल्या दृष्टांतामध्ये ब्रह्माचा विस्तार सृष्टीत परिणामवादानें होण्यापुरता ठीक आहे. परंतु सृष्टि परब्रह्मांत विलीन होते, याला लागू पडत नाही. शिवाय ब्रह्माचा कांहीं परिणाम होऊन सृष्टि होते असेंहि नाही. म्हणून दुसरा दृष्टांत बीज वृक्षाचा कांहीं बरा. कारण वृक्षापासून पुन्हा बीज निर्माण होतें. पण या दृष्टांतामध्ये बीज नष्ट होऊन वृक्षाच्या रूपानें परिणाम पावतें, तसें ब्रह्म नष्ट होऊन जगाच्या रूपानें परिणाम पावतें, असें नाही, म्हणून हा दृष्टांत समर्पक नाही. म्हणून तिसरा दृष्टांत सुवर्ण अलंकाराचा दुसऱ्यापेक्षा पुष्कळच बरा आहे. कारण, सोन्याचा अलंकार बनला, तरी सोनें बसें आपलें मूळरूप सोडीत नाही, तसें ब्रह्म जरी जगाच्या रूपानें

भासूं लागलें तरी तें आपलें स्वरूप सोडीत नाहीं. पण ह्याहि दृष्टांतामध्ये सोने आपलें स्वरूप सोडीत नसलें, तरी दागिना वनल्यावर त्याचा आकार बदलतो. तसा वृक्षाचा आकार बदलून जग निर्माण होतें, असें म्हणावें लागेल. पण वृक्षाला आकार आहे कीतें ? तर त्याचा बदलण्याचा प्रश्न उत्पन्न होणार. म्हणून ह्याहि दृष्टांत समर्पक नाहीं. चवथा दृष्टांत रज्जु-सर्पाचा. हा दृष्टांत मात्र समर्पक आहे. कारण 'दोरीच्या ठिकाणीं साप भासला, तरी दोरी आपलें स्वरूप व आपला आकार सोडीत नाहीं' इतकेंच नव्हे तर आपल्या ठिकाणीं दुसऱ्याला साप भासत आहे, असें तिलां माहीतहि नसतें. तसें अज्ञ लोकांना वृक्षाच्या ठिकाणीं जगाचें भान होत असलें, तरी ही गोष्ट वृक्षाला माहीतच नाहीं. असो, यावरून असें दिसतें की, ज्या ठिकाणीं एकापेक्षा अधिक दृष्टांत दिलेले असतात, त्या ठिकाणीं पहिल्या दृष्टांतापेक्षां दुसरा दृष्टांतच जास्त समर्पक असतो व दुसऱ्यापेक्षां तिसरा समर्पक असतो व तिसऱ्यापेक्षां चवथा समर्पक असतो. यावरून दृष्टांत पूर्ण समर्पक मिळेपर्यंत या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं एकापेक्षा जास्त दृष्टांत दिलेले आहेत. अशाच तऱ्हेचे दृष्टांत ज्ञानेश्वरीमध्ये ७ आढळतात. चाराश, जगाचें बुडाशीं एकमेवाद्वितीय असें ब्रह्मत्वच आहे. त्याचें ज्ञान करून देणें हेंच दृष्टांताचें कार्य आहे आणि सर्व वेदांत ग्रंथांचें तात्पर्यहि हेंच आहे.

* माझे या विस्तारलेपना नांवें । हें जगचि नोहें आपवें । जैसैं वृक्ष मुरालें स्वभावे । तरी तेंचि ददि ॥ ज्ञानेश्वरी ९-६४.

कां चीजचि झालें तर । अथवा भांगारचि अलंकार । तैसा मज एकाचा विस्तार । तें हें जग ॥ ज्ञानेश्वरी ९-६५.

प्रकरण ७ वे.

योगवासिष्ठाचा उपक्रम व उपसंहार.

ब्रह्मचर्याश्रमांतील अध्ययन संपवून रामचंद्र घरी परत आल्यावर त्याने ते दिवस मोठ्या आनंदाने घालविले. राजा दशरथ पृथ्वीचे परिपालन करित असतां प्रजेला कोणत्याहि तऱ्हेची पीडा किंवा दुःख माहीत नव्हते. अशा तऱ्हेने पूर्ण आनंदात काळ जात असता तीर्थे आणि पुण्याश्रम यांचे दर्शन घ्यावे, असे मनांत येऊन रामचंद्राचे मन त्याविषयी अत्यंत उत्कण्ठित झाले व दशरथ राजाकडे येऊन रामचंद्र मोठ्या विनयाने म्हणाला “बाबा ! पुण्यतीर्थे व पवित्र क्षेत्रे यांचे दर्शन घ्यावे, अशी माझ्या मनांत उत्कण्ठ इच्छा झाली आहे. तरी ही माझी एवढी इच्छा आपण परिपूर्ण करावी, अशी माझी आपणांस प्रार्थना आहे. आपण माझ्या ह्या पाहिल्याच प्रार्थनेचा अग्रेसर करणार नाही, अशी माझी खात्री आहे.” रामाची ही प्रार्थना ऐकून वसिष्ठाचा विचार घेऊन दशरथ राजाने रामाचा मनोभंग होऊन नये म्हणून त्याला जाण्याची अनुज्ञा दिली. नंतर सर्वांना विचारून आपल्या-घरावर काही निवडक लोक घेऊन, रामचंद्राने शेकडों प्रदेशांचे निरीक्षण करित अनेक अरण्यांतून प्रवास केला. वाटेत पुण्यकारक नद्यांची तीर्थे, पवित्र क्षेत्रे, अरण्यां, समुद्र आणि पर्वत यांचे तट वगैरे स्थानीं स्नान, दान, तप आणि ध्यान वगैरे पुण्यकारक क्रिया करित चारी दिशांच्या तीर्थयात्रा रामचंद्राने संपविल्या व आपल्या राजधानीत परत आला. दशरथ राजा राज्य करित असता राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न ह्यांचे अशा रीतीने सोळावे वर्ष संपण्याची वेळ आली होती. भरत मात्र पूर्वीपासूनच आपल्या आजोळी आनंदाने रहात होता. आपले मुलगे आता विवाहाला योग्य झाले आहेत असे पाहून दशरथ राजा आपल्या मंत्र्याबरोबर त्यांच्या विवाहाविषयी विचारविनिमय करू लागला. याच अवधीत तीर्थयात्रा आटोपून रामचंद्र परत आलेला होता व आपल्या राजमंदिरांत रहात असतां दिवसानुदिवस कृश होत चालला व त्याचे मन अत्यंत उद्विग्न

शालें. त्याच्या मुखावरील तेज कमी होऊन तें पांढरें फिकट दिसूं लागलें. तो पन्नासत घालून आपला हात गालावर ठेवून अहोरात्र एकांतांत चिंतन करीत राहिला. 'संसार असार आहे' असें वाटून त्याला त्याच्याबद्दल अनास्था वाटूं लागली. अशा स्थितींत एकदां विश्वामित्र मुनि दशरथ राजाच्याकडे आले. राजानें त्या मुनीची अर्धरात्रादि द्रव्यांनीं यथाशक्ती पूजा केली व मोठ्या विनयानें सांगितलें कीं, "मुने ! जो हेतु धारण करून किंवा ज्या कार्यासाठीं आपण येथपर्यंत आलां आहांत, तें आपलें कार्य झालेलेंच आहे असें खुशाल समजा. कारण कोणालाहि अशक्य वाटणारी गोष्ट करण्यास मी आपल्याकरितां तयार आहे". असें ऐकल्यानंतर विश्वामित्र मुनींनीं राक्षसांकडून आपल्या यशामध्यें होणाऱ्या विघ्नांचा वृत्तांत सांगितला. विघ्न करणाऱ्या राक्षसांचा पराभव करून आपल्या यशयागादिकांचें रक्षण करण्यासाठीं रामचंद्राच आपल्याबरोबर पाठवावें, अशी त्यांनीं दशरथ राजाची प्रार्थना केली. त्यावर पुत्रप्रेमानें मोहित झालेल्या दशरथानें रामाचें बालवय, त्याची युद्धानभिज्ञता, राक्षसांचें अचाट सामर्थ्य आणि युद्धकौटिल्य वगैरे अनेक कारणें सांगून रामाला विश्वामित्राबरोबर न पाठविण्याचा आपला मनोरथ व्यक्त केला. त्यामुळे क्रुद्ध झालेला विश्वामित्र संतापाच्या भरांत राजा दशरथाला वाटेल तसें टाकून बोलला आणि तेथून निघून जाण्याच्या बेतांत होता. इतक्यांत विश्वामित्राला इच्छित दानाचें आपलें वचन पाळण्याविषयीं वसिष्ठ मुनींनीं दशरथाला उपदेश केला, पुढें दशरथ राजानें रामाला समेत बोलावून आपलें व राम आपल्या वंधूच्या सहवर्तमान दशरथराजाच्या सभास्थानीं येऊन दाखल झाला. रामानें दुसून पाहिलें तों राजसमुदायामध्यें विराजमान झालेला राजा दशरथ त्याच्या दृष्टीस पडला. वसिष्ठ विश्वामित्र मुनी दशरथराजाच्या दोन्ही बाजूस दिव्य आसनावर विराजमान झालेले असून सर्व मंत्रिमंडळ राजाच्या भोंवतीं बसलेलें होतें. सभेच्या एका बाजूला सर्व स्त्रिया बसलेल्या होत्या. दुसऱ्या बाजूला सर्व पुरुष बसलेले होते.

रामानें सभास्थानीं आल्याबरोबर सर्वांना दुसून नमस्कार केला. नंतर दशरथराजाजवळ येऊन त्याला प्रथम अभिवादन केलें. तदनंतर वसिष्ठ, विश्वामित्र मुनींना त्यानें वंदन केलें. वसिष्ठ, विश्वामित्र मुनींनीं रामाला

आशिर्वाद दिल्यानंतर राजा दशरथ रामाला म्हणाला, “रामा ! ये, माझ्या अंकावर बस” असें जो म्हणत आहे तोंच राम भूमिवर पसरलेल्या गालीच्यावरच जाऊन बसला. पुढें राजा दशरथ, वसिष्ठ व विश्वामित्र यांनी विचारल्यावरून रामानें आपल्या मनाची उद्विग्न स्थिति होण्याची कारणें निवेदन केलीं, हें सर्व वर्णन बैराग्यप्रकरण सर्ग १२ ते-३१ मध्ये सविस्तर आलेलें आहे. शेवटीं याच प्रकरणाच्या ३१ व्या सर्गामध्ये रामानें असें स्पष्ट विचारलें कीं:—

व्यवहारवतो युक्त्या दुःखं नायाति मे यथा ॥

अथवा व्यवहारस्य भूत तां युक्तिमुत्तमाम् ॥ २-३१-१७

तत्कथं केन वा किं वा कृतमुत्तमचेतसा ॥

पूर्वं येनेति विश्रामं परमं पावनं मनः ॥ २-३१-१८

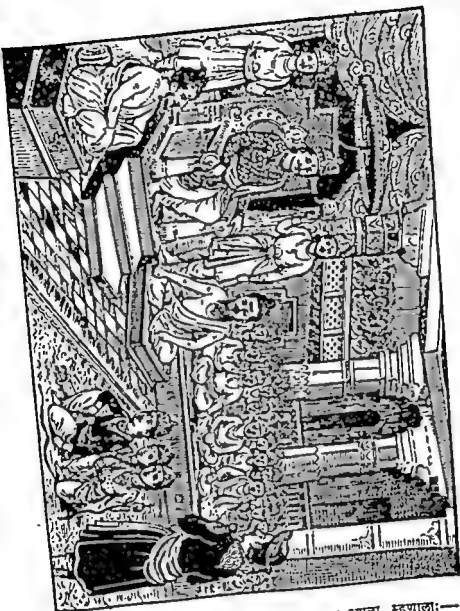
यथा जानासि भगवंस्तथा मोहनिवृत्तये ॥

ब्रूहि मे साधयो येन नूनं निर्दुःखतां गताः ॥ २-३१-१९

या श्लोकांचा भावार्थ:—

“व्यवहार करीत असतां जिच्या योगानें दुःख होणार नाही, अशी युक्ति मला सांगा. तसेंच पूर्वी या युक्तीचा कोणत्या महात्म्यांनीं उपयोग केला आहे, त्यामुळें त्यांचें चित्त शांत आणि पवित्र झालें आहे तेंहि मला सांगा. हे भगवन् ! मोहनिवृत्ति होऊन ज्याच्या योगानें सत्पुरुष दुःखराहित स्थितीप्रत जाऊन पोहोचतात, असा उपाय मला कथन करा.

हें सर्व वर्णन वाचल्यावर किंवा ऐकल्यावर रामाला किती उच्च दर्जाचें विवेकयुक्त बैराग्य झालें होतें आणि त्याला दुःख निवारणाकरितां किती उत्कंठा लागली होती, याची कल्पना येईल. वसिष्ठांनीं या रामाच्या बैराग्याची प्रशंसा सुष्ठु प्र. सर्ग ११ मध्ये केलेली आहे. स्मशान, आपत्ति, दैन्य व बीभत्सपणा इत्यादि निमित्तानें उत्पन्न झालेलें बैराग्य राजस होय व असलें बैराग्य खरें नव्हे. कारण त्याचें निमित्त संपल्यावर तें बैराग्यहि नाहीसिं होतें. पण बरील कोणत्याहि निमित्तानें झालेलें नष्टन जें केवळ विवेकाच्या जोरावर निर्माण झालेलें असतें, तेंच सात्त्विक बैराग्य होय. अशा तऱ्हेच्या बैराग्य गृहालाच आत्मज्ञानाचें गोंड फळ लागतें, असेंच

रामचंद्र राजसभेमध्ये आल्यावर दशरथ राजा त्याला म्हणाला:—
 “रामा! ये, माझ्या अंकावर बस.” असें जो राजा म्हणत आहे तोच राम
 भूपतीवर पसरलेल्या गालीच्यावर जाऊन बसला. (पृष्ठ ३८)

वैराग्य रामाच्या ठिकाणी उत्पन्न झाले होते. वसिष्ठांनी मुमुक्षु प्र. सर्ग ११ मध्ये अशा तऱ्हेची कबुली दिली आहे. रामाचे दुःख नाहीसे करण्यासाठी आत्मशानाशिवाय दुसरा उपाय नाही, असे आपल्या मनाशी ठरवून वसिष्ठांनी कल्पाच्या आरंभी भगवान् ब्रह्मदेवाने सांगितलेले आत्मशान रामाला सांगितले. असा एकंदर योगवासिष्ठाचा उपक्रम आहे.

उपसंहार.

निर्वाण प्र० सर्ग १२७ मध्ये वसिष्ठांचा उपदेश ऐकता ऐकता रामाला शान होऊन त्याची समाधि लागली. तेव्हा वसिष्ठांनी त्याला समाधीतून जागृत केले व सांगितले की, "हा तुझा विश्रांतीचा काल नाही. तुला जरी आनंद झालेला असला तरी यापुढे तू लोकांना आनंद देणारा हो. जोंपर्यंत आपल्या अधिकारानुरूप प्राप्त झालेले आपले कर्तव्य कर्म पूर्ण झाले नाही, तोंपर्यंत समाधि लावून बसणे योग्य नाही. म्हणून काही काल राज्य-वैभवाचा अनुभव घेऊन नंतर समाधीचे सेवन कर व सुखी हो." ही वसिष्ठांची आज्ञा रामाने शिरसामान्य केली. रामचंद्राने जीवन्मुक्त झाल्यावर शानाच्या पुढील भूमिकांवर म्हणजे पांचवी, सहावी व सातवी या भूमिकांवर कशातऱ्हेने आरुढ होत जावे व वसिष्ठांच्यासारखे पूर्ण ब्रह्मनिष्ठ कसे व्हावे, याकरितांच निर्वाण प्र० उत्तरार्चामध्ये वसिष्ठांनी रामाला उच्च दर्जाचे तत्त्वज्ञान सांगितले व शेवटी म्हणजे निर्वाण प्र. उत्तरार्च सर्ग २१३ मध्ये वसिष्ठांनी आपल्या समग्र उपदेशाचा उपसंहार पुढील श्लोकांत केला आहे:—

ज्ञानं सदेतदाखिलं श्रुतमुत्तमं चित्संसारदीर्घरजनी
सितरश्मिर्विद्यम् ॥

जातस्त्वमभ्युदयवानमलैकशोच उत्सार्यमोहमनुतिष्ठ
यथागतं त्वम् ॥ ४९ ॥

तिष्ठंस्तदात्मानि परे विमलसभावे सर्वात्मके
तपति सर्वपदार्थमुक्तः ॥

निर्वाणशांतमतिरंवरकोशकांतो
धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णाः ॥ ५० ॥

या श्लोकांचा जरूर तेवढा भावार्थ असा आहे:—“ हे रामा ! मी उपदेशिलेलं परमात्मस्वरूपाचें समग्र ज्ञान तूं ऐकलें आहेस. त्यामुळें तूं मोह व अज्ञान यांना घालवून शुद्ध ब्रह्मरूप झाला आहेस. यास्तव तृष्णारहित होऊन तूं वंशपरंपराप्राप्त स्वराज्याचें घर्मानें परिपालन कर. ”

असें वसिष्ठांचें बोलणें ऐकून त्याप्रमाणें रामानें शेवटीं वागण्याचें खालील श्लोकांत कबूल केलें आहे.

नष्टो मोहः पदं प्राप्तं त्वत्प्रसादान्मुनीश्वर ॥

संपन्नोऽहमहं सत्यमत्यंतमवदातधीः ॥ नि. प्र. उ. २१४-१४

स्तितोऽस्मि गतसंदेहः स्वभावे ब्रह्मरूपिणि ॥

निरावरणविज्ञानः करिष्ये वचनं तव ॥ नि. प्र. उ. २१४-१५

नैवमेऽद्यकृतेनार्यो नारुतेनेह कश्चन ॥

यथास्थितोऽस्मि तिष्ठामि तथैव विगतज्वरः ॥ नि. प्र. उ. २१४-१७

या श्लोकांचा भावार्थ असा आहे:—“ हे मुनीश्वरा ! माझा मोह नष्ट झाला. आपल्या प्रसादानें मी परमपदाला प्राप्त झालों. मी सत्य ब्रह्मरूप झालों. माझी बुद्धि शुद्ध झाली. माझे सर्व संशय नाहीसे होऊन मी आपल्या ब्रह्मस्वरूपांत स्थित झालों आहे माझें विज्ञान आवरणशून्य झालें आहे मी आतां आपल्या उपदेशाप्रमाणें वागण्यास तयार आहे. आतां कांहीं कर्म केल्यानें मला मोठा लाभ होणार आहे असें नाही व कांहीं न केल्यानें माझी कांहीं हानि होणार आहे असेंहि नाही. मी जसा पूर्वी व्यवहार करीत होतो, तसा यापुढेहि करीत राहीन. पण पूर्वीसारखा संतप्त होणार नाही. ”

कोणत्याहि अध्यात्म ग्रंथामध्ये उपदेशाला वैराग्याचें कांहींतरी कारण घडून आल्याचें वर्णन असावें व नंतर उपदेशकाकडून आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जावा अशी पद्धति आहे. त्याप्रमाणें यात्रेच्या निमित्तानें श्रीरामचंद्राच्या मनांत विषय असार आहेत, अशा तऱ्हेचें वैराग्य उत्पन्न होऊन पुढें श्रीवसिष्ठांनीं ज्ञानोपदेश केला आहे, असें एकंदर वर्णन आहे. वसिष्ठांच्या उपदेशावरून रामाला ज्ञानविज्ञान झाल्यावर जीवन्मुक्त अवस्था प्राप्त झाली व त्या अवस्थेमध्ये गृहणजे ज्ञानोत्तर वसिष्ठांच्या उपदेशाप्रमाणें पूर्वीसारखा व्यवहार करीत राहीन व राज्य करून सर्व राजवैमवाचा

अनासक्त बुद्धीने उपभोग घेईन अशी रामानें वसिष्ठांना कबुली दिली आहे व प्रत्यक्ष आपल्या पुढील चरित्रांत रामचंद्र आपली सर्व कर्मे अनासक्त बुद्धीनेच करित राहिला आहे, असें पूर्वसमायणांतील त्याच्या चरित्रावरून दिसून येते. रावणादिकांच्या वधानें सर्व स्त्रीसंगी पुष्पांना भूलोकीं अस्वास्थ्य, शोक व शेवटीं नाश प्राप्त होतो, हें रामानें सर्व जगाच्या निदर्शनाच्या आणून दिलें. अग्निप्रवेशानें सीतेची शुद्धि करणाऱ्या व पुढें अयोध्येत गेल्यावर एका यःकश्चित् परटानें केलेली निंदा कानावर आली असतां सीतेचा प्रत्यक्ष त्याग करणाऱ्या रामचंद्रानें आपल्याला एकांच्या संतोषाचें किती महत्त्व वाटतें, शिष्टजनांना आपलें आचरण मान्य व्हावें अशी आपली किती उत्कंठा आहे हें व्यक्त केलें. तो स्वतः जीवन्मुक्त व निस्पृह असूनहि कर्माधिकारी लोकांना कर्मानुष्ठानानेंच उचित फल मिळतें, तें आपल्या प्रत्यक्ष यज्ञयागादि कर्मांच्या अनुष्ठानानें दाखवून दिलें.

उपशम प्र० सर्ग ३९ मध्ये भगवान् श्रीविष्णूनें प्रन्हादाला सांगितलें कीं “ वा प्रन्हादा ! तूंहि सर्व प्रारब्धाचा क्षय होईपर्यंत वासनारहित बुद्धीनें क्षोभेंतून अर्धवट जागा झालेल्या मनुष्याप्रमाणें व्यवहार कर आणि राज्यावर बसून प्रजा परिपालन कर.”

यावरून ज्ञानी पुष्पांला स्वतःच्या करितां जरी कोही कर्तव्य उरलेलें नसलें, तरी त्याला लोकांच्या करतां कर्मांचें आचरण करावें लागतें, असें दिसून येतें; व हेंच तत्त्व राजा जनक, राजा भगीरथ व राजा शिशुध्वज इत्यादिकांच्या वासिष्ठांतील आखयानावरून सिद्ध झालें आहे. ‘ज्ञानोत्तरः कर्मयोगः कां कर्मत्यागः’ यापुढें आलेल्या ४४ व्या प्रकरणांत या गोष्टीचा सविस्तर विचार करण्यांत आला आहे.

प्रकरण ८ वें.

योगवासिष्ठाचा प्रतिपाद्य विषय.

ग्रंथ तात्पर्य निर्णयासंबंधाने मीमांसकांनी आपले म्हणणे खालील श्लोकांत मांडले आहे:—

उपक्रमोपसंहारौ अभ्यासोऽपूर्वताफलम् ।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥

या श्लोकांत सांगितलेल्या सहा गोष्टी ग्रंथ तात्पर्य निर्णयाच्या बाबतीत साधन म्हणून मीमांसकांनी मानल्या आहेत. त्या सहा गोष्टींचा विचार अवश्य केला पाहिजे, यापैकी 'उपक्रम उपसंहार' म्हणजे ग्रंथाचा आरंभ आणि शेवट या पहिल्या गोष्टीचा विचार मागील सातव्या प्रकरणांत केला आहे. त्यावरून या ग्रंथाचा विषय शानच असला पाहिजे, हे दाखविले आहे. दुसरी गोष्ट म्हणजे 'अभ्यास' म्हणजे पुनराक्ति म्हणजेच वारंवार काय सांगितले आहे ते पहाणे. कारण ग्रंथकाराच्या मनांत जी गोष्ट सिद्ध करावयाची असते, तिच्या समर्थनार्थ तो अनेक वेळीं अनेक कारणे दाखवून प्रत्येक वेळीं 'हेंच तें आहे' अशी एकच गोष्ट सिद्ध करित असतो. मोक्ष ज्ञानानेच प्राप्त होतो, असे निरनिराळ्या ठिकाणी दर्शविले आहे. त्यापैकी कांहीं वचने याच प्रकरणांत पुढे दिली आहेत. ग्रंथ तात्पर्य काढण्याची (तीन व चार) ही साधने म्हणजे 'अपूर्वता' आणि 'फल' ही होत. ह्या ग्रंथात 'जीवन्मुक्ति' ही अपूर्व गोष्ट सांगितली आहे; व तेंच प्रत्येक मुमुक्षूचे ध्येय असून तें त्याने आपल्या अभ्यासाचे किंवा पौरुष प्रयत्नाचे 'फल' म्हणून मिळवावयाचे आहे, असे दिसते. जीवन्मुक्ति ही ज्ञानाशिवाय प्राप्त होत नाही, असा अध्यात्मशास्त्राचा सिद्धांत असल्यामुळे या ग्रंथाचे ध्येय जर जीवन्मुक्ति आहे, तर विषयहि शानच असला पाहिजे, असे ओघानेच प्राप्त होतें. पांचवें साधन "अर्थवाद." ग्रंथकार आपल्या ग्रंथाची प्रशंसा करण्याकरितां जी वर्णने करित

असतो त्यास मीमांसक अर्थवाद असें म्हणतात. अशा तऱ्हेचीं वर्णनें वासिष्ठांत पुष्कळ ठिकाणीं आलीं आहेत. त्यांपैकीं थोडीशीं 'योग-वासिष्ठाची योग्यता' या चवथ्या प्रकरणांत दाखविलीं आहेत. हीं वर्णनें केवळ अर्थवाद म्हणून सोडून दिलीं, तरी या ग्रंथांतील इतर साधकयाधक प्रमाणावरून याचा प्रतिपाद्य विषय ज्ञानच ठरतो, आतां सहावें साधन 'उपपादन.' एखादी गोष्ट सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं याधक प्रमाणांचा त्याग करून साधक प्रमाणांची तर्कशास्त्रानुसार जी व्यवस्थित मांडणी करितात, तिला उपपात्ति किंवा उपपादन म्हणतात. हीच पद्धति, या ग्रंथाचा विषय आत्मज्ञानच आहे, हें सिद्ध करण्याकरितां स्वीकारली आहे. ही तात्पर्य निर्णयाची पद्धति लक्षांत ठेवून या ग्रंथाचा प्रतिपाद्य विषय आत्मज्ञानच कसा आहे, याचा विचार करूं.

आत्मज्ञान हाच या ग्रंथाचा विषय.

या ग्रंथाच्या आरंभीं केवळ कर्मानें किंवा केवळ ज्ञानानें किंवा कर्म आणि ज्ञान यांच्या समुच्चयानें मोक्ष प्राप्त होतो असा प्रश्न निर्माण करून हारीत स्मृतींतील पद्यांच्या पंखांचा दृष्टांत घेऊन पुढील श्लोकांत त्याचें उत्तर दिलें आहे:—

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ॥

तथैव ज्ञानकर्मभ्यां जायते परमं पदम् ॥ १-१-७

केवलात्कर्मणो ज्ञानात्तहि मोक्षोऽभिजायते ॥

किन्तूभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ॥ १-१-८

“आकाशांत उडण्याकरितां पक्ष्याला त्याच्या दोन्ही पंखांची जरूरी असते, तसें कर्म व ज्ञान हीं मोक्षप्राप्तीचीं साधनें आहेत. केवळ कर्मानें किंवा केवळ ज्ञानानें मोक्ष साध्य होत नाही.”

या विधानावरून ज्ञानकर्मसमुच्चय पक्ष योगवासिष्ठाला मान्य आहे असें दिसतें. पण बरील दृष्टांत योगपद्यांशीं (म्हणजे एकदम) न घेतां केवळ कर्म व ज्ञान ह्या दोहोंची क्रमानें आवश्यकता आहे, या अंशीच फक्त घेतला पाहिजे, कारण दृष्टांत नेहमीं एकदेशीयच असतात, हें तत्त्व

“ योगवासिष्ठांतील दृष्टांत व उपमा ’ या सहाव्या प्रकरणांत दाखविले आहे. “ ज्ञानादेव-तु कैवल्यम् ” ज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, असा वेदांतशास्त्राचा सिद्धांत आहे. पण ते ज्ञान होण्याकरितां अज्ञानाची निवृत्ति झाली पाहिजे. ज्याप्रमाणे आरशांत प्रतिबिंब दिसण्याकरितां आरशावरील धूळ पुसून टाकणे व त्यावर प्रकाश पाडणे या दोन्ही गोष्टींची आवश्यकता आहे, त्याप्रमाणे निष्काम स्वकर्माच्या आचरणाने संपादन केलेली चित्तशुद्धि व शास्त्रीय प्रमाणांनी झालेले ज्ञान या दोन्ही गोष्टी मोक्ष प्राप्तीच्या बाबतीत आवश्यक आहेत; कारण अशुद्धांतःकरण असलेल्या मनुष्याने शेकडों वेळा जरी अध्यात्मशास्त्र श्रवण केले तरी त्याला आत्मसाक्षात्काररूपी फळ मिळत नाही. म्हणूनच ‘ चित्तस्य शुद्धये कर्म न तु आभ्योपलब्धये ’ चित्ताच्या शुद्धीकरतांच कर्मांचे आचरण, आत्म्याच्या प्राप्तीकरतां नव्हे, या श्रीमदाचार्याच्या सिद्धांताप्रमाणे वसिष्ठांनाहि ज्ञानकर्मसमुच्चय मुळांच मान्य नाही. आजन्म केवळ कर्मांचे आचरण करित राहिल्याने मोक्ष मिळत नाही, किंवा अंतःकरणाला निर्मळ न करतां केवळ अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास करून संपादन केलेल्या, नुसत्या शादिक ज्ञानानेहि मोक्ष मिळत नाही, तर अंतःकरण निर्मळ केल्यावर ज्ञानाचा अभ्यास केला असता मोक्ष मिळतो, हे दाखविण्याकरितांच चरवर्जन केले आहे व पुढे हाच अर्थ सविस्तर सिद्ध करून दाखविण्यासाठी सर्व योगवासिष्ठ ग्रंथ समितला आहे. म्हणून या वासिष्ठांत ज्या ज्या ठिकाणी “ आत्मप्राप्ति ज्ञानाने कां कर्माने ” असा प्रश्न उत्पन्न झाला त्या त्या ठिकाणी ‘आत्मप्राप्ति ज्ञानानेच होते, कर्माने नव्हे, अशी स्पष्ट विधाने केली आहेत. त्यापैकी उदाहरणादाखल म्हणून कांहीं वचने खाली दिली आहेत:—

मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण सर्ग १० मध्ये

निर्वाणं नाम परमं सुखं येन पुनर्जनः ॥

न जायते न प्रियते तज्ज्ञानादेवलभ्यते ॥ २१ ॥

संसारोत्तरणे जन्तोरुपायो ज्ञानमेवाहि ॥

तपोदानं तथा तीर्थमनुपायाः प्रकीर्तिताः ॥ २२ ॥

जन्ममृत्यूचें भय ज्या ठिकाणी रहात नाही, असें निर्वाण सुख ज्ञानाचेंच प्राप्त होतें. संसारांतून तसून जाण्याला ज्ञान हाच एक उपाय आहे. तें काम, तप, ज्ञान, तीर्थ यांच्या योगानें होत नाही.

उत्पत्ति प्रकरण सर्ग ६ मध्ये

अस्य देवाधिदेवस्य परस्य परमात्मनः ॥

ज्ञानादेव परासिद्धिर्न त्वनुष्ठानदुःखतः ॥ १ ॥

किंचिन्नोपकरोत्यत्र तपोदानव्रतादिकम् ॥

स्वभावमात्रे विथांतिमृते नात्रास्ति साधनम् ॥ ४ ॥

साधुसंगमसच्छास्त्रपरतैवात्र कारणम् ॥

साधनं बाधनं मोहजालस्य यदहोत्रिमम् ॥ ५ ॥

सर्व देवांचा जो देव असा हा परमात्मा त्याची प्राप्ति ज्ञानानेंच होतें. जपतपादि क्लेशदायक साधनें करून त्याची प्राप्ति होत नाही. ज्ञान हें त्याच्या प्राप्तीचें एकच साधन आहे. दुसरे कोणतेंहि या बाबतीत उपयोगी पडत नाही. ब्रह्मज्ञान होण्याला साधुसंगति व सच्छास्त्राचा अभ्यास हाच खरा उपाय आहे. जगद्रुपी मोहजालांचा निरास करण्याविषयी आत्मज्ञानाशिवाय दुसरा कोणताच उपाय उपलब्ध नाही.

उपशम प्रकरण सर्ग ८८ मध्ये

ज्ञानमाप्तादय परं ज्ञानान्मुक्तिर्हि लभ्यते ॥ ५-८८-११-२

ज्ञानान्निदुःखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ॥

ज्ञानादेव परासिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ ५-८८-१२

“ हें श्रेष्ठ ज्ञान संपादन कर; कारण ज्ञानानेंच मुक्ति मिळते. ज्ञानानेंच मनुष्याचें दुःख नाहीसि होतें. ज्ञानानेंच त्याच्या अज्ञानाचा सर्वथा क्षय होतो व ज्ञानानेंच त्याला परासिद्धि मिळते.

निर्वाण प्रकरण पूर्वार्ध सर्ग ८७ मध्ये चूडालेच्या आख्यानांत कुंभरूपी

चूडालेने ' क्रिया व ज्ञान यांमध्ये श्रेयस्कर कोणते ' असा ब्रह्मदेवाला प्रश्न विचारला असता ब्रह्मदेवाने सांगितले की,

ज्ञानमेव परं श्रेयः कैवल्यं तेन वेत्यलम् ॥

कालतिवाहनायैव विनोदायोदिता क्रिया ॥ १६ ॥

' ज्ञान हेच परमश्रेष्ठ आहे. ज्ञानानेच पुरुष मोक्षांला जाणतो. क्रिया-कर्म केवळ आयुष्याचा काळ घालविण्याकरिता व ' स्वर्गादिभोगप्राप्ती-विषयी केवळ चित्ताची करमणूक करण्यासाठीच प्रवृत्त झाली आहेत.' याच्याच पुढे कर्माचा उपयोग सांगतांना ब्रह्मदेवाने असे सांगितले की,

अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणम् ॥

यस्य नास्त्यंशरं पट्टं कंयलं किं त्यजत्यसौ ॥ १७ ॥

" ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झालेली नाही, त्यांना क्रिया हेच परमसाधन आहे. (कारण ते स्वाभाविक दुराचरणाची व्यावृत्ति करत). ज्याच्या जबळ उंची बल्ल नाही तो कांबळे टाकतो की काय ? " याचा अर्थ असा नव्हे की नेहमी कांबळे पांघरूनच समाधान मानावयाचे. भरजरीच्या शाले-सारखी उंची बल्ले मिळविण्याची खटपट कधीच करावयाची नाही. तसे नेहमी जन्ममर कर्मेच करित बसावयाचे नसून अधिकार प्राप्त झाला की, आत्मज्ञान संपादन केलेंच पाहिजे. कारण आत्मज्ञानानेच मोक्ष मिळतो. यावरील सर्व विधानांबद्दल योगवासिष्ठाचा प्रतिपाद्य विषय आत्मज्ञानच आहे यांत शंका नाही.

प्रकरण ९: वें.

योगवासिष्ठांतील ज्ञानावताराचा इतिहास.

मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण सर्ग १० मध्ये ज्ञानावताराचा इतिहास सांगितला आहे. अगदी प्रथम ब्रह्मदेवाने सृष्टि केली, तेव्हा त्याने जंबुद्वीपाच्या एका कोपऱ्यामध्ये असलेल्या भरतखंडांत मनुष्यांची उत्पत्ति केली. ही मनुष्ये संसार दुःखांनी पछाडलेली पाहून ब्रह्मदेवाला करुणा आली व त्यांची दुःखे नाहीशी व्हावीत म्हणून तप, धर्म, दान, सत्य, तीर्थ यांची त्याने स्वतः उत्पत्ति केली, परंतु तेवढ्याने जीवांचे दुःख नाहीसे होणार नाही, असे जाणून निर्वाणात्मक परमसुख जगापुढे आणले. हे सुख केवळ ज्ञानानेच प्राप्त होते. म्हणून संसारातून मुक्त होण्याला ज्ञान हाच एक उपाय आहे. असे ठरवून, ब्रह्मदेवाने आपल्या मनापासून वसिष्ठाला उत्पन्न केले. उत्पन्न झाल्यानंतर कमंडलु आणि रुद्राक्षमाला धारण करणाऱ्या वसिष्ठाने ब्रह्मदेवाला नमस्कार केला व त्याच्यासमोर उभा राहिला.

ब्रह्मदेवाचा वसिष्ठाला शाप.

ब्रह्मदेव म्हणाले 'हे वसिष्ठ ! इकडे ये, माझ्यासमोर बस, किंचित् काल तुझ्या चित्तामध्ये अज्ञानाचा प्रवेश होवो.' असा शाप दिल्यानंतर वसिष्ठाच्या ठिकाणी आत्मविस्मृति झाली; व 'हा कष्टमय संसार कसा उत्पन्न झाला' असा विचार मनांत येऊन वसिष्ठ अत्यंत दीन दुबळा आणि दुःखी कष्टी झाला. ती त्याची स्थिति पाहून ब्रह्मदेवाने वसिष्ठाला अत्यंत निर्मल अशा तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला. वसिष्ठ आता पूर्णज्ञानी झाला आहे, असे पाहून ब्रह्मदेव त्याला म्हणाले 'हे वसिष्ठ ! शापाच्या योगाने मी तुझ्या ठिकाणी अज्ञान उत्पन्न केले व ते नाहीसे करण्याकरिता तुला ज्ञान दिले. परमशोधाचा उदय तुझ्या ठिकाणी झालेला असल्यामुळे तू आता पृथ्वीवर संचार करीत रहा व जंबुद्वीपातील भरतखंडांत रहाणाऱ्या लोकावर अनुग्रह कर. त्या ठिकाणी जे लोक कर्माचे अधिकारी असतील, त्यांना कर्मकांडाचा

उपदेश करून क्रमाक्रमाने ज्ञानाचा बोध करून दे; व जे बुद्धिमान्, विचारी आणि विरक्त असतील, त्यांना एकदम ज्ञानाचा उपदेश कर. ” याप्रमाणे वसिष्ठाला ज्ञान देऊन सर्व लोकांचे अज्ञान दूर करण्याकरितां भूतलावर पाठविले. आतां वसिष्ठ हे जन्मतःच ज्ञानी असतांना त्यांना मुद्दाम शापाने अज्ञानी बनवून ज्ञानाच्या उपदेशाने पुनः ज्ञानी बनविले. याचा हेतु काय ? असा सद्वाजिकच प्रश्न निर्माण होतो. पण याचे समाधान असे की, वाईट गोष्टीचा थोडा तरी अनुभव आल्याशिवाय चांगल्यागोष्टीचे महत्त्व कळत नाही. जसे दारिद्र्याच्या अनुभवाशिवाय श्रीमंतीची किंमत कळत नाही, त्याप्रमाणे अज्ञानाचा अनुभव आल्याशिवाय ज्ञानाचे महत्त्व ध्यानांत येणार नाही. शिवाय वसिष्ठाला अज्ञानी बनविल्याशिवाय आपल्या जवळच्या ज्ञानाचा उपदेश त्याला करता येणार नाही. कारण ज्ञानी हा उपदेशाचा विषय होत नसतो. या दृष्टीने ब्रह्मदेवाने वसिष्ठांना मुद्दाम शाप देऊन अज्ञानी बनविले असे दिसून येते. याप्रमाणे वसिष्ठांना ज्ञान देऊन सर्व लोकांचे अज्ञान दूर करण्याकरितां भूतलावर पाठविले. त्याचप्रमाणे सनत्कुमार, नारद वगैरे, महर्षीनाहि लोकांना संसार, सागरातून बाहेर काढण्यासाठी ब्रह्मदेवाने भूतलावर पाठविले; व त्यांना कर्मकांड व ज्ञानकांड यांचा प्रचार करण्याची आज्ञा केली.

राजविद्या.

हेतुयुग संपल्यावर पृथ्वीवरील पुण्यकारक क्रिया हळु हळु नाहीशा झाल्या. अशा वेळीं निरनिराळ्या महर्षींनी या जगांत वैदिक क्रियाकर्मांची मर्यादा घालून देण्याकरितां निरनिराळ्या स्मृती निर्माण केल्या. पुढे कालचक्र फिरतां फिरतां वैदिक क्रियाकर्मांचा बहुतेक लोप झाला व लोक विषयोपभोगामध्ये गढून गेले. राजाराजांमध्ये निरनिराळे प्रदेश जिंकून घेण्याची महत्वाकांक्षा उत्पन्न होऊन पुढे सुरू झाली व जिंकल्या गेलेल्या प्रदेशांतील लोकांचे हाल होऊ लागले. युद्ध केल्याशिवाय राजांना पृथ्वीचे पालन करितां येईनासे झाले. प्रवेशरोवर राजेहि दीन दुबळे झाले. हे दैन्य नाहीसे करण्याकरितां आत्म-ज्ञानाशिवाय दुसरा रामबाण उपाय नाही, हे लक्षांत घेऊन त्या आत्म-ज्ञानाचा प्रसार करण्याकरितां वसिष्ठासारख्या अनेक ऋषींनी ध्वजिय राजांना

या ज्ञानाचा उपदेश केला. म्हणून या विद्येला 'राजविद्या' असे म्हणण्यांत येऊं लागलें, असें मुमुक्षु प्र. सर्ग ११ मध्ये पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे:—

अध्यात्मविद्या तेनेयं पूर्वराजसु वर्णिता ॥

तदनुप्रसृता लोके राजविद्येत्युदाहृता ॥ १७ ॥

राजविद्या राजगुह्यमध्यात्मज्ञानमुत्तमम् ॥*

ज्ञात्वा राघव राजानः परां निर्दुःखतां गताः ॥ १८ ॥

“ लुप्तप्राय झालेली अध्यात्मविद्या वसिष्ठासारख्या ऋषींनीं क्षत्रिय राजांना शिकविली व त्यानंतर तिचा लोकांत प्रसार झाला, म्हणून तिला राजविद्या असें म्हटलें आहे. ही राजविद्या, हें अत्यंत गुह्य अध्यात्मज्ञान राजांच्या हस्तगत होऊन त्यांचें दुःख नाहीसें झालें आहे. ”

पुढें कालांतरानें असले आत्मज्ञानी पुण्यश्लोक राजेहि नाहीसे झालें. पुढें रामचंद्र बैराग्यानें अगदीं दुबळा व हताश झालेला पाहून वसिष्ठांनीं त्याला ब्रह्मदेवांनीं सांगितलेल्या ज्ञानाचा उपदेश करून त्याचें दैन्य व दुबळेपणा नाहीसा केला. हें जें रामचंद्राला उपदेशिलेलें ज्ञान वेंच हें योगवासिष्ठ होय.

ज्ञानोपदेशाचें सत्र.

हें ज्ञानोपदेशाचें सत्र अठरा दिवस सतत चाललें होतें. सकाळीं सूर्योदयापासून वसिष्ठ उपदेशाला प्रारंभ करून मध्यान्ह कालपर्यंत उपदेश करीत असत. मध्यान्हकाल झाला आहे, असें सुचविण्याकरितां शंखाचा गंभीर नाद होऊं लागला कीं, वसिष्ठ आपलें भाषण बंद करीत असत. थोडा वेळानें शंखनादामुळें उत्पन्न झालेला गोंगाट शांत झाल्यावर वसिष्ठ रामाला असें सांगत कीं, “ रामा ! आतां सांगितलें इतकेंच पुरें; कारण द्विजांचें

* भगवद्गीतेंतहि अध्याय ९ मध्ये ;

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ॥

या श्लोकाचांत अशाच तऱ्हेचें वर्णन आलें आहे.

त. ४

मध्याह्नकालचें नियतीनें प्राप्त झालेलें जें कर्तव्य, तें करण्यासाठीं मला आतां गेलें पाहिजे, तसेंच तूंही आतां आपलें कर्म करण्यासाठीं आपल्या मंदिरांत जा." असें सांगून वसिष्ठ विश्वामित्रांना घेऊन आपल्या आश्रमांत जात असत. राम, लक्ष्मण व शत्रुघ्न हे वसिष्ठांच्या आश्रमापर्यंत त्यांना पोहोचविण्याकरितां जात असत व वसिष्ठांनीं परत जाण्याची अनुज्ञा दिली, म्हणजे ते सर्व राजपुत्र वसिष्ठ, विश्वामित्र मुनींना वंदन करून आपआपल्या राजमंदिरांत जात असत. याप्रमाणें दुपारीं थोडावेळ विधांति घेतल्यानंतर वसिष्ठ पुनः उपदेशाला सुरवात करून संध्याकाळीं सूर्यास्ताबरोबर उपदेश बंद ठेवीत असत; व दुसरे दिवशीं सकाळीं दशरथ राजाच्या भव्य सभागृहामध्ये शिरणान्या सूर्याच्या किरणाबरोबर सर्व लोक जमा होत असत. तदनंतर सर्व मंडळी आली आहेत असें पाहून वसिष्ठ पुनः उपदेशाला सुरवात करीत. असें वाल्मीकि महर्षींनीं वर्णन केले आहे.

रामाचें आग्निहोत्र व रात्रिचर्या.

वसिष्ठांच्या आश्रमांतून परत आपल्या मंदिरांत आल्यावर ते सर्वजण आपलीं सर्व कर्मे करीत असत व नंतर आपल्या पुष्पशय्येवर पडून रामाशिवाय सर्व गाढ शोपीं जात असत. रामाला मात्र रात्री मुळींच शोप येत नसे, त्याच्या मनांत वसिष्ठांचें मधुर आणि गंभीर भाषण एकसारखें घोळत असें व त्याचें मनन करण्यांत संच रात्र निघून जात असे.

प्रातःकाळचें कृत्य.

प्रातःकाळीं मंगलवाद्यांचा घोष होऊं लागतांच राम आपल्या शय्येवरून प्रसन्न मनानें उठून शौचमुखमार्जन करी. नंतर प्रातःस्नान, संध्याबंदन वगैरे द्विजांना उचित असलेलीं सर्व कर्मे केल्यानंतर आपल्या लक्ष्मणादि बंधूंना बरोबर घेऊन तो वसिष्ठांच्या आश्रमांत जात असे. तेन्हां वसिष्ठ आपल्या आश्रमांत नित्य नियमाप्रमाणें एकांतांत समाधिरितीत बसलेले असत. पुढें सूर्याचा उदय होतांच वसिष्ठांची समाधि उतरत असे व विश्वामित्रासह सर्वमाने रामादिकांच्या बरोबर वसिष्ठ, दशरथ राजाच्या समागृहांत जात असत. वसिष्ठांचा उपदेश आतां सुरू होणार

म्हणून राजसभेमध्ये इतकी शांतता नांदत असे की, पिंजऱ्यामध्ये बसलेले हारीत व शुकपक्षी आपला खेळ टाकून देऊन स्वस्थ बसलेले असत, या-मुळे त्यांच्या पायांतील घुंगरांचा, आवाजहि शांत झालेला असे. राज-सभेतील सर्व स्त्रिया आपले सर्व विलास विसरून भिंतीवरील चित्राप्रमाणे स्वस्थ बसलेल्या असत. सर्व मंडळी आपआपल्या ठराविक स्थानी जाऊन शांत बसत असत. अशा तऱ्हेने जिऊडे तिकडे पूर्ण शांतता प्रस्थापित झाली असतां राम वसिष्ठांच्या मुखाकडे आपली दृष्टि हळूच लावीत असे. असे पाहून सर्व मंडळी आली आहेत किंवा कसे, हे अजमावण्याकरितां एकदां सर्व बाजूला पाहून वसिष्ठ रामाला प्रकृत उपदेशाची आठवण करून देऊन म्हणजे 'हे-रामा ! मी तुला काल जो विषय सांगितला, तो सर्व शुद्ध्या लक्षांत आहे ना ! आतां याच्यापुढे ऐक.' असे प्रथम सांगून नंतर प्रकृत विषयाचा उपदेश करीत असत.

प्रकरण १० वें.

आध्यात्मशास्त्रांतील ज्ञानाचा अधिकारी.

कांही लोकांचें म्हणणें असें आहे कीं, हा योगवासिष्ठ ग्रंथ सिद्धावस्थेचा आहे व गीता व उपनिषदे हे ग्रंथ साधकावस्थेचे आहेत. तेन्हां साधकांना या ग्रंथाचा अभ्यास करून कांहीं फायदा होईलसें वाटत नाहीं. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. कारण या ग्रंथाला दिलेल्या 'मोक्षोपायसंहिता' या नांवांतील अर्थावरून म्हणजे मोक्षप्राप्तीचे उपाय सांगणारी ही संहिता आहे व या ग्रंथांत प्रत्यक्ष प्रतिपादिलेल्या मोक्षाच्या अनेक उपायावरून बरील विधान साफ चुकीचें आहे, यांत मुळींच शंका नाहीं. सामान्यतः अज्ञ माणसालाहि या ग्रंथाच्या अभ्यासानें तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें, असें बसिष्ठानां स्पष्ट सांगितलें आहे:—

मोक्षोपायानिमान्पुण्यान्प्रत्यक्षानुभवार्थदान् ॥

यालोप्याकर्ण्य तज्ज्ञत्वं याति का त्वाददो कथा ॥ नि.उ. २१५-६

‘सामान्य अज्ञ मनुष्य देखील या ग्रंथांतील प्रत्यक्ष अनुभवार्थांची प्राप्ती करून देणारे हे मोक्षप्राप्तीचे उपाय ऐकून तज्ज्ञ होतो, तर तुझ्या सारख्याची काय कथा ?’

आध्यात्मशास्त्राच्या उपदेशाला प्रारंभ झाल्याबरोबर ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ असें सांगण्यांत येतें. पण हें जगाचें मिथ्यात्व निष्पन्न अज्ञानी माणसांना पटत नाहीं. कारण जगत् सत्य आहे अशी अनेक दिवस हाडींमांसीं लिळत गेलेली समजूत एकदम नाहींशी होऊं शकत नाहीं. ‘हें जग खोटें आहे व ब्रह्म सत्य आहे,’ असें कोणी बोलूं लागला, तर तो बेड्याच्या कोटींत गणला जातो, किंवा मूर्ख म्हणून त्याची टवाळी केली जाते ! परंतु मद्यप्राशनानें क्षिणिलेच्यांची आणि इतरांची संगति कशी जमावी ? प्रकाश आणि अंधकार यांचें ऐक्य होणें केव्हांच शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञानी आणि अज्ञानी यांचें ऐक्य होणें शक्य नाहीं. बरें अगदीं

अज्ञानी माणसांना ' सर्व खल्विदं ब्रह्म ' ' सर्व ब्रह्म आहे ' अशा तऱ्हेचा उपदेश करून ताळ्यावर आणावे म्हटलें तर तें शक्य नाहीं. प्रेताला ' चाल ' म्हणून म्हटलें तरी त्याला चालतां येणें शक्य नाहीं, त्याप्रमाणें अज्ञानी मनुष्याला कितीहि उपदेश केला, तरी त्याचा काडीमात्र उपयोग व्हावयाचा नाहीं; अर्थात् ' सर्व जग ब्रह्मरूप आहे ' हा उपदेश अज्ञानी माणसांना करित बसणें व्यर्थ आहे; व जो प्रबुद्ध आहे, त्याच्या ठिकाणी ' मी ' ही भावनाच नसते, तो सर्वदा ' सर्व जग ब्रह्मरूप आहे ' असें पहात असतो. म्हणूनच त्याला उपदेशाचें कारण नाहीं, तत्त्वज्ञाला व्याप्रमाणें जग परमार्थतः भासत नाहीं, त्याप्रमाणें अज्ञान मनुष्याला परमार्थाची कल्पना येणेंहि शक्य नाहीं. मूढ मनुष्य मिथ्या अहंपणानें भरलेला असतो आणि ज्ञानी सत्यब्रह्ममय झालेला असतो. दोघांचे अशा तऱ्हेचे स्वभाव बनून गेलेले असल्यामुळें त्यांत बदल करतां येणें कठीण आहे.

॥ योयन्मयस्तस्य तस्मिन्पुज्यतेऽपन्हवःकथम् ॥ ४-३१-३०

“कारण जो ज्या कल्पनेनें मळून गेलेला असतो, म्हणजे जो ज्या कल्पनेशीं तद्रूप झालेला असतो, त्याला त्या कल्पनेपासून सोडावितां येणें अशक्य आहे.” तर मग आत्मज्ञानाच्या उपदेशाला अधिकारी कोण ? असा प्रश्न उद्भवतो. या प्रश्नाचें उत्तर हेंच कीं, जो अप्रबुद्ध असेल व ज्यानें यज्ञ, दान व तप यांच्या योगानें आपली बुद्धि सुसंस्कृत केलेली असेल व जो अशा तऱ्हेनें साधनचतुष्टय संपन्न झालेला असेल, तोच आत्मज्ञानाच्या उपदेशाला अधिकारी आहे हेंच तत्त्व वसिष्ठांनीं या शास्त्राचा अधिकारी कोण ? या प्रश्नाचें उत्तर देतांना पुढील श्लोकांत स्पष्ट केले आहे:—

अहं वज्रो विमुक्तः स्यामिति यस्यास्ति निश्चयः ॥

नात्यंतमज्ञो नो तज्ज्ञः सोऽस्मिन्शास्त्रेधिकारवान् ॥ १-२-२

“मी या संसारांत बद्ध झालेला आहे. याच्यांतून मी आपली सुटका

* अशाच अर्थाचा श्लोक भागवद्गीतेंत आलेला आहे तो असा:—

‘ ब्रह्ममयोऽयं पुरुषो योयन्बुद्धः स एव सः ॥ भं. गीता १७-३

करून घेईन, असा ज्याचा निश्चय झाला आहे, तसेंच जो अत्यंत अंशहि नाही व तज्ज्ञेहि नाही; असा मनुष्य या शास्त्राचा अधिकारी आहे. ”

या श्लोकांतील पहिल्या अर्धात ‘विमुक्तःस्याम’ या पदांनी तीव्रमुमुक्षां हे साधन सांगितले आहे. वैराग्य उत्पन्न झाल्याशिवाय संसारांतून मुटण्याची इच्छा म्हणजे मुमुक्षा उत्पन्न होत नाही. यावरून ‘इहामुत्रफलभोगविराग’ म्हणजेच वैराग्य हे दुसरे साधन सांगण्यात आले आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ‘नास्त्यंतमशः’ या पदाने ‘नित्यानित्यवस्तुविवेक’ ‘शमदमादि-पदकसंपत्ति’ हीं दोन्ही साधने त्याला प्राप्त झाली आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. यावरून साधनचतुष्टयसंपन्न असलेला पुरुषच या ग्रंथातील तत्त्वज्ञान संपादन करण्याचा अधिकारी आहे असे ग्रंथकर्त्याने बरील श्लोकांत सांगितले आहे.

शिष्य हा अधिकारसंपन्न आहे किंवा नाही, याची परीक्षा करून नंतर शिष्याला गुरूने उपदेश करावा असे वसिष्ठांचे सांगणे आहे. ज्याची बुद्धि अर्धवट विवेकसंपन्न आहे, त्याला एकदम ‘सर्वं ब्रह्म आहे’ व ‘तूहि ब्रह्म आहेस’ असा उपदेश करणे योग्य नाही, असेहि वसिष्ठांचे म्हणणे आहे.

आदौ शमदमप्रायेर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ॥

पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बोधयेत् ॥ ४-३९-२३

अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्त्यतिविमूढधीः ॥

सप्य नरकं याति यावदाभूतसंश्रयम् ॥ ४-३९-२६

“ शमदम वगैरे गुण शिष्याच्या ठिकाणी प्रथम निर्माण होतील व त्याची बुद्धि शुद्ध होईल अशा तऱ्हेने प्रथम त्याला उपदेश करून नंतर ‘हे सर्व ब्रह्म आहे व तूहि शुद्ध ब्रह्म आहेस’ असा त्याला उपदेश करणे योग्य आहे. परंतु शिष्याची परीक्षा न करिता आणि त्याची योग्यता न जाणता जो गुरू त्याला शानोपदेश करतो, तो चिरकाल नरकासाठी दुःख भोगतो. ”

याप्रमाणे वसिष्ठांनी जगातील सर्व उपदेशकांना मोठा दंडक घालून ठेवला आहे. अर्थात हा दंडक जीवन्मुक्त गुरूच्या वायतीत लागू नाही, हे

सांगावयास नको; कारण त्याच्या हातून असे वर्तन कधीच होणार नाही. जे ज्ञानाच्या पूर्णावस्थेला पोचलेले नाहीत, त्यांच्याच हातून अशा तऱ्हेचे वर्तन होण्याचा संभव आहे, म्हणून हे बरील वशिष्टांचे म्हणणे अशाच लोकांच्याकरिता आहे यांत शंका नाही.

सिद्धाचीं लक्षणें तींच साधकाचीं साधनें.

या ग्रंथांत पुष्कळ ठिकाणीं सिद्ध म्हणजेच जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें सांगण्यांत आलीं आहेत. त्याचें संकलित वर्णन “जीवन्मुक्ताची वागणूक” या ४४ व्या प्रकरणांत करण्यांत आले आहे. त्यांचा साधकाला काय उपयोग? असा एक आक्षेप करण्यांत येत असतो. पण या सिद्धाच्या लक्षणांचा साधकाला फारच मोठा उपयोग होत असतो. कारण हीं सिद्धाचीं लक्षणें अभ्यासु पुरुषानें आपल्याला प्राप्त करून घेण्याचें ध्येय ठेवून तीं आपल्या अंगीं घाणवून घेण्याचा प्रयत्न केला असतां आज ना उद्यां तो साधकच सिद्ध दखेला पोहोचेल. यावरूनच सिद्धाचीं लक्षणें तींच साधकाचीं साधनें होत असतात. असें अध्यात्मग्रंथांतून प्रतिपादन करण्यांत आलेले आहे.

सारांश, योगवासिष्ठ हा ग्रंथ नुसत्या सिद्धावरयेचाच आहे असें नवून तो सिद्ध, साधक या दोन्ही अवस्थांना लागू होणारा आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही, हेच तत्त्व पाहिल्या प्रकरणांत ‘योगवासिष्ठ’ या नांवांतील ‘योग’ या शब्दाची व्याख्या करिताना दर्शविले आहे तें पहावें.

प्रकरण ११ वे.

श्रीरामचंद्राचें वैराग्य.

सर्व अध्यात्मप्रयांतून साधनचतुष्टयसंपन्न पुण्याला अधिकारी समजून त्याला आत्मज्ञानाचा उपदेश करावा असें सांगण्यांत येत असतें, 'अध्यात्म-शास्त्रातील ज्ञानाचा अधिकारी' या मागील १० व्या प्रकरणांत त्याच्या संवंधानें सविस्तर वर्णन करण्यांत आलें आहे. त्याप्रमाणें रामचंद्र साधन-चतुष्टयसंपन्न झालेला आहे, असें पाहूनच वसिष्ठानीं त्याला आत्मज्ञानाचा बोध केला आहे. या साधनचतुष्टय संपत्तीमध्ये असणारें मुख्य साधन, जें वैराग्य, तें रामाच्या ठिकाणीं पूर्णपणें प्राप्त झालें होतें, त्याचें वर्णन वसिष्ठाच्या वैराग्य प्रकरणांत आलेलें आहे. रामचंद्राचें वैराग्य सामान्य स्वरूपाचें नवून तें कोणत्याहि बाह्यनिमित्तानें उत्पन्न झालेले नव्हतें, तर केवळ विवेकामुलेंच उत्पन्न झालेले होतें. हेंच खरें उत्कृष्ट सात्त्विक वैराग्य होय. वयाच्या अवस्था सोळाव्या वर्षाच तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर या संसाररचनेसंबंधानें विवेकपूर्वक विचार करितां करितां रामाचें मन उद्दिग्ध झालें, संसार असार आहे, असा त्याच्या बुद्धीचा पूर्ण निश्चय होऊन त्याला त्यावद्दल अनास्था वाटूं लागली. त्याचें शरीर कृश झालें, चित्त उदासीन झालें आणि तो आपल्याची एकांतांत बसून अहोरात्र वैराग्य विषयक विचार करूं लागला. पुढें दशरथ राजानें त्याला आपल्या सभेमध्ये बोलावून आणलें, वसिष्ठ विश्वमित्रांनीं त्याला विचारल्यावरून रामानेंहि आपलें मन उद्दिग्ध होण्याचीं कारणें सविस्तर निवेदन केलीं. हें सर्व वर्णन वैराग्य प्रकरण सर्ग १२ ते २८ मध्ये सविस्तर आलेलें आहे. रामाच्या भाषणाचा सारांश पुढीलप्रमाणें आहे:—

रामः—मी आपल्या घरीं लहानाचा मोठा झालों. विद्याध्ययन केल्यावर सज्जनांनीं घालून दिलेल्या नियमाप्रमाणें मी तीर्थयात्रा केली. माझ्या यात्रेमध्ये जो काल गेला त्यामध्ये संसारासंबंधाची आस्था नाहींसे करणारे विचार माझ्या मनांत उत्पन्न झाले. माझ्या ठिकाणीं विवेक जागृत

श्रीरामचंद्राचें वैराग्य

झाला व तेव्हांपासून विषयोपभोगाविषयी. प्रीति नाहीशी झाली. विषय-
 सुख किती क्षुद्र आहे ! परंतु असल्या ह्या क्षुद्र, क्षणभंगुर सुखाच्या पाठी-
 मागे लागून सर्व जीव जन्ममरणाच्या केऱ्यांत सांपडले आहेत. या
 प्रपंचांतील सर्व विषय असार आणि अनर्थकारक आहेत. त्याचप्रमाणें तें
 ज्या संपत्तीच्या जोरावर मिळविले जातात, तीहि अशाश्वत आणि अनर्थ-
 मूलक आहे. संपत्तीपासून नानातऱ्हेचीं सुखें प्राप्त होतात, अशी मूढ
 मनुष्याची समजूत असते. परंतु संपत्ति मनुष्याला सुख देण्याऐवजी त्याला
 विवेकहीन बनवून मोहांत पाडण्यालाच कारणीभूत होते. संपत्तीप्रमाणें
 आपलें आयुष्यहि दुःखासच कारणीभूत होतें. मला जीवित नकोसं झालें
 आहे. जगांत वृक्ष, पशुपक्षी जगतच आहेत. पण हें जगणें खरें नव्हें. खरें
 जगणें म्हणजे तत्त्वबोधामुळें जीवन्मुक्ति सुखाची प्राप्ति होऊन जें जगणें
 तेंच खरें जगणें होय. माझ्या ठिकाणीं असणारा देहादिकाविषयीचा
 अहंकार सर्व अनर्थीना कारणीभूत आहे. तसेच मनाला जोंपर्यंत
 आपल्या ताब्यांत आणतां आलें नाहीं, तोंपर्यंत तें मोठमोठे अनर्थ
 निर्माण केल्याशिवाय रहाणार नाहीं. विषयतृष्णाहि मनुष्याला अत्यंत छळ-
 पारी आहे, असें माझे ठाम मत झालें आहे. जीवाला प्राप्त झालेल्या स्थूल
 देहाच्या बाल, यौवन, वार्धक्यादि अवस्थेमध्ये त्याला अनंत दुःखें भोगावीं
 लागतात. त्यामुळें त्याचें जीवित अतिशय कष्टमय झालें आहे. यौवन
 दशेमध्ये तर मनुष्य तरुण स्त्रीच्या नादाला लागून अत्यंत दुःख भोगीत
 असतो. वास्तविक पक्षातां स्त्रीच्या ठिकाणीं काय सौंदर्य आहे, हेंच मला
 समजत नाहीं. स्त्रीहि केवळ हाडामांसाची पुतळी असून तिच्यामध्ये
 रमणीय असें काय आहे ! त्वचा, मांस, रक्त व मेद हीं निरनिराळीं
 केली, म्हणजे स्त्रीच्या डोळ्यामध्ये रमणीयता ती कोठें राहिली ! इकडे
 केस, तिकडे रक्त, अशा तऱ्हेचें स्त्रीचें शरीर असल्यामुळें विवेकी मनुष्याला
 असल्या घाणेखऱ्या शरीराबद्दल प्रेम कसें बाटणार ! निरनिराळीं बरें
 आणि सुगंधी द्रव्यें यांच्या योगानें स्त्रीच्या शरीराला रमणीयता आणण्यांत
 येत असते. परंतु सर्व मनुष्यांचीं शरीरें अखेर, मिचाढे, किडे बगैरेंच्या
 भक्ष्यस्थानींच पडतात. परंतु अशा त्या स्त्रीशरीराबद्दल केवढी आसक्ति
 बाटते. वर वर पाहिलें असतां, स्त्रीचें शरीर रमणीय आणि मोहक भासतें

खरें पण याला एका मोहाशिवाय दुसरें काहीं कारण नाहीं. स्त्री ही शृंगारादिरसांनीं युक्त असून विषयोपभोगाची आशयकारक भूमि आहे. अशी स्त्री प्राप्त झाली म्हणजे मनुष्याला शाश्वत सुख मिळाल्यासारखें वाटतें. पण स्त्री ही सर्व तऱ्हेच्या दोषरुपी रत्नांची मोहक पेटी असून, ती दुःखाची कायमची शृंखलाच आहे. सारांश, ज्याला स्त्री आहे, त्यालाच भोगेच्छा उत्पन्न होते. ज्याला स्त्री नाहीं तो भोग कशाचे भोगणार ? म्हणून मला सर्व भोगांचा वीट आला आहे. ज्याला आपण विष म्हणतो, तें वास्तविक विष नसून विषय हेंच खरें विष आहे. विष प्राशन केलें असतां एका देहाचा नाश होतो. परंतु विषयांचें सेवन हें अनेक जन्मांतील देहांचा नाश करते. अशा तऱ्हेनें हजारों अनर्थांनीं युक्त असलेल्या संसार-रुपी अंधकूपामध्ये सर्व जीव बुडून गेले आहेत, असें पाहून माझे चित्त भ्रमण पावत आहे.

अशा तऱ्हेनें रामानें संसारांतील विविध अनर्थांचें वर्णन करून काल-रुपी राजपुत्राची मृगया, कालाचें मृत्यु, संसारांतील दुर्दशा व जगांतील वस्तुमात्राच्या स्थित्यंतराचें वर्णन करून, जीवित सुखकारक होण्याला उपाय काय आहेत यासंबंधानें वैराग्य प्र. सर्ग ३१ मध्ये प्रश्न विचारले आहेत ते असेः—

रामचंद्राचे विविध प्रश्न व सत्याग्रह.

११ रामः—संसार हा दुःखमय आहे व या लोकांतले व परलोकांतले सर्व भोग नाशिवंत आहेत, असा बोध ज्यांना झाला आहे, अशा मानवांनीं संसारांत कसें वागावे ? संसारामध्ये, रागद्वेषरुपी महारोग, विषयोपभोग आणि संपत्ति कोणत्या उपायानें बाधत नाहींत ? कोणत्या ज्ञानामृताचा अवलंब केला असतां मनुष्य संसाररुपी अग्नीमध्ये होरपळून जाणार नाहीं ? व्यवहार करीत असतां जिच्या योगानें मला दुःख होणार नाहीं, अशी युक्ति कोणती ? मोहनिवृत्त होऊन ज्याच्या योगानें मनुष्य दुःखरहित स्थितीप्रत जाऊन पोहोचतील असा उपाय कोणता ? ” असे विविध प्रश्न विचारून शेवटीं रामानें स्पष्ट सांगितलें कीं, “जर असा एखादा उपाय नसेल तर बोलणेंच संपेल. पण असून जर मला कोणी सांगत नसेल अथवा स्वतः-

च्या प्रयत्नानें माझ्या चित्ताला जर पूर्ण विश्रांति मला मिळविता येण्याजोगी नसेल, तर खाणेंपिणें वगैरे सर्व व्यापार बंद करून, प्रायोपवेशन व्रत धारण करून मी स्वस्थ बसेन. सर्व तऱ्हेच्या आकांक्षा, ममत्व, मत्सर यांना रजा देऊन चित्रांतल्या मूर्तिप्रमाणें सर्व व्यापार बंद करून मी राहीन, आणि शेवटीं देहत्याग करीन.”

अशा तऱ्हेचें अपूर्व वैराग्य रामाच्या ठिकाणीं विवेकानें प्राप्त झालें होतें. म्हणूनच तो आत्मज्ञानाविषयी पूर्ण अधिकारी झाला होता असें सर्व वसिष्ठ विश्वामित्रादि गुरूंनीं आपल्या मुखांतून स्पष्ट उद्गार काढले आहेत. मुमुक्षु व्यवहार प्रकरणाच्या सर्ग ११ मध्ये तर वसिष्ठानीं रामाच्या वैराग्याविषयी मोठी प्रशंसा केली आहे.

रामचंद्राचें उत्कृष्ट वैराग्य.

वसिष्ठः—या रामचंद्रा ! तुझ्या ठिकाणीं घाहृतः कांहीहि कारण नसतां उत्कृष्ट वैराग्य उत्पन्न झालें आहे. पुष्कळांच्या ठिकाणीं वैराग्य उत्पन्न होत नाही असें नाही, पण तें कांहीं तरी निमित्तानें उत्पन्न होत असल्यामुळें राजस वैराग्य होय. पण तुझ्या ठिकाणीं जें वैराग्य उत्पन्न झालें आहे, तें निमिताशिवाय व केवळ विवेकामुळेंच उत्पन्न झालें आहे. हें तुझें सात्त्विक वैराग्य पाहून सत्पुरुषांनाहि मोठें आश्चर्य वाटेल ! समशानांत गेल्यावर किंवा आपत्ति आणि दैन्य प्राप्त झाल्यावर कोणाला वैराग्य उत्पन्न होत नाही ? परंतु असलें वैराग्य खरें नव्हे. स्वतःच्या विवेकानें जें वैराग्य उत्पन्न होतें, तेंच धेयस्वरूप होय. अशा तऱ्हेचें श्रेष्ठ वैराग्य तुझ्या ठिकाणीं निर्माण झालें आहे.

प्रकरण १२ वें.

संसार दुःखाचें कारण व त्याच्या निवृत्तीचा उपाय.

संसार एव दुःखानां सीमांत इति कथ्यते ॥ ५-९-४९-

“संसार हा दुःखमय आहे,” असा कोणताहि विचारी मनुष्य कबूल केल्याशिवाय रहाणार नाही. बौद्ध धर्माचा हा एक मोठा सिद्धांत आहे. वसिष्ठानीहि ही गोष्ट मान्य केली आहे की, सामान्य मनुष्याचें जीवित दुःखमय व फटमय असतें व त्याला या संसारांत विविध तऱ्हेचा त्रास व यातना भोगाव्या लागतात.

संसाराची अनर्थ कथा.

मुमुक्षु न्य प्र. सर्ग १२ मध्ये संसाराची अनर्थ कथा वसिष्ठानीं वर्णन केली आहे. ती अशी:—

“हा संसाररूपी रोग अत्यंत विषम आहे. हा संसार, रोग सर्वाप्रमाणें दंष्ट्र करितो; तरवारीप्रमाणें कापतो, भाल्याप्रमाणें भोंक पाडतो, दोरीप्रमाणें बांधतो, अग्नीप्रमाणें जाळतो, डोक्यावर मारलेल्या दगडाप्रमाणें मूर्छित करितो. बुद्धि हरण करतो. मर्यादेचा उच्छेद करतो. मोहरूपी अंधकूपांत ढकलतो, तृष्णा उत्पन्न करून जीवाला ग्रासून टाकतो. संसारी मनुष्याला जें त्रास देत नाहीं, असें या जगांत कोणतेंच दुःख नाहीं.”

ही विषयरूपी महामारी खरोखरच कठीण आहे. तिच्यावर वेळींच उपाय केला नाहीं तर नरकातील नानातऱ्हेचीं दुःखें मनुष्याला भोगावीं लागल्याशिवाय रहाणार नाहींत. ही महामारी योगरूपी गारुड मंत्रानें नाहींशी होते आणि हा योगमंत्र (परमार्थाचें ज्ञान) सज्जनासह अध्यात्मशास्त्राचा विचार केल्यानेंच निःसंशय प्राप्त होतो. या जगांत विचाराच्या योगानें सर्व दुःखांचा क्षय होतो, म्हणून मनुष्यानें विचारी बनून शांत अंतःकरणानें अखिल जगत् केवळ नुसता मायेचा खेळ आहे,

संसार दुःखाचें कारण व त्याच्या निवृत्तीचा उपाय ६६

असें समजावें. परंतु अशा तऱ्हेची विचार दृष्टि ज्याच्या ठिकाणी निर्माण झाली नाही, त्याला नेहमीं दुःखांत दिवस कंठावे लागतात.

* अनंतानीह दुःखानि सुखं तृणालवोपमम् ॥ २-१३-३३.

“या संसारांत सुख पहावें तर अत्यंत अल्प आहे, (पण तें देखील आभासात्मक आहे. अशा सुखाच्या-मागे देखील दुःखाचा ससेमिरा लागला आहे.) दुःख पहावें तर अनंत आहे. ”

सुखदुःखाचें चक्र.

यासाठीं दुःखापासून येणाऱ्या सुखासंबंधानें आस्था बाळगणें अविचारी-पणाचें आहे.

सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम् ।

घटीयंत्रवदध्रांतं भ्रमन्याति पुनः पुनः ॥

या श्लोकांत दर्शविल्याप्रमाणें सुखाच्यामागून दुःख व दुःखाच्या मागून सुख असें हें सुखदुःखाचें चक्र रहाटगाड्याप्रमाणें नेहमीं भ्रमण करीत असतें. या चक्रांत सांपडलेल्या माणसाला कधीहि विभ्रांति मिळू शकत नाही. रौरवादि नरकांत दुःख असतें हें खरें, पण एका दृष्टीनें तें संसारांतील दुःखापेक्षां बरें. कारण नरकांतील दुःख एकदा अंगवळणी पडलें, म्हणजे त्या दुःखाची तीव्रता तितकी भासत नाही. परंतु संसारांतील दुःख बरें वर्णन केल्याप्रमाणें सुखाभासमिश्रित असल्यामुळें अत्यंत दुःसह होतात. संसार म्हणजे दुःखाची पराकाष्ठा असें सत्पुरुष सांगतात तें अनुभवांनीं खरें ठरतें. तेव्हां अशा संसारांत पडलेल्या जीवांना सुख कोठून मिळणार ! पण काय चमत्कार आहे पहा की, संसारदुःखांत पडलेल्या जीवांना त्यांतील सामान्य दुःखें तुलनेनें मोठीं सुखेंच वाटतात ! तरवारीच्या वारापुढें चावकाचा मार सुखकर वाटावा, अशांतलाच हा प्रकार होय.

* संत तुकाराम महाराजांनीं असेंच म्हटलें आहे.

सुख पाहातां जवापाडें । दुःख पर्वताप्यवडें ॥

जगामध्ये खरा सुखी कोण आहे ?

व्यवहाराच्या रीतीने या प्रश्नाचे उत्तर देणे मोठे कठीण आहे; कारण या जगामध्ये प्रत्येक प्राण्याच्या बरचढ कोणीतरी आहेच. त्यामुळे त्याला सुख होणे पारच कठीण आहे. प्रवलांकडून दुर्बलांना पीडा व्हावयाचीच, असा सृष्टीचा नियमच आहे. उपशम प्रकरण सर्ग १४ मध्ये यासंबंधी वर्णन केले आहे. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा आहे:—

पाण्यातील मोठमोठे मासे लहान माशांना खाऊन टाकतात. अणुसारख्या सूक्ष्म जीवांना माशा गट करतात. माशांना कोळी आपल्या जाळ्यांत पकडतो. कोळ्याला वनमक्षिका भक्षण करतात. वनमक्षिकेला बेडूक खाऊन टाकतो. बेडकाचा समाचार सर्प घेतो. सर्पाला मुंगूस मारतो. मुंगसाला मांजर पकडते, मांजराला कुत्रा घरतो. कुत्र्याला अस्वल मारतो. अस्वलाला बाघ खाऊन टाकतो. बाघाला सिंह मारतो. सिंहाला शरभ • ठार करतो व तो शरभाहि आकाशात मेघ गर्जना होताच उंच उडव्या मारून लागतो. अशा रीतीने आकाशात उड्याण करितां करितां अखेर खाली पडून एखाद्या दगडावर आपटून मरून जातो. मेघाला वायु उडवितो. वायूची गति पर्वत कुंठित करतात. वज्र पर्वताचे चूर्ण करते. हे वज्र इंद्राच्या ताब्यांत असते. इंद्र हा विष्णूच्या ताब्यांत असतो. कारण त्यानेच इंद्राला या त्रैलोक्याचा अधिपति वनविले आहे. आतां विष्णु तरी सुखी असेल असे म्हणावे, तर तसेहि दिसत नाही. तोहि मत्स्य, कूर्म वगैरे अवतार धारण करितो व दुःख भोगीत असताना दिसतो. शेवटीं प्रलय काली त्यालाहि महादेव रुद्रावतार घेऊन आपल्या उदरांत गट्ट करून टाकतो. रुद्राहि सर्व ब्रह्मांडाचा संहार केल्यावर कालाच्या स्वरूपांत विळीन होतो व कालाहि परब्रह्माच्या ठिकाणी नाहीसा होऊन जातो.

सारांश, या जगामध्ये प्रत्येक प्राणी दुःखाने अभिभूत झाला आहे. या जगांत एखादाच मनुष्य दुःखी असतां तर त्याच्याबद्दल वाईट वाटले

* शरभः—काल्पनिक हिंस्र पशु यास आठ पाय असून तो सिंहाला ठार मारतो असे वर्णन आहे.

असतें. परंतु जेथें सर्वच दुःखी कष्टी आहेत तेथें खेद तरी कोणाबद्दल करावयाचा आणि कोणाबद्दल करावयाचा नाही. राजापासून रंकापर्यंत, मोठ्यापासून लहानापर्यंत सर्व लोक आपआपल्या परीनें दुःख भोगतांना आदळतात. असें पाहून श्रीसमर्थ रामदासांच्या ‘जगीं सर्वसुखी असा कोण आहे?’ या उत्तीची आठवण होते. वसिष्ठ म्हणतात कीं, या जीवांची दुःखपरंपरा पाहून मला अतिशय दुःख होतें, आणि कितीहि विचार केला तरी यांच्या दुःखाचें निवारण करण्याचा उपाय मुचेनासा होऊन बुद्धि भांग्रावल्या सारखी होते. अर्थात् सतत उत्पत्ति आणि विनाश यांनीं युक्त असलेल्या या संसारांत कोणी कोणाविषयीं सुखदुःख मानूं नये, हेंच शेवटीं योग्य दिसतें. या जगांतील सर्व प्राणीमात्रांची कर्णा येऊन त्यांचें दुःख निवारण करितां येणें शक्य नसतां हि भूतदयेची शेखी मिरविणारा एखादा मनुष्य सर्वांचें दुःख नाहीसें करण्याचा प्रयत्न कर्हं लागला असतां, तें त्याचें कृत्य आपल्या डोक्यावरील छत्रीनें आकाशांतील सर्व उन्हाचें निवारण करण्यास तयार होण्याइतकें हास्यास्पद आहे.

अज्ञान हेंच संसारदुःखाचें कारण.

अशा या संसारदुःखाचें कारण अज्ञान आहे. असें वसिष्ठ सांगतातः—

न व्याधिर्न विषं नापत्तया नाधिश्च भूतले ॥

खेदाय स्वशरीरस्य मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥ २-१३-१३.

वरं शरावहस्तस्य चांडालागारवीथिषु ॥

भिक्षार्थमट्टनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ २-१३-१७.

वरं घोरान्धकूपेषु कोटरेष्वेव भूखहाम् ॥

अंधकीटत्वमेकांते न मौर्ख्यमतिदुःखदम् ॥ २-१३-१८.

सर्वापदां शिरसि तिष्ठति मौर्ख्यमेकम् ॥ नि. पू. ८८-२७.

इयं संसारसरणिर्वहत्यज्ञप्रसादतः ॥ नि. पू. ८८-२७.

या श्लोकांचा मावार्थ असाः—अज्ञानामुळे मनुष्याला जितकें दुःख भोगावें लागतें, तितकें आधि, व्याधि, विष किंवा आपत्ति यांच्यामुळेहि भोगावें लागत नाही. चांडालाच्या वस्तीतून हातांत थाली घेऊन भिक्षा मागण्याचा प्रसंग आला तरी पुरवला, परंतु अज्ञानांत जीवित कंठण्याचा

कर्मांचें आचरण करावें, प्राणांचें धारण पोषण होईल एवढ्यासाठींच आहार करावा, प्राण तत्त्वज्ञिज्ञासेकरिता धारण करावेत. अशा तऱ्हेनें वागून आत्मज्ञान संसादन करावें, म्हणजे पुनः कधीहि संसारांतील दुःखें भोगण्याचा प्रसंग येणार नाही.”

अशा तऱ्हेनें विवेकाचा आश्रय करून आणि वैराग्य आपल्या अंगीं वाणवून घेऊन या घोर संसार नदीतून तहून जाण्याचा प्रत्येक मनुष्यानें प्रयत्न केला पाहिजे. विषाप्रमाणें मूर्ख व मोह उत्पन्न करणारी संसाररूप माया किती भयंकर आहे, हें जाणणान्या विवेकी मनुष्यानें नेहमीं जागृत राहिलें पाहिजे. यासाठीं श्रवण मननाच्या योगानें व निदिध्यासाच्या योगानें मनुष्यांनीं आत्मस्वरूपाचीच यावज्जीव उपासना करावी. स्वानुभव, शास्त्र व गुरुचा उपदेश यांची एकवाक्यता ज्या श्रवणादिकांच्या अभ्यासानें होते, त्यानेंच आत्मस्वरूपाचें अखंड ज्ञान होतें. अशा तऱ्हेनें त्या आत्मपदाचें ज्ञान होणें, हीच त्याची प्राप्ति होय. हें आत्मपद किंवा ब्रह्मपद प्राप्त झालें असतां शोकाचें कारण रहात नाही व जन्ममृत्यूच्या फेऱ्यांत पडण्याची धास्ती उरत नाही, ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ याची प्राप्ति फक्त शानानेंच होत असल्यामुळें त्याच्या अस्तित्वाबद्दल मुळींच शंका नाही. अज्ञानी पुष्पांना आत्म्याच्या अस्तित्वाबद्दल शंका वाटते, कारण तो आत्मा इतर पदार्थाप्रमाणें प्रत्यक्ष दाखवितां येत नाही. म्हणूनच त्याची प्राप्ति करून घेण्याचे जे उपाय शास्त्रांत सांगितले आहेत, त्यांचें ते अवलंबन करीत नाहींत. परंतु अशा विचारानें व वागण्यानें मनुष्याचें कल्याण होणार नाही.

संशयस्थितींत कसें वागावें ?

कोणत्याहि गोष्टींत शंका आली असतां कसें वागावें हें पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे:—

संदिग्धे परलोकेऽपि वरं श्रुतिपथाश्रयम् ।

यदि न स्यात्तदा किं स्याद्यदि स्यात्तास्ति को हतः ॥

“परलोक आहे किंवा नाही या संघर्षानें शंका आली तर बेदानें परलोक आहे असें सांगितलें आहे, म्हणून त्यावर विश्वास ठेवून रहाणें श्रेयकर

होय. कारण समजा कीं जर परलोक नसेल, तरी देखील परलोक प्राप्ति करितां पुण्य कर्माचें आचरण करण्यापावून काय नुकसान आहे ? पण जर परलोक खराच असेल तर त्या लोकाची प्राप्ति होण्याकरितां पुण्य कर्माचें आचरण न केल्यानें मरणोत्तर त्या लोकाची प्राप्ति होणार नाही. त्यामुळे त्याची मोठीच हानि झाली असें म्हणावयास हरकत नाही.” याच न्यायानें वसिष्ठ सांगतात कीं,

नास्तिचेत्तद्विचारेण दोषः को भवतां भवेत् ॥

अस्तिचेत्तत्समुत्तीर्णा भविष्यथ भवार्णवात् ॥ २-१३-३५

“ब्रह्म नाही असें जरी असलें तरी त्यासंबंधीं आध्यात्मशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें विचार केला तर त्यांत तुम्हाला कोणता दोष लागणार आहे ? पण जर कदाचित् त्याचा विचार करितां करितां तें आहे, अशी खात्री झाली, तर त्याचें शान होऊन तुम्ही भवसागरांतून तरून जाल, ”

सारांश, संसारदुःखांतून तरून जाण्याला आत्मज्ञानाशिवाय दुसरा उपाय नाही. '

प्रसंग नको. घोर अशा अंधकूपामध्ये, घुसाच्या डोलीमध्ये किंवा अंध-कीटकाप्रमाणे अंधारामध्ये रहावे लागले तरी हरकत नाही. परंतु अत्यंत दुःखदायी अज्ञानांत रहाणे नको. अज्ञान हीच श्रेष्ठ आपत्ति आहे. अज्ञानी पुरुषांच्या प्रसादामुळेच संसाररूपी नदी एकसारखी वहात आहे.

अज्ञान हीच सर्व आपत्तींची निष्ठा असल्यामुळे अज्ञ पुरुषाला या संसारांत कोणत्या आपत्ती व कोणतीं दुःखे भोगावीं लागत नाहीत ? यासाठी दृढ प्रयत्नाने अज्ञानाचा नाश केला पाहिजे.

ज्ञानच अज्ञानाचा नाश करिते.

या संसारांत दुःख भोगीत पडलेल्या जीवाची इताश स्थिति पाहून परमेश्वराला करुणा आली व 'त्यांचे दुःख नाहीसे होऊन त्यांची उत्पत्ति कशी होईल ?' असा विचार मनांत येऊन त्याने क्षणभर एकाग्र चिंतन केले; व तप, धर्म, दान, सत्य, तीर्थ यांची स्वतः उत्पत्ति केली. परंतु तेवढ्याने सृष्टीतील जीवांचे दुःख नाहीसे होणार नाही, असे जाणून निर्वाणात्मक परममुख उत्पन्न केले. हे मुख केवळ ज्ञानानेच प्राप्त होते; व ते प्राप्त झाले असता जन्ममृत्यूचे भय रहात नाही. यासाठी वसिष्ठ म्हणतात की,

संसारोत्तरणे जंतोरूपायोज्ञानमेव हि ॥

तपोदानं तथातीर्थमनुपायाप्रकीर्तिताः ॥ २-१०-२२.

“संसारोत्तन तहून जाण्याला ज्ञान हाच एक उपाय आहे. ते काम तप, दान, तीर्थ यांच्या योगाने होऊ शकत नाही.”

हे ज्ञान म्हणजेच आत्मस्वरूपाचे साक्षात्कारभूत ज्ञान होय. हे ज्ञान इतके श्रेष्ठ आहे की, “एकं विज्ञातं सर्वं विज्ञातं भवति” ह्या वेदान्तांतील सिद्धांताप्रमाणे एक आपला आत्मा आपल्याला समजला म्हणजे जगांतील सर्व कांही समजल्यासारखे होत.

आत्मज्ञान हेंच खरें ज्ञान.

म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात की,

आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ॥

तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधनात् ॥ नि.उ. २१-७.

“ आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानालाच ज्ञान म्हणतात. दुसरी जी मौक्तिक ज्ञानें तीं केवळ ज्ञानाचे अवभास आहेत, कारण त्यापासून सर्व जगांतील चराचर वस्तूंचें सारमूत असणाऱ्या आत्म्याचें संशोधन होत नाही व त्यामुळें खऱ्या अस्मानंदाचा लाभहि होत नाही.”

या वरील श्लोकांत “ आत्मज्ञानालाच ज्ञान म्हणतात” ही जी ज्ञानाची व्याख्या केली आहे, अशाच तऱ्हेची व्याख्या सध्याचे फिऑसॉफिस्ट “ *Phylosophy is the foundation and top of all sciences* ” करीत असतात, पण हा त्यांनीं कांहीं नवीन शोध लावला आहे असें नसून वासिष्ठामध्ये अशा तऱ्हेची ज्ञानाची व्याख्या वरील श्लोकांत अगोदरच केलेली आहे. श्रीसमर्थ रामदासांनीं हि दासबोधामध्ये * अशीच व्याख्या केली आहे.

आतां कोणी असें म्हणेल कीं, या संसारामध्ये राज्यादिकांची प्राप्ति झाली असतां मनुष्याला आनंद होतो, तर मग आत्मज्ञानाची प्राप्ति होऊन काय करावयाचें आहे ! याचें उत्तर असें आहे कीं, तो आनंद केवळ भासमान होय, तो नित्य निरतिशय आनंद नव्हे. एखाद्या भुवना-चर राज्य करण्याचा अधिकार प्राप्त होवो, इंद्रपदाचा लाभ होऊन पर्जन्य-वृष्टि करण्यासाठीं मेघामध्ये प्रवेश करितां येवो, किंवा योगसामर्थ्यानें वाटेळ तेथें संचार करितां येवो, जोंपर्यंत मनुष्याला आत्मज्ञान झालें नाहीं, तों-पर्यंत त्याला शाश्वत सुखाची प्राप्ति होणें शक्य नाहीं. यावरून आत्म-स्वरूपाचें अज्ञानच सर्व संसारांतील दुःखांचें उगमस्थान होय. यासाठीं मनुष्यानें कसें वागावे हें खालील श्लोकांत दाखविलें आहे:—

आहारार्थं कर्म कुर्यादनिद्यं कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थम् ॥

प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखम् ॥

नि. उ. २१-१०

“ मुमुक्षु पुरुषानें योग्य आहार मिळविण्याकरितां चोल व शाय्य

* जाणिजे परमात्मा निर्गुण । त्यासीच म्हणावें ज्ञान ।

त्या वेगळे ते अज्ञान । सर्व फांहीं ॥ दासबोध ६-१-१९.

प्रकरण १३ वें.

पौरुषप्रयत्न, दैव व नियति.

अत्रैकं पौरुषं यत्नं वर्जयित्वेतरा गतिः ॥

सर्वदुःखक्षयप्राप्तौ न काचिदुपयुज्यते ॥ ३-६-१४.

सर्व संसारदुःखे व जन्ममरणान्या यातना नाहींशा होण्याविपर्यी आत्मज्ञान हाच एक उपाय आहे. हें ज्ञान होण्याकरिता पौरुषप्रयत्ना- शिवाय दुसरा उपाय नाहीं. आपत्ति, संपत्ति, सुख व दुःख, दैवामुळेच आपणांस प्राप्त होतें, असें पुष्कळांना वाटतें, त्यामुळे ते प्रयत्न न करितां स्वस्थ बसून रहातात. असे लोक शेवटी आपला सर्वप्रकारे नाश करून घेतात, अशा लोकांना या लोकीं अभ्युदय व निध्रेयस् (मोक्ष) प्राप्त होत नाहीं. यास्तव सर्व दुःखे नाहींशी होण्याकरिता पौरुषप्रयत्नाशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं, असें वसिष्ठांनीं रामाला उपदेश करण्यापूर्वी बरील श्लोकांत स्पष्ट सांगितले आहे. आतां यासंबंधी वसिष्ठांनीं जें विवेचन केले आहे, त्याचा विचार करूं—

पौरुषाची व्याख्या.

मनुष्यानें योग्य दिशेनें व चिकाटीनें प्रयत्न केला असतां, त्याला ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक सुख निःसंशय प्राप्त झालेंच पाहिजे. चंद्रापासून शीतल आणि आल्हादकारक प्रकाश मिळतो, त्याप्रमाणे पौरुषप्रयत्ना- पासून चित्तशुद्धीच्या द्वारां जिवन्मुक्तेतुलाचा आनंद प्रत्येक जीवाला मिळणे शक्य आहे. हा आनंद मिळणे हाच खरा पुरुषार्थ. सज्जनसंगति आणि सच्छास्त्राचा अभ्यास यांच्या योगानें बुद्धि सूक्ष्म करून नेटानें सतत शास्त्रीय पौरुषप्रयत्न करीत राहणें, हाच पौरुष शब्दाचा खरा अर्थ होय, असें ज्ञाते लोक म्हणतात. अशा पौरुषाचा आश्रय केल्यानेंच इहलोकीं मनुष्याचें कल्याण होतें व शेवटीं त्याला सद्गतिहि मिळते. शास्त्रांनीं व सधुस्वामींनीं देश, काल, वर्तमान यांस अनुसरून करावयास सांगितलेल्या

कर्मांचें आचरण केलें तर चित्त शुद्ध होऊन आत्मज्ञानप्राप्तीकडे जाऊन मन वळतें; व तें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याची उत्कट इच्छा त्याचें ठिकाणीं उत्पन्न होते. तदनुसार तो अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास करण्यास प्रारंभ करतो. अशा तऱ्हेनें जो पुरुषार्थ प्राप्त करून घ्यावयाचा तो पौरुषानेंच प्राप्त होतो, हें जाणून आत्मसाक्षात्कार करून घेण्यासाठीं निरंतर प्रयत्न करावा व सगळ्या आणि सत्पुरुष यांची सेवा करून तो सफल करून घ्यावा. सारांश, दुःखानिवृत्ति होऊन सुख मिळवें, म्हणून सगळ्यांसाठीं व सत्पुरुषांनीं आखून दिलेल्या मार्गानें काया, वाचा, मन यांनीं नेटानें जें कार्य केलें जातें, तेंच पौरुष होय व असें पौरुषच फलद्रूप होतें.

पौरुष (प्रयत्न) आणि दैव यांचें ऐक्य.

पौरुषाचे दोन प्रकार आहेत. एक प्राक्तन व दुसरें ऐहिक.

(१) प्राक्तन पौरुष म्हणजेच स्वतःचें पूर्वजन्मांतील फलोन्मुख झालेले संचित पुण्य व पाप कर्म होय. अशा पौरुषाला दैव अथवा प्रारब्ध-कर्म असें म्हणतात. याच्याशिवाय दैव म्हणून काहीं निराळें नाहीं. या जन्मांत मनुष्यानें नेटानें प्रयत्न केला असतां पूर्व जन्मांतील पौरुषाला म्हणजेच दैवाला हाणून पाडतां येतें. बुद्धि आणि साहस यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषांनीं दृढ प्रयत्नानें अभ्यास केला असतां समुद्रमंथनासारखीं अचाट कृत्यें करितां येतात. मात पूर्वजन्मांतील पौरुष (दैव) नाहींसें करितां येईल यांत नवल तें काय ?

(२) ऐहिक प्रयत्नांचे शास्त्रीय व अशास्त्रीय असे दोन प्रकार मानले आहेत. त्यांपैकी अशास्त्रीय प्रयत्न अनर्थाळा कारण होतो व शास्त्राला अनुसरून केलेला प्रयत्न परमार्थ* प्राप्त करून देतो. दोन एडके आपआपसांत लढूं लागले म्हणजे कधीं एकाचा जय होतो तर कधीं दुसऱ्याचा जय होतो. त्याप्रमाणें

* परमार्थः—अनंतं समतानंदं परमार्थं विदुर्वुधाः ॥ २-६-३४
बुद्धीच्या समत्वापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनंदाच्या नित्य स्थितीला शांते लोक परमार्थ म्हणतात.

प्राक्तन आणि ऐहिक प्रयत्न एकमेकावर जय मिळविण्यासाठी लढत असतात. त्यामध्ये सामर्थ्याने जो कमी त्याला अर्थातच हार खावी लागते, यासाठी मनुष्याने शास्त्रीय नियमाप्रमाणे धैर्य घेऊन उत्तम उद्योग करावा, म्हणजे या जन्मात केलेला शास्त्रीय प्रयत्न यशस्वी झाल्याशिवाय निःसंशय रहाणार नाही. कित्येक वेळा शास्त्राने आखून दिलेल्या मार्गाने मनुष्य प्रयत्न करित असला तरी रोगादिकांसारखे अनर्थ उत्पन्न होतात; परन्तु आपले पूर्वाचेच कर्म अनर्थ उत्पन्न करित आहे असे त्या ठिकाणी समजावे, अशा ठिकाणीहि शास्त्रीय प्रयत्नाने अनर्थ उत्पन्न करणाऱ्या पूर्वाच्या कर्माचा पाडाव करावा. पूर्व-जन्मांतील कर्मफले मला विघ्न करित आहेत, असे मनात धाणून, त्यांना जोराने पायाखाली तुडव्यावे. कारण प्राक्तन कर्मे झालेली असल्यामुळे ती आहेत त्यांच्यापेक्षा बलवत्तर होणे शक्य नाही. या जन्मीच्या प्रत्यक्ष क्रियापुढे त्यांची काहीच किंमत नाही. पूर्वाच्या जन्मांतील कर्मफले नाहीशी होईपर्यंत मनुष्याने आपल्याकडून शक्य तितका प्रयत्न करावा. कालच्या दिवशी झालेले अजीर्ण आज केलेल्या लघनामुळे नाहीसे होते, त्याप्रमाणे पूर्वाच्या जन्मांतील कर्मांचे दोष या जन्मांतील शुभकर्मांनी नाहीसे होतात. म्हणूनच पापग्रहांची बाधा होऊ नये म्हणून त्या ग्रहांची शांति, दाने, मंत्र-तंत्र सांगण्यात आलेली आहेत. मनुष्याने शास्त्रशुद्ध प्रयत्न केला असता त्याच्या ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक सुखाच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात. पण शास्त्रविधीला घाब्यावर बसवून उद्योग न करता जो केवळ दैवावर अवलंबून राहतो, त्याला बरील सुखांपैकी कोणतेहि सुख मिळत नाही. तर उलट तो आपले अकल्याण करून घेतो. सारांश, शास्त्रांत सांगितलेल्या नियमांना घेऊन शुभ प्रयत्न केले असता, त्यांपासून शुभ फल मिळते व अशुभ प्रयत्न केले असता त्यांपासून अशुभ फल भोगावे लागते.

दैवाची व्याख्या.

प्राक्तनं पौरुषं तद्वै दैवशब्देन कथ्यते ॥ २-६-३५

“पूर्वजन्मांत केलेले शुभ आणि अशुभ प्रयत्न यांनाच दैव असे म्हणतात.”

‘मला दैव प्रेरणा करीत आहे’ ‘मी स्वतंत्र नसून दैवाच्या आधीन आहे’ ‘दैव किती बळवत्तर आहे’, असे दुयळे विचार ज्या दुर्दैवी मनुष्याच्या मनात येतात, त्याला पूर्वकालीं ज्या श्रेष्ठ महात्म्यांनीं स्वतःच्या पौरुषप्रयत्नांनीं पुस्कार्यप्राप्ति करून घेतली आहे, अशांची उच्च दृष्टि प्राप्त झालेली नसते व अशा निर्बुद्ध मनुष्याला पाहून लक्ष्मी आपली पाठ फिरविते. कोणतीही गोष्ट दैवानें प्राप्त होते, अशी ज्याची भावना असते, तो मनुष्य मूढबुद्धीचा असून त्याचा अखेरीस नाश होतो. आतां अशी स्थिति असतां सर्व लोक प्रयत्नशील कां होत नाहींत ? असा प्रश्न उत्पन्न होतो, याचें उत्तर ‘आळस’ आहे, असें वसिष्ठ सांगतातः —

आलस्यं यदि न भवेज्जगत्पथः कोवास्याद्बहुधनको बहुश्रुतोवा ॥
आलस्यादियमवतिः ससागरांता संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनश्च ॥

२-५-३०.

“या जगांत आळस नसता तर शोकडों अनर्थ उत्पन्न झाले नसते. आळस नसता तर प्रत्येक मनुष्य संपत्तिमान् आणि विद्वान् झाला असता. परंतु जगांत आळस असल्यामुळे ही संपूर्ण पृथ्वी असंख्य नरपशू आणि निर्धन मनुष्ये यांनीं भडन गेली आहे.”

“दैव मला अशा रीतीने प्रेरणा करीत आहे” या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नसून ही केवळ कुकल्पना आहे. पौरुषप्रयत्नाचा त्याग करून जो मनुष्य आळसानें स्वस्थ बसतो, तो भयम असून त्याचा त्याग करणेंच योग्य आहे. आपल्या व्यवहारांत कित्येक वेळां आपण स्वतःच्या प्रयत्नांनीं मिळविलेली वस्तु जर नष्ट झाली, तर त्याबद्दल खेद करीत बसणें योग्य नाही; कारण ज्या ठिकाणीं आपल्या सामर्थ्याचा उपयोग नाही, त्या ठिकाणीं शोक करण्यांत अर्थ कोणता ? आपले प्रयत्न ज्या ठिकाणीं व्यर्थ आहेत, त्या ठिकाणीं दुःख करीत बसणें म्हणजे आपण केव्हां तरी मरणार आहोंत म्हणून रोज रडत बसण्यासारखेंच आहे ! जगांतील सर्व गोष्टी देश, काल, क्रिया व द्रव्य यांच्या सामर्थ्यामुळे सिद्ध होत असतात, आणि जो अधिक प्रयत्न करितो, तो यशस्वी होतो, असा सिद्धांत आहे. यासाठीं

पौरुषाचा आश्रय करून सच्छास्त्र व सत्समागम यांच्या साहाय्याने अंतःकरण शुद्ध करून घेऊन मनुष्याने संसारसमुद्रांतून तरून जावे.

दैवाचे मिथ्यात्व.

दैव म्हणतात ते काय आहे ! दैवाला विशिष्ट आकार नाही. दैव दिसू शकत नाही. किंहुना त्याला अस्तित्वच नाही. विवेकी पुरुषाच्या दृष्टीने दैव ही नुसती कल्पना आहे. पौरुषप्रयत्नामुळेच प्राप्त होणाऱ्या इष्ट किंवा अनिष्ट फलालाच लोक दैव म्हणतात. यत्नावाचून पुढे प्राप्त होणाऱ्या भोगांनाच दुसरे कित्येक (लोकायतिक) दैव असे म्हणतात. दैव हे प्रत्यक्ष या जगांत दिसत नाही ! ते दुसऱ्या कोणत्या लोकांत आहे, असेही नाही. मनुष्य उत्पन्न होतो, वाढतो व शेवटी म्हातारा होतो, परन्तु या तिन्ही अवस्थांमध्ये दैव म्हणून कोर्ट असल्याचे दिसून येत नाही. दैव हे आकाशाप्रमाणे असून ते कोणाचेही वर वाईट करू शकत नाही. आकाशाला वास्तविक काही रंग नसता त्यामध्ये नीलवर्णाचा भास होतो, त्याप्रमाणे दैव चांगले किंवा वाईट करिते, असे मूढ मनुष्यांना केवळ भ्रांतीमुळे वाटते. मूढपणामुळे ज्याला दैव आहे असे वाटते, त्याने त्या दैवाची परीक्षा करण्याकरिता अग्रिमध्ये उडी टाकून अंगाचा दाह होतो की नाही, ते पहावे व दाह झाला असता दैव त्याचे निराकरण करिते का काय ते पहावे ! सर्व गोष्टी जर दैवाने होत असतील, तर स्नानदानादि क्रियाहि दैवच करू शकेल ! मग शास्त्रोपदेश निरर्थक ठरून मनुष्य भाषण करण्याला सुद्धा असमर्थ होईल. वाणीला प्रेरणा जर दैवाने होत असेल, तर कोण कोणाला उपदेश करणार ! दैव प्रत्यक्ष दिसत नसले, तरी क्रियेचे फल प्राप्त होण्याला त्याची मदत होते, असे म्हणावे, तर तसाहि अनुभव येत नाही. हालचाल केल्याने फलप्राप्ति होत असल्याने अखेरीस दैवाची कल्पना करणे व्यर्थ आहे, असेच म्हणावे लागते. शरीरांतील हाताशी लेखणी किंवा शस्त्र यांचा संयोग होणार नाही, तर त्याच्या ठिकाणी काहीच कर्मकर्तृत्व रहाणार नाही. कारण हातच पंगु झाला, तर हाताचे कार्य दैवाला करिता येणार नाही, मन, बुद्धि यांच्याप्रमाणे दैवाला काही करण्याचे सामर्थ्य

आहे, असाहि अनुभव नाही. अर्थात् दैव खोटं आहे, असेंच म्हणावें लागतें. कर्तृत्वासंबंधानें जर कल्पना करावयाची तर पौरुषाकडेच कर्तृत्व कां देजं नये ? सर्वे कार्ये करण्याचें सामर्थ्य जर दैवामध्ये आहे, असें असेल तर सर्वे मनुष्यांनीं खुशाल घोरत पडावें. दैव काय करावयाचें आहे तें करील, असा अर्थ निष्पन्न होतो. सारांश, दैव केवळ मूढांची कल्पना आहे. त्या कल्पनेत जे गुरफटून जातात, त्यांचा नाश होतो. आतां दैवाच्या कल्पनेचा काय उपयोग होतो. तो वासिष्ठ सांगतातः—

दैवमाश्यासनामात्रं दुःखे पेलवबुद्धिषु ॥ २-७-१५

दुखळ्या बुद्धीच्या मनुष्यांना दुःखांत किंचित् समाधान व्हावें, इतकाच दैवाचा उपयोग आहे.

दृष्टांत, युक्ति आणि ऐतिहासिक प्रमाणें यांच्या योगानें पौरुषप्रयत्नाच्या श्रेष्ठपणाचें समर्थन.

बुद्धिमान् पुरुष पौरुषाचा आश्रय कलनच उत्तम गतीला प्राप्त होतात. या जगांत जे लोक शूर, पराक्रमी, बुद्धिमान् व पंडित म्हणून प्रसिद्धीस आले, ते पौरुषाचा आश्रय केल्यामुळे. अशा स्थितींत दैवावर अवलंबून रहाण्यांत काय अर्थ आहे ? एखादा मनुष्य पुष्कळ दिवस जगणार, असें भविष्य ज्योतिषानें वर्तविलें आणि अशा स्थितींत त्या मनुष्याचा शिरच्छेद केला असतांहि तो जगला, तर मात्र दैव कार्यकारी आहे असें म्हणतां येईल. एखादा मनुष्य पंडित होणार, असें ज्योतिषानें भाकित केलें; परंतु अध्ययन न करतां तो मनुष्य विद्वान् होऊं शकला, तर दैवांत सामर्थ्य आहे, असें म्हणणें योग्य होईल. बुद्धि, मन आणि इंद्रिये यांचा प्रयत्न हें पुरुषार्थाचें साधन असून त्यांच्या योगानें फल प्राप्त झाल्यावाचून रहात नाही. चित्ताच्या ठिकाणीं विषयाची ज्याप्रमाणें स्फूर्ति होते, त्याप्रमाणें मनाचा व्यापार सुरू होतो. तदनुसार देहांतील अवयवांच्या क्रिया होऊं लागतात; व अखेरीस क्रियेप्रमाणें फलसिद्धि होते. बाल्यावस्थेपासून सर्व ठिकाणीं ही गोष्ट अनुभवानें सिद्ध झालेली आहे. परंतु दैवानें कार्य सिद्ध होतें, असें मात्र कोठेंहि दिसून येत नाही. अर्थात् जगांत पौरुषच श्रेष्ठ आहे. यासंबंधीं खालील दाखले प्रसिद्ध आहेत.

(१) शिलाद—या नांवाचा एक मुनि निपुत्रिक होता त्याने पुत्रप्राप्त्यर्थ शंकराची आराधना करून त्याला प्रसन्न करून घेतले. शंकराने ' वर माग ' असे म्हणताच आपल्याला पुत्रप्राप्ति व्हावी, असा त्याने वर मागितला. त्यावर ' मीच अंशावतार धारण करून तुझ्या पोटी येईन, परंतु माझ्या अंशापासून झालेला तो पुत्र सोळाव्या वर्षी मृत्यु पावेल,' असे शंकराने सांगितले. पुढे शंकराच्या वराप्रमाणे शिलादाला नंदी नांवाचा पुत्र झाला. आपला मृत्यु सोळाव्या वर्षी आहे, ही गोष्ट समजताच नंदीने तपश्चर्या करून शंकराची आराधना करण्यास सुरवात केली. सोळावे वर्ष भरत आले तरी नंदीचे तप चालूच होते. इतक्यांत त्याचा मृत्युसमय प्राप्त झाला. नंदी सरोवराच्या काठी शिवलिंगार्चन करीत असता यमाने आपले पांश टाकून त्याला बांधले, परन्तु तितक्यांत शंकर प्रगट होऊन त्यांनी त्याला यमाच्या हातून सोडवले; आणि त्याला जरामरणरहित असा आपला अनुचर केले.

(२) बलि—प्रभृति दानवांनी तपादि शुभ-उद्योग करून-हत्ती कमलिनीचा विध्वंस करून टाकतात, त्याप्रमाणे सकल ऐश्वर्यसंपन्न आणि महापराक्रमी अशा देवांचाहि विध्वंस केला.

(३) महत्—राजाच्या यज्ञांत इंद्राने विघ्न उत्पन्न केले, तेव्हा संवर्त ऋषीने आपल्या तपोबलाने देवासुरांनी युक्त असलेली ब्रह्मदेवाच्या सृष्टिसारखी दुसरी सृष्टि निर्माण केली.

(४) विश्वामित्राने मोठ्या दृढनिश्चयाने वारंवार उग्र तपश्चर्या करून दुष्प्राप्य असे ब्राह्मणत्वहि संपादन केले.

(५) उपमन्यु—पाण्यांत कालवलेले पीठ अमृताप्रमाणे प्राशन करणाऱ्या, अठरा वर्षे दरिद्री उपमन्यूनने आपल्या तपःसामर्थ्याने क्षीर-समुद्र प्राप्त करून घेतला.

(६) श्वेतमुनि—त्रैलोक्यांतील केवळ महत्त्व असे ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश यांना तृणाप्रमाणे भक्षण करणाऱ्या कालालादि श्वेतमुनीने आपल्या दृढ भक्तीने जिंकले.

(७) सावित्री—पतिव्रता सावित्रीनें नम्रपणानें यमार्शी भाषण करून मोठया युक्तीनें यमाला जिंकलें आणि आपल्या सत्यवान् नामक पतीला परलोकांतून परत आणलें.

(८) अगदीं अलीकडचे उदाहरण म्हणजे श्री शिवाजी महाराजांनीं स्वराज्य स्थापिलें, तें पौरुषाच्या सामर्थ्याचेंच प्रत्यक्ष फल होय.

अशा तऱ्हेचीं अनेक ऐतिहासिक उदाहरणें देतां येतील. असो, आपल्या कुटुंबाचें पोषण करणें, शत्रूवर चढाई करून जाणें, विलास भोगणें वगैरे सर्व गोष्टी मनुष्याच्या पौरुषप्रयत्नाचेंच फल आहे. तार्किक, मंत्र वगैरेचा त्या ठिकाणीं कांहीं उपयोग नाही. इतकेंच नव्हे, तर नानातऱ्हेच्या उच्चनीच स्वाच्यावर आलेल्या मोठमोठया संकटांतून यचावले आहेत. औरंगजेब बादशहाच्या कारागृहांत सापडलेले श्री शिवाजी महाराज दैवावर भरंवसा न ठेवतां मोठया युक्तीनें व पौरुषानें आप्याहून सुटले, ही गोष्ट सर्वश्रुतच आहे. सारांश, सर्व गोष्टी पौरुषानेंच सिद्ध होतात. जो भोजन करितो, तोच तृप्त होतो. जो भोजन करित नाही, तो तृप्त होत नाही. जो चाट चालतो, तोच मुकामाला जाऊन पोहोचतो. जागच्याजागीं बसून राहणारा पोहोचत नाही. जो भाषण करितो, तो दुसऱ्यावर परिणाम करू शकतो. जो बोलतच नाही, त्याचा कांहींच परिणाम होऊं शकत नाही, या उदाहरणावर पौरुषाबुद्धेच फलप्राप्ति होते हें ठरतें. जो मनुष्य जसाजसा प्रयत्न करतो, तसें तसें फल त्याला मिळतें, परंतु स्वस्थ बसून कोणतेंहि फल मिळत नाही.

सर्व दुःखांचा क्षय होण्याच्या कार्मां पौरुषप्रयत्नाव्यतिरिक्त दुसरा उपाय नाही. परंतु बाटेल तसा प्रयत्न करून कांहीं उपयोग नाही. कारण कितीहि भरमसाट प्रयत्न केला तरी दगडापासून रत्न कधीं तरी पैदा झालें आहे कां ? तो पौरुषप्रयत्न सच्छास्त्राचा व्यासंग आणि सत्पुरुषांचा सहवास यांनीं युक्त असला तर तो आत्मज्ञान करून देण्याला समर्थ होतो. याविरहित केलेला प्रयत्न सफल होत नाही. हा पुरुषप्रयत्न लहानपणापासूनच केला पाहिजे. तेव्हांपासून

त्याला वर सांगितल्याप्रमाणे सच्छास्त्र व सत्संग यांची जोड असली पाहिजे. तशी असेल तर आत्मज्ञान होऊ शकते.

लोक आणि शास्त्र यांना अविरोधो अशा वृत्तीचा अवलंब करून मनाला संतुष्ट राखावे. आपल्याकडून शक्य तितका प्रयत्न करून आत्मज्ञानाच्या वायतीत मनाला उद्दिग्ध होऊ न देता सज्जनांचा* सहवास आणि सच्छास्त्राचा+ निरंतर अभ्यास करावा. प्राप्त झालेल्या अर्थाने संतुष्ट राहून जो निश्चकर्मापासून पराङ्मुख होतो आणि सत्पुरुष व सच्छास्त्र यांची कास धरतो तो लवकर मुक्त होतो.

पूर्वजन्मांतील कर्माने मनुष्याच्या मनामध्ये शुभ व अशुभ वासना उत्पन्न होतात व त्यामुळेच कायिक, वाचिक व मानसिक कर्मे निर्माण होतात. 'जशी वासना तसे कर्म', असा नियम आहे. शुभ आणि अशुभ असे वासनेचे दोन प्रकार आहेत. आपल्या मनात पूर्वकर्मांमुळे अशुभ वासना उत्पन्न झाली आहे, असे दिसून आले की, दृढ विचाराने व अभ्यासाने शुभ वासना जोरदार करून अशुभ वासना क्षीण करून टाकावी. प्राप्त कर्माने (देवाने) आपली सध्याची स्थिति नियमित झाली आहे व आपल्याला कर्मांच्या वायतीत मुळीच स्वातंत्र्य नाही, अशी भावना झालेली असते, ती बरोबर नाही. वासना (शुभ किंवा

* सज्जनः—लोभमोहरूपं यस्य तनुतानुदिनं भवेत् ॥

यथाशास्त्रं विहरति स्वस्य कर्मसु सज्जनः ॥ ४-३३-१५

“ ज्याचे लोभ, मोह व क्रोध हे दोष कमी कमी होत चालले आहेत व जो वर्गाश्रमाला अनुसरून प्राप्त झालेली कर्मे यथाशास्त्र करण्यात मग्न झाला आहे, त्याला सज्जन म्हणतात.

+ सच्छास्त्रः—अध्यात्मविद्या विद्यानां प्रधानं तत्कथाश्रयम् ॥

शास्त्रं सच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यते तद्विचारणात् ॥ ३-६-२१

सर्व विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या श्रेष्ठ असून ज्या शास्त्रामध्ये अध्यात्मविषयक कथा प्राधान्ये करून असतात त्याला सच्छास्त्र असे म्हणतात आणि ह्या शास्त्राच्या परिशीलनेने मनुष्य मुक्त होतो.

अशुभ) पूर्वकर्मानें निर्माण होईल; परंतु तदनुसार कर्म करणें किंवा न करणें हें आपल्या हातचें आहे. यासाठीं शुभवासना वाढवून 'अशुभ वासनांचा नायनाट करावा व या कार्मां मनाचें सर्व सामर्थ्य खर्ची घालावें. शुभ वासना दृढ करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, पुढें स्वकर्मांच्या निष्काम आचरणानें चित्त शुद्ध होऊन साक्षात्कार झाला म्हणजे शुभ वासनांचाहि त्याग करण्याचा अभ्यास केला पाहिजे. कारण, सर्व वासना नाहींशा झाल्याशिवाय परमानंदाची स्थिति लाभणार नाही.

उपसंहार.

सारांश, या जगांत सर्व कांहीं पौरुषप्रयत्नानें साध्य होत असतें. राजेलोक झाले तरी पौरुषप्रयत्नानें राज्यें संपादन करीत असतात. कोणी आयतें राज्य आणून त्यांच्या स्वाधीन केलें आहे, असें केव्हांहि घडत नाही. यास्तव राजस आणि तामस यांसारख्या कोणत्याहि कनिष्ठ जातींच्या पुरुषांनी निराश होऊन स्वस्थ बसूं नये; तर त्यांनीहि चिखलांत रतलेल्या गाईप्रमाणें आपल्या सुद्धीला विपवपंकांतून बाहेर काढण्याचा प्रयत्न करावा. संताना सात्त्विकी जातीचा जो उत्तम जन्म प्राप्त झालेला असतो, तेंहि त्यांच्या आत्मविवेकाचें व पौरुष प्रयत्नाचेंच फल होय. चित्तरूपी स्फटिक मणि पौरुषप्रयत्नामुळे उत्पन्न निर्मळ झाला म्हणजे त्याच्यामध्ये शुद्ध आत्मस्वरूपाचें प्रतिबिंब पडतें. यास्तव बाहेर दाखानें आंखून दिलेल्या मार्गानें सदाचरण करावें, पण आंतून सर्व एषणांचा त्याग करावा. कोल्याप्रमाणें स्वार्थकपरायण आणि परवंचक बसूं नये. तसेंच मूढ बालकाप्रमाणें यथेष्टाचरणहि करूं नये. शुद्ध सात्त्विक जीवन्मुक्तांचे ठिकाणीं असणारे शमदमादि स्वामाविक गुण, जे पुरुष पौरुषप्रयत्नामुळे आपल्या अंगीं बाणवून घेतात, ते क्रमानुक्रमानें ज्ञानसंपन्न होऊन देवदीं जीवन्मुक्त होतात. या मृतलावर, अंतरिक्षांत किंवा देव लोकांत अशी एकहि वस्तु नाही की, जी पौरुषप्रयत्न करणाऱ्या गुणवान् पुरुषाला प्राप्त होत नाही. अर्थात् दीर्घाद्योगानें सर्व कांहीं प्राप्त होतें. सारांश, दैव आणि पौरुष यांच्या बलाबलाचा विचार करून पौरुषप्रयत्नानें बागलें असतां निश्चयानें यशप्राप्ति होते, अशी मुमुक्षूंनीं आपल्या मनाशीं खणगांठ बांधून

ठेवावी, आणि सत्पुरुषांची सेवा करून आत्मज्ञानासाठी प्रयत्न करावा. या जन्मांत केलेला पौरुषप्रयत्न निव्वयाने सिद्धीस जातो असे जाणून, ब्रह्मज्ञानी पुरुषांना अनन्यभाषाने शरण जाऊन त्यांनी दिलेल्या उत्कृष्ट आणि मधुर अशा आत्मज्ञानोपदेशरूपी औपधाचे सेवन करून जन्ममरणरूपी रोग नाहीसा करावा.

आता यावर कोणी असे म्हणेल की, दैवाचे सर्वस्वी निराकरण करून चालणार नाही; कारण दैव जर मुळाचे मानले नाही, तर आपण ज्या अनेक अवघटित घटना पाहतो, त्यांची उत्पत्ति लावता येणार नाही. एखाद्या राजाला वारस नसल्यामुळे हत्तीला शृङ्गावरून त्याच्या सोंडेत एक द्वार देण्यांत येतो व तो हत्ती ज्या मनुष्याच्या गळ्यांत द्वार घालील, त्याला राज्यपद देण्याची पूर्वी बहिष्वाट असे. * अशा तऱ्हेने हत्तीने एखाद्या भिक्षुकाच्या गळ्यांत द्वार घालावा व त्याला राज्यपद देण्यांत यावे ! अगदी अशासारखी अलीकडील गोष्ट म्हणजे श्री सयाजी महाराज राज्यपदावर आरूढ होण्याच्या पूर्वी गुरे राखीत असता त्यांची निषड होऊन ते एका दोन कोटींच्या संस्थानाचे अधिपति झाले, ही होय ! गिरणीतील एखाद्या मजुराने लॉटरीचे तिकिट खरे व त्याचे पन्नास हजार रुपये वर्षीस येऊन तो मजूर अनेक नोकर ठेवण्यासारखा एकदम श्रीमंत व्हावा; याची उत्पत्ति लावता येत नाही. या उलट मनुष्याच्या ध्यानीमनी नसता त्याला अपघात व्हावा ! रस्त्यातून चालता चालता अंगावर बीज पडावी ! राष्ट्रांत लढाई अगर यादवी उत्पन्न होऊन आपला कांहीं एक संबंध नसताना व आपण सद्गर्तनाने व सद्भिचाराने वागत असताहि आपली वायकापोरे आपल्या डोक्यादेखत मारली जावीत ! यावरून दैवगति विचित्र आहे, असे मानणे भाग पडते.

यास उत्तर असे आहे की, दैवगति हे तरी पूर्वजन्मीच्या शुभ व अशुभ प्रयत्नांचेच प्राप्त फल आहे, असा विचार करून चांगल्या गोष्टी (सयाजी महाराजांना राज्य मिळाले त्याप्रमाणे) प्राप्त झाल्या असता या जन्मीच्या

* या ग्रंथाचा भाग दुसरा-गांधी ब्राह्मणाची गोष्ट २० वी यांत चांडालाच्या गळ्यांत हत्तीने माळ घातली म्हणून त्याला राज्यपद मिळाले, असे वर्णन आहे.

प्रयत्नांत भर पडून दुर्घात साखर पडल्यासारखे होईल व वाईट गोष्टी प्राप्त झाल्या असता, प्राक्तन जन्मांतील वाईट कर्मांचे हे फल मला मिळत आहे, तेव्हा या जन्मीं तरी माझ्या हातून वाईट कर्मे होऊ नयेत, असा मनास बोध मिळून नेटाने उद्योग केला असता वाईटांतूनहि चांगले निघेल. याप्रमाणे विचार करून योग्य दिशेने प्रयत्न करीत राहणेच ध्येयस्वर ठरते.

शिवाय बरील उदाहरणे हीं नियम नवून अपवाद आहेत, म्हणून त्यांचा आधार घेऊन स्वस्थ बसणे योग्य होणार नाही. पुरुषार्थाचा परिणाम मनुष्यास सतत अधिक कार्यक्षम करण्यांत व दुर्दैवाच्या कल्पनेची तीव्रता कमी करण्यांत होईलच होईल, असा सूक्ष्म माणसाने विचार करून सतत पौरुष प्रयत्नाचाच अवलंब करावा, हेच योग्य ठरते.

नियतीचे स्वरूप.

उत्पत्ति प्रकरण सर्ग ६२ मध्ये या नियतीचे वर्णन आले आहे. वसिष्ठांनी परब्रह्माची स्पर्धारूपधारण करणारी जी चिच्छाक्ति हिलाच नियति असे म्हटले आहे. या नियतीला महाशक्ति, महासत्ता, महादृष्टि, महाक्रिया इत्यादि निरनिराळीं नावे देण्यांत आली आहेत. ही ईशसंकल्प-रूप नियति ईश्वराच्या सामर्थ्यामुळे उदयास आली असून तिच्यामध्ये केव्हाहि बदल होऊ शकत नाही. या नियतीच्या अनुरोधाने परमेश्वर सृष्टीच्या आरंभी ज्या ज्या पदार्थांचे संकल्प करितो, ते ते पदार्थ भासमान होऊ लागतात व ते कल्पांतपर्यंत कायम टिकतात. उदाहरणार्थ स्पर्ध हा वायूचा गुणधर्म असावा, अशी कल्पना ईश्वराने सृष्टीच्या आरंभी केली असून वायूचा तो धर्म अद्यापि कायम आहे. ज्या पोकळीची कल्पना ईश्वराने केली, तिला आकाश म्हणतात व त्या पोकळीमध्ये जी स्पर्ध कल्पना केली आहे, तिला वायु म्हणतात. सर्व वस्तूंमध्ये जी हालचाल होतांना दिसते, तिचे कारण हा वायूच होय. आखिल स्यावरजंगम पदार्थांमध्ये वायु असतो. ह्या वायूला प्राण असे म्हणतात. जंगम वस्तूंमध्ये प्राणवायूची हालचाल व्यक्तीच्याने दिसते, पण स्यावर पदार्थांत तशी दिसत नाही, हाच काय ता स्यावर आणि जंगम वस्तूंमध्ये भेद आहे. सारांश, आदिसर्गामध्ये परमेश्वराने पदार्थांच्याबद्दल जशी भावना केली आहे, तदनुसार जगांतील पदार्थ सक्रिय

किंवा अक्रिय बनले आहेत; आणि ही नियति आदिसर्गापासून अद्याप-
 पावेतो अवचित राहिली आहे व यापुढेहि जगाच्या अंतापर्यंत तशीच
 रहाणार, ह्या नियतीला दैव असेहि म्हटले आहे. ही दैवरूप नियति जगा-
 मध्ये उत्पन्न होणाऱ्या सर्व प्राण्यांच्या कर्मानुसार त्याला फळ देण्याची
 व्यवस्था लावीत असते. “अमुक प्राण्याने अमुक अमुक तऱ्हेने हालचाल
 करावी व अमुक रीतीने भोग्य विषय भोगावे.” अशा प्रकारचे प्रत्येक
 प्राण्याविषयीचे विचित्र भविष्य ही नियतिच ठरवीत असते. प्राण्यांचे अदृष्ट
 (प्राक्तन कर्म) आणि ईश्वरसंकल्परूप नियति ही दोघेहि हे जग अस्ति-
 त्वांत असेपर्यंत निरनिराळी राहून एकमेकांना सहाय्यभूत होत असतात.
 अदृष्ट आणि नियति या दोन्ही सत्ता पौरुषप्रयत्नाच्या अधीन असल्यामुळे
 प्रत्येक कल्याणेश्च पुरुषाने आपल्या स्वाधीन करून घ्याव्या. आता याविषयी
 कोणी असा प्रश्न करील की, अदृष्ट आणि नियति यांच्या सत्तेपुढे पौरुषप्रयत्नाचे
 काय चालणार? परंतु याचे समाधान असे आहे की, परमेश्वरसुद्धा
 आदिसर्गापासून प्रयत्नाविषयी पराङ्मुख असता, तर त्याची बुद्धि, तिच्या
 स्वदापासून उत्पन्न होणारे कर्म, कर्मापासून उत्पन्न होणारे भूतभौतिकादि
 सर्व पदार्थ, यापैकी कांहीच उत्पन्न झाले नसत. म्हणून परमेश्वराने सत्य-
 संकल्परूप पौरुषप्रयत्न केल्यामुळे सृष्टीच्या वेळी निर्माण केलेले पदार्थ आतां-
 पर्यंत जसेच्या तसे टिकून राहिले आहेत व यापुढे ते कल्पान्तापर्यंत तसेच
 टिकून रहातील. या जगामध्ये जीवांना ज्या वस्तू प्राप्त करून घ्याव्याच्या
 असतील, त्या वस्तू त्यांना पौरुषप्रयत्नानेच साध्य व्हाव्या, अशी नियति त्या
 जगन्निर्यंत्याने ठरविली आहे. फक्त फरक काय तो एवढाच की, कोणाला
 स्वतःच्या प्रयत्नाने तर कोणाला दुसऱ्याच्या प्रयत्नाने सर्व वस्तू मिळाव्यात
 अशी जणू काय परमेश्वराने व्यवस्था करून ठेवली आहे. स्वतःच्या प्रयत्नाने
 मिळाले, म्हणजे त्याला पौरुषप्रयत्न म्हणतात व दुसऱ्याच्या प्रयत्नाने मिळाले
 म्हणजे त्याला दैव असे म्हणतात. बापाच्या पैशावर मुलाने चैन करावी
 किंवा सासऱ्याला मुलगा नसला की जावयाची पोळी पिकलीच. एखाद्याचा
 प्रयत्न दुसऱ्याला जसा फळ देतो तसा तो दुसऱ्याच्या हानीसहि कारण होतो.

दैव मोठें गमतीदार आहे !

प्रयत्नानें फळ मिळालें तरी दैवच. नाही मिळालें तरी दैवच. दोघां विद्यार्थ्यांनीं वर्षभर सारखा अभ्यासरूप प्रयत्न केला. परंतु त्यापैकीं एक परीक्षेंत उत्तीर्ण झाला. तो म्हणतो कीं, मी उत्तीर्ण झालों, तें माझ्या दैवांत होतें म्हणूनच झालों. दुसरा उत्तीर्ण झाला नाही. तो म्हणतो, कीं माझ्या दैवांतच उत्तीर्ण होण्याचें नव्हतें. याप्रमाणें प्रत्येकजण दैव मानीत असतो व प्रयत्न मात्र करितच असतो. अशी मोठी गंमत आहे. यावरून या जगामध्ये प्रत्येक प्राणिमात्राला जें काहीं मिळत असतें, तें त्याच्या पूर्व-जन्मांतील स्वतःच्या किंवा दुसऱ्याच्या प्रयत्नाचेंच फळ आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मोक्षपुरुषार्थ मात्र ऐहिक पौरुषप्रयत्नानेंच सिद्ध होत असतो, यांत तिळमात्र शंका नाही.

पौरुषप्रयत्नच श्रेष्ठ ठरतो.

प्रश्नः—अजगरवृत्तीच्या पुरुषांना स्वस्य वसूनहि दैवानें आयतें खावयास मिळतें, तर मग प्रयत्नाची काय जरूरी आहे ?

उत्तरः—हें म्हणणें बरोबर नाही; कारण दैवानें अन्न प्राप्त होतें, असें एक वेळ घडून चाललें, तरी तें चावण्याला आणि पचविण्याला प्राणवायूची हालचाल बगैरे सारखे प्रयत्न चालूं असतातच कीं नाही ? मग त्याची क्रिया-शून्यस्थिति ती कोठें राहिली ?

प्रश्नः—अन्न न खातां वायु भक्षण करूनहि काहीं काल जगतां येणें शक्य नाहीं कां ? अशा स्थितींत जर जगतां येतें, तर त्या ठिकाणीं प्रयत्नाची काय जरूरी आहे ?

उत्तरः—हें म्हणणें चुकीचें आहे. अन्नपाण्यावांचून काहीं काल मनुष्य जगला, तरी त्याला श्वासोच्छ्वासादि क्रिया करावी लागते ना ? कारण श्वासोच्छ्वासरूप प्रयत्न न झाल्यास मनुष्य जगणेंच शक्य नाही ! सारांश, अन्न मिळविणें, खाणें, पिणें, जगणें बगैरे सर्व गोष्टी प्रयत्नाचीन आहेत.

प्रश्नः—चित्ताला विधांति देणाऱ्या प्राणनिरोधाचा अभ्यास करून जो योगी निर्विकल्प समाधीत स्थिर झालेला असतो, तो प्राणनिरोधाने जगत असल्यामुळे, जगण्याला प्राणवायूची जरूरीच आहे, असे तरी निश्चयाने कसे म्हणता येईल ?

उत्तरः—हैहि म्हणजे बरोबर नाही. कारण जो योगी प्राणाच्या हालचालीवाचून काही काल जगू शकतो, त्याच्या त्या जगण्याला प्राणनिरोधाचा प्रयत्न कारणीभूत झालेला असतो. त्याला काही नुसत्या दैवावरच जगता येत नाही.

यावरून शेवटी शारीरिक पौरुषप्रयत्नच दैवाहून श्रेष्ठ आहे, असेच स्पष्ट दिसून येते.

प्रकरण १४ वे.

मोक्षाचे चार द्वारपाल.

अंतःकरणाची शुद्धि झाल्याशिवाय आत्मज्ञानाचा उपदेश ग्रहण करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही, हा जो सर्व अध्यात्मग्रंथांचा सिद्धांत, तो वासिष्ठाला पूर्णपणे मान्य आहे. हें खालील श्लोकावरून स्पष्ट दिसते:—

मनस्युपशमं याते त्यक्तभोगैपणे स्थिते ॥

कशायपाके निवृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य च ॥ नि. पू. १०१-१०

यांति चेतसि विश्रान्तिं विमला देशिकोक्तयः ॥

यथा सितांशुके शुद्धे विंदवः कुंकुमांभसः ॥ नि. पू. १०१-११

वासनात्मसु यातेषु मलेषु विमलं सखे ॥

यद्वक्ति गुरुरन्तस्ताद्विशतीपुर्यथा विसे ॥ नि. पू. १०१-१४

“सर्वे विषयोपभोगांच्या तृष्णा टाकून मन शांत झाले असता व सर्व इंद्रियांची आपआपल्या विषयांसंबंधी असणारी आसक्ति निवृत्त झाली असता, चित्तांत सद्गुरूंच्या निर्मल उपदेशोक्ति शुभ्र वस्त्रावर केशरी रंगाच्या येवाप्रमाणे विभ्रान्ति पावतात. वासनारूपी मळ निघून गेले असता कमलनालांत बाण-जसा घुसतो, त्याप्रमाणे शुद्ध झालेल्या अंतःकरणांत गुरु जे बोलतो ते प्रवेश करते.”

स्मृतिकार्यांनी सांगितल्याप्रमाणे ‘कशाये कर्मभिः पके ततो ज्ञानं प्रजायते’ म्हणजे स्वकर्मांच्या अनुष्ठानाने मनाचे कामक्रोधादि मळ नाहीसे झाले असता आत्मज्ञान प्रकट होतं. असा शुद्धांतकरण झालेला मनुष्य आत्मज्ञानाचा अधिकारी म्हणजे श्रीमत् शंकराचार्यांचे वेळेपासून योज्याशा निराळ्या तऱ्हेने प्रसिद्धास आलेले साधनचतुष्टय याने संपन्न होतो. हें साधनचतुष्टय पुढीलप्रमाणे आहे.

साधनचतुष्टय.

(१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः—नित्यवस्तु व अनित्यवस्तु कोणती हें समजणे.

(२) इहामुत्रफलभोगविरागः—इहलोकांतील व परलोकांतील विषया-
संबंधी वैराग्य.

(३) तीव्रमुमुक्षाः—संसारोत्तून मुष्ट्याची उत्कट इच्छा.

(४) शमदमादिशदकसंपत्तिः—(१) शमः—मनाची शांति,
(२) दमः—सर्वे इंद्रियांचा जय, (३) उपरमः—विषयोपमोगाविपर्या
आसक्ति नशे, (४) तितिक्षाः—सुखदुःखादि द्वंद्वे सहन करणे, (५)
श्रद्धाः—वेद, शास्त्र व गुरु यांवर विश्वास, आणि (६) समाधानः—
प्रारब्धानुसार जे काही मिळेल, त्यावर संतुष्ट रहाणे.

ही चार साधनें प्राप्त झाल्याशिवाय आत्मज्ञानाचा उपदेश ग्रहण
करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. पण मुमुक्षुव्यवहार प्रकरण सर्ग
१६ मध्ये

संतोषः साधुसंगश्च विचारोऽथ शमस्तथा ॥

एतएव महाभोचाधुपायास्तरणे नृणाम् ॥ २-१६-८

“ बसिष्ठांनीं संसारसमुद्रांतून तहून जाण्यास शम, संतोष, विचार व साधु-
समागम हे चार उपाय किंवा चार साधनें सांगितली आहेत. ” हीं साधनें
बरील श्रीमदाचार्यांच्या साधनचतुष्टयातून थोडीशी निराली आहेत. कारण
आचार्यांनीं चारीहि साधनें आवश्यक म्हणून मानली आहेत. पण वासिष्ठां-
तील हीं चार साधनें वैकल्पिक मानली आहेत. कारण या चारांपैकी
कोणताहि साधन चांगलें संपादन केलें म्हणजे बाकीचीं तिन्ही साधनें
आपोआपच प्राप्त होतात, हें पुढील दोन श्लोकांत दाखविलें आहेः—

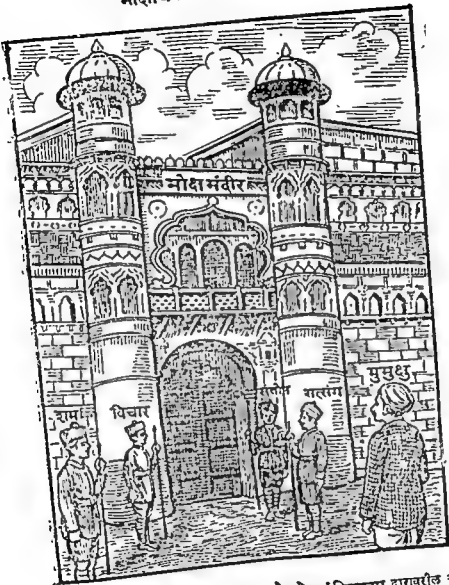
एकस्मिन्नेव वै तेषामभ्यस्ते विमलोदये

चत्वारोऽपि किलाभ्यस्ता भवंति सुधियां वर ॥ २-१६-११

एकोऽप्येकोऽपि सर्वेषामेषां प्रसवभूरिव ॥

सर्वसंसिद्धये तस्माद्यत्नेनैकं समाश्रयेत् ॥ २-१६-१२

‘ या चार उपायांपैकी कोणत्याहि एका उपायाचा एकाग्रतेने अभ्यास
करून त्याची प्राप्ति करून घेतली असतां बाकीच्या उर्वर उपायांची प्राप्ति
होते. यासाठीं दृढ प्रयत्नाने कोणताहि एक उपाय संपादन करावा. ’

शम, विचार, संतोष व सत्संग हे मोक्षमंदिराच्या दारावरील चार द्वारपाल आहेत. यापैकी कोणताही एखादा द्वारपाल जरी तुझ्या हस्तगत झाला, तरी याकडे द्वारपाल तुला बघा होऊन मोक्षरूपी राजमंदिराचे द्वार तुला खुले करून देतील. (पृष्ठ ८६.)

हे वरील चार उपाय म्हणजेच शम, विचार, संतोष व सत्संग हे मोक्षमंदिराच्या दारावरील चार द्वारपाल आहेत, असे वर्णन करण्यांत आले आहे. यांपैकी कोणताहि एखादा द्वारपाल जरी तुझ्या हस्तगत झाला, तरी याकीचे द्वारपाल तुझ्या वर होऊन मोक्षरूपी राजमंदिराचे द्वार तुला खुले करून देतील. या चार मोक्षोपायांचे खाली संक्षेपाने वर्णन केले आहे:—

(१) शम.

शमेनासाद्यते ध्येयः शमोहि परमं पदम् ॥

शमः शिवः शमः शांतिः शमो भ्रांतिनिवारणम् ॥ २-१३-५२

“ शमानेच मनुष्याला मोक्ष प्राप्त होतो. शम हेच परमपद, म्हणजेच मोक्षपद आहे. शम म्हणजेच शिव व शम म्हणजे शांति य शम हाच सर्व भ्रांतीचे निवारण करणारा आहे.”

शम म्हणजे शांति ही ज्याला लाभली त्याचे शत्रूसुद्धा मित्र बनतात. शमसंपन्न मनुष्याबद्दल सर्व मृदु आंगी व्रूर पशूंना प्रेम वाटू लागते. शमाने संपन्न असून सर्व जीवांवर प्रेम करणाऱ्या मनुष्याच्या ठिकाणी आत्मज्ञान आपोआप प्राप्त होते. शम हेच खरे अमृत आहे, कारण या शमामुळे मनुष्याच्या मनाला जितके सुख प्राप्त होते, तितके स्वर्गातील अमृताचे आकंठ पान करण्यास मिळाले असतांही होऊ शकत नाही. ज्याची बुद्धि शांत झाल्यामुळे इतरांची कुटिलता पाहूनहि ज्याच्या चित्तांत विषाद उत्पन्न होत नाही, तोच खरा शांत होय. मरण; उत्सव व युद्ध अशा प्रसंगीहि ज्याचे मन नेहमीसारखेच शांत असते, त्यालाच शांत असे म्हणतात. ज्याची दृष्टि सर्वांवरून दयेने फिरत असतां आपल्यावर अमृताचा वर्षाव होत आहे कीं-काय असे लोकांना वाटते, तोच शांततेचा प्रतळा होय. अशा शांतीचा ठेवा मोठमोठ्या पुरुष पुरुषांनी अत्यंत दक्षतेने रक्षण केला आहे व तिच्याच आश्रयाने ते परमपदाप्रत जाऊन पोहोचले.

(२) विचार :

कोऽहं कथमयं दोषः संसारव्यवसागतः ॥

न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥ २-१४-५०.

“ देहादिक मी आहे, कां मी त्यांच्याहून निराळा आहे ? हा संसाररूपी दोष आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी कसा उत्पन्न झाला ? वगैरे प्रश्नांचे श्रुतिसृष्टीने दाखविलेल्या मार्गाने निरंतर चिंतन करणे याप्रच विचार असो म्हणतात. ”

अशा तऱ्हेचा विचार करण्याला मनुष्याची बुद्धि शास्त्रज्ञानाने प्रथम शुद्ध झाली पाहिजे. अशा शुद्ध झालेल्या बुद्धीने विचार केला असता तिच्या मध्ये परमपदाचा (ब्रह्माचा) अनुभव घेण्याचे सामर्थ्य उत्पन्न होते. संसाररूपी दीर्घरोगावर विचार देऊ जालीम औषध आहे, प्रपंचामध्येहि एकदां मनुष्य संकटांत सापडला असतांना त्या वेळीं आपले कर्तव्य काय ? संकटांचे निवारण करण्यासाठीं कोणता उपाय सफल होईल ? व कोणता निष्फल होईल ? वगैरे गोष्टींचा निर्णय मनुष्य विचारानेच करू शकतो. त्याचप्रमाणे वेद आणि वेदांताचे सिद्धांत व त्यापासून उत्पन्न होणारे विविध प्रश्न यांचा निर्णय करण्याला मनुष्य विचारामुळेच समर्थ होतो. व्यवहारांत वागत असतांना देखील सूक्ष्म मनुष्याने नेहमी विचारयुक्त असावे.

शास्त्रकारांनी विचार हा पांच प्रकारचा सांगितला आहे:—

(१) अर्थानर्थानुबंध विचार:—विषयोपमोगाविपर्याय मनुष्याची स्वामाविक प्रवृत्ति अनर्थ निर्माण करणारी आहे व शास्त्रीय प्रवृत्ति मोक्षरूपी पुद्गलार्थ निर्माण करणारी आहे असा विचार.

(२) सारासार विचार:—सर्व देह बीजतः व परिणामतः अमंगल आहेत व ब्रह्मलोकापर्यंतचे सर्व सुख अनित्य व दुःखामिश्रित आहे असा विचार.

हे दोन विचार वैराग्य व मुमुक्षा निर्माण करणारे आहेत.

(३) हेयोपादेय विचार:—मोक्षाचे साधन, कर्म, उपासना किंवा ज्ञान आहे ? किंवा यांचा समुच्चय आहे ? कां केवळ ज्ञानच आहे ?

इत्यादिकांचा निर्णय करून शेवटीं टीकावयाचें काय व ध्यावयाचें काय असा विचार.

(४) प्रणामतात्पर्य विचारः—ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, असें ठरल्यावर तें सांख्य वैशेषिकादिकांना अभिमत असणारें ? कां कपिल गौतमादिकांनीं सांगितलेलें ? कां श्रुतिप्रतिपादित ? यांचा विचार.

(५) आत्मतत्त्वपरीक्षा विचारः—श्रुत्यादि प्रमाणांनीं एक सच्चिदानंद ब्रह्मच आहे, असा जरी निश्चय केला असला तरी तो आपल्या स्वतःच्या ठिकाणीं संभवतो कां नाही याचा गुरुशास्त्रपुरःसर केला जाणारा विचार.

अशा तऱ्हेनें विचार केला असतां तत्त्वज्ञान होतें व त्यायोगें आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणीं चित्ताला विश्रांति मिळतें. आतां ' मी कोण आहे ' इत्यादि आत्मस्वरूपक विचारहि वैराग्याभ्यासपूर्वक होत असेल, तरच सफल होतो. ज्याप्रमाणें औषदाचें पश्यपूर्वक सेवन करीत गेलें, तर हळु-हळु रोगनिवृत्ति होत जाते, त्याचप्रमाणें आत्मानात्मविवेकाबरोबर इंद्रिय-जयाचा अभ्यास करीत गेलें, तरच तो विवेक सफल होण्याची आशा आहे. विवेक बरकांती उपयोगी नाही, असें वसिष्ठ सांगतातः—

विवेकोऽस्ति यच्चस्येव चित्राग्निरिव भास्वरः ॥

यस्य तेनापरित्यक्ता दुःखायैव विवेकिता ॥ ४-१८-६७.

“ तोंडाच्या बडबडीत मात्र विवेक पण अंतर्गामी त्याचा गंधहि नाही, असें असेल तर चित्रांतील अग्नीप्रमाणें असल्या वाचिक विवेकाचा काडीमात्र उपयोग नाही. असला विवेक अविवेकता नष्ट न करितां परिणामी दुःखालाच कारणीभूत होतो. ”

नुसता बारा हा शब्द कानावर पडल्यानें त्याचें अस्तित्व कळत नसतें, तर त्यासाठीं बायूचा अंगाला स्पर्श व्हावा लागतो. त्याचप्रमाणें ' मी विवेकी आहे ' असें तोंडानें बडबडल्यानें विवेकाची पारख होत नाही, सर विषयतृष्णेच्या न्यूनतेवरून विवेकाची खरी पारख होत असते. हीच मोष्ट वसिष्ठ आणखी जास्त स्पष्ट करून सांगतातः—

चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि चित्रानलं नानलमेव विद्धि ॥
चित्रांगना नूनमनंगनेति वाचोविवेकस्त्यविवेकपथा ॥ ४-१८-६९

“चित्रांतील अमृत हें खरें अमृत नव्हे, चित्रांतील अग्नि हा खरा अग्नि नव्हे, चित्रांतील स्त्री ही खरी स्त्री नव्हे, त्याप्रमाणे केवळ वाचंतील विवेक म्हणजे खरा विवेक नव्हे तर तो अविवेकच होय.”

प्रथम विवेकाच्या योगाने विषयप्रीति क्षीण होतें, नंतर आत्मज्ञानाचा उदय होऊन इष्टानिष्टाविषयक, रागद्वेषाची प्रवृत्ति अजिवात नाहीशी होते, यास्तव ज्या पुरुषांच्या ठिकाणी विवेक धुडि निरंतर जागृत झाली असेल, अशा पुरुषांनाच सर्व ठिकाणी ब्रह्मदृष्टि होऊ शकेल.

(३) संतोष.

संतोषोहि परं श्रेयः संतोषः सुखमुच्यते ॥

संतुष्टः परमभ्येति विश्राममस्सूदन ॥ २-१५-१.

‘संतोष हाच मोक्ष, संतोष हेंच आत्यंतिक सुख व संतोष हीच परम विश्रांति, म्हणजेच आत्यंतिक दुःखनिवृत्ति होय.”

अशा संतोषाने युक्त असणाऱ्या मनुष्याला साम्राज्यसुद्धा तृणवत् घाटवें. प्रातः झालेल्या वस्तुबद्दल हर्ष व अप्राप्त वस्तुबद्दल विषाद यांचा ज्याच्या स्थिर चित्ताला स्पर्शही होत नाही, त्यालाच संतुष्ट असें म्हणतात. अप्राप्त वस्तूची ज्याला हाव नसते व जो आपल्या प्रारब्धाने मिळालेले सुखदुःख निर्विकार मनाने भोगतो, तसेंच ज्याचे आचरण उत्तम असून लोकांना आनंददायी असते, त्यालाच संतुष्ट असें म्हणतात. ज्याच्या मनामध्ये पूर्ण संतोष नांदत असतो, त्याची सेवा करण्याकरितां ऋद्धिसिद्धि नेहमी तत्पर असतात. म्हणजेच अशा संतुष्ट माणसाचा योगक्षेम प्रयत्नावाचून होत असतो. म्हणूनच असें म्हणतात की, “आशाया दासाये दासास्ते सर्वे लोकस्य । आशा दासी येषां तेषां दासायते लोकः ॥” “आशेचे जे दास झाले आहेत, ते सर्व लोकांचे दास झाले आहेत व ज्यांची आशा दासी झाली आहे, त्यांचे सर्व लोक दास आहेत.”

(४) सत्संग (साधुसमागम) .

साधूंचें लक्षण वासिष्ठांत पुढील श्लोकांत सांगितलें आहे:—

वेशे यं सुजनप्राया लोकाः साधुं प्रचक्षते ॥

सविशिष्टः ससाधुस्यात्तं प्रयत्नेन संश्रयेत् ॥ २-६-२० ॥

“ एखाद्या देशांतले धृतिस्मृतिविहित आचारधर्म पाळणारे लोक ज्यास साधु म्हणून म्हणतात, अशा मनुष्य ज्ञान वैराग्यादि गुणांनी युक्त असेल तर तो साधु आहे, असें समजावें व त्यांचा प्रयत्नानें आश्रय करावा. ”

अशा साधुपुरुषांच्या संगतीचें महत्त्व सांगतात:—

त्रिशेषेण महायुद्धे संसारोत्तरणे नृणाम् ॥

सर्वत्रोपकरोतीह साधुः साधुसमागमः ॥ २-१६-१.

“ आतांपर्यंत मोक्षाचे जे उपाय सांगितले त्यांमध्ये साधुसमागमाचें महत्त्व विशेष आहे. कारण साधुसमागम हा कोणत्याहि अवस्थेत उपकारकच आहे. ”

सत्समागम बुद्धीची बाढ करतो, अज्ञानतहला कापून काढतो आणि सर्व मानसिक दुःखें नाहीशी करतो. सत्संग या जगांत सन्मार्ग दाखविणारा आहे आणि हृदयांतील अंधार नाहीसा करणारा दीप असून ज्ञानरूपी सूर्याला अंतःकरणांत प्रकाशित करणारा आहे. ज्यानें सत्संगरूपी शीतल पाण्यात स्नान केलें, त्याला दानधर्म, तीर्थयात्रा, नानाविध तपे व यज्ञयागादि कर्मे यांच्यापासून कोणतें पुण्य प्राप्त व्हावयाचें राहिलें आहे ? अज्ञानग्रंथीचा नाश झालेल्या सत्पुरुषाची सेवा हा भवसागरांतून तरून जाण्याचा सर्वमान्य उपाय आहे. साधुसमागमाची इतकी योग्यता आहे कीं वसिष्ठांनीं रामाला असें प्रतिज्ञापूर्वक सांगितलें आहे कीं,

साधुसंगमसञ्छाल्यपरो भवसि राम चेत् ॥

तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ३-८-६-

मोक्षाचे चार द्वारपाल

“साधुरूप व सच्छास्त्र यांची कास घरशील तर काहीं महिन्यांत नव्हे तर काहीं दिवसांतच तूं परमपदाप्रत जाऊन पोहोचशील.”

सारांश; शम, विचार, संतोष व सत्संग हींच काय ती मनुष्याला संसारसमुद्रांतून तहून नेणारी साधने आहेत,

संतोषः परमो लाभः सत्संगः परमा गतिः ॥

विचारः परमं ज्ञानं शमो हि परमं पदम् ॥ ३-१६-१९.

“संतोष हाच श्रेष्ठ लाभ, सत्संग ही परमगति, विचार हें परमज्ञान आणि शम हेंच श्रेष्ठपद होय.”

भवमय छेदून टाकणारे हे चार निर्मल उपाय असून ज्यांनी त्यांचा अभ्यास केला आहे, असे पुरुष मोहसागरांतून तहून जातात. या चार उपायांपैकी कोणत्याहि एका उपायाचा एकाप्रतेने अभ्यास केला असता बाकीच्या सर्वांची त्यापासून निष्पत्ति होते. यासाठी दृढ प्रयत्नाने कोणत्याहि एका उपायाचा आश्रय करावा व मोठ्या प्रयत्नाने आपल्या मनाला ताब्यांत ठेवावें; अशा रीतीने सद्गुण अंगी वाणवून घ्यावे. मनुष्य कोणत्याहि जातीचा असला किंवा कोणत्याहि लोकांत रहात असला, तरी त्याला हे वरील सद्गुण अंगी आणण्याशिवाय या जगांत पुरुषार्थाचा दुसरा कोणताहि उपाय नाही. हे गुण आपल्या अंगी वाणवून घेण्याकरिता सत्पुरुषाची संगति घरावी. सर्व गुण एकाच पुरुषाच्या ठिकाणी आढळून आले नाहीत, तर ज्या पुरुषाच्या ठिकाणी जो जो विशेष गुण असेल, त्याचें ग्रहण करून आपली बुद्धि वाढवावी. मनुष्याच्या अंगी कितीहि दोष असले तरी त्याने एक उत्तम गुण दृढ केला असता त्याचे सर्व दोष आपोआपच क्षीण होऊं लागतात व दोष बुद्धिगत झाले म्हणजे गुणांचें काहीं चालेनासें होतें. जीवाच्या मनांतील मोहरूपी वनांत वासना-रूपी प्रचंड नदी नेहमी वहात असते. शुभ आणि अशुभ वासना हे ह्या नदीचे दोन तट आहेत. यांपैकी अनिष्ट असलेला तट पाडवून आपल्याला इष्ट असलेल्या मार्गाने या नदीचा प्रवाह आपल्याला दृढ प्रयत्नाने बळविता येतो. यासाठी अशुभ वासनांचा तट प्रयत्नाने हलुहलु पाडून टाकला म्हणजे गग सर्व वासना शुभ मार्गाचाच आश्रय करतील.

असे हे शम, विचार, संतोष व सत्समागम चार द्वारपाल मोक्षरूपी राजाच्या राजवाड्याच्या मोठ्या दरवाज्यावर बसलेले आहेत, यांना प्रसन्न करून घेण्यास फारसे कठीण नाही, पण या प्रपंचांत पडलेले सर्व लोक अज्ञानामुळे अविवेकी किंवा अंधळे झाले असल्यामुळे ते ह्या मोक्षरूपी राजाच्या राजवाड्याच्या भोंवतीं सारखे फिरत असूनहि त्यांना ते मोठमोठे दरवाजे दिसत नाहीत व त्यामध्ये बसलेले द्वारपालहि दिसत नाहीत; तर केवळ नुसत्या राजवाड्याच्या तटाच्या भिंती मात्र सापडतात, जसा एखादा अंधळा मनुष्य राजवाड्यांत शिरण्याकरिता दरवाजा सापडावा म्हणून त्याच्या तटाच्या भिंतींना हात लावीत फिरत रहावा व दरवाजा घेताच दुर्दैवाने त्याच्या अंगाला कंड सुटून खाजबिण्याकरता भिंतीचा हात सुटावा व त्यामुळे दरवाज्याच्या जागेपुरताच दूर रहावा, तशीच स्थिति या सर्व अज्ञानी जीवांची झाली आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही, मोक्ष मिळविण्याची इच्छा आहे व ती परिपूर्ण करण्याकरिता अंधळ्यासारखे फिरत आहेत, ते स्वतःच जरी ब्रह्मरूप आहेत, तरीपण हे न कळल्यामुळे म्हणजेच मोक्षाचा मार्ग अविवेकामुळे न सापडल्याकारणाने दुर्दैवाने त्या भवचक्राच्या फेऱ्यांत सापडले आहेत, पण यदाकदाचित् जर त्यांनीं अभ्यासाने व परमेश्वराच्या कृपाप्रसादाने विवेकदृष्टि प्राप्त करून घेतली, तर या मोक्षाच्या चार द्वारपालांपैकी एकाचे तरी दर्शन घडून एकदां त्याला आपल्याला बश करून घेतां आले कीं, मोक्षाचे द्वार खुले झालेच व मग सहज अति शिरकाव होऊन मोक्षाची प्राप्ति झाल्याशिवाय राहणार नाही, अशा तऱ्हेचे हे मोक्ष प्राप्तीच्या साधनांचे रूपक वसिष्ठांनीं मोठ्या मार्मिक रीतीनें वनविलें आहे.

प्रकरण १५ वें.

योगवासिष्ठ आणि भगवद्गीता.

योगवासिष्ठ आणि भगवद्गीता या दोन ग्रंथांचा तुलनात्मक अभ्यास केला असता या दोन्ही ग्रंथांतील विषयांपैकी काही विषय एकमेकांशी तंतोतंत जुळणारे आहेत व काही जुळणारे नाहीत, असे अटळून येते. या दोन ग्रंथांपैकी भगवद्गीता ही सध्या प्रसिद्ध असलेल्या बृहद्योगवासिष्ठा-पेक्षा पुरातन असली, तरी योगवासिष्ठ लहानशा स्वरूपात गीतेच्यापूर्वीहि (भारतापूर्वी) असावे, असा जो तर्क या ग्रंथाचे चाहिरंग निरीक्षण या मागील तिसऱ्या प्रकरणांत केला आहे, त्यावरून असे अनुमान काढल्यास काही हरकत दिसत नाही की, हे दोन्ही ग्रंथ कालाच्या मानाने पुरातन आहेत व त्यांचे कर्तेहि म्हणजे श्रीमहर्षि वाल्मीकि व श्रीमहर्षि व्यास हे दोघेहि मोठे अलौकिक पुरुष असून त्यांचे ग्रंथहि मोठे अप्रतीम आहेत, यांत शंका नाही.

या दोन्ही ग्रंथाना जी नावे दिली आहेत, त्यांत 'योग' हा शब्द समान आहे. 'योगवासिष्ठ' या नांवातील 'योग' या शब्दाची व्याख्या 'योगवासिष्ठ या नांवाची उपपत्ति' या पहिल्या प्रकरणामध्ये केली आहे. भगवद्गीतेच्या प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटी "इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे" इत्यादि जो संकल्पात्मक मजकूर आढळतो, त्यांत 'योगशास्त्र' या पदावरून गीतेलाहि 'योगशास्त्र' असे नांव दिलेले आहे. 'योग' शब्दाचा अर्थ संसारांतून तरेन जाण्याची युक्ति, असा जो पहिल्या प्रकरणांत दाखविला आहे, त्याप्रमाणे करण्यास हरकत नाही. कारण गीते-तहि निरनिराळे योग म्हणजे मोक्षप्राप्तीचे उपाय व हे योग किती आहेत, हे प्रत्येक अध्यायाच्या अखेरीस आलेल्या संकल्पांतील 'अर्जुन-विपादयोग', 'सांख्ययोग', 'कर्मयोग' या विविध नांवावरून दिसून येते.

योगवासिष्ठ आणि भगवद्गीता यांचा उपक्रम व उपसंहार यांसेंबंधी

विचार केल्यास असें आढळून येतें कीं, उपक्रम जरी थोडासा भिन्न असला तरी उपसंहारामध्ये तंतोतंत साम्य आहे, 'हैं ' स्थितोऽस्मि गतसंदेहः ' 'नष्टोमोहः', 'करिष्ये वचनं तव' या मगवद्गीतेतील १८व्या अध्यायाच्या शेवटी आलेल्या वचनासारखी निर्वाण प्रं. उ. सर्ग २१४मध्ये वचनें आलेली आहेत, त्यावरून उघड होतें. (प्रकरण ७, उपसंहार पृष्ठ ४०) आतां उपक्रमाकडे पाहिलें तर मात्र दोन्ही ग्रंथांमध्ये बाह्यतः थोडा फरक दिसतो. कोणत्याहि अध्यात्मग्रंथामध्ये उपदेशाला वैराग्याचें कांहींतरी कारण घडून आल्याचें वर्णन असावें व नंतर उपदेशाकडून त्याला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जावा, अशी पद्धति आहे. त्याचप्रमाणें यात्रेच्या निमित्तानें श्रीरामचंद्राच्या मनांत विषय असार आहेत, अशी विरक्तबुद्धि उत्पन्न झाल्याचें वर्णन येऊन पुढें विश्वामित्रांनीं आपल्या यज्ञामध्ये विघ्न घाणणाऱ्या राक्षसांचा विध्वंस करण्याकरितां रामाला आपल्या बरोबर पाठवावें, अशी दशरथ राजाची प्रार्थना केली असतां राम विरक्त झाल्याकारणानें आपलें शत्रियाचें कर्तव्य वजाविण्याविषयी सध्यां असमर्थ झालेला आहे, असें पाहून त्याला आपलें कर्तव्य कर्म पार पाडण्याचें सामर्थ्य यावें यासाठीं श्रीवसिष्ठांनीं त्याला ज्ञानोपदेश केला. परंतु अर्जुनाची स्थिति थोडी निराळी आहे. 'न योत्स्ये' मी युद्ध करित नाही, असा अर्जुनाचा इष्ट होता, असें गीतेंत वर्णन करण्यांत आलें आहे. पण हा अर्जुनाचा इष्ट कां निर्माण झाला, याचें कारण पाहिलें तर असें दिसून येतें कीं, अर्जुनाला युद्धामध्ये स्वजनांना मारल्यामुळें पातक लागण्याची भीति वाटत होती. अर्थात्तच हे पापपुण्याचे प्रश्न अज्ञानमूलक आहेत व हें अज्ञान दूर झालें कीं, हे सर्व प्रश्न आपोआपच सुटतील, असा विचार करून मगवंतानें त्याला ज्ञानाचा उपदेश केला व त्याला स्थितप्रज्ञ अथवा जीवन्मुक्त बनविण्याचा प्रयत्न केला. अशा तऱ्हेनें त्याची समजूत घातल्यावर शेवटीं अठराव्या अध्यायांत 'स्वभावजेन कीर्तेय' तसेंच 'ईश्वरः सर्व भूतानां' या दोन श्लोकांत नियतीचा किंवा प्रारब्धाचा सिद्धांत स्पष्टपणें सांगितल्यावर अर्जुनाला आपला उपदेश पूर्णपणें पटला आहे, असें जेव्हां मगवंतानें पाहिलें, तेव्हां 'यथेच्छसि तथा कुरु' असे उद्गार त्यांनीं काढले आहेत. कारण अर्जुनाला आपला उपदेश पटल्याशिवाय आपल्या केवळ भिडेस्तव

त्याने युद्ध करावे, असे भगवंताच्या मनात मुळीच नव्हते. कारण स्वयं-
स्फूर्तीने होणारे कर्म केव्हाहि यशस्वी होत असते. अर्जुनानेहि भगवंताचा
सर्व उपदेश पटल्यावरच युद्धकरणे 'हैं आपलें सध्याचें कर्तव्यकर्म व धर्म
आहे, असे आपल्या मनाशी ठरवून 'करिष्ये वचन तव' अशी कजुली
दिली व त्याप्रमाणे युद्धहि केले. यावरून. भगवद्गीता आणि योगवासिष्ठ
यांच्या उपसंहाराची पूर्ण एकवाक्यता आहे, असे दिसून येते. आतां
अर्जुनाने युद्ध केले व रामचंद्र विश्वामित्राबरोबर त्याच्या यशामध्ये विघ्न
करणाऱ्या राक्षसांचा विध्वंस करण्याकरिता गेले, एवढ्यावरूनच
काही लोक भगवद्गीता व योगा वासिष्ठ यांचा विषय कर्मयोग आहे
असे मानतात, पण ते मुळीच योग्य नाही; कारण शास्त्राचा
विषय नेहमी अलौकिक असावा लागतो. आत्मज्ञान हें
नितरांतः प्राप्त नसल्यामुळे आणि, कर्म हें स्वभावतः प्राप्त असल्यामुळे
मात्मबोध हाच अध्यात्मशास्त्राचा विषय होण्यास योग्य आहे. आतां
शास्त्रविक पाहू गेले तर गीता ही एकट्या अर्जुनाकरिता नव्हे आणि योग-
वासिष्ठ हेंहि एकट्या रामाकरिता नव्हे; तर अर्जुन आणि राम यांच्या
निमित्ताने या दोन्ही ग्रंथांतील तत्त्वज्ञानाचा उपदेश जगातील सर्व अज्ञ-
जीवांच्या आत्मकल्याणाकरिता आहे. रामअवतारामध्ये भगवंतांनीं
उपदेशाची भूमिका स्वीकारली असून श्रीवासिष्ठांच्याकडे उपदेशकाची
भूमिका दिली आहे. परंतु कृष्णावतारांत याच्या उलट आहे; म्हणजे
भगवंतांनीं स्वतः श्रीकृष्णरूपाने उपदेशकाची भूमिका अंगिकारली आहे व
आपलेच दुसरे रूप असलेल्या अर्जुनाला उपदेशाची भूमिका दिलेली आहे.
रामअवतार व कृष्णअवतार या दोन अवतारांतील उपदेश व उपदेशक या
बोधीतील वास्तवः दिसणाऱ्या फरकामुळे योगवासिष्ठ आणि भगवद्गीता
यांच्या उपक्रमामध्ये थोडासा फरक पडला आहे. तो असा की, रामाच्या
मनातील वैराग्य स्वभावतःच उत्पन्न झाल्याचे वर्णन योगवासिष्ठांत करण्यांत
आले आहे. परंतु श्रीकृष्णांनीं गीतेची भूमिका रचण्याकरिताच की काय;
अर्जुनाच्या मनांत एकाएकी प्रेरणा केल्यामुळे अर्जुन मोहवश झाला व
आपल्या स्वाभाविक ध्यात्रधर्माच्या विरुद्ध 'न योस्ये' मी युद्ध करीत
नाही, असे त्याच्या मुखातून उद्गार निघाले. हें अर्जुनाचे वैराग्य स्वजन-

हस्येच्यामुळे लागणाऱ्या पातकाच्या भीतीमुळे निर्माण झाले होते. जर त्याला कौरवांनी युद्ध केल्याशिवाय राज्य दिले असते तर अर्जुनाला खास वैराग्य झाले नसते. यावरून अर्जुनाच्या वैराग्यापेक्षा रामचंद्राचे वैराग्य केव्हाहि श्रेष्ठ आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणूनच मुमुक्षुप्रकरण सर्ग ११ मध्ये वसिष्ठांनी रामाच्या वैराग्याची मोठी प्रशंसा केली आहे. त्याचे वर्णन ' श्रीरामचंद्राचे वैराग्य ' या (११), व्या प्रकरणाच्या शेवटी करण्यात आले आहे.

रामचंद्राचे वैराग्य इतक्या परिपूर्ण अवस्थेला पोहोचले होते की, प्रत्यक्ष विश्वामित्र मुनींनी मुमुक्षुप्रकरणाच्या प्रारंभी रामाच्या वैराग्याची प्रशंसा करतांना असे सांगितले आहे की, रामाचे वैराग्य महर्षी व्यासांचा मुलगा जो शुक त्याच्यासारखेच आहे. रामाने आपल्या सृष्ट बुद्धीने सर्व काही जाणलेच आहे व तो जवळ जवळ ज्ञानी स्वात्त्यासारखाच आहे. फक्त त्याच्या बुद्धिरूप आरशावरील साचलेला संशयाचा मळ झाडून काढण्याचे कामच वेढे शिल्लक राहिले आहे. शुकाच्याप्रमाणे त्याच्या बुद्धीला फक्त दृढविश्वासाचीच काय ती अपेक्षा आहे, असे सांगून शुकाची गोष्ट सांगितली. (या ग्रंथाचा भाग दुसरा, गोष्ट पाहिली), यावरून अर्जुनाच्या वैराग्यापेक्षा रामचंद्राचे वैराग्य कितीतरी पटीने श्रेष्ठ आहे हे कोणीहि कबूल करील, शिवाय ' न योस्ये ' मी युद्ध करित नाही, असा अर्जुनाचा हट्ट होता. पण रामाचा तसा कोणताच हट्ट नव्हता. उलट राम व्यवहारा-मवील सर्व कसे करण्यास तयार होता, कारण शरीर असेपर्यंत कर्मत्याग होणे शक्य नाही, हे त्याला पूर्णपणे माहित होते. फक्त त्याची, तक्रार एवढीच होती की, सर्व तऱ्हेचा व्यवहार करित असता. आपल्याला दुःख न होतां मन शांत कसे राहील ! यासंबंधी तर रामाने वैराग्य प्र. सर्ग २७ मध्ये वसिष्ठांना युक्ति विचारली आहे. तीच युक्ति वसिष्ठांनी या समग्र ग्रंथात सांगितली आहे. ती युक्ति म्हणजे आत्मस्वरूपाचे साक्षात्कारभूत ज्ञान होय व ते झाले असता तो मनुष्य जीवन्मुक्त होतो, अशा स्थितीत सर्व तऱ्हेचा व्यवहार करून देखील त्याला कोणत्याहि तऱ्हेचे दुःख प्राप्त होत नाही, असे वसिष्ठांनी निरनिराळ्या ठिकाणी सिद्ध केले आहे. गीतेतहि भगवंताने ' स्थितप्रज्ञाचे ' म्हणजेच जीवन्मुक्ताचे असेच वर्णन केले आहे.

ही स्थितप्रज्ञाची अवस्था आत्मसाक्षात्कारभूत ज्ञानाशिवाय प्राप्त होत नाही, असे भगवंताचेहि म्हणणे आहे. पुढे वसिष्ठाच्या उपदेशाने रामाला ज्ञान झाले व तो जीवन्मुक्त झाला. त्या स्थितीत पुढे त्याने सर्व तऱ्हेचा व्यवहार केला. वनवास पत्करला. त्याची स्त्री रावणाने हरण केली. पुढे रावणाला मारल्यानंतर अयोध्येत परत आल्यावर सीतेच्या संघर्षाने आपल्या प्रजाजनांकडून भलभलते आरोप कानावर पडतांक्षणीच रामाने सीतेचा त्याग केला. अशा विविध प्रसंगां रामाच्या अंतःकरणाचा सम- तोलपणा टिकून त्याची शांतता रेसभरही कमी झाली नाही. इकडे भगवंताचा उपदेश ऐकून अर्जुनाचा मोह तात्पुरता दूर झाला व त्याने युद्ध केले, परंतु रामासारखा तो ज्ञानी व जीवन्मुक्त झाला नाही. तर तो अज्ञानीच राहिला. कारण पुनः त्याला मोह झाला व तो घालविण्याकरिता भगवंताला 'अनुगीता' सांगायी लागली असा भारतांत उद्देश आहे. हाच काय तो राम व अर्जुन यांच्यामध्ये फरक आहे.

यावरून या दोन्ही ग्रंथांचा मुख्य हेतु ज्ञान सांगण्याचा आहे असे सिद्ध होतें. ज्ञान झाल्यावर तो 'जीवन्मुक्त' होतो. ज्ञानाच्या चवऱ्या भूमिकेच्या शेवटी आत्मसाक्षात्कारभूत ज्ञान होतें व पांचवी, सहावी व सातवी या तीन भूमिकेमध्ये ज्ञानी जीवन्मुक्त अवस्थेत असतो. त्याचे सविस्तर वर्णन 'ज्ञानयोगाच्या सात भूमिका' या पुढील ४० व्या प्रकरणांत करण्यांत आले आहे. कर्म हे कधीच सुटत नाही. कारण ते निर्गतः प्राप्त आहे. म्हणून ज्ञान झाले तरी तो त्याच्या प्रारब्धाप्रमाणे प्राप्त झालेले कर्म करीत राहणारच व ते कर्म लोकसंग्रहाकरिता होत राहीलच, मग त्याला तू लोकसंग्रहाकरिता कर्म कर, असे सांगण्यांत काय अर्थ आहे ?

जीवन्मुक्त झाल्यावर ज्ञानी पुरुष दोन तऱ्हेचे दृष्टीस पडतात. कित्येक ज्ञानी आपल्या प्रारब्धकर्मांच्या अनुरोधाने सुखदुःखांनी भरलेल्या या संसारांतील अनेकविध व्यवहारांत गर्क झालेले असूनहि अंतर्गामी आत्मानु- संघानांत निमग्न असतात. भगवद्गीतेमध्ये पहिल्या तऱ्हेचे ज्ञानी दाखविण्या- करितां जनकादिकांचे उदाहरण दिले आहे (भगवद्गीता ३-२०), तर योगवासिष्ठांत पहिल्या तऱ्हेचे ज्ञानी दाखविण्याकरितां जनक, दिलीप,

मनु, मांधाता, बलि, नमुचि, वृत्रासुर, प्रन्हाद, शंभरासुर, भगीरथ, शिखिष्वज वगैरेंची उदाहरणे देऊन हे सर्व ज्ञानी छत्रचामरादि वैभवाने संपन्न असून आपआपल्या राज्याचे यथार्थ पालन करीत राहिले. दुसऱ्या प्रतीचे ज्ञानी दाखविण्याकरिता ज्ञानाच्या परम सीमेप्रत जाऊन पोचलेले भृगु, भरद्वाज, विश्वामित्र, शुक इत्यादि ज्ञानीमहर्षि यांची उदाहरणे देऊन हे सर्व ज्ञानी संसाराचा त्याग करून अरण्यांत जाऊन शांत होऊन राहिले. पण वसिष्ठांच्या मते ज्ञानोत्तर म्हणजे जीवन्मुक्त स्थितीत लोकसंग्रहाकरिता ज्ञानी पुनरुत्पाने कर्म करीत रहावे असे आहे, म्हणूनच त्यांनी रामाला तशा तऱ्हेचा म्हणजे

धर्मेण राज्यमनुपालय तीर्णतृष्णः ॥ नि. उ. २१३-५०

“तृष्णारहित होऊन तू स्वराज्याचे धर्माने परिपालन कर” असा शेवटी उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणे रामानेहि जीवन्मुक्तस्थितीत सर्व तऱ्हेचा व्यवहार केला आहे, असे वर वर्णन करण्यांत आलेच आहे.

असो, एकंदर पहाता गीता हा ग्रंथ सूत्रप्राय आहे आणि योगवासिष्ठ हा ग्रंथ फार विस्तृत आहे. त्यामुळे गीतेतील उपक्रम उपसंहारावरच काय पण त्यांतील समग्र विषयप्रतिपादनावरहि योगवासिष्ठाच्या अभ्ययनाने अतिशय प्रकाश पडतो.

निर्वाण प्रकरण (पूर्वार्ध) सर्ग ५२ ते ५८ (एकूण श्लोक २५४) मध्ये अर्जुनाचे आख्यान सांगितले आहे. हे अर्जुनाचे आख्यान या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांत ‘अर्जुनाची गोष्ट’ (२९ बी) यांत दिले आहे. हे अर्जुनाचे आख्यान व महाभारतातील श्रीमद्भगवद्गीता ही दोन्ही कथानके जवळ जवळ सारखीच आहेत. भगवद्गीतेतील ७०० श्लोकांपैकी फक्त २७ श्लोकच योगवासिष्ठातील अर्जुनाच्या आख्यानांत आलेल्या श्लोकाशी तंतोतंत जुळतात. हे जुळणारे श्लोक या प्रकरणाच्या शेवटी दिले आहेत. या आख्यानांतील श्लोकांशिवाय आणखी काही ठिकाणचे वासिष्ठांतील घरेचसे श्लोक गीतेतील श्लोकाशी अक्षरशः किंवा थोड्या पाठभेदाने जुळतात. तेहि त्या ठिकाणी दिले आहेत. आता हे जुळणारे श्लोक वासिष्ठांतून गीतेंत घेतले आहेत, कां गीतेंतून वासिष्ठांत घेतले आहेत, हा वादग्रस्त प्रश्न आहे. परंतु ‘योगवासिष्ठाचे बहिरंग निरीक्षण’ या मागील ३ व्या

प्रकरणांत सध्या प्रचलित असणाऱ्या बृहद्योगवासिष्ठाचा काल भगवद्गीतेच्या नंतरचा असला पाहिजे, असे जे दर्शविले आहे, त्यावरून गीतेतील श्लोकांची जुळणारे श्लोक गीतेतूनच वासिष्ठांत घेतले आहेत, हेच म्हणजे योग्य दिसते. आतां वासिष्ठांतील अर्जुनाचे आख्यान हे इतर आख्यानाप्रमाणे भूत-कालीन नवून भविष्यकालीन आहे असे दाखविण्याकरितां वासिष्ठांनी या आख्यानास प्रारंभ करण्यापूर्वी नि. प्र. (पूर्वार्ध) सर्ग ५२ मध्ये भविष्य-कालाचे सर्व प्रयोग केले आहेत. वासिष्ठ ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळे त्रिकालशानी होते, त्यामुळे त्यांना भविष्यकालांत घडणाऱ्या गोष्टींचे शान असणे अगदी स्वाभाविक आहे. बृहद्योगवासिष्ठाच्या कर्त्याने हे आख्यान आपल्या ग्रंथांत घालून हा ग्रंथ फारच प्राचीन आहे, हे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे असे दिसते. परंतु अगदी मूळ वाल्मीकीच्या योगवासिष्ठांत हे आख्यान असेलच असे काही सांगता येत नाही. या आख्यानांत अनासक्ति योगाचा ध्यास केला असता मनुष्य जीवन्मुक्त होतो, असे सांगितले आहे. ही अनासक्ति म्हणजेच वासिष्ठाच्या इतर भागांत सांगितलेली असंसक्ति होय.

सांख्य व योग.

आतां गीतेमध्ये सांख्य व योग एकच आहेत; असे जे प्रतिपादन केले आहे, ते वासिष्ठामध्ये थोड्या निराळ्या तऱ्हेने सांगितले आहे याचा विचार करूं. गीतेमध्ये 'सांख्ययोग' म्हणजे 'ज्ञानयोग' व 'योग' म्हणजे 'कर्मयोग' असा अर्थ केला आहे. वासिष्ठांत सांख्य म्हणजे ज्ञान असा गीतेतल्या सारखाच अर्थ केला आहे. पण योग म्हणजे 'कर्मयोग' असा अर्थ न करता योग म्हणजे चित्तवृत्तिनिरोधरूपी योग असा केला आहे. कर्मयोग म्हणजे फक्त स्वकर्मांचे निष्काम अनुष्ठान चित्तशुद्धीकरितां हवे आहे. संसार समुद्रातून तरून जाण्यास साक्षात् त्याचा उपयोग नाही, असे वासिष्ठांचे ठाम मत आहे. योगामध्ये स्वकर्मांचे अनुष्ठान आणि ईश्वराची उपासना (भक्ति) यांचा अंतर्भाव होतो. सांख्य आणि योग या दोन उपायांपैकी कोणत्याहि एका उपायाने निर्वाणाची प्राप्ति होते, असे वासिष्ठांचे म्हणणे आहे.

चित्ताच्या हालचालीमुळे जगताचा भ्रम उत्पन्न होतो व चित्ताचा निरोध केल्यामुळे हा भ्रम नष्ट होतो. अशाच तऱ्हेचे पतंजलीचे ‘योग-धित्तवृत्ति निरोधः’ असे सूत्र आहे. पण वसिष्ठ चित्ताच्या निरोधापेक्षां चित्ताचा नाशच थेयस्कर मानतात. कारण चित्ताचा निरोध केला तरी निरोधकालानंतर पुनः चित्त तयार होतं व संसार जसाचा तसाच राहतो, यास्तव चित्ताचा नाश करणेच थेयस्कर आहे असे वसिष्ठ सांगतातः—

चित्तत्यागादहं मन्ये चित्तनाशः सुसिद्धये ॥ नि. पू. ९४-१३

“चित्ताच्या त्यागापेक्षां चित्ताचा नाश करणेच मोक्षसिद्धीचे साधन आहे, असे मी मानतो.”

चित्तनाशाचे मार्ग.

आतां चित्तनाशाचे दोन मार्ग आहेत असे वसिष्ठ सांगतातः—

द्वौ क्रमौ चित्तनाशस्य योगो ज्ञानं च राघव ॥

योगस्तद्वृत्तिरोधोहि ज्ञानं सम्यग्बेक्षणम् ॥ ५-७८-८

“चित्तनाशाचे योग आणि ज्ञान असे दोन मार्ग आहेत. चित्तवृत्तीच्या निरोधाला योग (पतंजलीच्या म्हणण्याप्रमाणे) असे नांव असून सम्यक् अवलोकन करणे (हें दृश्य जग ब्रह्मस्वार्थाने पहाणे) यालाच ज्ञान असे म्हणतात.”

योगाचें स्वरूप.

प्राणापान वायूंचे नियमन करणाऱ्या योगनामक युक्तीने हें चित्त केव्हां आणि कशा प्रकारे अत्यंत सुखकर आणि शांत अशा स्थितीप्रत जाऊन पोहोचते, त्याचा विचार करूं. ‘शरीरांतः संचारी वायुः प्राणः’ म्हणजे या शरीरांतील सर्व नाड्यांमधून संचार करणाऱ्या वायूला प्राण ही संज्ञा दिली आहे. या प्राणवायूच्या हालचालीमुळे शरीरामध्ये क्रियावैचित्र्य उत्पन्न होतं, या वैचित्र्याच्या अनुरोधाने या प्राणवायूलाच अपानादि भिन्नाभिन्न नावे कल्पिलेली आहेत. अर्थात् अपानादि वायू हे प्राण-

वायूचेच वृत्तिभेद आहेत. प्राण चित्ताचा आधार असून तो चित्ताहून भिन्न नाही. अंतर्गत असलेल्या प्राणवायूच्या स्पंदामुळे संकल्प करण्यास उद्युक्त झालेली जी सवित्तला आहे, तिलाच चित्त असे म्हणतात. म्हणून चित्त म्हणजेच प्राणाचा पारिस्पर्ध आहे, असे वेदवेत्ते म्हणतात. अर्थात् प्राणवायूचे चलनबलन बंद झाले म्हणजे त्याबरोबर चित्तहि आपोआप शांत होते व संसार निवड्याने विलीन होतो. आतां ह्या प्राणस्पंदाचा निरोध करण्याविषयी सांगितलेल्या उपायांपैकी काही पुढे दिले आहेत:—

(१) यमनियमादिकांच्या सहाय्याने ध्यानाच्या अभ्यासाने चित्ताची एकाग्रता संपादन केली असता प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(२) प्राणायामाने व ध्यानाभ्यासाच्या योगाने परमात्म्याच्या ठिकाणी पूर्ण एकाग्रता बाणली असताहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(३) प्रणवाचा—ॐकाराचा दीर्घ उच्चार करून शेवटच्या नादा-मध्ये बाह्यविषयांची कल्पना पूर्णपणे निमाली असताहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

ज्ञानाचे स्वरूप.

अनादि, अनंत व स्वयंप्रकाश असा एक परमात्माच या जगांत आहे, अशा प्रकारच्या निवड्यालाच सम्यक् ज्ञान असे म्हणतात.

अशा तऱ्हेचे चित्तनाशाचे म्हणजे संसारांतून सुटण्याचे दोन मार्ग आहेत.

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ॥

तां विद्धि द्विप्रकारां त्वं चित्तोपशमचर्मिणीम् ॥ नि. पू. ११-३

“संसारांतून पार तहून जाण्याविषयी जी युक्ति दीव्य योग शब्दाने सांगितली जाते, ही चित्ताचा उपशम करणारी युक्ति वर दर्शविल्या-प्रमाणे दोन प्रकारची (म्हणजे एक आत्मज्ञान आणि दुसरा वृत्तिनिरोध अशी) सांगितली आहे.” योग ह्या एकाच शब्दाने दोन्ही प्रकार जरी सांगितले आहेत तरी तो शब्द ‘प्राणाचा निरोध’ या अर्थी अतिशय स्पष्ट झाला आहे. तरी पण योग हा शब्द वासिष्ठामध्ये संसारांतून तहून जाण्याकरिता सांगितलेल्या उपायांनाच लावण्यांत आला आहे. म्हणून

एक 'सांख्य योग' व दुसरा 'योगयोग' असे हे दोन्ही-उपाय एकच फल देणारे असून संसारांतून तहने जाण्यास एकसारखेच समर्थ आहेत. पण ज्याचे चित्त सुकुमार असल्यामुळे प्राणनिरोधाचे दुःख ज्याला सहन करवत नाही त्याला योग असाध्य आहे; आणि ज्याचे चित्त कठोर असून विचार करण्यास समर्थ नाही, त्याला ज्ञाननिश्चय असाध्य आहे, असे जरी असले, तरी हे दोन्ही उपाय शास्त्रीय आहेत व गीतेप्रमाणे वासिष्ठांतहि त्यांना एक सांख्य व दुसरा योग असे म्हंटले आहे. यांची व्याख्या वासिष्ठांत पुढील श्लोकांत केली आहे:—

सम्यग्ज्ञानावयोधेन सुसिद्धैकसमाधिना ॥

सांख्यैवावयुध्येयुस्ते सांख्यायोगिनः स्मृताः नि. पू. ६९-१८

प्राणाद्यनिलसंज्ञांतौ युक्त्या ये पदमागताः ॥

अनामयमनाद्यंतं ते स्मृता योगयोगिनः नि. पू. ६९-१९

यथार्थ ज्ञानाच्या प्राप्तीने सिद्ध झालेल्या समाधीने जे विचारविवेकप्रयुक्त राजयोगाने आत्मज्ञानी झालेले असतात, ते सांख्य योगी होत. प्राणादि बायूची शांति करून जे चित्तवृत्तिनिरोधाने अनामय, आदि अंतश्छग्य पदास प्राप्त झालेले असतात, ते योगयोगी म्हणून म्हंटले आहे. यास्तव

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति सपश्यति ॥

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्यात् परं योगैस्तदेव हि ॥ नि. पू. ६९-२९

'सांख्य व योग एकच आहेत, असे जो पहातो, तोच तत्त्वज्ञ होय, जे परमस्थान सांख्याकडून प्राप्त केले जाते, तेच योग्याकडून मिळविले जाते.' अशा रीतीने हे दोन्ही उपाय जरी एकच असले तरी या दोहोंपैकी वसिष्ठ म्हणतात की,

ममत्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः नि. पू. १३-८

“मला तर ज्ञाननिश्चय सुसाध्य वाटतो.”

सारांश, सांख्य (ज्ञान) व योग हे दोन्ही मार्ग मोक्षाची प्राप्ति करून

देणारे जरी असले, तरी ज्ञानाशिवाय नुसत्या इटानें चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगा-
भ्यासानें खऱ्या पूर्ण शांतीचा लाभ होत नाही. योगाभ्यासानें चित्तवृत्तीचा
निरोध करून संपादन केलेल्या समाधीमध्ये जगाचा भ्रम नसतो हें खरें,
परंतु समाधि उतरल्यानंतर जगाचा भ्रम पूर्ववत् उत्पन्न झाल्याशिवाय
रहात नाही. दोरीच्या ठिकाणी भासणारा सर्प वस्तुतः नाही, असें
साक्षात् ज्ञान झाल्याशिवाय सर्वभ्रमाचा केव्हाहि निरास होणार नाही.
सर्पाकडे नुसती डोळेहाक केल्यानें सर्व नाहीसा होतो असें नाही. कारण
डोळे उघडतांच तो पुनः दिसू लागतो, साप नाही असें नुसतें
सोंडानें म्हणत बसल्यानेंहि साप नाहीसा होत नाही तर रज्जुशानानें
सर्वभ्रमाचा याच झाला पाहिजे, म्हणजे सर्व उत्पन्न झालेलाच नाही, असें
निश्चित ज्ञान झालें पाहिजे. एरवी सर्पाची भीति अजिवात नाहीशी
होणार नाही. जगद्रुपी भ्रमाची स्थिति दुबेद्वय अशीच आहे. आत्म-
साक्षात्कार झाल्याशिवाय जगद्रुपी भ्रमाचा निरास होण्याला दुसरा कोणताहि
उपाय नाही. संसार नाही, संसार नाही, असा सोंडानें नुसता जप करून
'संसृतिर्न निवर्तने' संसार नाहीसा होत नाही असें भागवत स्कंध ११
मध्ये श्रीकृष्णानें उद्बवाला सांगितलें आहे. म्हणून बसिष्ठ सांगतात की,
“सांख्ययोग व योगयोग यांमध्ये मला सांख्ययोगच म्हणजे ज्ञानयोगच
अभिमत आहे” यासाठीं दृश्य जगाचा अत्यंत अभाव आहे, असा
निश्चय करून आत्मस्वरूपाचा पूर्ण अनुभव आला असता जीवमुक्तीचा
लाभ होतो.

या बरील विवेचनावरून असें दिसून येतें की, गीतेमध्ये ज्याला कर्मयोग
असें म्हटलें आहे, त्याला वासिष्ठामध्ये प्राणायामाभ्यासह्यानें चित्तवृत्तीचा
निरोध करणें यास योग असें म्हटलें आहे. हेंच शास्त्रीय दृष्ट्या योग्य दिसतें.
गीतेमध्ये योगाला जे कर्मयोग असें म्हटलें आहे, त्यांत देखील 'कर्म' यां
शब्दाच्या अर्थामध्ये प्राणायामादि सर्व कर्मांचाहि अंतर्भाव होतो, असा अर्थ

केला, तर वासिष्ठ व गीता ह्यामध्ये जो बरील थोडा विरोध दिसतो, तो नाहीसा होईल यांत शंका नाही.

योगधर्म.

एखादा मनुष्य योगाचा अभ्यास करित असतां प्रारब्ध कर्म संपून ज्ञानप्राप्ति न होतां मध्येच मृत झाला, तरी त्याला दुर्गति प्राप्त होत नाही. तर उलट तो स्वर्गाला जाऊन तेथे नानातन्हेचे दिव्य भोग भोगून तो पुनः या मृत्युलोकांत चांगल्या कुलामध्ये जन्माला येतो व त्याठिकाणीं पूर्वी केलेल्या अभ्यासाला आठवून त्याच्यापुढे अभ्यास करूं लागतो. ही विचारसरणी जशी गीतेंत अ. ६ मध्ये श्लोक ४० ते ४४ मध्ये आली आहे, त्याचप्रमाणे वासिष्ठांतहि नि. प्र. पूर्वांघ सर्ग १२६ मध्ये खालील श्लोकांतून आली आहे:—

योगभूमिकयोत्क्रांतजीवितस्य शरीरिणः ॥ ४७ ॥

भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्कृतम् ॥

ततः सुरविमानेषु लोकपालपुरेषु च ॥ ४८ ॥

मेरुपर्वतकुंजेषु रमते रमणीसुखः ॥

ततः सुकृतसंभारे दुष्कृते च पुराकृते ॥ ४९ ॥

भोगजालपरिक्षीणे जायते योगिनो भुवि ॥

शुचीनां श्रमितां गेहे गुप्ते गुणवतां सताम् ॥ ५० ॥

जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥

तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं बुधाः ॥

स्मृत्वा परिपतंत्युच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

“पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या किंवा चवथ्या भूमिकेवर आरुढ झालेला योगी जर मध्येच मरण पावला, तर त्या जीवाचे पूर्वपातक भूमिकेच्या अंशानुसार क्षीण होतें. त्यामुळे तो देवांच्या विमानांतून, इंद्रादिलोक-

पालांच्या पुन्यांतून, मेरुपर्वतातील कुंजांत सुंदर स्त्रियांयरोबर रममाण होतो. त्यानंतर फलभोतानें पूर्वी केलेलें पुण्य व पाप क्षीण झालें असता ते योगी पुनः या भूलोकीं अत्यंत पवित्र व श्रीमान् गुणी सज्जनांच्या सुरक्षित गृहांत जन्माला येतात व त्या ठिकाणीं पूर्वजन्मीच्या योगवासनेनं पुनः योगाचाच अभ्यास करितात. या नव्या जन्मांत ते सूत्र पूर्व जन्मांत अभ्यासिलेल्या योगभूमिकेच्या क्रमास आठवून पुढील भूमिकेवर आरुढ होतात.

जीवाचा पुनर्जन्म.

प्राणी मृत झाल्यानंतर आपल्या वन्यावाईट कर्मांचीं फलें भोगण्याकरितां एका लोकांतून दुसऱ्या लोकांत जातो. ही कल्पना गीतेमध्ये अ. १४ श्लोक १८ व अ. १५ श्लोक ८ मध्ये स्वीकारली आहे. पण ही कल्पना व उपनिषदांनीं मानलेले देवयान व पितृयानमार्ग किंवा भगवद्गीतेनें मानलेले शुद्ध व कृष्णमार्ग (अ. ८ श्लोक २४, २५ व २६) बहिष्ठ मानीत नाहींत. तर प्राणी ज्या ठिकाणीं मरतो त्याच ठिकाणीं पुनर्जन्माच्या सर्व कल्पना आपल्या मनांतच अनुमनीत असतो. याविषयी सवितस्वर वर्णन ' मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति ' या नांवाच्या १९ व्या प्रकरणांत केले आहे; व याचाच सविस्तर खुलासा या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागांतील लीलेची गोष्ट (तिसरी) (मंडपाख्यान) यांत केलेला आहे, तो पहावा.

दृश्य जगाचें स्वरूप.

भगवद्गीता ह्या दृश्य जगाला सत्य मानून सांख्यशास्त्रांतल्या प्रक्रियेप्रमाणें परमेश्वरानें आपल्या त्रिगुणात्मक प्रकृतीच्या योगानें त्याची उभारणी व संहारणी केली आहे असें मानते; पण योगवासिष्ठ वस्तुतः जगत् मुळींच उत्पन्न झालेलें नाहीं, असें मानीत असून जें जगाचें मान होत आहे, तें केवळ चिद्रूप पर 'परब्रह्मा'च्या चिच्छक्तीचाच म्हणजे कल्पना-शक्तीचाच नुसता विलास आहे असें मानवें.

योगवासिष्ठ व भगवद्गीता या दोन ग्रंथांत जुळणारे श्लोक.

भगवद्गीता. योगवासिष्ठ.

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ॥	नि. पू.
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ २-१४ ॥	५४-२
नासतो विद्यते भावो नाभावोविद्यते सतः ॥	नि. पू.
उभयोरपि दृष्टोऽस्तस्यनयोस्तस्यदर्शिभिः ॥ २-१६ ॥	५५-१२
अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ॥	नि. पू.
विनाशमव्यस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥ २-१७ ॥	५५-१३
अंतर्बतेऽहमे देहानित्यस्योक्ताः शरीरिणः ॥	नि. पू.
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्मादुभ्यस्व भारत ॥ २-१८ ॥	५५-१४
य एनं वेत्ति हंतारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥	नि. पू.
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ २-१९ ॥	५२-३७
न जायते म्रियते वा कदाचित्	
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥	
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो	नि. पू.
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २-२० ॥	५२-३६
अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ॥	
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २-२४ ॥	३-१४-६०
(वासिष्ठामप्ये ' अयम् ' च्या ऐवजी ' अहम् '	
व ' सनातनः ' च्या ऐवजी ' इति स्थितम् ' असा पाठ आहे.)	
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्यकर्माणि ॥ २-२५ ॥	नि. पू.
योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय ॥ २-२६ ॥	५४-२६
या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ॥	नि. उ.
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ २-६९ ॥	४३-३१

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं ;

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ॥

नि. पू.

तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे

५४-३८

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ २-७० ॥

नि. पू.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥

५४-३९

इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ ३-६ ॥

नि. पू.

यार्स्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ॥

५४-३७

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ३-७ ॥

नि. उ.

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

३७-३६

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ ३-१८ ॥

नि. पू.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥

५३-५

अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ ३-२७ ॥

नि. पू.

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥

५४-२५

स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ ४-१८ ॥

नि. पू.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यवृत्तो निराश्रयः ॥

५४-२८

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ ४-२० ॥

नि. पू.

यत्सांख्यः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥

६९-२१

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥ ५-५ ॥

नि. पू.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ॥

५३-९

योगिनः कर्म कुर्वति संगं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥ ५-११ ॥

नि. उ.

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रीपुरात्मनः ॥ ६-५ ॥

नि. उ. १६२-१८

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥

नि. पू.

ईश्वरते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ६-२९ ॥

५३-४३

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥

नि. पू.

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ६-३१ ॥

५३-४४

(न सम्योभिजायते)

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ ७-५ ॥ नि. पू. ५५-३६

(वासिष्ठांतील वचन)

भगवद्गीता. योगवासिष्ठ.

यत्करोपि यदश्नासि यज्जुहोपि ददासि यत् ॥ नि. पू.

यत्तपस्यासि कौंतेय तत्कुरूप्य मदर्पणम् ॥ ९-२७ ॥ ५४-२

(यत्करिष्यसि कौंतेय तदात्मेति स्थिरोभव) — (वासिष्ठांतील वचन)

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ नि. पू.

मामेवैष्यासि युक्तवैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ९-३४ ॥ ५४-३४

भूयप्येव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ॥ नि. पू.

यत्तेऽहं प्रीयामाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १०-१ ॥ ५४-१

माच्चिन्ता मद्गतप्राणा बोधयंतः परस्परम् ॥

(तच्चिन्ता तद्गतप्राणा.....) — (वासिष्ठांतील वचन)

कथयंतश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥ १०-२ ॥ नि. उ. १६३-४०

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ नि. उ.

ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयांति ते ॥ १०-१० ॥ १६३-४१

(जायते बुद्धियोगोसौ येन ते यांति तत्पदम्) (वासिष्ठांतील वचन)

असकिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ॥ नि. पू.

नित्यं च समाचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १३-९ ॥ ७४-२८

मयिचानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥

(आत्मनानन्ययोगेन तद्भावमनारतम्) (वासिष्ठांतील वचन)

विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसादि ॥ १३-१० ॥ नि. पू. ७४-२९

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥ नि. पू.

एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ १३-११ ॥ ७४-३०

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥ नि. उ.

सर्वतः श्रुतिमहोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३-१३ ॥ १४-९

(संस्थितम्) (वासिष्ठांतील वचन)

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥

(सर्वेन्द्रियगुणैर्मुक्तं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम्) (वासिष्ठांतील वचन)

असकं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १३-१४ ॥ नि. उ. १४-१०

भगवद्गीता. योगवासिष्ठ.

वाहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥	नि. उ.
सूक्ष्मत्वात्तदविक्षेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ १३-१५ ॥	१४-११
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ १४-३३ ॥ २-१८-३६-	नि. उ.
निर्मानमोहाजितसंगदोषा	५३-६६
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥	व
द्वैविमुक्ता सुखदुःखसंभै	१५३-५८
गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥ १५-५ ॥	१-२७-३५-
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥ १६-१४ ॥	नि. पू.
यस्य नाहंकृतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥	५३-२
इत्वापि स इमांल्लोकाग्रहंति न निबध्यते ॥ १८-१७ ॥	नि. पू.
नष्टोमोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ॥	५८-१
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ १८-७३ ॥	

प्रकरण १६ वे

ब्रह्मदेवाचें स्वरूप.

हें दृश्य जग मनोमात्र आहे, असें वसिष्ठांचें म्हणणें आहे. हें सिद्ध करण्याकरितां वसिष्ठांनीं, ब्रह्मदेवानें आपल्या मनानें हें जग निर्माण केलें आहे, असें सांगितलें. पण ब्रह्मदेव देखील मनोमात्रच आहे हें दाखविण्याकरितां वसिष्ठामध्यें ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तीच्यासंदर्भानें जें वर्णन केलें आहे, त्याचा थोडासा विचार करूं.

‘एकमेवाऽद्वितीय’ असें ब्रह्म एकच आहे, पण या दृश्य जगाच्या स्वरूपाची स्थिति सिद्ध करण्याकरितां हेंच ब्रह्म शुद्ध व शबल असें दोन प्रकारचें वेदांतशास्त्रांत मानण्यांत आलें आहे. शुद्ध ब्रह्म हें कोणाचें कार्य व कोणाचें कारणहि नाही. पण शबलब्रह्म म्हणजे त्रिगुणात्मक मायाशक्तीनें जणुं मलिन झालेलें ब्रह्म हेंच ह्या जगाचें कारण होऊं शकतें. पुढें जेव्हां सर्गारंभ काल येतो, तेव्हां मायेंतील रजोगुणाचें प्राबल्य होऊन शबल ब्रह्माच्या ठिकाणीं ‘बहु स्यां प्रजायेय’ मी पुष्कळ प्रकारें उत्पन्न होईन, ‘मी देहवान् आहे’ अशा वृत्ती उत्पन्न होऊं लागतात. अशा ह्या शबलब्रह्माच्या वृत्ती-स्फुरणाला मन असें म्हणतात. म्हणजेच स्थिर समुद्राच्या पृष्ठभागावर चंचल स्वरूपाची लाट उत्पन्न व्हावी, त्याप्रमाणें ह्या स्थिर चित्समुद्रावर अस्थिर मनरूपी लाट उदय पावतें व प्रकृ भ्रामक आकार दिवू लागतो. हेंच समष्टिरूप मन आणि हाच हिरण्यगर्भ अथवा ब्रह्मदेव होय. पण समुद्रावर लाट निर्माण होण्याला वायु किंवा चंद्रसूर्य यांचें आकर्षण लागत असतें, तसें चित्समुद्राच्या ठिकाणीं ही मनरूपी लाट उत्पन्न होण्याला कोणतें साधन आहे? बौद्ध म्हणतात कीं, अज्ञानामुळें ही लाट उत्पन्न होतें. पण तें अज्ञान आत्म्याच्या बाहेर आहे कां आतच अव्यक्त स्थितेंत रहातें, याचा त्यांनीं मुळींच विचार केला नाही. श्रीशंकराचार्य या गोष्टीला अनिर्वचनीय म्हणतात. पण वसिष्ठ म्हणतात कीं, ही लाट उत्पन्न होण्याला ज्या शक्तीची जरूरी आहे, ती शक्ति अगोदरच आत्म्यामध्ये अस्तित्वात.

ब्रह्मदेवाचें स्वरूप

आहे. ही शक्ति आत्म्याच्या ठिकाणी सृष्टिकालापूर्वी व नंतर नेहमीच अस्तित्वांत असते, व ज्या ज्या वेळीं तिची जहरी लागेल, त्या त्या वेळीं ती प्रकट होते. अशा त्या ब्रह्मदेवाचा भासणारा आकार पूर्वसंस्कारा-वांचूनच भासमान होतो. कारण तो वस्तुतः चिद्रूपच आहे; म्हणून तो कशापासूनहि उत्पन्न झालेला नाही. कल्पनेमध्ये मनुष्याची आकृति भासते, त्याप्रमाणें ब्रह्मदेवाचा देह भासमान होतो. परंतु तो जरी साकार व साव-यवस्वल्पाचा भासला तरी तो बंध्येच्या पुत्राप्रमाणें वस्तुतः खरा नाही. तो भासमान होणारा देह आतिवाहिक (शुद्ध सत्त्वरूप) आहे. परंतु तो इतर देहांच्यासारखा आधिभौतिक नाही. म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं,

नास्य भूतमयोदेहो नास्यास्थीनि शरीरके ॥

अवष्टब्धुमसौ सुष्टया शक्यते न तु केनचित् ॥ नि. उ. ७३-४१

‘याचा देह पंचमहाभूतांनीं बनलेला नाही, त्याच्या शरीरांत हाडे नाहीत, त्यामुळे कोणालाहि त्याला हातांनीं धरतां येत नाही.’

आतिवाहिक आणि आधिभौतिक असे दोन प्रकारचे देह आहेत. सर्व भूतांना दोन देह आणि ब्रह्मदेवास तेवढा एकच आतिवाहिक देह, असे कां ? या प्रश्नाचें उत्तर असे आहे कीं, सर्व भूत आपल्या पूर्वसंस्कारानुरूप उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यांना आतिवाहिक आणि आधिभौतिक असे दोन देह असतात; परंतु ब्रह्मदेवाला पूर्वकालीन अविद्यामय संस्कार नसल्यामुळे त्याला फक्त एक आणि तोहि आतिवाहिक देहच आहे. आतिवाहिक देहाचासुद्धा त्याच्या ठिकाणीं नुसता भास होत असतो, कारण चित्त हेंच त्याचें शरीर आहे. पृथ्वी आदिकलन भूतांपासून त्याचा देह उत्पन्न झालेला नाही. स्वप्नांतील स्त्री मिथ्या असली, तरी ती सत्य आहे, असा त्या स्थितीत अनुभव येऊन तिच्या संभोगाचा परिणामहि (वीर्यस्खलन) जगांतील सर्व जीवांना आत्मस्वरूपाची आणि आतिवाहिक देहाची विस्मृति झाल्यामुळे आधिभौतिक देहाची कल्पना पिशाच कल्पनेप्रमाणें त्यांना

खरी वाटू लागली. परंतु ब्रह्मदेव हा स्वतः चिद्रूप आणि शुद्धसंविद्रूप असल्यामुळे त्याला आपल्या आत्मस्वरूपाची आणि आतिवाहिक देहाची विस्मृति होत नाही. ब्रह्मदेव हा जर मनोमय आहे व पंचमहाभूतात्मक नाही, तर सर्व विश्वादि मनोमयच आहे. कारण, कार्य हे नेहमी कारणरूपच असते, असा शेवटीं वसिष्ठांनीं सारांश काढला आहे:—

मनोनाम्नो मनुष्यस्य विरिंच्याकारधारिणः ॥

मनोराज्यं जगदिति सत्यरूपमिव स्थितम् ॥ ३-३-३३

ब्रह्मैवास्त्य पुरुषः सत्यं च चानुभूयते ॥ नि. उ. १०३-८७.

‘ब्रह्मदेवाचा आकार धारण करणाऱ्या मनु नावाच्या मनुष्याचे हे जग केवळ मनोराज्य आहे. ते सत्य आहे असा फक्त भास होतो. तसेच तत्त्वतः ब्रह्मदेवदेखील असत्य पुरुष आहे, पण तो सत्य असल्यासारखा भासतो.’

ब्रह्मदेवाची कल्पना म्हणजेच जगत्.

कल्पना हेच ब्रह्मदेवाचे स्वरूप आहे. त्याने आपले शरीर कल्पनेनेच विस्तृत करून मनाने हे जग निर्माण केले आहे. यामुळे पृथ्वी आदिकरून पंचमहाभूत या जगात खरोखर नाहीत. पंचमहाभूत ही केवळ त्याची कल्पना आहे. स्वप्नांतील पुरुष ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या पदार्थांची कल्पना करितो, त्याप्रमाणे

संकल्पयति यन्नाम प्रथमोऽसौ प्रजापतिः ॥

तत्तदेवागु भवति तस्येदं कल्पनं जगत् ॥ नि. उ. १८९-६५

‘सृष्टीच्या आरंभीं आय प्रजापतीने (ब्रह्मदेवाने) ज्याची ज्याची कल्पना केली तेच ते तत्काळ घडले व तेच अद्यापपावेतो भासत आहे. त्या ब्रह्मदेवाचा संकल्प हेच प्रस्तुतचे जग आहे.’ आय प्रजापतीला स्वयंमुद्गृहतात; व त्याच्या ठिकाणी जगताच्या उत्पत्तिसंबंधाचे पूर्वसंस्कार नसतात. महाप्रलयाचे वेळीं सर्व ब्रह्मदेव मुक्त होतात; आणि प्रत्येक कल्पाच्या आरंभीं सृष्टीचे उत्पत्तिकर्ते ब्रह्मदेव निरनिराळे असतात.

अर्थात् सृष्टि उत्पन्न करण्याला किंवा जगद्रवनेला अनुकूल अशी स्मृति, त्यांना पूर्वीच्या सृष्टीचा अनुभव नसल्यामुळे त्यांच्या ठिकाणी असणे शक्य नाही. ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणी पूर्वीचे कर्मच नाही, तर त्यापासून होणारे नवीन संस्कार आणि तज्जन्य स्मृति कोठून आणि, कशी उत्पन्न होणार ? 'घाता यथापूर्वमकल्पयत्' या ध्रुतिवचनाने त्याच्या ठिकाणी स्मृति संभवते, असे म्हणता येत नाही; कारण जगत् सत्य आहे, असे समजणाऱ्या अज्ञ माणसांच्या बुद्धीला अनुसहज अनादिसिद्ध कर्ममार्गाचा प्रवाद तसाच पुढे चालविण्यासाठी धुतीने तसे सांगितले आहे. पण तत्त्ववेत्त्यांच्या दृष्टीने हे संभवत नाही. दृश्य जगत् खरोखरच उत्पन्न होऊन जर विद्यमान असेल, तर त्याचा अनुभव येऊन त्यापासून पुढे कालांतरी त्याची स्मृति होईल. 'या या स्मृतिः सा साऽनुभवपूर्विका' असे स्मृतीचे लक्षण आहे. पण जेथे कोणत्याहि कल्पामध्ये दृश्य जग मुळीच नाही, तेथे त्याच्या स्मृतीच्या कल्पना तरी कोठून सत्य असणार ? त्यामुळे प्रजापतीच्या ठिकाणी पूर्वकल्पाची स्मृति संभवत नाही.

ब्रह्मदेवाचा शरीरधारणक्रम.

'बहुस्यां प्रजायेय' असे संकल्पोन्मुख झालेले ब्रह्म म्हणजेच समष्टि मन आकाशादि क्रमाने आपल्या आविर्भावाची कल्पना करू लागले म्हणजे आकाशाची स्वच्छ भावना, शब्दांचे बीज आणि श्रोत्रेन्द्रिय होण्यास प्रवृत्त होते. नंतर आकाशरूपाने आविर्भूत झालेले मन वायूच्या स्पंदाची कल्पना करिते, तसेच स्पर्शवान् पदार्थाचे बीज आणि त्वगिन्द्रिय यांचे रूप धारण करिते. शब्द आणि स्पर्श या दोन रूपांची वृद्धि होऊन परस्परसंघात झाला म्हणजे अग्नि, रूपवान् पदार्थ व चक्षुरिन्द्रिय यांचा उदय होतो. पुढे लगेच मन रसतन्मात्राची भावना करिते आणि सूक्ष्म जल होते. पुढे या चार भूतांचा संघात झाल्यानंतर मन गंधतन्मात्राची भावना करून त्यांचे सूक्ष्म रूप धारण करते. या पांच भूतांच्या एकीकरणाने (पंचीकरणाने) त्यांचे सूक्ष्मत्व जाऊन त्यांना स्थूलरूप प्राप्त होते. नंतर पंचभूतांच्या योगाने वृद्धि पावलेले मन आकाशामध्ये अग्निकणाच्या आकाराचे असे आपले शरीर पदार्थ: हे शरीर अहंकाराने आणि बुद्धीने युक्त असून

त्यालाच पुर्यष्टक* असे म्हणतात. हे मनोवृत्ती लिंगशरीर स्थूल शरीराची भावना करू लागले की, तेजःपुंज असे स्थूल रूप धारण करिते. य लगेच त्या स्थूल आकारात भावनेमुळे अवयवांचा उद्भव होतो. वर होके, खाली पाय, दोन्ही बाजूंना हात, मध्ये उदर आणि बोटे वगैरे सर्व अवयव त्यात उत्पन्न होतात. अशा रीतीने हा ब्रह्मदेव आपल्या मनो-रथाच्या योगाने शरीरवान् होतो. ब्रह्मपदापासून आविर्भूत झालेल्या ह्या पुरुषाचा हा प्रथम जन्म. अखून तोच पहिला देहधारी पुरुष होय. बुद्धि, सत्त्व, रज, विज्ञान आणि ऐश्वर्य यांनी युक्त असलेला असा सर्वलोकपितामह ब्रह्मदेव हाच होय. असा हा शरीरधारी ब्रह्मदेव विचार करू लागला की, 'मा नीलवर्ण आणि विशाल आकाशात माझ्या उत्पत्तीच्या पूर्वी काय बरे असावे ?' अशा रीतीने विचार करू लागताच त्याला निर्मल अशी आत्मदृष्टि प्राप्त झाली आणि त्याला आपली उत्पत्ति समजली. नंतर आपल्या विचित्र संकल्पांच्या योगाने त्याने लीलेने प्रजा उत्पन्न केली. सारांश, ब्रह्मदेवाचे रूप धारण करणाऱ्या ह्या प्रभूने आपल्या कल्पनेने नाना प्रकारची रचना करून केवळ विळासाकारिता आपल्या मनानेच ही सर्व सृष्टि निर्माण केली.

ब्रह्मदेवांची (प्रजापतींची) विविध तऱ्हेने उत्पत्ति.

ब्रह्मदेवाच्या उत्पत्तिसंबंधाने बोध व्हावा म्हणून वसिष्ठानी नमुन्यादाखल एका सुष्टीच्या प्रजापतीची उत्पत्ति सांगितली. परंतु ह्या प्रजापतीच्या उत्पत्तीप्रमाणे इतर प्रजापतींच्या वावर्तात कोणताहि एक नियम दिसून

* पुर्यष्टकाची व्याख्या:—

कर्मज्ञानेन्द्रियगणौ भूतप्राणमनोगणाः ।

अविद्याकामकर्माणि लिंगं पुर्यष्टकं विदुः ॥

(१) पांच कर्मेन्द्रिये, (२) पांच ज्ञानेन्द्रिये, (३) पांच भूते, (४) पांच प्राण, (५) अंतःकरणचतुष्टय, (६) अविद्या, (७) काम व (८) कर्म ह्या सर्वांना मिळून पुर्यष्टक असे म्हणतात.

येत नाही, हे दाखविण्याकरिता वसिष्ठांनी स्थिति प्र. सर्ग ४७ मध्ये निर-
निराळ्या तऱ्हेने प्रजापतीची उत्पत्ति होते, असे सांगितले आहे. केव्हा
केव्हा पहिल्याने आकाश उत्पन्न होतं. नंतर त्याच्यापासून ब्रह्मदेव होतो,
त्याला 'व्योमज प्रजापति' असे म्हणतात. केव्हा केव्हा प्रथम वायु
उत्पन्न होतो व त्याच्यापासून ब्रह्मदेव होतो. त्याला 'वायुज प्रजापति'
म्हणतात. अशा तऱ्हेने 'तैजस प्रजापति', 'वारिज प्रजापति', 'पार्थिव
प्रजापति' इत्यादि नावे त्याला प्राप्त होतात. केव्हा केव्हा नारायणाच्या
नाभीपासून कमल उत्पन्न होतं, त्यातून ब्रह्मदेव उत्पन्न होतो. अशा
प्रजापतीला 'पद्मज प्रजापति' असे नांव प्राप्त होतं. याप्रमाणे सर्व प्रजा-
पतींची उत्पत्ति मनाच्या अचित्त्व शक्तीमुळेच होते. यांच्या उत्पत्तीसंबंधाने
तर्कवितर्क करित घडण्यांत कांहीं अर्थ नाही. परमेश्वराच्या अचित्त्व माया-
शक्तीचाच हा खेळ आहे.

पद्मज प्रजापतीची सृष्टि.

आता पद्मजप्रजापतीने सृष्टि कशी केली, याच्या संबंधाने वसिष्ठांनी असे
सांगितले की, नारायणाच्या नाभिकमलापासून उत्पन्न झालेले पाहिले बालक
आपल्या पद्मशय्येवर उठून बसून 'ब्रह्मा' 'ब्रह्मा' असा शब्द करुन
लागले, म्हणून त्याला 'ब्रह्मा' किंवा 'ब्रह्मदेव' असे नांव प्राप्त झाले.
अशा ह्या ब्रह्मदेवाला प्रथम जन्मतःच पांच मुले होती. पण पुढे शंकराने
भस्तराने आपल्या नखाने त्यापैकी एकाचे विदारण केले. म्हणून तेव्हा-
पासून ब्रह्मदेव हा 'चतुर्मुख' असाच राहिला. प्रथम त्याने आपल्या
संकल्पाने महा तेज निर्माण केले. पुढे त्या चतुर्मुख ब्रह्मदेवाने आपल्या
दुसऱ्या शरीराचा संकल्प केला. त्याबरोबर त्या तेजापासून सूर्य झाला व
तो अद्यापि उदय पावत आहे आदित्य निर्माण केल्यानंतर जे तेज
शिल्लक राहिले, त्याचे त्या महाबुद्धिवान् ब्रह्मदेवाने नऊ विभाग केले.
हेच मरीच्यादि नऊ प्रजापती निर्माण झाले व पुढे त्यांनी देव, दानव,
मानव, पशु, पक्षी इत्यादि नानाविध भूतगणांना निर्माण केले. नंतर
ब्रह्मदेवाने आपल्या प्रजांना स्वर्गमोक्षाची प्राप्ति करून देण्यासाठी यज्ञचक्र,
धर्म, अर्थ व काम हे पुरुषार्थ, चार वेद, अध्यात्मादि विविध शास्त्रे हि निर्माण

केली. अशा तऱ्हेने ब्रह्मदेवान्या मनःसंकल्पापासून ही सर्व विचित्र सृष्टि निर्माण झाली आहे.

ह्या प्रमाणे ब्रह्मदेवाचे शरीर हे चिद्रूप परब्रह्माचे पाहिले स्वप्न होय. एका स्वप्नामध्ये दुसऱ्या अनेक स्वप्नांचा उदय वहावा, त्याप्रमाणे आपण सर्व व्याप्ति जीव त्या स्वयंभूच्या स्वप्नमय शरीरातून उत्पन्न झालेली आहोत; म्हणून बसिष्ठ सांगतात की,

गंडस्योपरि जातानां स्फोटानामतप्य नः ॥ नि. उ. १०३-८६.

“गालगुंडावर झालेल्या फोडाप्रमाणे आमची स्थिति आहे.” गालच गालगुंड होतो व त्यावरील फोड जसे गालच होतो, त्याप्रमाणे ब्रह्मच ब्रह्मदेव आहे व तुम्ही आम्ही सर्व जीव ब्रह्मच आहो, असे सिद्ध होतें.

प्रकरण १७ वे.

व्यष्टि जीवांचें स्वरूप व उत्पत्ति.

मागील प्रकरणांत वर्णन केलेला ब्रह्मदेव हा समष्टि जीव असून सर्व व्यष्टि जीव त्याचीच प्रतिबिंबे होत. वास्तविक पहातां ब्रह्मदेव जसा ब्रह्मच आहे तसा 'जीवोब्रह्मैव नापरः' या वेदांताच्या सिद्धांताप्रमाणें सर्व व्यष्टि जीव परब्रह्मच आहेत. (मागल्या प्रकरणांत दाखविल्याप्रमाणें) ज्याप्रमाणें समष्टि जीवाची (ब्रह्मदेवाची) उत्पत्ति होत असते, त्याचप्रमाणें एखाद्या शुद्ध व्यष्टि जीवाचीहि उत्पत्ति होत असते. आतां ह्या दोहोंमध्ये जो फरक असतो, तो हाच की, ब्रह्मदेवाची उपाधि (शुद्धसत्त्वप्रधान माया) शुद्ध असते व शुद्ध जीवांची उपाधि (मलिनसत्त्वप्रधान अविद्या) मलिन असते आणि त्या उपाधीशीं त्याची तद्रूपता झालेली असल्यामुळें तो शुद्ध जीव शुद्ध कर्म करणारा होतो. जीवाजीवामधील फरक त्यांच्या उपाधीमुळें होत असतो. उपाधीच्या भिन्नतेमुळें त्यांचें कर्महि भिन्न भिन्न होत असतें. सुकृताच्या उत्कर्षाचें अत्यंत श्रेष्ठ फल ब्रह्मदेव असून दुष्कृताचें अत्यंत नीच फल कीटक (स्तंभ नांवाचा किडा) हें आहे. म्हणूनच जगांतील सर्व प्राण्यांचें वर्णन करण्याचे वेळी 'आब्रह्मस्तंभपर्यंत' असें म्हणण्याची प्रथा पडली आहे. प्रत्येक जीवानें आपल्या भोवती जो मिथ्या प्रपंच निर्माण करून आपल्याला त्याच्यांत बद्ध करून घेतलें आहे, तो प्रपंच जीवानें आपल्या स्वतःच्या कल्पनेनेंच निर्माण केलेला आहे. परंतु ही त्याची कल्पनासुद्धां समष्टि ब्रह्मदेवाच्या सृष्टिविषयक संकल्पानुसारच झालेली आहे. कारण ब्रह्मदेव व्यष्टि जीवांच्या प्राक्तनकर्मानुसार ज्या ज्या तऱ्हेची कल्पना करितों, त्या त्या तऱ्हेनें व्यष्टि जीवांना आपल्या कर्मफलाचे भोग घडतात. अशा रीतीनें हे अनंत व्यष्टि जीव ह्या ब्रह्मांडातील चतुर्दश भुवनांमध्ये रहातात व आपल्या कर्माप्रमाणें विविध योनींमध्ये जन्म पावून सुखदुःख-स्पर्श फलें भोगितां असतात. कांहीं स्वर्गासारख्या उर्ध्वगतीप्रत जाऊन पोहोचतात, कांहीं नरकासारख्या अधोगतीला जातात, तर कांहीं या भूमी-

वरच असंख्य योनींत भ्रमण पावत रहातात. अशा तऱ्हेनें अनेक जीव आपल्या स्वरूपाच्या अज्ञानाने मोहित होऊन कित्येक कल्पपर्यंत अनंत जन्म घेत रहातात; तर कित्येक संसारांतून मुक्त होण्याच्या मार्गाला लागतात, तर कित्येक ज्ञानसंपन्न होऊन परमपदाप्रत जाऊन पोहोचतात.

उपाधिभेदामुळे जीवांचे भिन्न भिन्न प्रकार.

चतुर्दश भुवनांमध्ये निरनिराळ्या स्थली इतस्ततः उत्पन्न होणाऱ्या जीवोपाधींचे सात्त्विक, राजस आणि तामस ह्या गुणांमुळे उत्पन्न होणारे उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ किंवा विविसृष्टि, देवसृष्टि आणि मानवसृष्टि, असे एकंदर सामान्यतः सृष्टीचे आणि तदंतर्गत सृष्टि जीवांचे तीन वर्ग कल्पित करण्यांत आलेले आहेत. या तीन प्रकारांचेच पुढे एकंदर १४ प्रकार झालेले आहेत. त्यांचे सविस्तर वर्णन उत्तमि प्र. सर्ग १४ व स्थिति प्र. सर्ग ५९ ते ६१ मध्ये आलेले आहे. त्या उपाधींचीं नांवे आणि स्वरूप पुढे दिले आहे:—

(१) इदं प्रथमताः—पूर्वकालांतील अखेरच्या जन्मांत ज्ञानाचा अभ्यास होऊन काही बलवत्तर प्रतिबंधामुळे साक्षात्कार न होता ह्या कल्पांत प्रथम जन्म घेणाऱ्या व त्याच जन्मांत मुक्त होणाऱ्या जीवांची उपाधि.

(२) गुणपीवरीः—पूर्वकालांत वैराग्याच्या मंदतेमुळे शुभलोकप्राप्तीची इच्छा झाल्यामुळे मुक्त न झालेल्या व म्हणूनच या कल्पांत प्रथम जन्म घेणाऱ्या जीवांची उपाधि. ह्या उपाधीनें युक्त असलेला जीव दहापांच जन्मांतच वासनाशय होऊन, अखेर मोक्षाला जातो.

(३) ससत्त्वाः—सत्त्वगुणाची वाढ होत जाऊन शेकडो जन्मांनीं कां होईना पण ज्ञान होऊन मोक्षाला प्राप्त होणाऱ्या जीवांची उपाधि.

(४) अधमसत्त्वाः—अनेक प्रकारच्या कर्मांनीं आणि वासनांनीं दूषित झाल्यामुळे हजारों जन्मांनीं ज्ञानसंपादन करणाऱ्या जीवांची उपाधि.

(५) अत्यंततामसीः—लक्षावधि जन्म घेऊनसुद्धां जिला मोक्षस्थिति प्राप्त होण्याची वानवाच असते, अशी उपाधि.

- (६) राजसी:-पूर्वकर्मानुसार उत्पन्न होऊन दोनतीन जन्मानंतर जिच्या योगानें जीवाला मनुष्यजन्म प्राप्त होतो, शिवाय मोक्ष मिळण्याचीहि खात्री नसते, अशी उपाधि.
- (७) राजससात्त्विकी:-वैराग्य प्राप्त होऊन ज्याला दुसऱ्या जन्मांतच ज्ञानप्राप्तीचा योग असतो अशी जीवाची उपाधि. या उपाधीला दुसरें 'मोक्षयोग्या' असें नांव देण्यांत आलें आहे.
- (८) राजसराजसी:-मनुष्याखेरीज यक्षगंधर्वांसारखे कांहीं थोडे जन्म घेऊन अखेर मोक्षाची प्राप्ति करून देणारी उपाधि.
- (९) राजसतामसी:-शंभर जन्म घेऊन अखेर मोक्षाची प्राप्ति करून देणारी उपाधि.
- (१०) राजसात्यंततामसी:-हजारों जन्म घेऊनसुद्धा जिला मोक्ष मिळण्याची वानवा असेल अशी उपाधि.
- (११) तामसी:-ह्या कल्पामध्ये अनेक जन्म घेऊन मोक्षाची प्राप्ति करून देणारी उपाधि.
- (१२) तामससत्त्वा:-प्रवृत्ताद, कर्कटीसारख्या तामसी योनींत जन्माला येऊन त्याच जन्मांत ज्ञानप्राप्ति होऊन मोक्ष मिळवून देणारी उपाधि.
- (१३) तमोराजसी:-पूर्वी तामसीयोनीमध्ये अनेक जन्म घेऊन ह्या कल्पामध्येहि दानव, राक्षस, पिशाच इत्यादिकांच्या योनीमध्ये जन्म घेणारी उपाधि.
- (१४) तामसतामसी:-पूर्व कल्पांत हजारों जन्म घेऊन ह्या कल्पांत शंभर जन्मानंतर मोक्ष मिळवून देणारी उपाधि.
- ह्या सर्व जीवोपाधी ब्रह्मापासून उत्पन्न होत असतात. ह्या विश्वांतील अखिल जीवजातींपैकी कांहीं जीव हजारों जन्मांनी मुक्त होतात आणि कित्येक जीव तर कल्पपर्यंतहि मुक्त होत नसून एकसारखे जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडत असतात. सारांश, या विविध सृष्टीमध्ये अग्नीपासून उत्पन्न होणाऱ्या ठिणग्यांप्रमाणें असणाऱ्या विचित्र जीवोपाधी ब्रह्मापासून उत्पन्न होतात, ब्रह्माच्याच ठिकाणीं रहातात, आणि अशा रीतीने जन्म परंपरा-

मध्ये भ्रमण करितां करितां अखेरीस केव्हांतरी शान प्राप्त होऊन प्रज्ञातच विलीन होतात.*

व्यष्टि जीवांचे संसार.

समष्टि मनानें (ब्रह्मदेवानें) निर्माण केलेल्या पदार्थाच्या अनुरोधानें सर्व व्यष्टि मनें (जीव) आपआपली जग निर्माण करित असतात, म्हणून सर्वांना जगाच्या बाबतीत सारखाच अनुभव येत असतो. प्रत्येक व्यष्टि जीवाच्या मनामध्ये जग आहे; व त्या जगामध्ये पुनः पुष्कळ जीव आहेत. पुनः त्या प्रत्येक जीवाच्या आंत मन आहे व त्यांत जग आहे. अशा तऱ्हेनें जगामध्ये जग आहे. ह्या गोष्टीला मुळींच अंत नाही. अशा या अनंत जगांतील प्रत्येक जीवांचे संसार त्यांच्या स्वतःच्या वासनेनुसार कल्पिलेले असून ते एकमेकांहून निरनिराळे आहेत; म्हणून ज्या जीवांची संसाराची कल्पना नाहीशी होते.

त्यांचा संसार नाहीसा होऊन ते मुक्त होत असतात, असें वसिष्ठाचें मत आहे. यावर अशी शंका येते की, सर्व जीवांचे संसार जर निरनिराळे आहेत, तर एका त्रीनाचा संसार दुसऱ्याला दिसतो, कां ज्याचा त्यालाच फक्त दिसतो? एकमेकांचे संसार एकमेकांना दिसतात, असें घडून चाललें तर संसार हा सर्वसाधारण आहे, असें ठरून एका जीवाला आत्मस्वरूपाचें ज्ञान झालें व त्याचा संसार नाहीसा झाला, तरी दुसऱ्या जीवांचे संसार त्याला दिसत राहिल्यानें त्याला मुक्तीची आशा नाहीशी होऊं लागेल व अनिमोक्ष प्रसंग ओढवेल. आतां स्वप्नांतील संसाराचें मेलन होत नाही, तद्वत् जीवांच्या संसारांचेहि मेलन होत नाही, असें म्हटलें तर, गुरु आणि शिष्य यांचे दोघाचे संसार निरनिराळे असल्यामुळें त्यांचा संबंध घडणें शक्य नाही व असें झालें म्हणजे अध्यात्मशास्त्राच्या उपदेशाचा लाभ शिष्याला न झाल्यामुळें पुनः अनिमोक्ष प्रसंगच येणार. याच न्यायानें गुरुला देखील त्याच्या गुरुच्या उपदेशाचा लाभ न झाल्या-

* अशाच तऱ्हेचे वर्णन भगवद्गीतेंतहि खालील श्लोकामध्ये आलेले आहे.

अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ६-२५.

यद्दनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ ७-१५.

मुळें त्यालाहि अनिमोक्ष प्रसंगच येईल ! असें झालें म्हणजे जगातील कोणालाहि मोक्ष मिळणार नाही. त्यामुळें अध्यात्मशास्त्र व्यर्थ ठरेल, अशा अडचणीतून कसे पार पडतां येईल त्यासंबंधी वसिष्ठांनी उपाय सांगितला आहे.

मलिनं हि मनो वीर्यं न मिथः श्लेषमर्हति ॥

अयोऽयसि च संतप्ते शुद्धे तप्तं तु लीयते ॥ २-१७-१९.

चित्ततत्त्वानि शुद्धानि संमिलंति परस्परम् ॥

एकरूपाणि तोयानि यांत्यैक्यं नाविलानि हि ॥ ४-१७-३०.

याचा भावार्थ असा कीं, मलिन मनाचें शुद्ध मनाशीं मेलन होऊं शकत नाही, कारण मलिन मनाच्या ठिकाणीं शुद्ध मनाशीं मिसळून जाण्याला लागणारें सूक्ष्म सामर्थ्य नसतें; पण जीं दोन्हीं मनें शुद्ध झालेलीं असतात, तीं एकमेकांशीं मिसळून जातात. देवांचीं मनें शुद्ध असल्यामुळें त्यांच्यामध्ये मेलन सामर्थ्य असतें. यामुळें ते आपल्या भक्तांच्या स्वप्नांत शिरून त्यांच्यावर अनुग्रह करू शकतात. देवाप्रमाणें शानीं देखील शुद्धचित्त असतात म्हणून त्यांनाहि आपल्या शिष्यांनीं कल्पिलेल्या संसारखंडांना पहातां येतें, आणि त्या संसारखंडांत प्रवेश करून शिष्यांना उपदेश करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या ठिकाणीं असतें. अशा रीतीनें गुरु व शिष्य या दोघांच्या संसारांचें मेलन होतें. आतां असें मेलन होत असल तर सर्व जग साधारण ठरून पुनः अनिमोक्ष प्रसंग उत्पन्न होणारच ! परंतु जगाचे ठिकाणीं साधारणत्व नसून जितके जीव तितके संसार (जों) असा वसिष्ठांचा सिद्धांत असल्यामुळें या शंकेला जागाच रहात नाही.

मलिन चित्तांचें परस्पर मेलन.

शुद्ध चित्ताचा शुद्ध व मलिन चित्ताशीं कसा संबंध होतो हें वर दर्शविलें आहे. आतां मलिन चित्तांचा मलिन चित्ताशीं कसा संबंध होतो याचा विचार करूं. जीवमात्रांनीं कल्पिलेले संसारखंड प्रत्येकाचे भिन्न भिन्न आहेत, असें सांगितलें. पण ते संसार वस्तुतः भिन्न नसून स्वयंप्रकाश व चिद्रूप आत्म्याच्या ठिकाणीं ती केवळ कल्पना आहे. अर्थात् ही भिन्नता फक्त प्रातिभासिक आहे. जीवांच्या संसारकल्पनांचें अविष्टान एकच

चिन्मात्र व सर्वसाक्षिभूत-परब्रह्म असल्यामुळे जीव एकमेकांचे कल्पित सर्ग पाहू शकतात. चिन्मात्रनामक एकाच मार्गाने ह्या विचित्र असे संसाररूपी जलाशय एकमेकांत मिसळतात. कांहीं जीवांचे भिन्न भिन्न संसार तुल्य वासनेच्या योगाने परस्परांत मिसळतात, म्हणजे परस्परांच्या सुखदुःखाने परस्पर सुखीदुःखी होतात. तरी कांहीं जीवांचे संसार सर्वसाधारण नसून ज्यांचा त्यांच्याशी संबंध येईल, त्यांना त्यांनाच ते दृग्गोचर होतात. ज्यांच्याशी त्यांचा संबंध पोहोचत नाही, अशा दूरच्या जीवांच्या संसारांना त्यांचे दर्शन होत नाही. अशा तऱ्हेने मलिन चित्तांचा मलिन चित्तांशी संबंध होत असतो.

शुद्ध चित्ताला दुसऱ्याच्या मनोराज्याचे ज्ञान कसे होते ?

चित्ताची पूर्ण शुद्धी म्हणजेच चित्त आत्मरूप बनणे होय. आत्मरूप अभिष्टानावरच सर्व चित्तांची कल्पना झालेली आहे. ज्याचे चित्त शुद्ध झालेले आहे, त्याला बाहेल त्याच्या चित्तामध्ये प्रवेश करिता येतो. ज्याप्रमाणे एखादा हटयोगी आपले प्राणवायु आपल्या शरीरांतून बाहेर काढून दुसऱ्याच्या शरीरांत प्रविष्ट करवितो आणि त्याठिकाणी त्याच्या इंद्रियादिकांकडून सेवन केलेल्या शब्दादि विषयांना जाणतो; त्याप्रमाणे शुद्ध झालेले मन प्रथम आतिवाहिक म्हणजे चिद्रूप बनून त्या चिद्रूप अभिष्टानावर कल्पिलेल्या अन्य व्याप्ति जीवांच्या मनामध्ये शिरून त्यांच्या मनोराज्यातील किंवा स्वप्नांतील सर्व गोष्टींचा अनुभव घेते. अशा तऱ्हेने शुद्धांतःकरण झालेल्या ज्ञानी जीवांना दुसऱ्याच्या मनातील सर्व गोष्टींचे ज्ञान होत असते.

प्रकरण १८ वें.

आतिवाहिक व आधिभौतिक देह.

जगांतील सर्व अश जीवांना एक आतिवाहिक (सूक्ष्म) व दुसरा आधिभौतिक (स्थूल) असे दोन देह आहेत. यांपैकी आतिवाहिक देह अत्यंत सूक्ष्म असल्यामुळे तो चक्षुरादि शनोद्वियांना गोचर होत नाही व हाडामांसाचा स्थूल देह हाच सर्वांना दिसतो, म्हणून सर्व जीवांना एकच देह आहे, अशी सामान्य लोकांची समजूत आहे, पण ती बरोबर नाही. या दोन देहांचा विचार करण्यापूर्वी प्रथम जावाच्या स्वरूपाचा शास्त्रीयदृष्ट्या विचार करू.

जीवाचें स्वरूप.

“जीवो ब्रह्मैव नापरः” या सिद्धांताप्रमाणे जीव हा तत्त्वतः ब्रह्मच आहे. पण हें ब्रह्मच तो जीव कसा झाला हें प्रथम पाहूं. ब्रह्म ‘एकमेवाद्वितीयम्’ म्हणजे स्वगत, सजातीय, विजातीय भेदशून्य आहे. अर्थात् मूलतः तें एकच आहे. त्याला आकार, रूप व नांव वगैरे कोणतेच धर्म व गुण नाहीत. परंतु पुढे जीव-जगाची सृष्टि कशी कशी झाली त्याची उपपत्ति लावण्याकरितां प्रथम प्रकृतीची (मायेची) कल्पना केली, व तिच्या संसर्गामुळे शुद्ध ब्रह्मच सगुण म्हणजे शबल झालें; कारण शुद्ध ब्रह्मापासून केव्हाहि सृष्टि होणें शक्य नाही. म्हणूनच त्याचे ठिकाणी शबलपणा स्वीकारला आहे. अशी वेदांतशास्त्रांत कल्पना केली आहे. क्षेत्रतेंहि शास्त्र नवीन पदार्थ उत्पन्न करीत नसून ईश्वरानिर्मित पदार्थांचें संशोधन करून त्यांचें पृथक्करण किंवा एकीकरण करून व्यवहाराच्या उपयोगी पडणाऱ्या वस्तू कशा निर्माण कराव्या हें सांगत असतें. उदाहरणार्थ, ज्योतिःशास्त्र नवीन ग्रह किंवा तारे उत्पन्न करीत नसून ईश्वरानें अगोदर निर्मिलेल्या ग्रह नक्षत्रांचीच व्यवस्था लावीत असतें; त्याचप्रमाणे वेदान्त-शास्त्र जीव किंवा जगत् निर्माण करीत नसून तें स्वरूपतः कसे आहेत या

गोष्टीचाच विचार करीत असतें; 'म्हणूनच वेदांतशास्त्रांत तत्त्वतः जरी कांहीं उत्पन्न झालें नाहीं, असा अज्ञातवादाचा सिद्धांत असला, तरी पण प्रत्यक्ष व्यवहारांत सर्व दृश्य जगाचा अनुभव येत असल्यामुळे त्याची व्यवस्था लावण्याकरितां मायेची कल्पना करून या सर्व दृश्य जगाची सृष्टि कशी झाली, याची मोठी सयुक्तिक कल्पना रचली आहे. असो, मायेपुढें झालेलें शब्द ब्रह्मच प्रथम 'सत्' म्हणजे 'आहे' असें झालें आहे व हीच शुद्ध सत्ता होय. ह्या सत्तेलाच वेदांत शास्त्रांत 'सामान्य सत्ता' किंवा 'सत्तासामान्य' असें म्हणतात. हे सत् पुढें होणाऱ्या समष्टि जीवांचें कारण होतें, म्हणूनच त्याला 'कारणदेह' असेंहि दुसरें नांव दिलें आहे. येथून पुढें कारणकार्यभावाची कल्पना सुरू झाली. ह्याच 'सत्' मध्ये स्फुरण होऊं लागलें, म्हणजे 'मी आहे' असा संकल्प उत्पन्न झाला कीं, त्यालाच 'चित्त' असें म्हटलें आहे. ह्यालाच वेदांतशास्त्रांत 'चिदाभास' असें नांव दिलें आहे. हा चिदाभास म्हणजेच जीवाची प्रातिभासिक सत्ता होय. हा चिदाभास विषयोन्मुख झाला म्हणजे त्याला आपल्या व्यतिरिक्त विषयांचें सेवन करावें असें वाटूं लागतें व लागलीच तो अहंकारयुक्त बुद्धि, चित्तयुक्त मन, ज्ञानेंद्रिये, कर्मेन्द्रिये, व प्राण या तत्त्वांची आपले ठिकाणी कल्पना करितो. या सर्व संतरा तत्त्वांच्या संघातालाच आतिवाहिक किंवा सूक्ष्मदेह असें म्हणतात. प्रतिबिंबाच्या प्रातिभासिक सत्तेलाहि जशी आरसा या उपाधीची गरज असते, तशी जीवाच्या वरील प्रातिभासिक सत्तेलाहि वरील सूक्ष्म तत्त्वांच्या संघातरूपी उपाधीची जरूरी आहे. त्या आतिवाहिक शरीरांत सांपडलेला चिदाभासच जीव होय. अशाच तऱ्हेची जीवाची व्याख्या विद्यारण्य स्वामींनीं पंचदशीत केलेली आहे. जीवाच्या संबंधी वसिष्ठ म्हणतात कीं,

* जीवाची व्याख्याः—

चैतन्यं यदधिष्ठानं लिङ्गदेहश्च यः पुनः ॥

चिच्छाया लिङ्गदेहस्था तत्संघो जीव उच्यते ॥ पंचदशी ॥ ४-११

जीवश्च चेतनाकाशः चात्मा हृदये स्थितः ॥ नि. पृ. ७८-२३.

“ जीव चेतनाकाश आहे, प्राण ही त्याची उपाधि आहे व तो हृदयांत स्थित आहे. ” तो आंतून स्वांतर्यामी त्रिविचैतन्याने परिपूर्ण होऊन जिवंत राखला जातो. हा जीव व आतिवाहिक देह यांचे इतके सादात्म्य झाले आहे की, जीव निराळा व आतिवाहिक देह निराळा ही म्हणजेच जसा आरसा, तसे जीव म्हणजेच आतिवाहिक देह; कारण आरसा हा जसा नेहमी प्रतिबिंबाला सोडून रहात नाही, तसा तो जीव जीवदशा असेपर्यंत आतिवाहिक शरीराला सोडून कधीच राहणे शक्य नाही. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात की आतिवाहिक देह मोक्ष मिळेत विलीन होत नाही:

आतिवाहिक देह.

वासनासंघाला ‘ अतिवाह ’ असे म्हटले आहे, कारण तो वासनासंघ बाह्य व आंतर पदार्थाविपर्या रागद्वेषादिकांना उत्पन्न करून आत्म्याला त्याच्याकडे नेत असतो. त्या वासनासंघापासून (अतिवाहापासून) उत्पन्न झालेल्या लिंगदेहाला आतिवाहिक किंवा सूक्ष्म देह असे म्हणतात.

हा आतिवाहिक देहातील वरील सतरा तत्वांमध्ये मन प्रधान असल्यामुळे हा देहाला वासिष्ठांत मनोमय देह असेही म्हटले आहे. हा देह आकाशाहूनही सूक्ष्म आहे. त्याच्या ठिकाणी बुद्धि वगैरे विकार नसून मोक्ष मिळेपर्यंत तो नाहीसा होत नाही. हा सूक्ष्म देह इहलोक, व, परलोक या ठिकाणी सर्व व्यवहार करण्याविपर्या समर्थ आहे. अशा हा मनोमय शरीराला निरोध करणे एका परमेश्वराशिवाय कोणालाही शक्य नाही.

आधिभौतिक देह.

अशा प्रथम आतिवाहिक देहाशी सादात्म्य पावलेल्या जीवाला ‘ मला खातां पितां यावे, मला सुख व आनंद मिळावा ’ या भावनेने त्याच्या ठिकाणी पुढे हस्तपादादि अवयवांनी युक्त अशा आधिभौतिक देहाची कल्पना

झाली. नंतर मी हा हांडामांसाचा पांचभौतिक स्थूलदेह आहे, असे जीवाला वाटू लागले व या दृढ भावनेने तो तसा स्थूलदेहरूप बनून गेला. सारांश, जगांतील सर्व जीवांना केवळ अज्ञानामुळे म्हणजेच आत्म्याची (स्वतःची) व आतिवाहिक देहाची विस्मृति झाल्यामुळे आधिभौतिक देहाची 'हा देहच मी आहे' ही आभिमानाची कल्पना विशाच कल्पनेप्रमाणे खरी वाटू लागली आहे.

स्थूल व सूक्ष्म देहाचे तादात्म्य.

अज्ञ जीवांच्या ठिकाणी स्थूल व सूक्ष्म देहाचे इतके तादात्म्य झालेले आहे की, आपल्या ह्या स्थूल देहाहून सूक्ष्म देह काही निराळा असेल ही कल्पनाहि त्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न होत नाही. उदाहरणार्थ, डोळा (गोलक) हा स्थूल देहाचा एक भाग आहे व त्यांत राहिलेले चक्षुरिंद्रिय हे सूक्ष्म देहातील एक तत्त्व आहे. परंतु स्थूल व सूक्ष्म देहाच्या तादात्म्यामुळे डोळा निराळा व चक्षुरिंद्रिय निराळे, हा विवेक त्यांच्या ठिकाणी मुळीच उत्पन्न होत नाही. म्हणूनच अज्ञ जीवांचा सूक्ष्म देह, ते जिवंत असेपर्यंत स्थूल देहाला सोडून रहात नाही. मृत झाल्यावरहि त्या जीवाच्या भावनेने त्याला दुसरा भौतिक देह (पांथदेह) प्राप्त होऊन नंतरच तो यमलोकाला जातो, असे पुराणातरी प्रसिद्ध आहे.

केवळ आतिवाहिक स्थिति.

आतां स्थूल देहाला सोडून नुसत्या आतिवाहिक देहांत राहणे फक्त एका परमेश्वराला किंवा शानी जीवन्मुक्त बनलेल्या जीवालाच शक्य आहे. इतर सामान्य जीवांना ते मुळीच शक्य नाही. सर्व जीव आपापल्या पूर्व संस्कारानुसार उत्पन्न होत असल्यामुळे त्यांना नेहमी स्थूल व सूक्ष्म असे दोन देह असतात. परंतु समष्टि जीवाला (ब्रह्मदेवाला) पूर्वकालीन अविद्यामय संस्कार नसल्यामुळे त्याला फक्त एक आतिवाहिक देह आहे. कारण ब्रह्मदेव हा प्रथम म्हणजे पंचमहाभूतांच्या उत्पत्तीपूर्वी असल्यामुळे त्याला भौतिक देह नाही. आतिवाहिक देहहि शुद्धसत्त्वमय असून तत्त्वतः पाहू लागल्यास तो मुदा त्याच्या ठिकाणी नुसता भास आहे. ब्रह्मदेव हा स्वतः

चिद्रूप आणि शुद्ध संविद्रूप असल्यामुळे त्याला आपल्या स्वस्वरूपाची व आपल्या भासमान आतिवाहिक देहाची विस्मृति होत नाही. ब्रह्मदेवाचा देह चिद्रूप असून साकार आहे आणि स्वयंभु असूनही पुरुषाकार आहे, असा फक्त इतरांना भास होतो.

परमेश्वराप्रमाणे ज्ञानी जीवन्मुक्त जीवांनाहि स्थूलदेहाव्यतिरिक्त आतिवाहिक देहांत राहता येते. अभ्यास करितां करितां आत्मस्वरूपाचे साक्षात्कारभूत ज्ञान होऊन वासना अत्यंत क्षीण झाल्या म्हणजे चित्तांत शुद्ध सत्त्वगुणाचा उत्कर्ष होतो व त्यामुळे ते शुद्ध सात्त्विक बनलेले चित्त आपल्या आधिभौतिकतेचा भ्रम सोडून आतिवाहिक स्थितीप्रत पोहोचते. असा त्याचा आतिवाहिक देह शुद्ध सत्त्वात्मक असल्यामुळे परमात्म्याहून फारसा भिन्न नाही. या चिद्रूप देहाने ज्ञानी जीवाला पाहिजे तिकडे संचार करता येतो व इतरांच्या मनोमय देहाशी सादात्म्य पावता येते. अन्य सर्गातील किंवा अन्य जन्मांतील सिद्ध, देव वगैरेशी ते एकरूप होऊ शकते व अशा तऱ्हेने तो ज्ञानी जीव परमेश्वराप्रमाणे सर्वज्ञ व सत्यसंकल्प होऊन राहतो. (अशा तऱ्हेचे वर्णन 'सिद्धिसामर्थ्य' या पुढील २० व्या प्रकरणांत करण्यांत आलेले आहे). आतां चिद्रूप आत्माच जरी सूक्ष्म व स्थूल देहाचे अधिष्ठान आहे, म्हणून अधिष्ठानदृष्टीने दोन्हीहि शरीरे काल्पनिकच आहेत. फक्त त्यांच्यांत फरक इतकाच आहे की, स्थूल शरीराच्या स्वरूपातील प्रतिबंध होतो व सूक्ष्म शरीराच्या होत नाही.

आतिवाहिक स्थितीच्या बाबतींत वसिष्ठांचा अनुभव. सिद्ध पुरुषांना नेहमी सूक्ष्म देहच आहे. स्थूल देह नाही. कारण ज्ञानाने त्यांनी त्याचा अगोदर बाध केलेला असतो. असे जर असेल तर त्यांचा दुसऱ्या माणसार्थी व्यवहार कसा होतो? या प्रश्नाचे उत्तर वसिष्ठांनी असे दिले आहे की, समाधिकाल व विवेकदशा या अवस्थेत ज्ञानी पुरुषाचे शरीर सूक्ष्मच असते. समाधि सोडून जागे झाल्यावर व्यवहार करण्याचे वेळीं सूक्ष्म शरीराचे विस्मरण होऊन ज्ञानी पुरुष सत्यसंकल्प असल्यामुळे त्याला स्थूल देहाची कल्पना करितां येते. पण असे जरि असले तरी 'मी ह्या लोकांना दिसावा' असा त्याला संकल्प करावा लागतो, तरच त्याच्या ठिकाणी आधिभौतिक देह प्रकट होतो व तो इतर

लोकांना दिसू लागतो. अशा तऱ्हेचा संकल्प जर केला नाही व दुसऱ्याशी व्यवहार करू लागला, तरी त्या व्यवहाराचा दुसऱ्याला कांहींच उपयोग होत नाही. हीच गोष्ट नि. प्र. उ. सर्ग ९४. मध्ये वसिष्ठांनी आपल्या स्वतःच्या अनुभवांवरून स्पष्ट केली आहे. त्या ठिकाणी वसिष्ठ सांगतातः—

वसिष्ठः—लोकपालांच्या नगरांतून सूक्ष्म देहांत भ्रमण करीत असतां मी सूक्ष्म देहांतच आहे असे विसरलों व लोकांशी व्यवहार करू लागलों. पण मला कोणीच पाहीना. मी मोटमोठ्यांनीं जरी ओरडलों तरी माझा शब्द त्या देवलोकांतील कोणीहि ऐकेना. ज्याप्रमाणें स्वप्नांत ओरडणाऱ्याचा शब्द कोणालाही ऐकू येत नाही, त्याप्रमाणें माझें ओरडणें कोणाच्याहि कानां पडलें नाही. त्यावेळीं कोणी बरून पडत असलें व मी त्याला सावरण्याकरितां आपला हात पुढें केल्यास, तो त्याच्या उपयोगी पडत नसे. अशा तऱ्हेनें मी जणू काय आकाशांतील पिशाच झालों. मी देवदिकांच्या अंगावर पाय दिला तर तो त्यांना समजतहि नसे. पुढें मी विचार केला कीं, 'असें कां व्हावें ? आम्ही तर सत्यसंकल्प आहो. मग असे क्लेश का भोगावे ?' लागलीच 'मला देवगण पाहोत' असा संकल्प केल्याबरोबर त्या देवलोकांत राहणारे सर्व आत्माचूद्ध मला आपल्यासमोर प्रत्यक्ष पाहूं लागले व देवांच्याबरोबर सर्व व्यवहार सुरू झाला.

सारांश, आब्रह्मस्तंदपर्यंत सर्व जीवांच्या ठिकाणीं आतिवाहिक किंवा सूक्ष्म देहच तत्त्वतः आहे. आधिमाैतिक देह वस्तुतः नाही; तरी पण सर्व जीवांच्या ठिकाणीं अभ्यासामुळेच आतिवाहिक देहालाच आधिमाैतिकता प्राप्त झाली आहे. अविवेकी मनुष्याच्या ठिकाणीं आसक्तिमुळ ही आधिमाैतिकता अत्यंत सत्य झाली आहे व हा मी, हें माझें, हे पर्वत, हें आकाश, या दिशा हा सर्व मिथ्या भ्रम स्वप्नांतील पर्वताप्रमाणेंच सर्व जीवांना झालेला आहे. हा भ्रम तत्त्ववेत्त्यांनाहि प्रारब्धधय होईपर्यंत पूर्णपणें टाळतां येणें शक्य नाही; कारण व्यवहार करण्याचा प्रसंग आला कीं दृश्य भ्रम होणारच. सारांश, आतिवाहिक देहांत राहणें व त्यानें संचार करणें हें जसें आत्मज्ञानानें शक्य आहे तसें तें परमेश्वराच्या वरानेंहि शक्य होत असतें. आतिवाहिक देहांत संचार करण्याचें सामर्थ्य लीला राणीला श्री सरस्वती देवीच्या वरानें व विपश्चित् राजाला अग्नीच्या वरानें

प्राप्त झाले होते. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, छीलेची गोष्ट ३ री, पृष्ठ १३ व विपश्चितराजाची गोष्ट ४४ वी, पृष्ठ २६९). परंतु आत्मज्ञानाने हें सामर्थ्य स्वतःच मिळविता येतें, त्यामुळे त्यांत पूर्ण स्वातंत्र्य असतें व परमेश्वरी वरामुळे मिळालेल्या या सामर्थ्यांत तितकें पूर्ण स्वातंत्र्य नसल्यामुळे तें केव्हांहि गौणच ठरणार. कारण, वरानें मिळालेल्या या सामर्थ्यानें मोक्ष मिळत नाही. सारांश, आतिवाहिक देहच तत्त्वतः सत्य आहे. आधिभौतिक देहाला तत्त्वतः मुळीच अस्तित्व नाही. मी स्थूल देह आहे ही भावना अभ्यासाने चित्तांत दृढ झाली, म्हणजे चित्ताचें स्थूल देहाशीं सादात्म्य होतें परंतु उलट अभ्यासामुळे ही भावना नाहीशी झाली आणि स्थूल देहाचा पूर्णपणें निरास झाला म्हणजे मूळचाच सिद्ध असणारा आतिवाहिक देहच जसाचा तसा शिष्टक राहून स्थूल देह हा स्वप्नातील देह आहे, असा ज्ञानी पुरुषाला अनुभव येतो. अशा तऱ्हेनें ज्ञानी पुरुषाला आतिवाहिक देहांत रहातां येऊं लागल्यामुळे त्याला घाटेल तेथें सद्गज जातां येतें. आत्मब्रह्माच्या जागृतीमुळे योग्याच्या स्थूल देहाचा जडपणा नाहीसा होऊन तो अत्यंत हलका होतो व एकाद्या पद्याप्रमाणें तो योगी आतिवाहिक देहानें आकाशांत संचारहि करण्यास समर्थ होतो. अश्लोकांचा स्थूल देह अनेक दिवसांच्या वाचनामुळे दृढ बनलेला असतो. पण जीव जेव्हां असल्या स्थूल देहाला सोडून निघून जातो, तेव्हां त्याच्या मृत शरीराला दग्ध करण्यांत येतें; व अशा रीतीनें स्थूल देहाचा नाश झाला तरी जीव आतिवाहिक देहानेंच परलोकास जातो. मग ज्या ज्ञान्याचें चित्त प्रबोधातिशयासुळे निर्वासन झालें, अविद्या सर्वस्वी नष्ट होऊन ज्याचा स्थूल देह बाधित झाला, त्याच्या ठिकाणीं जिवंत असतांच आतिवाहिक देहाचा उदय होईल यांत काय नवल आहे !

ज्ञानयोग्याचें ज्ञानोत्तर जीवन.

ज्ञानयोग्याचा स्थूल देह ब्रह्मज्ञानाने बाधित झाल्यावर तो ज्ञानी आतिवाहिक देहांत रहातो. परंतु या आतिवाहिक देहांत प्रत्यक्ष विषयांचें सेवन घडत नसतें व ज्ञानाने इतर कर्मे नष्ट झालीं, तरी प्रारब्धकर्म भोगल्याशिवाय नाहीं होत नाही व म्हणूनच त्याच्या भोगाकरितां

त्याला प्रत्येक वेळीं स्वेच्छेनें स्थूल देहाची कल्पना करावी लागते. अशा वेळीं तो इतर लोकांना दिसतो, परंतु तेवढा प्रारब्धकर्माचा भोग संपला कीं, तो कल्पिलेला स्थूल देह नाहीसा होतो, म्हणजे तो अंतर्धान पावतो. असेंच म्हणणें जास्त शोभेल, स्वप्नांत व्याप्रमाणें एका देहाचा त्याग करून मनुष्य दुसऱ्या देहांत प्रवेश करितो त्यावेळीं त्याचा पूर्वीचा काल्पनिक देह शिथळ रहात नाही, त्याप्रमाणें योग्याच्या ह्या अनेक देहांची स्थिति असते. आतां या जीवन्मुक्त योग्याचा स्थूल देह इतर लोकांना दिसत असतो, याचेंहि कारण 'आपण स्थूल शरीरानें लोकांना दिसावें' असा त्याचा सत्य संकल्पच होय, जेव्हां योग्याचें ठिकाणीं आत्मज्ञानाचा उदय होतो तेव्हांच त्याचा स्थूल देह बाधित होत असल्यामुळें आधिभौतिक देहविपक भ्रांति त्याच्या चित्तांत अवशिष्ट रहात नाही. मग तो योगी असेंच म्हणतों कीं, "स्थूल देह आहे कोठें ? त्याला सत्यता कसली आहे ? नाश व्हावयाचा तो कशाचा आणि कोवून ? जें मार्श पारमार्थिक स्वरूप त्रिकालाबाधित आहे तेंच कायम आहे फक्त अज्ञान होतें तेवढेंच नष्ट झालें !"

सारांश, ज्ञानयोग्याचा मुख्य देह आतिवाहिक आहे व लोकांना दिसणारा त्याचा आधिभौतिक स्थूल देह नुसता भासणारा असल्यामुळें तो पंचमहाभूतांच्या आघाताला किंवा शस्त्र, विष वगैरेना बळी पडत नाही. याच दृष्टीनें विचार केला असतां प्रवृत्ताचा देह ज्ञानानें पूर्ण आतिवाहिक म्हणजेच शुद्धसत्त्वात्मक बनल्यामुळें हिरण्यकशिपूनें त्याला मारण्याचे जे जे प्रयत्न केलें ते ते सर्व व्यर्थ गेलें, या विषयीं यादवनाच्या आश्चर्याचा उलगाडा सहज होऊं शकतो. याप्रमाणें इतर साधुसंतांना मारण्याचा दुष्ट लोकांनीं प्रयत्न केला असूनहि त्याचा परिणाम त्यांच्यावर मुळींच झाला नाही असें जें आपण पुराणांतून व इतिहासांतून वाचतो व ऐकतो त्याचीहि उपपत्ति याच दृष्टीनें विचार केला असतां सहज लागू शकते.

यावरून जो प्रत्यक्ष दिसलेला असतो त्याचा नाश कोणालाहि करितां येत नाही असें वासिष्ठ सांगतातः—

अच्छेद्योऽहमदाह्योऽहमक्लेद्योऽशोष्यपय च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽहमिति स्थितम् ॥ ३-१४-६०

मी आत्मरूप असल्यामुळे मला कोणालाहि शत्रुने तोडतां येत नाही, अमीला जाळतां येत नाही, पाण्याला भिजवितां येत नाही व वायूला शुष्क करितां येत नाही. कारण मी नित्य सर्वव्यापी, स्तंभाप्रमाणे स्थिर व अचळ आहे. * ज्या ठिकाणी शारीर्य दृष्ट्या उपपत्ति लागत नाही त्या ठिकाणी ही ईश्वरी करणी आहे, असे सामान्य लोक समजत असतात.

ज्ञानयोग्याचे मरण अथवा निर्वाण.

आतां ज्यावेळीं सर्व प्रारब्धकर्म भोगल्यावर क्षीण होतें, त्यावेळीं तो योगी विदेहमुक्त होतो. तेव्हांहि योग्याचा देह इतर लोकांना भासमान होत असला तरी तो वस्तुतः नसतोच. परंतु तो नेहमी लोकांच्या दृष्टीस पडेलच; असाहि काही निश्चयानें नियम करितां येत नाही. कारण योग्याने 'आपले भौतिक शरीर नष्ट व्हावें, तें कोणाच्याहि दृष्टीस पडूं नये' असा संकल्प केल्याबरोबर त्याचा स्थूल देह प्रत्यक्ष योग्यानाहि दिसू शकत नाही, मग सामान्य जनांना तो दिसण्याची शोष्ट सुद्धा बोलावयास नको! वास्तविक पाहतां योगी जिवंतहि नसतो व मरतहि नाही. कारण तो परब्रह्मरूपच झालेला असतो. परंतु अज जनांच्या ठिकाणी जन्ममरणाच्या वासना हाडीमांसी खिलून राहिल्यामुळे 'तो जिवंत आहे किंवा मृत झाला आहे' असा प्रत्यय त्याचे ठिकाणी येणें अपरिहार्य आहे. सारांश ज्ञानप्रमाणें सिद्धदशेला पोहोचलेला ज्ञानी सत्यसंकल्प बनत असल्यामुळे त्याला प्रारब्धकर्म संपल्यावर एकदम अदृश्य होतां येत व असें झालें म्हणजे लोक तो सिद्धपुरुष सदेह बैकुंठांला गेला किंवा परलोकवासी झाला असें म्हणतात. याच तात्त्विक सिद्धांताला अनुसरून श्री तुकाराममहाराज स्थूल

* भगवद्गीतेंतहि अशाच तऱ्हेचें वर्णन आलेलें आहे.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य पय च ॥

नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २-२४

शरीरासहित गुप्त झाले. तुकोबाराय 'कीर्तन करितां करितां अदृश्य झाले,' असेंच एका लेखांत म्हटलें आहे हेंच म्हणणें योग्य दिसतें. आतां योग्याचा आधिभौतिक देह जर शून्य आहे तर तुकाराममहाराज विमानांत बसून बैकुंठास गेले असें जें सांगण्यांत येतें किंवा वाचण्यांत येतें, किंवा निर्वाणाच्या वेळीं शुकाचार्य सूर्यमंडळांत जात असतां जवळच्या लोकांना आढळून आले, अशा तऱ्हेचीं जीं वर्णनें आढळतात त्यांचीं वाट काय लावावयाची ! याचें उत्तर हेंच कीं, तत्त्वज्ञानी पुरुषाचा देह आतिवाहिकच असतो; व त्याचा स्थूल देह तत्त्वज्ञानामुळें बाधित झालेला असल्यामुळें तो लोकांना दिसणें शक्यच नसतें. परंतु सामान्य लोकांच्या मनावर स्वाभाविक अज्ञानाचा पगडा बसलेला असल्यामुळें अज्ञानानें कल्पित केलेल्या योग्याच्या देहाला आपण पहात आहों, असा त्यांना फक्त भास होतो. श्री तुकाराममहाराज सशरीर बैकुंठास गेले किंवा त्यांचा देह कीर्तन करितां करितां अदृश्य झाला ही गोष्ट अपूर्व तर खरीच, पण असाच प्रकार धाणखी कांहीं महात्म्यासंबंधानें झालेला आहे.

(१) मुक्ताबाई अशाच पद्दाती पद्दाती गुप्त झाल्या.

(२) कवीरांनीं आपल्या निर्याणाचे वेळीं शिष्यमंडळीस गुलाबाची पुष्पशय्या करावयास सांगितली व ते अंगावर शाल घेऊन तिच्यावर निजले. कांहीं वेळानें लोकांनीं शाल उचलली तों खाली पुष्पशय्येशिवाय कांहीं आढळलें नाहीं.

(३) शीख धर्माचे संस्थापक गुरू नानक निर्वर्तल्यावर त्यांचा अंत्य-संस्कार हिंदुधर्माप्रमाणें करावा कां मुसलमानी धर्माप्रमाणें करावा याचा शिष्यमंडळींत वाद चालला असतां एकानें त्यांच्या मृत शरीरावरील वस्त्र उचललें, तों मृत शरीरच नाहीं झालेलें आढळून आलें. त्यामुळें जाळावें कां पुरावें हा वादच मिटला.

(४) द्रविडसाधु तिरुपन्न व शैवसाधु माणिक्य वाचकर यांविषयीं अशाच कथा तिकडे प्रसिद्ध आहेत.

(५) ख्रिस्तीधर्मशास्त्र जें बायबल त्यांतहि प्रेषितांचीं कृत्यें या नवव्या प्रकरणांत हुबेहुब असेंच वर्णन आहे.

उपसंहार.

सारांश, आग्रहस्तंयपर्यंत सर्व जीवांच्या ठिकाणी आतिबाहिक देहालाच भावनेमुळे आधिभौतिकता प्राप्त झाली आहे. वस्तुतः आधिभौतिकता ही मुर्तीच नाही. वास्तविक पहातां आतिबाहिक देहहि तत्त्वतः असत्च आहे. एक परब्रह्मच सर्व जीवजगाच्या रूपाने भासत आहे, म्हणूनच 'अहंब्रह्माऽस्मि' (मी ब्रह्म आहे) व 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' (हैं सर्वं गज ब्रह्म आहे) हाच सिद्धांत शेवटी सिद्ध होतो.

प्रकरण १९ वे.

मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति.

मृत्यु आणि मृत्यूनंतरची स्थिति यासंबंधी प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध नसल्यामुळे पूर्वीच्या काही लोकांची अशी समजूत होती की, याविषयीचा अनुभव योगसामर्थ्याने मिळविता येण्याजोगा आहे; परंतु वसिष्ठांनी या संबंधाने जे वर्णन केले आहे, ते आपल्या स्वतःच्या अनुभवावर आधारलेले आहे. नुसत्या तर्काने केलेले नाही.

मरणाची व्याख्या.

वसिष्ठांनी मरणाची व्याख्या अशा तऱ्हेची केली आहे कीः—

देहान्तरार्थं देहस्य संत्यागोमरणं स्मृतम् ॥ ५-४०-१.

“दुसरा देह मिळण्याकरिता जो पहिल्या देहाचा त्याग याला मरण असे म्हणतात.” मरणानंतर दुसरा नवीन देह मिळत असल्यामुळे वसिष्ठांचे म्हणणे असे आहे की, मरणासंबंधाने भिण्याचे काहीच कारण नाही.

मरणासंबंधी दोन विचार.

कारण मरणासंबंधी आपल्याला नकी काही माहीत नसले, तरी मरणासंबंधी दोन गोष्टीची शक्यता आहे. एक मरण म्हणजे अत्यंत नाश व दुसरे मरण म्हणजे देहांतर (दुसरा देह ग्रहण करणे).

पहिला विचार म्हणजे अत्यंत नाश जरी गृहीत घरला, तरी मरणासंबंधी दुःख करण्याचे कारण नाही. कारण,

मृतिरत्यंतनाशश्चेत्तद्भवामयसंक्षयः ॥ नि. उ. १०१-२६.

“मरण म्हणजे अत्यंत नाश असेल, तर त्यामुळे संसाररूपी रोगाचा क्षय होईल.”

दुसरा विचार म्हणजे देहांतर जरी गृहीत घरला, तरीहि शोक करण्याचे मुळीच कारण नाही. कारण,

मृत्यु व. मृत्यूनंतरची स्थिति

मृतस्य देहलामध्येनवपय तदुत्सवः ॥

मृतिर्नाशो हि देहस्य सा मृतिः परमं सुखम् ॥ नि. उ. १०१-२५.

“मृताला जर दुसऱ्या देहाचा हाम होत असेल, तर तो नवीन देहाचाच होणार हें उघड आहे; त्यामुळे दुःख न मानता हर्षच मानणें उचित आहे.”

या वरील दोन्ही विचारामध्ये आपल्या देहाचाच नाश होतो, कारण मरण म्हणजेच स्थूल देहाचा नाश होय. या देहांत असणारा जो चिद्वषण आत्मा त्याचा केव्हाहि नाश होत नाही. तेव्हा ‘मरणानें माझा नाश होतो’ असें मानून शोक करणें व्यर्थ आहे. जीर्ण झालेल्या देहाचा त्याग करून दुसरा नवीन देह धारण करण्यास कारण होणारें जें मरण तें उपस्थित झालें असता, आनंद मानणेंच, उचित आहे.

हा वरील दोन्ही विचारांचा निर्णय वसिष्ठानां असा दिला आहे कीं,

मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ॥

स्वसंकल्पांतरस्थयं मृतिरित्यभिधीयते ॥ नि. उ. १८-१.

मृतो नष्ट इति प्रोक्तो मन्ये तच्चमृपाद्यसत् ॥

सदेशकालांतरितो भूत्वा भूत्वाऽनुभूयते ॥ ५-७१-६५.

“मरण हें सर्वनाशात्मक आहे, असें म्हणतां येत नाही. आपल्या ठिकाणीं या देहासंबंधी उत्पन्न होणारे संकल्प बंद पडणें व दुसऱ्या संकल्पित शरीराच्या ठिकाणीं ‘हा मी’ असा संकल्प स्थिर होऊन पूर्व शरीराची अत्यंत विस्मृति होणें, यास मरण असें म्हणतात. यावरून देह नष्ट झाला म्हणजे जीवहि नष्ट होतो, अशी जी अज्ञानामुळे समजूत होत असते, ती निःसंशय भ्रामक आहे. तो जीव देशकालांतरानें पुनः पुनः कोणत्या तरी देहाची कल्पना करून उत्पन्न होतो.”

यावरून मरण म्हणजे आत्म्याचा कायमचा विनाश असें म्हणतां येत नाही. कारण तसें म्हटलें तर असा प्रश्न उद्भवतो कीं, हा आत्म्याचा नाश स्वतःकडून होतो? कीं दुसऱ्याकडून? स्वतःकडून होतो, असें म्हणतां येणार नाही, कारण स्व आणि आत्मा या कल्पना अविरोधी

आहेत. ' जें ज्याचें विरोधी असतें तेंच त्याचें नाशक असतें ' या सिद्धांताप्रमाणें आत्मा स्वतःचा विरोधी नाही म्हणून त्याचा नाश स्वतःकडून होत नाही. बरें दुसऱ्या कोणाकडून आत्म्याचा नाश होत असेल, असें म्हणावें तर तसेंहि म्हणतां येत नाही. कारण आत्मा निराकार; निरवयव व असंग असल्यामुळें त्याचा दुसऱ्याकडून नाश होणें कालत्रयीहि शक्य नाही, असें या वासिष्ठांत व मगवद्गीतेंतहि स्पष्ट सांगितलें आहे: —

अच्छेद्योऽयमदाहोऽयं चिदादित्योतिनिर्मलः॥ नि.पू. ७८-४४.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ॥

न चैतं क्लेदयत्यापो न शोषयति मारुतः ॥ भ. गी. २-२३.

“ ह्या निर्मल चित्स्वरूपाचा छेद करितां येत नाही व दाहहि करितां येत नाही. ह्या आत्म्याला शस्त्रें तोडीत नाहीत, अग्नि दाह करित नाही, उदक भिजवीत नाही आणि वायूहि शुष्क करित नाही.”

यासाठीं मरण म्हणजे विनाश असा अर्थ न करितां अन्य देहाची प्राप्ति असें मानण्याशिवाय गत्यंतर नाही. म्हणून ‘ मरणं सर्वनाशात्म न कदाचन विद्यते ’ हा वर दिलेला वासिष्ठांचा निर्णयच योग्य आहे.

मनुष्याच्या आयुष्याची मर्यादा.

परमेश्वरानें सृष्टीच्या वेळीं जे नियम करून ठेविले आहेत, त्याला वासिष्ठामध्ये नियति असें म्हणण्यांत आलें आहे. उतति प्र. सर्ग ५४ मध्ये या नियतीप्रमाणें कृत, त्रेता, द्वापर व कलि या चार युगांमधून मनुष्य प्राण्याच्या आयुष्याचें प्रमाण अनुक्रमें चारशें, तीनशें, दोनशें व शंभर वर्षे असावें; असें ठरून गेलें आहे. यावरून वरील युगांमध्ये जन्माला येणाऱ्या मनुष्यप्राण्याला त्या त्या युगाच्या आयुर्मर्यादेपर्यंत जगण्याचा हक्क आहे, असें दिसून येतें. पण ही आयुर्मर्यादा कमी जास्ती शालेली दिसते, याचें कारण मनुष्याचें कर्म आहे. उदाहरणार्थ, सरकारी नोकर कायम शांत्यावर त्याला ३० वर्षे नोकरी करण्याचा हक्क आहे व इतक्या कालपर्यंत त्यानें सरकारची नोकरी इमानें इतवारें केली, तरच त्याचा हा हक्क टिकू शकतो. पण जर त्यानें काही गैरवर्तन केलें, तर तीस वर्षे पूर्ण होण्याच्या अगोदरच एकदम

मृत्यु वं मृत्यूनंतरची स्थिति

त्याला नोकरीवरून कमी करण्यांत येतें. तद्वत् मनुष्यानें अन्यायानें व मन-
सोक्त वागण्यास सुरवात केली, तर त्याच्या आयुर्मर्यादेचा न्हास होत
असतो. कारण ' कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव विलीयते ' कर्मानेंच मनुष्य
जन्माला येत असतो व कर्मानेंच मरत असतो. कर्म हें आयुष्याच्या वृद्धि-
क्षयाचें निमित्त आहे, असें वसिष्ठ सांगतातः—

स्वकर्मधर्मे हसति हसत्यायुर्नृणामिह ॥

वृद्धे वृद्धिमुपायति सममेव भवेत्समे ॥ ३-५४-३०.

यालमृत्युप्रदैर्बालो युवा यौवनमृत्युदैः ॥

वृद्धमृत्युप्रदैर्वृद्धः कर्मभिर्मृतिमृच्छति ॥ ३-५४-३१

यो यथाशास्त्रमारब्धं स्वधर्ममनुतिष्ठति ॥

भाजनं भवति श्रीमान् स यथाशास्त्रमायुषः ॥ ३-५४-३२.

भावार्थः—“ ज्या ज्या मनुष्याची जी जी विहित कर्मे असतात, तीं
तीं त्याच्याकडून यथाशास्त्र करण्यांत आलीं नाहींत, तर त्याचें आयुष्य
कमी होतें. कर्माचें अनुष्ठान यथाशास्त्र झालें म्हणजे आयुर्मर्यादेनें ठरलेल्या
मुदतीपर्यंत मनुष्य वांचतो व शास्त्रांत सांगितलें आहे, त्याहूनहि उच्च
भावनेनें आणि श्रद्धेनें कर्मे करणाऱ्या मनुष्याची आयुर्मर्यादा युगमर्यादे-
पेक्षांहि जास्त वाढते, अशी नियति आहे. काहीं निषिद्ध कर्मे अशीं
असतात कीं, त्यामुळे मनुष्य बालपणांच मरतो. काहीं कर्मे अशीं असतात
कीं, त्यामुळे मनुष्य तादृश्याच्या मरणांत आला असता मरतो व काहीं कर्मे
अशीं असतात कीं, त्यामुळे मनुष्य बुद्धावस्थेंत मरण पावतो, असें ठरलेलें
आहे. जो मनुष्य धर्माचें पालन करितो आणि यथाशास्त्र कर्मे करितो,
असा माग्यवान् मनुष्य शास्त्रानें आखून दिलेल्या आयुष्याच्या मर्यादेपर्यंत
जाऊन पोहोचतो. ”

सारांश, मनुष्याच्या आयुष्याची समाप्ति होऊन तो मृत्यु पावतो, त्याचें
कारण त्याचीं कर्मेच होत. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, आकाशज
ब्राह्मणाची गोष्ट १ री. पृष्ठ ७).

मरणकालच्या वेदना.

आयुष्याची मर्यादा संपल्यावर मृत्यूच्या प्रांतांत प्रवेश करणारे पुरुष तीन प्रकारचे असतात. एक मूढ (अज्ञानी), दुसरा (धारणाभ्यासी) व तिसरा सिद्धयोगी. धारणाभ्यासी पुरुष अनायासाने देहत्याग करू शकतो. सिद्धयोगी पुरुषाविषयी तर बोलायलाच नको. कारण तो स्वस्वरूपांत स्थित असल्यामुळे निरंतर आत्मसुखांतच असतो व त्याचा देहपातहि सुखांतच होतो. आतां मरणाच्या पुरुषाचा जो तिसरा याग त्यांतील पुरुषांची अंतःकाळची स्थिति मात्र अत्यंत कष्टप्रद असते. अशा मूढ पुरुषाला मरणकालीं असह्य वेदना भोगाव्या लागतात. अशा मूढांचे चित्त निरंतर विषयवासनांच्या जाळ्यांत गुरुफटून गेलेले असल्यामुळे अंतःकाळीं विषयचिंतनाशिवाय त्यांना दुसरे कांहींच सुचत नाही. ज्याचे आचरण अशास्त्रीय आणि दुष्टांच्या संगतींतच त्याचा सारा जन्म गेला आहे, अशा मनुष्याला मरणाच्यावेळीं अग्नींत टाकल्याप्रमाणे भयंकर वेदना भोगाव्या लागतात. असा मनुष्य मृत्युपंथाला लागला म्हणजे त्याचा कंठ घरघर वाजू लागतो, दृष्टि फिरते आणि मरणाची भीति उत्पन्न होऊन त्याची तारांशळ उडून जाते. त्याच्या डोळ्यापुढे अंधेरी येते, मर्मस्थानीं चांब पड्यावे त्याप्रमाणे व्यथा होऊं लागतात. सर्व दिशा गरगर फिरत आहेत, असें भासते. कित्येक वेळां अंतःकाळचा घोर लागून त्याच्या ध्वनीमुळे इंद्रियरूपी घणांना अत्यंत पीडा होऊं लागतात. त्यावेळीं स्मरणशक्ति छुप्तप्राय होऊन कल्पनासामर्थ्य नष्ट होतें. अशरीरीतेनें जेव्हां मरणकाळच्या वेदना असह्य होऊं लागतात, तेव्हां पित्तादिरसांनीं भरलेल्या शरीरांतील नाड्या वाजवीपेक्षां जास्त संकोच किंवा विकास पावतात. त्यामुळे शरीरांतील नाड्यांतून अन्नपानादिकांचा रस जाण्याच्या क्रियेत विघाड होतो; व शरीरांतील वायु आपली स्थिति सोडून देतो. जेव्हां वाहेरचा वायु नाड्यांतून प्रवेश करीनासा होतो आणि यांत गेलेला वायु वाहेर पडेनासा होतो, तेव्हां नाड्यांचे व्यापार यांबल्यामुळे इंद्रियांचे व्यापाराहि बंद पडतात. हृदयकमलरूपी यंत्र हलेनासें होतें. पंखा हलविण्याचे बंद केले असतां बारा जसां शांत होतो, त्याप्रमाणे हे प्राण अगदीं शांत होतात

मृत्यु च मृत्यूनंतरची स्थिति

च त्याबरोबरच पुर्यष्टकहि शांत होतें. अशा रीतीने प्राणवायूचें गमनागमन : आणि नाड्यांची हालचाल बंद पडूं लागली कीं, मरणकालच्या मरणरूपी मूर्तेचा पूर्ण अंमल बसतो. त्याबरोबर शरीरांतील चेतनाहि नष्ट होते. नंतर लिंगदेहाचें स्थूल शरीरांतून उत्क्रमण होतें. तेव्हां मनुष्य मरण पावला असे लोक म्हणतात. त्यावेळीं ह्या देहाला जड हें नांव प्राप्त होतें. अर्थात् मरण हा घर्म देहाला आहे, आत्म्याला नाही.

मरणानंतरची स्थिति.

मरणसमयी मनाचा व प्राणाचा नाश होत नाही, तर मरणाची मूर्त्ति प्राप्त झाली असता पाण्यांत विरघळून गेलेल्या मिठाप्रमाणे अवियेंत त्याचें वासना-रूपानें अवस्थान होतें व उत्क्रमणसमयी पुनः त्यांचा आविर्भाव होतो. कारण बृहदारण्यकांत 'सविज्ञानोभवति सविज्ञानमेवान्वक्रामति' मरणमूर्त्ती संख्यावर तो पुनः शुद्धीवर येतो व त्या स्थितीतच शरीरांतून निघून जातो असें म्हटलें आहे. प्राण जेव्हां हें शरीर सोडतात, तेव्हां काम, कर्म यांनी उपस्थित केलेल्या भावी देहाकाराचा अनुभव घेऊन बाह्य आकाशांत तशा देहाच्या आरंभास अनुकूल अशा भूतमात्राशी ते संगम पावतात. पुढे पांय देह प्राप्त होऊन जीव आपल्या बऱ्या वाईट कर्मांचीं फलें-भोगण्याकरिता या लोकांतून ते दुसऱ्या लोकांत जातात. अशी कल्पना पुराणांतरीं करण्यांत आली आहे. पण ही कल्पना वसिष्ठांना मान्य नाही. त्यांचें म्हणणें असें आहे कीं, देह प्रेत झाल्यावरहि जीव चित्ताकाशांतच असतो, तो वास्तविक कोठें जात नाही. जीव जेव्हां प्राक्तन देहाचा त्याग करून परलोकगमनादि क्रिया करण्यांत गुंतलेला असतो, तेव्हां त्या क्रिया वास्तविक होत असतात व तो कोठें बाहेर जात असतो, असा अर्थ नाही; तर स्वप्नांतील स्थितीप्रमाणें तो जीवात्मा आपल्या वासनेनें नानाविध लोक निर्माण करितो आणि त्यांत आपल्या निरनिराळ्या संकल्पा-नुसार निरनिराळे आकार निर्माण करून त्यांच्याशीं रममाण होतो. अशी वस्तुस्थिति आहे, असें वसिष्ठ सांगतात.

तास्मिन्नेव प्रदेशेतः पूर्ववत्स्मृतिमान् भवेत् ॥

तदैव मृतिमूर्च्छते पश्यत्यन्यशरीरकम् ॥ १-५४-९

यत्रैव त्रियते जंतुः पश्यत्याशु तदैव सः ॥

तत्रैव भुवनभोगमिममित्यमिव स्थितम् ॥ ३-४०-४५

“ज्या ठिकाणी जीव पूर्वदेहाचा त्याग करितो त्याच ठिकाणी तो असतो; व मरणकालची मूर्छा नाहींशी झाल्यावर पूर्वजन्मातील संस्कारानुरूप स्मरणयुक्त होऊन त्याला आपल्या नव्या संकल्पाप्रमाणे नवा देह तेथेच दिसू लागतो; व त्याच ठिकाणी सर्व सुखनांचा देखावादि दिसू लागतो, ” हेच तत्त्व लीला व तापस यांच्या गोष्टीमध्ये सिद्ध केले आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, लीलेची गोष्ट ३ री, पृष्ठ २३ व तापसाची गोष्ट ५० वी, पृष्ठ २९२).

आतां यावर असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, अत्यंत अल्प अशा मरण प्रदेशांत दूर प्रदेशां गमन करणे यंत्रे गोष्टी संभवतील का ? याचे उत्तर बसिष्ठांनी असे दिले आहे की, आत्मा हा व्यापक असल्यामुळे ‘त्यांत आकाश, त्यातील सूर्य, चंद्र, तसेच पृथ्वी यांनी युक्त असलेली कोट्यवधि ब्रह्मांडे मावू शकतात. आत्मा व जीव यांत तत्त्वतः ऐक्य असल्यामुळे हा सर्व प्रपंचाभास मृत पुरुषाच्या आत्म्यामध्ये होण्यास कांहींच हरकत नाहीं. जेच बसिष्ठांतील तत्त्व एका अधुनिक फिलॉसफरला पूर्ण मान्य असलेले खालील दिलेल्या त्याच्या म्हणण्यावरून दिसून येते:—

“ Having lost our physical body, our faculties open out on another plane; but that plane is not necessarily so-
-ne where else in space but we may enter ‘ heaven ’ or the
-other place, through we have never left ‘ earth ’ (kings-
-land : Rational Mysticism p. 118).

मरणकाळची मूर्छा प्रत्येक जीवाच्या अनुभवास येत असते; व ती व्यष्टि जीवाच्या ठिकाणी महाप्रलयाची निद्राच आहे, असे म्हटले तरी चालेल. या निद्रेनंतर प्रत्येक जीव भ्रमातील पर्वताच्या नृत्याप्रमाणे भासणारे, अविद्ये-
-मुळे उत्पन्न होणारे संकल्प करितो हेच व्यष्टी जीवाचे निरनिराळे सर्ग होत. ज्या ठिकाणी प्राणी मृत्यु पावतो, त्या ठिकाणी सर्व सुखनांचा देखावा द्याला दिसू लागतो आणि त्याच ठिकाणी तो पुढील जन्माचा सर्व अनुभव

मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति

वेत असतो. सारांश, मृत मनुष्य मरणरूपी मूर्छेचा अनुभव घेतल्यानंतर क्रमाक्रमाने किंवा एकदम आपआपल्या कर्मानुसार पुढील सुखदुःखांचे भोग अनुभवीत असतात. प्रथमतः आपण मेलों आहों, अशी त्याची भावना होते. नंतर आपल्या आतबांधवांनी चारा दिवसपर्यंत पिंडदानादि क्रिया केल्यामुळे आपण शरीरधारी झालों आहों, असा त्याचा समज होतो. नंतर तेराव्या दिवशी करण्यांत आलेल्या पाथेय धाड्यामुळे आपण संतुष्ट झालों आहों, आपल्याला यमलोकांत घेऊन जाण्यासाठी हे यमाचे दूत आले आहेत. आणि आपण त्याबरोबर त्या लोकांत चाललों आहों, असे त्याला वाटू लागते. 'हा पहा मी यमलोकास आलों आहे, हा पहा, यमराज या ठिकाणी विराजमान झाला आहे, यमसभेमध्ये चित्रगुतादिकांकडून माझ्या पापपुण्याचा निवाडा केला जात आहे. यमाने आज्ञा केल्यावरून आपल्या कर्मांचीं फळे भोगण्याकरितां मी स्वर्गाला किंवा नरकाला जात आहे. स्वर्गातील किंवा नरकातील फळे भोगल्यावर मी निरनिराळ्या योनींत प्रवेश करित आहे. मी आतां मनुष्य झालों आहे. अशा तऱ्हेचे निरनिराळे अनुभव जीवांना येतात.

आतां या ठिकाणी असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, ज्याच्या नांवाने पिंड वगैरे देण्यांत येत नाहीत, त्याची मेल्यानंतर काय स्थिति होते? हे सर्व ज्याच्या त्याच्या भावनेवर अवलंबून असते. देह जिवंत असो किंवा मृत झालेला असो, त्याची जी भावना बनलेली असते, त्यांत यत्किंचित्हि बदल होऊं शकत नाही. मला माझ्या आतबांधवांकडून पिंड देण्यांत आलेला आहे, अशी ज्याची भावना झालेली असते, त्याला जरी पिंड देण्यांत आलेला नसला, तरीहि त्याला पिंडदानाचें फल जो, 'पांय देह' तो प्राप्त होतो; व मला माझ्या बांधवांनीं पिंड दिला नाही, अशी ज्याची भावना झालेली असेल, त्याला जरी खरोखर पिंड दिलेला असला तरी त्याला पिंडदानाचा यत्किंचित्हि उपयोग होत नाही! पदार्थ नेहमीं भावनेप्रमाणे भासत असतात ही गोष्ट खरी, परंतु भावना उत्पन्न होण्याला योग्य कारण असलें म्हणजे तत्संबंधी भावना उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही, असा शास्त्राचा नियम आहे. म्हणून मृत मनुष्याच्या आतबांधवांनीं

शास्त्रोक्त क्रियाकर्म केल्यामुळे मृत आत्म्याला त्याचा उपयोग व्हावा, अशी दृढ इच्छा त्याच्या मनांत उत्पन्न झाली तर भौतिक देह सोडून गेलेल्या जीवाच्या अंतःकरणांत त्याच्या वांछवांच्या दृढ भावनेनुसार प्रेरणा होऊन 'आपण धर्मवांनू आहो,' असा संस्कार त्याच्या मनावर तत्काल उत्पन्न होतो. परंतु त्याच्या उलट रीति असली म्हणजे मृत जीवाचे संस्कार नास्तिकपणाचे असले तर मात्र आत्मांच्या क्रियाकर्मांचा त्याच्यावर कांहीच परिणाम होत नाही ! सारांश, मृत जीव आणि त्याचे आतवांघव अशा दोघांच्या भावनेपैकी जी भावना प्रचल असेल तिचा जय होतो; व यासाठीच वसिष्ठांनी असे सांगितले आहे की,

तस्माच्छुभेन यत्नेन शुभाभ्यासमुदाहरेत् ॥ १-५६-३९.

“ शुभ प्रयत्न करीत जावा व शुभाभ्यासना अंगी घ्यावून घेण्याचा सतत अभ्यास करावा.”

मृत जीवांच्या कर्मानुसार भिन्न भिन्न गती.

मृत झालेल्या जीवांच्या वन्यावाईट कर्मांप्रमाणे त्यांचे (१) महापापी (२) मध्यम पापी (३) सामान्य पापी (४) महापुण्यवान् (५) मध्यम पुण्यवान् व (६) सामान्य पुण्यवान् असे त्यांचे सहा प्रकार करण्यांत आले आहेत. पातकी जीवांना त्यांच्या दुष्कर्मांमुळे यमलोकाला जातांना वाटेत वर्षांच्यादिवस प्रदेश, काटेकुटे, खाचखळगे, ज्यांत तीक्ष्ण घारेची शस्त्रे सर्वत्र पसरलेली आहेत अशी अरण्यां यांमधून प्रवास करण्याचे प्रसंग येतात व असह्य क्लेश भोगावे लागतात. पुण्यवान् जीवांना आपला मार्ग सुखकारक आहे, वाटेत दोन्ही बाजूंना हिरवेगार गवत आहे, मार्गावर वृक्षांची घनदाट छाया पसरली आहे, ठिकठिकाणी सुंदर विहीरी आहेत, असे आढळून येते. जे फारच पुण्यवान् असतात त्यांना वाटेत जातांना त्यांच्या त्यांच्या पुण्याईने रमणीय उद्याने, उत्तमोत्तम विमाने, यांच्यापासून मिळणारे दिव्य सुख प्राप्त होते. पापी जीव आपल्या दुष्कर्मांचे फल भोगण्याकरितां निरनिराळ्या नरकांत पडतात व तेथील विविध दुःखे व यातना यांचा दीर्घकाल अनुभव घेतात. नंतर भूतलावरील निरनिराळ्या

मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति

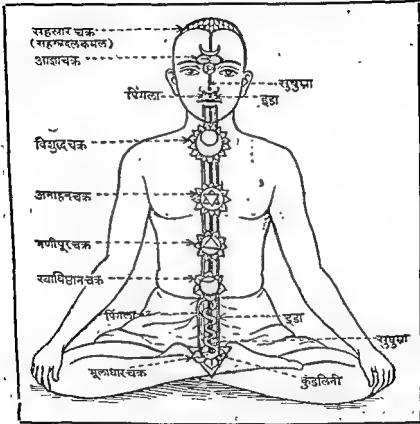
योनीमध्ये जन्माला येतात. अशा तऱ्हेने अनंतयोनीतून क्रमाक्रमाने फिरतां फिरतां अखेर मनुष्य योनीत जन्म पावतात. पुण्यवान जीव आपल्या पुण्यकर्मांचे फल भोगण्याकरिता स्वर्गादि लोकांना निर्माण करून त्यांतील दिव्य सुखाचा आस्वाद घेतात व नंतर मनुष्ययोनीत जन्माला येतात.

सर्वच जीव आपल्या कर्मानुसार स्वर्गनरकांतील सुख व दुःख भोगून नंतर वायु, पर्जन्यवृष्टि यांच्या द्वारां यव वगैरे घान्यांत शिरतात व तेथून कर्मानुसार ज्या कुळांत त्यांना जन्म घ्यावयाचा असेल त्या कुळांतील पुरुषाच्या शरीरांत अन्नरूपाने प्रविष्ट होऊन रेत्यांचे रूप पावतात व अखेरीस ते रेत स्त्रीगर्भात शिरून त्या ठिकाणी गर्भाची पूर्ण वाढ झाल्यावर त्या स्त्रीच्या उदरातून जीव या मनुष्य लोकांत जन्माला येतात. ही सर्व स्थिति पूर्व कर्मानुसार होत असते.

अशा तऱ्हेने मूढ जीव जोपर्यंत आपल्या आत्मस्वरूपमाला जाणीत नाहीत तोपर्यंत ते आपआपल्या वासनेनुसार निरनिराळ्या योनीमध्ये एका देहांतून दुसऱ्या देहांत आणि दुसऱ्या देहांतून तिसऱ्या देहांत अशारीतीने संचार करीत रहातात. परंतु आत्मस्वरूपाच्या साक्षात्काराने परमगतीला (मोक्षाला) प्राप्त झाल्यावर या लोकां त्यांना पुनः पुनः जन्म मरणाच्य क्लेशांत पडण्याचा प्रसंग येत नाही.

तीन प्रधान नाड्या (सुषुम्ना, इडा व पिंगला) कुंडलिनी व पट् चक्रें दाखविणाऱ्या मनुष्याची आकृति.

वरील आकृतीत पट् चक्रामधून दाखविलेल्या पुढेरी तीन रेषा तीन प्रधान नाड्यांचा द्योतक आहेत. त्यापैकी मधली काळी रेषा सहस्रारचक्रापर्यंत पोहोचलेली सुषुम्ना नाडी होय. वरील आकृतीच्या उजव्या बाजूची पांढरी रेषा पिंगला नाडी होय व डाव्या बाजूची साखळी सारखा रेषा इडा नाडी होय. ह्या दोन नाड्या नासिकेपर्यंतच गेलेल्या आहेत.

नावांची मुख्य नाडी आहे व ह्या नाडीशीच सिद्धीसामर्थ्य मिळविण्याचा संबंध येतो. म्हणून या नाडीचा प्रथम विचार करू.

सुषुम्ना नाडी.

मनुष्य प्राण्याच्या शरीरांत लिंग व गुदा यांच्या मध्यमार्गी जी शिवण आहे, तेथून वरच्या वाजूस व वेजीच्या खालच्या वाजूला एक त्रिकोणाकृति कंद आहे. तेथून पाठीच्या कण्याला सुरुवात होते. हा पाठीचा कणा 'ळ' या अक्षराच्या आकृतीच्या हाडाचे कित्येक मणके एकावर एक रचून तयार केलेला आहे. या शरीरांत 'सुषुम्ना' म्हणून जी नाडी आहे, ती या कण्याच्या पोकळीतून मागील पानावरील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे प्रथम चार पाकळ्यांच्या मूलाधार चक्रांत जाते व तेथून क्रमाक्रमाने सहा पाकळ्यांचे स्वाधितान, दहा पाकळ्यांचे मणिपूर, बारा पाकळ्यांचे अनाहत व सोळा पाकळ्यांचे त्रिशुद्ध या चक्रांत जाते. तेथे तिला एक पश्चिमेकडे व दुसरा पूर्वेकडे असे दोन फाटे फुटतात. पश्चिमेकडील फाटा पाठीमागील मेरुदंडातून (मणक्शातून) सहस्रार चक्रपर्यंत म्हणजे ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाऊन पोहोचतो. दुसरा पूर्वेकडील फाटा भुवयांच्या मध्यमार्गी असणाऱ्या दोन पाकळ्यांच्या आज्ञा चक्रातून सहस्रार चक्रापर्यंत म्हणजे ब्रह्मरंध्रांत जाऊन पोहोचतो. मस्तकातील संज्ञानवाहक आणि क्रियाप्रेरक असे. जे दोन कंद अथवा गोलक आहेत आणि ज्याला थोरला मेंदू आणि घाकटा मेंदू अशी नावे आहेत, त्या दोहोंचे मिळून झालेले हे सहस्रार चक्र होय. त्याला सहस्र म्हणजे अनेक पाकळ्या आहेत. ह्या सुषुम्ना नाडीच्या दोन्ही वाजूस दोन नाड्या आहेत, त्यापैकी डाव्या वाजूच्या नाडीला 'इडा' व उजव्या वाजूच्या नाडीला 'पिंगला' अशी नावे देण्यांत आली आहेत. या इडा व पिंगला या दोन नाड्यांच्या योगाने श्वासोच्छ्वास क्रिया होत असते, म्हणून या नाड्यांचा प्रत्यय मनुष्याला क्षणोक्षणी येत असतो. पण सामान्य मनुष्यामध्ये सुषुम्नानाडीचे द्वार बंद असते. त्यामुळे तिच्या कर्तृत्वशक्तीचा कोहीच प्रत्यय येत नाही. सुषुम्नेच्या क्रियेचा प्रत्यय फक्त योग्यांच्याच ठिकाणी येत असतो. सामान्य मनुष्य प्राण्यामध्ये मागील पानावरील आकृतीत दाखविल्या-

प्रकरण २० वें.

सिद्धि सामर्थ्य.

सामान्य मनुष्याला ज्या गोष्टीची माहिती नसते किंवा जी गोष्ट करिता येत नाही, ती करून दाखविण्याचें सामर्थ्य किंवा अलभ्य वस्तु मिळवून देण्याचें सामर्थ्य याचें नांव सिद्धि. उदाहरणार्थ, 'दूरध्रवण' ही सिद्धि योगसामर्थ्यानें मिळवितां येते; पण ज्यांना योगसामर्थ्य नसतें, त्यांना असें वाटतें कीं, ही सिद्धि नसून पूर्वाच्या लोकांची दोंगवाजी आहे. पण आतां रेडिओचा शोध लागल्यापासून आधुनिक लोकांची अशी खात्री पटत चालली आहे कीं, 'दूरध्रवण' ही सिद्धि पूर्वी योगसामर्थ्यानें मिळवितां येत अशली पाहिजे. त्याचप्रमाणें 'टेलिव्हिजन' चा शोध लागल्यामुळे 'दूरदर्शन' ही सिद्धि देखील योगसामर्थ्यानें पूर्वी योगी लोक मिळवीत असले पाहिजेत, असें आतां लोकांना पटूं लागलें आहे. अशा तऱ्हेनें योगसामर्थ्यानें सर्व सिद्धी मिळवितां येण्याजोग्या आहेत, असें मानण्यास आतां विचारी मनुष्य तक्रार करील असें वाटत नाही. जन्म, औपधि, मणि, मंत्र व तप यांच्यायोगानें सिद्धी प्राप्त होतात. पण या सर्व सिद्धी योगाभ्यासानें प्राप्त होतात. असें श्रीमत् भागवतांतहि* व पातंजलसूत्रांतहि* सांगितलें आहे. वसिष्ठ सांगतात कीं, मी या सिद्धींचें वर्णन करित नाही. कारण तें ऐकून सामान्य लोकांना त्या सिद्धींचीच इच्छा होईल व ते त्या सिद्धी संपादन करण्याविषयी प्रवृत्त झाले म्हणजे परमार्थापासून दूर जातील व अशा तऱ्हेनें ते आपला घात करून घेतील. या सिद्धी तीन प्रकारच्या आहेत. (१) स्वामाबिक सिद्धीः—ह्या सिद्धी ब्रह्मनिष्ठ पुरुषाच्या ठिकाणी स्वभावतःच असतात. पतंजलीनें ह्यांना 'समाधिज' असें म्हटलें आहे.

* जन्मौपधितपोमंत्रैर्यावतीरिहसिद्धयः ॥

योगेनाप्नोति ताः सर्वाः नान्यैर्योगगतिं वज्रेत् ॥ ११-१५-२४

× जन्मौपधिमंत्रतपः समाधिजाः सिद्धयः ॥ ४-१.

(२) गौणिक सिद्धी व (३) क्षुद्र सिद्धी. जों पुरुष शनैर्द्रियांचें व कर्मेन्द्रियांचें आकलन करून प्राणांचा व मनाचा निग्रह करतो आणि निष्ठापूर्वक परमेश्वरांच्या (आत्म्याच्या) ध्यानांत गढून जातो त्यास पाहिजे ती सिद्धि प्राप्त होते. या सिद्धीचें सविस्तर वर्णन श्रीमत्भागवत स्कंध ११ अध्याय १५ मध्ये व या वसिष्ठांतील निर्वाण प्रकरण-पूर्वार्ध सर्ग ८० ते ८२ मध्ये करण्यांत आले आहे. त्याचा सारांश पुढें दिला आहे.

सिद्धिसंपादनाचे मार्ग.

सामान्यतः सिद्धिसंपादन करण्याचें दोन मार्ग प्रसिद्ध आहेत. एक मार्ग म्हणजे राजयोगाचा, म्हणजेच पतंजलीने आपल्या योगसूत्रांत सांगितल्या-प्रमाणें चारणा ध्यान समाधि रूप मनाच्या संयमानें सिद्धि संपादन करण्याचा होय; पतंजलीने या सिद्धीना 'समाधिज सिद्धी' असें म्हटले आहे. या सिद्धी निष्कामपणानें योगातुष्टान करीत असतां सहजपणानें प्रकट होत असतात व दुसरा मार्ग म्हणजे हठयोगाचा, म्हणजे प्राणांच्या नियमनानें कुंडलिनी शक्तीला जागृत करून सर्व सिद्धी संपादन करण्याचा होय. योगवासिष्ठांत जरी या दोन्ही मार्गांचा विचार केला आहे, तरी वसिष्ठांना पहिलाच मार्ग पसंत आहे. तरी वसिष्ठांनीं हा पतंजलीचा 'मनःसंयमनाचा' मार्ग असें नांव न देतां 'ज्ञानसाध्यसिद्धि' असें नांव दिलें आहे.

श्रुतं त्वया योगसाध्यमणिमाद्यर्थसाधनम् ॥
ज्ञानसाध्यमिदानीं त्वं शृणु श्रवणभूषणम् ॥ नि. पृ. ८२-१४

“तूं योगसाध्य आणिमादि सिद्धींचें साधन ऐकलेस, आतां श्रवणाचें भूषण असें ज्ञानसाध्य ऐक.” अशा तऱ्हेनें 'योगसाध्य सिद्धि' आणि 'ज्ञानसाध्य सिद्धि' अशीं नावे दिली आहेत.

योगसाध्यासिद्धींचा क्रम.

१४६ पृष्ठावरील मनुष्यांच्या आकृतींत दाखविल्याप्रमाणें मनुष्यप्राण्याच्या शरीरांत लहानमोठ्या भिन्नून एकंदर ७२००० नाड्या आहेत. त्यामध्ये 'शतं चैका हृदयस्य नाड्यः' एकशेएक नाड्या मुख्य आहेत. असें योगशास्त्रांत वर्णन करण्यांत आले आहे. हा सर्व नाड्यांपैकीं एक 'सुषुम्ना',

प्रमाणें या सुषुम्नानाडीला तिच्या मुखाच्या ठिकाणी आपल्या शिंगाचे साडेतीन वेदे देऊन व जेष्ठ सोंडांत बळकट घडून कुंडलिनीने आपलें मुख तिच्या द्वारी ठेविलें आहे. त्यामुळे सुषुम्नानाडीचे द्वार बंद झालें आहे. म्हणूनच सामान्य मनुष्याला इतर नाडीप्रमाणें सुषुम्नानाडीत प्राणाचा प्रवेश करितां येत नाही, परंतु प्राणायामाच्या अभ्यासानें ही कुंडलिनी जागृत झाली म्हणजे सुषुम्नेच्या द्वारी ठेवलेलें आपलें मुख उचलून व आपले वेदे सोडून सुषुम्नेच्या मार्गात प्रवेश करून वर ब्रह्मरंप्राप्यंत (मैदूपर्यंत) गमन करिते व सर्व शरीरभर पसरलेल्या ज्ञान-वाहक व क्रियाप्रेरक सर्व नाड्यांना उत्तेजित करिते, अशा तऱ्हेने ज्या योग्याची कुंडलिनी जागृत होऊन ब्रह्मरंप्राप्यंत जाऊन पोहोचली त्या योग्याच्या ठिकाणी अद्भुत सिद्धीसामर्थ्य प्रकट होत असतें.

कुंडलिनी.

बीजेच्या मूलप्रदेशी तार जशी वेगानें झणकार करीत असते, त्याप्रमाणें ही साडेतीन बलयांच्या आकाराची कुंडलिनी हीच अत्यंत सूक्ष्म 'पराशक्ति' स्फुरण पावत असते. तीच शब्दब्रह्मात्मिका स्फूर्ति आहे. तीच प्राणाच्या संगानें नाभि, हृदय, कंठ या स्थानी उत्तरोत्तर अधिक व्यक्त होत जाऊन पश्यन्ती, मध्यमा व वैखरी या भेदास प्राप्त होते. ही सर्व प्राण्यांची परमशक्ति आहे. ही प्राण, इंद्रिये, बुद्धि इत्यादि सर्वांच्या शक्तींना सत्ता व स्फूर्ति देते आणि त्यांना आपआपल्या कार्याविषयी प्रवृत्त करिते. अतिशय रागावलेल्या भुजंगीप्रमाणें ती एकसारखी आपल्या तोंडांनं प्राणाला वर फेकते व आपानाला खाली ओढते. याप्रमाणें ती सदा निश्वासरूप होऊन राहिली आहे. ही कुंडलिनी देहांत जीवशक्ति होऊन राहिली आहे. ती अपानत्वास प्राप्त होऊन सतत अधोभागी वहात असून समानरूप होऊन नाभीमध्ये स्थित आहे व उदान संश्लेष होऊन उर्ध्व भागी स्थित आहे. ती मध्यें सौम्य असते, म्हणजे तिला अपानवृत्ति खाली व उदान-वृत्ति वर जरी ओढीत असली, तरी ती स्वतः निश्चलच रहाते. या मधल्या समानवृत्तीने घट्ट घडून ठेवल्यामुळेच उर्ध्ववृत्ति जरी अत्यंत बलाढ्य असली तरी ती उदान रूप बनून स्वस्थ रहाते. लिंगशरीराला बाहेर

घालवीत नाही, अशा रीतीने कुंडलिनीने आपल्या मधल्या समान वृत्तीने जर आपण वृत्तीला यत्नाने धारण केले नसते व उर्ध्व वृत्तीला जर घडून ठेवले नसते, तर जीवसंयुक्त सर्व बलाने आकर्षण केली जाऊन अघो-
मार्गाने किंवा उर्ध्वमार्गाने बाहेर निघून गेली असती व पुष्प मरण पावला असता. पण उर्ध्वगमन व अघोगमन सोडून प्राण्यांच्या देहात प्राणापानांच्या निरोधाने ती सर्व शरीरांत समानवृत्तीने जर राहिल, तर इतर सर्व वृत्तींचा जय होऊन सर्व व्യാधींचा क्षय होईल व मृत्यूलाहि जिकता येईल.

सारांश, मागील १४६ पानावरील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे कुंडलिनी ही सर्व प्राण्यांची जीवनशक्ति, उदरातील मूलाधार संश्लेष चक्रातून वर जाणाऱ्या सुषुम्नानाडीच्या मुळाशी आपल्या अंगाचे साईतीन येढे देऊन रहात असते. म्हणूनच 'कुंडलिनी' ही शक्ति व 'सुषुम्ना' ही नाडी असल्या-
मुळे ह्या दोन्ही भिन्न आहेत, हे लक्षात ठेवले पाहिजे. कारण सामान्य लोकांचा ह्या वायुतीत बराचसा गोडळ होत असतो, म्हणून हे मुद्दाम ह्या ठिकाणी नमूद केले आहे.

प्राणांचे वर्णन.

ज्या प्राणापानांच्या निरोधाने वर वर्णन करण्यांत आलेली कुंडलिनी जागृत केली जाते, त्या प्राणांच्या स्वरूपस्थितीचे वर्णन निर्वाण प्र० पृ. संग २४ मध्ये केलेले आहे. त्याचा थोडक्यात सारांश असा आहे:—

या स्थूल शरीराच्या मध्यभागी (उदरांत) मागील १४६ पानावरील आकृतीत दर्शविलेल्याप्रमाणे सुषुम्नेच्या दोन्ही बाजूला 'इडा' व 'पिंगला' अशा दोन सूक्ष्म नाड्या उजव्या व डाव्या बाजूंच्या कोठ्यांत फारशा व्यक्त न होता राहिलेल्या असून नासिकेमध्यें प्राणसंचार या चिन्हावरून अभिव्यक्त होऊन राहिल्या आहेत. त्यांत सर्व प्राण शक्तींना आश्रयभूत असें अद्वयमांसमय अशा कमळांच्या तीन जोड्यांचे मिळून झालेले एक 'हृत्पद्मयंत्र' आहे. यदात्तर हजार नाड्यांचे ते मूल आहे. त्याला 'पुरीतत्' असें म्हटले आहे. ह्या यंत्राला एक वर नाळ आहे व एक खाली नाळ आहे. त्याची

दळें एकमेकांना संपुटाकार होऊन स्पर्श करीत असतात, नासिकेच्या अग्रापासून पायापर्यंत सर्व शरीरांत, संचार करणाऱ्या चंद्रसंज्ञक अपान वायूच्या अमृतसेकानें त्याचीं दळें (पाकळ्या) विकास पावतात, त्याच प्रमाणें प्राणसंचारानें तीं थोडीशी संकोच पावतात. म्हणूनच त्या कमळाच्या पाकळ्या प्राणवायु व अपानवायु यांनीं व्याप्त होऊन थोड्याशा हलतात, प्रत्येक उच्छ्वासाबरोबर विकास पावतात व निश्वासाबरोबर संकोच पावतात. बाहेरील लतेचीं पानें बारा लागला असतां जशीं हलतात व त्यामुळें सर्व बाजूंनीं वायु उत्पन्न होतो, त्याप्रमाणें प्राणापानांच्या योगानें आंतील कमळांच्या पाकळ्या हालूं लागल्या असतां तो शरीरांतील वायु वृद्धिंगत होऊन ' पुरीतत् 'शीं संवंध असलेल्या नाड्यांच्या छिद्रांत प्रवेश करून सर्व शरीरभर पसरतो. हृदयांत असलेल्या वायूला प्राण असें म्हणतात. त्याचीच एक शक्ति नेत्रांची उघड क्षाप करवितें. दुसरी शक्ति स्पर्शाचें ग्रहण करतें, तिसरी शक्ति नासिकेच्या द्वारां वहाते. चवथी अन्नाला जिरविते. पांचवी वचनें योलतें. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे जसा एखादा यांत्रिक यंत्राकडून सर्व चेष्टा करवितो, त्याप्रमाणें हा भगवान् वायु शरीरांतील सर्व कांहीं करतो. त्यांत प्राण व अपान या नांवाचे दोन वायू ' वर गमन करणें ' व ' खालीं गमन करणें ' या दोन क्रियेचा संकेत करून वर व खालीं पसरले आहेत. कमळनालांतील तंतूचें अंग हजार विभाग करून फाडले असतां त्याचा जो अत्यंत सूक्ष्म भाग होतो, त्याहूनहि अत्यंत सूक्ष्म नाड्यांतून होणारी या प्राणांची गति विद्यमान असूनहि दिसत नाही.

अशा ह्या प्राणापानांच्या गतीचा निरोध केल्यानेंच सर्व सिद्धी प्राप्त होतात असें वसिष्ठ सांगतातः—

राज्यादिमोक्षपर्यंताः समस्ताः एव सिद्ध्यः ॥

देहानिलविधेयत्वात्साध्याः सर्वस्य राघव ॥ नि. पू. ८०-३५

राज्यापासून मोक्षापर्यंतच्या सर्व सिद्धी शरीरांतील प्राण वायूचीं संवद्ध असल्यामुळें अधिकारी योग्याला साध्य होतात. म्हणूनच पुरक, कुंभक व रेचक यांचा चांगला अभ्यास केला असतां सर्व प्राण चाकराप्रमाणें योग्याच्या

आधीन होतात. हा प्राणायामाचा अभ्यास करणाऱ्या पुरुषानें गुदादि-
द्वारांचा संकोच करून सिद्धासनादि आसनं करण्याचा अभ्यास करावा.
शरीर, मान व मस्तक यांस सम धारण करावे. नासाग्रदृष्टि करावी. शुद्ध
सात्त्विक अन्नाचें परिमित सेवन करावें. उत्तम आचार पाळावा. सज्जनांचा
समागम करावा. मनातील सर्व चिंतांचा त्याग करून मुलानें वसावें आणि
प्राणायाम करावा.

प्राणायाम.

निरोगी प्रकृतीचा मनुष्य एका दिवस-रात्रांत मिळून २४ तासांत
किंवा ६० घटकांत २१६०० वेळा श्वासोच्छ्वास करीत असतो. हा
हिशोबानें एका मिनिटात पंधरा श्वासोच्छ्वास पडतात. हीच अजपागाय-
त्रीच्या मंत्राची संख्या आहे (या मंत्राचें स्वरूप व संकल्प या ग्रंथाचा
भाग २ रा, जनकाची गोष्ट १६ बी; यांतील सिद्धांतेंत सांगितलें आहे,
पृष्ठ १०७-१०८). पूरक, कुंभक आणि रेचक यांच्या योगानें श्वास-
प्रश्वासांच्या नैसर्गिक गतीचा प्रयत्नानें विच्छेद करणें हा प्राणायाम होय.
आतां या प्राणायामांतील पूरक, कुंभक व रेचक यांचा विचार करूं.
हृदयापासून निघालेल्या प्राणाचें नासिकेच्या द्वारा बाहेर जाणें याला रेचक
असें म्हणतात. बाहेरच्या वायूचें नासिकेच्या द्वारा हृदयांत येणें याला
पूरक म्हणतात. हृदयांत आलेला वायु तेथेंच कोंडून ठेवणें म्हणजे पुनः
त्याचा रेचक होऊं न देणें याला कुंभक असें म्हणतात. हृदयांत होणाऱ्या
कुंभकाप्रमाणें बाहेरहि कुंभक होत असतो, त्याला बाह्यकुंभक असें म्हणतात.
नासिकेच्या अप्रापासून निघालेला वायु नासाग्राच्या बाहेर वारा अंगुलीपर्यंत
संचार करीत असतो. हा त्याचा संचार म्हणजेच बाह्यपूरक होय. हा वायु
बाहेरील द्वादशांगुलस्थानी अस्त पावल्यापासून पुनः जोवर अपानाचा उगम
झाला नाहीं तोवर त्याला पूर्ण समअवस्थेंत असलेला बाहेरील कुंभक म्हणतात;
व त्या द्वादशांगुलस्थानापासून आंत येण्यास निघालेला वायु हा बाहेरील
रेचक व तोच नासिकाप्रापासून हृदयापर्यंत येऊं लागला म्हणजे त्याला
अंतःपूरक असें म्हणतात. अशा तऱ्हेने प्राणायामाच्या एक हृदयांत होणारा
व दुसरा नासिकाप्रापासून बाहेर द्वादशांगुलस्थानी होणारा असें दोन कुंभक

मानले आहेत, या क्रियेस प्राणायाम ० असें म्हटलें आहे. हा प्राणायाम माहीतगार माणसाकडून समजून घेऊन करावा म्हणजे शरीरामध्यें कोणताहि विषाड होणार नाही.

अजरामर सिद्धि.

प्राणवायु शरीरांतच परिच्छिन्न होऊन राहिला आहे अशी जी साधारण समजूत आहे तिचा परित्याग करून "मी अधिदेव एवात्मा आहे" अशा धारणेनें इंद्रियांच्या व्रतांचा त्याग करणें व केवळ प्राणव्रतच धारण करणें हेंच प्राणापानांचें अनुसरण होय. याणी 'मी भाषणच करीन' असें व्रत धारण करून बसली, डोळे 'मी पाहीनच' असें म्हणाले, श्रोत्रादि इतर इंद्रियांनींहि असेंच श्रवणादिकांचें व्रत घरलें, पण सर्व इंद्रियांचीं तीं व्रतें आसक्तिरूप पापानें दूषित झालेलीं होती, म्हणून मृत्यूनें त्यांच्या त्या व्रतांचा भंग केला. मुखनासिकादि स्थानांतून संचार करणें हेंच प्राणाचें व्रत होतें. तें विषयासक्तीनें दूषित झालेलें नव्हतें. त्यामुळें मृत्यु त्याचा भंग करण्यास समर्थ झाला नाहीं. म्हणूनच व्रतभंग न झालेला एकदा प्राणच मृत्यूकडून प्रासला जात नाहीं. यास्तव 'तोच मी आहे' अशी धारणा व केवळ त्याच्या व्रताचें आचरण करणें म्हणजेच अनासक्तियोग होय. एतद्रूप प्राणचित्तेनें मृत्यूला जिंकता येतें. गृहदारण्यकांत ही व्रतमीमांसा दिली आहे.

अशा तऱ्हेची प्राणचिंता मुमुक्षुनें करून त्यानें मृत्यूला जिंकले होते व तो अजरामर झाला होता असें त्यानें वसिष्ठाना सांगितलें आहे.

वर वर्णन केलेल्या आंतर व बाह्य कुंभकाद्वयेंत म्हणजे पाणापानांचे संधीकाली आत्म्याचें स्वरूप सदा प्रकाशमान होत असतें. प्राणापानांच्या

० प्राणायाम करण्याची पद्धतः—

पूरकाच्या दुप्पट वेळ रेंचक करावा व चौपट वेळ कुंभक करावा म्हणजे चार सेकंद पूरक केला तर सोळा सेकंद कुंभक करावा व आठ सेकंदपर्यंत रेंचक करावा. यामुळे कुंभकाचें प्रमाण वाटविण्याचा अभ्यास करावा. अशा तऱ्हेनें कुंभकाचें प्रमाण वाटविल्यावर कुंडलिनी जागृत होत असते.

सिद्धि सामर्थ्य

आंतहि हें परमात्मतत्त्व अवस्थित आहे. पण तो आत्मा प्राण नव्हे व अपानहि नव्हे. तथापि त्याचा परिचय होण्यासाठी ' तो प्राणाच्या आंत आहे' असे म्हटलें आहे. "अशा ह्या प्राणापानामध्ये व त्यांच्या संधिकाला- मध्ये म्हणजे आंतवाहि कुंभकावस्थेमध्येहि असणाऱ्या चिदात्म्याची सतत उपासना केल्यामुळे आम्ही अजरामर जीवन्मुक्त झालों आहोंत" असें भुशुंडानें वसिष्ठांना सांगितलें आहे. ही प्राणचिंता आत्मचिंतनेची मैत्रीण आहे. आत्मचिंता म्हणजे साक्षात्कार होईपर्यंत आत्मविचार करीत राहणें ही होय. पण ही आत्मचिंता दुष्प्राप्य आहे, असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. ' अभ्यक्ता हि गतिर्दुःखम् ' असें भगवद्गीतेंतहि सांगितलें आहे. म्हणून भुशुंडानें आत्मचिंतनेचा स्वीकार न करितां ह्या प्राणचिंतनेचा अभ्यास करून परमपदवी प्राप्त करून घेतली. (यां ग्रंथाचा भाग दुसरा, भुशुंडाची गोष्ट २५ बी. पृष्ठे १८०-१८१)

सारांश, प्राणचिंतनें मिळवितां येण्याजोगी ही अजरामर होण्याची मुख्यसिद्धि आहे. असें म्हणण्यास हरकत नाही.

आत्मचिंता व प्राणचिंता हे दोन्ही मार्ग जरी मोक्षाची प्राप्ति करून देणारे असले तरी वसिष्ठांच्या मतानें आत्मचिंतनेचा सुसाध्य आहे, असें

ममत्वभिमतः साधो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ॥ नि. पू. १३-८

' मला तर ज्ञाननिश्चयच सुसाध्य वाटतो. ' या श्लोकांत स्पष्ट विधान केलेलें आहे (याचें सविस्तर वर्णन 'योगवासिष्ठ व भगवद्गीता' या मागील १५ व्या प्रकरणामध्ये आलेलें आहे)

याशिवाय इतर काहीं मुख्य सिद्धींचें वर्णन वासिष्ठाच्या नि. प्र. पू. सर्ग ८१ व ८२ मध्ये करण्यांत आलेलें आहे. त्याचा सारांश पुढें दिला आहे.

गरिमासिद्धि.

पूरकाच्या अभ्यासानें कंठाच्या खाली कूर्माच्या आकाराची जी नाडी*

* हृदयाचा आकार सामान्यतः कासवासारखा असल्यामुळे ह्यालाच कूर्मेनाडी असें म्हणतात. हेंच हृदयस्थानचें अनाहतचक्र असावें असें वाटतें.

आहे, तिच्यामध्ये प्राणाला स्थिर करून जेव्हा पुरुष स्थिर होतो, तेव्हा शरीराला मेरुसारखे स्थैर्य प्राप्त होवे व शरीराला पुष्टि येते. ही गरिमा नांवाची सिद्धि होय.

आकाशगमनसिद्धि.

पूरकाने देहाचा अंतर्भाग भरून टाकल्यानंतर मूलाधारापासून ब्रह्मरंध्रापर्यंत प्राणवायूचे वर आकर्षण केलें असतां प्राणनिरोधामुळे उद्भवलेला ऊष्मा, त्यामुळे होणारा शरीरक्लेश, मानसिक श्रम यांना अभ्यासपाटवाने व अमृतवृष्टीने सहन करण्याकरितां जेव्हा कुंडलिनीला वर नेलें जातें, तेव्हा ती वर नेली जाणारी कुंडलिनी आकर्षणामुळे दंडासारखी दीर्घ व सरळ होते आणि नागिणीसारखी झटकन् अभ्यास पाटवाने उर्ध्व गमन करते. ती त्वरेने वर जातांना देहांतील सर्व नाड्यांचे आपल्या बरोबर आकर्षण करून घेते. त्यामुळे त्यावेळीं ती लतेसारखी दिसते. तेव्हा हे शरीर नाड्यांच्या द्वारां वायूनें सर्वतः भरलेलें असतें. त्यांत थोडासाहि अवकाश नसतो. त्यामुळे अगदीं हलकें झालेलें हे सर्व आपादमहतक शरीर, विहिरींतून वर ओढली जाणारी मोठ आपल्यांत असलेल्या पाण्याला जशी वर उडविते, त्याप्रमाणें हलकें झालेलें शरीर वर उडूं लागतें, इंच त्याचे आकाशगमन होय. याप्रमाणें अभ्यासाने योग्याला आकाशगमन सिद्धि प्राप्त होते.

सिद्धदर्शनसिद्धि.

जेव्हा रेचक वायूच्या प्रयोगाने वर आकर्षण केली गेलेली कुंडलिनी शक्ति सुषुम्नानाडीतील प्राणप्रवाहाने मस्तकांतील कपालद्वयाच्या संविद्वारां म्हणजेच ब्रह्मरंध्राच्यावाहेर वारा अंगुलाच्या अंतरावर असलेल्या षोडशांत नांवाच्या स्थानांत एक मुहूर्तपर्यंत स्थिर रहाते, तेव्हा आकाशांत संचार करणाऱ्या सिद्धांचे दर्शन होतें.

परकायप्रवेश सिद्धि.

नासिकाग्राच्या वाहेर वारा अंगुलप्रमाण प्रांतांत रेचकाचा अभ्यास करणें. या युक्तीने प्राणाला चिरकाल तेथे स्थिर केलें असतां योगी दुसऱ्या शरीरांत प्रवेश करूं शकतो.

दूरदर्शन सिद्धि.

प्राण व अपान या दोघांच्या संवर्णापासून स्वभावतःच जडरांत अग्नि उत्पन्न होतो. या अग्निने स्वभावतःच थंड असलेला हा देह उष्णतेस प्राप्त होतो. या शरीरांत सर्वतः संचार करणाऱ्या त्या तेजाची योगी आपल्या हृदयांत तारकरूपाने उपासना करितात. त्याचेच चिद्रूपाने चिंतन केलें असता दिव्य ज्ञान प्राप्त होतें. त्याच्या योगाने शेकडों योजने दूर असलेली वस्तु नेहमी दिसते.

अणिमा व गरिमा सिद्धि.

हृदयांतील कमलकोशाच्या ऊर्ध्व कर्णिकेवर दीप्त जडरामीचा कण स्फुरत असतो. ' तो सर्व देहाला व्यापून राहिला आहे ' अशा सतत विचाराने श्रद्धिगत होतो; व हस्तपादादि अंगासह सर्व देहास विलंबितो; म्हणजे शरीरांतील पार्थिव गंध व कठिणपणा यांचा जलांत उपसंहार करतो. नंतर तो त्या जलालाहि सुकवितो, अशा तऱ्हेने पार्थिव व जलीय अशा दोन्ही शरीरांत सोडून राहिलेला तो अग्नि अतिशय क्षुब्ध झालेल्या प्राणाकडून उपसंहृत होतसाता कोठेंतरी जाऊन लीन होतो अशा रीतीने पार्थिव शरीरच नाहीसे झाल्यामुळे सुषुप्तानाडीहि नाहीशी होते. कुंडलिनीचें वसतिस्थान (सुषुप्ता) नष्ट झाल्यामुळे ती आसिवाहिक शरीरांत अवस्थित होते. या कुंडलिनीमध्ये चित्रकाशाचे व स्वेच्छाविहारशक्तीचे चमत्कार असतात. अशा प्रकारे चमत्कारगुक्त असलेल्या त्या कुंडलिनीला अतीशय सूक्ष्म कमलमालाचें छिद्र, पर्वत, तृण, भित्त, दगड, अंतरिक्ष, भूतल इत्यादि कोणत्याहि पदार्थांत शिरून त्याच्यावाहेर पार निघून जातां येतें. तिच्या इच्छेनुसार तिला पर्वतासारख्या मोठ्या व तृणासारख्या फार लहान आकारास प्राप्त होतां येतें. ह्याच अणिमा व गरिमा सिद्धी होत.

या शिवाय आणखी अनेक सिद्धी योगशास्त्रांत प्रसिद्ध आहेत. पण त्यांचें वर्णन वासिष्ठांत आलेलें नाही. या बरील सर्व सिद्धी इष्टयोगाने म्हणजेच प्राणायामाच्या अभ्यासाने कुंडलिनीला जागृत करून मिळवावयाच्या असतात. वासिष्ठामध्ये या सिद्धीना योगसाध्यसिद्धी असें म्हटलें आहे. आतां ज्ञानसाध्यसिद्धीचा विचार करूं—

ज्ञानसाध्यसिद्धी.

पतंजलीच्या विभूतिपादांतील योगसूत्रांमध्ये अनेक सिद्धी सांगितल्या आहेत. पण त्या संपादन करण्याचा उपाय प्राणायामाचा अभ्यास नवून 'संयम' आहे. हा संयम म्हणजे 'यत्रमेकत्र संयमः' (३-४) सूत्रांत सांगितल्याप्रमाणे धारणा, ध्यान आणि समाधि हे त्रय एके ठिकाणी प्रवृत्त होणे हा होय. अमुक ठिकाणी चित्ताचा संयम केला तर अमुक सिद्धि प्राप्त होते, असे जेथे सांगितले असेल, तेथे धारणा, ध्यान आणि समाधि ही तिन्ही एके ठिकाणी येतील तरच ती सिद्धि प्राप्त होईल. उदाहरणार्थः—'भूवनज्ञानं सूयं संयमात्' (३-२६) या सूत्रांमध्ये सूर्यावर चित्तसंयम केला असता चतुर्दश भुवनांचे ज्ञान होते. या ठिकाणी धारणा, ध्यान आणि समाधि यांची एकत्र प्रवृत्ति होय. सारांश, संयमाने प्राप्त केल्या जाणाऱ्या सर्व सिद्धी राजयोगाच्याच होत. हटयोगाच्या नाहीत.

वासिष्ठामध्ये या संयमाला दृढभावना असे म्हटले आहे आणि ज्या विषयी दृढभावना करावी तो पदार्थ प्राप्त होत असतो, असे वासिष्ठांचे म्हणणे आहे. पण ही भावना दृढ होण्याला आत्मज्ञान प्राप्त झाले पाहिजे. म्हणून हा सिद्धीना ज्ञानसाध्यसिद्धी असे म्हटले आहे. हा ज्ञानसाध्यसिद्धी किती आहेत त्याचा आता विचार करूः—

सिद्धदर्शन आकाशगमनादि सिद्धी.

जीवन्मुक्तावस्थेला प्राप्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचा भौतिक देह आतिवाहिक (सूक्ष्म) बनून जातो. आतिवाहिक देहाचे वर्णन मागील "आतिवाहिक देह व आधिभौतिक देह" या १८ व्या प्रकरणांत करण्यांत आले आहे. वास्तविक पद्माता हा स्थूल देह सत्य नाही, तरी त्या ठिकाणी सत्यतेची दृढ भावना केल्यामुळे तो सत्य भासत आहे. पण अभ्यासाने हा स्थूल देहाचा अहंकार नाहीसा केल्यावर हा स्थूल देहच आतिवाहिक देह बनून जातो; आणि मग त्या देहाने सिद्धांचे सत्य व पवित्र लोक पद्माता येतात. जीवन्मुक्ताचा देह शुद्ध सत्त्वात्मक असल्यामुळे तो परमात्म्याहून फारसा भिन्न नाही. म्हणून त्याला त्याच्या आतिवाहिक देहाने इतरांच्या मनोमय

देहाशीं मिसळून जातां येतें. आत्मज्ञानाच्या उदयाबरोबर जीवन्मुक्ताला आपला स्थूल देह स्वप्नांतील देहासारखा आहे असा अनुभव येतो; व तो आतिबाह्यिक वनल्यामुळे आकाशांत सर्व ठिकाणीं संचार करण्यास समर्थ होतो, म्हणजेच त्याला आकाशगमनाची सिद्धि प्राप्त होते. अशा तऱ्हेनें शानी पुरुषाला त्याच्या ठिकाणीं प्राप्त झालेल्या ज्ञानसामर्थ्यानें सर्व तऱ्हेच्या सिद्धी अनायास प्राप्त होतात.

शानी सर्व सिद्धी तुच्छ मानतो.

पण वसिष्ठ म्हणतात कीं, आकाशगमनादि सिद्धी हें ब्रह्मनिष्ठस्थितीचें साध्य किंवा भागहि नसून जीवन्मुक्त पुरुष या सिद्धी प्राप्त करून घेण्याचा उद्योग करित नसतो; व पुष्कळां त्याच्या अंगी त्या दिसूनहि येत नाहींत. कारण मोक्षप्राप्तीच्या बाबतीत त्यांचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. उलट त्यामध्ये त्या विघ्न मात्र आणतात. असें भागवत स्कंध ११ अ. १५ श्लोक ३३ मध्ये स्पष्ट सांगितलें आहे. या सिद्धी, मणि, मंत्र, जप इत्यादि क्रियांचीं फलें आहेत. तीं प्रयत्नशील अज्ञानी पुरुषासहि प्राप्त होतात, त्यांत ज्ञानाचा कांहीं एक संबंध येत नाहीं. शानी पुरुषाला ज्या विषयीं लोभ उत्पन्न होईल असा एकहि पदार्थ या भूलोकीं किंवा स्वर्गांत नाहीं. म्हणून शानी या सर्व सिद्धी तुच्छ मानतो. कारण जेथें तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीनें सर्व जगच शून्य व असत् आहे, तेथें त्या जगांतील सिद्धी तरी सत्य कशा असणार? म्हणून कोणत्याहि सिद्धीविषयीं त्याच्या ठिकाणीं मुळींच आस्था नसते. शानी पूर्ण निरिच्छ असतो; तरी पण जर तो एखादे वेळीं कौतुकानें किंवा लोकसंप्रदाहकरितां सिद्धीकरितां प्रयत्न करील, तर त्याला त्या सहज प्राप्त करून घेतां येतील. चूडालेच्या आख्यानांत चूडालेनें केवळ कौतुकानें योगाभ्यास करून आकाशगमनादि सर्व सिद्धी संपादन केल्या होत्या असें वर्णन आलें आहे. (या ग्रंथाचा माग २ रा, चूडालेची गोष्ट ३४ वी पृष्ठ २११). श्रीमत् शंकराचार्यानींहि परकायाप्रवेशाची सिद्धि संपादन केली होती व तिचा उपयोग त्यांनीं एका मृत राजाच्या शरीरांत प्रवेश करून गृहस्थधर्माचा अनुभव घेतला व मंडनमिश्रावर विजय मिळविला, हा आचार्यांचा परकायाप्रवेश लोकसंप्रदाहकरितांच झाला असें म्हणण्यास

इरकत नाही. सारांश, जे नित्यतृप्त आत्मज्ञानी झालेले आहेत, त्यांना प्राप्त झालेल्या आत्ममुखापुढे सिद्धीपाखून होणारं सुख कःपर्यंत आहे.

त्रिकालज्ञत्व सिद्धि.

तत्त्वज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी भूत, वर्तमान व भविष्य काली होणाऱ्या सर्व गोष्टींचें ज्ञान प्राप्त होतें; परंतु हें त्रिकालज्ञान देखील, जोंपर्यंत ज्ञानी पुरुष चित्ताचें ऐकाय्य करून पहात नाही, तोंपर्यंत त्याला प्राप्त होत नाही, असें वसिष्ठ सांगतातः—

आन्यासिरहिता नाम न संभवति देहिनाम् ॥ नि. उ. ९४-२

“देहधारी योग्यांनाहि चित्ताच्या स्थिरतेवांचून भूत-भविष्यकालाचें ज्ञान होत नाही. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, पापाणाची गोष्ट ४३ वी पृष्ठ २६६).

भूतजन्मस्मरण सिद्धि.

ज्ञानी पुरुषाला चित्ताच्या एकाग्रतेनेच त्याचें स्वतःचें किंवा दुसऱ्याचें पूर्व जन्माचें स्मरण होत असतें असें वसिष्ठ सांगतातः—

उत्पन्नव्यसिनः स्वप्नाः स्मर्यते बहवो यथा ॥

तथैव बुद्धेः स्मर्यते सिद्धैर्जन्मशतान्यपि ॥ नि. उ. १६१-३०

“याच जन्मांत पडलेलीं स्वप्नें जशीं आठवतात, त्याचप्रमाणें ज्ञानी सिद्धांना पूर्वीच्या शेकडों जन्मांचें स्मरण होतें.”

(या ग्रंथाचा भाग २ रा, लीलेची गोष्ट ३ री. पृष्ठ २४ व पुण्य व पावन यांची गोष्ट १७ वी. पृष्ठ ११९)

सत्यसंकल्पता सिद्धि.

सर्व सिद्धींमध्ये सत्यसंकल्पता ही थोड्या सिद्धि आहे असें तत्त्वज्ञानी समजतात व ही सिद्धि त्यांच्या ठिकाणी आशेआप प्रकट होते. ज्ञानाच्या ठिकाणी ही सिद्धि कशी प्रकट होते, याचा विचार स्थिति प्रकरण सर्ग १७ मध्ये केला आहे. याचा सारांश असा आहे. ज्या चित्तांतील सर्व एपणांची शांति झाली आहे, तेंच चित्त शुद्ध होतें. अशा शुद्ध झालेल्या

चित्ताला 'सत्त्व' असें म्हटलें आहे; व विमल चिद्रूप प्रल्ल हेंच होय. असें शुद्ध झालेलें चित्त म्हणजे सत्त्व ज्या ज्या भावना करितें, त्या त्या भावना फलद्रूप होतात; म्हणजेच शुद्ध चित्ताच्या भावना किंवा कल्पना बाहेर प्रत्यक्ष रूपानें दिवूं लागतात. आतां हें चित्त शुद्ध कसे बनतें, साविपर्यां वसिष्ठानीं युक्ति सांगितली आहे, ती अशी आहे. हें सर्व जगत् दीर्घ स्वप्न असून त्यांतील सर्व पदार्थ असत् आहेत, असा मनाचा निश्चय झाल्यावर सर्व एषणा नाहींशा होतात व अशा तऱ्हेनें पुष्कळ काल चित्त एकाम्र करण्याचा अभ्यास केला असतां चित्त शुद्ध होतें. हें शुद्ध झालेलें चित्तच सत्यसंकल्प बनतें.

ही सत्यसंकल्पता सिद्धि परमेश्वराच्या ठिकाणीं स्वभावतःच सिद्ध असते, पण जीवाला मात्र ती मोठ्या पोरुप प्रयत्नानें संपादन करावी लागते, असें जरी असलें तरी प्रत्येक जीवाच्या ठिकाणीं ही सिद्धि फक्त एक वेळच फलद्रूप होत असते. ती म्हणजे अंतकालाच्या शेवटच्या क्षणीं, ज्या वस्तूचें जीव चिंतन करित राहिल त्या वस्तूच्या स्वरूपाला तो प्राप्त होईल. "यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरम्। तं गमेवैति कौतये सदा तद्भावभावितः ॥ (भगवद्गीता ८-६) असें भगवद्गीतेत सांगितल्याप्रमाणें जीवाचा फक्त एकच व तोहि शेवटचाच संकल्प सत्य होत असतो. अशा तऱ्हेनें अंतकालाच्या पूर्वाहि सर्वे संकल्प सत्य व्हावेत असे जर जीवाला वाटत असेल तर त्यानें आत्मज्ञान संपादन केलें पाहिजे, कारण आत्मज्ञानामध्यें सर्व सिद्धींची अनायासच प्राप्ति होत असते. परंतु मौज अशी आहे कीं आत्मज्ञान झाल्यावर तो पुरुष निरिच्छ होत असतो, त्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं सिद्धीच्या प्राप्तीची इच्छाहि नाहींशी होते. म्हणून ज्ञानी पुरुषाला सिद्धी प्राप्त झाल्या किंवा न झाल्या तरी त्यापासून त्याला हर्ष किंवा विषाद यांपैकीं कोहीच होत नाहीं.

प्रकरण २१ वे.

चिद्विलास.

आपल्या पुढें दिसणाऱ्या ह्या जडचेतनात्मक जगाचा पसारा म्हणजे चिद्रूप परब्रह्माचा केवळ विलास आहे, असें वासिष्ठाव कित्येक ठिकाणीं वर्णन करण्यांत आले आहे. हा त्याचा विलास म्हणजेच वेदांत शास्त्रांत जगाची व्यवस्था लावण्याकरितां मानलेली जी माया तिचेच मूर्तरूप होय, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मागवत स्कंध ११ मध्ये निमिजायंतेयांच्या संवादांत मायेचें स्वरूप सांगतांना प्रथम सर्व ब्रह्मांडाचें वर्णन करून शेवटीं “एषा माया भगवतः सर्गस्त्रियंतकारिणी ॥” (भाग. ११-३-१६) ‘या जगाची उत्पत्ति स्थिति व लय करणारी हीच परमेश्वराची माया’ असें अखेर मायेचें स्वरूप सांगितलें आहे. थोडक्यांत असें सांगतां येईल कीं, ब्रह्म हें मायेच्या योगानें सर्वशक्तिसंपन्न व सत्यसंकल्प ईश्वर बनून हा जगाचा जणुं खेळच खेळत आहे. हा खेळ सुरू करण्यापूर्वी त्याच्या ठिकाणीं “बहु स्या प्रजायेय,” ‘मी पुष्कळ प्रकारे उत्पन्न होईन’ अशी इच्छा उत्पन्न झाली. ही इच्छा परिपूर्ण करण्याकरितां व्याघ्रमाणें एखादा नाटककर्ता नाटकांतील पात्रे तयार करितो, त्याप्रमाणें त्या परब्रह्मरूपी परमेश्वरानें सर्व जीवांच्या अस्तित्वाची कल्पना केली व एका दीपाच्या ज्योतीवरून अनेक दीप लावले जावे, त्याप्रमाणें त्या परमात्म्यापासून सर्व जीव उदयाला आले. ज्याप्रमाणें एका स्वप्नांतून दुसरे स्वप्न उत्पन्न व्हावें, किंवा एका कल्पनेंतून दुसरी कल्पना निर्माण व्हावी, त्याप्रमाणें त्या ईश्वरापासून समष्टि जीवापासून (हिरण्यगर्भापासून) सर्व जीव उत्पन्न झाले आहेत. हे सर्व जीव त्या सत्यसंकल्प परमेश्वराच्या अधीन असून त्यानें प्रेरणा केल्याप्रमाणें आपलीं नियत कार्ये करीत राहतात. परमेश्वरानें आपल्या इच्छेतुसार सर्व जीवांचे व्यवहार व्हावें, असा नियम करून ठेवला आहे आणि असा त्याच्या संकल्पनें सृष्टीचें सर्व व्यवहार चाललेले आहेत. आतां कांहीं ऋषी संपोयलां सत्यसंकल्प झालेले होते, अशीं वर्णनें आदळून

येतात. त्याची उपपत्ति कशी लावावयाची ? अशा प्रश्नाचें वसिष्ठानें असें समाधान केलें आहे कीं, तपोबलानें ज्या ऋषींचे संकल्प सिद्ध झालेले असतात, त्यांच्या डिकाणची ती अद्भुत शक्ति ईश्वरानें तशी इच्छा केल्यामुळेच निर्माण झालेली असते. कारण ईश्वराच्या अनुग्रहाशिवाय कोणचाहि संकल्प सफल होणें शक्य नाहीं. सारांश, ब्रह्मच महाजीव म्हणजे ईश्वर असून तोच समष्टि जीव आणि व्याष्टि जीव केवळ कल्पनेमुळे बनलेला आहे, असाच निष्कर्ष निघतो. सर्व जीवांचा समुदाय शबलब्रह्मामध्ये वस्तुतः नसूनहि जो भासमान होतो, तो केवळ त्या ब्रह्माचाच स्वमत्कार आहे. अशा तऱ्हेनें सर्व व्यष्टी जीवांना केवळ संकल्पानें निर्माण करून परमेश्वरानें त्या जीवरूपी पात्रांच्या मदतीनें हा जगरूपी खेळ करण्याचें ठरविलें. पण हा खेळ करण्याकरितां जागेचा प्रश्न उत्पन्न झाला. तेव्हां जसा नाटककार आपला खेळ करून दाखविण्याकरितां रंगभूमि (नाटक-गृह) तयार करितो, त्याप्रमाणें त्या परमेश्वरानें आकाशाची कल्पना केली. कारण कोणतेहि एखादें कार्य करावयाचें म्हटलें म्हणजे अगोदर जागा हवी असते. ही आकाशाची कल्पना होतांछर्णाच आकाश तयार झालें. हें जें आकाश तेंच ' चिदाकाश ' होय. ह्या आकाशासारख्या आणखी दोन आकाशांचीहि त्यानें कल्पना केली. हीं दोन मिळून एकंदर आकाश तीन आहेत. अज्ञ लोकांना आत्मतत्त्वाचा उपदेश करितां याचा अशा दृष्टीनें या आकाशत्रयाची कल्पना करण्यांत आली आहे. तरी एका शुद्ध-चित्तशक्तीच्या योगानें त्यांतील आकाशांना सत्ता प्राप्त झाली असल्यामुळे त्यांच्या काल्पनिक त्रित्वामुळे परब्रह्माच्या अद्वैत स्वरूपाला मुळींच बाध येऊं शकत नाहीं. असो, आतां वसिष्ठ ह्या तीन आकाशांची लक्षणें सांगतातः—

आकाशाहि त्रयोराम विद्यन्ते विततांतराः ॥

चित्ताकाशश्चिदाकाशो भूताकाशस्तृतीयकः ॥ ३-९७-१४

“ ज्यांचा अंतर्भाग अत्यंत विस्तीर्ण आहे, अशीं तीन प्रकारचीं आकाशें आहेत. पहिलें चिदाकाश, दुसरें चित्ताकाश आणि तिसरें भूताकाश.” ह्या तिन्हीं आकाशांना शुद्ध चित्तत्वापासून सत्ता प्राप्त झाली

आहे. असें जरी असले, तरी चिदाकाश हें दुसऱ्या दोन आकाशांशिवाय राहूं शकतें पण दुसरीं दोन आकाशे चिदाकाशाशिवाय राहूं शकत नाहींत. ह्या तिन्हीं आकाशांचीं लक्षणे खालील श्लोकांत दाखविली आहेत:—

(१) चिदाकाश.

सवाह्याभ्यंतरस्थोयः सत्तासत्तावबोधकः ॥

व्यापी समस्तभूतानां चिदाकाशः स उच्यते ॥ ३-९७-१६

‘ अखिल पदार्थांच्या अंतर्वाह्य राहून त्यांची उत्पत्ति आणि नाश ह्यांना जाणणारें आणि सर्व भूतांना व्यापून राहणारें असें जें साक्षी तत्त्व (माया शबलब्रह्म) त्यालाच चिदाकाश असें म्हणतात.’

(२) चित्ताकाश.

सर्वभूतहितश्रेष्ठो यः कालकलनात्मकः ॥

येनेदमाततं सर्वं चित्ताकाशः स उच्यते ॥ ३-९७-१७.

‘ सर्व भूतांच्या सर्व व्यवहाराला कारण होत असल्यामुळे जें सर्वांचें हित करणारें आहे आणि जें देशकालादिकांची कल्पना करित असतें, तसेंच ज्यानें आपल्या स्वतःच्या कल्पनेनें हें सर्व दृश्य विस्तारलेलें आहे, आणि सर्व कार्यकरणांच्या नियंतृत्वामुळे अदृश्य असून जें सर्वश्रेष्ठ आहे, अशा तत्त्वाला चित्ताकाश असें म्हणतात.’

(३) भूताकाश.

दशदिग्मंडलाभोगैरव्युच्छिन्नवपुर्हि यः ॥

भूतात्मासौ य आकाशः पयनाब्दादिसंश्रयः ॥ ३-९७-१८

‘ जें दशदिशांना व्यापून टाकतें, भूतमात्रांना अवकाश देतें, तसेंच जें वायु, मेघ, सूर्य इत्यादिकांना आधारभूत होऊन राहिलें आहे, अशा आकाशाला भूताकाश असें म्हणतात.’

चित्ताकाश आणि भूताकाश हीं दोन्हीं शुद्ध चिदाकाशाच्या सामर्थ्यानें उत्पन्न झाली आहेत. व्यापमाणें सूर्य आपल्या अस्तित्वानें आणि सान्निध्यानें

प्राणिमात्रांच्या व्यवहाराचें निमित्त कारण होतो, त्याप्रमाणें चिदाकाश हें सर्व कार्यकारणपरंपरेचें निमित्त कारण आहे. आतां चिदाकाशाचें स्वरूप समजण्याकरितां त्याचें जास्त खुलासेवार लक्षण सांगतातः—

चिदाकाशाचें स्वरूप.

देशाद्देशान्तरप्राप्तौ संविदोमध्यमेव यत् ॥

निर्भेगेण चिदाकाशं तद्विधिं वरवर्णिनी ॥ ३-१७-१२

“आपली अंतःकरणाची वृत्ति एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणीं जाण्याच्या दरम्यान जी मधली स्थिति क्षणभर अनुभवता येते, तेंच चिदाकाशाचें स्वरूप होय.”

हें चिदाकाश इतकें व्यापक आहे कीं, त्याच्या ठिकाणीं आदि, मध्य व अंत वगैरे कल्पना सुळीच संभवत नाहीत. हें चिदाकाश अमर्यादित, शांत, अनादि व अनंत असून तें विकाररहित आहे. “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः” या ध्रुवीत सांगितल्याप्रमाणें “महत्यात्मनि तिष्ठति” यो. वा. ३-२९-५९. “हें आपल्या मोठ्या स्वरूपांत रहातें.” हें किती अपरिच्छिन्न म्हणजे व्यापक आहे, हें दाखविण्याकरितां म्हणून वसिष्ठानां पुढील श्लोकांत मोठी गमतीदार कल्पना केली आहे. १६४ पृष्ठावरील चित्रांत दर्शविल्याप्रमाणें

आकल्पमुत्तमवलेन शिला पतेचेत्

तस्मिन्वलात्पतगराडऽपि चोत्पतेचेत् ॥

तद्योजनं न लभते विमलैर्वरेत

माकल्पमेकजवगोऽप्ययमारुतोऽपि ॥ ३-२९-६०

“ह्या चिदाकाशांत एखादी शिला वरून अतिशय वेगानें कल्पपर्यंत जरी खाली पडत राहिली आणि गरूड पक्षी त्यांत खालून वर मोठ्या वेगानें उड्याण करित राहिला, अशा ह्या दोघांच्या (शिला व गरूड) मधील अंतराची मोजदाद करण्याकरितां मोठा बेगवान् वायूहि त्याची भेट घेण्याचा दोन्ही वाजंत्रीं म्हणजे वरून खाली व खालून वर घाबत सुटला तरी त्याला त्याची भेट घेतां घेणें शक्य नाही.” यावरून हें चिदाकाश सर्व प्रकारें अपरिच्छिन्न आहे. म्हणूनच ह्या चिदाकाशाची लांबी, रुंदी, उंची व खोली

चिदाकाशाचा व्यापकपणा दाखविणारे चित्र.

चिदाकाश वर व खाली कोठेंयत आढे हें पहाण्याकरितां बरील चित्रांत दाखविण्याप्रमाणें गरुडपक्षी मोठ्या वेगानें कल्पपर्यंत जरी वर उड्याग करीत राहिला व एखादी धिला वरून खाली पडत राहिली तरी देखील त्यांना वरचा भाग व खालचा तळ सांपडणें शक्य नाहीं. (पृष्ठ १६३)

यांची मोजदाद करण्याच्या बाबतीत कोणतीहि प्रमाणे लंगडीच ठरतात. हें जितकें मोठें व्यापक आहे, तितकेंच तें सूक्ष्महि आहे. याच्या सूक्ष्मत्वाची किंवा अणुत्वाची कल्पना येण्याकरितां वसिष्ठानीं या चिदाकाशाला भूताकाशापेक्षां सूक्ष्म असें म्हटलें आहे:—

संचिदाकाशमाकाशादणुर्मेरोरणुर्यथा ॥ नि. उ. १०३-११

“मेख्मर्वताहून परमाणु जितका सूक्ष्म आहे तितकेंच चिदाकाश भूताकाशाहून सूक्ष्म आहे.”

हें सांगण्याचा हेतु असा आहे कीं, भूताकाश जर दिसत नाही, व चिदाकाश भूताकाशापेक्षां कितीतरी पटीनें सूक्ष्म आहे, तर चिदाकाश दिसणें कधींच शक्य नाही. अशा ह्या चिदाकाशाच्या पोकळींत ह्या आपल्या चतुर्दश भुवनांनीं युक्त असणाऱ्या ब्रह्मांडासारखी असंख्य ब्रह्मांडे, सूर्यांच्या कवडाशांत दिसणाऱ्या त्रसरेणूप्रमाणें स्थित आहेत. एखाद्या रत्नाभोंवतीं सुवर्णाचें बलय असावें, त्याप्रमाणें प्रत्येक ब्रह्मांडगोलकाच्या भोंवतीं पृथ्वी आदिकहन पंचमहाभूतांचीं वेष्टनें पसरलेलीं आहेत. भूतलाच्या स्वाभाविक आकर्षणामुळे हीं पंचमहाभूतांचीं बलये पृथ्वीला चिकटून राहिलेलीं आहेत. पृथ्व्यात्मक ब्रह्मांडकवचीच्या बाहेर त्याच्या दसपट जलाचें वेष्टन आहे. जलाच्या दसपट ढ्वालाखूप तेजाचें वेष्टन आहे. त्याच्यापलीकडे तेजाच्या दसपट वायूचें वेष्टन आहे. त्याच्या पलीकडे वायूच्या दसपट भूताकाशाचें वेष्टन आहे. त्याच्यापलीकडे अनंत मायाशबल ब्रह्माकाश (चिदाकाश) पसरलेलें आहे. अहो ! पण पुराणांमध्ये आकाशाच्या पलीकडे त्याच्या दसपट अहंकारतत्त्व, त्याच्यापलीकडे त्याच्या दसपट महत्तत्त्व व त्याच्यापलीकडे अनंत प्रकृति आहे, असें वर्णन केलेलें आहे. ह्या ठिकाणीं ह्या वेष्टनांचा स्वीकार कां केजा नाही ? याचें उत्तर वसिष्ठानीं असें दिलें आहे कीं, त्या मायाशबल ब्रह्माकाशांत योग, माहेश्वर, पांचरात्र, कपिल इत्यादि तंत्रांमध्ये अशा भिन्न आवरणांच्या कल्पना केल्या आहेत व त्याचें वर्णन पुराणांमध्ये आहे. पण धृतीमध्ये ह्या कल्पना नाहीत, म्हणून त्यांची ह्या ठिकाणीं उपेक्षा केली आहे. कारण त्वं तंत्रकारांच्या तांत्रिक कल्पना आहेत. त्या वसिष्ठाना मान्य नाहीत.

ब्रह्मांडासंबंधी विचार.

ह्या चिदाकाशातूनच निर्माण झालेल्या मृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाने जन्माला आल्याबरोबर आपल्या दोन हातांनी त्या ब्रह्मांडाचे विदारण केले. वरचा भाग आपल्या हाताने वर लोटला व खालचा भाग खाली लोटला. अशा तऱ्हेने ब्रह्मांडाचे विदारण केल्याबरोबर त्याच्या भोंवताळी असणाऱ्या जलादिबेष्टनांचा विदारण झाले, परंतु त्या चार आवरणपैकी फक्त जलावरणच खरोखर विमक्त झाले. ही ब्रह्मांडकपाल पार्थिव असल्यामुळे जलाला आकर्षण करण्याची शक्ति त्यात असते. त्यामुळे ती दोन्ही ब्रह्मांडकपाले भोंवताळच्या जलावरणाला धारण करतात. जलाच्या बाहेर निरंवन असे दसपट तेज स्थित आहे. त्याच्या पलीकडे वायु व त्याच्या पलीकडे आकाश स्थित आहे. या तैजसादि आवरणांना जलाप्रमाणे आचाराची अपेक्षा नसते. त्या आकाशाच्या पलीकडे शक्ति व अनंत चिदाकाश आहे. त्याचे वर्णन वर केलेच आहे. अशा या ब्रह्मांडात पृथ्वी वगैरे चवदा भुवने आहेत. या ब्रह्मांडांतील पृथ्वीची स्थिति कशी आहे ? या बाबतीत निरनिराळ्या बाद्यांची निरनिराळी मते आहेत. वसिष्ठ म्हणतात की, ब्रह्मांडांतील भूताकाशामध्ये पृथ्वीचा गोलक अंतराळांचे स्थित रहावा अशी परमेश्वरी नियति आहे, म्हणून ती खाली पडत नाही. इतर बाद्यांची मते त्यांना मान्य नाहीत. या भूगोलाच्या उत्तरेस मेरुपर्वत व दक्षिणेस लोकालोक पर्वत आहे. लोकालोक पर्वत हा भूगोलाचा सीमाचल आहे. या लोकालोक पर्वताच्या पलीकडे अंधारमय असे मोठे विस्तीर्ण आकाश पसरलेले आहे. वरच्या वाजूला अंतरिक्षातून बहाणाऱ्या मंदाकिनी वगैरे नद्या आहेत व ज्योतिष्यरूप नक्षत्र मंडल आहे. त्या भूगोलाचा वायुबंधनवशात् दुसऱ्या आश्रय करून त्याला स्पर्श न करताच वरून चंद्रसूर्यादि ग्रह सतत भ्रमण करीत रहातात. सर्व दिशांमध्ये वर आकाश व खाली पृथ्वी आहे. पृथ्वीपासून वर सात लोक आहेत पृथ्वीच्या खाली सात पाताळे आहेत. एकंदर ब्रह्मांडात पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही पंचमहाभूते एकापेक्षा दुसरे मोठे अशी स्थित आहेत, व सर्वात आकाश फार मोठे म्हणजे अनंत आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

अशा तऱ्हेची अगणित ब्रह्मांडे चिदाकाशांत दूरवर पसरलेली आहेत. ही पुनः पुनः उत्पन्न होतात व पुनः पुनः लय पावतात. अशा तऱ्हेच्या चर्णनावहूनच परमेश्वराला 'जगन्निवास' असे नांव पुराणांतरांतून देण्यांत आलेले आहे. या नांवाची व्युत्पत्ति 'जगति निवासः यस्य' (जगामध्ये जो रहातो) अशी करण्यांत येते. परंतु अशा तऱ्हेच्या व्युत्पत्तीच्या ऐवजी 'जगंति निवसंति यस्मिन्' (जसे ज्याच्या ठिकाणी रहातात) अशी केली असता, परमेश्वराला ठेवलेले 'जगन्निवास' हे नांव अगदीं बयार्थ आहे असे दिसून येते. 'भनंतकोटिब्रह्मांडनायक' हे नांव देखील त्या परमेश्वराला याचमुळे पडलेले आहे असे दिसते.

अविद्या.

तत्त्वतः पाहिल्यास ही अनंत ब्रह्मांडे म्हणजे अविद्याच आहे, किंवा ब्रह्माच्या अनिर्वचनीय चिच्छक्तीचा आपल्या स्वरूपांत चाललेला विलासच आहे, असे म्हणणे जास्त चांगले. 'ही दृश्यरूप अविद्या किती दूरवर विस्तार पावलेली आहे ! तिचा अंत कोठे होतो ! तो आपण पहावा. कारण अविद्येच्या पलीकडे म्हणजे हा दृश्य जगाच्या पलीकडे गेल्यावर आपल्याला पूर्ण विश्रांति मिळेल,' या विचाराने पुष्कळांनी आजपर्यंत आपल्याकडून अविद्येचा अंत पहाण्याचे नानातऱ्हेचे प्रयत्न केले आहेत. पण त्यांना अविद्येचा मुळीच अंत लागला नाही. अशा तऱ्हेचा प्रयत्न करणाऱ्यांपैकी या वासिष्ठामध्ये 'विपश्चिन् राजा', 'वटघाना राजपुत्र' व 'एक व्याघ्र' असे तिथेजण होऊन गेले, असे सांगितले आहे. यांच्या गोष्टी नि. प्र. उत्तरार्धामध्ये आल्या आहेत. (या ग्रंथाचा दुसरा भाग गोष्टी ४४, ४५ व ४६) ह्या वरील तिन्ही गोष्टींच्या सहाय्याने वसिष्ठांनी असे सिद्ध केले आहे की, जसे अंधाराचा नाश, 'हा अंधार किती दूरवर पसरलेला आहे,' हे पहाण्याकरितां धांवत पळत जाऊन होत नसतो. कारण जिकडे जावे तिकडे अंधार असणारच. त्याप्रमाणे अविद्या म्हणजे ही दृश्यशी कोठवर पसरलेली आहे हे पहाण्याचा प्रयत्न करून तिचा नाश होत नसतो, तर तो, अविद्येची विरोधी जी विद्या (म्हणजे ज्ञान) ती संपादन केल्यानेच होत असतो. म्हणूनच आपण कोण आहो !

व हे दृश्य जगत् काय आहे? हे तत्त्वतः समजल्यावर अविद्या कोठल्या कोठे निघून जाते, त्याचा पत्ताच लागत नाही. कारण तत्त्वतः अविद्येचे अस्तित्व आहे कोठे? अविद्या व तिच्यामुळे भासणाऱ्या ह्या दृश्य जगाचा पसारा हा त्या चिद्रूप परब्रह्माचा विलास आहे. सर्व विषयांचे ज्ञान अस्तंगत झाल्यावर ते आपल्या मूल स्वरूपात स्थित होते. त्यावर पदार्थाच्या रूपाने तेच झोपी गेले आहे. सारांश; हा सर्व जीव जगाचा पसारा त्या परमात्म्याच्या चिच्छक्तीचाच स्वाभाविक विलास आहे, असेच म्हणावे लागते.

प्रकरण २२ वे.

जगाचें स्वरूप.

हें दृश्य जगत् सर्व प्राणीमात्रांना खरें आहे, असें वाटतें, म्हणूनच सर्व लोक त्यांतील शब्दस्पर्शादि विषयांमध्ये आसक्त होऊन रहातात. त्यांमुळे, ते या जन्ममरणात्मक प्रपंचांत बद्ध होतात. परंतु हें जग लोकांना जसे दिसतें व वाटतें तसें तें नाहीं, हें वासिष्ठांत सांगितलें आहे. असें सांगण्याचा हेतु असा आहे की, हें जगत् मुळींच नाहीं किंवा ब्रह्मरूप आहे, असें ध्यानांत आलें व त्याचा अत्यंत अभाव आहे असें समजून तें भासनासें झालें की, त्यांतील सर्व विषयांवरील आसक्ति दूर होते. अशा तऱ्हेनें आसक्ति संपल्यावर म्हणजे जगांतील विषयांचें खरेंखुरें स्वरूप ओळखल्यानंतर मग जरी प्रारब्ध कर्मानुसार विषयसेवन करित गेले तरी त्यापासून कोणताहि अनर्थ निर्माण होण्याचा मुळींच संभव नाहीं. याविषयी वसिष्ठांनीं चोराच्या मैत्रीचा मोठा गमतीदार दृष्टांत दिला आहे:—

परिक्षातोप भुक्तोहि भोगो भवति तुष्टये ॥

विज्ञाय सेचित्तोमैत्रमिति चोरो न शत्रुताम् ॥ ४-२३-४९

“अमूक चोर आहे असें पकें ज्ञान झाल्यावर त्याच्याशीं केलेली मैत्री उपद्रव कसें शकत नाहीं, त्याप्रमाणें विषयांचें वास्तविक स्वरूप ओळखून त्यांचें यथाप्राप्त सेवन करणाराला ते उपद्रव कसें शकत नाहींत.” म्हणून या दृश्य जगाचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां वासिष्ठांत चार प्रकारचा विचार करण्यांत आला आहे तो असा:—

पहिला विचार:—अजातवाद म्हणजे हें सर्व दृश्य जग मुळींच उत्पन्न झालें नाहीं.

दुसरा विचारः—सर्वब्रह्मवाद म्हणजे हें सर्व (जग) ब्रह्म आहे
(सर्व खलु इदं ब्रह्म)

तिसरा विचारः—मायावाद म्हणजे हें सर्व (जग) माया आहे.

चवथा विचारः—विवर्तवाद म्हणजे हें सर्व (जग) भ्रम आहे.

या चार विचारासंबंधी पुढील चार प्रकरणांत सविस्तर विवरण करण्यांत आले आहे. या पुढील २७ व्या प्रकरणांत या चारी वादांचा उपसंहार करण्यांत आला आहे.

प्रकरण २३ वें.

अज्ञातवाद.

जगाचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां प्रकरण २२ मध्ये जे चार प्रकारचे विचार सांगण्यांत आले आहेत, त्यांपैकी पहिला विचार जो अज्ञातवादाचा त्याचें विवरण ह्या प्रकरणांत केलें आहे. परमार्थदृष्ट्या हें दृश्य जग मुळींच उत्पन्न झालेलें नाहीं, हा अज्ञातवादाचा सिद्धांत बसिष्ठांना अत्यंत आवडता असल्यामुळें उपदेश करीत असतांना जेव्हां जेव्हां म्हणून प्रसंग आला, तेव्हां तेव्हां बसिष्ठांनीं या आपल्या आवडत्या सिद्धांताचें समर्थन करण्यास कमी केलें नाहीं. अज्ञातवादाचें तत्त्व एकदां मनांत चांगलें ठसलें व तें बुद्धीवर आरुढ झालें कीं, ह्या दृश्य जगाचा अत्यंत-भाव कसा आहे हें समजून घेतल्यावर परमनिर्वाणाची प्राप्ति होते. एकंदर शास्त्रामध्ये जे चार अभाव मानले आहेत, त्यांपैकी एक अत्यंतभाव आहे. बाकीच्या तीन अभावांमध्ये केव्हां तरी त्या वस्तूचा भाव म्हणजे अस्तित्व होत असतें. परंतु अत्यंतभावामध्ये ती वस्तु कोणत्याहि कालामध्ये अस्तित्वांत येत नाहीं; जसें बंध्यास्त्रीचा मुलगा हा कधीहि अस्तित्वांत येऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें हें अज्ञातवादाचें तत्त्व चांगलें समजलें (म्हणजे जगाचा अत्यंतभाव आहे म्हणजे जग मुळींच उत्पन्न झालेलें

* (१) प्रागभावः—पदार्थ उत्पन्न होण्यापूर्वी जो त्याचा अभाव असतो, तो प्रागभाव.

(२) प्रध्वंसाभावः—पदार्थाचा नाश झाल्यावर जो त्याचा अभाव होतो, तो प्रध्वंसाभाव.

(३) अन्योन्याभावः—या पदार्थांत तो पदार्थ नाहीं, म्हणजे घटांत पट नाहीं व पटांत घट नाहीं, हा अन्योन्याभाव.

(४) अत्यंतभावः—मुळींच किंवा कधीहि नसणें, हा अत्यंतभाव.

. उदाहरणः—बंध्यास्त्रीचा मुलगा, सशाचें शिंप वगैरे.

नाहीं.) की, आत्मज्ञानाची प्राप्ति होऊन मोक्षाचा लाभ होतो, हे खालील श्लोकामध्ये स्पष्ट सांगितले आहे:—

दृश्यात्यंताभावबोधं विना तन्नानुभूयते ॥

कदाचित्केनचिन्नाम स्वबोधोऽन्विष्यतामतः ॥ १-२-२.

दृश्यं नास्तीति बोधेन मनसोदृश्यमार्जनम् ॥

संपन्नं चेत्तदुत्पन्ना परानिर्वाणनिर्वृतिः ॥१-२-६

अन्यथा शास्त्रगतेषु लुठतां भवतामिह ॥

भवत्यकृत्रिमाज्ञानां कल्पेरापि न निर्वृतिः ॥१-२-७.

यांचा भावार्थः—“ दृश्य जगाचा अत्यंताभाव आहे हे समजल्या-
शिवाय कोणाला केव्हाहि त्याचे पूर्णपणे विस्मरण व्हावयाचे नाही व
आत्मबोधहि होणार नाही. म्हणून स्वप्रयत्नाने आत्मसाक्षात्काराची स्थिति
प्राप्त करून घेतली पाहिजे. ‘ दृश्य नाही ’ असा बोध झाला म्हणजे ते
मनातून अजिवात नाहीसे होतें आणि अशी स्थिति झाली म्हणजे मनुष्याला
पूर्ण निर्वाणमुखाचा अनुभव करून घेता येतो. परंतु अशी स्थिति न होतां
शास्त्ररूपी गतेमध्ये कोट्यवधि वर्षे लोळत राहिले, तरी ज्यांच्या ठिकाणी
अनादि अज्ञान दृढ झालेले आहे, त्यांचे ते अज्ञान नाहीसे होणे केव्हाहि
शक्य नाही. ”

जग हा ब्रह्माचा विलास आहे.

अजातवादाच्या सिद्धांताप्रमाणे हे दृश्य जग तत्त्वदृष्ट्या मुळीच उत्पन्न
झालेले नाही, तर हे जे अनुभवास येत आहे, ते आहे तरी काय ? या
प्रश्नाचे उत्तर वसिष्ठांनी असे दिले आहे की, तो चिद्रूप ब्रह्माचा विलास
आहे. याचे सविस्तर वर्णन मागील २१ व्या प्रकरणांत आलेले आहे.
त्यामुळे त्याला स्वप्नांतील सीसंमोगापेक्षा जास्त सत्यता नाही. म्हणून
वसिष्ठ सांगतात कीः—

तस्मात्स्वप्नवदाभासः संविदात्मनि कल्पितः ॥ नि.उ.१९५.४४.

“हे दृश्य जग म्हणजे स्वप्नसृष्टीसारखे आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी कल्पिलेले
आहे. ”

जगाच्या उत्पत्तीला कारण नाही.

आतां जग हें स्वप्नासारखें नसून सत्य आहे, असें मानलें, तर त्याच्या उत्पत्तीला कारण असावयास पाहिजे; पण तसें कारण शोधूं लागलें तर समर्पक कारण आढळत नाही. “ यतो वा इमानि भूतानि जायंते ” (तैत्तिरीयोपनिषद्), “ विश्वस्य कर्ता भुवनस्य भोक्ता ” इत्यादि ध्रुति वाक्यांत ब्रह्म हें जगाचें कारण आहे, असें सांगितलें आहे. पण विचारांतीं तें सिद्ध होत नाही. कारण,

“ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमवर्णचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यति ” ।

(मुंडकोपनिषद् १-१-६).

या ध्रुतिवाक्यावरून आत्मा असंग आणि उदासीन असून तो सर्वेद्रिय-विहीन अतएव पर्वतासारखा जड आहे, असेंच ठरतें. तेव्हां त्याच्याकडे येणारे जगाचें कर्तृत्व ‘ मेरुसमोवतीं सूर्यं फिरतो ’ या लौकिक समजुतीप्रमाणें केवळ औपचारिक आहे, तें खरें कर्तृत्व नव्हें; व अशा दृष्टीनें जगाचें कर्तृत्व ईश्वराकडे आहे, असें प्रतिपादन करणाऱ्या ध्रुतीचें पर्यवसान जगाच्या मिश्यात्वाचें प्रतिपादन करण्यांत झालेलें आहे, ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. परमार्थदृष्ट्या हें जग कर्तृत्वशून्य असून तें काकतालीय न्यायानें मासमान होत आहे. शिवाय कार्याचें स्वरूप कारणाच्या स्वरूपाहून भिन्न नसतें. पृथ्वी आदिकरून वस्तु जड आहेत आणि ब्रह्म तर चिद्रूप (चेतन) आहे, अशा स्थितींत तें जडपृथ्व्यादिकाचें (जगाचें) कारण कसें होऊं शकणार ? तेव्हां जगाच्या उत्पत्तीचें कारण ब्रह्म होऊं शकत नसल्यामुळे कारणाच्या अभावीं जग उत्पन्न झालेलेंच नाही, असें म्हणावें लागतें. आतां जें जग दिसत आहे तें ब्रह्मच जगाच्या रूपानें मासत आहे, व हें त्याचें मासणेंहि विवर्तदृष्टीनें आहे, परिणामदृष्टीनें नाही.

ब्रह्म निर्विकारी असल्यामुळे जगाचें कारण नाही.

कोणतेंहि कार्य उत्पन्न होण्याचें वेळीं कारण विकार पावत असतें. पण

ब्रह्म निर्विकार असल्यामुळे तें विकार पावत नाही. म्हणूनच तें जगाचें कारण होणें शक्य नाही. हेंच तत्त्व वसिष्ठांनी पुढील श्लोकांमध्ये स्पष्ट केले आहे:—

अकर्तृकर्मकरणमकारणमवीजकम् ॥

अप्रतर्क्यमाविज्ञेयं ब्रह्म कर्तृ कथं भवेत् ॥ नि. पू. ९५-१३

अनाख्योऽप्रतिघः स्वात्मा निराकारो य ईश्वरः ॥

स करोति जगदिति हासयैव वचो धियाम् ॥ नि. पू. ९६-८

यांचा भावार्थ:—“ जें स्वतः कोणाचा कर्ता, कर्म किंवा करण नाही. व ज्याचें दुसरें कोणी कारण (निमित्त व उत्पादान) नाही, ज्याच्या विषयी कांहीं तर्क करिता येत नाही व त्यामुळेच जें विशेषतः ज्ञान-साधनांना दिपव होत नाही, तें ब्रह्म जगाचें कारण कसे होईल ? जो नामरूपरहित आहे, ज्याच्यावर कोणाचा आघात होत नाही, जो आपल्या सर्वांचा आत्मा (स्वरूप) आहे, अशा प्रकारचा ईश्वर (ब्रह्म) जगत् निर्माण करितो, हें मूढ लोकांचें योजने तज्ज्ञांच्या दृष्टीने उपहासाचाच कारण होते. ”

द्यावह्न ब्रह्म जगाचें कारण होऊं शकत नाही. कारणाच्या अभावा-मुळे कार्य वस्तुतः उत्पन्न न होता जें होतेंसे वाटतें, त्याचें स्वरूप मिथ्या-शानावांचून दुसरें संभवत नाही. “ तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरम् ” इत्यादि श्रुतीवरून तें ब्रह्म कोणत्याहि कार्याचें कारण होत नाही व तें कोणाचें कार्यहि होत नाही, असें सिद्ध होतें. “ असंगोह्यं पुरुषः ”-या श्रुतीवरून ह्या असंग ब्रह्माची अनुवृत्ति संभवत नाही; व कारण हें नेहमी कार्यात अनुवृत्त असतें, असें तार्किकांचें म्हणणें आहे. कूटस्थ्याचा परिणाम होऊं शकत नाही. अर्थात् सर्व प्रपंचाचें अतिक्रमण करणारा आत्मा-शुद्धब्रह्म-कोणाचें कार्यहि नाही व कोणाचें कारणहि नाही.

सन्निधिमात्रानेहि ब्रह्म जगाचें कारण होत नाही

कांहीं वाद्यांचें म्हणणें असें आहे की, ब्रह्माच्या सन्निधिमामात्रानें जग आपोआप उत्पन्न होतें. आपल्यापासून प्रकाश उत्पन्न व्हावा

अशी रत्नाची इच्छा नसली तरी तो आपोआप पडतो, त्याचप्रमाणे ब्रह्म स्वतः निरिच्छ असले तरी त्याच्या सत्तामात्राने जगतांचा समूह उत्पन्न होतो, यास्तव आत्म्यामध्ये कर्तृत्व आहे आणि अकर्तृत्वहि आहे. तो स्वतः निरिच्छ असल्यामुळे अकर्ता आहे, पण सन्निधिमात्राने कर्ताहि आहे. लोहचुंबकाच्या सान्निध्यामुळे जसे लोखंड हाळू लागते त्याप्रमाणे आत्मा अकर्ता असूनहि त्याच्या सन्निधिमात्रानेच जग उत्पन्न होतात, म्हणून आत्मा त्याचा कर्ता आहे असेहि या वाद्याचे म्हणणे आहे. असे जरी असले तरी जगाचे कर्तृत्व खरे कोणाकडे आहे या प्रश्नाचा समाधानकारक उलगडा करिता येत नाही. याविषयी बसिष्टांनी स्थिति प्र. सर्ग ५६ मध्ये अरुणानदीचा दृष्टांत दिला आहे. यावरून जगाच्या उत्पत्तीची नीट व्यवस्था लावता येत नाही, तो दृष्टांत असा आहे की “ अरुणा नावाची एक नदी कुक्षेत्राजवळ आहे. या नदीचे तीर पाषाणांच्या योगाने खडबडीत झालेले असते; परंतु ते पाषाण प्रवाहाला अडथळा करावा या हेतूने तेथे बसलेले नसतात. तसेच जलाचा प्रवाह नेहमी खोलगट प्रदेशाकडे जाण्याचा असतो. तीरावर पाषाणांना टक्कर देऊन भोंवरे उत्पन्न करावे अशा हेतूने ते खाली जात नसते, अर्थात् पाषाण व जल ही दोन्ही उदासीनच असतात, परंतु या उभयतांची गांठ पडली म्हणजे प्रवाहाची समता नष्ट होऊन नदीच्या पाण्यामध्ये भोंवरे उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणे ब्रह्म व अनिर्वचनीय माया यांच्या संयोगाने हे जगद्रूपी कार्य कसे तरी उत्पन्न झालेले दिसत आहे. सारांश, भोवऱ्याचे कर्तृत्व व्याप्रमाणे अरुणा नदीवरील पाषाणांकडे किंवा तिच्या प्रवाहाकडे वस्तुतः नाही; त्याचप्रमाणे या जगाचे कर्तृत्व एकट्या ब्रह्माकडे किंवा मायेकडे नाही, परमार्थदृष्ट्या ह्या जगांत कोणी खरा कर्ता नसल्यामुळे ते काकतालीय ज्ञानाने कसे तरी भासमान होत आहे, म्हणूनच जग वस्तुतः उत्पन्न झालेले नाही असेच सिद्ध होते.

बीजांकुरन्यायानेहि ब्रह्म जगाचे कारण होऊं शकत नाही.

बीजांतील अंकुराप्रमाणे हे दृश्य जग महाप्रलयकाली आपल्या मूढम कारणामध्ये लीन होऊन रहाते आणि उत्पत्तिकाली पुनः त्यांतूनच उदय

पावते असे कपिलादिसांख्यांचे मत आहे. परंतु वसिष्ठ म्हणतात की, असे मत प्रतिपादन करणाऱ्यांचा बुद्धिभ्रंश झालेला आहे. हे जग सत्य आहे असे सिद्ध करण्यासाठी ते असले प्रलाप करीत असतात. हे मत किती असमंजसपणाचे आहे ते वसिष्ठांनी पुढे दाखविले आहे. हे सद्वादी बीजांकुराचा दृष्टांत देतात, परंतु त्या दृष्टांतांतील बीज दृश्य आणि इंद्रिय-गोचर असल्यामुळे त्याला भूमि, उदक वगैरे अनुकूल साहित्य मिळाल्या-नंतर दृश्य बीजाला अंकुर येणे स्वभाविक आहे. परंतु ब्रह्माची स्थिति तशी नाही. ब्रह्म अणूपेक्षांहि अणु आहे, त्यामुळे ते पंचज्ञानेन्द्रिय, मन ह्यांचा विषय होऊं शकत नाही. तसेंच ते स्वयंभु आणि अद्वितीय असल्या-मुळे ते जगाचे बीज कसे होऊं शकणार ? सारांश, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने ब्रह्म जगाचे बीज होऊं शकत नाही.

आतां ब्रह्म सद्रूप आणि एकरस असले तरी ते अत्यंत सूक्ष्म असल्या-मुळे अक्षररूपाच्या दृष्टीने असत्च आहे. तेव्हा अज्ञाच्या दृष्टीनेहि ब्रह्म जगाचे कारण होणे संभवनीय नाही; व बीजच नाही तर अंकुर तरी कोठला ? तात्पर्य, या बीजांकुर दृष्टांताचे ब्रह्मजगताशी सावर्म्य आणि साजात्य नसल्यामुळे तो दृष्टांत जगताच्या उत्पत्तीला लागू पडत नाही. यावरून असे सिद्ध होते कीः—

कारणं यस्य कार्यस्य भूमिपाल न विद्यते ॥

विद्यते नेह तत्कार्यं तत्संविच्छिस्तु विभ्रमः नि.पू. १४-५४

अकारणं तु यत्कार्यं सद्विवाग्रेऽनुभूयते ॥

तद्द्रष्टुर्विभ्रमाद्विद्धि मृगतृष्णाजलोपमम् ॥ नि. पू. १४-५६

“ज्या कार्याचे कारण असत नाही ते कार्य खरे नव्हे. त्याचा अनुभव हा शुद्ध भ्रम आहे. कारण नसतां जें कार्य सत् असे अनुभवास येते तो पहाणाऱ्याच्या बुद्धीचा भ्रम आहे व त्याचे भासणे मृगजळासारखेच आहे.”

आतां जग उत्पन्न झाले नाही तर ते जें दिसत आहे, ते आहे तरी काय ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर रज्जुसर्पभ्रमाप्रमाणे ब्रह्मच जगाच्या रूपाने भासत आहे, म्हणून ते जग तत्त्वतः मुळीच नाही, असे वसिष्ठ सांगतातः—

यथा स्वप्नेऽद्यनिर्नास्ति स्वानुभूतापि कुत्रचित् ॥

तथेयं दृश्यता नास्ति स्वानुभूताप्यसम्भवी ॥ नि. उ. १६५-१२

‘जशी स्वप्नामध्ये अनुभवलेली पृथ्वी कोठेच विद्यमान नाही, तसें हें दृश्य जग जरी प्रत्यक्ष अनुभवास येत असलें तरी असत्च आहे.

कारणांच्या अभावीं काय उत्पन्न होत नाहीं.

आतां ब्रह्म हें जगाचें कारण आहे, असें जरी घडून चाललें, तरी नसत्या ब्रह्मापासून जग कसें उत्पन्न होणार ? कारण कोणतेंहि कार्य उत्पन्न होण्याला दोन कारणे असवीं लागतात. एक उपादान कारण व दुसरें निमित्त किंवा सहकारी कारण. जसें मातीपासून घट निर्माण होण्याला कुंभार; त्याचें चाक, दंड वगैरे सहकारी कारणे असतात व यामुळे माती आणि घट यांच्यामध्ये दिसण्यांत भिन्नता भासते असें बसिष्ठ सांगतात:—

संपद्यते हि यत्कार्यं कारणैः सहकारिभिः ॥

मुख्यकारणवैचित्र्यं किंचित्तन्नावलोक्यते ॥ ३-१८-१९.

“सहकारी कारणांच्या योगानें जें घटरूप कार्य उत्पन्न होतें, तें आपल्या मुख्य कारणाहून (मातीहून) किंचित् भिन्न असल्याचा अनुभव येतो, ” कारण पाणी घारण करण्याचें सामर्थ्य मातीत नसतें, परंतु त्या मातीपासून निर्माण झालेल्या घटामध्ये पाणी रहात असल्याचें आपल्याला प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. आतां जगरूपकार्य उत्पन्न होण्यास ब्रह्म जरी उपादान कारण मानलें; तरी सृष्टीच्या पूर्वी एका ब्रह्माशिवाय दुसरें कोणीच नसल्यामुळे निमित्तकारणें सुळींच नाहीत. त्यामुळे त्या निमित्तकारणांच्या अभावीं वास्तविक पहातां कार्य उत्पन्न होणें शाल्मोयदृष्ट्या अशक्य आहे. असें जरी असलें तरी जग उत्पन्न झाल्याचें दिसून येतें याची वाट काय ? या प्रश्नाचें उत्तर बसिष्ठानीं असें दिलें आहे कीं, सहकारी कारणांच्या अभावीं केवळ उपादान कारणापासून जें कार्य उत्पन्न झाल्यासारखें दिसतें, तें आपल्या मूल कारणाहून भिन्न नसतें, असा सर्वांचा अनुभव आहे. म्हणूनच सहकारी कारणांच्या अभावीं दोरीच्या ठिकाणीं भासलेला सर्प

दोरीहून केव्हांहि भिन्न असत नाहीं. त्याप्रमाणें ब्रह्म जरी जगाचें कारण मानलें, तरी सहकारी कारणांच्या अभावीं जग ब्रह्माहून भिन्न नाहीं. म्हणूनच 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' हा सिद्धांत तयार झाला आहे आणि त्याच-प्रमाणें वसिष्ठ सांगतात कीं,

न ब्रह्मजगतामस्ति कार्यकारणतोदयः ॥

कारणानामभावेन सर्वेषां सहकारिणाम् ॥ ३-२१-२७

“जग व ब्रह्म यामध्ये कार्यकारणभाव नाहीं, कारण ह्या ठिकाणीं सहकारी कारणांचा पूर्ण अभाव आहे.”

अज्ञान जगाचें कारण नाहीं.

आतां 'अज्ञानमेवास्य हि मूलकारणम्' असें रामगीतेंत सांगितल्या-प्रमाणें 'अज्ञान हें जगाचें कारण आहे' असें कोणी म्हणेल; परंतु अज्ञानादि जगाचें परिणाम दृष्टीनें कारण होऊं शकत नाहीं; कारण तसें असतें, तर जगह्णानें अज्ञानच भासलें असतें. अज्ञानाला ज्ञानाच्या अभावा-शिवाय दुसरे स्वरूप नाहीं व ज्ञान हें नित्य असल्यामुळे त्याचा कधींहि अभाव होणेंच शक्य नाहीं. म्हणून मुळांतच अज्ञान सिद्ध होत नसल्या-मुळे तेंहि जगाचें कारण मानणें योग्य नाहीं. यास्तव, ब्रह्मच जगाच्या रूपानें भासतें असेंच म्हणणें भाग पडतें. स्वप्नामध्ये जो जगाचा भास होतो तोहि ब्रह्माचाच आहे. स्वप्नांतील जगाची जी स्थिति तीच जागृतींतील जगार्ची स्थिति आहे.

परमाणूहि जगाचें कारण नाहींत.

आतां नैय्यायिकांच्या सिद्धांताप्रमाणें 'परमाणू एकत्र येऊन जग उत्पन्न करितात,' असें मानलें तर तें जमत नाहीं; कारण परमाणू आकाशांत नेहमी उडत असतात. त्यामुळे कोणत्याहि प्रदेशां कोणत्याहि पदार्थांची तीच तीच स्थिति निरामानें अनुभवास येणार नाहीं. तर प्रत्येक ठिकाणीं प्रत्येक दिवशीं अकल्पित परिणाम घडून येतील. कोठें पर्वताप्रमाणें परमाणूंचा संप दिसेल तर कोठें मोठा थोरला कूप दिसेल. 'ईश्वराच्या इच्छेनें परमाणू मध्ये क्रिया उत्पन्न होऊन परमाणूंच्या संयोगापासून जगाच्या रचनेस

आरंभ होतो, 'असें तार्किक म्हणतात. पण ईश्वराला अशी इच्छा निष्कारण का व्हावी ? परमाणू तर स्वतः जड आहेत. म्हणून ते स्वतःच सृष्टीमध्ये प्रवृत्त होत नाहीत. 'वायूच परमाणूंचा संघात करील' असें म्हणावें, तर वायु जड असल्यामुळे वायूला सुद्धिपूर्वक चेष्टा करिता येत नाही व तिच्यावांचून परमाणूंचा संघात संभवत नाही. त्यामुळे सृष्टीचा कोणी कर्ता नाही, म्हणून हें जग उत्पन्न झालेले नाही असें सिद्ध होतें.

तत्त्वज्ञान्यांच्या दृष्टीनें कांहींच उत्पन्न होत नाही.

'उत्पन्न होतो' याचा अर्थ सत्ताच आहे असें वसिष्ठ सांगतातः—

जातशब्दोहि सन्मात्रपर्यायः श्रूयतां कथम् ॥

प्रादुर्भावे जनिस्तूकः प्रादुर्भावस्य भूर्वपुः ॥नि.उ. १४६-१६

सत्तार्थपय भूः प्रोक्तस्तस्मात्संजातमुच्यते ॥

सर्गतो जात इत्युक्ते सन्सर्ग इति शब्दितम् ॥नि.उ. १४६-१७

याचा भावार्थः—“जात म्हणजे 'उत्पन्न होतो' या शब्दाचा सन्मात्र हा पर्याय शब्द आहे म्हणजे अर्थ आहे. तो कसा ! म्हणून विचारशील तर सांगतों. 'जायते' म्हणजे उत्पन्न होतो. यामध्ये 'जनि' हा घातु आहे. 'जनी प्रादुर्भावे' या पाणिनीच्या म्हणण्याप्रमाणें प्रादुर्भाव होई हा त्या 'जनी' घातूचा अर्थ आहे. प्रादुर्भाव ह्या शब्दामध्ये 'प्रादुः' हें अव्यय (उपसर्ग) आहे. व त्यातील 'भू' घातु हा त्या प्रादुर्भाव शब्दाचें प्रधान शरीर आहे. 'भूः सत्तायाम्' भू हा घातु सत् या अर्थी आहे, म्हणून 'संजात' म्हणजे प्रादुर्भाव झाला किंवा प्रकट झाला, असें म्हटलें जातें. प्रादुः शब्दाचा अर्थ सर्गतः (सर्गापासून) झाला, असा जरी केला, तरी प्रादुर्भाव म्हणजे सर्गापासून झाला असें म्हटलें तरी कांहीं बिघडणार नाही. कारण सर्ग म्हणजे सत्ता, व भू म्हणजे सत्ता सत्तेपासून सत्ता झाली असाच अर्थ निघतो. सारांश, सत्ता हाच त्या सर्वांचा फलितार्थ असून नित्यसिद्ध स्वयंप्रकाश चिदात्माच सत्तारूप आहे. त्यामुळे तत्त्वज्ञान्यांच्या दृष्टीनें कांहींच उत्पन्न होत नाही व कशाचा नाशहि होत नाही.

अशा तऱ्हेनें विचार केल्यास दृश्य जग वास्तविक खरें नाही. तें

खरोखर आहे असे मानिले, तर त्याचा कधीहि नाश होणार नाही व मोक्षस्थिति खोटी ठरणार. परंतु मोक्षस्थिति असंभवनीय असणे शक्य नाही. कारण देव, ऋषि व मुनी वगैरे जातीत जीवन्मुक्त प्रत्यक्ष झालेले आहेत व जग जर सत्य असेल तर अनिमोक्ष प्रसंग येईल म्हणून वसिष्ठ सांगतात:-

तस्माद्राम जगन्नासीन्नचास्ति न भविष्यति ॥

चेतनाकाशमेधाशु कचर्तात्यमिवात्मनि ॥ ४-२-८

ब्राह्मणः प्रतिभानं यत्तदिदं जगदुच्यते ॥ नि. उ. १४३-९

“ह्या जगाला तिन्ही काली सता नाही, म्हणजे ते पूर्वी नव्हते, सध्या नाही आणि पुढेहि असणे शक्य नाही. तर चिदाकाशच आपल्या ठिकाणी जगद्रूपाने भासते, ब्रह्माचा जो प्रतिभास त्यालाच जगत् म्हणतात.”

ह्याप्रमाणे जगताचा अत्यंताभाव असल्यामुळे “सर्व खल्विदं ब्रह्म” ‘हैं सर्व ब्रह्म आहे’ हा धुतिसिद्धांत यथार्थ होय. श्रीमन् शंकराचार्यांचेहि असेच मत आहे. मोडुक्वोपनिषदांवरील गौडपादीयकारिकामध्ये (३-४८, ४-७१) हेच तत्त्व मान्य केलेले आहे.

बंध्यापुत्र व आकाशवृक्ष हेच दृष्टांत योग्य आहेत.

आता कदाचित् कोणी असे म्हणेल की, वर दिलेले बंध्यापुत्र, व आकाशवृक्ष हे दृष्टांत जगाला लागू पडत नाहीत, कारण यांचा मुळींच अभाव आहे. आता दृष्टांत द्यावयाचा असेल, तर बंध्यापुत्र किंवा आकाशवृक्ष यांच्या कल्पनेचा द्यावा म्हणजे झाले. बंध्यापुत्र व आकाशवृक्ष यांच्या कल्पनेला उत्पत्ति आहे व लयहि आहे, त्याप्रमाणे जगाला उत्पत्ति आहे आणि लय आहे असे म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

ही बरील तुलना बरोबर नाही. कारण जग हे असे आहे की, त्याला कशाचीच उपमा देता येत नाही, कारण जगाला ज्या ज्या वस्तूंची उपमा द्यावी ती ती वस्तु जगांत मोडणार ! अशा स्थितीत बंध्यापुत्र किंवा आकाशवृक्ष यांची कल्पना जगाच्या कल्पनेतच अंतर्भूत होणारी असल्यामुळे त्यांचा दृष्टांत जगाला देणे म्हणजे ‘गगन हे गगनासारखेच आहे आणि सागर हा सागरासारखाच आहे’ असे म्हणण्यासारखे निरर्थक असून

त्याचें पर्यवसान जग निरूपम ठरण्यांतच होतें. परंतु बंध्यापुत्र व आकाश-
वृक्ष, यांचा अंतर्भाव जगांत होत असल्यामुळे ते दृष्टांत विषम नसून
समर्पक आहेत. यावरून बंध्यापुत्र व आकाशवृक्ष यांचा ज्याप्रमाणें अत्यंता-
भाव आहे, त्याचप्रमाणें या जगाचाहि अत्यंताभाव आहे. आतां अफाट
विस्तारलेलें हें दृश्य. जग असतू कसें आहे ? या प्रश्नाचें उत्तर वसिष्ठानीं
विविध दृष्टांतांनीं दिलें आहे. त्यांपैकी एक दोन दृष्टांत खाली दिले आहेत.
मृगजलामध्ये पाण्याचा भास झाला तरी त्या ठिकाणीं वस्तुतः पाणी नसतें,
तसेंच दृष्टीदोषामुळे आकाशांत दुसऱ्या चंद्राचा भास झाला, तरी तो चंद्र
खरा नसतो, त्याप्रमाणें शुद्ध ब्रह्माच्या ठिकाणीं जगाचें नांवहि नाही, कारण
ज्याला उत्पन्न होण्याला कोणतेंहि कारण नसतें, तें कधींच उत्पन्न होत
नाहीं; मग त्याची स्थिति किंवा नाश संभवणार कसा ? अशा जगाचा
विचार करण्यांत तरी काय अर्थ आहे.

असतो व्योमवृक्षस्य विचारः कीदृशस्ततः ॥ नि.उ. १७७-१४-

“नसलेल्या आकाश वृक्षाचा विचार तो कसला करावयाचा ?”
अशा तऱ्हेचें वर्णन दासबोधांतहि * आलेले आहे.

यावरून जगाचा अत्यंताभाव आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही व
असें समजलें तर ब्रह्मपदाची प्राप्ति होणें शक्य आहे असें शेवटीं वसिष्ठानीं
सांगितलें आहेः—

अत्यंताभावसंपत्त्या जगत्तैतदाप्यते ॥ ३-१७-१४.

“जगाचा अत्यंत अभाव आहे, असा साक्षात् अनुभव आल्यावरच
त्या परमपदाची प्राप्ति होऊं शकते.” अशा तऱ्हेचा अनुभव येण्यास
वसिष्ठानीं असा उपाय सांगितला आहे कीं,

* हाच अज्ञातवादाचा सिद्धांत श्री समर्थ रामदासानां आपल्या दासबोधांत
“अरे जे झालेंचि नाही । त्याची वार्ता पुसली काई । ८-३-१ यामध्ये अगदीं
स्पष्ट शब्दांत सांगितला आहे

शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सविवेकोजितेन्द्रियः ॥

अत्यंताभावमेतस्य दृश्यस्याप्यवगच्छति ॥ ४-४-२-

“शास्त्र आणि सत्संग ह्यांच्या योगाने मनुष्याच्या मनांत विवेक जागृत झाला की, त्याच्या योगाने इंद्रियांना मिळतां येतें आणि एकदां मनुष्य जितेंद्रिय बनला म्हणजे तो ‘ह्या सर्व दृश्याचा अत्यंताभाव आहे,’ अशा अनुभवाप्रत जाऊन पोहोचतो.”

प्रकरण २४ वें.

सर्वब्रह्मवाद.

जगाचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां प्रकरण २२ मध्ये जे चार प्रकारचे विचार सांगण्यांत आले आहेत त्यांपैकी पहिला विचार जो अजातवादाचा, त्याचें विवरण मागील प्रकरणांत करण्यांत आलें आहे. पण हा अजातवादाचा सिद्धांत ज्यांना पटण्याजोगा नाहीं, त्यांच्याकरितां बसिष्ठांनीं हा दुसरा विचार म्हणजे 'सर्व ब्रह्म आहे' हा प्रकट केला आहे. हा विचार जरी पत्करला तरी जगाचें सत्यत्व सिद्ध होत नाहींच. या विचारासंबंधानें बसिष्ठांची विचारसरणी काय आहे त्याचा विचार या प्रकरणांत केला आहे.

'सर्व खलु इदं ब्रह्म' ह्या वेदांतांतील सिद्धांतवाक्याचा सरळ अर्थ 'हें सर्व (जगत्) ब्रह्म आहे,' असा होतो. परंतु याचा अर्थ बसिष्ठांच्या तात्त्विक दृष्टीनें असा करता येतो की, 'हें सर्व जग मुळीं नाहींच, तर केवळ ब्रह्मच आहे.' हा अर्थ कोणत्या पद्धतीनें व युक्तीनें केला आहे त्याचा थोडक्यांत विचार करूं. ह्या जगामध्ये जे विविध पदार्थ आहेत त्यांत फक्त एक चेतन व दुसरे जड म्हणजे द्रष्टा व दृश्य असे मुख्य दोन प्रकार केलेले आहेत. ह्या दोहोंचा संबंध म्हणजे दर्शन (द्रष्टाला येणारा दृश्याचा अनुभव) होय. हीच वेदांतशास्त्रांत मानलेली त्रिपुटी होय. उदाहरणार्थ, द्रष्टा, दृश्य व दर्शन, भोक्ता, भोग्य व भोग इत्यादि. या जगांतील सर्व व्यवहार वर निर्दिष्ट केलेल्या विविध तन्हेच्या त्रिपुटींनीं भरून गेलेला आहे. अशा या जगांतील सर्व व्यवहाराला अर्थात् सर्व जड चेतन पदार्थांना जी सत्ता आलेली दिसते, ती या जगाच्या सुडाशी अधिष्ठानभूत असलेल्या ब्रह्मचेतन्याच्या सत्तेमुळेच आलेली आहे. त्याला स्वतंत्र अशी सत्ता नाहीं. द्रष्टा व दृश्य हे पदार्थ भिन्न आहेत, असें जरी मासलें तरी ते तसे नाहींत; कारण ह्या दोहोंच्या सुडाशीं जी एक अधिष्ठानभूत व अतीसूक्ष्म अशी सत्ता आहे, ती एकच

आहे. हीच परमार्थ सत्ता व हेंच सत् वस्तु ब्रह्म होय. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात कीः—

न संभवति संबंधो विपमाणां निरंतरः ॥

न परस्परसंबंधाद्विनाऽनुभवर्तनं मिथः ॥ ३-१२१-३७.

एक्यं च विद्धि संबंधं नास्त्यसावसमानयोः ३-१२१-४२.

“विपमवस्तूंचा निरंतर संबंध संभवत नाही. परस्परांचा संबंध झाल्याशिवाय द्रष्ट्याला दृश्याचा अनुभव येत नाही. हा संबंध म्हणजेच एक्य व हें विपम वस्तूंचे कधीच होऊं शकत नाही.” यावरून द्रष्टा व दृश्य यांचा जो संबंध होतो, तो ते दोघेहि एकरूप असल्याशिवाय होणें शक्य नाही. द्रष्टा हा चेतन असल्यामुळे ब्रह्म आहे व हें म्हणणें ‘जीवो ब्रह्मैव नापरः’ या वेदांत शास्त्रांतील सिद्धांतास अनुसरूनच आहे. आतां दृश्य देखील द्रष्ट्याच्या अभावीं म्हणजेच चैतन्यावांचून उत्पन्न होत नाही, म्हणजेच त्याचें अस्तित्व सिद्ध होत नाही. एखादी वस्तु फार सुंदर असली पण तिला पाहणाराच नसला तर त्या वस्तूच्या ठिकाणीं सौंदर्य असून नसल्यासारखेंच ठरतें. गवयाच्या गळ्यांतून मोठा सुरेल व मधुर शब्द निघत असला, पण तो ऐकणाराच कोणी नसेल तर तो शब्द असून नसल्यासारखाच ! याप्रमाणें प्रत्येक वस्तूची स्थिति आहे. यांवरून ज्ञानार्थे शत होणारी वस्तूच सत् असते, अर्थात् ज्ञानरूपच असते; कारण कोणताहि विषय ज्ञानावांचून केव्हांच प्रतीतीला येत नाही. त्यामुळे कोणतेहि दृश्य ज्ञानाहून भिन्न नाही. सारांश, द्रष्टा, दृश्य व दर्शन या व अशा सारख्या इतर सर्व त्रिपूरींतील प्रत्येक अवयवाला बोधरूपत्व हें एकच सार आहे. यावरून कोणतेहि दृश्य ज्ञानाहून भिन्न नाही. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात कीः—

सजातीया सजातीयेनैक्यमधिगच्छति ॥

अन्योन्यानुभवस्तेन भवत्वेक्यमिति श्रयः ॥ नि. उ. २५-१४.

“सजातीय वस्तु सजातीय वस्तूशीच एकरूप होते. तेजोमय नेत्र तेजालाच म्हणजे पदार्थाच्या बरील रुशालाच पहातात. त्यामुळे द्रष्टा

(नेत्र) व दृश्य (पदार्थ) यांचें एकत्व निश्चित होतें व त्याचा (पदार्थाचा) अनुभवहि त्यामुळेच येतो. ” काष्ठ, पादाण वगैरे पदार्थांना जर बोधरूपत्व नसेल, तर त्यांचें अस्तित्व केव्हांहि प्रतीत होणार नाही. यावरून जगांतील सर्व दृश्य पदार्थ बोधमात्र (ज्ञानमात्र) आहेत, असें दिसून येतें. आतां जगांतील प्रत्येक पदार्थ बोधमात्र असल्यामुळे तो द्रष्टयाच्या स्वरूपाशीं जेव्हां एकरूप होतो तेव्हांच दृश्यरूपानें त्याचा अनुभव येतो. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात कीं:—

द्रष्टृदृश्ये न येद्यकमभविष्यच्चिदात्मके ॥

तद्वदयास्वादमज्ञः स्यान्नाद्रष्टृशुभिवोपलः ॥ नि. उ ३८-९.

“द्रष्टा, दृश्य, हीं दोन्ही चिदात्मक साक्षीमध्ये जर एकरूप न झालीं तर कस लावयास प्रवृत्त झालेला मनुष्य उसाला पाहून व तो चोखीत असूनहि त्याचें माधुर्य जाणण्यास पादाणाप्रमाणें समर्थ होणार नाही. ”

यावरून दृश्य विषय हा मूलतः चिन्मात्र असल्यामुळे तो द्रष्टयाच्या चित्स्वरूपाशीं जेव्हां एकरूप होतो तेव्हांच दृश्यरूपानें त्याचा अनुभव येतो. म्हणूनच द्रष्टा, दृश्य व दर्शन इत्यादि त्रिपुटीयुक्त सर्व जग चिन्मात्र ब्रह्मच आहे असा निश्चय होतो. म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं:—

संबंधे दृश्यदृष्टीनां मध्ये द्रष्टुर्हि यद्वपुः ॥

द्रष्टृदर्शनदृष्ट्यादिवर्जितं तदिदं पदम् ॥ ३-१२१-१३.

“द्रष्टा आणि दृश्य यांच्या संबंधामध्ये त्रिपुटीरहित असें जें द्रष्ट्याचें स्वरूप तेंच परमपद (ब्रह्म) होय. ” यावरून जगांतील सर्व द्रष्टा दृश्य पदार्थ एकरूप आहेत, म्हणजेच ब्रह्मरूप आहेत असें वसिष्ठांनीं सिद्ध केले आहे व हेंच तत्त्व निरनिराळ्या दृष्टांतींनीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे:—

कटकत्वं पृथग्धेनस्तस्मिन् पृथग्जलात् ॥

यथा न संभवत्येवं न जगत्पृथग्गीश्वरात् ॥ ३-६१-४.

“सोन्याचें कडे जसे सोन्याहून निराळें नाही, किंवा लाट जशी पाण्याहून निराळी नाही, तसें नामरूपात्मक जग ईश्वराहून निराळें नाही. ” याशिवाय आणखीहि दृष्टांत पुढें दिले आहेत:—

वायूची हालचाल जशी वायूहून निराळी नाही, असाहून माधुर्य जसे भिन्न नाही, तसे ब्रह्माहून जगत् भिन्न नाही.

याशिवाय उपशम प्र. सर्ग ५७ मध्ये तर सर्व विश्व ब्रह्मरूप आहे. याविषयी मोठे मार्मिक दृष्टांत दिले आहेत; त्यांपैकी योडे पुढे दिले आहेतः-

आत्मरूपी मिरचींतील जी तिखटपणाची संवेदना, आत्मरूपी मिठा-मध्ये जे खारठपणाचे संवेदन, आत्मरूपी उसामध्ये जी माधुर्याची संवेदना, आत्मरूपी पापाणामध्ये जी काठिण्य शक्ति, आत्मरूपीपर्वतामध्ये जी गुरुत्वशक्ति इत्यादि अनेक दृष्टांतांतील ज्या विविध संवेदना किंवा शक्ती त्याच अनंत सुवनांच्या रुाने रियत आहेत. सारांश, आत्म्यामध्ये, मायिक जगदाकाराचा जो अनुभव येतो, तो वस्तुतः आत्म्याचाच प्रकाश होय. या सर्व दृष्टांतांवरून सर्व विश्व आत्म्याहून मुळीच भिन्न नाही, असे वसिष्ठांनी सिद्ध केले आहे व शेवटी असा निष्कर्ष काढला आहे कीः—

चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्रूपः ॥ १-१४-७४.

“चिद्रूप ब्रह्माची सत्ता म्हणजेच जगाची सत्ता आणि जगाची सत्ता म्हणजेच चिद्रूप ब्रह्माचे शरीर.”

सत् आणि असत् रूपानी भासणारे, जगांतील कार्यकारणांच्या रूपानी भासणारे सर्व पदार्थ वास्तविक पाहू गेलें तर चिद्रूप ब्रह्मच आहेत. चीजच अंकुराच्या रूपाने भासते, तसेच ब्रह्म समष्टि व व्यष्टि जीवांच्या आणि दृश्य जगाच्या रूपाने भासते. यावरून सर्व दृश्य जग ब्रह्मरूप आहे, असा वसिष्ठांनी शेवटी सिद्धांत केला आहे.

यावरून असे दिसते की, जर जगाला सत्य म्हणावयाचे असेल तर फक्त ते ब्रह्म आहे ह्या दृष्टीनेच म्हणता येईल व ते ब्रह्म आहे असे मान्य नसेल तर ‘अज्ञातवाद’ या २३ व्या प्रकरणांत दाखविल्याप्रमाणे बंध्यापुत्राप्रमाणे जगाचा अत्यंतमाव आहे, म्हणजे ते मुळीच नाही, असेच म्हटले पाहिजे. सारांश, वसिष्ठांच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा आहे की, एक जगाला सत् म्हणजे ब्रह्मरूप तरी म्हणा किंवा असत् म्हणजे मुळीच नाही, असे तरी म्हणा. या दोहोंपैकी काही म्हटले तरी शेवटी एक ब्रह्मच सिद्ध होई. जगाचे सत्यत्व सिद्ध होत नाही.

प्रकरण २५ वे.

मायावाद (प्रकृति) :

अजातवाद व सर्वब्रह्मवाद या मार्गील दोन प्रकरणांतील सिद्धांत ज्यांच्या बुद्धीला आकलन करता येत नाहीत व ज्यांना हें जगत् ' आहे ' असे वाटते व ते ' सत्यहि आहे ' असे ज्यांनी आपल्या बुद्धीने ठरविले आहे, त्यांच्या या निश्चयाची भ्रामकता सिद्ध करण्याकरिता, हें जगत् असत् किंवा मिथ्या कसे आहे, हें दाखविण्याकरिता व ह्या दृश्य विश्वाची उभारणी करण्याकरिता वसिष्ठांनी काही वेळ शास्त्रीय मायावादाची कल्पना स्वीकारली आहे ' मायांतु प्रकृति विद्यात् ' माया म्हणजेच प्रकृति असे वेदान्ती मानतात.

सांख्याची प्रकृति.

पण सांख्य शास्त्रकार ज्या दृष्टीने प्रकृतीकडे पहातात, त्या दृष्टीने वेदान्ती पहात नाहीत. सांख्यांनी प्रकृति ही अनादि, अनंत, ' मूलप्रकृति-शक्तिः ' निर्विकारी व पुष्पा (ब्रह्मा) सारखी निराळी स्वतंत्र अशी मानिली आहे. फक्त प्रकृतीला हें विश्व निर्माण करण्यास पुष्पाचा संयोग एवढेंच निमित्त कारण पुरेसे होते. उपनिषदांतूनहि मूळ एका परमात्म्यास ' बहुत्या प्रजायेव ' आपण अनेक व्हावे, अशी इच्छा शाल्यावर सृष्टि उत्पन्न झाली, असे सांगितले आहे. (छांदोग्य ६-२-३ ते २-६). सांख्यांचे म्हणणे असे आहे की, प्रकृतीच्या गुणांची साम्यावस्था मोडून तिच्या गुणांचा विस्तार होऊ लागतो व हा विस्तारच पुढे सर्व दृश्यांची उभारणी करीत असतो.

वासिष्ठांतील प्रकृति.

वसिष्ठांनी या प्रकृतीला परमात्म्याहून निराळी स्वतंत्र न मानतां, ती परमात्म्याची स्पंदशक्ति आहे, असे म्हटले आहे:—

आवर्तः सलिलस्येव यः स्पंदस्त्वयमात्मनः ॥

प्रोक्तः प्रकृतिशब्देन तेनैवेह स एवाहि ॥ नि. पू. ४९-३०.

“पाण्याचा जसा तरंग त्याप्रमाणे आत्म्याचा जो स्पंद (विवर्त) तीच प्रकृति, आहे. यास्तव या प्रकृतीत व तिच्या कार्यात आत्माच सन्मात्र रूपाने भरलेला आहे.”

जसा वायु व त्याचा स्पंद हे नावाने भिन्न पदार्थ आहेत, सत्तेने नाहीत, त्याचप्रमाणे आत्मा व प्रकृति ही नाममात्र भिन्न आहेत, वस्तुतः भिन्न नाहीत, असे वसिष्ठ सांगतातः—

नात्मनः प्रकृतिर्भिन्ना घटान्मृन्मयता तथा ॥

सन्मृन्मात्रं यथा चांतःरामैवं प्रकृतिः स्थिता ॥ नि. पू. ४९-२९.

यथैकं पवनस्पंदमेकमौष्ण्यानलो यथा ॥

चिन्मात्रं स्पंदशक्तिश्च तथैवैकात्म सर्वदा ॥ नि. उ. ८४-३.

भावार्थः—घटापासून माती जशी भिन्न नाही, त्याप्रमाणे आत्म्याहून प्रकृति भिन्न नाही, जसे घटाचे माती हेच वास्तविक स्वरूप आहे, त्याप्रमाणे आत्मा हा प्रकृतीचे स्वरूप आहे. ज्याप्रमाणे वायु व त्याचा स्पंद, उष्णता व अग्नि, यांचे ऐक्य असते त्याप्रमाणे चिन्मात्र ग्रह व त्याची स्पंदशक्ति म्हणजेच प्रकृति यांचे सर्वदा, ऐक्य असते.

अशा तऱ्हेने सर्व शक्तिसंपन्न अशा परब्रह्माची जगताला निर्माण करणारी जी शक्ति तिळा वासिष्ठामध्ये स्पंदशक्ति म्हणजे प्रकृति असे म्हटले आहे, वसिष्ठ सांगतात की, ही स्पंदशक्तीच त्या परमात्म्याची इच्छा आहे व तीच सर्व विश्व निर्माण करते.

स्पंदशक्तिस्तदिच्छेदं हृदयाभासं तनोति सा ॥

साकारस्य नरस्येच्छा यथा वै कल्पनापुरम् ॥ नि. उ. ८४-६

“ साकार मनुष्याची इच्छा जसे कल्पनामय नगर निर्माण करते, तशी परब्रह्माची स्पंदशक्ति (म्हणजेच ‘ बहु स्या प्रजायेय ’ असे छांदोग्यात वर्णन केल्याप्रमाणे जग निर्माण करण्याची इच्छा) हे सर्व जग निर्माण करते. ”

ही स्पंदशक्ति आपल्यातील चिदाभासाने प्रदीप्त झाल्यामुळे तिला चिच्छक्ति व जीवचैतन्य अशी नावे प्राप्त झाली आहेत. ती जगदाकाराने परिणाम पावत असल्यामुळे, “ मायां तु प्रकृतिं विद्यात् ” इत्यादि श्रुतीत तिला प्रकृति म्हटले आहे. वासिष्ठातहि ह्या परमेश्वराच्या इच्छेला प्रकृति असें म्हटले आहे.

सा राम प्रकृतिः प्रोक्ता शिवेच्छा पारमेश्वरी ॥

जगन्मायेति विख्याता स्पंदशक्तिरकृत्रिमा ॥ नि. उ. ८५-४

“ ती शिवपरमात्म्याची इच्छा म्हणजेच प्रकृति म्हणून सांगितली आहे. ती परमेश्वराची जगन्माया या नावाने प्रसिद्ध आहे. तिलाच ब्रह्माची अकृत्रिम स्पंदशक्ति असें म्हणतात. ” कारण शक्ति ही कर्वाडि शक्ताहून निराळी नसते.

ही प्रकृति (माया) त्रिगुणात्मक आहे.

सृष्टिसमयी आपल्याच स्वरूपांत स्थित असलेले हे सन्मात्र ब्रह्मवस्तु किंचित् स्पंद पावूं लागले की, आपल्याच ठिकाणी समुद्रातील तरंगाप्रमाणे पृथक्से होऊन गुण-गुणी भेदाच्या व्यवहाराला योग्य होऊन प्रकट होत व आपला मूळचा साभ्यभाव सोडून विश्रमतेला प्राप्त होत. याच स्पंद-शक्तीचा (म्हणजेच प्रकृतीच्या) ठिकाणी कडकडीत ‘जन, कोवळे जन व छाया यांमध्ये सूर्याच्या तेजाचा उत्तरोत्तर अपकर्ष जसा कल्पितात, त्याप्रमाणे स्थूल, मध्यम व सूक्ष्म अशा तीन अवस्था कल्पित्या आहेत. या स्थूलादि तीन अवस्थांमध्ये ती सत्त्व, रज व तम अशी तीन प्रकारे कल्पिली जाते. ही त्रिगुणात्मक प्रकृति (किंवा माया) होय. वसिष्ठांनी

अविद्यां प्रकृतिं विद्धि गुणत्रितयधर्मिणीम् ॥ नि. पू. ९-६

या त्रिगुणात्मक प्रकृतीला अविद्या असेंहि म्हटले आहे.

प्रकृति सर्वशक्तिसंपन्न आहे.

ही प्रकृति सर्वशक्तिसंपन्न ब्रह्माची शक्ति असल्यामुळे सर्वशक्तिसंपन्न आहे, म्हणूनच तिला सर्व काही करिता येत. आतां ब्रह्म हे सर्वशक्तिसंपन्न कसे आहे ते वसिष्ठ सांगतातः—

सर्वशक्ति परं ब्रह्म नित्यमापूर्णमव्ययम् ॥

न तदस्ति न तस्मिन्यद्विद्यते विततात्मानि ॥ ३-१००-५

“ ब्रह्म हें वस्तुतः सर्वशक्तिसंपन्न, अत्यंत श्रेष्ठ, नित्य, परिपूर्ण आणि अव्यय आहे. त्याच्या व्यापक स्वरूपामध्ये जे विद्यमान नाही असे काहीच नाही. ”

“ सर्वशक्तिसंपन्न असलेला परब्रह्मरूपी भगवान् ज्या ज्या शक्तीची कल्पना करितो ती ती शक्ति प्रकाशित करितो. सर्व शरीरामध्ये त्या ब्रह्माची चिच्छक्तीच व्यापून राहिली आहे. ही सर्वगामी चिच्छक्ति वायूमध्ये स्पंदरूपाने, पादाणामध्ये जडरूपाने, पाण्यामध्ये द्रवरूपाने, आकाशामध्ये शून्यरूपाने आणि सर्व ठिकाणी सर्व वस्तूंच्या भावरूपाने आविर्भूत होते. बिनाशशील पदार्थात तिरोभावशक्ति, वीरांचे ठिकाणी वीरशक्ति, सृष्टीच्या ठिकाणी, सर्गशक्ति आणि कल्पांताचे ठिकाणी सर्वसंहारशक्ति ह्मणोच्चर होते. सारांश, त्या ब्रह्माच्या अनंत शक्तीं दशदिशांमध्ये प्रविष्ट झाल्याचें दिसून येतें. सर्वगत, नित्य आणि चिद्रूपत्वाने स्फुरणारा आत्मा जेव्हां मननात्मकशक्ति धारण करतो, तेव्हां त्याला मन असे म्हणतात. जीव म्हणजे वास्तविक ब्राह्मीशक्तीच असल्यामुळे तो तत्त्वतः ब्रह्मरूपच आहे. जीवांच्या ठिकाणी उत्पन्न होणारे मनोऽर्भं आणि सर्व द्वैतप्रपंचाला कारणीभूत होणारी कामकर्मवासनादि वीजे हीं वास्तविक ब्रह्मामध्येच रित्त आहेत. आतां ह्या ठिकाणी असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, सर्व जीवांच्या ठिकाणी दिसून येणाऱ्या शक्ती ह्या जर वास्तविक ब्रह्माच्याच शक्ती आहेत, तर जीवामध्ये त्यांचा संकर का होत नाही ? या प्रश्नाचें उत्तर असे की, निरानिराळ्या ऋतूमध्ये नानातन्हेचीं फुले आणि फळे उत्पन्न करण्याची शक्ति पृथ्वीमध्ये असते व म्हणूनच स्थलभेदामुळे आणि बीजभेदामुळे निरानिराळीं फुले आणि निरानिराळीं फळे उत्पन्न होत असतात. हाच न्याय ब्राह्मीशक्तीलाहि लागू आहे. ब्राह्मीशक्ति जीवांच्या कर्मांचे सामान्य कारण आहे व जीवांचे पूर्वसंस्कार हे त्यांच्या कर्मांचे विशेष कारण आहेत, त्यामुळे जीवांचीं कर्मे भिन्न भिन्न दिसून येतात. अर्थात् सर्वशक्ती एकाच वेळी एकाच अंतःकरणात उत्पन्न झालेल्या

कधीहि आदळून येत नाहीत. अशा तऱ्हेनें सर्वशक्तिसंपन्न अशा परब्रह्माची जंगताला निर्माण करणाऱ्या प्रकृतीमध्ये किंवा मायेमध्ये ब्रह्माप्रमाणेंच बरील सर्व अनंत शक्ती भरलेल्या आहेत.

माया अघटितघटनापटीयसी आहे.

ही परमात्म्याची माया अघटित घटना करण्यांत मोठी पटाईत आहे. त्यामुळे स्वप्न, भ्रम इत्यादिकाविषयी असे कसे होऊ शकेल? असे म्हणताच येत नाही. भ्रमांत संभवत नाही, असे काही नाही. या त्रैलोक्यांत विचित्र वस्तुदृष्टी उपलब्ध होतात. जलामध्ये अग्नि पेटतो, जसा समुद्रांत वडवाग्नि, आकाशांत नगरें असतात, जशीं देवांचीं गृहं, दगडावर कलमें उगवतात, जसें मृत्तिकेचा लवलेहहि नसलेल्या मेरुपर्वतावर (तो सोन्याचा आहे असें पुराणांतून वर्णन आहे.) वृक्ष. एकाच प्रदेशी पुष्पफळे (इष्टवस्तु) रहातात, जसें कल्पवृक्षावर सर्व पदार्थ असतात, शिळा वृक्षाप्रमाणें फळे देतात, जसा चितांमणि, पाषाणांत प्राणी अंशतात, जसें दगडांत बेडूक, दगडाला पाक्षर फुटतात, जसा चंद्रकांत मण्यापासून द्रव सुटतो. शोपेंतील भ्रामक शानांत एका क्षणामध्ये घंट पडतवास प्राप्त होतो, जसें स्वप्नांत आपलेच मरण आपण पहातो. यांवरून असत्य पदार्थांचाहि बोध होतो, असें ठरते. आकाशांत पाणी छटांप्रमाणें पसरून रहते, जशी मंदाकिनी (आकाशगंगा). स्थूल शिळाही पदार्थाप्रमाणें उड्डाण करतात, जसें पूर्वीचें पल्ल-युक्त पर्वत. अशा तऱ्हेनें ही माया अघटित घटना करण्यांत मोठी पटाईत आहे.

श्रीमद्भागवतांतहि या मायेचें स्वरूप सांगतांना नसलेल्या जगाचा प्रत्यय माया आणून देते व आत्मा स्वतः असूनहि त्याचा प्रत्यय येऊ देत नाही असें सांगितले आहे:—

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत न प्रतीयेत चात्मानि ॥

तद्विद्यादात्मनोमायां यथा भासो यथा तमः ॥ भा. २-९-३३

याचा भावार्थ असा:—‘आकाशांत चंद्र एकच असतां पित्तादि विकारामुळे जसे एखाद्याला ते दोन किंवा त्याहून अधिक आहेत असा भास होतो, त्याप्रमाणें आत्मा एकच असतां त्या ठिकाणीं वस्तुतः नसलेल्या

जगाचा प्रत्यय येऊन अनेकत्व भासतं. राहु आकाशांत असूनहि इतर ग्रहाप्रमाणे दृश्यगोलक नसल्यामुळे त्याचें दर्शन होऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणे आत्मा वस्तुतः सद्रूप असूनहि त्याचा प्रत्यय येत नाहीं. या दोन्ही प्रकारांना आत्म्याची माया असें म्हणतात.*

अशा तऱ्हेची विचित्र माया श्रीमहाविष्णूनें गांधि ब्राह्मणास दाखविली आहे, (या ग्रंथाचा भाग दुसरा, गांधि ब्राह्मणाची गोष्ट २० वी.)

सूक्ष्मसृष्टि.

सृष्टीच्या आरंभी प्रकृति ही परमात्म्याच्या ठिकाणी अव्यक्तरूपानें असते व पुढें सृष्टीच्या वेळीं ती व्यक्त होऊं लागली कीं, परमात्म्याच्या ठिकाणी अहंकाराचा अभ्यास होऊन 'बहु स्या प्रजायेय' असें उपनिषदांत सांगितल्याप्रमाणे ईक्षण सुरू होतें. या ईक्षणयुक्त परमात्म्याला सर्वेश, ईश्वर वगैरे नांवें प्राप्त होतात.

हा प्रकृतीचा निकृष्ट देजाचा भाग अविद्या या नांवानें वेदांतशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. तिच्या ताब्यांत असलेला जो, तो व्यष्टि जीव* असें म्हटलें आहे. ह्या समष्टि जीवालाच हिरण्यगर्भ असेंहि दुसरें नांव आहे. हा समष्टि जीव लिंगशरीराचा अभिमानी असतो. या हिरण्यगर्भानंतर त्यां परमात्म्यापासून आकाश उत्पन्न झालें. त्यावरवीरच हिरण्यगर्भाच्या ठिकाणी अहंकार उत्पन्न झाला आणि त्याला आयुर्मर्यादा भासूं लागली. हेंच भावी जगाचें बीज होय. या आकाशसत्तेच्या एका अंशास स्पंद उत्पन्न होऊन तीच सत्ता वायुरूपानें भासूं लागली. ती सत्ता पुढें धन वनून शब्द तन्मात्राच्या सूक्ष्म रूपानें व्यक्त झाली. यांपासूनच सर्व प्रमाणभूत वेदांचा विकास झालेला

* पंचदशीमध्ये " मायाविधं वशीकृत्य तां स्यात्सर्वज्ञ ईश्वरः " ॥ १-१६ व उपनिषदांतहि " मायिनं तु महेश्वरम् " ह्या ठिकाणी समष्टि जीवाला सर्वेश, ईश्वर व महेश्वर अशीं नांवें दिली आहेत.

× अविद्यावशागस्त्यन्यः ॥ पंचदशी १-१५

अविद्येच्या ताब्यांत असणारा जो दुसरा तो जीव होय.

आहे. येणेंप्रमाणें आकाश, वायु या परंपरेनें युक्त असलेल्या परमात्म्यालाच वायूच्या उत्पत्तिनंतर जीव हें नांव प्राप्त झालें. वायूरूप बनलेल्या त्या परमात्म्याच्या भावनेनें क्षणांत स्पर्श तन्मात्र उत्पन्न होऊन नंतर त्याच्यापासून आवहप्रवाहादि निरानिराळ्या एकूण पन्नास वायूंची उत्पत्ति झाली. सर्व भूतांना चालना देण्याचें काम त्याच्या हातून होत असतें. पुढें त्या परमात्मसत्तेपासून तेजाचा संकल्प होऊन तेज आणि नंतर रूप तन्मात्र उत्पन्न झालें. तेजापासून सूर्य, अग्नि वगैरे शाखांची उत्पत्ति झाली. तेजोरूप बनलेला परमात्मा 'मी जलरूप आहे', अशी भावना करतांक्षणांच जलरूपानें भासूं लागला. पाण्यामध्ये जी मधुरता अनुभववास येतें, तें रस तन्मात्राचें स्वरूप होय. संकल्पानें जलरूप झालेली परमात्मसत्ताच भावनेनें पृथ्वी झाली व तीच सत्ता गंध तन्मात्र बनली. भावी ब्रह्मांडाचें तें बीज असून मनुष्यादि प्राण्यांचे आकार त्याच्या शाखा होत.

अशा रीतीनें आकाशादि भूतें त्या परमात्म्यापासून उत्पन्न होतात. परंतु उत्पन्न होतात असें म्हणण्यापेक्षा तो परमात्मा केवळ आपल्या भावनेनें (इच्छेनें) हीं सूक्ष्म भूतें बनतो. त्यापासून पुढें स्थूल सृष्टि कशी निर्माण होते, याचा विचार करूं.

स्थूल सृष्टि.

आपल्या भावनेनें परमात्मा तन्मात्ररूप बनल्यानंतर त्यापासून निर्माण झालेली आकाशादि भूतें पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें एकमेकांशीं अशा रीतीनें मिसळून गेली आहेत कीं, प्रलयाचें वेळीं सर्व साकार वस्तूंचा नाश होईपर्यंत त्यांचें शुद्ध स्वरूप उपलब्ध होत नाही. या पंचमहाभूतांच्या मिश्रणालाच वेदान्त शाखामध्ये 'पंचीकरण' असें नांव दिलें आहे:

* पंचीकरण

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वेतराद्वितीयांशैर्योजनात्पंच पंच ते ॥ (पंचदशी १-२०)

पंचमहाभूतांच्या प्रत्येकाचे दोन दोन भाग, म्हणून त्यांपैकी प्रत्येकाचे एक अर्धा भाग तसाच ठेवून दुसऱ्या अर्ध्या भागाचे चार भाग करून

अशा रीतीने मिश्रित झालेल्या महाभूतांपासून पुढे स्थूलसृष्टि निर्माण झाली. सारांश, चिद्रूप परमात्मा आपल्या स्पंदशक्तीने म्हणजेच संकल्पाने शब्दादि तन्मात्रे बनून स्वतः निराकार असूनहि साकार जगद्रूप झाला आहे. तन्मात्र हे स्थूलसृष्टीचे बीज आहे. परमात्म्याशी तद्रूप असलेली मायाशक्ति हे तन्मात्राचे बीज आहे.

अशा तऱ्हेने हे जेवढे म्हणून स्थूल दृश्य उपलब्ध होत आहे, ते सर्व या त्रिगुणात्मक मायेचेच स्वरूप आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. येथे जे प्रकृतीचे तीन गुण सत्त्व, रज व तम असे सांगितले आहेत, ते एकमेकांत मिसळून नऊ प्रकारचे झाले आहेत, म्हणून माया गुणभेदाने नऊ प्रकारे विभक्त झाली आहे. उदाहरणार्थ ऋषी, मुनि, सिद्ध, नाग, विद्याधर व देव हा या मायेचा सात्त्विक भाग आहे. या सात्त्विक भागांतील नाग, विद्याधर हे तम आहे, म्हणजे तामस सात्त्विक होत. मुनि व सिद्ध हे रज आहे म्हणजे राजस सात्त्विक होत व हरादि देव हे सत्त्व आहे म्हणजे शुध्द सात्त्विक होत. हरिहरादि शुध्दसात्त्विक असल्यामुळे त्यांची जो उपासना करतो तो मुक्त होतो.

आपल्याहून इतर भूतांच्या ठेविलेल्या अर्ध्या भागाशी खालील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे ते मिळविले की पंचीकरण तयार होते.

	आकाश	वायु	तेज	पाणी	पृथ्वी
आकाश ($\frac{1}{2}$)	०	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$
वायु ($\frac{1}{2}$)	$+\frac{1}{2}$	०	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$
तेज ($\frac{1}{2}$)	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	०	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$
पाणी ($\frac{1}{2}$)	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	०	$+\frac{1}{2}$
पृथ्वी ($\frac{1}{2}$)	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	$+\frac{1}{2}$	०
पंचीकृत	१	१	१	१	१
पंचमहाभूते.					

सारांश, मायाच ह्या सर्व दृश्य जगाचा विस्तार करते, म्हणून हे सर्व जगत् मायाच आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. श्रीमत् भागवत स्कंध ११, अध्याय ३ मध्ये सर्व जगाचे वर्णन करून नंतर

पपा माया भगवतः सर्गस्वित्यंतकारिणी ॥ १६ ॥

“उत्पत्ति स्थिति लय करणारी ही भगवंताची माया होय,” असे सांगितले आहे. यावरून असे दिसून येते की, जग हे मायेचे कार्य आहे. परमार्थदृष्ट्या माया म्हणून खरोखर काही नाहीच; व मायेचे कार्य जो प्रपंच तोहि मिथ्या होय. एक ब्रह्म मात्र सत्य आहे. हा अध्यात्मशास्त्राचा सिध्दांत आहे. आता या सिध्दांताला प्रमाण काय म्हणून जर कोणी विचारील तर वसिष्ठ सांगतातः—

अत्र प्रमाणं वेदांता गुरवोऽनुभवस्तथा ॥ ३-२१-३५

“वेदांत (उपनिषद) हे त्याचे मुख्य प्रमाण होय. ‘अहं ब्रह्मास्मि’ हा आत्मसाक्षात्कार व्याख्या कृपेने होतो, तो गुरु हे दुसरे प्रमाण; आणि अखेरीस आपला स्वतःचा अनुभव—(आत्मप्रतीति) हे तिसरे प्रमाण होय.”

हा सिध्दांत जोपर्यंत चांगला पडत नाही, तोपर्यंत शास्त्रवचनावर व गुरुपदेशावर विश्वास ठेवून राहणेच श्रेयस्कर होय. या मायारूपी नर्दांतून तहून जाण्याला आत्मज्ञानावाचून दुसरा उपाय नाही व हे आत्मज्ञान अध्यात्मशास्त्रातील ज्ञानानेच प्राप्त होत असल्यामुळे, शास्त्रज्ञानहि आवश्यक आहे. शास्त्रज्ञानाने मायेचे स्वरूप असत आहे, असे ध्यानांत येते. असे समजले की, मायेचा आपोआपच नाश होतो. यास्तव ही माया कोटून उत्पन्न झाली? कशी उत्पन्न झाली? इत्यादि विचार करणे म्हणजे स्वप्नांतील पाहिलेल्या पुरुषाच्या कुलमोत्राचा तपास करण्यासारखेच आहे! यास्तव ही माया मला कशी नाहीशी करिता येईल, याचाच प्रथम विचार करणे जरूर आहे.

अविद्या.

या मायेलाच वसिष्ठांनी अविद्या असें म्हटलें आहे. ह्या अविद्येपासून सर्व तऱ्हेचे अनर्थ निर्माण करणारी संवेदना, भावना, वासना आणि कलना अशीं चार प्रकारचीं बीजे उत्पन्न झालेलीं आहेत. ह्या बीजांचें स्वरूप असें आहे:—

(१) संवेदना:—इंद्रियांनीं विषयांचा उपभोग घेणें,

(२) भावना:—विषय दूर झाला असता त्याच्या गुणांचें चिंतन करणें,

(३) वासन:—चिंतांत त्याचाच दृढ संस्कार होणें,

(४) कलना:—त्या वासनेमुळें मरण कालींहि त्या विषयांचें स्मरण होणें.

वरील बीजांपैकी संवेदना व भावना हीं सर्व दोघांचीं मुख्य कारणें आहेत. त्यांतल्या त्यांत संवेदनेपेक्षा भावना ही महान् अनर्थ आहे. या संसारात वासनेमुळेंच प्रवृत्त होणारे लोक उत्तरोत्तर अधिक अनर्थीत पडतात. अशी ही विषयवासना धीण होण्यासाठीं विषयांतील दोघांचें चिंतन करणें व त्यायोगें अंगी वैराग्य संपादन करणें हाच मुख्य उपाय सांगितला आहे.

अविद्येच्या नाशाचा उपाय.

ज्या अविद्येमुळें आपण ह्या दृश्य जगाला सत्य मानीत आहोंत, ती अविद्या तिच्या खऱ्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्यावरच नाहीशी होत असते, असें वसिष्ठ सांगतात:—

अविद्यैवमविज्ञाता चिरानन्ताऽवभासते ॥

परिज्ञाता तु नास्त्येव मृगतृष्णानदी यथा ॥ नि. उ. १६०-८.

यथोदिते दिनकरे कापि याति तमास्विनी ॥

तथा विवेकेऽभ्युदिते काप्याविद्या विलीयते ॥ ३-११४-९.

एवमालोक्यमानैषा कापि याति पलायते ॥

असद्रूपा ह्यवस्तुत्वात् दृश्यते ह्यविचारणात् ॥ नि. ५. १०-३६

यांचा भावार्थः—ही अविद्या जोंपर्यंत कळली नाही तोंपर्यंत ती चिरकाल अनंत अशी भासत रहाते. पण एकदा का तिचे स्वरूप कळलें म्हणजे मृगजलाच्या नदीप्रमाणे ती तात्काळ नाहीशी होते. सूर्याचा उदय झाल्यावर रात्र जशी कोठे तरी विलीन होऊन जाते, त्याप्रमाणे विवेकांचा उदय होतांच अविद्या कोठे तरी विलीन होऊन जाते; कारण ही अविद्या तत्त्वतः खरी नसल्यामुळे जोंवर हिचा विचार केला नाही, तोंवरच ही भासत रहाते. ”

आतां ही दृश्य भ्रमरूप अविद्या कोणची ? व ती कशी नाहीशी होते ? ते वसिष्ठ सांगतातः—

भोगेश्वनास्थमनसः शीतलामलनिर्वृतेः ॥

छिन्नाशापाशजालस्य क्षीयते चित्ताविभ्रमः ॥ नि. पृ. १-३६.

ज्याच्या मनांत विषयोपभोगाविषयी अनारुपा उत्पन्न झाली आहे, ज्याला शीतल व शुद्ध शांति प्राप्त झाली आहे व ज्याने आशापाशांचें जाळें सोडलें आहे, त्याच्या चित्तांत असलेला दृश्य जगाचा भ्रम (अविद्या) शांत होतो. ”

हा दृश्य भ्रम नाहीसा होतो, म्हणजे त्याचा नाश होतो, ही समजूत वसिष्ठाच्या दृष्टीनें बरोबर नाही. आपल्याला खऱ्या वस्तूचा नाश करितां नेत नाही व खोट्या वस्तूचा नाश करणें ह्या म्हणण्यांत कांहींच अर्थ नाही. म्हणून जगामध्ये नाश म्हणून कांहीं नाही. याविषयी वसिष्ठाचा अभिप्राय पुढील श्लोकांत दिला आहेः—

यदास्ति नाम तत्रैव नाशानाशक्रमोभवेत् ॥

वस्तुतो यच्च नास्त्येव नाशःस्यात्तस्य कीदृशः ॥ ३-२१-५८.

रज्जां सर्पभ्रमे नष्टे सत्त्वबोधवशात्सुत ॥

सर्पो न नष्ट उन्नष्टो वेत्येवं कैव सा कथा ॥ ३-२१-५९

“ जें वस्तुतः खरें असेल त्याच्या ठिकाणीं ‘ नाश किंवा अनाश ’ या कल्पना संभवतील, पण वस्तुतः जें मुळींच नाही त्याचा नाश कसा होणार ? रज्ज्वर सर्पाचा भ्रम होतो, पण सर्पाला अविद्यानभूत असलेल्या रज्जूचें

साक्षात् ज्ञान झाले असता सर्पश्रमाचा निरास होतो, म्हणजे सर्प नष्ट झाला की पळून गेला वगैरे प्रश्नच उरत नाहीत. ”

ज्याप्रमाणे रज्जूचे ज्ञान झाले म्हणजे सर्प दिसत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मज्ञान झाल्यावर भौतिक देह शून्याच्या सतत अनुभवास येत नाही. ‘ हा प्रपंच पूर्वी होता, पण आता तो ज्ञानाने बाधित झाला आहे ’ हे म्हणजे सुद्धा तत्त्वदृष्ट्या बरोबर नाही. कारण तो प्रपंच वास्तविक नाहीच, तर ब्रह्मच आहे. ते पूर्ण ब्रह्मच सर्वत्र आहे. देहादि पंच कोशांच्या आत बाहेर तेच पूर्ण ब्रह्म व्यापून राहिले आहे, अशाच सर्व अध्यात्मशास्त्रांचा सिद्धांत आहे, असे वसिष्ठ सांगतात:—

वस्तुतस्तु जगन्नास्ति सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ४-१०-१०.

सिद्धांतोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापन्हव एव हि ॥

नाविद्याऽस्तीह नो माया शांतं ब्रह्मेदमकमम् ॥ नि. पू. १२५-१.

“ वास्तविक पहातां जगत् म्हणून काहीच नाही, तर केवल ब्रह्मच सर्व रूपाने भासत आहे. सर्व द्वैत जगाचा निरोध हाच सर्व अध्यात्मशास्त्रांचा सिद्धांत आहे येथे अविद्या नाही व माया नाही, तर हे केवल शांत व ज्याच्या स्वरूपाचे आकलन शास्त्रांनादि करिता येत नाही, असे नित्य अपरोक्ष ब्रह्मच आहे. ”

अशा ह्या अविद्येचा नाश कोणत्या क्रमाने होत जातो याचे वर्णन वसिष्ठांनी नि. प्र. उ. सर्ग १२ मध्ये केले आहे, त्याचा सारांश असा आहे.

अविद्येचा अर्धा भाग सज्जनांच्या सगतीने नाश पावतो; तिचा चतुर्थांश भाग अध्यात्मशास्त्रार्थांच्या परिशीलनेने नाहीसा होतो; व राहिलेला चवथा भाग स्वतःच्या प्रयत्नाने मिळालेल्या आत्मानुभवाने नाहीसा होतो. हे तीन उपाय जर एकदम प्राप्त झाले, तर एकदम अविद्या नाहीशी होते. पण जर ते क्रमाक्रमाने प्राप्त झाले तर ती अविद्या क्रमाक्रमाने नाहीशी होते.

प्रकरण २६ वें.

विवर्तवाद.

जगाचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां प्रकरण २२ मध्ये जे चार प्रकारचे विचार सांगण्यांत आले आहेत, त्यांपैकी पाहिले तीन विचार म्हणजे अजातवाद, सर्वब्रह्मवाद व मायावाद यांचें विवरण मागील तीन प्रकरणांत सविस्तर करण्यांत आलें. आतां ह्या प्रकरणांत विवर्तवादा-संबंधानें विचार करण्यांत आला आहे. ब्रह्म निर्विकार असूनहि त्याच्या ठिकाणीं जो विकार म्हणजे अन्यथाभाव म्हणजेच जें या जगाचें भान होतें तो ब्रह्माचा विवर्त आहे असें वसिष्ठाचें म्हणणें आहे; व हें सिद्ध करण्याकरितां प्रथम ब्रह्म निर्विकार आहे असें वसिष्ठ सांगतातः—

ब्रह्मतरवमिदं सर्वमासीदस्ति भविष्यति ॥

निर्विकारमनाद्यतं नाविद्यास्तीति निश्चियः ॥ नि. पू.४८-११.

“हें सर्व ह्मण जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी निर्विकार, आदिअंतरहित ब्रह्म-रूप होतें, आतांहि ब्रह्मरूप आहे आणि पुढेंहि ब्रह्मरूपच रहाणार, त्याच्यामध्ये अविद्या मुळांच नाहीं असा निश्चय आहे.”

ब्रह्मामध्ये विकार म्हणजे अन्यथाभाव संभवत नाहीं, म्हणून त्याच्यापासून कार्यांचा आरंभ होऊं शकत नाहीं. मग हें जगत् कसें झालें ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्याकरितां कारणाच्या ठिकाणीं कार्यांचा उद्भव पांच प्रकारें होत असतो, असें शास्त्रकार मानतात. हे पांच प्रकार खाली दिले आहेत, त्याचा अर्थहि त्याच्या पुढेंच दिला आहेः—

(१) अतिरोहित प्रागवस्थाः—जसा मातीचा घट, घट तयार झाला तरी त्याची पूर्वावस्था (माती) छुप्त होत नाहीं, तर घटांतहि ती असते.

(२) प्रतियुद्ध प्रागवस्थाः—पाण्याचें वर्क बनलें कीं, त्याची पूर्वावस्था म्हणजे पातळपणा प्रतीत होत नाहीं.

(३) प्रच्छन्न प्रागवस्थाः—जसा रज्जूचा सर्प, सर्पाचा भास झाला कीं, त्याची पूर्वावस्था-रज्जुपणा त्यांत गुप्त रहातो.

(४) अप्रच्छन्न प्रागवस्थाः—जसा जलाचा तरंगभाव, जलामध्ये लाट या कार्याचा उद्भव झाला, तरी त्याची पूर्वावस्था म्हणजे जलत्व गुप्त होत नाही. त्यांतहि तें दिसत असतें.

(५) विनष्ट प्रागवस्थाः—जसा दुधाचा दहीपणा, दही झाले की, त्याची प्रागवस्था-दूधपणा नष्ट होतो.

या पांच प्रकाराच्या कार्योद्भवापैकी शेवटच्यामध्ये म्हणजेच पांचव्या प्रकारामध्ये जन्मादिभाव, विकार व परिणाम आहेत. बाकीचे चार प्रकार हे विवर्तानेच भेद आहेत.

दूध, घीहि (भात) इत्यादिकामध्ये दुधाचे दही होणे, वरील साल काढतांच तांदूळ होणे इत्यादि कार्ये होत. एकदां असे कार्य बनले म्हणजे पुनः त्याला कारणावस्था प्राप्त होत नाही. अर्थात् त्या कार्यात दूध वगैरे कारणांच्या स्वरूपाचाच बदल होऊन जातो. त्यालाच विकार, संस्कार, परिणाम इत्यादि म्हणतात. दही आपले दक्षित सोडून पुनः दूध या भावास प्राप्त होत नाही. पण ब्रह्माच्या ठिकाणी जगलक्षण कार्ये तसे नाही. कारण जगाच्या आदि, अंती व मध्येहि तें निर्मल ब्रह्मच रहातें. त्यामुळे त्याला दुधादिकाप्रमाणे विकारत्व नाही तर मग परमाणूपासून द्रव्यणुकादि कार्यांचा आरंभ जसा होतो, तसा ब्रह्मापासून जगाचा आरंभ होतो, असे म्हणावे तर आदिअंतरूप, देशतः परिच्छेदाने (संकोचाने) व क्रिया संयोग इत्यादि विभागानी युक्त असलेल्या अवयवांमध्येच अवयवांचा आरंभ होऊ शकतो. ब्रह्म आदिअंतरहित आहे, त्यामुळे त्याच्यामध्येहि आरंभ संभवत नाही. म्हणून ब्रह्माच्या ठिकाणी जगत् विवर्तत्वाने भासत आहे असे वसिष्ठ सांगतातः—

समस्याद्यंतयोर्व्ययं दृश्यते विकृतिः क्षणात् ॥

संविदः संभ्रमं विद्धि नाविकारेऽस्ति विक्रिया ॥ नि. पृ. १९-५.

“कार्योत्पत्त्यापूर्वी व कार्याच्या नाशानंतर सम-एकस्वर असलेल्या पदार्थाची जी क्षणांत विकृति-अन्यथाभाव-प्रतीत होतो तो संवेदिचा विवर्त आहे. कारण जे विकाररहित असते, त्याच्या ठिकाणी विकार संभवत नाही.

यादृगाद्यंतयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ॥ *

मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदयोधाद्विजृम्भितम् ॥ नि. पृ. ४९-७.

“ जी वस्तु उत्पत्तीपूर्वी व नाशानंतर जशी असते, तशीच ती सांगितली जाते; आणि त्या वस्तूचेमध्ये जें अन्यत्व (विपरीत भाव) भासतें, तें अज्ञानामुळेच होय. ” यावहून सृष्टीव्यापूर्वी व प्रलयानंतर एक ब्रह्मच असतें, म्हणून स्थितिकालींहि ब्रह्म आहे, जग वगैरे काहीं नाहीं, असा वसिष्ठानीं निश्चय केला आहे. असें जरी असलें तरी हें दृश्य जगत् जें भासत आहे, त्याला कारण ‘ संविदःसंभ्रमं विद्धि ’ यावरील श्लोक-पादांत सांगितल्याप्रमाणें भ्रम, अध्यास किंवा विवर्त आहे असें वसिष्ठानीं स्पष्ट सांगितलें आहे. अध्यासाचें लक्षण रामगीतेंतहि X स्पष्ट केलें आहे.

अध्यासाचें स्वरूप.

अध्यासामध्ये मुख्य दोन पदार्थ असतात. एक अधिष्ठान व दुसरें अध्यस्त. अधिष्ठान म्हणजे ज्या ठिकाणीं अज्ञानानें दुसऱ्या पदार्थाचा भास होतो अशी वस्तु; व अध्यस्त म्हणजे अधिष्ठान सदृश भासलेली दुसरी वस्तु. उदाहरण रज्जूसपांचें, याठिकाणीं रज्जु हें अधिष्ठान व त्यावर भासलेला साप हा अध्यस्त. हा जो सापाचा भ्रम होतो त्यास चार कारणे असावीं लागतात. १ अधिष्ठान, २ दोष, ३ संप्रयोग, व ४ सादृश्य.

(१) अधिष्ठानः—याचें व्याख्यान वर केलेंच आहे.

(२) दोषः—दोष तीन प्रकारचा आहे.

* मांड्युक्योपनिशदावरील, “ आदावन्ते च यत्रास्ति वर्तमानेऽपितत्तथा ” (४-३१) या गौडापादीय कारिकेंत अशाच अर्थाची व्याख्या केलेली आहे.

X यदन्यदन्यत्र विभाव्यते भ्रमात् ।

अध्यासमित्यादुरमुं विपश्चितः ॥ रामगीता ३७.

“ एका पदार्थान्या ठिकाणीं दुसऱ्या पदार्थाचें जें भ्रमानें भास होतें, त्यास अध्यास असें विद्वान लोक म्हणतात. ”

एक प्रमाणदोषः—म्हणजे चक्षुरिन्द्रियामध्ये असणारा दृष्टीचा मंदपणा, म्हणजेच समोर असलेले पदार्थ स्पष्ट न दिसणे.

दुसरा प्रमेयदोषः—म्हणजे पदार्थ स्पष्ट न दिसणाऱ्या स्थली पडलेले असणे.

तिसरा प्रमातृदोषः—पहाणाऱ्याच्या ठिकाणी लोभ, मोह, भय इत्यादि असणारे दोष.

(३) संप्रयोगः—म्हणजे द्रष्ट्याला अधिष्ठानाचे सामान्यरूपाने ज्ञान व विशेषरूपाने अज्ञान असावे लागते. कारण अधिष्ठान जी दोरी तिचे जर स्पष्ट दर्शन म्हणजे विशेषरूपाने ज्ञान होईल तर सापाची भ्रांति होणार नाही.

(४) सादृश्यः—म्हणजे पूर्वी पाहिलेल्या अधिष्ठान वस्तूसारख्या दुसऱ्या पदार्थाची स्मृति. पूर्वी ज्याने साप पाहिलेला असेल त्यालाच दोरीच्या ठिकाणी सापाची भ्रांति होणे शक्य आहे. ज्याने कधीहि साप पाहिलेला नाही त्याला सापाचा भ्रम कधीच होणार नाही. म्हणूनच आचार्यांनी “स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः” असे अध्यासाचे मोठे मार्मिक लक्षण केले आहे. (पण हे लक्षण कार्याध्यासाचे आहे.)

दोन प्रकारचे अध्यास.

आचार्यांनी एक निरुपाधिक व दुसरा सोपाधिक असे दोन प्रकारचे अध्यास मानले आहेत.

निरुपाधिक अध्यासाचे उदाहरण. “शुक्तिका हि रजतवदवभासते.” म्हणजे शिंजेच्या ठिकाणी कोणत्याहि उपाधीशिवाय जसे रजत (रुपे) भासते, तसे निरुपाधिक आत्म्याच्या ठिकाणी जगत् भासते.

सोपाधिक अध्यासाचे उदाहरण. “एकचंद्रः सद्वितीयवत्” दोळ्यावर थोड घसून चंद्राकडे पाहिले असता दोन चंद्र दिसतात. या ठिकाणी थोड ही उपाधि आहे. त्याप्रमाणे मायेच्या योगाने परमात्मा एक असून दोन (ईश्वर व जीव) किंवा अनेक भासतात. आचार्यांच्यासारखे यथिष्ठ पक्षे मायावादी नसल्यामुळे बरील दोन अध्यास न मानता त्यांनी फक्त

एकच म्हणजे निरुपाधिक मानला आहे, आणि या निरुपाधिक अध्यासाला रज्जूसर्पाचा दृष्टांत दिला आहे.

अध्यासाचें निरूपण करणाऱ्या ख्याती.

आचार्यांचे वेळीं अध्यासाचें निरूपण करणाऱ्या एकंदर पांच ख्याती होत्या, त्या अशाः—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ॥

तथा अनिर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपंचकम् ॥

(विज्ञानवादी योगाचार बौद्धांची) आत्मख्याति, (शून्यवादी) माध्यामिक बौद्धांची) असत्ख्याति, (मीमांसकांची) अख्याति, (नैयायिकांची) अन्यथाख्याति व (अद्वैतवेदात्यांची) अनिर्वचनीयख्याति. आचार्यांनीं अनिर्वचनीय ख्याति मानली आहे व इतर वाद्यांनीं मानलेल्या बरील चारी ख्यातींचें युक्तीनें खंडन केलें आहे.

वसिष्ठांनीं आचार्यांच्या अनिर्वचनीय ख्यातीला आत्मख्याति असें नांव दिलें आहे व इतर वाद्यांच्या चार ख्याती ह्या अलौकिक आत्मख्यातीच्या विभूती मानल्या आहेतः—

आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ॥

इत्येताश्चिच्चमत्कृत्या आत्मख्यातेर्विभूतयः ॥ नि. उ. १६६-९

“ आत्मख्याति, असत्ख्याति, अख्याति व अन्यथाख्याति या सर्व चिच्चमत्काररूप ख्याती, आत्मख्यातीच्या विभूती आहेत.

वसिष्ठांच्या आत्मख्यातीचें स्वरूप.

वसिष्ठांनीं मानलेल्या आत्मख्यातीचा अर्थ आत्मा हीच ख्याति असा केला आहे. ख्याति म्हणजे प्रतीति किंवा ग्रहण, म्हणजेच आत्म्याला आपल्या स्वरूपाहूनहि भिन्न नसणाऱ्या जगाची येणारी प्रतीति हीच आत्मख्याति होय. ह्या आत्मख्यातीची व्याख्या वसिष्ठांनीं खालील श्लोकांत केली आहेः—

कचनोक्त्या तु रहितां समग्रेणास्तकल्पनाम् ॥

विनोत्तरपदार्थेन त्वात्मख्यातिमिमां विदुः ॥ नि. उ. १६६-४

स्फुरणवाचकख्यातिशब्दानें रहित पूर्णपणें कल्पनाशून्य व ख्याति या शब्दानें व त्याच्या अर्थानें विराहित असा स्वयंप्रकाश आत्मा हाच आत्म-स्वरूपभूत अशा जगाची प्रतीति येत असल्यामुळे त्याला आत्मख्याति असें विद्वान लोक समजतात.

ह्या आत्मख्यातीचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां वसिष्ठांनीं एक ल्हानसें शिलास्थान नि. प्र. उत्तरार्धात सांगितलें आहे [ह्या ग्रंथाचा भाग दुसरा-योगवासिष्ठांतील मुरस गोष्टी-गोष्ट ४७ वी पृष्ठ २८०]

ही वसिष्ठांनीं मानलेली आत्मख्याति विज्ञानवादी योगाचार बौद्धांच्या आत्मख्यातीहून भिन्न आहे. सारांश, आत्माच जग आहे, हा आत्म-ख्याति होय. अशा ह्या आत्मख्यातीच्या इतर वाद्यांच्या ख्याती विभूती आहेत, असें (वर दर्शविल्याप्रमाणें) वसिष्ठांचें म्हणणें आहे. याचेंच स्पष्टीकरण असें की, आत्मख्यातीच्याच आचाराणें इतर वाद्यांनीं आप-आपल्या ख्यातींच्या कल्पना केल्या आहेत. अर्थात् वसिष्ठांच्या मतानें आत्माच सर्व जगत् आहे. ' आत्मैवेदंसर्वम् ' अशी श्रुतीहि याला प्रमाण आहे. आत्मा स्वयंप्रकाश असल्यामुळे तो वाद्यांना अभिमत असलेल्या आत्मख्यातिव्यतिरिक्त इतर ख्यातींनीं प्रख्यापित होतो, हें म्हणणें अयोग्य आहे. ख्याति, अख्याति इत्यादि शब्दरचना मिथ्या आहे; कारण स्वयंप्रकाश आत्म्यामध्ये दद्याप्रमाणें कल्पनामात्ररूप अशा अख्याति, अन्यथा-ख्याति, आत्मख्याति व इतर ख्याती हे सर्व चिच्चमत्कार आहेत असेंच वसिष्ठांचें म्हणणें आहे; व हें तात्त्विकदृष्ट्या पाहिल्यास योग्यच दिसतें. आत्मज्ञानी हा अनिर्वचनीय आत्मस्वरूप झालेला असतो, म्हणून त्याच्या ठिकाणीं हा बरील ख्यातीरूप कल्पनाभ्रम मुळींच संभवत नाहीं.

या दृष्टीनेच वसिष्ठांनीं ह्या सर्व दृश्य जगाच्या पूर्वी ब्रह्मच होतें, आतां हि म्हणजे त्याचा भास होत असतां हि ब्रह्मच आहे; व पुढें हि म्हणजे ज्ञानानें जगताचा भास होण्याचें बंद झाल्यावर किंवा महाप्रलय झाल्यावर ब्रह्मच रहाणार. जग यागैरे कांहीं नाहीं, असें मोठ्या युक्तीनें सिद्ध केले आहे.

प्रकरण २७ वें.

चारी वादांचा उपसंहार.

प्रकरण २२ मध्ये जगाचें स्वरूप समजावून देण्याकरिता चार वाद सांगितले व पुढें प्रकरण २३ ते २६ मध्ये त्या वादांचें सविस्तर वर्णन करण्यांत आलें. त्यावरून असें दिसून येतें कीं, सर्वब्रह्मवाद अज्ञात वादामध्ये अंतर्भूत होऊं शकतो; कारण दस्य जग मुळींच उत्पन्न झालें. नसून केवळ ब्रह्मच आहे, हें जें अज्ञातवादाचें तत्त्व तेंच सर्व ब्रह्मवादाचें आहे. म्हणजेच 'सर्व खल्विदं ब्रह्म' याचा याक्यार्थ असा आहे कीं, 'सर्व खलु इदं न किंतु ब्रह्मैव' म्हणजे हें सर्व दस्य जग नाहींच तर ब्रह्मच आहे. सारांश, 'काहींच उत्पन्न झालें नाहीं', किंवा 'सर्व ब्रह्म आहे,' या दोन्ही वादांचा अर्थ एकच असल्यामुळें हे दोन्ही वाद तत्त्वतः एकच आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. म्हणून सर्वब्रह्मवाद अज्ञातवादांत अंतर्भूत होऊन शेवटीं अज्ञातवादच शिष्टक रहातो.

विवर्तवाद हा मायावादामध्ये अंतर्भूत होतो व मायावाद शिष्टक रहातो. आतां अज्ञातवाद व मायावाद यांत काय फरक आहे त्याचा विचार करूं—

(१) अज्ञातवाद.

(२) मायावाद.

(१) जगाची सत्ता मुळींच मानीत नाहीं.	(१) जगाची सत्ता मानतो पण ती व्यवहारापुरती.
(२) जगाची प्रतीति मुळींच मानीत नाहीं.	(२) जगाची प्रतीति मानतो पण ती भ्रामक आहे, असें मानतो.
(३) जग झालेंच नाहीं.	(३) भ्रामक जगाची उत्पत्ति अनिर्वचनीय.
(४) जग नाहींच.	(४) जग दिसत असून नाहीं.

या दोन्ही वादांतील दर्शविलेला फरक जरी प्रत्यक्ष दिसत असला तरी

योडासा तात्त्विकदृष्ट्या विचार केला असता अज्ञातवादांत मायावाद अंतर्भूत होतो, कारण माया म्हणजे ' या मां सा माया ' (जी नाही ती माया) असाहि अर्थ होतो. या दृष्टीने मायावाद म्हणजे अज्ञातवादच आहे. मायावाद ही नुसती अज्ञातीवांची फसवणूक आहे असें दिसते. वस्तुतः माया म्हणून कांही पदार्थ नाही, व हे जग मायेने निर्माण झाले आहे म्हणून तेहि सुळीच नाही, असेंच होऊन शेवटी अज्ञातवाद शिथळक रहातो. ' मी प्रपंचांत पडलो आहे,' हा जोवर भ्रम आहे, तोवर त्यातून मुटण्याकरिता मोक्षोपायहि अवश्य पाहिजेत. पण तत्त्वतः हा दृश्य प्रपंचच नाही, असें समजल्यावर मोक्षार्थे उपाय संरादन, करणाची आवश्यकता रहाते कोठे !

प्रकरण २८ वें.

जगत् कल्पनामात्र आहे.

वसिष्ठांनीं सर्व जगत् कल्पनामात्र आहे, असें मोठ्या युक्तीनें ठरवून त्याला पारमार्थिकदृष्ट्या मुळींच सत्यता नाही असा शेवटीं निष्कर्ष काढला आहे. या जगामध्ये जागेपणीं आपल्याला जे पदार्थ अनुभवाला येतात, ते सर्व खरे आहेत असें वाटतें; पण तात्त्विकदृष्टीनें विचार केल्यास ते सर्व कल्पनामात्र आहेत. म्हणूनच त्या सर्व पदार्थांना स्वप्नांतल्या पदार्थांइतकीच किंमत आहे, असें वसिष्ठांचें म्हणणें आहे. आतां स्वप्नांतील अनुभवाला येणारे पदार्थ तरी कल्पनामात्र कसे आहेत! याचा विचार करूं. कोणतेंहि कार्य निर्माण होण्याला एक उपादान व दुसरें निमित्त अशीं कारणें मानण्यांत येत असतात. त्यांपैकी या ठिकाणीं स्वप्नरूप कार्याला शबलब्रह्म (जीव) हें उपादान कारण व वासनायुक्त मन व सौप्त अज्ञान अशीं दोन निमित्त कारणें मानलेलीं आहेत. ' दृष्टश्रुताभ्यां स्वप्नः ' या स्वप्नाच्या केलेल्या व्याख्येप्रमाणें जाग्रतांमध्ये पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींचे मनावर झालेले संस्कारच स्वप्नाच्या रूपानें परिणाम पावतात, असें अनुभवास येतें. स्वप्नामध्ये एक मनच कार्यकारी असतें व तें स्वतःच आपल्या कल्पनेनें द्रष्टा व दृश्य बनून सर्व तऱ्हेचा व्यवहार करीत रहातें. त्याचप्रमाणें जागेपणीं देखील ज्या पदार्थांचा, आपण अनुभव घेतो, ते देखील आपल्या मनाच्याच कल्पनेनें बनलेले आहेत असें वसिष्ठांचें म्हणणें आहे. स्वप्नाप्रमाणें जाग्रत् ही अवस्थाच आहे व त्या अवस्थारूप कार्यालाहि स्वप्नावस्थेप्रमाणें शबल-ब्रह्म (जीव) हें उपादान कारण व वासनायुक्त मन व आत्मस्वरूपाचें अज्ञान अशीं दोन निमित्त कारणें मानलेलीं आहेत. म्हणून वासिष्ठ म्हणतात कीं, जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही अवस्थांमध्ये भेद नाही.

इदं जाग्रदयं स्वप्न इति नास्त्येव भिन्नता ।

सत्ये वस्तुनि निःशेषसमयोर्यानुभूतितः ॥ नि. उ. १६१-२४

नैतदेवामिति स्वप्नप्रबोधात्प्रत्ययो यथा ॥

मृत्वामुत्र प्रबुद्धस्य जाग्रति प्रत्ययस्तथा ॥ नि. उ. १६१-२५.

“ह्रीं जाग्रत् व हं स्वप्न ही जी भिन्नता भासते, ती अनुभवदृष्ट्या सत्यब्रह्माचें ठिकाणीं समान असलेल्या ह्या दोन अवस्थामध्ये मुळींच नाही. म्हणजेच दोन्ही अवस्थेमधील पदार्थ ब्रह्मदृष्ट्या किंवा परमार्थदृष्ट्या असत आहेत. स्वप्नांतून जागे झाल्यावर स्वप्नांतील पदार्थ खरे नाहीत, हें जसे अनुभवास येतें, त्याप्रमाणें दुसऱ्या शरीरामध्ये जाग्रत झालेल्या व पूर्वजन्मांची स्मृति झाली आहे अशा गर्भस्थ पुरुषाला पूर्वजन्मांतील जाग्रतीचा प्रत्ययहि मिथ्या भासतो.” यावरून जाग्रत् व स्वप्न अशा तात्त्विकदृष्ट्या मुळींच भेद करता येत नाही. शिवाय वेदांतशास्त्रामध्ये मूलतः जी अविद्या मानली आहे, ती आवरण विक्षेपात्मक अशी फक्त दोन तऱ्हेचीच आहे. म्हणजे एक विक्षेप म्हणजे दृश्यपदार्थाचें भान होणें व दुसरें आवरण म्हणजे पदार्थाचें भान न होणें. याशिवाय अविद्येचा तिसरा प्रकार मानिलेला नाही. यावरून दृश्य पदार्थ स्वप्नामध्ये भासत किंवा जाग्रतीमध्ये भासत. त्याचें भासणें हें एकाच स्वरूपाचें असल्यामुळें वसिष्ठांनीं या दोन्ही अवस्था वेदांतशास्त्राप्रमाणें एका विक्षेपाच्या मानून त्या दोहोंमध्ये भासणारें सर्व दृश्य जगत् कल्पनामात्र आहे असें ठरविलेले आहे.

आतां स्वप्न व जाग्रत् या दोन्ही अवस्था जर तत्त्वतः एकच आहेत तर त्यामध्ये जो भेद मानला जातो त्याचें कारण वसिष्ठ असें सांगतात कीं:—

जाग्रत्स्वरूपभेदो न स्थिरास्थिरते विना ॥

समः सदैव सर्वत्र समस्तोऽनुभवोऽन्योः ॥ ४-१९-११

“जाग्रतीचा अनुभव अगदीं स्वप्नांतल्या अनुभवासारखाच असतो. फक्त जर कोणता फरक असेल तर तो म्हणजे जाग्रतावस्थेंत स्थिरता असते. तशी स्वप्नामध्ये नसते.” स्वप्नसुद्धा स्वप्नसमयीं कांहीं वेळ स्थिर असल्यामुळें, तें त्या वेळेपुरतें जाग्रत्च असतें. तसेंच जाग्रत् हें जाग्रतकाळीं अस्थिर असेल, तर तें स्वप्नच होय. आपल्याला देखील जागेपणीं एखादी गोष्ट थोडा वेळ अनुभवाला आली, तर आपण त्या वेळीं म्हणतो कीं “हें स्वप्न तर मीं पहात नाही ना ?” म्हणून वसिष्ठांचें म्हणणें असें आहे कीं, जाग्रत् व स्वप्न दोन अवस्था भिन्न नाहीत. याशिवाय आपण एका जन्मामध्ये मरेपर्यंत शेकडों अनियत स्वप्नें जशीं पहातो त्याप्रमाणें

अज्ञानदशेमध्ये निजलेल्या जीवाला कल्पात होईपर्यंत शेंकडों अनियत जागृतीचा अनुभव येतो. एकाच जन्मात उत्पन्न होऊन नाश पावणारी अनेक स्वप्ने जशी आठवतात, त्याप्रमाणे शानी सिद्ध पुरुषाला शेंकडों जन्मांचें स्मरण होतें. लीलेला अशा तऱ्हेचें आपल्या पूर्वजन्मा अनेक जन्मांचें स्मरण झालें होतें. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, गोष्ट ३ री, पृष्ठ २४). यावरून जाग्रत् व स्वप्न या दोन्ही अवस्थेंतील दृश्य जगत् कल्पनामात्र आहे असें दिसून येतें. हेंच तरव मांडुक्योपनिषदावरील गौडपादाच्या कारिकेत स्पष्ट दाखविलें आहे:—

चित्तकालाहि येऽन्तस्तु द्व्यकालाश्च ये वहिः ॥

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ (२-१४)

“कल्पनाकाली असणारे मनांतील (स्वप्नांतील) पदार्थ व कल्पनाकालाहून अन्य कालाहि असणारे जाग्रतावस्थेंतील पदार्थ कल्पितच आहेत. बाह्य पदार्थ प्रत्यभिज्ञेचे विषय होतात. हा जो बाह्य पदार्थांमध्ये विशेष आहे तो ते पदार्थ कल्पिलेले नाहींत या कारणानें नाहीं; कारण कल्पित पदार्थांहि त्यावेळेपुरते प्रत्यभिज्ञेचे विषय होतात.

विवेक चूडामर्णांत १७०-१७१ या श्लोकामध्ये याच सिद्धांताचें समर्थन करून “अतो मनःकल्पित एव पुंसः संसार एतस्य न वस्तुतोऽस्ति” हा जीवाचा सर्व संसार मनःकल्पित आहे, खरा नाहीं, असें सिद्ध केले आहे. जें मनुष्याच्या आंत असतें तेंच त्याच्या दृष्टीला बाह्य जगांत दिसतें, असें वसिष्ठ सांगतात:—

द्यौः क्षमावायुराकाशं पर्वताः सरितोदिशः ॥

अंतःकरणतत्त्वस्य भागायहिरिव स्थिताः ॥ ५-१६-२५

“अंतरिक्ष, पृथ्वी, वायु, आकाश, पर्वत, नद्या, दिशा वगैरे सर्व पदार्थ अंतःकरणतत्त्वाचे भाग असून ते जणुं बाहेर असल्याप्रमाणें दिसतात.”

‘पर्वताः’ या शब्दाच्या ऐवजी ‘सागराः’ या एका शब्दभेदाशिवाय भर्तृहरीच्या वाक्यपदीय या ग्रंथांत (३-७-४१) वरील श्लोक जसाचा तसाच आला आहे.

जगांतील अंतर्वाह्य सर्व पदार्थ (म्हणजे आंत भाषणारे व बाहेर प्रत्यक्ष उपलब्ध होणारे) एक मनच वनून गेलेले आहे असे वसिष्ठाचे म्हणणे आहे:—

अर्थ एवमनस्कारो मन एवार्थरंजनम् ॥ नि. उ. ४३-३७

सग्राह्याभ्यंतराकारमर्थानर्थमयात्मकम् ॥ नि. उ. ४३-३९

मन एवस्फुरत्यर्थनिर्मासं व्याततम् तथा ॥

नास्त्यर्थमनसोद्वित्वं यथा जलतरंगयोः ॥ नि. उ. ३३-४०

“ याह्य पदार्थ हाच मनःसंकल्प व मन. हाच विषयांचा आभास होय. आंतील व बाहेरील सर्व पदार्थांच्या आकाराने एक मनच स्फुरण पावते. म्हणून दृश्य पदार्थ व द्रष्टा मन यांच्यामध्ये जलतरंग याप्रमाणे द्वित्व नाही. यास्तव दोहोंपैकी एक नाहीता झाला की, दोघांचा नाश होतो. असा शेवटी वसिष्ठांनी निष्कर्ष काढला आहे.

सर्व जग कल्पनामात्र आहे, एवढेच सांगून वसिष्ठ स्वस्थ वसत नवून जगांतील देश, काल, द्रव्य, नियति, स्थिरता, आधिभौतिकता वगैरे सर्व कल्पनामात्र आहे. असेंहि वसिष्ठांनी सांगितले आहे. हे तत्त्व वसिष्ठांनी दृष्टातांच्या सहाय्याने सिद्ध केले आहे. जगांतील वस्तुमात्राला मनाच्या कल्पनेशिवाय निराळे असे सत्यस्वरूप मुळीच नाही. वरील देश द्रव्यादिकां-संबंधाने वसिष्ठांनी केलेला विचार खाली दिला आहे:—

देशः—

चिदणुर्यत्रमातोऽसौ देशोमीतिमुपागतः ॥ नि. उ. ७३-१९

“ जेथ हा चिदणु (जीव) भासला तो देश या परिच्छेदास प्राप्त झाला व पुढे त्याचे लहानमोठेपण मनाच्या कल्पनेवर सर्वस्वी अवलंबून राहिले आहे. मनोराज्यांतील आणि स्वप्नांतील कल्पनांमध्ये, तसेच चित्ताच्या नानाविध लीलांमध्ये पुष्कळ योजनांचा प्रदेश गाईच्या पावला-एवढा भरतो. जसा एखादा हुशार चित्रकार लहानशा कागदावर किंवा कागदावर अनेक मैत्र लांबी रुंदीचा प्रदेश काढून दाखवितो. त्यांत दाखविलेली चित्रे लहान असली तरी अगदी हुबेहुब खरी असल्यासारखीच

दिसतात. अशा तऱ्हेची स्वप्नांतील जगाची स्थिति आहे, असें म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. म्हणूनच देशाच्या लहानमोठ्या प्रमाणांना मनाच्या कल्पनाव्यतिरिक्त निराळा सत्यपणा नाही.

काल व क्रिया:—

(चिदणुः) यदाभातस्तदाकालो यद्भानं तात्क्रिया स्मृता ॥ नि. उ. ७३-१९

“जेव्हा हा चिदणु (जीव) भासला तो काल या परिच्छेदास प्राप्त झाला जे भान तीच क्रिया.” हा कालमुद्रा कल्पनामात्र आहे. कारण सूर्याच्या काल्पनिक गतीवरून मास, ऋतु वगैरे कल्पना मनुष्याने केलेल्या आहेत.

देशदैर्घ्यं यथा नास्ति कालदैर्घ्यं तथांगने ॥ ३-१०-२८

“प्रदेशामध्ये जसा खरा दीर्घपणा नाही, तसां कालामध्येहि नाही.” कालाचा अनुभव सर्वांना केव्हाच सारखा येत नाही. तर तो प्रत्येकाच्या मनःस्थितीवर अवलंबून असतो. ज्याचा आपल्या स्त्रीपासून वियोग झाला आहे, अशा मनुष्याला एक दिवस लोटला तरी तो त्याला वर्षाप्रमाणे वाटतो व स्त्रीची भेट झाली असता तिच्या सहवासांत वर्षेच्या वर्षे क्षणाप्रमाणे गेलीं असे वाटते.

द्रव्य (द्रव्य):—

उपलब्धं चिदुर्द्रव्यम् द्रष्टृताप्युपलब्धता ॥

आलोकनं दर्शनता दृग्गालोकनकारणम् ॥ नि. उ. ७३-२०.

“जे उपलब्ध झाले म्हणजे ज्याचा अनुभव आला ते द्रव्य होय. अनुभव घेणे या भावास प्राप्त झाला तो दृष्टा असे म्हटले आहे. पहारे हेंच दर्शन व पहाण्याचें जें निमित्त ती दृक् म्हणजे दृष्टि होय.”

नियति:—

नियत्यनियती ब्रूहि कीदृशे स्वप्नसंविदि ॥ नि. पू. १४८-२०

“मिथ्या स्वप्नावस्थेंत नियति व अनियति कोणत्या प्रकारची असणार ?”

स्थिरता:—नियंतीप्रमाणेच स्थिरतेची स्थिति आहे. जंगामध्ये अनुभवाला येणारे दृश्य संगत सत्य आहे. मनाच्या कल्पनेचा त्याच्याशी काही एक संबंध नाही, असे काही बेल वाटते. परंतु स्वप्नांतील जगाविषयी विचार केल्यावर असे आढळून येते की, स्वप्न असेपर्यंतच तेथील जग असते व स्वप्नद्रष्टा त्या अवस्थेला ती असेपर्यंत स्थिर मानतो; पण आपणांला माहीत आहे की, स्वप्न अस्थिर आहे, म्हणून तेथील जगहि अस्थिरच आहे. स्वप्नांतील जगाच्या स्थिरतेप्रमाणेच जाग्रतीतील जगाची स्थिरता आहे. असे वसिष्ठ सांगतात:—

स्वप्ने निमग्नधीर्जंतुः पश्यति स्थिरता यथा ॥

सर्गस्वप्ने मग्नबुद्धिः पश्यति स्थिरतां तथा ॥ नि. ५. ६१-२९.

“ स्वप्नांत ज्याची बुद्धि निमग्न झाली आहे असा जंतु जशी स्वप्नाची स्थिरता पहातो, त्याप्रमाणे सर्गस्वप्नांत म्हणजे जाग्रतीत ज्याची बुद्धि निमग्न झाली आहे असा तो सृष्टीतहि स्थिरता पहातो. ”

आधिभौतिकता:—

आतिवाहिकमेतेषां भूतानां विद्यते वपुः ॥

अत्राधिभौतिकव्याप्तिरसत्यैव पिशाचिका ॥ नि. ३. ६८-३४.

“ या सर्व भूतांचे एक आतिवाहिकच शरीर आहे. आधिभौतिक शरीराची कल्पना केवळ पिशाच कल्पनेप्रमाणेच आहे. ”

वास्तविकपणे विचार केला तर आधिभौतिक म्हणून आत्म्याव्यतिरिक्त काही वस्तु नाहीच. सनाच्या शिंगाला जितकी सत्यता आहे, तितकीच पंच महाभूताना आहे. समष्टि आतिवाहिक देहाने म्हणजे ब्रह्मदेवाने ज्या दृश्याचे पूर्वी अवलोकन केलें त्यालाच आतीमुल्ले पृथ्वी वगैरे नावे दिलेली आहेत. यालाच आधिभौतिक असे म्हणतात. सारांश, रज्ज्या ठिकाणी सर्पाची भ्रांति व्हावी, त्याप्रमाणे आतिवाहिक देहाच्या ठिकाणी ‘मी आधिभौतिक देह’ आहे असा भ्रम झाला आहे. म्हणून वसिष्ठ म्हणतात की,

देहोविज्ञानतोऽस्माकं स्वप्नवद्वपुः तत्त्वतः ॥ नि. ३. ५२-११.

“ ह्या स्थूल देहाची सिद्धि विज्ञानाच्या (मनाच्या) आधीन आहे. त्या-
मुळे स्वप्नदेहाप्रमाणे जाग्रदेह काल्पनिक आहे, सत्य नव्हे.” देहाच्या सत्तेची
सिद्धि मनाच्याच योगाने होते, दुसऱ्या कशाने होत नाही. यास्तव मन
देहाच्या पूर्वीच सिद्ध असले पाहिजे, तरच ते देहाला निर्माण करील.

अशा तऱ्हेने निरनिराळ्या युक्तीप्रयुक्तींनी, वसिष्ठांनी सर्व जगत् मनाच्या
कल्पनेचाच खेळ आहे असे सांगून त्याला तात्त्विकदृष्ट्या तिळमात्र सत्यता
नाही हेंच शेवटी सिद्ध केले आहे.

प्रकरण २९ वे.

मनाचें स्वरूप.

वासिष्ठामध्ये मनाच्या संबंधानें फारच मोठा विचार केला आहे. मनाच्या उदयास्तावर सर्व जगाची सृष्टि, स्थिति व प्रलय अवलंबून आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. मनाची शुद्धि व अशुद्धि यावर प्रत्येक जीवाचा मोक्ष व बंध अवलंबून आहे. थोडक्यांत सांगायलाचें म्हणजे सर्व कांहीं मनाच्याच स्थितीवर अवलंबून आहे. अशा मनाला बसिष्ठानीं

चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ॥ ५-४९-४०.

“या माया चक्राला (जगाचा) नाभि असें म्हटलें आहे.” आतां बसिष्ठानीं निश्चित केलेल्या मनाच्या स्वरूपाचा विचार करूं. तात्त्विक-दृष्ट्या विचार केला असतां मनाचें स्वरूप असें कांहींच नाही. शून्य आणि जड आकाशाप्रमाणें केवळ नांवापलीकडे त्याला निराळें अस्तित्व नाही. परमार्थतः मन म्हणून जरी कांहीं नाही, तरी शास्त्रीयदृष्ट्या मनाच्या स्वरूपाचा विचार करावयाचा झाला, तर प्रत्यक्ष पुढें असणाऱ्या सत्य पदार्थाच्या स्मृतीमधील असत्य पदार्थाच्या आकाराचा जो भास उत्पन्न होत असतो, तेंच मन होय. याशिवाय मन म्हणून कांहीं निराळें नाही.

यदर्थप्रतिभानं तन्मन इत्यभिधीयते ॥

अन्यत्र किंचिदप्यस्ति मनोराम कदाचन ॥ १-४-४१.

“निराकार चित्स्वरूपाच्या ठिकाणीं होणारा जो आकाराचा भास तेंच मन होय.” याप्रमाणें मनाचें सामान्य स्वरूप सांगून आतां त्याचें विशेष स्वरूप सांगतातः—

संकल्पनं मनो विद्धि संकल्पात्तन्नभिद्यते ॥ १-४-४२.

“संकल्प करणें हेंच मन होय. संकल्पाहून मन निराळें नाही.”

अनंतस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः ॥

संकल्पशक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनः विदुः ॥ १-५१-३.

“अनंत, सर्वशक्तिसंपन्न अशा महात्म्या आत्मतत्त्वापासून प्रथम निष्पन्न झालेल्या संकल्पशक्तिरूपालाच मन म्हणतात.” समुद्रापासून उत्पन्न होणाऱ्या तरंगाप्रमाणे परब्रह्मापासून मन उत्पन्न झाले आहे. तरंग हा जलाचा विकार आहे. त्याचप्रमाणे मन हा ब्रह्माचा अज्ञानामुळे होणारा विकार होय. जल लाटेच्या रूपाने भासत असते, त्याचप्रमाणे ब्रह्म हे मनाच्या रूपाने भासते. अर्थात् द्वैतदृष्टीने ते ब्रह्ममय नाही, परंतु अद्वैतदृष्टीने पहातां ते ब्रह्ममयच आहे. ब्रह्म हे वस्तुतः सर्वशक्तिसंपन्न असल्यामुळे जगाचें कारण म्हणून सांगण्यांत येते. सर्व शरीरांमध्ये या ब्रह्माची चिच्छक्तिच व्यापून राहिली आहे. हीच चिच्छक्ति वायूमध्ये स्पंदरूपाने, पापाणामध्ये जडरूपाने, पाण्यामध्ये द्रवरूपाने, अग्नीमध्ये तेजोरूपाने, आकाशामध्ये सूक्ष्मरूपाने आणि संसारामध्ये सर्व वस्तूंच्या भावरूपाने आविर्भूत होते. अशा तऱ्हेने त्या ब्रह्माच्या अनंत शक्ती दशदिशांमध्ये प्रविष्ट झाल्याचें दिवून येते. ब्रह्मच मनाच्या रूपाने भासत असल्यामुळे बरील सर्व शक्ती मनाच्याच आहेत, असे म्हणण्यास कांहीं हरकत नाही. मन आंत बाहेर निरानिराळीं कर्मे करीत असल्यामुळे त्याला निरानिराळीं नावे प्राप्त झाली आहेत असें वसिष्ठ सांगतातः—

यथा गच्छति शैलूयो रूपाण्यलं तथैव हि ॥

मनो नामान्यनेकानि धत्ते कर्मांतरं व्रजत् ॥ ३-९६-४३.

चित्राधिकारचशतो विचित्राविकृताभिदाः ॥

यथा याति नरः कर्मवशाद्याति तथा मनः ॥ ३-९६-४४.

“व्याप्रमाणे निरानिराळीं रूपे धारण करणाऱ्या एखाद्या नटाला निरानिराळीं नावे दिली जातात, त्याप्रमाणे मन हे निरानिराळीं कर्मे करूं लागलें म्हणजे ते निरानिराळीं नावे धारण करते. निरानिराळ्या अधिकारामुळे आणि निरानिराळ्या कर्मांमुळे एकाच मनुष्याला कारकून, वाकनीस, दिवाण इत्यादि नावे दिली जातात, त्याचप्रमाणे कार्यभिन्नतेमुळे मनाला भिन्न भिन्न नावे प्राप्त होतात.” मनालाच बुद्धि, अहंकार, चित्त, इत्यादि नावे प्राप्त झाली आहेत.

(१) मनः—ब्रह्मचैतन्य कल्पनात्मक अविद्येमुळे कलंकित ज्ञानासारखे होऊन म्हणजे विकास पावून ' हें असें असेल, कीं हें असें नसेल ' असें जेव्हा संशयात्मक होतें तेव्हां त्याला ' मन ' असें म्हणतात.

(२) बुद्धिः—ह्या बरील दोन वैकल्पिक कोटींपैकी कोणत्या तरी एका कोटीवर जेव्हा मनाच्या वृत्तीचें निश्चित अनुसंधान होऊं लागतें, तेव्हा त्या वृत्तीला इयत्ताग्रहणसम (ही गोष्ट अशीच आहे असें समजण्यास समर्थ) ' बुद्धि ' असें म्हणतात.

(३) अहंकारः—मिथ्या अभिमानानें मन स्वतः आपल्याच सत्तेची कल्पना करून ' अहम् ' अशी भावना धारण करतें त्यावेळीं त्याला ' अहंकार ' असें म्हण्टे आहे.

(४) चित्तः—हेंच मन एकाद्या वालकाप्रमाणें कोमल वंनून घटकेंत ह्या विषय टाकून द्यावा आणि घटकेंत त्या विषयाचें स्मरण करावें असें चाले करूं लागतें तेव्हां त्याला चित्त हें नांव प्राप्त होतें.

(५) कल्पनाः—हें मन इच्छित विषयाची भावना करूं लागतें, तेव्हां त्याला ' कल्पना ' असें म्हणतात.

(६) कर्मः—दर्शन, श्रवण, स्पर्श करणें, रसग्रहण करणें इत्यादी-काच्या योगानें जेव्हां हें मन शरीराच्या बाहेर व्यवहार करूं लागतें, तेव्हां त्याला ' कर्म ' असें म्हणतात.

सारांश, स्नान, दान इत्यादि क्रिया करित असतां मनुष्याकडे त्या त्या क्रियांचें कर्तृत्व येतें, त्याप्रमाणें निरनिराळ्या कार्यामध्ये गुंतलेलें मन, बुद्धि, अहंकार, चित्त, कल्पना व कर्म इत्यादि भिन्न भिन्न नांवांनीं संबोधिलें जातें. वासिष्ठामध्ये कित्येक ठिकाणीं मनाच्या करितां हीं विविध नांवे योजलेली आहेत. पण हें न समजल्यामुळे वाचकांचा मोठा धोटाळा होतो. म्हणून हें ह्या ठिकाणीं मुद्दाम नमूद केले आहे.

मनाच्या स्वरूपाविषयीं वाद्यांचीं मतें.

मनाच्या स्वभावासंबंधानें निरनिराळीं मतें प्रसिद्ध आहेत. त्यांतील कांहीं मतें पुढें दिली आहेत.

(१) नैय्यायिक आणि वैशेषिकः—मन हें अणुरूप असून तें साक्षात्काराचें कारण म्हणजे साधन आहे.

(२) सांख्यः—मन हें अकरा इंद्रियांपैकी एक अंतर्निद्रिय असून सोडश विकारांपैकीच तो एक विकार आहे.

(३) चार्वाकः—देहच आत्मा आहे असे अनुसंधान करणें म्हणजेच मन होय.

(४) जैमिनी मताचें कांहीं मीमांसकः—मन हें विभु द्रव्य आहे आणि कांहीं म्हणतात तें अन्नमय आहे.

(५) अहंत (जैन)ः—शरीराएवढाच चिद्रूप जीव आहे, तोच अहंकार, त्याचा विषयाभिज्ञाप म्हणजेच मन.

(६) बौद्धः—अहंकारानें बुद्धीच्या योगानें ग्रहण केलेल्या बाह्य पदार्थांचा अनुभव म्हणजेच मन होय.

(७) पंचरात्रानुयायीः—वासुदेव नामक परमात्म्यापासून संकर्षण नामक जीव उत्पन्न होतो व हा जीव म्हणजेच अहंकार. ह्या अहंकारापासून प्रद्युम्ननामक मन उत्पन्न होतें.

अशा तऱ्हेने निरनिराळ्या तर्ककुशल वाद्यांनी आपआपल्या दर्शनामधून मनासंबंधानें निरनिराळीं मते प्रदर्शित केली आहेत. परंतु तीं प्रमाणशुद्ध नाहींत. त्यांचीं तीं मते व्यासादि संप्रदायप्रवर्तकांनीं मान्य केलेलीं नाहींत. वाटेळ तिकडे भटकणाऱ्या कुतर्कशक्ती त्यांना सत्यनिर्णयाविषयी यथार्थ ज्ञान होऊं देत नाहींत. ह्यामुळे त्यांचे ते निर्णय संप्रदायिकांना (अनुभवप्रमाणवाद्यांना) विशेष महत्त्वाचे वाटत नाहींत. ज्यांची इमारत केवळ तर्कावरच उभारली गेली आहे, अशा निर्णयकारांच्या मनांत आपल्या मताच्या आग्रहाची जडता उत्पन्न होते. तेव्हांच त्यांच्या मतामध्ये वैचित्र्य किंवा विरोध उत्पन्न होतो. ह्यामुळे एकाचें म्हणणें दुसऱ्याला पटत नाहीं आणि दुसऱ्याचें तिसऱ्याला पटत नाहीं. या तीव्र विरोधाचें कारण थळा-जाड्य हेंच होय. प्रत्येक वादी आपला पक्ष तेवढाच खरा अशा आभिमानाला यत्नी पडतो; व मतामतांमधील तंटेवखेऱ्यांचें बीज हेंच होय.

परंतु वसिष्ठ म्हणतात, कीं, आमचा सिद्धांत स्वकपोलकल्पित नसून तो श्रुतीच्या * पायावर उभारलेला आहे:—

उर्णनाभाद्यथा तंतुर्जायते चेतनाज्जडः ॥

नित्यप्रबुद्धात्पुरुषाग्रहणः प्रकृतिस्तथा ॥ ३-१६-७१

“चेतन अशा कोळ्यापासून जडवेंतू उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणें नित्य ज्ञानरूप पुरुषापासून (ब्रह्मापासून) प्रकृति (मन) उत्पन्न होतें,” असा श्रुतीचा ठाम सिद्धांत आहे. तस्मात् निरानिराळ्या धाद्याच्या अविद्याबंध मनानें स्थापित केलेले मनाचे भेद वास्तविक खरे नसून ते सर्व चिद्रूप परब्रह्माचेच पर्यायशब्द आहेत. सारांश, चित्स्वरूप मनालाच बुद्धि, अहंकार, चित्त इत्यादि नावें प्राप्त झाली आहेत.

मन जडच आहे कां नुसतें चेतन आहे ?

असें म्हणणें हा बाद नसून वितंडवाद आहे. धिवाय जड किंवा अंश मनुष्याचें मन जड बनतें; याचें कारण तें वासनामलानें मलिन झालेलें असतें. परंतु ज्याचें मन वासनारहित झालेलें आहे, त्याला आपलें मन चेतन आहे असा अनुभव येतो. अश आणि तज्ज्ञ अशा दोघांच्याहि कल्पना खोट्या नाहीत, तर त्यांच्या ह्या कल्पना त्यांच्या स्वतःच्या अनुभवानुसार असल्यामुळें खऱ्याच आहेत; परंतु वसिष्ठाचें म्हणणें असें आहे कीं,

न चेतनं न च जडं यदिदं प्रौढ्यितं मनः ॥ ३-१६-६१

अजडं हि मनोराम संसारस्य न कारणम् ॥

जडं चोपलधर्मापि संसारस्य न कारणम् ॥ ३-१६-६३

न चेतनं न च जडं तस्माज्जगति राघवं ॥

मनः कारणमर्थानां रूपाणामिव भासनम् ॥ ३-१६-६४

* यथोर्णनाभिः सृजते गृण्हतेच यथा पृथिव्यामोषधयःसंभवन्ति ।
यथासतः पुरुषानिशलोमात्के तथा क्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥

(मुंडकोपनिषत् १-७)

“वास्तविक हें निर्माण झालेलें मन चेतन नाहीं व जडहि नाहीं. कारण चेतन मन (ब्रह्मरूप असल्यामुळें) संसाराचें कारण केव्हांच होत नाहीं, तसेंच दगडासारखें जड मनहि संसाराचें कारण होत नाहीं. नील-पीतादि रूपांना पंचीकरण होण्यापूर्वीच शुद्ध तेज जसे प्रकाशित करित नाहीं, पण तेच पंचीकरणानंतर पृथ्वी वगैरे भूतानीं मिश्रित होऊन मलिन झाल्यावरच जसे नीलपीतादि रूपांना प्रकाशित करितें, तसें नुसतें चेतन किंवा जड मन जगांतील विषयांना प्रकाशित करित नसून तें जेव्हा जड चेतनात्मक बनतें तेव्हांच तें या संसाराचें कारण होतें.” म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं,

जडाजडं मनोविद्धि संकल्पात्मवृहद्वपुः ॥

अजडं ब्रह्मरूपत्याजडं दृश्यात्मतावशात् ॥ ३-९१-११

“यास्तव मन जड चेतनात्मक आहे आणि संकल्प करित रहाणें ह्या त्याचा स्वभाव आहे, ब्रह्मरूप असल्यामुळें तें चेतन आहे व दृश्य विषयाशीं तद्रूप होतें म्हणून तें जडहि आहे.”

अशा तऱ्हेने मनाच्या स्वरूपाचा विचार करून त्याच्या नाशसंबंधानें वसिष्ठानीं विचार केला आहे. तो असा आहे.

मनोनाशः

चिच्छक्तेः स्पंदशक्तेश्च संबंधः कल्प्यते मनः ॥ ५-१३-८८

“आत्म्याची संवेदन (चेतन) शक्ति व प्राणाची (जड) स्पंदशक्ती यांचा संबंध झाला म्हणजेच त्या ठिकाणीं मनाची कल्पना उदित होते.” परंतु चिद्रूप आत्मा आणि अचिद्रूप (जड) प्राण परस्परविरोधी असल्यामुळें त्यांचा संबंध होणें शक्य नाहीं. अशा स्थितीत मनाची तरी सिद्धि कशी होणार ! आतां चिद्रूप आत्मा आणि प्राणस्पंद एकरूप आहेत असें मानलें तर मग एक चैतन्यसत्ताच आहे, असें ठरून मनाचें अस्तित्वच नाशित होतें. यास्तव या जगांत मन नाहींच व असा तत्त्वज्ञानानें अनुभव येणें यालाच मनोनाश असें म्हणतात. वास्तविक पाहिल्यास मन हें संकल्पा-मुळेंच उत्पन्न होतें. कारण संकल्प केवळ नाहीं, म्हणजे त्याचा कोठें ठाव-ठिकाणहि लागत नाहीं. मन हें जड व निःस्वरूप असल्यामुळें सर्वदा तत्त्वतः

मेलेलेच आहे, परंतु या मृत मनाकडून अनेक अश जीव मारले जातात ! ही मूर्खपरंपरा विचित्र म्हणावयाची ! ज्याला आत्मा नाही, देह नाही, आवार नाही व आकाराहि नाही, अशा तऱ्हेच्या मनोरूपी पाशांत अडकवून मूर्खाना भक्षण करण्यांत येतें, तो पाश खरोखरच अंजव होय ! आतां एखादा विवेकी शूर मनुष्य मनाला मारतो, असेंहि म्हणण्यांत येतें, परंतु वस्तुतः ही कल्पनाच व्यर्थ आहे. कारण ज्याचें अस्तित्वच नाही, त्याला कोण आणि कसे मारणार ! केवळ संकल्पांनै उत्पन्न झालेले मन शोधू लागलें तर सांपडत नाही, अशा स्थितींत त्याच्या ठिकाणीं दुसऱ्याचा परामव करण्याची शक्ति कोठून असणार ! परंतु, अत्यंत चंचल अशा या मनाकडून सर्वांचा पराजय व्हावा, ही सामान्य माया नव्हे, तर महामायावी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मयासुरालाहि निर्माण करणारी अशी ही अगाध माया आहे !

या बरील विवेचनावरून मनाचा वस्तुतः अभावच आहे, असें लक्षांत घेऊन मनाच्या अस्तित्वाची उगीच कल्पना करून आत्मघात करूं नये. 'हैं सर्व ब्रह्म आहे' व 'मीहि ब्रह्म आहे' असा साक्षात्कार झाला म्हणजे मिथ्या मन आपोआपच नाहीसें होतें.

मनोनाशाचे उपाय.

'हा देह मी व हैं' माझे व हैं सर्व दृश्य सत्य आहे, ' असें समजून जगांतील शब्दस्पर्शादि विषयांच्या उपभोगाविषयी उत्पन्न होणारी आसक्ति या सर्वांस संकल्प असें म्हणतात, व 'हैं सर्व ब्रह्म आहे' असें अनुसंधान करणें यालाच संकल्पत्याग असें म्हणतात. यावरून मन म्हणजे संकल्परूपच आहे. 'संकल्पविकल्पात्मकं मनः' ही जी वेदांतशास्त्रांत त्याची व्याख्या केली आहे, ती अश्वरशः खरी आहे. संकल्पांचा सर्वथा क्षय झाल्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें मुक्तसिध्ति प्राप्त होणें शक्य नाही. याविषयी वसिष्ठांनीं स्थिति प्र. सर्ग ५३ मध्यें मोठा कळकळीचा उपदेश केला आहे. त्याठिकाणीं वसिष्ठ म्हणतातः—रामा ! तूं हजारों वर्षें तपश्र्चा करित वसलास, आपलें शरीर शिळेवर आपटून घेऊन त्याचे तुकडे तुकडे करून टाकलेस, अग्निकाष्ठें भक्षण केलीस, बडवानलांत प्रवेश केलास, एखाद्या

उंच पर्वतावरून आपला कडेलोट करून घेतलास, अथवा तलवारीच्या तीक्ष्ण पात्यानें आपलें शरीर कापून टाकलेस, तरी देखील त्याचा यत्किंचित्हि उपयोग नाही; इतकेंच नव्हे तर प्रत्यक्ष ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांचें शिष्यत्व पत्करलेंस, साक्षात् परमदयाळु श्रीदत्ताचा उपदेश घेतलास, अथवा स्वर्ग, मृत्यु, पाताल यांपैकी कोणत्याहि ठिकाणीं जाऊन राहिलास, तरीहि संकल्प-क्षयाशिवाय मुक्तीची आशा व्यर्थ आहे !

असा मोठा कळकळीचा उपदेश करून नि. प्र. सर्ग १ मध्ये

ऊर्ध्वाहुर्विरोम्येप न च कश्चिच्छृणोति मे ॥

असंकल्पः परं श्रेयः सक्रिंतर्तनं भाव्यते ॥ ११.

“संकल्प न करणें हेंच परमश्रेय आहे. तो आपल्या ठिकाणीं तुम्हीं कां करीत नाही ? मी असें माझे हात बर करकरून घसा फोडून सांगत असतां माझे कोणीच ऐकत नाही.” जशा तऱ्हेनें वसिष्ठाना संकल्प-त्यागाविषयी किती कळकळ वाटत आहे हें दिसून येतें.

मनोनाशाचे प्रकार.

मनाचा नाश दोन प्रकारचा आहे. एक सरूप व दुसरा अरूप. जीवन्मुक्ताच्या चित्ताचा नाश सरूप असतो. याचा अर्थ असा की, त्याला मन असतें, पण तें भर्जित बीजाप्रमाणें ज्ञानानें निर्वासन स्थितीला प्राप्त झालेलें असतें, म्हणून तें पुनर्जन्माला कारणीभूत होत नाही. तें जरी भासत असलें तरी तत्त्वतः नसत्यासारखेंच असतें. अशा मनाला तत्त्ववेत्तें मन असें न म्हणतां ‘सत्त्व’ असें म्हणतात. म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात कीं,

ज्ञस्य चितं न चित्ताख्यं ज्ञचित्तं सत्त्वमुच्यते ॥ नि. पू. ४४-३०

“ज्ञान्याच्या चित्ताला चित्त असें न म्हणतां ‘सत्त्व’ असें म्हणतात.” म्हणूनच जीवन्मुक्ताचा मनोनाश हा सरूप मनोनाश असें वसिष्ठानीं म्हटलें आहे. आतां दुसरा जो अरूप मनोनाश सांगितला तो केवळ विदेह मुक्ता-मध्येच रहातो. विदेहमुक्त म्हणजे परमपावन निर्मल ब्रह्मपदच होय. म्हणून सर्वश्रेष्ठ गुणांचा आधार असें ‘सत्त्व’ या नांवाला प्राप्त झालेलें मन देखील त्या स्थितीत विळीन होऊन जातें. यास्तव विदेहमुक्ताच्याच ठिकाणीं हा सत्त्वक्षयरूप अरूप मनोनाश संभवतो.

प्रकरण ३० वे.

मनाचें सामर्थ्य.

समुद्रापासून उत्पन्न झालेल्या लाटेप्रमाणें परब्रह्माच्या ठिकाणीं भासमान झालेलें मन ह्या अखिल विश्वाचा विस्तार करितें. वसिष्ठानीं हें मन सर्वशक्तिसंपन्न आहे असें सांगितलें आहे:—

स्वरूपं सर्वकृत्वं च शक्तत्वं मनसोमुने ॥३-९१-१६

प्रतिभासमुपायति यद्यदस्य हि चेतसः ॥

तत्तत्प्रकटतामेति स्थैर्यं सफलतामपि ॥ ३-९१-१७

सामान्यब्राह्मणाभूत्वा प्रतिभासवशात् किल ॥

पेदेद्याब्रह्मतां याताः मनसः पश्य शक्तताम् ॥ ३-९१-१८

“ मनाचें स्वरूप सर्वकृत्वं च सर्वशक्तिमत्त्व असें आहे. ज्या ज्या गोष्टींविषयीं मन भावना करतें, ती ती गोष्ट उत्पन्न होते, स्थिर होते आणि सफलहि होते. सामान्य ब्राह्मण असूनहि केवळ दृढ भावनेच्या जोरावर इंदुब्राह्मणाचे मुलगे ब्रह्मदेवाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोंचले (या ग्रंथाचा भाग २ रा, गोष्ट ५ वी) यावेल्ल मनाचें सामर्थ्य केवढें मोठें आहे पहा ! ”

मनाचें सामर्थ्य असें अचाट आहे कीं, तें अतिशय जवळ असलेल्या पदार्थांला कल्पनेच्या योगानें सूर्यमंडलापर्यंत दूर नेऊन ठेवतें; आणि सूर्यमंडलाइतक्या दूर अंतरावर असलेल्या पदार्थांला क्षणांत आपल्या शेजारीं आणून सोडतें. आपल्या कल्पनेमुळे मन स्वतःला परक्यासारखेंच लेखतें आणि परक्याला स्वकीय बनवितें. धीतमर लांबीच्या वस्तूला मनाची कल्पनाशक्ति प्रचंड पर्वताकार बनविते. मनाचें हें अचाट सामर्थ्य ब्रह्मापासून त्याला प्राप्त झालें असून त्याच्या सत्तेमुळे अत्यंत उल्लसित होऊन तें एका निमेषांत नानाविध संसाराची रचना करितें आणि क्षणांत त्यांचा संहारहि करितें, नानाविध प्रकारांनीं शोभायमान होणारे, हें स्थिरचरात्मक

अखिल विश्व ह्या मनापासूनच उत्पन्न झालें आहे. देश, काल, क्रिया, द्रव्य आणि शक्ति यांच्या योगानें मर्यादित झालेले, आपल्या स्वाभाविक चांचल्यामुळे एखाद्या नटाप्रमाणें एका क्षणांत हें एक आकार टाकून दुसरा आकार धारण करितें. तें सत् वस्तूला असत् बनवितें; आणि असत्ला सत् बनवितें. तें लहानाला मोठें करतें व मोठ्याला लहान करितें. तें खऱ्याला खोटें करितें आणि खोट्याला खरें करितें. गोड पदार्थाला कडू करून टाकतें आणि शत्रूला मित्र बनवतें. अशारीतीनें तें आपल्या स्वतःच्या भावनेमुळे ज्या ज्या वेळीं जो जो अनुकूल किंवा प्रतिकूल विषय ग्रहण करितें, त्या त्या वेळीं त्याप्रमाणें हस्तपादादि इंद्रियसमुदाय हालचाल करूं लागतो. ज्याप्रमाणें आपल्या घरांत खेळत असलेलें बालक माठीचीं निरनिराळीं चित्रें करून त्यांची नानातःहेनी मांडणी करून ठेवितें, त्याप्रमाणें हें मन नानाविध संकल्पांच्या योगानें नानाविध चमत्कारांनीं भरलेल्या ह्या जगाची रचना करितें, नरदेहादि मूर्तिकेच्या निरनिराळ्या चित्रांच्या ठिकाणीं मनानें आपल्या कल्पनेनें निरनिराळ्या भावना केलेल्या असल्यामुळे हीं त्या चित्रांचीं स्वरूपे मनाच्या भावनेमुळे खरी वाटत असलीं तरी तीं मिथ्याच आहेत, सर्व ऋतूंना उत्पन्न करणारा काल एखाद्या वृथाळा निरनिराळीं रूपे देतो; त्याप्रमाणें हें चित्त या जगांतील पदार्थांचीं रूपे अनेक प्रकारांनीं बदलीत असतें, मनोराज्यातील आणि स्वप्नांतील कल्पनांमध्ये, तसेंच चित्ताच्या नानाविध लीलांमध्ये समुद्रसुद्धां गाईच्या पावलाएवढा भरतो. हें मन आपल्या भावनेमुळे क्षणाला कल्प आणि कल्पाला क्षण करून टाकतें, अशी स्थिति असल्यामुळे देशकालादिकांचा क्रम सर्वस्वी मनाच्या आधीन आहे, असें ज्ञाते समजतात. आतां मनाचा वेग रजोगुणाच्या उत्कर्षामुळे यादतो आणि तमोगुणाच्या उत्कर्षामुळे मंद होतो; तसेंच आहारादिकांच्या कमीजास्तपणामुळे मनाच्या सामर्थ्यामध्ये फरक पडत असतो. परंतु सर्व सृष्टि निर्माण करण्याचें त्याचें सामर्थ्य ह्यामुळे दुस्तप्राय होतें, असें नाहीं; उपासनेच्या जोरावर दीर्घकालानें कां होईना, पण अपेक्षित वस्तु निर्माण करण्याचें सामर्थ्य मनाच्या ठिकाणीं निःसंशय आहे. इष्ट वस्तूच्या प्राप्तीला कमी किंवा जास्ती वेळ लागणें ही गोष्ट मनोभावनेच्या तीव्रतेवर किंवा मंदतेवर अवलंबून आहे, गडणून बसिठ सोंगतात कीं,

यथैतद्भावये त्वांतं तथैव भवति क्षणात् ॥

दृष्टांतोऽत्रैदवाहल्याकृत्रिमैद्रादिनिश्चयाः ॥३-११-५२

“मन जशी भावना करतें, तसें तें तत्क्षणीं होत असतें; इंदुब्राह्मणाचे मुलगे, अहल्या आणि कृत्रिम इंद्र ह्यांनीं मनानें केलेले दृढ निश्चय ही उदाहरणें या सिद्धांताच्या समर्थनार्थ पुरेशी आहेत.” ऐदवाख्यान आणि इंद्र आणि अहल्या ह्यांचे कथानक ह्या दोन गोष्टी या ग्रंथाच्या दुसऱ्या भागामध्यें सविस्तर दिल्या आहेत (गोष्ट ५ वी व ६ वी). मनुष्याच्या चित्तांत जो निश्चय एकदां दृढमूल झाला त्याचें निवारण करण्याचें काम त्याच्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि करता येणें शक्य नाहीं. हेंच तत्त्व ‘इंदुब्राह्मणाचे, मुलगे ब्रह्मदेव कसे झाले,’ या गोष्टींत विशद केलें आहे. दीर्घकालपर्यंत अम्यास कलून जो मनाचा दृढ निश्चय झालेला असतो, त्याचा नाश थापानें किंवा शरीराचा क्षय झाल्यानंदि होत नाहीं. हें तत्त्व ‘इंद्र व अहल्या’ या आख्यानानें स्पष्ट केलें आहे.

मनाचा दृढनिश्चय अमंग आहे.

मन म्हणजेच खरा पुरुष आहे. हा पांचभौतिक देह मनाचा केवळ कल्पित विस्तार आहे. शासनांचा अंमल शरीरावर होऊ शकतो; परंतु कोणत्याहि विषयाच्या भावनेमध्ये स्थिर झालेल्या मनावर कोणतीहि शासन आपला पगडा वसवू शकत नाहींत. ह्या जगांत अशा कोणत्या शक्ती आहेत की, ज्या दृढनिश्चयी मनाचा भेद करू शकतील? देह पुष्ट होवो किंवा त्याच्या चिंचड्या होऊन जावोत; भावनाभावित मन नेहमी जसेच्या तसेंच असतें, दृष्टार्थी तद्रूप झालेले मन आपला घ्यास केव्हांहि सोडीत नाहीं, शरीराला बाह्यतः प्राप्त होणारी सुखदुःखें मनानें केलेल्या दृढ भावनेला नाहींशी करण्याला समर्थ नसतात. सारांश, मनानें एकदां जो दृढनिश्चय केला तो कसल्याहि बरांनीं, शापानीं, औपघांनीं, मंत्रांनीं किंवा अन्य कसल्याहि साधनांनीं दळणें शक्य नाहीं. बर शापादिकांचे परिणाम देहावर पाहिजे ते होवोत; परंतु दृढनिश्चयी मन केव्हांहि अजिंक्यच रहाणार. म्हणून वसिष्ठ म्हणतात की,

यद्वद्धपीठमभितो मनुसि प्ररुढं
तद्रूपमेव पुरुषो भवतीह नान्यत् ॥
तद्वोधनादितरमत्र किलाभ्युपायं
शैलोघसेकमिव निष्फलमेव मन्ये ॥ ३-८८-२१

“ ज्या पुरुषाच्या मनांत जी गोष्ट चिरप्ररुढ झाली असते, तो पुरुष तद्रूप होत असतो. अशा पुरुषाला वळविण्याला तत्त्वबोध हा एकच उपाय आहे. बाकीचे सर्व उपाय पाषाणराशीवर पडणाऱ्या पर्जन्यवृष्टीप्रमाणें निःसंशय निष्फल होत. ”

मनाची शक्ति अमोघ आहे.

आजकालांतपर्यंत सर्व प्राण्यांना दोन शरीरें असतात. एक मनोरूपी (सूक्ष्म) शरीर व दुसरें अस्थिमांसमय स्थूल शरीर. सर्व जीवांचें ह्या स्थूल देहाशी पूर्ण तादात्म्य झालेलें असल्यामुळें मंत्र, शाप, चेदूक, जारण, मारण इत्यादिकांचा परिणाम त्या स्थूल देहावरच होतो. हा स्थूल देह परतंत्र आहे. पण जीवांचा मनोरूपी सूक्ष्मदेह बाह्यतः परतंत्र दिसतो खरा, पण वास्तविक तो कोणाच्याच तंत्रानें चालत नाही. हा मनोरूपी देह स्वतःच्या पौरुषप्रयत्नाचा आश्रय करून आणि शाश्वत वैयं घडून राहील, तर शाप, मंत्र इत्यादिकांचा त्याच्यावर कोणत्याच तऱ्हेचा परिणाम होणार नाही. इतकेंच नव्हे तर हा मनोरूपी देह जे जे दृढनिश्चय करील, ते ते सर्व सफल होऊन तो पाहिजे तें सुख प्राप्त करून घेऊं शकेल. आपल्या दृढ निश्चयाच्या जोरावर आपलें चित्त अहल्यामय करणाऱ्या कृत्रिम इंद्रानें देह-पातासारख्या संकटालाहि भीक घातली नाही (या ग्रंथाचा भाग २ रा, इंद्र व अहल्या यांची गोष्ट ६ वी). पौरुषप्रयत्नाच्या सामर्थ्यानें आपलें मन विरक्त आणि वासनारहित करणाऱ्या मांडव्यकृष्णीनीं० प्रत्यक्ष सुळावर चढविलें जात असतां हि मयंकर क्लेश उद्दिम न होतां सहन केले. अंध-कूपामध्ये पडलेल्या दीर्घतपा नांवाच्या ऋषीनें मनानें केलेल्या यशाच्या

* मांडव्याची कथा महाभारतांत आदिपर्व अ. १०७-१०८ मध्ये आली आहे.

पुण्यामुळे देवलोकीची प्राप्ति करून घेतली. साधारण मनुष्य असलेल्या इंदु-
पुत्रांनी स्वप्नयत्नाच्या सामर्थ्यावर आणि ध्यानयोगाच्या बलावर ब्रह्म-
देवाच्या पदाची प्राप्ति करून घेतली. (या ग्रंथाचा भाग २ रा. इंदु-
ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट ५ बी.)

भावनेनुसार विषयप्रतीति.

जगांतील प्रत्येक मनुष्य भावनाप्रधान आहे. मनुष्य जशा तऱ्हेची
भावना करीत असतो, तशा तऱ्हेचा अनुभव त्याला येत असतो, म्हणून
वसिष्ठ सांगतात की,

यच्चित्तं तन्मयो जंतुर्भवतीत्यनुभूतयः ॥

सदेहेषु विदेहेषु न भवत्यन्यथा काचित् ॥ २-४६-२८

“ जशी चित्ताची भावना तशी जीवाची स्थिति, असा विद्वानांचा अनुभव
आहे; ब देह जिवंत असतां किंवा तो मृत. शाल्यावरहि या अनुभवात
यत्किंचित्हि फरक होत नाही. ” भावना नेहमी देश, काल, क्रिया व
द्रव्य यांच्या योगाने उत्पन्न होत असते व ज्या विषयासंबंधाने ही भावना
उत्पन्न होत असते, त्याप्रमाणे कार्य घडून येते. अर्थात् जीवांना जी
पदार्थांची प्रतीति येते, ती पदार्थांच्या स्वरूपानुसार नवून भावनेनुसार येते,
हाच सिद्धांत खरा आहे. आतां याविषयी कोणी कदाचित् असा आक्षेप
घेईल की, “ जीवांना भावनेनुसार विषयप्रतीति होते हें म्हणजे बरोबर
नाहीं. कारण विपला अमृत समजून ते एखाद्याने प्राशन केलें, तरी विष
आपलें ठार मारण्याचें कार्य केल्याशिवाय रहात नाही !. अशा स्थितीत
भावनेनुसार विषयप्रतीति हा सिद्धांत खरा कसा होणार ? पण याचें
समाधान वसिष्ठानी असे केलें आहे कीः—

अमृतत्वं विषं याति सदैवासृतभावनात् ॥३-६०-१७

“ भावना तितक्या तऱ्हेने दृढ झाली असतां विषसुद्धां अमृताप्रमाणेच
जीवनदायी होतें. ” ठार मारणें हा जर विषाचा अचल धर्म असता तर
विषामध्ये कृमि कीटक जिवंत राहू शकले नसते ! अर्थात् आपल्या दृढ
भावनेमुळे ते जिवंत रहातात, असेच म्हणजे भाग आहे. मनुष्यसुद्धां

विधानें मरतो याचें कारण विष हें ठार मारणारें आहे, ही त्याची दृढ भावना होय. दृढ भावना केल्यास दक्षिण गृह्यतात की,

शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंवित्तिवेदनात् ॥ ३-६०-१७

यथाभावितमेतेषां पदार्थानां विजं वपुः ॥

तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमागतम् ॥ ३-६०-१८

“ शत्रूसुद्धा आपला शत्रुस्वभाव टाकून मित्र बनतो, जीवांनी ज्या पदार्थांची जशी जशी दृढ भावना केली असेल, त्या त्या प्रमाणें पदार्थ अर्थ-क्रिया करण्याला समर्थ व्हावे असें परमेश्वराच्या नियतीनें ठरविलें आहे, ” म्हणूनच एखाद्यानें निमेष कल्पाएवढा दीर्घ असावा अशी दृढ भावना केली, तर त्याच्या दृढ भावनेप्रमाणें एक क्षण कल्पाप्रमाणें भातें लागावा यांत सुद्धाचें आश्चर्य नाही. याच्या उलट कल्प क्षणाप्रमाणें आहे, असा एखाद्यानें दृढ अभ्यास केल्यास त्याला त्याप्रमाणें भातें लागतें. भावनेनुसार कालाचें मान बदलत असतें. असा आपल्याला नेहमीं अनुभव येतो. एखादा मनुष्य दुःखी, कष्टी आणि उद्धिप्त झालेला असला, म्हणजे त्याला रात्र कल्पाप्रमाणें दीर्घ वाटते ! सुखाची स्थिति याच्या विरुद्ध असते; म्हणजे सुखाच्या स्थितीत कितीहि काळ लोटला, तरी तो क्षणाप्रमाणें वाटतो, जाग्रतीमध्यें आपला अनुभव अशा तऱ्हेचा असतो, तर स्वप्नाच्या स्थितीत हाच अनुभव कितीतरी पटीनें येत असतो. हरिश्चंद्र राजाला एका रात्रीत वारा वर्षांचा काळ लोटल्याचा अनुभव आला. तसेंच लवण नांवाच्या राजाला चार घटकांच्या अवधीत साठ वर्षांच्या आयुष्याचा उपमोक्ष घेतल्याचा अनुभव आला (या ग्रंथाचा भाग २ रा, लवण राजाची गोष्ट ९ बी) अशा तऱ्हेचीं उदाहरणें पुराणांतून आढळतात. मनुष्या संबंध आयुष्याचा काल म्हणजे सहनशील ब्रह्मदेवाचा एक सुहूर्त व ब्रह्मदेवाचें सर्व आयुष्य म्हणजे महाविष्णूचा एक दिवस होय. यावरून मनाचें सामर्थ्य अचाट आहे यांत शंका नाही.

मनाच्याच सामर्थ्यानें ब्रह्मस्वरूपाची प्राप्ति.

सारांश, मन जवचेतनात्मक असतें संकल्प करीतें. उदाहरणें हा मनाचा

स्वभाव होय. तें जसें दृश्य विषयाच्या अनुसंधानानें जड बनतें, तसें तें सर्व चिद्रूप ब्रह्माचें अनुसंधान करण्यानें चेतनहि बनतें. अशा तऱ्हेनें सर्वत्र त्याला चैतन्याचा अनुभव येऊं लागला कीं, जड जगाचा अनुभव येईनासा होतो. यासाठीं मनुष्यानें मनाचें सामर्थ्य ध्यानांत घेऊन त्याच्या नुसत्या वृत्तींचा विरोध न करितां त्याला परमार्थाच्या पवित्र मार्गांला-लावावें व सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि धारण करावी. असें केलें असतां व्याप्रमाणें कुंभाराच्या प्रत्येक क्रियेद्वारे त्याच्या चाकावरील मातीचा गोळा आपली पूर्व स्थिति टाकून घटाकार बनत जातो, त्याप्रमाणें पौरुषप्रयत्नानें केलेल्या दृढभावने-मुळें मन आपली पूर्वीची जडचेनात्मक स्थिति टाकून देऊन परब्रह्मरूप बनून जातें.

प्रकरण ३१ वे.

‘मी’ कोण ?

या जगातील प्रत्येक प्राणीमात्राला अत्यंत आवडणारा व ‘आपण कधीहि नसावे’ असे ज्याविषयी कोणालाहि कधीहि वाटत नसतं, पण ‘आपण नेहमी असावे’ असेच ज्याविषयी सर्वांना वाटत असतं, असा जो ‘मी’ तो कोण आहे ? हा प्रश्न प्रत्येक मानवाचा मोठ्या जिह्याल्याचा आहे. हा प्रश्न बासिष्ठामध्ये कोणत्या पद्धतीने सोडविला आहे. त्याचा विचार या प्रकरणात केला आहे.

प्रत्येक प्राण्याच्या ठिकाणी क्षणोक्षणी निर्माण होणारा जो ‘मी’ सोच आत्मा आहे ‘अहं ब्रह्मास्मि’ म्हणजे ‘मी ब्रह्म (म्हणजेच आत्मा) आहे,’ असे वेदांतशास्त्रात स्पष्ट सांगितले आहे. असा हा आत्मा म्हणजेच ‘मी’ हा शरीरांत कोठे रहातो ? याचा विचार निरनिराळ्या वाद्यांनी आपआपल्या मताप्रमाणे निरनिराळा केला आहे.

चार्वाकः—देहच आत्मा आहे.

जैनः—देहाएवढा आत्मा आहे.

वेदान्तीः—हा आत्मा देहात रहातो.

शरील चार्वाक व जैन वाद्यांचे मत सदसद्विषेक बुद्धीला सुळीच बटण्यासारखे नाही, म्हणून ते सोडून देऊन वेदान्त्यांच्या दृष्टीने आत्मा देहात रहातो, असे मानून तो देहात कोठे रहातो ? याचा विचार करू.

शरीरातील आत्म्याचे स्थान.

वस्तुतः आत्मा सर्व शरीराला व्यापून राहिलेला आहे, इतकेंच नव्हे तर तो जसा शरीराच्या आंत आहे, तसा तो शरीराच्या बाहेरहि आहे. शरीरांत जो आहे, त्याचा त्या शरीरातील कोणत्या भागाशी निकट संबंध येतो, याचा विचार करणे आवश्यक आहे. आत्मा हृदयात रहातो, असे

हृद्गुहावासि चित्तत्वं मुख्यं सानातनं वपुः ॥ ५-४३-२०.

वासिष्ठांत सांगितलें आहे व याविषयी पुढील वचनेंहि प्रसिद्ध आहेतः—

(१) अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽत्रात्मा

सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः ॥

(२) सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टः ॥ भगवद्गीता ॥ १५-१५.

(३) हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ भगवद्गीता ॥ १८-६१.

ॲरिस्टॉटेलवैहि हेंच मत असून त्यानें पुढील कारणें दिलीं आहेतः—

(१) हृदयांत रोग झाला असतां मनुष्य निश्चयानें मरतो.

(२) भय, शोक, आनंद इत्यादि मनोविकारांनीं हृदयांत तत्क्षणीं खळबळ उडते.

(३) शरीराच्या कोणत्याहि इतर भागापेक्षां गर्भाशयांत प्रथम हृदय तयार होतें.

आत्मा हृदयांत रहात नसून मॅदूत रहातो, असें योगशास्त्रातून सांगण्यांत येतें, पण हें वेदान्तशास्त्राला मान्य नाहीं. आत्मा हृदयांतच रहातो, या सिद्धांताला प्रत्येकाचा अप्रत्यक्ष अनुभव हेंहि मोठें सबळ प्रमाण आहे.

आत्मा हृदयांतच आहे याला प्रत्येक मानवांचा अप्रत्यक्ष अनुभव.

आपण जर एखाद्या माणसाला विचारलें कीं, तूं कोण आहेस ? तर तो लागलीच आपला उजवा हात आपल्या छातीवर (हृदयावर) ठेवून म्हणतो कीं, ' हा मी आहे. ' यावरून त्याला जरी ' हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ' ' हृदयांत परमात्मा (मी) रहातो ' असें जरी प्रत्यक्ष तत्त्वतः माहीत नसलें, तरी पण अप्रत्यक्ष रीतीनें त्याला आपल्या स्वरूपाचें (म्हणजे मीपणाचें) ज्ञान असेतेंच असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. फक्त शास्त्रीय ज्ञानाच्या अभावीं त्याला त्याची ओळख करून घेतां येत नाहीं. म्हणूनच त्याची ओळख कशी करून घ्यावी अर्थातच ' मी कोण ' हें कसें शोधून काढावें ह्या संघवानें वसिष्ठानीं प्रथम जाग्रदादि चार अवस्थांचा सविस्तर विचार केला आहे.

जाग्रदादि अवस्थांचा विचार.

जाग्रत, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या-अशा चार अवस्था मानल्या आहेत. या चारी अवस्थांमध्ये ‘अहम्’ (मी) अवस्थित आहे, असा प्रत्येकाला अनुभव येतो. ‘तुर्य’ अवस्था ही सर्वांच्या अनुभवाची नसल्यामुळे तिचा विचार सध्या सोडून दिला तरी बाकीच्या तीन अवस्थांमध्ये म्हणजे जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति या तिन्ही अवस्थांमध्ये ‘मी’ हा एकच आहे, असे सिद्ध होतं. कारण जो मी इतका वेळ निजलो होतो व जो मी इतका वेळ स्वप्नात होतो, तोच मी आतां जागा झालों आहे, असा अनुभव प्रत्येक मानवाला येत असतो व जर तो मनुष्य शानी असेल तर त्याला मी जो इतका वेळ ‘तुर्य’ अवस्थेत (म्हणजे समाधीत) होतो, तोच मी आतां जाग्रत अवस्थेत आहे, असा अनुभव त्या शानी पुरुषाला येणे शक्य आहे. याबद्दल ‘अहम्’ (मी) जाग्रदादि चार अवस्थांमध्ये आहे असे सहज दिसून येतं. या अवस्थांविषयी बसिष्ठ सांगतात:—

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्यं त्र्ययं रूपं हि चेतसः ॥

घोरं शांतं च मूढं च आत्मचित्तमिहास्थितम् ॥ नि. पू. १२४-३६

घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शांतं स्वप्नमयं स्थितम् ॥

मूढं सुषुप्तभावस्थं त्रिभिर्हीनं मृतं भवेत् ॥ नि. पू. १२४-३७.

यच्च चित्तं मृतं तत्र सत्त्वमेकं स्थितं समम् ॥

तदेव योगिनः सर्वे यत्नात्संपादयन्ति हि ॥ नि. पू. १२४-३८.

यांचा भावार्थ असा:—“ या वरील चार अवस्थांपैकी तीन अवस्था म्हणजे जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्ति या चित्ताच्या आहेत. या तीन अवस्थेत आपले चित्त घोर, शांत, व मूढ असे (त्रिगुणांमुळे) तीन प्रकारचे होऊन राहिले आहे. जाग्रन्मय चित्त घोर, स्वप्नमय चित्त शांत व सुषुप्त भावांत (क्षोभित) असलेले चित्त मूढ होय. या तिन्ही अवस्थांनी रहित असलेले चित्त मृत होय. जे मृत चित्त असते त्यांत केवळ एक शुद्ध अस्तित्व स्थित असते. या सत्त्व नांवाच्या चित्तांत निर्मलतेचे आधिपत्य असते. यामुळे त्यांत आत्मसुखाचा सर्वदाच आविर्भाव होतो, म्हणून योगी मोठ्या यत्नाने त्याचेच संपादन करितात. ”

यावरून चित्ताच्या तीनच अवस्था आहेत. चवथी अवस्था म्हणजे 'तुर्य' ही, चित्ताची अवस्था म्हणता येत नाही. कारण या अवस्थामध्ये मन रहात नसून ते आत्म्यामध्ये विलीन झालेले असते.

या चारी अवस्थांचे वर्णन वासिष्ठांत स्थिति प्र, सर्ग १९ मध्ये करण्यांत आले आहे. ते पुढे दिले आहे.

(१) जाग्रत् अवस्था:—ज्याच्या योगाने प्राणी जिवंत रहातो, असा जीव-धातु शरीरांत असतो. तेज, वीर्य ही त्या जीव-धातूची पर्याय नावे आहेत. हा जीवधातु प्राणवायूने प्रेरित होऊन हृत्सरोवरापासून पाण्याच्या कालव्याप्रमाणे जेव्हा बाहेर पडून अंतर्नाड्यांमध्ये संचार करू लागतो, तेव्हा त्यामध्ये ज्ञान उत्पन्न होते. हे ज्ञान म्हणजेच चित्तरूप संवित् होय. यामध्ये जगत्-भ्रम लीन झालेला असतो. ही चित्तरूप संवित् जेव्हा नेत्रादि शौलकामध्ये पसरून नानाविध आकार आणि विकार यांनी युक्त असलेले शब्दस्पर्शादि आपआपले विषय सर्व इंद्रियांना ग्रहण करण्याविषयी प्रेरणा करिते व सर्व शरीर जेव्हा मन, कर्म व वाणी यांच्या योगाने व्यवहार करू लागते, तेव्हा त्या अवस्थेला 'जाग्रत् अवस्था' असे म्हणतात. सारांश, प्राणवायूने धुवून होऊन जीव वृत्तिरूपाने इंद्रियद्वारा बाहेरचे जग पाहू लागतो. त्या स्थितीला 'जाग्रत् अवस्था' असे म्हटले आहे. या अवस्थेत जीव पुरुषाच्या उजव्या व स्त्रीच्या डाव्या नेत्रांत रहातो, असे उपनिषदांत वर्णन करण्यांत आले आहे.

(२) स्वप्न अवस्था:—सुषुप्तकाळी सौम्य झालेले प्राण जेव्हा चंचल होतात, तेव्हा जीवधातु चलित होतो आणि भोगानुकूल प्राप्तन संस्कारांचा उद्बोध झाल्यामुळे चित्तरूपाने उदय पावतो, पण तो इंद्रियछिद्रांतून वृत्तिरूपाने बाहेर न येता आंतल्या आतच असलेल्या सर्व वासनात्मक जगातील विविध पदार्थांचा अनुभव घेत असतो. या स्थितीला स्वप्न अवस्था असे म्हणतात. या अवस्थेमध्ये कायिक व वाचिक विक्षेपांचा उपशम झालेला असतो.

जाग्रत् व स्वप्न यांमधील फरक.

ज्यांतील अनुभव स्थिर असतो, तिला जाग्रदवस्था आणि ज्यांतील

अनुभव अस्थिर असतात तिला स्वप्नावस्था असं म्हणतात. जाग्रदवस्थेत एकदा पाहिलेला पदार्थ पुनः पुनः दिसत असतो पण स्वप्नात आज पाहिलेला पदार्थ उद्यां दिसत नाही, हाच या दोन अवस्थांतील फरक होय. जाग्रत् आणि स्वप्न या अवस्थांमध्ये स्थिरता आणि अस्थिरता याबाबून दुसरा कोणताहि फरक नाही. स्वप्नसुद्धा स्वप्नसमयी काही वेळ स्थिर असल्यामुळे तें त्यावेळेपुरतें जाग्रत्च असतें. तसेंच जाग्रत् हे जाग्रत्-काळीं अस्थिर असेल तर तें स्वप्नच होय. कारण एखादेवेळीं एखाद्या गोष्टीचा अनुभव जर अगदीं थोडा वेळच आला, तर आपणाला असं वाटतें की ‘आपण स्वप्नात तर नाही ना !’ वेदांत शास्त्राप्रमाणें प्रकृतीच्या विक्षेपात्मक अवस्थेमध्ये या दोन्ही अवस्थांचा (जाग्रत् व स्वप्न) अंतर्भाव होतो.

(३) सुषुप्त अवस्था:—जेव्हां कायिक, वाचिक व मानसिक अशा तिन्ही विक्षेपांचा उपशम होतो, तेव्हां सुषुप्तीचा उदय होतो. या अवस्थेत शरीरक्षोभ नष्ट होऊन जीवघातु शांत होऊन स्वप्न रहातो. समतेस प्राप्त झालेले प्राणवायू हृदयाकाशांत खळबळ उत्पन्न करीत नाहीत व निर्बात गृहामध्ये असलेल्या दीपाप्रमाणें जीवघातु निर्विक्षेप अवस्थेस प्रकाशित करीत असतो. यामुळे शरीरांतर्गत नाड्यांमध्ये संवित् उत्पन्न होत नाही व हृदयाकाशांत कोणत्याहि प्रकारची खळबळ उत्पन्न होत नाही; तसेंच चित्तवृत्ति नेत्रादि रंध्राकडे येत नाही आणि त्या रंध्रांतून बाहेर पडत नाही; अशा अवस्थेला सुषुप्त अवस्था म्हणतात. सुषुप्तकाळीं प्राणवायूची शक्ति फार सूक्ष्म असते म्हणून विक्षेप उत्पन्न होत नाही.

आतां सुषुप्तकाळीं जीव ब्रह्मार्शी मिळून जातो, असं ‘सता सौम्य तदा संपन्नो भवति’ या श्रुतींत सांगितलें आहे. मग सुषुप्तकाळीं जीव दीपवत् असतो हें कसे ? अशी शंका या ठिकाणीं उत्पन्न होणें स्वाभाविक आहे. पण या शंकेचें समाधान असं आहे की, तो जीव या गाढ होपेमध्ये ‘अहं’ या संस्कारासहितच ब्रह्मार्शी मिळून गेलेला असतो; व अशा रीतीने जीवाचा अहंकार अत्यंत सूक्ष्मरूपानें जाग्रत् असल्यामुळे तो ब्रह्मार्शी मिळून गेला, तरी त्याला आत्मसाक्षात्कार होत नाही. यावर असा प्रश्न उत्पन्न होतो की, ‘तीर्णो हि तदा सर्वान्शोकान् हृदयस्य भवति’ म्हणजे

त्याकाळीं हृदयांतील सर्व शोक नष्ट होऊन जीव मुक्त होतो. तसेंच “सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतोभवति” पाण्यात पाणी मिसळून जसें एकरूप होतें, तसा दृष्टा (जीव) ब्रह्मार्थी मिसळून एकरूप होतो. इत्यादि श्रुति-वाक्यांची वाट काय लावावयाची ! तर याचें उत्तर ईश की, मनोहारी उपाधि छीन झाल्यामुळें जीव स्वच्छ होतो आणि स्वाभाविकपणेंच ब्रह्मार्थी एकरूप होतो. एवढाच एक अंश घेऊन श्रुतीनें जीवब्रह्माचें ऐक्य प्रतिपादिलें आहे. भेदवासना विलय पावून जीवब्रह्माचें आत्यंतिक ऐक्य होतें, असें सांगण्याचा श्रुतीचा अभिप्राय नाही.

(४) तुर्यावस्थाः—

अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा ॥

यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते ॥ नि. पू. १२४-२३

नैतज्जाग्रद्वच स्वप्नः संकल्पानामसंभवात् ॥

सुषुप्तभावो नाप्येतदभावाज्जडतास्थितेः ॥ नि. पू. १२४-२४

“ज्या अवस्थेत अहंभाव (मीपणा) म्हणजे जाग्रत व स्वप्न अवस्थेंतील विधेय व अनहंभाव (मीपणाचा अभाव म्हणजे सुषुप्तींतील आवरण) ह्या दोन्ही जीवाच्या उपाधी नाहीशा होतात, त्याचप्रमाणें सत्ता व असत्ता या दोन्ही कल्पनांचा त्याग करून जीव कोठेहि सक्त न होता, सम, स्वच्छ व शांत होतो, या अवस्थेला तुर्य असें म्हटलें आहे. या अवस्थेत संकल्पाचा असंभव असल्यामुळें ती जाग्रत नाही व स्वप्नहि नाही. अज्ञान नसल्यामुळें ती सुषुप्तिहि नाही.” अहंकाराचा परित्याग करून समतेचा उदय झाला असता चित्ताला पाण्यांत टाकलेल्या मिठाच्या खड्याप्रमाणें आत्मस्वरूपांत विलीन करून टाकलें म्हणजे ही तुर्यावस्था आपोआप उदयाला येते. सारांश,

निर्विकल्पा हि चितुर्यं तदेवास्तीह नेतरत् ॥ नि. पू. १२४-३४

‘विकल्पशून्य जी चित् हीच तुर्य अवस्था होय.’

जीवाची स्थूल सूक्ष्म व पर अर्थां तीन रूपे आहेत. स्थूल देह जीवाचें स्थूल रूप आहे. जें संसाराचा उच्छेद होईपर्यंत असतें तें चित्तच जीवाचें

सूक्ष्मरूप आहे. सच्चिदानंद परब्रह्म हें जीवाचें शुद्ध तुर्यपद म्हणजेच परमरूप होय. ‘हें तुर्यपदच मी आहे’ अशी भावना कर व त्या ठिकाणी स्थिर हो असे वसिष्ठ सांगतात.

एतत्तुर्यपदं शुद्धमत्र वंद्यपदोभव ॥

संपरित्यज्य पूर्वे द्वे मा तत्रात्ममतिर्भव ॥ नि. पृ. १२४-२१

“हेंच शुद्ध तुर्यपद आहे, व हेंच तुजें स्वतःचें रूप असल्यामुळें त्या ठिकाणी स्थिर होऊन रहा. बाकीच्या दोन रूपांचा त्याग कर. त्याच्यामध्ये आत्मबुद्धि ठेवूं नकोस.”

या तुर्यावस्थेचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां व्यास व मुनि यांची गोष्ट सांगितली आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा-गोष्ट ३९ वी पृष्ठ २४४-२४५)

‘कोऽहम्’ मी कोण ? याचा विचार

आतां वर वर्णन केलेल्या चारी अवस्थांमध्ये अनुस्यूत असणारा व सर्वांच्या अनुभवास क्षणोक्षणी येणारा ‘मी’ कोण आहे ? याचा विचार उपशम प्र. सर्ग १७ मध्ये केला आहे. मीपणाच्या संबंधानें चार प्रकारचे निश्चय प्रसिद्ध आहेत. त्यांचेकींः—

पहिला निश्चयः—म्हणजे आईवापाहून निर्माण झालेला, चालणारा, बोलणारा, जो आपादमस्तक स्थूल देह तोच मी आहे, हा होय. परंतु या मिथ्या देहाला सत्यत्व देणारा हा निश्चय जीवाच्या वंचाला व निरंतर दुःख देण्यालाच कारणीभूत होतो, म्हणून त्याचा दुष्ट शत्रूप्रमाणें नाश करणेंच योग्य होय.

दुसरा निश्चयः—देह, इंद्रियें वगैरे सर्व स्थूल सूक्ष्म तत्त्वाहून मी निराळा आहे व माझें स्वरूप केशाग्राहूनहि सूक्ष्म आहे, हा दुसऱ्या प्रकारचा निश्चय होय. हा ‘तत्त्वमसि’ या वाक्यातील ‘त्वम्’ पदार्थाच्या शोधनाला उपयोगी असल्यामुळें ज्ञात्या पुरुषांना मोक्षप्रद होतो.

तिसरा निश्चयः—या जगातील अनंत पदार्थांचा आत्मा मी आहे. मी अक्षय आहे व हें सर्व जग मीच आहे. हा तिसरा निश्चय होय. या

निश्चयामुळे आत्म्याच्या परिलिप्त भ्रमाचा निरास आणि 'तत्' पदार्थाचे शोधन होत असल्यामुळे तो निःसंशय मोक्षोपयोगी आहे.

चवथा निश्चयः—मी व हें जग अर्था दोन्ही आकाशाप्रमाणें शून्यरूप आहेत, हा चवथा निश्चय असून तोहि मोक्षसिद्धि देणारा आहे.

सारांश, या चार निश्चयांतील पहिला मलिन भावनेपासून उत्पन्न झालेला असल्यामुळे बंधाला कारण होत असून बाकीचे तिन्ही शुद्ध भावनेपासून उत्पन्न झालेले असल्यामुळे मोक्षप्रद आहेत. हे तिन्ही निश्चय जरी चांगले असले, तरी

सर्वमात्माहमेवेति निश्चयो यो महामते ॥

तत्मादाय विपादाय न भूयो याति मे मतिः ॥ ५-१७-२०.

“त्यांतल्या त्यांत 'मी हें सर्व आहे' हा तिसरा निश्चय मला अत्यंत प्रिय आहे.” असें श्रीवसिष्ठांनीं आपलें मत दिलें आहे. कारण खालीं वर, आजूयाजूला जिकडे तिकडे मीच आहे. उपशम प्रकरण सर्ग ७३ मध्ये वसिष्ठांनीं या निश्चयाचें सविस्तर वर्णन केलें आहे. त्याचा सारांश असा की, मी आकाश आहे, मी सूर्य आहे, मी दशदिशा आहे, मी पाताल आहे, दैत्य मी आहे, देवादि मीच आहे. स्वर्गादि लोक, चंद्रादिकांची प्रभा, दिवस, रात्र, अग्नि, पृथ्वी, समुद्र, वायु, अग्नि व हें अखिल हृदय मीच आहे. मी सर्व दिशामध्ये व्यापून राहिलेला, संकुचितपणाचा सर्व भ्रम टाकून दिलेला, सर्वांतर्थांमीं व सर्वकर्ता असून व्यष्टिसमष्टिभावानें मीच सर्वत्र स्थित आहे.

आनंदरूप आत्मा प्रत्येक प्राण्याचा स्वभाव आहे.

नित्य निरतिशय आनंदरूप आत्मा हाच प्रत्येक प्राणीमात्राचा स्वभाव किंवा स्वरूप आहे; आणि प्रत्येकाला आपला स्वभाव (किंवा स्वरूप) फारच आवडतो, कारण त्यापासूनच आनंद प्राप्त होत असतो, म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीः—

स्वभावप्य सर्वस्मै स्वदत्ते किल सर्वदा ॥ नि.उ. ३९-१९.

अस्वभावे महदुःखं स्वभावे केवलं शमः ॥ नि. उ. ३९-२०.

“हा स्वभाव म्हणजेच प्रत्येकाचा आत्मा. हा प्रत्येकाचा फारच आवडतो, कारण त्या स्वभावस्थितीतच मोठा आनंद होत असतो, व स्वभावाला सोडल्यावर मोठे दुःख प्राप्त होत असते.”

हीच वासिष्ठांतील कल्पना लक्षांत घेऊन विचारण्यांनीं पंचदशीमध्ये आत्मा हा परमप्रेमाला आस्पद आहे असे सांगून त्याविषयीचे प्रेम ‘मा न भूवं हि भूयासमिति प्रेमात्मनीक्षते’ ॥ १-८. मी कधी नसावे असें नसून मी नेहमी असावे, अशा तऱ्हेचे परम प्रेम आपल्या स्वतःसंबंधाने प्रत्येकाच्या ठिकाणीं सतत वास करित असते. आपण नेहमी असावे असें जें घाटते तें आत्मा नित्य अविनाशी असा आहे म्हणूनच घाटत असले पाहिजे, असे म्हणण्यास मुळीच हरकत नाही. म्हणून आत्मा म्हणजे ‘मी’ आहे असें सहज दिसून येईल. आपणाव्यतिरिक्त इतर ठिकाणीं जें आपले प्रेम असतें तें आपल्याकरितांच असतें. ‘आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति’ अशा तऱ्हेचे जें वर्णन उपनिषदामध्ये केलेलें आहे, तेंहि ह्या दृष्टीनेच केलेलें आहे.

‘मी कोण’ या विचाराला वैराग्य व अभ्यास यांची आवश्यकता.

हा वरील ‘मी कोण’ ह्याविषयी केलेला विचारहि जर वैराग्याभ्यास-पूर्वक होत असेल, तरच सफल होतो. अनुरागयुक्त विचार सर्वथा निष्फल होय. या विचारावरोबर इंद्रियजयाचा अभ्यास करित गेले, तरच तो सफल होण्याची आशा आहे, म्हणून बसिष्ठ सांगतात कीं:—

चित्रामृतं नामृतमेव विद्धि चित्रानलं नानलमेव विद्धि ॥

चित्रांगना नूनमनंगनेति वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ४-१८-१९.

‘तोंडाच्या वडबडीत मात्र विवेक पण अंतर्दुर्गामी त्याचा गंधहि नाही, असें असेल तर चित्रांतील अग्निप्रमाणे, असल्या वाचिक विवेकाचा फाडी-मात्र उपयोग नाही ! असला विवेक अविवेकाचा नाश न करितां परिणामी दुःखालाच कारणीभूत होतो.’

नुसता ‘वारा’ हा शब्द कानावर पडल्याने त्याचे अस्तित्व कळत

नसतें, तर त्यासाठी वायूचा अंगाला स्पर्श व्हावा लागतो, त्याचप्रमाणें 'मी विवेकी आहे', 'मी आत्मा आहे' किंवा 'मी ब्रह्म आहे' असें तोंडानें बडबडण्यानें विवेकाची किंवा आत्मसाक्षात्काराची पारख होत नाहीं, तर विषयतृष्णेच्या न्यूनतेवरूनच विवेकाची किंवा शानाची खरी पारख होत असते. वाचिक विवेक म्हणजे खरा विवेक नव्हे तर तो अविवेकच होय, हीच वसिष्ठांची दृष्टि लक्षांत घेऊनच कीं काय तुकाराम महाराजांनीं 'बोलाचाचि भात बोलाचाची कढी' हें जें वर्णन केलें आहे तें अगदीं योग्य दिसतें.

प्रकरण ३२ वें.

परब्रह्म.

मागील प्रकरणांत 'मी कोण आहे' याचा विचार करून 'मी ब्रह्म आहे' असा शेवटी निर्णय केला आहे. आतां या प्रकरणांत या परब्रह्माचा विचार केला आहे. ब्रह्माची थोडक्यांत कल्पना यावी म्हणून वसिष्ठानीं पुढील दोन श्लोकांत त्याच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे:—

यस्मिन्सर्वं यतः सर्वं यत्सर्वं सर्वतश्च यत् ॥
सर्वं सर्वतया सर्वं यत्सर्वं सर्वदा स्थितम् ॥ नि. उ. १८४-४६

यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्माद्यिदम् ॥
येन सर्वं यद्वि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥ ५-८-१२

या बरील दोन श्लोकांचा अर्थ जवळजवळ एकच आहे. त्यांचा तात्पर्यार्थ असा:—'जें जगांतील सर्व वस्तूंचा आधार आहे, सर्व ज्याच्या मालकीचें आहे, जें सर्वांचें उपादान व निमित्त कारण म्हणजे मायबाप आहे. शेवटीं हें सर्व विश्व ज्याच्या करितां आहे. ज्याच्यामुळे हें सर्व विश्व भासत आहे. शेवटीं हें सर्व (विश्व) व्यापत जातें व जें सर्व चराचर जगताच्या रूपानें नटलेलें आहे, असें तें त्रिकालाबाधित परमसत्य-स्वरूप परब्रह्म आहे.' ग्रंथकर्त्यानें अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या परब्रह्माचें स्वरूप समजावून देण्याकरितां मोठ्या कुशलतेनें बरील श्लोकांत व्याकरणांतील प्रथमादि सर्व विभक्तींचा उपयोग केला आहे. परब्रह्माचें वर्णन अमुक एका निश्चित कल्पनेनें करितां येईल, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण तें कोणत्याहि एका विशिष्ट कल्पनेला विषय होत नाहीं.

ब्रह्म अनिवर्चनीय आहे.

म्हणूनच वसिष्ठानीं त्याला अनिर्वचनीय असें पुढील श्लोकांत म्हटलें आहे:—

तशीच हुबेहुब ब्रह्माच्या बाबतीत विचार करणाराची स्थिति होत असते, म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीः—

नच नास्तीति तद्वक्तुं युज्यते चिद्वपुर्वदा ॥

वचैवास्तीति तद्वक्तुं युक्तं शांतमलं तदा ॥ नि. उ. ५३-५

“ब्रह्म चिद्रूप आहे असा विद्वानांचा अनुभव आहे व अश जीवानां हि आपण नेहमीं असावे असे वाटत असल्यामुळे व “जीवो ब्रह्मैव नापरः” या सिद्धांताप्रमाणे ‘ब्रह्म नाही’ असे म्हणता येत नाही व ते अत्यंत शांत असल्यामुळे ‘ते आहे’ असेहि म्हणता येत नाही.” असे जरी असले तरी सत् व असत् यांचे तत्त्व सद्रूपांत पर्यवसान पावते, शून्यामध्यें त्याचें पर्यवसान होत नाही. कारण अभावहि सद्रूपत्वानेंच प्रतीतीला येतो. भूतलावर घट नाही म्हणजेच त्याचा अभाव आहे असे आपण म्हणतो.

ब्रह्म शून्य किंवा अशून्यहि नाही.

याप्रमाणे ब्रह्माला जसे असत् किंवा सत् असे म्हणता येत नाही, त्याप्रमाणे त्याला ‘शून्य’ किंवा ‘अशून्य’ असेहि म्हणता येत नाही.

अनुकीर्णा यथा स्तंभे संस्थिता शालभेंजिका ॥

तथा विश्वं स्थितं तत्र तेन शून्यं न तत्पदम् ॥ ३०-१००७

‘एखाद्या स्तंभावर चित्र खोदण्यापूर्वी. ते चित्र जसे त्या स्तंभांत असते तसे विश्व उत्पन्न होण्यापूर्वी ब्रह्मांत अव्यक्तरूपाने असते. यासाठी ब्रह्म शून्य आहे, असे म्हणता येत नाही. ‘शून्यमाकाशतोऽधिकम् ३-१०-३६’ आकाशाहूनहि ते अधिक शून्य आहे. म्हणून त्या ब्रह्माला अशून्य म्हणता येत नाही. शून्य आणि अशून्य हे शब्द सापेक्ष आहेत. अशून्य या शब्दाच्या अपेक्षेने शून्य शब्दाची कल्पना व शून्याच्या अपेक्षेने अशून्याची कल्पना उत्पन्न होते. परंतु या सापेक्ष कल्पनांपैकी एक कल्पना नाहीशी शाली म्हणजे त्याबरोबर दुसरीहि कल्पना नाहीशी होते. अर्थात् शून्य व अशून्य या कल्पना नित्यसिद्ध ब्रह्मस्वरूपाच्या ठिकाणी लागू पडत नाहीत.

ब्रह्म प्रकाशरूप व अंधकाररूपहि नाही.

ब्रह्म हे प्रकाश व अंधार या दोहोंच्याहि पलीकडे आहे असे बसिष्ठ सांगतात:—

मुक्तं तमःप्रकाशाभ्यामित्येतदजरं पदम् ॥ ३-१०-१८.

“या निर्विकार ब्रह्माच्या ठिकाणी सृष्टीच्या पूर्वी प्रकाश व अंधार हे दोहोंहि नाहीत.” आतां तें प्रकाशरूप कसे नाही तें सांगतात. तेजापासून उत्पन्न होणारा प्रकाश ब्रह्माच्या ठिकाणी सदा सर्वकाल असणें संभवनीय नाही, कारण सृष्टीच्या पूर्वी आणि प्रलयानंतर तेजाचा अभाव होता, तसेंच सूर्य, अग्नि व तारें यांच्या प्रकाशानेहि स्थितिकाली तें परब्रह्म प्रकाशित होणें शक्य नाही. ‘न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः॥’ १५-६ असें भगवद्गीतेंतहि सांगितलें आहे. कारण सूर्यादिकांचें तेज ब्रह्मापासून उत्पन्न होतें व तें सूर्यादिक असेपर्यंतच रहात असतें. आतां त्याच्या ठिकाणी तम (अंधार) कसे नाही तें पाहूं. प्रकाशाचा अभाव म्हणजेच तम (अंधार) असें म्हणतात. हा प्रकाश ब्रह्मापासून उत्पन्न होत असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी प्रकाशाचा अभाव म्हणजे तम (अंधार) असणें शक्य नाही. म्हणून बसिष्ठ सांगतात की:—

स्वानुभूतिः प्रकाशोऽस्य केवलं व्योमरूपिणः ॥

योऽंतरास्ति सतेनैव न त्वन्येनानुभूयते ॥ ३-१०-१७

“आकाशाप्रमाणें निराकार असलेल्या ब्रह्माचा प्रकाश म्हणजेच आत्मस्वरूपाचा अनुभव होय. जो आत्मा आपल्या अंतःकरणांत असतो, त्यानेंच त्याच्या स्वरूपाचा अनुभव येतो. दुसऱ्या कशानेहि येत नाही.

ब्रह्माचीं अनेक नांवें.

ब्रह्माला आत्मा वगैरे संज्ञा दिलेल्या आहेत, त्या तत्त्वतः त्याच्या ठिकाणी नाहीत असे बसिष्ठ सांगतात:—

अवाच्यमनमिव्यक्तमतीन्द्रियमनामकम् ॥ नि. उ. ५२-२७

स्वरूपं नोपदेशस्य विषयो विदुषो हि तत् ॥ नि. उ. ३१-३७

‘हैं ब्रह्म वाणीने वर्णन करून सांगण्यासारखे नाही, प्रत्यक्ष दाखविता येण्याजोगे नाही, त्याला कोणतेही नाव ठेवता येत नाही, ते कोणत्याहि इंद्रियाला विषय होत नाही, म्हणून ते कोणत्याहि विद्वान् पुरुषाच्या उपदेशाला विषय होत नाही ’

आतां ब्रह्म हे अवाच्य कसे आहे, ते पुढील वर्णनावरून दिसून येते:—
“ ब्रह्म स्थूल नाही, सूक्ष्म (अणुरूप) नाही, चेतन नाही, जड नाही; सद्रूप नाही, असद्रूप नाही, एक नाही, अनेक नाही, समीप नाही, दूरहि नाही, आहे असे नाही, नाही असे नाही, ते प्राप्य आहे असे नाही, अप्राप्य आहे असे नाही.” अशा तऱ्हेचे वर्णन उपशम प्र. सर्ग ७२ मध्ये आलेले आहे. यावरून ज्ञानेन्द्रिये आणि मन यांच्या योगाने जे दृश्य अनुभवाला येते त्याच्या पलीकडे-ब्रह्म असून त्याचे स्वरूप अमूर्त एका प्रकारचे आहे अशा तऱ्हेचे निश्चित वर्णन करिता येणे शक्य नाही. हे ब्रह्म प्रयत्नादि प्रमाणांना अगम्य जरी असले तरी ते नाही असे म्हणता येत नाही, कारण ते तत्त्वज्ञानी पुरुषांच्या अनुभवाला येत असते असे वसिष्ठ सांगतात:—

तद्विदा तत्पदस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते ॥

अन्यैः केवलमाज्ञातैरागमैरेव वर्ण्यते ॥ नि. उ. ५२-२९

“ जो ज्ञानी आत्मस्वरूपा स्थित असतो व त्यामुळेच जो सर्व बंधनांतून मुक्त झालेला असतो, त्याला ते तत्त्व (ब्रह्म) अनुभवाला येते. याकीचे परोक्षज्ञानी केवळ शब्दप्रमाणाच्या आधारेनेच त्याचे वर्णन करतात. ”

ब्रह्म एक आहे असेहि म्हणता येत नाही.

ब्रह्म एक आहे का अनेक आहे. याचाहि बरोबर निर्णय करिता येत नाही. कारण:—

सति द्वित्वे किलैकं स्यात्सत्येकत्वे द्विरूपता ॥

कले द्वे अपि चिद्रूपे चिद्रूपत्वात्तदप्यसत् ॥ नि.पू ३३-४

एकाभावादभावोत्र एकत्वाद्वित्वयोर्द्वयोः ॥

एकं विना न द्वितीयं न द्वितीयं विनैकता ॥ नि.पू ३३-५

“जर द्वित्व असेल तर एकावाची कल्पना होते व एकत्व असेल तर द्वित्वाची कल्पना होते. या दोन्ही कल्पना चिद्रूप ब्रह्मामध्येच होत असतात. म्हणूनच ब्रह्मदृष्ट्या या दोन्ही कल्पना असत् आहेत. कारण त्यांना सत्य मानल्यास ब्रह्माच्या चिदेकरसत्वाचा व्याघात होतो. एकावाचाच अभाव असल्यामुळे एकत्व व द्वित्व या दोघांचाहि अभाव होतो. कारण एकावाचून द्वितीय नाही, व द्वितीयावाचून एक नाही. ” असें जरी असले तरी त्या ब्रह्माला वेदामध्ये ‘ एकमेवाद्वितीयम् ’ म्हणजे एकच अद्वितीय असें म्हटलें आहे. परंतु ब्रह्म हें ‘ एकच आहे ’ असें प्रतिपादन करण्याचा वेदाचा हेतु नसून, ब्रह्म हें निराकार व निरवयव असल्यामुळे स्वगत भेदशून्य आहे. कारण तो भेद सावयव पदार्थातच संभवतो. निरवयव ब्रह्मामध्ये संभवत नाही. एकम् एव आणि अद्वितीयम् या तीन पदानां ब्रह्माच्या ठिकाणी क्रमानें स्वगत, सजातीय व विजातीय भेद नाहीत असें सांगितलें आहे.

ब्रह्म आहे किंवा नाही असेंहि म्हणतां येत नाही.

याच तऱ्हेनें ब्रह्माला ‘ आहे ’ किंवा नाही, यांपैकी कांहींच म्हणतां येत नाही. जशी एखादी नवीनच लग्न झालेली मुलगी सासरी गेल्यानंतर आपल्या सासूच्या ताऱ्यांत असते व एखादे वेळीं शेजारची बाई सासूच्या पश्चात् घरी येऊन त्या नवीन मुलीला ‘ ताक असल्यास मला थोडें देतां कां ! ’ असें विचारतांच त्या मुलीच्या मनाची द्विधा स्थिति होते. कारण घरांत ताक आहे. हें तिला माहीत असतें. पण आहे असें म्हणतां येत नाही. कारण तसें म्हटलें तर ती बाई म्हणणार कीं या तर आम्हांला. परंतु सासूच्या परवानगीशिवाय देतां येत नाही. वरें, नाही असें म्हणावें तर घडघडीत घरांत तें असतांना नाही असें तरी कसें म्हणावें ?

* ऋतमात्मा परं ब्रह्म सत्यमित्यादिका बुधैः ॥

कल्पिता व्यवहारार्थं तस्य संज्ञा महात्मनः ॥ ३-१-१२

‘अशा या सत्तत्वालाच ज्ञात्या पुरुषांनीं ऋत, आत्मा पर, ब्रह्म, सत्य अशीं नानाविध नांवे स्वभावतः नसतांहि व्यवहाराकरितां कल्पिलेली आहेत,’ त्याला सांख्य ‘पुरुष’ म्हणतात. वेदांती त्याला ‘ब्रह्म’ असें संबोधितात. विज्ञानवादी त्यास ‘विज्ञानमात्र’ असें म्हणतात व शून्यवादी त्याला ‘शून्य’ म्हणतात.

ब्रह्माचा स्वभाव.

ब्रह्माला दिलेली ही वरील नांवे जशीं कल्पित आहेत तसा ब्रह्माचा स्वभाव तरी काय आहे? याविषयी कांही नकी सांगतां येत नाही, असें बसिष्ठ सांगतातः—

ब्रह्मणः कःस्वभावोऽसाविति चक्षुं न युज्यते ॥

अनंते परमे तस्ये स्वत्वास्वत्वात्यसंभवात् ॥ नि. उ. १०-१४

“ब्रह्माचा कोणता स्वभाव आहे हे कांही सांगतां येत नाही, अनंत अशा परमतत्त्वामध्ये स्वत्व (आपलेपणा) व अस्वत्व (परकेपणा)

* ऋतम्—उत्कृष्ट प्रमाण जे श्रुति त्यावरून याची प्राप्ति होते म्हणून त्याला ‘ऋत’ असें म्हटलें आहे.

आत्माः—अतति व्याप्नोति सःआत्मा । सर्वाला व्यापून टाकतो म्हणून आत्मा.

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाप्ति विषयानिह ।

यच्चास्य संततोभावस्तस्मादात्मेति कथ्यते ॥ इति व्यासोक्तिः ॥

परम्—सत्यतोक्त्याविधित्वात् । सत्यपणाच्या उत्कर्षाची अवधि म्हणून परम्.

ब्रह्मः—बृंहकत्वात् । सर्वांत मोठें असल्यामुळे ब्रह्म.

सत्यः—यथाशास्त्रं विद्वद्विरनुभूयमानम् । शास्त्राला अनुसरून विद्वानांना अनुभव येतो म्हणून सत्य.

याचा अत्यंत अभाव असल्यामुळे त्या ठिकाणी स्वभाव हा अन्य आहे असे निरूपण करता येत नाही.”

सारांश, अभावाची अपेक्षा करणारा जो भाव त्याचाहि ब्रह्मामध्ये असंभव असल्यामुळे त्या अनंत तत्त्वात स्वभावादिक दुष्कीना अवकाशच मिळत नाही. स्वत्व (आपलेपणा) व भाव (अस्तित्व) हे स्वतः सिद्ध असल्यामुळे ‘ स्वभाव ’ हा शब्दप्रयोगच होऊ शकत नाही. यावरून असे दिसून येते की, ब्रह्माचा अमूक एक निश्चित स्वरूपाचा स्वभाव आहे, असे म्हणता येत नाही, म्हणून उपनिषत्कारांनी ‘ नेतिनेति ’ अशा तऱ्हेने सर्वांचा निषेध करून शेवटी ज्याचा निषेध करिता येत नाही, ‘ निषेधावधिभूतं ब्रह्म ’ सर्व पदार्थांचा निषेध केल्यावरच जे शिल्लक रहाते, ते ब्रह्म असे ठरविले आहे.

ब्रह्माचे वर्णन.

ब्रह्म कसे आहे याची थोडीशी कल्पना येण्याकरिता वसिष्ठांनी भगवद्गीतेप्रमाणेच ब्रह्माचे वर्णन खालील श्लोकांत केले आहे :—

सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥

सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ नि. उ. १४-९

सर्वेन्द्रियगुणैर्मुक्तं सर्वेन्द्रियगुणान्वितम् ॥

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ नि. उ. १४-१०

वाहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥

सूक्ष्मत्वात्तद्विज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ नि. उ. १४-११

“ त्याला सर्व बाजूंनी हात पाय आहेत; सर्व बाजूंनी डोळे, मस्तक व मुखे आहेत. सर्व बाजूंनी कान आहेत; आणि तेच या लोकां सर्व व्यापून राहिले आहे. ते सर्व इंद्रियांच्या गुणांनी राहित पण सर्व इंद्रियांच्या गुण-ग्रहणशक्तींनी युक्त आहे. ते (सर्वापादन) असक्त म्हणजे अलग असूनहि

* अशाच तऱ्हेचे श्लोक थोड्याफार फरकाने भगवद्गीतेत अ. १३ मध्ये १३, १४ व १५ असे आले आहेत.

सर्वांना धारण करणारे; आणि निर्गुण असूनहि गुणांचे उपभोग घेणारे आहे. तें सर्व भूतांच्या आंत व बाहेरहि आहे; अचर आहे आणि चरहि आहे; सूक्ष्म असल्यामुळे तें अविद्येय आहे; अशुद्ध्या तें दूर आहे व विवेकदृष्ट्या अगदीं जवळ आहे.”

अणीयसामणीयासं स्थविष्टं च स्थवीयसाम् ॥

गरीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च श्रेयसामपि ॥ नि. उ. ३५-१६

“ हें ब्रह्म सूक्ष्माहूनहि अति सूक्ष्म, स्थूलाहूनहि अती स्थूल, गुरु (जड) पदार्थाहूनहि अतीशय जड व श्रेष्ठाहूनहि श्रेष्ठ आहे. ” अशाच तऱ्हेचें वर्णन ‘ अणोरपि धणीयान् महतोऽपि महीयान् ’ असें ध्रुतीमध्ये केलेलें आहे. त्याच्यापुढें हें जें आकाश आहे, तें अणूजवळ जसा महान् मेरुपर्वत स्थूल दिसावा तसें स्थूल दिसतें. अशा प्रकारचें तें सूक्ष्म आहे. तसेंच ज्याच्यासमोर हें जगत् परमाणूप्रमाणें दिसतें व कोठें तर सुळीच दिसत नाहीं, अशा प्रकारचें तें परम स्थूल आहे.”

ब्रह्मार्थे स्वरूप.

उत्पत्ति प्र. सर्ग १० श्लोक ३८ ते ५४ मध्ये वसिष्ठांनीं ब्रह्माच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें आहे. त्याचा सारांश पुढें दिला आहे :—

समाधीच्या वेळीं दृश्यजग आणि द्रष्टा लीन झाल्यावर जें साक्षीमावानें उत्तें तेंच ब्रह्मार्थे स्वरूप होय. वायु वगैरेचा शरीराला स्पर्श झाला असतां स्पर्शादि विषयांचें ज्ञान न होतां नुसतें स्फुरण पावणारें जें चित्ताचें रूप तेंच ब्रह्मस्वरूप होय. समाधीमध्ये निरोध केल्यावर विषयवृत्तींचा ध्वज झाला असतां मनाच्या स्वरूपाचा नाश होतो व नंतर जें स्वयंप्रकाश सद्रूप वस्तु शिल्लक रहातें तेंच त्या ब्रह्मार्थे स्वरूप होय. अन्नमयादि कोशांच्या आंत असलेली चैतन्याची आनंदस्थिति, भूतप्रपंचाचा सारभूत जो आदित्यात्मक प्रकाश व अमूर्त प्रपंचाचें सारभूत जें आकाश या दोहोंमध्ये असलेली चैतन्याची ‘ सत् ’ स्थिति व चाक्षुषादि इंद्रियवृत्तींच्या पलीकडे असणारी अंतःकरणाची ‘ चित् ’ स्थिति अर्थात् सच्चिदानंदरूपता हेंच ब्रह्मार्थे स्वरूप होय. योग्याच्यासाठीं माहिती नसणाऱ्या पुरुषांना ब्रह्मार्थे स्वरूप समजून देण्याकरितां वसिष्ठांनीं खालील श्लोकांत दृष्टांत दिले आहेत—

अस्वप्नाया अनंताया अजडाया मनस्थितेः ॥

यद्रूपं चिरनिद्रायांस्तत्तदानघ शिष्यते ॥ ३-१०-४३.

स्थावराणां हि यद्रूपं तच्चेद्वोधमयं भवेत् ॥

मनोबुद्ध्यादिनिर्मुक्तं तत्परेणोपमीयते ॥ ३-१०-५३.

“ स्वप्नरहित व जाड्यरहित अशा अनंत निद्रेप्रमाणें मनाची जी समस्थिति तें ब्रह्माचें स्वरूप होय. स्थावर पदार्थाचें अचल स्वरूप तें मनबुद्ध्यादि रहित आणि बोधमय होईल, तर त्याची परब्रह्माच्या स्वरूपाशी तुलना करता येईल.”

ब्रह्माच्या अनुभवाचें स्थान.

देशाद्देशांतरं दूरं प्राप्तायाः सविदो वपुः ॥

निर्भेशेणैव यन्मध्ये तद्रूपं परमात्मनः ॥ ३-४-१९.

“ भिन्न भिन्न स्थानी असलेल्या वस्तूंची जाणीव होत असतां मध्यंतरीं जो अल्प काल जातो, त्या वेळची जी मोकळी म्हणजे वृत्तिशून्य स्थिति तेंच परमात्म्याचें स्वरूप होय. म्हणजेच तेथे ब्रह्माचा अनुभव येतो.”

ब्रह्माचें ठिकाणीं अज्ञदृष्ट्या भेदाची कल्पना.

ब्रह्म हें ‘ एकमेवाद्वितीय ’ आहे म्हणजे त्याचें ठिकाणीं स्वगत, सजातीय व विजातीय भेद नाहींत, असें तें एकजिनसी असलें, तरी त्याच्या संबंधानें उपदेश करण्याकरितां त्याच्या ठिकाणीं वाच्यवाचकादि भेद मानावा लागतो. म्हणून हा जो भेद ब्रह्माच्या ठिकाणीं अद्वैत ग्रंथां-

* (१) स्वगत भेदः—स्वतःच्या ठिकाणीं होणारा भेद, जसें अवयवाहून म्हणजे आपल्या देहाहून हस्तपादादि अवयव निराळें.

(२) सजातीय भेदः—जातीच्या दृष्टीनें होणारा भेद, जसें एका देहाहून दुसरा देह निराळा.

(३) विजातीय भेदः—भिन्न जातीमुळे होणारा भेद, जसें वृक्ष पाषाणादिकाहून देह निराळा.

तून मधून मधून आदळतो तो मूढ लोकांच्या दृष्टीने स्वीकारलेला आहे, असे वसिष्ठांचे म्हणणे आहे:—

अप्रबुद्धदशां पक्षे तत्प्रबोधाय केवलम् ॥

वाच्यवाचकसंबंधकृतो भेदः प्रकल्प्यते ॥ ३-१००-४.

काचिद्वा कलना यावन्न नीता राघव प्रथाम् ॥

उपदेश्योपदेशधीस्तावन्नोके न शोभते ॥ ३-९५-५.

अतो भेदद्वशादीनामंगीकृत्योपदिश्यते ॥

ग्रहोदमेते जीवा चै चेति वाचामयंक्रमः ॥ ३-९५-६.

“अप्रबुद्ध लोकांच्या अज्ञानाचा पक्ष लक्षांत घेऊन त्यांना या अध्यात्म विषयाची समजूत व्हावी, अशा हेतूनेच वाच्य वाचक, गुरु शिष्य इत्यादि शास्त्रीय भेद शिष्टांनी कल्पिलेले आहेत. कांहींतरी दुसरी कल्पना (द्वैताची कल्पना) स्वीकारली नाही, तर उपदेश्य व उपदेशक या दोन शब्दांची जगांत कांहींच घोभा रहाणार नाही, यासाठी लोकांच्या भेददृष्टीचा अवलंब करून हे ब्रह्म आणि हे त्यापासून उत्पन्न झालेले जीव अशी दीन किंवा शोचनीय कल्पना ग्रहण करून उपदेश करण्याची शास्त्राची पद्धत आहे.”

आतां अशा तऱ्हेचा अभ्युपगम्यवाद* आपला सिद्धांत लोकांच्या मनावर ठसविण्यासाठी शास्त्राने अंगीकारलेला असला तरी शास्त्र या वादाचा अखेरीस निरासच करीत असते. याच दृष्टीने ‘तन्न तन्न’ या धृतीने ब्रह्म व्यतिरिक्त सर्व वस्तूंचा निरास किंवा निशेध करून शेवटी ‘ब्रह्म एकच आहे’ असा अद्वैताचा सिद्धांत केला आहे.

* अभ्युपगम्यवादः—लोकांची असलेली समजूत कांहीं वेळ गृहीत धरून चालणे.

प्रकरण ३३ वें.

ब्रह्मदृष्टि (ब्रह्माची दृष्टि).

आतांपर्यंत जो ब्रह्माचा विचार केला, तो आपल्या स्वतःच्या दृष्टीनें म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीच्या दृष्टीनें केला. आतां याच्यापुढें जो या प्रकरणांत विचार केला आहे तो ब्रह्माच्या दृष्टीनें केला आहे. म्हणजेच ब्रह्माला दृष्टि आहे अशी कल्पना करून त्याच्या दृष्टीनें जगाचें स्वरूप कसें आहे याचा विचार केला आहे. ब्रह्माचें स्वरूप कसें आहे याचा विचार मागील प्रकरणांत सविस्तर करण्यांत आलाच आहे. ब्रह्म कसें आहे हें समजावून देणें जरी अशक्य नसलें तरी फारच कठीण आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं, कारण त्याचें असेंच काहीं विलक्षण स्वरूप आहे कीं, प्रत्यक्ष वेद देखील त्याचें प्रत्यक्ष वर्णन करूं शकत नाहीं. म्हणूनच ‘यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह’ म्हणजे मनासह वाणी ब्रह्मापर्यंत जाऊं शकतच नाहीं. कारण तें ‘अनाख्यम्’, ‘अनाभिव्यक्तम्,’ अशातऱ्हेचें आहे. म्हणून त्याच्या वाचर्तित विद्वान लोक मौनच धारण करतात. ‘गुरोस्तु मौनं व्याख्यानम्’ गुरूचें ब्रह्माविषयी मोठें व्याख्यान म्हणजे मौनच होय, असें म्हटलें आहे. असें जरी असलें तरी या ब्रह्माचें विधिमुखानें (प्रत्यक्ष) वर्णन करितां येत नाहीं. असें जरी असलें तरी अज्ञ पुरुषांना त्याची कांहींतरी कल्पना येण्याकरितां श्रुतीनें ‘नेतिनेति’ असा सर्व दृश्य पदार्थांचा निषेध करून ‘निषेधावविभूतं ब्रह्म’ म्हणजे ज्याचा शेवटीं निषेध करितां येत नाहीं तेंच ब्रह्म, असा मोठा मार्मिक उपदेश केला आहे. उपदेशाचा विषय जें ब्रह्म तोंच आपला प्रत्येकाचा आत्मा असल्यामुळें त्याचा निषेध होऊं शकत नाहीं. सर्व मिथ्या पदार्थांच्या निषेधाची पराकाष्ठाच ब्रह्म आहे, त्यामुळें निषेधमुखानें सर्व पदार्थांचा बाध करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या ब्रह्माचा लक्षणेन उपदेश करितां येतो. सर्वांचा बाध झाल्यावर त्या बाधाला जाणणारें जें तत्त्व अवशिष्ट रहातें, तेंच ब्रह्म आहे, तोंच आत्मा आहे’ असा उपदेश करितां येतो तो ऐकून शिष्य सर्व

अनात्म वस्तूंचा 'हैं मी नव्हे' असें समजून घेऊन त्या सर्वांचा वाच करितों' आणि शेवटी तो वाच करणाराच स्वतः स्वरूपानेंच अवशिष्ट रहातो अशा तऱ्हेनें जोपर्यंत या ब्रह्मानें स्वरूप साक्षात् अनुभवाला आलें नाहीं' तोंपर्यंत हैं सर्व दृश्य जगत् मासल्याशिवाय रहाणार नाहीं. अशा अर्थाचें वर्णन निर्वाण प्र. पूर्वाब्धे सर्ग २ मध्ये श्लोक ३०-३५ मध्ये केले आहे, त्याचा सारांश पुढें दिला आहे:—

जोंपर्यंत अज्ञानाची कल्पना आहे, जोंपर्यंत 'मी ब्रह्म आहे' अशी भावना उदयाला आली नाहीं, जोंपर्यंत या जगज्जालामध्ये आस्था आहे तोंवर चित्तादिकांचा विभ्रम असतो. जोंपर्यंत देहाला मी म्हटलें जातें व जोंपर्यंत या दृश्यजगांतील पदार्थांमध्ये 'हा माझा' अशी आस्था वाळगिली जाते, तोंपर्यंत चित्तादिकांचा भ्रम असतो. जोंवर सज्जनसंगतीनें पूर्णता प्राप्त झालेली नसतें; व जोंवर मूर्खपणा खीण झालेला नसतो, तोंवर हैं नीच चित्त असते. जोंवर ही भूवनादिकांची भावना ययार्थज्ञानाच्या सामर्थ्यानें आंतून शिथिल झाली नाहीं, तोंवर चित्तादिक स्पष्टपणें भासणारच. जोंवर अशरूपी अंधत्व असतें, विषयांच्या आशेनें परवशता असते, जोंपर्यंत हृदयरूपी वनांत आशारूपी विपाचा वास सर्वत्र पसरलेला असतो, तोंवर श्रेष्ठ विचाररूपी चकोर पक्षी त्यांत मुळींच प्रवेश करित नाहीं.

सारांश, या दृश्य जगाचें मान अज्ञानामुळें होत असतें, पण हैं अज्ञान सूर्याच्या ठिकाणीं जसा अंधार नाहीं त्याप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं नसल्यामुळें ब्रह्माच्या दृष्टीनें जगत् म्हणून कांहीं आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. आतां ब्रह्माला दृष्टि आहे, अशी कल्पना करून ब्रह्म जगाकडे कोणत्या दृष्टीनें पहातें, असा प्रश्न केल्यास त्याचें उत्तर असें की, सूर्य ज्याप्रमाणें शून्य आकाशाला पहातो, त्याप्रमाणें ब्रह्म जगाकडे पहातें, अर्थात् आपल्या स्वरूपांत जग मुळींच नाहीं असें तें पहातें.

ब्रह्म निर्विकारी.

याच तऱ्हेनें ब्रह्माच्या दृष्टीनें विकार म्हणून कांहीं नसल्यामुळें ब्रह्म निर्विकारी आहे. विकार म्हणजेच अन्ययामाव किंवा रूपांतर होय. पाण्याचें

बर्फ किंवा वायु यासारखे आकारांतर नव्हे, विकाराची व्याख्या वसिष्ठानीं अशी केली आहे कीं,

अपुनःप्रागवस्थानं यत्स्वरूपविपर्ययः ॥

तद्विकारादिकं तात यत्क्षीरादिषु वर्तते ॥ नि. पू. ४९-२.

“ दुधाचें एकदां दही बनलें म्हणजे पुनः त्याचें दूध बनत नाही, त्याप्रमाणें पदार्थाच्या स्वरूपामध्ये असा बदल होतो कीं परत त्याला मूळची अवस्था प्राप्त होत नाही, अशा स्थित्यंतराला विकार असें म्हणतात. ” अशातऱ्हेचा विकार ब्रह्माच्या ठिकाणीं संभवत नाही, म्हणून ब्रह्माच्या दृष्टीनें विकार म्हणून कांहीं आहे असें म्हणतां येत नाही, एकंदर जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते व नश्यति असें हे सहा विकार आहेत. ते सर्व ह्या दृश्य पदार्थानाच प्राप्त होत असतात. ब्रह्माच्या ठिकाणीं ह्या विकारांचा मुळींच संबंध नाही; कारण ते निराकार, निरवयव, एक आणि नित्य आहे असें वसिष्ठ सांगतातः—

आत्मात्वाद्यंतमध्येषु समः सर्वत्र सर्वदा ॥

स्वमप्यन्यत्वमायाति नात्मतत्त्वं कदाचन ॥ नि. पू. ४९-८.

अरूपत्वात्तथैकत्वाच्चित्यत्वाद्यमीश्वरः ॥

वशं भावविकाराणां न कदाचन गच्छति ॥ नि. पू. ४९-९.

“ आत्मा, आदि, अंत व मध्य या अवस्थांमध्ये सर्वत्र व सर्वदा सम म्हणजे एकसारखा आहे. त्यामुळे तो स्वभावतःहि अन्यत्वास प्राप्त होत नाही, हा ईश्वर निराकार, एक व नित्य असल्यामुळे केव्हांहि भाव-विकारांच्या आधीन होत नाही. ” म्हणूनच हें ब्रह्म सृष्टीच्या पूर्वी, मध्ये व शेवटीं अनादि, अनंत व निर्विकार असेंच असतें.

अशा रीतीनें ब्रह्माच्या दृष्टीनें विचार केल्यास एका ब्रह्माशिवाय दुसरे कांहींच नाही व, तें ब्रह्म आपण आहों अशी दृष्टि धारण केली तर या प्रपंचांत सुख, दुःख, यातना, त्रास भोगण्याचा प्रसंग कधीहि येणार नाही. ही दृष्टि कोणत्या प्रकारची असते, त्याचें वर्णन वसिष्ठानीं नि. प्र. पू. सर्ग ११ मध्ये विस्तृत केलें आहे. त्याचा थोडक्यांत सारांश असा

आहे:—ब्रह्माच्या दृष्टीने विचार केल्यास शत्रु, मित्र, सुख, दुःख या सर्व कल्पनांचा आहेत. कारण एका ब्रह्माशिवाय दुसरे काहीच नाही. हे अद्वितीय ब्रह्मच आहे. आतां जर ब्रह्म मज्ज ब्रह्माचे अप्रिय करणारे असेल तर ते ब्रह्म माझा शत्रु होईल. पण तसे नाहीच. म्हणूनच ह्या ब्रह्मदृष्टीने माझ्या ठिकाणी रागद्वेषाची प्राप्तीच नाही. कारण सर्व जर ब्रह्म आहे, तर रागद्वेष कोणामुळे होणार ? मरणहि ब्रह्मच आहे व या मरण ब्रह्मामध्ये देहब्रह्म यद्वच्छेनें सुसंगत झाले असता दुःख करण्याचे काय प्रयोजन ! तरंगाचा नाश झाला तरी पाण्यातील एकहि बिंदु नाश पावत नाही. शरीराच्या नाशाने ब्रह्माच्या नाशाची कल्पना कशी होणार ? कारण पाण्याहून तरंग जसे भिन्न नसतात त्याप्रमाणे ब्रह्माहून शरीरादिक भिन्न नाहीत. जो जलाचा थेंब, जो तुपार, जी लाट, जो मोठा तरंग, जो फेस व जी लहानशी लहर, ते सर्व पाण्यातील पाणीच आहे. त्याप्रमाणे जो देह, जो इंद्रियांचा व्यापार, जे भोग्य विषय, जी संरक्षि व विपक्षि, हर्षविकारादि भावना बगैरे सर्व ब्रह्मामध्ये ब्रह्मच आहे.

अशा तऱ्हेची ब्रह्मदृष्टि अज्ञानी माणसाच्या ठिकाणी - निर्माण न झाल्यामुळे त्याला सर्व जगत् दुःखमय भासते असे वसिष्ठ सांगतात:—

अज्ञस्य दुःखौघमयं क्षस्यानंदमयं जगत् ॥

अंधं भुवनमंधस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ॥ नि. पू. ११-३३

“अज्ञ पुरुषाला जग दुःखमय व अज्ञानी पुरुषाला आनंदमय भासते, अंधळ्याला सर्व जग अंधळे वाटते व द्योलस माणसाला प्रकाशमय वाटते.”

अशा तऱ्हेची ब्रह्मदृष्टि उत्पन्न न होण्याचे कारण वैराग्याचा अभाव असे वसिष्ठांनी शेवटी सांगितले आहे.

या ब्रह्म दृष्टीसंघर्षाने वसिष्ठांनी निर्वाण प्र. उ. सर्ग ३९ मध्ये आपल्या स्वतःच्या संघर्षाने वर्णन केले आहे. ते पुढे योडक्यांत दिले आहे:—

* अशा तऱ्हेचे धीतुकाराममहाराजांनी ‘ आंधळ्याला जग सारेची आंधळे ’ असे वर्णन केले आहे.

“ मी केवल ब्रह्मरूप आहे, त्यामुळे या संसारातील सर्व जीव माझ्यामध्ये वायूतील स्पंदप्रमाणे आपल्या सर्व व्यवहारासह राहतात. स्वप्न पहाणाऱ्या पुरुषांचे स्वप्न जसे त्याहून भिन्न नसते त्याप्रमाणे त्यांचा सद्रूप आत्मा मी आहे. निद्रित पुरुषाच्या स्वप्नाप्रमाणे खरोखर ते संसारी जीव अविद्यमानच आहेत. त्यांच्याशी माझा जो व्यवहार होतो, तो ब्रह्मामध्ये अवस्थित असलेले ब्रह्मच आहे. तथापि त्याच्या दृष्टीने मी त्यांना उपदेश करित आहे, असे दिसते. ते जर मला अशा दृष्टीने पहात असतील, तर खुशाल पाहोत. मला त्यांच्याशी कांही कर्तव्य नाही. आत्म्यामध्ये अमोदर मी ग्दणून कोणी निराळा नाही, मग माझा उपदेशादि व्यवहार कोठचा ? ही सर्व ब्रह्मसत्ताच पसरलेली आहे. ही माझी बाणीमुद्रा ब्रह्मरूप असून तुमच्यासाठीच उदय पावते.”

प्रकरण ३४ वें.

ब्रह्मच जगत्.

आतांपर्यंत जो विचार केला त्याबद्दल असें दिसून येतें कीं, अव्यक्त मनाचें व्यक्त स्वरूप म्हणजेच जग होय व मन म्हणजे आत्म्याच्या स्पंदशक्तीचें स्पष्ट स्वरूप असल्यामुळे ब्रह्मच जगत् आहे असें बसिष्ठ सांगतात :—

ब्रह्मवृंहैव हि जगज्जगच्च ब्रह्मवृंहणम् ॥ नि. पू. २-५१.

“जगत् ही ब्रह्माचीच मोहामुळे झालेली वृद्धि आहे व ज्ञान झाल्यावर जगत् ब्रह्मस्वभावानेंच व्यापलेलें आहे, असें कळून येतें.” हीच गोष्ट बसिष्ठानीं खालील श्लोकांत आणखी स्पष्ट करून सांगितली आहे:—

आत्मैव स्पंदते विश्वं वस्तुजातैरिवोदितम् ॥

तरंगकणकलोलैरनंतत्वंबुधाविव ॥ ५-७२-२३

यदिदं किंचिदाभोगे जगज्जालं प्रदृश्यते ॥

तत्सर्वममलं ब्रह्म भवत्येतद्व्यावस्यितम् ॥ नि. पू. ११-१६

“समुद्राच्या ठिकाणी तरंग, बिंदु लाटा इत्यादि अनेक रूपानें समुद्राचें जलच जसें विलास पावत असतें, तसें विश्वांतील अनंत वस्तूंच्या रूपानें आत्माच विलसत असतो. हें जे कांहीं विस्तीर्ण जगज्जाल दिसत आहे, तें सर्व निर्मल ब्रह्मच आहे.” जलाचा येव व तुषार, लाट, मोठा तरंग, फेंस हें सर्व जसें पाण्यामध्यें पाणीच आहे त्याप्रमाणें देह, इंद्रियाचे व्यापार, भोग्यविषय, संगति, विपत्ति ते सर्व ब्रह्मामध्यें ब्रह्मच आहे. सारांश

पाताले भूतले स्वर्गे तृणे प्राण्यंदरेऽपिच ॥

दृश्यते तत्परं ब्रह्म चिद्रूपं नान्यदस्ति हि ॥ नि. पू. २-२८

“ पाताळांत, भूतळी, स्वर्गांत, तृणामध्ये, प्राण्यामध्ये व दुसऱ्याहि सर्वाठिकाणीं तें विद्रुप परब्रह्मच सर्वरूपानें दिसतें. याहून अन्य कोहीं नाहीं. ” सृष्टीच्या पूर्वी हें जगत् ब्रह्मांत अव्यक्तरूपानें नेहमीं असतें म्हणूनच तें सृष्टीच्या वेळीं त्यामध्ये प्रकट होतें असें वसिष्ठ सांगतातः—

फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान् ॥

वृक्षयोजे यथावृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितम् ॥ ३-१००-१०

सूर्यकान्ते यथा चन्द्दिर्यथा क्षीरे घृतं तथा ॥ नि. पू. ९-५२

चिदन्तरस्ति त्रिजगन्मरीचे तीक्ष्णता तथा ॥ नि. पू. २-१२

अनुत्कीर्णा यथा पङ्क्तं पुत्रिकाचाथ दारुणि ॥

यथा वर्णा मपीकल्के तथा सर्गाः स्थिताः परे ॥ ३-६१-२४

“ फल, पुष्प, लता, पत्र, शाखा, रूंध आणि मुळ यांनी युक्त असलेला वृक्ष जसा बीजामध्ये सूक्ष्मरूपानें असतो, त्याप्रमाणें हें जग ह्या ब्रह्मामध्ये सूक्ष्मरूपानें असते, सूर्यकान्ते यथा चन्द्दिर्यथा क्षीरे घृतं तथा ॥ नि. पू. ९-५२, भिरचीमध्ये जसा तिखटपणा त्याप्रमाणें हें सर्व त्रैलोक्य ह्या चिदात्म्यामध्ये आहे. मातीच्या ठिकाणीं बाहुली व लाकडाच्या ठिकाणीं प्रतिमा कोरून काढण्यापूर्वी जशी अव्यक्तरूपानें असते, किंवा काळ्या रंगामध्ये त्याच्या योगानें पुढें रेंव्हाटल्या जाणाऱ्या चित्रांतोळ निरनिराळ्या रंगाच्या जशा छटा असतात, त्याप्रमाणें या सर्व सर्गपरंपरा उत्पत्तीपूर्वी परब्रह्मामध्येच स्थित असतात. ”

ब्रह्म आणि जगत् परमार्थतः एकच आहेत.

पारमार्थिक सत्यतेमध्ये ब्रह्म व जगत् दोन्ही एकरूपच आहे. म्हणून ब्रह्माप्रमाणें जगहि सत्यच आहे पण तें जगाच्या स्वरूपानें मात्र सत्य नाहीं. ब्रह्म एक असून जगामध्ये जणू अनेक बनलें आहे असें भासतें. पण विवेकदृष्ट्या ब्रह्माचें अद्वितीयत्वच सिद्ध होतें. ब्रह्म एक असूनहि त्याच्याविरुद्ध नानातऱ्हेचे स्वभाव अथवा रूप धारण करीत असतें, असें मोठे मार्मिक वर्णन वसिष्ठानां नि. प्र. उ. सर्ग ३६ (श्लोक ६-१३) मध्ये केलें आहे. त्याचा सारांश असा आहे :-

“हं एकच ब्रह्म जगाच्या रूपाने अनेकाकार होऊन राहिले आहे. ब्रह्म परिपूर्ण आहे. तरी परिच्छिन्न (संकुचित) असल्यासारखे भासते. ते शुद्ध आहे, तरी अशुद्ध असल्यासारखे दिसते. ते शून्य नसतां प्रलय-कालीं शून्यासारखे भासते व सृष्टीच्या वेळीं शून्य असूनहि अशून्यासारखे भासते, देशकालतः जरी ते व्यापक असले तरी परिच्छिन्न असल्या-सारखे भासते. असा जरी त्या ब्रह्माच्या ठिकाणी परिच्छिन्नतेचा भास झाला, तरी ते स्वरूपतः अपरिच्छिन्नच आहे. ते मूलचे निर्विकार, पण उपाधीमुळे विकारपावणारेसे दिसते. ते सम व शान्त असूनहि विषम व अशान्त असल्याचा अनुभव येतो. ते वस्तुतः सद्रूप असूनहि असत् असल्यासारखे भासते. कारण ते दिसत नाही. ते तत्त्व आहे. पण अतत्त्वा-सारखे दिसते. त्याच्यामध्ये विभाग नाही पण पदोपदी विभागाचा अनुभव येतो. त्यांत जाड्य नाही तरी ते जडासारखे दिसते. वस्तुतः ते निर्विषय आहे. तथापि विषयरूपाने प्रतीत होते. त्याला अंश नाहीत तरी सांश असल्यासारखे दिसते. भगवान् श्रीकृष्णाने गीतेमध्ये “ममैवांशोजीव-लोके जीवभूतः सनातनः” जीव हा माझा अंश आहे, असे सांगितले आहे. ह्यांत अहंकार नाही. तथापि हा मी असे प्रत्येक जीव म्हणतो. ते अविनाशी असून क्षणभंगुर आहे असे भासते, त्याच्यामध्ये कलंक नाही, तरी ते कलंकित दिसते. ते अज्ञेय आहे, तरी ज्ञेयासारखे प्रतीत होते. स्वयंप्रकाश असूनहि गाढ अंधकाराप्रमाणे व पुरातन असूनहि नवीन असल्यासारखे भासते. परमाणुहूनहि सूक्ष्म असले तरी ते आपल्या स्वरूपांत हजारों ब्रह्मांडांना धारण करिते. वंचरहित असूनहि अनेक वंचनांनी युक्त, अनेक प्रकारांनी दिसत असले तरी अद्वितीय, मायारहित असूनहि विविध मायारूपी किरण समुदायांनी परिवेष्टित झालेला जणुं काय दूरचे असे हें ब्रह्म आहे.

ब्रह्माची सत्ता म्हणजेच जगाची सत्ता.

जगाच्या रूपाने भासणे हा जणुं ब्रह्माचा स्वभावच आहे, असे वासिष्ठाचे म्हणणे आहे व ते त्यांनी पुढील श्लोकांत स्पष्ट सांगितले आहे:-

ब्रह्मच जगत्

एषण्व स्वभावोऽस्या यदेवं भाति भासुरा ॥ नि. उ. १९१-१०
एतत्तु स्वप्नसंकल्पनगरेष्वनुभूयते ॥ नि. उ. १९१-११

“असं जगाच्या रूपाने भासणे हा या चितीचा (ब्रह्माचा) स्वभावच आहे व ही गोष्ट स्वप्न, मनोराज्य यांमध्ये अनुभवास येते.” इतकंच सांगून वसिष्ठ स्वस्थ वसले असं नसून त्यांचे पुढे असेहि म्हणणे आहे की, ब्रह्मस्वरूपामध्ये नेहमी ब्रह्मांडांची सत्ता आहेच. चिदाकाशामध्ये अगणित ब्रह्मांडे सतत उत्पन्न होत असतात, रहातात व विलीन होतात.

ब्रह्मांडाशिवाय चिदाकाश केव्हांहि असू शकत नाही.

संनिवेशं विना सत्ता यथा हेम्नो न विद्यते ॥

तथा जगद्दहंभावं विना नेशस्य संस्थितिः ॥ नि. उ. १६-४३

चित्सत्तैव जगत्सत्ता जगत्सत्तैव चिद्वपुः ॥ ३-१४-७५

काहीतरी आकार प्राप्त झाल्यावांचून सौन्याची सत्ता जशी सिद्ध होत नाही, त्याप्रमाणे जगत्, अहंभाव, यावांचून ईश्वराची (ब्रह्माची) सत्ता सिद्ध होत नाही. चैतन्याची (ब्रह्माची) सत्ता म्हणजेच जगाची सत्ता व जगाची सत्ता म्हणजेच चैतन्याचे शरीर.”

याबद्दल ब्रह्माची सत्ता म्हणजेच जगाची सत्ता असं वसिष्ठांचे म्हणणे आहे. या सिद्धांताच्या पुष्टीकरिता त्यांनी अनेक दृष्टांत दिले आहेत. त्यांपैकी योडे पुढे दिले आहेत:—

ब्रह्म ह्ये आकाश व जग ह्ये त्याचे शून्यत्व, ब्रह्म हा वायु व जग हा त्याचा स्पंद, ब्रह्म हा सूर्य व जग ही त्याची ऊष्णता, इत्यादि अनेक दृष्टांतांची मोठी मालिका उताते प्र. सर्ग ३ मध्ये पहावयास मिळते. या सर्व दृष्टांतांबद्दल असं दिसून येते की, पदार्थाचे स्वभाव जसे पदार्थाहून निराळे नसतात, त्याप्रमाणे जगत् हा ब्रह्माचा स्वभाव आहे, असं मानल्यामुळे ते ब्रह्माहून मुळीच निराळे नाही. जग ह्या शब्दाचा अन्य लोकांच्या दृष्टीला भासणारा अर्थ सोडून दिला तर जग आणि ब्रह्म यांच्या वास्तविक स्वरूपांत मुळीच भिन्नता नाही. यास्तव, एकच सत् चित्

आनंदरूप ब्रह्मच जगाच्या रूपाने मासत आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

ब्रह्माचा अलितपणा.

जगाची उत्पत्ति, स्थिति व प्रलय इत्यादिकांनी परब्रह्मामध्ये यत्किंचित्हि फरक होत नाही. त्याच्या पूर्णतेमध्ये जग थोडीहि अधिक भर घालीत नाही व त्याच्या पूर्णतेतून काही काढूनहि घेत नाही; तर त्याचे स्वयंसिद्ध पूर्ण स्वरूप जसेच्या तसेच रहात असून जग त्याच्यांत व्यापार करीत असूनहि त्याचा ब्रह्माला थोडाहि स्पर्श होत नाही, असे बसिष्ठ सांगतात:—

स्वाधारैर्युदैः स्वस्थैर्न स्पृष्टं गगनं यथा ॥

चिस्थैः सर्गैश्चिदाधारैर्न स्पृष्टा चित्परा तथा ॥ ४-२६-५

यथा पयासि वीचीनामुन्मज्जननिमज्जनैः ॥

न जलान्यत्वमेवं हि भावाभावैः परे पदे ॥ नि. उ. १९७-२

“ मेघांना आकाशाचा आधार आहे व ते आकाशांत रहात असूनहि जसा त्यांचा स्पर्श आकाशाला होत नाही; म्हणजेच मेघांतून पडणाऱ्या पर्जन्याच्या योगाने आकाश जसे ओले होत नाही, त्याप्रमाणे जगाच्या घडामोडी ब्रह्माच्या आधारावर व ब्रह्मामध्येच होत असूनहि त्यांचा ब्रह्मावर काहीच परिणाम होत नाही. जलामध्ये तरंगांचा सारखा उद्वेग व लय जरी होत असला तरी जलामध्ये जसा काहीहि निरालेपणा उत्पन्न होत नाही, त्याप्रमाणे ब्रह्मामध्ये जगांच्या सारख्या घडामोडी चालू असल्या तरी त्याच्या स्वरूपांत यत्किंचित्हि फरक होत नाही.

ब्रह्मच जडचेतनात्मक जगत्.

चिद्रूप ब्रह्मच जडचेतनात्मक जगाच्या रूपाने बनलेले आहे. तेच द्रष्टा व दृश्य झाले आहे असे बसिष्ठांनी खालील श्लोकांत स्पष्ट केले आहे:—

विभाग एव दृश्यत्वं द्रष्टृत्वं चैव गच्छन्ति ॥

एतच्च कल्पनं स्वप्नपुरादिष्वनुभूयते ॥ नि. उ. ५४-८

याचा भावार्थ: “ब्रह्माचा जीवभावाने विभाग होतो, ही कल्पना जेव्हा गृहीत घरली गेली, तेव्हा ते एकच ब्रह्म चिदंशप्राधान्याने द्रष्टा होतं व सर्वदश प्राधान्याने चिद्रूपाळा आच्छादित करून दृश्य बनतं. व्याप्रमाणे स्वप्नांत व्यावहारिक जीवाहून प्रतिभासिक जीवाचा विभाग झाला असता निद्रेने आच्छादित झालेला व्यावहारिक जीवच स्वप्नांतील जीवाला दिसणान्या पदार्थरूपास प्राप्त होतो; तसेच ब्रह्म जड दृश्य बनतं.”

यावरून एक चिद्रूप ब्रह्म जडचेतन रूप जगत् बनलं आहे, असे स्वप्न-दृष्टाताने युक्तीने सिद्ध केलं आहे. जसा एकच जड रंग चित्रांतील मनुष्यासारखे चेतन पदार्थ व पापाण वृक्षासारखे जड पदार्थ बनलेला असतो; तसेच एकच ब्रह्म जडचेतनाच्या म्हणजे दृश्यद्रष्टयाच्या रूपाने बनलेलं आहे.

प्रकरण ३५ वे.

दृश्य जगाची सत्यता.

एकंदर सत्यतेचे तीन प्रकार करण्यांत आले आहेत. एक प्रातिभासिक सत्यता, दुसरी व्यावहारिक सत्यता व तिसरी पारमार्थिक सत्यता. प्रातिभासिक सत्यता व्यावहारिक सत्यतेवर आधारलेली आहे. जसे व्यवहारांतील सत्य दोरीवर, प्रातिभासिक सर्व मासत असतो. म्हणून दोरीच्या दृष्टीने सापाला सत्यत्व नाही. व्यावहारिक सत्यताहि पारमार्थिक सत्यतेवर आधारलेली आहे. व्यवहारांतील भाषणारे सर्व पदार्थ पारमार्थिक सत्य ब्रह्मावर अधिष्ठित आहेत. म्हणूनच या जगांतील पदार्थ आपल्याला जसे दिसतात तसेच ते खरोखर असतात असे वसिष्ठ मानीत नाहीत; कारण खऱ्या सत्यतेचे लक्षण म्हणजे 'शाश्वत टिकून राहणे' त्या नुसत्या भाषणाऱ्या पदार्थांच्या ठिकाणी लागू पडत नाही. जगांतील सर्व पदार्थ आज ना उद्यां केव्हा तरी नाश पावणारेच असतात. सत्य हा शब्द सत् म्हणजे असे जे ह्या मूळ घातूपासून झालेला आहे. म्हणून सत्याचा स्वभाव जो 'अस्ति' (आहे) त्याच्या विरुद्ध असणारा 'नास्ति' (नाही) हा स्वभाव कसा घारण करील ! म्हणूनच वसिष्ठ सांगतात की,

यदस्ति तस्य नाशोऽस्ति न कदाचन राघव ॥ ३-४-६२.

‘ जे आहे त्याचा केव्हाहि नाश होत नाही. ’ भगवद्गीता देखील हेच तत्त्व प्रतिपादन करते.*

याच सिद्धांतावरून ‘ खऱ्याला मरण नाही ’ अशी म्हण पडली आहे.

पारमार्थिक सत्य.

वसिष्ठांनी खऱ्या सत्याचे (पारमार्थिक सत्याचे) स्वरूप समजावून देण्याकरिता पुढील लक्षणें सांगितली आहेत:—

* नाभायोविद्यते सतः ॥ (भ. गी. २-१६). सत्त्वा अभाव (नाश) केव्हाहि होत नाही.

आदावंते च यच्चित्यं तत्सत्यं नाम नेतरत् ॥ ५-५-९.

आदावंते च यत्सत्यं वर्तमाने सदैव तत् ॥ ४-४५-४५.

आदावन्ते च यच्चास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥ ४-४५-४६.

आदावंते च यच्चास्ति कीदृशी तस्य सत्यता ॥ ५-५-९.

“ जें आदि अंती नित्य असतें, तेंच सास्तविक सत्य होय, ह्याहून निराळें असें सत्य नाही. जें आदि अंती सध्य असतें, तें वर्तमान कालीहि सत्यच असतें, जें आदि अंती नसतें ते वर्तमान कालीहि नसतेंच, जें आदि अंती नसतें, त्याला कसली सत्यता ? ”

मांडुक्पोपानिपदावरील गौडपोदांच्या “ आदावंते च यच्चास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ” या कारिकेंतहि अशा तऱ्हेचीच व्याख्या केली आहे. म्हणून वसिष्ठ शेवटीं असा निर्णय करितात कीं,

यादृगाद्यन्तयेर्वस्तु तादृगेय तदुच्यते ॥

मध्ये यस्य यदन्यत्वं तदवोधाद्विर्जृम्भितम् ॥ नि.पू. ४९-७.

“ आदिअंती वस्तूचें जें स्वरूप तेंच त्याचें खरें स्वरूप होय, मध्यें जो निराळेपणा प्रतीतीला येतो त्याचें कारण अज्ञान होय.”

हें जें वर सत्याचें लक्षण सांगितलें आहे, तें पारमार्थिक सत्याचेंच आहे; कारण हें लक्षण एका ब्रह्माच्या ठिकाणीच लागू पडतें, म्हणूनच ब्रह्माला ‘ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ’ ह्या श्रुति वाक्यांत ‘ सत्य ’ असें म्हटलें आहे.

‘ ॐ तत् सत् इति निर्देयः ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ’ भ. गी. १७-२३.

ह्या मगवद्गीतेंतील श्लोकार्थांत ‘ सत् ’ ह्या नांवानें ब्रह्माचा निर्देय केला आहे. जगांतील सर्व दृश्य पदार्थांना अशा वरील लक्षणानें सत्य म्हणतां येत नाही, कारण हे सर्व पदार्थ उत्पन्न होतात व नाश पावतात. असें जरी असलें तरी दररोज अनुभवाला येणाऱ्या या सर्व जगांतील पदार्थांना सर्वशः असत्य असें म्हणतां येणार नाही, म्हणूनच ह्या सर्व पदार्थांना ‘ मिथ्या ’ किंवा ‘ भ्रांतिमात्र ’ असें वसिष्ठानीं म्हटलें आहे. भ्रमामध्ये भासलेल्या पदार्थांमध्ये सत्यपणा आहे व असत्यपणाहि आहे.

सत्यपणा अधिष्ठानाचा आहे व असत्यपणा मुळीच नसल्यामुळे त्याचा विचार करण्याचें कारणच नाही. उदाहरणार्थ, दोरीवर भासलेल्या सर्पामध्ये सत्यपणा आहे व असत्यपणाहि आहे. सत्यपणा सापाच्या अधिष्ठानाचा म्हणजे दोरीचा आहे. म्हणजेच ' साप आहे ' या वाक्यांतील ' आहे ' या शब्दानें दर्शविलेलें अस्तित्व (सत्यपणा) हें दोरीचें आहे व सापाचें नुसतें भासणें हा असत्यपणा सापाचा आहे. असत्यपणा खरा नसल्यामुळे साप नाहीसा झाल्याबरोबर तो नाहीसा होतो. यावरूनच वसिष्ठानीं जगाला ' मिथ्या ' किंवा ' सदसन्मात्र ' म्हणजे घड खरेंहि नाही व खोटेंहि नाही, असें म्हटलें आहे; पण वास्तविक हें वसिष्ठाना मुळीच मान्य नाही. कारण हें सर्व जगत् ' असत् ' आहे असें ते मानणारे आहेत. म्हणूनच त्यांना जगाच्या मिथ्यावादापेक्षा ' असत्वाद ' किंवा ' अजातवाद ' हा अधिक मान्य आहे. अजातवादाचें स्वरूप तेवीसाव्या प्रकरणांत सबिस्तर सांगितलें आहे. हा अजातवाद सर्वमान्य होणारा नसल्यामुळे वसिष्ठानीं ह्या जगाचें स्वरूप सांगण्याकरितां मिथ्यावाद (मायावाद) जरी पत्करला असला तरी या वादानेंहि अजातवादानें मिळणारें फल प्राप्त होतें.

जग सदसदात्मक आहे.

आतां वसिष्ठानीं हा सदसदात्मक वाद कोडे आणि कसा मानला आहे याचा विचार करूं. प्रथम वसिष्ठ म्हणतात कीं जग खरेंहि नाही व खोटेंहि नाहीः—

एवं न सन्नासदिदं भ्रांतिमात्रं विमःसते ॥ ३-४४-४७

न तत्सत्यं नचासत्यं रज्जुसर्पभ्रमोयथा ॥ ३-४४-४९

न सत्यं नच मिथ्यैव स्वप्नजालमिवोत्थितम् ॥ नि.पू.११४-२०

हें जग सत् नाही व असत्हि नाही तर केवळ भ्रांतिमात्र भासत आहे. रज्जूच्या ठिकाणीं झालेल्या सर्पाच्या भासाप्रमाणें हें जग सत्यहि नाही व असत्यहि नाही. स्वप्नांतील जगाप्रमाणें हें जग सत्यहि नाही व मिथ्याहि नाही.

आतां यापुढें बसिष्ठ म्हणतात कीं जग सत् व असत्हि आहे.

सती वाऽप्यसती तापनयेव लहरी चला ॥

मनसैद्रियजालार्थाजगती प्रवितन्यते ॥३-१-१९

असत्यमस्यैर्यवशात्सत्यं संप्रतिभासतः ॥

यथास्वप्नस्तथाचित्तं जगत्सदसदात्मकम् ॥ ३-६५ ५

असत्यमेव सत्याभं प्रतिभानमिदं स्थितम् ॥ ३-५४-२१

“ मनानें निर्माण केलेलें जग सूर्याच्या प्रखर उजेडांत भासणाऱ्या मृग-जलाप्रमाणें सत् आहे व असत्हि आहे. जसें स्वप्न स्थिर नसल्यामुळें, असत्य आहे व भासतें यामुळें, सत्यहि आहे; तसें जग सदसदात्मक आहे. हें जग असत्य असूनहि सत्यासारखें भासतें. म्हणून त्याला प्रतिभान असें म्हणतात.” या सर्व वर्णनावरून बसिष्ठांनीं जगाला सदसदात्मक म्हणजे भ्रांतिमात्र असेंच शेवटीं ठरविलें आहे.

पयं तावदिदं विद्धि दृश्यं जगदिति स्थितम् ॥

अहंचेत्याद्यनाकारं भ्रांतिमाद्यमसन्मयम् ॥ ४-१-२

“ जगद्रूपानें स्थित असणारें हें अखिल दृश्य आणि अहं म्हणजे ह्याला पदाणारा द्रष्टा हीं सर्व भ्रांतिमात्र, निराकार आणि असन्मय आहेत असें समज. ”

इदं दृश्यमभ्रभ्रांतिर्नन्वविद्येति चोच्यते ॥

वस्तुतो विद्यतेनैवा तापनद्यां यथा पयः ॥ नि. उ. ५२-५

“ ह्या दृश्य भ्रांतीलाच अविद्या असें म्हणतात. वस्तुतः मृगजलाच्या नदी-मध्ये जसें जल नसतें, त्याप्रमाणें ही अविद्या मुळींच विद्यमान नाहीं. ” म्हणून हिला ‘ न विद्यते ’ (असत नाहीं) ह्या व्युत्पत्तीने अविद्या असें म्हटलें आहे. ह्या अविद्येला माया ‘ या मा सा माया ’ म्हणजे जी नाहीं ती माया असेंहि म्हटलें आहे. वस्तुतः ही माया मुळींच नाहीं, जोंपर्यंत हिच्या खरेपणाचा विचार केला नाहीं तोंपर्यंतच ती भासत रहाते. ही माया कोठून कशी उत्पन्न झाली ! या गोष्टीचा विचार करीत न बसतां ती नाहींशी कशी होईल याचाच अगोदर विचार केला पाहिजे, असें बसिष्ठांचें मत आहे.

जग हें भ्रांतिमात्र आहे असें जरी असलें तरी तें तसें आहे असें समजून घेऊन ज्यानें आत्मज्ञान संपादन केलें नाहीं त्याला हें जग खरेंच भासणार. अशाच तऱ्हेचें वर्णन वसिष्ठांनीं उत्पात्ति. प्र. सर्ग ४२ मध्ये श्लोक १ ते ६ मध्ये केलें आहे. तत्त्ववेत्त्याच्या दृष्टीनें जगत् मिथ्या असतें, परंतु ज्याची वृत्ति परब्रह्मस्वरूपांत स्थिर झालेली नाहीं, अशा मूढ पुरुषांना हें जगत् वज्राप्रमाणें दृढ व परमार्थ सत्य वाटते. लहान मुलाला वेताळाची (बागुलबोवाची) भीति मरणप्राय दुःख देते त्याप्रमाणें हें जग वस्तुतः मिथ्या असतां हि अज्ञानी मनुष्याला तें खरें भासतें. सूर्याचे किरण मृग-जलाचा आभास उत्पन्न करून मृगांना भ्रमविषयास कारणीभूत होतात, त्याप्रमाणें अज्ञानी मनुष्याला हें भ्रामक जग सत्य भासतें. स्वप्नांतील मरण खरें नसतां हि सत्य भासतें, त्याप्रमाणें मूढ मनुष्यांना हें जगत् सत्य वाटून सुख-दुःखप्रद होतें. सुवर्णाचें स्वरूप ज्याला माहीत नाहीं, त्याला सुवर्णाचें कांढें सुवर्णाच्या रूपानें न दिसतां कड्याच्या रूपानेंच दिसतें, अर्थात् कड्यामध्ये सुवर्णच आहे, दुसरें कांहीं नाहीं, हें त्याच्या लक्षांत येत नाहीं; त्याचप्रमाणें नगरें, मंदिरें, पर्वत, वृक्ष, हत्ती इत्यादि नानाविध वस्तूंच्या अस्तित्वामुळे रमणीय भासणारें हें जग अज्ञ मनुष्याच्या दृष्टीनें सत्य दिसतें. जग हें दृश्य व आपण त्याचे द्रष्टे ही भावना त्याच्या चित्तांत बद्धमूल झालेली असते. सर्व जग ब्रह्मरूप आहे हा विचारहि त्याच्या मनाला शिवत नाहीं. तत्त्वतः विचार केला असतां असें दिसून येतें कीं, जग हें मायेचें कार्य आहे. पण मायाच मुळीं मिथ्या असल्यामुळे तिनें कार्य जो प्रपंच तोहि मिथ्या आहे, याला प्रमाण वसिष्ठ सांगतात—

अयं प्रपंचो मिथ्यैव सत्यं ब्रह्माहमद्वयम् ॥

अत्र प्रमाणं वेदांतागुरवोऽनुभवस्तथा ॥ २-२१-२५

“ हा प्रपंच मिथ्या आहे, एक ब्रह्म मात्र सत्य आहे व तेंच आपण आहोंत, या सिद्धांताला मुख्य प्रमाण उपनिषदे. ‘अहं ब्रह्माऽस्मि’ अशा स्वरूपाचा आत्मा साक्षात्कार ज्यांच्या कृपेनें होतो ते गुरु दुसरें प्रमाण आणि अखेरीस आपला स्वतःचा अनुभव (आत्मप्रतीति) हें तिसरें प्रमाण होय. ”

प्रकरण ३६ वें.

आनंदाचें वसतिस्थान.

आनंदाचें वसतिस्थान शोधून काढण्याच्या अगोदर सुख दुःखाच्या स्वरूपाचा विचार करूं.

सुखदुःखाचें स्वरूप.

महाभारतामध्ये सुखदुःखाचें लक्षण असें सांगितलें आहे कीः—

यदिष्टं तत्सुखं प्राहुः द्वेष्यं दुःखमिहोच्यते ॥ शांतिपर्व २१५-२७.

“ जें कांहीं आपणास इष्ट असतें, तें सुख आणि आपण ज्याचा द्वेष करतो म्हणजे जें आपणास नकोसह होतें, तें दुःख ” असें सुखदुःखाचें लक्षण महाभारतातील पराशर गीतेंत केलेलें आहे. पण तें विचारांती पूर्ण निर्दोष होत नाहीं. कारण, ह्याठिकाणीं इष्ट या शब्दाचा अर्थ इष्ट वस्तु असाहि होऊ शकेल. यामुळे इष्ट पदार्थांसहि सुख म्हणण्याचा प्रसंग येईल, पण सुख किंवा दुःख हे पदार्थांचे धर्म नाहींत. उदाहरणार्थ, तहान लागली असता आपणास पाणी जरी इष्ट आहे तरी पाणी या पदार्थास ‘सुख’ असें नांव देता येत नाहीं. तसें होईल तर नदीच्या पाण्यांत बुडणारा मनुष्य सुखांत बुडाला असें म्हणावें लागेल. पाणी पिण्यानें जी इंद्रियतृप्ति होते तें सुख होय; म्हणून नैयायिकांनीं ‘अनुकूल वेदनीयं सुखम्’ जी वेदना आपल्याला अनुकूल असते तें सुख आणि ‘प्रतिकूल वेदनीयं दुःखम्’ जी वेदना आपल्याला प्रतिकूल असते तें दुःख अशा व्याख्या देऊन सुख व दुःख या एक प्रकारच्या वेदना ठरविल्या आहेत. या वेदना जन्मसिद्ध आहेत. वेदांत ग्रंथांतून या सुखदुःखाचे तीन प्रकार केले आहेत. (१) आधिदैविक, (२) आधिभौतिक व (३) आध्यात्मिक. या सुख-दुःखांपैकीं दुःख कोणासच नको व प्रत्येक प्राण्याला सुख किंवा आनंद हवा असतो व तें कसे मिळेल व दुःख कसे टळेल यासाठीं रात्रंदिवस त्याची घडपड चालू असते. परंतु हा आनंद खरा कोटून मिळतो हें न

समजल्यामुळे तो त्याला भलत्याच ठिकाणी पोचतो. पण त्याचा परिणाम असा होतो की, त्याला खरा आनंद मिळण्याऐवजी दुःखच पदरी पडते. आपली सर्व बाजूंनी चांगली मरमराट झाली म्हणजे आपण सुखी होऊ, पण हा सगळा निध्वळ भ्रम आहे. आपातरमणीय म्हणजे बरबरा मनोहर दिसणारे, परंतु अखेरीस खात्रीने थय पावणारे असे हे सर्व विषयभोग मनुष्य सतत भोगीत राहिला तरी त्यापासून त्याला असे कोणते शाश्वत सुख मिळणार आहे? “ये हि संस्पृशजा भोगाः दुःख-योनय एव ते” (भग० गीता ५-२२). विषय आणि इंद्रिये यांच्या संयोगापासून प्राप्त होणारे भोग दुःखालाच प्रसवणारे आहेत. हे शब्दादि विषय भोग विषयाच्या परिणामासारखे परिणाम निर्माण करणारे आहेत. वर्तमान काली दिसणाऱ्या सर्व पदार्थांच्या डोक्यावर नाश बसलेला आहे. रम्य पदार्थांच्या बोकाई अरम्यता बसलेली आहे, आणि सुखाच्या मागे दुःखाचा सधेमिरा लागला आहे. रौरवादि नरकांत दुःख असते हे खरे; पण एका दृष्टीने ते संसारांतील दुःखापेक्षा ये, कारण नरकांतील दुःख एकदा अंगवळणी पडले म्हणजे त्या दुःखाची तीव्रता तितकी मासत नाही. परंतु संसारांतील दुःख सुखाभास मिश्रित असल्यामुळे अत्यंत दुःसह होतात. संसारांत काही थोडेसे सुखहि अनुभवास येते, पण त्याचा परिणाम दुःखातच होत असल्यामुळे सर्व सुखेहि दुःसह दुःखेच आहेत, असे म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून बसिष्ठ सांगतात की,

सुखान्येवातिदुःखानि चरं दुःखान्यतो मुने ॥

दृढदुःखवदंतत्वात्दुःखयति सुखानि माम् ॥ नि. उ. २४-५.

“संसारांतील दुःखमिश्रित सुखापेक्षा दुःखपरंपरा पत्करली, कारण ही सुखे फार वेळ टिकत नाहीत व शेवटी त्याचा परिणाम दुःखातच होतो, म्हणून संसारांत सुख न मिळता सारखी दुःखेच प्राप्त होत गेली तर चांगले.” परंतु तसे होणे शक्य नाही, कारण “सुखस्यानंतरं दुःखं दुःखस्यानंतरं सुखम्” सुखामागून दुःख व दुःखामागून सुख अशा तऱ्हेने हे चक्राकार भ्रमण या संसारांत सतत चालू असते. परंतु दुःखामधील सुख धाणिक असते. म्हणून बसिष्ठांनी संसार हा दुःखमय आहे, असे

सांगितलें आहे. ही प्रपंचांतील- क्षणिक सुखें देखील वस्तुतः दुःखेंच आहेत, पण त्यांनीं सुखाचें पांघरूण घेतलें आहे, त्यामुळें मधूनमधून सुखाचा भास होत असतो. म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं:—

सुखरूपाणि दुःखानि नाशनायैव पश्यथ ॥ नि. उ. ४३-१७

“अशा तऱ्हेच्या सुखापासून शेवटीं मनुष्याचा नाशच होणार असें तुम्हीं लक्षांत ठेवा. ” वसिष्ठ आणखी सांगतात कीं:—

संसारपच दुःखानां सीमांत इति कथ्यते ॥

तन्मध्ये पतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५-९-४२.

“संसार म्हणजे दुःखाची पराकाष्ठा असें म्हणतात, तेव्हां अशा संसारामध्ये पडलेल्या देहामध्ये सुखप्राप्ति कोठून होणार ? ”

संसारांतील सुखाचा क्षणिकपणा.

आतां संसार हा असार आहे व त्यात मुळींच सुख नाही, असें जर असेल तर सर्व लोक संसारामध्ये आसक्त कां होतात ? असा प्रश्न उत्पन्न होतो. याचें उत्तर वसिष्ठ असें देतात कीं, संसारामध्ये सुख आहे, पण तें क्षणिक आहे व पुढील प्रत्येक क्षणीं तें कमी कमी होत जातें.

यथा प्राप्तिक्षणे वस्तु प्रथमे तुष्टये तथा ॥

न प्राप्त्येकक्षणादूर्ध्वमिति कोनानुभूतवान् ॥ नि. पू. ४४-२

“वस्तूची जेव्हां प्राप्ति होते तेव्हां त्या प्रथमक्षणी ती जशी संतोष देते तशी त्याच्या पुढच्या क्षणीं देत नाही. याचा अनुभव कोणाला आलेला नाही ? ” यावरून संसारांतील सुख क्षणिक आहे व तें दुःखापासून उत्पन्न झालेलें व शेवटीं दुःखांत पर्यवसान पावणारें असल्यामुळें तें नसल्यासारखेंच आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. आतां हें क्षणिक सुख तरी कसें निर्माण होतें याचा विचार करूं.

इष्ट वस्तूची इच्छा झाली असतां जो आनंद प्राप्त होतो तो प्रिय, मोद

समजल्यामुळे तो त्याला भलत्याच ठिकाणी शोधित सुटतो, पण त्याचा परिणाम असा होतो की, त्याला खरा आनंद मिळण्याऐवजी दुःखच पदरी पडते. आपली सर्व बाजूंनी चांगली भरभराट झाली म्हणजे आपण सुखी होऊं, पण हा सगळा निध्वळ भ्रम आहे. आपातरमणीय म्हणजे खरवर मनोहर दिसणारे, परंतु अलेखीय खात्रीने क्षय पावणारे असे हे सर्व विषयभोग मनुष्य सतत भोगित राहिला तरी त्यापासून त्याला असे कोणते शाश्वत सुख मिळणार आहे ? “ ये हि संस्पर्शजा भोगाः दुःख-
योनय एव ते ’ (भग० गीता ५-२२). विषय आणि इंद्रिये यांच्या संयोगापासून प्राप्त होणारे भोग दुःखालाच प्रसवणारे आहेत, हे शब्दादि विषय भोग विषयांच्या परिणामासारखे परिणाम निर्माण करणारे आहेत. वर्तमान काली दिसणाऱ्या सर्व पदार्थांच्या डोक्यावर नाश बसलेला आहे. रम्य पदार्थांच्या बोकांनी अरम्यता बसलेली आहे, आणि सुखाच्या मार्गे दुःखाचा ससेमिरा लागला आहे. रौरवादि नरकांत दुःख असतं हें खरें; पण एका दृष्टीनें तें संसारांतील दुःखापेक्षा यें, कारण नरकांतील दुःख एकदां अंगवळणी पडलें म्हणजे त्या दुःखाची तीव्रता तितकी भासत नाही. परंतु संसारांतील दुःखें सुखाभास मिश्रित असल्यामुळे अत्यंत दुःसह होतात. संसारांत कोणी थोडेसें सुखहि अनुभवत येतें, पण त्याचा परिणाम दुःखांतच होत असल्यामुळे सर्व सुखेंहि दुःसह दुःखेंच आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाही. म्हणून बसिष्ठ सांगतात की,

सुखान्येवातिदुःखानि चरं दुःखान्यतो मुने ॥

दृढदुःखवदंतत्वाद्दुःखयति सुखानि माम् ॥ नि. उ. २४-५.

“ संसारांतील दुःखमिश्रित सुखापेक्षां दुःखपरंपरा पत्करली, कारण हीं सुखें फार वेळ टिकत नाहीत व शेवटीं त्याचा परिणाम दुःखांतच होतो, म्हणून संसारांत सुख न मिळता सारखीं दुःखेंच प्राप्त होत गेलीं तर चांगलें. ” परंतु तसें होणें शक्य नाहीं, कारण “ सुखस्यानेतरं दुःख दुःखस्यानेतरं सुखम् ” सुखामाणून दुःख व दुःखामाणून सुख अशा तऱ्हेनें हें चक्राकार भ्रमण या संसारांत सतत चालूं असतें. परंतु दुःखामधील सुख क्षणिक असतें. म्हणून बसिष्ठांनीं संसार हा दुःखमय आहे, असें

आनंदाचा लाभ झाल्यामुळे विषयसुखाच्या आशा किंवा इच्छा नाहीशा होणें, हेंच वैराग्य ह्या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे.

विषय आणि इंद्रियें यांचा संबंध झाला असतां जें सुख प्राप्त होतें, तें त्याविषयापासून होत नवून मानवाची इच्छा शांत झाल्यामुळे त्याच्या आत्मस्वरूपापासूनच त्या सुखाचा प्रादुर्भाव होत असतो. कारण खरें सुख किंवा आनंद ह्या दुसरीकडे कोठें नवून त्याचें वसतिस्थान आत्माच म्हणजे आपणच आहोंत, असें उपनिषदांत 'एतस्यैवानंदस्य सर्वाणि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' असें स्पष्ट सांगितलें आहे व हेंच तत्त्व उपशम प्र. सर्ग ८ मध्ये जनकराजाला उद्देशून सिद्धींनीं जें भाषण केलें आहे, त्यामध्ये खालील श्लोकांत स्पष्ट केलें आहे. ही सिद्धीगीता या ग्रंथाचा भाग २ रा जनक राजाची गोष्ट १६ वी पृष्ठ १०५ १०९ यांत आली आहे.

दृष्टदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः ॥

यस्तस्यमात्मतत्त्वोत्थं निस्पंदं समुपास्यते ॥ ५-७-९

याचा भावार्थः—दृष्टा आणि दृश्य यांचा संयोग झाला असतां (चित्तवृत्ति विषयाकार होऊन) उत्पन्न होणारा आनंद विषयापासून मिळत असतो, असें सामान्य मनुष्यांना वाटतें. परंतु तसें नवून तो आनंद आत्मतत्त्वापासूनच निर्माण होत असतो, म्हणून वस्तुतः तो ब्रह्मानंद आहे. तथापि तो ब्रह्मानंद विषयाकार वृत्तीनें व्यापल्यामुळे विषयानंद आहे, असा भास होतो, परंतु आत्मतत्त्वाचा चांगला विचार केल्यावर तो विषयानंद नवून ब्रह्मानंद आहे असें समजून येतें. कारण विषयानंद पूर्णत्वाला जाऊन पोहोंचला कीं, इच्छा क्षणभर शांत होते व क्षणिक कां होईना त्यावेळीं मन वृत्तिशून्य होतें. अशा क्षणभर स्थितींत जो आनंद प्रकट होत असतो, तोच ब्रह्मानंद आहे, अशा निरतिशय आनंदरूप आत्म्याची आम्हीं शांत अंतःकरणानें उपासना करितों. असें सिद्धांनीं जनकराजाला उद्देशून बरील श्लोकांत सांगितलें आहे.

व प्रमोद० अशा पायरी पायरीने वाढत जाऊन शेवटी त्या इष्ट वस्तु विषयीची इच्छा शांत होते व त्यामुळे क्षणभर संतोष होतो, पण तो दुसरी इच्छा होईपर्यंतच टिकतो. अर्थात् इष्ट वस्तूच्या सेवनाने होणारा आनंद दुसऱ्या वस्तूच्या इच्छेकडून नाहीसा केला जातो. दुसऱ्या इच्छेचा उदय हाच पहिल्या आनंदाचा अंत आहे; म्हणून बसिष्ठ सांगतात कीः—

तस्मात्त्यांच्छां परित्यज ॥ नि. पू. ४४-४

“ सर्व इच्छा सोड. ” कारण एक क्षणभर वस्तूच्या सेवनाने इच्छा शांत झाली असता क्षणिक इच्छानिरोध जर सुखाला कारण होतो, तर सर्व इच्छांचा सर्वथा त्याग करणे अत्यंत सुखाला कारण होईल, हें निराळे सांगावयास नको. म्हणून बसिष्ठ सांगतात की,

इच्छेदयो यथा दुःखमिच्छाशांतिर्यथा सुखम् ॥

तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ नि. उ. ३६-२४

“ इच्छेचा उदय हेंच दुःख आहे व इच्छेची शांति हेंच सुख आहे. तसले दुःख नरकांतहि होत नाही व तसले सुख ब्रह्मलोकांतहि मिळत नाही. ”

अपि राज्यादपि स्वर्गादपींदोरपि माधवात् ॥

अपि कांतासंमासंगा नैराश्य परमं सुखम् ॥ ५-७४-२४

“ राज्य, स्वर्ग, किंवा चंद्रमंडल, तसेच वैकुंठाधिपति विष्णु किंवा सुंदर कांता यांच्या समागमापासून जें सुख कालत्रयीहि प्राप्त होणार नाही, अशा तऱ्हेचें परमसुख नैराश्यापासून प्राप्त होतें. ” अशा तऱ्हेचा सिद्धांत श्रीमत् भागवतांतहि+ आलेला आहे.

मनोरयाचा भंग झाल्यामुळे मनुष्य निराश होतो, पण असा निराशपणा याठिकाणीं अभिप्रेत नाही; तर सर्वत्र समदृष्टि होऊन निरतिशय

* प्रियः—इष्ट पदार्थाची इच्छा झाली असतां होणारा आनंद.

मोदः—इष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असता होणारा आनंद.

प्रमोदः—इष्ट वस्तूचा प्रत्यक्ष उपभोग घडत असतांना होणारा आनंद.

+ आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ॥ भागवत् ११-९-४४.

“आशा हेंच परम दुःख आहे व नैराश्य हेंच परम सुख आहे.”

आनंदाचा लाभ झाल्यामुळे विषयसुखाच्या आशा किंवा इच्छा नाहीशा होणें, हेंच वैराग्य ह्या ठिकाणीं अभिप्रेत आहे.

विषय आणि इंद्रियें यांचा संबंध झाला असतां जें सुख प्राप्त होतें, तें त्याविषयापासून होत नसून मानवाची इच्छा शांत झाल्यामुळे त्याच्या आत्मस्वरूपापासूनच त्या सुखाचा प्रादुर्भाव होत असतो. कारण खरें सुख किंवा आनंद हा दुसरीकडे कोठें नसून त्याचें वसतिस्थान आत्माच म्हणजे आपणच आहोंत, असें उपनिषदांत 'एतस्यैवानंदस्य सर्वाणि भूतानि मात्रासुपजीवंति' असें स्पष्ट सांगितलें आहे व हेंच तत्त्व उपशम प्र. सर्ग ८ मध्यें जनकराजाला उद्देशून सिद्धीनीं जें भाषण केलें आहे, त्यामध्ये खालील श्लोकांत स्पष्ट केलें आहे. ही सिद्धगीता या ग्रंथाचा भाग २ रा जनक राजाची गोष्ट १६ वी पृष्ठे १०५ १०९ यांत आली आहे.

दृष्टदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः ॥

यस्तत्स्वमात्मतत्त्वोत्थं निरुपंदं समुपासहे ॥ ५-७-९

याचा भावार्थः—दृष्टा आणि दृश्य यांचा संयोग झाला असतां (चित्तवृत्ति विषयाकार होऊन) उत्पन्न होणारा आनंद विषयापासून मिळत असतो, असें सामान्य मनुष्यांना वाटतें. परंतु तसें नसून तो आनंद आत्मतत्त्वापासूनच निर्माण होत असतो, म्हणून वस्तुतः तो ब्रह्मानंद आहे. तथापि तो ब्रह्मानंद विषयाकार वृत्तीनें व्यापल्यामुळे विषयानंद आहे, असा भास होतो. परंतु आत्मतत्त्वाचा चांगला विचार केल्यावर तो विषयानंद नसून ब्रह्मानंद आहे असें समजून येतें. कारण विषयानंद पूर्णत्वाला जाऊन पोहोंचला कीं, इच्छा क्षणभर शांत होते व क्षणिक कां होईना त्यावेळीं मन वृत्तिशून्य होतें. अशा क्षणभर दिवर्तीत जो आनंद प्रकट होत असतो, तोच ब्रह्मानंद आहे, अशा निरतिशय आनंदरूप आत्म्याची आम्हीं शांत अंतःकरणानें उपासना करितों. असें सिद्धांनीं जनकराजाला उद्देशून बरील श्लोकांत सांगितलें आहे.

प्रकरण ३७ वे.

बंधमोक्षाचे स्वरूप.

वास्तविक पदातां ' जीवो ब्रह्मैव नापरः ' जीव म्हणजे ब्रह्मच आहे. जीवाच्या संबंधाने प्रचलित असणाऱ्या उच्चनीच स्वरूपाच्या कल्पना तत्त्वतः खऱ्या नाहीत. हे सर्व जीव ब्रह्माचे आभास आहेत, मन किंवा चित्त त्याचेंच स्वरूप आहे. हें मन आपल्या पूर्व संस्कारानुरूप ज्या ज्या तऱ्हेच्या कल्पना करितें, त्या त्या तऱ्हेनें तें स्वतः बनतें. परब्रह्माच्या ठिकाणी त्याच्याहून भिन्न असे जीव उत्पन्न होत असल्याची कल्पना मनानेंच केलेली आहे. जन्मादिविकाररहित ब्रह्म उत्पन्न होतें, नाश पावतें, यद्द होतें, मुक्त होतें इत्यादि सर्व कल्पना मनानेंच केल्या आहेत, परंतु वस्तुतः आत्मा नित्य निर्विकार असा आहे; आणि आत्म्याशिवाय सर्व असत्य आहे. आत्मा ' एकमेवाद्वितीय ' असल्यामुळे तो यद्द तरी कसा होणार ? आणि त्याला मोक्ष तरी कसचा व्हावयाचा ? वस्तुतः जीवात्मा केव्हाहि परमार्थतः* यद्द नसतां केवळ कुकल्पनेमुळे ' मी यद्द आहे ' अशी ह्याची भावना होते; व बंधाची कल्पना खरी झाली म्हणजे मोक्षाची कल्पना खरी होत असते. कारण, ह्या दोन्ही कल्पना सापेक्ष आहेत. पण वास्तविक पदातां बंध आणि मोक्ष या अवस्था जीवाला मुळांचि नाहीत. तर ह्या सर्व कल्पनांचा खेळ आहे, म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं,

वस्तुतस्तु न बंधोऽस्ति न मोक्षोऽस्ति महामते ॥ ३-१००-४०.

बंधमोक्षादिसंमोहो न प्राज्ञस्यास्ति कश्चन ॥

संमोहबंधमोक्षादि ह्यज्ञस्यैवास्ति राघव ॥ ३-१००-४१.

* न निरोधो न चोत्पत्तिर्न यद्धो न च साधकः ॥

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

“ बंध व मोक्ष हा कल्पना वस्तुतः खोल्याच आहेत. बंधमोक्षादि कल्पनांचा मोह अज्ञ मनुष्याला होतो. प्राज्ञ मुख्याला असला मोह उत्पन्न होण्याचा संभव नाही.”

बंधाची कल्पना.

असें जरी तत्त्वतः बंधमोक्ष असतू असले, तरी अज्ञ जीवांच्या ठिकाणीं ज्या ज्या कल्पना प्रादुर्भूत झाल्या आहेत, त्यांच्या संबंधानें वसिष्ठांनीं विचार केला आहे. ब्रह्म आनंदरूप आहे व सर्व जीव तत्त्वतः ब्रह्मरूप असल्यामुळे आनंदरूपच आहेत. परंतु आनंदाचें उगमस्थान आपणच आहोंत हें कळत नसल्यामुळे सर्व अज्ञ जीव तो आनंद मिळविण्याकरितां बाह्य विषयावर अवलंबून राहतात. सुखप्राप्तीकरितां जगांतील शब्द-स्पर्शादि विषयांची इच्छा करणें याला वसिष्ठ बंध असें म्हणतातः—

पदार्थवासनादाढ्यं बंध इत्याभिधीयते ॥ २-२-५.

उपादेयानुपतनं हेयैकान्तविषर्जनम् ॥

यदेतन्मनसो राम तद्वंधं विद्धि भैतरम् ॥ ५-१३-४०.

दुष्टदुर्दृश्यस्य सत्तांग बंध इत्याभिधीयते ॥ ३-१-२२.

“ जगांतील पदार्थावद्दलची वासना दृढ होत जाणें हाच बंध असें म्हणतात. प्राह्य वस्तूविषयीं प्रेम आणि त्याज्य वस्तूविषयीं द्वेष हेंच मनार्थें बंधन आहे; ह्याशिवाय दुसरें कोणतेंहि बंधन नाही. द्रष्ट्याला दृश्याची सत्ता वाटणें हाच बंध होय.” द्रष्टा हा दृश्यामुळेच बांधला गेला आहे आणि दृश्याचा अभाव झाला म्हणजे तो मुक्त होतो. जगत्, तूं, मी इत्यादि मिथ्या भावनांनाच दृश्य असें म्हणतात, आणि दृश्य हें जोपर्यंत द्वैतरूपानें कायम आहे, तोपर्यंत मोक्षाची गोष्ट सुद्धा बोलावयास नको. आता या दृश्याला मुळींच अस्तित्व नाही, अशा तऱ्हेची व्यर्थ बडबड करण्यानें याचा निरास होणार नाही. जोपर्यंत मनोमध्यें संकल्प उत्पन्न होत आहेत, तोपर्यंत दृश्य जगताची व्याप्ति कमी न होतां उलट वृद्धिंगत होते. कितीहि तर्कवितर्क केले, तीर्थयात्रा केल्या किंवा नाना तऱ्हेच्या नियमांचें अनुष्ठान केले, तरी विचाराशिवाय दृश्य निरासाचा दुसरा

कोणताहि उपाय नाही. दृश्य जगत् जर खरोखरीच असेल तर कोणत्याहि ठिकाणी व केव्हांहि त्याचा वाढ होणे शक्य नाही, कारण

नासतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ॥ ३-१-२६.

“ जे असत् आहे, त्याला केव्हांहि सत्ता नसते व जे सत् असते त्याचा केव्हांहि अभाव होऊ शकत नाही,” असा सिद्धांत आहे. “ द्रष्टााला ” आपण द्रष्टे आहोत असे ज्ञोपर्यंत ज्ञान आहे, तोंपर्यंत दृश्य जग भासमान होणारच, ज्ञानाशिवाय नुसत्या सविकल्प किंवा निर्विकल्प समाधीने दृश्य जगाचा वाढ होईल, असे म्हणावे तर तसेहि नाही. कारण ज्या दृश्याचा निरास करावयाचा त्याचे स्मरण असल्याशिवाय त्याचा निरास होणे संभवनीय नाही. मी या दृश्य जगताचा निरास करून समाधीत स्थित आहे “ असे स्मरण देवावयाचे ” म्हणजे समाधीचा भंग होणार ! सारांश, ज्ञोपर्यंत दृश्याची सत्ता घाटत आहे, तोंपर्यंत खरी समाधि प्राप्त होणे शक्य नाही; कारण इष्टयोगाने लावलेली समाधि उतरल्यावर गाढ निद्रेनंतर दुःखमय जगत् भासते, त्याप्रमाणे जगाची प्रतीति जशीच्या तशीच येऊन अनर्थ परंपरा टाळणे शक्य नाही. आता कित्येकांचे म्हणणे असे आहे की, ज्ञान नसताहि निर्विकल्प समाधीची स्थिति जर कायमची साध्य झाली, तर अक्षय्य शोषेच्या सुखाप्रमाणे तीच परमवदाची प्राप्ति आहे, असे म्हणण्यास काय हरकत आहे ? परंतु हे म्हणणे निःसंशय भ्रामक आहे. द्रष्ट्याने मोठ्या प्रयत्नाने जरी पापाणाप्रमाणे इष्टाने निर्विकल्प समाधीची स्थिति प्राप्त करून घेतली, तरी ती कायमची प्राप्त होऊ शकत नाही, असा समाधिनिष्ठांचा अनुभव आहे. अर्थात् पापाणाप्रमाणे करून घेतलेली स्थिरसमाधीची स्थिति म्हणजे कांही सर्व संसाराची शांति करणारी ब्रह्मानुभवरूपी मोक्षाची स्थिति नव्हे. सारांश, दृश्य जगाचा निरास झाल्याशिवाय, द्रष्टााला प्राप्त झालेला संसारबंध नाहीसा होणे शक्य नाही. दृश्य वस्तुतः उत्पन्न झाले नाही असे ‘ अजातवाद ’ या नांवाच्या २३ व्या प्रकरणांत सिद्ध केल्याप्रमाणे एकदा ध्यानांत आले म्हणजे दृश्याचा निरास होणे शक्य आहे व दृश्य द्रष्टाहून निराळं नसल्यामुळे दृश्य नाहीसे झाल्याबरोबर द्रष्टाहि नाहीसा होतो व अशी स्थिति झाली म्हणजे आत्म्याची केवळ स्थिति प्रकट होते.

हा बंध निर्माण होण्याची सहा कारणे आहेत. (१) आशा, (२) संकोच (इयत्ता), (३) बह्याहून जीव निराळा आहे असें मानणे, (४) आत्मविस्मृति, (५) मीपणाचा संकल्प आणि (६) आत्म-स्वरूपाचें अज्ञान. अभ्यासानें आणि विचारानें हीं बंधाचीं कारणे नाहींशीं शालीं कीं बंध नाहींसा. होतो व मोक्ष प्राप्त होतो.

मोक्ष अथवा निर्वाण.

बंधाच्या कल्पनेप्रमाणें मोक्षाचीहि कल्पना खोटी आहे. तरी बंधाची कल्पना जोंपर्यंत अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत मोक्षाची कल्पना नाहींशीं होणार नाही. जगांतील विषयाबद्दलची वासना दृढ होत जाणें हाच बंध आहे, असें जें वर सांगितलें आहे त्याला अनुसरूनच बसिष्ठानीं मोक्षाची व्याख्या केली आहे.

अशेषेण परित्यागेवाप्तनां य उत्तमः ॥

मोक्षइत्युच्यते ब्रह्मन्सर्व विमलकमः ॥ १-१-८.

‘ संपूर्ण वासनांचा परित्याग हाच उत्तम मोक्ष ’ असें म्हटलें आहे. या मोक्षाला बसिष्ठानीं जें उत्तम असें म्हटलें आहे त्याचें कारण असें आहे कीं, पुराणग्रंथांतून मानलेले सालोक्य, सामीप्य, सारूप्य व सायुज्य हे चार प्रकारचे मोक्ष* गौण आहेत, कारण त्या ठिकाणीं वासना असतात, वासनाच

* पुराण ग्रंथांतून मानलेल्या चार प्रकारच्या मुक्ती.

(१) सालोक्य मुक्तिः—वैकुण्ठ लोकांत जाऊन रहाणें ही सालोक्य मुक्ति होय.

(२) सामीप्य मुक्तिः—वैकुण्ठ लोकांत श्री भगवान् विष्णूच्या समांष जाऊन रहाणें ही सामीप्य मुक्ति होय.

(३) सारूप्य मुक्तिः—वैकुण्ठ लोकांत श्री भगवान् विष्णूच्या सारसं चतुर्भुज रुप प्राप्त होणें ही सारूप्य मुक्ति होय. या मुक्तींत स्वयंभूतक मणि व लक्ष्मी मात्र मिळत नाही.

(४) सायुज्य मुक्तिः—वैकुण्ठांत श्री भगवान् विष्णूच्याच रुपामध्ये मिळून जाणें म्हणजे विष्णुरूप होणें ही सायुज्य मुक्ति होय.

मुख्य बंधनकारक आहेत व वासना असेपर्यंत खरा मोक्ष मिळणे शक्य नाही. म्हणूनच सर्ववासनात्यागाळाच मुख्य मोक्ष असे म्हटले आहे. मोक्ष हा दुसरीकडे कोठे आहे असे नमून तो चित्ताच्या निर्मल स्थितीतच प्रकट होत असतो, असे वसिष्ठ सांगतातः—

न मोक्षो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ॥

मोक्षोहि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानविवोधितम् ॥ ५-७३-३५.

“मोक्ष हा कोठे आकाशांत, पाताळांत किंवा पृथ्वीवर आहे असे नाही तर सम्यग्ज्ञानाच्या योगाने आत्मस्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचलेल्या मनाची निर्मल स्थिति म्हणजेच मोक्ष.”

अशानी मनुष्य मोक्षाची इच्छा करीत असतो, परंतु उत्कृष्ट आत्मज्ञान प्राप्त होऊन ज्याचे चित्त चिद्रूप बनले असा शानी पुरुष आत्म्याव्यतिरिक्त दहा मोक्ष त्याला प्राप्त झाले, तरीसुद्धा तो त्याची इच्छा करीत नाही मग त्याला मोक्षाची पर्वा काय वाटणार ?

जो बद्ध झालेला आहे, त्याच्या बंधाची निवृत्ति म्हणजेच मोक्ष होय, चित्तच बद्ध होतं, आत्मा बद्ध होत नाही, म्हणून वसिष्ठ सांगतात की,

मोक्षोऽपि चेतसो धर्मश्चेतस्येव स तिष्ठति ॥ नि. उ. १२५-३०

“मोक्ष हा चित्ताचा धर्म आहे म्हणजे कल्पना आहे, आत्म्याचा नव्हे म्हणून तो चित्तामध्येच रहातो.” एकरुदां चित्त मुक्त झाले की, पुनः ते बद्ध होत नाही. म्हणूनच वसिष्ठांनी मोक्ष व बंध यांची पुढे दिल्याप्रमाणे मोठी मार्मिक व्याख्या केली आहे.

अंतःशीतलचित्तो हि मुक्त इत्यभिधीयते ॥ नि. उ. १२५-३५.

बंधः संततचित्तेति..... ॥ नि. उ. १२५-३६.

“ज्याचे चित्त शीतल असते त्याला मुक्त असे म्हणतात आणि ज्याचे चित्त संतत असते त्याला बद्ध असे म्हणतात. (बरील श्लोकार्थातील ‘संततचित्तेति’ हा संधि आर्प आहे.)

मोक्षोहि न पराज्ञेयो धारणादिप्रयोगवत् ॥ नि. उ. १२५-३३
आत्मसंबन्ध एवासौ मध्वाद्यास्वादसौख्यवत् ॥ नि. उ. १२५-३४.

“मोक्ष धारणादिकांच्या प्रयोगाप्रमाणें दुसऱ्याला कळण्यासारखा नाही, तर मध्वाच्या गोडीचें सौख्य जसें स्वतःलाच कळण्याजोगें असें, तसाच मोक्षहि स्वतःलाच अनुभवास येण्याजोगा असतो.”

जीव मुक्त केव्हां होतो ?

आतां संसारांत बद्ध झालेला जीव मुक्त केव्हां होतो तें पुढील श्लोकामध्ये सांगितलें आहेः—

देहेंद्रियमनोबुद्धेः परस्तस्माच्च यः परः ॥ नि. पू. १२८-४६
सोऽहमस्मि यदा ध्यायेत्तदा जीवो विमुच्यते ॥ नि. पू. १२८-४७
सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि ॥ नि. पू. १२८-४८
यदा पश्यत्यभेदेन तदा जीवो विमुच्यते ॥ नि. पू. १२८-४९
कर्तृमोक्षत्रादिनिर्मुक्तः सर्वोपाधिविचर्जितः ॥ नि. पू. १२८-४७
सुखः दुःखविनिर्मुक्तस्तदानीं विप्र मुच्यते ॥ नि. पू. १२८-४८
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं हित्वा स्थानत्रयं यदा ॥ नि. पू. १२८-४९
विशेचुरीयमानंदं तदा जीवो विमुच्यते ॥ नि. पू. १२८-५०
यदि सर्वं परित्यज्य तिष्ठस्युक्तांतवासनः ॥
अमुनैव निमेषेण तन्मुक्तोऽसि न संशय ॥ ३-६६-१९

देह, इंद्रियें, मन व बुद्धि या चार कोशांच्या पलीकडे आनंदमय कोश आहे. त्याच्याहि पलीकडे असणारा जो अधिष्ठान आत्मा (ब्रह्म) तेंच मी आहे असें जेव्हां जीव ध्यान करतो तेव्हां तो मुक्त होतो. सर्व भूतांमध्ये आत्म्याला व आत्म्यामध्ये सर्व भूतांना जीव जेव्हां अभेदानें पहातो, तेव्हां तो मुक्त होतो. तो जीव कर्ता कर्म करण, भोक्ता भोग्य भोग, ज्ञाता ज्ञेय ज्ञान इत्यादि त्रिपुटीहून सर्वथा राहित, सर्व उपाधिरहित, सुखदुःखशून्य जेव्हां होतो तेव्हां तो सर्वथा मुक्त होतो. तो जेव्हां जाग्रत् स्वप्न व सुषुप्ति हें स्थानत्रय सोडून तुरीय आनंदांत प्रवेश करतो, तेव्हां तो

मुक्त होतो. तू सर्वत्याग करून व वासना सोडून रहाशील तर ह्या एका क्षणांतच मुक्त होशील, यांत मुळीच संशय नाही. ”

मुक्ति दोन प्रकारची.

मुक्ति दोन प्रकारची आहे. एक सदेह (जीवन्मुक्ति) व दुसरी विदेह. जीवन्मुक्ताच्या आंतर्बाह्य लक्षणांचे सविस्तर विवेचन ‘जीवन्मुक्ताची वागणूक’ या ४४ व्या प्रकरणात करण्यांत आले आहे. या ठिकाणी जिवंत मनुष्यहि आत्मज्ञानाने मुक्त होतो, एवढेच सांगितले तरी पुरे आहे. त्या जीवन्मुक्ताची बुद्धि कोणत्याहि विषयामध्ये आसक्त होत नाही व त्याच्या ठिकाणी इष्टानिष्ट विषयासंबंधाची इच्छा अभिवात नष्ट झालेली असते. ह्याच मुक्तीला देहाचा क्षय झाला असता विदेहमुक्ति असे म्हटले आहे. वास्तविक पहातां सदेह व विदेह मुक्तीमध्ये मुळीच भेद नाही असे वसिष्ठ सांगतात.

न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्तयोः ॥

सस्पंदोऽप्यथ वाऽस्पंदो वायुरेव यथाऽनिलः ॥ २-४-५.

“व्याप्रमाणे स्पंदयुक्त आणि स्पंदरहित वायु यामध्ये जसा भेद नाही, त्याप्रमाणे सदेह व विदेह मुक्तीमध्ये मुळीच भेद नाही, ” जीवन्मुक्ति म्हणजेच निर्वाणाची प्राप्ति होय असे वसिष्ठांचे सांगणे आहे.—

महावाक्यार्थसंसिद्धा शांतिर्निर्वाणमुच्यते ॥ २-१९-२

“तत्त्वमस्यादि महावाक्यांचा बोध होऊन मनुष्याला एकदा त्याच्या आत्मस्वरूपाचा अपरोक्ष साक्षात्कार झाला म्हणजे त्याच्या ठिकाणी जी शांति नांदू लागते तिलाच निर्वाण ही संज्ञा दिली जाते.”

सारांश, तत्त्वतः पहातां बंध व मोक्ष मुळीच नाहीत. ह्या अज्ञानी पुरुषाच्या चित्तांतील निव्वळ कल्पनांचाच खेळ आहे. जीवाच्या चित्तां-मुळेच त्याच्या ठिकाणी बंध व मोक्ष या अवस्था उत्पन्न होतात हेंच तत्त्व समजून सांगण्याकरिता वसिष्ठांनी चित्ताची गोष्ट सांगितली आहे. (या ग्रंथाचा भाग दुसरा-चित्ताची किंवा मनाची गोष्ट ७ वी, पृष्ठ ५८ ते ६२) ही गोष्ट वाचली असता बंधमोक्षाच्या कल्पनेचा उलगडा होतो.

प्रकरण ३८ वें.

मोक्षप्राप्तीचे मार्ग.

ज्ञानमेव परं श्रेयः कैवल्यं तेन वेत्यलम् ॥ नि. ५. ८७-९६

कर्म, उपासना (भक्ति) व ज्ञान या मोक्षप्राप्तीच्या साधनासंबंधाने मोठा वाद आहे. कोणी या तीन साधनांपैकी एकच मुख्य साधन असून बाकीची त्याची अंगे मानतात. भागवतकारांनी भक्ति हें मोक्षाचें साधन मानलें आहे. कांहींनी ज्ञान हें मोक्षाचें साधन मानलें आहे. लोकमान्यांनी गीतारहस्यामध्ये कर्म हें मोक्षाचें साधन मानलें आहे, पण हें कर्म देखील ते ज्ञानयुक्त मानतात. कारण नुसतें कर्म जड आहे. त्याप्रमाणें नुसती भक्ति म्हणजे ज्ञानविरहित भक्तिहि फलरूप होत नाही. कर्म आणि उपासना यांच्यायोगानें अंतःकरणाची शुद्धि होते आणि ही शुद्धि आत्मज्ञान सुकर करून देत असते, असा वेदांतशास्त्राचा सिद्धांत आहे. यास्तव ज्ञान हें मोक्षाचें कारण आहे असें आद्य श्रीशंकराचार्यांविहि मत आहे. यासंबंधी वसिष्ठाचें काय मत आहे त्याचा या प्रकरणांत विचार केला आहे.

ततो चन्मि महाबाहो यथा ज्ञानेतरा गतिः ॥

नास्ति संसारतरणे पाशयंधस्य चेतसः ॥ ५-६७-२.

या श्लोकांत “संसार पाशांत सांपडलेल्या चित्ताला संसारांतून सुटण्यास ज्ञानावांचून दुसरा मार्ग नाही.” असें सांगितलें आहे. याबद्दल वसिष्ठांच्या मतानें ज्ञान हाच मोक्षाचा मार्ग आहे; व हीच गोष्ट ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ या वेदांत शास्त्राच्या सिद्धांताप्रमाणें ठरवून वासिष्ठामध्ये इतर वाद्यांनी मानलेल्या मोक्ष साधनांचा निषेध केला आहे. “योगवासिष्ठाचा प्रतिपाद्य विषय” या मार्गील ८ व्या प्रकरणांत आत्मज्ञान हाच वासिष्ठाचा विषय आहे, कर्म नव्हे, हें तत्त्व वासिष्ठांतीलच वचनांचा आधार देऊन सिद्ध केलें आहे. पण त्यांत इतर साधनांचा निषेध सविस्तर रीतीनें केलेला नाही. निर्वाण प्र. उ. सर्ग १७४ (२४-२६), सर्ग १९७ (१८) व सर्ग १९९

(३०-३१) यामध्ये संसारांतून मुटण्यास वनवास किंवा स्वगृहवास व कष्टतर तपश्चर्या यांचा कांहीं उपयोग होत नाही, असे स्पष्ट सांगितले आहे. कर्मत्याग किंवा कर्माचरण यांचाहि कांहीं उपयोग होत नाही असेहि स्पष्ट सांगितले आहे. सत्कर्माच्या आचरणाने मोठे ऐश्वर्य किंवा वरदापादि सामर्थ्य मिळूनहि कांहीं उपयोग नाही. तीर्थयात्रा, दानधर्म, पवित्रनद्यांतून स्नान, ध्यानधारणायोग, यज्ञकर्म या साधनांनीहि संसारभ्रांति नाहीशी होत नाही. या सर्व साधनांनी स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति होते, पण मोक्ष मात्र प्राप्त होत नाही. इतकेंच नव्हे तर वसिष्ठ सांगडात कीः—

न शास्त्रान्न गुरोर्वक्ष्यान्नदानान्नेश्वरार्चनात् ॥

एव सर्वपदातीतो बोधः संप्राप्यते नरः ॥ नि. उ १९७-१८

न शास्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ॥ नि. पू १११-४

वेदवेदांतशास्त्रार्थतर्कदृष्टिभिरप्ययम् ॥

नात्मा प्रकटतामेति यावन्नस्थमवेक्षितम् ॥ ५-२९-६०

यावरील श्लोकांचा भावार्थ असाः—“ नुसत्या शास्त्राभ्यासाने, गुरूच्या उपदेशाने व ईश्वराच्या पूजनार्चनेने सर्वांत थेट असे आत्मज्ञान प्राप्त होत नाही, तर ते आपल्या स्वतःच्याच सत्त्वस्थ बुद्धीच्या योगाने विचार केला असता प्राप्त होत. वेद, वेदान्त, शास्त्रार्थ, तर्कदृष्टि इत्यादिकांनी युक्त असलेला मनुष्य जर बहिर्दृष्टि असेल तर त्यालाहि आत्मज्ञान होणार नाही.” यासाठी प्रत्यग्दृष्टीचीच आवश्यकता आहे, म्हणजे अंतर्मुख होऊन आत्मप्रसाद प्राप्त करून घेतला पाहिजे. आता याठिकाणी अशी शंका येईल की ‘आत्मज्ञान जर प्रत्यग्दृष्टीनेच होण्यासारखे आहे, तर शास्त्र आणि गुरूपदेश यांची काय जरूरी ?’ परंतु ही शंका बरोबर नाही. कारण गुरूपदेश व शास्त्रार्थ यांच्या वाचून आत्म्याचे परोक्ष ज्ञान होत नाही व परोक्ष ज्ञान शाल्याशिवाय अपरोक्ष ज्ञान होणे शक्य नाही. ‘शब्दादेवापरोक्षधीः’ असा वेदांतशास्त्राचा सिद्धांत आहे. शिवाय आपला अनुभव गुरू आणि शास्त्र यांच्याशी जमला म्हणजेच प्राप्त पुरुषाला आपल्या ज्ञानाबद्दल पूर्ण विश्वास उत्पन्न होतो, एखादी होत नाही. म्हणून निघात ज्ञान होण्याला

मोक्षप्राप्तीचे मार्ग

शास्त्र पाहिजे आणि गुरूपदेशहि पाहिजे. याशिवाय आत्म्याचे अस्तित्व व स्वरूप समजून देण्यासाठी शास्त्र व गुरूपदेश यांचा चांगलाच उपयोग होत असून त्याच्या योगाने चित्त अंतर्मुख होऊन योग्य विचार करण्याला समर्थ व निर्दोष होत असते, असे वसिष्ठ सांगतातः—

शास्त्रादभ्यासयोगेन चित्तं याति विशुद्धताम् ॥

अनिच्छदेवमेवाशु पदं पशति पावनम् ॥ नि. उ. १९७-१९

‘शास्त्रोक्त उपायांचा अभ्यास केल्याने चित्त शुद्ध होत जाते व सर्व भोगेच्छांचा त्याग करून लवकरच आत्मस्वरूपाचे ज्ञान करून घेण्याविषयी समर्थ होते, या शास्त्राच्या अभ्यासामुळे अविद्येचा सांख्यिक भाग उत्कर्ष पावतो आणि या सांख्यिक भागाच्या उत्कर्षामुळे तिचा तामस भाग क्षीण होतो. याप्रमाणे सुमुमुक्षु पुरुषाला शास्त्राच्याच अभ्यासाने आत्मज्ञान संपादन करिता येते, अशा आत्मस्वरूपाच्या साक्षात्कारभूत ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो. यावरून वसिष्ठांच्या मते ज्ञान हेच एकमेव मोक्षाचे साधन आहे असे दिसते व हीच गोष्ट वसिष्ठांत ठिकठिकाणी दाखविली आहे. त्यांपैकी काही विधाने पुढे दिली आहेतः—

ज्ञानयुक्तिप्लवेनैव संसारान्धि सुदुस्तरम् ॥

महाधियः समुत्तीर्णानिमेपेण रघूद्वह ॥ २-११-२६

ज्ञानान्निर्दुःखखतामेति ज्ञानादज्ञानसंक्षयः ॥

ज्ञानादेव परासिद्धिर्नान्यस्माद्राम वस्तुतः ॥ ५-८८-१२

“ज्या मोठ्या बुद्धिमान पुरुषांना ही ज्ञानाची नौका प्राप्त होते, ते दुस्तर अशा संसारांतून एका क्षणांत वरून जातात. आत्मसाक्षात्कारभूत ज्ञानानेच मनुष्यास मोक्ष मिळतो. आत्मज्ञानानेच मनुष्य सर्व दुःखांतून मोकळा होतो व आत्मज्ञानानेच अज्ञानाचा सर्वथा क्षय होतो. ज्ञानाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने मनुष्य मुक्त होत नाही.” मोक्षाच्या वावर्तीत मक्तीची म्हणजे ईश्वरोपासनेची साक्षात् मुळीच आवश्यकता नाही असे वसिष्ठांचे मत आहे. मोक्षप्राप्ति होण्याकरिता स्वतःच्या प्रयत्नाने केलेल्या आत्माविचाराचीच आवश्यकता आहे. पण

हा आत्मविचार मुचण्याकरितां सगुण परमेश्वराची भाक्ति आवश्यक आहे. कारण परमेश्वर प्रसन्न झाला म्हणजेच तो आपल्या भक्ताला, 'आत्म-विचार मुचो' असा वर देत असतो, असें वसिष्ठांनीं उपशम प्रकरणांत प्रन्हादाच्या गोष्टीत सांगितलें आहे (या ग्रंथाचा भाग दुसरा-प्रन्हादाची गोष्ट १९ वी पृष्ठ १३४). अशा तऱ्हेचें वर्णन म्हणजे ' भक्तीनें परमेश्वराच्या तात्त्विक स्वरूपाचें ज्ञान होतें ' असें भगवद्गीतेंतहि० सांगितलें, आहे. 'सरा देव जर कोणता असेल तर तो आत्माच आहे आणि या आत्मदेवाचें साक्षात्कारभूत ज्ञान म्हणजेच त्याचें पूजन होय. या विषयीचें साविस्तर वर्णन " सरा देव कोण व त्याची पूजा कोणती " या पुढील ४७ व्या प्रकरणांत आलेलें आहे.

सारांश, आपल्या पौरुषप्रयत्नामुळें अंतःकरणांत विवेकाचा उदय झाला म्हणजे त्या आत्मदेवाचें ज्ञान प्राप्त होतें. यज्ञ, दान, तप वगैरे सत्कर्मांच्या अनुष्ठानानें तें ज्ञान प्राप्त होत नाहीं. याबद्दल कर्म, भक्ति आणि ज्ञान या तीन साधनांपैकी मोक्षप्राप्तीचें मुख्य एकमेव साधन आत्मज्ञानच आहे, कर्म व भक्ति ही आत्मज्ञानाची प्राप्ति करून देण्यास मदत करणारी साधनें आहेत असें दिसून येतें. ' स्वकर्मणा तमग्यर्घ्यं सिद्धिं विंदति मानवः ' ' भक्त्या मामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ' इत्यादि भगवद्गीतेंतील वचनें बरील विधानाला परिपोषक आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

गुरूपदेश कां शिष्यप्रज्ञा ?

साक्षात्कारभूत आत्मज्ञानाला गुरूपदेश कारण आहे ? कां शिष्याची शुद्ध बुद्धि कारण आहे ? या संवांना वसिष्ठांनीं असा निर्णय केला आहे कीं,

ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव राघव ॥ नि. पू. ८३-९३

" आत्मसाक्षात्काराच्या वावर्तीत केवळ शिष्याची शुद्ध साधनचतुष्टय-संपन्न अशी प्रज्ञाच कारण आहे." गुरूपदेश हा साक्षात् कारण होत नाहीं.

* भक्त्यामामभिजानाति यावान् यथास्मि तत्त्वतः ॥

भ. गी. १८-५५

मग तो कोणीहि केलेला असला तरी तो केवळ मार्गदर्शकच होत असतो. आत्मदर्शन हें प्रत्येकाला स्वतःच्याच प्रयत्नानेच मनन निदिध्यासनानेच प्राप्त होत असतें. दुसऱ्याचा उपदेश केवळ निमित्तमात्र आहे. याविषयी वसिष्ठानीं एका किराटाची गोष्ट सांगितली आहे (या ग्रंथाचा भाग २ रा गोष्ट ३३ वी). व्यवहारांत सुद्धा प्रज्ञाशून्य मनुष्याला केवढीहि मोठें सहाय्य असलें तरी त्याच्या कार्याचा नाश होतो. यास्तब वसिष्ठ सांगतात कीं,

शास्त्रसंज्ञनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥ नि. पू. १२०-१

“ शास्त्र आणि संज्ञन यांच्या मदतीने प्रथम (सुमुक्षु पुरुषांनीं) आपली प्रज्ञा वाढवावी. ” अशा शुद्ध शालेच्या प्रज्ञेनें आत्मज्ञान होईपर्यंत विचार करावा, गुरु, शास्त्र, पुण्यकर्म, ईश्वरार्चन यांच्यायोगानें त्या परम-पदाची प्राप्ति होत नाही असें जें या ग्रंथांत सांगण्यांत आलें आहे, त्याचा अर्थ हीं साधनें अगदीं कुचकामाचीं आहेत असा नसून गळ्यांतच असलेल्या परंतु बिस्मृत शालेच्या दागिन्याची आठवण करून देणाऱ्या मनुष्याचें बचन जसें त्या दागिन्याच्या प्राप्तीचें कारण होतें, त्याप्रमाणें आत्म्याचें स्मरण करून देणें, त्याचा परोक्ष बोध करून देणें व शिष्याच्या सुद्धीला आत्मविचार करण्याविषयी उद्युक्त करणें या यावर्तीत वरील साधनांचा उपयोग होत असतो. यावरून वरील साधनांनीं शुद्ध शालेच्या प्रज्ञेच्या योगानें आत्मविचार केल्यावर शिष्याला ज्ञान होतें; म्हणून आत्म-ज्ञानाचे यावर्तीत शिष्याची शुद्ध प्रज्ञाच ० कारणीभूत होते असा वसिष्ठानीं निर्णय केला आहे. तथापि ‘तद्विज्ञानार्थं सगुणमेवाभिगच्छेत्’ या शास्त्राज्ञे-प्रमाणें साधनचतुष्टयसंपत्तीच्या प्राप्तीनें आत्मज्ञानाच्या उपदेशाचा अधि-कार न मिळवितां जर एखादा शिष्य गुरूला शरण जाऊन त्याच्यापासून आत्मस्वरूपार्थं केवळ श्राद्धिक ज्ञान सेपादन करील तर मोक्षाला प्राप्त होणार नाही. कारण प्रज्ञा सर्व इंद्रियांच्या विषयांच्या पलीकडचें आहे.

* अशाच अर्थाचें वर्णन दासबोधांतहि आढळते:—येथें शिष्यप्रज्ञाच केवळ । प्रज्ञावतां न लगे वेळ । अनन्यास तत्काळ मोक्ष लाभे । दासबोध ८-६-४५.

शब्द, श्रवण, शाब्दबोध इत्यादि चित्तवृत्ती इंद्रियांच्या द्वारां उद्भवतात. गुरूपदेशामुळे शब्दवृत्तीच उत्पन्न होतात. त्यांतील अत्यंत स्वच्छ असलेली जी चरमवृत्ति तिच्यामध्ये नित्य अपरोक्ष ब्रह्माचे स्फुरण, शिष्याच्या बुद्धीची स्वच्छता व ब्रह्माचा स्वभाव यामुळे होतें. उपदेश हा त्या स्फुरणाचे कारण नव्हे. तथापि 'आचार्यवान्युश्रोवेद' गृहणजे ज्याला आचार्यापासून उपदेश मिळाला आहे तोच आत्म्याला जाणतो, अशा श्रुतिवचनावरून गुरूपदेशावांचून आत्मतत्त्वाचा साक्षात्कार होत नाही. यावरून प्रत्यक्ष गुरूपदेश आत्मज्ञानाचा कारण होत नसला तरी या गुरूपदेशाचे श्रवण अधिकारी शिष्याने करून जर त्याचे अहर्निश चिंतन केले तर त्याला आत्म-साक्षात्कार होतो असे वसिष्ठ सांगतातः—

न श्रुतेन न पुण्येन ज्ञायते ज्ञेयमात्मनः ॥

जातात्यात्मानमात्मैव सर्पः सर्पपदानिव ॥ नि. पृ. ८३-१४

शास्त्रार्थबुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ॥

बुध्यते स्वयमेवैषस्वयोधवपतस्ततः ॥ नि. पृ. ४१-१५

यांचा भावार्थः—“श्रवणाने प्राप्त झालेल्या नुसत्या परोक्ष ज्ञानाने आत्मज्ञान होत नाही. किंवा पुण्यकर्माने स्वर्गाची प्राप्ति, जशी आपोआपच होते, त्याप्रमाणे आत्मविचार केल्याशिवाय नुसत्या पुण्यकर्माने आत्मज्ञान आपोआप होत नाही, म्हणून सर्गाची पावले सर्प जशी जाणतो, त्याप्रमाणे पुण्यकर्म आणि श्रवण यांच्या योगाने शुद्ध व विचारप्रवण झालेल्या बुद्धीनेच आत्मा जाणला जातो. वस्तुतः आत्मा शास्त्रार्थानीं जाणला जात नाही व गुरूच्या वचनानेहि जाणला जात नाही, तर तो स्वतः आपल्या बोधाच्या वळानेच जाणला जातो.” सारांश, या सर्व विवेचनावरून ज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, असे सिद्ध होतें. व हे साक्षात्कारभूत ज्ञान शिष्याच्या शुद्धबुद्धीवरच अवलंबून आहे.

आत्मज्ञानसंपादनाचे तीन मार्ग.

वसिष्ठांनीं आत्मज्ञानप्राप्तीचे तीन मार्ग सांगितले आहेत.

(१) पहिला मार्ग अपूर्व बुद्धिमत्तेचा म्हणजे आपण आपल्या स्वतःच्या

बुद्धीने आत्मतत्त्वाचा विचार करून ज्ञान संपादन करणे हा होय. हे वसिष्ठांनी जनक राजाच्या आख्यानावरून सांगितले आहे. (या ग्रंथाचा भाग दुसरा, जनक राजाची गोष्ट १६ वी).

(२) दुसरा मार्ग गुरूचा अनुग्रह होऊन त्याच्या उपदेशानुसार आत्मविचार करून ज्ञान संपादन करणे हा होय. हे वसिष्ठांनी वलीच्या आख्यानावरून स्पष्ट केले आहे (या ग्रंथाचा भाग दुसरा, वलीची गोष्ट १८ वी).

(३) तिसरा मार्ग उपासनेच्या योगाने ईश्वरानुग्रह होऊन प्रथम आत्मविचार नंतर क्रमाने ज्ञानप्राप्ति होणे हा होय. याचे स्पष्टीकरण वसिष्ठांनी प्रन्हादाचे आख्यान सांगून केले आहे (या ग्रंथाचा भाग दुसरा, प्रन्हादाची गोष्ट १९ वी).

हे वरील मार्ग जरी एकमेकांपासून भिन्न असले, तरी या सर्वांचे ध्येय जे ज्ञान ते एकच आहे. म्हणून प्रत्येकाने आपल्या स्वतःच्या बुद्धिमतेचा विचार करून आपल्याला जो मार्ग शेपेल, त्याच मार्गाचे अवलंबून करून ज्ञान संपादन करून ध्यावे व आपल्याला या भवसागरातून सोडवावे, असा एकंदर वसिष्ठांच्या उपदेशाचा अभिप्राय आहे.

आत्मज्ञानप्राप्तीचा क्रम व अभ्यास.

प्रथम मनुष्याने दैवाला बाजूला राहून मोठ्या प्रयत्नाने वैराग्य संपादन करावे. प्रथम देशाचारांशी विरुद्ध न वागता सर्व साधूंना संमत होईल अशा सन्मार्गाने द्रव्यार्जन करावे व दानधर्मादिकांच्या योगाने त्याचा सदव्यय करून साधुपुरुषांना संतुष्ट करावे. कारण साधुसंतांचा सहवास घडला, म्हणजे विषयासंवेषाची विरक्ति चित्तांत उदयाला येते. त्यानंतर मनन निदिध्यासाने महावाक्याच्या अर्थाचे ज्ञान, त्या ज्ञानाने अद्वितीय ब्रह्माविषयीचा तालपर्यनिर्णय आणि त्याच्या योगाने अखेर परमपदाची प्राप्ति अशा तऱ्हेचा हा आत्मज्ञानाचा क्रम आहे. आता हा ज्ञानक्रम सिद्ध होण्याकरिता अभ्यास कसा करावा ते सांगितले आहे.

अव्युत्पन्न चित्ताला शास्त्रीय मार्गात प्रवृत्त करावयाचे झाल्यास ते कार्य झुलुझुलु करावे लागते. प्रथमारंभी त्याला दिवसाचे दोन भाग विषयोप-

भोगाकरिता द्यावे व तिसऱ्या भागांत त्याच्याकडून शास्त्रावलोकन आणि चवथ्या भागांत गुरुशुश्रूषा करावी. अशा रीतीने काही दिवसानंतर ते थोडे व्युत्पन्न झाले म्हणजे त्याला विषयसेवनाकरिता दिवसाचा फक्त एक भाग द्यावा, गुरुशुश्रूषेकरिता दोन भाग द्यावे आणि एक भाग शास्त्रार्थ चिंतनाकरिता द्यावा. अशा योजनेने चित्त चांगले व्युत्पन्न झाले आणि त्यावर उत्तम संस्कार घडले म्हणजे त्याला विषयोपभोगाकरिता दिलेला एक भाग तोहि कमी करून दोन भाग शास्त्र आणि वैराग्य यांच्याकरिता द्यावे आणि बाकीच्या दोन भागांत ध्यान आणि गुरुभेदा करावी, अशा रीतीने त्याला क्रमाक्रमाने सन्मार्गांना लावावे हा जो आत्मज्ञान-प्राप्तीच्या राघनांचा क्रम सांगितला आहे त्याचा अधिकारी शुद्धांतःकरण झालेला पुरुष होय.

प्रकरण ३९ वें.

अज्ञानाच्या सात भूमिका.

स्वाभाविक प्रवृत्तिरूपी पुरुषप्रयत्न आणि रसाभिनिवेश ह्यांच्या योगाने अज्ञान भूमिका काय, अगर ज्ञान भूमिका काय आपआपले उचित फल देतात. अज्ञानी मनुष्याचा प्रयत्न पूर्व संस्कारामुळे प्रवृत्ति मार्गाकडे वळलेला असून विषयभोगासंबंधाची दृढवासना हाच त्याचा रसाभिनिवेश असतो; तर ज्ञानी मनुष्याचा प्रयत्न शास्त्रीयसाधनचतुष्टयसंपन्नतेचा आणि श्रवणमननात्मक असून मोक्षविषयक दृढ इच्छा हा त्याचा रसाभिनिवेश असतो. आपल्या इच्छेनुसार फलप्राप्ति हा दोघांचाहि साधारण हेतु आहे. स्वस्वरूपापासून भ्रष्ट झाल्यामुळे विषयामध्ये मग्न होऊन या अज्ञान भूमिकावर मूढ जीव आरोहण करीत असतात व शेवटी अत्यंत जड व मूढ अशा रूपावर स्थितीत जाऊन पडतात. परब्रह्माच्या ठिकाणी कल्पिलेल्या अज्ञानाच्या सात भूमिका आहेत. ह्या सात अज्ञान भूमिकांचे सविस्तर वर्णन उत्पत्ति प्रकरण सर्ग ११७ मध्ये आलेले आहे. त्याचा सारांश ह्या प्रकरणात दिला आहे. ह्या सात अज्ञान भूमिकांची नावे पुढीलप्रमाणे आहेत:—

(१) वीजजाग्रत्, (२) जाग्रत्, (३) महाजाग्रत्, (४) जाग्रत्-स्वप्न, (५) स्वप्न, (६) स्वप्नजाग्रत् आणि (७) सुषुप्त.

ह्या भूमिका म्हणजेच मोक्षाचे किंवा अज्ञानाचे सात प्रकार आहेत. प्राशिवाय त्यांचे परस्पर मिश्रण होऊन आणखी कितीतरी प्रकार शाले आहेत. पण स्थूलमानाने वसिष्ठांनी हे सातच प्रकार केले आहेत.

(१) वीजजाग्रत्.

मायेच्या योगाने शब्द झालेल्या ब्रह्मापासून निर्माण झालेले जागृतीच्या आरंभी अज्ञानाने वेष्टिलेले जे चिदामासाचे स्वरूप अव्यक्त स्थितीत असते. व ज्याला पुढे प्राणधारणादि क्रियेमुळे चित्त, जीव इत्यादि नावे प्राप्त

होत असतात, असें जें यीजकूप चैतन्य स्थित असतें, त्याला पीजजाग्रत असें म्हणतात.

(२) जाग्रत.

“ हा स्थूल देह मी ” व “ हे सर्व भोग्य पदार्थ माझे ” अशा प्रकारचा सामान्य प्रत्यय जेव्हां उत्पन्न होतो तेव्हां त्याला जाग्रत ही संज्ञा दिलेली आहे.

(३) महाजाग्रत.

पूर्वजन्मांतील संस्कारानें ‘ मी ब्राह्मण आहे व मला त्या वर्णांला अनुसरून क्रियाकर्म केवें पाहिजे,’ असा जो ब्राह्मण्यासंबंधानें अभिनिवेप उत्पन्न होतो व तो पुढें अभ्यासानें दृढ होतो, त्याला महाजाग्रत असें म्हणतात. सर्व ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं हा अभिनिवेप नसतो; कारण त्यांच्या ठिकाणीं पूर्वजन्मांतील अशा स्वरूपाचे संस्कार नसतात, असेंच म्हणावें लागेल. ब्राह्मणांचा एक दृष्टांत दिलेला आहे, पण अशा तऱ्हेच्या इतर गोष्टी पूर्व जन्मींच्या संस्कारानें निर्माण झाल्या, तर त्यांनाहि महाजाग्रत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

(४) जाग्रत्स्वप्न.

जाग्रदवस्थेतील स्वतः केलेल्या मनोराज्याला किंवा दुसऱ्या मांत्रिकाच्या योगानें झालेल्या मनोराज्याला जाग्रत्स्वप्न असें म्हटलें आहे. मांत्रिकाच्या प्रभावानें मनोराज्य होऊं शकतें हें वसिष्ठांनीं लवणराजाच्या आख्यानांत दर्शविलें आहे. (या ग्रंथाचा माग २ रा लवणराजाची गोष्ट ९ वी पृष्ठें ६५ ते ७६). आकाशांत दिसणारे दोन चंद्र, शिपेच्या ठिकाणीं भासणारे रूपाणि सूर्यकिरणामध्यें दिसणारे मृगजळ हीं देखील जाग्रत्स्वप्न स्थितीचीं उदाहरणें होत. अभ्यासाच्या योगानें जाग्रत्स्वप्नभूमिकेचे अनेक प्रकार झालेले आहेत.

(५) स्वप्न.

निद्रेच्या आरंभी, निद्रेच्या ऐनमरांत किंवा निद्रेच्या अखेरीस

“अमूक एक गोष्ट मी पाहिली” असा जो प्रत्यय थोडा वेळच येतो त्याला स्वप्न असें म्हटलें आहे. स्थूल शरीरांत कंठापासून हृदयापर्यंत जाऊन पोहोचणाऱ्या ‘पुरीतत’ संज्ञक नाडीमध्ये हा स्वप्नाचा प्रत्यय येत असतो.

(६) स्वप्नजाग्रत्.

पुष्कळ कालपर्यंत दृगोचर होत नसल्यामुळे ज्याचें स्वरूप लवकर नाहींसें होतें, अशी स्वप्नस्थिति जाग्रती सारखी दीर्घकाल टिकल्यास तिलाच महाजाग्रत् ही संज्ञा दिली आहे. हरिश्चंद्राला स्वप्नाचा काल बारा वर्षांचा भासला होता. ह्या स्थूल देहांत असता किंवा ह्या देहाचा नाश झाल्यावर ह्या महाजाग्रत् स्थितीची जी अनुवृत्ति रहाते तिला स्वप्न-जाग्रत् असें नांव दिलें आहे.

(७) सुषुप्ति.

कर्मापासून उत्पन्न होणाऱ्या या वरील सदा अवस्थांचा किंवा भूमिकांचा त्याग केल्यावर जी जीवाची जडस्थिति उत्पन्न होते, परंतु ज्या स्थितीमध्ये पुढें प्राप्त होणाऱ्या दुःखांचें बीज (म्हणजेच वासना) शिथळ असते, त्या स्थितीला सुषुप्ति असें म्हटलें आहे. सुषुप्त अवस्थेमध्ये म्हणजे कारण शरीरामध्ये विलीन झालेल्या जगाचें संस्काररूपानें अस्तित्व असतें, असेंच म्हणणें योग्य आहे; कारण तसें जर न मानलें, तर सुषुप्तीतून जीव पुनः जाग्रत होणार नाहीं व काष्ठ, लोष्ठ किंवा दगड यासारखा जड होऊन जाईल.

ह्याप्रमाणें अज्ञानाच्या सात भूमिका आहेत. ह्यातील प्रत्येक भूमिकेला अनेक शाला असून त्यांचा विस्तार अतिशय वाढलेला आहे. या अज्ञान भूमिकांतून सुटण्याकरितां मनुष्याला आत्मज्ञानाशिवाय दुसरा उपाय नाहीं. हें आत्मज्ञान या पुढील प्रकरणांत वर्णन केलेल्या ज्ञानभूमिकांच्या अभ्यासानें प्राप्त करून घेतां येतें.

प्रकरण ४० वें.

ज्ञानयोगाच्या सात भूमिका.

आत्मज्ञान संपादन करून प्रत्यक्ष मुक्ति मिळविणें म्हणजे कांहीं सोपी गोष्ट नाही. या गोष्टीला किती काळ लागेल, हें नका कांहींच सांगणें शक्य नाही; कारण हें ज्याच्या त्याच्या प्रयत्नावर अवलंबून आहे. आत्मज्ञान एका जन्मांतहि प्राप्त होईल किंवा अनेक जन्मांहि लागतील. एकापेक्षा अनेक जन्म जरी लागले तरी या बाबतीत केलेला अभ्यास मृत्यूमुळे बाया जात नाही, हा वसिष्ठांचा सिद्धान्त याच प्रकरणांत पुढें स्पष्ट करण्यांत आलेला आहे. आत्मज्ञान संपादन करणें हें जरी एकट्या जीवाचेंच कर्म असलें, तरी तो ज्या अज्ञानाच्या भूमिकेवर स्थित आहे, तेथेपासून प्रत्यक्ष मोक्ष फारच अंतरावर आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. जसें एखादें स्थल फार दूर असलें, म्हणजे तें एकदम गांठतां येत नाही, तर टप्पाटप्प्यानेच गांठावे लागतें, तसें आत्मज्ञान टप्पाटप्प्याने संपादन करीत जावें, असें तत्त्वज्ञान्यांचें म्हणणें आहे. मोक्ष मिळेपर्यंत हे टप्पे किंवा भूमिका किती असाव्यात यासंबंधी निरनिराळ्या वाद्यांची भिन्न भिन्न मते आहेत. जैन तत्त्वज्ञान्यांनीं या भूमिका चवदा मानल्या आहेत, तर बौद्धांनीं त्या दहाच मानल्या आहेत. पिरामॅसफिस्टांनीं या पांचच मानल्या आहेत, वसिष्ठांनीं या भूमिका सात मानल्या आहेत.

चदंति बहुभेदेन चादिनोयोगभूमिकाः ॥

ममत्वभिमता नूनमिमा एव शुभप्रदाः ॥ ३-११८-२

“ निरनिराळे वादी ज्ञानाच्या भूमिका निरनिराळ्या तत्त्वांनीं वर्णन करीत असतात. परंतु मी तुला दातां सांगणार आहे त्या भूमिका मला पसंत असून त्या मोक्ष पुरुषार्थ प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत. ”

या सात भूमिका वसिष्ठांमध्ये दोन ठिकाणीं थोड्याशा फरकानें सांगितल्या आहेत.

पहिला प्रकार :— उत्तमि प्र. सर्ग ११८, श्लोक ३, ८, ते १६.

दुसरा प्रकार :— नि. प्र. पूर्वार्ध, सर्ग १२०, श्लोक १ ते ८ व सर्ग १२६ श्लोक ४ ते २२ व ५८ ते ७३.

याशिवाय नि. प्र. उ. सर्ग ४५ मध्येहि मनाच्या ध्यानवृक्षावरील आरोहणाचा क्रम सांगतांना या भूमिकांचा उल्लेख आलेला आहे. उत्तमि प्रकरणांत सर्ग ११८ मध्ये वर्णन केलेल्या ज्ञानभूमिका पुढील श्लोकांत आलेल्या आहेत.

ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता ॥

विचारणा द्वितीया नु तृतीया तनुमानसा ॥ ५ ॥

सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिनामिका ॥

पदार्थाभावनी पष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृता ॥ ६ ॥

“ शुभेच्छा नांवाची ज्ञानाची पहिली भूमिका होय. विचारणा ही दुसरी; तनुमानसा ही तिसरी; सत्त्वापत्ति ही चवथी; असंसक्ति ही पांचवी; पदार्थाभावनी ही सहावी व तुर्यगा ही सातवी भूमिका होय. ” आतां निर्वाणप्रकरण पूर्वार्ध, सर्ग १२० मध्ये वर्णन केलेल्या भूमिका पुढील श्लोकांत आलेल्या आहेत.

शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्धयेत् ॥

प्रथमा भूमिकैपोक्ता योगस्यैव च योगिनः ॥ १ ॥

विचारणा द्वितीयास्यातृतीया ऽ संगभावना ॥

विलापनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मिका ॥ २ ॥

शुद्धसंविन्मयानंदरूपा भवति पंचमी ॥

अर्धसुप्तप्रबुद्धामोजीवन्मुक्तो ऽ व तिष्ठति ॥ ३ ॥

स्वसंवेदनरूपा च पष्ठी भवति भूमिका ॥

तुर्यावस्योपशांताय सप्तमी भूमिका भवेत् ॥ ५ ॥

“ प्रज्ञावृद्धि नांवाची पहिली भूमिका होय; विचारणा ही दुसरी; असंगभावना ही तिसरी; विलापनी ही चवथी; शुद्धसंविन्मय व आनंद-
त. १९

रूपा ही पांचवी; स्वसंबेदनरूपा ही सहावी व तुर्यातीता नांवाची सातवी भूमिका होय. ”

वरील दोन ठिकाणी वर्णन केलेल्या भूमिकांच्या नांवामध्ये काही ठिकाणी फरक दिसत असला, तरी त्यांचा अर्थ ध्यानात घेतल्यावर दोन्ही ठिकाणी वर्णन केलेल्या भूमिका एकच आहेत, असे दिसून येते. आतां वरील भूमिकांचे सविस्तर वर्णन वासिष्ठाच्या उत्तति प्र. सर्ग ११८ व नि. प्र. पू. सर्ग १२० व १२६ मध्ये आलेले आहे, त्याचा सारांश पुढे दिलेला आहे. ।

• प्रवृत्ति आणि निवृत्ति.

प्रवृत्ति आणि निवृत्ति असे दोन मार्ग प्रसिद्ध आहेत. बहुतेक लोक प्रवृत्तिमार्गामध्येच पडलेले आढळतात, या जन्ममरणात्मक प्रपंचामध्येच राहून विषयसेवन करावे, नानातऱ्हेची चैन करावी, फारच शालें तर पुण्यकर्मांचे आचरण करून स्वर्गात जाण्याची इच्छा करावी; कारण त्या ठिकाणी देखील उत्तमोत्तम विषयांचेच भोग घेण्यास सांपडतील, अशाच तऱ्हेची बहुतेकांची प्रवृत्ति असते. याला प्रवृत्तिमार्ग असे म्हणतात.

प्रवृत्तपुरुषाची व्याख्या.

कियत्तन्नामनिर्वाणं वरं संसृतिरेव मे ॥

इति कर्तव्यकर्ता यः स प्रवृत्त इति स्मृतः ॥ नि. पू. १२६-३

“ मोक्ष, मोक्ष म्हणून म्हणतात त्याचे काय मोठे महत्त्व आहे ? कारण त्या ठिकाणी विषयांचे भोग थोडेच मिळणार आहेत ? मला संसारच आवडतो. कारण त्यामध्ये नानातऱ्हेचे विषयभोग मिळतात. असे म्हणून जो आपली नित्यनैमित्तिक व काम्य कर्मे करीतच राहतो तो प्रवृत्त होय. ”

पण प्रपंचात खरे सुख मिळेनासे शालें व वारंवार दुःखें, त्रास, यातना भोगाव्या लागल्या म्हणजे मनुष्याच्या अंतःकरणात प्रवृत्तिमार्गाकडून निवृत्ति मार्गाकडे वळण्याचे विचार उत्पन्न होऊन लागतात.

निवृत्त पुरुषाची व्याख्या.

असारा वत संसारव्यवस्थाऽलं ममैतया ॥
किं कर्मभिः पर्युषितैर्दिनैरेव नीयते ॥ नि. पू. १२६-१
क्रियातिशयनिर्मुक्तं किं स्याद्विश्रमणं परम् ॥
इति निश्चयवान्योतः स निवृत्त इति स्मृतः नि. पू. १२६-६

“खरोखर संसारव्यवस्था असार आहे. मला हिच्यार्शी काय करावयाचें आहे ! त्याच त्या शिळ्या कर्मांच्या आचरणानें मी आपले आयुष्याचे दिवस वृथा कां घालवीत आहे ! क्रियामुळें होणाऱ्या उतति, आति, विकृति व संस्कृति या अतिशयांनीं निर्मुक्त असलेलें म्हणजे कूटस्थ नित्य असें कायमचें विश्रान्तिस्थान काय आहे ! याचा विचार करून त्याला संपादन करीन असा ज्याचा निश्चय असतो तो निवृत्त होय.”

जो चित्तशुद्धीला अनुकूल अशा कर्मांचें निष्काम व कर्तव्यपणाचा अभिमान न बाळगतां आचरण करूं लागतो, ग्राम्य कर्मांमध्ये मुळींच आसक्त होत नाहीं, तो पुण्यकर्मांचेंच सेवन करितो, पापाला भितो, इत्यादि गुणांनीं युक्त होतो; तेव्हां त्याला निवृत्त असें म्हणतात. अशा पुरुषालाच या निवृत्तिमार्गातील ज्ञानभूमिकांचा म्हणजे मोक्षाचा मार्ग सांपडतो.

(१) प्रथम भूमिका—शुमेच्छा (थवण).

अशा तऱ्हेनें निवृत्ति मार्गाकडे वळलेला पुरुष मुळींच कर्म करीत नाहीं, असा अर्थ नसून, तो कर्म करीत रहातो. पण त्याचीं तीं कर्म त्याला संसारामध्ये पाडण्याला कारणीभूत न होतां तीं मोक्ष प्राप्तीला चित्तशुद्धीच्या द्वारां परिपोषक होत असतात. ‘मी असा उगीच काय बसलो आहे ! मी खरोखर मूढ आहे ! मी कोण आहे ! हे मला समजून घेतलें पाहिजे. सच्चात्माच्या परिशीलनेन व सज्जनांच्या व साधूंच्या सहवासानें मी आत्मस्वरूपाचें म्हणजे माझ्याच स्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून घेईन,’ अशी शुभ इच्छा धारण करून तो पुरुष मनःपूर्वक शम-दम-ज्ञान-विज्ञान संपन्न असलेल्या सज्जनांचें सेवन करितो, नानातऱ्हेची खटपट करून पुष्कळ पैसा खर्च करून साधुसज्जनांची कृपा संपादन करितो, त्यांच्या मुखांतून

अध्यात्मशास्त्राचें श्रवण करितो. अशा तऱ्हेने तो विवेकशाली पुरुष या जन्ममरणात्मक संसारांतून सुटण्याची तीव्र इच्छा घारण करितो. अशा पुरुषाच्या स्थितीला ' शुभेच्छा ' नांवाची पहिली भूमिका म्हणतात. ही भूमिका पूर्वीच्या अनेक जन्मांतील संचित पुण्यकर्माच्या परिपाकामुळे व ऐहिक पुण्य संचयाने सत्समागम घडून साधनचतुष्टयसंपत्तीच्या प्राप्तीने उदयाला येत असते. या पाहिल्या भूमिकेमध्ये मनुष्याला आत्मसाक्षात्काराची उत्कंठा लागलेली असते.

(२) दुसरी भूमिका - विचारणा (मनन).

पाहिल्या भूमिकेतील शुभेच्छेचें संरक्षण विवेकाने करावें व अशा तऱ्हेने तिला वाढवावी. दुष्ट कर्मांमध्ये प्रवृत्ति न होईल अशी खबरदारी घ्यावी. आत्मसाक्षात्काराची उत्कंठा परिपूर्ण करण्याकरिता श्रवण केलेल्या अध्यात्मशास्त्राचा पूर्ण विचार करून त्यातील तात्त्विक सिद्धांत, शास्त्र, गुरु व सज्जन यांच्या मदतीने चांगले समजून घ्यावें. ' मी कोण आहे व हें जग कसे उत्पन्न झालें आहे ' याचा विचार सतत करीत जावा. ही विचारणा नांवाची दुसरी भूमिका होय.

(३) तिसरी भूमिका - तनुमानसा (निदिध्यासन).

ह्या भूमिकेचें दुसरे नांव ' असंगभावना ' असें निर्वाणपूर्वार्धात दिलें आहे. ही दोन्ही नावे जरी भिन्न असली तरी अर्थ एकच आहे. सर्व ऐहिक व पारलौकिक शब्दस्पर्शादि विषय अनित्य म्हणून असत आहेत, असें प्रथम युक्तीने ठरवून त्या विषयां असलेली आसक्ति नाहीशी झाल्यावर आत्मा व अनात्मा यांच्या भेदयुक्त विवेकाने ' हा देह मी व हें माझे ' हे संकल्प सोडून ' मी असंग, अद्वितीय, सत्, चित् व आनंदरूप असें ब्रह्म आहे ! ' असा पक्का निश्चय करून तथा ब्रह्मचिंतनांत सतत गडून रहाणे ही तनुमानसा (म्हणजे मनाची एकाग्रता) किंवा असंगभावना (मी असंग म्हणजे माझा कोणाशीहि संबंध नाही अशी भावना) या नांवाची तिसरी भूमिका होय.

वशिष्टांनी या भूमिकाप्रयोगा ' जाग्रत् ' असें म्हटलें आहे. कारण ह्या

ज्ञानयोगाच्या सात भूमिका

ठिकाणी व्यावहारिक सत्तेने जगाचे मान होत असते. ह्या तीन अवस्थामध्ये असणाऱ्या पुरुषांना 'आर्य' ही संज्ञा देण्यात आली आहे. योग्याचा आर्यपणा पहिल्या भूमिकेत अंकुरित होऊन द्वितीय भूमिकेत विकास पावतो व तृतीय भूमिकेत तोच फलद्रूप होतो. या तीन भूमिका मुमुक्षुच्या आहेत.

(४) चवथी भूमिका - सत्त्वापत्ति-स्वप्नसदृशी.

(मुक्त होणाऱ्याची भूमिका)

या भूमिकेचे दुसरे नांव 'विलापनी' असे निर्वाणपूर्वार्धात दिले आहे. ही दोन्ही नावे जरी भिन्न असली, तरी अर्थ एकच आहे. बरील तीन भूमिकांच्या दृढ अभ्यासाने चित्ताच्या ठिकाणी विषयासंबंधाने पूर्ण वैराग्य घाणते व अज्ञानाचा क्षय होऊन चित्तात ज्ञानाचा उदय होतो. ह्या भूमिकेमध्ये आत्मसाक्षात्कार होतो. त्यामुळे 'शचित्तं सर्वमुच्यते' ज्ञानी पुरुषाच्या चित्ताला चित्त असे न म्हणता ते सद्रूप झालेले असते, म्हणून त्याला 'सत्त्व' असे म्हणतात, व अशा सत्त्वाची प्राप्ति त्यास झालेली असते, म्हणून ह्या भूमिकेला 'सत्त्वापत्ति' असे नांव दिले आहे. या भूमिकेत असणारा ज्ञानी अद्वैत भावनेत स्थिर होऊन

* आर्य शब्दाची व्याख्या.

कर्तव्यमाचरन्कार्यमकर्तव्यमनाचरन् ॥
तिष्ठति प्राकृताचारोयः स आर्य इति स्मृतः ॥ नि. पू. १२६-५४

यथाचारं यथाशस्त्रं यथाचित्तं यथास्थितम् ॥

व्यवहामुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥ नि. पू. १२६-५५

" आपल्या वर्णाश्रमधर्माप्रमाणे प्राप्त झालेल्या कर्तव्यकर्मांचे आचरण जो निष्कामपणाने व मोठ्या प्रेमाने करीत असतो व अकर्तव्याचे आचरण करीत असे मनांत सुद्धा आणीत नाही त्याला आर्य असे म्हणतात. सदाचाराला अनुसरून व शास्त्राला घडून चित्ताचे समाधान विघडून न देतां परिस्थितीला अनुसरून जो सर्व लौकिक व्यवहार करीत असतो त्याला आर्य म्हणतात.

लागतो व जेव्हा तो जगाकडे पाहू लागतो तेव्हा त्याला प्रातिमासिक सत्तेने त्याचे भान होत असते म्हणून या भूमिकेला 'स्वप्नसदृशी' असेंहि म्हटले आहे. ह्या भूमिकेवर आरुढ झालेल्या योग्याला ब्रह्मवित् अशी पदवी देण्यांत येते. या भूमिकेच्या शेवटी योग्याची निर्विकल्प समाधि सिद्ध होते. नि. प. पूर्वार्ध सर्ग १२७ मध्ये श्रीरामचंद्र वसिष्ठांचा उपदेश ऐकतां ऐकतांच आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होऊन निर्विकल्प समाधीमध्ये परमपदीं विभ्रांत झाला असें वर्णन आहे. यापुढील भूमिकांवर कसे आरुढ व्हावे हे सांगण्याकरितांच वसिष्ठांनी नि. प्र. उत्तरार्धांतील तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला आहे असें दिसून येते.

योगभ्रष्टाची स्थिति.

पहिल्या, दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या भूमिकेवर आरुढ झालेला ज्ञानयोगी जर आत्मसाक्षात्कार न होतां मध्येच मरण पावला तर त्याला कोणती गति प्राप्त होते असा प्रश्न भगवद्गीतेत अध्याय ६ मध्ये जसा अर्जुनाने विचारला आहे, तसाच वासिष्ठामध्येंहि रामाने प्रश्न विचारला आहे. त्याचे उत्तर वसिष्ठांनी नि. पू. सर्ग १२६ मध्ये पुढील श्लोकांत दिले आहे.

योगभूमिकयोत्क्रांतजोचितस्य शरीरिणः ॥ ४७ ॥

भूमिकांशानुसारेण क्षीयते पूर्वदुष्टतम् ॥

ततः सुरधिमानेषु लोकपालपुरेषु च ॥ ४८ ॥

मेरुपर्वतकुंजेषु रमते रमणीसुखः ॥

ततः सुरतसंभारे दुष्टते च पुरातने ॥ ४९ ॥

भोगजाले परिक्षीणे जायंते योगिनो भुवि ॥

शुचीनां श्रीमतां मेहे शुभे गुणवतां सताम् ॥ ५० ॥

जानित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः ॥

तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तयोगभूमिक्रमं युधाः ॥

स्मृत्वा परिपतंत्युच्चैस्तरं भूमिकाक्रमम् ॥ ५१ ॥

यांचा माषार्थः—या चारी भूमिकांपैकी कोणत्याहि भूमिकेवर आरुढ

शालेला ज्ञानयोगी जर मध्येच मरण पावला तर त्याचे पातक पूर्वी केलेल्या निष्काम कर्मानुष्ठानाने क्षीण होते व संचित पुण्यकर्माचा भोग घेण्याकरिता तो स्वर्गादि लोकांना जातो. तेथील दिव्य विषयांचा उपभोग घेऊन पुण्य क्षीण झाल्यावर या भूलोकी शुचिर्भूत व सदाचारसंपन्न अशा गुणी श्रीमान् लोकांच्या घरी जन्माला येतो व त्या ठिकाणी पूर्वजन्मी प्राप्त शालेल्या योगभूमिकेमास आठवून पुढील भूमिकेवर आरूढ होण्याकरिता अभ्यास करू लागतो.*

पाहिल्या तीन भूमिकांमध्ये असणाऱ्या योग्यांना व्यावहारिक सत्तेनं- जगाचे भान होत असते म्हणून त्यांना जाग्रत असें म्हटलें आहे, व चवथ्या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या योग्यांना प्रातिभासिक सत्तेनं जगाचे भान होत असते, म्हणून त्या भूमिकेला स्वप्नसदृशी असें वर म्हटलें आहे.

(५) पाचवी भूमिका-असंसक्ति.

(जीवनमुक्ताची भूमिका)

चार भूमिकांचा दृढ अभ्यास झाल्यावर पांचव्या असंसक्ति नांवाच्या भूमिकेस प्राप्त झालेला योगी केवळ सत्तारूपाने अवशिष्ट रहातो. शरीरांत रहात असतहि 'हा देह मी आहे' किंवा 'हा माझा आहे' अशी देहाच्या ठिकाणी कोणत्याहि तऱ्हेची आसक्ति नसते. या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या योग्याला 'जीवनमुक्त' व 'ब्रह्मविद्' ह्या पदव्या प्राप्त होतात. या ठिकाणी जरी त्याला जग व्यवहारापुरतें भासत असलें, तरी त्याला तो असत् (भ्रम) आहे, असें समजत असल्यामुळे त्याचा व्यवहार अर्धवट जागा झालेल्या पुरुषाप्रमाणे होत असतो. या भूमिकेवरील ज्ञानी पुरुषच गुह करण्यास पूर्ण योग्य असतो, कारण तो मोठा विद्वान् व ब्रह्म-निष्ठ असतो. म्हणून अशाच गुळ्या आत्मज्ञानाकरिता शरण जावें असें, "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" (मुंडक. १-२ १२) असें मुंडकोपनिषदांत स्पष्ट सांगितलें आहे. शिष्याला उपदेश

* अशाच अर्थाचे वर्णन भगवद्गीतेंत अ. ६ मध्ये श्लोक ४० ते ४३ मध्ये आलेले आहे.

करून त्याच्या ठिकाणच्या सर्व शंकांचें निरसन करण्यांत मोठा कुशल व आत्मसाक्षात्कारसंपन्न असाच गुरु असावयास पाहिजे. कारण जर तो नुसताच ब्रह्मनिष्ठ असल्यामुळें नेहमीं समाधीत असेल, तर तो शिष्याला उपदेश केव्हां व कसा करणार! म्हणून तो ब्रह्मनिष्ठ असाच मोठा विद्वान्हि पाहिजे, असा पुरुषच गुरु करण्यास योग्य असतो व तो त्या ज्ञानाच्या पांचव्या भूमिकेवर आरूढ झालेलाच आढळतो.

(६) सहावी भूमिका-पदार्थाभावनी (तुर्या) (सुषुप्तसदृशी).

वरील पांच भूमिकांच्या दृढ अभ्यासांमुळें 'योगी' आत्मस्वरूपामध्ये रममाण होऊं लागला आणि त्याच्या ठिकाणीं अंतर्बोध्य विषयांची भावना-मुक्तां राहिली नाहीं म्हणजे मग त्याचे सर्व व्यवहार केवळ प्रकृतीच्या प्रेरणेनुसार होऊं लागतात. अशा भूमिकेला 'पदार्थाभावनी' किंवा 'तुर्या' असें म्हटलें आहे. या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या योग्याला 'ब्रह्मविद्धारिय' ही पदवी प्राप्त होते. या भूमिकेंत योग्याचे ठिकाणी 'मी ब्रह्म आहे' हीहि वृत्ति स्वभावतःच क्षीण होत जात असते. याची स्थिति सुषुप्तपुरुषासारखी असते.

(७) सातवी भूमिका-तुर्यंगा.

सहा भूमिकांचा पुष्कळ काळ अभ्यास झाला कीं, अंतर्बोध्य भेद-वृत्तीचा लवलेसाहि रहात नाही व 'मी ब्रह्म आहे' ही सहाव्या भूमिकेतील ब्रह्मरूप वनलेली वृत्ति देखील जेव्हां क्षीण होते व चित्तांत पूर्ण स्वयंप्रकाश ब्रह्मच अवशिष्ट रहाते, अशा अवस्थेला 'तुर्यंगा' नावाची सातवी आणि शेवटची भूमिका असें म्हणतात. या भूमिकेवर आरूढ झालेल्या योग्याला 'ब्रह्मविद्धारिष्ठ' ही पदवी प्राप्त होते. या अवस्थेंत त्याच्या सर्व हृदयप्रंगी छिन्नाभिन्न होऊन जातात. सर्व संशय दूर होताव व तो जीवन्मुक्तदशेचा पूर्ण अनुभव घेत रहातो. चित्रांतील दीपाप्रमाणें हियर असलेला तो वस्तुतः प्रत्यक्ष मोक्षाला पावलेला नसूनहि मोक्षाला पावल्यासारखा दिसतो.

जे महाभाग्यवान् सातव्या भूमिकेपर्यंत जाऊन पोहोचले, ते महात्मे

खरोखरच घन्य होत ! ते महात्मे आत्माराम झाले, असेंच म्हणण्यास हरकत नाही. या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलेल्या जीवन्मुक्तांना सांसारिक सुखःदुःखाची यत्किंचित्ही वाधा होत नाही. त्यांचे शरीर प्रारब्धानुसार कर्म करीत असलेले दिसते. कर्म करणे किंवा न करणे या दोन्हीपैकी कोण- त्याहि एका गोष्टीमध्ये त्यांचा आग्रह नसतो. मात्र शेजारी असलेल्या एखाद्या मनुष्याने सुचविले असतां क्रमप्राप्त असे व्यावहारिक व धार्मिक आचार ते एखाद्या व्यवहारदक्ष मनुष्याप्रमाणे चोल करीत असतात. परंतु त्यांचे सुख कोणत्याहि वाह्य क्रियेवर केव्हाहि अवलंबून नसते. असो, ह्या सात भूमिकांचे उलंघन करून जे पलीकडे जाऊन ब्रह्मरूप झाले, ते तर खरोखरच मोठे घन्य होत. इंद्रियरूपी शत्रूंना जिंकून या सप्तभूमिकांवर विजय मिळविणारे आणि आनंदसाम्राज्यपदाच्या सिंहासनावर विराजमान झालेले महात्मे निःसंशय बंदनीय होत ! सर्व भूमंडळाचे अविषय किंवा सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाचे पदसुद्धा त्यांना कःपदार्थ वाटते; व तेच महात्मे विदेह कैवल्यस्थितीला प्राप्त होतात.

याप्रमाणे ज्ञानाच्या सात भूमिका वासिष्ठामध्ये सांगितल्या आहेत, त्यांपैकी

मुमुक्षुभूमिकास्तिस्रो मुच्यमानस्यतूत्तरा ॥

मुक्तस्य परतस्तिस्रो भूमिका सप्त दर्शिताः ॥ नि. पू. सर्ग ११०

पहिल्या तीन भूमिका मुमुक्षूच्या आहेत. चवथी भूमिका मुक्त होणाऱ्याची व पांचवी, सहावी व सातवी या तीन भूमिका जीवन्मुक्तांच्या आहेत.

आसामंते स्थिता मुक्तिस्तस्यां भूयो न शोच्यते ॥ नि. पू. ११८-७.

“या सात भूमिकांच्या शेबटीं विदेह मुक्ति आहे. ती प्राप्त झाली असतां पुनः कधीहि शोक करण्याचा प्रसंग येत नाही.” प्रारब्ध संपल्यावर जेव्हा देहपात होतो तेव्हा तो जीवन्मुक्त पुरुष विदेहमुक्त होतो असें म्हणतात. ही विदेहमुक्ति म्हणजेच ब्रह्मरूपस्थिति असल्यामुळे या स्थितीची गणना वरील सात भूमिकामध्ये करिता येत नाही.

प्रकरण ४१ वें.

कर्मबंधांतून सुटका.

आपल्या हातून एकदां कर्म घडलें म्हणजे मग त्याचें फल वाईट असो कीं चांगलें असो, तें आपल्याला आवडो वा न आवडो, तें फल आपणास मिळाल्याशिवाय रहाणार नाही. जसें आपला पाय अग्नीवर पडला म्हणजे मग तो भाजूं नये असें जरी मनांत असलें, तरी तो भाजल्याशिवाय रहात नाही, तसें झालेल्या कर्माचें फल अवश्य मिळणारच. असा एक जगांतील अबाधित नियम आहे, असें वसिष्ठ सांगतातः—

न सशूलो न तद्योम न सोऽब्धिश्च न विष्टपम् ॥

अस्ति यत्र फलं नास्ति कृतानामात्मकर्मणाम् ॥ ३-१५-३३

ऐहिकं प्राप्तुं चापि कर्म यद्रचितं स्फुरत् ॥

पौरुषोऽसौ परो यत्नो न कदाचन निष्फलः ॥ ३-१५-३४

“असा एकदि पर्वत नाही, आकाश नाही, समुद्र नाही, स्वर्ग नाही, कीं ज्या ठिकाणी आपण केलेल्या कर्माचें फळ मिळत नाही, कोणतेंहि कर्म, मग तें या जन्मांत केलेलें असो किंवा पूर्वजन्मांत केलेलें असो, तो पौरुष प्रयत्न आहे व तो कधीहि निष्फळ होत नाही.”

आतां या ठिकाणी कर्म याचा अर्थ जर कोणी केवळ शरीरानें किंवा केवळ इंद्रियानें केलेलें कर्म असा करीत असतील तर तो बरोबर नाही, कारण खरें कर्म मनापासून सुटें होत असतें, म्हणून कर्म हें वास्तविक मनाचें आहे, शरीराचें नाही असें वसिष्ठ सांगतातः—

मनसोऽयं समुन्मेषः कलाकलनरूपतः ॥

एतत्तत्कर्मणां यीजं फलमस्यैव विद्यते ॥ ३-१५-३५

कर्मयीजं मनःस्पंदः कथ्यतेऽयानुभूयते ॥

क्रियास्तु विविधास्तस्य शाखाश्चिप्रमूलास्तरोः ॥ ३-१६-११

“ क्रियाकौशलस्थानुबंधनरूप जो मनाचा विकास तेंच कर्माचें बीज होय. या मननरूप बीजाचेंच क्रियानिष्पात्तीरूपी फल येत असतें, कर्माचें बीज मनःस्पंद आहे व विविध शारीरिक क्रिया या त्या मनाच्या शाखा आहेत, असे सांगतात व त्याचा तसा अनुभवहि घेतो.” शरीर मरेपर्यंत सारखे कर्म करीतच रहातें; व हीं सर्व कर्मे फल निर्माण करितात व या सर्व कर्मांनी आपण बांधले जातो, असे म्हणता येत नाही; तर ज्या कर्मांमध्यें वासना असते, तेंच कर्म बंधनकारक होत असतें. वासनारहित स्थितीत केलेले कर्म बंधनकारक होत नाही, असे वसिष्ठ सांगतात:—

सर्वाहि वासनाभावे प्रयान्त्यफलतां क्रियाः ॥

अशुभाः फलवन्त्योऽपि. सैकाभावे लताइव ॥ नि.पू. ८७-१९

वासनामात्रसारत्यादक्षस्य सफलाः क्रियाः ॥

सर्वा एवाफलाक्षस्य वासनामात्रसंक्षयात् ॥ नि.पू. ८७-१८

“ पाणी न घातल्यामुळे वेलींना जशीं फळे येत नाहीत, तसे वासनांच्या अभावीं सर्व शुभाशुभ क्रिया निष्फल होतात. अज्ञानी पुरुषांचें वासना हेंच सार (बल) असल्यामुळे त्यांच्या सर्व क्रिया सफल होतात, पण ज्ञानी पुरुषांच्या सर्वच वासनांचा क्षय झाला असल्यामुळे त्यांच्या सर्व क्रिया निष्फल होतात.” अशाच तऱ्हेचें वर्णन भगवद्गीतेताहि आलेले आहे यावरून असे स्पष्ट दिसून येतें की, मनांत कोणाच्याहि विषयांची इच्छा नसताना जर कर्मे केलीं तर तीं मुळींच बंधनकारक होत नाहीत. पण प्रत्यक्ष शरीरानें कर्म न करितां देखील जर त्याविषयीची सुसती इच्छा मनांत धारण केली, तरी देखील त्या इच्छामात्रानेंहि बंध होऊं शकतो आणि मनांत इच्छा नसताना केवळ शरीरानें कर्म झालें, तर तें खरें कर्मच नव्हे असे वसिष्ठांचें म्हणणें आहे:—

समया स्वच्छया बुद्ध्या संततं निर्विकारया ॥

यथा यत् क्रियते राम तददोषाय सर्वदा ॥ नि. उ. १९.५-७

* निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ॥

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ भ.गीता ४-४१

शुभाशुभाः क्रिया नित्यं कुर्वन्परिहरन्नपि ॥

पुनरेति न संसारमसंसक्तमना मुनिः ॥ नि. उ. १९९-३३

शुभाशुभाः क्रिया नित्यमकुर्वन्नपि दुर्मतिः ॥

निमज्जत्येव संसारेऽपारित्यक्तमनाः शठः ॥ नि. उ. १९९-३४.

“सम, स्वच्छ व निर्विकार बुद्धीनें जें जसैं सतत आचरण केलें जातें, तें सर्वदा निर्दोषच होय. ज्याचें चित्त असंसक्त आहे असा मुनि सतत शुभाशुभ क्रिया करीत असला किंवा करीत नसला तरी तो पुनः संसारास प्राप्त होत नाही. पण जो दुर्मति आपलें मन विषयांत आसक्त ठेवतो व जो शुभ कर्माचें आचरण व अशुभ कर्माचा त्याग जरी करीत असला किंवा शुभाशुभ क्रिया मुळांच करीत नसला तरीहि तो आत्मबंधक पुनः संसारांत निमग्न होतोच.”

कर्माचें कर्तृत्व.

आतां कर्तृत्व म्हणजे काय याचा थोडासा विचार करूं. शरीराच्या ठिकाणी कर्माचें कर्तृत्व येत नाही, हें प्रथम लक्षांत ठेवलें पाहिजे. वासनारागादि मनोवृत्तीमुळे “हें माझें कर्तव्य आहे” असा बुद्धीचा निश्चय होऊन त्या निश्चयाचें शारीरिक क्रियेमध्ये पर्यवसान झाल्यावर ‘या क्रियेचा मी कर्ता आहे’ अशी अतःकरणांत वृत्ति उत्पन्न होणें यालाच कर्माचें ‘कर्तृत्व’ असें म्हणतात. फलभोक्तृत्वादि शारीरिक क्रियेप्रमाणें उत्पन्न होत असतें. मनुष्य वासनेनुसार इंद्रियांच्या योगानें कर्मे करितो आणि त्या कर्मानुसार त्याला फल प्राप्त होतें अर्थात् भोक्तृत्व हें कर्तृत्वापासूनच उत्पन्न होत असतें असा वेदांतशास्त्राचा सिद्धान्त आहे. या सिद्धान्ताच्या अनुरोधानें वसिष्ठ म्हणतात कीं,

कुर्वतोऽकुर्वतोवाऽपि स्वर्गेऽपि नरकेऽपि वा ॥

यादग्वासनमेतत्स्यान्मनस्तदनुभूयते ॥ ४-३८-८.

“प्रत्यक्ष शारीरिक क्रिया घडो, वा न घडो ज्या प्रकारची वासना असेल त्या प्रकारचें फल स्वर्गामध्ये किंवा नरकामध्ये मन भोगल्याशिवाय रहात

नाही. ” यास्तव ज्याला तत्त्वज्ञान झालेलं नाही, अशा पुरुषाची शारीरिक क्रिया किंवा मानसिक क्रिया कर्तृत्वाभिमानामुळे होत असते, परंतु जो तत्त्वज्ञानी आहे, तो वासनाराहित असल्यामुळे त्याच्या क्रिया कर्तृत्वाभिमानशून्य असतात. तत्त्ववेत्त्याच्या वासना शिथिल झालेल्या असल्यामुळे आणि त्याने केलेले कर्म फलाभिसंधिराहित असल्यामुळे त्याच्याकडे फल-भोवतुंव येत नाही; कारण भोवतुंव हे कर्तृत्वाभिमानाचें अवश्य कार्य आहे. बरे त्याला प्रारब्धकर्मानें फल प्राप्त झालें तरी अनासक्तबुद्धीनें राहूनच तत्त्वज्ञान्याच्या अवयवांची हालचाल होत असल्यामुळे त्या शारीरिक व्यापारापासून झालेली फलप्राप्ति आत्मस्वरूपच आहे असें तो पहातो. परंतु अतत्त्वज्ञ प्रत्यक्ष क्रिया करीत नसला, तरी त्याचें चित्त विषयामध्ये मग्न झालेलें असल्यामुळे तो कर्तृत्व भोवतुंवाच्या बंधनांत पडतो. सारांश,

मनच कर्माचें फल आहे.

मनोयत्करोति तत्कृतं भवति यन्न करोति तन्नकृतं भवति ।

अतः मन एव हि कर्तृ न देहः ॥ ४-३८-७

मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ ३-८९-१

“ मनानें केलेली क्रिया तीच खरी क्रिया; अयुद्धिपूर्वक जी शारीरिक क्रिया होत असते, ती खरी क्रिया नव्हे; आणि अशा क्रियेपासून बंधनहि उत्पन्न होत नाही. यास्तव कर्तृत्व हे देहाकडे नसून मनाकडे आहे. म्हणूनच मनानें केलेलें तेंच खरें केलेलें होय व शरीरानें केलेलें तें केलेलें नव्हे. ”

हीच गोष्ट जास्त स्पष्ट करून दाखविण्याकरितां चरित्रांनीं एक दृष्टांत दिला आहे. एखादा मनुष्य आपल्या बायबेवर निजलेला असतां स्वप्नामध्ये त्याच्या ठिकाणीं ‘ मी मोठ्या खड्ड्यांत पडत आहे ’ अशी वासना उत्पन्न झाली असतां तो खड्ड्यांत पडण्याचें दुःख आणि तज्जन्य कंप अनुभवितो. परंतु दुसरा एखादा मनुष्य शोष लागल्यावर खड्ड्यांत पडत असला तरी, आपण खड्ड्यांत पडत आहों ही भावना त्याच्या ठिकाणीं नसल्यामुळे तो अंधरुणावर असल्याप्रमाणें आनंदांतच असतो. ह्या दृष्टांतांमध्ये पहिला पुरुष खड्ड्यांत पडण्याच्या क्रियेचा कर्ता नसूनहि कर्ता होवो आणि दुसरा

पुरुष कर्ता असूनहि अकर्ता होतो. कारण कर्तृत्व किंवा अकर्तृत्व संकल्प-
वशात् उत्पन्न होत असतें.

तस्माद्यच्चितस्तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः॥४-३८-१३.

“ म्हणून जशी ज्याच्या चित्ताची स्थिति तसा तो होत असतो असा
सिद्धान्त आहे.”

अशा रीतीनें मन हेंच सर्व कर्म, सर्व इच्छा, सर्व भाव, सर्व लोक
इत्यादिकांचें बीज आहे. अर्थात् या मनाचा त्याग केला म्हणजे सर्व
संसाराचा परिहार होतो, सर्व दुःखांचा क्षय होतो आणि सर्व पापपुण्यें
लय पावतात. ज्ञानी मानसिक कर्मानेहि पराभूत होत नाही आणि त्याच्या
फलामध्ये केव्हांहि अनुरक्त होत नाही. कारण तो कर्म आत्म्याहून निराळी,
नाहीत अशी त्याची भावना असते. एखादा मुलगा आपल्या मनांत नगर
निर्माण करतो आणि घटकामर मनानें त्याचें कौतुक करतो व नंतर त्याचा
नाश करून टाकतो. परंतु त्या नाशामुळे त्याला दुःख होत नाही. कदाचित्
लीलेनें “ हाय ! हाय ! माझे कल्पित नगर नष्ट झालें ! ” असे उद्गार
त्यानें काढलेच, तरी त्याला खरोखर दुःख होत नाही. ज्ञानी मनुष्याची
स्थिति हुबेहुब अशीच असते. ज्ञानी मनुष्य कर्म करीत असला, तरी त्याची
बुद्धि अनासक्त असल्यामुळे तो त्या कर्मांनीं कंढांच लित होत नाही.

कर्मत्याग.

वसिष्ठांनीं खरा कर्मत्याग खालील श्लोकांत स्पष्ट केला आहेः—

अवेदनमसंवेद्यं यद्वासनमासितम् ॥

शांतं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते ॥ नि. पू. ३-२५.

समूलकर्मसंत्यागेनैव ये शांतिमास्थिताः ॥

नैव तेषां कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ नि. उ. ३-२७

“ विषय आणि विषयांचें संवेदन यांनीं रहित व वासनारहित असें
चित्ताचें शांत, सम, कृताकृतानुसंधानशून्य अवस्थान तोच कर्मत्याग होय.
अशा तऱ्हेच्या समूल कर्मत्यागानें जे शांतीचा आश्रय करून राहिलेले

अस्तात, त्यांनी कांहीं कर्म केले तरी त्यांना त्याचें कांहीं फल नाही व नाही केले तरी कांहीं प्रत्यवाय नाही.”

ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी ‘हा देह मो’ असा अहंकार नाही म्हणून कर्तेपणाचा अभिमान नाही. यास्तव तो कर्म करीत असूनहि त्या कर्माचा तो कर्ता होत नाही व त्यानें तो बद्धहि होत नाही असें वसिष्ठ सांगतातः—

॥ यस्य नाहंकृतोभाचोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥ नि. पू. ३-१९

“ ज्याला अहंकार नाही व ज्याची बुद्धि कर्तृत्वादिकांनीं लिप्त होत नाही त्यानें या सर्व लोकांना जरी मारले तरी तो त्या हनन क्रियेचा कर्ता होत नाही व त्यामुळे तो बद्धहि होत नाही.”

थावस्तुन असें दिसून येतें कीं, तत्त्वज्ञानी मनुष्य निर्वासन, निरिच्छ बनलेला असतो, त्यामुळे तो सर्व कर्मबंधान्तर मोकळा झालेला असतो, त्यामुळे त्याला कर्माचीं फले भोगण्याकरिता पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही. मारवकर्म उपभोगांनीं क्षीण झालीं म्हणजे तो विदेह रिपतीला प्राप्त होतो.

— — —

पुरुष कर्ता असूनहि अकर्ता होतो. कारण कर्तृत्व किंवा अकर्तृत्व संकल्प-
वशात् उत्पन्न होत असते.

तस्माद्यच्चित्तस्तन्मयो भवति पुरुष इति सिद्धान्तः॥४-३८-१३.

“ म्हणून जशी ज्याच्या चित्ताची स्थिति तसा तो होत असतो असा
सिद्धान्त आहे.”

अशा रीतीने मन हेंच सर्व कर्मे, सर्व इच्छा, सर्व भाव, सर्व लोक
इत्यादिकांचें बीज आहे. अर्थात् या मनाचा त्याग केला म्हणजे सर्व
संसाराचा परिहार होतो, सर्व दुःखांचा क्षय होतो आणि सर्व पापपुण्य
लय पावतात. ज्ञानी मानसिक कर्मांनिहि पराभूत होत नाही आणि त्याच्या
फलामध्ये केव्हांहि अनुरक्त होत नाही. कारण तीं कर्मे आत्म्याहून निराळीं,
नाहीत अशी त्याची भावना असते. एखादा मुलगा आपल्या मनांत नगर
निर्माण करतो आणि घटकामर मनानें त्याचें कौतुक करतो व नंतर त्याचा
नाश करून टाकतो. परंतु त्या नाशामुळे त्याला दुःख होत नाही. फदाचित्
लीलेनें “ हाय ! हाय ! माझे कल्पित नगर नष्ट झालें ! ” असे उद्गार
त्यानें काढलेच, तरी त्याला खरोखर दुःख होत नाही. ज्ञानी मनुष्याची
स्थिति हुबेहुब अशीच असते. ज्ञानी मनुष्य कर्मे करीत असला, तरी त्याची
बुद्धि अनासक्त असल्यामुळे तो त्या कर्मांनीं केव्हांच लिप्त होत नाही.

कर्मत्याग.

वसिष्ठांनीं खरा कर्मत्याग खालील श्लोकांत स्पष्ट केला आहे:—

अवेदनमसंवेद्यं यदवासनमासितम् ॥

शांतं सममनुल्लेखं स कर्मत्याग उच्यते ॥ नि. पू. ३-२५.

समूलकर्मसंत्यागेनैव ये शांतिमास्थिता : ॥

नैव तेषां कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥ नि. उ. ३-२७

“ विषय आणि विषयांचें संवेदन यांनीं रहित व वासनारहित असें
चित्ताचें शांत, सम, कृताकृतानुसंधानशून्य अवस्थान तोच कर्मत्याग होय.
अशा तऱ्हेच्या समूल कर्मत्यागानें जे शांतीचा आश्रय करून राहिलेले

असतात, त्यांनी कांहीं कर्म केले तरी त्यांना त्याचें कांहीं फल नाही व नाही केले तरी कांहीं प्रत्यवाय नाही.”

ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी ‘ हा देह मी ’ असा अहंकार नाही म्हणून कर्तेपणाचा अभिमान नाही. यास्तव तो कर्म करित असूनहि त्या कर्माचा तो कर्ता होत नाही व त्यानें तो बददि होत नाही असे वसिष्ठ सांगतात:-

✽ यस्य नाहंकृतोभोवोबुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥

हत्वाऽपि स इमाँल्लोकां हन्ति न निवध्यते ॥ नि. पू. ३-१९

“ ज्याला अहंकार नाही व ज्याची बुद्धि कर्तृत्वादिकांनी लिप्त होत नाही त्यानें या सर्व लोकांना जरी मारले तरी तो त्या इनन क्रियेचा कर्ता होत नाही व त्यामुळे तो बददि होत नाही.”

यावरून असें दिसून येतें की, तत्त्वज्ञानी मनुष्य निर्वासन, निरिच्छ बनलेला असतो, त्यामुळे तो सर्व कर्मबंधान्तर मोकळा झालेला असतो, त्यामुळे त्याला कर्माची फळे भोगण्याकरिता पुनर्जन्म घ्यावा लागत नाही. प्रारब्धकर्म उपभोगांनी क्षीण झालीं म्हणजे तो विदेह स्थितीला प्राप्त होतो.

प्रकरण ४२ वे.

आत्मसाक्षात्कार.

‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ ज्ञानानेच मोक्ष प्राप्त होतो, या सिद्धांत वादयांत ज्ञान या शब्दाचा अर्थ नुसतें शाब्दिक किंवा परोक्ष असा न करितां अपरोक्ष ज्ञान असाच केला पाहिजे; कारण नुसत्या शाब्दिक ज्ञानानें मोक्ष मिळत नाही. आत्मज्ञान किंवा ब्रह्मज्ञान याचा खरा अर्थ आत्मरूप किंवा ब्रह्मरूप होणें हा होय. ‘ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति’ ब्रह्माला जाणणारा तो ब्रह्मच होतो, असा वेदांत शास्त्राचा सिद्धांत आहे. आपल्या स्वतःला अंतर्ब्राह्म ब्रह्मरूप पाहून त्यांतच स्थिर होऊन रहाणें ह्यालाच गौडपाद ज्ञान असें म्हणतात.

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु यात्यतः ॥

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥ मांडूक्यकारिका

२-३८.

“आपल्या आंत बाहेर सर्व ठिकाणीं आत्मतत्त्व भरून राहिलें आहे, असें पाहून त्याच तत्त्वामध्ये आपल्याला स्थिर करून त्याच ठिकाणीं रममाण व्हावें व त्यापासून आपल्याला कधीहि च्युत होऊं देऊं नये.”

अशा तऱ्हेचें अपरोक्ष साक्षात्कारभूत ज्ञान ज्यांनीं संपादन केलें आहे त्यालाच वसिष्ठ ज्ञानी असें म्हणतात. पण जे आपण संपादन केलेल्या ज्ञानाचा उपयोग अपरोक्ष साक्षात्कार करून घेण्याच्या ऐवजीं केवळ आपला चरितार्थ चालविण्याच्या दावतीत करितात त्यांना वसिष्ठानीं

ज्ञानबंधु

असें म्हटले आहे. ज्ञानबंधु म्हणजे (ज्ञानेन वप्राति सः ज्ञानबंधुः) केवळ ज्ञानाच्या मिशानें सत्कर्माच्या ठिकाणीं धरदा नाहीशी करून भोगलंपट बनून जो आपल्या स्वतःला व दुसऱ्याला अनर्थांनीं बांधून टाकतो तो ‘ज्ञानबंधु’ होय. योद्ध्यांत सांगावयाचें म्हणजे जें ज्ञानानें आपल्या स्वतःला प्रपंचांतून सोडविण्याच्या ऐवजीं आपल्याला त्यांत बांधून ठेवतात,

जे 'ज्ञानबंधु' होत. वसिष्ठानीं निर्वाण प्र. उत्तरार्धामध्ये ज्ञानबंधूची व्याख्या केली आहे, ती अशी आहे:—

व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिवत् ॥
यतते न खनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते ॥ नि. उ. २१-३
कर्मस्पंदेषु नो बोधः फलितो यस्य दृश्यते ॥
बोधशिल्पोपजीवित्वाज्ञानबंधुः स उच्यते ॥ नि. उ. २१-४
वसनाशनमात्रेण तुष्टाः शास्त्रफलानि ये ॥
जानंति ज्ञानबंधूंस्तान्विद्याच्छास्त्रार्थशिल्पिनः नि. उ. २१-५.

शुभज्ञानबधुत्व.

प्रवृत्तिलक्षणे धर्मे वर्तते यः श्रुतांचिते ॥
अदूरवर्तिज्ञानत्याजज्ञानबंधुः स उच्यते ॥ नि. उ. २१-६

अशुभज्ञानबंधुत्व.

आत्मज्ञानमनासाद्य ज्ञानान्तरलब्धेन ये ॥
संतुष्टाकष्टचेष्टते ते स्मृता ज्ञानबंधवः ॥ नि. उ. २१-८

“ एखाद्या कारागिराप्रमाणे जो भोगासाठी अध्यात्मशास्त्राचे पठण व व्याख्यान करतो, पण त्याप्रमाणे वागण्याचा मुळीच प्रयत्न करीत नाही तो ज्ञानबंधु होय. ज्याचे ज्ञान प्रत्यक्ष कृतीत उतरले नाही व जो आपल्या ज्ञानाचा उपयोग आपल्या उपजीविकेकरिताच करीत असतो, तो ज्ञानबंधु होय. शास्त्रार्थाचा एखाद्या कलेप्रमाणे उपयोग करून अन्नवस्त्र मिळाल्यानंतर जे संतुष्ट होतात व हेच शास्त्राचे फल आहे असे जे समजतात त्यांना ज्ञानबंधु समजावे.

शुभज्ञानबंधुत्व.

जो केवळ श्रुतीने सांगितलेल्या प्रवृत्तिलक्षण मार्गाचेच अनुष्ठान करीत रहातो व मनात असे समजतो की, ' विविदिशंति यज्ञेन दानेन तपसा ' इत्यादि श्रुतीत सांगितल्याप्रमाणे सत्कर्मांच्या अनुष्ठानाने आपणास लवकरच

आत्मज्ञान होणार त्यालाहि ज्ञानबंधु म्हटलें आहे. पण हें - ज्ञानबंधुत्व शुभ आहे.

अशुभज्ञानबंधुत्व.

जे आत्मज्ञान संपादन न करितां इतर ज्ञानाच्या लेशानें संतुष्ट होतात, त्यांचें जीवित व त्यांचा व्यवहार अतीशय कष्टतर होतो म्हणून तेहि अशुभ ज्ञानबंधु होत.”

अशा तऱ्हेनें ज्ञानबंधूंचें वर्णन करून वसिष्ठानां असें स्पष्ट सांगितलें आहे कीं, शास्त्राध्ययनानें मोठा पांडित होऊन नुसता ज्ञानबंधु होण्यापेक्षा अज्ञानी राहिलेलें चांगलें:—

ज्ञानिनैव सदा भाव्यं राम न ज्ञानबंधुना ॥

अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबंधुताम् ॥ नि. उ. २१-१.

“सदैव ज्ञानी व्हावें पण ज्ञानबंधु केव्हांहि होऊं नये; मी ज्ञानबंधूपेक्षा अज्ञानी पुरुष श्रेष्ठ मानतो.” ‘सदैव ज्ञानीच व्हावें’ या वाक्यांतील ज्ञान वसिष्ठाना कोणतें अभिप्रेत आहे त्याचा आतां विचार करूं.

ज्ञान म्हणजेच आत्मज्ञान.

आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ॥

तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधनात् ॥ नि. उ. २१-७.

अपुनर्जन्मने यः स्याद्बोधः स ज्ञानशब्दभाक् ॥ नि. उ. २२-४

“आत्मज्ञानालाच ज्ञान असें म्हणतात. दुसरी जी भौतिक ज्ञानें आहेत, तीं केवळ ज्ञानाचे अवभास आहेत; कारण त्यांपासून ब्रह्मानंदाचा लाभ होत नाहीं. जो बोध मोक्षाला कारण होतो म्हणजेच ज्यानें पुनर्जन्म दळतो त्याला ज्ञान हें नांव आहे.” वसिष्ठ आतां ज्ञानी कोण त्याचें व्याख्यान करतात:—

ज्ञानेन ज्ञेयानिष्टत्याद्योऽचित्तं चित्तमेव च ॥

न बुध्यते कर्मफलं स ज्ञानीत्यभिधीयते ॥ नि. उ. २२-१

ज्ञात्या सम्यगनुज्ञानं ददयते येन कर्मसु ॥

निर्वासनात्मकं शस्य सज्जानीत्याभिधीयते ॥ नि. उ. २२-२

अंतःशीतलतेहासु प्राज्ञैर्यस्यावलोक्यते ॥

अकृत्रिमैकशांतस्य सज्जानीत्याभिधीयते ॥ नि. उ. २२-३

प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ॥

तिष्ठत्याकाशहृदयो यः स पंडित उच्यते ॥ नि. उ. २२-५

“ जो मनुष्य परिपक्व झालेल्या ज्ञानाने श्रेय ब्रह्मामध्ये अत्यंत स्थिर होतो व त्यामुळे जो प्रारब्ध कर्मांचे फल भोगीत असताहि जगातील सर्व बाह्यविषय ज्ञानाने बाधित झाल्यामुळे जो त्यांना खरे समजत नाही तो ज्ञानी होय. त्याचप्रमाणे ज्या तत्त्वज्ञानाने चित्त निर्वासन होतें असे ज्ञान संपादन करून जो आपल्या सर्व कर्माविषयी निर्वासन रहातो तो ज्ञानी होय. ज्याच्या सर्व इच्छा शांत झालेल्या आहेत व व्यवहारामध्येहि ज्याच्या चित्तशांतीचा पूर्णपणे अनुभव येतो व जो स्वभावतःच केवळ आत्म-लभानेच नित्य तृप्त झालेला असतो, त्याला ज्ञानी असे म्हटलें आहे. प्रारब्धप्राप्त कर्तव्यामध्ये जो पुरुष काम व संकल्प सोडून शांतचित्ताने रहातो तो पंडित होय. ”

योगाभ्यासाने खरी शांति प्राप्त होत नाही.

आर्ता आत्मज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होतो असे जरी असले, तरी हे ज्ञान संपादन करणे म्हणजे काही सोपी गोष्ट नाही. शास्त्रावरून जरी आपण कोण आहोत व हे जगत् काय आहे, हे जरी परोक्षदृष्ट्या समजले व जीव, जगत् ब्रह्मरूपच आहे, असे जरी ज्ञान झाले तरी ते आपल्या प्रत्यक्ष अनुभवाला आल्याशिवाय मोक्ष मिळणार नाही. आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार होण्याशिवाय जगरूपी भ्रमाचा निरास होण्याला दुसरा कोणताहि उपाय नाही. दोरीवर भासलेल्या सर्पाकडे नुसती डोळेझाक केल्याने सर्प नाहीसा होतो असे नाही. कारण डोळे उघडतांच तो पुन्हा दिसें लागतो. यासाठी दोरीच्या ज्ञानाने सर्पभ्रमाचा वाध झाला पाहिजे म्हणजे सर्प उत्पन्नच झालेला नाही असे ज्ञान झाले पाहिजे. याशिवाय सर्पाची भीति अजिबात नाहीशी होणार नाही. जगद्रूपीभ्रमाची स्थिति हुबेहुब अशीच आहे. हे काम

नुसत्या योगाभ्यासानें साध्य होणार नाही. योगाभ्यासानें चित्तवृत्तीचा निरोध करून जगाचा भ्रम घालविणें हें, सर्पाची उपेक्षा करण्यासारखें आहे. समोधीमध्ये जगाचा भास नसतो हें खरें; परंतु समाधि उतरल्यावर जगद्रुपी सर्पाचा भ्रम पूर्ववत् उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही. साराश, ज्ञानविरहित नुसत्या योगाभ्यासानें येणारी शांति ही खरी आणि पूर्ण शांतीच न हे. यासाठी आत्मसाक्षात्कार करून घेऊन दृश्य जगताचा अत्यंत अभाव आहे, असा पूर्ण अनुभव आला पाहिजे. हा भासमान होणारा प्रपंच योद्ध्याशा उपायानें नाहीसा होणार नाही म्हणून या बाबतीत मुमुक्षून सतत चिकाटीने अभ्यास केला पाहिजे असें वसिष्ठ सांगतात:—

जन्मांतरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ॥

सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ ५-१२-२३.

अभ्यासेन विना साधो नाभ्युदेत्यात्मभावना ॥ नि. पू. ११-१

१. “संसार स्थितीचा अभ्यास मागील शेकडों जन्मांत झालेला आहे. त्यामुळे दीर्घकाल अभ्यास केल्यावाचून संसारस्थिति, कधीहि क्षीण होणें शक्य नाही. अभ्यासावाचून आपल्या ठिकाणी ‘मी आत्मा आहे’ अशी दृढ भावना उत्पन्न होत नाही.” आतां अभ्यास कशाळा म्हणतात ते वसिष्ठ सांगतात.

अभ्यास.

पौनः पुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ॥ नि. उ. ६७-४३

तार्च्यतनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥

एतदेकपगत्वं च तदभ्यासं निदुर्वधाः ॥ ३-२२-२४.

“कोणतीहि गोष्ट पुनः पुनः करणें याच अभ्यास असें म्हणतात. श्रवणाभ्यास योगानें समजलेले तत्त्व आपल्या बुद्धीत आरुढ व्हावें अशा दृष्टीने त्याचें निरंतर चिंतन करणें, शास्त्रा पुष्पाशी त्यासंबंधी संवाद करणें, समान अधिकार्यानीं ते एकमेकांना सांगून त्यासंभ्यानें परस्परांना बोध करून देणें; त्या परमदत्तसंबंधी अखंड तदाकार वृत्ति राखण्याचा प्रयत्न

करणे, याला जाते पुरुष अभ्यास असे म्हणतात, ” एकाच गोष्टीचा सतत अभ्यास करण्याचा मनुष्याला कंटाळा येतो म्हणून या संबंधी वसिष्ठांनी एक युक्ति सांगितली आहे.

* श्रुतपाठजपांतपु समाधिनिरतोभवेत् ॥

समाधिनिरतः श्रुतः श्रुतपाठजपाञ्छयेत् ॥ नि. उ. ४६-२३.

वेदांत शास्त्राचे ध्वण व पठन करावे व त्याचा कंटाळा आला म्हणजे ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ (मी ब्रह्म आहे) ह्या मंत्राचा जप करावा. जपाचा कंटाळा आला म्हणजे ध्यानपूर्वक समाधीचा अभ्यास करावा. समाधीच्या अभ्यासाचा कंटाळा आला म्हणजे पुनः ध्वणादिकाचा अभ्यास करावा.

ब्रह्माभ्यास.

ह्या ब्रह्माभ्यासासंबंधाने वसिष्ठांनी पुष्कळच विचार केला आहे. त्याचा सारांश असा आहे की, अभ्यासशास्त्र ध्वण करून त्यांत सांगितलेल्या विविध युक्तींचा अवलंब करून जाता, जेय यांचा अत्यंताभाव आहे असे जे मनन करतात, त्यांना ब्रह्माभ्यासी असे म्हणतात. दृश्य जग कधीहि उत्पन्न झालेले नाही, त्याला केव्हाहि पारमार्थिक सत्ता नाही. हें जग तसेच मी यांना अस्तित्व नाही, अशा तऱ्हेची दृढभावना करणे यालाहि ब्रह्माभ्यास म्हटले आहे. दृश्याचा सर्वथा असंभव आहे, असा प्रयत्नाने बोध करून घेऊन रागद्वेषादि विकार क्षीण करण्याची जी दृढबुद्धि तिलाहि ब्रह्माभ्यास असे म्हटले आहे. सारांश, जे विरक्त पुरुष अशा तऱ्हेने अभ्यास करून चित्तातील विषयाबद्दलचे वैराग्य दृढ करतात आणि संसारवासना क्षीण करण्यासाठी अहोरात्र झटतात; ते पुरुष खरोखरच धन्य होत !

* अज्ञात अर्थाचा एक श्लोक स्कंद पुराणांत आला आहे.

जपश्रुतः पुनर्ध्यायेद्धानश्रुतः पुनर्जपेत् ॥

जपध्यानाभियुक्तस्य प्रसीदति परः शिवः ॥

योगाभ्यास म्हणजेच ब्रह्माभ्यास.

आत्मज्ञान संपादन करण्याचा जो अभ्यास त्याला वसिष्ठ योग असे म्हणतात. “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” चित्तवृत्तींचा निरोध करणे हाच योग, अशा पतंजलीच्या सूत्राप्रमाणे योग हा शब्द वसिष्ठ एका विशिष्ट पद्धतीलाच लावीत नाहीत तर संसारांतून सुटण्याकरितां जे जे उपाय सांगितले आहेत त्या सर्वांना वसिष्ठ ‘ योग ’ असे म्हणतात.

संसारोत्तरणे युक्तियोगशब्देन कथ्यते ॥ नि. पू. १३-३.

‘ संसारांतून तहून जाण्याविषयी जी युक्ति सांगितली जाते त्याला योग असे म्हणतात. ’ भगवद्गीतेतहि अशाच तऱ्हेची योगाची व्याख्या केलेली आढळते. जसे सांख्ययोग, कर्मयोग, भक्तियोग इत्यादि. अश जीवाला कोणत्या ना कोणत्या उपायाने ब्रह्मरूप करून सोडणे हेच योगाचे श्रेय आहे व हे योगाभ्यासाने संपादन केले गेले म्हणजे योगाची परि-समाप्ति झाली असे वसिष्ठांचे सांगणे आहे.

जीवस्य च तुरीयाख्या या स्थितिः परमात्मनि ॥

अवस्था बीजनिद्रादिनिर्मुक्ता चित्सुखात्मिका ॥

योगस्य सेयं वा निष्ठा सुखसंवेदनं महत् ॥ नि.पू. १२८-५१.

“जाग्रत्, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन अवस्थांच्या पलीकडे असणारी जीवाने आपल्या ज्ञानाभ्यासाने प्राप्त करून घेतलेली परमात्मस्वरूपाच्या ठिकाणी जी तुरीय नांवाची स्थिति तीच योगाची निष्ठा म्हणजे परिसमाप्ति व हीच निरतिशय आनंदाची स्थिति होय.”

आत्मसाक्षात्काराचे तीन उपाय.

वसिष्ठांनी आत्मसाक्षात्काराचे तीन उपाय सांगितले आहेत व या तीन उपायांपैकी आपल्या अधिकारपरत्वे जो आपल्याला रुचेल व पचेल तो स्वीकारावा, असे वसिष्ठांचे म्हणणे आहे; कारण या तिन्ही उपायांपैकी कोणताहि एखादा उपाय सिद्ध झाला की बाकीचे आपोआपच प्राप्त होतात. हे तीन उपाय खालील श्लोकांत दाखविले आहेत.

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा ॥

मनोविनिग्राहश्चेति मोक्षशुद्धार्थसंग्रहः ॥ नि. पू. ६९-२७.

एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यन्ति परस्परम् ॥ नि. पू. ६९-४०.

“एका आत्मतत्त्वाचाच घन अभ्यास, प्राणांचा विलय व मनाचा निग्रह हे मोक्षप्राप्तीचे तीन उपाय योग शब्दाने सांगितले आहेत. या तीन उपायांपैकी कोणताहि एखादा उपाय सिद्ध झाला की, बाकीचे दोन्ही उपाय आपोआपच सिद्ध होतात.”

सर्व अध्यात्म शास्त्रांचे तात्पर्य या तीन उपायांत आहे. एकतत्त्व-घनाभ्यास हा उत्तम, मनोनिग्रह हा मध्यम व प्राणांचा विलय हा कनिष्ठ असे हे तीन उपाय अविकारी भेदाने सांगितले आहेत व हे तिन्ही उपाय जरी मोक्षप्राप्तीचे असले तरी वसिष्ठानी

मनः प्रशमनं वरम् ॥ नि. पू. ६९-२९.

‘मनाची प्रशान्ति हाच उपाय परंतु केला आहे.’

कारण, इतर उपायापेक्षा हा अभ्यासाला सोपा आहे आणि लवकर साध्य होणारा आहे. मनोनाशद्वाराच हे तीन उपाय मोक्षाची प्राप्ति करून देणारे आहेत.

एकतत्त्वघनाभ्यास.

सर्व ठिकाणी एक ब्रह्मतत्त्व ओतप्रोत भरून राहिले आहे व तेच मी आहे, असे समजून घेऊन त्याचा सतत विचार करणे व याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थाचा विचार न करणे यालाच एकतत्त्वघनाभ्यास असे म्हणतात. हा अभ्यास दृढ झाला म्हणजे मनामध्ये इतर पदार्थासंबंधी वृत्ती उत्पन्न होण्याला अवकाशच न मिळाल्यामुळे मन अत्यंत शांत होते व मन शांत झाले की, प्राणहि शांत होतात, असे वसिष्ठ सांगतात:—

एकतत्त्वघनाभ्यासाच्छांतं शाम्यत्यलं मनः ॥

तद्धीनत्वात्स्वभावस्य तेन प्राणोपि शाम्यति ॥ नि. पू. ६९-४८

“एकाच आत्मतत्त्वाचा दृढ अभ्यास केल्यामुळे ज्यातील द्वैत वासना चाबित झाली आहे, असे मन शांत होते व प्राणाचा स्वभाव मनांत लीन

झालेला असल्यामुळे प्राणहि शांत होतो.” अशा तऱ्हेने मन व प्राण यांचा नाश झाला असता आत्मसाक्षात्काररूप मोक्ष सिद्ध होत असतो.

प्राणाचा विलय होऊन जर मोक्षार्थे कारण असेल तर मनुष्य मरतांच मुक्त होईल. कारण मरणसमयी, सर्वांच्या प्राणाचा विलय होतो. पण हे म्हणजे बरोबर नाही, कारण मरणसमयी प्राणाचा नाश होत नाही व मनाचाहि नाश होत नाही, तर मरणमूर्च्छासमयी पाण्यांत विरघळून गेलेल्या मिठाप्रमाणे अविद्येत वासना रूपाने त्यांचे अवस्थान होत व उत्क्रमण समयी पुनः त्यांचा आविर्भाव होतो. नंतर ते प्राण मनाने कल्पिलेल्या दुसऱ्या शरीरांत प्रविष्ट होतात. अशाच तऱ्हेचे वर्णन बृहदारण्यकांत आलेले आहे. म्हणून वासनायुक्त मन मरणाने नाश पावत नाही व मनावाचून प्राण संभवत नाही म्हणून प्राणाचाहि नाश होत नाही, यास्तव प्राणाचा निरोध केला असता मन शांत होत व मनाचा निरोध केला असता प्राणहि शांत होतात. म्हणून वसिष्ठ सांगतात की,

अविनाभाविनी नित्यं जंतूनां प्राणचेतसी ॥ नि. पू. ६९-४५.

मनसः स्पंदनं प्राणः प्राणस्य स्पंदनं मनः ॥ नि. पू. ६९-४६.

“सर्व जंतूंचे प्राण व चित्त ही दोन्ही कधीहि परस्पराना सोडून रहात नाहीत. म्हणून मनाने स्पंदन हाच प्राण व प्राणाने स्पंदन होऊन मन.” असे आहे, म्हणूनच ह्या दोहोंपैकी एकाचा अभाव झाला, की दोन्हीहि नाश पावतात आणि आपल्या नाशाने मोक्षरूप उत्तम कार्य संपादन करितात. म्हणून या तिन्ही उपायांपैकी ज्याला जो आवडेल तो त्याने करावा. याकरिता वसिष्ठांनीं मनः प्रथम हाच उपाय श्रेष्ठ मानला आहे. एका ब्रह्मतत्त्वाचा दृढ अभ्यास करणे सर्वसामान्य लोकांना अवघड जाते कारण ब्रह्म हे अव्यक्त असल्यामुळे त्याची प्राप्ति सर्वांना सहज होण्यासारखी नाही असे मगवत्पुर्वीतहि + सांगितले आहे. ह्या

* सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्वक्तव्यमिति ॥ बृ. ४-४-२.

+ हे शोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवाद्भिरवाप्यते ॥ भ. गी. १२-५.

अभ्यासांत फार कष्ट व दुःख आहे. दुसरा उपाय म्हणजे प्राणांचा विलय (हटयोग). याचा अभ्यास जर बरोबर झाला तर त्यामुळे मनाचा निग्रह होतो पण जर कदाचित् तो बरोबर झाला नाही तर शरीरांत अनेक व्याधी निर्माण होतात व मनोनिग्रह तर दूर रहातो. म्हणून बहिष्ठांना प्राणांचा निरोध मान्य नाही, मनाचा निग्रह हा राजयोग व प्राणांचा निग्रह हा हटयोग होय, आता प्राणांचा निरोध कसा होतो त्याचा विचार करू.

(२) प्राणांचा निरोध.

प्राणाचा निरोध केला असता मनाचा विरोध होतो म्हणजेच हटयोगी प्राणायाम करून प्राणस्पंदाचा निरोध करीत असतात. “ अंतःसंचारी वायुः प्राणः ” म्हणजे देहातील सर्व नाड्यांतून सर्वत्र संचार पावणारा वायु हाच प्राण, अशी प्राणाची योगशास्त्रामध्ये व्याख्या केली आहे. या प्राणवायूच्या संचारामुळे शरीरामध्ये निरनिराळ्या क्रिया उत्पन्न होतात. ह्या क्रियावैचित्र्याच्या अनुरोधाने प्राणवायूलाच योगधेऱ्यांनी अपानादि भिन्न भिन्न नावे कविलेली आहेत. अर्थात् अपानादि वायू हे प्राणवायूचेच वृत्तिभेद आहेत. व्याप्रमाणे पाण्याच्या हालचालीमुळे छाटा उत्पन्न होतात व त्यामुळे पुढे भोंवर उत्पन्न होतात, त्याचप्रमाणे प्राणस्पंदापासून चित्त-स्पंद उत्पन्न होतो व चित्तस्पंदापासून पुढे विषयाकार वृत्ती उत्पन्न होतात. अतएव चित्त म्हणजेच प्राणाचा परिस्पंद आहे. म्हणून प्राणवायूचे चलन बंद पडले म्हणजे त्याबरोबर मनहि आपोआप शांत होतें. मनाचा स्पंद शांत झाला म्हणजे संसार निवड्याने विलीन होतो. म्हणून मनोनाशाचा उपाय प्राणाचा निरोध आहे, असे योगशास्त्रवेत्त्यांचे म्हणणे आहे. आता प्राणस्पंदाचा निरोध कसा होतो याबद्दल उपशम प्र. सर्ग ७८ मध्ये निरनिराळे उपाय सांगितले आहेत, त्यापैकी मुख्य उपाय असे आहेतः—

(१) पूरक, कुंभक व रेचक या प्राणायामाच्या योगाने व ध्याना-भ्यासाच्या योगाने ध्येयाच्या (परमात्म्याच्या) ठिकाणी पूर्ण एकाग्रता वाणली असता प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(२) रेचकाचा दृढ अभ्यास करून प्राणवायु पुष्कळ वेळपर्यंत बाह्य

आकाशामध्ये ध्यानसहित स्थिर करतां येऊं लागला म्हणजे प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(३) पूरकाचा पूर्ण अभ्यास केल्यामुळे आंत खेचलेला प्राणवायु स्थिर होऊन त्याचा संचार बंद पडला म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(४) कुंभकावस्थेमध्येहि अभ्यासाच्या योगाने प्राणवायु पाण्याने भरलेल्या घटाप्रमाणे पुष्कळ वेळपर्यंत स्तंभित करतां येऊं लागला म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

(५) टाळूच्या बुडाशी असलेल्या स्तनाकरे अशा “ इंद्रयोनि ” नामक धंटेचे जिथेने मोठ्या प्रयत्नाने आकलन करून खेचरी मुद्रेमध्ये ऊर्ध्वगत अशा ब्रह्मरंध्राच्या ठिकाणी प्राणवायु स्थित झाला म्हणजेहि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो.

हे बरील उपाय हटयोगाचे आहेत. आतां राजयोगाचे उपाय याच सर्गात सांगण्यांत आले आहेत. त्याचा सारांश असा आहे कीं, प्रणवाचा ॐकाराचा दीर्घ उच्चार किंवा ॐमधील अखेरच्या अर्धमात्रात्मक ध्वनीने दर्शित केल्या जाणाऱ्या द्रव्यावस्थेचा अनुभव यांच्या योगाने अखिल बाह्य विषयांची कल्पना गाढ झोपेच्या स्थितीप्रमाणे पूर्णपणे निमाळी असतां हि प्राणस्पंदाचा निरोध होतो. या उपायाचे सविस्तर वर्णन उद्दालक मुनीच्या गोष्टीत आले आहे. (या ग्रंथाचा भाग दुसरा-उद्दालक मुनीची गोष्ट २१ वी, पृष्ठे १५५-१५८). उद्दालक मुनीने हटयोगांतील प्राणायामाचा अभ्यास केला नव्हता, परंतु ॐमधील ‘ अ, उ, म ’ या मात्रांचा इतक्या मोठ्याने व आत्मविषयक ध्यानाने उच्चार केला कीं, त्याची पूरक, रेचक व कुंभक स्थिति नुसत्या भावनेनेच होत होती. असो, ही उद्दालक मुनीची गोष्ट वाचली असतां बरील सर्व गोष्टींचा चांगलाच उलगडा होतो.

(३) मनोनिग्रह.

या मनाचा निग्रह करतां यावा म्हणून या मनाचे थोडेसे स्वरूप समजले पाहिजे. मनाला वसिष्ठानीं

चित्तं नाभिः किलास्येह मायाचक्रस्य सर्वतः ॥ ५-४९-४०.

“ सर्वत्र भ्रमण करणाऱ्या ह्या मायाचक्राचा चित्त (मन) हा तुंब्या आहे. ” असें म्हटलें आहे. म्हणूनच त्याचें आक्रमण केल्यास या मायाचक्राची गति कुंठित झाल्याशिवाय रहात नाहीं. म्हणजेच एकदां चित्त स्वाधीन करून घेतलें कीं, मायेची याषा होण्याचें कारणच उरत नाहीं. ,

हें मन किंवा चित्त कशानें पुष्ट होतें त्याचें वर्णन वसिष्ठानां उपशम प्र. सर्ग ५० श्लोक ५७-६३ मध्ये केलें आहे. त्याचा सारांश असा आहे कीं, देहाला आत्मा (मी) समजणें आणि स्त्री, पुत्र वगैरे नातेवाईकांच्या ठिकाणीं ममत्व भावनेनें आसक्त होणें, जरामरणादि दुःखें, आत्मोन्नती संयंघाची विपरीत भावना, संसाराची रम्यता, घनलोभ आणि सुंदर स्त्रियांची प्राप्ति वगैरे अस्वातंत्र्यमणीय विषयांच्या योगानें चित्त पुष्ट वनत जातें. अशा तऱ्हेनें चित्त पुष्ट होत गेलें तर प्रपंचांतून सुटणें फारच कठीण होतें. म्हणून अध्यात्मशास्त्रांत मनोनिग्रहाचे अनेक उपाय सांगितले आहेत. त्यापैकी कांहीं मुख्य उपाय पुढें दिल्याप्रमाणें आहेत.

मनोनिग्रहाचे उपाय.

- (१) शास्त्रीयदृष्ट्या मनाच्या असत्यतेचा सतत विचार करणें,
(२) संकल्पत्याग, (३) वैराग्य, (४) वासनात्याग, (५) अहंकाराचा त्याग, (६) सर्वत्याग व (७) इच्छात्याग.

भगवद्गीतेमध्ये मनोनिग्रहाचे दोन मुख्य उपाय सांगितले आहेत. एक वैराग्य व दुसरा अभ्यास. बरील सात उपायांपैकी वैराग्याखेरीज सहा उपाय भगवद्गीतेतील अभ्यासामध्ये अंतर्भूत झाले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

(१) मनाच्या असत्यतेचा सतत विचार करणें.

शास्त्रीयदृष्ट्या विचार केला असतां मनाचें खरें असें स्वरूपच नाहीं, असा सतत विचार करीत राहिले असतां मनाचा निग्रह होऊं शकतो असें वसिष्ठानें सांगणें आहे. मनाच्या स्वरूपासंबंधानें सविस्तर वर्णन ‘ मनाचें स्वरूप ’

* अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च शृण्वते ॥ भ. गीता- ६-३५

या नावांच्या मागील २९ व्या प्रकरणांत केला आहे. म्हणून या उपायाविषयी या ठिकाणी अधिक विचार करण्याचें प्रयोजन नाही.

(२) संकल्पत्याग.

‘संकल्पात्मकमनः’ म्हणजे संकल्प करणे हें मनाचें स्वरूप आहे. असे मनाच्या स्वरूपाचें सामान्य लक्षण जरी सांगितलें असलें तरी वसिष्ठाचे म्हणणे असे आहे की, संकुचित स्वरूपाची कल्पना करणे हेंच मन व व्यापक स्वरूपाची भावना करणे हाच मनाचा नाश, अशा अर्थाचें वर्णन निर्वाण प्र. उ. सर्ग १ मध्य खालील श्लोकांतून आलेलें आहेः—

अहंभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः ॥

नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते नि. उ. १-३

पदार्थरसमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः ॥

नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते ॥ नि. उ. १-४

इदं वस्त्वितिसंवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः ॥

नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्याग उच्यते ॥ नि. उ. १-५

“हा देह मी आहे असे समजणे या संकुचित भावनेला कल्पना असे म्हणतात, आणि ‘आपण, चिदाकाश-ब्रह्म-आदी’ अशा आपल्या पारमार्थिक स्वरूपाचें अनुसंधान करणे यालाच संकल्पत्याग म्हणतात. त्याचप्रमाणे विषयाविषयी आसक्ति हीच कल्पना आहे. पण ते विषय चिदाकाशरूप-ब्रह्मरूप-आहेत, असे अनुसंधान करणे याला संकल्पत्याग म्हणतात. त्याचप्रमाणे देहादि सर्व दृश्यपदार्थ सत्य आहेत, असे मोठ्या आग्रहाने मानणे यास कल्पना-संकल्प असे म्हणतात व ते सर्व ब्रह्म आहे असे चिंतन करणे याला संकल्पत्याग म्हणतात.

वसिष्ठ याच्याहि पुढे जाऊन असे सांगतात की,

यत्किंचिदपि संकल्प्य नरो दुःखे निमज्जति ॥

न किंचिदपि संकल्प्य सुखमव्ययमश्नुते ॥ नि. पू. ३३-३५

“काहीतरी संकल्प करून मनुष्य दुःखांत निमग्न होतो आणि कशाचाच संकल्प न केल्यामुळे अक्षय सुख भोगतो.” जसा संकल्प करण्यांत व्हेल आहे

आत्मसाक्षात्कार

तसा संकल्प सोडण्यांत क्लेश नाही; कारण केवल औदासीन्य स्वीकारल्याने त्याचा नाश होतो.

(३) वैराग्य.

विषयांतील दोषदर्शनाने व त्यांच्या अनित्यत्वासंबंधाने विचार केल्याने अंतःकरणात त्याविषयी वैराग्य उत्पन्न होत असते. विषयासंबंधी राग (म्हणजे प्रेम) व द्वेष दोन्हीही नाहीशी होणे हेंच खरें वैराग्य आहे. यासंबंधी सविस्तर वर्णन 'श्रीरामचंद्राचें वैराग्य' या मागील ११ व्या प्रकरणामध्ये करण्यांत आले आहे. याशिवाय स्थिति प्र. सर्ग ५९ मध्येहि विषयांची असारता दाखविली आहे.

(४) वासनात्याग.

संकल्पाप्रमाणे वासनाहि मनाचें स्वरूप आहे असें वसिष्ठांनी सांगितले आहे.

वासनैव महाराज स्वरूपं विद्धि चेनसः ॥

चित्तशब्दस्तु पर्यायो वासया उदाहृतः नि. पू. १४-५.

“ वासना हेंच चित्ताचें स्वरूप आहे. चित्त शब्द हा वासनेचा पर्याय म्हणजे प्रतिशब्द आहे. ” वासना म्हणजे पूर्वी उपमोगिलेल्या विषयांचा मनांत राहिलेला बास होय. अशा तऱ्हेच्या त्रिपयवायनेने पुनः त्या विषयांच्या उपमोगाविषयी अंतःकरणांत तृष्णा उत्पन्न होत असते व ही तृष्णा क्षीण होणे फारच कठीण होऊन बसते. यासंबंधी वसिष्ठ सांगतात कीः—

जीर्यते जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यति जीर्यतः ॥

क्षीयते जीर्यते सर्वे तृष्णोवैका न जीर्यते ॥ नि. उ. १३-८६.

बूद्ध माणसाने केस विकृतात. त्याचे दांतहि गळून पडतात. तात्पर्य त्याच्या शरीरांतील सर्व कांहीं जीर्ण व क्षीण होते, पण एक तृष्णामात्र क्षीण होत नाही. ” ही तृष्णा नाहीशी करण्याकरिता वासनेचा त्याग केला पाहिजे. हा वासनात्याग एकदम होणे शक्य नाही. कारण ह्या

वासना ह्या एका जन्मातल्याच आहेत, असें नसून त्या कित्येक पूर्वजन्मांत दृढ झालेल्या आहेत, म्हणून प्रथम सदासना निर्माण करून असद्वासनांचा त्याग करावा व शेवटी त्या सदवासनाहि सोडून द्याव्यात असें बसिष्ठ सांगतात.

वासनास्त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ ४-५७-१९

तामसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ॥

मैत्र्यादिभावनानांघ्रिं गृहाणामलवासनाम् ॥ ४-५७-२०

तामप्यंतः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ॥

अतः शान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥ ४-५७-२१

तामप्यथ परित्यज्य मनोबुद्धिसमन्विताम् ॥

शोभे स्थिरसमाधाना येन त्यजसि तस्यज ॥ ४-५७-२२

“ सर्व वासनांचा त्याग कर इतकेंच, नव्हे तर मोक्ष मिळावा ह्या वासनेचाहि त्याग कर, प्रथम तूं आपल्या चित्तांत वास करीत असलेल्या पशुपक्ष्यादि योनी प्राप्त करून देणाऱ्या तामसी आणि मनुष्यादि योनी प्राप्त करून देणाऱ्या राजसी वासनांचा सर्वथैव त्याग करून मैत्री, करुणा, मुदिता इत्यादि भावना निर्माण करणारी मिर्मिल वासना ग्रहण कर, नंतर ही वासना सुद्धा चिन्मात्राहून निराळी नाही असें चिंतन करून चिन्मात्राचा (संप्रज्ञात समाधीचा) दृढ अभ्यास कर. पुढें मन बुद्धि यांसह या चिन्मात्र वासनेचाहि त्याग करून प्रत्यगात्मस्वरूपाशी (असंप्रज्ञात समाधीत) तद्रूप हो; आणि पूर्ण चिदात्म्यामध्ये अखंड विभ्रंति घे. या स्थितींत राहून ज्या सर्वात्मभावनारूपी अहंकाराचा अभ्यासदर्शेत असतांना तूं अवलंब्य केला होतास त्याचाहि खखेरीस त्याग कर. ”

वासनात्याग म्हणजे कर्मत्याग नव्हे.

वासनात्याग म्हणजे कर्मत्याग अशी कांही लोकांची समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे. बसिष्ठांचा कर्मत्यागावर मुळीच भर नाही. निर्वासन झालेल्या मनुष्यानें कर्म करणें किंवा न करणें ह्याला कांही महत्त्व नाही; असें बसिष्ठांचें मत आहे.

आत्मसाक्षात्कार

समाधिमथ कर्माणि मा करोतु करोतु वा ॥

हृदयेनास्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः ॥ ४-५७-२६.

“ ज्याच्या हृदयातील सर्व आस्था (वासना) सुटली, तो समाधिमध्ये स्थित असो, कर्म करो वा न करो, तो सदा सर्वदा मुक्तच आहे. ” म्हणूनच वसिष्ठांनी दोन प्रकारचे वासनात्याग मानले आहेत.

ध्येय व ज्ञेय वासनात्याग.

‘मी ब्रह्म आहे’ या सतत ध्यानाच्या अभ्यासाने अहंकाररूपी वासनेचा त्याग करून जो प्रारब्धप्राप्त व्यवहार लीलेने करित असतो, त्याला ध्येय वासनात्याग करणारा जीवनन्मुक्त असे म्हणतात. सर्व जग ब्रह्मरूप आहे, असा अपरोक्ष साक्षात्कार झाल्यावर ज्ञेय ब्रह्मस्वरूपी विलीन झाल्यामुळे जो वासनात्याग होतो, तो ज्ञेयवासनात्याग होय. अशा तऱ्हेने परब्रह्म स्वरूपांत विलीन झाल्यामुळे त्यास विदेहमुक्त असे म्हणतात. म्हणून शेवटी वसिष्ठांनी असा निष्कर्ष काढला की,

विचारितमलं शालं चित्तमुद्राहितं मिथः ॥

संत्यक्तवासनात्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ४-५७-२८.

“ सर्व शास्त्रांचे आलोढन करून आणि ब्रह्मनिष्ठांचा अभिप्राय घेऊन आम्ही मोक्षशास्त्रांचे रहस्य असे निश्चित केले आहे की, अलिप्त वासनांचा त्याग करून जोपर्यंत मनुष्याने मुनिवृत्ति म्हणजे ज्ञान संपादन केले नाही, तोपर्यंत तो कृतकृत्य होण्याची गोष्ट सुद्धा बोलावयास नको. ”

(५) अहंकाराचा त्याग.

आपल्या व्यापक स्वरूपाला संकुचितपणा आणणारा हा अहंकार आहे. हा अहंकार शरिरादिकांना चिकटला की सुखदुःखात्मक संसार सुरू होतो. चित्ताचे चिंतन सुरू होण्यापूर्वी हा अहंभाव निर्माण होतो, म्हणून हा नाहीसा झाला की, चित्त किंवा मन नाहीसे होते. यास्तव ज्याला संसारांतून सुटावयाचे असेल त्याने प्रथम अहंकाराचा त्याग केला पाहिजे असे वसिष्ठ सांगतातः—

अद्वैजश्चित्तवृक्षः सशाखाफलपल्लवः ॥

उन्मूलय समूर्लं तमाकाशहृदयोभव ॥ नि. पू. ९४-९३.

“ह्या चित्तरुपी वृक्षाचें अहंकार हें बीज आहे. त्याचें तूं समूल उन्मूलन कर. वृक्षाला तोडावयाचें झाल्यास त्याच्या मुळाची माती काढून भोंवतालची जागा मोकळी करावी लागते, त्याप्रमाणें येथेहि अवकाश असावा म्हणून तूं आपल्या हृदयाला आवरणांविषेपशून्य कर.” अशा प्रकारचा हा चित्तवृक्ष नाहीसा करण्याकरितां ह्या अहंकाराचा त्याग केला पाहिजे. पण ह्याचा त्याग कसा करावा याविषयी वसिष्ठांनीं हा अहंकार तात्त्विकदृष्ट्या मुळांच नाही असें समजल्यावर नाहीसा होतो अशी युक्ति सांगितली आहे.

प्रेक्षमाणं च तन्नास्ति किलाहंत्वं कदाचन ॥

एतावदेव तज्ज्ञानमनेनैव प्रदह्यते ॥ नि. उ. ८-३.

“तत्त्वतः हा अहंकार आहे तरी काय ?” असें त्यानें परीक्षण करूं लागले असता ‘अहंकार’ ब्रह्ममात्र आहे, असा निश्चय होतो. त्यामुळे तो अहंकार स्वरूपतः मुळांच नाही असें कळते. ज्ञान ज्ञान म्हणून म्हणतात तें एवढेंच. त्यानेंच चित्तरुपी संसाराचें बीज दग्व होतें.” अहंकाराचा त्याग करण्याविषयी वसिष्ठांनीं असा उपाय सांगितला आहे की, हें सर्व दृश्य जगत् अमृत म्हणजे मुळांच नाही असें तत्त्वतः सिद्ध होत असल्यामुळे त्याविषयी रागद्वेषाच्या भावना धरून मला काय करावयाचें आहे ? अशा प्रकारचें निरंतर अनुसंधान करित गेले म्हणजे अहंकार नाहीसा होतो.

(६) सर्वत्याग.

वसिष्ठांनीं उपदेशिलेला सर्वत्याग मोठा अपूर्व आहे. कारण इतर लोक ज्याला सर्वत्याग समजतात, म्हणजे आरत्या जवळचें सर्व टाकून दूर अरण्यांत जाऊन रहाणे, अशा तऱ्हेचा सर्वत्याग वसिष्ठांना मान्य नाही. कारण आपण कोठेहि गेलों तरी जोपर्यंत आपण या जगात आहोंत तोपर्यंत आपल्याला सर्व गोष्टींचा त्याग करतां येणें शक्य नाही व आपल्या जीवनाकरितां काहींना काहीं तरी आपल्याजवळ ठेवावें लागतेंच. म्हणून

आत्मसाक्षात्कार

अशा तऱ्हेने आपला खरा सर्वत्याग होत नाही. सर्वत्यागाचे स्वरूप वसिष्ठानी चूडालेच्या गोष्टीत (अथवा शिबिध्वजराजाचे आख्यान) फारच चांगल्या तऱ्हेने सांगितले आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, चूडालेची गोष्ट ३४ वी.) त्या आख्यानांत वसिष्ठ सांगतात की, देहाच्या त्यागाने, राज्य सोडल्याने, पर्णशालादिकांच्या जाळण्याने सर्वत्याग सिद्ध होत नाही. जे सर्व वासनांचे आश्रयस्थान असल्यामुळे सर्व आहे, जे सर्व विषयामध्ये पसरलेले असल्यामुळे सर्वतः आहे, संकल्पाने सर्वाला उत्पन्न करणारे असल्यामुळे जे सर्वांचे एक कारण आहे, असे जे चित्त त्याचा त्याग केला असताच सर्वत्याग होतो. म्हणून,

चित्तं सर्वमिति प्राहुस्तास्मिस्त्यक्ते महीपते ॥

सर्वाधिष्ठ्याधिसीमांतः सर्वत्यागः कृतोभवेत् ॥ नि. पू. ९३-४२

चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं त्यागविदां घर ॥ नि. पू. ९३-४३.

सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते ॥

यथैवायु विपत्यग्नौ तथैवायाति वारिधौ ॥ नि. पू. ९३-५९.

न गृण्हाति हि यत्किञ्चित्सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ नि. पू. ९३-६२

“चित्ताला सर्व असे म्हटले आहे. यास्तव त्याचा त्याग केला असता सर्वत्याग होतो, म्हणून चित्तात्याग हाच सर्वत्याग होय. समुद्रातील पाणी जसे जसे बडवाप्रीत शिरते तसे तसे ते नद्यांच्या द्वारा समुद्रात येते, त्याप्रमाणे जो सर्व टाकतो त्याला प्रारब्धवशात सर्व काही अनायासाने प्राप्त होते, जो काही घेत नाही त्यालाच सर्व दिले जाते.” अशा अर्थाची “न खात्या देवाला नैवेद्य” अशी म्हण आहे. अशा ह्या पुरुषाला वसिष्ठानी नि. पू. सर्ग ११५ मध्ये ‘महात्यागी’ असे म्हटले आहे.

(७) इच्छात्याग.

इच्छामात्रं विदुश्चित्तं तच्छांतिर्गोक्ष उच्यते ॥ नि. उ. ३६-२५.

इच्छामात्रं हि संसारो निर्वाणं तद्वेदनम् ॥ नि. उ. ३६-३३.

याचा भावार्थः—“इच्छामात्र हेच चित्त आहे, म्हणजेच संसार आहे. म्हणून इच्छा नाहीशी झाली की चित्त नाहीसे होते व मोक्ष प्राप्त होतो.”

इच्छा म्हणजे मला अमूक हवें, तमूक हवें, असें वाटणें ही होय. अशा तऱ्हेच्या इच्छेचा उदय हेंच दुःख व इच्छाशांति हेंच सुख आहे. विद्वान् लोक निरिच्छत्व हेंच समाधान आहे असें म्हणतात. मनाला निरिच्छ केल्यानें जसें तें शांत होतें, तसें शेकडों वेळां उपदेश केल्यानेंही होत नाही. तप, यम, नियम हे इच्छाशांतीचे उपाय आहेत. इच्छा उत्पन्न होणार नाही असाचें यत्न करावा व यदाकदाचित् झालीच तर वैराग्यादि उपायांनीं तिला मारून टाकावें. आत्म्याहून निराळी एखादी वस्तु असेल, तर तिच्या प्राप्तीसाठीं इच्छा करणें योग्य ठरेल; पण आत्म्याहून पृथक् वस्तूच नाही, तेव्हां आणखी कसली इच्छा करावयाची. या विचारानें इच्छा कशी संभवणार ? बुद्धीनें विषयाचें ग्रहण केलें तरच त्याविषयी इच्छा उत्पन्न होणार. पण विद्वानांची बुद्धि विषयाचें ग्रहण करीत नसल्यामुळें ग्राह्यग्राहक संबंधच उत्पन्न होत नाही. तेव्हां त्याला इच्छा तरी कशी होणार ? या इच्छात्यागासंबंधानें वसिष्ठ म्हणतात—

इच्छानुत्पादने यतनः क्रियतां किं वृथाभ्रमैः ॥ नि. उ. ३६-३३

किमिच्छाननुसंधानसमाधिर्नाधिगम्यते ॥ नि. उ. ३६-३४

यस्येच्छाननुसंधानमात्रे दुःसाध्यता मतेः ॥

गुरूपदेशशास्त्रादि तस्य नूनं निरर्थकम् ॥ नि. उ. ३६-३५

“खरें म्हटलें असता इच्छा उत्पन्नच होणार नाही, ह्याविषयी प्रयत्न करावा, पण तसें शक्य होत नसेल तर ती इच्छा उत्पन्न झाल्यावर तिच्या कडे दुर्लक्ष करावें म्हणजे ती आपोआप नाहीशी होते. (जसें आपणाकडे एखादा मनुष्य आला व आपण त्याच्याकडे दुर्लक्ष केलें, त्याच्याशीं कांहीं बोललोंच नाही, तर तो निघून जातो, त्याप्रमाणें) इच्छा उत्पन्न झाल्यावर आपण तिच्याकडे दुर्लक्ष केलें किंवा ती ब्रह्मरूपच आहे असें पाहिलें, तर ती नाहीशी होते. ज्याच्या बुद्धीला इच्छेच्याकडे दुर्लक्ष करणें ही अतिशय मुळमं गोष्ट देखील दुःसाध्य वाटते, त्याच्यापुढें गुरूचा उपदेश, शास्त्र इत्यादि सर्व उपाय व्यर्थच आहेत.”

अशा तऱ्हेचे मनोनाश्याचे अनेक उपाय आहेत. या बरील सर्व

उपायांच्या योगाने मनाचा सर्वस्वी निग्रह म्हणजे नाश करणेच वसिष्ठाना अभिप्रेत आहे.

असे हे आत्मसाक्षात्काराचे (१) एकतत्त्वाचा घन अभ्यास, (२) प्राणांचा निरोध व (३) मनाचा नाश; असे हे तीन उपाय आहेत. या तीन उपायांपैकी कोणताहि एखादा उपाय सिद्ध झाला की, बाकीचे दोन्ही उपाय आपोआपच सिद्ध होतात. तरी वसिष्ठाने मनाची प्रशान्ति हाच उपाय पसंत केला आहे असें वर सांगण्यांत आले आहे. आतां आत्मसाक्षात्कार कसा होतो याचा विचार करूं.

आत्मसाक्षात्कार कसा सिद्ध होतो.

हे बरील आत्मसाक्षात्काराचे उपाय प्राप्त होण्याकरितां गुरुचा उपदेश व शालाचा अभ्यास अत्यंत आवश्यक आहेत. पण तत्त्वतः विचार केल्यास ही आत्मसाक्षात्काराची कारणे नाहीत. कारण आत्मसाक्षात्काराला कोणत्याही साधनाची अपेक्षा नसते. 'मी ब्रह्म आहे' अशा ब्रह्माकार घृतीने आत्मस्वरूपावर आलेले अविद्येचें आवरण घालविलें असतां ब्रह्म स्वयंप्रकाशच असल्यामुळे आपोआप तत्त्वतः भासतें. हाच त्याचा साक्षात्कार होय. बुद्धिबुक्तीत अभिव्यक्त झालेल्या चिदाभासानें ब्रह्माला व्यापणें हा साक्षात्कार नव्हे. कारण तो चिदाभास जड पदार्थानाच व्यापूं शकतो. चेतन ब्रह्माला तो व्यापूं शकणार नाही. यावरून असें दिसतें की, अविद्येचें आवरण नाहीसि झाल्याशिवाय म्हणजेच अविद्येचा क्षय झाल्याशिवाय आत्मसाक्षात्कार होणें शक्य नाही.

आत्मैवेहास्ति नाविद्या इत्यविद्याक्षयं विदुः ॥ नि. पू. ४१-१०

'आत्माच आहे, अविद्या नाही, असा निश्चय होणें हाच अविद्येचा क्षय आहे असें विद्वान् समजतात.'

म्हणून आपल्याला ज्या अनेक बस्तू दिसतात, गुरुशालादि अनेक भेद प्रतीत होतात, ती सर्व अविद्या आहे. आत्मा नव्हे. असें जरी असले तरी गुरुशालादि अविद्येच्या भागानें दुसऱ्या आत्मविस्मृतिरूप अविद्येचा भागाचा नाश केला असतां दोन्ही अविद्येचे भाग नाश पावून लागलीच स्वयं.

प्रकाश आत्मा आपोआप स्वहृत्पानें अभिव्यक्त होतो. हाच आत्मसाक्षात्कार होय. गळ्यांत असून त्याचें विस्मरण झाल्यामुळे त्या दागिन्याची आठवण करून देणाऱ्या मनुष्याचे 'अरे ! हा दागिना तर तुझ्या गळ्यांतच आहे' असें बोलणें जसें त्या दागिन्याच्या प्राप्तीचें कारण होतें; त्याप्रमाणें 'तत्त्वमसि' इत्यादि गुरुपदेश आत्म्याचें स्मरण करून देण्यास कारण होत असतो. गुरुपदेश व शास्त्रार्थ यांच्यावांचून आत्म्याचा परोक्ष बोध होत नाही. कारण त्यांचा संयोगच आत्मज्ञानाला प्रकाशित करणारा आहे. म्हणून वसिष्ठ सांगतात :—

गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्तया ॥

अहनीव जनाचारः आत्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ नि. पृ. ४१-१७

“गुरु, शास्त्र व शिष्य यांचा चिरकाल संयोग झाला असता दिवस उगवल्यावर जसा सर्व लोकांचा व्यवहार सुरू होतो तसें आत्मज्ञान प्रवृत्त होतें.”

सारांश, हें सर्व दृश्य मुळींच नाही, ब्रह्मच आहे व तेंहि आपण आहोंत असें साक्षांत जाणणें याचेंच नांव आत्मसाक्षात्कार होय. असा साक्षात्कारच निर्वाणाची (मोक्षाची) प्राप्ति करून देणारा आहे.

प्रकरण ४३ वें.

मुक्तावस्थेचा अनुभव.

आत्मशानी पुरुषाच्या सर्व वासना व इच्छा शांत झालेल्या असतात, त्यामुळे तो सर्व दुःखांतून मुटलेला असतो. त्याला जो परमानंद प्राप्त झालेला असतो, त्याची बरोबरी जगांतील कोणत्याही आनंदाला करता येणे शक्य नाही. म्हणूनच ह्या आनंदाला निरतिशय आनंद म्हटलें आहे. पण त्याला मिळालेला हा आनंद कोणत्या स्वरूपाचा असतो, हे मात्र त्याच्या-सारखें ज्ञानी शास्त्राशिवाय कळणार नाही. आपणांस तशी स्थिति प्राप्त होईपर्यंत आपण त्या ज्ञानी पुरुषांनी अनुभविलेल्या स्थितीची वर्णने ऐकूनच समाधान मानलें पाहिजे. आतां वसिष्ठानी ह्या स्थितीच्या अनुभवाचें वर्णन कसे केलें आहे तें पाहूं. हे वर्णन त्यांच्या दृष्टीनें जरी खरें असलें, तरी आपणाला ती नुसती कल्पनाच भासल्याशिवाय राहणार नाही.

स्वरूपावस्थितिर्मुक्तिः ॥ ३-११७-५

“ आपल्या स्वरूपाच्या ठिकाणी स्थित असणें याचेंच नांव मुक्ति ” अशी वसिष्ठानीं मुक्तीची व्याख्या केली आहे. या आत्मानुभवाची चमक कोठें कोठें कशी भासते व ती किती वेळ टिकत असते याचें वसिष्ठानीं मोठें मार्मिक वर्णन केलें आहे.

अर्थादर्थोतरं चित्ते याति मध्ये हि या स्थितिः ॥

निरस्तमनना याऽसौ स्वरूपस्थितिरुच्यते ॥ ३-११७-८

संशांतसर्वसकल्पा या शिलांतरिवस्थितिः ॥

जाड्यनिद्राविनिर्मुक्ता सा स्वरूपस्थितिः स्मृता ॥ ३-११७-९

अहंतांशे क्षते शांते भेदे निःस्पंदतां गते ॥

अजडा या प्रकचति तत्स्वरूपमिति स्थितम् ॥ ३-११७-१०.

“ एका विषयाला सोडल्यानंतर आणि दुसऱ्या विषयाचें चिंतन सुरू होण्यापूर्वी चित्ताची जी मननरहित स्थिति असते तिलाच स्वरूपस्थिति

म्हणतात. सर्व संकल्पराहित, पापाणांच्या अंतर्गमाप्रमाणे अत्यंत स्थिर पण निद्रा नव्हे, अशी जी चित्ताची स्थिति तीच स्वरूपस्थिति होय, अहंतेचा क्षय झाला, अंतर्बाह्य भेद नष्ट झाले व चित्त निश्चल झाले आणि सर्व जग चिद्रूप आहे असा अनुभव आला म्हणजे जी साम्यावस्था उदयाला येत असते तिला आत्मस्वरूपाचा अनुभव असे म्हणतात.”

या वर्णनाशिवाय आत्मस्वरूपाच्या अनुभवाची स्थिति जास्त वर्णन करून सांगण्यासारखी नाही किंवा तिचे कोणत्याहि स्थितीशी साम्य दाखवितो येण्याजोगे नाही. ज्या महात्म्यांनी ह्या स्थितीचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेला आहे, त्यांना देखील ही स्थिति कशी आहे हे सांगणे फारच कठीण जाते. म्हणून ही स्थिति अशी आहे की, तिचा फक्त अनुभव थावयाचा पण तिचे वर्णन करिता यावयाचे नाही. ही स्थिति एखाद्या सागराप्रमाणे परिपूर्णतेची असून ती केव्हाहि इंद्रियगोचर होऊ शकत नाही व जगातील दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाशी तिची तुलना करिता येत नाही. ती परमोच्च स्थिति प्राप्त झाली असता मनुष्याच्या ठिकाणी कोणत्याहि दृश्य विषयासंबंधाने आसक्ति उत्पन्न होण्याची शक्यताच उरत नाही. वशिष्ठांनी या स्थितीचे वर्णन उपशम प्र. सर्ग ६४ मध्ये असे केलेले आहे की,

केवलं चित्रकाशांशकलिका स्थिरतां गता ॥

तुर्या चैत्त्राप्यंतं दृष्टिस्तत्तया सोपमीयते ॥ ४९.

अदूरगतसादृश्यात्सुषुप्तस्योपलक्ष्यते ॥

सावस्या मरिताकारा गगनध्रीरियातता ॥ ५०

न गम्या घचसां राम हृद्येवेहानुभूयते ॥ ५३

“चित्रकाशरूप आत्म्याचा अंश (जीव) आपल्या केवल स्वरूपाच्या ठिकाणी स्थिर होऊन तो तुर्यावस्थेपर्यंत जाऊन पोहोचला म्हणजे जी स्थिति प्राप्त होते, विष्णूशीच फक्त त्या स्वरूपस्थितीची तुलना करता येईल. अर्थात् ती स्थिति अनुपमेय आहे. परंतु त्या स्थितीच्या जबळ जबळ म्हणून जर कोणती स्थिति असेल, तर ती सुषुप्तीची आहे. कारण तुर्यावस्थेप्रमाणेच सुषुप्तीमध्येहि विशेषरहातय असते व या दृष्टीने तुर्या व

मुक्तावस्थेचा अनुभव

११

सुषुप्ति या दोन्ही अवस्थांमध्ये साहसाचा थोडा अंश आहे. परंतु वाकीच्या वायर्तीत या दोन्ही अवस्थांमध्ये महदंतर आहे. कारण तुर्यावस्था ही पूर्णानंदाची स्थिति असून ती गगनप्रीप्रमाणे विस्तीर्ण आहे. याच्यापेक्षा जास्त वर्णन करून देखील ही स्थिति समजण्यासारखी नाही, तर ती स्वसंवेद्य असल्याकारणाने अनुभवानेच समजण्यासारखी आहे. या अवस्थेचा एकदा अनुभव आला म्हणजे मग पुनः त्यापासून त्याचे कोणीहि चालन करू शकत नाही, असे वसिष्ठ सांगतातः—

परंव्यसनिनी नारी व्यग्रापि गृहकर्मणि ॥

तदेवास्याद्यत्यन्तः परसंगरसायनम् ॥ ५-७४-६३

एवं तस्ये परे शुद्धे धीरो विभ्रांतिमागतः ॥

न शक्यते चालयितुं दैवरपि सवासवैः ॥ ५-७४-८४

“व्याप्रमाणे परपुरुषाशी रममाण होण्याचे व्यसन लागलेली स्त्री गृहकृत्यामध्ये गढून गेलेली असली तरी त्यावेळींही ती त्याच्या समागम-मुखाचा आस्वाद मनांतल्या मनात घेत असते. त्याचप्रमाणे अत्यंत श्रेष्ठ व्याणि शुद्ध अशा परमतत्त्वामध्ये अखंड विभ्रांति घेत असलेल्या ज्ञानी पुरुषास स्वरूपापासून चाळविण्याला इंद्रादिदेव सुद्धा समर्थ होत नाहीत.” उघडच आहे की व्यभिचार करण्याला सवकलेल्या आपल्या स्त्रीला मनांतल्या मनात जारसमागमरूपी महोत्सवाचे सुख भोगण्यापासून परावृत्त करण्याला कोणता पती समर्थ आहे ! जगांतील सर्व विषयानंद व्याख्यामध्ये समरस झाले आहेत, अशा चिंदात्म्याच्या आनंदरसाची अविरत घारा सेवन करण्याचे ज्या महात्म्याला व्यसन जडलेले आहे, त्याच्या बुद्धीला कोण विस्मरण पाडू शकेल ! म्हणून वसिष्ठ असे सांगतात, की, मुक्ताला जो आनंद प्राप्त होतो, तशात-हेचा आनंद या जगांत कोठेहि मिळत नाही.

पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ॥

न तत्पश्यामि यन्नाम पांडित्यादतिरिच्यते ॥ नि. उ. १४.३-३

“आत्मज्ञानी पंडिताला जे सुख, ऐश्वर्य प्राप्त होत असते, असे सुख किंवा ऐश्वर्य पाताल, भूतल किंवा स्वर्ग यामध्ये कोठेहि मला दिसत नाही.”

आत्मज्ञानी पुरुष आपली मुक्त स्थिति व त्यांना होत असलेला आनंद कसा व्यक्त करतात त्याचें वर्णन कच, बली, प्रल्हाद व शिखिध्वज यांच्या आख्यानांत आलेले आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा १५, १८, १९ व ३४ ह्या गोष्टी) त्यांत विशेषतः बलीने व शिखिध्वजराजाने ज्ञानोत्तर प्रकट केलेले विचार मोठे मननीय आहेत, ते पुढें दिले आहेत.

उपशम प्र. सर्ग २९ बलीचे समार्धींतील अनुभवासंबंधी विचार.

(या ग्रंथाचा भाग २ रा. बलीची गोष्ट १८ वी, पृष्ठ १२८).

“अहाहा ! या समार्धीचें सुख खरोखर आनिर्वचनीय आहे ! मी या समाधिसुखाचा अनुभव क्षणभरच घेतला खरा, परंतु एवढ्याशा अल्पकालांतहि माझ्या चित्ताला केवढी विधांति मिळाली आहे ! यास्तव मी आतां या पारमार्थिक स्थितीचा अनुभव घेत रहाणार. कारण ह्या बाह्य ऐश्वर्याचा आणि विषयांचा कितीहि उपभोग घेतला तरी त्यापासून असलें विधांति-सुख थोडेंच मिळणार आहे ! समार्धीस्थितीच्या परिपाकापासून जो निरतिशय आनंद प्राप्त होत असतो, तितका आनंद चंद्राविंशामध्ये बास केल्यानेंहि प्राप्त होण्यासारखा नाही. माझे स्वरूप संकल्पशून्य आहे. मला या जगांत ग्राह्य असें काय आहे ! अर्थात् कांहींच नाही. मनालासुद्धां जी विषयांची आवड उत्पन्न होते ती विषयांच्या केवळ दर्शनाने होत नसून विषयाकडे ग्राह्य घुस्तीने पाहिल्यामुळेच उत्पन्न होत असते. तेव्हां मी आतां समाधि लावून बसूं कीं व्यवहार कलं ? मोक्षाच्या इच्छेनें समाधि लावून बसवें असें म्हटलें, तर मला बद्ध कोणी केलें आहे म्हणून मी मोक्षाची इच्छा करावी ! मला आतां बंध नाही आणि मोक्षाहि नाही. माझे पूर्वीचें अज्ञान पार नाहीसे झालें आहे. मला आतां ध्यान कशांला पाहिजे आणि समाधि लावून तरी काय करावयाचें आहे ! मला भोगांची गरज नाही, कीं भोगराहित राहण्याची आवश्यकता नाही. मी आतां सर्व अवस्थामध्ये दांत चित्ताने सारखाच रहाणार. मला जर कांहींच कर्तव्य उरलेलें नाहीं किंवा कशाशीच अपेक्षा उरलेली नाही, तर माझ्याकडे येणारे हे राज्यादि विषय येईनात कां वापडे; मी त्यांचा प्रातिबंध तरी काय

मुक्तावस्थेचा अनुभव

म्हणून करावा ! माझे शरीर प्राप्त कार्यात व्यवहार करीत राहिले तरी त्यात काय बिघडले ! त्यामध्ये माझे मन जोपर्यंत आसक्त होत नाही, तोपर्यंत या व्यवहारापासून माझे नफा नुकसान काहीच नाही.

निर्वाण प्र. सर्ग १०७ मध्ये शिखिध्वजराजाचे विचार.

(या ग्रंथाचा भाग २ रा. चूडालेची गोष्ट ३४ वी, पृष्ठ २३१).

इंद्र शिखिध्वजराजाला स्वर्गात येण्याबद्दल बोलावण्यास आला असता त्याने इंद्राला सांगितले आहे. कीः—

सर्वे स्वर्गसमाचारं वेत्ति देवाधिनायक ॥

किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो नतु कुत्रचित् ॥ नि. पृ. १०७-२६

सर्वत्रैव हि तुष्यामि सर्वत्रैव रमे प्रभो ॥

अवांछनत्वात्मनसः सर्वत्रानंदयानहम् ॥ नि. पृ. १०७-२७

“ मी सर्व प्रदेशाला स्वर्गप्रमाणेच समजतो, स्वर्गात अनायासाने विहार होतो हे खरे पण मला सर्वत्र स्वर्गच आहे. कोठेहि नियत देशालाच मी स्वर्ग समजत नाही. मी सर्व ठिकाणांचे संतुष्ट होतो. सर्वत्र रममाण होतो. माझे मन वांछारहित असल्यामुळे मी सर्वत्र आनंदी आहे. ”

प्रकरण ४४ वें.

जीवन्मुक्ताची वागणूक.

ज्ञानाच्या पांचव्या भूमिकेवर आहूढ झालेल्या पुरुषाला जीवन्मुक्त असे म्हणतात. त्याला या अवस्थेत सर्व विश्व आत्मरूप आहे असा पूर्ण अनुभव आलेला असतो. त्यामुळे त्याच्या ठिकाणची अहंभावना नाहीशी झालेली असते. म्हणून त्याला स्वतःचें असे कोणतेंच कार्य राहिलेलें नसतें. शानी पुरुष जी क्रिया करतो, जें खातो पितो, जें देतो घेतो वगैरे सर्व मी करीत आहे, असा त्याचें ठिकाणी कर्तेपणाचा अभिमान नसतो. तो जें काहीं करीत असतो तें केवळ आपलें प्रारब्ध कर्म संपादिण्याकरितांच करीत असतो. तसें करीत असताहि लोकसंग्रह एवढाच हेतु असतो, त्या शिवाय दुसरा तिसरा कोणताच हेतु त्याच्या मनांत नसतो. कारण “प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः” म्हणजे प्रारब्धकर्मांचा उपभोगानेंच क्षय होत असतो. ज्ञानोत्तर त्याच्या सर्व वासना, इच्छा, ज्ञानाग्नीनें दग्ध झालेल्या असतात म्हणून त्याला कोणापासूनहि त्रास होत नाही व त्याच्या पासूनहि दुसऱ्याला त्रास पोहोचत नाही. असा मनुष्य या जगांत कसा जिवंत रहातो ? या त्याच्या चरम (शेवटल्या) जन्मांत तो कसा वागतो ? भूतमात्राशी त्याची वागणूक कशी असते ? तो कशी कर्मे करितो ? कसा विषयांचा उपभोग घेतो ? व त्याला त्यावेळीं त्याच्या मनांत काय व कसे वाटत असतें ? अशा तऱ्हेचे अनेक प्रश्न प्रादुर्भूत होत असतात. त्यांची वसिष्ठांनीं मोठीं मार्मिक उत्तरे दिली आहेत. त्याचा या प्रकरणांत विचार केला आहे. पण अगोदर जीवन्मुक्ताची वागणूक साधारणतः कशी असते तें सांगून नंतर त्यासंबंधी विशेष स्पष्टीकरण करू. वसिष्ठांनीं जीवन्मुक्तीची व्याख्या अशी केली आहेः—

जीवन्मुक्तीची व्याख्या.

असंसक्तमतेर्यस्य त्यागादानेषु कर्मणाम् ॥

नैपणा तत्स्थितिं विद्धि त्वं जीवन्मुक्ततामिह ॥ ५-४२-१२.

“ ज्याची बुद्धि कोणत्याही विषयामध्ये आसक्त होत नाही व ज्यांच्या ठिकाणी इष्टानिष्ट विषयासंबंधीची इच्छा अजीवात नष्ट झालेली असते, अशा पुरुषाच्या स्थितीला जीवन्मुक्ति असे म्हणतात.” ज्यांच्या वासना शुध्द झाल्या व तत्त्वज्ञान झाल्यामुळे जन्ममृत्यूच्या अनर्थ परंपरेंतून जे कायमचे मुक्त झाले, अशा महात्म्यांनाच जीवन्मुक्त ही संज्ञा दिली आहे. प्रारब्धानुसार व्यवहार करीत असतांही ज्याला विश्व मिथ्या भासतें म्हणून जो प्राप्तस्थितीमध्ये निर्विकार असतो त्यालाच जीवन्मुक्त असे म्हणतात.

जीवन्मुक्तांची सामान्य लक्षणे.

लोकापासून ते स्वतः उद्भिन्न होत नाहीत व दुसऱ्या कोणाला उद्भिन्न करीत नाहीत. तसेंच शुष्क वैदिकाप्रमाणें दृष्टानें अत्यंत शरीरक्लेशावह पार-लौकिक कर्मांमध्ये आसक्त होत नाहीत. ते नेहमीं अत्यंत प्रिय आणि सौम्य भाषण करितात. करण्यास अत्यंत उचित अशा लौकिक व बौदिक कर्मांचा परस्पर विरोध येऊन अनुष्ठानसंकट उद्भवले असतां त्यांतील कर्तव्य कोणतें व अकर्तव्य कोणतें याचा एका क्षणांत निर्णय करितात. बाह्यतः इतरांप्रमाणें त्यांचा आचार असतो; पण आतून ते सर्व विषयाविषयी शीतल-शांत असतात व सदाचारांत निमग्न असतात.

जीवमुक्ताला सुखदुःखदशा प्राप्त होतात कीं ?

या प्रश्नाचा विचार नि. प्र. पू. सर्ग १०४ मध्ये केला आहे. या स्थूल शरीराच्या परिग्रहामुळेच जीवाला सुखदुःख प्राप्त होत असतें. शरीर प्राप्त होणें व त्यांत सुखदुःखाचा अनुभव येणें हें प्राक्तन कर्मांचें फळ आहे. ज्ञान झाल्यावर प्रारब्ध व्यतिरिक्त कर्मांचा निकाल लागतो, म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीं,

यावदेहं तथा दशाः ॥ नि. पू. १०४-४२

“ जोंवर देह असतो, तोंवर हर्षविषादादि दशा असतात. ”
प्रारब्धप्राप्त नियतीचें उलंघन कोणालाही करितां येत नाही, मग तो अज्ञानी असो कीं ज्ञानी असो. अमुक प्राण्यानें या जन्मांत सुखामध्ये असें

रहावे व दुःखामध्ये असें रहावे, असें अगोदरच ठरलेलें असतें. यास्तव प्रत्येक जीवानें आपल्या प्रारब्धानुसार जें सुखदुःख त्याला प्राप्त झालें असेल तेंच भोगीत राहिलें पाहिजे. हृदयानें कर्मेन्द्रियांचा निग्रह करून दुःखांना सहन करणें हा त्याग नव्हे, तर चित्तसमाधानाच्या जोरावर त्याच्याकडे लक्ष न देणेंच चांगलें. तज्ज्ञ व अज्ञ ह्या सुखदुःखाच्या बाबतींत कसें वागणें असतात तें वसिष्ठ सांगतातः—

तज्ज्ञा बुध्यादिसाम्येन पाण्यादिचलनेन च ॥

नियतिं यापयंतीमां यावदेहमखांडितम् ॥ नि. पू. १०४-४७

अज्ञास्तु सर्वक्षोभेण सुखदुःखदशाहताः ॥

नियतिं यापयंत्यंग देहलक्षैर्विखांडिताम् ॥ नि. पू. १०४-४८

“ तज्ज्ञ देह असेपर्यंत बुद्धीमध्ये समता घारण करून शरीरानें कर्मे करून ही सुखदुःखरूपनियति अखंड चालवीत असतात, पण अज्ञ धुव्ब होऊन सुखदुःखदर्शनी व्याकुळ होतसाते लक्षावधि देह घारण करून ही नियति चालवीत असतात.”

यावरून असें दिसतें कीं, ह्या सुखदुःखरूपी नियतीचें उलंघन या जगांतील कोणालाहि करितां येत नाही.

जीवन्मुक्ताचा याहा व्यवहार.

शानी व अशानी यांच्या बाह्य व्यवहारांत कांहींच फरक दृष्टीस पडत नाही. पण तो फरक मात्र दोघांच्या मनस्थितींत अदळून येतो असें वसिष्ठ सांगतात.

व्यवहारे यथैवाशस्तथैवाखिलपंडितः ॥

वासनामात्रभेदोऽत्र कारणं यंधमोक्षदम् ॥ ४-१५-३१.

यावच्छरीरं तावद्धि दुःखे दुःखं सुखे सुखम् ॥

असंसकाधियो धीरा दर्शयन्त्यप्रमुदयत् ॥ ४-१५-३८.

व्यवहारांत जसा अज्ञ तसाच पंडित, दोहोंमध्ये बाह्यदृष्ट्या मुळीच फरक नसतो, शानी आणि अशानी यांच्यामध्ये जो भेद असतो तो वासनाभिन्नत्व

हाच होय, याच भेदामुळे अज्ञ यद्ध होतात व तत्त्वज्ञ मुक्त होतात. जोंवर शरीर आहे तोंवर ज्ञानीमुद्धा अप्रबुद्धाप्रमाणे सुखाचें कारण घडलें असतां सुखी दिसतात आणि दुःखाचें कारण घडलें असतां दुःखी दिसतात. ” सुखदुःखांच्या भोगांच्या वायतीत ज्ञानी आणि अज्ञानी ह्यांची स्थिति बाह्यतः सारखाच दिसते. तरी ह्यांच्या मनःस्थितीत मात्र महदंतर असतें. सुखामध्ये सुखी व दुःखामध्ये दुःखी ही ज्ञान्यांची वृत्ति व्यवहारात लोकांना दिसत असली, तरी परमार्थतः त्यांची बुद्धि आत्मसुखांत सुस्थिर असतें. म्हणून ज्ञानी पुरुषानें जरी कर्मे केळीं तरी अज्ञानी पुरुषाला जसा बंध होतो तसा त्याला होत नाहीं. कारण कर्मेद्रियांकडून कर्मे घडलीं तरी जर मनुष्याची बुद्धि आत्मनिष्ठ असेल तर तीं कर्मे बंधनकारक होत नाहींत, परंतु उलट मात्र असें होतें कीं, कर्मेद्रिये स्वस्थ असून जर बुद्धीनें व्यापार होत असतील तर बंध निःसंशय प्राप्त झाल्याशिवाय रहात नाहीं. अशा तऱ्हेचें वर्णन भगवद्गीतेत आलेलें आहे. म्हणूनच वसिष्ठानीं रामाला असा उपदेश केला आहे कीं,

यदिलोकसमाचारस्त्यंत्तराचारवर्जितः ॥

समोह्यतीव तिष्ठ त्वं संशान्तसकलैषणः ॥ ४-१५-४४.

“ बाह्यतः तूं लोकासारखाच वाग. पण अंतःकरणानें निष्क्रिय आत्मस्थितीत रहा. सर्व एषणांचा म्हणजे इच्छांचा बुद्धीनें निरास करून विषय भावनेचा त्याग कर. ” असें करून मग लोक व्यवहारातील आपली कर्तव्यकर्म करीत रहा, कारण कर्म करणें हा देहाचाच स्वभाव आहे, असें वसिष्ठ सांगतातः—

त्यागोहि कर्मणां तस्मादादेहं कोपपद्यते ॥ नि. उ. २-४२

“ देह जिवंत असेपर्यंत कर्मांचा त्याग उपपन्न होत नाहीं. ” “ न हि देहमृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ” (१८-११) असें भगवद्गीतेतहि स्पष्ट सांगितलें आहे.

* कर्मेद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा सरन् ॥
इन्द्रियार्थान्निमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ भ. गी. १-६.

जीवन्मुक्ताचें आचरण.

जीवन्मुक्त कधीहि यथेष्टाचरण करित नाही. तो विधिनिषेधांच्या अतीत असतो, म्हणून त्याला अनाचार करण्याला मुभा आहे, असें काहीं अविचारी लोक समजतात. पण तें सर्वस्वी चुकीचें आहे. कारण जीवन्मुक्ताच्या हातून दुराचरण घडणें शक्य नाही. सामान्य मनुष्याच्या हातून स्वार्थाच्या लोभानें व तात्पुरत्या सुखाच्या लालसेनें गैरवर्तन होत असतें. परंतु त्याचा स्वार्थ, लोभ वगैरे दोष पूर्णपणें लयास गेलेले असतात; व जगांतील सर्व सुखांचा उगम ज्याच्यापासून होतो, अशा आत्ममुक्तांत सतत निमग्न झाल्यामुळे जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं क्षुद्र विषयसुखाची लालसा उत्पन्न होत नाही. म्हणूनच त्याचें हातून कोणतेंहि दुर्बर्तन कधीहि घडणें शक्य नाही. याच कारणास्तव वसिष्ठ सांगतात कीं,

कर्मणः सुकृतादन्यदस्मै किञ्चिन्न रोचते ॥

स्वभावपय महतां ननु यन्नविचोष्टितम् ॥ नि. उ. १०२-११२

“पुण्यकर्माहून त्याला (जीवन्मुक्ताला) दुसरें कांहींहि आवडत नाही; कारण शास्त्रविरुद्ध आचरण न करणें हा महारम्याचा स्वभावच असतो.” ज्ञान होण्याचें पूर्वी तो यथाशास्त्र कर्माचें आचरण करित असतो व त्यामुळे त्याचें चित्त शुद्ध होऊन त्याला ज्ञान प्राप्त झालेलें असतें, अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर तो ज्ञान झाल्यावर दुराचरण कशा करील ? याप्रमाणें जीवन्मुक्त वाहून सदाचार करित असला तरी अंतःकरणात तो अतिशय शीतल असतो. त्याला कोणत्याहि फळाची इच्छा नसते. म्हणून त्याचीं सर्व कर्मे निष्काम होत असतात. तो सर्व भूतांवर दया करणें या श्रेष्ठ वृत्तीचा आश्रय करून आपल्या सर्वस्वाचा नाश करूनहि आर्तीचें रक्षण करितो. हा जीवन्मुक्त केवळ अज्ञानाचा उद्धार करण्यासाठीं जीवितं धारण करित असतो.

जीवन्मुक्ताचें शरीर म्हणजेच त्याची राजधानी.

जीवन्मुक्त आपल्या शरीराला मुळीच यातना देत नाही; कारण त्याला माहीत असतें कीं, हें शरीर प्राक्तन कर्मानें निर्माण झालेलें आहे

व प्रारब्ध संपलें कीं, तें आपोआप नाहीसें होणार आहे. जीवन्मुक्ताचें शरीर म्हणजे एक परमेश्वराचें जणुं मंदीर आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कारण त्यां शरीराचे सर्व व्यापार जीवन्मुक्ताच्या स्वाधीन असतात. त्याचें मन, प्राण व इंद्रियें त्याच्या ताब्यांत असतात. म्हणून शरीर ही त्याची राजधानी आहे व तो त्याच्यांत राज्य करीत आहे; असें वसिष्ठांनीं रियाति प्र. सर्ग २३ मध्ये सविस्तर वर्णन केलें आहे. ही शरीररूपी महापुरी जीवन्मुक्ताच्या दुःखाला कारण न होतां उलट सुखालाच कारण होते. ही देहरूपी नगरी जीवन्मुक्ताला सर्वगुणसंपन्न, अनंत विलासांनीं ओतप्रोत भरलेली आणि आत्मज्योतीनें निरंतर प्रकाशित असल्यामुळें अत्यंत रम्य अशी भासते. ही शरीरनगरी अज्ञानी मनुष्यास अनंत दुःखाचें, परंतु ज्ञानी पुढ्याला अनंत सुखाचें भांडारच होत असतें. अशा तऱ्हेची नगरी नष्ट झाली तरी त्याला त्याचें कांहींच वाटत नाही. बरें, ही कायम राहिली तर भोग व मोक्ष हीं दोन्ही तऱ्हेचीं सुखें त्याला प्राप्त होतात. सारांश,

सुखाचहैषा नगरी नित्यं वै विदितात्मनः ॥

भोगमोक्षप्रदा चैषा शकस्येवामरावती ॥ ४-२३-२९.

“ह्या शरीररूपी नगरींत राज्य करणारा ज्ञानी अमरावतींत सुखानें कालक्रमणा करणाऱ्या इंद्राप्रमाणें स्वस्यपणें रहात असतो व प्रारब्धानुसार भोग भोगून परम पुण्याच्याची प्राप्ति करून घेतो.”

जीवन्मुक्तच महाकर्ता.

जीवन्मुक्त आळशी नसतो व मोठा कार्यकारीहि नसतो, तर तो महाकर्ता असतो. महाकर्त्याचें स्वरूप वसिष्ठांनीं नि. प्र. पू. सर्ग ११५ मध्ये सांगितलें आहे. (या ग्रंथाचा भाग दुसरा-मुंगीशाची गोष्ट ३९ वी) या गोष्टींत महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी यांच्या व्याख्या केल्या आहेत.

शुभाशुभेषु कार्येषु धर्माधर्मःकुशंकया ॥
मतिर्न लिप्यते यस्य महाकर्ता स उच्यते ॥ नि. पू. ११५-१४.

“दैवानें प्राप्त झालेल्या अश्वमेवासारख्या धार्मिक व मांसभक्षणासारख्या अधार्मिक कर्मांमध्ये मी मोठा धार्मिक आहे किंवा पापी आहे, अशा

जीवन्मुक्ताचें आचरण.

जीवन्मुक्त कधीहि यथेष्टाचरण करित नाही. तो विविनिपेक्षांच्या अतीत असतो, म्हणून त्याला अनाचार करण्याला मुभा आहे, असें काहीं अविचारी लोक समजतात. पण ते सर्वस्वी चुकीचें आहे. कारण जीवन्मुक्ताच्या हातून दुराचरण घडणें शक्य नाही. सामान्य मनुष्याच्या हातून स्वार्थाच्या लोभाने व तात्पुरत्या मुत्त्याच्या लालसेनें गैरवर्तन होत असतें. परंतु त्याचा स्वार्थ, लोभ वगैरे दोष पूर्णपणें लयास गेलेले असतात; व जगांतील सर्व मुखांचा उगम व्याख्यापायून होतो, अशा आत्ममुखांत सतत निमग्न झाल्यामुळे जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं क्षुद्र विषयसुखाची लालसा उत्पन्न होत नाही. म्हणूनच त्याचें हातून कोणतेंहि दुर्बर्तन कधीहि घडणें शक्य नाही. याच कारणास्तव वसिष्ठ सांगतात कीं,

कर्मणः सुकृतादन्यदस्मै किञ्चिन्न रोचते ॥

स्वभावपय महतां ननु यन्नविचोष्टितम् ॥ नि. उ. १०२-११२ .

“ पुण्यकर्माहून त्याला (जीवन्मुक्ताला) दुसरें कांहींहि आवडत नाही; कारण शाल्वविरुद्ध आचरण न करणें हा महात्मांचा स्वभावच असतो.” ज्ञान होण्याचें पूर्वी तो यथाशाल्व कर्माचें आचरण करित असतो व त्यामुळे त्याचें चित्त शुद्ध होऊन त्याला ज्ञान प्राप्त झालेलें असतें, अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर तो ज्ञान झाल्यावर दुराचरण कसा करील ? याप्रमाणें जीवन्मुक्त बाहेरून सदाचार करित असला तरी अंतःकरणात तो अतिशय शीतल असतो. त्याला कोणत्याहि फळाची इच्छा नसते. म्हणून त्याचीं सर्व कर्मे निष्काम होत असतात. तो सर्व भूतावर दया करणें या श्रेष्ठ वृत्तीचा आश्रय करून आपल्या सर्वस्वाचा नाश करूनहि आर्तांचें रक्षण करितो. हा जीवन्मुक्त केवळ अज्ञानांचा उद्धार करण्यासाठीं जीवित धारण करित असतो.

जीवन्मुक्ताचें शरीर म्हणजेच त्याची राजधानी.

जीवन्मुक्त आपल्या शरीराला मुळीच यातना देत नाही; कारण त्याला माहीत असतें कीं, हें शरीर प्राक्तन कर्मानें निर्माण झालेलें आहे

जीवन्मुक्ताची वागणूक

तोच जीव विद्यायास्त आदे असें समजले जाते. सुमुधु अथवा मुक्त या दोघांनीहि विषय सेवन कसें करावे ते वसिष्ठानीं सांगितले आहे.

न चांछता न त्यजता दैवप्राप्ताः स्वभावतः ॥

सरितः सागरेणेव भोक्तव्या भोगभूमयः ॥ नि. पृ. ३९-५१

“सागर जसा आलेल्या नद्यांना आपल्या निर्विकार स्वरूपात साठ-वितो, त्याप्रमाणे दैववशात स्वभावतः प्राप्त झालेल्या, सुखदुःख देणाऱ्या विषयांची चांछा न करितां व त्यांचा त्यागहि न करितां त्यांचा भोग घ्यावा. ”

जीवन्मुक्त कोठें रहातो ?

जीवन्मुक्ताला एकांतात किंवा अरण्यांत राहिले पाहिजे असें नवून तो कोठेहि राहिला तरी तो निर्विकारच असतो. एखाद्या मोठ्या राजवज-स्थेच्या शहरांत राहिला तरी त्याला त्या ठिकाणी कोणाचाच त्रास पोहोचत नाही, कारण तो नित्य समाधीतच असतो. जीवन्मुक्त अमक्याच ठिकाणी रहातो, याविषयी कांही निश्चय करितां येत नाही, कारण तो कोठेहि राहिला तरी आत्मस्वरूपामध्ये रममाण होत असतो. कांही जीवन्मुक्त पर्वताच्या गुहेत रहातात, तर कोणी पुण्याश्रमाचा आश्रय करून रहातात, कोणी गृहस्थाश्रमांत रहातात, तर कोणी संन्यासाश्रमाचा स्वीकार करून रहातात. कोणी भिक्षा मागून आपला निर्वाह करतात, तर कोणी नारदासारखे नित्य पर्यटन करीत रहातात, तर कोणी एकंत प्रदेशी तपधर्या करीत बसतात, तर कोणी मौन व्रत धारण करून ध्यानस्थ रहातात, कोणी प्रख्यात विद्वान् असतात, तर कोणी शुकासारखे पूर्ण विरक्त असतात, तर कोणी जनक, अश्वपतीसारखे राजे असतात. कोणी ब्राह्मण असतात तर कोणी सिद्धिसंपन्न असतात. सारांश, जीवन्मुक्त अमूक ठिकाणी रहातो व अमुक एका स्थितीत असतो, असें कांहीच ठरवितां येत नाही.

जीवन्मुक्ताच्या मनाला ‘सत्य’ म्हणतात.

जीवन्मुक्ताला मन असतें, पण तें अज्ञ पुरुषाच्या मनासारखे. मात्र

नसते. ते निर्वासन झालेले असल्यामुळे त्याला वशिष्ठांनी 'सत्त्वं निर्वासनं मतः' 'सत्त्व' असे नांव ठेवले आहे.

मूढं चित्तं चित्तमाहुः प्रमुद्धं सत्त्वमुच्यते ॥

भूयःप्रजायते चित्तं सत्त्वं भूयो न जायते ॥ नि. पू. १०१-३२

द्वस्य चित्तं न चित्ताख्यं द्वाचित्तं सत्त्वमुच्यते ॥ नि. पू. ४४-१०

अप्रमुद्धास्तुचित्तस्थाः सत्त्वस्थास्तु महाधियः ॥ नि. पू. १०१-३१

या सर्व श्लोकांचा भावार्थ असा की, "शानी जीवन्मुक्ताच्या चित्ताला चित्त असे न म्हणता 'सत्त्व' असे म्हणतात." अशा या सत्त्वाच्या अस्तित्वाने जीवन्मुक्त केवळ लीलेने व्यवहार करित असतात. माजलेल्या बीजापासून जसा अंकुर उत्पन्न होत नाही, त्याप्रमाणे त्या सत्त्वापासून मोह उत्पन्न होत नाही. म्हणूनच जीवन्मुक्त नित्य सत्त्वस्थ असतात, असे त्यांचे वर्णन करित असतात." या ठिकाणी 'सत्त्वस्थ' या पदाचा अर्थ 'शुद्धसत्त्वगुणामध्ये स्थित असलेला' असा कित्येक लोक करित असतात, पण तसा अर्थ करणे बरोबर नाही; कारण जीवन्मुक्त प्रकृतीच्या गुणांच्या पलीकडे गेलेले असतात. म्हणून वशिष्ठांनी असे स्पष्ट सांगितले आहे की,

जीवन्मुक्ताः महात्मानः सत्त्वस्थाः संयतेंद्रियः ॥

विहरन्ति गतासंगं न चित्तस्थाः कदाचन ॥ नि. पू. १०१-३०

"जे महात्मे जीवन्मुक्त स्थितीला प्राप्त झालेले असतात, ते जितेंद्रिय व नित्य सत्त्वस्थ (म्हणजे निर्वासन सत्त्वसंज्ञक मनाच्या ठिकाणी रहाणारे) बनून आसक्ति सोडून विहार करित रहातात. ते केव्हाहि चित्तांत स्थित नसतात (म्हणजेच वासनायुक्त नसतात.)

जीवन्मुक्तांची वासना 'सत्त्वच' होय.

वासना दोन प्रकारची आहे, एक शुद्ध व दुसरी मलिन. मलिन वासना पुनर्जन्माला कारण होत असते व शुद्ध वासना पुनर्जन्माला नाहीशी करित असते. ही शुद्ध वासना जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी रहात असून त्याच्या देहाचे धारण करण्यापुरताच तिचा उपयोग होत असतो. या वासनेला 'सत्त्व' असे म्हटले आहे.

जीवन्मुक्ताची वागणूक

भृष्टवीजोपमा भूयो जन्मांकुरविवर्जिता ॥
हृदि जीवद्विमुक्तानां शुद्धा भवति वासना ॥ ५-४२-१४.

पावनी परमोदारा शुद्धसत्त्वानुपातिनी ॥
आत्मध्यानमयी नित्यं सुषुप्तस्येव तिष्ठति ॥ ५-४२-१५.

जीवनमुक्तशरीरेषु वासना व्यवहारिणी ॥
न चित्तनाम्नी भवति सा हि सत्त्वपदं गता ॥ नि. पू. २-४३

“ जीवन्मुक्ताच्या हृदयामध्ये जी वासना असते ती अत्यंत शुद्ध असते; अर्थात् ती आसक्ति, मालिन्य इत्यादि विकारांनीं दूषित झालेली नसते व त्यामुळे भर्जित बीजाप्रमाणे तिच्यापासून पुर्नजन्मस्वी अंकुर कधीहि उद्भवत नाही. जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणची वासना पवित्र, अति उदार, शुद्धसत्त्वाबरोबर उदय पावणारी आणि आत्मध्यानमय असून ती त्यांच्या ठिकाणीं सुषुप्त पुरुषाच्या वासनेप्रमाणे रहाते. जीवन्मुक्तांच्या शरीरामध्ये व्यवहार करीत रहाणारी जी वासना तिला चित्त असे म्हणत नाहीत, कारण ती ‘ सत्त्व ’ या पदवीस पोहोचलेली असते.

सिद्धिसामर्थ्य हे जीवन्मुक्तांचे लक्षण नव्हे.

जीवन्मुक्त असला की त्याचे ठिकाणीं सिद्धि सामर्थ्य असलेच पाहिजे. ही जी सामान्य लोकांची समजूत असते, ती साफ चुकीची आहे; कारण जीवन्मुक्तालाच सिद्धीप्राप्त होत असतात असे नवून त्या अज्ञ पुरुषालाहि मिळविता येतात. हे पूर्वी “ सिद्धिसामर्थ्य ” या विषया प्रकरणांत स्पष्ट केले आहे. म्हणून सिद्धिसामर्थ्य हे जीवन्मुक्तांचे लक्षण म्हणता येत नाही, असे बसिष्ठ सांगतात:—

न तस्यार्थो न भोगत्या न सिद्ध्या न च भोगकैः ॥
न प्रभावेण तो मनैर्नाशामरणजीवितैः ॥ ५-८९-१८

(जीवन्मुक्त आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो म्हणून तो कशाचीहि इच्छा करीत नाही). “ त्याला आकाशगमनाचा काही उपयोग नाही. सिद्धीचे काही प्रयोजन नाही व क्षुद्र भोगांचेहि काही काम नाही. त्याला सर्वांचे अधिपत्य, निग्रहानुग्रह सामर्थ्य या प्रभावाची इच्छा नसते. आपण सर्वांपेक्षा

आहे. सारांश, 'आपली शानचिन्हें लोकांना कळावीत व त्यामुळे आपल्याला लोकांनी मोठे शानी म्हणावे' असे त्यांना मुळीच वाटत नाही. कारण आपली ख्याति झाल्यास लोक आपली पूजा करू लागतील व आपल्याला घनादिकांची समृद्धि होईल. आपल्या सभोवार मोठा जनसमूह जमेल, आपला अभिमान वाढेल व शेवटी यामुळे आत्ममुलामध्ये विघ्न येईल, असे समजून ते त्यापासून अगदी दूरच रहातात. तशाच एखादा अधिकारी मुमुक्षु भेटलाच तर मात्र ते त्याला मोठ्या प्रेमाने उपदेश करितात.

जीवन्मुक्ताचा संकल्पत्याग.

जीवन्मुक्ताने 'हा देह मी व हे सर्व द्रव्य माझे व परंपराज्ञे' हे सर्व संकल्प सोडलेले असतात. पूर्वी अनुभवलेल्या विपद्यांचे स्मरण व कधी न अनुभवलेल्या विपद्यांचे व भावी विपद्यांचे अनुसंधान हे दोन्ही त्याने सोडलेले असतात. अशा तऱ्हेचा संकल्पत्याग जिवन्मुक्तीचा करिता येणे शक्य आहे. मेल्यावर तो संभवत नाही. म्हणून जीवन व संकल्पत्याग यांचा विरोध नाही. कारण 'मी व सर्व जगत् ब्रह्म आहे' अशा भावनेने इतर वृत्तींचा निरोध होतो. त्यामुळे त्या जीवन्मुक्ताला दीर्घ आयुष्य प्राप्त होतें. अर्थात् हा कल्पनात्याग जीवनाला क्षीण करणारा नसून उलट त्याची वृद्धि करणारा आहे. सर्वच स्मृतींचा त्याग केल्यावर व्यवहार तरी कसा होईल ! असे कोणी विचारील तर त्याचे उत्तर वसिष्ठांनी असे दिले आहे की, पूर्वीच्यासोनेत्र प्राप्त झालेल्या अवस्थे कर्तव्यामध्ये त्याची प्रवृत्ति संकल्पा बांधूनहि होते. जसे कुमाराचे नाक प्रयोजन नसतां हि केवळ पूर्व संस्काराने त्याला दिलेला वेग क्षीण होईपर्यंत भ्रमण करीत रहातें, त्याप्रमाणे पूर्व संस्कारवशात् कोणताहि संकल्प नसला तरी शरीरयंत्र आपली प्रातःक्रिया प्रारब्धचय होईपर्यंत करीत राहीलच.

संकल्पनं परोपबंधः तदभायोविमुक्तता ॥ नि. उ. १-२७

असंकल्पः परं श्रेयः ॥ नि. उ. १-११

जीवन्मुक्तांची चांगणूक

सारांश, 'संकल्पत्याग हेंच परमश्रेय म्हणजेच मुक्ति' हा सिद्धांत जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी चांगलाच मुखेल असतो. असें म्हणण्यास हरकत नाही.

जीवन्मुक्तांचे विचार.

जीवन्मुक्तांच्या ठिकाणी कोणत्याच 'त-हेचा आग्रह नसतो, तर

यद्यथा नाम संपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किम् ॥ नि. उ. १२५-४७

“जे जसें प्रात होईल ते तसें असो, त्यापेक्षा अधिक इच्छा करून काय करावयाचे आहे ?” असा विचार जीवन्मुक्त सतत करीत असतो. या विषयी ब्रह्मदेवाचें उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

ब्रह्मदेवाला प्रथम पांच मस्तकें होती. पण पुढे त्याचें पांचवें मस्तक सामर्पायन करित, असतां शंकरानें तोडलें. ब्रह्मदेव त्या जागीं दुसरे मस्तक उत्पन्न करण्यास संमर्थ होता, पण सर्वच मस्तकें तत्त्वदृष्ट्या मिथ्या असल्यामुळे पांचवें तरी मिथ्या मस्तक घेऊन काय करावयाचें आहे ? तर 'मग' त्याला चार मस्तकांचें तरी काय काम होतें ? असें म्हणणें व्यर्थ आहे. कारण प्राण्यांच्या कर्मवृत्तात चारी वेदांची उत्पत्ति करण्यासाठी त्यांची गरज होती. ईश्वराचाहि प्राण्यांच्या कर्मानुसार व्यवहार होत असतो असें दिसून येतें.

जीवन्मुक्तांची आपल्या मित्रासह प्रीडा.

नि. प्र. उ. सर्ग १७० मध्ये जीवन्मुक्त आपलें उर्वरित आयुष्य कसें घालवितो याचें वर्णन वसिष्ठानीं मोठें गमतीदार केलें आहे, त्याचा थोडा सारांश असा आहे:—

जीवन्मुक्तांचा कर्म हा एक अकृत्रिम मित्र आहे. त्याच्या सहवर्तमान तो आपल्या आयुष्याचे दिवस घालवितो. कर्म हें तीन प्रकारचें आहे. एक प्रवाहेदित म्हणजे सहज किंवा स्वामाबिक कर्म. दुसरे प्रायेदित म्हणजे

उत्तम आहे, असा गर्व लोकांमध्ये व्यक्त करण्याचें त्याला काहींच कारण नसतें. आशा, मरण व जीवित यांच्या योगानेंहि त्याला काहीहि साधावयाचें नसतें.”

जीवन्मुक्ताचें जीवितच खरें जीवित.

ज्याची बुद्धि आत्मचित्तनामध्दें सतत निमग्न झाली आहे, म्हणूनच जी प्रिय व अप्रिय या भावनांनीं लिप्त होत नाही आणि ज्याच्या ठिकाणीं 'हा मी' असा अभिमान नाही, त्याचें जीवित सतत शोभादायक होतें. ब्रह्मदृष्टीचा आश्रय करून जो वासनारहित बुद्धीनें आपले जगांतील व्यवहार करित असतो व तसें करित असतां जो इष्ट व अनिष्ट विपर्याया प्रार्थनें हर्षित व कष्टी होत नाही, त्याचें जीवित खरोखरच स्पृहणीय होय. सारांश, जीवन्मुक्त हा स्वतः करितां जगत नसून केवळ अज्ञानांचा उद्धार करण्याकरितांच जीवित धारण करित असतो. म्हणूनच जीवन्मुक्ताचेंच जीवित खरें जीवित होय. इतरांना म्हणजे अज्ञानी माणसांना जिवंत रहाव्यापेक्षा मरणच योग्य आहे, असें वसिष्ठांनीं उपशम प्र. सर्ग ३९ मध्यें सविस्तर वर्णन केलें आहे.

जीवन्मुक्तच उपदेश करण्याला योग्य.

सुधत्प मनुष्य स्वप्नाचा अनुभव घेत नाही व स्वप्न पहात असलेला मनुष्य सुषुप्तीचा अनुभव घेत नाही; पण जागा झालेला मनुष्य स्वप्न व जागृति या दोहोंचा अनुभव घेतो. त्याचप्रमाणें संसारांत असलेल्या मनुष्याला ब्रह्म भासत नाही व ब्रह्मरूप झालेल्याला विदेह स्थितींत संसार भासत नाही. पण जीवन्मुक्तीत पर्यायानें दोन्ही भासतात. म्हणजेच जीवन्मुक्त ब्रह्म व जगत् या दोहोंचाहि एकाचवेळीं अनुभव घेत असतो. कारण तो ज्यावेळीं जगाला पहातो त्याचवेळीं तो ब्रह्म प्रकाशमय आहे असेंहि समजतो. कारण जीवन्मुक्ताला प्रपंचाचें जर मुळींच भान नसतें तर अज्ञ जीवांना उपदेश करण्याचें महत्कार्य त्याच्या हातून धडलें नसतें. म्हणून जीवन्मुक्ताला वसिष्ठांनीं

अर्धसुप्तप्रबुद्धांमो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति ॥ नि. पू. १२-३.

पांचव्या शानाच्या भूमिमेवर आरुढ झालेल्या जीवन्मुक्ताला अर्धवट जागा झालेल्या पुरुषाची उपमा दिली, आहे.' हाच जीवन्मुक्त गुरु करण्यास योग्य असतो. कारण तो विद्वान् व ब्रह्मनिष्ठ असतो. म्हणूनच

तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥
मुंडक १-२-१२.

“शिष्याला उपदेश करून त्याच्या ठिकाणाच्या सर्व शंकांचे निरसन करण्यांत मोठा कुशल व आत्मसाक्षात्कारसंपन्न अशा सद्गुरूला आत्म-ज्ञान संपादन करण्याकरिता शरण जावें.” असे मुंडकोपनिषदांत मुद्दाम सांगितले आहे.

जीवन्मुक्त आपले ज्ञान गुप्त ठेवतो.

खरे जीवन्मुक्त आपले गुण (ज्ञानचिन्हें) अनधिकारी माणसापासून गुप्त ठेवण्याचाच प्रयत्न करीत असतात. इतरांना ते दिसावें अशी त्यांची मनापासून इच्छा नसते. असे वसिष्ठ सांगतात:—

भावं निगूहयंत्येते तमुत्तममनुत्तमाः ॥

ग्राम्यैर्वनैः किलानर्थ्यः कश्चित्तामणिरापणे ॥ नि. उ. १०२-२७

“श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ आपला उत्तम स्वभाव गुप्त ठेवण्याचाच प्रयत्न करितात. दामिकाप्रमाणे ते त्याला प्रकट करीत नाहीत. कारण गांवांतील किंवा नगरांतील घनाने ज्याचे मूल्य होऊ शकत नाही, असा चिंतामणि बाजारांत विकावयास मांडला जात नाही,” अर्थात जर एखाद्या मूर्खाने चिंतामणीलाहि बाजारांत विकावयास मांडले तर ग्राहक समजतील की ‘हा खरा चिंतामणि नव्हे; तर चिंतामणिसारखा दिसणारा नुसता दगड आहे.’ याच न्यायाने जो आपली ज्ञान लक्षणे प्रकट करू लागतो तो तत्त्वज्ञ नगून दामिक आहे असे निःसंशय समजावें. म्हणूनच “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः”, “अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञात-मविज्ञानताम्” म्हणजे जो म्हणेल की मला आत्मज्ञान झाले आहे, त्याला मुळीच झाले नाही असे समजावें. असे उपनिषदांतून सांगितले

आहे. सारांश, 'आपली ज्ञानचिन्हें लोकांना कळावीत व त्यामुळे आपल्याला लोकांनी मोठे ज्ञानी म्हणावे' असे त्यांना मुळीच वाटत नाही. कारण आपली ख्याति झाल्यास लोक आपली पूजा करू लागतील व आपल्याला घनादिकांची समृद्धि होईल. आपल्या सभोवार मोठा जनसमूह जमेल, आपला अभिमान वाढेल व शेवटी यामुळे आत्मसुखामध्ये विघ्न येईल, असे समजून ते त्यापासून अगदी दूरच रहातात. तसाच एखादा अधिकारी मुमुक्षु भेटलाच तर मात्र ते त्याला मोठ्या प्रेमाने उपदेश करितात,

जीवन्मुक्ताचा संकल्पत्याग.

जीवन्मुक्ताने 'हा देह मी व हे सर्व द्रव्य माझे व परदेशाचें' हे सर्व संकल्प सोडलेले असतात. पूर्वी अनुभवलेल्या विपद्यांचें स्मरण व कधी न अनुभवलेल्या विपद्यांचें व भावी विपद्यांचें अनुसंधान हे दोन्ही त्यानें सोडलेले असतात. अशा तऱ्हेचा संकल्पत्याग जिवन्मुक्तीच करितां येणें शक्य आहे. मेल्यावर तो संभवत नाही. म्हणून जीवन व संकल्पत्याग यांचा विरोध नाही. कारण 'मी व सर्व जगत् ब्रह्म आहे' अशा भावनेनें इतर वृत्तींचा निरोध होतो. त्यामुळे त्या जीवन्मुक्ताला दीर्घ आयुष्य प्राप्त होतें. अर्थात् हा कल्पनात्याग जीवनाला क्षीण करणारा नसून उलट त्याची वृद्धि करणारा आहे. सर्वच स्मृतींचा त्याग केल्यावर व्यवहार तरी कसा होईल ! असें कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर वासिष्ठांनीं असे दिलें आहे कीं, पूर्वभ्यासानेज प्राप्त झालेल्या अवश्य कर्तव्यामध्ये त्यांची प्रवृत्ति संकल्पा बाचूनहि होते. जसे कुमाराचें नाक प्रयोजन नसतांहि केवळ पूर्व संस्काराने त्याला दिलेला वेग क्षीण होईपर्यंत भ्रमण करीत रहातें, त्याप्रमाणे पूर्व संस्कारबळात् कोणताहि संकल्प नसला तरी शरीरयंत्र आपली प्राप्ताक्रिया प्रारब्धचय होईपर्यंत करीत राहीलच.

संकल्पनं परोपयः तदभावाविमुक्तता ॥ नि. उ. १-२७

असंकल्पः परं श्रेयः ॥ नि. उ. १-११

जीवन्मुक्ताची यागणूक

सारांश, 'संकल्पत्याग हेंच परमग्रेष म्हणजेच मुक्ति' हा सिद्धांत जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी चांगलाच मुखेल असतो. असे म्हणण्यास हरकत नाही.

जीवन्मुक्ताचे विचार.

जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी कोणत्याच 'त-हेचा' आग्रह नसतो, तर

यद्यथा नाम संपन्नं तत्तथास्त्वितरेण किम् ॥ नि.उ. १२५-४७

"जे जसे प्राप्त होईल ते तसे असो, त्यापेक्षा अधिक इच्छा करून काय करावयाचे आहे ?" असा विचार जीवन्मुक्त सतत करित असतो. या विषयी ब्रह्मदेवाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

ब्रह्मदेवाला प्रथम पांच मस्तकें होती. पण पुढे त्याचे पांचवें मस्तक सामर्गायन करित असता शंकराने तोडले. ब्रह्मदेव त्या जागी दुसरे मस्तक उत्पन्न करण्यास समर्थ होता, पण सर्वच मस्तकें तत्त्वदृष्ट्या मिथ्या असल्यामुळे पांचवें तरी मिथ्या मस्तक घेऊन काय करावयाचे आहे ? तर 'मग' त्याला चार मस्तकांचे तरी काय काम होते ? असे म्हणणे व्यर्थ आहे. कारण प्राण्यांच्या कर्मवशात् चारी वेदांची उत्पत्ति करण्यासाठी त्यांची गरज होती. ईश्वराचाहि प्राण्यांच्या कर्मानुसार व्यवहार होत असतो असे दिसून येते.

जीवन्मुक्ताची आपल्या मित्रासह फ्रीडा.

नि. प्र. उ. सर्ग १७० मध्ये जीवन्मुक्त आपले उर्वरित आयुष्य कसे घालवितो याचे वर्णन वसिष्ठाने मोठे गमतीदार केले आहे, त्याचा थोडा सारांश असा आहे:—

जीवन्मुक्ताचा कर्म हा एक अकृत्रिम मित्र आहे. त्याच्या सहवर्तमान तो आपल्या आयुष्याचे दिवस घालवितो. कर्म हे तीन प्रकारचे आहे. एक प्रवाहेहित म्हणजे सहज किंवा स्वामाविक कर्म. दुसरे प्रायेहित म्हणजे

शास्त्रविहित कर्म. ह्या कर्मांची त्याला जखरी नसली तरी तो तें लोक-संग्रहाकरितां करित असतो. तिसरें कर्म स्वकर्म म्हणजे सच्चात्माचा अभ्यास, विचार, शम, दम, उपरम, तित्तिष्ठा वगैरे होय. तो ह्या कर्मरूप मित्रा-वरोवर नेहमी फ्रीडा करित असतो. म्हणजे जीवन्मुक्त विदेह स्थितीला प्राप्त होईपर्यंत कर्मांचें आचरण करित रहातो. आतां वास्तविक पक्षात त्याला ह्या कर्मांच्या आचरणापासून कांहीं लाभ नसतो. तरी पण जिवंत असेपर्यंत शरीर कर्म करित रहाणारच, हा सिद्धांत त्याच्या बुद्धीत चांगल्या प्रकारानें ठसलेला असतो. ह्या कर्मरूपी मित्राला स्नान, दान, तप व ध्यान या नांवाचे चार मुलगे आहेत, एक मुदिता (म्हणजे नित्य संतुष्टपणा). दुसरी समता व तिसरी मैत्री या नांवाच्या त्याला तीन भाषा आहेत. अशा परिवारानें युक्त असलेल्या स्वकर्मसंशक्त मित्रासह फ्रीडा करणारा जीवन्मुक्त आपले आयुष्याचे राहिलेले दिवस मोठ्या आनंदानें व समाधानानें घालवितो.

जीवन्मुक्ति संपल्यावर विदेहमुक्ति.

जीवन्मुक्तिपदं त्यक्त्वा देहे कालवशीकृते ॥

विशत्यदेहमुक्तत्वं पवनोऽस्पंदतामिव ॥ ३-९-१४

“अशा तऱ्हेचा जीवन्मुक्ताचा देह प्रारब्ध संपल्यावर कालवश झाला म्हणजे चंचल वायु स्थिर व्हावा त्याप्रमाणें तो विदेहमुक्तीत प्रवेश करितो.” मग त्या मुक्ताच्या स्थितीमध्ये बुद्धि आणि क्षय यांचा माममूसह असत नाहीं. मुक्त पुरुष सर्वात्ममावानें रहातो. तो सूर्य होऊन प्रकाश देतो. विष्णु होऊन त्रिमुखनाचें रक्षण करतो. रुद्ररूपानें सर्वांचा संहार करतो. आणि ब्रह्मदेव होऊन ब्रह्मांड निर्माण करितो. सारांश, या जगांतील ज्या ज्या वस्तू आहेत, त्या त्या सर्व मुक्त पुरुष वनलेला आहे. विदेह मुक्त झाल्यावर तो ब्रह्मरूपच होऊन जातो त्यामुळे आब्रह्मस्तंभपर्यंत सर्व चरा-चर सृष्टीत तो मिळून जातो. असें वसिष्ठांनीं उत्पत्ति प्र. सं. ९ मध्ये सांगितलें आहे. अशा तऱ्हेची सर्वात्ममावना जीवन्मुक्ताहि करित असतो, म्हणून तोहि विदेहमुक्तच आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. त्याकरितां

जीवन्मुक्ताची चागणूक

केवळ देहाचें पतन शालेंच पाहिजे असें नाहीं; कारण जीवन्मुक्ति आणि विदेहमुक्ति यांत तत्त्वतः मुळींच फरक नाहीं असें सांगतात.

न मनागपि भेदोऽस्ति सदेहादेहमुक्तयोः ॥ २-४-५

आत्मबोधाच्या दृष्टीनें पाहिलें असतां पाण्याच्या स्थिर आणि चंचल स्वरूपामध्ये जसा वास्तविक भेद नसतो, त्याप्रमाणें सदेह मुक्ति (जीवनमुक्ति) आणि विदेहमुक्ति यांच्यांत वस्तुतः मुळींच भेद नाहीं. इतरांच्या दृष्टीनें पाहिल्यास जीवन्मुक्त देहानें युक्त असलेला दिसतो, पण त्याच्या स्वतःच्या अनुभवाच्या दृष्टीनें पाहिल्यास तो विदेहीच आहे. म्हणूनच तत्त्वतः जीवन्मुक्त व विदेहमुक्त यांत मुळींच भेद नाहीं.

प्रकरण ४५ वें.

ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?

आपल्या वर्णाश्रमाला अनुसरून असलेल्या शास्त्रविहित कर्मांचे निष्काम व निरभिमानपिणाने अनुष्ठान केल्याने मनुष्याचे चित्त शुद्ध होत व त्याला विवेक व वैराग्य यांच्या योगाने आत्मज्ञान प्राप्त झाले म्हणजे तो जीवन्मुक्त बनतो. या जीवन्मुक्त स्थितीत ज्ञानी मनुष्याने कर्मच करीत रहावे किंवा ज्ञान प्राप्तीने कृतकृत्य झाल्यामुळे जगातील सर्व व्यवहार निरर्थक व त्याच्या सिद्धावस्थेला विरुद्ध समजून सोडून द्यावे, हा प्रश्न वासिष्ठामध्ये मोठ्या मार्मिक रीतीने सोडविला आहे. जीवन्मुक्ताला कर्माच्या आचरणाने या जगात इहलोकी किंवा परलोकी काही मिळवावयाचे आहे काय ? स्वकर्मांचे आचरण यथाशास्त्र न केल्याने त्याला शास्त्रतः काही प्रत्यवाय (दोष) लागतो काय ? त्याला कर्मत्याग सर्वस्वी शक्य आहे काय ? तरा कर्मत्यागी कोण ? इत्यादि गोष्टींचा विचार केल्याशिवाय वरील प्रश्नांचे समाधानकारक उत्तर देता येणे शक्य नाही.

मुक्तीचे प्रकार.

जीवन्मुक्त कोणाला म्हणावे, हे समजण्याकरिता वासिष्ठांत प्रलिपादिलेल्या मुक्तीच्या प्रकारांचा प्रथम विचार करूं. मुक्तीचे दोन प्रकार आहेत. एक सदेहमुक्ती (जीवन्मुक्ति) व दुसरी विदेहमुक्ति. ज्याची बुद्धि कोणत्याहि विषयामध्ये आसक्त न होता आत्मस्वरूपाचे अनुसंधान करण्यांत नेहमी तत्पर असते व अशा तऱ्हेने ज्याला सहजसमाधीचा लाभ होऊन ज्याच्या ठिकाणी इष्ट व अनिष्ट विषयासंबंधी राग व द्वेष अजीवात नष्ट झाले आहेत, अशा मनुष्याच्या स्थितीला जीवन्मुक्ति हे नांव दिले

॥ सहज समाधीचे वर्णन 'समाधि' या नावाच्या यापुढील ४६ व्या प्रकरणांत केले आहे. याशिवाय या ग्रंथाचा भाग दुसरा मुरुघूची गोष्ट २२ वी, पृष्ठ १६५-१६६ यांत सहज समाधीचे वर्णन आलेले आहे.

आहे. तीच जीवन्मुक्ति जेव्हा सर्व प्रारब्ध कर्मांचा आणि स्थूल, सूक्ष्म व कारण देहांचा क्षय होऊन पुनर्जन्मरहित स्थितीप्रत जाऊन पोहोचते, तेव्हा त्या स्थितीला विदेहमुक्ति म्हणतात. ही स्थिति कोणाला प्राप्त दिसण्यासारखी नाही. ज्ञानाच्या पांचव्या भूमिकेवर आरुढ झालेल्या आत्मसाक्षात्कारसंपन्न ज्ञानी मनुष्याला जीवन्मुक्त असे नांव दिलेले आहे. जीवन्मुक्ताच्या हृदयामध्ये जी वासना असते, ती अत्यंत शुद्ध सात्त्विक स्वरूपाची असते; अर्थात् ती वासना काम क्रोध वगैरे विकारांनी दूषित झालेली नसते व त्यामुळे भाजलेल्या बीजाप्रमाणे तिच्यापासून पुनर्जन्मरूपी अंकुर कधीहि उद्भवत नाही.

जीवन्मुक्तीचे स्वरूप.

देह व देही यांचे स्वभाव परस्परविरुद्ध आहेत. अर्थात् देह हा जड आहे व देही हा, चेतन आहे. परंतु अशा तऱ्हेचे निश्चित ज्ञान नसल्यामुळे अन्योन्याध्यास होऊन देहाच्या ठिकाणी आपलेपणाची भावना उत्पन्न होते, या स्थितीला संग असे म्हणतात.

हा संगच मनुष्याच्या नाशाला कारण होतो. परंतु याच्या उलट “मी देह नसून हें सर्व विश्व माझे स्वरूप आहे. म्हणून मी यापैकी कशाचा त्याग करूं व कशाचे ग्रहण करूं ? ‘मी’ ‘तू’ वगैरे कोणी नाही. परमार्थ दृष्टीने मिथ्या असणाऱ्या देहाला विषयसुखें प्राप्त होवोत किंवा न होवोत, मला त्याच्याशी काय कर्तव्य आहे ?” अशा तऱ्हेच्या विचारसरणीमुळे बनलेली जी मनाची असंग स्थिति तीच जीवन्मुक्ताची नेहमीची स्थिति असते. अशा तऱ्हेचा असंसक्त मनुष्य कधीहि कर्मे सोडण्याची इच्छा करित नाही. आणि कर्म-फलाच्या आशेने कर्मामध्ये आसक्तहि होत नाही; तर कर्माची सिद्धि किंवा असिद्धि यासंबंधाने समता धारण करून कर्मांचा प्रत्यक्ष त्याग न करितां जो मनाने सर्व कर्मफलांचा त्याग करितो त्यालाच जीवन्मुक्त असे म्हणतात. आतां यावर कोणी असे म्हणेल की, जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी जर मुळीच आसक्ति नसेल तर तो कर्मे तरी कसा करील ? या प्रश्नाचा आतां विचार करूं.

आसक्तीचे प्रकार.

ही आसक्ति दोन प्रकारची आहे. त्यापैकी एक वंध्या व दुसरी वंद्या.

(१) वंध्या आसक्ति-पुरुषार्थशून्य आसक्ति-मूढ पुरुषांच्या ठिकाणी असते. या आसक्तीला यत्नी पडल्यामुळे गिवाडाने मांसाच्या तुकड्यावर झटप घालावी त्याप्रमाणे हे मन विचाराती नीरस ठरणान्या विषयोपभोगांना रमणीय व सरस समजून त्यांच्यावर झटप घालवे व अशा तऱ्हेने ती मनुष्याला जन्ममरणात्मक संसारामध्ये एकसारखी भ्रमण करवीत असते.

(२) वंद्या आसक्ति आत्मतत्त्वाचे ज्ञान व सदसद्वस्तूचा विवेक यांच्यापासून निर्माण झालेली असते. म्हणून ही पुनः पुनः संसारस्थितीला कारणीभूत होत नाही. वंद्य आसक्तीने युक्त असल्यामुळे जीवन्मुक्तांच्या हातून सर्व तऱ्हेची कर्मे होणे शक्य आहे.

जीवन्मुक्ताला शास्त्रीय विधिनिषेधांचे निर्वेध आहेत का ?

शास्त्राचे विधिनिषेध पाळण्याचे मुख्य कारण मनुष्याचे अंतःकरण शुद्ध होऊन तो आत्मज्ञानाचा अधिकारी व्हावा हे होय. पण जीवन्मुक्तांचे अंतःकरण अगोदरच शुद्ध झालेले असल्यामुळे त्याला शास्त्राच्या विधिनिषेधांची आवश्यकता नाही.

न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना ॥

आत्मविज्ञानिनामस्ति तथा नान्यजनार्दन ॥ (सूतसंहिता)

‘आत्मज्ञानी पुरुषांना (शास्त्राचे) विधि व निषेध तसेच हे त्याज्य व हे ग्राह्य या कल्पना मुळीच नाहीत.’

निस्त्रैगुण्ये पथि विचारतां को विधिः को निषेधः ॥

‘जे पुरुष त्रिगुणातीत झाले त्यांस (शास्त्राचा) विधि कसला व निषेध तरी कसला ?

अशा श्रीशंकराचार्यांच्या मताप्रमाणे व सूतसंहितेतील वरील वचनांत वर्णन केल्याप्रमाणे जीवन्मुक्ताला शास्त्राच्या विधिनिषेधांचे कोणतेच निर्वेध नाहीत. अशा दृष्टीने त्याचे स्वतःचे असे कोणतेच कार्य

शिल्पक राहिलेले नसते. कारण त्याला शास्त्रविधीप्रमाणे वर्मांचे आचरण करून काही फल मिळवावयाचे नाही, किंवा तसे आचरण न केल्यामुळे त्याला काही प्रत्यवाय (दोष) लागत नाही. 'तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन' या श्रुतिवचनांत सांगितल्याप्रमाणे त्याला काही पातकहि लागत नाही; कारण त्याची अहंकारबुद्धि सर्वस्वी मुटल्यामुळे त्याच्या हातून होणाऱ्या सर्व कर्मापासून तो सर्वस्वी अलिप्तच असतो. म्हणून वसिष्ठ सांगतात की,

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमँल्लोकात्र हन्ति न निबध्यते ॥ नि. पृ. ३-१८

'ज्याला 'मी करितो' ही भावना नाही व ज्याची बुद्धि अलिप्त असते त्याने या लोकांना जरी मारले तरी 'मारले' असे होत नाही, आणि ते (कर्म) त्याला बंधकहि होत नाही.' *

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यामसंसक्तो न लिप्यते ॥ ५-६७-४१

'असंसक्त (जीवन्मुक्त) पुरुषाला ब्रह्महत्येचे घोर पातक किंवा अश्वमेधाचे असामान्य पुण्य लागत नाही.' *

जीवन्मुक्ताच्या हातून दुराचरण होत नाही.

या वरील वर्णनाच्या आधारें जीवन्मुक्ताला अनाचार करण्याला सुभा आहे असे काही अविचारी लोक मानतात, पण ते सर्वस्वी चुकीचे आहे. कारण जीवन्मुक्ताच्या हातून दुराचरण घडणेच शक्य नाही; कारण,

विदितब्रह्मतत्त्वस्य यद्येष्टाचरणं यदि ॥

शुनां तत्त्वाविदां चैव को भेदोऽशुचिमक्षणे ॥

* अगदी हुवेहून असाच श्लोक भगवद्गीता अ. १८ मध्ये (श्लोक १७) आला आहे.

* पंचदशी प्रकरण १४ मध्ये अशाच अर्थाचा श्लोक (१७) आलेला आहे. व कौपीतकी श्रुतिमध्येहि असेच वर्णन करण्यांत आलेले आहे.

‘तत्त्ववेत्ता (जीवन्मुक्त) जर यथेष्टाचरण करील तर तो व कुत्रा यांच्यात फरक तो काय ! कारण दोघेहि मनसोक्त आचरण करणारे ठरतील ।’

या बरील वचनावरून यथेष्टाचरण करणारा मनुष्य तत्त्ववेत्ता किंवा जीवन्मुक्त आहे असे म्हणता येत नाही. सामान्य मनुष्याच्या हातून स्वार्थाच्या लोभाने व तात्पुरत्या सुखाच्या लालसेने गैरवर्तन होत असते; परंतु ज्याचा स्वार्थ, लोभ यांकरे दोष पूर्ण लयास जाऊन सर्व जगातील सुखांचा उगम ज्याच्यापासून होतो, अशा आत्मसुखांत सतत निमग्न झाल्यामुळे जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी क्षुद्र वैषयिक सुखाची लालसा उत्पन्न होत नाही व त्याला विषयोपभोग मनापासून आवडतहि नाहीत म्हणून त्याचे हातून कोणतेहि दुर्बर्तन कधीहि घडणे शक्य नाही. याच कारणास्तव वसिष्ठ सांगतात की,

कर्मणः सुकृतादन्यदस्मै किंचिन्न रोचते ॥

स्वभाव एव महतां ननु यन्न विचेष्टितम् ॥ नि. उ. १०२-११२

अतश्चायैव विषयाः स्वदत्ते नतु तद्विदः ॥

न हि पीतामृतायांतः स्वदते कटु कांजिकम् ॥ नि. उ. ४५-५६

‘पुण्यकर्माहून त्याला (जीवन्मुक्ताला) दुसरे काही आवडत नाही, कारण शास्त्रविरुद्ध आचरण न करणे हा महात्म्यांचा स्वभावच आहे. अज्ञानी पुरुषालाच विषय आवडतात, ज्ञानी पुरुषाला आवडत नाहीत. ज्याने अमृत प्राशन केले आहे, त्याला कटु कांजी आवडत नसते.’ अशाच तऱ्हेचा उल्लेख श्रीमद्भागवतांतहि पुढील श्लोकांत आढळतोः—

दोषबुद्ध्योभयातीतो निपेधान्न नियतते ॥

गुणबुद्ध्या च विहितं न करोति यथार्थकः ॥

(भाग. ११-७-११)

“आत्मज्ञान झालेला पुरुष, सुख दुःख किंवा बरे वाईट हा भेदभाव जाण व नसल्यामुळे पाहिजे ते आचरण करतो असे मात्र समजू नये. ज्ञान

होण्यापूर्वी त्याच्यावर जो संस्कार झालेला असतो; त्या संस्काराने तो निषिद्ध कर्मापासून निवृत्त होतोच, पण ती निवृत्ति मात्र दोषबुद्धीने नव्हे. तसेच तो विहित कर्मांचे आचरण करतो पण गुणबुद्धीने नव्हे; तर त्याचे आचरण बालकाप्रमाणे केवळ स्वच्छेने होत असते. ”

सारांश, जीवन्मुक्त शास्त्रविरुद्ध कर्मापासून निवृत्त झालेला असतो व सतत सदाचारांत निमग्न असतो. असे जरी असले तरी शास्त्र-दृष्ट्या तो विधिनिषेधातीत असतो. कारण त्याचे स्वतःचे असे त्याला कांहींहि कर्तव्य उरलेले नसते व त्याला या जगांत कर्म करून कांहींहि मिळवावयाचे नसते, असे वसिष्ठ सांगतात:—

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥

न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्युत्पादयः ॥ नि. उ. ३७-३६

“इहलोकी कर्म केल्याने किंवा 'न' केल्यानेहि त्याचा कांहीं फायदा होत नसतो आणि सर्व भूतांचे ठायी त्याचा (स्वतःचा म्हणून) कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो. तसेच जीवन्मुक्तिविवेकांतदि अशातऱ्हेचें वर्णन खालील श्लोकांत केलेले आहे:—

ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः ॥

न चास्ति किंचित्कर्तव्यमस्तिचेन्न स तत्त्वचित् ॥

“ज्ञानामृताने तृप्त होऊन कृतकृत्य झालेल्या योग्याला (त्याचे स्वतःचे) शास्त्रीयदृष्ट्या कांहीं कर्तव्य उरलेले नसते व तसे असले तर तो तत्त्वज्ञानी आहे, असे म्हणता येत नाही. ”

या वरील सर्व वर्णनावरून जीवन्मुक्ताला स्वतःचे असे कांहीं कर्तव्य उरलेले नसते ही गोष्ट अगदी स्पष्ट होत आहे.

ज्ञानी मनुष्याला कर्मत्याग शक्य आहे कां ?

मनुष्य ज्ञानी असो की, अज्ञानी असो, जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंत

* अशाच तऱ्हेचें वर्णन भगवद्गीता अ. ३ श्लोक १७ व १८ या श्लोकांतून आलेले आहे.

देहासंबंधीचा व्यवहार सतत चालावयाचाच. मग तो सक्तीने होवो किंवा असक्तीने होवो. म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीः—

त्यागोहि कर्मणां तस्मादादेहं नोपपद्यते ॥ नि. उ. २-४२

“म्हणून देह जिवंत असेपर्यंत कर्मांचा त्याग होत नाही.”
भगवद्गीतेतहि,

‘नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ॥ (१८-११)

ह्या श्लोकात हेच तत्त्व सांगितले आहे. अर्थात् स्वस्य वसल्याने किंवा संन्यास घेतल्यानेहि सर्व कर्मांचा त्याग होऊं शकत नाही. इतकंच नव्हे तर देहाच्या त्यागानेहि कर्मांचा कायमचा त्याग होऊं शकत नाही, कारण एक देह नाहीसा झाला तरी अशांत असेपर्यंत दुसरा देह प्राप्त होतोच व त्या देहात लागलीच कर्म सुरू होते.

नि. प्र. उ. सर्ग २ मध्ये देह हा कर्मवृक्ष आहे, असें वसिष्ठांनीं रूपक केले आहे, त्याचे बीज प्राक्तनकर्म आहे व हे असेपर्यंत देह वृक्ष कायमचा नाहीसा होत नाही. या वृक्षाचे मूळ कर्मेन्द्रिये, त्याचे मूळ शानेन्द्रिये, त्याचे मूळ मन, त्याचे मूळ जीव आहे. चिदाभासरूपाने विषयोन्मुख झालेली व तेज-आप-अन्नरूप कार्यात प्रविष्ट झालेली जी चित् तेच त्या जीवाचे रूप आहे. त्यातील विषयांशाचे अविद्येनें शबल झालेली चित् हे मूळ आहे. चिदाभासांशाचे बीजभूत ब्रह्म चैतन्य हे मूळ आहे. पण नामरूपरहित, अनंत, शुद्ध असलेल्या ब्रह्माचे मूळ काही एक नाही. याप्रमाणे विषयोन्मुख चैतन्य अहंकारादिकार्यां तादात्म्य पावून मी कर्तृस्वरूप जीव आहे असें समजते. सारांश, जीवाचे ‘मी कर्ता आहे’ असें समजणे हेच कर्मांचे आय बीज आहे; आणि हे बीज असेपर्यंत म्हणजे कर्तृत्वाभिमान असेपर्यंत कर्मांचा त्याग संभवत नाही. स्वस्य वसणे किंवा देहाचा त्याग करणे या उपायांनीं कर्मत्याग होऊं शकत नाही. तर प्रारब्ध कर्मांच्या योगाने प्राप्त झालेला व्यवहार करीत असतानाहि ‘मी असंग, अद्वितीय व कुटस्थचिन्मात्र आहे, मी काही करीत नाही,’ अशा निष्क्रिय आत्मभावनेनें जो रहातो, त्यालाच

कर्मत्याग करितां येतो. याचा अर्थ तो आपल्या शरीरातून मुळीच कर्म करीत नाही, असा नवून ते कर्म जरी होत असले तरी 'कर्मण्य कर्म यः पश्येत्' 'कर्माच्या ठिकाणी अकर्म पहातो' या गीतेंत सांगितल्याप्रमाणे त्या कर्माच्या ठिकाणी 'मी ह्या कर्माचा कर्ता आहे,' असा तो अभिमान धारण करीत नाही. 'असा अभिमान सोडला तरी जोंपर्यंत हे शरीर आहे, तोंपर्यंत ते कर्म करीत रहाणारच; कारण शरीर हे कर्माचे बीज आहे, असें वर सांगितले आहे. आतां जीवन्मुक्ताच्या शरीरात जरी कर्म केलीं तरी त्याच्या ठिकाणी प्रकट झालेल्या ज्ञानाग्नीच्या योगाने त्या सर्व कर्मांचे भस्म होत असतें म्हणून तीं कर्म त्याला बंधनकारक होत नाहीत. म्हणूनच हे शरीर जिवंत असेपर्यंत कर्मत्याग संभवत नाही. फार झाले तर जिवंतपणीं मनुष्य दुराग्रहानें, फक्त शास्त्रीय कर्मांचाच त्याम करील, त्याला स्वाभाविक इंद्रियांच्या कर्मांचा त्याग करितां येणार नाही, हा सिद्धांत ज्ञानेश्वरीतहि आलेला आहे.

शास्त्रविहित कर्मांचे आचरण कर्त्याचे इच्छेवर अवलंबून असतें, म्हणून तो द्वेषानें किंवा त्रासानें त्याचा त्याग करील; परंतु त्यामुळे स्वाभाविक कर्म उत्पन्न करण्याचे इंद्रियादिकांचे धर्म नष्ट होतील काय ? इंद्रियादिकांचे व्यापार जर बंद रहात नाहीत तर मग सोडले तरी काय ? कर्म हे मायेच्या आधीन असल्यामुळे मायेच्याच संवेंधानें निर्माण झालेल्या शरीरांत राहून 'मी कार्य करीन अगर सोडीन' असें समजणें, व्यर्थ आहे. आगगाडींत बसलेला मनुष्य जरी स्वस्य बसून राहिला तरी तो सर्वस्वी त्या गाडीच्या आधीन असल्यामुळे त्या गाडीच्या फिरण्यामुळे मनुष्य सतत फिरत रहातो. त्याप्रमाणें शरीर धारण करणारा मनुष्य नैऋत्य स्थितीला (जीवन्मुक्त स्थितीला) पोहोचलेला जरी असला तरी प्रारब्ध कर्म संपेपर्यंत तो शारीरिक कर्म करीत राहणारच. म्हणून तो जोंपर्यंत शरीरांत

* देखें विहित कर्म जेतुलें । तें सगळें जरी वीसंडिलें ।
तरी स्वभाव काय निमाले । इंद्रियांचे ॥

(ज्ञानेश्वरी अ. ३-५४)

रहात आहे, तोपर्यंत कर्माचा त्याग केव्हांहि घडणार नाही. असें असूनहि जो सर्वस्वी कर्माचा त्याग करूं म्हणतो, त्याचा तो रिकामा आग्रह मात्र उरतो. श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं देहधारी मनुष्याला कर्मत्याग मुळींच शक्य नाही, हा सिद्धांत सरस दृष्टांतांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेच्या अ. १८ मध्ये खालील ओव्यांतून सांगितला आहे:—

मृत्तिकेचा वीट्ट । घेऊनी काय करील घट्ट ।

केउता ताथु पट्ट । सांडील तो ॥ (२१९)

‘तैसा शरीराचेनि आभासैं । नांदतु जय असैं ।

तव कर्म त्यागाचें पिसैं । काईसैं तरी ॥ (२२२)

‘मातीचा कंटाळा करून घट काय करील ? वस्त्राला तंतूचा संवंध कसा तोडतां येईल ? त्याप्रमाणें शरीराचे अवस्थेमध्यें जोंपर्यंत मनुष्य नांदत आहे, तोपर्यंत कर्मत्याग म्हणजे निर्व्यर्थ बेडेपणाच होय !’

याप्रमाणें कर्माचा त्याग सर्वथा अशक्य असतांना जो आपल्या कर्तव्य-कर्माचा त्याग करतो, त्यानें वस्तुतः कशाचाहि त्याग केला नाही.

सारांश, सर्वस्वी कर्म सोडणें हें या संसारांत असंभवनीय आहे, मग शास्त्रविरुद्ध आचरण कां करावें ! मरेपर्यंत शरीर हालचाल करणारच ! तर मग जीवन्मुक्त होण्याच्या पूर्वापासून चालूं असलेल्या शास्त्रविहित कर्मांचेच आचरण पुढें चालविण्यात कोणते दोष आहेत ? सम, स्वच्छ, व निर्विकार बुद्धीनें जें जसें सतत आचरण केलें जातें, तें सर्वदा निर्दोषच होय.

खरा कर्मत्यागी कोण ?

जीवन्मुक्ताचें वर्णन करितांना वसिष्ठांनीं कर्मफळाचा त्याग करणाराला असंसक्त (जीवन्मुक्त) म्हटलें आहे.

नामिनंदति नैष्कर्म्यं न कर्मस्वनुपज्जते ।

सुसमो यः फलत्यागी सोऽसंसक्त इति स्मृतः ॥

‘जो मनुष्य कधी कर्मत्यागाची इच्छा करीत नाही, आणि कर्म-

फलाच्या आशेने कर्माभ्ये आसक्त होत नाही, तर कर्माची सिद्धि किंवा असिद्ध यासंबंधी मनाने समता धारण करून कर्मफलाचा त्याग करतो (अर्थात् ती ईश्वरार्पण करतो) तोच असंसक्त (जीवन्मुक्त) आहे असे समजले जाते. ” अशाच तऱ्हेचे वर्णन भगवद्गीतेतहि खालील श्लोकांत आले आहे.

” यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥ भ. गी. १८-११

” देहधारी मनुष्याला कर्माचा निःशेष त्याग करणे शक्य नाही, म्हणून ज्याने (कर्मे न सोडतां) कर्मफलाचा त्याग केला त्यालाच खरा कर्मत्यागी म्हटले आहे. ”

या बरील वचनावरून असे दिसून येते की, जो कर्माचा प्रत्यक्ष त्याग न करितां मनाने सर्व कर्माच्या फलांचा त्याग करितो तोच खरा कर्मत्यागी होय. याच गोष्टीचा थोडासा जास्त खुलासा असा करितां येईल की, सर्व कर्माचा विस्तार देहच आहे व तोच मूलतः आत्मा व शालातः संसार आहे अंतर्मुख होऊन शरीराभ्ये अगदी आत “ यो बुद्धेः परतस्तु सः ” बुद्धीच्याहि पलीकडे असणारा व “ धियो यो नः प्रचोदयात् ” या गायत्रीमंत्रात सांगितल्याप्रमाणे ‘ बुद्धीला प्रेरणा करणारा, स्वयंप्रकाश, कूटस्थ आत्माच मी आहे ’ असे ज्ञान झाले म्हणजे मनुष्य आत्मतुल्य होतो व त्यामुळे त्याला कर्मफलाची आसक्ति सुळीच रहात नाही. म्हणून तो प्रारब्धानुसार कर्मे करित असला तरी फलाची इच्छा बरीत नसल्यामुळे त्याच्या हातून झालेले कर्म न केल्यासारखेच होऊन, तो खरा कर्मत्यागी होतो, ‘ मी देह नव्हे ’ या अहंभावनेच्या त्यागाने तो शालासह संसार शांत होतो व मनुष्य मोक्षपदाला प्राप्त होतो. नुसत्या बाह्य कर्मत्यागाने मोक्ष मिळत नाही. आत्मज्ञानाने सर्व द्वैताचा वाघ होतो व त्याबरोबरच कर्माचाहि वाघ होतो. अशा तऱ्हेने झालेले जे हृदय जगाचे अव्यंत परिमार्जन तोच जगाचा त्याग व तोच असंग मोक्ष आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. ह्याप्रमाणे अहंभावनेच्या त्यागाने देहहूनी कर्मवृक्षाचे मूल उपटून टाकल्यावर निर्विकार स्थितीत प्रारब्धानुसार स्वकर्माचे अनुष्ठान करित राहणे हाच खरा कर्मत्याग होय. याप्रमाणे जे कर्मत्यागाने

शांत होऊन राहिलेले असतात, त्यांच्या कृतकर्मांचे काही फल नाही किंवा अकृतकर्मानेही काही प्रत्यवाय (दोष) नाही. जीवन्मुक्ताची निरिच्छ क्रिया फार मोठी असली, तरी तिच्यातील वासनास्पी बीज दग्ध झालेले असल्यामुळे ती अक्रियांच आहे. ज्यांतील तंतू जळले आहेत असा वस्त्राचा आभास फार मोठा असला तरी तो काही वस्त्र होऊ शकत नाही, त्याप्रमाणे आसत्कीशून्य स्थितीत केवळ इंद्रियांच्या योगाने होणारे कर्म अकर्मच होय, असे वसिष्ठांचे म्हणणे आहे.

पश्यन्कर्मण्यकर्मत्वम् ॥ नि. उ. १-२९

अशाच तऱ्हेच्या ' कर्मण्य कर्म यः पश्येत् ' या भगवद्गीतेतील वचनाप्रमाणे ज्ञानी आपल्या हातून होणाऱ्या कर्मांचे ठिकाणी अकर्मच पहातो. सारांश, आत्मज्ञानी पुरुषाच्याच ठिकाणी खरा कर्मत्याग सिद्ध होतो व सदा सिद्ध झाला असता वासनाशून्य झालेला जीवन्मुक्त राहत राहो किंवा अरण्यांत राहो, दोन्ही अवस्थेत सम असतो.

संकल्पत्याग हाच मोक्ष.

कल्पनात्याग हेच परम श्रेय आहे व हा कल्पनात्याग जिवंतपणीच संभवतो. मेल्यावर संभवत नाही. जिवंत राहणे हे कल्पनेच्या आधीन नाही, तर प्रारब्धाच्या आधीन आहे. त्यामुळे कल्पनात्याग व जीवन यांचा काही संबंध नाही. आता कल्पना कशात म्हणतात ते वसिष्ठ सांगतात.

अहंभावनमेवाहुः कल्पनं कल्पनाविदः ॥ नि. उ. १-३

इदं वस्त्विति संवेगमाहुः कल्पनमुत्तमाः ॥ नि. उ. १-५

“ देहादिकांना मी असे म्हणणे झालाच कल्पनावेत्ते विद्वान् कल्पना असे म्हणतात. हे देहादि सर्व दृश्य सत्य आहे असे मानणे यास कल्पना (संकल्प) असे म्हणतात.

स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः ॥

तच्च प्रागनुभूतं च नानुभूतं च नानुभूतं च भाव्यते ॥ नि. उ. १-६

ज्ञानोत्तर कर्मयोगां कां कर्मत्याग ?

३५७

“पूर्वा अनुभविलेत्या विषयांचें स्मरण करणें व पूर्वी कधीहि न अनुभवलेल्या विषयांचें व भविष्यकालीन विषयांचें अनुसंधान करणें हाच संकल्प आहे; आणि त्यातील कशाचेंहि स्मरण न करणें हेंच शिव-कल्याण ब्रह्म आहे किंवा

नभोर्थभावनं तस्य संकल्पत्यागउच्यते ॥ नि. उ. १-४

“सर्वं पदार्थं ब्रह्माकाशरूप आदेत, असें अनुसंधान करणें त्यालाच संकल्पत्याग असें म्हणतात.”

अशा तऱ्हेचा कल्पनात्याग वर सांगितल्याप्रमाणें जिवंतगणींच करितां येणें शक्य आहे. मेल्यावर तो संभवत नाही. म्हणून जीवन व कल्पनात्याग यांचा विरोध नाही. ‘सर्वं ब्रह्म आहे’, अशा भावनेनें इतर चित्तवृत्तींचा निरोध होतो, त्यामुळे त्या योग्याला दीर्घ आयुष्य प्राप्त होतें. अर्थात् हा कल्पना-त्याग जीवनाला क्षीण करणारा नवून उलट त्याची वृद्धि करणारा आहे. म्हणून बसिष्ठ सांगतात कीं,

संकल्पनं मनोर्वधस्तदभावो विमुक्तता ॥ नि. उ. १-२७

‘संकल्प करणें’ हाच बंध आहे व त्याचा अभाव हीच मोक्ष अवस्था आहे. अशा संकल्पाचा त्याग करणें म्हणजेच योग होय असें बसिष्ठ सांगतात:—

अवेदनं विदुर्योगं चित्तक्षयमकृत्रिमम् ॥ नि. उ. १-३०

“बाह्य विषयांचें ज्ञान टाकून आत्मस्वरूपाची ओळख करून घेऊन त्यामध्येच स्थिर होणें ह्यालाच योग म्हणतात. या योगानेंच स्वतःच चित्ताचा क्षय होतो.” म्हणून शेवटीं बसिष्ठ असा सिद्धांत करितात कीं,

अहं ममेति संविदन्नदुःखतो विमुच्यसे ॥

असंविदन्विमुच्यसे यदीप्सितं तदाचर ॥ नि. उ. १-३५

“तूं जोंपर्यंत ‘हा मी व हें माझें’ असें जाणत राहशील, तोंपर्यंत तूं दुःखांतून मुक्त होणार नाहीस. पण जर हे विचार सोडशील, तर तूं मुक्त होशील. यास्तव तळा बाटेल तसें कर.”

जीवन्मुक्ताने प्रारब्ध संपेपर्यंत काय करावे ?

जीवन्मुक्ताने काय करावे ! हा प्रश्नच अप्रयोजक आहे. कारण जीवन्मुक्त हा शास्त्रविष्ठीचा विषयच होऊ शकत नाही. जसा प्रारब्धाचा वेग असेल, त्याप्रमाणे त्याचा दैवादिसंघात कर्म करीत राहील तो प्रवृत्तिपर अगर निवृत्तिपर असला पाहिजे, असा कांहींच नियम करिता येत नाही. जीवन्मुक्त होण्याचे पूर्वी त्याची जशी वृत्ति असते, तशीच ती जीवन्मुक्त स्थितीतहि असते, कारण—

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ भ. गी. ३-३३

‘ज्ञानी जरी झाला तरी तो आपल्या प्रकृतीप्रमाणेच (पूर्वापादन आलेल्या सबंधीप्रमाणे) कर्म करीत राहतो.’

ज्ञानी पुष्पाळा उद्रेग उत्पन्न करील, असे या जगात कांहीं नसल्यामुळे त्याला येथे त्याज्याहि कांहीं नाही. तसेच अवश्य अनुष्ठान करण्यासारखेहि त्याला कांहीं नाही; त्यामुळे ग्राह्य असेहि कांहीं नाही. त्याच्या ठिकाणी कर्मे करण्याचा किंवा कर्मे सोडण्याचा मुळीच आग्रह नसतो, कारण त्याला कर्मे करून कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचे असते असे नाही; तसेच त्याला प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून कांहीं मिळवावयाचे असते, असेहि नाही. कर्मे ही प्रारब्धानुसार चाललेली आहेत, असे जाणून तो निरंतर आत्मस्वरूपी रत असतो. हेच तत्त्व वसिष्ठांनी पुढील श्लोकाधीत स्पष्ट केले आहे.

तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ नि. उ. १९९-४

“जे जे वर्णाश्रमाला उचित असे प्राप्त होईल, ते ते तो तसेच करीत राहतो.”

आपला प्राप्त क्रम सोडून जर कर्माचा सर्वस्वी त्याग होत असेल, तर तसे करणे योग्य होईल. परंतु हे शरीर आजन्म हालचाल करणारच ! तर मग आपला सत्क्रमच पुढे चालविण्यास कोणता दोष आहे. कर्मे न करण्याचा तरी आग्रह कशाळा ! अशाच तऱ्हेचे खालील उद्गार योग-वासिष्ठाच्या उपसंहारात कारुण्याच्या मुखातून निघालेले आहेत—

ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?

३५२

मम नास्ति कृतेनार्यो नाकृतेनेह कश्चन ॥

यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि क'आग्रहः ॥ नि. उ. २१६-१४

“मला कोणतीहि गोष्ट केली काय आणि न केली काय सारखीच, तर कर्म न करण्याचा तरी आग्रह कशाळा ? जें जें शास्त्रतः प्राप्त होईल तें तें यथाविधि करीत राहीन.”

जीवन्मुक्ताला आत्मलाभ झाल्यामुळे जगातील सर्व कांहीं प्राप्त झाल्यासारखेंच असतें; कारण तत्त्वतः आत्माच सर्व आहे. म्हणून आतां त्याला कर्म करून कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, असें नाहीं. तसेंच प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून कांहीं मिळवावयाचें असतें, असेंहि नाहीं. कर्महि प्रारब्धानुसार चालली आहेतच, असें जाणून तो निरंतर आत्मस्वरूपामध्ये रममाण होतो. ज्ञानी पुरुषाचें चित्त निर्वाचन झालेले असल्यामुळे त्याच्या ठिकाणी कोणत्याहि इच्छा उत्पन्न होत नाहींत; य यदाकदाचित् पूर्ववत्स्कारामुळे त्याच्या ठिकाणी इच्छा उत्पन्न झाल्याच, तर त्या सर्व आत्मरूप आहेत असें तो समजत असतो. त्यामुळे त्या सर्व इच्छा नष्ट-प्राय होऊन जातात. अशा तऱ्हेनें तो निरिच्छ झाल्यामुळे त्याला अमुक करावें किंवा अमुक करूं नये असें वाटत नाहीं. म्हणूनच ‘तस्य कार्यं न विद्यते’ भ. गी. ३-१७ त्याला स्वतःच्या दृष्टीनें कांहीं कार्य राहिलेले नसतें. तरी पण त्याला प्रारब्धानें जें कांहीं करावें लागेल, तें तो करीत असतो. परंतु त्या कार्यापासून तो आपल्याला इतका अलिप्त ठेवीत असतो की, वाटेला तेव्हां तो त्याचा परित्याग करण्यास तयार होतो. अशा तऱ्हेचें वर्णन खालील श्लोकामध्ये आलेले आहे.

हेयोपादेयदृष्टी द्वे यस्य क्षीणे हि तस्य वै ॥

क्रियात्यागेन कोऽर्थः स्यात्क्रियासंश्रयणेन वा ॥ नि. उ. १९९-२

न, तदास्ति हि यस्याज्यं प्रस्योद्वेगकरं भवेत् ॥

न चास्ति यदुपादेयं तज्जसंश्रयतां गतम् ॥ नि. उ. १९९-३

इस्य नार्थः कर्मत्यागैर्नार्थः कर्मसमाश्रयैः ॥

तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ ॥ नि. उ. १९९-४

नादानं न परित्यागः कर्मणो ज्ञाय रोचते ॥

तिष्ठत्यवगतात्मानो यथाप्रातानुवर्तिनः ॥ ५-७०-१८.

राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ॥

यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥ ५-२६-१६

यांचा भावार्थः—“ ज्यांची त्याज्य व ग्राह्य बुद्धि क्षीण झाली आहे, त्याला कर्मत्यागाने किंवा कर्माचरणाने तरी काय मिळणार आहे ? ज्ञानी पुरुषाला जे उद्देश उत्पन्न करील असे कांहीं त्याज्यहि नाही, त्याला जे आनंद देईल असे कांहीं ग्राह्यहि नाही, त्याला प्रारब्धाने जे जे प्राप्त होतें ते तो तसेच करित रहातो. ज्ञानी मनुष्याला कर्माचे ग्रहण किंवा त्याग यांपैकी कांहीच आवश्यक नसतें व अशी स्थिति असल्यामुळे तो प्रारब्धानुसार कर्म करित रहातो. जोंपर्यंत हा देह आहे तोंपर्यंत जीवन्मुक्त पुरुषानाहि आपल्या यथाप्राप्त क्रियांचा त्याग करणे स्वभावतःच आवश्यक नाही.” भगवद्गीता अ. ३, श्लोक १७ ते १९ श्लोक बरील वासिष्ठांतील श्लोकांतील अर्थासारखेच आहेत.

सारांश, जीवन्मुक्ताच्या कर्मासंबंधाने कोणताहि नियम घालून देता येत नाही, तर तो प्रारब्धानुसार जसे प्राप्त होईल तसेच करित रहातो, त्यापेक्षा अधिक इच्छा करून तरी त्याला काय करावयाचें आहे ? श्रीशंकर पार्श्वतीला वामांकावर धारण करितो म्हणून तो अत्यंत विषयासक्त असल्यासारखा दिसतो, पण मदनाला दुग्ध करण्याचें वेळी त्याची विरक्ति स्पष्ट अनुभवास आली आहे. अर्थात् त्यानें सहज स्थितीत तसें कांहीं केलें, तरी त्यांत दोष कांहीं नाही व न केलें तरी लाभहि नाही. श्रीभगवान् विष्णु निरानिराळे अवतार घेऊन सर्व तऱ्हेची कर्मे करितो, तथापि आपली स्वरूपभूत स्थिति सोडीत नाही. यास्तव येथे जे जसे प्राप्त होईल ते तसे असो, असें म्हणून सर्व वासना सोडून हरि शुद्ध चिन्मात्ररूप धारण करून निरिच्छ असतो. सूर्य, चंद्र, अग्नि, यम वगैरे अधिकारी जीवन्मुक्त जीवहि निरिच्छ असतांनाच प्राणिकर्मानुसार आपापल्या अधिकारांचें परिपालन करित असात. शुक्र व बृहस्पति हे दोघेहि अनुक्रमें दैत्य व देव यांचे गुरू जीवन्मुक्त होते. तथापि प्रारब्धानुसार परस्पर विजयेष्टेनें व्यवहारांत

ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?

३६१

कृपणाप्रमाणें राहिले. याशिवाय शेकडों यक्ष, असुर, देव आणि मानव संसारांत वागत असतां हि मुक्त झालेले आहेत. कित्येक ज्ञानी पुरुष सुख-दुःखानें भरलेल्या या संसारांतील अनेकविध व्यवहारांत गर्क झालेले असून अंतर्धर्मांनीं परम समाधान पावलेले असतात. तर कित्येक ज्ञानी पापाणाप्रमाणें जडमूढ स्थितीमध्ये रहात असतात. उदाहरणार्थ, भृगु, भरद्वाज, विश्वामित्र, शुक, जडभरत इत्यादि ज्ञानी महर्षि सर्व संसाराचा त्याग करून अरण्यांत जाऊन जीवन्मुक्तिमुखाचा उपभोग घेत राहिले, तर जनक, नल, मांधाता, सगर, भगीरथ व शिलिष्वज इत्यादि जीवन्मुक्त आत अनासक्त असून बाहेर आसक्त असल्याप्रमाणेंच दीर्घकाल राज्य करीत राहिले. तसेंच बलि, प्रन्हाद, नमुचि, वृत्रासुर इत्यादि असुरघोनींतील जीवन्मुक्त अनुरक्त असल्याप्रमाणें व्यवहारांत वागले.

सारांश, जीवन्मुक्त आयुष्य संपेपर्यंत परमेश्वरी संकेताप्रमाणें व प्रारब्धानुसार निरनिराळे व्यवहार करीत रहातात. कांहीं जीवन्मुक्त वर्णाश्रमवर्माप्रमाणें स्वकर्मांचें आचरण यथाविधि करीत रहातात, तर कांहीं सर्वसंगपरित्याग करून अरण्यांत जाऊन ध्यानपरायण होऊन रहातात. कांहीं सिद्ध पुरुष तर काशी, प्रयाग, बदरीआश्रम, मंड्र, संधाद्रि, कैलास पर्वतावर तपश्चर्या करीत रहातात. ज्याप्रमाणें आकाशादि महाभूताना अरण्य आणि गृह हीं दोन्ही सारखींच असतात, त्याप्रमाणें आत्मज्ञानामुळे ज्याच्या ठिकाणीं समत्वशुद्धि वाणली आहे, अशा ज्ञान्याच्या दृष्टीनें अरण्य आणि गृह हीं दोन्ही सारखींच असतात. म्हणून जीवन्मुक्त कोठेहि राहिला तरी सारखाच. अशा अर्थाचें वर्णन उपशम प्रकरणांत खालील श्लोकांत आलेलें आहे:—

व्यवहारी प्रबुद्धो यः प्रबुद्धो यो वने स्थितः ॥

द्रावेतौ सुसमौ नूनमसंदेहपदं गतौ ॥ ५-५६-१२

“ जो मनुष्य व्यवहार करीत असूनहि प्रबुद्ध असेल, तसेंच जो मनुष्य ज्ञानी असूनहि अरण्यांत असेल, असे दोघेहि सर्व संशयांचा ज्या ठिकाणीं उच्छेद होतो, अशा परमपदी स्थित झाल्यामुळे निःसंशय सारख्याच योग्यतेचे आहेत ■

सारांश, आपापल्या प्रारब्धानुसार जीवन्मुक्त निरनिराळ्या तऱ्हेचे व्यवहार करीत असतात. या सर्व गोष्टींवरून असें दिसून येतं की, जीवन्मुक्त कर्मयोगीच असला पाहिजे, किंवा संन्यासीच असला पाहिजे किंवा तो तपस्वीच असला पाहिजे, अशा तऱ्हेचा दुराग्रह धरणे म्हणजे जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणी ज्ञानाने प्राप्त झालेल्या परब्रह्माच्या स्वरूपभूत स्वातंत्र्यावर आघात करण्याचा हास्यास्पद प्रयत्न करण्यासारखेच होय !

जीवन्मुक्ताचा लोकसंग्रह.

जीवन्मुक्ताला जर कोणतीच इच्छा नसेल, तर तो विदेहमुक्त होईपर्यंत आपलें आयुष्य कसे काढतो ? हा एक मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. त्याला या जगांत कांहीं कर्तव्य उरलें आहे का ? स्वतःचें असें कांहीं नसलें तरी त्याला जगाच्याकरितां कांहीं करावयास पाहिजे का ? असा एक मोठा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. यौद्धांच्या मते असें आहे की, जे ज्ञानमार्गात पडले आहेत, त्यांना मदत करून त्यांचा उद्धार करणे हें ज्ञानी पुरुषाचें कर्तव्य आहे. आपल्या भारतकाळीन अध्यात्मशास्त्रांपैकीं वासिष्ठ व भगवद्गीता स्वतःकरितां नसलें तरी पुरुषांना लोकसंग्रहाकरितां कर्म करावें असें कंठरवानें सांगत आहेत.

मुमुक्षुव्यवहार प्रकरण सर्ग १० मध्ये 'मला जरी कांहीं कर्तव्य नसलें तरी मी लोककल्याणाकरितां या पृथ्वीवर संचार करीत आहे' असें वसिष्ठांनीं पुढील श्लोकांत सांगितलें आहेः—

कर्तव्यमास्ति नममेह किंचिदेव

स्थातव्यमित्यतिमना भुवि संस्थितोऽसि ॥ सु. व्य. १०-४४

‘मला या जगांत कोणत्याच तऱ्हेचें कर्तव्य नाही, तरीहि मी उन्मन स्थितीमध्ये या भूतलावर संचार करीत आहे.’ इतकेंच नव्हे तर जोपर्यंत जगांतील प्राणिमात्रांची परंपरा कायम आहे तोपर्यंत मी लोकांना उपदेश करीत या भूतलावर राहीन, असेंहि वसिष्ठांनीं सांगितलें आहे.

भगवान् श्रीकृष्णाला कोणत्याहि तऱ्हेचें कर्तव्यकर्म नसतांना देखील ‘मी कर्म करीत आहे,’ ह्या आपल्या स्वतःच्या उदाहरणानें ज्ञानी

ज्ञानोत्तर कर्मयोग का कर्मत्याग ?

३६३

पुरुषाला ज्ञानोत्तर जरी. काहीं त्याचें स्वतःचें कर्तव्य उरलेलें नसलें तरीहिं त्यानें स्वस्थ वसण्यापेक्षां सर्व कर्मे, निष्कामबुद्धीनें अवश्य करावीं, असें भगवान् श्रीकृष्णानें भगवद्गीता अ. ३ श्लोक २२ मध्ये नमूद केलें आहे.

न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

“ हे पार्था ! त्रिभुवनांत मला माझे कांहींहि कर्तव्य उरलेलें नाहीं, किंवा अप्राप्त अशी एखादी वस्तु मिळवावयाची राहिलेली नाहीं; तथापि मीं कर्मेच करीत आहे.”

परंतु भगवंताचें हें बरील म्हणणें जीवन्मुक्तासंबंधीं नवून स्वतःविषयीं म्हणजे परमेश्वराविषयीं आहे, म्हणूनच हें म्हणणें जीवन्मुक्ताला लागू करता येत नाहीं, असें कोणी म्हणेल तर तें बरोबर ठरणार नाहीं, कारण ‘ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहाकरतां अभिमान सोडून निष्कामपणानें कर्मे करावीत,’ अशी आपली इच्छा भगवंतानें खालील श्लोकांत प्रकट केली आहे:—

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ॥
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्ताश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ भ. गो. ३-२५

कर्मफलाची इच्छा घेऊन व्याप्रमाणें अज्ञानी लोक कर्म करीत असतात, त्याचप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याच्या उद्देशानें ज्ञानी पुरुषानें फलाविषयीं आसक्ति न करितां कर्म करीत असावें.” आतां वसिष्ठाचें या वादतीत काय मत आहे, त्याचा विचार करूं. वसिष्ठ जीवन्मुक्ताला—तो पुरुष असो अगर स्त्री असो—प्रपंच सोडून संन्यास घेण्याविषयीं मुळीच सांगत नाहींत व तसें त्याचें मतहि नाहीं. वसिष्ठांतील जनक, भगीरथ, प्रह्लाद आणि शिल्पिध्वज यांच्या आख्यानांतून हाच शोध निघतो की, ज्ञान शाल्यानंतर विदेहस्थितीला प्राप्त होईपर्यंत ह्या सर्व पुरुषांनीं प्रपंचांत राहून राज्यासारखी मोठमोठी कार्ये करून दालविली, इतकेंच नव्हे तर उपदेश करणारे वसिष्ठ यांनीं देखील प्रपंच सोडला नव्हता व श्रीराम-

चंद्रानेहि ज्ञानोत्तरच सर्व आयुष्यांतील मोठमोठी रावणवधासारखी कार्ये केली.

श्रीमत् शंकराचार्यानीहि आपल्या माण्यांत खालील वचनांतून हीच गोष्ट अगदी स्पष्ट शब्दांत मांडली आहे.

(१) यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिः आत्मविदन्योवा
तस्यापि आत्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्यः ।

(गीता भा. अ. ३-२५)

‘जरी तूं माझ्याप्रमाणे कृतार्थ असलास किंवा दुसरा कोणी असलास तरी त्याला स्वतःकरितां जरी कांहीं एक कर्तव्य नसलें तरी दुसऱ्यावर अनुग्रह हा त्यानें केलाच पाहिजे. ’

(२) एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममात्मविदः

कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा ॥ (गी. भा. अ. ३-२६)

‘याप्रमाणे लोकसंग्रह करण्याची इच्छा घरणान्या मज आत्मज्ञानी पुरुषाला अथवा मजसारख्या दुसऱ्या कोणाला लोकसंग्रहाशिवाय दुसरे कोणतेहि कर्तव्य उरलेलें नाही. ’

(३) यदि अनात्मज्ञस्त्वं तदा आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्छेदो-

कसंग्रहार्थं कर्मव कुरु ॥ (गी. भा. अ. ४-१५)

‘जर आत्मज्ञानी नसशील तर चित्तशुद्धि होण्याकरितां कर्म कर आणि जर तत्त्वज्ञानी असशील तर लोकसंग्रहाकरितां तूं कर्म कर. ’

(४) एवंभूतेन विदुषा प्रयोजनामायात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निगमासंभावाद्भोक्तृसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहोर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वाग्नैव किंचित्करोति सः । (गी. भा. अ. ४-२०)

अशा प्रकारचा जो ज्ञानवान् पुरुष त्याला स्वतःला कर्माची कांहीं जरूरी राहत नसल्यामुळे साधनासद्वर्तमान कर्माचा त्याग करणेच जरी

प्राप्त झालें असलें, तरी (आपल्या वर्तनामुळे) लोकांची प्रवृत्ति उन्मागा-
कडे होऊं नये, म्हणून किंवा आपण कर्मत्याग केला असतां शिष्ट लोक
निंदा करतील ती होऊं नये, म्हणून जरी लोकदृष्टीनें पूर्वाप्रमाणें (अज्ञान
अवस्थेंत असल्याप्रमाणें) कर्माचें ठिकाणीं प्रवृत्त झालेला असला तरी
आत्मा निष्क्रिय आहे असें ज्ञान त्याला पूर्ण झालें असल्यामुळे तो स्वतः-
च्या दृष्टीनें काहीच करित नाही. '

(५) स सम्यग्दर्शी लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते
न कर्मभिर्वध्यते । (गी. भा. अ. ५-७)

‘ तो तत्त्वदर्शी लोकसंग्रहाकरितां कर्मानुष्ठान करित असला तरी तो त्या
कर्माच्या योगानें बद्ध होत नाही. ’
श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनीं खालील ओव्यांत हेंच लोकसंग्रहाचें तत्त्व
अगदीं स्पष्ट शब्दांत सांगितलें आहे.

देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले ।

तयाहि कर्तव्य असें उरलें । लोकांलार्गी ॥ १५५ ॥

हैं पसें स्वभावें । म्हणुनि कर्म न संडावें ।

विशेषें आचरावें । लागे संती ॥ १५६ ॥ (अ. ३)

या वरील ओव्यांवरून साधुगंतांनीं कर्माचा त्याग न करितां त्याचें
आचरण मुख्यत्वेकडून लोकसंग्रहाकरितां केलें पाहिजे असें श्रीज्ञानेश्वर
महाराजांचें ठाम मत आहे हें सिद्ध होतें. श्रीमत् शंकराचार्यांना उत्तम
सहजा पूजेचा अविहार प्राप्त झाला होता व त्यामुळे ते मूर्तिपूजा
कमी दर्जाची मानीत होते, तरी ते सामान्य जनतेचा बुद्धिभेद
होऊं नये म्हणून लोकसंग्रहाकरितां आपल्या मठांत बाह्यतः नित्य
शारददेवीची पूजा करित असत व ती पूर्वपरंपरा अद्याप हल्लींच्या आचा-

* सहजा पूजा म्हणजे निर्गुण ब्रह्माची पूजा म्हणजेच आत्मदेवाची पूजा
होय, “ खरा देव कोण व खरी पूजा कोणती ” या पुढील ४७ व्या प्रकरणांत
या पूजेसंबंधीं वर्णन आलेलें आहे.

योग्या मठांतून चालू आहे. लोकसंग्रहाचें कार्य करण्यास अमूक एक आश्रमच आवश्यक आहे असें म्हणतां येत नाहीं; कारण, हें कार्य सर्व आश्रमांतून करितां येण्यासारखें आहे. श्रीसमर्थानां व श्रीज्ञानेश्वरानां विवाह न करितां लोकसंग्रह केला. श्रीमत् शंकराचार्यानीं संन्यासाश्रम घेऊन लोकसंग्रह केला. श्रीमत् शुकाचार्यानीं सर्वसंग परित्याग करूनहि परि-
क्षितीला श्रीमद्भागवताचा उपदेश करून लोकसंग्रहच केला, जनक, अश्व-
पति वगैरे पूर्वींच्या व श्री एकनाथमहाराज व श्री तुकाराममहाराज वगैरे
अलीकडील साधुसंतांनीं गृहस्थाश्रमांत राहून लोकसंग्रह केला. यावरून असें
स्पष्ट होतें कीं, वाटिल त्या वर्णांत जन्म पावून कोणत्याहि आश्रमांत झाली
पुरुषाला लोकसंग्रहाचें कार्य करितां येतें. त्याकरितां ब्राह्मण वर्णच व
गृहस्थाश्रमच पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं, तर उलट ब्रह्मचर्य व संन्यास
हे आश्रमच लोकसंग्रह करण्यास फार सोईचे आहेत असें म्हणण्यास हरकत
नाहीं; कारण ह्या आश्रमांत मनुष्यावर स्वतःच्या प्रपंचाची कोणतीच
जबाबदारी नसते. या आश्रमांत राहून आत्मज्ञानानें सिद्ध झालेल्या
पुरुषाची बुद्धि इतकी निःसंग व पवित्र झालेली असते कीं, निर्गर्तःच
विषयास लुब्ध होणाऱ्या दुर्बल मनोवृत्तींना आपल्या ताब्यांत आणण्याचें
पराकाष्ठेचें मानवी सामर्थ्य तो लोकांच्या प्रत्यक्ष नजरेस आणून देतो. ही
कामगिरी लोकसंग्रहदृष्ट्या कांहीं लहान सदान नव्हे, ही गोष्ट लोकमान्य
टिळकांनींहि आपल्या गीतारहस्यांत कबूल केली आहे (पृ. ४६५).
सृष्टीच्या प्रारंभापासून आजपर्यंत होऊन गेलेल्या सनत्कुमार, शुक्र, याज्ञ-
वल्क्य वगैरे पूर्वींच्या व श्रीमत् शंकराचार्य, श्रीसमर्थ रामदास, श्रीतुकाराम-
महाराज वगैरे आधुनिक सिद्ध पुरुषांच्या गोष्टी ऐकल्या कीं, आपणहि
त्यांच्यासारखे नाहीं, तरी निदान अंशतः तरी मनोनिग्रही व विरक्त व्हावें,
असें वाटल्यावांचून निःसंशय रहात नाहीं. सारांश, लोकसंग्रहाच्या कार्याची
जबाबदारी सर्व योर शानी पुरुषावर आहेच, पण जे गृहस्थाश्रमांत
राहिलेले शानी जीवमुक्त आहेत, त्यांच्यावर ती विशेषतः आहे. कारण
त्यांचा इतर सामान्य अज्ञ जनतेशीं सतत निकट संबंध येत असतो. त्या-
मुळे त्यांना आपले स्वतःचें आचरण अत्यंत शुद्ध व शास्त्रविधीला घरून
ठेवावें लागतें. कारण तसें जर ते करणार नाहीत व उलट स्वैर आचरण

ज्ञानोत्तर कर्मयोग का कर्मत्याग ?

३६७

कदाचित् करुं लागतील तर सामान्य अज्ञ जन त्यांचे उदाहरण गिरवून सन्मार्गापासून व्युत् होतील व सर्व जनतेच्या अनाचाराचे खापर याच मोठ्या ज्ञानी म्हणून मिरविणाऱ्या पुरुषांच्या डोक्यावर फुटल्याशिवाय राहणार नाही, ही गोष्ट भगवंताने:—

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ॥

स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ (भ. गी. ३-२१)

या श्लोकात स्पष्ट सांगितली आहे. सारांश, साधुसंतांना स्वतःकरिता जरी काही कशाची जरूरी नसली, तरी लोकांनी असन्मार्गांला लागून नये म्हणून त्यांनी सर्व कर्मांचे आचरण यथाशास्त्र करित राहणे हाच त्यांचा जीवनमुक्त-दर्शेतील अध्यात्मशास्त्रदृष्ट्या लोकसंग्रह होय.

लोकसंग्रह करित असतां ज्ञानी पुरुषाने कसे घागावे ?

न युद्धिमेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।

जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ (भ. गी. ३-२६)

ज्ञानी पुरुषाने अज्ञ मूढ जनांच्या सुरळीत चाललेल्या कर्मांच्या आचरणामध्ये व्यत्यय येईल असा त्यांना उपदेश करुं नये, पण उलट लोकांना शहाणे व सदाचरणी करण्यासाठी आपण स्वतः संसारात राहून लोकांना निष्काम कर्मांचा म्हणजे सदाचरणाचा प्रत्यक्ष घडा घादून देऊन त्यांच्याकडून त्याप्रमाणे आचरण करवून घेणे ही त्यांची जगातील फार मोठी कामगिरी आहे. अशी इच्छा भगवंताने वरील श्लोकात प्रदर्शित केली आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वरीतहि खालील ओवीत हीच गोष्ट स्पष्ट सांगितली आहे.

मार्गी अंधासरिसा । पुढें देखणाहि चाले जैसा ।

- अज्ञाना प्रकटया घर्मु जैसा । आचरोनि ॥ अ. ३-१५६

अंधळ्याच्या मार्गेतील पुढारी डोळस मनुष्य जसा त्यांच्याप्रमाणेच दळदळ मार्ग चालतो, त्याप्रमाणे ज्ञानी पुरुषाने आपण स्वतः घर्मांचे यथा-शास्त्र आचरण करून अडाणी लोकांना तसे घर्मांचरण करावयास लावावे.

कारण ह्या लोकां मोठे लोक जसे वागतात, त्याला धर्म असे समजून इतर लोक वागतात. सामान्य लोकांनी असन्मार्गांला लागून नये, म्हणून जीवनमुक्ताने स्वतः विधिनिषेधातीत असूनहि विधिनिषेध पाळीत असावे; व त्याने असे केले तरी त्याला स्वतःला कर्तव्याचा अभिमान नसल्यामुळे सर्व कर्मांचे आचरण यथाविधि करीत असूनहि त्याने तो मुळीच लित होत नाही. ज्ञानी पुरुषाने व्यवहारकाली आतून ब्रह्माप्रमाणे अद्वैतपर रहावे व बाहेरून द्वैतपर रहावे; कारण व्यवहारांत जर तो अद्वैतपर राहू लागला तर जगाची व्यवस्था व धर्मशास्त्रादि आचारशास्त्रे यांना बाध येईल. सारांश, जीवनमुक्तदशेत ब्रह्माप्रमाणेच द्वैताद्वैतमय राहणेच श्रेयस्कर; एकाद्या नटाप्रमाणे बाहेरून आपणांस कामी, क्रोधी असे दाखवावे, परंतु अंतर्भावात परमात्मा आहे, अशा अनुसंधानाने कामक्रोधादि विकारांचा स्पर्शहि होऊं देऊं नये. अंतःकरणांतील सर्व आशापाश तोडून टाकावे आणि सर्व घूर्तमान्ध्ये समाप्त राखून आपल्या घर्माळा, वर्णाश्रमाला व स्वभावाला उचित अशी कार्ये करीत रहावे.

उपसंहार.

असे जरी असले तरी ज्ञानी पुरुषाने ज्ञानोत्तर कर्मे केलीच पाहिजेत, असा त्याला आग्रह घरणे शास्त्रीयदृष्ट्या योग्य ठरणार नाही, कर्मे करावयाची असतील तर ज्ञानी चांगलीच कर्मे करीत राहील, कारण ज्ञानाने बुद्धि सम झाल्यावर त्याचे हातून कोणतेच पाप घडणे शक्य नाही. परंतु त्याने ती कर्मेच पाहिजेत असे म्हणता येत नाही. कारण तो विधिनिषेधाच्या अतीत गेलेला असतो. कर्मांचे कायदे ज्ञानी पुरुषाला मुळीच बंधनकारक नाहीत. वसिष्ठ कर्मांचे कायदे म्हणजेच शास्त्रांतील विधि व निषेध मानणारे आहेत, पण ते अज्ञ पुरुषांच्या बाबतीत, जीवनमुक्तांच्या बाबतीत नव्हे. कारण जीवनमुक्त मुलदुःख समान मानीत असतो; आणि त्याने ब्रह्मदृष्टीने सर्व भेद नाहीसं केलेले असतात, व त्याला आत्म्याशिवाय दुसरे काहीच दिसत नाही. म्हणून त्याला कोणते कर्तव्य उरले आहे? की ते त्याने केलेच पाहिजे व कोणता शास्त्रविधि त्याच्यापुढे आहे? की जो त्याने मानिलाच पाहिजे. वसिष्ठाच्या भर्ते मानवाने आत्मज्ञान हे स्वतःच

संपादन केलें पाहिजे आणि ज्ञानोत्तर जर कदाचित् या बाबतीत एकाद्या पुरुषाला मदत लागली, तर ती ज्ञानी पुरुषानें त्याला देण्याविषयी मात्र नहेमीं नदर असावें. खुद्द परमेश्वर लोकसंग्रहाकरितां मी कर्म करीत आहे व प्रत्यक्ष वसिष्ठानीं देखील “जोपर्यंत प्राणिमात्रांची परंपरा कायम आहे तोपर्यंत मी या भूतलावर उपदेश करीत राहीन.” असें वर सांगितलें आहे. म्हणूनच जीवन्मुक्तानेंहि ज्ञानोत्तर जगाच्या कल्याणाकरितां प्रारब्धानुसार जें कर्म प्राप्त होईल तें यथाशास्त्र करीत रहाणेंच श्रेयस्कर होय.

प्रकरण ४६ वें.

समाधि.

अष्टांग योगमार्गाची शेवटची अवस्था म्हणजेच समाधि होय. पतंजलीने समाधीची व्याख्या खालील सूत्रांत केलेली आहे.

तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ पातंजलसूत्र ३-३

‘जेव्हा ध्येयाचे बाह्यस्वरूप सोडून मन त्याच्या अंतःस्वरूपांत तदाकार होऊन रहाते तेव्हा त्या स्थितीला समाधि असे म्हणतात.’

पंचदशीमध्ये अशाच अर्थाची समाधीची व्याख्या

ध्यातृध्याने परित्यज्य क्रमाध्येयैकगोचरम् ॥

निवातदीपवाचित्तं समाधिरभिधीयते ॥ पंचदशी १-५५

या श्लोकांत केलेली आहे. ‘ज्या अवस्थेत त्रिपुटीचे म्हणजे ध्याता, ध्यान व ध्येय या वृत्तीचे भान असते ते ध्यान होय. जेव्हा ध्याता व ध्यान या वृत्ती नाहीशा होऊन मन केवळ ध्येयान्याच आकाराचे बनून गेलेले असते, म्हणजेच ‘मी ध्यान करणारा व हे ध्यान’ या वृत्तीचे भान मुळीच रहात नसते, त्या स्थितीला समाधि असे म्हणतात.

समाधीचे दोन प्रकार.

अशा ह्या समाधीचे दोन प्रकार आहेत. (१) संप्रज्ञात अथवा सविकल्प समाधि व (२) असंप्रज्ञात अथवा निर्विकल्प समाधि.

सविकल्प समाधिः—ज्यावेळीं मन एकाच ध्येयावर स्थिर होऊन रहाते व दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूचे चिंतन करीत नाही त्या स्थितीला सविकल्प समाधि असे म्हणतात. ही स्थिति म्हणजेच ध्यानाची परिपक्व स्थिति होय. बरील पंचदशीतील व्याख्या सविकल्प समाधीची आहे. ह्या स्थितीत ‘मी आहे,’ पण तो ध्येयाकार झालेला आहे, हा सात्त्विक अहंकार फक्त शिष्टक असतो.

समाधि

(२) निर्विकल्प समाधि:—पुढें 'मी आहे' हा सात्त्विक अहंकारादि व्यावेळीं नाहीसा होतो व चित्त पूर्णपणें वृत्तिशून्य होऊन कोणताहि विकल्प त्या ठिकाणीं उत्पन्न होत नाही, अशा स्थितीला निर्विकल्प समाधि असें म्हणतात.

या दोन प्रकारच्या समार्षीमध्ये सविकल्प समाधि ही मुक्त स्थिति नव्हे, कारण त्या ठिकाणीं अहंकाराची अगदी शेवटची छटा शिथळ असते. यामुळें तेथपर्यंत पोहोचलेला योगीहि भ्रष्ट होण्याचा संभव असतो. तेथें त्याला सर्व सिद्धींची प्राप्ति झालेली असते व अहंकारादि बीजरूपांनें शिथळ असतो. त्यामुळें त्याला सुखलालसेच्यामुळें पतन पावण्याची भीति असते, पण निर्विकल्प समाधीला प्राप्त झालेला योगी पूर्णपणें मुक्त झालेला असतो.

समाधि प्राप्त करून घेण्याचे मार्ग.

ही समाधि प्राप्त करून घेण्याचे दोन मार्ग आहेत. एक योगयोग व दुसरा ज्ञानयोग.

(१) योगयोग :—या मार्गांत किंहुन दोन प्रकार आहेत, एक हट्योग व दुसरा राजयोग. हट्योग म्हणजे प्राणायामाच्या सहाय्यानें चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध करणें हा होय व राजयोग म्हणजे धारणा, ध्यान व समाधि यांच्या योगानें चित्ताच्या वृत्तीचा निरोध करून प्राणाला विलीन करून टाकणें हा होय.

(२) ज्ञानयोग:—म्हणजे 'आत्मसंस्थं मनःकृत्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥' म. गी. ६-२५ हा भगवंतानें गीतेंत सांगितलेला म्हणजे आपण व सर्व जग ब्रह्मरूप आहों असें समजून मन आत्म्याच्या ठिकाणीं स्थिर करून कोणताहि विचार मनांत न आणणें हा होय.

हा दोन मार्गांपैकीं वसिष्ठाना ज्ञानयोगच मान्य आहे, कारण तो सुखानें साध्य होणारा आहे असें त्यांनीं

मम त्वभिमतः साद्यो सुसाध्यो ज्ञाननिश्चयः ॥ नि. पू. १३-८

या श्लोकांत सांगितलें आहे. वसिष्ठाना प्राणायामानें संपादन केलेलीं

म्हणजे हटयोग्याची समाधि तर मुळीच मान्य नाही; कारण अशी समाधि उतरल्यावर त्या योग्याला हा दृश्य प्रपंच जसाच्या तसाच भासत असतो. त्यामुळे जरी समाधि प्राप्त झाली, तरी त्या योग्याला जीवन्मुक्ति-सुखाचा लाभ होत नाही. म्हणून वसिष्ठांना ही ज्ञानविरहित सविकल्प समाधि मान्य नाही. अशा या ज्ञानविरहित समाधीने दृश्य जगाचा बाध होईल म्हणावे, तर तसेहि हात नाही; कारण ज्या दृश्य जगाचा निरास व्हावयाचा, त्याचें स्मरण असल्याशिवाय त्याचा निरास होणें संभवनीय नाही व त्याचें स्मरण ठेवावयाचें म्हणजे समाधीचा भंग होणार ! अशा स्थितीत संसाराचें बीज नाहीसें होऊं शकत नाही, तसेंच निर्विकल्प समाधीमध्येहि संसाराचें बीज नाहीसें होऊं शकत नाही. या समाधीमध्ये चित्त विलीन स्थितीत कायम असेल तर त्या ठिकाणी विषयज्ञान आहे, असें ठरून तत्त्वतः ती निर्विकल्प स्थिति होऊं शकत नाही व विषयज्ञानच नसेल तर ती तुर्यावस्था होईल. सारांश, जोंपर्यंत दृश्य कायम आहे म्हणजे त्याचा ज्ञानानें बाध केला नाही, तोंपर्यंत ती खरी समाधि होणें शक्य नाही; कारण समाधि उतरल्यावर गाढ निद्रेनंतर जग भासतें, त्याप्रमाणें हें दृश्य जग जसेच्या तसें भासणारच. अर्थात् आत्मज्ञान झालें नसतां क्षणिक सुखाची समाधि साधली, तरी त्यामुळे जगांतील अनर्थ-परंपरा टळत नाही ती नाहीच. आतां ज्ञान नसतों ही निर्विकल्प स्थिति जर कायमची साध्य झाली, तर अश्वथ्य शोपेच्या सुखाप्रमाणें तीच परमपदाची प्राप्ति आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ? परंतु हें म्हणणें निःसंशय भ्रामक आहे. जोंपर्यंत चित्ताचा विचारानें नाश झाला नाही, तोंपर्यंत समाधीचा कितीहि प्रयत्न केला, तरी जगाचा प्रत्यय आल्या-शिवाय रहाणार नाही. शिवाय ही निर्विकल्प समाधीची स्थिति कोणालाहि कायमची प्राप्त होऊं शकत नाही, असा समाधिनिष्ठांचा अनुभव आहे. पापाणाप्रमाणें करून घेतलेली स्थिरसमाधीची स्थिति म्हणजे काहीं संसाराची शांति करणारी ब्रह्मानुभवरूप मोक्षस्थिति नव्हे. म्हणून वसिष्ठांना ज्ञानानें प्राप्त होणारी व जीवन्मुक्ताचे ठिकाणीं वास्तव्य करणारी सद्गुणसमाधीची स्थिति अमिमत आहे व त्यांना राजयोगानेंहि म्हणजे चित्तवृत्तिनिरोध-

समाधि

रूप-योगाभ्यासानेहि प्राप्त होणारी समाधीची स्थिति मान्य नाही; कारण तीहि पापाणाप्रमाणेच जडस्वरूपाचीच आहे.

सहज समाधि.

वसिष्ठांच्या मते एखादा मनुष्य पन्नासन घालून बसलेला असला व त्याने ब्रह्मांजलि X केलेली असून वाह्यातकारी समाधि लावून बसल्यासारखा दिसत असेला; पण त्याचे चित्त शांत व स्थिर झालेले नसेल, तर त्याची ती समाधि आहे, असे म्हणता येणार नाही. 'आपल्याला समाधि लावता येते का?' असा एकाद्याने प्रश्न केला तर तो प्रश्नच तत्त्वतः चुकीचा ठरतो; कारण समाधि ही लावावयाची नसते, तर ती लागायची असते. पहिल्या प्रकारात कृत्रिमता आहे व दुसऱ्यात सहजता आहे. याबद्दल असे दिसून येते की, समाधि हा स्वभावच बनला पाहिजे. अशी ही समाधि तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणी सहज असते; म्हणून तो व्यवहार करीत असला, तरी तो समाधिस्थितीमध्येंच असतो. अशा पुढ्याला समाधीचें निराळें अनुष्ठान तें काय करावयाचें आहे? वासिष्ठामध्ये समाधीची व्याख्या अशी केली आहे:—

तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशादृष्टपावकः ॥

प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ५-६२-८

समाहिता नित्यवृत्ता यथाभूतार्थदर्शिनी ॥

साधो समाधिशब्देन परा प्रज्ञोच्यते बुधैः ॥ ५-६२-९

अधुव्या निरहंकारा द्वंद्वेष्वननुपातिनी ॥

प्रोक्ता समाधिशब्देन मेरोः स्थिरतराकृतिः ॥ ५-६२-१०

निश्चिन्ताऽधिगताभीष्टा हेयोपादेयवर्जिता ॥

प्रोक्ता समाधिशब्देन परिपूर्णा मनोगतिः ॥ ५-६२-११

या श्लोकांचा भावार्थः—आत्मत्त्वाचा बोध हा सर्व आशास्वी

X ब्रह्मांजलिः—ब्रह्मादिदेवांना प्रणाम करण्याकरितां हात जोडून बसणे माला ब्रह्मांजलि असे म्हटले आहे.

तृणाला दग्व करून टाकणारा अग्नि असून समाधि शब्दाचा अर्थहि असाच आहे. नुसतें स्वस्थ बसणें म्हणजे समाधि असा अर्थ तत्त्ववेत्ते करीत नाहीत.*

समाधि (सम+आ+धा) म्हणजे परमात्मस्वरूपी स्थिर असणें, असाच अर्थ शांते पुरुष करीत असतात. जी बुद्धि नित्य तृत असून जी आत्म-स्वरूपाचें अखंड अनुसंधान करीत असते, तिला म्हणजेच त्या पराप्रशेलाच समाधि असें विद्वान् लोक म्हणतात. जिच्या ठिकाणीं अहंकार नसतो, जी केव्हांहि क्षुब्ध होत नाही, तसेंच जी जगांतील सुखदुःखःदि द्वंद्वापासून अल्लित असते अशा मेरुपेक्षाहि स्थिर स्थितीला समाधि ही संज्ञा दिली जाते. जिच्या सकल कामना पारंपूर्ण झालेल्या असतात व जिच्या ठिकाणीं हें ग्राह्य व हें त्याग्य ही भावना मुळींच शिष्टक राहिलेली नसते, अशा पूर्ण स्थितीलाच समाधि हें नांव देण्यांत येतें.

सारांश, ज्याला सुख मिळवावयाचें असतें, त्याच्या ठिकाणीं समाधि लावण्याचा प्रश्न उत्पन्न होतो. पण आत्मज्ञानानें परिपूर्ण अवस्था प्राप्त झाल्यानें ज्याला तें अखंड समाधीचें अत्युच्च सुख आपोआपच लाभलेलें असतें, त्या पुरुषाला सुखप्राप्तीची इच्छा न राहिल्यामुळें समाधीचा निराळा अभ्यास करण्याचें प्रयोजनच उरत नाही. जीवन्मुक्ताच्या सहज समाधीचा भंग केव्हांच होत नाही व तो कोणालाहि करिता येत नाही, अशा ह्या ज्ञानी पुरुषाची प्रत्यक्ष झालेली प्रज्ञा देह पडल्यानंतर विदेह कैवल्याची प्राप्ति होईपर्यंत आत्मतत्त्वाच्या अनुसंधानापासून केव्हांहि विराम+ पावत नाही. अशा तऱ्हेची ही जीवन्मुक्ताची सहज समाधि म्हणजेच चालती वोलती समाधि असें म्हणण्यास हरकत नाही. सतत

* अशाच तऱ्हेची समाधीची व्याख्या श्री एकनाथमहाराजांनीं केली आहे - सर्वत्र जे समसाम्यता । या नांव समाधि तत्त्वता । परि तटस्थ्यादि काष्ठावस्था । समाधि सर्वथा नव्हे ॥

एकनाथी भागवत ६६७

+ आप्रयाणात्तत्रापि दृष्टम् । बादरायण सूत्र ४-१-१२

समाधि

आत्मरूप असणें हा ज्ञानी पुरुषाचा स्वभावच वनून गेलेला असतो. म्हणून त्याच्या ह्या अखंड सहजसमाधीचा बिच्छेद कोण आणि कसा करणार ? कारण 'आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त या जगांत दुसरी कोणतीच वस्तु नाही' असा ज्ञानी पुरुषाचा निश्चय असल्यामुळे त्याच्या ह्या सहजसमाधीचें व्युत्थान केव्हांहि होऊं शकत नाही व व्यवहारांतील सर्व तद्देव्या आचरणाला या समाधीचा व्यत्ययहि येत नाही. म्हणूनच ही चालती घोळती समाधि आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. श्री एकनाथ महाराजांनीहि या समाधीला चालती घोळती समाधि* असेंच नांव दिलें आहे.

आतां ह्यासंबंधी थोडा तात्त्विक दृष्टीनें विचार करूं. तत्त्वतः एकटा आत्माच काय सो आहे व तो सर्वव्यापी आत्माच सर्वथा सर्व कांहीं आहे. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे समाधि कशाला म्हणावयाचे व असमाधि तरी काय ? ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें विचार केल्यास समाधि आणि असमाधि ह्या कल्पनांना कांहींच आधार नाही. ज्ञानी पुरुषाची नित्य समाधिच असते. म्हणून त्याच्या ठिकाणीं समाधि लावण्याचा प्रश्नच निर्माण होत नाही. सारांश, समाधि व असमाधि हा अज्ञानी पुरुषाचा विषय आहे, ज्ञानी पुरुषाचा नाही, असेंच तत्त्वतः म्हणावें लागतें.

ज्ञान्याची निर्विकल्प समाधि म्हणजे जिवंतपणीच विदेहस्थिति.

अद्या सहज समाधीत ज्ञानी पुरुष नित्य स्थित असतो. असें जरी असलें तरी ज्यावेळीं त्याला व्यवहारामध्ये कांहीं कारणांचें उरलें नसेल, त्यावेळीं तो निर्विकल्प समाधीत क्रित्येक वेळां स्थिर होऊन रहात असतो. अशी ही ज्ञानी पुरुषाची निर्विकल्प समाधि म्हणजेच त्याची जिवंतपणीच विदेह स्थिति असें म्हणण्यास हरकत नाही. ज्ञानयोगी शेकडों वर्षे जरी समाधि

* सर्वभूतीं निजात्मता । पायोनि आली सर्व समता ।
ते चालतीचालती समाधि अवस्था । मजहि सर्वथा मानली ॥
ऐसीं सर्वत्र समताबुद्धि । या नांव परम समाधि ॥
एकनाथी भागवत १६६६.

लावून बसला तरी त्याच्या शरीराचा स्वतः व परतः नाश होत नाही. अशातऱ्हेचें वर्णन उपशम प्रकरण सर्ग ८९ मध्ये करण्यांत आलें आहे व त्यामध्ये जो हा सिद्धांत मांडला आहे, त्याच्या पुष्टीकरितां वसिष्ठानीं तात्त्विक दृष्टीनें विवेचन केलें आहे, तें असें आहेः—

**निर्विकल्प समाधीत स्थिर असलेल्या ज्ञानयोग्याचें
शरीर स्वतः किंवा परतः नाश पावत नाही.**

अज्ञ पुरुषाच्या ठिकाणी 'हा देह सत्य आहे व तोच मी आहे' अशा स्वरूपाचा अहंकार सतत जागृत असतो, त्यामुळे त्याच्या देहाचा छेद, भेद होऊं शकतो व त्यामुळे त्याला सुखदुःख दशांचा अनुभव येत असतो. पण तत्त्वज्ञान्याचें शरीर ज्ञानानें बाधित झालेलें असतें, त्यामुळे त्याचें शरीर शुद्ध संविन्मात्र म्हणजे ब्रह्मरूप बनलेलें असतें, म्हणून त्या शुद्ध संविन्मात्र शरीरास समाधि असेपर्यंत तोडण्यास किंवा मारून खाण्यास कोणीहि समर्थ होत नाही, किंवा तें स्वतः कालाच्या तावडींत सांपडूनहि नष्ट होत नाही. याच सिद्धांताचें स्पष्टीकरण असें करण्यांत आलें आहे कीं, चित्त जेव्हां जेव्हां ज्या पदार्थाकडे जातें, तेव्हां तेव्हां त्याच्यासारखें तत्काळ बनतें, मनानें शत्रूला पाहिलें कीं त्याच्यामध्ये द्वेषाचे विचार उत्पन्न होतात व मित्राला पाहिलें कीं तें प्रसन्न होतें. ज्याच्याविषयीं मनांत राग, द्वेष नसतो, अशा एखाद्या वाटसरूला, घृक्षाला किंवा पर्वताला पाहून तें रागद्वेषयुक्त होत नाही. म्हणूनच सुंदर (स्त्रीसारखा) पदार्थ पाहिला कीं, तें चंचल होतें. निरस पदार्थ पाहून निरिच्छ बनतें, असा प्रत्येकाला अनुभव येत असतो. याचप्रमाणें रागद्वेषरहित योग्याच्या शरीराकडे जेव्हां हिंस्र पशूंचें चित्त जातें, तेव्हां तें तत्काळ त्यासारखें बनतें. त्यामुळे ते हिंस्रपशू सुद्धां आपला जन्मजात वैरभाव * विसरतात आणि शांत होतात. इतकेंच नव्हे तर बाघासारखे हिंस्र प्राणीहि या ज्ञानयोग्याच्या

* अहिंसा प्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्यागः । पातंजल योग सूत्र २-३५
ज्याच्या अंतःकरणांत अहिंसेचें तत्त्व पक्कें बाणलें आहे, त्याच्यासमोर हिंस्र पशूमुढां आपला जन्मजात वैरभाव विसरतात.

कालानें त्याचें आयुष्य वाढत असतें. जसें आठ दिवसाच्या किल्लीचें घड्याळ आज किल्ली देऊन ठेवली, एक दिवस चालूं ठेवल्यावर तें एक महिनाभर बंद ठेवेलें व पुनः चालूं केलें, तर तें एक महिन्याच्या वर चालूं राहिलें असा भास होतो. कारण त्याला आठव्या दिवशीं किल्ली द्यावी लागत नाहीं, त्याचप्रमाणें समाधीमध्ये खरी निस्पंद किंवा निष्क्रिय स्थिति प्राप्त होत असल्यामुळें प्रारब्ध कर्माचा भोग होत नाहीं. त्यामुळें त्याचें आयुष्य वाढलें आदि असें वाटतें. पण वस्तुतः विचार केल्यास मात्र तसें होत नसतें असें समजून येतें.

प्रकरण ४७ वें.

खरा देव कोण ? व त्याची पूजा कोणती ?

देवाच्या वायवतीत सर्वसामान्य लोकांची जी समजूत आहे, ती अशी आहे की, देव हा साकार व सावयव आहे, म्हणजेच त्याला आपल्यासारखा आकार आहे व हस्तपादादि अवयव आहेत. फक्त त्याच्यामध्ये त्याला जास्त अवयव व त्याच्या ठिकाणी थोडासा विचित्रपणा कल्पिलेला आहे. जसे आपल्याला दोन हात आहेत व एक मुल आहे, तर त्या देवाला चार हात व तीन चार किंवा पांच मुलें आहेत अशी कल्पना केली आहे. विराट्‌रूपाला तर अनेक हात, अनेक पाय, अनेक मुलें वगैरे आहेत. अशा या साकार व सावयव देवांच्या मूर्ती तयार करून आपण त्यांची पूजाअर्चा वगैरे करितो. पण बसिष्ठ सांगतात की, हा जो सर्वांनी मानलेला देव तो खरा देव नव्हे.

न देवः पुंडरीकाक्षो न च देवत्रिलोचनः ॥ नि. पू. २९-११८

न देवः कमलोद्भूतो न देशस्त्रिदशेश्वरः ॥ नि. पू. २९-११९

‘पुंडरीकाक्ष विष्णु हा देव नव्हे, त्रिलोचन शंकर हा देव नव्हे, ब्रह्म-देव हा देव नव्हे, इंद्र हाहि देव नव्हे.’ तर

अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं देव उच्यते ॥ नि. पू. २९-१२१.

“जो कोणत्या कृतीने तयार झालेला नाही, जो आदिअंतरहित आहे, जो आनंदप्रकाशरूप व चिद्रूप आहे, असा आत्माच खरा देव आहे.”

‘दीपनात् देवः’ म्हणजे स्वतः प्रकाशमान असून दुसऱ्याला प्रकाश देणारा, अशी ‘देव’ या शब्दाची व्याख्या निवृत्तकारांनीहि केली आहे. हा देव कोठे दूर रहात नाही. तो निरंतर आपल्या प्रत्येकाच्या शरी-

रांतच आत्मस्वार्थाने रहातो. तो चिन्मात्र, सन्मात्र व आनंदमात्र आहे. वसिष्ठ सांगतात की,

हृद्रहायासि चित्तत्वं मुख्यं सनातनं ययुः ॥

शंखचक्रगदाहस्तो गौण आकार आत्मनः ॥ ५-४३-२७

“ हृदयस्वी गुहेमध्ये वाय करणारे चित्तत्वं (ब्रह्म) हेच आत्म्याचे मुख्य आणि सनातन शरीर आहे. शंख, चक्र, गदा धारण करणारा चतुर्भुज आकार हे त्याचे गौण शरीर आहे. ”

असे आहे म्हणून जो मनुष्य मुख्य गोष्ट सोडून गौण गोष्टीच्या नाईलागतो, तो सिद्धरहाचा त्याग करून रस भिन्न करण्याची व्यर्थ उठाटेव करितो. असे करणे म्हणजे हातचे सोडून पळत्याच्या पाठीस लागण्यासारखेच आहे. म्हणून वसिष्ठ सांगतात की,

संत्यज्य हृद्रुद्देशानं देवमन्यं प्रयांति ये ॥

ते रत्नमभिवांछन्ति त्यक्तहस्तस्थकोस्तुभः ॥ ५-८-१४.

“ आपल्या हृदयामध्ये रहाणाऱ्या देवाला सोडून जे इतर देवाकडे धाव घेतात, ते आपल्या हातांतील कीस्तुभ मणि फेकून देऊन अन्य रत्नाची इच्छा करितात. ” श्रीतुकाराममहाराजांनी अशाच तऱ्हेचे वर्णन केले आहे.

यास्तव असे स्पष्ट दिसते की, साकार व सावयव अशा देव हा खरा देव नव्हे व त्याचे अर्घ्यपाद्यादि उपचारांनी पूजन करणे हे खरे पूजन नव्हे. जे आत्मज्ञानी झाले आहेत, असेही काही विद्वान् लोक केव्हा केव्हा साकार देवाची पूजा करीत असलेले दिसतात, ते ती पूजा लहान मुलांच्या फ्रीडेसारखी लोकसंग्रहाकरितां लीलेनें करितात. त्या देवापासून काही मिळावे ह्या इच्छेनें करीत नाहीत. श्रीशंकराचार्य या आत्मदेवाचीच पूजा करीत

* देही असोनि देव । घृथा फिरतो निर्देव ॥

देव आहे अंतर्पामी । व्यर्थ हिंडे तीर्थ ग्रामी ॥

नाभीं मृगाचे कस्तुरी । व्यर्थ हिंडे वनांतर्यी ॥

तुका सांगे मूढ जना । देहीं देव कां पहाना ॥

असत, तरी देखील सामान्य लोकांचा बुद्धिभेद होऊं नये म्हणून लोक-संग्रहाकरितां आपल्या मठांत नित्य शारदंयेची पूजा करीत असत, असें 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग कां कर्मत्याग ?' या मागील ४५ व्या प्रकरणांत सांगितलें आहे.

हा चिन्मात्र देव सर्व ठिकाणीं अभिव्यक्त होत असतोच. पण हरिहरादिकांच्या ठिकाणीं त्याच्या अभिव्यक्तीचा उत्कर्ष झालेला असतो. त्यामुळेच त्यांना श्रेष्ठ देव म्हणतात. आत्मदेवाच्या दृष्टीनें विचार केल्यास हे तीन देव त्याचे अंशभूत आहेत, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं; कारण आत्मदेवाच्या गुणांच्या एकेक देशावर अभिमान ठेवणारे व सृष्ट्यादि कार्यासाठीं उत्पन्न झालेले हे ब्रह्मा, विष्णु, महेश अग्नीपासून उडणाऱ्या टिणभ्याप्रमाणें किंवा समुद्रापासून उडणाऱ्या तुपाराप्रमाणें भासतात. म्हणून हा आत्मदेव हरिहरादिकांचा परम पिता आहे.

आत्मदेवाचें पूजन.

असा हा आत्मदेव सर्वत्र स्थित आहे व सर्वत्र प्रकाशमान आहे. त्यामुळे इतर देवांचें संविधानासाठीं जसें आवाहन केलें जातें व प्रकाशनासाठीं जसा मंत्रांचा उपयोग केला जातो, त्याप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं आवाहन, मंत्र इत्यादिकांचा कांहीं उपयोग नाहीं. कारण सर्वत्र स्थित असलेला तो नित्य आहूत म्हणजे आवाहन केलेलाच आहे. म्हणूनच तो सर्वत्र प्राप्त आहे. शम, संतोष, बोध इत्यादि पुण्यांनीं आत्मदेवाची पूजा करणें हेंच खरें पूजन होय. आकाराचें पूजन करणें, हें खरें पूजन नव्हें. जे लोक आत्मज्ञानरूप देवार्चन सोडून कृत्रिम पूजार्चनामध्ये आसक्त होतात, ते दीर्घकाल क्लेश भोगतात. यावरून आत्माच खरा देव आहे व त्याचाच सर्वदा पूजा करावी असें वसिष्ठ सांगतातः—

आत्मेव देवो भगवान्छिवः परमकारणम् ॥

ज्ञानार्चनेनाधिरतं पूजनीयः स सर्वदा ॥ नि. पु. २९-१३१

“आत्मा हाच देव, भगवान् शिव व (जगाचें) परम कारण आहे. त्याचीच ज्ञानरूपी पूजासामग्रीनें पूजा करावी.”

हा आत्मदेव या देहामध्येच रहातो असें सर्व पुराणांतून सांगण्यांत येतें.

देहो देवालयः प्रोक्तः जीवो देहे सदाशिवः ।

त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत् ॥

‘हा देह देवालय आहे. त्यांत रहाणारा जीव सदाशिव (आत्मा) आहे. त्याच्यावर असलेला अज्ञानरूपी निर्माल्य काढून टाकून “तो परमात्मा मी आहे” या भावनेने त्याची पूजा करावी.’ म्हणून शेवटी वसिष्ठ सांगतात की, “तू आत्म्याचीच आराधना कर, आत्म्याचीच पूजा कर, आत्म्याचेंच दर्शन करून घे आणि आत्म्याच्याच ठिकाणी स्थिर होऊन रहा.” अशा रीतीने आपण आपली पूजा केली असता आपण आपले बंधु होतो असें वसिष्ठांचें सांगणें आहेः—

आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैवरिपुरात्मनः ॥

आत्माऽऽत्मना न चेत् ज्ञाता तदुपायोऽस्ति नेतरः ॥

नि. उ. १६२-१८

“आपणच आपले बंधु आहोंत व आपणच आपले शत्रु आहोंत; जर आपणच आपलें रक्षण केलें नाही तर त्याच्या रक्षणाचा दुसरा उपाय नाही.”

साकार देवाची पूजा कोणाकरिता ?

असा हा आत्मदेव जर खरा देव आहे आणि त्याचेंच पूजन जर खरें पूजन आहे, तर साकार देवाचें पूजन करण्याचा विधि कां निर्माण झाला ? असा प्रश्न साहजिकच उद्भवतो. वसिष्ठांनी त्याचें उत्तर असें दिलें आहे की, हें आत्मतत्त्व ज्यांना ज्ञात झालेलें नसतें व जे अध्यात्मशास्त्राचा अभ्यास व इंद्रियांचा जय करण्याविषयी यत्न आणि विचार यांच्यापासून दूर पळणाऱ्या मूर्खाना कांहींतरी सन्मार्ग लावून देण्याकरिता साकार

* अशा तऱ्हेचें वर्णन ‘वायव्यल’मध्येहि आढळतें.

‘Your body is the temple of god, who is in you’

असा अर्थाचें वर्णन भगवद्गीतेंतहि आलें आहे. (भगवद्गीता ६-५ व ६)

देवाची पूजाअर्चा विहित आहे. म्हणून या देवाचीच त्यांनी भक्ति करावी, शास्त्राभ्यास आणि पौरुषप्रयत्न हेच आत्मज्ञानाचे मुख्य उपाय असून ते ज्यांना साधत नसतील, अशा लोकांच्याकरिता साकार देवाच्या पूजार्चनादिकांचा गौण क्रम लावून दिला आहे, म्हणून वसिष्ठ सांगतात कीः—

अस्ति चेद्द्रियाकांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ १

नास्ति चेद्द्रियाकांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ ५-४३-१२.

“ इंद्रियांना जिंकले असेल, तर पूजनाचे निराळे कोणते फळ मिळवावयाचे राहिले ! वर इंद्रियांना जिंकण्याचे काम होत नसेल तर पूजन करून तरी काय उपयोग ! ”

सारांश, विचार आणि उपशम यांच्यावांचून श्रीहरीची प्राप्ति केव्हाहि होणे शक्य नाही; व विचार आणि उपशम यांनी युक्त असलेल्या ज्ञानी पुरुषाला ईश्वराच्या मूर्तिपूजनाने दुसरे कोणते फळ प्राप्त करून घ्यावयाचे असते ! आपल्या स्वतःच्या हृदयांत असणाऱ्या परमेश्वराची आराधना करण्याचे सोडून बाहेरच्या देवाची पूजा करणाऱ्याला काय म्हणावे ! हेच कळत नाही. वसिष्ठ म्हणतात की, त्याला ‘ नराचम ’ हे नांव देऊ नये, तर दुसरे कोणते नांव द्यावे ! ज्याला आत्मानात्मविवेक म्हणजे काय, हे माहीत नाही, ज्याला या आत्मदेवाचे स्वरूप समजत नाही, अशा अज्ञानाने मोहित झालेल्या मनुष्याने साकार परमेश्वराची पूजाअर्चा करावी हे युक्तच आहे. पण अशीच पूजाअर्चा जन्मभर करीत वसण्यांत त्याने आपणांस धन्य समजू नये. तर अध्यात्मशास्त्राचा नित्य विचार करून यांतील तात्त्विक सिद्धांत अभ्यासाने आपल्या ठिकाणी आत्मसात करून आत्मदेवाचे ज्ञान संपादन करून त्याची पूजा करणे, यांतच आपली खरी आत्मिक उन्नति आहे. शास्त्रामध्ये सुद्धा परमेश्वराच्या पूजार्चनादि भक्तीच्या निमित्ताने जे फळ मिळत असल्याचे वर्णन करण्यांत येत असते, तेहि आत्मा स्वसंकल्पानेच प्राप्त करून घेतो. तसेच परमेश्वराचा वर मिळणे हे सुद्धा स्वतःच्या अग्यासदृशाचेच फळ आहे. कारण वरप्राप्ति सुद्धा आकस्मिक किंवा अकारण होते, असे मुळांचे नाही. जांपर्यंत मनोरूपी

खवळलेला महासागर शांत झाला नाही, तोंपर्यंत मनुष्यांना हजारों जन्मरण पांपरेच्या फेऱ्यांत सांपडून भ्रमण करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. ब्रह्मा, विष्णु, महेश या देवांची दीर्घकाल आराधना केली व ते प्रसन्नहि झाले, तरी जर मनुष्याला मनोनिग्रह करितां आला नाही, तर त्या दयाळु देवानामुद्धां त्याला मनोव्याधीपाखून मुक्त करितां येणार नाही. यास्तव या भवसागरांतून तहून जाण्याकरितां आत्मदेवाचे ज्ञान संपादन करून त्याचीच आराधना करणे योग्य व श्रेयस्कर आहे, असेच शेवटी सिद्ध होते.

आत्मदेवाची पूजा करणारा आत्मरूप होतो.

जोंवर आत्मानात्मविवेक करण्याचें सामर्थ्य प्राप्त झालें नाही, तोंवर परमेश्वराची उपासना करावी पण ती करीत असतां विवेक, वैराग्य इत्यादि साधनें संपादन करण्याचा अभ्यास करावा. आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठीं आत्मरूप परमेश्वराची प्राप्त पदार्थांनीं पूजा करावी. भोग्यरूपानें जो जो पदार्थ प्राप्त होईल तो तो विवेकबुद्धीनें परमेश्वराला समर्पण करावा. विवेकानें पूजिलेला स्वात्मा निराविशय आनंदरूप बर सत्वर देतो. यथार्थ ज्ञान याच एका उपचारानें पूजिलेला तो परमात्मा मोक्षासारखें फल देतो. जेथें आत्मा हाच ईश्वर आहे, तेथें इतर देवांचा आश्रय कोण करणार ? 'अहो ! पण इतर देव पूजेनें, भक्तीनें प्रसन्न करून घेतले असतां शस्त्र, सर्प, विष, अग्नि इत्यादि घातुक पदार्थांपाखून रक्षण करितात. कूटस्थ आत्मदेव काय करणार ? ' या प्रश्नाचें उत्तर वसिष्ठांनीं असे दिलें आहे कीं, आत्मदेवाची पूजा करणारा आत्मरूप होतो. त्यामुळें त्याला शस्त्रादि घातुक पदार्थांचा काहीहि उपसर्ग होत नाहीच पण तें शस्त्रादिकाचे आघात पुण्यासारखे कोमल वाटतात. म्हणून, वसिष्ठ सांगतात कीं,

अच्छेद्योऽहमदाह्योऽहमक्लेद्योऽशोष्यएव च ॥ ३-१४-६०

“आत्मरूप जो मी तो कधीहि न तुटणारा, न जळणारा, न भिजणारा व सुकणारा असा आहे.” अशा तऱ्हेचे वर्णन भगवद्गीतेंतहि अ. २ श्लोक २४ मध्ये आलेलें आहे.

इतर देवतांची आत्मभाषनेने पूजा केली असतां आत्मदेवाचीच पूजा होत असते.

असा हा ईश्वर कोठें दूर नाही व तो अविद्य दुर्लभहि नाही. तोच हें सर्व आहे; सर्वतः आहे, सर्वमय आहे. भाविक लोक सतत या स्थावर-जंगमापैकींच काहीं पदार्थांना ईश्वर समजून त्यांची पूजा करितात व आपल्याला इष्ट असलेले पदार्थ त्यांना अर्पण करितात. म्हणजे कोणी कोणत्याही रीतीने कोणाचीहि पूजा केली, तरी ती आत्मदेवाचीच पूजा होत असते. म्हणूनच कोणत्याहि देवाच्या स्तुतिस्तोत्रामध्ये त्या देवाला उद्देशून ' त्वमेव प्रत्यक्ष ब्रह्मासि ' म्हणजे ' तू प्रत्यक्ष ब्रह्मच आहेस ' अशा सद्देवीं वर्णने आदळतात. यास्तव सर्व देवतांमधून आत्माच भरलेला आहे असें मानून मग कोणत्याहि देवाची पूजा केली तरी तो आत्मदेव प्रसन्न होतो व तो त्या भक्ताला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश करण्यासाठी आपल्या एका विवेक नांवाच्या दूताला त्याच्याकडे पाठवितो, तो दूत भक्ताच्या हृदयांत येऊन रहातो. असा हा दूत संलग्न, सच्छास्त्र व परमार्थाचा द्योतक यांच्या योगाने जीवाला अतिशुद्ध अशा परमपदाला नेऊन पोहोचवितो. यावरून असें सिद्ध होते की, आत्माच खरा देव आहे व त्याचें पूजन हेंच खरें पूजन होय, असा हा आत्मदेवाची बाह्य व आंतर अशी दोन प्रकारची पूजा सांगितली आहे. त्यापैकी प्रथम बाह्य पूजनाचा विचार करूं.

आत्मदेवाची बाह्यपूजा.

आत्मा सर्वव्यापी असल्यामुळे तो जसा आपल्या हृदयांत आहे, तसा तो बाहेरहि आहे. आपल्या बाहेर असणारा आत्मा ' म्हणजेच विराट् रूप होय. याचें वर्णन निर्वाण प्रकरण पूर्वाधे समे ३८ मध्ये आलेलें आहे. ह्या विराट् रूपाचें तेज एक लाख सूर्यांच्या तेजाइतकें आहे. बाह्यतः सूर्यादि सर्व प्रकाशमान पदार्थ व आतून बुद्धीच्या सर्व वृत्ती ह्यांना ते प्रकाशित करिते. त्याची कंधरा (गळ्यापासून वरचा भाग)

* भगवद्गीतेत विश्वरूपाचें वर्णन करिताना त्याचें तेज एक हजार सूर्यांच्या तेजाइतकें आहे असें सांगितलें आहे. (भ. गी. ११-१२)

महाकाशाहूनहि विस्तीर्ण आहे. तसाच अनंत असलेला जो खालच्या आकाशाचा कोश तीच त्याची पदकमळे आहेत. अपार असलेले सर्व दिशांचे तट हेच त्याचे विस्तीर्ण हात. ब्रह्मांडात जे सत्यादि महालोक आहेत तीच त्याच्या हातांनी ग्रहण केलेली आयुधे. त्याच्या हृदय-कोशातहि अनेक ब्रह्मांडांचे घोंस विभ्रान्ति घेत आहेत. त्याचें शरीर ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इंद्र वगैरे देवांनी मंडित झालेले आहे. ही जी चतुर्विध भूतांची शोभा ती त्याची रोमपांक्ति आहे. सर्व प्राण्यांचे श्रोत्रनेत्रादि अवयव ते सर्व त्याचेच असल्यामुळे त्याला असंख्य नेत्र व श्रोत्र (कान) आहेत व त्याला असंख्य मस्तकें आहेत. * या विराटरूपी आत्मदेवाची पूजा गंध, पुष्प, धूप, दीप वगैरे उपचारांनी करिता येणें शक्य नाहीं; म्हणून ह्याची पूजा ध्यानानेंच करावी. यास्तव पहातांना, ऐकतांना, बोलतांना, चालतांना, खातांना, पितांना वगैरे सर्व कर्मे करितांना, ह्या ईश्वराचें सतत ध्यान करावें, हेंच त्याचें पूजन होय. ध्यानावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें ह्या आत्मदेव प्राप्त होत नाहीं. हाच परमयोग होय; हेंच आत्मदेवाचें उत्तम बाह्यपूजन होय.

आत्मदेवाच्या बाह्यपूजेचें फल.

ह्या ईश्वराची ध्यानरूप पूजा तेरा निमेष जरी केली, तरी त्याला गोप्रदानाचें (सत्त्वा रूपाचाचें नव्हे) फळ मिळतें. शंभर निमेष करणाऱ्याला अश्वमेध यज्ञाचें फळ मिळतें. अर्धा घटिका करणाऱ्याला हजार अश्वमेध यज्ञाचें फळ मिळतें. एक घटिका पूजन करणाऱ्याला राजसूय यज्ञाचें फळ मिळतें, सक्रीळवासून मध्यान्हपर्यंत पूजन केलें तर त्याला एक लाख राजसूय यज्ञाचें फळ मिळतें. तसेंच सर्व दिवसभर पूजन करणारा दीर्घकाल चित्ताचें ऐकाय्य झाल्यामुळे अवश्य ज्ञानी होऊन रहातो.

आत्मदेवाचें अंतःपूजन.

आपल्या देहात असणारा प्रत्यगात्माच खरा देव आहे व तोच आपण आहोंत, असें समजून आपल्याला जे पदार्थ प्राप्त होतील ते सर्व त्याला

खरा देव कोण ? व त्याची पूजा कोणती ?

३८७

अर्पण करून त्याची पूजा करावी. ब्राह्मणादि जो देह प्रातः शाला असेल त्याला उचित अशा शास्त्रीय स्वकर्माचरणानें व केवळ शरीर धारणास अवश्य अशा अन्नपानादिकांच्या सेवनानें आत्मदेवाला तत्त्वतः जाणून 'हं जं सर्वं मी करीत आहे, तें त्याच्याकरितांच आहे' अशी भावना ठेवून त्याची पूजा करावी. "स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः" असें भगवद्गीता अ. १८ श्लोक ४६ मध्ये व 'यत्करोषि यदश्नासि... तत्कुरुष्व मदर्पणम्' अ. ९ श्लोक २७ मध्ये स्वकर्मांच्या आचरणानें परमेश्वराचें पूजन कर व तूं जें काहीं करशील तें मला अर्पण कर, असें भगवान् श्रीकृष्णानें जें सांगितलें आहे, तेंच तत्त्व ह्या आत्मदेवाच्या अंतःपूजेमध्ये वासिष्ठांत प्रकट केलें आहे, असें म्हणण्यास हरकत नाही. साराश, अंतःकरणांत समता धारण करून यद्दृष्टेनें प्रातः शालेल्या विषयभोगरूप उपहारानीं व सुखदुःख, शुभअशुभ वगैरे द्वंद्वानीं खिन्न न होतां आत्म्याची पूजा करावी. कारण समता ह्या साक्षात् आत्माच आहे, यास्तव समतेनें ज्याची भावना केली जाते, तें सर्व विषयज्ञान एका क्षणांत अमृतस्वरूप होतें. भगवद्गीतेतहि 'समत्वं योग उच्यते' (२-४८) समतेलाच योग असें म्हटलें आहे व 'पंडिताः समदर्शिनः' (५-१८) समदर्शी मनुष्यांनाच पंडित असें म्हटलें आहे.

पूजनाचेवेळीं करावयाचें चिंतन.

या आत्मदेवाचें पूजन करतेवेळीं असें चिंतन करावें:—

"मीच तो आत्मदेव आहे. मन माझा द्वारपाल आहे. तो मला त्रिभुवनाचें निवेदन करितो. ही चिंता माझी प्रातिहारी आहे. ती द्वारामध्ये स्थित आहे. सन्मान हाच तिचा विषय असल्यामुळे ती शुद्धरूपिणी आहे. आत्म्यामध्ये अत्यंत प्रेमाचा विषय झालेली जी माझी ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति याच माझ्या श्रेष्ठ पत्नी आहेत. शास्त्रीय व लौकिक विचित्र ज्ञान हींच माझ्या अंगावरील भूषणे आहेत. ज्ञानेंद्रिये व कर्मेन्द्रिये हीं माझी द्वारे आहेत. अशा प्रकारचा मी अनंतात्मा आहे. मी सर्व मर्यादित आकार टाकून दिला आहे. मी सर्व ठिकाणीं महून राहिलों आहे."

अशा तऱ्हेची सतत भावना करीत रहाणे हीच त्या आत्मदेवाची अंतःपूजा होय.

वसिष्ठांची आत्मदेवाची पूजा.

अशा तऱ्हेचें आत्मदेवाचें पूजन श्रीशंकरांनी वसिष्ठांना सांगितलें व वसिष्ठ म्हणतात की, “ तेव्हापासून मी याच क्रमानें आत्मदेवाचें पूजन करीत राहिलों आहे. सर्व व्यवहार करीत असूनहि हे दिवस मी या पूजाविधीनें अखिरमनानें घालवितों. जशा क्रिया व आचार प्राप्त होतील त्याप्रमाणें त्याच पुण्यांनीं मी आत्मदेवाचें पूजन करीत असतो. झोपेंत माझे पूजन बंद पडत असेल, असें जर कोणी म्हणेल तर तसें नाहीं. कारण त्या वेळीहि मी अविद्यापुण्यानें आत्म्याचें पूजन करीत असतो. सर्व प्राण्यांचीं इंद्रियें त्यांच्या विषयाशीं एकछास्वीच संबंध पावत असतात; पण योगी सावध राहून प्रत्येक संबंधाचे वेळीं आत्मपूजन करीत असतात व इतर सामान्य जन, ते करीत नाहींत. ”

सारांश, प्रत्येकाचे ठिकाणीं असणारा आत्मा हाच खरा देव व त्याचें ज्ञान करून घेऊन त्याचें सतत ध्यान करीत रहाणे हीच त्याची पूजा होय.

प्रकरण ४८ वे.

वसिष्ठांचा सर्व जीवांना आत्मोद्धाराविषयी कळकळीचा उपदेश.

लोक हो ! जोंपर्यंत तुम्ही तरुण आहात, तोंपर्यंत शुद्धबुद्धीरूप नौकेच्या योगाने या संसारमहासागरातून आजच तरुन जाण्याचा प्रयत्न करा, कारण बुद्ध झाल्यावर काय करणार ? बुद्धापकाली आपली गात्रेहि आपल्याला भारीं होतात, बालपण व म्हातारपण या दोन्ही अवस्था म्हणजे पशु-समानच आहेत; म्हणजे पशुपक्षादिकांना जसे ज्ञान संपादन करिता येत नाही, तसेच बालपण व म्हातारपण यांत ज्ञानसाधने संपादन करिता येत नाहीत म्हणून ते एकप्रकारचे मरणच आहे. जीवाचे तात्पर्य जर विवेकी असेल तर ते त्याचे खरे जीवित होय. म्हणूनच तरुणपणी सच्छास्त्र व साधुसमागम यांच्या योगाने या संसारसागरातून तुम्ही आपल्या आत्म्याचा उद्धार करा. या जगात जिकडे पहावे तिकडे तरुण लोकच नव्हे तर म्हातारे लोकसुद्धा विषयोपभोगाच्या नादीं लागलेले दिसतात. इष्टप्राप्ति व अनिष्टपरिहार, या दोन गोष्टींच्या विचारांत निरंतर गडून गेलेले दिसतात, असल्या लोकांमध्ये आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी खरा प्रयत्न करणारा मनुष्य कोणीच दिसत नाही. प्रापंचिक विचारांत निमग्न झाल्या-कारणाने त्यांना आत्मविचार करण्यास फुरसत आहे कोठे ? फारच झाले तर ते लौकिक अगर वैदिक कर्मे मोठ्या आदराने करीत असतात; पण तीं कशाकरिता ? देहाच्या सुखासाठी, इहपरलोकांतील विषयभोग मिळविण्या-करिता ! आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीसाठी कोणी प्रयत्न करीत असेल तर शपथ ! आता कदाचित् तुम्ही असे म्हणाल की, मोठे राजासारखे ऐश्वर्य प्राप्त झाले असता मनुष्याला आनंद प्राप्त होतो तर मग आत्मज्ञानाची प्राप्ति होऊन काय करावयाचे ! परंतु बाबांनो ! तो आनंद खरा नव्हे तर तो दुःखामिश्रित असल्यामुळे केवळ आनंदाचा मास होय. तो निरतिशय आनंद नव्हे. एकाद्या मुबनावर राज्य करण्याचा अधिकार प्राप्त होवो,

इंद्रपदाचा लाभ होऊन पर्जन्यवृष्टि करण्यासाठी मेघामध्ये प्रवेश करितां येवो किंवा योगसामर्थ्याने पाहिजे तिकडे संचार करितां येवो, जोपर्यंत मनुष्याला आत्मलाभ झालेला नाही, तोपर्यंत त्याला शाश्वत शांति, सुख व समाधान यांची प्राप्ति होणें शक्य नाही.

वास्तविक पहातां तुम्ही आतांपर्यंत पूर्वीच्या हजारों जन्मांमध्ये व ह्याहि जन्मांमध्ये सर्व भोग भोगले आहेत. अशा स्थितीत वास्तविक तुम्हाला भोगाचा बीट येऊं नये काय ? विषयभोगांचा लोभ धरून पुनः पुनः उत्तर जन्मांची तयारी करणें आणि दुःखपरंपरेंत पडण्याचें साधन तयार करून ठेवणें, हें तुम्हाला उचित आहे कां ? दुर्गंधियुक्त चिखलाच्या डबक्या-प्रमाणें असलेल्या या संसाररूपी डबक्यांत घेडकाप्रमाणें जिवंत राहण्याची इच्छा करूं नका. संसारासंबंधी परिणामी दुःख देणारी विचारणा हीच महानिद्रा आहे. यास्तव ह्या महानिद्रेचा त्याग करून उठा ! जागे व्हा ! जरामरणादि दुःखांचा नायनाट करण्यासाठी आपली कंयर बांधून पोंस्प प्रयत्न करा.

अनर्थार्थसंपत्तिर्भोगौघो भवरोगदः ॥

आपदः संपदः सर्वाः सर्वज्ञानादरोजयः ॥ ४-३२-५८.

“संपत्तिरूप अर्थ हे अनर्थच आहेत. नानाविध भोग हे भवरोगच आहेत आणि सर्व प्रकारच्या संपत्ती ह्या आपत्तीच आहेत ! यास्तव या सर्वांचा अनादर करणें हाच खरा जय आहे.”

याकरितां तुमच्या कल्याणासाठी इतर सर्व गोष्टी वाजूला सारून या मोक्षशास्त्राचा सतत अभ्यास करा व चित्तशुद्धिकारक आचार ठेवून पूर्वाचार्यांनी आखून दिलेल्या मार्गानें एकेका शानभूमिकेचा अभ्यास करून त्या सर्व साठी भूमिका हस्तगत झाल्या म्हणजे तुम्ही सिद्ध दशेला प्राप्त व्हाल; कारण पोंस्पप्रयत्न आणि अविरत उद्योग यांचा आश्रय करून यथाशास्त्र आचरण करणाऱ्या कोणत्या पुरुषाला सिद्धि प्राप्त होणार नाही ? यास्तव आतांपासूनच यथाशास्त्र अभ्यास चालू ठेवा.

लोकहो ! मी तुम्हाला अहोरात्र तत्त्वगंगाचा उपदेश करीत आहे. कंठ-

शोष होईपर्यंत ओरडून सांगत आहे. त्यामुळे मला थम होत आहेत, असे पाहून तरी तुमच्या मनांत मजविषयी दया उत्पन्न होऊं दे; आणि माझा उपदेश लक्षपूर्वक ऐकून ज्ञानी व्हा. तुमच्या भाग्योदयानें माझी कठणा जागृत होऊन मी तुम्हाला उपदेश करण्यास प्रवृत्त झालों आहे. माझा स्वभावच असा आहे, मला दीनांची दया येते. तुमचें हित व्हावें अशीच माझी इच्छा आहे. मी तुमचा आत्मा आहे. तुम्हीहि माझा आत्मा आहात; त्यामुळे माझ्या परम प्रेमाळा आसद आहां; म्हणूनच मी तुमचा मित्र झालों आहे. तुम्ही सर्व चिन्मात्ररूप आहात ! मीहि त्या चिन्मात्राचाच अति निर्मळ भाग आहे; म्हणून मी तुमचा परम आत्मा आहे. तुमचें कल्याण व्हावें म्हणून मी तुम्हास तत्त्वज्ञान सांगित आहे. यादानो ! जोंवर मरणाचे ते काळेकुट्ट दिवस आले नाहीत, तोंवर मी सांगितलेलें तत्त्वज्ञान अंगी घाणवून घ्या, जो जिवंतपणीच नरकस्वी व्याधीची चिकित्सा करीत नाही, तो औपचरहित स्थानी गेल्यावर नरकपातना भोगित असतां काय करणार ?

संसारांतून सुटण्याचा उपाय.

संसारांतून सुटण्यास वनवास, कष्टतर तपश्चर्या, कर्मत्यागहारी संन्यास किंवा कर्मांचें आचरण इत्यादिकांचा काहीं उपयोग नाही, ज्याचें मन अव्यंत आसकिराहित आहे तोच भवसागरांतून तळन जातो, आसकिराहित मनुष्य शुभाशुभ क्रिया करीत असला किंवा त्यांचा परित्याग करीत असला तरी तो पुनः संसारास प्राप्त होत नाही. पण जो दुर्मति आपलें मन विषयांत आसक्त ठेवितो, तो शुभकर्मांचें आचरण व अशुभ कर्मांचा त्याग जरी करीत असला तरीहि तो आपली फसवणूक करून घेणारा मनुष्य पुनः पुनः संसारांत निमग्न होत असतो. म्हणून संसारांतून सुटण्याकरिता, लोकहो ! तुम्ही आपल्या मनाचे विषयापासून प्रथम निवारण करा आणि हलकें, हलकें तत्त्वविचारानें शेवटी त्याचा नाश करून टाका म्हणजे पुनः या दुष्ट मनाचा कधीहि उदय होणार नाही. असें केले तर सर्वप्रकारें जिवंतपणीं तुमचा अम्युदय होईल व शेवटीं भवसागरांतून तळन जाल.

मनाचा नाश संकल्पत्यागानेंच होऊं शकतो. कारण संकल्प करणें हें मनाचें स्वरूप आहे. म्हणून मी तुम्हां सर्वांना,

उर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति माम् ॥

असंकल्पः परं श्रेयः सकिमंतर्न भाव्यते ॥ नि. पू. १२६-१४.

“ हात वरवर करून मोठमोठ्यानें ओरडून सांगत आहे, पण माझ्या ओरडण्याकडे कोणीच लक्ष देत नाही. संकल्पाचा त्याग केल्यानेंच मन शांत होऊन मोक्ष प्राप्ति होत असते. पण ही गोष्ट तुम्हीं आपल्या अंतःकरणांत का ठसवून घेत नाही. ” तरी दायानो ! असें कलं नका ! तर मी जे तुम्हाला मोठ्या कळकळीनें सांगत आहे त्याचा नीट विचार करा. व त्याप्रमाणें वागून आपली स्वतःची आत्मिक उन्नति करून घ्या.

प्रकरण ४९ वें.

व्यवहारांत कसे वागावे ? हाविषयी वसिष्ठांचा
रामाला उपदेश.

व्यवहारांत कसे वागावे व त्याच वेळीं आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर कसे
रहावे याविषयी वसिष्ठांनीं रामाला या वसिष्ठांत ठिकठिकाणीं जो मोठा
मार्मिक उपदेश केला आहे त्याचा सारांश या प्रकरणांत दिला आहे.

वसिष्ठः—कोणत्याहि तऱ्हेचीं वरीं वाईट कांय प्राप्त झालीं असतां
तीं तूं आपल्या मनांत खिन्न न होतां यथाक्रम व त्या त्या देशांतील
धर्मांला व आचारांला अनुसरून कर. अगदीं रडण्यापर्यंत जरी दुःख
झालें किंवा निरनिराळ्या प्रकारें सुख जरी प्राप्त झालें, तरी तूं त्या सर्व
अवस्थांमध्ये मनाचा समतोलपणा राखून नित्य समाधानी रहा. मूढा-
प्रमाणें वासनांनीं व्याकुळ होऊं नकोस.

वाह्य व्यवहार करिताना तूं सामान्य मनुष्याप्रमाणें रहा; पण आपलें
मन मात्र आरम्याच्या ठिकाणीं स्थिर ठेव. वाह्य व्यवहाराचा परिणाम
आतील मनावर होऊं देऊं नकोस; म्हणजेच वाह्य व्यवहारांत जागणारें,
पण अंतर्व्यवहारांत निजलेलें अशा चित्तानें तूं व्यवहार कर. तूं शत्रूरोबर
युद्ध कर पण त्या युद्धांत आपल्याला मरण येईल म्हणून भिऊं नकोस.
कारण, आत्मभावनेनें ज्याला सतत अंतर्मुखता प्राप्त होऊन जो ब्रह्मरूप
झाला, त्याच्या शरीरावर ब्रह्मप्रहार जरी झाला तरी तें ब्रह्मच कुंठित होतें.
त्याला शस्त्रें तोडीत नाहींत, पाणी भिजवीत नाहीं, अग्नि जाळीत नाहीं
व वायु सुकवीत नाहीं म्हणून तूं स्वस्वरूपामध्ये स्थिर हो व मग खुशाल
युद्धादि कर्मे कर व शत्रूंचा निःपात कर. तुला त्यांपासून सुर्वाच पीडा
होणार नाहीं, कारण त्यावेळीं तूं परब्रह्मासारखा अविनाशी होऊन
रहाशील. अशा तऱ्हेनें तूं आपल्या मनाला आत्मानंदांत निजीव कीं, तें
पुनः कधींदि या प्रपंचांत शुब्ध होणार नाहीं.

माता, पिता, बंधु इत्यादि दुःखा, ज्वळत्या नातेवाइकांवर तूं अत्यंत आसक्त होऊं नकोस. पार काय पण तूं आसक्त आहेस कां विरक्त, आहेस, दयाळु आहेस, निर्गुर आहेस कां, ज्ञानी आहेस कां अज्ञानी आहेस, हेहि कोणाला कळू देऊं नकोस. तूं केव्हांहि धर्म व नीति यांना अनुसरूनच वाग व त्याच दृष्टीनें द्रव्य संपादन कर, दयेला पात्र असलेल्या लोकांवर दया कर.

जोंवर देह आहे तोंवर अवश्य तो व्यवहार केलाच पाहिजे, म्हणून तो शास्त्रानुसार होईल व त्यामुळे चित्तातील दोष शांत होऊन त्याची शांति बिघडणार नाही अशाच तऱ्हेनें व्यवहार कर. पण 'मला असें करितां येतें' असा अभिनिवेशहि धरूं नकोस; तूं आतां ज्ञानी झाला आहेस, म्हणून 'मी शास्त्रानुसारच वर्तन करीन, सज्जनांचाच संगति घरीन,' असाहि आग्रह तूं धरूं नकोस. कारण कोणत्याहि प्रकारचा आग्रह न घरिता आपआपल्या वर्णाश्रमाला उचित अशा कर्मांचें आचरण करीत रहाणें व त्या वेळीं शमदमादि गुण आपल्या ठिकाणीं धारण करणें हेच ज्ञानी पुरुषाचें लक्षण आहे. यथेष्टाचरण हें ज्ञानी पुरुषाचें लक्षण नव्हे. हा उपदेश ध्यानांत ठेवून जिवंत असेपर्यंत योग्य कर्मांचें आचरण अनासक्त बुद्धीनें करीत रहा.

जो जो अतिशय ज्ञानसंपन्न असेल, त्या एकट्याचीच एकाच वेळीं तूं उपासना कर; कारण एकाच वेळीं अनेक विद्वानांचा सहवास केल्यास त्यांच्या संभाषणातून वादरूपी पिशाच उत्पन्न होतें आणि विद्वानहि एकदा अभिमानानें वाद करूं लागले कीं, त्यांची बुद्धि कलुषित होते. ते स्वतःच्या मताविषयीच आग्रह घरतात. यास्तव शहाण्या पुरुषानें निरनिराळ्या विद्वानांचा निरनिराळ्या वेळीं एकांतात सहवास करावा आणि त्यांनीं सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा स्वतःच्या बुद्धीनें विचार करावा व आपल्या सदसाद्विक बुद्धीला जें पटेल तेंच करावें. याच अर्था 'एकाच जनाचें व करावें मनाचें' अशी म्हण व्यवहारांत पडली आहे. विचार वादविषयासाठीं विद्वानांच्या उक्तींचें मनन कर व त्यायोगें आपली बुद्धि सीमन घनवून तिच्या योगानें तूं आपल्या आत्मस्वरूपाची ओळख करून घे.

व्यवहारांत कसे वागावे? याविषयी वसिष्ठांचा रामाला उपदेश. ३९५

आंत शांत रहा पण बाहेर सर्व तऱ्हेचा व्यवहार कर.

अंतः संत्यक्तसर्वांशो वीतरागो विवासनः ॥

वहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ ५-१८-१८.

“ अंतःकरणांतील सर्व भावी सुखाच्या आशा, वर्तमानकाली प्राप्त झालेल्या विषयावरील प्रेम आणि पूर्वी उपभोगिलेल्या विषयासंबंधीच्या वासना झुगारून दे आणि बाह्यतः सर्व प्रकारचा लोकव्यवहार कर.” अज्ञ-जनांचा बुद्धि भेद कळू नकोस. आंतून नैराश्याचा अवलंब कर; पण बाहेरून आशावान् असल्यासारखा वाग, तसेच तुझ्या घनादिकांचा नाश झाला असतां आंतून शांत रहा, परंतु बाहेरून संतत असल्याप्रमाणे आपले चर्तन ठेव. बाह्यतः कोणत्याहि कार्यासंबंधाने एखाद्या नटाप्रमाणे कृत्रिम उल्हास धारण कर, पण आंतून कर्मांचे मिथ्यात्व ओळखून त्यापासून सर्वथा अलित रहा. आपल्या बाह्य व्यवहारांत कृत्रिम उल्हास, कृत्रिम हर्ष, कृत्रिम उद्वेग, कृत्रिम स्तुति, कृत्रिम निंदा सर्व काही कृत्रिम दाखवीत जा, परंतु तूं आपली बुद्धि नेहमी आत्मातुसंधानपर राखून या सर्व विकारांचा आंत स्पर्शही होऊं देऊं नकोस. अंतःकरणांतील सर्व आशा-पाश तोडून टाक आणि सर्व बुद्धीमध्यें समत्व राखून आपल्या वर्णाश्रमाला, आणि स्वभावाला आणि राजधर्माला उचित अशीं कार्ये करीत रहा.

ब्रह्मासारखा द्वैताद्वैतमय हो.

सारांश, योडव्यांत असे सांगतो कीं, तूं ब्रह्मासारखा द्वैताद्वैतमय होऊन रहाः—

मांवाद्वैतमुपाश्रित्य सत्ताद्वैतमयात्मकः ॥

कर्माद्वैतमनादित्य द्वैताद्वैतमयो भव ॥ ५-१७-२९.

याचा भावार्थः—“आंतून ब्रह्माप्रमाणे अद्वैतपर रहा व बाह्यतः द्वैतपर रहा; कारण व्यवहार काली सुद्धा जर तूं अद्वैतपर राहूं लागलास, म्हणजे ‘सर्व एक आहे’ असे पाहूं लागलास, तर जगद्व्यवस्था व धर्म-शास्त्रादि आचार शास्त्रे यांना बाध येईल. यास्तव व्यवहारांत कर्म करीत असतां तुझ्या ठिकाणीं द्वैत असणेंच युक्त आहे. अशा तऱ्हेनें अंतरंग

अद्वैत व्रतमय आणि बाह्यांग द्वैतमय राखून तूं ब्रह्माप्रमाणें द्वैताऽद्वैतमय होऊन रहा.”

कर्मसंन्यास योग्य नाही.

यावर कदाचित् तुझ्या मनांत असें येईल ‘ कीं, तत्त्वतः एकच परब्रह्म आहे, दुसरें कांहींहि नाही, म्हणून तत्त्वज्ञानी मनुष्य संसाररूपी मृग-जलाच्या मार्गे धांवत जात नाही, तर मग मला तरी राज्य घेऊन काय करावयाचें आहे ? मीहि संन्यासच घेईन म्हणजे झाले ! ’ परंतु ही तुझी विचारसरणी बरोबर नाही. कारण कर्मफलाची आसक्ति सोडून शानी पुण्यानें केलेलें कर्म त्याला बंधनकारक होत नाही, असा सिद्धांत आहे. * यास्तव —

एकातपत्रमवनौ गुरुणोपदिष्टं

सम्यक्सुपालय चिरं समयेह दृष्ट्या ॥

राज्यं समस्तगुणरंजितराजलोक—

स्त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ॥५-५-५४.

“ तुझा पिता जेव्हां तुला एकछत्री राज्य देईल, तेव्हां त्याचा अवश्य स्वीकार कर आणि आपल्या अर्गी असलेल्या गुणांच्या योगानें सर्व मांडलिक राजे व प्रजाजन तुझ्यावर अनुरक्त होतील, अशा रीतीनें तें राज्य समदृष्टीनें कर. कारण, अवश्य प्राप्त कर्माचा त्याग किंवा त्यांच्या संबंधाचा अनुराग हीं दोन्हांहि युक्त नव्हेत. ”

* हाच सिद्धांत भगवद्गीतेमध्ये खालील श्लोकांत आलेला आहे.

त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतप्तो निराश्रयः ॥

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥ ४-२२-

प्रकरण ५० वें.

महर्षि वसिष्ठ.

ब्रह्मदेवानें वसिष्ठाला आपल्या मनापासून उत्पन्न केलें व त्याला तत्त्व-
ज्ञानाचा उपदेश करून पूर्ण ज्ञानी बनविलें. नंतर ब्रह्मदेव वसिष्ठाला म्हणाले
की, “ परमशोधाचा तुझ्या ठिकाणी उदय झालेला असल्यामुळें तूं आतां
पृथ्वीवर संचार करीत रहा; व जंबुद्वीपामधील भरतखंडांत रहाणाऱ्या
लोकांवर अनुग्रह कर. भरतखंडांत जे लोक कर्माचे अधिकारी असतील
त्यांना कर्मकांडाचा उपदेश करून क्रमाक्रमानें ज्ञानाचाहि उपदेश कर व
जे बुद्धिमान विचारी आणि विरक्त असतील, अशा लोकांना आत्म-
स्वरूपाच्या आनंदाची प्राप्ति करून देणाऱ्या ज्ञानाचा उपदेश कर.” अशा
तऱ्हेची ही ब्रह्मदेवाची आज्ञा परिपालन करण्याकरितां वसिष्ठ या भरत-
खंडांत येऊन त्यांनीं अनेक अधिकारी लोकांना उपदेश केला आहे. मुमुक्षु
व्यवहार प्रकरण सर्ग १० मध्ये वसिष्ठांनीं असें सांगितलें आहे की, “ मला
या जगांत कोणत्याच तऱ्हेचें कर्तव्य नाहीं.” तरीहि जोंपर्यंत जगांतील
प्राणिमात्रांची परंपरा कायम आहे, तोंपर्यंत मी या भूतलावर अधिकारी
लोकांना आत्मज्ञानाचा उपदेश करीत राहीन. माझा सर्व अभिमान गलित
झाला असून चित्त शांत झालें आहे. अशी स्थिति असल्यामुळें लोकांच्या
दृष्टीला मी कर्म करीत आहे असें दिसलें, तरी वस्तुतः मी कांहींच करीत
नाहीं.* या वसिष्ठांच्या उक्तीवरून ‘ जीवन्मुक्त ज्ञानी पुरुष कसें वागतात ’
हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे.

वसिष्ठ त्रिकालज्ञानी होते.

मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण सर्ग ३ मध्ये वसिष्ठांनीं असें सांगितलें आहे

* अशासारखेंच भगवान् श्रीकृष्णांनीं गातेंत सांगितलें आहे.
न मे पार्थाऽस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ॥ ३-२२.
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित् करोति सः ॥ ४-२०.

की, 'सध्याचे महर्षि व्यास हे वृत्तीसावे आहेत असे ज्ञानदृष्टीने मला आठवत आहे. व्यास यापुढे आठ वेळां उत्पन्न होतील आणि भारत नांवाचा इतिहास पुनः पुनः रचतील व पुनः पुनः वेदाचे भाग करतील.' यावरून दशरथाच्या वेळीं कोणते तरी एक व्यास अस्तित्वांत होते असे दिसून येते.

वसिष्ठांनीं दाम, व्याल व कट या तीन दैत्यांचें भावी चरित्र अगोदरच सांगितलें आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, दाम, व्याल व कट यांची गोष्ट ११ वी). तसेंच अर्जुनाची भावी गोष्ट अगोदरच सांगितली आहे (या ग्रंथाचा भाग २ रा अर्जुनाची गोष्ट २९ वी)

वसिष्ठांचा उपदेश अनुभवप्रमाणावरच आधारलेला होता.

वसिष्ठांनीं रामाला केलेला सर्व उपदेश, सांगितलेल्या सर्व गोष्टी, सृष्टीची, ग्रहणांढाची वर्णने व त्यातील पृथ्वी ज्योतिष्कादिकांचें प्रमाण इत्यादि सर्व वर्णने प्रत्यक्ष स्वतः त्यांनीं अनुभवलेलीं होती, काव्यनिक किंवा अनुमानिक नव्हती असे वसिष्ठांनीं खालील श्लोकांत स्पष्ट सांगितलें आहे.

अस्मदादेर्जनस्यैतत्प्रत्यक्षं नानुमानिकम् ॥

शुद्धबोधशरीरेण नाधिभौतिकरूपिणा ॥ नि. उ. १२८-१.

'आमच्यासारख्या ज्ञानयोग्यांनीं त्यांना ज्ञानाच्या सामर्थ्याने प्राप्त झालेल्या शुद्ध बोधरूप अतिवाहिक शरीरानें हें ज्योतिष्कादिकांचें प्रमाण प्रत्यक्ष जाणलें आहे. अनुमानानें किंवा आधिभौतिक स्थूल शरीरानें (चर्मचक्षूनें) जाणलेलें नाही."

आत्मज्ञानाचा उपदेश करित असतां वसिष्ठांनीं जे सिद्धांत मांडले आहेत, त्या वेळीं देखील वसिष्ठ असे सांगतात की, 'आम्हीं त्याचा अनुभव घेऊनच सांगत आहों:—

एषोऽर्थः संभवत्येव तेनेदं कथयाम्यहम् ॥

स्यानुभूतं वयं याला नासमंजसत्वादिनः ॥ नि. उ. ३२-२५-

"मी हें असे सांगत आहे, तें सर्वथा संभवनीय आहे आणि म्हणूनच

मी आग्रहानें सर्वांना सांगत आहे. आम्ही त्याचा अनुभव घेतलेला आहे. व्यर्थ काही तरी बोलत नाही.”

याशिवाय उपशम प्र. ८८ मध्ये वीतहव्याची गोष्ट सांगितल्यानंतर वसिष्ठानीं असे सांगितले की, “मी हें जें तुला वर्णन करून सांगितलें, आतां जें सांगत आहे व या पुढेहि जें सांगेन तें सर्व

त्रिकालदर्शिना नित्यं चिरं च किल जीयता ॥

विचारितं च दृष्टं च मया तदखिलं स्वयम् ॥ ५-८८-१०.

“त्रिकालदर्शी व चिरकाल जिवंत राहाणाऱ्या मी स्वतः पाहिलें आहे, त्यांचा विचार केला आहे व अनुभवहि घेतला आहे.”

साराश, वसिष्ठानीं केलेला सर्व ज्ञानोपदेश स्वतः त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊनच केलेला आहे. * म्हणून उपदेश करीत असतां मांडलेल्या तात्त्विक सिद्धांताच्या परिपोषणाकरिता वसिष्ठानीं श्रुतिस्मृति प्रमाणांचे आभार दिले नसून केवळ स्वतःच्या बुद्धीनें विचार करून प्रत्यक्ष प्रमाणानें जें अनुभविलें तेंच त्यांनीं सांगितलें आहे. वसिष्ठाचें प्रत्यक्ष प्रमाण म्हणजेच ‘आत्म प्रत्यक्ष’ ‘किंवा,’ ‘आत्मानुभव’ होय. या आत्मप्रत्यक्षाचें तुलासेवार वर्णन ‘आत्मज्ञानाच्या दावर्तीत स्वीकारलेली प्रत्यक्षादि प्रमाणें’ या नांवाचा ५ व्या प्रकरणांत केलेलें आहे.

वसिष्ठाचें इतर वाद्यांचिपर्यो मत.

निर्वाण-प्रकरण-उत्तरार्ध सर्ग ९७ मध्ये वसिष्ठानीं निरनिराळ्या वाद्यांचे सिद्धान्त सांगितल्यावर ते असें म्हणतात की, “सर्व वादी आपापल्या अनुभवानें सिद्ध झालेल्या सिद्धान्ताचेंच प्रतिपादन करीत असल्यामुळें त्यांतील प्रत्येकाचें म्हणणें त्याच्या त्याच्या दृष्टीनें खरेंच आहे. म्हणून जो ज्या आपल्या निश्चयामध्ये असतो, त्याला त्या निश्चयाचें फळ अवश्य प्राप्त होतें. पण जर तो अविश्वासानें त्याच्या निश्चयापासून न दळेल, तरच त्याला

* श्रीसमर्थ रामदासस्वामींनीं हि अशाच तऱ्हेचा उल्लेख दासबोधांत केला आहे : हें प्रचीतीचें बोलिलें । आधी केलें । मग सांगितलें ॥ ११-१०-२४

त्याचें फळ मिळणें शक्य आहे, एरवीं नव्हे. अर्थात् जोंपर्यंत आत्मज्ञान झालें नाहीं तोंवरच त्या वाद्यांचे सिद्धांत सत्य आहेत असें मनुष्याला वाटतें. त्यामुळें या निरनिराळ्या वाद्यांचे सिद्धांत आपण स्वीकारावेत असा त्याला मोह होतो. पण आत्मज्ञान झालें म्हणजे एक आत्माच सत्य ठरून बाकी सर्व मिथ्या ठरतें. यास्तव अविचारानें वाटेल त्याचा सिद्धांत स्वीकारूं नये. म्हणून

विचार्य पंडितैःसार्धं श्रेष्ठवस्तुनि धीमता ॥

सरूढो निश्चयो ग्राह्यो नेतरत्र यथा तथा ॥ नि. उ. ९७-९९

“पंडितांबरोबर श्रेष्ठ वस्तूविषयी चांगला विचार करून बुद्धिमान् पुरुषानें विचारानें रुढ झालेलाच निश्चय स्थिर करावा व बाकीचे सर्व वाद्यांचे सिद्धांत सोडून द्यावे.” असा मोठा मार्मिक उपदेश केला आहे.

ह्या मोक्षशास्त्राचें जें रहस्य निश्चित केलेलें आहे तें अशाच पद्धतीनें तयार केलेलें आहे असें बसिष्ठांनीं सांगितलें आहे.

विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्गाहितं मिथः

सत्यंक्तवासनान्मौनाद्वते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ ४-५७-२८

“सर्व शास्त्राचें अवलोकन करून आणि सर्व ब्रह्मनिष्ठोंचा अभिप्राय घेउन आम्हीं हें मोक्षशास्त्राचें रहस्य निश्चित केलेलें आहे. तें असें कीं, अखिल वासनांचा त्याग करून जोंपर्यंत मनुष्यानें मुनिवृत्ति धारण केली नाहीं तोंपर्यंत तो कृतकृत्य होण्याची शोष्टसुद्धां शोलावयास नको.”

साधुसमागम य सच्छास्त्र.

या दोन साधनांवर बसिष्ठांचा फार जोर आहे. आत्मज्ञानाचा बोध होऊन तें ज्ञान सिद्ध होण्याकरितां जे उपाय सांगितले आहेत त्यापैकी एक साधुसमागम व दुसरा सच्छास्त्राचा अभ्यास होय. म्हणूनच यांचें नित्य सेवन करावें असें बसिष्ठांचें सांगणें आहे.

अनंतं समतानंदं परमार्थ-विदुर्वुधाः ॥

स येभ्यः प्राप्यते नित्यं ते सेव्या शास्त्रसाधवः ॥ २-६ ३४

“समत्वापासून होणाऱ्या शाश्वत आनंदाला ज्ञाते लोक परमार्थ असें

म्हणतात. या परमार्थाची प्राप्ति शास्त्र व सत्पुरुष यांच्या योगाने होते, म्हणून निरंतर त्यांची सेवा करावी. ” रामाने विचारलें कीं, मला मोक्ष केव्हा मिलेल ? या प्रश्नाचे उत्तर वसिष्ठांनीं असें दिलें आहे कीं,

साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ॥

तदिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ३-८-६.

“ सत्पुरुष आणि सच्छास्त्र यांची काय धरशील तर कांहीं महिन्यांत नव्हे, तर कांहीं दिवसांतच तूं परमपदाप्रव (मोक्षाप्रत) जाऊन पोहोचशील. ” सत्पुरुषाच्या संगतीचा परिणाम केवढा आहे हें सांगण्याकरितां वसिष्ठांनीं आपण मंकी नावाच्या प्राक्षणांला भेटल्याबरोबर त्याच्या मनोवृत्ती एकदम कशा बदलल्या हें मंकी प्राक्षणाच्या गोष्टीत सांगितलें आहे. (या ग्रंथाचा भाग २ रा, गोष्ट ४२ वी). अशाच तऱ्हेचे वर्णन श्रीमद्भागवतातहि आलेलें आहे. यावरून सत्समागमाची योग्यता किती मोठी आहे, हें दिसून येतें. सत्संगाचे वर्णन ‘ मोक्षाचे चार द्वारपाल ’ या नावाच्या मागील १४ व्या प्रकरणांत आलेलें आहे.

अशा तऱ्हेनें थोडक्यांत महर्षि वसिष्ठांची भूमिका या प्रकरणांत दाखविली आहे.

* संसारेऽस्मिन्क्षणाद्यपि सत्संगः शेषाधिर्गुणाम् ॥ भा. ११-२-३०

“ ह्या संसारामध्ये मनुष्याला जर क्षणभर सत्संग प्राप्त झाला, तर त्यास केवळ निधिच सापडला असें मानणें इष्ट होय. ”

प्रकरण ५१ वे.

उपदेश समाप्त झाल्यावर वसिष्ठांचा सत्कारसमारंभ.

महर्षि वसिष्ठमुनींनी रामाला केलेला उपदेश संपल्यावर विश्वामित्रादिकांनी वसिष्ठांची मोठी प्रशंसा केली. सिद्धांच्या साधुवादाबरोबरच देवांचे दुंदुभि वाजू लागले. आकाशातून देवांनी पुष्पवृष्टि केली, तेव्हा सर्व लोक अंतरिक्षाकडे पाहू लागले. सिद्धांनी सांगितलें की, “कल्पाच्या आरंभापासून आतांपर्यंत आम्हीं हजारों मोक्षोपाय ऐकले, पण अशा तऱ्हेचे मात्र आमच्या कानांना आजच प्रथम ऐकायला मिळाले. ह्या वसिष्ठ मुनीने दृष्टांत, हेतु व युक्ति ह्यांच्या योगाने रामाला जसा बोध केला, तसा साक्षात् अर्धतीला केला असेल का नाही ? याची शंकाच आहे.” दशरथ राजाने उत्तम प्रकारे भाक्तियुक्त अंतःकरणाने वसिष्ठांची पूजा केली व हात जोडून तो म्हणालाः—

दशरथः—हे प्रभो ! मी माझे अवश्य कर्तव्य असें हें गुरुपूजन सफल करण्यासाठी मी आपल्या पत्नीसह हें शरीर, हें माझे राज्य व सर्व वैभव आपल्या चरणीं अर्पण करून आपलें पूजन करितों. हे मुने ! आपण परम-पुरुषार्थरूप मोक्षाची प्राप्ति करून देणारे ज्ञान देऊन आम्हावर, जे अनंत उपकार केले आहेत, त्यापुढें या राज्याची काय किंमत आहे ! हें सर्व आतां आपलें झालें आहे.

वसिष्ठः—हे राजन् !

प्रणाममात्रसंतुष्टा ब्राह्मणा भूपते वयम् ॥ नि. उ. २००-२५.

आम्हीं ब्राह्मण* केवळ प्रणामानेच संतुष्ट होणारे आहोत व तो तर तू केलाच आहेस. राज्याचें रक्षण कसे करावें तें तूंच जणतोस व तें तुलाच शोभतें; यास्तव तें तुझे तुलाच अर्पण दे. अरे बाबा !

* ब्राह्मण म्हणजे त्यांच्यांनी भगवान् वसिष्ठांचें हें वचन अवश्य लक्षांत घेण्याजोगें आहे.

ब्राह्मणाः क महीभृतः ॥ नि. उ. २००-३६.

ब्राह्मण कधी राजे झाले आहांत कां ?
असे वसिष्ठांचे बोलणे ऐकल्यावर ' केवळ प्रणामच व्याख्यापाशीं सर्वो-
त्कृष्ट वस्तु आहे, असा हा राम आपल्या चरणावर मस्तक ठेवीत आहे,'
असे बोलून रामाने आपले मस्तक वसिष्ठांच्या पायावर ठेवले. त्यानंतर
लक्ष्मण, शत्रुघ्न वगैरे सर्व लोकांनी वसिष्ठ मुनींना प्रणाम केले. त्यानंतर
सर्वांनी वसिष्ठांच्या अंगावर इतकी पुष्पवृष्टि केली की, वसिष्ठ त्या फुला-
मध्ये झाकून गेले. थोडा वेळाने ही पुष्पवृष्टि थांत झाली असा वसिष्ठांनी
आपल्या दोन्ही हातांनी पुष्पांचा ढीग दूर केला व शुभ्र अभ्रांतून चंद्र
जसा दिसावा त्याप्रमाणे त्यांनी आपले मुख सर्वांना दाखविले व सर्वत्र
शांतता प्रस्थापित झाली आहे, असे पाहून वसिष्ठांनी सर्वांना मोठ्या
विनयाने बोलण्याला सुरुवात केली.

वसिष्ठः—हे विश्वामित्र मुने ! हे वामदेवा ! हे अत्रे ! हे नारदमुने !
इतर मुनी हो ! तुम्ही सर्व अतिशय मान्य, पूज्य, व तत्त्वज्ञानी असूनहि
हे माझे बोलणे ऐकलेत ! यांत मी जे काही सांगितले नसेल किंवा जे
अर्थशून्य असेल किंवा निरर्थक असेल, ते मजवर अनुग्रह करून आपण
आतां सांगा. (ही वसिष्ठांची विनयोक्ति लोकांना शिक्षण देण्याकरितां
आहे.)

विश्वामित्रादिमुनीः—हे ब्रह्मन् ! हा आपला विनय आहे. आपले
भाषण सद्योप असेल, हे स्वप्नांत देखील कुणाला वाटणार नाही. सर्व
जीवांना महाबोध करून देणाऱ्या तुज मुनिनायकास—नित्य गुरुस-आम्हीं
सर्व प्रणाम करितों.

वसिष्ठः—या रामचंद्रा ! तूं आतां पूर्ण ज्ञानी जीवनमुक्त झाला
आहेस. तूं या मुनिश्रेष्ठ विश्वामित्रांच्या इच्छेप्रमाणे त्यांच्या यज्ञांत विघ्न
करणाऱ्यांचे निवारण करून ह्या परंपरागत प्रातः झालेल्या राज्यलक्ष्मीचा
उपभोग घेत आनंदाने रहा. आतां तुला कांही सागावयाचे नाही.
असे वसिष्ठ बोलून यात्रत आहेत, तोंच देवांचे तुंदुभी वाजू लागले व
देवांनी आकाशातून त्या दशरथ राजाच्या समेवर पुष्पवृष्टि केली. त्या

समंत वसिष्ठ सर्वांत उच्चस्थानीं बसले होते. त्यांच्या एका बाजूला दशरथ राजा, रामलक्ष्मणादि राजपुत्र बसले होते, दुसऱ्या बाजूला विश्वामित्रादि सर्व मुनी, त्यांच्या पलीकडे मंत्री, सामंत राजे व इतर प्रसिद्ध नागरिकजन अशा क्रमाने सर्व सभासद बसले होते. त्यांनीं ती दिव्य पुष्पं घेऊन वसिष्ठांच्या चरणीं वाहिलीं, व वंदन केलें.

श्रीराम म्हणाले:—गुरुमहाराज ! माझा मोह नष्ट झाला, मी आपल्या प्रसादानें ब्रह्मरूप झालों. मी आतां आपल्या उपदेशाप्रमाणें वागेन.

विश्वामित्र:—अहाहा ! केवढी आनंदाची गोष्ट आहे. आम्हीं या वसिष्ठ मुनींच्या मुखानें ज्ञान ऐकलें व त्यामुलें सहस्र गंगास्नानें केल्याप्रमाणें अतिशय आल्हादयुक्त पवित्र होऊन राहिलों आहों.

नारद:—हे मुने ! खरोखर हृदयांतील व बाहेरील अज्ञानाधिकार घालविणारे आपण परम भास्कर आहां, असें आमच्या निदर्शनाला आणून दिलेत !

वसिष्ठ:—हे राजन् ! ह्या मोक्षोपाय संहितेची ध्वनसमाप्ति झाल्यावर एकाद्या दरिद्री माणसानेहि यथाशक्ति ब्राह्मणपूजन करावें असें आहे. मग तुझ्यासारख्या सार्वभौम राजानें तर तें अवश्य केलें पाहिजे.

असें वसिष्ठांचें भाषण ऐकून दशरथ राजानें आपल्या दूतांकडून मथुरा, सौराष्ट्र, गौड, इत्यादि देशांतून वेदशास्त्रपारंगत असे दहा हजार ब्राह्मण बोलावून आणून त्यांचें यथाविधि पूजन केलें व दहा सहस्र भोजनें घातलीं. इतर गोरगरीबांनाहि अन्नवस्त्रादि देऊन सर्वांना राजानें संतुष्ट केलें, असा हा महोत्सव अयोध्या नगरींत सात दिवस उत्तम तऱ्हेनें साजरा झाला.

अशा या मोक्षोपायसंहितेची समाप्ति झाल्यावर चात्मीकि ऋषींनीं ब्रह्मभावानें अवशिष्ट राहिलेल्या सन्निधानंद अशा आत्मस्वरूपाला नमस्कार करून वसिष्ठांचें पुढील श्लोकांत वर्णन करून त्यांना वंदन केलें आहे:—

वासिष्ठांचा सत्कारसमारंभ

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम् ।
द्वंद्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमभ्यादिलक्ष्यम् ॥

एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम् ।
भावातीतं त्रिगुणरहितं श्रीवासिष्ठं नताः स्मः ॥ नि. उ. २४२-२६

(हाच श्लोक गुरुगीतेंत 'श्रीवासिष्ठं नताः स्मः' या शब्दाऐवजी 'सद्गुरुं तं नमामि' असा पाठ बदलून घेतलेला आढळतो.)

“साक्षात् ब्रह्मानंद, परमसुख देणारे, केवल ज्ञानाची जणु मूर्तिच, सुख-
दुःखादि द्वंद्वाभ्या पलीकडे पोहोंचलेले, आकाशासारखे निलेंप, तत्त्वमभ्यादि
महावाक्याभ्या विचारांनंच ज्यांचें स्वरूप लक्षांत येतें असे, एकरूप, नित्य,
निर्मल, स्थिर, सर्वबुद्धिवृत्तींचे साक्षी, सर्व अस्तित्वांत असणाऱ्या पदार्थाभ्या
पलीकडे असणारे (म्हणजे त्या सर्वांचा अत्यंत अभाव आहे असे समजून
त्यांचा निरास झाल्यावरच प्रकट होणारे) व सत्त्व, रज व तम या
प्रकृतीभ्या गुणाभ्या पलीकडे जाऊन पोहोंचलेले, अशा श्री महर्षि
वासिष्ठाना आम्हीं नमस्कार करितों. ”

‘ॐ तत् सत् ब्रह्मार्पणमस्तु’

शुद्धि पत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
६	२२	नारायणांकित	नारायणांकित,
९	१	अस	असें
१५	२	कंरात	करीत
१७	२	वसिष्ठाना	वसिष्ठानां
१७	२५	मांड्युक्य	मांडुक्य
३१	१८	साम्यानें	सहाय्यानें
४५	१९	शानान्निदुःख	शानान्निदुःख
७६	१९	यथाशास्त्र	यथाशास्त्रं
७९	२५	हालचलो	हालचाल
७९	२६	ता	तो
११०	८	स्वरूपचि	स्वरूपाची
११२	८	चानुभूवते	चानुभूयते
११६	९	जसे	जसा
१२१	१७	असल	असेल
१२३	८	जावाभ्या	जीवाभ्या
१३३	६	गज	जग
१३७	२६	री	ली
१४८	१	मुपुन्ना	मुपुम्ना
१५२	२०	पाणापानाचे	प्राणापानांचें
१५९	२०	सर्द	सर्व
१६३	२५	घेण्याचा	घेण्याकरिता
१७७	५	काय	कार्य
१८५	८	येवक	यथेक
१९६	९	वासनः—	वासनाः—
२०१	२० (टीप)	मांड्युक्य	मांडुक्य

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध,
२१८	४	ब्रह्मणः	ब्राह्मणः
२१८	२१	राघवं	राघव
२१८	२४ (टीप)	पुरुषानिशलोमात्के	पुरुषात्केशलोमानि
२३७	१९	इंद्रोय	इंद्रिय
३००	१२	कर्तृत्व	कर्तृत्व
३०४	१९	ज्ञानबंधु	ज्ञानबंधु
३०५	९	शुभज्ञानबंधुत्व	शुभज्ञानबंधुत्व
३०८	२२	निदुर्बुधा,	विदुर्बुधाः
३११	२	मनोविनिग्राह	मनोविनिग्रह
३१५	१०	अस्पातरमणीय	आपातरमणीय
३१७	१४	वासया	वासनाया
३१९	१४	चिरमुद्राहितं	चिरमुद्राहितं
३३०	२३	२३१	३३१
३३२	२३	तावाद्ध	तावाद्धि
३३३	२२	दुःख	दुःखे
३३३	१ (टीप)	कोपपद्यते	नोपपद्यते
३३७	१३	आस्त	आस्ते
३३९	५	जीवनमुक्त	जीवन्मुक्त
३३९	१८	जीवनमुक्त	जीवन्मुक्त
३४०	१७	जीवनन्मुक्ताला	जीवन्मुक्ताला
३४५	५	मुपत्प	मुपुत्त
३४५	७	जीवनमुक्ति	जीवन्मुक्ति
३४५	९	जीवनन्मुक्त	जीवन्मुक्त
३७५	२ (टीप)	जीवनमुक्त	जीवन्मुक्त
३८७	११	बोलती चालती	बोलती चालती
		अंतःकरणांत	अंतःकरणांत

महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान,
सुरस गोष्टी व सुभाषितें.

★

भाग दुसरा.
योगवासिष्ठांतील सुरस गोष्टी.

प्रस्तावना.

महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणीत योगवासिष्ठांत एकंदर लहान मोठ्या मिलून ५१ सुरस व रसाळ गोष्टी सांगितल्या आहेत. त्यांतील कांहीं गोष्टी (उदाहरणार्थः—लीलेची गोष्ट, चूडालेची गोष्ट, पाषाणाची गोष्ट व विपश्चित् राजाची गोष्ट) फारच विस्तृत असल्यामुळे वाचकांना त्या वाचीत असता त्यांतील मागचा पुढचा संदर्भ ध्यानांत ठेवता येत नाही; कारण, ह्या गोष्टींतून कादंबरीसारख्या काव्यमय वर्णने व कांहीं कांहीं ठिकाणी अध्यात्मशास्त्रातील सिद्धांत समजावून देण्याकरिता आलेली पुष्कळशीं विवरणे वाचकांना कंटाळवार्णी वाटतात; म्हणून हा सर्व वर्णनात्मक भाग काढून टाकून व त्यांतील विस्तार शक्य तितका कमी करून अगदी सोप्या भाषेत त्यांतील सांख्यिक सिद्धांतांना घळा न लावता सारांशरूपाने या सर्व गोष्टी या ग्रंथांत ग्रथित केल्या आहेत. प्रत्येक गोष्टीच्या आरंभी योगवासिष्ठांतील त्या गोष्टीचे स्वरूप दाखविणारा एक संस्कृत श्लोक त्याच्या अर्थासह देण्यांत आला आहे व त्या गोष्टीच्या शेवटी अध्यात्मशास्त्राचे कोणते तत्त्व विशद केले आहे, तें तात्पर्याच्या रूपाने दर्शविले आहे. बाळ्मीकींनी मूल योगवासिष्ठांत या सर्व गोष्टी कादंबरीसारख्या रसाळ व चटकदार काव्यमय भाषेत लिहिलेल्या असल्यामुळे वाचकांना फारच रम्य वाटतात, तितक्याच स्वारस्याने या सर्व गोष्टी या ग्रंथांत लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या सर्व गोष्टीपैकी कांहीं काल्पनिक व कांहीं सत्यकथा आहेत. त्यापैकी (२) आकाशज ब्राह्मण, (७) चित्त, (८) तीन राजपुत्र, (१४) खोत्तराजा, (२७) यित्त्वफळ, (२८) महाशिला, (३३) किराट, (३४) चूडालेच्या गोष्टींत आलेल्या चिंतामणि व हत्ती या दोन गोष्टी, (३६) मिथ्या पुरुष, (४७) शिला व (४८) ब्रह्मांड, या गोष्टी सत्यकथा नसून महर्षि वसिष्ठांनी तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत समजावून देण्याकरिता कल्पिलेल्या आहेत. बाळ्मीच्या गोष्टी सत्यकथा आहेत असे म्हणण्यास हरकत नाही. कांहीं कांहीं गोष्टींत तर वसिष्ठांनी ' आपला ह्यामध्य संबंध आलेला आहे ' असे सांगितले आहे. उदाहरणार्थः—

(१) लवण राजाची गोष्ट ९ वी, पृष्ठ ७३ मध्ये वसिष्ठांनीं असें सांगितलें आहे कीं ' ही गोष्ट मी प्रत्यक्ष पाहिल्यामुळें तिच्याविषयी मला मुळींच संशय वाटत नाहीं, कारण त्या वेळीं मी लवण राजाच्या समेत हजर होतो. '

(२) इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट ५ वी, ही गोष्ट प्रत्यक्ष ब्रह्म-देवांनीं वसिष्ठांना सांगितली आहे (उत्पत्ति प्रकरण सर्ग ८५).

(३) दाशरूची गोष्ट १३ वी. यांत सांगितलेली खोत्सराची गोष्ट १४ वी पृष्ठ १०२ मध्ये वसिष्ठांनीं सांगितलें आहे कीं ' दाशरूच्या पुत्राला अनेक रम्य कथा सांगून परमात्मज्ञानाचा चांगला बोध करून दिला. '

(४) भुशुंडाची गोष्ट २५ वी. पृष्ठ १७५-१८२ मध्ये भुशुंडांनीं आपली सर्व हकीगत वसिष्ठांना निवेदन केली आहे.

(५) शिवपूजेची गोष्ट २६ वी. पृष्ठ १८३-१८७ मध्ये प्रत्यक्ष श्रीशंकरांनीं वसिष्ठांना ' खरा देव कोणता व त्याची पूजा कोणती ' याचा उपदेश केलेला आहे.

(६) विद्याधराची गोष्ट ४० वी. पृष्ठ २४६-२४८. ही गोष्ट भुशुंडांनीं वसिष्ठांना सांगितली आहे.

(७) मंकी ब्राह्मणाची गोष्ट ४२ वी. पृष्ठ २५२ व २५३ मध्ये वसिष्ठांनीं मंकी नांवाच्या ब्राह्मणास स्वतः उपदेश केला आहे.

(८) पावाणाची गोष्ट ४३ वी. पृष्ठ २६१-२६४ मध्ये वसिष्ठांनीं स्वतः जगाचा महाप्रलय व त्यावेळीं झालेला रुद्राचा भयानक अवतार पाहिल्याचें वर्णन केलेलें आहे.

अध्यात्मशास्त्राचा एक एक सिद्धांत समजावून देण्याकरितां वसिष्ठांनीं एक एकच गोष्ट सांगितली नवून अनेक गोष्टी सांगितल्या आहेत. उदाहरणार्थः—

(१) मृतात्म्याच्या मनामध्येच पुढील जन्मांतील जग अनुभवास येतें व त्या मृतात्म्याला बाहेर कोठें जावें लागत नाहीं, हें तत्त्व सांगण्याकरितां दोन गोष्टी सांगितल्या आहेत. एक छीलेची गोष्ट ३ री व दुसरी तापसाची गोष्ट ५० वी.

(२) इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांच्या गोष्टींमध्ये त्या मुलांची शरीरें नष्ट झालीं, तरी त्यांच्या मनानें ' मी ब्रह्मदेव आहे ' अशा तऱ्हेची दृढ भावना केल्यामुळे ते सर्वजण ब्रह्मदेव बनले. (गोष्ट ५ वी).

लवण राजा एका गारुड्याच्या जादूमुळे केवळ मनानेंच चांडाल कन्येशीं रत झाला. (गोष्ट ९ वी).

शुक्र सतत केलेल्या स्वर्गभोगाच्या चिंतनामुळे मनानेंच स्वर्गाय अप्सरे-बरोबर स्वर्गामध्ये गेला व पुढें त्यानें अनेक जन्मांचा अनुभव घेतला. (गोष्ट १० वी).

यावरून मनामध्ये ज्या ज्या विषयांचें एकसारखें चिंतन करावें, ते ते विषय मनामध्ये प्रत्यक्ष अनुभवास येतात. सारांश, बाहेरील संसार मना-मध्येच विस्तारला जातो व त्याचा अनुभव बाहेरच्या सारखाच आंत प्रत्यक्ष येत असतो, हाच सिद्धांत यावरील तिन्ही गोष्टींत स्पष्ट करण्यांत आला आहे.

(३) घसरेणूच्या (कवडाशांतील उडणारे रजःकण) उदरामध्येहि त्रैलोक्य निर्माण करितां येतें, हें दाखविण्याकरितां इंद्राची गोष्ट ४१ वी सांगितली आहे.

(४) इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट दोनदां आली आहे, एक उत्पत्ति प्रकरणांत (गोष्ट ५ वी) व दुसरी निर्वाण प्रकरण-उत्तरार्धांत (गोष्ट ४९ वी). ही एकच गोष्ट दोनदां सांगण्याचें कारण असें आहे कीं, पहिल्या गोष्टींत हें जगत् मनोमात्र म्हणजे खोटें आहे असें दर्शविलें आहे व दुसऱ्या गोष्टींत हें जगत् चिन्मात्र म्हणजे खरें आहे असें दाखविलें आहे.

(५) आत्मज्ञानाचे तीन मार्ग आहेतः—(१) स्वतःचा आत्म-विचाररूप प्रयत्न, (२) सद्गुरूच्या उपदेशाप्रमाणें केलेला आत्मविचार व (३) ईश्वराच्या प्रसादानें मुचलेला आत्मविचार. ह्या तीन मार्गांचें स्वरूप विपद करण्याकरितां (१) जनकाची गोष्ट १६ वी, (२) यलीची गोष्ट १८ वी व (३) ग्रन्हादाची गोष्ट १९ वी, अशा तीन गोष्टी उपशम प्रकरणांत सांगितल्या आहेत.

(६) सर्वत्यागाचें खरें स्वरूप समजावून देण्याकरितां (१) भगीरथाची गोष्ट ३२ वी, (२) चूडालेची गोष्ट ३४ वी व (३) कचाची गोष्ट ३५ वी, अशा तीन गोष्टी सांगितल्या आहेत.

(७) ह्या दृश्यजरूपी अविद्या भ्रांतीचा अंत कोठें होतो, ह्याचा शोध करण्याकरितां दीर्घ काल प्रयत्न केला तरी तिचा अंत लागत नाही, हें तत्त्व सिद्ध करण्याकरितां (१) विपश्चित् राजाची गोष्ट ४४ वी, (२) बटधाना राजपुत्रांची गोष्ट ४५ वी व शवाची गोष्ट ४६ वी, अशा तीन गोष्टी सांगितल्या आहेत. ही दृश्यरूप अविद्या मुळींच नाही अशा निश्चयानेंच तिचा अंत होत असतो, असें शेवटीं सिद्ध केलें आहे.

भावी गोष्टी.

(१) दाम, ब्याल व कट या तीन दैत्यांची गोष्ट ११ वी. ह्यांतील तीन दैत्यांचें भावी चरित्र वसिष्ठांनीं अगोदरच सांगितलें आहे.

(२) अर्जुनाची गोष्ट २९ वी. ही भविष्यकालांत घडणारी गोष्ट वसिष्ठांनीं भूतकालांत घडल्याप्रमाणेंच सांगितली आहे.

यावरून वसिष्ठ त्रिकालज्ञानी होते असें दिसून येतें. ह्या सर्व गोष्टींपैकीं शुकाची गोष्ट १ छी व बटधाना राजपुत्रांची गोष्ट ४५ वी ह्या गोष्टी विश्वामित्र मुनीनं व तापसाची गोष्ट ५० वी श्रीराम, चंद्रानें सांगितल्या आहेत. बाकीच्या सर्व गोष्टी वसिष्ठांनीं सांगितल्या आहेत. अशा तऱ्हेच्या मोठ्या गमतीदार व आश्चर्यकारक गोष्टी वाचतांना

किंवा ऐकतांना भगवद्गीतेंत वर्णन केल्याप्रमाणें

‘आश्चर्यवत्पश्यति कथिदेनमाश्चर्यवद्ब्रूवति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः श्रुणोति.....॥ २-२९

वक्ता व श्रोता अतिशय आश्चर्यचकित होऊन जातात, इतकें सांगितलें म्हणजे सर्व गोष्टींचें स्वरूप सहज लक्षांत येईल. असो, मूळ योगवासिष्ठांत अशा तऱ्हेच्या एकंदर ५१ गोष्टी अध्यात्मशास्त्रांतोळ कोणतें ना कोणतें तरी तत्त्व समजावून देण्याकरितां सांगितलेल्या आहेत. ह्या सर्व गोष्टी ह्या भागांत अगदीं सोप्या भाषेंत दिलेल्या आहेत.

—प्रज्ञाथ भास्कर पावगीशास्त्री.

अनुक्रमणिका.

गोष्ट.

पृष्ठे.

मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण.

१ शुक्राची गोष्ट.	१-५.
-------------------	-----	------	------

उत्पत्ति प्रकरण.

२ आकाशज ब्राह्मणाची गोष्ट.	६-८
३ लीलेची गोष्ट (अथवा मंडपाख्यान).	९-३२
४ कर्कटी राक्षसीची गोष्ट.	३२-५९
५ इंद्र ब्राह्मणाच्या मुळांची गोष्ट.	४९-५२
६ इंद्र व अहल्या याची गोष्ट.	५२-५७
७ चिताची किंवा मनाची गोष्ट.	५८-६२
८ तीन राजपुत्रांची गोष्ट.	६२-६५
९ लवण राजाची गोष्ट.	६५-७६

स्थिति प्रकरण.

१० शुक्राचार्याची गोष्ट.	७७-८६
११ दाम, ब्याल व कट या तीन दैत्यांची गोष्ट.	८६-९०
१२ भीम, भास व रट या तीन दैत्यांची गोष्ट.	९१-९२
१३ दानूराची गोष्ट.	९२-९७

गोष्ट.

पृष्ठें.

१४ खोत्थराजाची गोष्ट. (दाक्षरार्ने सांगितलेली)

१७-१०२

१५ कचाची गोष्ट. (कचगाया)

१०२-१०३

उपशम प्रकरण.

१६ जनकराजाची गोष्ट.

१०४-११७.

(१) सिद्धगीता.

१०५-१०९

(२) अजपागायत्री मंत्राचे स्वरूप व संकल्प.

१०७-१०८

१७ पुण्य व पावन यांची गोष्ट.

११७-१२०

१८ बलीची गोष्ट.

१२१-१३०

१९ प्रन्हादाची गोष्ट. (हिरण्यकशिपूच्या वचनंतर)

१३०-१४१

२० गाधि ब्राह्मणाची गोष्ट.

१४१-१५०

२१ उदालक मुनीची गोष्ट.

१५०-१६०

२२ सुरधूची गोष्ट.

१६१-१६७

२३ भास आणि विलास यांची गोष्ट.

१६७-१६९

२४ वातद्वयाची गोष्ट.

१६९-१७४

निर्वाण प्रकरण-पूर्वार्ध.

२५ भुशुंडाची गोष्ट.

१७५-१८२

२६ शिवपूजेची गोष्ट.

१८३-१८७

२७ त्रिल्व फळाची गोष्ट.

१८७-१८८

२८ महाशिलेची गोष्ट.

१८८-१८९

२९ अर्जुनाची गोष्ट. (मावी भगवद्गीता).

१८९-१९४

३० जीवटाची गोष्ट.

१९४-१९७

३१ वेताळाची गोष्ट.

१९७-२००

३२ भगीरथाची गोष्ट.

२००-२०५

गोष्ट.

पृष्ठे.

३३ किराटाची गोष्ट.	२०५-२०६
३४ चूडालेची गोष्ट. (अथवा शिखिध्वज राजाचें आख्यान)			२०६-२२७
(१) चिंतामणीची गोष्ट.		२१८-२१९	
(२) हत्तीची गोष्ट.		२१९-२२०	
३५ कचाची गोष्ट.	२३८-२४०
३६ मित्या पुरुषाची गोष्ट.	२४०-२४१
३७ भुंगीशाची गोष्ट.	२४२-२४३
३८ इक्ष्वाकूची गोष्ट.	२४३-२४४
३९ व्याध व मुनि यांची गोष्ट....	२४४-२४५

निर्वाण प्रकरण-उत्तरार्ध.

४० विद्याधराची गोष्ट.	२४६-२४८
४१ इंद्राची गोष्ट.	२४८-२५१
४२ मंकी ब्राह्मणाची गोष्ट.	२५२-२५३
४३ पापाणाची गोष्ट.	२५४-२६७
४४ विपश्चित् राजाची गोष्ट.	२६७-२७४
४५ वटघाना राजपुत्राची गोष्ट.		२७५
४६ शवाची गोष्ट.	२७६-२८०
४७ शिलेची गोष्ट.	२८०-२८३
४८ ब्रह्मांडाची गोष्ट.	२८३-२८४
४९ हंतु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट. (दुसरी)	२८४-२८६
५० तापासाची गोष्ट.	२८६-२९३
५१ कावढी ब्राह्मणाच्यांची गोष्ट.		...	२९३-२९५

योगवासिष्ठांतील सुरस गाष्टी.

मुमुक्षु व्यवहार प्रकरण.

(१) शुकाची गोष्ट.

अविद्योपशमस्त्वेपजातोऽपि भवतामिह ॥
अभ्यासेन विना साधो न सिद्धिमुपगच्छति ॥

नि. उ. १०३-१५.

भावार्थ—अवियेचा उपशम म्हणजेच आत्मज्ञान जरी झाले तरी ते अभ्यासावांचून सिद्धीला प्राप्त होत नाही.

व्यास महर्षींना एक महाबुद्धिवान् आणि सर्व शास्त्रांत निपुण असा शुक नांवाचा मुलगा होता. तो इतका पवित्र होता की, त्याला पहातांच हा प्रत्यक्ष यज्ञच आहे की काय असा भास होई. सुसारांतील दोषासंबंधाने विचार करितां करितां त्याच्या अंतःकरणांत विवेकाचा उदय झाला. त्या विवेकाच्या योगाने त्या महात्म्या शुकाने स्वतःच दृढचिंतन केले व त्या योगी त्याला परमार्थतः सत्य अशा आत्मस्वरूपाचा अनुभव आला. परंतु हीच ती आत्मवस्तु आहे, असें न जाणल्यामुळे त्याच्या मनाला विभ्रांति म्हणून

मिलेना. चित्ताची चंचलता नाहीशी झाल्यामुळे नश्वर अशा विषयोपभोगा-
 वद्दल त्याच्या मनांत वैराग्य उत्पन्न झाले होते. अशा स्थितीत आपल्या
 वडिलांच्याकडे येऊन शुक्राने मोठ्या विनयाने विचारले की, “ बाबा !
 संसाराचे हें फसविणारे अवडंबर कसे उत्पन्न झाले आहे ? हा संसार आहे
 तरी कोणाला ? तसेंच तो केव्हां व कोणत्या उपायाने कायमचा नाहीसा
 होईल ? या प्रश्नांचे उत्तर व्यासांनी आपल्याकडून समर्पक व अगदी स्पष्ट
 दिले. परंतु हें सर्व आपल्याला पूर्वीच माहीत होते, असे वाटून आपल्या
 पित्याच्या भाषणाचे शुक्राला विशेष महत्त्व वाटले नाही. शुक्राचा हा अभि-
 प्राय जाणून व्यास त्याला म्हणाले, “ वा शुक्र ! हें जरी तुला सांगितले
 आहे, तरी मला खरें ज्ञान झालेलें नाही. यासाठी तूं जनक राजाकडे जा. खरें
 तत्त्वज्ञान त्याला झालेलें आहे व त्याच्यापासून तुला ते प्राप्त होईल.” पित्याचे
 हें भाषण ऐकल्यावर शुक्र मेरुपर्वताच्या पायथ्याशी असलेल्या जनकराजाच्या
 मिथिला नामक राजधानीतील राजवाड्यांत येऊन पोहोचला. जनक राजाच्या
 द्वारपालांनी शुक्र आल्याची बातमी मेहात्मा जनकाला जाऊन कळविली.
 परंतु व्यासांच्याप्रमाणे आपल्या उपदेशाची अवहेलना होऊन शुक्र अकृतार्थ
 होऊन परत जाऊन नये, यासाठी, तसेंच वैराग्य, श्रद्धा वगैरे साधनसंपत्तीचा
 लाभ त्याच्या ठिकाणी कितपत झाला आहे, याची परीक्षा पहाण्यासाठी
 सेवकांनी आणलेल्या बातमीवर “ वरें आहे ” असे उपेक्षेचे उत्तर देऊन
 राजा जनक स्वस्थ बसला. अशा रीतीने सात दिवस गेल्यावर त्याने शुक्राला
 राजवाड्याच्या चौकात आणविले. त्या ठिकाणीहि शुक्र सात दिवस स्वस्थ
 राहिला. तत्त्वज्ञानासनेने उत्कंठित झाल्यामुळे जनकाच्या अनाद्रावद्दल
 त्याला कांहींच वाईट वाटले नाही. पुढे त्याला जनकाने आपल्या अंतः-
 पुरात आणवून त्या ठिकाणी सात दिवस ठेविले. पण जनकाचे दर्शन नाही.
 त्या ठिकाणी रहात असतां शुक्राला जनकाने सुंदर सुंदर तक्षण स्त्रिया, उत्त-
 मोत्तम खाद्यपेये व नान्दातन्हेचे भोग त्यांच्या योगाने रंजविण्याचा प्रयत्न
 केला. परंतु शुक्राच्या मनावर त्याचा यत्किंचितहि परिणाम झाला नाही.
 अशा रीतीने जनक राजाने शुक्राची परीक्षा घेतली आणि त्याच्या
 ठिकाणी विवेकवैराग्यादिकांचा पूर्णपणे परिपाक झालेला आहे, असे
 दिसून आल्यावर, त्याला आपल्यापुढे आणविले. त्याचे यथोचित स्वागत

केल्यानंतर जनक म्हणाला, “ वा शुका ! मोक्षपुरुषार्थाला लागणारी सर्व साधनसामग्री मिळविल्यामुळे तू खरोखर कृतकृत्य झाला आहेस, आतां तुला कांहीं विचारावयाचें असेल तर मला विचार. ”

शुकः—महाराज ! संसाराचें हें अवडंबर कसे उत्पन्न झालें ? व कोणत्या उपायांचा अवलंब केला असतां त्याचा उपशम होईल ? याचें रहस्य मला सांगा.

अशा प्रकारचा शुकानें केलेला प्रश्न ऐकून पूर्वी व्यासांनीं ज्या तऱ्हेचें विवेचन केणें होतें, त्याच तऱ्हेचें विवेचन जनकानें केलें, जणु काय जनकानें व्यासांच्या विवेचनाची फोनोची प्लेटच वाजवून दाखविली असें म्हटलें तरी चालेल.

शुकः—विवेकाच्या योगानें या सर्व गोष्टींचें ज्ञान मला पूर्वीच झालें आहे. पूर्वी असाच प्रश्न मी आपल्या बडिलांना केला होता व त्यावर त्यांनींहि अशाच तऱ्हेनें उदाहरणांसहित प्रतिपादन केलें होतें. महाराज ! आपल्या विवेचनाचा अर्थहि असाच आहे. उपनिषदादि शास्त्रांमध्ये अशाच आशयाचें विवेचन करण्यांत आलेलें आहे.

यथाऽयं स्वविवेकोत्थः स्वविकल्पपरिक्षयात् ॥

क्षीयते दग्धसंसारो निःसार इति निश्चयः ॥ २-१-३३.

“ केवळ आपल्या कल्पनेनें हा निःसार संसार आपण निर्माण केला आहे आणि कल्पनेचा खेळ संपला म्हणजे हा संसार नष्ट होतो, असा निश्चय आहे. ” तरी हा माझा निश्चय बरोबर आहे की नाहीं, या संघाचा निर्णय काय तो आपण मला सांगावा; म्हणजे भ्रमण करणारें माझें चित्त स्थिर होईल.

जनकः—वा शुका ! तुला जें समजलें आहे व गुरुपासून तूं जें ऐकलें आहेस, त्याहून निराळा कांहीं एक निश्चय करावयाचा नाहीं, तर त्या निश्चयाचें फक्त दृढीकरण करावयाचें आहे. या जगांत एकमेवा-द्वितीय आणि परिपूर्ण असा आत्माच काय तो आहे. त्याच्याशिवाय दुसरें कांहीं नाहीं.

स्वसंकल्पवशाद्बद्धो निःसंकल्पश्च मुच्यते ॥ २-१-३६.

“ आपल्या स्वतःच्या संकल्पानेच जीव बद्ध होतो व संकल्परहित झाला म्हणजे मुक्त होतो ” हें तत्त्व तुला स्पष्ट रीतीने समजलें आहे. आतां वास्तविक श्रवण करावयाचें तुला काय राहिलें आहे ? सर्वे ज्ञानाचा महानिधि असा जो तुझा पिता व्यास त्याची ज्ञानाच्या बाबतीत जितकी पूर्णता झालेली आहे, त्याच्यापेक्षाहि तुझी जास्त पूर्णता झालेली आहे. एवढेंच नव्हे, तर तुझ्या चित्तांतून विषयोपमोगाचा इच्छा पूर्णपणें नाहीशी झालेली असल्यामुळे माझ्यापेक्षाहि तूं श्रेष्ठ आहेस. या जगांत जें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासारखें आहे, तें सर्व तुला प्राप्त झालेलें आहे. तुझ्या चित्तांतून दृश्य जगाचा निरास झालेला आहे; अर्थात याच्याशिवाय दुसरे काहीं जाणावयाचें आहे, ही भ्रांति सोड, म्हणजे तूं मुक्तच आहेस.

अशा रीतीने महारमा जनकाचा उपदेश श्रवण केल्यानंतर निर्मळ अशा परब्रह्माचें ठिकाणीं शुकाचें मन स्थिर झाल्यामुळे तो स्थब्ध राहिला. तो निरिच्छ आणि सर्व संशयरहित झाला व मेरु पर्वताच्या शिखरावर जाऊन त्या ठिकाणीं निर्विकल्प समाधीचा पुष्कळ कालपर्यंत अनुभव घेतल्यानंतर तो जीवन्मुक्त झाला व पुढें प्रारब्ध संपल्यावर, तेल नाहीसें झालें म्हणजे दिवा विझून जातो, त्याप्रमाणें चित्त निर्विषय झाल्यामुळे तो आत्मस्वरूपाशीं मिळून गेला.

तात्पर्य—

(१) स्वतःच्या बुद्धीनें किती जरी ज्ञान मिळविलें तरी “ तें बरोबर आहे ” असें अधिकारी विद्वान् मनुष्यानें सांगितलें तरच समाधान होत असतें, म्हणून आपण मिळविलेलें ज्ञान ज्ञानी माणसाच्या अनुभवाशीं तेंतोतेंत जुळतें कां नाही तें पहाण्याचा प्रयत्न करावा.

(२) “ भद्रावान् लभते ज्ञानम् ” शुद्ध्या वचनावर भद्रा ठेवली तरच ज्ञान होतें, म्हणून व्यासाच्या वचनावर भद्रा न ठेवल्यामुळे

शुकाला प्रथम ज्ञान झाले नाही. पण पुढे जनकाच्या वचनावर विश्वास ठेवल्यामुळे तो ज्ञानी झाला.

(३) अभ्यासाने त्या ज्ञानाचे दृढीकरण करून त्याला पूर्ण विभ्रंति मिळाली. यावरून असे स्पष्ट होते की, विचाराने मनुष्याला आत्मज्ञान होईल पण त्याचा सतत व दृढ अभ्यास केला तरच आत्म्याचा साक्षात्कार होईल. यास्तव अभ्यासाने आत्मज्ञानाचे दृढीकरण करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

(४) खऱ्या शिष्याची वागणूक कशी असते हेहि जनकाच्या घरी आल्यावर शुकाला वागणुकीवरून स्पष्ट होत आहे.

उत्पत्ति प्रकरण.

(२) आकाशज ब्राह्मणाची गोष्ट.

इदमाकाशजाख्यानं शृणु ध्रुवणभूषणम् ॥

उत्पत्त्याख्यं प्रकरणं येन राघव युध्यते ॥ ३-२-१.

भावार्थः—“ ह्या आकाशज ब्राह्मणाच्या गोष्टीवरून सर्व उत्पत्ति प्रकरणाचें रहस्य ध्यानांत येतें. ”

१. आकाशज नांवाचा एक परमधार्मिक ब्राह्मण होता. तो निरंतर आत्मचिंतनांत गढून गेलेला आणि लोकहिताविषयी नेहमी तत्पर असे. अशा रीतीने पुष्कळ दिवस निघून गेले, तरी त्याला मरण येईना. हें पाहून मृत्यु चिंतन करूं लागला कीं “मी सर्व प्राणिमात्रांना माहून टाकतो, तर मग या ब्राह्मणालाहि कां माहू नये ? माझी शक्ति याला मारण्याच्या यावर्तीत कां वरें अगदीं कुंठित झाली आहे ? ” अशा तऱ्हेने थोडा विचार करून आकाशज ब्राह्मण ज्या ठिकाणी राहात होता, त्या ठिकाणी मृत्यु येऊन पोहोचला. इतक्यांत प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणें पेटलेल्या अग्नीत मृत्यूचें शरीर होरपळू लागलें. अग्नीच्या सर्वत्र पसरलेल्या ज्वाला याज्ज्वाला साहून तो पुढें जाऊं लागला, तो आकाशज ब्राह्मण त्याच्या दृष्टीस पडला. मृत्यूनें आपल्याकडून आकाशजाला हातांनी पकडण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्या ब्राह्मणाला स्पर्श करणें मृत्यूला अशक्य झालें, नंतर मृत्यु तेथून निघाला तो यमाकडे येऊन त्याला गृह्णाला, “हे प्रभो ! आकाशज ब्राह्मणाला माहून टाकणें मला शक्य कां होतें नाहि ? ” तें मला समजावून सांगा. ”

यमः—वा मृत्यो ! आपल्याकडून कितीहि प्रयत्न केलास तरी मनुष्याला मारण्याला तू एकटाच समर्थ नाहीस. मनुष्याला मरण्याला त्याची स्वतःचीच कर्मे मुख्यतः कारणीभूत होतात; दुसरे कोणीहि होत नाही. यासाठी ज्या ब्राह्मणाला मारण्याची तू इच्छा करीत आहेस, त्याची कर्मे काय आहेत, याबद्दल शोध कर, म्हणजे त्या कर्मांच्या सहाय्याने तू त्याला मारू शकशील.

तदनंतर तो मृत्यु ब्राह्मणाच्या कर्माबद्दल शोध करण्यासाठी निघाला. नानाविध वने, जंगले, पर्वत, समुद्रकिनारे, द्वीपे, नगरे वगैरे सर्व ठिकाणी आणि सर्व राष्ट्रांत तो हिंडला. परंतु सर्व भूमंडळांत शोध केला तरी त्या ब्राह्मणाच्या कर्मासंबंधाने त्याला काहीच शोध लागला नाही. नंतर मृत्यु सर्वश्रयमाकडे परत आला व म्हणाला, “ महाराज ! आकाशज ब्राह्मणाची कर्मे कोणत्या ठिकाणी आहेत; ते मला कृपा करून सांगा. ”

यमः—वा मृत्यो ! आकाशज ब्राह्मणाची कोणत्याच तऱ्हेची कर्मे नाहीत; कारण, हा आकाशज ब्राह्मण नावाप्रमाणे केवळ आकाशापासून उत्पन्न झाला आहे म्हणून तो निव्वळ आकाशच असणार, हें उघड आहे. तुला सहाय्यकारक होतील अशा तऱ्हेची कोणतीच कर्मे यांना केलेली नाहीत. वंध्या मुलाचे किंवा जो कधीहि आकारालाच आलेला नाही, अशा मनुष्याचे प्रावतन कर्म अशें शक्य नाही. त्याप्रमाणेच ह्याची स्थिति आहे. तसेच कर्मे उत्पन्न करणारी अविद्यादि कारणे ह्याच्या ठिकाणी नसल्यामुळे हा आकाश-प्रमाणे निर्विकार आहे. ह्याच्या ठिकाणी पूर्वे कर्मे नाहीत आणि पूर्व कर्मांच्या अभावी ह्याचे चित्त वासनावश होऊ शकत नाही. हा मृत्युवश होऊ शकेल अशा तऱ्हेचे कोणतेहि संचित कर्मे ह्याच्या ठिकाणी नाही. अशा तऱ्हेने हा केवळ चैतन्यस्वरूप आहे. तो नित्य आत्मस्वरूपाच्या ठिकाणी राहतो. आतां आमच्या सारख्यांना याच्या प्राणाच्या हालचालीच्या रूपाने जे कर्मे दिसते, ते फक्त आमच्या दृष्टीला दिसते; त्याच्या स्वतःच्या दृष्टीला ते दिसत नाही. “ मी कर्म करीत आहे ” ही बुद्धि त्याच्या ठिकाणी नाही. तो स्वतः ब्रह्मरूप आहे. त्याचा कोणीहि कर्ता नसल्याने तो मृत्यूच्या हाती कसा लागेल ? तो आपल्या बुद्धीने मृत्यूची कल्पना करील, तेव्हाच तो मृत्यूच्या ताबडीत सापडेल. कारण पंचमहा-

भूतांच्या योगाने बनलेला जो देह तो आपण आहो, अशी ज्याची भावना असेल, तोच मृत्यूच्या भक्ष्यस्थानी पडणार ! परंतु आपण पार्थिव द्रव्याचे बनलेले नाही अशी ह्या विप्राची दृढभावना असल्याने तुझ्या तावडीत हा सापडणे केव्हांहि शक्य नाही.

हा ब्राह्मण केव्हांच उत्पन्न झालेला नाही, परंतु यावरून त्याला अस्तित्व नाही असे मात्र नाही; तर तो केवळ ब्रह्मस्थितीतच राहिला आहे. महाप्रलयाने काळ संपल्यानंतर जेव्हा सृष्टीचा काळ येतो, तेव्हा त्या परब्रह्मचे ठिकाणी “मी देह आहे” अशी वृत्ति उत्पन्न होते व त्यामुळे परब्रह्मचे ठिकाणी अकस्मात् भ्रामक आकार दिसू लागतो. हा आकार म्हणजेच ब्रह्मदेव व ही वृत्तीची बहिर्मुखता नाहीशी झाली म्हणजे ह्याचे सध्याचे प्रातिभासिक स्वरूपहि दिसून येते. चैतन्य हेंच ह्याचे स्वरूप आहे. त्याप्रमाणे याच्या सर्व वृत्ती चैतन्यस्वरूप आहेत. यामुळे याचा देह इतर मनुष्याच्या देहासारखा पांचभौतिक कसा असणार ? यासाठी या मृत्यो ! याला पादाक्रांत करण्याविषयी व्यर्थ प्रयत्न करू नकोस कारण आकाशाला गवसणी घालणे कोणालाहि आणि केव्हांहि शक्य नाही.

यमाचे हे भाषण ऐकून मृत्यु आश्चर्यचकित झाला व आपल्या घरी निघून गेला.

तात्पर्य—

सृष्टिकर्त्या ब्रह्मदेवाचे स्वरूप प्रातिभासिक आहे व ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणी कर्माचा अभाव असल्यामुळे त्याला मृत्यु नाही हे बरील गोष्टीत सांगून,

कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव चिलीयते ॥

जीवाच्या कर्मानेच त्याला मृत्यु येत असतो, हे तत्त्व सिद्ध केले आहे.

(३) लीलेची गोष्ट.

(अथवा मंडपाख्यान)

जगदाकाशमेवेदं यथा हि व्योम्नि मौक्तिकम् ॥

विमले भाति स्वात्मैव जगच्चिद्रूपं यथा ॥ ३-१५-१.

अत्रेदं मंडपाख्यानं शृणु श्रवणभूषणम् ॥

निःसंदेहो यथैषोर्थश्चित्ते चित्रांतिमेप्याति ॥ ३-१५-१७

भावार्थ—जग ब्रह्मच आहे हा सिद्धांत होय. आकाशांत मोत्यांच्या सराचा भास व्हावा, त्याप्रमाणे निर्मळ ब्रह्मामध्ये या जगाचं भास होत आहे. हें समजावून देण्याकरितां हें मंडपाख्यान सांगण्यांत आलें आहे.

या भूतलावर प्राचीनकाळीं पद्म या नांवाचा एक राजा होऊन गेला, तो राजा अत्यंत श्रीमान्, विवेकशील, आपल्या कुलाचें यश वृद्धिंगत करणारा असून त्याला अनेक पुत्र होते. वर्णाश्रमधर्माची आणि शास्त्राची मर्यादा पालन करण्यांत तो समुद्राप्रमाणें होता. शत्रुरूपी अंधकार नाहींसा करणारा तो सूर्यच होता. त्याला लीला नांवाची अत्यंत सुंदर व विलासी भार्या होती. सर्व सौंदर्याची मूर्तिमान् पुतळी अशा त्या लीलेला पाहून पृथ्वीवर अवतीर्ण झालेली ती प्रत्यक्ष लक्ष्मीच आहे कीं काय, असा पहाणाराला भास होई. लीलेचें भाषण अत्यंत मधुर असून ती पतीची सेवा एकनिष्ठपणानें करित होती आणि त्याच्या वृत्तीशीं तिचें इतकें तादात्म्य झालेलें होतें कीं, तो उद्विग्न आहे असें दिसतांच ती अतिशय उद्विग्न होई. तो आनंदी दिसतांच तिला हर्ष होई; दो चिंताकुल आहे असें पाहतांच ती व्याकुल होऊन जाई; त्याला क्रोध आला म्हणजे मात्र ती अगदीं गडबडून जाई. परंतु हा फरक सोडून दिला असतां ती आपल्या पतीचें प्रतिविंबच आहे. कीं काय, असें प्रत्येकास वाटल्याशिवाय रहात नसे. त्या राजाचें आपल्या पत्नीवर अनन्य आणि अकृत्रिम प्रेम असून भूतलावरील अप्सरेप्रमाणें शोभणाऱ्या त्या लीलेवरिबर त्यानें अनेक विलास भोगले. अशा रीतीनें त्या दोघांचा काल परमोच्च सुखांत जात असतां लीलेच्या मनांत असा विचार आलाः—

“ माझा भर्ता माझ्या प्राणाहूनहि मला प्रिय आहे. हा सर्व जगाचा स्वामी आहे, संपत्तिमान आहे, तृष्ण आहे, या सर्व गोष्टी त्याच्या, परंतु हा अजरामर होऊन याच्याबरोबर शेंकडो युगे मला नानाविध विलास भोगावयास कसे सांपडतील ? माझा प्रिय पति अजरामर व्हावा यासाठी जप, तप वगैरे साधनें करण्याला मी तयार आहे. पाहिजे त्या नियमांचें अनुष्ठान करण्यास मी मागे पुढें पाहणार नाही. तरी ज्ञानवृद्ध, तपोवृद्ध आणि विद्यावृद्ध अशा ब्राह्मणांना बोलावून आणून ‘ मनुष्य अमर कसा होईल ? ’ हा प्रश्न त्यांना विचारतें म्हणजे झाले ! ” अशा रीतीने विचार करून तिने ब्राह्मणांना बोलावून आणले आणि त्यांची यथाविधि पूजा केल्यानंतर लीला नम्रपणाने म्हणाली:— ‘ विप्र हो ! मृत्यूच्या तळाक्यातून सुटण्याला मनुष्याने कोणता उपाय योजावा ? हें मला सांगा. ’ राणीच्या त्या प्रश्नावर काय उत्तर द्यावे अशा विचारांत ब्राह्मण चूर झाले; तेव्हा तोच प्रश्न तिने पुनः पुन्हा विचारला. अखेरीस ब्राह्मण म्हणाले, “ असें होणें शक्य नाही. तपाचरण केल्याने, मंत्र जपल्याने किंवा नियमांचें अनुष्ठान केल्याने सर्व तन्हेच्या सिद्धी प्राप्त होऊं शकतात हें खरें; पण असल्या साधनांचा अवलंब करण्यानें अमरत्व प्राप्त होणें सर्वथा अशक्य आहे. ” ब्राह्मणांचें हें भाषण ऐकून आपल्या प्रिय पतीचा वियोग सहन करावा लागेल या भीतीने ती स्वतःशीं येणेंप्रमाणें विचार करूं लागली:— ‘ माझ्या सुदैवाने भर्त्याच्या पूर्वी मला मृत्यु आला तर मग काय, सोन्याहून पिवळेंच झालें म्हणावयाचें ! कारण हा लोक सोडून परलोकां गेल्यावर इकडची स्मृति नष्ट झाल्यामुळे मी पूर्णपणें सुखी होईन, परंतु असें न होतां हजारों वर्षांनीं कां होईना, पण माझा पति माझ्या अगोदर मरण पावला तर त्याचा जीव अंतःपुरातून बाहेर पडणार नाही, अशी काहीं तरी युक्ति मी योजीन. अशा रीतीने माझ्या या अंतःपुरांत माझ्या भर्त्याचा जीव भ्रमण करीत राहिला म्हणजे मी केव्हांहि त्याच्या दृष्टिआड होणार नाही. अद्या रिघतीत मी आपला काळ समाधानाने घालवीन; म्हणून आजपासूनच ही मोष्ट साध्य करून घेण्यासाठीं देवी सरस्वतीची जप, तप, उपवास, नियम वगैरे साधनांच्या योगाने आराधना करून तिला प्रसन्न करून घेतें म्हणजे झाले ! ’ अशा रीतीने बुद्धीचा निश्चय करून

त्याप्रमाणें होईल ” असा आशिर्वाद देऊन समुद्रातील लाटेप्रमाणें अंतर्धान पावली. अशा रीतीने त्या देवतेकडून-इष्ट वर प्राप्त झाल्यामुळे मधुर गायन ऐकल्यानंतर हारिणी तृप्त होते, त्याप्रमाणें लीलाराणीला परम आनंद झाला. पुढें क्षण, दिवस, पक्ष, ऋतु वर्ष याप्रमाणें कालचक्र फिरतां. फिरतां बराच काल उलटून गेल्यानंतर एखाद्या झाडाच्या पानांतील रस शुष्क होऊन जावा, त्याप्रमाणें तिच्या पतीच्या स्थूल देहांतील चैतन्यशक्ति लिंगदेहामध्ये क्षणांत अंतर्धान पावली.

अंतःपुरामध्ये त्याचा देह मृत होऊन पडलेला पहातांच कमलिनी जलाच्या अभावी कोमेजून जाते, त्याप्रमाणें लीलेचें शरीर अत्यंत म्लान झालें. ज्याप्रमाणें चक्रवाक पक्षाच्या वियोगामुळे चक्रवाकी आक्रोश करतां करतां अखेर मुकी होते, त्याप्रमाणें लीला पतिवियोगाच्या दुःखामुळे स्तब्ध आणि मरणोन्मुख झाली अशा रीतीने शोकानें अति विव्हल झालेल्या लीलेवर कृपा करण्याच्या हेतूनें देवी सरस्वतीनें आकाशांत अदृश्य स्थितीत राहून, शुष्क सरोवरांत तळमळणाऱ्या मत्स्थीला वर्षाकाळाच्या आरंभी पडणारी पावलीच वृष्टि समाधान देते, त्याप्रमाणें सद्य अंतःकरणानें तिला धीर देण्यास सुरवात केली.

श्रीसरस्वति—वत्से ! आपल्या पतीचें शव या कुळाच्या राशीमध्ये आच्छादित करून ठेव. यांतील कुळें मुकून जाणार नाहीत व तुझ्या पतीचा देहादि नष्ट होणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर तुझा पति तुला लवकरच प्राप्त होईल. तुझ्या पतीचा जीव या अंतःपुरांतून केव्हाहि बाहेर जाणार नाही.

लीलेनें ही आकाशवाणी ऐकल्यानंतर अंतःपुरामध्ये आपल्या पतीचें प्रेत कुळाच्या राशीमध्ये आच्छादित करून ठेवले. एखाद्या दरिद्री स्त्रीला जमिनीत पुरून ठेवलेल्या द्रव्याकडे पाहून समाधान वाटतें, त्याप्रमाणें तिला किंचित् वरें वाटले. त्याच दिवशीं मध्यरात्री आपले सर्व नोकर चाकर गाढ निजलेले आहेत असें पाहून, आपल्या अंतःपुरांत राहून तिनें भगवती देवीचें एकाग्र चित्तानें ध्यान करण्यास सुरवात केली. ध्यानस्थ स्थितीत तिनें शोकानें देवीला हांक मारली. मममति देवी. तिच्याजवळ येऊन म्हणाली,

श्रीसरस्वति—वत्से ! अशा मध्यरात्री नू माझे स्मरण कशाकरितां केलेंस ? आणि तुझ्या शोकाचें कारण काय ? या संसाराची भ्रांति मृगजलाप्रमाणें जीवांना केवळ फलविण्याकरितांच भासमान होत असते.

लीला—देवि ! माझा मर्ता कोठें आहे ? त्याची स्थिति सध्या काय आहे ? तो काय करित आहे ? हें मला सांग, तसेंच मला त्याच्याजवळ घेऊन चल; कारण पतीशिवाय जिवंत राहण्याला मी असमर्थ आहे.

श्रीसरस्वति—चित्ताकाश, चिदाकाश आणि आपल्या डोक्यावरील आकाश असे आकाशाचे तीन भेद आहेत. चिदाकाश हें दुसऱ्या दोन आकाशाशिवाय राहूं शकतें व त्यालाहि त्याच्या स्वतःचाच आधार आहे. या चिदाकाशामध्ये अविद्येमुळे जशा जशा तःहेनं भावना करावी, तशा तशा तःहेचा प्रत्यक्ष अनुभव येतो व तोच आपल्या दुःखाला कारण होतो. आपली वृत्ति एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाण्याच्या दरम्यान जी मधली स्थिति धनभर अनुभव असते, तेंच चिदाकाशाचें स्वरूप होय. मनातील सर्व तःहेचे संकल्प अस्तंगत झाल्यानंतर जी स्थिति रहाते, तेंच चिदाकाशरूपी परमपद असून तें पद तूं प्राप्त करून घेतील तर तुला शोक करण्याचें कारणच उरणार नाहीं. मात्र जगताचा अत्यंत अभाव आहे असा साक्षात् अनुभव आल्याशिवाय त्या परमपदाची प्राप्ति होऊ शकत नाहीं. परंतु हे सुदरी ! मी दिलेल्या वराच्या प्रभावामुळे तें स्थान तुला निश्चयेंकरून प्राप्त होईल.

अशा रीतीनें लीलेचीं भाषण केल्यानंतर सरस्वतिदेवी आपल्या दिव्य-स्थानी जाऊन पोहोचली. इकडे देवीचें भाषण ऐकल्यानंतर लीलेची वृत्ति तिच्या रूपेनं आपोआप एकाग्र होऊन निर्विकल्प समाधीमध्ये स्थिर झाली. एखादी पक्षीण आपल्या घरट्याच्या बाहेर पडून आकाशांत खैर संचार करूं लागते, त्याप्रमाणें एका क्षणांत स्थूल देहाचा त्याग करून तिनें चिदाकाशातील दुसऱ्या एका ब्रह्मांडामध्ये प्रवेश केला, तो त्या ठिकाणीं तिला आपला पति सिंहासनावर बसलेला असून त्याच्या सर्भोवतीं बसलेले मांडलिक राजे आपल्या सम्राटानें सांगितलेले कार्यं करण्यासाठीं उद्युक्त झालेले आहेत. नंतर आकाशरूपी अरण्यामध्ये पसरणाऱ्या धुक्याप्रमाणें तिनें वासनारूप दृश्य देहानें त्या राजाच्या समाग्रहामध्ये प्रवेश केला. परंतु केवळ

संकल्पामुळे भाषणारी स्त्री पुरुषांच्या दृष्टीस पडत नाही, त्याप्रमाणे राज-सभेमध्ये संचार करणारी लीला कोणाच्याहि दृष्टीस पडली नाही. एका नगरांतील मनुष्य दुसऱ्या नगरांत दिसावे, त्याप्रमाणे पूर्वी पाहिलेले राजा-सहवर्तमान सभागृहांतील लोक तिला या वेळी आपल्या चिदाकाशरूपी आरशांत दिसून आले. त्या ठिकाणी तेच देश, त्या देशांचे आचार, त्याच देशांमधील मुलें, त्याच तरुणी, तेच मंत्री, तेच राजे, तेच पंडित, तेच विद्वान, तेच सेवकजन, याशिवाय पूर्वी न पाहिलेले पंडित, मित्र, पौरजन तिला आढळून आले. आपला प्रति पूर्वाप्रमाणे वृद्ध नवून सोळा वर्षांचा तरुण आहे असे तिला दिसले; तसेच पूर्वी पाहिलेले ग्रामवासी आणि नगरवासी लोक तिला त्या ठिकाणी दिसत होते. या सर्व लोकांना पाहून लीलेच्या मनांत असा विचार उत्पन्न झाला की, आपल्या पूर्वीच्या नगरांतील लोक मरण पावून या वासनामय नगरांत आले आहेत की काय ? असा विचार तिच्या मनांत येत आहे 'तोंच सरस्वती देवीच्या वरामुळे ती पुन्हा आपल्या अंतःपुरांत गेली; व त्या ठिकाणी मध्यरात्री पहात तों आपले लोक खुशाल गाढ झोप घेत पडले आहेत असे तिला दिसून आले. नंतर आपल्या शोपी गेलेल्या सख्याना हाका मारून लीलेने जागे केल्या-नंतर ती त्यांना म्हणाली " मी अतिशय व्याकुळ झाले असून मला समा-गृहांत घेऊन चला. नगरांतील सर्व लोकांना समागृहांत बोलावून आणून भर्त्यांच्या सिंहासनाभेजारी उभे राहून मी सर्व लोकांना बोले भरून पाहीन, तरच माझे समाधान होईल व इतःपर जगू शकेन. " लीलेचे भाषण ऐकल्यानंतर तिचे नोकर चाकर जागे झाले आणि आपआपली कामे करू लागले. नागरिकांनी समास्थान गच्च भरून गेल्यानंतर ती सुंदर लीलाराणी समास्थानी येऊन दाखल झाली, आणि सिंहासनाच्या नजीक मांडलेल्या एका सुवर्णासनावर जाऊन बसली. नंतर तिने चोहोंकडे नजर फेकली, तों तिला आपले राजे, महाराजे, गुरुजन, सर्वमान्य सभासद, स्नेही, इष्टमित्र, बंधु, सुखीजन वगैरे सर्व पूर्वाप्रमाणेच दिसून आले. त्या सर्वांना पाहून तिला परम हर्ष झाला व चंद्र आपल्या शीतल किरणांनी दोभू लागतो, त्याप्रमाणे आपल्या राष्ट्रांतील भ्राजाजन खाद्य जिवंत आहेत. असे पाहतांच तिच्या मुखावर आनंद झळकू लागला.

“पतीच्या विरहाने दुःखित झालेल्या चित्ताचे मी अशा तऱ्हेने कसे तरी सांत्वन करण्याचा प्रयत्न करते,” अशा तऱ्हेचा आपला अभिप्राय लीलाराणीने संभाग्रहांत जमलेल्या राजांना आपल्या एकंदर हालचालीने सुचविल्यानंतर संभास्थानांतून उठून ती आपल्या अंतःपुरांत निघून गेली; आणि अंतःपुरांतील फुलांच्या राशींमध्ये झांकून ठेवलेल्या आपल्या प्रिय पतीजवळ जाऊन उभी राहिली. यावेळी तिच्या मनांत अशा तऱ्हेचे विचार येऊं लागले:—‘अद्याहा ! ही किती विचित्र माया आहे, समाधीमध्ये असतां माझ्या राजधानीमधील सर्व लोक मला दिसत होते व आतां या ठिकाणींहि ते तसेच माझ्या दृष्टीस पडले. इतकेंच नव्हे, तर ज्या स्थितीत त्यावेळीं ते सर्व मला दिसले त्या स्थितीत या ठिकाणींहि दिपून आले. ताल, तमाल, हिंताल वगैरे वृक्षांनीं युक्त असलेले पर्वत मला समाधीमध्ये जसे दिसले, तसेच हुवेहूव सध्या या ठिकाणींहि दिसत आहेत. मायेचा हा केवढा विचित्र विलास’ आहे ! एखाद्या आरशाच्या बाहेर असलेला पर्वत अंतर्दिसतो, त्याप्रमाणे माझ्या चिदाकाशरूपी आरशामध्ये अखिल सृष्टि माझ्या अनुभवास आली. आतां या दोन सृष्टीमधील कोणती तरी एक सृष्टि खरी आणि एक सोटी असलीच पाहिजे. तरी या संबंधाचा निर्णय आतांच्या आतां सरस्वतीदेवीकडूनच, कलन घेते म्हणजे झाले,’ अशा रीतीने चिंतन केल्यानंतर तिने देवीचे ध्यान केले. तत्क्षणीं कुमारीचे रूप घारणं कलन सरस्वतीदेवी तिच्या पुढें येऊन उभी राहिली. देवीला पाहतांच तिला वसण्यासाठीं लीलेनें आसन दिलें व देवी आसनस्थ झाल्यावर तिच्यापुढें आपण स्वतः जमिनीवरच बसली व म्हणाली,

लीला:—हे देवी ! बाहेरच्या या आकाशांत आणि चिदाकाशांत अशा दोन्ही ठिकाणीं जी त्रिभुवनाची स्थिति दिपून आली, त्यापैकी कृत्रिम सृष्टि कोणती ? आणि अकृत्रिम कोणती ? याचा उलगडा कलन मला सांग.

श्रीसरस्वती:—लीले ! तुझ्या प्रभाचे उत्तर देण्यापूर्वी कृत्रिम आणि अकृत्रिम सृष्टि यांच्यासंबंधानें तुझी काय कल्पना झाली आहे ती मला अगोदर सांग.

लीला:—याचें उत्तर अगदीं सोपें आहे. या ठिकाणीं तूं बसली आहेस

व मीहि वसले आहे, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसत आहे, म्हणून ही सृष्टि अकृत्रिम म्हणजे सत्य आहे असें मला वाटते. आतां ज्या ठिकाणीं सध्या माझा पती राहिला आहे ती सृष्टि स्वप्नांत जगत् दिसते त्याप्रमाणें मला भासली, म्हणून ती कृत्रिम म्हणजे काल्पनिक अर्थात् मिथ्या आहे, असें मला वाटते व तो माझ्या पतीचा कृत्रिम सर्ग ह्या आपल्या अकृत्रिम म्हणजे खऱ्या सर्गापासून उत्पन्न झाला आहे असेंहि मला वाटते.

श्रीसरस्वतीः—लीले ! अकृत्रिम सर्गापासून कृत्रिम सर्ग उत्पन्न होणे केव्हांच शक्य नाही, कारण, कारणाहून कार्ये विलक्षण म्हणजे भिन्न काचित्च उत्पन्न होतें असा सिद्धांत आहे.

लीलाः—माते ! असें कां म्हणतेस ? कारणाहून कार्ये भिन्न असल्याची उदाहरणे प्रत्यक्ष दिवून येतात; यासाठीं तूं म्हणतेस तो सिद्धांत थरोथर दिसत नाही, पाणी धारण करण्याचें सामर्थ्य मातीमध्ये नसतें हें खरें, परंतु मातीपासून वनलेल्या घटामध्ये पाणी रहात असल्याचें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसत नाही कां ?

श्रीसरस्वतीः—लीले ! सहकारी कारणांच्या योगानें जें कार्य उत्पन्न होतें तें आपल्या मुख्य कारणाहून किंचित् भिन्न असल्याचा अनुभव येतो, हें तुझें म्हणणें मला कबूल आहे. परंतु तूं आपला भर्ता आतांच ज्या सर्गांत पाहिलास, तो सर्ग या सर्गांतील पृथ्व्यादिकांपासून उत्पन्न झाला आहे असें म्हणतां येत नाही, जर, कदाचित् असें मानले तर येथील पृथ्वी उडून त्या सर्गांत गेली असेल असें मानावें लागेल; सगऱ्या सृष्टींत पृथ्वीचा अभाव आहे असें ठरूं लागेल. परंतु तसें असल्याचा अनुभव नाही, आतां ही सृष्टि स्वरूपतः कशी आहे याचा विचार करूं. ही सृष्टि उत्पन्न होण्याला कोणतीहि सहकारी कारणें नाहींत; आणि सहकारी कारणांच्या अभावीं म्हणजे कोणत्याहि तऱ्हेची सामग्री नसताना कार्य उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. परंतु हें सृष्टिरूप कार्य सहकारी कारणांच्या अभावीं उत्पन्न झालेलें दिसत आहे. म्हणून ह्या सृष्टींतील सहकारी कारणें नसलीं तरी पूर्व सृष्टींतील काम, कर्म, वासना वगैरे सहकारी कारणें मानणें भाग पडतें; असा सर्वांचा अनुभव आहे; व अशा तऱ्हेनें खऱ्या सहकारी कारणांच्या अभावीं उत्पन्न झालेले सर्ग कृत्रिम आहेत असेंच म्हणावें लागते. म्हणून हा तुझ्या

लीलेची गोष्ट

पतीचा सर्ग व सध्याचा सर्ग दोन्हीहि कृत्रिम म्हणजे मिथ्या आहेत असेंच ठरते.

लीलाः—देवि ! असें म्हणूनकोस आपल्यापुढें असलेली सृष्टि सत्य आहे व चिदाकाशांत दिसलेली माझ्या पतीची सृष्टि असत्य आहे असें मला वाटतें. या सृष्टीपासून ती असत्य म्हणजे कृत्रिम सृष्टि उत्पन्न झाली असें माझे मत होतें, हें खरें. परंतु त्यांत थोडा बदल करून मी आतां असें म्हणतें कीं, ह्या सत्य सृष्टीच्या संस्कारापासून माझ्या भर्त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेली स्मृति त्या असत्य सृष्टीचें कारण आहे. स्वप्नस्थिति असत्य असते खरी, परंतु तिची उत्पत्ति जागृतीतील सत्य अनुभवाच्या स्मरणामुळे होतें, त्याच प्रमाणें ही स्थिति आहे, असें म्हणण्याला काय हरकत आहे ?

सरस्वतिः—वाळे ! सृष्टीच्या संस्कारामुळे तुझ्या भर्त्यानें स्मरणरूपानें ती काल्पनिक सृष्टि उत्पन्न केली हें तुला कबूल आहे व यावरूनच ती सृष्टि असत्य आहे असें तुझे म्हणणें; परंतु हाच न्याय ह्या सर्गीला लावला असतां हाहि सर्ग मिथ्या ठरतो. अनुभवापासून संस्कार आणि संस्कारापासून स्मरण अशी परंपरा आहे व या परंपरेनें तो सर्ग त्याप्रमाणें मिथ्या आहे, हें तूं कबूल करतेस, त्याप्रमाणें हा सर्गहि पूर्वी अनुभविलेल्या संस्काराचें स्मरणरूपानें कार्य आहे; म्हणूनच हा सर्गहि असत्य आहे, असें कबूल करणें तुला भाग आहे.

लीलाः—देवि ! तूं म्हणतेस तें मला बरोबर पटलें. भर्त्यानें उत्पन्न केलेल्या ज्या सृष्टीमध्ये मी त्याला पाहिलें, ती स्मृतिरूप म्हणूनच मिथ्या आहे; त्याचप्रमाणें हा सर्गहि मिथ्या असला पाहिजे.

श्रीसरस्वतिः—लीले ! माझे म्हणणें तुला बरोबर समजलें. तुझ्या भर्त्याच्या आत्म्यामध्ये तो सर्ग असद्रूप असूनहि भासमान झाला; त्याचप्रमाणें चिदाकाशांमध्ये तूं पाहिलेल्या सर्गाप्रमाणें सध्याचा हा सर्गहि मिथ्या असून मासव असल्याचा माझा अनुभव आहे.

लीलाः—देवि ! तुझे म्हणणें मला पटलें. परंतु या असत् सर्गापासून माझ्या पतीचा तो भ्रामक सर्ग कसा उत्पन्न झाला तें मला सांग; म्हणजे यो. वा. २

या जगद्भ्रमाची माझ्या ठिकाणी निवृत्ति होऊन माझाहि अनुभव तुझ्या-
प्रमाणेच होईल.

श्रीसरस्वतिः—वाळे ! स्वप्नांतील भ्रामक सृष्टीप्रमाणे या जगताचा
भ्रम पूर्वसंस्कारामुळे कसा भासमान होतो, हे मी तुला आता सांगत
आहे ते ऐक.

मंडपाख्यान

विदाकाशाच्या एका अत्यंत सूक्ष्म भागामध्ये ' संसार ' या नावाचा
एक मंडप आहे. त्यावर कांचेप्रमाणे स्वच्छ असे आकाशरूपी छत आहे.
मेघ हा त्यांतील मुख्य खांब असून त्यावर इंद्रादि लोकपाल आणि त्यांच्या
स्त्रिया यांच्या प्रतिमा खोदलेल्या आहेत. चवदा भुवने हे त्यांतील कोनाडे
असून स्वर्ग, मृत्यु व पाताळ हे तीन मंजले त्या मंडपात आहेत. ब्रह्मदेव
हा एक बृद्ध ब्राह्मण असून त्या मंडपरूपी घरात त्याच्या संततीचा विस्तार
बाढलेला आहे. अशा सन्धेच्या त्या मंडपाच्या एका कोपऱ्यात मातीच्या
ढेंकळाप्रमाणे भासणाऱ्या एका पर्वतावर बसलेल्या एका गावांत एक
ब्राह्मण रहात होता. तो स्वतः निरोगी असून त्याचे कुटुंब म्हणजे त्याची
पत्नी व मुले होय. वेप, वय, व क्रिया; तसेच त्याच्या अंगाची विद्या
आणि वैभव वगैरे अनेक बाबतीत तो वसिष्ठमुनीसारखा होता. त्याचे
नावहि वसिष्ठ होते. परंतु रामाला ज्ञानोपदेश करणारा सर्वमान्य वसिष्ठमुनि
तो नव्हता, त्याची अरुंधती या नावाची पत्नी होती. वसिष्ठ-अरुंधतीचे ते
जोडपे वसिष्ठमहामुनि व त्याची पत्नी अरुंधती यांच्याप्रमाणेच अगदी हुबेहुब
होते. परंतु त्यांच्या ठिकाणची जीवन्मुक्तस्थिति मात्र या जोडप्याच्या ठिकाणी
नव्हती, एवढाच काय तो फरक. या जोडप्याचे एकमेकांवर फार प्रेम
होते. एक दिवस तो ब्राह्मण त्या पर्वताच्या शिखरावर बसला असता
त्याला त्या पर्वताखाली मृगयेंकारिता आलेला एक राजा दिसला. त्याच्या
भोंवताली नोकरचाकरांचा फार मोठा परिवार. व पुष्कळसे सैन्य होते.
सोन्याचे व हिरेमाणकाचे अलंकार त्याने अंगावर धारण केले होते. अशा
सन्धेचे त्या राजाचे ऐश्वर्य पाहून वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या मनांत, आपल्याला हे
राजाचे ऐश्वर्य मिळेल का ? अशा सन्धेचे विचार त्या दिवसापासून घेऊ

लागले. पुढे कालमानाने तो बुद्ध होऊन आसन्नमरण झाला असे पाहून त्याची भार्या अत्यंत खिन्न झाली व नंतर तुझ्याप्रमाणेच तिने माझी आराधना केली. मी प्रसन्न झाल्यावर तिने तुझ्याप्रमाणेच असा वर मागितला की, 'देवि ! माझा मर्ता जरी मरण पावला तरी त्याचा जीव या घरातून बाहेर जाऊ नये.' तिची ती प्रार्थना मान्य करून 'तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे होईल' असा मी तिला वर दिला. पुढे कांही काळ लोटल्यानंतर तो ब्राम्हण मृत झाला, परंतु मी दिलेल्या वरामुळे त्याचा जीव त्याच्या घरातून बाहेर न जातां त्याच ठिकाणाच्या सूक्ष्म आकाशातच पूर्वा केलेल्या दृढ संस्कारामुळे एका रागाच्या जन्माला गेला. पतीच्या शोकामुळे अखेरीस तीहि मरण पावली आणि स्थूल देहाचा त्याग करून सूक्ष्म देहाने आपल्या पतीच्या मागोमाग गेली व पतिसन्निध गेल्यामुळे तिला मोठा आनंद झाला. त्या ब्राह्मणाचा देह मरण पावल्याला आजचा आठवा दिवस असून त्याचा जीव अजून त्या मंडपातच आहे ! हा वसिष्ठ ब्राम्हणच सध्या मृत झालेला तुझा पति होय व त्याची पत्नी जी अक्षती तीच तू आहेस ! याप्रमाणे मी तुमच्या पूर्व जन्माचा जो वृत्तांत सांगितला आहे, त्यावरून जीव ही चिदाकाशांत उत्पन्न झालेली केवळ भ्रांति आहे; तसेच एक भ्रम खरा वाटू लागला म्हणजे त्यापासून दुसरा भ्रम उत्पन्न होतो, हे तत्त्व तुझ्या लक्षांत आलेच असेल. भ्रम हा स्वतःच्या दृष्टीने असत्य असतो, पण अभिप्रायान्या दृष्टीने पाहिले तर तो सत्य असतो. यासाठी 'कोणता सर्ग कृत्रिम-भ्रांतिमय आणि कोणता अकृत्रिम-सत्य' असा जो प्रश्न तू मला विचारला होतास तो आतां निरर्थक ठरतो. कारण, सर्वच सर्ग एकजात मिथ्या होत.

लीला—वसिष्ठ ब्राह्मण आणि त्याची पत्नी म्हणजेच माझा पति व मी, असे तू म्हणवसे. परंतु हे संभवेल तरी कसे ? कारण त्या वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या लहानशा घरातील आकाशामध्ये आमचे हे राज्य, समुद्र, पर्वत अरण्यां वगैरे विस्तीर्ण वस्तूंचा समावेश होणे शक्य दिसत नाही !

श्रीसरस्वती—लीले ! मृत्यूची स्थिति म्हणजे एक प्रकारची स्वप्न-स्थितिच आहे. खेडेगांवांत राहणारा तो वसिष्ठ ब्राह्मण मृत झाल्यानंतर

त्याच्या जीवात्म्याला त्या घरांतील आकाशस्थी आत्म्यामध्ये हे तुमचें विशाल राष्ट्र, पर्वत, अरण्य वगैरे विस्तीर्ण भूमि दिसली, तरी स्वप्नाप्रमाणे तो केवळ त्याच्या कल्पनेचाच खेळ होय. स्वप्न, भ्रम, मनोराज्य यांच्या मधील आपला अनुभव वस्तुतः मिथ्या अपून त्याच्या सत्यत्वाबद्दल आपल्याला भ्रम होतो, त्याप्रमाणे या सृष्टीतील स्थिति आहे. तो केवळ आपल्या कल्पनेचा विळास आहे. चिदात्म्याच्या प्रत्येक परमाणूमध्ये हजारों जण भरलेली आहेत, मग त्या ब्राह्मणाच्या घरांतील आकाशामध्ये त्याचा जीवात्मा, तसेंच समुद्रबलयाकित पृथ्वीचे हे तुमचें विस्तीर्ण राज्य आहे, यांत शंका नाही. तुम्हें हे राजमंदिर त्या ब्राह्मणाच्या घरांतील आकाशामध्येच वास्तविक आहे, हे लक्षांत ठेव. परंतु तू पूर्वीच्या जन्माची स्थिति आता विसरली आहेस आणि सध्याची स्थितीच तुला खरी बाटू लागली आहे, म्हणून खरील वस्तुस्थिति तुझ्या ध्यानांत येत नाही.

छीळा—देवि ! तू म्हणतेस ते बरोबर आहे. पण तो वसिष्ठ ब्राह्मण मृत झाल्याला आज आठ दिवस झाले आहेत, असे तू म्हणालीस; आणि आम्ही तर या ठिकाणी जन्माला येऊन किती तरी काळ लोटून गेला आहे. तेव्हा तो वसिष्ठ ब्राह्मण आणि त्याची पत्नी अश्विनी म्हणजेच आम्ही, ही गोष्ट संभवेल तरी कशी ! *

सरस्वति—बाळे ! या मायिक सृष्टीत देशाचा विस्तार जसा एखाद्या परमाणूमध्ये दिसतो, त्याचप्रमाणे कालाचा विस्तारहि थोड्याच कालांत भासमान होतो. कारण जगाच्या कल्पनेप्रमाणे देव, काल हीहि केवळ कल्पनाच आहे. मी, तू ह्या कल्पनांच्या जाळ्यांत गुरफटून गेल्यामुळे ज्यांना जन्म प्राप्त झाला आहे, त्यांनाच क्षणकल्पादि कालभेदाचा भ्रम कोणत्या क्रमाने होतो ते ऐक; म्हणजे तुझ्या शंकेचे निरासन होईल. मरण मूळेंच क्षणमात्र अनुभव घेतल्यानंतर जीवाला आपल्या पूर्व जन्माचा व कर्माचा विसर पडतो; व त्याला दुसरा देह भावनेमुळे दिसू लागतो. तो नवा देह आपला आधार आहे व आपण आश्रय आहो म्हणजे त्यामध्ये राहिलेले आहो, अशी कल्पना जीवाच्या ठिकाणी उत्पन्न होते. नंतर हात, पाय वगैरे अवयवांनी युक्त असलेला देह माझा आहे, अशी तो दड भावना

करतो. सारांश, जीव ज्या ज्या तऱ्हेची भावना करतो, त्या त्या तऱ्हेचा आपला देह बनलेला आहे, असे त्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवाला येते. मी अमुक गृहस्थाचा मुलगा, मला जन्माला येऊन इतकी वर्षे झाली, हे माझे आत-वांधव, हे माझे रमणीय गृह, अशा तऱ्हेचे लक्षावधि. संकल्प जीव करू लागतो. परंतु अशा तऱ्हेने चित्तामध्ये संसाराची उत्पात्ति होत असली तरी वास्तविक कांहींच उत्पन्न होत नाही; तर केवळ निर्मल असे चिदाकाशच असते; व तेंच, चित्त व चित्ताचा विषय जो संसार यांच्या रूपाने भासमान होतो, स्वप्नांतील चैतन्य, स्वप्नांतील दृश्य आणि स्वप्नांतील द्रष्टा वगैरे, त्याचप्रमाणे जागृतीतील स्थिति आहे. आतां कालाचा अनुभव सर्वांना केव्हांच सारखा येत नसतो. कारण कालाचा अनुभव मनाच्या परिस्थितीवर अवलंबून आहे. हरिश्चंद्र राजाला एका रात्रीत बारा वर्षे लोटून गेली, असा अनुभव आल्याचे पुराणांतरी वर्णन केलेले आहे. ज्याचा आपल्या स्त्री-पासून वियोग झाला आहे अशा मनुष्याला एक दिवस लोटला तरी तो त्याला वर्षाप्रमाणे वाटतो व स्त्रीचा संयोग झाला म्हणजे तिच्या सद्बवासांत वर्षेच्या वर्षे धुणाप्रमाणे गेली असे वाटते. सारांश, या जगांतील आपला सर्व व्यवहार स्वप्नस्थितीतील व्यवहाराप्रमाणे मायिक आहे हे पक्षे लक्षांत ठेव.

लीला—देवि ! खरोखर ही अद्भुत दृष्टि तू मला दिलीस व या दृष्टीमुळे माझ्या अंतःकरणांत जागृति उत्पन्न झाली आहे. ही दृष्टि मी आपल्या ठिकाणी अभ्यासाने द्यावून घेणार आहे. पण तसे करीपर्यंत तो वसिष्ठ ब्राह्मण व त्याची पत्नी ज्या सर्गामध्ये आणि ज्या पर्वतावरील गांवामध्ये रहात असत, त्या ठिकाणी मला घेऊन चल.

सरस्वति—तू अगोदर पूर्वाप्रमाणे निर्विकल्प समाधीचा आश्रय करून ह्या आपल्या देहावरील ममता काढून टाक. म्हणजे तुला देह दिव्य बनून तुला मायाकाशांत पाहिजे तिकडे संचार करता येईल व त्या ठिकाणी तुला त्या ब्राह्मणाचा सर्ग निःसंशय दृष्टीस पडेल.

अशा रीतीने सरस्वती देवीचे मापण ऐकून लीलेने निर्विकल्प समाधि-लावली व सरस्वती देवी आपल्या नेहमीच्या अतिवाहिक देहाने चिदाकाशांत संचार करू लागली. लीलेचा देह मात्र ध्यानाने या वेळेपुरता सूक्ष्म.

झालेला होता व त्या देहाने तीहि चिदाकाशांत फिहं लागली. परंतु हे त्याचे आकाशांतील गमन सुद्धा वास्तविक खरे नव्हते. त्या आपल्या राज-मंदिरांतील अंतःपुरांतच होत्या. चिदाकाशांत उंच गेल्यावर आपल्या भावनेमुळे त्यांना परस्परचे सूक्ष्म देह दिसले व त्यांची चिदाकाशांत पुनः भेट झाली. हातांत हात घातून त्या दोघीजणी आकाशांत फार उंच गेल्या. ते आकाश इतके विशाल होते की कोट्यवधि जगे, त्यांत भरली होती तरीहि ते रिकामेच आहे, असे वाटत होते. अशा रीतीने त्या दोघी सुंदर स्त्रिया चिदाकाशांतील निरनिराळी शोभा पाहून वसिष्ठ ब्राह्मण ज्या ब्रह्मांडांत रहात होता त्या ब्रह्मांडांत येऊन पोहोचल्या. पुढे आकाशांतून खाली उतरून गिरिप्रामांतील वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या घराचे निरीक्षण त्यांनी स्वतः अदृश्य राहूनच केले. त्या घरांतील सर्व माणसे दुःखी कष्टी पाहून लीलेला फार वाईट वाटले. 'आम्ही दोघींनी या बांधवांना प्रत्यक्ष दिसावे' असा विचार लीलेच्या मनांत येताच त्या दोघी स्त्रिया त्यांच्या ठिकाणी असलेल्या दिव्य शक्तीमुळे त्या घरांतील मनुष्यांना दृश्यरूपाने दिसू लागल्या. कारण ज्ञानाच्या दृढ अभ्यासामुळे एखाद्या देवाप्रमाणे लीला सत्यसंकल्प झाली होती. त्या दोघी जणींना पहातांच वसिष्ठ ब्राह्मणाचा ज्येष्ठ मुलगा ज्येष्ठशर्मा आणि घरांतील इतर मंडळी यांनी "वनदेवीनो ! तुम्हाला नमस्कार असो" अशा शब्दांनी त्यांचा सत्कार केला व ज्येष्ठशर्मा म्हणालाः—

ज्येष्ठशर्मा—देवतानो ! या घरांत राहणारे आमचे आईबाप थोडे दिवसांपूर्वी आपले घरदार सोडून स्वर्गवासी झाले, यामुळे आम्हाला हे त्रिभुवन अगदी शून्य दिसू लागले आहे. यासाठी आमचे दुःख नाहीसे होण्याकरिता काही तरी उपाय सांगा. कारण, महात्म्यांचे पुण्यकारक दर्शन केव्हांहि निष्फल होत नाही.

ज्येष्ठशर्मांचे अशा तऱ्हेचे मापण ऐकल्यानंतर लीलेने पुत्रप्रेमाने त्यांच्या मस्तकाला स्पर्श केला. त्याबरोबर त्याचे सर्व दुःख नाहीसे झाले. अशा रीतीने त्या भुवनांतील पर्वतावरील वसिष्ठ ब्राह्मणाच्या गांवामध्ये ज्येष्ठशर्मादिकांच्यापुढे उभ्या असता त्या दोघी जणी क्षणांत अंतर्धान पावल्या.

पुनः आपल्या संकल्पानुसार चिदाकाशांत एकमेकींना भेटल्यावर सरस्वती देवीने लीलेला विचारलें कीं, 'आतां तुला कांहीं विचारावयाचें आहे का ?',

लीलाः—देवी ! माझा मृत पति ज्या ठिकाणीं राज्य करीत आहे त्या ठिकाणीं मी पूर्वी गेले होते, पण त्या ठिकाणच्या लोकांना मी दिसलें नाहीं, आणि आतां या ठिकाणीं तेवढी मी आपल्या पुत्राच्या दृष्टीस पडलें, हा असा फरक पडण्याचें कारण काय ?

श्रीसरस्वतीः—वत्से लीले ! त्या वेळीं तुला स्वरूपाचा अम्यास दृढ झालेला नसल्यामुळें तुझ्या ठिकाणची द्रैतबुद्धि व देहाभिमान नाहींसा झाला नव्हता, परंतु आतां समाधीच्या अम्यासामुळें तो नाहींसा होऊन तुझ्या ठिकाणीं सत्यसंकल्पत्व आलें आहे, त्याचमुळें तूं आपल्या पुत्राला दिसलीस, इतकेंच नव्हे तर लीले ! या वेळीं आपल्या पतीच्या सन्निध जाऊन त्याला दिसावें अशी इच्छा करशील, तर तूं त्याला दिसून त्याच्याशीं संभाषणदि करूं शकशील.

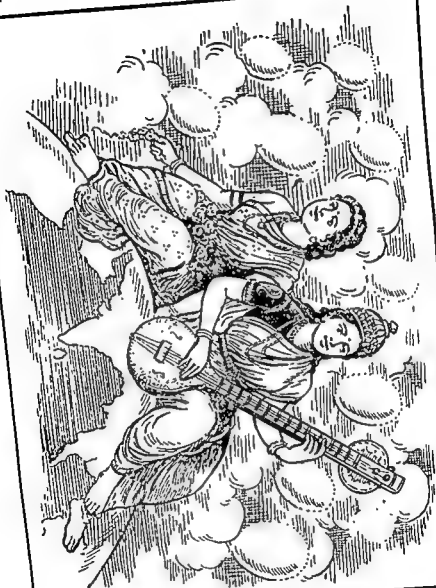
लीलाः—देवि ! तुझ्या भाषणामुळें माझ्या शंकेचें निरसन झालें. ह्याच गृहाकाशांत माझा पति—वसिष्ठ ब्राह्मण—मृत झाला, नंतर याच ठिकाणीं तो भूमंडलाचा अधिपति झाला, याच आकाशातील संसारामधील त्याच्या राजधानीमध्ये मी राणी झाले, यामधील अंतःपुरांतच माझा पति—पद्मराजा मरण पावला; व या अंतःपुरांतील आकाशांतच तो पुनः भूपति झाला, अशा रीतीनें अखिल वस्तूंना अधिष्ठानभूत असलेल्या कूटस्थ चैतन्यामध्येच हे सर्व विकार मायेमुळें भासत आहेत, एखाद्या करंड्यातील मोहरीच्या दाण्याप्रमाणें सर्व ब्रह्मांडमंडलें मला या गृहाकाशामध्येच दिसलीं, देवि ! माझ्या मर्त्याचे ब्रह्मांड या ठिकाणीं आहे, त्याबद्दल मला आतां मुळींच शंका राहिली नाहीं, परंतु माझा पति या ठिकाणीं मला प्रत्यक्ष दिसेल असा कांहीं तरी उपाय कर.

श्रीसरस्वतीः—लीले ! या मंडपाकाशामधील आपल्या तीन पतींचा तूं उल्लेख केलास, पण त्याबद्दल तुझे पति तीनच झाले आहेत असें मात्र

समजू नकोस. तुझे आजपर्यंत कितीतरी पति झाले आहेत ! अलीकडच्या तीन पतींपैकीं एकाचें म्हणजे बसिष्ठ ब्राह्मणाचें शरीर जळून गेलें आहे. तुझ्या दुसऱ्या पतीचें म्हणजे पद्मराजाचें शव तुझ्या अंतःपुरांत पुष्पांच्या राशीमध्ये आहे. आतां तुझा तिसरा पति ह्याच संसारमंडपांतील आकाशांत राजा झाला आहे. तो घोर संसारांत पडला आहे. या तुझ्या तीन भर्त्यांपैकीं कोणत्या भर्त्याजवळ मी तुला घेऊन जाऊं तें सांग.

लीलाः—देवी ! तूं म्हणतेस तें अगदीं बरोबर आहे. मला आतां मागचें सगळें आठवेलें ! माझा हा जन्म मनुष्यकोटींतील असल्यामुळें तमोगुणी नाहीं किंवा सत्त्वगुणीहि नाहीं; तर रजोगुणी आहे. या कल्पाच्या आरंभीं हिरण्यगर्भापासून अवतीर्ण झाल्यानंतर आजपर्यंत निरनिराळ्या योनींमध्ये माझे जे आठवें जन्म झाले, ते सर्व माझ्या दृष्टीपुढें या वेळीं प्रत्यक्ष दिसत आहेत. तुझ्या कृपाप्रसादामुळें मला मागल्या जन्मांतील तसेंच त्यापूर्वीच्या अनेक जन्मांतील सर्व गोष्टी इत्थंभूत आठवूं लागल्या आहेत.

अशा रीतीनें भाषण केल्यानंतर लीलेनें सरस्वतीसह आकाशांत उड्डाण करून स्वर्गादिलोकांचें व सूर्यमंडलादिकांचें उल्लेखन करून त्या ब्रह्मांडाच्या वरच्या शकलांवर त्या दोघी अनायासानें जाऊन पोहोचल्या. ब्रह्मांडकोशांतून बाहेर आल्यावर लीलेला एकापेक्षा एक दसपट आकाराची पृथ्वी, उदक, तेज, वायु व आकाश यांचीं अफाट आवरणें दिसलीं व तीं एका क्षणांत ओलांडून लीला परमाकाशांत जाऊन पोहोचली. त्या ठिकाणीं पूर्वीसारखी पंचमहाभूतांच्या आवरणासहित कोट्यवधि ब्रह्मांडें सूर्यप्रकाशांत भासणाऱ्या त्रसरेणूप्रमाणें (म्हणजे सूर्याच्या कवड्यांशीं उडणाऱे रजःकण) लीलेला आदळून आली. त्या ब्रह्मांडांपैकीं एका ब्रह्मांडांत लीला व सरस्वती देवी यांनीं क्षणांत प्रवेश केला व आपल्या राजमंदिरांतील अंतःपुरांत जाऊन लीलेनें पाहिलें तों आपल्या पतीचें (पद्मराजाचें) शव जसेंच्या तसें फुलांच्या राशींत आहे, त्या शवाच्या बाजूला आपलें शरीर समाधीत स्थिर झालेलें आहे; असें तिच्या आदळून आले. नंतर आपल्या पतीच्या पुढच्या सर्गाला पाहण्याच्या इच्छेनें त्या संकल्पदेहानें लीला पुनः

सरस्वती देवीसह ब्रह्मांडाच्या बाहेर आल्यावर लीलेला परमाकाशांत
 कोट्यवधि ब्रह्मांडे आढळून आली. (पृष्ठ २४).

लीलेची गोष्ट

आकाशांत उडून गेली; आणि भूतलांची आवरणें व ब्रह्मांड संपुटाचें कवच यांचें उल्लंघन करून आपल्या नव्या पतीच्या काल्पनिक संसार मंडलांत जाऊन उतरली आणि त्या ठिकाणी लीलेच्या नव्या पतीचें राज्य त्या दोघींच्या दृष्टीस पडलें.

या वेळीं सिंधु देशाच्या उन्मत्त राजानें आपल्या मांडलिक राजांच्या मदतीनें लीलेचा पति, ज्या देशांत राज्य करित होता, त्यावर आपल्या सैन्यानिशी चाल केली. यामुळे लीलेच्या पतीला स्वसंरक्षणासाठीं लढाई करणें भाग पडलें. अशा तऱ्हेनें दोन्ही राजांचें भयंकर युद्ध चालू लागलें. भूतलावरील युद्धाचा देखावा पहावा म्हणून लीला व सरस्वती देवी यांनी यावेळीं एका रमणीय परंतु काल्पनिक विमानांत बसून रणभूमीचें निरीक्षण करण्यास सुरवात केली. तों लढाईला प्रत्यक्ष तोंड लागलेलें त्यांना दृष्टीस पडलें. अशा तऱ्हेनें सर्व दिवसभर युद्ध होऊन सूर्यास्ताच्या वेळीं दोन्ही सैन्यांतील बोट्टे लढाई बंद करून रणभूमीवरून परत फिरले. विदूरथ राजाहि आपल्या मंदिरांत येऊन निजला असतां लीला आणि सरस्वतीदेवी यांनी आपल्या अतिबाहिक (सूक्ष्म) शरीरानें विदूरथ राजाच्या शयनगृहांत एका लहानशा फटीतून प्रवेश केला. ती मध्यरात्रीची वेळ असून सर्व लोक स्वस्थ निजले होते. त्या देवीची दिव्य प्रमा त्या मंदिरांत सर्वत्र फांकल्यामुळे अमृताचा वर्षाव झाल्यामुळे मनुष्य जागा होतो, रात सर्वत्र फांकल्यामुळे अमृताचा वर्षाव झाल्यामुळे मनुष्य जागा होतो, त्याप्रमाणें विदूरथ राजा एकदम जागा झाला व त्या देवींना पाहून त्या राजानें आपल्या हातांतील फुलें त्या देवींच्या चरणकमलांवर बाहिली. नंतर लीलेच्या पतीचा वृत्तांत समजावा या हेतूनें सरस्वतीदेवीनें त्या राजाच्या शेजारी निजलेल्या त्याच्या मंत्र्याला आपल्या संकल्पानें जागृत केलें व सरस्वतीदेवी राजाला म्हणाली:—“हे राजा, तूं कोण? कोणाचा मुलगा? या ठिकाणीं तूं केव्हां जन्माला आलास?” या प्रश्नांची उत्तरे देण्यास मंत्र्यानें प्रारंभ केला, “देवींनीं! इक्ष्वाकु वंशांत उत्पन्न झालेल्या नभोरथ महाराजांचे चिरंजीव विदूरथ महाराज हे आमचे विख्यात महाराज आहेत. महाराणी सुमित्रा नांवाच्या मातेच्या उदरी यांचा जन्म झालेला असून हे दुसरे कार्तिकेयस्वामीच आहेत कीं काय असें वाटतें. हे दहा वर्षांचे होतात न होतात तोंच यांच्यावर सर्व राज्यकारभार सोपवून यांचे

वडील नभोरथ महाराज तपस्व्या करण्याकरिता अरण्यांत निघून गेले. त्या वेळेपासून स्वधर्माला अनुसरून हे आपल्या पुत्राप्रमाणे प्रजेचे पालन करित आहेत.” असे मंत्र्याचे भाषण ऐकल्यानंतर ‘राजा ! तू आपल्या पूर्व-जन्माचे विचारपूर्वक स्मरण कर.’ असे बोलत सरस्वतीदेवीने विदुरय राजाच्या मस्तकाला आपल्या हाताचा स्पर्श केला. त्याबरोबर आपल्या पूर्व जन्माचा वृत्तांत त्याच्या अंतःकरणांत स्फुरण पावू लागला व ‘हा संसार मायेच्या विलासाने कसा ओतप्रोत भरलेला आहे ! परंतु या देवीच्या प्रसादानुळे मला त्याचे वास्तविक स्वरूप आज समजले आहे’ असे आपल्याशी उद्गार काढल्यानंतर तो म्हणालाः—‘हे देवतानो ! माझा पूर्वीचा (पद्मराजाचा) देह मरून पडल्याला अवघा एकच दिवस झालेला आहे व या ठिकाणी या देहात उत्तर वर्षाचा काळ गेल्याचा मला अनुभव येत आहे ! तरी हें कसे याचा काहीच उलगडा होत नाही.

श्रीसरस्वतिः—राजा, मरणरूपी दीर्घ मूर्च्छा संपल्यावर मायेच्या आवरणाने आच्छादित झालेल्या चिदाकाशातील गिरिग्रामामध्ये राहणाऱ्या ब्राह्मणाच्या घरांतच पद्मराजाचा लोक असून त्यांतील राजगृहामधील आकाशात हा तुझा ब्रह्मांड मंडप आहे व त्यांतच तुझा सध्याचा जन्म भासत आहे. आतां त्या वसिष्ठ ब्राह्मणाचे जगच तुझ्या प्रतीतीला येत आहे असे नवून प्रत्येकाचे जग मित्र आहे. परंतु हा तीन प्रपंचांचा देखावा तुझ्या हृदयातील निर्मळ चिदाकाशात केवळ चित्ताच्या विकारामुळे भासला. परंतु ही सर्व निव्वळ भ्रांति आहे. ज्याप्रमाणे स्वप्नांतील एका क्षणात शंभर वर्षे उलटून गेल्याचा भास होतो, मनोराज्यामध्ये मनुष्याला जीवनाची तन्हृत-हेची स्थिति व मरणाचा प्रसंग यांचा प्रत्यय येतो, त्याचप्रमाणे तुझ्या दृढ वासनेमुळे ही मिथ्या भ्रांति तुझ्या चित्तांत दृढमूल झाली परंतु राजा ! वस्तुतः तू जन्माला आला नाहीस तसा मरणहि पावणार नाहीस ! कारण तू शुद्धविज्ञानरूप, निश्चल आणि निर्विकार परब्रह्मरूप आहेस. तुझ्या भोंवतालचे लोक जरी तुला सध्या भासत असले तरी ते वास्तविक मिथ्याच आहेत. स्वस्वरूपावरील अज्ञानरूपी मेघ गलित होऊन आत्मबोधाने ज्याचे अंतःकरण निर्मळ व परिपूर्ण बनलेले आहे, त्याच्या दृष्टीने हे राजा ! ‘मी’ व ‘जगत’ हे शब्द निरर्थक आहेत !

लीलेची गोष्ट

अशा रीतीने सरस्वती देवीने विदूरथ राजावर बोधामृताचे सिंचन केले व त्यामुळे त्याच्या हृदयांत विवेकाचा सुंदर अंकुर उदय पावला. शेवटी ती विदूरथ राजाला म्हणाली,

श्रीसरस्वती:—राजा ! तुझे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील. जगताचा हा भ्रम कसा उत्पन्न होतो हे लीलेला दाखविण्यासाठीच आम्ही याठिकाणी आलो होतो. आमचे ते काम झाले असून आम्ही आता परत जातो. सरस्वती देवीने केलेले हे भाषण ऐकल्यानंतर विदूरथराजा मोठ्या आनंदाने म्हणाला:—

विदूरथराजा:—देवि ! एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत जावे त्याप्रमाणे लवकरच या देहाचा त्याग करून आपल्या पूर्व देहात—पद्मराजाच्या शरीरांत—प्रवेश करावा, अशी माझी इच्छा आहे. तरी माझ्याकडे कृपादृष्टीने पहा व माझी इच्छा पूर्ण कर, मी ज्याठिकाणी जाईन त्या त्या ठिकाणी हा माझा मंत्री आणि ही कुमारी माझ्याबरोबर येतील असाहि मला आणखी एक वर दे.

श्रीसरस्वती:—राजा ! तुझी कामना पूर्ण होईल. या रणसंग्रामांत तू आज मरण पावशील आणि नंतर तुला आपले पूर्वजन्मातील राज्य प्राप्त होईल. तसेच तू हा मंत्री व ही कुमारी यांच्यासह आपल्या राजधानीत जाऊन तेथील अंतःपुरामध्ये पुष्पांच्या राशीत असलेल्या पूर्वीच्या म्हणजे पद्मराजाच्या शरीरांत प्रवेश करशील. आम्ही जशा आलो तशा परत जातो.

अशा तऱ्हेने सरस्वतीदेवी व विदूरथराजा यांचा संवाद चालला असता शत्रूने विदूरथराजाच्या राजधानीला वेढा दिला व नगरीला आग लावल्यामुळे जिकडे तिकडे लोक त्या आर्मांत दग्ध होऊ लागले. इतक्यांत विदूरथ राजाची राणी त्या राजमहालांत शिरली. तिच्या मागोमाग तिच्या मैत्रिणी व दासी आल्या. त्यांनी विदूरथ राजाला अंतःपुरांत घडून आलेल्या अत्याचाराची हकीगत सांगितली. ती ऐकून लीला व सरस्वतीदेवी यांना उद्देशून—“देवतांनो ! हा पद्म मी युद्धाकरिता चाललो ! मला क्षमा करा. ही माझी भार्या तुमच्या चरणकमलांची दासी आहे. तरी आपण तिचे

रक्षण करालच ” असे उद्गार काढून मोठ्या क्रोधाने आपल्या महालांतून शत्रूशी युद्ध करण्याकरिता तो एकापर्की निघून गेला. आरशात आपले प्रतिबिंब पडायें त्याप्रमाणें ती लीला राणीची रमणीय आकृति हुबेहुब आपल्यासारखीच आहे असें प्रबुद्धलीलेला आढळून आले. हा चमत्कार आपल्या पतीच्या मरणसमयी झालेल्या वासनांचा व आपल्या स्वतःच्या तत्सदृश भावनांचाच आहे, अशी सरस्वतीदेवीनें लीलेची समजूत करून दिली. नंतर विदूरथाच्या लीलेला म्हणाली की, “ लीले ! तुझा पति विदूरथ राजा आज रणांगणामध्ये देहत्याग करील आणि आपल्या पूर्व जन्मातील पद्मराजाच्या देहात प्रवेश करील. ” हें ऐकून विदूरथलीला म्हणाली:— “रणांगणात देह पडल्यानंतर माझा पति ज्या ठिकाणी जाईल त्या ठिकाणी मी त्याची परी व्हावें, हा वर मला कृपाकरून दे. ” सरस्वती देवीनें हि तिथ्यावर प्रसन्न होऊन तिला तो वर दिला.

विदूरथ राजाच्या मंदिरांत त्या देवीचा अशा रीतीनें संवाद चालला असता विदूरथराजा आपल्या सैन्यासह रणभूमीवर जाऊन आपल्या शत्रूबरोबर युद्ध करूं लागला. दोन्हीहि राजे धनुर्विद्या व अस्त्रविद्या यांमध्ये मोठे प्रवीण होते, त्यामुळे दोघांनीं निरनिराळ्या अस्त्रांचा प्रयोग केल्यामुळे ते युद्ध फारच भयंकर झाले. अशा तऱ्हेनें युद्ध चालूं असता सिंधूराजानें अस्त्रप्रहार केल्यामुळे विदूरथराजा घायाळ होऊन पडला व शेवटी त्याला आपल्या राजमंदिरांत परत आणल्यावर तो मृत्यु पावला. ते पाहताच त्याची लीलाराणी मूर्च्छित पडली. लागलीच त्या लीलेच्या जीवात्म्यानें पूर्व शरीराचा त्याग करून सूक्ष्म देहाचा स्वीकार करून प्राणरूपानें दुसऱ्या देहात प्रविष्ट होण्याची तयारी केली; व मरणकालच्या मूर्च्छेमध्ये त्या गृहातील आकाशांतच तशी भावना केल्यामुळे त्याला नवा देह लगेच दिसूं लागला. अशा तऱ्हेनें ती लीला पद्मराजाच्या ब्रह्मांडात आपल्या स्वप्नदेहानें प्रविष्ट होऊन आपल्या भर्त्याशी समागम पावली.

इकडे मरणाच्या मूर्च्छेचा पगडा नाहींसा झाल्यावर विदूरथराजाचा जीवात्मा आपला पुढील व्यवहार पाहूं लागला. यमाच्या दूतांनीं आपल्याला आकाशात ओढून नेले आहे व जखेरीस आपण यमलोकांत येऊन पोहोचलों आहोंत, असें त्याच्या दृष्टीस पडले. नंतर विदूरथाच्या

लीलेची गोष्ट

कर्मीची चौकशी करून यम आपल्या दूतांना म्हणाला:—'या विदूरथानें पातकें केव्हांच केली नाहींत व भगवती सरस्वतीदेवीच्या कृपाछायाखाली हा लहानाचा मोठा झाला आहे. याचा पूर्वीचा देह (पद्मराजाचा) त्याच्या अंतःपुरांतील पुण्याच्या राशीमध्यें शब्दस्थानें राहिला आहे. यासाठी या विदूरथाला सोडा आणि त्याला आपल्या अतिवाहिक देहानें अंतःपुरांतील शवामध्यें प्रवेश करूं या.' आपल्या स्वामीची ही आज्ञा ऐकतांच यमदूतांनी आपल्याला सोडून दिले आहे असें विदूरथराजाच्या जीवात्म्याला दिसलें, त्या दोघी देवी विदूरथाच्या जीवसंविदेमागून आपल्या संकल्पित देहानें चालल्या होत्या, पण त्या दोघी त्याला दिसल्या नाहींत, चिदाकांशातून जातां जातां अनेक लोकांचें उल्लंघन करीत करीत त्या ब्रह्मांड मंडलाच्या बाहेर पडून दुसऱ्या एका ब्रह्मांडमंडलांत प्रविष्ट झाल्या, त्यांतील भूमंडलावर आल्यानंतर पद्मराजाच्या नगरांतील लीलेच्या अंतःपुरांत विदूरथाचा जीवात्मा येऊन पोहोंचला, त्याच्या मागोमाग लीला व सरस्वतीदेवी एका धर्णांत अनायासें पद्मराजाच्या अंतःपुरांत शिरल्या, तोंच त्या ठिकाणी त्याच्यापूर्वी पद्मराजाच्या शवाच्या बाजूला येऊन उभी राहिलेली विदूरथाची लीला त्यांच्या दृष्टीस पडली, लागलीच सरस्वती देवीनें आपल्या संकल्पमात्रानें विदूरथराजाच्या जीवाला पद्मराजाच्या शवांत शिरतांना निरोध केला.

प्रबुद्धलीला:—देवि ! पद्मराजाचा देह शव होऊन या पुण्यराशींत ठेवला गेला आणि मी समाधिस्थितींत लीन झाले या गोष्टीला पद्मसृष्टीतील किती काळ लोटून गेला, तें मला सांग.

श्रीसरस्वति:—वाळे ! पद्मसृष्टीतील या अंतःपुरांत तुझा देह समाधिंत लीन, झाल्याला बरोबर एक महिना झाला आहे. समाधिस्थितींत प्रवेश केल्यानंतर पंधरा दिवसांनी तुझा देह निर्जीव होऊन जमिनीवर पडला. तूं मृत झाली आहेस असें मंत्रिमंडळानें ठरवून त्यांनीं तुझें प्रेत राजमंदिरांतून बाहेर काढलें व चंदनाच्या काठांनीं बनविलेल्या चित्तेवर तुझें प्रेत ठेवून तें दग्ध केलें. आतां तूं या ठिकाणीं सशरीर आली आहेस असें पाहतांच आमची लीलाराणी परलोकांतून आली आहे असें वाटून सर्व लोक आश्चर्यचकित होऊन जातील, वाळे ! तुझें शरीर आतां अतिवाहिक अर्थात् अत्यंत पवित्र

झालें आहे; व आपल्या सत्य संकल्पामुळे तूं जेव्हां त्यांना दर्शन देशील, तेव्हां तुझ्या दिव्य शरीराकडे पाहून त्यांना विशेषच कौतुक वाटे. पूर्वीच्या वासनेनुसार तुझें हें अतिवाहिक शरीर पूर्वीच्या स्थूल देहाप्रमाणें दिसेल. कारण जो तो आपापल्या वासनेप्रमाणें सर्व कांहीं पहात असतो, झीले ! येथून निघाल्यापासून आज एकतीसाव्या दिवशीं प्रातःकाळीं आपण पुनः येथें आलों आहोंत. तर चल आपल्या सत्य-संकल्पानें आपण लीलेला दर्शन देऊं आणि विन्यासह आपण या राजाला सजीव करून त्याला पुष्पशय्येवरून उठवूं.

अशा तऱ्हेनें संभाषण करून “आम्ही दोघीजणी विदूरथ लीलेच्या दृष्टीस पडावें,” असा सरस्वतिदेवीनें संकल्प करतांक्षणीं त्या दोघी देवी अंतःपुरांत साकार दिसूं लागल्या. नंतर कमलिनी आपल्या जबळचा सुगंध सोडून देते, त्याप्रमाणें सरस्वतिदेवीनें त्या राजाचा निरोध केलेला जीव सोडून दिला. लगेच तो जीव त्या राजाच्या नाकापाशी पोहोंचला व बेळूच्या रंभांत वायु प्रवेश करतो, त्याप्रमाणें तो प्राणवायुरूपी जीव राजाच्या नाकपुष्पांतून आत शिरला. लागलीच त्याचें मुख सतेज दिप्सू लागलें व पूर्ण जिवंत होऊन तो आपल्या पुष्पशय्येवर उठून बसला व गंभीर आवाजानें “कोण आहे रे तिकडे !” असे शब्द त्यानें उच्चारले. लगेच त्या दोघी लीला त्याच्यापुढें जाऊन हात जोडून विनयानें म्हणाल्या ‘महाराज ! आपली काय आज्ञा आहे !’ राजानें विचारले ‘तूं कोण !’ आणि ही स्त्री कोण ! या प्रश्नाचें उत्तर प्रबुद्धलीलेनें दिलें.

प्रबुद्धलीलाः—महाराज ! माझे नांव लीला असून मी आपली पत्नी आहे. ही जी दुसरी लीला आपल्यापुढें दिसव आहे, ती माझी प्रतिबिम्बभूत लीला असून ती आपल्या उपभोगाकरिता मी लीलेनें उत्पन्न केली आहे. आपल्या उद्योगांनीं मुक्तासनावर ही त्रैलोक्याची जननी सरस्वतिदेवी बसली आहे. महाराज ! या देवीचे आमच्यावर किती उपकार झाले आहेत म्हणून सांगू ! दिनेच आम्ही दोघींना परलोकांतून या ठिकाणीं आणले आहे.

• आपल्या पत्नीच्या तोंडचे हे शब्द ऐकतांच त्या राजाला परम हर्ष-

झाला. लागलीच आपल्या पुष्पशय्येवरून उठून सरस्वति देवीला त्याने साष्टांग नमस्कार घातला व म्हणाला:—

राजा:—देवि ! तू सर्व लोकांचे कल्याण करणारी आहेस. यासाठी तुला नमस्कार असो. मला पारमार्थिक बुद्धि, दीर्घायुष्य आणि अपार संपत्ति दे.

राजाच्या मुखातून हे शब्द निघताक्षणीच सरस्वति देवीने त्याच्या मस्तकाला आपल्या हाताचा स्पर्श केला. नंतर ती म्हणाली, 'पुत्रा ! तू मागतोस त्याप्रमाणे सर्व तऱ्हेची ऐहिक आणि पारमार्थिक संपत्ति तुला प्राप्त होईल.'

असा वर दिव्यानंतर सरस्वति देवी त्या ठिकाणीच एकदम अंतर्धान पावली. इतक्यांत प्रभातकाळ झाल्याबरोबर पद्मराजाच्या नगरातील सर्व लोक जागे झाले. राजा जिवंत झाल्याची बातमी शहरांत पसरताच जिकडे तिकडे आनंदी आनंद झाला. राजा व राणी यांना प्रबुद्धलीलेने परलोकांतून परत आणले. अशी बातमी राज्यांत जिकडे तिकडे पसरली व लोक त्यांची स्तुतिस्तोत्रे गाऊ लागली ! नंतर चारी समुद्रांचे पाणी आणून त्याच्या योगाने राजधानीमधील ब्राह्मण, प्रधान व त्याचे मांडलिक राजे यांनी पद्मराजाला पुनः राज्यावर अभिषेक केला. त्या दोघी लीला आणि पद्मराजा अशी तिथे जीवन्मुक्ति-मुखाचा अनुभव घेत आणि आपल्या पूर्व वृत्तांतासंबंधाच्या गोष्टी सांगत आनंदाने कालक्रमणा करू लागली. सरस्वतीच्या प्रसादाने आणि पद्मराजाच्या पौष्यप्रयत्नांमुळे नवजीवन, राज्य आणि आत्मज्ञान या त्रिभुवनांतील सर्वेतकूट वस्तूंचा त्याला लाभ झाला. पुढे दोघी लीलासह त्या ज्ञानसपन्न पद्मराजाने ऐशीहजार वर्षे राज्यमुखाचा निर्विप्रर्ण उपभोग घेतला. त्याच्या राज्यांतील प्रजाजनांची एकसारखी भरभराट होत असल्यामुळे त्याची राज्यप्रदति निदोष होती. त्याच्या राज्यांतील विद्वज्जन शास्त्रानुसारं वर्तून करीत असल्यामुळे त्याच्या राज्याला अपूर्व शोभा प्राप्त झाली होती. त्याची कारकीर्द सर्व जनांना हितकर आणि संतोषदायक झाली होती. अशरितीने सर्वांना आनंद देत त्याने आपल्या स्वराज्याचा उपभोग घेतला व अखेरिच लीला आणि पद्मराजा अशी दोघे विदेहमुक्त स्थितीप्रत जाऊन पोहोचली !

तात्पर्यः— ह्या दृश्य जगाळा वास्तविक सत्ता नाहीच, जें जग म्हणून भासत आहे तें ब्रह्मच आहे. हें दृश्य नसताना आहे असें जें वाटतें तो स्वप्नाप्रमाणें निव्वळ भ्रम आहे. एका स्वप्नांत दुसरे स्वप्न भासतें, त्याप्रमाणें एका जगांत दुसरे जग कसें असतें हें दाखवून ह्या दृश्य जगाच्या अस्तित्वासंबंधानें जीवाला झालेला भ्रम नाहीसा व्हावा या हेतूनें ही लीलेची-गोष्ट सांगितली आहे. सारांश, ब्रह्मरूपी ताजव्याच्या एका पारड्यांत जागृतीतील जगत् आणि दुसऱ्यांत स्वप्नांतील जगत् घाटून विवेकळरी काढ्याकडे पाहिलें असतां ती दोन्ही सारखीच शून्य आहेत असा अनुभव येतो. इतकें सांगितलें म्हणजे बरील गोष्टीचें तात्पर्य सहज लक्षांत येईल.

(४) कर्कटी राक्षसीची गोष्ट.

अथैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥

राक्षस्योक्तं महाप्रश्नजालमावलिताखिलम् ॥ ३-६८-१.

भावार्थ—जगताचें वास्तविक स्वरूप काय आहे, या संबंधानें पुरातन अशी एका राक्षसीची गोष्ट सांगत असतात. या गोष्टीत त्या राक्षसीनें तत्त्वार्थपूर्ण अशा अनेक महाप्रश्नांचें एक विस्तीर्ण जालेंच पसरलें आहे. या सर्व प्रश्नांचा व त्याच्या उत्तरांचा विचार केल्या म्हणजे जगाचें तात्त्विक स्वरूप मनावर चांगलें ठसतें.

हिमालयाच्या उत्तर बाजूला मोठें पोट आणि लांब हात अशा ठांवेच्या कर्कटाच्या म्हणजे लेकण्याच्या आकाराचा एक राक्षस रहात होता. त्याच्या आकृतीबद्दल त्याला कर्कट असें नांव देण्यांत आलें होतें. त्या राक्षसाची मुलगी शरीरानें आपल्या बापाच्या बळणावर हुबेहुब असल्यानें तिलाहि कर्कटी असें नांव प्राप्त झालें होतें. तिलाच विपूचिका आणि अन्याय-वाधिका अशीं दोन नावे होती. ती राक्षसी अतिशय उंच आणि अतिशय उग्र अपून काजळाच्या पर्वताची जणूं विस्तीर्ण प्रतिमाच आहे की काय, असा तिच्याकडे पाहणाऱ्याला भास होई. तिचे डोळे लाल-

मडक होते आणि उदर आकाशासारखे विस्तीर्ण होत. तिचे केस अंध-
काराप्रमाणे काळेभोर आणि ताठ उभे राहिलेले असत. तिचे पाय तमाल
वृक्षाप्रमाणे उंच दिसत होते. तिच्या हातापायाचीं नखे वैदूर्य मण्याच्या
रंगाचीं असून तीं सुपासारखीं पसरलेलीं होती. त्या राक्षसीचे हात अतिशय
लांबलचक दिसत असून ती त्या हातांनीं आकाशातील सूर्याचेहि लीलेनें
ग्रहण करील कीं काय असें वाटे. तिचे शरीर प्रचंड असल्यानें तिला पुरेसा
आहार मिळण्याला मोठी पंचाईत पडत असे. त्यामुळे समुद्राच्या पोटांतील
चडवानलाप्रमाणे तिचा जडरागि नेहमीं मडकलेला असे. अशा स्थितींत
तिच्या मनांत एकदा असा विचार आला. “ ज्याप्रमाणे निरनिराळ्या
नद्यांच्या मुखाने आलेले पाणी समुद्र गट्ट करून टाकतो, त्याप्रमाणे या
जंबुद्वीपांतील सर्व मनुष्यांना मी एकदम खाऊन टाकते व असें केलें तरच
मेघाच्या वृष्टीमुळे मृगजल शांत होत, त्याप्रमाणे माझी क्षुधा शांत होईल.
क्षुधा शांत करणे हाच मुख्य धर्म आहे. आपत्तिमर्त्ये ‘ येन केन प्रकारेण ’
देहाचे रक्षण करणे ही गोष्ट शास्त्राला केव्हांहि संमतच आहे.
आतां एवढी गोष्ट मात्र खरी कीं, मंत्र, ओषधि, तप, दान, देवपूजा वगैरे
उपायामुळे ज्यांच्या देहांना अपाय होणे शक्य नाहीं; अशा प्राण्यांना उपद्रव
देण्याला कोणीहि समर्थ होत नसल्यानें सर्व लोकांचे एकदम भक्षण करणे
मला सांप्रत शक्य नाहीं. पण यालाहि एक उपाय आहे. तो म्हणजे
तपश्चर्या होय. “ तपसैव महोमेण यद्दुरापे तदाप्यते ” “ कारण कोण-
तीहि दुष्कर बाटणारी गोष्ट ऊग्र तपश्चर्येनें निःसंशय साध्य झालीच
पाहिजे. ” अशा रीतीनें विचार करून जगांतील सर्व प्राण्यांना खाण्याच्या
इराद्यानें प्राण्यांना अत्यंत दुर्गम अशा हिमालय पर्वतावर तपश्चर्या करण्याचें
ठरवून ती राक्षसी त्या पर्वताच्या उंच शिखरावर गेली व नंतर तेथे प्रथ-
मतः स्नान करून तपश्चर्या करण्यासाठीं एका पायावर उभी राहिली. ध्यान-
स्थितीमध्ये तिचे नेत्र इसके स्थिर झालेले होते कीं, ते नेत्र नवून स्पंदराहित
झालेले चंद्रसूर्यच आहेत कीं काय, असा भास होऊ लागला. अशा तऱ्हेनें
तपश्चर्या करण्यांत तिचे कित्येक दिवस, पंधरवडे, माहिने, आणि ऋतू
ठळकून गेले. थंडी आणि ऊन यांचा सारखा मारा चालला असतां हि

एखाद्या पर्वतावरील शिले प्रमाणे ती निश्चल आणि निःस्तब्ध राहिली होती. अशा तऱ्हेने त्या राक्षसीने हजार वर्षे तप केल्यावर पितामह, ब्रह्मदेव प्रसन्न होऊन तिला दर्शन देण्याकरिता तिच्या सन्निध आला. आतां या ठिकाणी अशी कदाचित् शंका येईल कीं ती राक्षसी दुष्ट बुद्धीची असतां तिच्यावर ब्रह्मदेव कसा प्रसन्न झाला ? याचें समाधान असें कीं, हा सर्व तिच्या दारुण तपश्चर्येचाच परिणाम होता व तपश्चर्येनें कोणतीहि असाध्य वाटणारी मोष्ट साध्य होत असते. त्यामुळे त्या राक्षसीवर ब्रह्मदेव प्रसन्न झाला, यांत आश्चर्य वाटण्यासारखें कांहींच नाहीं. ब्रह्मदेवाला पहातांच त्या राक्षसीने त्याला मनानें नमस्कार केला व आपली धुवा शमन होण्याजोगा कोणता वर त्याच्यापासून मागून घ्यावा ह्या संवधानें विचार करीत कांहीं वेळ स्वस्थ बसली.

योद्ध्या वेळानें आपण काय मागावें याविषयी विचार करून ती आपल्या मनात म्हणाली:—“ हा ! आतां माझ्या बरोबर लक्षांत आले ! मी लोखंडी मुई व रोगरुपी जीवशूचिका (सजीव मुई) होईन. अशा तऱ्हेचा वर मी ब्रह्मदेवापासून मागून घेते. म्हणजे मग माझ्या इच्छेला येईल त्याप्रमाणें मी सर्व जगाला प्राप्त टाकीन ! अशा रीतीनें मी आपली धुवा शांत करीन. कारण ‘ धुद्रिनाशः परं सुखम् ’ (धुवाशमन हेंच परम सुख होय), अशा रीतीनें विचार करणाऱ्या त्या राक्षसीचा आशय जाणणाऱ्या ब्रह्मदेवानें तिच्याशीं बोलण्यास सुरवात केली.

ब्रह्मदेव:—वाळे कर्कटिके ! पर्वतावरील मेघमालेप्रमाणें तूं खरोखरच राक्षस कुलाला ललामभूत आहेस. तूं आपली तपश्चर्या आतां पुरी कर. मी आतां तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहे. तुला इष्ट असेल तो वर माझ्यापासून मागून घे.

कर्कटी:—भगवन् ! आपण मृत आणि भविष्य कालाचे नियामक आहां. आपण माझ्यावर प्रसन्न झालां आहां, तरी मी लोखंडी मुई आणि जीवशूचिका (सजीव मुई) होईन असा आपण मला वर द्यावा.

त्या राक्षसीने असा वर मागितल्यानंतर ब्रह्मदेव तिला ‘ तथास्तु ’ असें म्हणून पुन्हा म्हणाले, ‘ तूं विषूचिका नांवाची उपसर्गयुक्त दूचिका होतील. तूं मागत आहेस त्याप्रमाणें आपल्या दृष्टमायेच्या योगानें तूं सर्व लोकांची

हिंसा करण्याला समर्थ होशील. शास्त्रनिषिद्ध अन्न सेवन करणारे, दुष्कर्मांचे आचरण करणारे, मूर्ख, अशास्त्र वर्तन करणारे, निंद्य प्रदेशांत वस्ती करणारे आणि स्वभावतः दुष्ट असे जे जे लोक असतील, त्यांची त्यांची हिंसा करण्याला तू समर्थ होशील. अशा दुष्ट लोकांच्या हृदयांत प्राणवायूवरोवर संचार करून प्लीहा, वस्ती वगैरे ठिकाणी अनेक प्रकारे पीडा उत्पन्न करून तू विपूचिका (पटकी, महामारी) नामक व्याधि होऊन शास्त्रसदाचार-निष्ठ आणि शास्त्रविरुद्ध वर्तन करणाऱ्या अशा दोन्ही प्रकारच्या लोकांना अगदी मंडावून सोडशील. परंतु शास्त्रानुसार वर्तन करणाऱ्या लोकांना चिकित्सेच्या योगाने तुला प्रतिकार करता यावा म्हणून मी हा मंत्र उत्पन्न केला आहे. तो मी म्हणून दाखवितो.

“ॐ ह्रीं ह्रां रीं रां विष्णुशक्तये नमः ॥ ॐ नमो भगवति विष्णु शक्तिमेतां ॐ हर हर नय नय पंच पंच मथ मथ उत्सादय दूरे कुरु स्वाहा ॥ हिमवतं गच्छ जीव सः सः सः चंद्रमंडलगतोऽसि स्वाहा ॥ ”

मंत्राचा अर्थः—हे भगवति ! पराविष्णुशक्ते ! तुला नमस्कार असो. रोगरूपी अशा या तुझ्या अंशभूत अपराशक्तीचे तू निवारण कर. तिला दूर घेऊन जा. तिला आपल्या स्वस्थानी ने. शिजलेल्या अन्नाप्रमाणे तिला अगदी मऊ करून टाक. तिला चांगली घुसळ. हकलून लाव. कोणत्यातरी उपायाने तिला नाहीशी कर. या अपराशक्तीचा तुझ्यामध्यें मी बळी देतो. कारण तू आम्हाला पूज्य आहेस ! हे रोगरूपी विपूचिके ! विष्णूच्या अपराशक्ते ! तू येथून हिमालयपर्वतावर निघून जा. प्राक्तन दुष्कर्माने पळाडलेल्या प्राण्या ! रोगाने ग्रस्त झालेल्या प्राण्या ! मृत्यूने खेचला गेलेल्या प्राण्या ! माझ्या मंत्रसामर्थ्याने तू आतां अमृतपूर्ण अशा चंद्रमंडलावर गेला आहेस. प्रदीप्त झालेल्या अग्नीत इषि प्रक्षिप्त करतात, त्याप्रमाणे अमृतमय चंद्रमंडलाच्या ठिकाणी मी तुला नेऊन ठेवीत आहे !

अशा रीतीने हा मंत्र भुर्जपत्रादिकांवर (कागदावर) लिहून रोग्याच्या डाव्या हाताच्या तळव्यावर टाकावा; व हा मंत्र म्हणून मंत्र्याने रोग्यावर उदकाचे मार्जन करावे. तसेंच मंत्र म्हणत असतांना या मंत्ररूपी मुद्राच्या प्रहाराने

कंकटी राक्षसी ठेंचली गेली आहे, आणि मोठमोठ्याने ओरडत ती हिमालयाकडे पळत सुटली आहे, अशी मंत्र्याने आपल्या मनांत दृढ भावना करावी. त्याचप्रमाणे पटकीच्या रोगाने ग्रस्त झालेला प्राणी आपल्या भावनेमुळे अमृताने युक्त असलेल्या चंद्रमंडलामध्ये गेला असून तो आता अजरामर, शांत आणि सर्व व्याधींपासून मुक्त झाला आहे, असे चिंतन करावे. हा मंत्र साध्य करणाऱ्या मंत्र्याने शुचिर्भूत होऊन स्वस्थ चित्ताने आचमन करून वरसांगितल्याप्रमाणे सर्व विधि करावा, म्हणजे तो मंत्र संपूर्ण विष्णूचिकेला नष्ट करील.

अशा रीतीने ब्रह्मदेवाने हा मंत्र उच्चारल्यानंतर आकाशात संचार करणाऱ्या सिद्धांनी लगेच तो ग्रहण केला व ब्रह्मदेव आपल्या सत्यलोकाला निघून गेले.

ब्रह्मदेवापासून वर मिळाल्यानंतर ती राक्षसी सूक्ष्म शरीर धारण करणाऱ्या उद्योगाला लागली. प्रथमतः ती मेघाच्या आकाराची झाली; नंतर ती वृक्षाच्या डहाळीएवढी झाली. पुढे ती मनुष्याएवढी व नंतर हाताएवढी, बोटाच्या आकाराची, उड्डाच्या शेगेएवढी, अशा रीतीने लहान होता होता शेवटी ती अत्यंत लहान आकाराची सुई झाली. त्या लोखंडाच्या सुईचे जे दुसरे रूप होते त्यालाच 'जीवसूचि' हें नांव होतें. ह्या अदृश्य जीवसूचीच्या आश्रयानेच ती लोखंडाची सुई नेहमी राहत असे. पहा ! या राक्षसीने तृष्णेच्या नादाने आपल्या पर्वताकार देहाचा तृणाप्रमाणे त्याग केला ! अशा तऱ्हेने अत्यंत सूक्ष्मरूप धारण करणारी ती राक्षसी दशदिशांमध्ये भ्रमण करूं लागली व प्राण्यांच्या शरीरांत प्राणवायूवरोवर प्रवेश करून त्यांना धूरपणाने ग्रासून टाकूं लागली. अशा रीतीने ज्यांच्या शरीरांत ती प्रवेश करी, ते प्राणी पटकी रोगाने पछाडले जाऊन दुःखाने तळमळूं लागले म्हणजे तिला मोठा आनंद होत असे. पूर्वीकृत मंत्र, औषधे, तप, पुण्याचरण इत्यादि उपायांनी जेव्हा कोणी तिका प्रतिकार करी, तेव्हा मात्र तिला मापार घ्यावी लागत असे. परंतु असल्या थोड्या प्राण्यांना वगळले असता याकी सर्वांना ती जीवसूचि अगदी घेऊन टाकीत असे. अशा तऱ्हेने अंतरिक्ष व भूमि

ह्यांच्यामध्यें प्राण्यांचा घात करणारी ती राक्षसी, भ्रमण करीत असतां कित्येक वर्षे लोटली. अखेरीस ती म्हांतारी झाली; तरी देखील तिनें दश-दिशांना आक्रमण करण्याचें आपलें व्रत अन्याहत चालविलें होतें. अशा रीतीनें कित्येक दिवसपर्यंत सर्व प्रकारच्या नरमांसाचें भक्षण, करण्याचा त्या राक्षसीनें एकसारखा सपाटा चालविला होता. परंतु तेवढ्यानें तिची तृप्ति होईना ! शेवटीं पुष्कळ काळानंतर ती राक्षसी अत्यंत खिन्न झाली व आपल्या मनांत विचार करूं लागली:—

“ हाय हाय ! काय माझी ही दुर्दशा ! मी मुईचें ह्मण कां वरें धारण, केलें ! मी अत्यंत सूक्ष्म झालें आणि त्याबरोबर माझ्या, सर्व शक्ती क्षीण झाल्या. माझ्या पोटांत अन्नाचा एक घांस देखील मावत नाही, माझे तें पूर्वीचें पर्वतप्राय विशाल शरीर सुकळेल्या पानाप्रमाणें कोठें गळून गेलें ? आपल्या त्या प्रचंड शरीराचा नाश करून घेण्याची ही दुर्बुद्धि मला कोठून झाली ! ”

अशा रीतीनें पथावाप करणारी ती राक्षसी पुन्हां पूर्वे देह मिळविण्याच्या इच्छेनें तपश्चर्या करण्याकरितां हिमालयावर गेली. निश्चल अंतःकरणानें तिनें आपल्या मुईच्या देहानेंच घोर तपश्चर्या करण्यास प्रारंभ केला, सर्व तन्हेचा आहार वर्ज्य करून सर्व संकल्पांचा त्याग करून आपल्या अंतःकरणांत सत्य आत्म्यासंबंधी दीर्घ कालपर्यंत चिंतन केल्यामुळे आणि तपाच्या योगानें सर्व पापें क्षीण झाल्यामुळे अखेरीस ती आत्मज्ञानसंपन्न झाली. चित्ताची एकग्रता व दृढ निश्चय ह्यांच्या बळावर ती राक्षसी ब्रह्माच्या साक्षात्कारानें संपन्न होऊन वृत्तार्थ झाली. एका पायावर उभें राहून ऊर्ध्व मुळानें तिनें दृढ निश्चयानें एकसारखें सात हजार वर्षे तप केल्यामुळे तिच्या तपस्तेजानें चतुर्दश भुवनांत राहणाऱ्या सर्व लोकांना संताप होऊं लागला. शेवटीं इंद्रानें देवगणांसह ब्रह्मदेवाकडे जाऊन त्या राक्षसीचें तप थांबविण्याविषयी प्रार्थना केली. नंतर कर्कटी राक्षसी आत्मज्ञान संपन्न झाली, आहे, असें जाणून ब्रह्मदेव तिच्याकडे येऊन म्हणाला:—

ब्रह्मदेव:—वाळे ! तुझ्या या दिव्य तपाच्या योगाने तुझे सर्व मनोरथ सफल होतील, तूं पूर्वी सारखी राक्षसी होतील, तूं आत्मज्ञान संपन्न अस-

ल्यानें तूं आतां अन्यायावाचून कोणालाही 'पीडा' करणार नाहीस. अशारीतीनें न्यायानें वागून अन्यायी लोकांना वाधा करणारी झाल्यामुळे तूं 'अन्यायवाधिका' या नांवानें लोकांत प्रसिद्ध होशील, विवेकाचें पालन करून तूं देहामध्ये असताना जीवनमुक्त स्थितीमध्ये राहशील."

अशारीतीनें भाषण करून ब्रह्मदेव अंतर्धान पावले. नंतर ती राक्षसी मनांत विचार करूं लागली:—“ब्रह्मदेवानें आतां सांगितल्याप्रमाणें वागण्याला काय हरकत आहे? त्यामुळे माझी ध्यानस्थिती थोडीच बिघडणार आहे? मग, अशा स्थितीत ब्रह्मदेवाचें वचन मोडण्यांत तरी काय पुरुषार्थ आहे?” अशारीतीनें, ती विचार करीत आहे तोंच, ती पूर्वोक्तारखी विशाल देह धारण, करणारी राक्षसी झाली व लगेच त्या हिमालयावर जाऊन निर्विकल्प समाधि लाडून स्वस्थ झाली. पुढें सदा महिन्यांनी समाधि उतरल्यावर तिला अतिशय भूक लागली. असें झालें यांत काहीच आश्चर्य नाही; कारण जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंत त्याचे धर्म अजीवात नाहीसे होणें शक्य नाही. असे, नंतर तिच्या मनांत पुढीलप्रमाणें विचार घोकूं लागले:—“मी आतां खावें तरी काय? पोट भरण्यासाठीं अन्यायानें कोणाचाही जीव घेणें मला उचित नाही. न्यायाला विरुद्ध किंवा आर्यजनांनीं निंद्य ठराविलेलें एखादें कृत्य करून आपलें पोट भरण्यापेक्षा प्राण्यांनीं देहत्याग करून मरणें, हेंच धेयस्कर होय! अन्यायानें मिळविलेला असल्यानें परिणामी विपासारखा ठरणारा आहार भक्षण करण्यापेक्षा न्यायोपाजित आहार न मिळाल्यामुळे माझा देह पडला तरी वेहेतर, कारण मला जगणें व मरणें हीं दोन्ही सारखीच आहेत. पूर्वी माझे मनाशीं तादात्म्य झालेलें असल्यामुळे देहादिकांच्या भ्रमांत मी गुरफटून गेलें. मला त्यांतच आनंद वाटत होता. परंतु आत्मबोधामुळे तो भ्रम आतां नाहीसा झाल्यानें, जगणें आणि मरणें या भ्रामक कल्पना माझ्या टिकाणीं संभवणार तरी कशा?”

अशा रीतीनें त्या ब्रह्मज्ञानी राक्षसीनें आपल्या राक्षसी स्वभावाचा त्याग केला आहे, असें पाहून आकाशस्थ वायूनें पुढील शब्द उच्चारले. “हे राक्षसी!

* हा या राक्षसीचा विचार लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

तू येथून जा आणि मूढ लोकांना आपल्या ज्ञानाच्या योगाने बोध कर, कारण मूढ आणि अज्ञानी लोकांचा उद्धार करणे, हाच महात्म्यांचा स्वभाव असतो. आतां अशारीतीने लोकांना बोध करीत असतां जो प्राणि तुझ्या बोधाचा अधिकार करील तो आपला नाश करून घेण्याकरितांच उत्पन्न झाला आहे असे समजून त्याला वेलाशक खाऊन टाकीत जा. अशा प्राण्याला खाण्यांत विलकूल अन्याय नसून न्यायच आहे.” वायूने उच्चारलेले हे शब्द ऐकतांच ‘तुझ्या भाषणाच्या योगाने माझ्यावर मोठा अनुग्रह झाला आहे!’ असे म्हणून ती राक्षसी उठली आणि त्या पर्वत शिखरावरून खाली उतरून हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या किरातांच्या राज्यांत येऊन पोहोचली. पुढे किरातांच्या नगराजवळ येऊन पोहोचते आहे, तोच रात्र पडली. त्या भयंकर अंधाराच्या रात्री ती राक्षसी सर्व किरातांच्या गांवाची टेहेळणी करून गांवाच्या बाहेर पडत आहे, तोच ऐन मध्यरात्रीच्या वेळी त्या किरात देशाचा राजा आपल्या मंत्र्यांसह समोहन येत असल्याचे तिने पाहिले. ते दोघेजण गांवाबाहेरील बेटाळाच्या दर्शनासाठी अरण्यांतील झाडीमधून चालत येत आहेत, असे पाहून ती राक्षसी मनांत म्हणाली:—

राक्षसीचा विचार.

“अहाहा! माझे भाग्य बलवत्तर आहे, असेच म्हटले पाहिजे. माझ्यापुढे चालत येणारे हे दोघे प्राणी मूर्ख आणि आत्मज्ञानी नसल्याने पृथ्वीला निःसंशय भारभूत झालेले आहेत. तरी मला हे आयतेच खायला मिळतील. इतरलोकीं आपला नाश करून घेऊन केवळ दुःख भोगण्यासाठीच मूढ माणसे जगत असतात. यासाठी अशा मूर्खांचा प्रयत्नांनं नाशच केला पाहिजे. कारण जिवंतपणीं सुरू झालेल्या पातकांचा प्रभाव मरणाने बंद पडत असल्याने, मरणाने त्या प्राण्यांचा अभ्युदयच होत असतो. असा ब्रह्मदेवाने आदिसर्गात नियम करून ठेविला आहे. तस्मात् आपल्यापुढे आयत्याच वाढून आलेल्या ह्या ताटावर यथेच्छ ताव मारावा ईंच योग्य आहे. कारण निर्दोष असून अनायासाने प्राप्त झालेला असला लाभ एखादा अमाफीच सोडून देईल. पण अगोदर ह्यांना मारून

खाण्यापूर्वी हे दोघे आत्मज्ञानसंपन्न आहेत कीं काय, ह्याचा छडा काढणे जरूर आहे. कारण तसल्या आत्मज्ञानी मनुष्याला माहून, खार्णे मला स्वभावतः आवडत नाही. तरी अगोदर ह्यांची चांगली परीक्षाच करते व त्या परीक्षे-मध्ये हे दोघेजण माझ्या कसोटीला उतरले तर त्यांना खाऊन टाकण्याचा आपला विचार अजिबात सोडून देईन. कारण गुणी मनुष्याची हिंसा मी कधीहि करणार नाही. अकृत्रिम सुख, कीर्ति व आयुष्य यांची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याने गुणी जनांना हवें असेल तें सर्व त्यांना अर्पण करून त्यांचा संस्कार करणेच उचित आहे. तीव्र धुधेमुळे माझा देह नष्ट होण्याचा प्रसंग आला तरी चालेल; पण गुणी माणसाना मी केव्हांही भक्षण करणार नाही. स्वतःच्या जीविताचा त्याग करूनहि गुणवान् मनुष्याच्या चित्ताला समाधान देणे हेंच सज्जनांचें कर्तव्य आहे. ह्यासाठीं काही तत्त्वज्ञान-विषयक प्रश्न विचारून हे दोघेजण कितपत ज्ञानी आहेत, त्याची अगोदर परीक्षा करते. ”

अशा रीतीने विचार करून त्या राक्षसीने त्या निविड अंधःकारांतून एखाद्या मेघमालेप्रमाणें मोठी गर्जना केली. नंतर मोठा हुंकार करून ती कडोर मापण करू लागली.

कर्कटीः— अहो ! अहो ! ह्या घोर अरण्याहरीं आकाशांत चंद्र सूर्या-प्रमाणें प्रकाशमान् होणारें किंवा सर्व भूताना आधारभूत अशा महामायेच्या कोशातील किड्याप्रमाणें दिसणारे तुम्ही आहा तरी कोण ? तुम्ही आत्म-ज्ञानसंपन्न असा किंवा मूढ बुद्धीचे असा. ज्या अर्थी तुम्ही या अरण्यांत प्रविष्ट झाला आहां, त्याअर्थी तुम्ही माझ्या सुखांत जाऊन पडणारे माझे ग्रास आहात. हें खूप समजा कीं, मी एका धर्णातच तुम्हाला गट्ट करून टाकीन !

विक्रमराजाः—अरे ए धुद्र मूत्रा ! तूं कोण आहेस ? कोठें उभा राहिला आहेस ? अरे ! आम्हांला तुझें एकदां तोंड तरी दाखीव. तुझी ही आरडाओरड भुंग्याच्या गुणगुणण्याप्रमाणें आम्हांला भासत असल्याने असल्या तुझ्या धुद्र गोंगाटाला कोण भीरू घालतो ?

राजाचें हें मापण ऐकल्यानंतर “ अहाहा ! ह्या राजाचें मापण किती

रमणीय आहे ! ” असें मनांत आणून आपण प्रगट व्हावे या हेतूने ती राक्षसी मोठ्याने ओरडली आणि त्या उभयतांचे धैर्य खचून जावे या हेतूने ती मोठ्याने हांसली. थोड्याच वेळांत आपल्या ओरडण्याने दशदिशांना दणाणून सोडणारी आणि आपल्या विचकलेल्या दातांच्या प्रभेमुळे प्रकट होणारी ती राक्षसी त्या उभयतांच्या दृष्टीस पडली. ती राक्षसी जरी मोठी भयंकर दिसत होती, तरी विक्रमराजा आणि त्याचा मंत्री हे तिला न डगमगाता तिच्याकडे पहात उभे राहिले.

मंत्री:—हे महाराक्षसी ! तूं जर खरोखर मोठी पराक्रमी आहेस तर आम्हांला खाऊन टाकण्यासारख्या यातकित्त कांमांत तुला एवढामोठा तडकडाट तरी कां करावयास पाहिजे ? हें तुझे दरडावणें आणि व्यर्थ बडबडणें बंद कर, कारण तुझ्या मोठेपणाला हें शोभत नाही. हे राक्षसी ! तुला तुझ्या सामर्थ्यासंबंधानें कदाचित् मोठी घमेंड वाटत असेल; पण आमच्यापुढें तुझ्यासारख्या हजारो राक्षसी मद्यकाप्रमाणें क्षुद्र आहेत ! तरी आपल्या क्रोधाचा आविर्भाव टाकून देऊन सरळ मार्गानें तुला काय पाहिजे तें आम्हांला सांग, कारण शक्ति लोक आपला स्वार्थ युक्तीनेच साबीत असतात. हे याचकी ! तुला आमच्यापासून काहीं पाहिजे असेल तर तसें सांग, म्हणजे तुझे मनोरथ पूर्ण केल्याशिवाय आम्हीं रहाणार नाही. कारण आमच्याकडे आलेला याचक कार्यसिद्धि न होता परत गेला, असें आजपर्यंत स्वप्नांतहि घडून आलेलें नाही. ”

अशातःदेचें तें मंत्र्याचें चतुर भाषण ऐकून ककटी राक्षसी आपल्या मनांत विचार कलं लागली. “ह्या दोघा पराक्रमी पुरुषांचा निर्मळ आचार, धैर्य आणि बुद्धिमत्ता खरोखरच आश्चर्यकारक आहेत. हे कोणी सामान्य पुरुष दिसत नाहींत. ह्यांचें भाषण, ह्यांच्या मुखावरील तेज, ह्यांच्या नेत्रांची प्रसन्नता वगैरे चिन्हे ह्यांना झालेल्या आत्मज्ञानाचें स्वरूप व्यक्त करीत आहेत. नद्यांची उदके संगमाच्या योगानें परस्परांत मिसळतात, त्याप्रमाणें ज्ञात्यांचीं चित्तें, त्यांचें भाषण, जेहःपावरील तेज आणि दृष्टि यांच्या योगानें एकत्र होत असतात. माझा आश्रय ह्यांनीं ओळखला आहे. आणि ह्यांचा अभिप्राय मला समजला आहे. हें दोघे आत्मज्ञानी असल्यान

ब्रह्मरूप झाले आहेत व ब्रह्म हे अविनाशी असल्यामुळे हेहि स्वतः अविनाशीच झाले आहेत. अशा ह्या पुरुषांचा नाश करणे योग्य नाही. तत्त्वज्ञानासंबंधाने माझ्या मनांत काही शंका उत्पन्न झाल्या आहेत. त्या मी आतां ह्यांनाच विचारतें म्हणजे झालें ! कारण प्राज्ञ पुरुषांचा समागम झाला असतांहि जे आपल्या संशयांची निवृत्ति करून घेत नाहीत, ते कंवल नराधम होत !

अशरीतीने आपल्या मनांत विचार केल्यानंतर आपले तत्त्वज्ञान विषयक प्रश्न करण्यास अवसर मिळावा म्हणून, अकाली उत्पन्न झालेल्या कल्पकालाच्या मेघगर्जनेप्रमीणे भाषणारे आपले हास्य आवळून ती राक्षसी त्यांच्याशी मधूर भाषण करूं लागली.

कर्कटीः—हें निष्पाप व धैर्यशाली पुरुषहो ! आपण उभयतां कोण आहां, तें मझा सांगा !

मंत्रीः—हे राक्षसी ! हे आमचे किरात देशाचे महाराज असून मी त्यांचा मंत्री आहे. गुप्त वेष धारण करून अशा मध्यरात्री हिंढून तुझ्या सारख्या राक्षसांचा आणि हिंस्र भूतांचा निग्रह करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. रात्रंदिवस दुष्ट प्राण्यांचा निग्रह करणें हाच राजाचा धर्म आहे.

कर्कटीः—राजा ! तुझा मंत्री फार चांगला आहे. कारण दुष्ट मंत्री जवळ ठेवणारा राजा खरा राजाच नव्हे ! मंत्री होणारानें चांगला राजा पाहून त्याचेंच मंत्री व्हावें आणि राजानें सुद्धा प्रथमतः चांगला विचार करून योग्य मंत्र्याची निवड करावी. म्हणजे तो श्रेष्ठतेला पोहोंचत असतो, कारण ' जसा राजा तशी प्रजा ' असा नियम आहे. राजा !

सर्व ज्ञानामध्ये अध्यात्मज्ञान श्रेष्ठ होय व हें ज्ञान ज्या राजाचें ठिकाणीं असेल तो राजा योग्य होय आणि तो मंत्रीच खरा मंत्री होय.

प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तच्चस्याद्राजविद्यया ।

तामेव यो न जानाति नासौ मंत्री न चाऽधिपः ॥ ३-७८-४१.

“ प्रभुत्व हें समदृष्टीपासून उत्पन्न होत असतें आणि समदृष्टी राजविद्येच्या (आत्मविद्या) योगानें प्राप्त होत असते. अर्थात् ही राज-

विद्या जो जाणीत नाही, तो खरा राजाहि नव्हे आणि तो खरा मंत्रीहि नव्हे. ”

“ तुम्ही दोघेजण आत्मज्ञानी असाल तर तुमचें कल्याण होईल. परंतु तसें तुम्ही नसाल, तर प्रजापालन करण्याला तुम्ही नालायक ठरल्यानें मी तुम्हां दोघांनाहि आतांच खाऊन टाकीन. माझ्यापासून जिवंत सुटून जाण्याला एकच उपाय आहे, तो म्हणजे, मी जे प्रश्न आतां विचारीत आहे, त्याचीं तुम्हीं उभयतांनीं विचारपूर्वक उत्तरें दिलीं पाहिजेत. ”

‘ तुला जे प्रश्न विचारण्याचे असतील ते खुशाल विचार ’ असें राजानें सांगितल्यानंतर त्या राक्षसीनें आपले तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्न विचारण्याला सुरवात केली.

कर्कटीचे प्रश्न.

(कर्कटीनें एकंदर ७२ प्रश्न केलेले आहेत. मूलयोगवासिष्ठांत ते समान अर्थाचे असल्यामुळे त्यांतील फक्त १० महत्त्वाचे प्रश्न या ठिकाणीं देण्यांत आले आहेत.)

(१) समुद्रापासून अनेक बुडबुडे उत्पन्न होतात आणि पुन्हां त्यांतच लीन होतात, त्याप्रमाणें वस्तुतः एक अशा कोणत्या अणूपासून कोट्यवधि जसाडें उत्पन्न होतात व पुन्हां त्यांत विलीन होतात ?

(२) आकाश असून अनाकाश काय आहे ?

(३) कांहीं नसून कांहीं असणारें काय आहे ?

(४) जात नसतांना कोण जात नाहीं ?

(५) स्थिर नसतांना कोण स्थिर आहे ?

(६) चेतन असूनहि पापाणासारखा कोण आहे ?

(७) आकाशांत विचित्र चमत्कार कोण करतो ?

(८) बीजामधील वृक्षाप्रमाणें कोणत्या अणूमध्ये हें जगज्जाल आहे ?

(९) समुद्रावरील लाटांप्रमाणें कोणापासून जग पृथक् नाहीं ?

(१०) हें दैत (भेद) कुणाहून भिन्न नाहींत !

राजा ! हे सर्व प्रश्न मी तुमच्यापुढे मांडले आहेत व तुम्हांला त्यांची उत्तरे बरोबर देता येत नसतील तर एका क्षणांत मी आपल्या जठराग्रीव तुम्हां दोषांची आहुती देईन.

अशातऱ्हेच त्या राक्षसीचे भाषण ऐकल्यावर राजाच्या मंत्र्याने त्या प्रश्नांची उत्तरे देण्यास प्रारंभ केला.

मंत्रीः—हे राक्षसी ! तू जे निरनिराळे प्रश्न विचारले आहेस, ते परमात्म्यासंबंधाने असून तुझ्या ठिकाणचा मार्मिकपणाच व्यक्त करीत आहेत. तो परमात्मा चिन्मात्र आणि आकाशापेक्षाहि सूक्ष्म आहे. त्याचे स्वरूप अनिर्वचनीय आहे आणि इंद्रियादिकांनी जाणता येण्यासारखा नाही. ह्यामुळेच तो अणु ह्या संज्ञेस प्राप्त झालेला आहे,

(१) ह्या परमचिदणूमध्ये ही असंख्य ब्रह्मांडे समुद्रांतील बुडबुड्याप्रमाणे उत्पन्न होतात. त्यांतच कांही काल राहून नंतर त्यामध्येच लीन होतात.

(२) बाह्यविषयांनी शून्य असल्यामुळे तो आकाश आहे, परंतु चिद्रूप असल्याने तो अनाकाश आहे.

(३) अतींद्रिय असल्याने तो आत्मा नसल्यासारखे वाटते, परंतु अनंत असल्याने तो आहे असेच म्हणावे लागते.

याप्रमाणे तीन प्रश्नांची उत्तरे क्रमाने देऊन त्या राक्षसीच्या बुद्धीची परीक्षा पाहण्याकरितां चवथ्या प्रश्नाचे उत्तर देण्याऐवजी त्या मंत्र्याने एकदम सहाव्या प्रश्नाचे उत्तर दिले.

(६) हा आत्मा चैतन्यप्रकाशरूप असल्यामुळे चेतन आहे व वेद्य पदार्थ संनिध असून देखील ते कल्पनिक आहेत, या दृष्टीने हा आत्मा निर्विकार असल्यामुळे पापाणासारखा अचेतन आहे.

(७) स्वच्छ आत्मरूपी आकाशामध्ये (चिदाकाशामध्ये) आत्माच हा जगद्रूपी विचित्र चमत्कार निर्माण करतो.

(८) वीजांमधील वृक्षाप्रमाणे चिदणूमध्ये हे जगज्जाल उत्पत्तीपूर्वीच सूक्ष्मरूपाने असते.

(९) हे सर्व जग ब्रह्मरूप असल्यामुळे ब्रह्मचेतन्याहून निराळे नाही.

(१०) ह्या जगाचा ब्रह्माहून मानलेला भेद (द्वैत) ब्रह्मरूपच आहे. म्हणून तो भेदहि ब्रह्माहून निराळा नाही. आतां बाकी राहिलेल्या चवथ्या व पांचव्या प्रश्नांचीं उत्तरें मंत्र्यानें दिलीं.

(४) हा अणुरूप आत्मा शेकडों योजनें जात असतां हि वास्तविक मुळींच जात नाही, कारण शेकडों योजनें अंतर ही केवळ त्याची कल्पना असून ती अणुच्या उदरातच आहे. त्याच्या स्वसत्तारूपी आकाशकोशामध्ये देश आणि काल स्थिर असल्यामुळे हा गेलेला असला तरी वास्तविक तो जात नाही व आलेला असला तरी तो कधी येतहि नाही.

(५) स्थिर नसतां हि तो अणु स्थिर आहे. जेथे जावयाचें आहे, तें स्थल जर आपल्याच शरीरामध्ये असेल, तर कोण आणि कोठें जाणार ? आपल्या स्तनाला चिकटलेले बालक दूर कोठें आहे असें समजून त्याची आई त्याचा शोध करावयास जाईल काय ? ज्याला ज्या देशाला जावयाचें आहे, तो देश व त्यामधील अंतर हें जर आपल्यामध्येच असेल, तर कोण कोठें आणि कसा जाणार ? ज्याप्रमाणें कुंभाचें स्थळांतर झालें तरी त्यामधील आकाश कोठें जात नाही व येत नाही, त्याप्रमाणेंच सर्वगत दिसत आहे, तें तें सर्व शांत, निर्विकार, शून्यादि, अनंत असें ब्रह्मच स्थित असून तेंच जगद्रूपानें भासमान होत आहे.

राक्षसीः—हे मंत्रिन् ! तुझे हें पारमार्थिक भाषण कानाला गोड लागणारें व मनाला निःसंशय पवित्र करणारें आहे. आतां राजानें या संबंधीं थोडेंसें भाषण करावें.

राजाः—ज्याचा परमप्रत्यय म्हणजे जगताचा विषयरूपानें अभाव होणें, ज्याचें ग्रहण म्हणजे चित्तानें सर्व संकल्पाचा त्याग करणें, ज्याच्या संकोचांमुळे व विकासांमुळे जगताचे प्रलय व उद्भव होत असतात, सर्व वेदांत वाक्याचें पर्यवसान ज्याच्यामध्ये होत असतें, परन्तु जो बाणीला अगोचर आहे, सृष्टीच्या आदीं अंती जो सत् आणि असत्, मान आणि अमान यापैकी हें अमक्या कोटीत आहे, असें सांगतां येत नाही, अर्थात् जो

अनिवर्चनीय आहे; परंतु स्थितिकालीं जो या दोन कोटींच्या रूपांनीं मासत असतो, ज्याची चित्तरूपी बीला म्हणजेच हें चराचर जगत् आणि विश्व-रूपानें दिसत असूनहि ज्याची अखंड एकरसता खंडित होत नाही, अशा शाश्वत सद्रूप ब्रह्माविषयीच, हे कल्याणी ! तुझे सर्व प्रश्न आहेत.

अशा तऱ्हेचें राजांच्या तोंडचें तत्त्वार्थपूर्ण भाषण ऐकल्यानंतर ती राक्षसी आपल्या ठिकाणच्या मत्सराचा त्याग करून मनांत समाधान पावली; व त्या दोषाच्याशीं बोलू लागली.

राक्षसी:—अहाहा ! नित्य उदित अशा ज्ञानपूर्वानें प्रकाशित झालेली तुम्हा उभयतांची बुद्धि कितीतरी पवित्र आहे ! तुमच्यासारख्या विवेकी व जगत्पूज्य पुरुषांची सेवा करावी असें मला वाटतें दिवडी हातांत असली म्हणजे अंधारांत चाचरडण्याचा प्रसंग कोणाला कधीहि येत नाही, त्याप्रमाणें महात्म्यांचा सहवास झाल्यावर पुनः दुःख होण्याचें कारण उरत नाही ! ह्या अरण्यांत भेटलेले तुम्ही दोघे भूलोकावरील प्रत्यक्ष सूर्यच आहा, असें मला वाटतें. ह्यासाठीं तुमची इच्छा पूर्ण करून तुमच्यावद्दल पूज्यबुद्धि व्यक्त करणें हें माझें कर्तव्य आहे. तरी आपली कोणती शुभेच्छा मी पूर्ण करूं, तें मला सांगा.

राजा:—हे राक्षसी ! आजपासून तूं कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करूं नयेस असें माझें तुझ्याजवळ मागणें आहे.

कर्कटी:—राजा ! तुझें म्हणणें मला एकदम कबूल आहे. मी आजपासून कोणत्याही प्राण्याची हिंसा करणार नाही, अशी शपथ घेते.

राजा:—हे राक्षसी ! माझ्या इच्छेप्रमाणें हिंसेपासून परावृत्त होण्याचें कबूल केलेस, तर तुझें शरीर रक्षण कसे होईल ?

कर्कटी:—राजा ! मी हिमालयावर सदा महिने समाधि लावून बसले होतें. समाधीचा काल संपून देहभानावर आल्यानंतर प्रकृतिधर्मांमुळें मला भूक लागली. आणि काहींतरी खायला मिळेल अशा इच्छेनें मी ह्या ठिकाणीं आलों. परंतु आतां त्या हिमालय पर्वताच्या शिखरावर जाऊन पाहिजे तितके दिवस ध्यानयोगामध्यें एखाद्या सजीव पुतळीप्रमाणें मी निथळ होऊन राहीन. अमृत स्वरूपाची धारणा करून मी आपलें हें

क्षुद्र शरीर धारण करीन व मृत्युकाल समीप येतांच स्वेच्छेनें मी माझ्या शरीराचा त्याग करीन, राजा ! आजपासून जिवंत आहे तोंपर्यंत मी कोणत्याही प्राण्याचा घात करणार नाही.

तदनंतर कर्कटीनें आपली पूर्वाची सर्व हकीगत राजाला सांगितली व लोकांची पोटभुलाची व्यथा दूर होऊन त्यांना पटकीची वाधा कधीहि होऊं नये म्हणून राजा व मंत्री दोघांनाहि ब्रह्मदेवांनें सांगितलेल्या विपुचिका मंत्राचा विधिपूर्वक उपदेश केला. नंतर अत्यंत स्नेहाद्रं झालेल्या त्या उभयतांचा निरोप घेऊन ती राक्षसी हिमालयावर जाण्याला सिद्ध झाली. तेव्हा राजा म्हणाला:—

१. राजा:—हे कर्कटी ! तूं आतां आमची मैत्रीण झाली आहेस ! तूं काहीतरी भक्षण करावेंस या हेतूनें आम्हीं तुला निमंत्रण करीत आहोंत, तरी, हे कल्याणी ! अलंकारांनीं युक्त असें सामान्य मनुष्य स्त्रीचें सुंदर रूप धारण करून आमच्या घरीं चले आणि त्या ठिकाणीं आनंदानें रहा.

कर्कटी:—राजा ! सुंदर स्त्रीचें रूप धारण केलेल्या मला तूं भोजन देण्यास समर्थ आहेस, हें खरें. पण बाह्यतः जरी मी मनुष्य झालें तरी माझें मनोवृत्ती शरीर स्वभावतः राक्षसी असल्यामुळे तूं मला खावयाला काय देणार ? एखाद्या सामान्य मनुष्याप्रमाणें सामान्य अन्न खाऊन माझी तृप्ति होणार नाही. माझ्या राक्षसी स्वभावाला उचित असें रक्त मांसादिकांचें सेवनानें माझी खरीखुरी तृप्ति होणें शक्य आहे. कारण जोंपर्यंत वेद आहे तोंपर्यंत त्याचा पूर्वसिद्ध स्वभाव पालटणें शक्य नाही.

राजा:—हे कर्कटी ! सुंदर स्त्रीरूपानें तूं वाटेकें तितकें दिवस आमचे घरीं रहा. माझ्या राष्ट्रांत मरणाच्या (फाशीच्या) शिक्षेस योग्य असें हजारों अपराधी ज्या ज्या ठिकाणीं सांपडतील तेथून घेऊन आणून मी त्यांना तुझ्या स्वाधीन करीन. नंतर आपलें मानवी रूप टाकून देऊन तूं पुन्हा राक्षसी रूप धारण कर आणि तुझ्या स्वाधीन केलेल्या सर्व वध्यांना हिमालयावर नेऊन तूं खुशाल खाऊन टाक. पुष्कळ आहार करणारांना एकांतातच भोजन सुखावद् होत असतें. अशा रीतीनें यथेष्ट भोजन करून तूत झाल्यानंतर किंचित् बाम-कुक्षी करून तूं समाधि लागून बसत

जा; आणि समाधि विसर्जन करून देह भानावर आल्यानंतर पुन्हा माझ्या येथे निघून ये. ह्या ठिकाणी आल्यानंतर पूर्वाप्रमाणे दुसरे शेंकडो वचाई प्राणी तुझ्या ताब्यांत देईन आणि त्यांना तूं खुशाल माहून त्या, अशा रीतीने बध्य जनांचा वय करणे ही धर्मशास्त्रदृष्ट्या हिंसा होत नाही; कारण धर्मानुरूप केलेल्या हिंसेची योग्यता दयेइतकीच श्रेष्ठ आहे. तरी, हें राखसी ! समाधि विपर्याचा आपला नाद सोडून माझ्याबरोबर येणे तुला उचित आहे. कारण दुष्टांच्याहि अन्तःकरणांत एकदा प्रेम दृढ झाले म्हणजे ते नाहीसे होणे शक्य नसते.

कर्कटीः—राजा ! तूं म्हणतोस तें अगदी खरें आहे. तुझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागण्यास मी तयार आहे. कारण प्रेमाने केलेल्या भाषणाचे कोण बरे अभिनंदन करणार नाही !

अशा तऱ्हेने भाषण केल्यानंतर त्या राखसीने राजाच्या म्हणण्याप्रमाणे एका सुंदर स्त्रीचे रूप धारण केले व ती म्हणाली 'राजा ! चल, आपण तुझ्या घराकडेच जाऊ ' त्याबरोबर ते तिषेजण चालू लागले. ते उजाडण्यापूर्वीच राजमंदिरांत जाऊन पोहोचले. त्या ठिकाणी गेल्यानंतर त्या तिघांनी ती सर्व रात्र एका रमणीयगृहांत अध्यात्मविषयक गोष्टी करण्यांत घालविली. सकाळी सुंदर स्त्रीरूप धारण केलेल्या त्या राखसीला अंतःपुरांत नेऊन तिला ममनेने वागविण्याबद्दल राजस्त्रियांना सूचना देऊन तो राजा आणि त्याचा मंत्री आपापल्या उद्योगाला लागले. सहा दिवसानंतर राजाने आपल्या राष्ट्रांतील निरानिराळ्या प्रांतांतून आणलेले तीन हजार गुन्हेगार लोक तिझा अर्पण केले. रात्र झाल्यावर त्या राखसीने आपले उग्र राखसी रूप धारण करून त्या तीन हजार बंध्यांना खाकेंत माहून हिमालयावर निघून गेली व त्या सर्वांना माहून त्यांच्या रक्तमांसावर येथेच ताव मारल्यानंतर त्या राखसीने तीन दिवसपर्यंत वामकुक्षी केली. अशा रीतीने काही दिवसपर्यंत समाधि लावावी व नंतर पुनः राजाच्या घरी काही दिवस आनंदांत काढावेत व पुन्हा ह्या अवधीत राजाने आणून दिलेल्या बध्य अपराधी लोकांना बरोबर घेऊन निघून जावे, अशा तऱ्हेचा तिचा क्रम अव्याहत चाललेला होता. पुढे कालमानाने राजा विदेह मुक्त झाला. परंतु त्याच्या

इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट

माणून त्याच्या गादीवर जे जे राजे बसले ते सर्व राजे, पूर्वपरंपरेप्रमाणे राज्यांतील वध्य लोकांना त्या राक्षसीच्या स्वाधीन करित असत. अशा रीतीने आपल्याला इष्ट असलेल्या प्राण्यांचे मांस भक्षण करित ती राक्षसी चिरकाल मुखाने राहिली होती. योगसंख्ख झालेली ती राक्षसी किरातांच्या राज्यांतील प्रजेला होणाऱ्या उत्पातांपासून आणि राक्षसपिशांचादिकांच्या भयापासून रक्षण करित असे. इतकेंच नव्हे तर ती अनेक प्रकारच्या रोगांच्या सार्थींचे निवारण करी. पुढे पुढे समाधीमध्ये निमग्न झाल्यामुळे ती पूर्वी प्रमाणेच किरातांच्या राज्यांत येईनाशी झाली व ह्यामुळे त्या राज्यांत उत्पातादि अनर्थपरंपरा उत्पन्न होऊ लागल्या. अखेरीस त्या राष्ट्रांतील लोकांनी रोगादिकांची पीडा निवारण होण्याकरिता त्या राक्षसीची देवीच्या रूपाने एका भव्य देवळांत स्थापना केली. त्या देवीसमोर वध्य प्राण्यांचा नेहमी वध होत असे. वध्य लोकांच्या मस्तकांचे विदारण करित असल्यामुळे त्या देवीचे 'कंदरा' असे नांव पडले. अशा रीतीने भावने-प्रमाणे फळ देणारी ती राक्षसी. अद्यापि मूर्तिरूपाने किरात राष्ट्रांत विद्यमान आहे. परमत्रोधाने संपन्न अशा त्या देवतेचा जयजयकार असो.

तात्पर्यः—हिंसेवर उपजीविका करणाऱ्या प्राण्यांना केव्हा केव्हा हिंसा करण्याची जास्त हाव सुटते. ती परिपूर्ण झाली नार्ही म्हणजे ते पश्चात्ताप पावून मोक्षमार्गाकडे वळतात. हे सांगण्याकरिता बरील कर्कटी राक्षसीची गोष्ट सांगितली आहे आणि आत्मज्ञानी मनुष्य निर्भय होतो हेहि तत्त्व या गोष्टीत विशद करून सांगितले आहे.

(५) इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट.

सामान्यब्राह्मणा भूत्वा मनोभावनया किल ॥

पेदेवा ब्रह्मतां याता मनसः पश्य शक्तताम् ॥ ३-८९-२.

भावार्थ—केवळ मनोभावनेच्या सामर्थ्यावर प्रथमतः सामान्य ब्राह्मण असलेले इंदुपुत्र अखेरीस ब्रह्मदेवाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचले.

कैलास पर्वताच्या पायथ्याशी असणाऱ्या जंबुद्वीपामधील एका कोपऱ्यात सुवर्णजट नांवाचा एक प्रांत होता. त्या प्रांतात कश्यपाचें कुळांत धर्मात्मा, ब्रह्मवेत्ता व शांतवृत्तीचा इंद्रु नांवाचा एक ब्राह्मण रहात होता. त्याला प्राणापेक्षा प्रिय अशी एक भार्या होती. पण उदक नसणाऱ्या प्रदेशांत जसे झाड उगवत नाही, त्याप्रमाणे तिच्या टिकाणीं इंद्रु ब्राह्मणाला एकहि पुत्र झाला नाही. त्यायोगाने ते दांपत्येहि फार खिन्न होऊन कैलास पर्वतावर पुत्रप्राप्तीच्या इच्छेने तपश्चर्या करण्याकरितां गेले. तेथे एकांतात असलेल्या एका लताकुंजांत, संध्याकाळीं एकेक चुळकांभर पाणी पिऊन त्यांनीं घोर तपश्चर्या चालविली. अशी तपश्चर्या करतां करतां पुष्कळ काळ लोटला. मस्तकावर चंद्रकला धारण करणारे भगवान् शंकर त्याच्या तीव्र तपश्चर्येमुळे प्रसन्न झाले व त्या दांपत्यासमोर प्रगट होऊन म्हणाले, “हे विप्रा ! तुझ्या तपश्चर्येने मी संतुष्ट झालों आहे. तरी तुझा इच्छित असेल तो वर मागून घे.”

ब्राह्मणः—भगवन् ! ज्यामुळे मला शोक करण्याचा प्रसंग येणार नाही असा वर द्यावा. महाबुद्धिमान् व सदाचारसंपन्न असे दहा पुत्र मला व्हावे अशी माझी इच्छा आहे.

अशा तऱ्हेने इंद्रुब्राह्मणाने वर मागितल्यानंतर ‘तयास्तु’ असे म्हणून भगवान् शंकर अंतर्धान पावले. आपल्या इच्छेप्रमाणे वर मिळाल्यानंतर ती उभायताही स्वर्गही निघून गेली. त्या ब्राह्मणापासून त्याच्या भार्येच्या टिकाणीं सुकुमार व सर्वगुणसंपन्न असे दहा पुत्र एकदम झाले. त्या ब्राह्मणाच्या भार्येने त्या दहा मुलांचे संगोपन करून त्यांस वाढविले. पुढे बराच काळ गेल्यानंतर ब्रह्महानी झालेला तो ब्राह्मण व त्याची भार्या हे दोघे आपल्या शरीरांचा त्याग करून विदेह कैवल्याला प्राप्त झाले. नंतर ते दहा ब्राह्मणपुत्र मातापितरांच्या वियोगाने खिन्न होऊन घर सोडून कैलास पर्वताच्या शिखरावर गेले. तेथे ते उद्विग्न झालेले ब्राह्मणपुत्र आपणाशी विचार करूं लागले.

॥

ब्राह्मण पुत्रांचा विचार

ह्या जगांत उत्कृष्ट असे सुख कोणते वरें आहे ? इहलोकीं आपल्याला वैभव

कसे प्राप्त होईल ! बंधूनों ! मुखाची गोष्ट बाजूला ठेवली तर जे परिणामी दुःखाला कारणीभूत होणार नाही, असे उभयलोकांमध्ये उचित काय आहे ? खरे महत्त्व कशात आहे ? खरे ऐश्वर्य कोणते ? शुभ वैभव कोणते ? ज्याच्या योगाने 'महेश्वर' ही पदवी प्राप्त होते, असे लोकाधिपतित्व कोणते ? अथवा लोकाधिपतित्व किंवा साम्राज्य ऐश्वर्य ह्यांत तरी वास्तविक महत्त्व काय आहे ? साम्राज्याचे ऐश्वर्य प्राप्त होण्यापेक्षा इंद्रपद हे जास्त महत्त्वाचे नाही काय ? पण इंद्रपद जरी प्राप्त झाले, तरी ते कल्पपर्यंत थोडेच टिकणार आहे ! प्रजापतीच्या दोन घटकांत इंद्राच्या ऐश्वर्याचा सर्व बाजार खलास होऊन जातो ! साराश ग्रामाधिपतित्व, लोकाधिपतित्व, सम्राटाचे ऐश्वर्य किंवा इंद्रपद ह्यांत काहीच अर्थ दिसत नाही. तर मग ह्या जगांत दीर्घकालपर्यंत टिकणारे आणि थेट असे ऐश्वर्य तरी कोणते आहे ?

अशा तऱ्हेने ते दहा बंधू आपापसांत भाषण करीत असता त्या दहा बंधूंमधील ज्येष्ठ बंधु गंभीरवाणीने बाकीच्यांना उद्देशून म्हणाला, "बंधूनों ! सर्व तऱ्हेच्या ऐश्वर्यांमध्ये ब्रह्मदेवाचे ऐश्वर्य थेट असून तेच काय ते कल्पपर्यंत टिकणारे आहे. अर्थात्, असले ऐश्वर्य संपादन करणे हेच मला इष्ट वाटते." वडील बंधूचे हे शब्द ऐकताच बाकीच्यांनी "फार उत्तम ! फार उत्तम !" असे म्हणून ज्येष्ठ भ्रात्याच्या भाषणाचा गौरव केला. नंतर ते म्हणाले, "तात ! तुम्ही म्हणता ते निःसंशय खरे आहे. परंतु सर्व दुःखांचे परिमार्जन करणारे असे ते जगत्पूज्य पद्मासन, अर्थात् ब्रह्मदेवाचे पद आपल्याला कसे प्राप्त होईल ?" ह्यावर वडील बंधू बोले लागला, "बंधूनों ! मी समेन त्याप्रमाणे ब्राम्हण्याला तुम्ही तयार असाल, तर ते विरिंचिपद तुम्हाला खात्रीने प्राप्त होईल. कारण, तुम्ही सर्वजण अत्यंत तेजस्वी आहा. ह्यासाठी पद्मासन घालून "मीच दैदीप्यमान ब्रह्मदेव आहे; अखिल ब्रह्मांडाची उत्पत्ति आणि संशार मंचि करीत असतो," अशा तऱ्हेचे ध्यान निरंतर करीत जा, म्हणजे तुम्ही सर्व ब्रह्मदेवाच्या सामर्थ्याने युक्त व्हाल. ज्येष्ठ बंधूचे ते भाषण श्रवण केल्यानंतर सर्वांनी त्याप्रमाणे करण्याचे कबूल केले व इच्छित फलाविषयी अत्यंत आसक्त झालेले ते नऊ बंधू आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्यासह ध्यानामध्ये निमग्न झाले. अत्यंत एकाग्रबुद्धीने ध्यान करणारे ते दहा बंधू एखाद्या चित्रकाराने काढलेल्या चित्रांतील मूर्तिप्रमाणे स्थब्ध

आणि निश्चल दिसत होते. त्या दहा बंधूंमधील प्रत्येकजण विचार करून लागला की "जगाचा उत्पात्तिकर्ता, पालनकर्ता व भोक्ता महेश्वर ब्रह्मा भीच आहे. लोकपालांची नगरे व चवदा भुवनें भीच उत्पन्न करून त्यांच्या-मध्ये भी बसली आहे." अशी ब्रह्मदेवाची भावना दृढ करून बसलेल्या त्या ब्राह्मणांना आपल्या देहाची देखील स्मृति राहिली नाही. त्या भावनेच्या ठिकाणी त्यांनी आपले सर्वस्वच अर्पण केले होते.

मुठ्ठे पुष्कळ काल गेल्यानंतर उन्हाने व वाऱ्याने जशी झाडांची पाने घालून गळून पडतात, त्याप्रमाणे त्या दहाजणांचे देह शुष्क होऊन गळून पडले. पण इतके झाले तरी त्यांचीं मने 'मी' ब्रह्मदेव आहे' या भावनेमध्ये पूर्ववत् गर्क होऊन गेलेली होती. अशा दृढ भावनेने त्या इंद्र ब्राह्मणाच्या दहा मुलांनी आपण स्वतः ब्रह्मदेव वगून दहा ब्रह्मांडे निर्माण केली होती. ही सर्व ब्रह्मांडे, या जगांतील ब्रह्मदेवाने आपण स्वतः चिदाकाशात पाहिली आहेत, असे वसिष्ठांनी सांगितले.

तात्पर्यः—केवळ मनोभावनेच्या सामर्थ्यावर सामान्य ब्राह्मण असलेले इंद्रपुत्र हिरण्यगर्भाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचले. यावरून मनाची शक्ति किती अद्भुत आहे हे सिद्ध होते. यावरून जग मनोमात्र आहे असेहि सिद्ध होते.

(६) इंद्र व अहल्या यांची गोष्ट.

यहुकालं यदभ्यस्तं मनसा दृढनिश्चयम् ।

शापेनापि न तस्याऽस्ति क्षयो नष्टेऽपि देहके ॥ ३-८८-२०.

भावार्थः—दीर्घकालपर्यंत अभ्यास करून जो मनाचा दृढ निश्चय झालेला असतो, त्याचा नाश शापाने किंवा शरीराचा क्षय झाल्यानेहि होत नाही.

पूर्वी मगध देशांत इंद्रद्युम्न या नावाचा एक प्रख्यात राजा होऊन

गेला. पुराणांतरीं प्रसिद्ध असलेला तो दुसरा इंद्रशुम्भचें आहे कीं काय असें लोकांना वाटे. त्याची अहल्या नांवाची भार्या होती. तिचे नेत्र कमलाप्रमाणें, मुख चंद्रबिंबाप्रमाणें अत्यंत सुंदर होते. ती दोघे चंद्र व रोहिणी ह्यांच्याप्रमाणें शोभिवंत दिसत असत. इंद्रशुम्भाच्या राजधानींत विद्वान्, चतुर, परन्तु व्यसनी आणि चारकर्मीत अत्यंत निपुण असा इंद्र नांवाचा एक ब्राह्मण रहात होता. एके दिवशीं अहल्याराणीनें “ इंद्राला अहल्या अतिशय प्रिय होती ” अशातऱ्हेचें पुराणांतील वर्णन कोणाच्यातरी तोंडून ऐकलें. त्यावेळेपासून मीच ती गौतमपत्नी अहल्या आहे, असे तिच्या मनानें वेढ घेतलें. ह्याचा परिणाम स्वाभाविकपणेंच असा झाला कीं, प्राणापेक्षांहि प्रिय असलेल्या आपल्या पतीवरून तिचें मन उडून गेलें व ती इंद्रावर प्रेम करूं लागली. “ मी जर इंद्रावर इतकी अनुरक्त झालेली आहे, तर माझ्यावर प्रेम करणारा तो इंद्र ह्या ठिकाणीं कां वरें येत नाही ? ” अशा आशयानें विचार त्या राणीच्या मनांत एकसारखे घोकूं लागले. इंद्राच्या दर्शनाविषयी अतिशय उत्सुक झाल्यामुळें समोरून कोणीहि पुरुष जाऊं लागला म्हणजे “ तो इंद्र तर नसेल ना ! ” असा तिला भास होऊं लागला. इंद्राच्या प्यासामुळें अखेरीस तिला कामध्वर उत्पन्न झाला; त्यामुळें कमलतंतूची किंवा कर्दलीदळांची कोमळ दग्याहि तिच्या अंगाला संताप उत्पन्न करूं लागली. त्यामुळें ती अहिल्याराणी दिवसानुदिवस निस्तेज होऊं लागली. आपला पती व त्याचे आतजन ह्यांचा तिला तिटकारा आला. सूर्याच्या प्रखर किरणांमुळें संतप्त झालेल्या चाळबंदावर तडफणाच्या मत्स्यीप्रमाणें ती इंद्रासाठीं अहोरात्र तळमळूं लागली. अशारीतीनें प्रेमानें विव्दळ झालेली ती अहल्या सर्व लाजलज्जा सोडून “ हा पहा इंद्र आला, हो इंद्रच आला ! ” असें वेहोप होऊन वडवडूं लागली ! आपल्या प्रियसखीची ती दुर्दशा पाहून अहिल्याराणीच्या जीवाची एक मैत्रिण तिला एकदां एकतीर्त म्हणाली, “ गडे अहल्ये ! तूं काहीं काळजी

* इंद्रशुम्भ या नांवाच्या राजानें यज्ञांत ज्या दक्षिणा दिल्या त्यावेळां त्याने जी उदकें सोडलें होती, त्यांचें एक मोठें सरोवर बनलें होतें. (इंद्रशुम्भाची कथा-महाभारत, वनपर्व, अध्याय १९९ मध्ये आहे.)

कलं नकोस, तुझ्या मनांत आहे, त्याप्रमाणे तुझ्या प्रियकर इंद्राला मी ह्या ठिकाणी आणून उभा करते; म्हणजे मग तर तुझ्या मनासारखे झाले की नाही ? ” “ तुझ्या प्रियकराला समोर आणून उभा करते ” हे तिच्या तोंडचे शब्द अहल्येच्या कानां पडतांक्षणीं तिचे मुख सतेज दिसू लागले; व कृतश्चेनें ती आपल्या मैत्रिणीच्या पाया पडली. तो दिवस संपून रात्र पडतांक्षणीं अहल्येची ती चतुर सखी त्या इंद्र नांवाच्या ब्राह्मणाकडे गेली; अहल्येची झालेली कामुकस्थिति त्या ब्राह्मणाला निवेदन करून आणि आपल्या चातुर्यानें त्याला बस करून घेऊन ती लागलीच त्याला अहल्येकडे घेऊन आली. नंतर एकान्तस्थानी असलेल्या एका विलासगृहांत त्या इंद्र ब्राह्मणाला घेऊन जाऊन त्या अहल्याराणीनें आपल्या त्या जारावरोवर यथेच्छ रतिक्रीडा करण्यांत सारी रात्र घालविली. त्या इंद्राने आपल्या विविध रतिविलासांनें त्या अहल्येला बस करून घेतले. ह्याप्रमाणे त्या उभयतांचा विलास रोजभ्यारोज सुरू झाला. अहल्येच्या राणी त्या इंद्रावर इतकी अनुक्त झाली की, तिला सर्व जग इंद्रमय दिसू लागले. ह्याचा परिणाम स्वाभाविकच असा झाला की, सर्व गुणांनीं संपन्न असलेल्या आपल्या पतीची तिला यत्किंचितहि पर्या वाटेनाशी झाली. अहल्येचें ह्याप्रमाणे इंद्रावर प्रेम जडले होते, त्याप्रमाणे इंद्राचेंहि अहल्येवर प्रेम जडले होते. पुढे पुढे तर त्या दोघांचें प्रेम इतकें उत्कट झाले की, ते त्यांच्या इंद्रियचेष्टावरून स्पष्टपणे उघडकीला येऊं लागले; व त्या दोघांच्या शृंगारचेष्टांचें कर्णकटु वर्तमान त्या राजाच्या कानावर गेलें. परस्परावर अनुरक्त होऊन त्या दोघांच्या शृंगारचेष्टा चाललेल्या पाहून राजानें त्या दोघांना अनेक प्रकारे कडक शासन केलें. प्रथम राजानें त्या दोघांना एका मोठ्या सरोवरांतील वर्षाप्रमाणे थंड झालेल्या पाण्यामध्ये फेकून दिलें. परंतु त्या जार जारिणींच्या मनावर त्याचा यत्किंचितहि परिणाम झाला नाही. त्या थंडमार पाण्यानें काकडून दुःखीकर्षी होण्याऐवजी परस्परांचें समागमसुख लाभल्यामुळे ती दोघे एकसारखी हसतच राहिली. हा प्रकार पाहून राजाला सोठें आश्चर्ये वाटले. त्यानें त्या दोघांना पाण्यांतून बाहेर काढले आणि विचारले.

राजा:—मी तुम्हाला शासन केलें, तरीमुद्दां तुम्हां दोषांच्या मुलावर यत्किंचितहि खिन्नता दिसत नाही. याचा अर्थ काय ?
असा त्या दोषांना प्रश्न केला. त्यावर त्या दोषांनीं निर्लेज्जपणानें असें उत्तर दिलें.

इंद्र व अहल्या:—हे राजेन् ! एकमेकांच्या सुंदर मुलाचें ध्यान करीत असल्यामुळें आम्ही इतकें तन्मय झालों आहोंत कीं, आम्ही आपल्या व्यक्तिवाला अजिवात विसरून गेलों आहोंत. राजा ! आमचें प्रेम आतां इतकें दृढ झालें आहे कीं, आमचीं शरीरें तू करवतीनें कापून काढलीस; तरी देखील त्याबद्दल आतां आम्हांला कांहींच वाटणार नाही.

त्या दोषांचें हें उत्तर ऐकतांच संतापून गेलेल्या त्या राजानें त्या दोषांना तापलेल्या तब्यावर उभें केलें, परंतु त्यामुळें त्यांना यत्किंचितहि दुःख झालें नाहीं. पुढें त्या दोषांना हत्तीच्या पायाशीं यांघण्यांत आले. चावकाचे फटके मारण्यांत आले. परंतु ह्यापैकी कोणत्याही शिक्षेनें त्यांच्या मनाचें तादात्म्य तिळभरहि दळलें नाहीं. प्रत्येक वेळीं शिष्या झाल्यावर “आतां तरी तुम्ही आपला नाद सोडाल कीं नाहीं ?” असा प्रश्न राजा त्यांना प्रत्येकवेळीं करी व “तूं कांहींहि केलेस तरी आम्हां उभयतांच्या प्रेमांत थोडेंहि अंतर पडणार नाहीं.” असें त्या दोषांकडून निःशंकपणें उत्तर येत असें. अखेरीस इंद्र म्हणाला.

इंद्र:—राजा ! अहल्येशिवाय या जगांत मला दुसरें कांहींहि दिसत नाहीं. माझ्या अहल्येलाहि माझ्याशिवाय दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. ह्यामुळें तुझ्या कडक शिक्षांचा आमच्या मनावर सुळींच परिणाम घडून येणार नाहीं. शासनांचा अंमल शरीरावर होऊं शकतो. पण कोणत्याही विषयाच्या भावनेमध्ये स्थिर झालेल्या मनावर कोणतीहि शासनें आगला पगडा बसवू शकत नाहींत. हे राजा ! ह्या जगांत अशा कोणत्या शक्ति आहेत कीं, ज्या दृढनिश्चयी मनाचा भेद करूं शकतील ? देह पुष्ट होवो किंवा त्याच्या विषय्या होऊन जावोत, इष्टार्थांशीं तद्रूप झालेलें मन आपला ध्यास केव्हांही सोडत नाहीं. अहल्यानामक मनार्थी इंद्रनामक मन आतां अगदीं एकजीव होऊन गेलें आहे. आतां कदाचित् तूं आम्हांला एखाद्या

मुनींच्याकडून शाप जरी दिलास व ह्याचा परिणाम आमच्या देहावर झाला तरी आमची एकमेकावर अनुरक्त झालेलीं मनं मेरुपर्वताप्रमाणें अचलच राहणार. हे राजा ! शरीर हें मनाचें कारण नव्हे, तर उलट मन नाना-विध शरीराचें कारण होय. मन हेंच पुरुषाचें आय शरीर असून अहंका-राच्या अभ्यासामुळें तें मन शरीराच्या आकारानें व्यक्त दशेला येतें. म्हणून देह जरी नाहीसा झाला, तरी मन जोपर्यंत कायम आहे, तोपर्यंत तें स्वप्नांतील मृष्टीप्रमाणें नवे नवे देह उत्पन्न करूं शकतें. पण एकदां मनच नष्ट झालें म्हणजे देह कांहींहि करूं शकत नाही. कारण देह ही एक केवळ कल्पना आहे. ह्यासाठीं राजा ! क्रोधादिकासारख्या तुच्छ विकारांना बघ होऊन आम्हाला विविध शिक्षा देण्याचे श्रम कशाळा घेतोस ? राजा ! ज्या ज्या दिशेकडे मी आपली दृष्टि फेकतो, त्या त्या दिशेला मी आपल्या प्रिय हरिणाधीला अर्थात् अहस्वेलाच पहात असतो, माझे मन ह्या माझ्या प्रिय युवतीशीं सतंमय झालेलें असल्यामुळें माझ्या निव्व आनन्दाचा केव्हाच भंग होत नाही. तूं आपल्या इच्छेप्रमाणें मला पाहिजे तेवढें शासन केलेस आणि इतरांच्या दृष्टीनें तें शासन मला दुःखकारकादि झालें, तरी माझ्या स्वतःच्या दृष्टीनें तुझ्या शिक्षेचा माझ्या मनावर एक क्षणभरहि परिणाम झालेला नाही, हें चांगलें लक्षांत ठेव.

इन्द्रानें अशा रीतीनें उत्तर दिल्यानंतर तो राजा क्रोधानें संतप्त झाला व आपल्या शेजारी बसलेल्या भरतमुनीला म्हणाला.

राजाः—भगवन् ! आपण सर्व धर्म जाणणारे आहां. माझ्या स्त्रीचे हरण करून हा दुरात्मा अत्यंत निर्लज्जपणानें वाटेला तसें बोलत आहे, तरी ह्याच्या पापानुरूप ह्याला शाप देऊन आपण ह्याचा त्वरित निग्रह करावा. कारण

यदवध्यवधात्पापं वध्यत्यागाच्चदेव हि ॥ (३-१०-३)

“ वध करण्याला अयोग्य अशा पुरुषाचा वध केल्यानें जितकें पातक लागतें, तितकें पातक वध करण्याला योग्य अशा पुरुषाचा वध न केल्यानें लागत असतें. ”

राजाचें हें भाषण ऐकून त्या मुनिथेठ भरतांनीं त्या दुरात्म्याच्या पापाचा यथार्थ विचार करून “दुष्टा ! आपल्या पतीचा द्रोह करणाऱ्या ह्या दुराचरणी अहल्येसह तुझा नाश होवो ” असा त्याला शाप दिला. भरतमुनीचा हा शाप ऐकल्यानंतर इंद्र आणि अहल्या हीं राजा आणि भरतमुनी यांना उद्देशून म्हणालीं,

इंद्र व अहल्याः—तुम्हीं उभयतां खरोखरच विचारस्थ्य आहां ! आम्हांला शाप देऊन तुम्हीं आपल्या तपाची मात्र निष्कारण हानि करून घेतली आहे. तुमच्या शापानें आमचें यत्किंचितहि बाकडें होणार नाही. आमचे स्थूलदेह नष्ट करण्याचें तुमच्या शापामध्यें सामर्थ्य असलें, तरी आमच्या सूक्ष्म देहाचा नाश तुम्हांला थोडाच करता येणार आहे ! लिंग-देहाचा—मनाचा नाश ह्या जगांत कोणालाही करता येणें शक्य नाही.

अशरीरीतीनें त्यांचें भाषण होत आहे तोंच परस्परार्थीं मनानें प्रेमबद्ध झालेल्या त्या दोघांचे देह भरतमुनींच्या शापानें वृक्षावरून तुटून पडलेल्या पानाप्रमाणें भूमीवर गळून पडले. पुढें तीं दोर्बेजण हरणाच्या जन्माला गेलीं. नंतर त्यांना पक्षाचा जन्म प्राप्त झाला. अशरीरीतीनें तीं दोर्बेजण पुनः पुनः देहधारण करित आणि ज्या ज्या ठिकाणीं तीं जन्माला जात त्या त्या ठिकाणीं त्यांच्या पतिपत्नी या नात्यांत केव्हांहि अंतर पडलें नाहीं.

वास्तव्यः—मनाचा निग्रह करण्याचें सामर्थ्य दाखवणाऱ्यांप्रमाणे नाहीं, यावरून असा सिद्धान्त निघतो कीं, दीर्घकाल अभ्यास करून जो मनाचा दृढ निश्चय झालेला असतो, त्याचा नाश शापानें किंवा शरीराचा क्षय झाल्यानेंहि होत नाही. ज्या पुण्याच्या मनांत जी गोष्ट चिरकाल दृढ झालेली असते, तो पुष्प तद्रूप होतो. अशा पुण्याला वळाविण्याला तत्त्व-बोध हा एकच उपाय आहे. बाकीचे सर्व उपाय पापाणराशीवर पडणाऱ्या पर्जन्य वृष्टीप्रमाणें निःसंशय निष्फल होतात.

(७) चित्ताची किंवा मनाची गोष्ट.

चित्तायत्तमिदं सर्वं जगत्स्थिरचरात्मकम् ॥

चित्ताधीनावतो राम बंधमोक्षावपि स्फुटम् ॥ ३-९८-३३.

अत्रार्थे कथ्यमानं मे चित्ताख्यानमनुत्तमम् ।

ब्रह्मणा यत्पुरा प्रोक्तं शृणु रामातियत्नतः ॥ ३-९८-३३.

भावार्थ—जडचेतनात्मक असें हें अखिल विश्व चित्तानें उत्पन्न केलेलें आणि चित्ताधीन असल्यामुळें, चित्तामुळेंच जीवाला बंध आणि मोक्ष ह्या अवस्था प्राप्त होत असतात. ह्यासंबंधानें पूर्वी मला ब्रह्मदेवानें सांगितलें चित्ताख्यान मी तुला सांगत आहे, तें ऐक.

वसिष्ठः—अत्यंत बिस्तीर्ण, शून्य, शांत आणि अतिशय भयंकर असें एक अरण्या होतें. तें इतकें बिस्तीर्ण होतें कीं, शेंकडों योजनें लांबसंद असलेला प्रदेश त्या अरण्यामध्ये एखाद्या लहानशा कणाप्रमाणें दिसत असे, त्या अरण्यांत हजार हात आणि हजार डोळे ह्यांनी युक्त असलेला एक पुरुष रहात होता. त्याचा आकार अतिशय विशाल आणि भयंकर असून त्याची बुद्धि अतिशय व्याकुल झालेली होती. तो आपल्या हजार हातांमध्ये मोठमोठाले परिघ (अडसर) घेऊन आपल्या पाठीवर प्रहार करीत उगीचच्या उगीच इकडून तिकडे धांवत होता. अशा रीतीनें बऱ्याच दूर अंतरावर पळत गेल्यानंतर तो अगदीं थकून गेला. शेवटीं धावता धावता तो एका लोल अंधाच्या विहिरींत पडला. पुष्कळ काळ गेल्यानंतर तो पुरुष मोठ्या कष्टानें त्या विहिरीतून बाहेर आला व पूर्वाप्रमाणें आपल्या शरीरावर त्या परिधाचे प्रहार करीत तो पुनः धांवत सुटला.

अशारीतीनें धावता धावता बऱ्याच दूर अंतरावर गेल्यानंतर एखाद्या पतंग अग्नीवर उडी धालतो, त्याप्रमाणें व्यामध्ये शेंकडों काटेरी लता, अल्प छाया देणारे वृक्ष आणि मोठमोठे दगड सर्वत्र पसरले आहेत, अशा करंज वृक्षांच्या एका निबिड अरण्यांत तो शिरला. पुढें क्षणभरानें त्या वनांतून बाहेर पडून पूर्वाप्रमाणें आपल्या अंगावर प्रहार करीत धांवत धांवत पुष्कळ अंतर चालून गेल्यानंतर तो चंद्रकिरणांप्रमाणें शीतल अशा एका सुंदर कदली

वनामध्ये शिरला. त्या ठिकाणी त्याला जरा आनंद वाटतो, तो एका क्षणांत तेथून बाहेर पडून पूर्वाप्रमाणे आपल्या हाताने आपल्या अंगावर प्रहार करून घेऊं लागला आणि इकडे ठिकडे धावत सुटण्याचा त्याचा क्रम पुनरपि सुरू झाला. धावता धावता वरेंच दूर गेल्यानंतर ज्या अंध कूपांत तो पूर्वी पडला होता, त्याच पुनः जाऊन पडला. ह्या वेळीं त्याचे सर्व अवयव छिन्नभिन्न होऊन गेले होते. पुढें त्या अंध कूपांतून बाहेर पडून त्याने पुनः कदलीवनांत प्रवेश केला. अशा रीतीने कदलीवनांतून करंजवनांत; करंजवनांतून पुन्हा अंधकूपांत आणि अंधकूपांतून पुन्हा कदलीवनांत ह्या क्रमाने तो सारखा संचार करित होता. आपल्याच हातांनी आपल्या अंगावर प्रहार करून घेण्याचे त्याचे कामहि अव्याहत चालूच होतें. विवेकशून्य झालेल्या त्या पुरुषाचा तो उपद्राव वरेंच दिवसपर्यंत अवलोकन केल्यानंतर, एकदां योगबलाने त्याला मार्गांत क्षणभर अडवून मी त्याला उभा करून म्हणालों, 'बावरे ! तू कोण आहेस ? तसेंच हें साहसकर्म कशासाठीं करित आहेस ? तुझे नांव काय ? आणि असले वेडे वेडेचाले करण्यांत तुला हेतु तरी काय आहे ?' हे माझे प्रश्न ऐकतांच तो मला म्हणालाः—'मी कोणी नाहीं आणि मी काहीं एक करित नाहीं. माझ्या कार्यांत अडथळा करणारा तूं माझा कट्टा शत्रू आहेस ! तूं मला पाहिलेस ह्यामुळे माझ्या सुखदुःखांचा नाश झाला. किंबहुना मी स्वतःच नष्ट झालों आहे, असें मला वाटतें.' अशा रीतीने भाषण करून असंतुष्ट झालेला तो पुरुष आपल्या विकल अंगाकडे पाहून दीनबदन होत्साता मोठ्याने गळा काढून रडूं लागला, त्याच्या डोळ्यांतून चाललेल्या अधुप्रवाहामुळे तो त्या अरण्यांत पर्जन्य-वृष्टीच करित आहे कीं काय असा भास हांत होता ! नंतर एका क्षणांत त्याने आपले रडणें आवरलें आणि आपल्या अंगाकडे पाहून तो प्रथम मोठ्याने हंसला आणि नंतर मोठ्याने ओरडला. पुढें त्याने आपली अंगें टाकून देण्याला क्रमाक्रमाने सुरवात केली. प्रथमतः त्याचे अत्यंत मर्याद शिर खाली पडलें. नंतर बाहू, नंतर वक्षःस्थल आणि त्याच्या मागून उदर खाली पडलें. अशा रीतीने आपली सर्व अंगें टाकून दिल्यानंतर तो पुरुष कोठें तरी निघून गेला.

ह्या गोष्टीनंतर काहीं दिवसांनीं एका एकांत स्थलीं असाच दुसरा एक.

पुरुष मी पाहिला. तोहि आपल्या सर्व अंगावर प्रहार करून घेऊन पळता पळता अंधकूपामध्ये पडला. कूपांतून बाहेर पडून पुन्हा घावता घावता एखाद्या खड्यांत पडे व एका क्षणांत कदलीवनांत निघून जाई. क्षणांत दुःखी तर क्षणांत सुखी असावे, पुनः पुन्हा स्वतःला मारून घ्यावे, असा त्याचा वेडेपणा बरेच दिवस पाहिल्यानंतर आश्चर्यचकित होऊन मी त्याला मार्गांत अडवून पूर्वाप्रमाणे प्रश्न केला. पूर्वाच्या पुरुषाप्रमाणे माझ्या प्रश्नांची उत्तरे देऊन तो हसला, ओरडला, आणि अखेरीस आपली अंगे टाकून देऊन तोहि एकाएकी अदृश्य झाला. त्यानंतर काही दिवसांनी मी आणखी एक पुरुष पाहिला. तोहि आपल्या हातांनी आपल्या शरीरावर प्रहार करून घेऊन स्वच्छंद धावत होता. घावता घावता पूर्वाच्या दोन पुरुषांप्रमाणे तो एका मोठ्या अंधकूपामध्ये पडला त्या कूपांतून तो बाहेर काढा येतो याची बाट पहात मी त्या ठिकाणी पुष्कळ वेळ बसलो परंतु तो लयाड त्या कूपांतून बाहेर आलाच नाही ! नंतर मी तेथून उठून दुसरीकडे जाऊ लागलो. इतक्यांत पूर्वासारखाच दुसरा एक पुरुष त्या अंधकूपांत पडण्याकरिताच येत होता. त्याला मध्येच अडवून पूर्वासारखेच प्रश्न विचारले, पण त्याने माझे बोलणे ऐकले न ऐकल्यासारखे केले. इतकेच नव्हे तर तो मला उलट धिक्कारपूर्वक म्हणालाः—‘अरे पाण्या ! दुष्ट ब्राह्मणा ! तुझी अक्कल गेली कोठे !’ इतके शब्द बोलून तो आपल्या उद्योगाला लागला.

त्यानंतर त्याच अरण्यांत हिंडत असतां तसलीं दुष्कृत्ये करणारे आणखी कित्येक पुरुष मी पाहिले. ते अत्यंत विस्तृत अरण्य अद्यापि विद्यमान आहे.

चित्ताख्यानाचे प्रयोजन.

श्रीरामः—हे अरण्य कोठे आहे ! तसेच त्या अरण्यांतील आत्मघातकी कृत्ये करण्याला उद्युक्त झालेले ते पुरुष कोण ? हे मला सांगा.

श्रीवसिष्ठः—तुला सर्व सांगतो ते आतां नीट श्रवण कर. ते अरण्य आणि त्यामधील ते पुरुष वास्तविक कोठे दूर नाहीत. परमार्थदृष्ट्या असत असणारा परंतु भ्रांतिदृष्ट्या सत् असणारा हा संसार म्हणजेच ते महारण्य होय. या संसाररूपी अरण्यांत फिरणारे विद्याल देहधारी पुरुष म्हणजे ही सर्व जीवांची मने होत. अरण्यांतील त्या पुरुषांना भेटणारा जो ‘मी’ तोच

विवेक, या विवेकानेच त्या मनोरूपी पुरुषांना बोध केला, कांहीं मनोरूपी पुरुष माझा (विवेकाचा) उपदेश ऐकून माझ्या प्रसादाने शांत होत्या ते परम पदाला पोहोचले. कांहीं मनोरूपी पुरुषांनी अज्ञानमोहाने ग्रस्त झाल्यामुळे माझे (विवेकाचे) अभिनंदन करण्याऐवजी तिरस्कार केला व त्यामुळे ते अंधकूपांत पडले. ते अंधकूप म्हणजेच गहन नरक होत. कदलीवने म्हणजे स्वर्गलोक होय व करंजवृक्ष म्हणजे हा मृत्युलोक होय. अंधकूपांतून बाहेर न निघणारे पुरुष ही महापातकी निरंतर नरकांत रहाणारी मने आणि कदलीवनांतून बाहेर न पडणारे पुरुष म्हणजे पुण्यवान् मने होत. करंजवनांत जाऊन तेथून बाहेर न पडणारे पुरुष हे मानवयोनीला प्रात झालेली मने होत. ज्या पुरुषांनी माझा तिरस्कार केला, त्या अशानी मनांनी आपल्या स्वतःच्या विवेकाचाच तिरस्कार केला, असे समज. 'तूं मला पाहिजेस त्यामुळे मी नष्ट झालों; तूं माझा शत्रू आहेस' असे शब्द एक पुरुष बोलला म्हणून मी तुला पूर्वी सांगितलें. त्या पुरुषाचे ते शब्द म्हणजे तत्त्वबोधाने धीण होणाऱ्या चित्ताचे उद्गार होत. एक पुरुष माझ्यासमोर मोठ्याने रडला म्हणून मी तुला सांगितलें, ते त्याचे रडणे म्हणजे भोगजालाचा त्याग करताना अत्यंत क्लेश होत असतात म्हणून त्यावेळीं मनाने केलेले रुदन होय. माझा उपदेश ऐकून आनंदी झालेला एक पुरुष हसल्याचे मी तुला सांगितलें. त्याचे कारण मनास विवेकाने ज्ञान झाल्यामुळे त्यास आनंद झाला. एका पुरुषाला बलात्काराने अडवून मी प्रश्न केला, असे तुला सांगितलें. त्याचा अर्थ विवेक आपल्या सामर्थ्याने चित्ताला आकलन करतो असा आहे. त्या पुरुषाची विस्तीर्ण झालेली अंगे नष्ट झाली. श्वावरून मनोनाश झाला म्हणजे विषय आणि विषयांच्या इच्छा नष्ट होतात, हा बोध घ्यावयाचा आहे. पुरुषाचे जे सहस्र हस्त, सहस्र नेत्र मी वर्णन केले, ते चित्ताच्या अनंत आकृती आहेत असे दर्शवितात. तो पुरुष आपल्या हातांनी आपल्या अंगावर प्रहार करित होता. याचा अर्थ मन कुकल्पनांच्या आघाताने आपल्या स्वतःवर प्रहार करून घेत असतें.

अशा रीतीने अज्ञानाने वेडावून गेलेल्या मनाचे चाले किती विलक्षण आहेत पहा ! हें वेडे मन स्वतः केलेल्या संकल्परूपी जाळ्यांनी आपण

आपल्यालाच बद्ध करून घेते. आपले नृपण सुतारांनी चिरलेल्या लाकडांमध्ये अडकेल ह्याचा विचार न करिता एखादा मूर्ख वानर अर्धवट कापलेल्या लाकडांमध्ये ठोकलेला पाचर उपटून आपणाला संकटांत घालतो, त्याचप्रमाणे नेहमी उपद्राव करण्यांत दंग झालेले चंचल मन आपल्या दुःखालाच कारण होते. परंतु हेंच मन सतत अभ्यासाच्या योगाने स्वस्वरूपाच्या अखंड अनुसंधानामुळे आणि निरंतर परमात्मभावनेमध्ये स्थिर होऊन लागल्यामुळे बाधित होते आणि नंतर संसारदुःखामुळे शोक करण्याचा त्याच्यावर प्रसंग येत नाही.

तात्पर्यः—जडचेतनात्मक विश्व चित्ताने उत्पन्न केले आहे म्हणून ते चित्ताच्या आधीन आहे. त्यामुळे नित्य मुक्त अशा आत्म्याच्या ठिकाणी अज्ञानामुळे निर्माण झालेल्या चित्ताच्या भ्रांतीनेच बंध आणि मोक्ष या कल्पना उत्पन्न झालेल्या आहेत. ही भ्रांति नाहीशी झाली की ह्या कल्पनाहि नाहीशा होतात.

(८) तीन राजपुत्रांची गोष्ट.

इयं संसाररचना स्थितिमेवमुपागता ॥

बालकाख्यायिकेयोगैः संकल्पैर्दृढकल्पितैः ॥ ३-१०१-३२

भावार्थः—दाईने बालकाला सांगितलेल्या गोष्टीप्रमाणेच ह्या मनाने आपल्या दृढ संकल्पानेच ह्या संसाराची रचना केली आहे.

विवेकशून्य असा कोणी एक मुलगा आपल्या दाईला म्हणाला, “दाई ! मला एखादी मौजेची आणि चटकदार गोष्ट सांग ” ‘ बरे आहे, ’ असे म्हणून ती, त्या मुलाची करमणूक करण्यासाठी, एक सुंदर गोष्ट सांगू लागली, ती म्हणालीः—

“ विस्तीर्ण आणि शून्य आकाशांत नक्षत्रे राहतात, त्याप्रमाणे अत्यंत असत् नांवाच्या एका शून्य आणि विस्तीर्ण नगरांत आपल्या

धार्मिकतेमुळे आणि शौर्यामुळे प्रसिद्ध पावलेले तीन राजपुत्र रहात असत. त्या तिघांपैकीं दोघे जन्मालाच आलेले नव्हते. आणि एक तर गर्भांत सुद्धा राहिला नव्हता. कांहीं दिवसांनी त्यांचे बांधव मृत झाल्यामुळे अत्यंत दुःखी आणि खिन्नवदन झालेले ते तिघे, आकाशांत बुध, शुक्र आणि शनि एकदम संचाराला निघावेत, त्याप्रमाणे कांहीं द्रव्य संपादन करावे ह्या हेतूने त्या शून्य नगरांतून बाहेर पडले. शिरसाच्या फुलाप्रमाणे ज्यांची शरीरे अतिशय कोमल आहेत, असे ते तिघे राजपुत्र दिवसां मार्गाने चालत असता पाठीमागून प्रखर ऊन्हाचा मारा सुरू झाल्याने ग्रीष्म ऋतूमधील कोमल पल्लवांप्रमाणे अगदीं सुकून गेले. तापलेल्या बाळूवरून चालल्यामुळे त्यांचे पाय होरपळून गेले; आणि “ हाय हाय ! ” “ अहो बाबा ! ” असे दुःखविलाप करीत कळपांतून चुकलेल्या हरिणाप्रमाणे ते राजपुत्र भटकत राहिले, वाटेने त्यांच्या पायांतून कित्येक ठिकाणीं काटे मोडले. जागोजागीं ठेंबा लामत असल्याने पायांचीं घांटे रक्तवंशाळ झालीं. धुरळ्यामुळे ज्यांचे सर्वांग बैराग्याप्रमाणे मलिन झाले आहे, असें ते तिघे राजपुत्र अनेक संकटे सोशीत पुष्कळ दूरपर्यंत गेले. पुढे ज्या ठिकाणीं वृक्षांवरून लतांचीं जाळीं पसरलीं आहेत, जेथील वृक्ष पुष्पे व फळे ह्यानीं ओथंबले आहेत आणि जे पशुपक्षांनीं आपले विश्रांतिस्थान केले आहे अशा एका स्थलीं ते जाऊन पोहोचले. त्या ठिकाणीं त्यांना तीन वृक्ष दिसले. परंतु त्यांपैकीं दोन उत्पन्नच झालेले नव्हते, आणि मुखाने चढतां येण्यास शक्य अशा तिसऱ्या वृक्षाचे वीजच मुळीं वजले गेले नव्हते ! नंदनवनांतील पारिजातक वृक्षाखालीं इंद्र. यम आणि अग्नि हे तिघे देव बसावे, त्याप्रमाणे अतिशय दमलेले ते राजपुत्र विश्रांतिसाठी त्या वृक्षापैकीं एका वृक्षाखालीं बसले. नंतर त्यानीं त्या वृक्षावरील अमृतासारखीं मधुर फळे खालीं आणि त्या वृक्षावरील लतागुच्छांच्या माळा आपल्या गळ्यांतून घातल्या. अशारीदीनें बराच वेळ विश्रांति घेतल्यानंतर ते राजपुत्र तेथून पुढे जाण्यास निघाले. ऐन दुपारच्या वेळीं बरीच मजल चालून गेल्या-नंतर तरंग आणि लाटा ह्यांच्या योगाने शोभणाऱ्या आणि मोठ्याने शब्द करणाऱ्या अशा तीन नद्या त्यांना दिसल्या. त्यांपैकीं एक तर कोरडी ठणठणीत होती; आणि आंधळ्याच्या डोळ्यांत बाहुली नसते, त्याप्रमाणे दुसऱ्या

द्रोहोत डोळ्यांना लावण्यास एक थेंबमराहि पाणी नव्हतें. ग्रीष्मऋतूमधील तापामुळे ब्रह्मा, विष्णु आणि महेश हे तीन देव भागीरथीमध्ये स्नान करतात, त्याप्रमाणे ऊन्हाच्या तापाने संतप्त झालेल्या आणि घामाने भिजून गेलेल्या त्या तिघा राजपुत्रांनी त्या शुष्क नदीमध्ये आदरपूर्वक स्नान केलें, त्या नदीमध्ये त्यांनी यथेच्छ जलक्रीडा केली आणि अमृताप्रमाणे मधुर असे त्या नदीचे उदक त्यांनी प्राशन केलें. नंतर आनंदित झालेले ते राजपुत्र तेथून पुढे जाऊ लागले, पुढे जाता जाता संध्याकाळची वेळ झाली; आणि सूर्य पश्चिम क्षितिजाखाली जात आहे, अशा वेळी नवीन वसलेले आणि पर्वतप्राय तटांनी वेष्टिलेले असे ' भविष्य ' नांवाचे नगर त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्या नगरावरील आकाश ध्वजपताकांनी भरून गेलेले होतें व आसपासची भूमि सुंदर जलाशयांनी व्यापलेली होती. त्या नगरांत शिरल्याबरोबर नागरिक लोकांच्या गायनाचा मधुर ध्वनि त्यांच्या कानी दुरूनच पडला. हिंडतां हिंडतां मेरुपर्वताच्या शिखराप्रमाणे अतिशय उंच, रत्नखचित आणि अत्यंत रमणीय अशी तीन मंदिरे त्यांच्या दृष्टीस पडली. त्यापैकी दोन मुळीच बांधलेली नव्हती व एक बांधलेले होतें पण त्याला भिंतीच नव्हत्या. शेवटी भिंती नसलेल्या मंदिरांत ते तिघे शिरले; आणि त्या टिकाणी क्षणभर विभ्रान्ति घेऊन ते पुन्हा इकडे तिकडे हिंडू लागले. इतक्यांत तापलेल्या सुवर्णप्रमाणे तेजस्वी अशा तीन तपेल्या त्यांच्या दृष्टीस पडल्या. त्यांतल्या दोन तपेल्या तापून करपून गेल्या होत्या व एकीचा तर अगदी चुरा झाला होता. चूर्ण झालेल्या तपेलीमध्ये त्या दीर्घ श्वाण्या व खादाड राजपुत्रांनी नव्याणव द्रोण तांदूळ मोजून घेतले व भात शिजवला. त्यानंतर त्यांनी भोजनकारिता तीन ब्राह्मणांना निमंत्रणे दिली. त्यांतल्या दोघांना शरीरेंच नव्हतीं व तिसऱ्याला शरीर होतें पण तोंडच नव्हतें ! तोंड नसलेल्या त्या ब्राह्मणाने शंभर द्रोण भात एकट्यानेच खाऊन टाकला. नंतर त्या ब्राह्मणाने खाऊन शिळक राहिलेला भात त्या तिघांनीं खाह्या व ते तृप्त झाले. पुढे ते तिघे राजपुत्र त्या " भविष्य " नगरीतच कायमचा मुक्काम करून राहिले. नेहमी मृगयेचा व्यवसाय करून राहणारे ते तिघेजण अजूनहि त्या नगरींत सुखाने वास्तव्य करीत आहेत. "

तात्पर्यः—

राजपुत्रालयो नयो भविष्यनगरे यथा ॥

यथा संकल्परचना तथेयं हि जगत्स्थितिः ॥३-१०१-३६.

बरील गोष्टीतीळ तीन राजपुत्र, त्यांना दिसलेल्या तीन नद्या वगैरे कल्पनांमध्ये जितकी सत्यता आहे. तितकीच सत्यता मनानें कल्पिलेल्या जगत्स्थितीमध्ये आहे. आपल्या दृढ संकल्पांमुळे मन ह्या सर्व संसाराची रचना करतें. संसार म्हणजे नुसतें संकल्पांचें जाळें असून वंचमोक्षादि कल्पना ह्या मनाचा केवळ विलास आहे ! हें ह्या गोष्टीवरून ध्यानांत घेतें.

(९) लवण-राजाची गोष्ट

लवणस्य यथा राजश्चेद्रजालकुलाकृतेः ॥

चंडालत्वमनुप्राप्तं तथेदं मनसि स्थितम् ॥ ४-५-४.

भावार्थः—लवण राजानें एका गारुड्याच्या जाडुमुळे केवळ मनानेंच जसा बांडाल स्थितीचा अनुभव घेतला, तसें हें सर्व जग मनाच्याच ठिकाणीं आहे.

या पृथ्वीतलावर उत्तर पाडव नांवाचा एक विस्तीर्ण व समृद्ध देश होता. त्या देशांत अनेक अरण्ये होती. त्या ठिकाणीं हरिश्चंद्राचें कुलांत उत्पन्न झालेला लवण नांवाचा परम धार्मिक राजा होऊन गेला. तो पृथ्वीवर तेजःपुंज प्रतिसूर्यच होता. त्या राजाच्या यशोवृत्ती कुलांतून जे पराग उडत असत, त्यांनीं सर्व पर्वतांचीं शिखरे शुभ्र होत असत व त्या पर्वतांवर पांढरे शुभ्र हार घालून ते शोभिवंत केले आहेत कीं काय असें वाटत असे. त्या राजास कपट कसें तें माहीतच नव्हतें व हव्यास तर त्यास कधीं दिसलाच नाहीं; व ज्याप्रमाणें वक्ता आपल्या ठिकाणीं वक्त्रत्व धारण करतो; त्याप्रमाणें त्यानें निरंतर औदार्य धारण केलें होतें. एकदां तो राजा समेत जाऊन आपल्या सिंहासनावर बसला. राजनीतिनिपुण असा तो राजा सुखानें बसला असतां एक गारुडी समेत आला व मोठ्या नम्रपणानें राजास नमस्कार करून म्हणाला, “महाराज ! आकाशांत बसून

चंद्र जसा पृथ्वीला अवलोकन करतो, त्याप्रमाणे मी एक जादूचा खेळ करून दाखवितो, तो आपण आपल्या सिंहासनावर बसूनच पहावा. ” राजाने खेळ करण्यास परवानगी दिली. नंतर मादव्याने आपली पिच्छिका (मोरांच्या पिठांची कुंचली) नज्जर बंद करण्याकरिता हवेंत फिरविली. परमात्म्याची माया जशी वेगवेगळी सृष्टि उत्पन्न करते, त्याप्रमाणे नाना प्रकाराचे खेळ करून दाखविणारी ती कुंचली होती. निरनिराळ्या रंगाची झांक मारणारी ती कुंचली राजाने पाहिली, तोंच त्या सभास्थानी एक अश्वपालक येऊन पोहोचला. त्याच्या मागोमाग, एक अतिशय देखणा व चपल घोडा त्या ठिकाणी आला. त्या अश्वपालकाने तो घोडा राजा-जवळ नेला व तो राजाला म्हणाला:—“ महाराज ! हा घोडा म्हणजे एक रत्न आहे. हा इंद्राच्या उच्चैःश्रव नावाच्या घोड्याच्या तोंडीचा आहे. माझ्या चण्याने हा घोडा आपणांस देण्याकरिता पाठविला आहे. मौल्यवान् वस्तु घोर मनुष्यास अर्पण केल्याने जास्त शोभते. प्रभो ! या घोड्यावर बसून आपण थोडेसे फिरून यावे, ह्या घोड्याची करामत एकदा आपण पहा तर खरी. ” असे त्या अश्वपालकाचे भाषण ऐकल्यावर राजाने त्या घोड्याकडे धुणभर पाहिले. तोंच राजा चित्राप्रमाणे स्तब्ध झाला. परमेश्वराच्या ध्यानांत निमग्न झालेल्या मनुष्याप्रमाणे तो राजा दोन मुहूर्तपर्यंत निश्चेष्ट होऊन गेला. तेव्हा राजसभेतील सभासदांस आश्चर्य वाटून चिंता उत्पन्न झाली. राजाचे मंत्री संशयसागरांत बुडून गेले. त्या सभेतील गोंगाट अगदी नाहींसा झाला; त्या जादूच्या खेळाच्या कुटीलपणाने सर्व सभासद विस्मित होऊन भयभीत झाले; राजा डोळे मिटून स्तब्ध राहिल्याने त्या सभेस मिटलेल्या कमलांच्या वनाची शोभा प्राप्त झाली.

चार घटकांनी राजा शुद्धीवर आला, परंतु तो आपल्या सिंहासनावर थरथर कांपू लागला. नंतर सेवकजन पुढे होऊन त्यांनी त्या घाबरलेल्या राजास सावरून बसिले. नंतर मोठ्या आदरांनी व विनयांनी सभासदांनी व मंत्र्यांनी राजास विचारले.

राजमंत्री:—महाराज ! आपले मन निर्मल असतां हे असे भयाकुल को झाले ? आपल्या मनास मोह उत्पन्न झाल्यास आपल्या मोठेपणास कमीपणा येईल.

नंतर राजाने डोळे उघडले व आश्चर्याने तो म्हणाला,

लवणराजाः—सभासदहो ! माझी आश्चर्यकारक गोष्ट ऐका. ही कुंचली पाहिल्या बरोबर मी जादूने मारला गेलों. नंतर मी भ्रांतचित्त होऊन त्या घोड्यावर बसून मृगया करण्यास निघालों. सुखोपभोगामुळे जड झालेले मन अज्ञानास जसे वाटेल तिकडे नेते, त्याप्रमाणे त्या घोड्याने मला अत्यंत दूर नेले. तेव्हां मी एका अत्यंत भयंकर, प्रलयकालच्या अग्नीप्रमाणे दाह उत्पन्न करणाऱ्या, जल, पक्षी व वृक्षहीन अशा अरण्यांत पोहोचलों. घोड्याच्या प्रवासाने मी अगदीं थकून गेलों. या अरण्यांत मी आल्यानंतर मला अत्यंत खेद झाला. तेथून तो घोडा दुसऱ्या अरण्यांत आला. तेथे जांभूळ कंद्याची वगैरे अनेक जातींचीं झाडे होती. हीं झाडे म्हणजे केवळ प्रवाशास दाखवाप्रमाणे भासत. घांवतां घांवतां माझा घोडा एका जंजीर वृक्षाच्या खाली आला, घोडा घांवतां घांवतां थांबेना, म्हणून मी त्या झाडाच्या एका खाली आलेल्या फांदीस लोंबकळलों. मनुष्याने भागीरथीचा आश्रय केल्याबरोबर त्याच्या दुष्कृत्यांचा संचय त्याला सोडून जातो. त्याप्रमाणे मी त्या झाडाच्या फांदीला धरतांच माझ्या खालून तो घोडा निसटून दूर पळून गेला. फार लांबचा व पुष्कळ वेळ प्रवास केल्यामुळे मी खिन्न झालों, अन् तेथेच विधाति घेत राहिलों. नंतर मी सर्व रात्र तेथेच घालविली. ती रात्र मला कत्वाप्रमाणे मोठी भासली. त्या दिवशीं माझे स्नान नाही, देवतार्चन नाही, भोजनादि नाही. ती रात्र मी केवळ संकटांत बसून घालविली. थंडी तर इतकी पडली होती की, माझी दातखिळीच बाजू लागली. अशा त्या थंडींत व अधकारांत ती रात्र मी घालविली. रात्र संपल्यावर मी झाडावरून खाली उतरलो, परंतु त्या भयंकर अरण्यांत मला एकहि माणूस दिसेना. फक्त निर्भयपणे 'ची ची' शब्द करीत फिरणारे पक्षी मात्र दिसत होते. नंतर सूर्य मध्यान्ही आला, तेव्हां मला एक मुलगी दिसली. डोळे अत्यंत चंचल असून, तिचे वस्त्र फार मलीन होते व तिच्या जवळ अन्नादि होते. नंतर रात्रीजवळ चंद्राने जावे, त्याप्रमाणे मी तिच्या जवळ गेलों, व तिला म्हणालों;—

लवणराजाः—वाळे ! मी अत्यंत उपाशी आहे, मला हें तुझ्या जवळचें अन्न देशील तर वरें होईल. आपल्या संपत्तीचा उपयोग दुखितांचें दुःख निवारणार्थ केला तर ती संपत्ति वृद्धिंगत होते. माझी भूक धनो-
धर्णी वाढत आहे, तर तूं हें अन्न मला दे.

अशी तिची याचना केली. तरीहि तिनें मला अन्न दिलें नाहीं. दुर्दैवी लोकांनीं लक्ष्मीची कितीहि प्रार्थना केली, तरी जशी ती त्याला प्रसन्न होत नाहीं, त्याप्रमाणें ती मुलगी अन्न देत्यास कबूल होईना. मग मी तिच्या मागोमाग जाऊं लागलों आणि या वनांतून त्या वनांत मी मागे व ती पुढें याप्रमाणें माझ्या सावलीप्रमाणें ती मजपुढें होती. शेवटीं ती मला म्हणाली;—

चांडालकन्याः—हार आणि मुकुट धारण करणाऱ्या पुरुषा ! मी चांडालकन्या आहे. आपलें स्वतःचें कांहींतरी कार्य साधल्या, शिवाय नुसती भीक मागून माझ्यापासून तुला अन्न मिळणार नाहीं.

असें म्हणून ती लाजत मुरकत गेली व मागे वळून पुनः म्हणाली.

चांडालकन्याः—“ तूं माझा नवरा होशील तर हें अन्न मी तुला देईन. माझा बाप ह्या जवळच्या शेतांत दोन बैलांचा नागर चालवीत आहे. त्याच्यासाठीं मी हें अन्न नेत आहे. पण असें असलें तरी, तूं माझा नवरा होत असलास तरच हें अन्न तुला देतां येईल. कारण प्रिय पुरुष हा स्त्रीला आपल्या प्राणापेक्षा केव्हांहि प्रिय असतो. ”

लवणराजाः—वरें आहे. मी तुझा नवरा होतो. कारण आपत्तिमध्ये जातीचा व कुलाचा विचार कोण करतो !

असें मी कबूल केल्यानंतर तिनें त्या अन्नांतील अर्धे अन्न मला दिलें. मग मी तें चांडालाच्या घरचें अन्न खाल्लें, व त्याबरोबर तिनें आणलेला जांभळाचा रसहि मी प्यायलों. नंतर तेथेंच मी थोडीशी विभ्रांति घेतली. नंतर मी केवळ तिचा शरीरावाहेर असलेला प्राण वनलों. पुढें तिनें माझा हात घेऊन मला आपल्या बापाकडे नेलें. तो तिचा बाप दिसण्यांत अत्यंत क्रुध्य, लट्ट व भेसूर मूर्तिमत “ अबीचि ” नांवाचा नरकच आहे असें मला वाटलें. नंतर माझ्यापुढें चालणाऱ्या त्या मुलीनें त्यास सांगिललें.

चांडोलकन्याः—याया ! हा मी नवरा पसंत केला आहे, तर यास तुमचें अनुमोदन असावें.

तो “ वरें आहे. ” असें म्हणाला. नंतर संध्याकाळ झाल्यावर त्यानें आपले बैल सोडले. ते बैल म्हणजे जणूं काय यमाचे नोकरच होते. संध्याकाळीं अर्धे व धुकें यांच्या योगानें दिशा किंचित् धुंद झाल्या असतांना जणूं काय त्या वेताळाच्या जागेतून आम्ही घरीं जावयास निघालों, नंतर कांहीं वेळानें आम्ही त्या लांबव्यालांय अरण्यांतून त्या चांडाळाच्या घरीं येऊन पोहोचलों. त्या घरांत हुकरें, घोडों, माकडे, कोंबडे व कावळे असून त्यांचीं कातडी व आतडीं बाळविण्याकरितां टांगलेलीं व पसरलेलीं होती. त्यांतून पक्षी उडत होते. आम्ही घरांत जातांच हातांत मांसाचे गोळे घेतलेलीं मुलें दिसलीं. त्या मांसावर माथा घों घों करीतच होत्या. आम्ही आंत जातांच आम्हाला वसावयास एक केजरीचें मोठें सोपट पसरलें. मी तेथें आमच्या श्वशुरगृहांत आसनावर बसलों. नंतर रक्ताप्रमाणें लाल डोळे असणाऱ्या आमच्या सासऱ्यानें आमच्या तिरळ्या सासूस हांक मारली व माझ्याकडे बोट दाखवून तिला सांगितलें, “ हे आपले जावई आहेत वरें ” हें भाषण तिनें ऐकिल्यानंतर तिला मोठा आनंद झाला. पुढें त्यांनीं त्या मुलीशीं माझा विवाह करून दिला. दुष्कृत्ये करणाऱ्या पुरुषाचें यातनेवरोवर (संकटावरोवर) जसें लग्न लागलेलें असतें, त्याप्रमाणें त्या काढ्याकुट्ट चांडालीवरोवर माझे लग्न झालें. त्या लग्नसमारंभांत मोठमोठे दोल घडावड घाजत होते. दारूची व कुत्र्याच्या मांसाचीं पकानें तयार केलीं होती. जे वऱ्हाडी जमले होते ते जणूं काय दुष्कृत्यांचे राशीच दिसत होते. त्यांनीं तीं पकानें खाऊन व दारू पिऊन खूप चैन केली.

तो लग्नसोहळा सात दिवस चालूं होता. मी तेथेंच राहिलों व पुढें चांगला षष्टपुष्ट बनलों. असे माझे आठ महिने त्या घरीं गेले. पुढें ती मुलगी गरोदर झाली आणि आपर्तीत जशीं दुःखें उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें तिला दुःखदा नांवाची मुलगी झाली. पुढें तीन वर्षांनीं त्या माझ्या स्त्रीला आणखी एक अकल्याणी नांवाचा मुलगा झाला. दुर्बुद्धीपाणून जसें आशापाशाचे अनर्थ उत्पन्न होतात, तसा तो मुलगा होता. त्या

चांडाळणीला पुढे पुन्हा एक मुलगी झाली आणि तिच्या पाठीवर एक मुलगा झाला. अशी मला चार मुल्ले झालीं. त्या मुलावाळांसह मी कित्येक वर्षे त्या महारवाड्यांत घालविलीं. तेथे थंडी ऊन व वारा यांचे क्लेश सहन करावे लागले. कुटुंबपोषणाच्या खिंतेने माझी बुद्धि अगदी होरपळून गेली. कुटुंबपोषणास जे कष्ट करावे लागत, त्यानें सर्व दिशा पेटल्याप्रमाणें भयंकर दिसत असत. पुष्कळ वर्षे गेल्यानंतर म्हातारपणानें माझा देह जर्जर झाला. माझे केस पांढरे फटफटीत झाले. पुढें तेथें मोठा दुष्काळ पडला. सर्व गवत वाळून गेलें. भयंकर दुष्काळामुल्लें आमच्या महारवाड्यांतील महार मंडळी पटापट मरूं लागली व आम्ही विंध्याद्रीच्या ज्या भागांत रहात होतो, तेथें अन्न नाही, पाणी नाही, झाडांना पानें नाहीत व गवतहि राहिलें नाही. मेघ इकडून तिकडे हिडतांना दिसत पण पाण्याचा वर्षाव मुळींच करीत नसत. आतां पाहिलेला मनुष्य क्षणानें नाहीसा होऊं लागला. बारा जोरांनीं वहात होता व तापलेले धुळीचे कण आकाशांत उडत होते. त्या भयंकर दुष्काळांतच एकदां दावाग्रि पेटला. त्या दावाग्रिनें गवतासारखे पदार्थ सांपडले ते सर्व जाळून फस्त केले. अशारीतीनें दैव फिरल्यामुल्लें व अग्न्यंत कष्ट होऊं लागल्यामुल्लें लोक तो मुल्ल सोडून पर ठिकाणीं जाऊं लागले. कांही अग्रि प्रवेश करून मेले, कांहीनीं विवरांत उड्या घेऊन जीव दिला व राहिलेले मरणोन्मुख झाले. मी आपलें कुटुंब घेऊन तो देश सोडून निघालों. चारी मुल्ले बरोबर घेऊन हळू हळू दूर प्रदेशांत मी गेलों. तेथें एका ताडवृक्षाखालीं आम्ही येऊन उतरलों. मी आपल्या खांद्यावर आपलीं मुल्ले घेतलीं होतीं, त्यास मी खालीं उतरवलें. तीं मुल्ले म्हणजे प्रत्यक्ष अनर्थच मी खांद्यावर घेतलेले होते असें वाटलें. तेथें थोडीशी विभ्रांति घेतल्यामुल्लें आम्हांला थोडें बरें वाटलें व “रौरव” नामक नरकांतूनच जणुं काय आम्ही बाहेर पडलों; असां आम्हांला भास झाला. ती माझी स्त्री त्या झाडाखालीं विभ्रांति घेतां घेतां शोपी गेली. तिच्या-बरोबर थोरली तीन मुल्लेही त्या थंडगार हवेंत शोपीं गेलीं. परंतु घाकटा मुलगा माझ्याजवळ येऊन बसला. तो सर्वांत लहान असून आमचा फार आवडता होता. तो मोड व बोबडें बोलत असे, तो डोळ्यांत आसवें

आणून दीनवाणीने म्हणाला, “ बाबा ! मला मांस खावयास लवकर द्या, व रक्त प्यावयास द्या. माझे प्राण कासावीस होत आहेत ” असे म्हणून तो रडू लागला. त्यास त्या शालेल्या भूकेच्या तीव्र वेदना व दुःख माझ्या-च्याने पहावेना. नंतर मी आपल्या स्वतःचे मांस देण्याकरिता मरण्याचा निश्चय केला. मग मी कांठे जमा केली, व चिता रचली. त्या चितेची लाकडे पेटविली, व त्याचा चट् चट् आवाज निघू लागला. तो आवाज म्हणजे ती चिता मला बोलावीत आहे, असा मला भास झाला. नंतर मी त्या चितेत आपला देह समर्पण करण्याकरिता उडी टाकली तोंच तुम्ही मला या सिंहासनावर धरले व “ महाराज ! तुमचा जयजयकार असो ” असा जो जयजयकाराचा शब्द नोकरांनी उच्चारला, त्याने मी जागा झालो. हा सर्व खेळ ह्या गारुड्याने उत्पन्न केला होता. अज्ञानाने जीवावर अशीच अनेक संकटे येत असतात. ”

असे तो तेजस्वी लवणराजा बोलत आहे तोंच तो गारुडी एका क्षणांत जागच्याजागीच गुप्त झाला. नंतर ते सभासद म्हणाले, “ महाराज ! हे मोठेच आश्चर्य होय. तो गृहस्थ गारुडी नसून प्रत्यक्ष देवच असला पाहिजे. कारण त्यास घनाशा मुळीच नव्हती. संसाराच्या स्थितीचा बोध करणारी ही दैवी माया त्याने दाखविली. या मायेने त्याने असे दाखविले की, संसार म्हणजे केवळ मनाचा खेळ आहे.

लवण राजास आपत्ति कां प्राप्त झाली ?

रामः—एवढा महाभाग्यवान् लवणराजा आणि त्यास अशी आपत्ति कां यावी ?

वसिष्ठः—सर्वेषु सुखदुःखेषु सर्वासु कल्पनासुच ।

मनः कर्तुं मनो मोक्तुं मानसं विद्धि मानवम् ॥३-११५-१४.

“ सर्व सुखदुःखांचे आणि सर्व कल्पनांचे कर्तृत्व आणि मोक्तृत्व मनाकडेच आहे. यास्तव मन म्हणजेच मनुष्य आहे. ” म्हणूनच मनाने केलेल्या कर्मांचे फळ जीवाला मनानेच भोगावे लागते; शरीराने भोगावे लागत नाही. हे कसे ते पुढील लवणराजाच्या वृत्तांतावरून समजून येईल.

हरिश्चंद्राच्या कुलांत उत्पन्न झालेला तो लवणराजा एकदा एकान्तांत वसून आपल्या मनांत अशारीतीने विचार करूं लागला—“ माझ्या आज्ञेने हरिश्चंद्राने राजसूययज्ञ केला होता, मी त्याच्या कुलांत उत्पन्न झालेला असल्यामुळे केवळ मनाने कां होईना पण मी राजसूय यज्ञ करणार. अशारीतीने चिंतन करून त्याने आपल्या मनाने यज्ञाचे सर्व साहित्य जमविले व राजसूययज्ञाची दीक्षा घेतली. कर्मकुशल मुनींना ऋषिज म्हणून बोलावून आणून त्याने मधुपर्कविधीने त्यांची यथासांग पूजा केली. अग्नि प्रज्वलित केला व यज्ञांतील आविर्भागी घेणाऱ्या देवांना मनाने निमंत्रण केले अशारीतीने मनाने कल्पिलेल्या एका उपवनांत यज्ञदीक्षा धारण करणारा तो यज्ञमान लवणराजा यज्ञाचे अनुष्ठान करीत असता, तसेंच देव, ऋषी, आणि ब्राह्मण ह्यांची यथाविधि पूजा करीत असता एक वर्ष उलटून गेले. अलेख ब्राह्मणादिकांना सर्वस्व दाक्षिणा दिल्यानंतर राजा मनःकलित उपवनांत एक दिवसानंतर देहभानावर आला. त्याप्रमाणे त्या लवणराजाने राजसूय यज्ञाचे फल प्राप्त करून घेतले. परन्तु “ मी राजसूय यज्ञ केला आहे. ” ह्या इह भावनेमुळे तो राजसूय यज्ञाच्या फलाने बद्ध झाला, आणि ह्यामुळेच त्याला दुःख भोगण्याची पाळी आली. ह्यावरून सुखदुःखाचा उपयोग घेणारे मन म्हणजेच खरा पुरुष होय; हे वरील गोष्टीवरून सिद्ध होते.

राजसूययज्ञाचे अनिष्ट फल

राजसूयस्य कर्तारो ये हि ते द्वादशाधिकम् ॥

आपद्दुःखं प्राप्नुवंति नानाकारव्ययामयम् ॥ ३-११६-५

जे राजे राजसूययज्ञ करतात त्यांना बारा वर्षे भयंकर आपत्ती भोगाव्या लागतात, लवणराजानेहि हा यज्ञ मनाने केलेला असल्यामुळे त्याला दुःख देण्याकरिता इंद्राने गासड्याचा वेप धारण करणाऱ्या एका देवदूताला पाठविले व लवणराजाच्या समेतील गासडी तो हाच होय. आपल्या मनानेच राजसूय यज्ञाच्या सर्व क्रिया करणाऱ्या त्या लवणराजाला शारीरिक क्रिपेच्या पांचषट म्हणजे साठवर्षपर्यंत भयंकर आपत्तीत टकलून तो देवदूत देव आणि सिद्ध ह्यांच्या संचाराला योग्य अशा आकाशमार्गाने

चालता झाला. वसिष्ठ सांगतात कीं, ही गोष्ट मी प्रत्यक्ष पाहिल्यामुळे तिच्याविषयी मला मुळींच संशय वाटत नाही. कारण त्यावेळीं मी त्या लवणराजाच्या समेत हजर होतो. ह्यावरून मनानें केलेल्या कर्मांचे फळ शारिरीक कर्मांच्यापेक्षा पांचपट मिळत असतें.

लवणराजानें मनांत पाहिलेली गोष्ट खरी झाली !

त्या लवणराजानें साठ वर्षेपर्यंत ज्यांत अनेक दुःखांचा अनुभव घेतला होता तें विध्यपतंतावरील अरण्य आज्ञादि आपण तेथें गेलों असतां, कदाचित् आपल्याला दिसूं शकेल, असा आपल्या मनार्शी विचार करून तो लवणराजा आपल्या सचिवासह दक्षिणमार्गानें जाण्यास निघाला. त्यानें आपल्याबरोबर सर्व सैन्य घेतलें असल्यामुळे तो पुनः दिग्विजयाकरितांच निघाला आहे कीं काय, असें लोकांना वाटूं लागलें. अशा रीतीनें सैन्यासहवर्तमान तो राजा प्रवास करीत असताना विंध्य पर्वतावर जाऊन पोहोंचला. ज्याप्रमाणें सूर्य आकाशमार्गानें संचार करतो त्याप्रमाणें त्या विंध्यपर्वतावर तो मोठ्या कौतुकानें हिंडत असतां त्याला एक भयंकर अरण्य लागलें. त्या अरण्यांत प्रवेश करून त्या ठिकाणचीं निरनिराळीं स्थळें त्यानें अवलोकन केलीं. तेथील लोकांना त्या संवंधीची माहिती विचारली आणि पूर्वी पाहिलेल्या त्या स्थानाची ओळख पटून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें; अरण्यांतील प्रदेश पहात असतां पूर्वी पाहिलेलें चांडाल, व्याध त्यानें ओळखले व त्यामुळे त्याला मोठा विस्मय वाटला. पुढें त्या अरण्यांत कौतुकानें संचार करीत असतां त्या अरण्याच्या टोंकला धुरानें काळवंडलेलें एक गांव त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्या गांवामध्येच त्यानें आपलें पूर्वीचें आयुष्य कंठलें असून त्या ठिकाणींच तो घष्टपुष्ट चांडाळ बनला होता; त्या गांवांतून फिरत असतां त्याचें पूर्वीचें परिचयाचें लोक, त्या स्त्रिया, त्या शोपड्या, तीं स्थळें, ते पूर्वीचें वृद्ध, ते आपले अनुयायी व ज्यांचें सर्व बंधू म्हणून गेलेले आहेत, असें ते व्याध त्याच्या दृष्टीस पडले. त्या ठिकाणीं त्याची वृद्ध साष्ट आपल्या बरोवरीच्या वृद्ध स्त्रियांना एकत्र जमवून आपल्या अनंत दुःखांची कहाणी सांगत आणि डोळ्यांतून अश्रू गाळीत बसलेली त्यानें पाहिली. त्या समदुःखी वृद्ध स्त्रिया आपआपल्या

दुःखांची एकमेकींना वर्णनें करून सांगत होत्या. त्यांची सावू अगदीं कृश झालेली असून तिचे नेत्र पाण्यानें भरून आलेले होते. अवर्पणामुळे त्या देशाची झालेली दुर्दशा ती दीर्घ स्वरांनें सांगत होती. असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. दुःखाचा उमाळा येऊन पुढील आशयाचे उद्गार तिच्या मुखांतून निघत होते—

बुद्धचांडालीः—“हाय हाय ! माझ्या लाडके पोरी ! तुझ्या भोवतीं नेहमीं मुलांचा गाराडा पडलेला असे. परंतु एकसारखें तीन दिवसपर्यंत भोजन न मिळाल्यामुळे तुझें शरीर किती कृश होऊन गेलें. व्याप्रमाणें तरवारीनें भ्यानांत प्रवेश करावा, त्याप्रमाणें हें राजपुत्रा ! दुष्काळानें पिडलेले आपले प्राण सोडून देऊन तूं कोठें आणि कसा निघून गेलास ! वाळे ! तुझ्या पतीच्या गळ्यांतील गुंजांची माळ माझ्या डोक्यापुढें मूर्तिमंत दिसत आहे. तुझा पति कुंडुपपोषणाकरितां केवढीं साहस कर्मे करीत असे. माझा जांबई मदनापेक्षांहि सुंदर दिसत असे. जिचा वर्ण यमुनेच्या पाण्याप्रमाणें काळाभोर आहे, अशी माझी मुलगी माझ्या जांबयासह, सोसाव्याच्या वाऱ्यानें पुष्पगुच्छासह तमालवृक्ष आणि त्यावरील बेल अन्य वनांत उडवून लावावी, त्याप्रमाणें यमानें माझ्या जवळून हिसकावून नेली. वाळे ! तुझ्या गळ्यांत गुंजांचा हार वळत असे; तुझें स्तन अतिशय पुष्ट असत, व तुझा वर्ण वायूनें उडविलेल्या काजळाच्या दिवाप्रमाणें रमणीय दिसत असे. शाळांचीं पानें हीं तुझीं वस्त्रें असत आणि तुझें सुंदर दांत बोरप्रमाणें किंवा जांभळाप्रमाणें सुशोभित दिसत. पण तें तुझें सुंदर मुख आतां मला दिसेल. कां ? हे राजपुत्रा ! तुझी मुखकांति चंद्रालाहि लाजवीत असे, आपल्या अन्तःपुरांतील सुंदर बिलासिनीचा त्याग करून माझ्या कन्धेवर तुझें प्रेम जडलें होतें परंतु तें प्रेम स्थिर होण्यापूर्वीच तूं एकाएकीच निघून गेलास. दैवाचा बिलास किती विचित्र आहे पहा ! माझ्यावर एकाच वेळीं दुःखाचे डोंगर कसे कोसळले. माझा पती गेला, माझी लाडकी मुलगीहि एकाएकी मृत्युमुखी पडली व मी स्वतः या कुत्रांमोत दारिद्र्यानें दुःख मोमीत आहे. माझा जन्म हीन जातीत झाला आहे आणि माझी स्थिति सर्वतोपरी भयंकर झाली आहे !”

अशा रीतीने त्या वृद्ध चांडाळीचा चाललेला शोक पाहून लवण राजाने आपल्या दासी तिच्याकडे पाठवून तिचे सांत्वन केले. नंतर तो तिला म्हणाला.

लवणराजाः—वाई ! तुला काय झाले आहे ? तुझी मुलगी कोण ! तसेंच तुला जावई कोण ! हें सर्व मला सांग.

राजाचे हे शब्द ऐकताच डोळ्यांतून अथू ढाळीत ती म्हणाली.

वृद्ध चांडाळीः—ह्या गांवाला ' पुष्कसघोष ' असे म्हणतात. माझा पति या ठिकाणी राहात होता आणि माझ्यापासून चंद्रासारखी एक सुंदर मुलगी झाली व तिच्या सुदैवाने या ठिकाणी एका राजाने येऊन तिला घेतले, अर्थात् ज्याप्रमाणे एखाद्या गर्भभाला अरण्यांत फुटलेल्या अमृताचा कुंभ सांपडावा, त्याप्रमाणे माझ्या मुलीला असला सुंदर पति लाभला होता. त्या दोघांनी बहुत दिवसपर्यंत सुखाने कालक्रमणा केली आणि एकाद्या वृद्धाच्या आश्रयाने भोपळीचा बेल फोफावत जातो त्याप्रमाणे माझ्या मुलीला ह्या अरण्यांत पुष्कळ मुलेवाले झाली. अशा रीतीने काही काळ छोटल्यानंतर हे राजा ! या गांवांत दुष्काळाने कहर केला. शेकडो माणसांनी अन्नान्न करून प्राण सोडले. अवर्षण आणि दुष्काळ यांच्या योगाने सर्व लोकांची स्थिति भयंकर झाली आणि शेकडो लोक गांव सोडून रानोमाळ भटकू लागले. परंतु भयंकर आपत्तिमुळे अखेर ते मृत्युमुखी पडले. आम्ही सर्व वृद्ध स्त्रियांची स्थिति या दुर्भिक्षामुळे भयंकर झाली असून आम्हांला दुःखामुळे सर्व दिशा शून्य दिसत आहेत. म्हणून आम्ही येथे शोक करीत आहोत.

त्या चांडाळ स्त्रीचे ते कष्टपरसमय भाषण ऐकून लवणराजाला मोठा विस्मय वाटला. तो आपल्या सैन्याच्या मुख्यांकडे विस्मयपूर्वक पाहू लागला. त्याची स्थिति एखाद्या चित्राप्रमाणे निश्चल झाली. त्या आश्चर्यकारक वृत्तांतसंबंधाने तो विचार करू लागला. त्याने पुनः पुनः त्या चांडाळ स्त्रीला अनेक प्रश्न केले व तो सर्व वृत्तांत खरा आहे असे पाहून तो अत्यंत आश्चर्यचकित झाला. चांडाळ स्त्रियांना द्रव्यदान करून त्यांच्या दुःखाचे परिमार्जन करण्याचा त्याने प्रयत्न केला व त्या ठिकाणी बराच

काल राहून देवाच्या विलक्षण कृत्याबद्दल मनांत चिंतन करात आपल्या राजधानींत येऊन पोहोचला. राज्यांत प्रवेश करते वेळी त्याच्या पौर-जनांनी त्याचा सर्कार केला. दुसरे दिवशी सभागृहांत आल्यानंतर त्या राजाने मला विचारलें.

लवणराजाः—महाराज ! माझ्या स्वप्नामध्ये जो वृत्तान्त दिसला तोच पुन्हा जागृतीमध्ये कसा अनुभवास आला !

वसिष्ठः—अवियेमध्ये सर्व कांहीं संभवतें. पूर्वी घडलेला वृत्तान्त स्वप्नांत पुन्हा दिसावा, त्याप्रमाणे विंध्यपर्वतावरील चांडाळाच्या गांवांत घडलेला सर्व व्यवहार तुझ्या चित्तांत अनुमूत झाला किंवा असेंहि असण्याचा संभव आहे की, तू जो भ्रम पाहिलास तोच चांडालप्रामांतील स्त्रीपुरुषांच्या चित्तावर आरुढ झाला. राजा ! अविद्या केवढाले भ्रम उत्पन्न करते पहा ! ही अविद्या सद्वस्तूला असद्वस्तू वनविते आणि असद्वस्तूला सद्वस्तू वनविते.

तात्पर्यः—

या लवणराजाच्या गोष्टीवरून हा संसार म्हणजे केवळ मनोविलास आहे. शास्त्रान्त स्पष्ट होत आहे.

स्थिति प्रकरण

(१०) शुक्राचार्याची गोष्ट. :

भार्गवस्य चिरं कालं स्वर्गभोगवुमुक्षया ।

यथा भोगाधिनात्यवं संसारित्वं वभूव च ॥ ४-५-५

भावार्थ—पुष्कळ काळ स्वर्ग भोगाच्या चिंतनामुळे शुक्राला अप्सरेवरोवर भोग भोगण्याची इच्छा उत्पन्न झाली व तो मनानेंच स्वर्गामध्ये गेला व नंतर अनेक प्रकारच्या संसारदशेला प्राप्त झाला.

पूर्वी एकदां भगवान् भृगुऋषि मंदार पर्वताच्या शिखरावर एका रम्य ठिकाणी उग्र तपश्चर्या करीत असतां त्यांचा महाबुद्धिमान्, तेजस्वी आणि वयानें लहान असा मुलगा शुक्र त्यांची सेवा करीत होता. त्या घोर अरण्यामध्ये भृगु सर्व काळ समाधि लावून निधळ बसलेले असत, परंतु, शुक्र मात्र त्या मंदपर्वतावरील पुष्प शय्येवर नानाविध क्रीडा करीत आपला कालक्षेप करीत असे. विद्या व अविद्या अशा दोन अवस्थांच्या मध्यमार्गी असणारा, म्हणजे धड ज्ञानीहि नाही व अज्ञानीहि नाही अशा स्थितीत असलेला तो शुक्र एकदां मोठ्या विपत्तीत पडला आणि धड इहलोक नाही, धड परलोकहि नाही अशी त्रिशंकु राजविंसारखी त्याची स्थिति झाली. एकदां त्याचा पिता निर्विकल्प समाधीमध्ये मग्न झाला असतां आकाशमार्गानें चाललेल्या एका अप्सरेकडे शुक्राची सहज नजर गेली. तिनें आपल्या गळ्यांत मंदार पुष्पांच्या माळा घारण केल्या असून तिचे केस मंदबायुमुळे एकसारखे हालत होते. तिच्या गळ्यातील हार बायूच्या योगानें हलत असल्यामुळे त्यातून निघणारा सुगंध आकाशातील सर्व चातप्रदेश सुगंधित करीत होता. लवणरूपी वृक्षाची ती जणू शाखाच होती. त्रास्यमदाच्या

योगानें तिचे आरक्त नेत्र चंचल दिसत होते. तिच्या मुखचंद्राच्या प्रकाशानें तो सर्व प्रदेश अमृतमय करून सोडला होता. अशा त्या दिव्य अप्सरेला पहातांच शुक्राचें मन एकदम चंचल झालें. मदनाच्या वाणांनीं पराभव पावलेला तो शुक्र जरी देहानें तिच्या मागून गेला नाहीं तरी त्याचें मन तिच्या ठिकाणीं इतकें वेधून गेलें होतें कीं, तिच्यावांचून त्याला दुसरें कांहीं दिसेनासं झालें. सारांश ज्याचें मनानें दृढ चिंतन करावें, त्याचें स्वरूप मनुष्याला प्राप्त होतें; या नियमाप्रमाणें तो शुक्र निव्वळ अप्सरामय बनला. सदनंतर शुक्रानें डोळे मिटून त्या अप्सरेचें ध्यान करण्यास सुरवात केली. त्या मनोराज्यांत असतांना त्यानें असें पाहिलें कीं:—

शुक्राचें मनोराज्य.

ती अप्सरा स्वर्गलोकांत जाऊन पोहोचली आहे आणि आपणहि तिच्या मागोमाग स्वर्गलोकांत जाऊन पोहोचलों आहोंत. तो स्वर्गलोक देवांनीं गजबजलेला असल्यामुळें अत्यंत सुंदर दिसत होता. तेथील स्त्रियाहि मदनानें व्याप्त झालेल्या दिसत होत्या. तेथे त्यानें सिंहासनाधिष्ठित इंद्र पाहिला. त्यास शुक्रानें बंदन केलें. इंद्रानें शुक्रास नमस्कार केला व स्वर्गलोकीं हा दुसरा भृगुकथीच आहे असें समजून त्याचा सन्मान केला व उठून त्याचें आदरातिथ्य केलें. नंतर शुक्र स्वर्ग पाहण्यास व फ्रीडा करण्यास बाहेर पडला. स्वर्गातील देवांनीं त्याचा ठिकठिकाणीं सन्मान केला. त्यामुळें शुक्रास फार आनंद झाला. पुढें फिरतां फिरतां त्यानें पूर्वी पाहिलेली ती हरिणाक्षी अप्सरा पुष्कळ स्त्रियांमध्ये वसलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. त्या अप्सरेनेंहि त्यास पाहिलें व तीहि त्याच्यावर लुब्ध झाली. नंतर त्या दोघांच्या ठिकाणीं परस्परावद्दल प्रेम उत्पन्न झाल्यामुळें तीं दोघेहि अत्यंत सुशोभित दिवूं लागली. तेव्हां शुक्रास असें वाटलें कीं, आतां अंधार होईल, तर बरें, असें शुक्रानें मनांत आणतांच रुद्रानें संकल्प केलेल्या संहार कालाप्रमाणें दाट अंधकार पडला. तेव्हां सर्व देव व अप्सरा रात्र सुरू झाली असें समजून आपआपल्या निवासस्थानीं निघून गेल्या. नंतर कामव्यपेनें पीडित झालेली ती अप्सरा मोठ्या उत्कंठेनें शुक्राजवळ येऊन पोहोचली. शुक्रानें संकल्प करून रतिमुलाला योग्य असे स्फटिक मण्याचें

सुंदर यह आणि सुंदर पलंग तयार केला. नंतर तिचा हात घेऊन तो तिच्यासह त्या मंचकावर जाऊन बसला. त्या सुंदरीने शुक्राला आलिंगन दिले. तेव्हा गजेंद्राच्या कंठांत कमलिनी दिसावी त्याप्रमाणे ती दिवू लागली. त्या दोघांनी एकमेकांस आपल्या विविध विलासांनी व भाषणांनी संतुष्ट केले.

या प्रमाणे चित्ताच्या विलासांने कल्पिलेला प्रिय विषयांचा समागम शुक्राला पुष्कळ काळ-पर्यंत सुखदायक वाटला. त्या अप्सरेच्या समागमांत शुक्राला फारच संतोष वाटला. अशा तऱ्हेने त्या अप्सरेबरोबर शुक्राने त्या स्वर्गात निरनिराळ्या रम्य स्थळां नानातऱ्हेचे दिव्य भोग भोगले. याप्रमाणे त्या अप्सरेसह इंद्राच्या राजधानीत येऊन त्याने दीर्घ कालपर्यंत त्या ठिकाणी सुखाने कालक्रमणा केली.

इतक्या दीर्घ कालानंतर शुक्राला आपले पुण्य क्षीण झाले, असे वाटू लागले. इतक्यात देवांनी त्याचे दिव्य विमान व अलंकारादि वस्तू यत्नाकाराने हरण केल्या. अखेरीस तो त्या दिव्य अप्सरेसह एकाएकी पृथ्वीवर येऊन पडला. त्यामुळे त्याच्या शरीराचे चूर्ण झाले, त्याच्या प्रियतमेची स्थितीही तशीच झाली. अशारीतीने स्थूलदेह नष्ट झालेल्या त्या उभयतांची लिंगशरीरे आकाशांत जाऊन चंद्रकिरणांत शिरली; चंद्रकिरणांतून देवांत गेली; तेथून साताच्या रोपांत शिरली आणि नंतर त्यांनी तांदुळांत प्रवेश केला. ते तांदूळ शिजवून दशार्ण देशातील एका ब्राह्मणाने खाळे. त्याबरोबर शुक्र त्याच्या पोटांत जाऊन त्याचे वीर्य बनला. पुढे त्या वीर्यापासून त्याच्या स्त्रीस गर्भधारणा होऊन एक मुलगा झाला. पुढे तो मोठा झाल्यावर मुनींच्या सहवासांत राहिल्याने "आपण तप करावे" अशी त्याला इच्छा झाली. त्याने मेरुपर्वतावरील गहन अरण्यांत एक मन्वंतर पर्यंत तपश्चर्या केली. तेथे ती अप्सरा हरिणीच्या जन्मास आलेली होती. पुढे ती हरीणी प्रसूत होऊन तिला मनुष्याच्या आकाराचा मुलगा झाला. ह्या हरिण बालकाला पहातांच त्या ऋषीला त्याच्याविषयी मोठे उत्सन्न झाला. त्या मुलाला धन, विद्या, सद्गुण, आयुष्य वगैरे असावे, या चिंतनांत तो. निमग्न झाल्याने तो आपल्या

नेहमींच्या ध्यानस्थितीपासून च्युत झाला. आपल्या पुत्राला उत्तमोत्तम भोग्य वस्तु प्राप्त व्हाव्या असे निरंतर चिंतन करीत असता त्याला अखेरीस मृत्यु आला व तो मद्रदेशाच्या राजाचा पुत्र झाला आणि बापाच्या पश्चात् शत्रूंचे निर्दलन करून त्याने पुष्कळ काळपर्यंत मद्रदेशाच्या राज्याचा उपभोग घेतला. पुढे बृद्ध झाला असता वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा अशी त्याला इच्छा झाली; परंतु ती पूर्ण होण्यापूर्वीच त्याला मृत्युने गाठले, ह्यामुळे पुढच्या जन्मी तो एका तपस्व्याचा पुत्र झाला. पुढे वयांत येताच त्याने समंगा नावाच्या नदीच्या काठी घोर तपश्चर्या करण्यास सुरवात केली.

अशा रीतीने आपल्या पित्याच्या (भृगूच्या) संनिध वसून मनोराज्य करीत असता त्या शुक्राची अनेक वर्षे निघून गेली. पुष्कळ काळपर्यंत त्याचा देह तशास्थितीत राहिल्यामुळे बारा आणि ऊन यांनी जर्जर झाला व भूमीवर वाळून पडला. आता पशुपत्यांनी त्याचे शरीर फाडून कसे खाहे नाही, याचे कारण तो पुण्याश्रम रागद्वेषरहित होता. आणि भृगूच्या तपःसामर्थ्यामुळे शुक्राच्या शरीराला स्पर्श करण्याचे धैर्य व्याघ्रादिकांच्या ठिकाणी नव्हते हेच होय. नंतर देवांची हजार वर्षे लोटल्यावर भृगुश्रृंगि समार्धातून जागे झाले. पहातात तो आपल्या समोर विनयाने नम्र झालेला आपला पुत्र नेहमी प्रमाणे त्यांस दिसेना. इकडे तिकडे पाहता आपल्या मुलाच्या देहाच्या हाडांचा सापळा समोर पडला आहे असे त्यांनी पाहिले. हा हाडांचा सापळा म्हणजे साक्षात् अभाग्य किंवा मूर्तिमंत दारिद्र्यच आहे असे भृगुश्रृंगिना वाटले, नंतर मागचा पुढचा विचार न करता भृगुश्रृंगि एकदम उठले. अकाली आपला मुलगा मृत झालेला आहे, असे त्यास वाटले. अवश्य घडणाऱ्या गोष्टी कधीहि टळत नसतात; ह्या नियमाचे स्मरण न राहिल्याने प्रत्यक्ष कालालाच शाप देण्यास ते प्रवृत्त झाले.

काल प्रगट झाला.

हे काळाने ओळखले व अधिमौक्तिक शरीर धारण करून तो भृगुश्रृंगी समोर येऊन उभा राहिला. त्याला सहा मुले व बारा हात होते.

* सहा ऋतु हीं मुखे व बारा महिने हे हात अशी कल्पना केली आहे.

यानें आपल्या हातांत खड्गपाशादि आयुधें घारण केलीं होती, त्याच्या अंगांत चिलखत होतें; कानांत कुंडलें होती. तसेंच त्याच्यावरोवर पुष्कळ सेवक होते, अशा रीतीनें तो शरीरधारी काल कल्पांतकालाच्या सागराप्रमाणें खवळलेल्या महर्षीबळ येऊन सांत्वनपूर्वक भाषण करूं लागला.

कालः—ऋषिवर्या ! लोकस्थिति माहीत असलेले आपल्यासारखे योर पुरुष दुसऱ्याचा अपराध दृष्टीस पडला तरीहि क्षुब्ध होत नाहीत; मग ते अकारण क्षुब्ध होतील ही गोष्ट संभवनीयच नाही. तूं महातपस्वी ब्राह्मण आहेस आणि आम्ही नियतीचे पालन करणारे आहोंत. तूं आम्हांला पूज्य असल्यामुळें आम्ही तुझी पूजा करतो, परंतु तुझ्या शापाच्या किंवा क्रोधाच्या भीतीमुळें आम्ही तुझी पूजा करतो, असें मात्र तूं समजू नकोस. जो प्रलय-कालच्या अग्नीनें दग्ध होऊन जात नाही, तो तुझ्या शापाग्नीनें दग्ध होणार काय ! मला शाप देण्याच्या भरीत पडून तूं मात्र आपल्या तपाचा विना-कारण नाश करून घेऊं नकोस. आजपर्यंत हजारों ब्रह्मांडें अन् कोट्यवधि ब्रह्म ह्यांना मी गट्ट करून टाकलें आहे. विष्णूचे किती तरी समुदाय माझे पोटांत गडप होऊन गेले आहेत. एवढ्या अद्भुत सामर्थ्यानें संपन्न असलेला मी कोणती गोष्ट करण्यास असमर्थ आहे ! वा भृगो ! आम्हीं भोके आहोंत; आणि तुमच्यासारखे सर्व जीव आमचे भक्ष्य आहेत. ह्यांत आमच्या आवडीनावडीचा प्रश्नच नाही. हा आमचा स्वभावधर्म आहे. हाच सृष्टीनें ठरविलेला नियम आहे. वृक्षावर निसर्गाच्या नियमाप्रमाणें फुलें येतात आणि गळून पडतात, तसेंच प्राणी यां पृथ्वीवर आपल्या कर्माप्रमाणें जन्माला येतात. व मरून जातात. आपली ती ज्ञानमय दृष्टि, तो मोठेपणा व तें धैर्य कोणीकडे गेलें ! हा ज्ञानमार्ग सर्वप्रसिद्ध असून असें आंधळ्यासारखें कां मोह पावतां ! आपल्या कर्मविपाकामुळें उद्भवलेल्या या दशा आहेत, हा विचार न करतां तूं सर्वत्र असूनहि मूर्खासारखा मला शाप देण्यास प्रवृत्त कसा झालास ! वा भृगो ! प्राणिमात्राला दोन शरीरें आहेत. एक स्थूल शरीर व दुसरें सूक्ष्म; यांपैकी स्थूल अत्यंत जड असून नाश पावणारें आहे व सूक्ष्म म्हणजेच मन हें प्रातिमासिक असूनहि मोक्षपर्यंत टिकणारें आहे. तेंच तुला क्रोधादिकांनीं पीडा करीत आहे. लहान मुलमा मातीची वाहुली

तयार करतो, त्याप्रमाणे हें मन अनेक मिथ्या देहांची कल्पना करून पूर्वाचे देह नष्ट करून टाकते, यास्तव

चित्तमेवेहपुरुषस्तत्कृतं कृतमुच्यते ॥ ४-१०-४६.

“ चित्त हाच पुरुष होय आणि चित्ताने जें केलें, तेंच खरोखर केलें असें म्हटलें जातें. ” हें मनच निरनिराळें जीव बनतें. त्याचा जो निश्चय त्यासच बुद्धि म्हणतात. त्यानें अभिमान घरला म्हणजे त्यास अहंकार म्हणतात. देहांच्या वासनेच्या योगानें तें आपलीं आणि दुसऱ्यांचीं अनेक मिथ्या पार्थिव शरीरें पहाते. मनाचा हा खेळ आत्मज्ञान होईपर्यंत सारखा चालूं असतो.

भृगो ! तूं समाधीत असतांना तुझ्या पुत्राचें मन मनोराज्यांत आपलें शरीर सोडून स्वर्गास गेलें. तेथें त्यानें विश्वाची नांवाच्या अप्सरेवर वर पुष्कळ कालपर्यंत आनंदानें कालक्रमणा केली. नंतर पुढें तो दशार्ण देशांत ब्राह्मण झाला. पुढें तो कोदाल देशांत राजा झाला. पुढें तो एका मोठ्या अरण्यांत कोळ्याच्या जन्मास गेला. नंतर गंगेच्या काठी तो हंस झाला. सूर्यवंशांत चौडराजा झाला. शालव वंशांत शौर नांवाचा आचार्य झाला. पुढें विद्याधर झाला. पुढें एका मुनीचा मुलगा व पुढें एका सौदार देशांत सामंत राजा झाला. पुढें इरीण, साप, रानकोंबडा असें त्याचे वासनेप्रमाणे अनेक जन्म झाले. आतां तो वासुदेव नांवाचा ब्राह्मण होऊन समंता नदीचे कांठीं तप करीत आहे. त्यानें जटा धारण केल्या आहेत. त्याच्या हातांत रुद्राक्षाची माळ आहे. त्यानें सर्व इंद्रियांना त्रिकलेलें आहे. आणि आज आठवें वर्ष तो तेथें तप करीत आहे. भृगो ! तुझ्या पुत्राचा तो स्वप्रतुल्य भ्रम पहाण्याची इच्छा असेल तर विज्ञानदृष्टीनें अवलोकन कर.

त्या समदृष्टि कालानें अद्या तन्हेचें भाषण केल्यानंतर भृगूनें वसलेल्या ठिकाणांच योगदृष्टीनें दोन घटकांत आपल्या पुत्राच्या चरित्राचें अवलोकन केलें आणि मग मोठ्या आश्चर्यकारक मुद्रेनें कालाकडे पाहून भृगूनें बोलण्यास सुरवात केली.

भृगुः—भगवन् ! आपण त्रिकालज्ञ आहांत व आम्ही खरोखरच अज्ञ आहोंत !

हैं भृगूचें भाषण ऐकून काल किंचित् हसला व “जगाची रहाटी अशीच असावयाची” असें म्हणाला. नंतर एकमेकांच्या हातांत हात घालून ते दोघेजण मंदरपर्वताच्या शिखरावरून खाली उतरले व समंगानदीच्या तीरावर जाण्यास निघाले. थोडक्याच वेळांत मंदरपर्वताचें विलक्षण वैभव पहात पहात समंगा नदीच्या तीरावर ज्या ठिकाणी शुक्र होता, त्याठिकाणी ते दोघेजण आले. त्या ठिकाणी शुक्र भृगूच्या दृष्टीस पडला. परंतु त्याचें देहांतर झालेलें असल्यानें हाच तो आपला शुक्र असें भृगूला ओळखता येईना. त्याची इंद्रियें शांत झाली होती. त्यानें आपल्या चंचल मनोमृगाला बांधून टाकलें होतें आणि तो निर्विकल्प समाधि लावून बसला होता. नंतर भृगूच्या मुलाला पाहून कालानें आपल्या संकल्पानें त्यास समाधीतून जागे केलें. समाधि उतरल्याबरोबर आपल्यासमोर भृगु व काल हे दोघे उभे आदित असें त्यानें पाहिलें. व आपल्या आसनावरून उठून त्यानें त्या दोघांना नमस्कार केला. नंतर एकमेकांनीं परस्परांचा गौरव करून ते तिघेजण एका मोठ्या शिलेवर बसले. नंतर तो ब्राह्मणाचा मुलगा त्यांना म्हणाला—

ब्राह्मणपुत्रः—आपल्या दर्शनानें मी खरोखर आज घन्य झालों आहे. जो माझा मनोमोह, शास्त्रावलोकन, तप, उपासना आणि ब्रह्मविद्या यांच्या योगानें हिं नाहीसा झाला नव्हता, तो आपल्या केवळ दर्शनानें नष्ट झाला आहे ! महात्म्यांच्या दृष्टी जें अनिर्वचनीय सुख देतात, तसेलें सुख निर्मळ अमृतवृष्टीहि देऊं शकत नाहीत. तरी या देशाला आपल्या चरण स्पर्शानें पुनीत करणारे आणि आकाशातील चंद्रसूर्याप्रमाणें तेजस्वी दिवणारे असे आपण आहांत तरी कोण ? हैं मला कृपा करून सांगा.

हें त्या मुलाचें भाषण ऐकून भृगु म्हणाले ‘अगोदर तूं कोण आहेस’ याचा नीट विचार कर. तुला आपलें स्वरूप ओळखता येईल. तूं अज्ञान निद्रेंतून जागा झाला आहेस. तूं आतां ज्ञानी आहेस. भृगूनें अशा रीतीनें प्रेरणा करतांच त्या ब्राह्मण पुत्रानें दोन घटका डोळे मिटून ध्यान केलें. त्या ध्यानस्थस्थितींत त्यानें आपल्या जन्मांतरीचा वृत्तान्त पाहिला आणि आश्चर्यचकित होऊन तो म्हणाला—

ब्राह्मणपुत्रः—परमेश्वराच्या अर्चित्य नियतीचा-मायाशक्तीचा जयजय-कार असो ! या मायाशक्तीच्या प्रभावामुळेच हे विश्वाचे चक्र अव्याहत फिरत राहिले आहे. या वेळेपर्यंत मला नकळत माझे कितीतरी जन्म होऊन गेले आहेत, जे जाणावयाचे ते मी जाणले आहे. माझा सर्व भ्रम निरास पावला आहे. फार दिवसांच्या थमाचा परिहार करण्यासाठी मी आतां खुशाल विभ्राति घेत राहिलो आहे. बावा ! उठा, चला, आपण त्या मंदर पर्वतावर जाऊन शुष्क झालेली ती माझी पूर्वाची (शुक्राची) तनु पाहू या. आतां वास्तविक पाहू गेलें तर माझे ते पूर्वाचे शरीर पाहून मला कांहीं प्राप्त करून घ्यावयाचे आहे असें मुळीच नाही तर केवळ नियतीची अगाध लीला कौतुकाने पाहण्यासाठीच मी त्या ठिकाणी येणार आहे.

अशा रीतीने ते तिथे तत्त्वज्ञानी पुरुष “जगाची गति किती बिचित्र आहे” असें म्हणत त्या समंतानदीच्या तीरावरून एका क्षणांत मंदर पर्वताच्या गुहेजवळ आले. तेथे पडलेल्या आपल्या जीर्ण झालेल्या तनूकडे पहात तो आपल्या बापाला म्हणाला, “बावा ! तुम्ही मोठ्या प्रेमाने वाढविलेली माझी ही तनु अगदी शुष्क होऊन गेली आहे ! खरोखर मी मोठा भाग्यवान् आहे. कारण सर्व सुखदुःखांपासून मुक्त झालेली, आशाज्वर नष्ट झालेली अशी माझी ही तनु मला या अरण्यांत पहावयास सांपडली !” असा तो वासुदेव (शुक्र) बोलत असतां भगवान् काल गंभीरवाणीने त्याला मध्येच म्हणाला,

कालः—हे भार्गवा ! तू ह्या तनुमध्ये प्रवेश कर. या देहाने अद्याप तुला दीर्घायें गुह्यत्व करावयाचे आहे. या तनुमध्ये जीवन्मुक्त पदाला प्राप्त होऊन महाकल्पातापर्यंत या जन्मांत राहून शेवटी ही भार्गवी तनु पुन्हां ग्रहण न करण्याचे इच्छेनें तू निर्माल्यवत् कायमची सोड. तुम्हां दोघांचे कल्याण असो ! मी आपल्या स्थानी जातो.

असें म्हणून काल अंतर्धान पावले. भगवान् कालाच्या वियोगाने त्या पितापुत्राच्या डोळ्यांस पाणी आले. नंतर नियतीच्या इच्छेप्रमाणे शुक्राने आपल्या पूर्वाच्या शरीरांत प्रवेश केला. त्याखरोखर त्याची ‘वासुदेव’ नावाची ब्राह्मण तनु निस्तेज झाली व घाडकनू जमिनीवर पडली. आपल्या

पुत्राच्या शरीरांत चेतना आलेली दिहतांच भृगूने आप्यायन मंत्राने कमंड-
लंतील उदक घेऊन त्याच्या शरीरावर प्रोक्षण केले, त्याबरोबर त्याच्या
देहातील सर्व नाड्या रक्ताने भरून गेल्या. नंतर त्याच्या देहांत श्वासोच्छ-
वास क्रिया सुरू झाली व तो ताडकन् उठून बसला, नंतर त्या शुक्राने
आपल्या समोर उभे असलेल्या पुण्यवान् भृगुकृषीस साष्टांग नमस्कार
घातला. भृगूनेहि आपल्या पुत्रास मोठ्या प्रेमाने आलिंगन दिले व आनंदा-
धुनी त्याला व्हाऊ घातले, तो शुक्राकडे टक लावून पाहू लागला, वास्त-
विक 'हा माझा मुलगा' अशी आशा वाळगणे हे सर्वथा अनुचित आहे.
असे जरी तो सर्वथा जाणीत होता तरी 'हा माझा मुलगा' या ममतेने
त्याला अगदी वेढावून सोडले; परंतु यांत कांहीच आश्चर्य नाही, कारण
प्रारब्ध प्रावल्यामुळे क्षणमात्र देहाच्या ठिकाणी आत्मीय भावना उत्पन्न
होणे हे अगदी अपरिहार्य आहे. परस्परांच्या भेटीमुळे त्या उभयतांना
प्रेमाचे पाझर फुटले. फार दिवसांच्या वियोगामुळे त्या समागमाचे आनंद-
सुख अनुभवीत ते दोन घटका स्वस्थ बसले, नंतर तेथून उठून त्या महा-
शानी पितापुत्रांनी समंगा नदीवर तपश्चर्या करणाऱ्या व आर्ता म्हण पड-
लेल्या विप्राला अभिसंस्कार केला. कारण सदाचाराचे उल्लंघन कोणता
ज्ञाता पुरुष करील ! ज्यांना सर्व विज्ञेय ज्ञात झाले आहे असे ते जीवनमुक्त
जगद्गुरू शुभाशुभादि दशामध्ये हर्षविषाद न मानता आत्मस्वरूपामध्ये
सुस्थिर होऊन राहिले. शुक्राला पुढे कालांतराने दैत्यांचे गुरूत्व मिळाले
आणि भृगूहि आपल्या ज्ञानस्थितीला योग्य अशा निर्विकार ब्रह्मस्थितीमध्ये
स्थिर झाले.

तात्पर्यः—हे सर्व जग मनोमात्र आहे. बरील भृगुपुत्राच्या गोष्टीवरून
ह्याच सिद्धांत दृढ होतो. पुष्कळ कालपर्यंत स्वर्गभोगाच्या चिंतनामुळे
त्याला अप्सरेबरोबर उभोग घेण्याची इच्छा उत्पन्न झाली व तो स्वर्ग-
मध्ये गेला. यावरून मनामध्ये ज्या ज्या विषयोपभोगाचे एकसारखे चिंतन
करावे ते ते विषय मनामध्ये प्रत्यक्ष अनुभवास येतात, हेच तत्त्व इंदु
ब्राह्मणाच्या मुलाच्या गोष्टीत व लवण राजाच्या गोष्टीत अगोदर स्पष्ट
करण्यांत आले आहे. यावरून बाहेरील संसार मनामध्येच कसा विस्तारला

जातो व त्याचा अनुभव बाहेरच्या सारखाच आंत प्रत्यक्ष कसा येतो हाच सिद्धांत बरील तिन्ही गोष्टींत स्पष्ट करण्यांत आला आहे.

(११) दाम, व्याल आणि कट या तीन दैत्यांची गोष्ट.

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवन्तु राघव ॥

भीमभासदृढस्थित्या त्वं यास्यसि विशोकताम् ॥ ४-२३-२७

भावार्थः—दाम व्याल कट न्यायानें तूं आपल्यावर दुःख परंपरा ओढवून घेऊं नकोस. विवेकाचा आश्रय करून त्याची चांगली चिकित्सा कर, म्हणजे भीम भास दृढ न्यायानें तूं शोक रहित अशा स्थितीप्रत जाऊन पोहोंचशील.

प्राचीनकाळां सर्व प्रकारच्या आध्यात्मिक मनोरम असलेल्या पाताळांत मायावी शंवर भावाचा दैत्याधिपती राज्य करीत होता, तो मायाव्याली रत्नांचा जणू सागरच होता. त्याचें सामर्थ्य जरी अफाट होतें, तरी तो निजला किंवा देशांतराला गेला, म्हणजे देव संधि साधून त्याच्या सैन्यावर छापो घालीत; आणि त्याच्या सैन्याचा फडशा पाडीत. यास्तव देवांचा बंदोबस्त करण्यासाठीं शंवरानें मुंडि, क्रोच, द्रुम इत्यादि सेनापती सैन्याच्या रक्षणार्थ नेमले, परंतु देवांनीं संधि साधून त्यांनाहि ठार केलें, देवांच्या या कुत्सामुळे शंवरासुर खवळून गेला आणि देवांनीं गजवजलेल्या स्वर्गावर त्यानें स्वतः चाल केली. त्याला पाहून देव घाबरून गेले व मेरुपर्वताच्या अरण्यांत दडून बसले ! शंवरासुर स्वर्गात येऊन पहातो तों, तेथें त्याला म्हातारे कोतारे क्षुद्र देव व देवछिया रडत बसलेल्या दिसल्या. सारांश कल्पांतीं सर्व जग शून्य होऊन जातें, तद्वत् स्वर्गाची अवस्था झालेली त्याच्या नजरेस पडली. तो देवांचा शोध करीत पुष्कळ हिंडला. परंतु त्याला एकहि देव दिसना. तेव्हां क्रोधानें संतप्त होऊन तेथील सर्व सुंदर वस्तु घेऊन त्यानें इंद्राच्या राजधानीला आग लावली. नंतर तो पाताळांत निघून गेला. इतकें झालें तरी शंवारामुर जे जे म्हणून सेनापती नेमी, ते ते हरत-हत्तेचे प्रयत्न करून देवांनीं मारावें आणि पळून जावें. यामुळे

शंकरासुराचा क्रोधाग्नि अधिकच भडकला व त्याने आपल्या मायेच्या योगाने तीन भयंकर दैत्य निर्माण केले. ते दैत्य म्हणजे मूर्तिमंत काळच होते. ते उत्पन्न झाले तेव्हा त्यांच्या ठिकाणी वासना व अहंकार नव्हता. त्यापैकी एक शत्रूचे दमन करणारा, दुसरा सर्वांप्रमाणे शत्रूसेनेला गराडा घालणारा आणि तिसरा आपल्या सेनेवर कडईप्रमाणे अच्छादन घालून शत्रूंच्या अस्त्रापासून त्यांचे रक्षण करणारा होता. ह्या त्यांच्या गुणावरून त्यांना अनुक्रमे दाम, व्याल व कट अशी नावे ठेवण्यात आली होती. युद्ध करतांना “शत्रू आपणावर छापा घालीत आहे, ही पलायनाची वेळ आहे.” इत्यादि विकल्प त्यांच्या चित्ताला स्पर्श करीत नसत. फार काय पण जगणे, मरणे, संग्राम, यश, अपयश इत्यादि सुखदुःखात्मक कल्पनाहि त्यांच्या ठिकाणी नव्हत्या; तर जे आपल्यासमोर येतील, त्यांच्यावर तुटून पडून त्यांना ठार करायचे, एवढी एकच गोष्ट ते जाणीत होते. अशा या मायावी राक्षसांना पाहून शंकरासुराला मोठा आनंद झाला, यांच्यावर आता देवांनी जरी हत्ता केला तरी हे वासनारहित असल्याने खास पडून जाणार नाहीत, अशी शंकराला खात्री वाटून त्याने दाम व्याल व कट यांना आपली सेना घरोवर देऊन देवांचा नाश करण्याकरिता पाठविले. पुढे देव दैत्यांचे भयंकर युद्ध सुरू झाले, तेव्हा शेकडो योद्ध्यांचे हातपाय तुटून पृथ्वीवर पडले व रक्ताचे पाट वाहू लागले. या युद्धांत देवांचा पराभव झाल्यामुळे वाट सापडेल तिकडे देव पळत सुटले. दाम, व्याल व कट यांनी देवांचा पुष्कळ पाठलाग केला पण देव आपल्या हाती लागत नाहीत, असे पाहून हे तिन्ही दैत्य पाताळांत शंकरासुराकडे गेले. हकडे पराजयामुळे खिन्न झालेले देव क्षणभर विभ्रान्ति घेऊन व एकमेकांस घीर देऊन आपल्या जयाचा उपाय विचारण्याकरिता अत्यंत तेजस्वी अशा ब्रह्मदेवाकडे गेले व त्याला बंदन करून शंकराने आपणावर आणलेला प्रसंग, तसेच दाम, व्याल आणि कट यांची उत्पत्ति व त्यांचा अद्भुत पराक्रम यासंदर्भाचा सविस्तर वृत्तांत ब्रह्मदेवाला निवेदन केला. देवांची हकीगत ऐकून घेतल्यानंतर ब्रह्मदेवाने थोडा वेळ विचार केला आणि देवांना घीर देणारे भाषण करण्यास सुरवात केली:—

ब्रह्मदेवः—देवानो ! संवराचें आयुष्य अद्याप बरेंच शिल्लक राहिलें आहे. एक लक्ष वर्षे लोटल्यानंतर तो श्रीविष्णूच्या हातून निःसंशय मेरेल, यासाठी तोंपर्यंत तुम्हांस वाट पाहिली पाहिजे. देवानो ! तुम्हीं तोंपर्यंत या दाम, व्याल आणि कट या दानवांच्या वरोवर थोडा वेळ युद्ध करून पळून जात जा; आणि अशा रीतीने त्यांना युद्धाचा अभ्यास होत गेला, म्हणजे आरशांत पडणाऱ्या प्रतिविंशाप्रमाणे त्यांच्या ठिकाणी अभिमान निर्माण होईल; व त्यांच्या वृत्तींत एकदा अभिमान प्रवल झाला आणि ते वासनांच्या तडाक्यांत सापडले म्हणजे जाळ्यांत अडकलेल्या पक्षाप्रमाणे त्यांना जिंकणे तुम्हाला सुलभ होईल.

असें बोलून भगवान् ब्रह्मदेव त्याच ठिकाणी अंतर्धान पावले. देवहि आपल्यास्यानी निघून गेले. देवांनीं कांहीं दिवस विप्राति घेऊन रण-दुंदुभीचा भयंकर आवाज करून युद्धाची घोषणा केली. लागलीच पाताळांतून वर आलेल्या दैत्यांचें आणि देवांचें घनघोर युद्ध जुंपलें आणि ते पुष्कळ कालपर्यंत टिकलें. शेवटीं देव पळून गेले आणि पुन्हां युद्धास आले, पुन्हां कांहीं वेळ युद्ध करून पळून गेले. याप्रमाणें नानाप्रकारच्या उपायांनीं युद्ध सुरू करून व पळून जाऊन कालक्षेप करण्यास देवांनीं सुरवात केली. अशा रीतीनें युद्धांत प्रत्येक वेळीं जय मिळत गेल्यानें दामादि दैत्यांच्या ठिकाणीं अहंकार उत्पन्न झाला. तसेंच त्यांच्या ठिकाणीं देहाबद्दल प्रेम उत्पन्न झाले व आपला देह निरंतर निरोगी, सुदृढ आणि भोगक्षम असावा इत्यादि मोहानें ग्रस्त झाले. अशा रीतीनें आशापाशांत अडकले जाऊन ते अगदीं मूढ आणि हतवीर्य झाले. आपण चिरकाल जिवंत असावें व सुखप्राप्तीसाठीं आपल्याजवळ पुष्कळ द्रव्यहि असावें अशी बुद्धि उत्पन्न होतांच त्यांचें पूर्वींचें धैर्य खचत चाललें. ते बलहीन झाल्यामुळे “आपण युद्धांत मरून जाऊं कीं काय ? ” अशी त्यांना मरणाची भीति वाटूं लागली. काष्ठें संपलीं म्हणजे अग्नीला हविर्द्रव्यें जाळण्याचें सामर्थ्य रहात नाहीं, त्याप्रमाणें त्यांचें सत्त्व कमी झाल्यामुळे आपल्या समोर उभे असणाऱ्या योद्ध्यांना जिंकण्यास ते दैत्य समर्थ राहिले नाहींत. फार काय सांगावें मरणाचे भीतीमुळे ते दैत्य युद्धांतून पळून गेले. देवांनीं ही संधि.

साधून दैत्यसेनेचा नायनाट केला. याप्रमाणे देव शेवटीं विजयी झाले; दाम व्याल व कट हे अत्यंत भयभीत झाले. आपल्या पक्षाच्या पराभवाची ती वार्ता अग्लेर शंकरासुराला कळली. तेव्हा त्याचा क्रोधाग्नि कल्पांतीच्या अग्नी-प्रमाणे भडकला. आपण शंकरासुराच्या हातीं लागल्यावर तो आपल्याला जिवंतहि ठेवणार नाही अशी दामादि दानवांना भीति वाटून ते सातव्या पाताळांत पडून गेले. त्या ठिकाणीं यम किंकराची सत्ता असल्याने शंकराचा पराक्रम तेथे चालण्यासारखा नव्हता. कारण शंकरासारख्या जीवांना क्षणांत नष्ट करण्याचे सामर्थ्य यमाप्रमाणेच यमकिंकरांच्या ठिकाणीं होतें. यासाठीं दाम व्याल, आणि कट असे ते तीन दैत्य त्या नरकपालाच्या आश्रयाला जाऊन राहिले. पुढे तेथे त्यांनीं आपलीं रुग्नें केलीं व आपल्या स्त्रियांसह विषयमुखाचा आस्वाद घेण्यांत त्यांनीं त्या ठिकाणीं दहा हजार वर्षे घालविली. पुढे एकेवेळीं नरकाची तपासणी करण्याकरितां यमधर्मराज त्या-ठिकाणीं आला. पण यमघर्माला ओळखतां न आल्यामुळे तो कोणीतरी यमकिंकर असावा, असें वाटून त्यांनीं त्याला बंदन केलें नाहीं. यामुळे यमाला क्रोध आला व त्यानें आपल्या नेत्रकटाक्षानें संभर योजनें निखारे पसरलेल्या रौरव नरकांत त्यांना लोटून दिलें ! त्या ठिकाणीं ते जडून खाक झाले. तरी त्यांचा वासनाक्षय न झाल्यामुळे आपल्या मूर् बासनानुसार ते दानव अनेकयोनीं फिरत फिरत सांप्रत (वसिष्ठांनीं उपदेश केला त्यावेळीं) काश्मीर देशातील एका अरण्यांत मत्स्य होऊन राहिले होते. त्याठिकाणीं प्रखर उन्हामुळे पाणी आटून जाऊन शिळक राहिलेल्या चिखलांत ते कसेबसे दिवस कंठीत राहिले. षड जगणें ना मरणें अशी त्यांची अत्यंत शोचनीय स्थिति होऊन गेली.

तात्पर्यः—यावरून वासनेचे स्वरूप किती भयंकर असतें, हें लक्षांत ठेवण्याजोगें आहे.

दाम व्याल व कट या तीन दानवांची मुक्ति.

यमानें क्रुद्ध होऊन जेव्हां दामादि दानवांना रौरव नरकांत लोटून दिलें, तेव्हां त्यांचे बांधव वनलेल्या यमकिंकरांनीं यमधर्माची प्रार्थना केली तेव्हां तो यमधर्म म्हणाला कीं, “ जेव्हां ते दानव आपलें पूर्व वृत्त धवण

करतील, तेव्हा ते खात्रीने संसारदुःखांतून मुक्त होतील. ” ते आपले पूर्व-वृत्त कोठे कसे ऐकणार याविषयी वसिष्ठांनी सांगितलेली त्याची भविष्य-काळांत होणारी हकीगत पुढीलप्रमाणे आहे.

काश्मीर देशातील महापद्मसरोवरच्या कांठी असलेल्या डबक्यांत मत्स्य-योनीत वारंवार जन्म घेऊन ते चिखलांत लोळत रहातील. पुढे काळांतराने ते त्याच पद्मसरोवरांत सारस पक्षी होतील व त्याठिकाणी ते आपल्या स्त्रियांसह अनेक वर्षे सुखोपभोग घेत रहातील. नंतर काळांतराने त्यांच्या दुर्वासनांचा क्षय होऊन त्यांना सुविचार सुचतील. ते एकमेकांची संगति सोडून, एकमेकापासून दूर रहातील. काश्मीर देशातील “ अधिष्ठान ” नामक नगराच्या आत मध्यभागी असलेल्या ‘ प्रद्युम्न ’ नांवाच्या टेकडी-वरील उंच माथ्यावर एका सुंदर मंदिराच्या ईशान्येकडील कोपऱ्यांत गच्चीचे भितीस असलेल्या भोकांत त्या तिघांपैकी व्याल नांवाचा दैत्य चिमणी होऊन, गवताच्या धरट्यांत राहील. त्यावेळी त्याच नगरांत ‘ श्रीयशस्कर ’ नांवाचा विख्यात राजा असेल, त्याच्या मंदिरातील एका खांब्यांत दाम नांवाचा दैत्य मशक होऊन राहील. त्याच ‘ अधिष्ठान ’ नांवाच्या नगरांत ‘ रत्नावली ’ नांवाच्या विहारस्थळी ‘ नरसिंह ’ नांवाचा महाशानी त्या राजाचा प्रधान रहात असेल, त्याच्या वाड्यांत ‘ कट ’ नांवाचा दैत्य सालुंकीचे रूप धारण करून त्या प्रधानाचे खेळणे होऊन रुप्याच्या पिंजऱ्यांत राहील. तो ‘ नरसिंह ’ प्रधान दाम, व्याल व कट यांचे आख्यान श्लोकवद्ध रचून ते वाचून दाखवील. पिंजऱ्यातील सालुंकीच्या कानावर ती सत्यकथा पडतांच आपल्या पूर्वास्थितीचे स्मरण होऊन त्या सालुंकीला सर्व सृष्टीत आत्माच भरलेला आहे, असे ज्ञान होईल. नंतर ती शांत अशा निर्वाण पदास प्राप्त होईल. ‘ प्रद्युम्न ’ शिखरावरील धरट्यांत राहणाऱ्या चिमणीला तसेच राजमंदिरातील खांब्यामध्ये राहणाऱ्या मशकाला ती कथा परंपरेने ऐकू जाईल. तेहि आत्मज्ञान प्राप्त होऊन मुक्त होतील. अशा रीतीने ते दाम, व्याल, व कट हे तिघेही दैत्य मुक्त होऊन जातील.

(वसिष्ठांनी ही वरील गोष्ट भविष्यकाळांत होणारी सांगितली, यावरून वसिष्ठ त्रिकालज्ञानी होते हे सहजच दिसून येते.)

(१२) भीम, भास व दृढ या तीन दैत्यांची गोष्ट.

दामादि दैत्य पळून गेल्यावर देवांनी दानव सेनेचा नाश केलेला पाहून शंकरासुराला स्फार वाईट वाटले. पुढे कांहीं दिवस 'स्वस्थ' वसून पुन्हां देवांच्या वधाविषयी उद्युक्त होऊन त्यांच्या मनात पुढीलप्रमाणे विचार घोलू लागले. तो म्हणाला:—“मी आपल्या मायेनें दामादि दैत्य निर्माण केले खरे, पण त्यांच्याठिकाणीं मूलपणाने अहंकार उत्पन्न झाला, त्यामुळे त्यांचा नाश झाला. तरी आतां मायेनें मी दुसरे पराक्रमी दैत्य निर्माण करतो. मात्र त्यांना अध्यात्मज्ञानसंपन्न आणि विवेकी केले म्हणजे झाले, त्यांना तत्वज्ञान झालेले असले म्हणजे त्यांच्याठिकाणीं अहंकार उत्पन्न होणार नाही व असे झाले म्हणजे ते देवांनाहि अजिंक्य होतील ! ” असा विचार करून शंकरासुराने आपल्या मायेच्या योगाने तीन दैत्य निर्माण केले, ते सर्वज्ञ, वेदवेत्ते, आसक्तीरहित आणि निष्पाप असून केवळ प्राप्त-कर्म करणारे असल्यामुळे सर्वप्रकारे उत्तम होते. आत्मज्ञानाने त्यांच्या ठिकाणचा अहंकार नाहीसा झालेला होता. भीम, भास आणि दृढ अशीं शंकराने त्यांचीं नांवे ठेवली होती. त्यांची अंतःकरणे पावेत्र असल्याने ते सर्व जगाला तृणवत् मानीत होते ! शंकरासुराच्या आज्ञेवरून त्यांनी देवांच्याबरोबर अनेक वर्षे युद्ध केले; पण ते विवेकी असल्यामुळे त्यांना युद्धाच्या अभ्यासाने दाम व्याल व कट या पूर्वांच्या तीन दैत्यांप्रमाणे त्यांच्या अंगां अहंकार कर्षाच उत्पन्न झाला नाही, एकादेवेळीं “हें आमचें हें आम्ही केले ” असा अहंभाव उत्पन्न होत असे, पण ‘ मी कोण ! ’ हा सुविचार उत्पन्न होऊन ती वासना मिथ्या आहे असा त्यांचा दृढ निश्चय होई. ज्या शरीरासाठीं म्यावयाचें तें असतू आहे, मग ज्यांच्यापासून म्यावयाचें तें देवाहि असतू आहे, मग कोणी, कोणास आणि कां म्यावें ? असा विचार उत्पन्न होत असल्यामुळे ते सर्वदा निर्भय असत. पडेल तें काम करावयाचें व सांगतील तसें बागावयाचें एवढेंच त्यांना माहीत होतें. राग व द्वेष नसल्यामुळे ते समट्टी बनले व त्यांनी देवसेनेची दाणादाण करून सोडल्यामुळे हिमालयांतून निघालेली गंगानदी वेगाने उड्या टाकीत जाते, त्याप्रमाणे देवसेना वाट सांपडेल तिथडे पळत सुटली ! अशा रीतीने.

त्या तीन दैत्यांनीं जर्जर केलेली देवसेना अखेरीस धीरसमुद्रांत वास करणाऱ्या श्रीविष्णूला शरण गेली. श्रीविष्णूनेंहि देवाना आश्वासन देऊन निर्भय केलें व त्यांना सांगितलें कीं, दाम, व्याल कटाप्रमाणें यांच्याठिकाणीं अभिमान व वासना उत्पन्न होणार नाहीं; कारण यांना आत्मज्ञान झालेलें आहे. तरी शंबरासुराचा नाश होईपर्यंत तुम्हांस स्वस्थच वसलें पाहिजे. अशा तऱ्हेनें विष्णूनें देवांची समजूत घातली. पुढें शंबरासुराच्या आयुष्याचा श्वय होण्याचा काळ जवळ येतांच भगवान् विष्णूनें त्याच्याबरोबर युद्ध करून आपल्याच चक्रानें त्याचा वध केला. त्यामुळें तो वैकुंठाला प्राप्त झाला. तसेंच भीम, भास व दद हे दानवमुद्रां विदेहमुक्त झाले.

तात्पर्यः—अशा या दोन्ही दैत्यांच्या गोष्टी सांगून नंतर ह्या दोन्ही गोष्टीपैकीं कोणत्या गोष्टीप्रमाणें बागावें, त्याविषयीं वसिष्ठानीं रामाला असें सांगितलें कीं,

वसिष्ठः—

दामव्यालकटन्यायो मा ते भवतु राघव ॥

भीमभासददन्यायो नित्यमस्तु तवानघ ॥ ४-३४-३६

“तुझी स्थिति दाम, व्याल व कट या दैत्याप्रमाणें होऊ नये, तर भीम, भास व दद या दैत्याप्रमाणें द्वावी. अशा रीतीनें एकदां तुझ्याठिकाणीं तत्त्वबोध पूर्णपणें घाणला म्हणजे सर्व व्यवहारामध्ये तूं अनासक्त बुद्धीनें वागूं लागशील. अनेक सुखदुःखांनीं आणि विविधतापांनीं भरलेला जन्ममरणात्मक संसार निःसंशय नष्ट होईल.

(१३) दाशूराची गोष्ट.

दाशूराख्यायिकेवेयं राम संसारचक्रिका ॥

कल्पनाचचिताकारा वस्तुशून्या न वस्तुतः ॥ ४-४७-८९

हें संसारचक्र दाशूरांच्या आख्यायिकेप्रमाणें केवळ शून्यरूप असून कल्पनेनें रचलेलें आहे.

या पृथ्वीवर मगध देशांत एका सुंदर पर्वतावर दाशूर या नांवाचा एक मोठा तपस्वी रहात होता. दाशूराच्या बापाचें नांव शरलोमा होतें. दाशूर हा शरलोमाचा एकुलता एक मुलगा होता. शरलोमा हा आपल्या पुत्रासह त्या पर्वतावर सुखानें कालक्रमणा करीत होता. पुढें पुष्कळ काल लोटल्यावर शरलोमा स्वर्गवासी झाला. आपल्या पित्याचा वियोग झाल्यामुळे तो त्या अरण्यांत एकटाच आक्रोश करूं लागला. पुढें एका वनदेवतेनें अदृश्य राहूनच त्याचें सांत्वन केलें. ती म्हणाली:—‘वा ऋषिपुत्रा ! तूं मोठा ज्ञानी असूनहि एखाद्या अज्ञ मनुष्याप्रमाणें रडत वसला आहेस, याला म्हणावें तरी काय ? अरे ! या संसाराचें अशाश्रित स्वरूप तूं विसरलास कसा ? उत्पन्न होऊन जगणें हें जसें सृष्टीतील एक कार्य आहे, तसेंच शेवटीं मरणें हेंहि एक अवश्य कार्य होय. तुझाच याप मेला असें नाहीं; तर या जगांत जें जें म्हणून आकाराला येतें, तें तें सर्व असेंच नाश पावतें. जेथे ब्रह्मदेवादिकांना सुद्धां अखेरीस मुकाट्यानें कालवश व्हावें लागतें, तेथे इतरांचा काय पाड ? यास्तव पित्याच्या मरणाविषयीं व्यर्थ शोक करूं नकोस. सूर्याचा उदय झाला म्हणजे त्याचा अस्त व्हावयाचा, हा नियम जसा ठरलेला आहे, तसा जो जन्माला आला तो केव्हांतरी मृत्युवश हा व्हावयाचाच ! कारण अवश्य होणाऱ्या गोष्टी केव्हांहि टळूं शकत नाहींत. यास्तव आपला शोक आवर ” याप्रमाणें वनदेवतेची ती आकाशवाणी कानीं पडतांच दाशूराला धीर आला, आणि रडून रडून लाल झालेले डोळे पुसून तो उठून वसला. नंतर त्यानें आपल्या पित्याचें और्ध्वदेहिक कृत्य मोठ्या आदरानें केलें; आणि ब्रह्मज्ञानाच्या सिद्धिसाठी उत्तम तपश्चर्या करण्याचा त्यानें आपल्या मनांत दृढनिश्चय करून लगेच त्या अरण्यांत तप करण्याला सुरवात केली. तपश्चर्येनें त्याला श्रोत्रियत्व प्राप्त झालें व वेदाचें अध्ययन करण्यांत आणि त्याच्या रहस्याचा विचार करण्यांत तो गडून गेला खरा; परंतु अमुक शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध अशा तऱ्हेच्या संकल्पांच्या जाळ्यांतून त्याला बाहेर पडतां येईना ! तपश्चर्येमुळे दाशूर श्रोत्रिय-वेदनिष्ठ (विद्वान्) झाला. होता, परंतु अद्यापि तो ब्रह्मनिष्ठ झाला नव्हता. यामुळे परम पवित्र अशा या धरणी तलावर त्याला कोठेंच समाधान वाटेना आणि त्याचें चित्त कोठेंच रमेना.

वास्तविक हें सर्व भूतल शुद्ध असतां दाशूरांच्या मनानें तें सर्व अशुद्ध आहे असें घेतलें ! या संशयानें घेरल्या गेलेल्या त्या दाशुरानें आपल्या कल्पनेनें वृक्षाचें अग्र शुद्ध आहे, असें ठरविलें. तो आपल्या मनार्शी म्हणाला:—“ वृक्षाचें अग्र अत्यंत पवित्र असून त्याच ठिकाणीं वसून तपश्चर्या करणें युक्त आहे. आतां त्या वृक्षाग्रावर एका पानावरहि पश्याप्रमाणें स्थिर बसता यावें, यासाठीं प्रथम घोर तपश्चर्या सुरू करावी ! ” अशा रीतीनें मनाचा दृढनिश्चय करून त्यानें अग्निकुंड प्रज्वलित केलें आणि त्यांत त्यानें आपल्या खांद्याचें मांस काढून त्याची आहुती दिली. इतक्यांत अग्निनारायणाला त्याचें तें कृत्य पाहून मोठी चिंता उत्पन्न झाली. तो मनांत म्हणाला:—“ मी देवाचें मुख आहे. यास्तव हें व्राम्हणाचें मांस माझ्याद्वारां देवांच्या कंठांत जाऊन त्यांचें कंठनाल जळून खाक होईल. त्यामुळे मोठीच आपत्ति ओढवेल ! यासाठीं आपणच या संकटाचें निवारण केलें पाहिजे. ” असा विचार करून दाशूरापुढें अग्निनारायण प्रत्यक्ष येऊन उभा राहिला व म्हणाला—

अग्निनारायण:—“वाळा ! मी तुझ्यावर प्रसन्न झालों आहे, तरी तुला इष्ट असेल तो वर माझ्यापासून मागून घे. ”

अग्नीचें हें मधुर भाषण ऐकतांच दाशूरानें त्याची अर्घ्यपुष्पादि साहित्यानें पूजा केली व स्तुति करून म्हणाला:—

दाशूर:—भगवन् ! प्राण्यांनीं गजवज्रजलेल्या ह्या पृथ्वीवर मला पवित्र असें स्थान दिसत नाही. यास्तव मला वृक्षाग्रावर आसन घातून स्थिर रहातां येईल, असा वर द्या.

दाशूराचें असें भाषण ऐकून अग्निनारायण “ तथाम्बु ” असें म्हणून अंतर्धान पावला. आपला मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळे दाशूराला परम आनंद झाला. पुढें दाशूराला एक गगनचुंबी कदंबवृक्ष दृष्टीस पडला. त्याला पदावांच दाशूराला मोठा आनंद झाला. पृथ्वी आणि अंतरिक्ष यांचा जणुं आधारस्तंभ असलेल्या त्या वृक्षावर दाशूरानें आरोहण केलें व नूतन-पल्लवांच्या मृदु आसनावर बसल्यावर त्यानें कौतुकानें धणभर दिशाकडे पाहिले. तों दशदिशा त्याला मुंदर स्त्रियांप्रमाणें दिसें लागल्या. तेव्हा-

पासून दारुण तपधर्या करण्यांत शूर असलेला तो दाशूर तापसाश्रमामध्ये 'कदंब दाशूर' या नांवाने विख्यात झाला. त्या कदंब वृक्षाच्या शाखाग्रावरील एका दलावर बसून क्षणमात्र दिशांचे अवलोकन केल्यानंतर आपले मन तिकडून परावृत्त करून तो दृढपद्मासन घालून बसला. त्यावेळीं त्याला परमार्थाचे ज्ञान झालेले नवून तो केवळ कर्मठ होता. यामुळे फलाची आशा बसून त्याने मानसिक यज्ञ करण्यास सुरवात केली. उंच आकाशांत एका फांदीवरील पानावर बसून त्याने मनाने अग्न्याधानापासून अश्वमेधापर्यंत सर्व यज्ञक्रिया केल्या. अशा रीतीने मानसिक यज्ञयाग करण्यांत त्याची दहा वर्षे निघून गेली. इतक्या अवधीत त्याने गवालंभ, अश्वमेध, नरमेध इत्यादि अनेक विपुल दक्षिणायुक्त यज्ञांनी देवांचे व्यजन केले. इतका काळ एकसारखे तप करीत राहिल्याने त्याचे चित्त रागद्वेषादिमलरहित झाले; आणि त्याच्या अंतःकरणांत पूर्वजन्मीच्या श्रवणादि संस्कारामुळे चित्तशुद्धि द्वारा आत्मज्ञान आपोआप प्रतीयित झाले, अशा रीतीने आत्मज्ञान परिपक्व होऊन चित्त निर्वासन झाल्यानंतर काही दिवसांनी आपल्या समोरील एका रुतेच्या शाखाग्रावर बसलेल्या एका वनदेवतेला त्याने पाहिले. ती फारच सुंदर होती. कोकिला आणि पुष्पमर यांच्या योगाने वांकलेल्या एखाद्या वनलतेप्रमाणे भक्ति, प्रणाम आणि लज्जा यांमुळे खाली मान घातलेल्या ह्या सर्वांग मनोहर वनदेवीला दाशूर म्हणाला,

दाशूरः—सुंदरी ! तूं आहेस तरी कोण ? हे कमळपत्राक्षी ! तूं आपल्या दिव्य सौंदर्याने पुरुषांचा कामविकार मात्र क्षोभवीत आहेस !

अशा रीतीचे त्या मुनीचे भाषण ऐकून गौरवर्ण, पुष्टस्तनी आणि हरणाप्रमाणे जिचे नेत्र चंचल आहेत अशा त्या वनदेवीने मधुर भाषण करण्याला सुरवात केली.

वनदेवीः—महाराज ! या जगांत ज्या ज्या म्हणून दुष्प्राप्य वस्तू आहेत, त्या त्या सर्व महात्म्यांची प्रार्थना केल्याने सहज प्राप्त होऊ शकतात. मी या वनाची देवता आहे. ब्रह्मन् ! 'मी येथे का आले आहे' या प्रश्नाचे उत्तर ऐका. गेल्या चैत्र शुद्ध त्रयोदशीचे दिवशी मदनोत्सवानिमित्त मी नंदनवनांत गेले असतां त्या ठिकाणी वनदेवतांचा मोठा समाज जमला

होता. त्या ठिकाणी त्रैलोक्यांतील माझ्या सर्व मैत्रिणी दिसल्या, परंतु प्राणनाथ ! काय सांगूं ? त्या सर्व पुत्रवती होत्या व मीच काय ती निपुत्रिक होतें. त्यामुळे मला मेल्यापेक्षां मेळे झाले ! परंतु नाथ ! कल्पतरूपमाणें सर्व पुरुषार्थ साध्य करून देणारे आपण या ठिकाणी स्थित असतां एखाद्या अनाथ अवलेप्रमाणें पुत्रप्राप्ति नाही म्हणून शोक करावा हा खरोखर माझा वेडेपणाच नव्हे काय ? म्हणून म्हणतें भगवन् ! मला जेणेंकरून पुत्रप्राप्ति होईल असें करा, नाही तर पुत्राच्या अभावो होणारें दुःख नाहीसें करण्यासाठीं मी येथल्या येथे आपल्या समक्ष अग्निकुंडांत आपल्या देहाची आहुति देईन !

वनदेवीचें हें भाषण ऐकल्यानंतर दाशूराला तिची कीर्त आली. आपल्या हातांतील पुष्प तिला देऊन तो हंसत हंसत म्हणालाः—

दाशूरः—हैं सुंदरी ! एक महिन्यानें सर्व जगाला पूज्य असा तुला एक सुंदर पुत्र होईल. हा तुझा पुत्र इतर वनदेवींच्या पुत्रांप्रमाणें विषय-लंपट न होतां मोठा तत्त्वज्ञ होईल.

दाशूराच्या मुखांतून निघालेले हे मधुर शब्द ऐकून तिचें मुख प्रसन्न झालें आणि ' मी आपली सेवा करित येथेंच रहातें ' असें म्हणतां क्षणींच त्या महात्म्यानें तिला एकदम जाण्याची आज्ञा केली. पुढें वनदेवी स्वस्थानीं गेली आणि दाशूर तेथें एकटाच राहिला. पुढें बराच काळ लोटल्यानंतर ती सुंदरी आपल्या बारावर्षीच्या मुलाला बरोबर घेऊन त्या मुनीकडे आली आणि त्याला नमस्कार करून म्हणालीः—“ भगवन् ! हा पहा आपणा उभयवर्तिका भव्य कुमार ! मी त्याला वेदादि सर्व विद्येमध्ये निष्णात केला आहे. याला फक्त संसारचक्रांतून सोडविणारें अध्यात्मज्ञान प्राप्त व्हावयाचें राहिलें आहे. तरी महाराज ! कृपा करून याला त्या ज्ञानाचा उपदेश करा.

याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या त्या सुंदरीला तो मुनि म्हणालाः—‘ हे स्त्रिये ! ह्या आपल्या पुत्राला—ह्या माझ्या सन्निध्याला तूं येथेंच ठेव ’ असें म्हणून दाशूरानें तिला जा म्हणून सांगितलें आणि ती वनदेवता निघून गेली. वनदेवी निघून गेल्यावर तो पुत्र आपल्या पित्याचें शिष्यत्व पत्करून त्या ठिकाणीं राहिला. गुरुश्रुपा, ब्रह्मचर्य इत्यादि नियमांचें यथाशास्त्र

पालन करून त्या बुद्धिमान पुत्राने आपल्या पित्याच्या चिंताकर्षक आणि विचित्र भाषणाने ब्रह्मार्चें परोक्ष ज्ञान संपादन केलें. पुढें आपल्या पुत्राला ब्रह्मार्चें अपरोक्षज्ञान व्हावें. त्याबद्दल त्याला आपल्याप्रमाणें अत्यंत कष्ट पडूं नयेत, अशा हेतूने त्या मुनीने पुष्कळ काळपर्यंत आपला उपदेशक्रम चालूं ठेवला. त्याने त्याला निरनिराळ्या गोष्टी, दृष्टांत, इतिहास, वेदवेदांतांचे सिद्धांत इत्यादि अनेक युक्तींनी पुष्कळ दिवसपर्यंत उपदेश केला. वसिष्ठ एकदां मंदाकिनीमध्ये स्नान करण्याकरितां आकाशमार्गाने जात असतां वाटेत रात्रीच्या वेळीं दाशूराच्या त्या उंच कंदव वृक्षाजवळ येऊन पोहोचिलें. इतक्यांत दाशूराचा आपल्या मुलाला चाललेला उपदेश त्याच्या कानावर आला. तो पुढें दिव्यप्रमाणें होताः—‘ हे महाबुद्धिमान पुत्रा ! या संसारासारखीच हुबेहूब असणारी एक आश्चर्यकारक गोष्ट मी तुला सांगत आहे ती ऐक.

(१४) खोत्थ राजाची गोष्ट.

दाशूरः—बाळा ! या त्रिभुवनामध्ये सर्व जगाचें आक्रमण करण्याला समर्थ असलेला असा मोठा पराक्रमी खोत्थ या नांवाचा एक राजा आहे. ब्रह्मादि देव त्याच्या आज्ञा शिरसामान्य करतात. तो मोठा साहसी असून नाना प्रकारचे आश्चर्यकारक विलास करणारा आहे. त्या महात्म्यावर ज्याचा पगडा बसला, असा या त्रिभुवनांत एकहि मनुष्य नाही. एखाद्या लहानशा कार्यासाठीं हजारों कल्पना लढविणाऱ्या आणि स्वप्नमनोरथादिकांना निर्माण करणारी शक्ति धारण केल्यामुळे भेसूर दिसणाऱ्या त्या राजाच्या लीलांचें अनुकरण करण्याला इंद्र, उषेन्द्र आणि शंकर हे देवसुद्धां समर्थ नाहीत. त्या राजाचें उत्तम मध्यम आणि कनिष्ठ असे तीन देह असून ते जगताचें आक्रमण करून रहातात. अशा तऱ्हेचीं तीन शरीरें धारण करणारा तो खोत्थ राजा अति विस्तीर्ण अशा आकाशांत उत्पन्न झाला आहे. त्या अफाट गगनांतच त्या खोत्थ राजाने एक नगर निर्माण केलें आहे. त्यांत

चौदा राजमार्ग असून तीन मोठीं मुबनें तयार केलीं आहेत, ते नगर सुंदर सुंदर अरण्ये आणि उद्यानें यांनीं भूपित झाले आहे. शीतल आणि उष्ण प्रकाश देणाऱ्या अक्षय्य दीपांनीं ते प्रकाशित झाले आहे. अशा त्या अत्यंत विस्तीर्ण नगरामध्ये त्या राजाने खोल्या निर्माण केल्या. त्या खोल्यांपैकी कांहीं वर आहेत, कांहीं खाली आहेत आणि कांहीं मध्यमार्गी आहेत. त्या खोल्यांची जमीन काळ्या तृणाने आच्छादित केली असून प्रत्येक खोलीला नऊ दरवाजे आहेत. ज्यांतून विपुल वारा वहात आहे अशा तऱ्हेच्या अनेक खिडक्यांनीं त्या खोल्या विभूषित झाल्या आहेत. पांच दीपांनीं त्या प्रकाशित झाल्या आहेत. त्या राजाने त्या खोल्यांचा अभिमान धारण करून त्यांचे संरक्षण करण्याकरितां मोठमोठे यक्ष मायेनें निर्माण केले असून आत्मविवेकपूर्ण प्रकाशांत आपला क्षय होईल या भीतीनें ते प्रकाशाला नेहमीं भीत असतात. अशा ह्या खोल्या निर्माण केल्यानंतर त्या आपल्या मनाप्रमाणे कार्यक्षम झाल्या आहेत, असें दिसतांच एखादा पक्षी घरट्यांत प्रवेश करतो त्याप्रमाणे, तो राजा त्या खोल्यांतून नानाप्रकारच्या फ्रीडा करूं लागतो. याप्रमाणे शेकडों विविध शरीरांमध्ये संचार करणाऱ्या यक्षांसह लीलेनें फ्रीडा करून त्या यक्षांच्या अधीन न होता तो तेथून पुन्हां निघून जातो. त्या चंचल मनाच्या राजाला एखादे वेळीं भविष्यकाळीं निर्माण होणाऱ्या नगरांत शिरण्याची इच्छा होते व अंगांत पिशाच्चांनें संचार केल्याप्रमाणे तो खोल्या राजा तेथून उठून धावत सुटतो आणि गंधर्व नगराप्रमाणे संकल्पाने निर्माण केलेल्या त्या नगरांत प्रवेश करतो. केव्हा केव्हा त्या चंचलचित्त पुरुषाला आपला विनाश व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न होते, त्या वेळीं त्याच्या देहाचा नाश होतो. परंतु अशा रीतीनें नाश झाला तरी यांत असलेल्या समुद्राच्या पृष्ठभागावर लाटा उत्पन्न होतात, त्याप्रमाणे तो आपल्या पूर्वस्वमावामुळे पुनः लगेच उत्पन्न होऊन मोठमोठी कार्ये करण्यांत दंग होऊन जातो. पुढे अशा तऱ्हेचे व्यवहार करित असतां कित्येक वेळां दुःखित होऊन “हाय हाय ! काय करावे ! खरोखरच मी मूढ आहे ! माझ्यासारखा दुःखी कोणी नाही.” असें म्हणून तो शोक करूं लागतो. कित्येकदां तो आनंदी दिसतो, परंतु लगेच आनंदाची

चृत्ति मावळून तो विपण्ण आणि दीन होऊन जातो. सारांश अशा तऱ्हेने तो महासमर्थ राजा वायूनें क्षुब्ध झालेल्या समुद्राप्रमाणें शत्रूवर चाल करून जातो. त्याचा पराभव करून त्याची संपत्ति हिरावून घेतो आणि 'मी मोठा ऐश्वर्यवान् आहे' असा गर्व वढातो. तो कांहीं वेळ भासमान होतो तर कांहीं वेळां त्याचा मारामूसहि लागत नाही.

खोत्य राजाच्या गोष्टीचें तात्पर्य.

इतकें दोघ्दोर्तें बोलणें ऐकून दाशूराचा मुलगा म्हणाला:—

दाशूराचा मुलगा:—बाबा ! हा खोत्य राजा कोण ? आपण आतांच सांगितलें कीं, तो खोत्य राजा भविष्यनगरांत प्रवेश करतो. पण मी यावर असें विचारतो कीं, एखाद्याला भविष्यनगरांत भविष्यकाळीं जातां येणें शक्य होईल, पण वर्तमानकाळीं जातां येणें कसें संभवेल ? तरी आपलें म्हणणें मला अधिक स्पष्ट करून सांगा.

दाशूर:—बाळा ! या खोत्य राजाच्या गोष्टीचें रहस्य मी आतां सांगत आहे तें ऐक; म्हणजे या संसारचक्राचें वास्तविक स्वरूप तुझ्या चांगलें ध्यानांत येईल. ही संसाररचना वस्तुतः असत् असून सत्य असल्यासारखी भासतें हें तुला कळावें आणि तिचें मायामयत्व तुझ्या बुद्धीला पटावें, अशा दृष्टीनें ही खोत्य राजाची काल्पनिक गोष्ट मी तुला सांगितली. हा खोत्य राजा म्हणजे दुसरा तिसरा कोणी नसून संकल्पप्रधान मन हाच तो राजा होय. हें संकल्पप्रधान मन समाष्टिव्यष्टिरूप असून तें परमाकाशापासून उत्पन्न होतें. यामुळेच त्याला खोत्य (ख=अव्यक्त आकाश आणि त्य=पासून उत्पन्न होतला) हें अन्वर्थक नांव देण्यांत आलें आहे. हा खोत्य स्वसंकल्पजन्य प्रवृत्तिवासनेमुळे आपोआप उत्पन्न होतो आणि निवृत्तिवासनेमुळे आपोआप लय पावतो. अशा रीतीनें विस्तार पावलेलें जग हें त्याचेंच स्वरूप आहे. कारण त्याचा उद्भव झाला असतां जग उत्पन्न होतें आणि त्याचा नाश झाला असतां जगाचाहि नाश होतो. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इंद्र, आदिकरून देव हे त्याचेच अवयव आहेत, असें ज्ञाते जाणतात. आतां 'शून्य आकाशामध्ये (त्रिकालीं जगताचा अभाव असलेल्या ब्रह्मामध्ये) मनाच्या ठिकाणीं जग निर्माण करणारी शक्ति कोठून

आली ?" असें कदाचित् तूं विचारशील; तर त्याचे उत्तर असें कीं, अधिष्ठान-
 चैतन्याच्या अनुग्रहामुळे संकल्पप्रधान मन ब्रह्मदेव बनून त्यानें शून्य
 आकाशामध्ये (ब्रह्मामध्ये) त्रिजगत्पुर निर्माण केलें आहे. अत्यंत विस्तृत
 अशी ही चतुर्दश भुवनें हे त्यांचे मोठाले खजिने होत. ज्यांत वनें, उपवनें
 आणि उद्यानें यांच्या रांगा पसरलेल्या आहेत; सह्य, मंदर, मेरू इत्यादि
 क्रीडापर्वत विराजमान होत असतात; शीत उष्ण प्रकाश देणारे चंद्र-सूर्य हे
 ज्यामध्ये मोठाले दीप प्रकाशमान होत आहेत; ज्यांत सिंधु, गंगा इत्यादि
 नद्या वहात असून त्यांमधील तरंगावर सूर्यकिरण पडून मोत्यासारखे चम-
 क्य असल्यामुळे त्या जणुं चंचल मुक्तावलीच दिसत आहेत; इक्षुधीरादि
 मृतसमुद्र ह्या रत्नरूपी त्रिसांकुर आणि वडवानलरूपी कमले यांच्या
 योगानें शोभणाऱ्या जणुं सात विहिरी आहेत. असें त्याचें नगर आहे.
 त्या संकल्पराजानें ह्या जगदरूपी अनेक विचित्र खोल्या निर्माण केल्या
 आहेत. त्यांतील कित्येक खोल्यांना देव हें नांव देऊन त्याची योजना
 ब्रह्माजार्गी करण्यांत आली आहे. कित्येकांना नर-नागादि नांवें देऊन
 त्यांची योजना मध्ये व खालच्या जार्गी करण्यांत आली आहे. मांसरूपी
 मातीनें लिपलेल्या ह्या खोल्या वायूच्या यंत्र प्रवाहामुळे चलनवलन पाव-
 तात. शुभ्र अस्थी ही त्या खोल्याची वहालें असून मृदु त्वचा हा त्यावर केलेला
 गिलावा होय. त्यांतील कित्येक खोल्या लवकर जीर्ण होऊन मोडतात, तर
 कित्येक अनेक वर्षे टिकतात; म्हणजे मनुष्यादिकांची शरीरे लवकर नाश
 पावतात व देवादिकांची पुष्कळ काळ टिकतात. कित्येकांच्या शरीरांवर
 भूमीवर पसरलेल्या गवताप्रमाणें केसांचें आच्छादन असतें. त्या देहरूपी
 खोल्यांना कान, नाक, डोळे इत्यादि नऊ दरवाजे आहेत. त्या खोल्यांना
 कान, नाकपुड्या ह्या अनेक खिडक्या असून त्यांतून प्राण, अपान इत्यादि
 उष्ण आणि शीतल वायु वहातात. दोन हात हेच त्यांतील दोन रस्ते
 आणि पंच शार्नेद्रिये हेच त्यांतील दिवे होत. त्या संकल्प राजानें प्रत्येक
 देहरूपी खोलीमध्ये अहंकार नांवाचा यक्ष रक्षक म्हणून ठेविला आहे. हा
 यक्ष परमात्मदर्शनास फार भितो. कारण परमात्म्याचें दर्शन होतांच त्याची
 इतिथी शालीच म्हणून समजावें ! अर्थात् त्याला वाटणारी भीति.

योग्य आहे. या मिथ्या अहंकार यक्षांबरोबर तो खोथ राजा सदोदित क्रीडा करीत असतो. याचा अर्थ असा की, समुद्रातील तरंगाप्रमाणे त्या देहूपी गडांतील संकल्पवृत्ती क्षणांत उदय पावतात आणि क्षणांत नष्ट होतात. आतां खोथराजा भविष्य नगरांत कसा प्रवेश करतो ? तें तुला सांगतो, तो जेव्हां स्वप्नकाळीं आपल्या इष्ट नगरीचा संकल्प करतो, तेव्हां ती त्याला दिसू लागते व त्यामुळे त्याला तीमध्यें सहज प्रवेश करतां येतो. पुढें जागृतीमधील देहाचे अजीवात विस्मरण होतांच तो देह त्याला नाश पावल्यासारखाच होतो, जाग्रत आणि स्वप्न या दोन अवस्थांत भ्रमण करून कष्टी झालेला जीव शेवटीं विधाति घेण्याकरितां संकल्पाचा त्याग करून आपल्या कारणरूपी अविद्येमध्ये लीन होतो व तेथें त्याला आपोआप विधाति मिळते, तो राजा आपल्या सत्तेनें हें विस्तृत जग म्हणजे दुःखाचा एक मोठा पर्वतच उत्पन्न करतो ! तसेंच व्याप्रमाणें प्रकाश असद्रूप अंधकाराचा नाश करतो, त्याप्रमाणें तो स्वतःच उत्पन्न केलेल्या असद्रूप जगाचा नाश करतो. तो आपल्याच दुःखकारक चेष्टांमुळे स्वतःच रडत बसतो व एखादेवेळीं इच्छित विषयानंदाचा थोडासा अंश जरी मिळाला, तरी तितक्यानें त्याच्या अंगांत गर्वाचा ताठा भरतो आणि लगेच तो छाती चर करून चालू लागतो !

याप्रमाणें खोथराजाच्या गोष्टीचें तात्पर्य सांगून दाशूर पुढें आपल्या मुलाला म्हणालाः—

दाशूरः—वाळा ! तूं आपली चित्तवृत्ति बाह्य विषयांपासून परावृत्त करून तसेंच समाधीचा दृढ अभ्यास आणि तत्त्वज्ञान या साधनांच्या योगानें चित्त निर्वासन करून तें अंतःपदाच्या ठिकाणीं तद्रूप होऊन राहिल असें कर.

वसिष्ठः—रात्रीच्या वेळीं त्या कंदन वृक्षाप्रावर बसलेल्या त्या पिता-पुत्रांचा अशा रीतीनें चाललेला संवाद मी ऐकला आणि आकाशातून खालीं उतरून त्या वृक्षाप्रावर मुकाट्यानें जाऊन बसलों. मला पहातांच दाशूरानें मला यसावयांस आसन दिलें आणि अर्घ्यपाद्यादि साहित्यानें माझी यथा-विधि पूजा केली. नंतर संसारांतून तऱ्हेनें नव्यास समर्थ असलेली जी वस्तू-

चर्चा त्याने आपल्या पुत्राच्या बोधासाठी चालविली होती, तीच मीहि पुढे चालविली. त्या दाशूराच्या पुत्राला अनेक रम्य कथा सांगून परमात्म-ज्ञानाचा चांगला बोध करून दिला. अशा रीतीने आमच्या रमणीय कथा चालत्या असता एखाद्या प्रेमसंलाप करणाऱ्या जोडप्याप्रमाणे ती रात्र केव्हा संपून गेली, त्याचे आम्हांलाहि भान राहिले नाही. पुढे प्रातःकाळ झाल्यावर मी त्या कंदेयवृक्षावरून नभोमार्गाने स्वर्गगेवर जाण्यासाठी निघालो. त्यावेळी मला पोहोचविण्यासाठी आकाशमार्गापर्यंत आलेल्या त्या पितापुत्रांना निरोप देऊन मी पुढे चाललो. नंतर मंदाकिनीमध्ये स्नान करून पुन्हा सिद्धाच्या आकाशमार्गाने स्वस्थानी परत आलो.

तात्पर्यः—ह्या दाशूराच्या गोष्टीवरून हे जग सत्य भासले तरी ते आपल्या कल्पनेचे प्रतिबिंब असून असंमय आहे हे लक्षात आल्यावर आपल्या अंतःकरणातील सर्व तत्त्वे बिकल्प, त्यांना आश्रय देणारे मन आणि त्याला हेतुभूत असलेले अज्ञान यांना साफ धुवून टाकावे, आणि सर्वत्र ओतप्रोत भरलेले शुद्ध आत्मतत्त्व अखंड पदात जावे, म्हणजे परमपदाची प्राप्ति होऊन तो ज्ञानी मनुष्य सर्व जगाला बंदनीय होईल. सारांश या जगताची वास्तविक स्थिति काय आहे, याचे यथार्थ ज्ञान व्हावे, या हेतूने ही दाशूराची गोष्ट सांगण्यात आली आहे.

(१५) कचाची गोष्ट (कचगाथा)

आरूढस्य पदं पूर्णं सार्वत्रिक्यस्थितिवोधिनीम् ॥

रामायात्र वासिष्ठेन कचगाथोपादिश्यते ॥ ४-५८-१.

भावार्थः—परमपदावर आरूढ झालेल्या तत्त्ववेत्त्याच्या सर्वात्मभावाचा बोध करणारी कचगाथा.

देवगुह बृहत्सर्तीचा पुत्र कच हा मेरुपर्वताच्या एका निविड अरण्यात आत्मज्ञानाचा अभ्यास करीत बसलेला होता. मनन निदिध्यास करितां करितां

कचाची गोष्टी (कचगाथा)

तो एकदां आत्मानंदांत रंगून गेला. सम्यक्ज्ञानामृतानें पूर्ण झालेली त्याची बुद्धि पांच भौतिक क्षुद्र विषयामध्ये रमेनाशी झाली. तो जिकडे जिकडे दृष्टि फेंकी, तिकडे तिकडे त्याला आत्मतत्त्वावाचून दुसरें कांहींच दिसेना. इतकी त्याची वृत्ति अद्वैतानुभवांत मुहून गेली होती. यामुळें अत्यंत विरक्त झालेला तो कच आपणाशीच गद्गदवाणीनें म्हणाला.

कचाचे विचार.

कचः—मी काय करूं ? कोठें जाऊं ? काय घेऊं आणि काय टाकूं ? मला यापैकी कांहींच करितां येत नाही. कारण, महाकल्पांतल्या वेळीं व्याप्रमाणें सर्वत्र जलमय होऊन जातें, त्याप्रमाणें हें अखिल विश्व आत्ममय झालेलें मला दिसत आहे. सुख, दुःख, जीव, आकाश, दिशा इत्यादि सर्व आत्ममय झालेलें आहे. माझे सर्व दुःख नष्ट झालें आहे. चिदानंदरूपी आत्मरस सर्वत्र भरलेला असल्यामुळें मला आतां या जगांत कांहीं प्राप्त किंवा त्याज्य राहिलेलें नाही. देहाच्या आंत बाहेर, खाली वर चोहोंकडे आत्माच ओतप्रोत भरून राहिलेला आहे. आत्म्यावाचून मला आतां कोठें कांहींच दिसत नाही. जिकडे पहावें तिकडे आत्माच स्थित असलेला दिसतो. सारांश, सर्व आत्ममयच आहे. मी सुद्धा आत्म्यामध्येच स्थित आहे. चेतन आणि अचेतन असें सर्व मीच आहे. एवढें मोठें आकाश पण त्याला व्यापून मीच सर्वत्र तन्मय होऊन राहिलों आहे. फार तर काय ? पण मी परिपूर्ण सुखाचा समुद्रच आहे.

अशा तऱ्हेनें मेरुपर्वतावर भावना करीत असतां घंटेच्या नादाप्रमाणें हळुहळु श्वांण होत जाणाऱ्या ॐ काराचा उच्चार करणारा कच मनांत कोणत्याहि वाह्य आणि आंतर वस्तूंचें चिंतन न करता ॐकारामधील अर्धमात्रेनें लक्षित होणाऱ्या तुर्यावस्थेमध्ये स्थिर होऊन राहिला.

तात्पर्यः—परमपदावर आरुढ झालेल्या तत्त्ववेत्त्याच्या ठिकाणीं सर्वात्मभाव कसा प्रतिष्ठित झालेला असतो हें वरोल कचानें गाईलेल्या गाथेवरून दिसून येतें.

उपशम प्रकरण.

(१६) जनक राजाची गोष्ट.

इहं स्वेन विचारेण किञ्चिद्भयुत्पन्नचेतसः ॥

घर्ष्यते ज्ञानसंप्राप्तिराकाशफलपातवत् ॥ ५-७-१.

भावार्थः—दैवशात् आकाशात्ून खाली फळ पडवें, त्याप्रमाणें स्वतःच तत्त्वविचार अकस्मात् सुचून अनायासे ज्ञान प्राप्ति होते. असें वर्णन या गोष्टींत केलेल आहे.

विदेह देशाचा जनक नांवाचा एक राजा होऊन गेला. तो अत्यंत पराक्रमी व उदार अंतःकरणाचा होता. तो आपत्तिरहित दैवी संपत्तीने युक्त व याचकांना कल्पवृक्षाप्रमाणें असे. मित्ररूपी कमाळांना विकसित करणारा सूर्य, बधुरूपी पुष्पांना टेंवटवीत करणारा, लीजनांचा मदन, सौराज्य रत्नांचा समुद्र असून भगवान् विष्णूप्रमाणें पृथ्वीचें पालन करीत असे. अशा तऱ्हेचा तो जनक राजा एकदां वसंत ऋतूला आरंभ झाला, असतां, इंद्र जसा आपल्या मंदन वनांत जातो, त्याप्रमाणें आपल्या रमणीय उपवनांत विहार करावयास गेला. त्याठिकाणीं अनेक पुष्पे धारण करणाऱ्या आणि वायूनें चंचळ झालेल्या लतांची शोभा अवलोकन करीत आणि सुगंधी वायूचें सेवन करीत तो लीलेनें संचार करूं लागला. नंतर आपल्या सेवकांना दूर रहाण्यास सांगून तो त्या रमणीय उद्यानांतील लताकुंजामध्ये वायूच्या सुगंधी आणि मंद लहरींचा आस्वाद घेण्यासाठीं जाऊन बसला. तेव्हां त्यास अदृश्य असणाऱ्या सिद्धांचा आपसांतील चाललेला संवाद ऐकूं आला. सदरहू संवाद सिद्धगीता म्हणून प्रसिद्ध आहे. ही सिद्धगीता श्रुति, स्मृति, पुराणें आणि इतिहास यांची सारभूत असून ती श्रवण

करतांच आत्मसाक्षात्कार करून देण्यास समर्थ आहे. गिरिकंदरांत राहणाऱ्या वैराग्यसंपन्न सिद्धांनीं गाडलेली गीता पुढीलप्रमाणें आहे.

सिद्धगीता,

(उपशम प्रकरण, सर्ग ८ श्लोक ९ ते १८).

सर्व आनंदांचें उगमस्थान आत्मा.

द्रष्टृदृश्यसमायोगात्प्रत्ययानंदनिश्चयः ॥

यस्तं स्वमात्मतत्त्वोत्थं निस्पंदं समुपास्महे ॥ १ ॥

द्रष्ट्याचा इंद्रियांच्या द्वारां दृश्य विषयाशीं संयोग झाला असता विषयाकार झालेल्या बुद्धिबुद्धीमध्ये जो आनंद स्वतःच स्फुरण पावतो, तो आनंद विषयापासून मिळत असतो, असे सामान्य मनुष्यांना वाटतें, परंतु तसें नसून तो आनंद आत्मतत्त्वापासून निर्माण होत असतो. म्हणून वस्तुतः तो ब्रह्मानंद आहे. तथापि तो ब्रह्मानंद विषयाकारवृत्तीनें व्यापल्यामुळे विषयानंद आहे असा भास होतो. परंतु आत्मतत्त्वाचा चांगला विचार केल्यावर तोच विषयानंद निरतिशय ब्रह्मानंद आहे असें समजून घेतें. अशा निरतिशय आनंदरूप आत्म्याची आम्हीं शांत अंतःकरणानें उपासना करतो.

त्रिपुटीचा साक्षी आत्मा.

द्रष्टृदर्शनदृश्यानि त्यक्त्वा वासनया सह ॥

दर्शनप्रथमाभासमात्मानं समुपास्महे ॥ २ ॥

द्रष्टा, दृश्य, व दर्शन या त्रिपुटीचा वासनेसह * त्याग करून दर्शनादिकांच्याहि पूर्वी (म्हणजे चाक्षुष मानसादि वृत्ति उत्पन्न होण्यापूर्वी) सिद्ध असणारा त्रिपुटीचा साक्षी अशा (तुरीय अवस्थेतील) स्वयंप्रकाश आत्म्याची आम्हीं एकाग्रचित्तानें उपासना करतो.

* द्रष्टृदि त्रिपुटीच्या त्यागानें जाग्रति व स्वप्न या अवस्थांचा निरास केला आहे व वासनेच्या त्यागानें सुषुप्तीचा निरास केला आहे. कारण वासना ही जाग्रति व स्वप्न या अवस्थांचें बीज आहे.

सर्वं वादांना आधार आत्मा.

द्वयोर्मध्यगतं नित्यमस्ति नास्तीति पक्षयोः ॥

प्रकाशनं प्रकाश्यानामात्मानं समुपास्महे ॥ ३ ॥

दर्शनादिकांच्यापूर्वी आत्म्याचें अस्तित्व अथवा नास्तित्व मानणाऱ्या अशा दोन्ही पक्षांमध्ये त्यांना अभिष्ठानभूत असणारें, तसेंच भाववाचक व अभाववाचक पदार्थांना प्रकाशित करणारें असें जें नित्य साक्षीभूत आत्मतत्त्व त्याची आम्हीं निधल अंतःकरणानें उपासना करतो.

सर्वोच्चं अधिष्ठान आत्मा.

यस्मिन्सर्वं यस्य सर्वं यतः सर्वं यस्माद्यिदम् ॥

येन सर्वं यद्वि सर्वं तत्सत्यं समुपास्महे ॥ ४ ॥

जो जगातील सर्व चराचर प्राण्यांचा आधार आहे, जो त्या सर्वांचा स्वामी आहे, जो सर्वांचें उपादान व निमित्त कारण म्हणजे मायवाप आहे, हें सर्व विश्व ज्याच्याकरितां आहे, ज्याच्यामुळे हें सर्व विश्व भासत आहे व शेवटीं हें सर्व विश्व ज्याप्रत जातें, जो सर्व चराचर जगताच्या रूपानें नटलेला आहे, त्या परमार्थ सत्य परमात्म्याची आम्हीं उपासना करतो.

सर्वं नामरूपात्मक जग आत्मा.

अशिरस्कं हकारान्तमशेषाकारसंज्ञितम् ॥

अजस्रमुच्चरन्तं स्वं तमात्मानमुपास्महे ॥ ५ ॥

‘ अहं ’ हा शब्द आरंभी ‘ अ ’ व अंती ‘ हं ’ अशा दोन वर्णांनीं बनलेला आहे; व अकारापासून हकारापर्यंत सर्व (वैखरी) वाणींतील वर्ण ‘ अहं ’ या जणूं सूत्रभूत पदांत अंतर्भूत झालेले आहेत. म्हणून ‘ अहं ’ पदामध्ये अखिल वस्तूंचें प्रकाशक जें वेदशास्त्रादि व इतर सर्व व्यावहारिक शब्दजाल स्थित आहे व ब्रह्म हेंहि सर्व वस्तूंचें प्रकाशक आहे, म्हणून अहं या शब्दाचा ब्रह्म असा अर्थ होतो. अशा अर्थाचें ‘ अहं ’ पद आरल्या व्यवहारामध्ये पदोपदी उच्चारलें जाई. शिवाय यो ‘ अहं ’ पदाचा अर्थ (न हन्यते न हीयते) अशा व्युत्पत्तीनें व (अह व्याप्तौ)

अशा वात्वर्याने 'अविनाशी' व 'सर्वव्यापी' असा क्रमाने होत. असल्यामुळे 'अहं' म्हणजे ब्रह्मा असे म्हणण्यास मुळांच हरकत नाही. कारण अविनाशीपणा व सर्वव्यापीपणा ही ब्रह्माची स्वल्पभूत लक्षणे आहेत. 'अहं'ला लागलेल्या देहादि सर्व उपाधींचा त्याग करून अवशिष्ट रहाणाऱ्या प्रत्यगात्म्याची आम्ही उपासना करतो. अथवा 'हृशिरस्कं सकारान्तम्'....असा पाठ घेतला तर, खालीलप्रमाणे अर्थ होऊ शकतो—

'ह' वर्ण ज्याच्या आरंभी व 'स' वर्ण ज्याच्या शेवटी आहे असा 'हंस' ['अहं सः' म्हणजे मी तो (परमात्मा) आहे अशा अर्थाचा निदर्शक असणारा] हा अजपागायत्रीचा मंत्र दररोज २१६०० वेळा प्रत्येक देहधारी प्राण्याच्या ठिकाणी श्वासोच्छ्वासरूपाने आपोआप उच्चारला जात असतो. ह्या मंत्राने बोधित होणाऱ्या आत्मस्वरूपाची आम्ही सिद्ध नित्य उपासना करीत असतो.

*

अजपागायत्रीमंत्राचे स्वरूप.
हकारेण वहिर्याति सकारेण पुनर्विशेत् ।
हंसहंसेति मंत्रोऽयं जीवो जपति सर्वदा ॥
एकविंशतिसाहस्रं पद्मशताधिकमीश्वरी ।
प्रत्यहं जपति प्राणी हंस इत्यक्षरद्वयम् ॥

अर्थ:—बाहेर येणाऱ्या प्राणवायूचा उच्चार 'हं' असा होतो व आंत जाणाऱ्या अपान वायूचा उच्चार 'सः' असा होतो. असा हंस ('अहं सः' म्हणजे मी तो (परमात्मा) आहे अशा अर्थाचा निदर्शक असणारा) हा अजपागायत्रीचा मंत्र प्रत्येक जीव सदासर्वदा जपत असतो व या जपाची संख्या दररोज (म्हणजे सूर्योदयापासून पुनः दुसरे दिवशी सूर्योदय होईपर्यंत) २१६०० होत असते. या दररोज आपोआप होणाऱ्या जपाचे फळ मिळाले अशी इच्छा असल्यास दररोज स्नान करून आचमन करावे व प्राणायाम करून सूर्योदयाबरोबर पुढील संकल्प करून उदक सोडावे.

टीप पुढील पानावर पहा...

हा आत्मा सर्वांचे हृदयांत रहातो.

संत्यज्य हृद्गुहेशानं देवमन्यं प्रयांति ये ॥

ते रत्नमभिधांति त्यक्त्वहस्तस्थकौस्तुभाः ॥ ६ ॥

जे आपल्या हृदयामध्ये राहणाऱ्या देवाला सोडून इतर देवाकडे धांव घेतात, ते आपल्या हातांतील कौस्तुभमणि फेंकून देऊन अन्य रत्नाची इच्छा करतात.

आत्मप्राप्तीचे साधन वैराग्य.

सर्वांशाः किल संत्यज्य फलमेतदवाप्यते ॥

येनाशाविषवल्लीनां मूलमाला विलूयते ॥ ७ ॥

सर्व आशा सोडल्या म्हणजे हे हृदयस्थ ब्रह्मरूपी फळ प्राप्त होतें, अर्थात् त्याचे ज्ञान होतें व त्यामुळे उलट आशारूपी विषवल्लींची वासना-रूपी बळकट झालेली पाळेमुळे खणून काढता येतात.

विषयासक्ताची निंदा.

बुद्ध्वाप्यत्यंतत्रैरस्य यः पदार्थेषु दुर्मतिः ॥

वध्नाति भावनां भूयो नरो नासी स गर्दभः ॥ ८ ॥

विषयांचा उपभोग घेतल्यानंतर त्याच्या संबंधाने अत्यंत विरसता

...मागील पानावरून चालू

अजपागायत्री मंत्राचा संकल्प.

श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अद्य श्रीसूर्योदयमारभ्य परेद्युः श्रीसूर्योदय-पर्यंत पटशताधिकैकविंशतिसहस्रसंख्याकं हंसहंसोति अजपा-गायत्रीजपमहं करिष्ये ॥

अजपागायत्री मंत्रजपाचे निवेदन.

अनेन पूर्वैश्वर्यासंकल्पिताऽजपा गायत्रीजपाख्येन कर्मणा भगवान् श्रीपरमेश्वरः प्रीयतां न मम ॥

(दासबोध दशक १७ समास ५ मध्ये या अजपागायत्रीमंत्राची माहिती दिलेली आहे.)

उत्पन्न होते. त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव येत असूनहि जो मूढ योग्य विषयामध्ये पुनः पुनः आसक्त होतो; तो मनुष्य नसून गर्दभच आहे, असें खुशाल समजावे.

इंद्रियनिग्रह.

उत्थितानुत्थितानेतानिन्द्रियाहीन्पुनः पुनः ॥

हन्त्याद्विवेकदंडेन वज्रेणेव हरिर्गिरीन् ॥ ९ ॥

इंद्र आपल्या वज्राने पर्वतांचे चूर्ण करून टाकतो, त्याप्रमाणे इंद्रियरूपी सर्पानी आपली डोकी वर उचलेली असोत किंवा नसोत ती विवेकरूपी दंडाने पुनः पुनः फोडून टाकावी.

मनोनिग्रह.

उपशमसुखमाहुरेत्पवित्रं शमयशतःशममेति साधु चेतः ॥

प्रशमितमनसःस्वके स्वरूपे भवति सुखे स्थितिदत्तमा सुखाय ॥१०॥

वाद्य व आंतर इंद्रियांच्या व्यापारांचा उपरम होणे यालाच 'उपशम' असें म्हणतात. अशा उपशमापासून उत्पन्न होणारे आत्मसुख नेहमी संपादन करीत जावे, हे विषय सुखाप्रमाणे दोषयुक्त नाही तर ते चित्तप्रसादाचा कारणीभूत होत असल्यामुळे अत्यंत पवित्र आहे. इंधने संपल्यावर अग्नि आपोआप शांत होतो, त्याप्रमाणे शमाच्या योगाने चित्त शांत होतें, व अशा रीतीने शांत झालेले चित्त क्रमाक्रमाने सप्तभूमिकांचे उल्लेखन करून विदेहकैवल्याची स्थिति प्राप्त होईपर्यंत आत्मस्वरूपभूत निरातिशय आनंदाचा अनुभव घेत स्थिर रहातें.

याप्रमाणे सिद्धगणांच्या मुखांतून निघालेल्या गीता ऐकताच एखादा भितरा मनुष्य रणवाद्यांची भयंकर गर्जना होताच जसा घाबरून जातो, तसा जनक राजा अगदीं घाबरून जाऊन खिन्न झाला, लगेच आपला परिवार बरोबर घेऊन आपल्या राजवाड्यांत आला व लागलीच बरोबरच्या सर्व मंडळींना आपआपल्या घरी जाण्यास सांगून उदयाचलावर सूर्य एकटाच आरुढ होतो, त्याप्रमाणे तो आपल्या राजवाड्यातील उंच गच्चीवर

एकटाच जाऊन बसला. लोकव्यवहार हा उडणाऱ्या पक्ष्याच्या पंखाच्या बुडारी असणाऱ्या लहान पिसांप्रमाणे अत्यंत चंचल आहे असा विचार मनात येऊन तो स्वतःची विचार कसे लागला.

जनकराजाचा विचार.

जनकराजाः—शिव ! शिव ! जन्म, जरा, भय, मरण इत्यादिकांच्या योगाने अत्यंत चंचल आणि कष्टप्रद असलेल्या जीवांच्या ह्या दशामध्ये एकाद्या दगडाच्या राशीत दगड जाऊन पडावे त्याप्रमाणे मी लोळत पडावे ना ! माझे जीवित म्हणजे अनंत कालाचा अगदी अल्प असा भाग आहे. अशा या छुंदे जीवितावर विसंबून रहाणाऱ्या माझा विचार असो ! वास्तविक विचार केला तर माझे राज्य एवढेसेच आहे ! आणि त्याचाहि उपभोग मी जीवत असेपर्यंतच घेणार. परंतु भुजा ह्या टीचभर जमिनीच्या तुकड्यावरच संतुष्ट राहून आणि त्याच्या उपभोगात दंग होऊन भावी दुःखांच्या प्रतिकाराचा विचार मनात न आणता एखाद्या मूढाप्रमाणे मी स्वस्थ पडलों आहे, याला म्हणावे तरी काय ! या जगात सत्य, रम्य, सुखरूप आणि अकृत्रिम अशी एकहि वस्तु नाही. असे असतां मी कोणत्या वस्तूवर भरंवसा ठेवून दिवस कंटावे ! तसेच द्रव्यार्जनादि भोग साधने मिळविण्यासंबंधाने लोकांची एकासारखी चाललेली धडपड पाण्यातील भोंवऱ्याप्रमाणे क्षणभंगुर असून तिचा परिणाम जन्ममरणादि दुःखांत होतो. असा मला अनेक वेळा अनुभव येत असूनहि विषयसुखाबद्दल आस्था बाळगण्यात काय अर्थ आहे ! या संसारांत आतां दृष्टीस पडणारी वस्तु पाहतां पाहतांच नष्ट होते. आज जे लोक वैभवाच्या शिखरावर आरूढ झालेले दिसतात, तेच उद्या पहावे तों धुळीस मिळालेले दिसतात. अशा स्थितीत मानवाला नीच स्थितीप्रत नेऊन पोहोचविणाऱ्या वैभवावर विश्वास कोण ठेवणार ! हरहर ! हा काय चमत्कार आहे की, मी दोरीवांचून वाघला गेलों आहे ! चिखलावांचून मलिन झालों आहे ! आणि उच्च स्थानी स्थित असतांहि अपोमतीस गेलों आहे ! तें वैभव, ते सुखोपभोग, ते मायाळू नातेवाईक सर्व नाहीसे झाले. मग हल्लीं असलेल्या संसारांतील पदार्थांवर तरी मी कसा विश्वास ठेवावा ! भूतकालीन

राजाची संपत्ति व पूर्वीच्या दिरंग्यगर्भाचीं भुवनें तरी आज जाग्यावर आहेत का ? त्याचा आतां मागमूसदि नाही. आजपर्यंत झालेले लधावधि इंद्रमुद्धा जर पाण्यावरील बुडबुड्याप्रमाणें अनंत काळाच्या पोटांत गडप झाले आहेत, तर माझी ती कया काय ! आजपर्यंत कोठ्यावधि ब्रह्मदेव होऊन गेले, सृष्टीच्या अनेक परंपरा नाहींशा झाल्या आणि हजारों राजे धुळीच्या कणासारखे उधळून नष्ट झाले, तेथें माझ्या क्षुद्र जीविताची कया काय ! संसाररूपी राशींत दिसणाऱ्या दुःस्वप्नांतील मिश्या देह आणि स्वांतील अहंमतादि व्यवहारभ्रम यांच्यावर विश्वास ठेवून वसणाऱ्या माझ्या अविवेकाचा धिःकार असो ! हे दिवस एकामागून एक येत आहेत आणि जात आहेत; पण नित्य, निर्दोष आणि आनंदकर असो सदस्तु दाखविणारा एकहि शुभ दिवस मला आजपर्यंत उगवलेला दिसला नाही. सर्वांच्या अंतःकरणांत विषयोपभोगाविषयी विचार स्फुरण पावतात, परंतु आत्मज्ञानासंबंधी विचार स्फुरण पावत नाहीत. अरेरे ! कष्ट सोसण्याचा कळस झाला, दुःख भोगण्याचाहि कडेलोट झाला, तरी मला अजून विषयाबद्दल वैराग्य उत्पन्न होऊं नये ना ? राग लोभादि विकारामुळे दूषित झालेल्या माझा खरोखर धिःकार असो ! आनुष्याच्या मध्यभवस्थेंत वय रमणीय असतें, वृद्धापकाळीं घर्म रमणीय असतो आणि भोगकाळीं विषय रमणीय असतात; परंतु हें सर्व रमणीयत्व विनाशरूपी नरकानें दूषित झालेलें असल्यामुळे अपवित्र होय. मनुष्य ज्या ज्या पदार्थावर प्रेम करतो, ते ते पदार्थ नष्ट होत असल्यामुळे त्याला त्यापासून दुःख मात्र होतें. अश्व मनुष्याला त्याच्या उत्तरवयांत देखील सुखाची आशा नाही. कारण तो उत्तरोत्तर राग-लोमादिकांच्या अभिवृद्धीमुळे अधिक पापी होतो, हिंसादि प्रवृत्तीमुळे जास्त क्रूर होतो आणि आपल्या कृतीची फळे मिळूं लागली म्हणजे दिवसेंदिवस त्याचा खेद वाढत जातो. वाल्यावस्थेंत अज्ञानांत गुरफटलेला, तारुण्यांत मदनानें ग्रासलेला आणि वृद्धापकाळीं कुटुंबपोषणाच्या चिंतेनें झुरणीस लागलेला मूढ पुरुष आत्मोद्धारासाठीं केव्हां आणि कसें प्रयत्न करणार वरे ? वर्तमानकाळीं दिसणाऱ्या सर्व पदार्थांच्या डोक्यावर नाश चसलेला आहे. रम्य पदार्थांच्या बोकांडी अरम्यता ठेवलेली आहे आणि

सुखाच्या मार्गे दुःखाचा संसेमिरा आहे. अशा स्थितीत मी कोणत्या वस्तूचा आश्रय करूं ? एकसारखे उत्पन्न होऊन मरणान्या धुद्र प्राकृत जीवांनीं ही पृथ्वी खच्चून भरलेली असून या जगांत खरे साधू दुर्लभच आहेत ! राजवैभव, धन, दौलत, सुंदर स्त्रिया इत्यादि नानाविध संपत्तीवर मनानें आसक्त होणें म्हणजे मोठाल्या आपत्तींना निमंत्रण करण्यासारखेंच आहे, असें मी समजतो. कारण, संपत्ति प्राप्त करून घेतांना आणि तिचें रक्षण करतांना कष्ट होतात आणि शेवटीं तिचा नाश झाला म्हणजे तर त्या दुःखाला पारावारच नाही. आतां दारिद्र्य, धंदुनाश, राज्यादिकांचा नाश यैरे आपत्ति या जगांत संसंग, तीर्थाटन, तप, ज्ञान इत्यादिकांना कारणीभूत होत असल्यामुळे भयस्करच आहेत, असें मानूं लागलें आणि त्या आपत्तीपासून घेराग्यादिकांची उत्पत्ति होऊं लागली, तर त्या आपत्ति, म्हणजे संपत्तीच आहेत, असें मानण्याला काय हरकत आहे ! रौरवादि नरकांत, दुःख असतें हें खरें, पण एका दृष्टीनें तें संसारांतील दुःखापेक्षा बरें. कारण नरकांतील दुःख एकदां आंगवळणी पडलें म्हणजे त्या दुःखाची तीव्रता भासत नाही. परंतु संसारांतील दुःखें सुखाभासमिश्रित असल्यामुळे अत्यंत दुःख होतात. संसार म्हणजे दुःखांची पराकाष्ठा आहे असें सत्पुरुष सांगतात. तेव्हां अशा संसारांत पडलेल्या जीवांना सुखप्राप्ति कोठून होणार ? पण काय चमत्कार आहे पहा कीं, संसाररूपी स्वाभाविक महादुःखांत पडलेल्या जीवांना ह्यांतील सामान्य दुःखें तुलनेनें मोठीं सुखेंच वाटतात ! तरवारीच्या मारा पुढें चावकाचा मार सुखकर भासावा, अशांतलाच हा प्रकार होय.

ज्याला संकल्परूपी हजारों अंकुर फुटलेले आहेत, तेह सुवनादि शाखांच्या योगानें जो विराट् स्वरूपी बनलेला आहे, तसेंच जो सुखदुःखरूपी फळें आणि रागलोभादि पल्लव यांच्यामुळे सुशोभित झालेला आहे, अशा या संसार वृक्षाचा पाहिला अंकुर म्हणजे मन असून संकल्प हेंच मनाचें रहस्य होय. यास्तव प्रथम या संकल्पाचाच क्षय केला म्हणजे संसारवृक्ष आपो-आपच सुकून जाईल. अहाहा ! आतां मी चांगला जागा झालो आहे, व माझे परमार्थरूपी द्रव्य हरण करणारा चोर सांपडल्यामुळे मला मोठा

आनंद झाला आहे. या मन नांवाच्या चोराला मी पुरेपूर ओळखले आहे. याने माझे नुसते आत्मबलच चोरले असे नाही, तर याने मला कितीतरी दिवस छळले असल्यामुळे हा माझा हाडवैरी झाला आहे. याला आतां ठारच केले पाहिजे ! आज तागायत हें मनोरूपी मोर्ती अविद्ध (विनछिद्राचे) होतें, पण मी त्याला आतां भोक पाडले आहे. तरी यापुढे मी त्याला शमदमरूपी दोरीमध्ये ओवून टाकणार. हा मनोरूपी जलविंदु विवेकसूर्याच्या तांपाने अनादि ब्रह्मस्वरूपी वायूमध्ये कायमचा मिसळून जाण्याकरितां लवकरच लय पावेल. मला त्या निरनिराळ्या सिद्धान्तां उत्तम उपदेश केला आहे, तरी परमानंद प्राप्त करून देणाऱ्या आत्म-तत्त्वाचेच मी आजपासून अनुसंधान करणार. “ हा देह म्हणजेच मी, ” “ घन, राज्य वगैरे वैभव माझे आहे ” इत्यादि मिथ्या कल्पना झुगारून देऊन ज्ञानबलाने ह्यांचे मनांतून उच्चाटन करून समाधीच्या अभ्यासाने मी मनोरूपी बलिष्ठ शत्रूला ठार मारीन, तेव्हांच शांत होईन. हें सर्व करण्याला विवेकाचे अवश्य पाठबळ पाहिजे. यास्तव या विवेका ! मी तुला नमस्कार करीत आहे.

अशा रीतीने जनक राजा एकांतांत विचार करीत बसला असता त्याचे नोकर त्याच्यापुढे येऊन उभे राहिले व नम्रतापूर्वक म्हणाले:—

नोकर:—महाराज ! स्नानगृहांत सर्व तयारी झाली असून देवगृहांत पूजेची सर्व तयारी झाली आहे. ह्याप्रमाणे दक्षिणा देण्याला योग्य असणारे विद्वान् ब्राह्मणांचे यवेच्या यवे आपण स्नान, जप व अघमर्षणविधि आटोपून केव्हां एकदांचे येतां, म्हणून मार्गप्रतीक्षा करीत बसले आहेत. महा-राज ! भोजनगृहांतहि सर्व तयारी झाली असून सुंदर खिया चंदनाचा सडा घालून भोजनगृहांत आपली वाट पहात आहेत. म्हणून म्हणतो की, महाराजांनी लवकर उठावे व आपले नियत अग्निहोत्र कार्य करावे; कारण महात्मे आपल्या कर्तव्यकर्माविषयी केव्हांहि कालातिक्रम होऊ देत नाहीत.

अशा रीतीने ह्या नोकरांनी जनकराजाजवळ जाऊन प्रार्थना केली,

तरीहि संसाराच्या विचित्र गतीसंबंधाने चाललेले त्याचे चिंतन तसेच चालू होतें, तो आपल्याशी म्हणालाः—

जनकराजाः—हैं माझे राज्य ते काय आणि त्यांत सुख ते कसले ? या क्षणभंगुर राज्याची मला थिलकूळ गरज नाही. हैं सर्व गोंडवंगाल झुगारून देऊन मी आतां एकांठांत समुद्रासारखा शांत वसणार, हे मिरया भोग आतां बस झाले व ही कर्मकटकट आतां पुरे झाली ! हैं सर्व सोडून देऊन केवळ आत्ममुक्ताचा अनुभव घेत मी आतां स्वस्थ बसलों. वा चित्ता ! विषयांचा अभिलाष, त्यांच्या प्राप्तीचा प्रयत्न, त्यांचा उपभोग, त्यांचे दारंवार स्मरण इत्यादि दशांमध्ये जेथे जेथे सुखाचा लवलेश आहे असा तुला भास होईल, तेथे तेथे त्यापासून तुला अखेरीस निःसंशय दुःखच होईल. यास्तव हैं नीच चित्ता ! ही तुच्छ भोगवासना आतां पुरे झाली, ज्याच्याकडे आपली वृत्ति बळवित्थाने तुला अकृत्रिम आनंदाचा लाभ होईल, अशा वस्तूच्या मागे आतां तरी लाग, येणेंप्रमाणें चिंतन करून जनकराजा पुनः स्वस्थ बसला. त्याचे चंचल मन शांत झाल्यामुळे तो बाबेळीं चित्राप्रमाणें निश्चल दिवू लागला. अशा स्थितीत थोडा वेळ गेला असेल नसेल, तोंच जनकराजा पुन्हा शांत मनानें विचार करू लागला.

जनकराजाः—हा माझा देह मिरया असल्यामुळे तो कर्म करीत असो किंवा नसो. त्यामुळे माझ्या सम आणि शुद्ध चैतन्याची हानि ती काय होणार ? मी अप्राप्त वस्तूची इच्छा करीत नाहीं आणि प्राप्त वस्तूचा त्यागहि करीत नाहीं. तर प्रारब्ध प्राप्त व्यवहार करून आपल्या स्वरूपांत स्वस्थ रहातो, कर्म करून अथवा न करून मला कांहीं साध्य करून घ्याव- त्याचें आहे अशांतला कांहीं प्रकार नाही. मग उगीच अमुक एका गोष्टी-संबंधानें आग्रह धरण्यांत काय अर्थ आहे ! यास्तव हा माझा देह उठून पूर्वाप्रमाणें क्रमप्राप्त व्यवहार करीना का ? कारण या देहाची यत्किंचित् हालचाल झाली नाही, तर तो सुकून जाईल. परंतु त्यांत काय अर्थ आहे ? मन निष्काम, सम आणि आसक्ति रहित असलें म्हणजे मग प्रारब्धानुसार शरीराच्या अवयवांची हालचाल झाली किंवा न झाली, तरी त्यामुळे पापपुण्याचा उदय होण्याची शक्यता न राहिल्यामुळे त्याची किंमत सार-

जनक राजाची गोष्ट :

खीच. सांप्रत माझ्या बुद्धीमधील कर्तृत्व-भोक्तृत्वाचा रोग नष्ट झाला असून त्याला आत्म्याच्या अनुसंधानाशिवाय आतां दुसरा कोणताहि विषय शिल्लक राहिलेला नाही. यास्तव सर्व शंका सोडून या देहाला त्याचे प्राप्त व्यवहार मी खुशाल करूं देतो.

अशा रीतीने आपल्याशीच भाषण केल्यानंतर जनकराजा आपल्या जाग्यावरून उठला; व नेहमीप्रमाणें स्नान, संध्या, देवपूजा, ब्राह्मणांना दान वगैरे सर्व आन्धिक्रिया त्यानें केल्या आणि ती रात्र पूर्वाप्रमाणें ध्यान करण्यांत घालविली. त्यानंतर रात्र संपून पहाटेची वेळ होताच, ज्याचा सर्व विषयभ्रम शांत झालेला आहे, अशा मनाला एकाग्र करून तो त्याला बोध करूं लागला. :

चित्ताला बोध

जनकराजा:—या चंचल मना ! हा संसार, तुला सुखदामक होणार नाही. यास्तव शांत हो, कारण शांतीनेच विक्षेप-रहित आणि सारभूत असें आत्मसुख तुला प्राप्त होईल. कारण, हा जन्ममरणरूपी संसार विषय चिंतनाच्या योगानें उत्पन्न झाला आहे. तस्मात् या विचित्र चिंतेचा त्याग करून शांत हो. वा विवेकी चित्ता ! तराजूच्या एका पारड्यांत शमसुख आणि दुसऱ्यांत नश्वर संसारदृष्टि घालून दोहोंची तुलना करून पहा आणि त्यानंतर संसारांत काहीं सार आहे असें तुला दिसलें, तर मग त्याच्यावर खुशाल आसवत हो. परंतु ज्या अर्थी हें सर्व असार आहे, त्याअर्थी तूं त्यावरील आस्था टाकून दे. वास्तविक तुला आणि या दृश्य जगाचा यत्किंचित्ही संबंध नाही, कारण ज्याप्रमाणें तूं असत् आहेस, त्याप्रमाणें हें दृश्य जगहि असद्रूपच आहे; अर्थात् दोन असत् वस्तूंचा संबंध कोणी कधीतरी पाहिला आहे का ? तुमचा दोघांचा संबंध आहे, हें म्हणणें वंध्या-पुत्र आणि आकाशपुष्प यांचा संबंध आहे, या म्हणण्याइतकेंच असंबद्ध आहे. आतां यावर कदाचित् तूं असें म्हणशील की, "दृश्य जग हें असत् आहे पण मी आत्मा असल्यामुळें सद्वृत्त आहे." परंतु हें तुझें म्हणणें मान्य केलें तर प्रश्न असा उत्पन्न होतो की, सत् आणि असत् याचा संबंध कसा होणार ? एक मेलेला आणि एक जिवंत यांचा संबंध कधी तरी

होतो कां ? वरें कदाचित् दृश्यहि सत् व तूँहि सत् असें धणभर मानलें तर, मग इष्ट वस्तूला वियोग होण्याची शक्यताच न राहिल्यामुळे विपादाला जागा कोठून रहाणार ? यास्तव अम्यास, वैराग्य इत्यादिकांच्या योगानें ब्रह्माचा अवलंब कर आणि धैर्य धरून चंचलपणाचा त्याग कर.

याप्रमाणें विचार करणारा जनकराजा स्वराज्यांतील आपलें सर्व कामकाज व व्यवहार करू लागला, परंतु निरंतर आत्मानुसंधान करूं लागल्यामुळे सम्यक् (उत्तम) ज्ञानाची प्राप्ति होऊन त्याची बुद्धि अपरिच्छिन्न (व्यापक) ब्रह्माकार झाली व तिच्यामध्ये ब्रह्मतेज झळकूं लागलें. अशा तऱ्हेनें जनकराजा जीवन्मुक्त होऊन ज्ञानदृष्ट्या सर्वांना सारखे लेखू लागला. जो भावी गोष्टीची चिंता बहात नसे आणि गतगोष्टींचें स्मरण करीत नसे. तसेंच वर्तमानकालीं मुद्द्यां सर्व व्यवहार करीत असतां त्याच्या सहजानंद वृत्तीमध्ये यत्किंचित्हि खळ पडत नसे.

सात्पर्यः—जनकराजानें स्वतःच्या विचारानेंच सर्व ज्ञान प्राप्त करून घेतलें. जितका जितका विचार करावा तितकी तितकी विचाराची सीमां जवळ येते. यास्तव फलप्राप्ति अर्थात् आत्मज्ञान होईपर्यंत विचार चालू ठेवावा. गुह, शास्त्र व पुण्य यांच्यायोगानें ह्या परम पदाची प्राप्ति होत नाही असें सांगण्यांत येत असतें; परंतु याचा अर्थ हीं साधनें अगदीं कुचकामाचीं आहेत असा नसून त्यांच्या मदतीनें स्वतःची बुद्धि विचारशाली बनविणें हेंच आत्मज्ञानाचें मुख्य साधन, असाच आहे. सच्छास्त्र, सत्संग, व विवेक यांच्या योगानें शोभणारी प्रज्ञा, उदापोह कुशलबुद्धि हीच कोणी सखी असून तिच्या योगानें परम पदाची प्राप्ति होते, याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि उपायानें होत नाही. संसार हा ज्ञानानें बाधित होणारा आहे व ज्ञानाच्या बाबतीत प्रज्ञा हेंच मुख्य साधन आहे, यास्तव

शास्त्रसज्जनसंपर्कस्त्रिब्रह्मामादौ विवर्धयेत ॥ नि. पू. १२०-१.

“मुमुक्षु पुरुषानें प्रथम शास्त्र आणि सत्समागम यांच्या सहाय्यानें आपली प्रज्ञा वृद्धिगत करावी.” ही ज्ञानाची प्रथम सूचिका होय. ब्रह्मादि बाह्य पदार्थ प्राप्त करून घेण्यासाठीं ज्याप्रमाणें मनुष्य बारांवार प्रयत्न करितो, त्याप्रमाणें प्रथमतः प्रज्ञावृद्धिसाठी नेटानें प्रयत्न करावे.

विवेकी पुरुषाच्या हृदयकोपांत असलेली प्रज्ञा हा चिंतामणीच होय. अथवा चिंतित फल देणारी ती एक कल्पलताच आहे. जसे चिलखत घातलेल्या वीराला वाणापासून भीति नाही, त्याप्रमाणे आशा, वृष्णा, मोह, क्रोध, चिंता इत्यादिकांपासून उत्पन्न होणारे दोष प्रज्ञावान् मनुष्याला बाधा करू शकत नाहीत; ज्याप्रमाणे चांगल्या पिकाची इच्छा करणारा शेतकरी प्रथम जमीन नांगरून तिची उत्तम मशागत करतो, त्याप्रमाणे अतुल अशा परमात्मपदाच्या प्राप्तीची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाने प्रथम विवेकाच्या योगाने आपली बुद्धि शुद्ध करून तिची वाढ करावी. आकाशांतून अचानक जमीनीवर फळ पड्यावे त्याप्रमाणे जनक राजाला ज्ञान शाल्याची ही वरील आख्यायिका लोलेने ज्ञान प्राप्ति करून देऊन अज्ञान वृक्षाचा छेद करणारी आहे.

(१७) पुण्य व पावन यांची गोष्ट.

अयं बंधुरयं नेति गणना लघुचेतसाम् ॥
उदारचरितानां तु निगतावरणैव धीः ॥ ५-१८-६१.

‘ हा माझा बंधु ’ आणि ‘ हा माझा बंधु नव्हे ’ ही विचारसरणी क्षुद्र पुरुषांच्या ठिकाणीच असते; परंतु उदारचरित महात्मांच्या बुद्धीवरील असल्या संकुचित भावनेचे आवरण नाहीसे होऊन त्यांची बुद्धि सर्वत्र सम झालेली असते.

ह्या जंबुद्वीपाच्या एका भागांत लहान लहान डोंगरांनी वेढलेला आणि अरण्यांनी मुशोभित झालेला महेंद्र नांवाचा एक पर्वत आहे. त्या पर्वताच्या एका विस्तीर्ण आणि मनोरम रत्नमय शिखरावर दीर्घतपा नांवाचा एक मुनि राहत होता. तो मोठा उदार बुद्धीचा असून ब्रह्मज्ञानी व मोठा तपस्वी होता. त्या मुनीस चंद्रासारखे सुंदर असे पुण्य आणि पावन नांवाचे दोन मुलगे होते. तो आपले दोघे मुलगे आणि भार्या ह्या सदैवर्तमान तेथे रहात होता. अशा स्थितीत कांहीं काळ लोटल्यानंतर त्याचा वयाने ज्येष्ठ आणि सर्व गुणांनीहि श्रेष्ठ असलेला पुण्य नांवाचा मुलगा तत्त्वज्ञान संपन्न

झाला, परंतु पावन मात्र अर्धवट उमललेल्या कमलाप्रमाणे अपूर्ण शानी राहिला. तो अगदी मूर्ख नव्हता, ही गोष्ट जरी खरी, तरी परम पदाप्रत जाऊन न पोहोचल्यामुळे तो त्रिशंकू सारखा मध्येच लोंबकळत राहिला होता.

तदनंतर मनुष्यजीविताची शंभर वर्षांची मर्यादा पुरी होतांच त्या मुनीचे आयुष्य क्षीण झाले व संसारावरील आसक्ति सोडून देऊन त्याने जरेने जर्जर झालेल्या आपल्या देहाचा त्याग केला. ज्याप्रमाणे एखादा पाणव्या आपल्या खांद्यावरील कावडीचे ओझे घरांत टाकून देऊन शांत होतो, त्याप्रमाणे तो मुनि शांत झाला व पुष्पाचा सुगंध आकाशांत जातो, त्याप्रमाणे चित्त निर्वासन झाल्यामुळे ज्याठिकाणी सर्व तन्हेच्या कल्पना शांत होतात अशा परम पदाप्रत तो जाऊन पोहोचला. नंतर त्या मुनीचा देह प्राणापानरहित झालेला आहे असे पहातांच त्याची भार्या दैठ तुटलेल्या कमलाप्रमाणे जामिनीवर पडली आणि तिला जरी कोणत्याही तन्हेचा रोग झाला नव्हता किंवा जरा आली नव्हती तरी पतीने उपदेशिलेल्या आणि तिने बहुतवर्षे अभ्यासिलेल्या योगसामर्थ्याने, भ्रमरीने कमलिनीचा त्याग करावा, त्याप्रमाणे तिने आपल्या कुडीचा त्याग केला, व पतीच्या मागोमाग तीसुदा व्रसपदाला प्राप्त झाली. अशा रीतीने माता आणि पिता यांचा एकाच वेळी देहात झाला, तरी त्यांचा जेष्ठ मुलगा पुण्य विवेकी असल्यामुळे व्यग्रचित्त न होता त्यांचे और्ध्वदेहिक कर्म कळू लागला. परंतु पावन मात्र शोकमग्न होऊन अरण्यांतून इतस्ततः भटकू लागला व आपल्या भावाने कसे धैर्य धरले आहे याचा विचार न करिता एकसारखा रडत सुटला. पुढे त्या उदारबुद्धीच्या पुण्याने मातापित्यांची और्ध्वदेहिक क्रिया आटोपून पायनाचे सांत्वन करण्याकरिता ज्याठिकाणी पावन शोक करीत बसला होता, त्याठिकाणी जाऊन तो आपल्या धाकट्या भावाला म्हणालाः—

पुण्यः—वाळा पावना ! तू पित्याबद्दल इतका शोक कां करतोस ? तुला पिता तुझ्या मातेसम आपल्या मोक्षनामक परम पदास जाऊन पोहोचला आहे. परमात्मपद हे सर्व उत्पन्न होणाऱ्या प्राण्यांचे आश्रयस्थान

असून ब्रह्मवेत्त्यांचे तर ते माहेर घर आहे. मग तुझा पिता आपल्या स्वरूपाः प्रत जाऊन पोहोचला असतां तू त्याच्याबद्दल व्यर्थ शोक कां बरे करतोस? प्राण्याला प्रत्येक जन्मांत आई, बाप, मुले, बंधू वगैरे असतातच, तर तू या जन्मांतील आईबापाबद्दलच इतका शोक कां करतोस? तर बाळा! जन्मजन्मांतरी होऊन गेलेल्या लक्षावधि आईबापाबद्दल, तरी शोक कां करीत नाहीस? वा पावना! तुझा पिता कोण, माता कोण आणि इतर बांधव तरी कोण? हा पसारा तू केवळ भ्रमाने कल्पिलेला असून विवेकरूपा वाढळीने हे स्वजनरूपी घुळीचे कण कोठच्या कोठे उडून जातील. एखाद्या मनुष्यासंबंधाने बंधूची भावना केली, म्हणजे तो बंधु वाढू लागतो आणि शत्रूची भावना केली म्हणजे तो शत्रु आहे असे वाढू लागते. विषांत रहाणाऱ्या किड्यांना विष हे अमृताप्रमाणे जीवनदायी होते परंतु ते इतरांचा प्राण घेते. सारांश संसार हा केवळ भावनेचा खेळ आहे. सर्वत्र एकच आत्मतत्त्व भरले आहे, हे जर खरे आहे तर मग 'हा आपला' आणि 'हा परका' असा भेद तरी कसा करता येईल? रक्त, मांस व आस्थि यांच्या समूहाने बनलेल्या या देहांत 'मी कोण आहे' याचा तू, आपल्या मनाशी विचार कर. परमार्थ दृष्टीने विचार करतां तूहि कोणी नाहीस, व मीहि कोणी नाही. मी पुण्य व तू पावन ही कल्पना मुद्दा खोटीच आहे. यरे लिंगदेहाना आपले आतबांधव समजून त्यांच्याबद्दल शोक करीत असशील तर तसें करणे अयुक्त आहे. कारण तुझ्या आजपर्यंतच्या विविध योनींत झालेल्या जन्मांमध्ये तुझे जे अनेक बांधव होऊन गेले त्यांच्याबद्दल तू कां शोक करीत नाहीस? बाळा! आजपर्यंत तुझे किती तरी जन्म झाले आहेत आणि तू किती योनी फिरला आहेस ते पहा. तू दशार्ण देशांत कपिलवर्णाचा वनवानर झाला होतास. तुषार देशांत राजपुत्र होतास. पुंड्रदेशांत वनकावळा झाला होतास. पुटे हेह्य देशांत हत्ती व त्रिगत देशांत गर्दभ झालास. शाल्व देशांत कुत्रा व मुरुच्या झाडावर पक्षी झालास. याप्रमाणे अशाच हजारो योनींत तुझे जन्म झाले आहेत. प्राक्तन जन्मांच्या या इतिवृत्तावरून ही गोष्ट तुझ्या लक्षांत आली असेलच की आमचे आजपावे इतिवृत्त आईबाप होऊन गेले आहेत. अशा स्थितीत त्यांपैकी कोणाबद्दल शोक करावा आणि कोणाबद्दल कळ नये? अर्थात् कोणाबद्दलहि शोक करू

नये हेंच उत्तम. कारण ही जगताची नेहमीची गति आहे. वृक्षावर व्याप्रमाणें असंख्य पानें येतात आणि गळून जातात, त्याप्रमाणें या संसारांत आपले अनंत आईव्हाप होतात आणि जातात. अशा स्थितीत बाळा! या संसारांतील सुखाला आणि दुःखाला कांहीं प्रमाण आहे कां ? यास्तव आपण सर्वांचा त्याग करून परमपदी स्थिर होऊं. या मनामध्ये स्थित असलेल्या 'मी' या प्रपंच भावनेचा त्याग करून ज्या ठिकाणी आत्मवेत्ते जाऊन पोहोचतात, त्या ठिकाणी तूं जा. बाळा ! तुला वास्तविक दुःख नाही, जन्म नाही, माता नाही व पिताहि नाही. तूं आत्मा अहं, सद्ब्रह्मातिरिक्त दुसरें कांहीं नाहीस. असें अव्यग्रमनानें चिंतन कर व मोड पावूं नकोस. तूं आपल्या मनांतील सर्व एणणामय कलंक नाहीसा करून आपल्या शुद्ध बुद्धीच्या योगानें आत्मसाक्षात्कार करून घे; आणि सर्व संसारभ्रमाचा सर्वथैव त्याग करून आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर रहा, म्हणजे तुझ्या अंतःसमाधानाचा केव्हाहि भंग होणार नाही.

अशा रीतीने पुण्यानें आपल्या धाकट्या भावाला, बोध केल्यानंतर त्याला आत्मज्ञान झालें आणि प्रमातकाळच्या प्रकाशानें सर्व भूतल सुशोभित दिसतें त्याप्रमाणें पावन प्रबुद्ध झाल्यामुळें शोभूं लागला. नंतर ज्ञान विज्ञान पारंगत आणि सिद्ध झालेले ते दोघे बंधू प्रारब्धवश्य होईपर्यंत त्या अरण्यांत खुशाल संचार करीत राहिले. अशा रीतीनें कांहीं काळ लोटल्यानंतर तेल नाहीसें झालेला दिवा आपोआप विझून जातो, त्याप्रमाणें प्रारब्ध सरताच देहाचा त्याग करून ते दोघेजण निर्वाण पदाप्रत जाऊन पोहोचले.

तात्पर्य—नानायोर्नीमबील शेकडों विचित्र जन्मांनीं युक्त असणाऱ्या या जगांत 'हा माझा मित्र' आणि 'हा माझा शत्रु' अशा तऱ्हेची भेददृष्टि म्हणजे निवळ भ्रम होय. कारण जीवदृष्टीनें विचार केल्यास सर्वच आपले बंधू आहेत; परंतु ब्रह्मदृष्टीनें विचार केल्यास आपणच सर्व असल्यामुळें कोणीहि आपले बंधू नाहीत. म्हणून कोणी कोणाबद्दल शोक करूं नये हेंच योग्य ठरलें.

(१८) वलीची गोष्ट.

(सच्छास्त्राचा अभ्यास आणि सद्गुरुचा अनुग्रह होऊन आत्मविचारानें ज्ञानोदय कसा होतो, हें यलोच्या गोष्टींत दाखविलें आहे.)

या ब्रह्मांडाच्या एका कोपऱ्यांत पृथ्वीच्याखाली पाताळ या नांवाचा एक विख्यात लोक आहे. त्या पाताळांत विरोचनाचा मुलगा बलि राज्य करीत होता. अखिल त्रिभुवनाला अलंकारमूत असलेल्या इंद्रादि देवांनाहि ज्यानें लीलेनें जिंकलें आहे, अशा त्या दैत्यराजानें पुष्कळ वर्षे राज्यसुख भोगलें. तो राज्य करीत असतां अनेक युगें उलटून गेलीं व तितक्या अवधीत देवासुरांचें अनेक समूह नाहीसे झाले. या दीर्घ कालांत त्या दानवाधिपतीनें त्रिभुवनांतील सर्व उत्कृष्ट भोग यथेच्छ भोगले. अखेरीस त्याच्या मनांत विषयोपभोगासंबंधी वैराग्य उत्पन्न झालें. एकदां तो आपल्या राजवाड्याच्या रत्नजडित खिडकींत बसला असतां संसार स्थितीसंबंधानें आपल्या मनाशी विचार करूं लागला.

वलीचा विचार.

सर्व जैलोवयाला अद्भुत वाटणाऱ्या ह्या अफाट राष्ट्राच्या आणि अनेक प्रकारच्या रमणीय विषयांचा उपभोग घेतल्यानें कोणता लाभ होणार ! आरंभी हे सर्व भोग मनोहर दिसतात. परंतु अखेरीस हे सर्व क्षय पावणारे आहेत. असे हे सर्व भोग मी सतत भोगीत राहिलों तरी त्यापासून मला कोणतें शाश्वतसुख मिळणार ! पुनः पुनः कांतेला आलिंगन देणें, पुनः पुनः वीच तीं अन्नं खाणें, त्याच त्याच गोष्टी करणें, हा निव्वळ पोरखेळ असून मोठ्या मनुष्यांना त्याबद्दल लाज वाटली पाहिजे. यास्तव क्षणिक आणि तुच्छ विषयोपभोगावांचून या जगांत दुसरी कोणती अविनाशी व सत्य वस्तु आहे !

अशा तऱ्हेचा विचार करून वलीनें लगेच ध्यान करण्याला सुरवात केली. कांहीं वेळ आपल्या सुंवया वर चढवून विचार केल्यानंतर कांहीं आठवल्यासारखें होऊन तो पुन्हा आपल्याशीं बोलूं लागला.

विरोचनांचा उपदेश.

ही आतां सर्व आढवले ! मो पूर्वी माझ्या तत्वज्ञानी वडिलांना (भगवान् विरोचन यांना) विचारले होते कीः —

वलिः— बाबा ! ज्या ठिकाणीं सुख दुःख नाहींत व जेथें सर्व प्रकारचें भ्रम नाहींसे होतात, अथें ठिकाण कोणतें ? तसेच मनाचा मोह कोठें, नाहींसा होतो ? सर्व इच्छा कोठें शांत होतात ? ज्या ठिकाणचा आनंद, अखंडित आहे आणि जेथें मला चिरकाल विप्रांति घेतां येईल, अशा, तऱ्हेचें सुंदर स्थान कोणतें, तें मला सांगा.

विरोचनः—वाळा ! मोक्ष नांवाचा एक देश आहे. त्या देशांत दुःखाचें नांवहि ऐकूं येत नाहीं. भगवान् आत्मा त्या देशाचा राजा असून, त्यानें मनाला आपला सहाणा मंत्री म्हणून नेमला आहे. सर्व विषयांचे, ठिकाणीं पूर्णपणें अनास्था असणें हीच मनोजयाची सर्वोत्कृष्ट युक्ति आहे. ह्या युक्तीचा अवलंब केला म्हणजे तिच्या योगानें मनोहारी मदोग्मत हत्ती, तावडतीस षडणीस आणतां येतो.

मनोजयाची युक्ति

अशिक्षित मनाला शास्त्रीय मार्गांत प्रवृत्त करून त्यावर विजय-संपादनाचें कार्य हल्लहल्लू करावें लागतें. प्रथम दिवसाचे चार भाग करून त्यांपैकीं दोन भाग त्याला अन्नवस्त्रादि विषयोपभोगाकरितां द्यावे व तिसऱ्या भागांत त्याच्याकडून अभ्यासशास्त्राबलोक्त आणि चवथ्यांत गुह्य श्रुती, करवावी, अशा रीतीनें काहीं दिवसानंतर मन थोडेंसे सुसंस्कृत झालें, म्हणजे त्याला विषयसेवनाकरितां दिवसाचा फक्त एक भाग द्यावा. गुरुश्रुतेकरितां दोन मास द्यावे आणि एक भाग शास्त्रार्थचिंतनाकरितां द्यावा, अशा योजनेनें तें चांगलें व्युत्पन्न झालें आणि त्याच्यावर उत्तम संस्कार घडले म्हणजे त्याला विषयोपभोगाकरितां दिलेला एक भाग तोहि कमी करून दोन भाग शास्त्र आणि वैराग्य यांच्या विचाराकरितां द्यावे, आणि बाकीच्या दोन भागांत भगवंताचें ध्यान व गुरुसेवा करावी व अशा तऱ्हेनें त्याला क्रमाक्रमानें सन्मार्गाला लावावें. सद्बुद्धि व सद्भिचार

वलीची गोष्ट

यांच्या योगाने, आत्मज्ञान व तृष्णात्याग ही एकदमच संपादन करावी. विषयांचे दोष दृष्टीस पडले म्हणजे विचार उत्पन्न होतो व विचार उत्पन्न झाला म्हणजे विषयांतील दोष जास्तच दिसावयास लागतात. सारांश, विचार व भोगवैराग्य हे समुद्र व मेघ यांच्याप्रमाणे एकमेकांना पुष्टिकारक होतात. परंतु हे सर्व साधण्यासाठी प्रथम मनुष्याने देवाला वाजूला साहून आणि मोठ्या नेटाने पौरुष संपादन करून भोगविराक्ति संपादन करावी.

भोगविराक्ति प्राप्त करून घेण्याचा उपाय

प्रथम देशाचाराच्या विरुद्ध न वागतां सर्व साधूंना संमत होईल. अशा मार्गाने द्रव्यार्जन करावे व दानधर्मादिकांच्या योगाने त्याचा सद्व्यय करून साधूपुरुषांना संतुष्ट करावे कारण साधुसंतांचा सहवास घडल म्हणजे त्रिविधसंवेर्षांची विराक्ति चित्तांत उदित होते. त्यानंतर मनन निदिध्यासाने महावाक्याच्या अर्थाचे ज्ञान, त्या ज्ञानाने अद्वितीय ब्रह्मासंबंधाचा तात्पर्यनिर्णय आणि त्याच्या योगाने अखेर परमपदाची प्राप्ति, अशा तऱ्हेचा ज्ञानक्रम आहे. म्हणून याच क्रमाने पौरुषप्रयत्न करून चित्तांत विषयविराक्ति वाणवून घ्यावी. कारण, विषयविराक्तीवाचून इतर, सर्व यत्न निष्फळ होत.

वलीचा विचार.

वलि:—माझ्या सुविचारी पित्याने मला अशा रीतीचा जो उपदेश पूर्वी केला होता, त्याचे मला यावेळी स्मरण झाले, हे माझे महद्भाग्यच, समजले पाहिजे. कारण, त्या वेळी माझ्या मनांत जे विषयवैराग्य वाणले, नव्हते, ते सांप्रत वाणले असून मी आतां अमृताप्रमाणे शांत आणि स्वच्छ अशा शमसुखांत प्रवेश करित आहे. अहाहा ! ही शांत स्थिति किती रम्य आहे ! या शांत स्थितीत सुखदुःखाची दृष्टि पार नाहीशी होते. अरेरे ! आजपर्यंत मी भोगोत्कंठित होऊन मनोवेगाने कितीतरी देशामध्ये वणवण करित फिरलो आणि शरीराला किती लेश झाले ! मी जगांतील वैभवाची सीमा पाहिली, निष्कंटक राज्यादि सुखांचा उपभोग घेतला आणि संपूर्ण भूतमात्रांना स्वपराक्रमाने आपल्या पायाशी लोळावयास

लावले. तथापि त्यापासून कोणत्या शश्वत सुखाचा लाभ झाला ? या तुच्छ जगताचा लोभ धरून एखाद्या बालिश मनुष्याप्रमाणे मी एवढा वेळ देवांबरोबर विनाकारण कळह केला, परंतु आतां गत गोष्टीबद्दल शोक करण्यात काय अर्थ आहे ? सांप्रत मोहाची चिकित्सा करून जन्माचे साफल्य कसे होईल, याचाच विचार करणे युक्त आहे. यास्तव 'मी कोण, आत्मा कोण,' वगैरे गोष्टींचे ज्ञान मिळविण्याचा उपाय गुरुवर्य शुक्राचार्यांना विचारून मी आपल्या अज्ञानाची आतांच्या आतां शांति करून टाकतो म्हणजे झाले. त्यांनीं मला उपदेश केला म्हणजे त्याचा दृढ अभ्यास करून त्या अनंत वैभवाने संपन्न असलेल्या आत्म्याचे ठिकाणीं तद्गुण होऊन राहीन. कारण, महात्म्यांची अर्थपूर्ण उपदेशावणी केव्हांहि विफल होत नाहीं !

बलांला शुक्राचार्यांचे दर्शन

अशा रीतीने विचार केल्यानंतर त्या महापराक्रमी बलीनें डोळे अर्धवट मिटून आकाशमंडळामध्ये विभ्रांति घेणाऱ्या शुक्राचार्यांचे स्मरण केलें. त्याबरोबर निरंतर ध्यानामध्ये निमग्न असलेल्या त्या शुक्राचार्यांना आपल्या ब्रह्मस्वरूपां अंतराकरणांत बलीची स्थिति दिसली व तत्त्वज्ञानासेमुळे तो आपल्या भेटीची इच्छा करित आहे असे पाहून ज्या रत्नखाचित खिडकीमध्ये बलि चिंतन करित बसला होता, त्या ठिकाणीं येऊन शुक्राचार्यांनीं बलीला साक्षात् दर्शन दिलें. गुरुवर्य शुक्राचार्यांना पाहतांच बलीनें अर्धपाद्यादि उपचारांनीं, कल्पवृक्षावरील मंदार पुष्पांनीं त्यांची पूजा करून त्यांना वंदन केलें. नंतर मूल्यवान् आसनावर गुरुवर्य बसले आहेत, अशा स्थितीत बलीनें माघण करण्यास सुरुवात केली.

बालिः—भगवन् ! मला मोहांत पाडणाऱ्या भोगाविषयीं मी विरक्त झालों आहे; यास्तव अज्ञानाचा निरास होऊन मोह नाहींवा करणारे तत्त्व काय आहे, तें जाणण्याची मला उत्कंठा लागली आहे. म्हणून मी आपणाला विचारतो कीं, या भोगजालांची मर्यादा तरी कोठपर्यंत आहे ? जसेंच मी, आपण व हे सर्व लोक ह्यांचें तत्त्व काय आहे ? सारांश मोक्ता,

भोग्य आणि भोग यांचें स्वरूप काय आहे हें आपण मला समजून सांगावें, अशी आपणांस माझी प्रार्थना आहे.

श्रीशुक्राचार्यः—दानवश्रेष्ठ बले ! उगीच पाल्हाळिक बोलण्यांत काय अर्थ आहे ? शिवाय मला लवकरच आकाशमंडळांत स्वस्थानी जावयाचें असल्यामुळे सध्यां तितका वेळाहि नाही. याकरितां तुझ्या तिन्ही प्रश्नांचें उत्तर मी थोडक्यांत सांगतां तें ऐक. ह्या सर्व जगांत चित् (ब्रह्म) ओतप्रोत भरून राहिलें आहे आणि हे सर्व भोग्य पदार्थांहि चिन्मयच आहेत. तसेंच तूं, मीं वगैरे भोक्तृ वर्गांहि चिद्रूपच आहेत. मीं सांगितलेल्या ह्या संधित उपदेशावर पूर्ण श्रद्धा ठेवून तूं त्याप्रमाणें विचार करीत रहाशील तर तुला निश्चयानें सर्व प्राप्त होईल. परंतु तसें न करशील, तर मी कितीहि कंठशोष करून उपदेश केला, तरी श्रद्धा आणि विवेक यांच्या अभावीं, राखेंत टाकलेल्या आहुतीप्रमाणें तो व्यर्थ झाल्याशिवाय राहणार नाही. वित्तत्त्वानें विषयाकार होणें हाच मोठा बंध असून त्यापासून मुक्त होणें हीच मुक्ति होय. कारण चित्नें चेत्याकाररहित होणें म्हणजेच पूर्णात्मा होणें असून हेंच सर्व शिद्धांतांचें सार आहे. हें तत्त्व लक्षांत ठेवून तूं आपली वृत्ति अखंड चिदाकार करून पाहूं लागशील तर तुला आपोआपच त्या अनंत पदाची प्राप्ति होईल. असो, दानवेंद्रा ! आतां मी आकाशांत स्वस्थानी निघून जातो. त्या ठिकाणीं सप्तऋषी कांहीं देव-कार्यासाठीं जमलेले आहेत व मलाहि अवश्य गेलें पाहिजे.

राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ।

यथाप्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥ ५.२६. १६.

“कारण, जोंपर्यंत हा देह आहे तोंपर्यंत जीवन्मुक्त पुरुषानाहि आपल्या यथाप्राप्त क्रियांचा त्याग करणें स्वभावतःच आवडत नाही.”

असें बोलून भगवान् शुक्राचार्य नमोमंडळांत निघून गेले. नंतर तो बुद्धिमंतामधील श्रेष्ठ बलि चित्शक्तीनें मारलेल्या जगाचा विचार करूं लागला.

बलीचा विचार

बलिः—भगवान् शुक्राचार्यांनीं आतां मला जो उपदेश केला, तो

अमर्दी योग्य आहे. हे त्रैलोक्य चित्च आहे. तसेंच मी, हे लोक, ह्या दिशा आणि आमचीं सर्व कर्मे हीं चिद्रूपच आहेत. जगातील सर्व पदार्थ चित्प्रकाशाने प्रकाशित होतात. हा दगडासारखा स्थूल अचेतन देह चित्कडून प्रकाशित केला गेला नाही, तर त्याला देह म्हणून कोण म्हणेल ? चोळणे, चालणे वगैरे ज्या ज्या क्रिया मी करितो, तो तो सर्व चित्चा विलास आहे; कारण केवळ शरीराने काहींच होणे शक्य नाही. मग या अचेतन शरीराचा अभिमान बाळगण्यांत तरी काय अर्थ आहे ? सर्व जगाचा चेतनात्मक आत्मा मी आहे. या विचाराने जर दुःखेपणाचा पूर्ण अभाव आहे, तर मग या जगांत शत्रु कोण आणि मित्र तरी कोण आहे ? या बलिनामक शरीराचे मस्तक जरी कोणी तोडले, तरी त्यामुळे असंग आणि सर्वव्यापी चित्स्वरूपाने युक्त असा जो मी, त्या माझी हानी काय होणार ? शुद्धार्थ शुक्राचार्यांना 'मी कोण आहे' असा प्रश्न केला होता. त्याचे उत्तर मला या विचाराने आतां आपोआपच मिळाले. द्रष्टा, दृश्य व दर्शन या त्रिपुटीने रहित, केवळ शुद्धस्वरूप, नित्यउदित, निराभास, सर्वसाक्षी परमेश्वर मी आहे. असा जो परमेश्वर त्या मजमध्ये हा जीवभाव आरशात किंवा पाण्यात पडलेल्या चंद्राच्या प्रतिबिम्बाप्रमाणे केवळ मिरवाच भासमान होत आहे. मी जर चिद्रूप आहे, जे जे आहे ते ते सर्व जर मीच आहे तर मला संकल्प विकल्प कळून तरी काय करावयाचे आहे ? मी आजपर्यंत अज्ञानामुळे क्षुब्ध होत असे, परंतु आतां तत्त्वबोध कळून घेऊन शांत होतो म्हणजे शाले. ”

अशा रीतीने विचार करतां करतां बलि परम तत्त्वज्ञ बनला. ॐकारा-
मधील (स्थूल, सूक्ष्म व कारण, किंवा जाग्रत, स्वप्न आणि सुषुप्ति यांच्या दर्शक असलेल्या) अ, ऊ व म या तीन मात्रांचा त्याग कळून अर्धमात्रेने दर्शित केल्या जाणाऱ्या तुरीय आत्म्याचे ध्यान करीत मौन धारण कळून स्वस्थ बसला. त्या वेळीं त्याचे सर्व संकल्प शांत झाले, सर्व वृत्ति लीन झाल्या. चिंतक, चेत्य आणि चिंतन, ध्याता, ध्येय आणि ध्यान इत्यादि त्रिपुटी अजिवात मावळून गेल्या आणि सर्व चासना शांत झाल्या. यामुळे एखाद्या निर्वात प्रदेशांतील दीपज्योतिप्रमाणे त्याची वृत्ति निश्चल होऊन

वलीची गोष्ट

आत्मस्वरूपामध्ये स्थिर झाली. अशारीतीने शांतचित्त झालेला वलि त्या रत्नखचित खिडकीमध्ये पुष्कळ काळपर्यंत बसून राहिला. त्या वेळी माषाणामध्ये खोदलेल्या एखाद्या मूर्तीप्रमाणे तो स्थिर दिसत होता. सारांश, ज्याच्या सर्व एषणा शांत झाल्या आहेत, तसेच जो मननादि दोषांनी रहित व आत्मसत्तेने परिपूर्ण झालेला आहे, असा तो शुद्धचित्त वलि शरदऋतूतील स्वच्छ आकाशाप्रमाणे शोभू लागला.

याप्रमाणे काही दिवस लोटल्यावर वलीचे सेवक (दानव) आपले स्वामी इतके दिवस राजवाड्याच्या गच्चीवर बसून काय करीत आहेत, हे पाहण्याच्या इच्छेने त्या ठिकाणी गेले. त्यावेळी वलीने मौन धारण केले आहे असे पाहून सर्व दानव खिन्न आणि विस्मित झाले. वलीची ती अपूर्व स्थिति पाहून त्याला झाले आहे तरी काय, या संबंधाने त्याच्या मंत्र्यांनी आणि इतर दानवांनी पुष्कळ विचार करून पाहिला, पण कोणाचा काहीच तर्क नालेना. तेव्हा त्या सर्व दानवांनी सर्वत्र शुक्राचार्याचे स्मरण केले. त्याबरोबर शुक्राचार्य त्याठिकाणी एकदम प्रकट झाले व त्यांनी वलीकडे प्रेमाने अवलोकन करून दानवांच्या अज्ञानाबद्दल हसून भाषण करण्यास सुरुवात केली.

शुक्राचार्यः—दैत्यानो ! हा तुमचा स्वामी भगवान् वलि स्वतःच्या विचारानेच सिद्ध झाला असून सर्वांना अभिष्टानभूत असलेल्या शुद्ध ब्रह्माप्रत जाऊन पोहोचला आहे. सांप्रत हा स्वरूपानुभवाचे अनिर्वचनीय सुख आणि विश्रांति घेत स्वस्थ बसला आहे. तरी ह्याठिकाणी गडबड करून त्याच्या समाधीचा मंग करू नका. ज्याप्रमाणे बीजकोशामध्ये सुप्त असलेला अंकुर काही कालाने प्रगट होतो, त्याप्रमाणे एक हजार वर्षे उलटून गेल्यानंतर आपल्या समाधीचा त्याग करून भगवान् वलि देह-मानावर येईल. तरी त्या वेळेपर्यंत तुम्ही आपली स्वामिकायें यथायोग्य रीतीने करीत जा.

गुह्यवर्ष शुक्राचार्याचे हे भाषण ऐकून पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीला अनुसरून दानवांनी आपापली राज्यकारभाराची कामे करण्यास सुरुवात केली. अशा रीतीने देवांची एक हजार वर्षे उलटून गेल्यावर तो असुर-

श्रेष्ठ बालि समाधीतून जागा झाला व ही बातमी बलीच्या नगरांत पसरतांच सर्वत्र आनंदी आनंद झाला. बालि आपल्या समाधिकालांतील अनुभवा-संदधानें विचार करूं लागला. तो म्हणाला 'अहाहा ! या समाधीचें मुख खरोखर अनिर्वचनीय आहे ! यामुळें मला केवढी विश्रांति मिळाली आहे ! यास्तव मी आतां याच पारमार्थिक स्थितीचा अनुभव घेत राहणार.' अशा रीतीने आपल्याशींच भाषण करून पुन्हां समाधि लावून बसण्याला तयार झाला. परंतु इतक्यांत बलीचे अनुचर त्याच्या भोवती येऊन उभे राहिले व त्यांनीं बलीला मोठ्या आनंदानें प्रणाम केला. परंतु बलीने त्या दानवाकडे पहात पहात पुन्हां आपल्याशींच विचार करण्याला सुरवात केली.

बालिः—ज्यांतील सर्व संकल्प क्षीण झाले आहेत, अशी चित् ईश्वर माझें वास्तविक स्वरूप आहे. अशा चित्स्वरूपाला या जगांत ग्राह्य असें काय आहे ? अर्थात् कांहींच नाही. मनालासुद्धा जी विषयांची आसक्ति उत्पन्न होते, ती विषयांच्या केवळ दर्शनानें उत्पन्न होत नसून विषयांकडे ग्राह्य बुद्धीनें पाहिल्यामुळेच उत्पन्न होते. तेव्हां मी आतां समाधि लावून बसूं, कीं व्यवहार करूं ? मोक्षाच्या इच्छेनें समाधि लावून बसावें असें म्हटलें, तर मला कोणी वद्ध केलें आहे म्हणून मी मोक्षाची इच्छा धरावी ? मला आतां बंध नाही आणि मोक्षाहि नाही. मला आतां ध्यान कशाला पाहिजे आणि समाधि लावून तरी काय करावयाचें आहे ? मी आतां शांत चित्तानें सर्व अवस्थांमध्ये सारखा राहणार. माझें शरीर प्राप्त कर्मांत व्यवहार करीत राहिलें तर त्यांत काय बिघडलें ? त्यामध्ये माझें मन जोंपर्यंत आसक्त होत नाही, तोर्यंत या व्यवहारापासून माझें नफा नुकसान कांहींच नाही.

बलीची जीवन्मुक्त स्थिति

याप्रमाणें विचार करून ज्ञानवंतांमध्ये श्रेष्ठ असलेल्या त्या बलीनें

॥ वलीची गोष्ट ॥

दैत्यांनी केलेले प्रणाम ग्रहण केले. तदनंतर त्या वलीने ध्येयवासनात्यागाने सर्व राज्यकारभार पूर्ववत् करण्यास सुरुवात केली. पुढे कालाच्या मानाने राज्य भरभराटीस चढल्यानंतर वलीने शुक्राचार्याच्या मदतीने अश्वमेध यज्ञ केला. वलि हा भोगाची इच्छा करणारा नाही, तर मोक्षार्थी आहे, असे जाणून स्वतः श्रीभगवान् विष्णूनी वामन अवतार घेऊन भोगाकरिता द्रुपदाला आणि म्हणूनच कीव करण्याला योग्य असलेल्या इंद्राला जगद्वर्षी अरण्याचा तुकडा देण्याच्या मिशन वलीला युक्तीने फसवून त्याच्यापासून तिन्ही भुवने हिरावून घेतली व एखाद्या वानराला तळवरात कोंडून ठेवावे, त्याप्रमाणे त्याला पाताळात बांधून ठेवले. तो महात्मा वलि त्या ठिकाणी जीवन्मुक्त स्थितीचा अनुभव घेत असता आपत्ति आणि संपत्ति यांना सारखेच लेखू लागला. त्याची बुद्धि सुखामध्ये उल्लसित झाली नाही व दुःखामध्ये खिन्न झाली नाही; तर सर्व प्रसंगां चिंतात काढलेल्या सूर्याप्रमाणे ती सम आणि स्थिर राहू लागली. जीवनाविषयी आस्था बाळगणाऱ्या भोगलंपट जीवांचे उत्कर्ष आणि अपकर्ष हजारों वर्षे पाहून पाहून त्याचे मन दुःख-पर्यवसायी भोगाविषयी विरवत झाले होते. सुखदुःखाचे आणि संपत्ति-विषयीचे हजारों आघात सोसल्यानंतर त्याने मनाने भोगविलासाचा त्याग केला आणि पूर्णात्मा होऊन त्याने पाताल कुहरात आत्मस्वरूपाचे ठिकाणी निरंतर वास्तव्य केले. इंद्रपदाच्या प्राप्तीने वलीला हर्ष झाला नाही व आपले ते वैभव नाहीसे झाल्याने त्याला खेदही झाला नाही. तर सर्व

ध्येयवासनात्यागः—

१६ अंतःशीतल्या बुद्ध्या कुर्वला लीलया क्रियाम् ॥
यो नूनं वासनात्यागो ध्येयो राम स कीर्तितः॥ (यो. वा.) ५-१६-९
(हा देह मी नव्हे तर मी चिदात्मा आहे अशा निरंतर अनुसंधानाने) बुद्धि आंतून शीतल झाल्यामुळे (स्थिरावल्यामुळे) सर्व व्यावहारिक क्रिया लीलने होत असता जो वासनाचा त्याग होत असतो त्याला ध्येयवासनात्याग असे म्हणतात.
यो. वा. ९ ;

अवस्थामध्ये चित्ताचा समतोलपणा राखून व नेहमी संतुष्ट राहून जें जें कर्म प्राप्त झालें, तें तें आकाशाप्रमाणें निर्लेप वृत्तीनें करीत तो जीवन्मुक्ति-मुक्ताचा अनुभव घेत राहिला.

तात्पर्यः—आत्मज्ञान जरी प्रत्यक्ष दृष्टीनेंच होण्यासारखें आहे, तरी आपला अनुभव गुरु आणि शास्त्र यांच्याशीं जमला म्हणजेच प्राप्त पुरुषाला आपल्या ज्ञानाबद्दल पुरा विश्वास उत्पन्न होतो, एरवी होत नाही. म्हणून निघांत ज्ञान होण्याला द्याल पाहिजे आणि गुरुपदेशहि पाहिजे.

(१९) प्रन्हादाची गोष्ट

(ह्या गोष्टींतील हकीगत हिरण्यकशिपूच्या वधानंतरची आहे. ह्या प्रन्हादाच्या गोष्टींत उपासनेच्या योगानें परमेश्वराचा अनुग्रह होऊन प्रथम आत्मविचार आणि त्यानंतर कमलें ज्ञान कसें होतें, हें दर्शविलें आहे.)

ज्यानें आपल्या अद्वितीय पराक्रमानें सर्व इंद्रादि देवांना जिंकलें असा हिरण्यकशिपु नांवाचा एक मोठा बलाढ्य दैत्य पाताळांत राज्य करित होता. त्यानें आपल्या दुष्ट कर्मानें, त्रिभुवनास छळण्यास सुरवात केली. त्यावेळीं त्याचा वध करण्याविषयीं सर्व देवांनीं श्रीभगवान् विष्णूची प्रार्थना केली. तेव्हां भगवंतानें नरसिंह अवतार घेऊन हिरण्यकशिपूला मारून टाकलें. नंतर प्रन्हाद आपल्या मनार्थी विचार करूं लागला.

प्रन्हादाचा विचार

प्रन्हादः—ज्या नारायणानें माझ्या वडिलांना मारून टाकलें त्याला वध करून घेण्याकरितां मनानें, बुद्धीनें व क्रियेनें त्यास शरण गेलें पाहिजे. त्या श्रीहरीहून अधिक पराक्रमी असा त्रैलोक्यांत कोणी नाही. यास्तव मी आतां याच क्षणापासून त्या अज नारायणाला अनन्य भावानें शरण जातो. तो नारायण म्हणजे दुसरा तिसरा कोणी नसून मीच तो नारायण आहे. ' नमो नारायणाय ' हा मंत्र सर्व बांछित वस्तु मिळवून देणारा आहे.

प्रन्हादाची गोष्ट

आकाशास सोडून वायु जसा रहात नाही, तसा हा मंत्र माझ्या अंतःकरणा-
बाहेर मी जाऊ देणार नाही.

अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत् ॥

विष्णुभूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ (५-३१-४०)

“ भावनेने स्वतः विष्णु झाल्यावाचून विष्णूची पूजा करणाराला विष्णु-
पूजेचे फल मिळत नाही. अर्थात् मनुष्याने विष्णु होऊनच विष्णूचे
पूजन केले पाहिजे. यास्तव हा मी आता स्वतःच विष्णु झालो आहे.”
गरुडावर आरूढ झालेला आणि शंख, चक्र, गदा व पद्म धारण करणारा,
श्यामसुंदर, पीतांबरधारी असा मी साक्षात् विष्णूच आहे.

प्रन्हादाने केलेली श्रीविष्णूची मानसपूजा व बाह्यपूजा

याप्रमाणे विचार करून प्रन्हादाने मनाने पूजासाहित्य गोळा करून
त्या भगवान् श्रीविष्णूची मानसिक पूजा केली. रत्नजडित अर्घ्यपात्रांनी
अभिषेक केला; उत्तम मौल्यवान् वस्त्रे अंगावर घातली, चंदनादिकांच्या
उत्था लावल्या, धूप, दीप समर्पण केले व नाना प्रकारची मौल्यवान्
भूषणे विष्णूच्या अंगावर घातली. अशा रीतीने आपल्या अंतःकरणांत
हरीची मूर्ति स्थापन करून जगांतील सर्व ऐश्वर्य मनाने गोळा केले आणि
मोठ्या भक्तियुक्त अंतःकरणाने त्याची मानसपूजा केली, नंतर आपल्या
देवघरांत त्या विष्णूच्या मूर्तीची स्थापना करून त्याने त्या मूर्तीची बाह्यतः
मोठ्या याटाने पूजा केली व यामुळे त्याच्या मनाला मोठा संतोष वाटला.
तेव्हापासून दररोज श्रीविष्णूची पूजाअर्चा करण्याचा क्रम त्याने सुरू
ठेविला. त्याचे नगरातील सर्व दानवांनी त्याचे अनुकरण करून विष्णुभक्ति
करण्यास प्रारंभ केला. राजा हा प्रजेच्या आचाराला कारणीभूत असल्यामुळे
‘ जसा राजा तशी प्रजा ’ हा आचाराच्या वाचतात ठरलेला नियम आहे.
पुढे श्रीविष्णूचा द्वेष करणाऱ्यांचे टाकून सर्व दैत्य त्याचे भक्त बनले. ही
गोष्ट स्वर्गात इंद्रादि सर्व देवांना समजली. तेव्हा सर्व देव आश्चर्यचकित
झाले. दैत्यांनी असे का केले याबद्दल कोणाचा काहीच तर्क चालेना.
तेव्हा सर्व देव धीरसागरामध्ये वास करणाऱ्या श्रीशेषाशी भगवानाजबळ
जाऊन त्यांनी त्या अपूर्व आख्यायिकेचे कारण विचारिले.

देवांनीं भगवंताजवळ केलेली तक्रार.

देवः—भगवन् ! हें केवढें आश्चर्य आहे कीं, जे दैत्य नेहमी आपल्या विरुद्ध असावयाचे, ते आतां आपल्या भजनीं लागले असून आपल्याशीं तन्मय झाले आहेत. यांत त्यांचे काही तरी गुप्त कारस्थान असावे, असें आम्हांला वाटतें, कारण हे असंत अघम, नीचकर्म्मरत, तामसी आणि दुष्ट दानव कोणीकडे आणि अखेरच्या जन्मी मोठ्या पुण्याईनेंच प्राप्त होणारी भगवद्भक्ति कोणीकडे ! जे ज्या ठिकाणी युक्त नसतें, ते त्या ठिकाणी शोभत नाही. अयोग्य वस्तूंचा योग्य वस्तूशीं संबंध जडलेला पाहिला, म्हणजे त्या अनौचित्य दोषामुळे, स्वर्गना जितकें दुःख होतें, तितकें दुःख अंगांत वज्राच्या सुया टोचल्यानेंही होत नाही. एखादी कमलिनी राठ माळजमिनीवर उगवल्याचें ऐकून जसा ऐकणाराच्या मनाला आनंद होत नाही, तसें दैत्य विष्णुभक्त झाल्याचें वर्तमान ऐकून आम्हांला बरें वाटत नाही.

श्रीभगवंतांनीं केलेलें देवांचें समाधान

भगवान्—देवानो ! लित्र होऊं नका. स्वभावतःच बलाढ्य असलेले दैत्य माझ्या भक्तीमुळे अधिक बलाढ्य आणि उच्छृंखल होतात, हें जरी खरें आहे, तरी प्रन्हादासंबंधानें, तशीं भांति वाळगण्याचें कारण नाही. प्रन्हादाचा हा अखेरचा जन्म असून तो आतां मोक्षप्राप्तीला योग्य झाला आहे. यास्तव तो प्रचळ होऊन तुमचें राज्य घेईल ही आपल्या मनांतली भीति तुम्ही काढून टाका.

गुणवान्निर्गुणो जात इत्यनर्थक्रमं चिदुः ॥

निर्गुणो गुणवान् जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम् ॥ ५.३३.४

“एखादा मनुष्य प्रथम गुणवान् असून नंतर दुर्गुणी झाला तर त्याचा तो क्रम अनर्थकारक आणि पुण्यार्थविघातक आहे, असें विद्वान् समजतात. परंतु एखादा मनुष्य प्रथम दुर्गुणी असून माणून सद्गुणी झाला तर त्याचा तो क्रम सिद्धि प्राप्त करून देणारा आहे, असेंच सर्व समजतात.” यास्तव देवानो ! तुम्ही आपआपल्या स्थानीं जाऊन स्वस्थ रहा. प्रन्हादाची भक्ति तुमच्या दुःखाला कारणीभूत होणार नाही.

प्रन्हादाची गोष्ट

याप्रमाणे, देवांना सांगून भगवान् विष्णु त्या क्षीरसमुद्रामध्ये अंतर्धान पावले व देवहि भगवान् विष्णूची स्तुति करून स्वस्थानी निघून गेले. परंतु त्या वेळेपासून प्रन्हादावर देवांचे प्रेम वसत चालले.

‘महातो यत्र नोद्विद्रास्तत्र विश्वासवन्मनः ॥ ५-३३-८.
कारण ज्या वस्तूवर किंवा मनुष्यावर महात्मे प्रेम करतात, त्यावर सर्वांचा विश्वास वसावा हें अगदी स्वामाविक आहे.”

प्रन्हादाला झालेले भगवान् श्रीविष्णूचे दर्शन.
इकडे प्रन्हादाचे कायावाचामनें कळून दरोज देवाधिदेव जनार्दनाने पूजन करण्याचे काम अव्याहत चालले असता त्याच्या मनांत विवेक, आनंद, वैराग्य वगैरे गुणांचा विकास होऊ लागला. वाळलेल्या बुद्ध्याप्रमाणे नीरस असलेल्या भोगाबद्दल त्याला प्रेम वाटेनासे झाले. उपभोगाच्या कल्पना सोडल्यानंतरहि त्याचे चित्त शांत झाले नाही, तर झोपाळ्याप्रमाणे मधल्यामधेच झोके खात राहिले. प्रन्हादाच्या मनाची ती आंदोलन पावणारी स्थिति भगवान् विष्णूंनी क्षीरसमुद्रातून अंतर्धानाने पाहिली आणि भक्तांना आश्वास देणारे भगवान् श्रीविष्णु पातालमार्गाने प्रन्हादाच्या देवघरांत त्याच्यापुढे येऊन उभे राहिले. त्याबरोबर प्रन्हादाने मोठ्या आनंदाने आणि भक्तीने भगवंताची पूजा केली; व नंतर त्याने भक्तियुक्त अंतःकरणाने भगवंताची प्रार्थना करण्यास सुरवात केली.

प्रन्हादाने केलेली श्री विष्णूची प्रार्थना

प्रन्हाद—वाह्य व आभ्यंतर कलंक हरण करणारा, अनायाचे रक्षण करणारा, रजोगुणामुळे ब्रह्मदेव, सत्त्वगुणामुळे विष्णु आणि तमोगुणामुळे महेश अशी त्रिगुणात्मक स्वरूपे धारण करणारा जो तूं श्रीहरी, त्या तुला मी अनन्यभावाने शरण आलों आहे. शंख, चक्र, गदा व पद्म धारण करणारा, धुतिष्पी गुंजारव करणारा जणुं भ्रमरच, असा ब्रह्मदेव ज्याच्या नाभिकमलामध्ये वसत आहे आणि स्वमक्ताचे हृदयकमल हें ज्याचे वसतिस्थान आहे, अशा तुला मी शरण आलों आहे.
याप्रमाणे अनेक गुणवर्णनाने युक्त असलेली प्रार्थना ऐकल्यानंतर असुरांचा नाश करणारा हरि संतुष्ट झाला आणि प्रन्हादाला म्हणाला, “हे दैत्य-

कुलचूडामणे ! जन्ममरणाच्या दुःखाची कायमची शांति करणारा व निरतिशय सुखाची प्राप्ति करून देणारा ब्रह्मविभ्रांतिदायक विचार तुला सुचो, हाच माझा तुला आशिर्वाद आहे." याप्रमाणे प्रन्हादाला वर देऊन भगवान् विष्णु अंतर्धान पावले. नंतर उत्तम आसनावर पद्मासन घालून त्याने स्तोत्रपाठ करण्याला प्रारंभ केला. त्यावेळी तो आपल्या मनात विचार करू लागला.

प्रन्हादाचा विचार

प्रन्हादः—“ तू विचारसंपन्न हो,” असे मला त्या संसारनाशक श्रीहरीने सांगितले आहे ना ! तर मग मी आता आपल्याशीच विचार करतो. जो मी या जगामध्ये बोलतो, चालतो, उभा राहतो व सर्व तन्हेचे व्यवहार करतो, असा मी आहे तरी कोण ! हा देहच मी आहे, असे म्हणावे तर ते जुलूस नाही. कारण, हा देह पूर्वी नव्हता, तो मातेच्या उदरातून उत्पन्न झाला आहे. ज्ञानाच्या अमावी बोलल्याला असमर्थ असलेला, प्राणाच्या योगाने हालचाल करणारा, आणि अल्प-कालातच नाश पावणारा, असा हा जड देह, मी असेन, हे शक्यच दिसत नाही. शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध हे पाच विषय व त्याचप्रमाणे यांचे ग्रहण करणारी पाच धोत्रादि ज्ञानेंद्रिये यांपैकी कोणीही मी नाही. कारण शब्द हा, जड कर्णरंध्राच्या योगाने उत्पन्न होणारा, क्षणभर टिकणारा, शून्याकार व शून्य आकाशापासून उत्पन्न होणारा आहे. असा अचेतन शब्द मी असेन, ही गोष्ट संभवत नाही. त्वचेचा विषय जो स्पर्श, तोही मी नव्हे. कारण तोही क्षणभंगुर, त्वचेनेच ग्रहण केला जाणारा आणि अनित्य आहे. जिव्हेचा विषय रस, पण तोही मी नव्हे. कारण तो चंचल आणि, जड जिव्हेच्या आधीन असून त्याचे ज्ञान फक्त जिभेच्या अग्रावरच होतं व तेहि क्षणभरच टिकतं. नेत्राचा विषय जे रूप, तेहि मी नव्हे, कारण दृश्य डोळ्याआड झाले म्हणजे रूप विषय संपला व डोळे नसले किंवा विघडले म्हणजे दृश्य असून नसून सारखेच. अर्थात् रूप हा विषय दृश्य आणि त्याला पहाणारे नेत्र यांच्या सर्वस्वी आधीन आहे. अशा रीतीने जड आणि अनित्य असलेले रूप मी कसा असेन ! घ्राणेंद्रियाचा विषय जो गंध, तोही मी नव्हे. कारण,

प्रज्ञादाची गोष्ट

आंघळ्यासारख्या जड, दुर्बळ, कालमानाने स्वभाव पालटणाऱ्या अर्थात अनिश्चित स्वरूपाच्या या इंद्रियाचा विषय मी कसा असू शकेन ? सारांश, शब्दादि विषय नष्ट झाल्यानंतरहि मी असतोच, तेव्हा मी इंद्रियांचे विषय खास नव्हे. तसेच मन, बुद्धि, चित्त, अहंकार हीं सर्व क्षणिक असल्यामुळे तींहि मी नव्हे; हा ! आतां सर्व कांहीं आठवले ! मीच तो सर्वव्यापी, निर्विकल्प व चैतन्यघन आत्मा आहे. अग्निपाखून ठिणग्या उडाल्या त्याप्रमाणे या आत्म्याच्या अंतःप्रकाशापाखून नाना प्रकारच्या इंद्रियांच्या वृत्ती स्फुरण पावतात. मी सर्वव्यापी आत्मा असल्यामुळे माझे स्वरूप ब्रह्मलोक्याहि पलीकडे विस्तारले आहे व ते कल्यांतानंतरहि टिकणारे आहे, ते कधीच संकुचित होत नाही. असा मी देश, काल व वस्तु यांनीं संकोच पावणारा नसताना हा देह म्हणजे मी, पाताळ हें माझे भुवन इत्यादि संकुचित भावना मी आजपर्यंत उराशी बाळगून बसलो होतो, हें केवढे आश्चर्य ! अनंत आनंदाचा लाभ करून देणारी आणि उत्कृष्ट शांताने युक्त असलेली ही शुद्ध चिन्मय दृष्टि कोणीकडे आणि दुष्ट आशारूपी सर्वांच्या योगाने भयंकर वनलेली राज्यलक्ष्मी कोणीकडे ! सारांश सर्व वस्तूंच्या अंतर्गामी राहणारा, निर्विषय आणि प्रत्यगात्मरूप असा जो मी, त्या मला नमस्कार असो. हे उत्तम बोधरूपी शाश्वत साम्राज्य टाकून माझे मन या अनर्थकारक राज्यवैभवामध्ये आतां रममाण होत नाही. फार लांब कशाला ? माझ्या वाचांचीच गोष्ट घ्या. अज्ञानांत राहून माझ्या वाचांना (हिरण्यकशिपूना) ह्या जगद्राज्याचे वैभव अनेक वर्षे उपभोगावयास मिळाले होते; परंतु तेवढ्या अवघांत त्यांनीं पुरुषार्थप्राप्तीचे कोणते साधन संपादन केले ? खरोखर या स्वानंदसाम्राज्याचा उपभोग न घेतां शेकडों जगद्राज्ये उपभोगिलीं तरी तीं व्यर्थच आहेत ! सारांश, माझे पूर्वज निःसंपन्न मूर्ख होते, असें मी स्पष्ट म्हणतो ! कारण ह्या परमोच्च दृष्टीचा त्याग करून ते राज्यरूपी संकटांत दंग झाले होते.

श्रेष्ठ, निर्विकार, सम व निष्कलंक चित्शक्तीपाखून नाना तऱ्हेच्या शक्ती निर्माण होतात. ही चित्शक्ति भूत, वर्तमान व भविष्य या तिन्ही कालीं सम असते. तिच्या ठिकाणीं असणारा कालभेद, वस्तुभेद

वाजूस ठेवला म्हणजे केवळ समता शिळक राहते. तिलाच मोक्ष हें नांव दिलें जातें. हे आत्मदेवा ! त्रैलोक्याला ज्ञानप्रकाश देणारा सूर्य तूच असतां तुझी ओळख होण्याला मग्न इतके दिवस लागावे हें केवढें आश्चर्य ! परंतु एवढ्या उशिरानें कां होईना, तूं मला ज्ञात झाला आहेस, माझ्या हातीं आला आहेस, आपल्या परमार्थरूपानें अभिव्यक्त झाला आहेस. आणि मी तुला विकल्प जाळ्यातून धर काढलें आहे. मद्रूप असणारा जो तूं, अनंत, शिव आणि देवाधिदेव परमात्मा तुला माझा नमस्कार असो.

हा आत्मा निष्क्रिय असूनहि स्थिर रहात नाही, चालत असूनहि निश्चल असतो, ज्ञात असूनहि व्यवहार करित असतो आणि सर्व क्रिया करित असूनहि कोणत्याच क्रियेनें लिप्त होत नाही. कारण सर्व गोष्टी देह, करतो, प्रत्यक्ष आत्मा कांहींच करित नाही. वायु जसा वृक्षाचीं पानें हालवितो, त्याप्रमाणें हा आत्मा जीवांच्या मनाना हालवून सोडतो. साराधि जसा रपाचे घोडे हाकतो, त्याप्रमाणें हा आत्मा चक्षुरादि इंद्रियांना काम करावयास लावतो अशा ह्या आत्म्याचा शोध कला पाहिजे, त्याची स्तुति केली. पाहिजे आणि त्याचेंच निरंतर ध्यान केलें पाहिजे. कारण त्याचा शोध लागला म्हणजे जरामरणरूपी मोहाचें उल्लंघन करून परमपद गांठता येतें. ज्ञानमात्रानेंच याची प्राप्ति होत असल्यामुळें हा अत्यंत सुलभ आहे आणि स्मरणमात्रेंकरून बस होणारा असल्यामुळें आतबंधूप्रमाणें याला जिकता येणें शक्य आहे. हा सर्वांच्या हृदयकमलामध्ये वास करणारा भ्रमर आहे. यामुळें प्रणवाच्या (ॐकाराच्या) उच्चारानें त्याचें नुसतें स्मरण केलें कीं, तो तत्क्षणीं सन्मुख होतो. या आत्मदेवाचें दर्शन झालें म्हणजे सर्व जग पाहिल्यासारखें होतें, याचें ध्वज झालें, म्हणजे सर्व ध्वज केल्यासारखें होतें, याला स्पर्श केला म्हणजे सर्व जगाला स्पर्श केल्यासारखें होतें व याच्या अस्तित्वामुळें सर्व जगाचें अस्तित्व सिद्ध होतें. मला विषयांचा उपभोग घेण्याची इच्छा नाही व त्यांचा त्याग करण्याचीहि इच्छा नाही. जें येणार असेल तें येवो व जें जाणार असेल तें जावो. श्रीविष्णूची स्तुति, प्रणाम, प्रार्थना तसेंच यम व नियम यांच्या योगानें या भगवान् आत्म्याची प्राप्ति झाली. यावेळपर्यंत ह्या अज्ञानरूपी दाबून माझे विवेकस्थान

सर्वस्व हरण करून मला मेल्याप्रमाणें. करून टाकलें, होतें; परंतु मी मनानें मनाचा नाश केला आहे, व अहंकारहि नष्ट केला आहे, त्यामुळें माझ्या आनंदाला पारावार नाहीसा झाला आहे. भगवन् ! मला आतां तुझें सर्वत्र दर्शन घडत आहे, अशा स्थितीत तूं पळून तरी जाणार कोठें ? तुझ्या माझ्यामध्ये अज्ञानामुळें जें अंतर पडलें होतें, तें आज दूर होऊन तुझें माझें पूर्ण ऐक्य झालें आहे. हातामध्ये चक्र, व कमल धारण करणारा (विष्णु) मस्तकावर अर्धचंद्र धारण करणारा (शिव) आणि कमल संभव (ब्रह्मदेव) असा जो तूं, त्या तुला माझा नमस्कार असो, तुझ्या माझ्यामधील भेद केवळ व्यवहाररूपीनें आहे. परंतु ही भेदकल्पना मुद्दां जलतरणाप्रमाणें मिथ्याच आहे. हे ब्रह्माण्डाचा आकार धारण करणाऱ्या शांतिपरायण आत्मदेवा ! तुझा जयजयकार असो, सर्व प्रमाणांच्या पलीकडे असलेल्या व सर्व प्रमाणांनीं जाणला जाणाऱ्या देवा ! तुझा जयजयकार असो, मी आतां आनंदित, शांत, व स्थिर झालों आहे. माझें मला पूर्ण ज्ञान झालें आहे ! इतःपर मी प्रारब्ध कर्म संपविष्याकरितांच जगणार आहे. हे भगवन् ! हे परमात्मन् ! तुझा साक्षात्कार होऊन तूं व मी एकरूप झाल्यामुळें माझें सर्व अनर्थ नाहीत झालें आहेत. अर्थात् आतां मला वंघन, विपत्ति, संपत्ति आणि जन्ममरण तरी कोठचें ! सारांश, मी आतां शाश्वत विश्रान्तिमुख अनुभवीत रहाणार.

प्रन्हादाची निर्विकल्प समाधि

अशा रीतीनें विचार करतां करतां प्रन्हादाची निर्विकल्प समाधि लागली. दानवांनीं त्याला समावीतून जाणें करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला, परंतु एखाद्या बीजाला अकालीं कितीहि पाणी घातलें तरी त्याला अंकुर उत्पन्न होत नाही, त्याप्रमाणें तो महाबुद्धिमान् प्रन्हाद दानवांच्या प्रयत्नांनीं जाला झाला नाही. अशा स्थितीत हजारों वर्षे उलटून गेलीं. या कालांत मात्स्य-न्याय (वळी तो कांन पिली) सुरू होऊन जिरुडे तिकडे अंदाधुंदी माजली. हिरण्यकशिपूचा वध झाला आणि त्याचा पुत्र प्रन्हाद तर समाधि लावून बसला. अशा स्थितीत दैत्यांच्या राज्यांत कोणी शास्ता राहिला नाही. त्यामुळें सर्व पाताळ दुःखाचें माहेरघर बनलें व सर्वत्र भीतीचें आणि

उद्विग्नतेचें साम्राज्य पसरलें ! तेव्हां जगाचें पालन करणें हेंच ज्याचें कर्तव्य असा क्षीरसागरांतील शेषयायी भगवान् श्रीहरि. आपल्याशीच विचार करूं लागला.

श्रीहरीचा विचार

श्रीभगवान्:—“ अरेरे ! प्रन्हाद समाधिसुखांत विभ्रंति घेत अस-
त्यामुळें पातालभूमि अराजक झाली, त्यामुळें सृष्टीतील बहुतेक दैत्य नाहीसे
झाले, देव अजिंक्य होऊन शांत झाले आहेत. आतां ते द्वंद्वरहित होतील
आणि त्यांच्या टिकाणीं अभिमान नाहीसा होऊन त्यांना स्वर्गाचीहि पर्वा
राहणार नाही व ते मोक्षपदास जाऊन पोहोचतील. सारांश, अशा रीतीनें
देव शांत झाले, म्हणजे स्वर्गाचीहि किंमत नाहीशी होऊन यज्ञतपश्चर्यादि
क्रिया बंद पडतील, त्यामुळें कर्मभूमि ओस पडेल व अशा तऱ्हेनें
भूलोकच नष्ट झाला म्हणजे मग संसार तो काय राहिला ! परंतु असा
प्रसंग ओढवणें मला इष्ट नाही. कारण हें त्रिभुवन कल्पांतपर्यंत रहावें,
असा जो मी संकल्प केला आहे, त्या संकल्पाचा अकालींच नाश होईल,
याप्रमाणें तिन्ही लोक नाहीसे झाल्यावर माझा सर्व संसार नाहीसा होईल
व मलाहि या माझ्या शरीराचा लय कसून आत्मपदीं लीन व्हावें लागेल.
परंतु अशा रीतीनें जगताचा आणि माझ्या शरीराचा अकालीं लय होण्या-
पासून कोणतेंच कल्याण होणार नाही. म्हणून हे दैत्य जिवंत राहिलेच
पाहिजेत, असेंच मला वाटतें. दैत्य जगले म्हणजे देवहि सावध राहतील,
देव असले म्हणजे मनुष्य यशादि ध्रुतिस्मृते प्रतिपादित क्रिया करूं लाग-
तील व कर्में सुरू शालीं म्हणजे हा संसाराचा गाडा अव्याहत चालू राहील.
वास्तव मी अगोदर रसातळांत जाऊन प्रन्हादाला सावध करतो आणि
त्याची पुन्हा राज्यपदावर स्थापना करतो. कारण प्रन्हादानें कल्पपर्यंत
जिवंत रहावें अशी परमेश्वरानें पूर्वी कसून ठेवलेली निश्चित योजना आहे.
वास्तविक जगताचे उदय आणि अस्त हें जरी माझ्या दृष्टीनें सारखेच
आहेत तरी जी स्थिति आहे ती तशीच चालू ठेवणें इष्ट आहे. असलेली
स्थिति बदलण्यापासून काय फायदा आहे !

यावर कोणी असें म्हणेल, योगनिद्रेचें अनिर्वचनीय मुख टाकून

प्रन्हादाच्या नगरांत जाण्याचा एवढा खटाटोप तरी मी काय म्हणून करावा ? परंतु ही शंका बरोबर नाही. जगताची उत्पत्ति, अनुत्पत्ति, नाश किंवा स्थिति यांच्याप्रमाणे योगनिद्रेचे सुख आणि गमनाचे धम हीं सुद्धा माझ्या दृष्टीने सारखीच आहेत. कारण जो प्रयत्न अत्रुद्धिपूर्वक, अर्थात् अभिनिवेशरहित होत असतो, तो योगस्थितीमध्येच होतो, असे म्हणण्यास हरकत नाही. यास्तव मी आतां पाताळांत जाऊन त्या दैत्येंद्र प्रन्हादाला जागृत करतो, परंतु मी पाताळांत गेलों तरी अज जनांप्रमाणे संसारलीला न करितां आपल्यास्वरूपामध्ये अचलच राहीन.

प्रन्हादाची समाधि उतरली

असा विचार करून तो सर्वात्मा श्रीहरी धीरसागरांतून निघून प्रन्हादाच्या नगरांत आला व त्याने त्याच्या राजवाड्यांत शिरून आपल्या सुवर्णमंदिरामध्ये समाधि लावून बसलेल्या प्रन्हादाला पाहिलें, त्या वेळीं भगवान् श्रीहरि गडबडवर बसले होते, त्यांच्यावर लक्ष्मी चवरी वारीत होती, त्यांच्या हातांत शंख चक्रादि आयुधे होती आणि सर्व देव, ऋषी व मुनी त्यांस बंदन करीत होते. नंतर भगवान् प्रन्हादाजवळ गेले व म्हणाले ' हे महात्मन् ! जामा हो ' असे म्हणून त्यांनीं आपला पांचजन्य नांवाचा शंख वाजविला. त्याबरोबर दशदिशा दणाणून गेल्या. त्या प्रचंड आवाजाने प्रन्हादाचे ठिकाणीं प्राणाचे पुनरुज्जीवन झालें; व तो हळु हळु जामा होऊं लागला. ब्रह्मरंध्रापासून उत्थान पावलेली प्राणशक्ति एका क्षणांत त्याच्या सर्व शरीरांत पसरली व त्याची चित्तशक्ति सर्व इंद्रियांमध्ये पसरून ती चेत्योन्मुख झाली. तेव्हां आरशामुळे मुखश्री दोन रूपे घारण करते, त्याप्रमाणे विषय आणि मन या दोन रूपांनीं ती मासमान होऊं लागली. चित्ताचा अंकुर उत्पन्न झाल्यामुळे त्याचे डोळेहि हळु हळु उघडू लागले. प्राण व अपान या वायूंची गति सुरू झाली व त्यांनीं शरीरांतील सर्व नाड्या जागृत झाल्या व वायूनें जसे कमळ हालतें त्याप्रमाणे त्याच्या देहांत हालचाल उत्पन्न झाली. पुढे निमेषमात्रांत मनाची खळबळ सुरू झाली. नंतर त्याचे नेत्र, मन, प्राण पूर्णपणाने विकास पावून प्रन्हाद शोभू

श्रीभगवान्—प्रन्हादा ! सांघ हो, ऊठ. वा साघो, तूं आपली राज्य-
लक्ष्मी व आकृति यांचें स्मरण कर. अकालींच तूं आपल्या देहाचा नाश
काय म्हणून करतोस. त्याउप आणि ग्राह्य हया भावनांनीं तूं रहित
असल्यामुळे इष्ट व अनिष्ट वस्तूंच्या प्राप्तीनें तुझी कोणती लाभहानि
होणार आहे ? म्हणून वा प्रन्हादा ! ऊठ, जीवन्मुक्त दर्शेत. उद्वेगरहित
राहून तुला कल्पातापर्यंत हें राज्य आणि त्यांतील सर्व व्यवहार केले पाहिजेत.
ही तुझी तनु ज्ञानसंपन्न आणि अत्यंत शुद्ध असून कल्पपर्यंत राहून जीव-
न्मुक्तीचें सुख भोगणारी आहे. तरी कल्पान्तीं नाश पावणाऱ्या मा तनूचा
तूं आजच नाश काय म्हणून करतोस ? तूं जीवन्मुक्त आहेस. यास्तव, वा
प्रन्हादा ! तूं सर्व प्रारब्धाचा ध्य होईपर्यंत वासनारहित बुद्धीनें शोपेत्न
अर्धवट जागा झालेल्या मनुष्याप्रमाणें व्यवहार कर आणि राज्य करून
प्रजापालन कर, दानवेश्वरा ! ऊठ आणि सिंहासनावर बस म्हणजे मी
स्वतः तुला राज्याभिषेक करतो तसेंच माझ्या पांचजन्य शिलाचा शब्द
ऐकून या ठिकाणीं जमलेले हे सिद्ध आणि देवगण तुझें मंगल करतील.

प्रन्हादाचा राज्याभिषेक

असें म्हणून त्या श्रीहरीनें प्रन्हादास सिंहासनावर बसविलें, नंतर
श्रीभगवान् विष्णूंनीं आठ्ठा केल्यावरून त्या ठिकाणीं क्षीरसागरादि सर्व
सागर, गंगा आदिकरून सर्व नद्या आणि तीर्थे आली व त्यांतील उदक
घेऊन संपूर्ण ब्राह्मण, ऋषी, देव, सिद्ध, विद्याधर व लोकपाल यांसह-
वर्तमान श्रीविष्णूंनीं प्रन्हादाला राज्याभिषेक केला; आणि नंतर त्याला
आशीर्वाद दिला की,

श्रीभगवान्—प्रन्हादा ! पृथ्वी, मेरुपर्वत व चंद्रसूर्य कायम आहेत तोंपर्यंत
सर्वगुणांनीं संपन्न असलेला तूं या राज्याचा अखंड उपभोग घे. इष्टानिष्ट
फलांचा त्याग करून देशकालानुरूप निग्रह अनुग्रह चंगीरे ज्या ज्या क्रिया
अवश्य केल्या पाहिजेत, त्या त्या यथायोग्य करित जा. मात्र त्या करित
असतां रागद्वेषांना आपल्या मनांत घारा देऊं नकोस. अशा रीतीनें तूं
राज्य करूं लागलास म्हणजे दानदांना मुळींच दुःख होणार नाही व मज्ज-
कटून त्यांचा नाश करावयाचा देवानांदि प्रसंग येणार नाही. अथा तव्हेनें

आजपासून देवदानवांचे युद्ध थांबल्यामुळे सर्व जगतांत शांतता पसरेल. यास्तव कामादि पद्धिपूंचा आपल्यावर पगडा वसणार नाही, अशा तऱ्हेने वागून या राज्यलक्ष्मीचा तू चिरकाल उपभोग घेत रहा.

याप्रमाणे बोलून श्रीभगवान् विष्णु प्रन्हादाच्या मंदिरांतून निघून परत धीरसागरांतील आपल्या शेपासनावर आरूढ झाले. इंद्र स्वर्गांत निर्भये राहिला, प्रन्हाद पाताळांत शांतपणाने जीवन्मुक्तस्थितीत राज्य करू लागला व सर्व त्रिभुवनांत स्वस्थता व शांतता नांदू लागली.

तात्पर्यः—परमेश्वराला अनन्यभावाने शरण जाऊन त्याला प्रसन्न करून घेतले की त्याच्या प्रसादाने आत्मविचार सुचून आत्मज्ञानाची प्राप्ति होते. यावरून आत्मज्ञान होण्याला स्वतःच्या प्रयत्नाची आणि विचाराची आवश्यकता आहे, यांत शंका नाही. ईश्वर जरी अतीशय प्रसन्न झाला तरी तो एकदम अविचारी व आळशी मनुष्याला आत्मज्ञान देत नाही, तर तो आपल्या भक्ताला प्रन्हादाप्रमाणे आत्मविभ्रंति दायक विचार सुचण्याविषयी वर देतो; या विचाराच्या योगाने आपल्या भक्ताने ज्ञान संपादन करून मुक्त व्हावे व प्रयत्नाशिवाय कोणालाहि आत्मज्ञानाचा लाभ होऊ नये, अशीच त्या परमेश्वराची इच्छा आहे, यांत मुळीच शंका नाही.

(२०) गांधी ब्राह्मणांची गोष्ट.

जगन्मायाप्रपंचस्य वैचित्र्यप्रतिपत्तये ॥

इतिहासमिमं वक्ष्ये शृणुष्यावहितोऽनघ ॥ ५-४३-२

(या जगद्रूप मायाप्रपंचाचे वैचित्र्य तुझ्या बुद्धीवर चांगले आरूढ व्हावे, यासाठी मी तुला हा (गांधीब्राह्मणाचा) इतिहास सांगत आहे; तरी तो लक्षपूर्वक ऐक)

या पृथ्वीच्या पांटीवर ' कोसल ' नांवाचा एक देश आहे. तेथे गांधी या नांवाचा एक मोठा विद्वान् आणि बुद्धिमान् ब्राह्मण रहात होता.

एकदा कांहीं इष्टकार्याच्या निमित्तानें आपले बांधव सोडून देऊन तपश्चर्या करण्याकरितां तो अरण्यांत निघून गेला. त्या अरण्यांत एका सरोवरामध्यें श्रीविष्णूचें दर्शन होईपर्यंत तप करण्याचा निश्चय करून त्या सरोवरांतील पाण्यांत आकंठ बुडून राहिला. अशा स्थितींत आठ महिने लोटले, तरी विष्णूचें दर्शन न झाल्यामुळे गांधी अगदीं शिन्न झाला, तरी त्यानें आपला निश्चय सोडला नाहीं. पुढें त्या गांधीच्या उग्र तपश्चर्येनें संतुष्ट होऊन भगवान् त्याच्यापुढें प्रकट होऊन म्हणाले:—

श्रीभगवान्:—हे श्रेष्ठ ब्राह्मणा ! पाण्यांतून बाहेर ये, तुझ्या तपाचें फल मिळण्याची वेळ प्राप्त झाली आहे. यास्तव तुला वाटेत तो वर माझ्यापासून मागून घे.

गांधी:—भगवान् ! जगांतील असंख्य प्राण्यांच्या हृस्कुमलामधील जणुं भ्रमर आणि त्रिभुवनहंपी कमलिनीचें जणुं सरोवर अशा आपणाला माझा नमस्कार असो. भगवंता ! आपल्या स्वरूपामध्यें भासमान होणारी आणि सर्व जगाला भ्रम उत्पन्न करणारी आपली माया पहावी अशी माझी इच्छा आहे. तरी तो माया मला कृपाकरून दाखवावी हीच माझी आपल्याला प्रार्थना आहे.

भगवान्:—गांधे ! माझी माया तूं पाहशील व पाहिल्यानंतर तूं तिचा त्यागहि करशील.

असें म्हणून भगवान् अंतर्घात पावले. नंतर तो ब्राह्मण पाण्यांतून वर आला व श्रीहरीच्या दर्शनानें त्याला अतीशय आनंद झाला. त्या आनंदांत आपली ब्रह्मकर्म करण्यांत त्या ब्राह्मणाचे कांहीं दिवस गेले. पुढें एकदां प्रफुल्लित कमलांनीं भरलेल्या त्या सरोवरामध्यें गांधी ब्राह्मण स्नान करण्यास उतरला असतां भगवान् श्रीविष्णूंनीं 'तूं माझी माया पहाशील' असा जो वर दिला होता, त्याचें स्मरण झालें; नंतर स्नान करितांना त्यानें हातांत दर्भ घेऊन 'सकल दुरित परिहारार्थ' अधमर्षग मंत्राचा जप करीत दर्भानें पाणी फिरविण्यास सुरवात केली. इतक्यांत त्याच्या बुद्धीला भ्रंश झाला व 'प्रणवादिमंत्रांचें विस्मरण होऊन त्याला पाण्यामध्यें पुढील विलक्षण प्रकार दिसू लागला.

गांधीने पाहिलेली माया

आपला देह आपल्या घरांत मरून पडला असून भोंवताली आंगुष्ठांची रडारड सुरू झाली आहे, असे त्याला दिसले. त्याची पत्नी त्याच्या पायापाशी बसून मोठमोठ्याने रडू लागली. त्याची माता त्याची केसाळ हनुवटी कुरवाळीत त्याच्या जवळ बसली होती. नंतर त्या दुःखाच्या रडारडीत त्याच्या आतांनी त्याचे प्रेत स्मरणांत नेले. तेथे त्यांनी चिता पेटवून त्या गांधी ब्राह्मणाच्या शवाचे दहन केले.

नंतर त्या गांधी ब्राह्मणास आपल्या कलंकित झालेल्या बुद्धीमुळे आपल्याच ठिकाणी असे दिसले की, भूतमंडल देशाच्या सीमेवरील एका गांवाच्या बाहेरील महारवाड्यांत आपण एका चांडाल स्त्रीच्या उदरांत प्रवेश केला आहे. गर्भवासांत असतांना फार क्लेश झाले. पुढे योग्य काली त्या चांडाल स्त्रीला काळाकुट्ट असा एक मुलगा झाला. त्या चांडालाच्या गृहांत तो मुलगा वाढता वाढता बारा वर्षांचा झाला, पुढे तो सोळा वर्षांचा झाला. तेव्हा त्याचे शरीर काळ्या मेघाप्रमाणे घटपुष्ट झाले. पुढे त्याला एका काळ्याकुट्ट चांडाल कन्येने वरले. त्या चांडाल कन्येच्या ठिकाणी त्याला अनेक मुलगे झाले. याप्रमाणे पुत्र कलत्र संपन्न असलेला तो चांडाल तारुण्य संपून हळू हळू ग्हातारा झाला. तेव्हा त्याने गांवापासून दूर अंतरावर एक शोपडी बांधली व तीत तो एखाद्या मुनीप्रमाणे राहू लागला. पुढे दुर्दैवाने त्या चांडालाचे कुटुंबातील माणसे एकामागून एक मृत्यूने ओढून नेली. त्यामुळे त्या चांडालास फार दुःख झाले. तेव्हा तो आपला देश सोडून फार दूरच्या कीर नांवाच्या देशातील राजधानीस प्राप्त झाला व राजमार्गाच्या मध्यमार्गा येत आहे तो त्या राजधानीत रत्नखचित अलंकार घादून शृंगारलेला एक मोठा बिप्पाड इत्ती आपल्या समोरून येत आहे, असे त्याला दिसून आले. त्या देशाचा राजा मरण पावल्यामुळे दुसऱ्या राजाची निवड करण्याकरिता तो मंगलकारक इत्ती राजमार्गातून इतस्ततः संचार करीत होता. त्या इत्तीने त्या चांडालाला निरखून पाहिले व नंतर आपल्या सुंदर सोडेने त्यास उचलून आपल्या गंडस्थळावर नेऊन बसविले त्याबरोबर जिकडे तिकडे मंगलवाद्याचे जय-

गाधि ब्राह्मण आहे, मग आतां तर्पणादि कार्ये केली पाहिजेत, स्वप्रांत पाहिलेले तें राज्य माझें नव्हे. ' असा विचार करून तो उदकांतून बाहेर आला व पुनः आपल्याशीच विचार करूं लागला:—' मी मुक्तीच पाहिलेली माता व प्रिया कोठली ? माझे आईबाप तर लहानपणीच निवर्तले व मी स्वतः अधिवाहित असून अद्याप पावेतो स्त्रीचें मुखावलोकनहि केलें नाही ! मी आपल्या मृत्यूची जी स्थिति पाहिली, ती केवळ मायेनें निर्माण केलेली भ्रांति असून त्यांत सत्याचा लवलेखहि नाही. यास्तव असल्या भ्रमासंबंधानें विचार करीत वसण्यांत कांहीं अर्थ नाही. अशा रीतीनें विचार करून त्यानें आपल्या मनांतील मोहाला पार झुगारून दिलें व त्यानंतर कित्येक दिवसपर्यंत तो आपल्या आश्रमांतच राहिला.

पुढें एके दिवशीं त्या गाधि ब्राह्मणाकडे एक अतिथि आला, त्या अतिथीचें गाधि ब्राह्मणानें उत्तम फळें, फुलें व पेय देऊन आदरातिथ्य केलें. पुढें सायंकाळ होताच त्या दोघांनीं आपलें संध्याबंदन आणि जपजाप्य संपवून निजण्याची तयारी केली. त्या दोघांच्या मध्ये आपआपल्या तपश्चर्यादिका-संबंधानें गोष्टी सुरू झाल्या. प्रसंगवशात् गाधिनें त्या अतिथीला प्रश्न केला, ' महाराज ! आपण इतके कृश कां दिसतां ? व आपल्याला एवढे भ्रम कशांनें झाले ? ' गाधिचा तो प्रश्न ऐकताच अतिथीनें उत्तर देण्यास सुरवात केली.

अतिथि:—गाधि ! या भूतलावर उत्तर दिशेस कीर नांवाचा विख्यात व धनाढ्य देश आहे. तेथें मी एक महिनाभर राहिलों होतो, तेथील लोकांनीं माझा मोठा सन्मान केला. त्याठिकाणीं रहात असतां एकदां एका मनुष्यानें संभाषणाच्या ओघात मला एक विचित्र कथा सांगितली. तो म्हणाला:—' ब्राह्मणा ! येथें कांहीं दिवसांपूर्वी एक चांडाल राजा होऊन गेला व त्यानें या राजधानींत आठ वर्षे राज्य केलें ! ' हें त्यानें भाषण ऐकून ती गोष्ट खरी कीं खोटी यासंबंधाचा निर्णय करण्याकरितां त्या राजधानीतील आवालयवांदांना मी त्यासंबंधानें प्रश्न केला, तेव्हां सर्वजण सांगूं लागले कीं, ही गोष्ट खरी आहे, आमच्या देशांत एका चांडाल राजानें आठ वर्षे राज्य केलें. इतकेंच नव्हे, तर पुढें ती गोष्ट उघडकीस

गांधी ब्राह्मणाची गोष्ट

आल्यामुळे त्याने अग्रिकुंडांत उडी टाकून आत्महत्या केली. याप्रमाणे सर्वांच्या मुलांतून खरी हकीगत कळतांच मीहि त्या देशांतून निघालों आणि प्रयागावर जाऊन चांद्रायण प्रायश्चित्त केले. याप्रमाणे तीन चांद्रायणे करून आजच पारणे केले व यामुळे मी इतका कृश आणि भ्रांत झालों आहे.

याप्रमाणे गांधीने ब्राह्मणाच्या तोंडून ती हकीगत ऐकल्यानंतर त्या संवधानें त्याला पुनः पुनः प्रश्न केले, परंतु त्याने प्रत्येक वेळीं तीच हकीगत सांगितली. तेव्हा गांधीच्या मनाची खात्री झाली; ती सर्व रात्र त्याने आश्चर्यचकित होऊन त्याच विचारांत घालविली. दुसरे दिवशी सकाळीं त्या अतिथीने गांधीचा निरोप घेऊन प्रयाण केले. नंतर गांधीने विस्मययुक्त मनानें आपल्याशीच विचार करण्यास सुरवात केली.

गांधीः—‘मी जें भ्रमांत पाहिलें तेंच या ब्राह्मणानें साक्षात् पाहिल्याचें मला आतांच सांगितलें; मग काय ही शंकरासुराची माया म्हणावी की काय म्हणावें ? मी आपल्या घरामध्ये मग्न पडलों आहे, असें जें पाहिलें तो निव्वळ भ्रम आहे, यांत मुळीच शंका नाहीं. आतां या अतिथीच्या चांद्रायणाला निमित्तभूत असलेला चांडाल वृत्तांत खरा की खोटा, एवढाच काय तो प्रश्न आहे. परंतु हा संवधाचा शोध केल्यास त्याचा खरेलोटपणा ताडता येणें शक्य आहे. तर आतां मी त्या भूतमंडलनामक गांधीच्या बाहेर असलेल्या महारवाड्यांत जाऊन या गोष्टीची शहानिशा करितो म्हणजे शालें.

अशा रीतीने विचार करून त्यागलीच हा हा म्हणतां अनेक देश उलंघून तो गांधी ब्राह्मण भूतमंडल देशांत जाऊन पोहोचला. त्या भूतमंडल देशाच्या टोंकाला तो महारवाडा दिसला व स्वप्नांत पाहिल्याप्रमाणे त्याला त्या ठिकाणीं सर्व खाणाखुणा जशाच्या तशा दिसल्या तेथे त्याने पूर्वी पाहिलेले आपलें घर पाहिलें. तेव्हां त्याला चांडालयोनीत घडलेल्या सर्व गोष्टी आठवल्या, तेथील ग्रामस्थांना हकीकत विचारतां त्यांनीं गांधीने स्वप्नामध्ये जें पाहिलें होतें तें जसेच्या तसें इत्यंभूत सांगितलें, ते ऐकून आणि स्वप्नांत पाहिलेल्या सर्व खाणाखुणा गांधीला पटून मोठा विस्मय

घोष सुरू झाले. “आमच्या राजाचा जयजयकार असो !” असा जयजयकाराचा प्रचंड ध्वनि सर्व दशादिशामध्ये दुमदुमून गेला, नंतर त्याचा बहुमान करण्याकरिता पुष्कळ सुंदर स्त्रियांनी त्याला वरले. पुढे अष्टप्रधानांनी त्याला सिंहासनावर बसवून ब्राह्मणांकडून राज्याभिषेक करविला. अशारीतीने त्या चांडालाला कीरदेशाचे राज्य अनायासाने प्राप्त झाले. त्या नगरांतील सुंदर स्त्रिया आपल्या कोमल हातांनी त्याचे पाव चुरण्यांत गडून गेल्या. लवकरच त्याचे राजतेज चौहोकडे पसरू लागले, सर्व मांडलिक राजे त्याची आज्ञा शिरसावय मानू लागले. थोडक्याच दिवसांत त्याच्या राज्यांत सर्वत्र शांतता आणि सुराज्य नांदू लागले व त्याच्या मंत्रिमंडलाने सर्व राज्यकारभार उचलल्यामुळे सर्व राज्य सुव्यवस्थित चालू लागले. सारांश, अशारीतीने गवळ या नावाने तो चांडाल त्या कीरदेशाचे राज्य करू लागला.

विलासिनी स्त्रियांनी तो राजा नेहमी बेटलेला असे; व मंत्रीमंडल त्याची आज्ञा शिरसावय मानीत असत. सर्व मांडलिक राजे त्याला मान देत असत. ज्याच्यावर सदा छत्रचामरादि राजचिन्हे दाढली जात आहेत, अशा त्या गवळराजाने त्या कीरलोकाच्या नगरांत मोठ्या आनंदाने आठ वर्षे राज्य केले. पुढे एके दिवशी त्याने कंटाळून आपल्या अंगावरील बलात्कारादि सर्व भूषणे काढून ठेवून तो राजा राजमंदिराच्या बाहेरच्या अंगणांत एकटाच बसला होता. तेथे त्याने काही काळेकुट्ट परंतु धष्टपुष्ट चांडाल पाहिले. ते हातांत गुणगुणे घेऊन गात होते. त्या चांडालापैकी ज्याचे डोळे तांबडे लाल आहेत आणि सर्वांग धुळीने मलिन झाले आहे; अशा एका वृद्ध चांडालाने त्या राजास ओळखले व तो राजाजवळ येऊन म्हणाला:—“अरे कटंजा ! तू इकडे कोठे ? तू कोठे रहातोस ? फार दिवसांनी तुझी गाठ पडली. त्यामुळे मला मोठा आनंद झाला आहे. कारण बंधुदर्शनामुळे उत्पन्न होणारा आनंद म्हणजे सर्व प्रकारचे आनंद, सर्व मोठमोठे लाभ आणि सर्वश्रेष्ठ दर्जाच्या विधाती यांची परम सीमाच होय.” याप्रमाणे तो वृद्ध चांडाल भाषण करीत आहे, इतक्यांत गवळ राजाने त्याचा तिरस्कार करून त्याला दावले, तेव्हा त्याने आपले भाषण बंद केले; परंतु इकडे राजबाज्याच्या माडीवरील खिडक्या-

नून पहाणाऱ्या राजस्त्रिया आणि प्रधान यांच्या दृष्टीस तो सर्व प्रकार पडला व आपला राजा कटंज नावाचा चांडाळ आहे, असे सम-
जतांच त्या सर्वांची तोंडे खरकून उतरली. पुढे ती वातमी सर्व शहरभर
हां हां म्हणतां पसरली व त्या वातमीनें सर्वांचीं मुखें म्लान झालीं. पुढे
राजा अंतःपुरांत शिरला परंतु तेथील सर्व सुंदर स्त्रियांचीं मुखें उदासीन
आणि म्लान झालीं आहेत असे त्याच्या दृष्टीस पडलें. आपला राजा चांडाळ
आहे असें समजल्यामुळे एखाद्या घरांतील मंडळी शवाला स्पर्श करित नाहींत
त्याप्रमाणें त्या राजाच्या राजवाड्यांत येणारे मंत्री, पौरजन, अंतःपुरांतील
स्त्रिया त्याला स्पर्श करीनाशा झाल्या ! त्या राजाचे नोकरचाकर सुद्धां
त्याची सेवा न्हाकरी न करितां त्याच्यापासून दूर दूर राहूं लागले.

अशा रीतीनें राजाची स्थिति अत्यंत केविलवाणी झाली. सर्वांच्या मध्ये
रहात असून सर्वांनीं टाकल्यामुळे तो एकटाच दिवू लागला. इकडे पौर-
जनांची स्थितीहि मोठी चमत्कारिक झाली. सर्वांना असें वाटूं लागलें कीं,
'या चांडाळाच्या सहवासोत आमची पुष्कळ बरे निघून गेली असल्या-
मुळे सामान्य प्रायश्चित्तानें आमची शुद्धि होणार नाहीं; 'या करितां अग्नि-
काष्ठें भक्षण करणें हा शुद्ध होण्याचा एकच मार्ग आहे' असा मनानें
निश्चय करून त्या नगरांतील प्रधान, नागरिक वगैरे सर्वांनीं ठिकठिकाणीं
शुष्क काष्ठें आणून चिता तयार केल्या आणि त्यांवर आरोहण करून आप-
णांस जाळून घेतले. राजाची बुद्धि सज्जनांच्या सहवासानें पवित्र झालेली
असल्यामुळे तो शोकानें व्याकुळ झाला व आपल्या मनांत म्हणाला कीं,
"माझ्यामुळे हा सर्व अनर्थ गुदरला आहे. मग आतां मला तरी जिवंत
राहून काय करावयाचें आहे ! मरण हेंच मला महोत्सवाप्रमाणें प्रिय आहे.
असा निश्चय करून त्या गवळ राजानें अग्निकुंड तयार केले व आपल्या
शरीराची आहुति दिली. त्यावेळीं त्याला जो अग्नीचा चटका बसला त्या
योगानें त्याच वेळीं तिकडे सरोवराच्या पाण्यामध्ये अवमर्षण करित अस-
लेला गांधी ब्राह्मण त्या दीर्घस्वप्नांतून एकाएकी जागा झाला.

अशा तऱ्हेनें चार घटकांच्या अवधीनंतर गांधीचा भ्रम नष्ट झाला व
तो आपल्याशींच म्हणाला. 'स्नानाकरितां या सरोवरांत उतरलेला मी

वाटला, नंतर तो त्या भूतमंडळ प्रदेशातून निघून श्रीर देशाच्या संपन्न राजधानीत जाऊन पोहोचला. तेथील अनेक पदार्थ आणि स्थाने आपण पूर्वी पाहिल्याचें त्याला आढळून आले. तेथील खाणाखुणा त्याला बरोबर पटल्या. तसेच त्यानें तेथील लोकांकडून त्या नगरांत एक चांडाल राजा झाल्याचा सर्व वृत्तांतहि ऐकला. तोहि तंतोतंत त्यानें भ्रमांत पाहिलेल्या वृत्तांताप्रमाणेंच होता. मग तो गांधि ब्राह्मण आपल्याशीं म्हणालाः—
 'पूर्वी स्वप्नामध्ये पाहिलेला हा सर्व देखावा सध्या जागृतीमध्ये माझ्या डोळ्यासमोर दिसत आहे. हे सर्व मायेचें दीर्घ स्वप्न कोणी आणि कां निर्माण केलें आहे कोण जाणे ! माझे मन एखाद्या बेडगळ पौराप्रमाणें भ्रमांतील गोष्टींना सत्य मानून चाललें आहे ! हा ! आतां सर्व आढळलें. मजवर प्रसन्न झालेल्या श्रीविष्णूनें पूर्वीं बर दिल्याप्रमाणें ही आपली भयंकर माया मला दाखविली, असा विचार करून त्या नगरातून तो गांधि ब्राह्मण तिघून आपल्या नेहमीच्या पर्वतावरील गुहेंत सिंहाप्रमाणें जाऊन बसला. तेथें रोज चुळकाभर पाणी पिऊन त्या महातेजस्वी ब्राह्मणानें भगवान् विष्णूचा प्रसाद व्हावा म्हणून दीड वर्षेपर्यंत घोर तपश्चर्या केली. अखेरीस भगवान् विष्णु त्याच्यावर प्रसन्न झाले व गांधीच्या पुढें येऊन म्हणालेः—
 “गांधे ! माझी महाभयंकर माया पाहिलीस ना ? मग तूं हें तप कशाकरितां करीत आहेस ? तुझी आणखी कांहीं इच्छा आहे कीं काय ? ”

याप्रमाणें भाषण करणाऱ्या श्रीविष्णूला अवलोकन करतांच त्या द्विजश्रेष्ठ गांधीनें अर्ध, पाद, पुष्पे यांनीं मोठ्या भक्तीनें त्या श्रीहरीचें पूजन केलें व हात जोडून श्रीहरीशीं भाषण करण्यास सुरवात केली.

गांधिः—भगवन् ! ही योर माया आपण मला दाखविली, परंतु तिचें खरें तत्त्व मला समजलें नाहीं. मी पाहिलेला भ्रम खरा कसा ठरला तें मला सांगा.

भगवान्ः— गांधे ! हा सर्व आपल्या वासनांचा खेळ आहे. तुला जो जगाचा विस्तीर्ण भ्रम दिसला, तो. तुझ्या चित्तांतच दिसला. पर्वत, नद्या, समुद्र, वृक्ष इत्यादि जे जे पदार्थ आपल्याला प्रत्यक्ष बाहेर दिसतात, ते ते सर्व आपल्या चित्तांतच असतात.

चित्त हे स्वप्नभ्रमांत वेगवेगळे पदार्थ कसे बनते, याचा लहाना-
पासून योरापर्यंत सर्वांना अनुभव आहे. ज्याच्यामध्ये अनंत जगाचे जाळे
पसरलेले आहे, अशा चित्ताने आपल्या प्रभावाने चांडालत्व प्रकट केले,
तर त्यांत आश्चर्य ते काय ? चांडालत्व जसे, भ्रांतीने तू अवलोकन केलेस,
तसेच तुझ्याकडे अतिथि येणे, ह्याच्या सद्बर्तमान तू भोजन करणे वगैरे
प्रकारादि भ्रमांतलाच आहे. तसेच स्वप्नांतील गोष्टी कितपत खऱ्या आहेत,
हे पहाण्यासाठी तुझे भूतमंडलांत जाणे, त्याच्या बाहेरच्या महारवाड्यांत
तू पाहिलेले तुझे पडके घर, तेथील लोकांनी सांगितलेली कटंजाची हकीगत,
तुझे कीर देशांत गमन, कीर देशांतील लोकांनी चांडाल राजा झाल्या-
बद्दल सांगितलेला वृत्तान्त, हा सर्व प्रकार तुझ्या मनाचा भ्रम होता. गांधे !
भूतमंडल देशांत कटंज नांवाचा चांडाल होता व त्याला पुढे राजपद
प्राप्त झाले वगैरे गोष्टी पूर्वी खरोखरी घडलेल्या होत्या व त्याच कालांतराने
तुझ्या चित्तांतील संकल्प दोषामुळे तुला अग्रमर्ण काली दिसल्या. एवढेच
काय ते. फक्त ही पूर्वी घडलेली हकीगत मी अनुभवीत आहे असा तुला
भ्रम झाला. त्रिकालज्ञ योग्यांना जर भविष्यकाळी घडणाऱ्या गोष्टी
भूतकालांत घडल्याप्रमाणे दिसू शकतात, तर वा गांधे ! तुला भूत-
कालांतील गोष्टी वर्तमानकाळी घडत असल्याप्रमाणे दिसल्या तर त्यांत
विशेष काय ? आतां या ठिकाणी तू कदाचित् असे विचारशील की,
'कटंज नांवाचा चांडाल पूर्वी होऊन गेला असेल, पण तोच मी, असा भ्रम
मला कसा झाला ?' परंतु यांत विशेष आश्चर्य करण्यासारखे काही नाही.
कारण, आत्मज्ञान नसलेले पुष्प आत्म्याहून भिन्न असलेल्या देह, पुत्र,
मित्र, स्त्री इत्यादिकांच्या संघवाने 'हा मी' आणि 'हे माझे' अशा
तन्हेचा मिश्र्या अभिमान धारण करतांना दिसतात. मग तुला सुद्धा 'मी
कटंज आहे' व 'हे माझे कुटुंब आहे' असा भ्रम उत्पन्न झाला
त्याबद्दल आश्चर्य वाटण्याचे काय कारण ? 'मी' आणि 'माझे' हा
अभिनिवेश आत्मज्ञान राहित पुण्यांच्या ठिकाणी उत्पन्न होतो. आत्म-
वेत्त्यांच्या ठिकाणी असला भ्रम केव्हाच उदय पावत नाही. हे गांधे !
माझ्या या संसाररूपी मायेचा अंत फक्त आत्मचिंतनानेच होतो. इतर
कोणत्याहि उपायाने होत नाही. तुझ्या ठिकाणी आत्मज्ञानाची परिपक्वता

शालेली नसल्यामुळे तुला आपल्या मनोमोहाचा प्रवाह बंद करता आला नाही. सर्वत्र भ्रमण करणाऱ्या या मायाचक्राचा चित्त हा तुंबा आहे. अर्थात् त्याचे आक्रमण केल्यास हा मायाचक्राची गति कुंठित होईल. एकदा चित्ताला स्वाधीन करून घेतले म्हणजे या मायेची बाधा होण्याचे कारणच उरत नाही. याकरिता ऊठ आणि या पर्वतावर दृढ निश्चयाने दहा वर्षेपर्यंत तप कर म्हणजे तुला आत्मज्ञानाची प्राप्ति होईल.

अशा रीतीने गाधीला उपदेश करून भगवान् विष्णु त्याच ठिकाणी क्षणांत अंतर्धान पावले. नंतर गाधीने सुद्धा चित्त नियमनाचा अभ्यास करण्याकरिता विवेकजन्य वैराग्याने युक्त होऊन ऋष्यमूक पर्वतावर जाऊन सर्व संकल्पांचा त्याग करून दहा वर्षेपर्यंत उत्कृष्ट तप केलें व तेणेकरून त्याला आत्मज्ञान प्राप्त झालें. अशा रीतीने तो महात्मा गांधी आपल्या पारमार्थिक स्थितीप्रत जाऊन भयशोकरहित होवता आत्मस्वरूपांत रममाण झाला आणि प्रज्ञांत चित्ताने जीवन्मुक्त वनून पूर्ण चंद्राप्रमाणे परिपूर्ण होऊन अपरिच्छिन्न ब्रह्माकाशामध्ये विभ्रंति पावला.

तात्पर्यः—याप्रमाणे ही परमात्म्याची माया अति विस्तृत, अचिंत्य आणि महाभयंकर आहे. म्हणून ज्यांचे चित्त वेसावध असते, त्याला ती संकटांत ढकलल्याशिवाय रहात नाही. स्वतः भ्रमण करणाऱ्या आणि इतरांना भ्रंशित पाडणाऱ्या या संसाररूपी मायाचक्राचा चित्त हा मध्यवर्ती तुंबा असून मनुष्याने दीर्घ प्रयत्नाने आणि बुद्धिसर्वस्व खर्च करून त्या तुंब्याची गति बंद पाडली, म्हणजे या मायाचक्राची गति आपोआप बंद पडते.

(२१) उद्दालक मुनीची गोष्ट.

शृणु राम यथापूर्वं भूतवृंदविचारणात् ॥

उद्दालकेन संप्राप्ता परमा दृष्टिरक्षता ॥ ५-५१-७

(पंचमहाभूतासंबंधाने सूक्ष्म विचार करून उद्दालकाने परमोच्च तत्त्वज्ञान-दृष्टि आपल्या अंगी कशी बाणवून घेतली, या संबंधाचा जो प्राचीन वृत्तान्त मी तुला सांगत आहे, तो एकाच चित्ताने ऐक.)

उद्दालक मुनीची गोष्ट.

गंधमादन नांवाच्या पर्वतावरील एका सरल नांवाच्या वृक्षाखाली उद्दालक नांवाचा महाबुद्धिमान मुनि पौरुष प्रयत्नांच्या योगाने परम पदाची प्राप्ति करून घ्यावी, अशा दृढनिश्चयाने तपश्चर्या करित बसला होता. त्याने कित्येक दिवसपर्यंत मोठ्या नेटाने तपश्चर्या चालविली होती; परंतु त्याच्या ठिकाणी अभिमान वृत्ति असल्यामुळे त्याला परमपदाच्या ठिकाणी विभ्रान्ति प्राप्त झाली नाही. परंतु परमात्मज्ञानाला अनुकूल अशा संस्कारांनी त्याचे अंतःकरण भरून गेलेले असल्यामुळे त्याने आपली तपश्चर्या अव्याहत चालविली होती. पुढे कांहीं काळाने त्याच्या तपश्चर्या परिपाक झाल्यामुळे त्याच्या चित्तांत विवेकाचा उदय झाला व तो आपल्या मनाची विचार करू लागला.

उद्दालकाचा विचार

उद्दालकः—या जगाला अविद्याभूत असे कोणते तत्त्व आहे की, ज्याच्यामध्ये विभ्रान्ति प्राप्त झाली असता पुन्हा शोक करण्याचा प्रसंग येणार नाही आणि पुनःपुनः जन्ममृत्यूच्या केन्वांत भ्रमण करित राहाण्याचे कारण उरणार नाही ! माझ्या ठिकाणचे मनोव्यापार अस्तंगत होऊन मी परमपावन अशा पदाच्या ठायी केव्हा एकदा कायमची विभ्रान्ति घेऊं लागेन ? माझ्या मनात एकसारख्या उखळणाऱ्या भोगतृष्णा केव्हा एकदाच्या शांत होतील ! इष्ट अनिष्ट, ग्राह्य, त्याज्य इत्यादि मिथ्या भावनांचा सर्वस्वी त्याग करून मी आपल्या स्वयंप्रकाश आत्मपदाच्या ठिकाणी केव्हा एकदाचा आनंदाने स्थिर होईन ? एखाद्या पर्वताच्या गुहेत जाऊन माझी मननक्रिया केव्हा बंद पडेल आणि माझे मन निर्विकल्पसमाधीमध्ये स्थिर केव्हा होईल ?

अशा रीतीने चिंतन केल्यानंतर त्या उद्दालक मुनीने पुनःपुनः ध्यानाचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली, परंतु माकडाप्रमाणे चंचल, असलेले त्याचे चित्त पुनःपुनः विपरीतमुख होऊं लागल्यामुळे त्याने आपणाकडून त्याला ध्यानामध्ये निमग्न करण्यासाठी शिकस्त करून पाहिली. तरी त्याचा कांही उपयोग झाला नाही. यामुळे त्याला समाधीस्थितीतील दिव्यानंद प्राप्त होईना. एखादे वेळी प्रत्याहाराने बाह्यविषयांचा त्याग करून

त्याने आपले चित्त सत्त्वस्थितीमध्ये स्थिर करण्याचा प्रयत्न करू लागला, तो चित्तांत रजोगुणी आणि तमोगुणी वृत्तींचा उदय होऊन ते समाधिस्थितीतून मागे फिरावे, कित्येक वेळा त्याचे चित्तरूपी चंचल माकड सत्त्वस्थितीतून एकदम उडी मारून बाहेर पडे. कित्येक वेळा योगाभ्यास करीत असता त्याच्या हृदयांत नुकत्याच उगवलेल्या सूर्याच्या तेजासारखे तेज दिसते न दिसते, तोच त्याचे चित्त विषयोन्मुख होई. केव्हा केव्हा त्याचे मन बाह्य व आंतर विषयांचा त्याग करून अज्ञानांधकार आणि आत्मज्योति यांच्या संधीमध्ये बराच वेळ स्थिर रहात असे, म्हणजे स्वरूपानुसंधान करितां करितां त्याला अखेर गाढ झोप येई. अशा तऱ्हेने आपले मन निरंतर व्यग्र होत आहे, असे पाहून उद्दालक मुनीला अत्यंत खेद झाला व तो त्या गंधमादन पर्वतावर भ्रमिष्ठाप्रमाणे एकटाच भटकू लागला. पुढे भटकतां भटकतां त्याला त्या पर्वतावर एक अत्यंत रम्य अशी गुहा दिसली. तेथे माणसाने जाणे फारच कठीण होते, ती गुहा म्हणजे प्रत्यक्ष मोक्षदशाच आहे की काय असे त्याला वाटले.

त्या मुनीने त्या गुहेच्या बाहेरच्या बुद्धाबरील ताजी पाने आणून त्याचे एक मृदु आसन तयार केले व ते गुहेमध्ये नेऊन ठेवले व त्यावर एक सुंदर मृगाजिन घातले. त्या आसनावर तो जाऊन बसला. त्या ठिकाणी उत्तरेकडे तोंड करून त्याने पद्मासन घातले व निर्विकल्प समाधीचा अभ्यास करण्याचा दृढ निश्चय केला. त्यावेळी विषयामध्ये इतस्ततः संचार करणाऱ्या आपल्या मनोरूपी मृगाला, वाचनांमधून परावृत्त करून निर्विकल्प समाधीत राहण्यासाठी तो त्याला उपदेश करू लागला.

उद्दालकाचा मनाला उपदेश

उद्दालकः—वा मूढ मना ! संसारांत व्यर्थ का भटकतोस ? तुला त्यापासून कोणते फल प्राप्त होणार आहे ? कारण शहाणे पुरुष दुःखदायक गोष्टी करण्यास प्रवृत्त होत नाहीत. शानरूपी अमृताचा त्याग करून जो मनुष्य भोगाच्या पाठीमागे धावत सुटतो, तो कल्पवृक्षांनी भरलेले नंदनवन सोडून विषवृक्षांनी युक्त असलेल्या अरण्याचा आश्रय करीत आहे, असेच म्हणण्यास हरकत नाही. वेळ्या मना ! तू पाताळांत जा की ब्रह्मलोकांत

जा, उपदेशरूपी अमृतावाचून तुला निर्वाणाची प्राप्ति केव्हांहि होणार नाही, हें पूर्णपणें लक्षांत ठेव. या जगांत इष्टानिष्टरूपी विचित्र विषयसंकल्प तुझ्या तीव्र दुःखालाच कारणीभूत होतात, सुखाला केव्हांहि कारणीभूत होत नाहीत. शब्दादि दुष्ट विषयांच्या मागे कां जातोस ? ज्याच्यापासून विदेह कैवल्यसुख किंवा जीवन्मुक्तीचें श्रेष्ठ सुख मिळणार आहे, अशा समाधीच्या अभ्यासाकडे तुझी प्रवृत्ति कां वरें होत नाही ? ज्याप्रमाणें एखादें हरिण पारश्याच्या मधुर गीताला सुद्धन त्यानें पसरलेल्या जाळ्या-मध्ये अडकून पडतें, त्याप्रमाणें आपली वृत्ति वहिर्मुख करून आणि श्रोत्र-द्रियाशीं तादात्म्य करून तूं विनाकारण आपला नाश करून घेऊं नकोस. ज्याप्रमाणें एखादा रानटी हत्ती पाळून शिकविलेल्या हत्तिणीच्या स्पर्श-सुखानें मोहित होत्याता तिच्या मागोमाग घांवूं लागतो आणि अखेरीस खड्ड्यांत पडून जसा पकडला जातो, त्याप्रमाणें त्वग्निद्रियाचें सुख प्राप्त करून घेण्याच्या भरीस पडून तूं आपणावर आपत्ति ओढवून घेऊं नकोस. ज्याप्रमाणें एखादा मासा गळाला लावलेल्या मांसाच्या लोभांत गुंतून आपली मान गळांत अडकवून घेतो, त्याप्रमाणें दुष्ट अन्नाच्या लालचीनें अंध वनून तूं आपला नाश करून घेऊं नकोस. वा मूढा ! एखादा पतंग दिव्याच्या ज्योतीवर लुब्ध होऊन त्यावर एकदम झडप घालून स्वतःला दगड करून घेतो, तद्वत् जगांतील लावण्यावर लुब्ध होऊन तूं आपला नाश करून घेऊं नकोस. तसेच एखादा भ्रमर सुगंधाच्या लोभानें कमलामध्ये प्रवेश करून आपल्याला वद्ध करून घेतो, त्याप्रमाणें जगांतील सुगंधी पदार्थांचा उपभोग घेण्यांत दंग होऊन तूं आपल्या स्वतःला ह्या शरीररूपी कमळामध्ये वद्ध करून घेऊं नकोस.

कुरंगादिपतंगेभमीनास्त्वेकैकशोहताः ॥

सर्वैर्युक्तरनयैस्तु व्याप्तस्याह कुतःसुखम् ॥५-५२-२१॥

शब्दस्पर्शादि विषय इतके अनर्ग्य कारक आहेत कीं, त्यांच्यापैकीं एकेका विषयामध्ये आसक्त होणारे हरिण, भ्रमर, पतंग, हत्ती व मासा हे जीव जर नाश पावतात; हे वेळ्या ! तूं तर या सर्व विषयांच्या नादीं लागला आहेस, मग तुला सुख कसें मिळेल ?

वा चित्ता ! हें वासनांचें जालें तुझ्या वंधालाच कारण होत आहे. पण हें वासनाजाल टाकून देऊन जर तूं शांत होशील तर तुझा जयजयकार होईल. अरे ! पण मी तुला हा उपदेश करण्याच्या भानगडीत काय म्हणून पडावें ? तुला जबरदस्तीनें कक्षांत आणून विचारानें तुझा कायमचा क्षय करून टाकणें हेंच युक्त आहे. कारण विचार केल्यावर असें आढळून येतें कीं, चित्त हें खरोखरी नाहीच. म्हणून मी तुझ्या मिथ्या स्वरूपाचा त्याग करतो म्हणजे झालें. अहंकाररूपानें चित्त आहे असें म्हणावें, तर पायाच्या आंगठ्यापासून तो मस्तकापर्यंत सर्व शरीराच्या प्रत्येक लहानमोठ्या भागांत मी शोध करून पाहिला. पण 'अहं' म्हणून कोणी मुळीच सांपडत नाही. सर्व दिशांना व्यापून राहिलेला असा एकमेवाद्वितीय संबिद्रूप आत्मा या जगांत सर्वत्र पसरलेला आहे असें मला दिसत आहे. तो आत्मा देशकालादिकांनीं मर्यादित होत नाही; त्याच्या ठिकाणीं एकता, अनेकता, स्थूलता किंवा अणुता इत्यादि कल्पना मुळीच संभवत नाहीत. हा आत्माच मी आहे व तो संवेदनरूप असल्यामुळें मी तुला साक्षीरूपानें जाणतो व ज्या अर्थी तूं दुःख देण्यालाच कारणीभूत झाला आहेस त्या अर्थी विवेकजन्य बोधानें मी तुला आतां ठार मारणार आहे. ह्या देहांत मांस, रक्त, अस्थि, प्राणवायु वगैरे दिसतात, पण हा अहंकार कांहीं दिसत नाही. स्पंद ही प्राणाची शक्ति आहे, ज्ञान ही महाचैतन्याची शक्ति आहे आणि जरामरण हे तर शरीराचे घमं आहेत. मग हा 'अहं' आहे तरी कोण ? परमार्थ दृष्टीनें पाहिलें तर मन किंवा चित्त म्हणजे 'अहं' नव्हे व आत्मा हा तर शुद्ध चित्स्वरूप असल्यामुळें त्याला अहंकाराचा स्पर्श होणें केव्हाहि शक्य नाही. आतां अध्यारोप दृष्टीनें विचार करूं लागलें असतां जें जें इंद्रियगोचर दिसत आहे, तें तें सर्वच तो 'अहं' आहे. परंतु अपवाद दृष्टीनें विचार केल्यास खऱ्या 'अहं' चा कोठेंच पत्ता लागत नाही. खरी सन्मय दृष्टि ती हीच असून प्रत्येक देहामध्ये परिच्छिन्नरूपानें असणारा जो 'अहं' ह्याला वास्तविक अस्तित्वच नाही. परंतु अरण्यांत एकीकडे सापडलेल्या हरिण वालकाला एखाद्या उन्मत्त लाडक्यानें घाबरून सोडावें, त्याप्रमाणें मला आजपर्यंत अज्ञानरूपी घूर्त अहंकारानें फसवून अतिशय छळले आहे, ह्या अज्ञानरूपी चोरानें

उद्दालक मुनीची गोष्ट

माझ्या पारमार्थिक घनांचा इतके दिवस अपहार केला होता व माझे महद्भाग्य म्हणूनच या चोराचें स्वरूप मी आतां यरोवर ओळखलें असून इतःपर मी त्याच्या ताबडींत केव्हांहि सापडणार नाहीं. त्याची संगति आतांपर्यंत झाली तेवढी पुरे झाली. यास्तव देहादि मी आहे ही वासना अजिवात टाकून दिली पाहिजे. आतां ही वासना सोडली तर बाह्य वृत्तीचा अभाव होऊन मनुष्याचे जीवितच अशक्य होऊन जाईल. परंतु ही शंका यरोवर नाहीं. कारण हें शरीर चक्षुरादि इंद्रियांच्या द्वारे जीवनाला आवश्यक असणारीं सर्व कर्मे वासनेच्या साहाय्यावाचून करीत असतें; आणि ज्या क्रिया वासनारहित बुद्धीनें केल्या जातात, त्यांच्या-पासून सुखदुःखादि भयंकर दशा केव्हांहि भोगाच्या लागत नाहींत. यास्तव, वा चित्ता ! मूर्ख इंद्रिये आणि वासना याचा अजिवात त्याग करून स्वभावतः प्रात होणारीं कर्मे तूं करीत जा. म्हणजे तुला केव्हांहि दुःख भोगावें लागणार नाहीं.

आतां मी संकल्परूपी वृक्ष आणि त्यावरील वृष्णांरूपी लता तोडून टाकून हें मनोरूपी अरण्य साफ करून टाकतों आणि अशा रीतीनें त्या विस्तृत भूमीमध्ये सुखानें विहार करतो. मी आतां त्या परमपदाप्रत जाऊन पोहोचलों आहे. मी केवळ आत्मस्वरूप बनलों आहे, मी विजयी झालों आहे, मी शांत, निश्च, निरिच्छ आणि निर्वासन झालों आहे. ज्याप्रमाणें तिळांतून तेल काढलें म्हणजे त्या तेलाचा आणि तिळांचा कांहीं संबंध उरत नाहीं, त्याप्रमाणें मन इंद्रिये व देह यांचा आणि माझा आतां मुळीच संबंध राहिलेला नाहीं. सारांश, सर्व विषयासंबंधाचे राग, द्वेष आणि त्याच्यापासून उद्भवणारीं सुखदुःखे हीं माझ्या मनांतून आतां अजिवात नाहींशीं झालीं आहेत. यास्तव मोहराहित, निर्ममरूप आणि विकल्परहित झालेला मी, सर्व दृश्यभावांचा त्याग करून आपल्या निर्मल आत्मस्वरूपामध्ये आतां कायमची विधांति घेतो.

उद्दालकाचा समाधीचा अभ्यास

अशा रीतीनें आपल्या शुद्ध आणि उदार बुद्धीनें विचार करून तो उद्दालक मुनि आपले नेत्र अर्धोन्मीलित करून पद्मासन घालून बसला व

उच्च स्वराने ध्वनि ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाईल इतक्या मोठ्याने 'ॐ' काराचा उच्चार करण्यास त्याने मुखात केली. तो आवाज धर्तरीतील लोळा इल-विल्यामुळे निघणाऱ्या आवाजाप्रमाणे निघत होता. जीवचैतन्य ब्रह्म-चैतन्याशी एकरूप होण्याला सन्मुख होईपर्यंत त्याने 'ॐ' काराचा उच्चार चालविला. 'ॐ' कारामधील साडेतीन मात्रापैकी पहिल्या मात्रेचा म्हणजे अकाररूपी उदात्त मात्रेचा उच्चार करितांच त्याचा प्राणवायु मूलाधारापासून निघून ओठापर्यंत येई व त्यामुळे अगस्ति मुनीने प्राशन केलेला सागर ओकून टाकावा, त्याप्रमाणे त्याच्यातील प्राणवायूचा रेचक होई. याप्रमाणे प्राणवायु बाहेर निघून ब्रह्मचैतन्याने भरलेल्या बाह्य आकाशात जाऊन राही. रेचकाने हृदयात उत्पन्न होणारा अग्नि त्याच्या सर्व शरीराला जाळून टाकी. 'ॐ' कारामधील अकाराचा उच्चार करित असता त्या मुनीची स्थिति भावनेमुळे अशा प्रकारची होऊन जाई. त्याकरिता त्याने हटयोगां-तील प्राणायामाचा अभ्यास केला होता असे नाही. कारण हटयोग हा दुःखप्रद आहे. 'ॐ' कारामधील दुसऱ्या उकाररूपी अनुदात्त मात्रेचा उच्चार करित असता एखाद्या घटातील उदकाप्रमाणे त्याच्या प्राणवायूचा आपोआप कुंभक होई. तेव्हा त्याचा प्राणवायु, बाहेर, आत, लाली, वर इतर ठिकाणी जात नसे तर संभित केलेल्या पाण्याप्रमाणे तो धुबध होऊन जाई व त्यामुळे उत्तन्न होणारा अग्नि एका क्षणात शांत होऊन जाई, परंतु त्यामुळे आपल्या शरीराचे शुभ्र भस्म झाले आहे, असे त्याला आढळून येई. ही उदालक मुनीची कुंभकस्थितीहि केवळ भावनेमुळे होऊन जाई. आता 'ॐ' कारामधील तिसऱ्या 'म' या शांतिप्रद अक्षराचा उच्चार करतांच त्याच्या शरीरातील प्राणवायूचा पूरक होई. यावेळी त्याचे प्राण भावनेने चैतन्यांतील अमृत स्वरूपाच्या मध्यभागी स्थित होत व वेणूकरून वर्णाचा स्पर्श होतांच अंगाला शीतलता येते त्याप्रमाणे त्याचे प्राण शांत होऊन जात व हळु हळु गगनमध्यातून चंद्र-मंडलरूप बनत. तेथून ते प्राणवायु अमृतधारा बनून शंकराच्या मस्तका-वरून पडणाऱ्या आकाशगंगेप्रमाणे त्याच्या शरीराच्या अवशिष्ट असलेल्या भस्मावर येऊन पडत. त्यामुळे उदालक मुनीचे शरीर चतुर्भुज, नारायणा-त्मक बनले व चंद्रविवाप्रमाणे सुंदर झाले. नंतर त्या अमृतमय प्राणांनी

त्यांचे शरीर व्यापून टाकले व नंतर त्यांनी कुंडलिनीला जाग्रत, करून सुषुप्ता नाडीलाहि भरून टाकले.

तदनंतर त्या उद्दालक मुनीने पद्यासनावर स्थिर होऊन एखाद्याने उन्मत्त होतीला खावाला बांधून टाकावे त्याप्रमाणे त्याने आपल्या शाने-द्रियांना आंबवून निर्विकल्प समाधीमध्ये स्थिर होण्याकरिता प्रयत्न चालविले. मनोरूपी चंचल भ्रमरास त्याने हृदयरूपी कमळात बलात्काराने निरुद्ध केले. बांध घातल्याने पाणी जसे कोडले जाते, तसे मन अडकून राहिले. त्याने आपले नेत्र अधोन्मीलित केले. त्यामुळे त्याच्या डोळ्यांतील खुबुळे निश्चल झाली. मौन धारण करून त्याने आपल्या प्राणपान वायूचा प्रवाह सौम्य केला, इंद्रिये विषयापासून मागे खेचली. सर्व बाह्य विषयांचा त्यास केल्यामुळे सर्व इंद्रियांनी आपल्या वृत्ती सोडून ती अंतर्मुख झाली. ज्याप्रमाणे एखाद्या पाण्याने भरलेल्या घटाचे फडक्याने तोंड बांधून तो उलटा टांगून ठेवला असता पाणी बाहेर पडत नाही, त्याप्रमाणे त्याने आपल्या पाठीचा कणा टाठ करून मूत्रधाराचा अवघंभ केला व अशा रीतीने आपल्या शरीरातील नऊ द्वारामधील वायूचे आकर्षण करून त्यांना आपल्या हृदयात स्थिर केले. प्रत्याहारादि उपायांच्या योगाने त्याने आपल्या मनाला बस करून हृदयात स्थिर केले. अशा रीतीने चित्त प्रसदासुळे ब्रह्मरूप स्थितीप्रत जाऊन पोहोचल्यानंतरादि त्याच्या चित्तात मधूनमधून विपरीत भावना उदयपावत, परंतु आपल्या ब्रह्माकार वृत्ति-प्रवाहाचा विच्छेद करणाऱ्या त्या विकल्पांचा तो तत्काळ निरास करी. अशा-रीतीने सर्व विक्षेपांना छिन्नभिन्न करून टाकल्यानंतर तमोगुणरूपी अंध-काराने आच्छादित झालेला आणि चंचल वृत्तिरूपी काजळीच्या योगाने कलंकित झालेला विवेकरूपी सूर्य त्याला हृदयाकाशात दिसू लागला. परंतु लगेच अंतःकरणात सत्त्वगुणाच्या भावना करून सम्यक्ज्ञानाच्या योगाने त्याने त्या तमोगुणाचा निरास केला. पण त्याला पुनः आपल्या हृदया-काशात सत्त्वगुणरूपी तेजाचा विशाल पुंज दिसू लागला. पण लगेच अधि-ष्ठान तत्त्वाच्या दर्शनाच्या अभ्यासाने त्या तेजोभ्रमालाहि त्या मुनीने बाधित केले. पुढे रजोगुणाच्या योगाने समाधीतून वारंवार चालवले गेलेले मन अखेरीस गाढ निद्रासुख अनुभवू लागले. परंतु त्या निद्रेचाहि त्याने क्षणांत

नाश केला. पुढें त्याचें मन मूढ झालें. परंतु रात्रीच्या वेळीं पृथ्वीवर उत्पन्न झालेल्या अंधकाराचा सूर्यानें निरास करावा, तद्वत् त्या मोहाचाहि त्या बुद्धिमान् उद्दालकानें निरास केला. अशा क्रमानें तम, तेज, निद्रा मोह इत्यादि वृत्तींचें परिमार्जन केल्यानंतर त्याचें मन क्षणभर निर्विकल्प समाधीच्या अनिर्वचनीय स्थितीमध्ये विभ्रंति पावले. परंतु क्षणांत तें मन वाह्य प्रपंचाकार झाले. लगेच त्यानें आपल्या संवित्कलेला स्वस्वरूपामध्यें पुन्हां स्थिर करण्याचा प्रयत्न केला व त्यानें बहुत काळ ध्यानाचा अभ्यास केलेला असल्यामुळे आणि निर्विकार समाधीतील आनंद त्याला अनुभूत असल्यामुळे त्याचें मन हळु हळु सुवर्ण जसें अलंकाराच्या स्तितीप्रत जाऊन पोहोचावें त्याप्रमाणें चिद्रूप झालें. घटांतील चिखल शुष्क होऊन तो घट-रूप बनावा, तद्वत् त्याचें चित्त इंधनराहित अग्नीप्रमाणें धीण होत होत अखेर दूष आणि पाणी यांच्या अखंडैक्याप्रमाणें • चिदेकरस बनले. अशा रीतीनें त्याच्या चित्ताचा चित्तभाव नाहीसा होऊन तरंगादि भेदांचा नायनाट करून समुद्रानें जलाचें सामान्य रूप धारण करावें, त्याप्रमाणें त्याच्या चित्तातील चित्तविदिव चिद्विव स्थितीप्रत जाऊन पोहोचले. सारांश, निर्विकल्प समाधीचा परिपाक झाल्यामुळे ज्यामधील सर्व द्वैताभास अस्तंगत झाला आहे, अशा सर्वाधिष्ठानभूत शुद्ध चिदाकाशाच्या अत्युच्च स्थितीप्रत तो जाऊन पोहोचला व त्या स्थितीमध्ये ब्रह्मादिदेवांना प्राप्त होणाऱ्या नित्य निराविशय आनंदाचा तो जणुं अनंत सागरच बनून सत्तासामान्यरूप बनला. अखेरीस आत्मानुभवाच्या अद्वितीय व अनिर्वचनीय स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला व आनंदसागरांत स्थिर झाला. तेव्हां तो शरदकालाच्या पूर्ण चंद्राप्रमाणें शोभूं लागला. असा तो उद्दालक मुनि निर्वात प्रदेशांतील दीप, चित्रांतील मूर्ति, निस्तरंग समुद्र किंवा पर्जन्यवृष्टीनंतर जल नाहीसे

* दुधाचा काढा करण्याचे वेळी जितकें दूध तितकेंच पाणी घालीत असतात, काढा तयार होण्यापूर्वी दुधाचें व पाण्याचें जें ऐक्य होत असतें त्यास अखंडैक्य असें म्हणतात. काढा तयार झाल्यावर म्हणजे पाणी अदून गेल्यावर जें ऐक्य होत असतें, त्यास अखंडैक्य असें म्हणतात.

झाल्यामुळे मूक वृत्ति धारण करणारा मेघ त्यांच्याप्रमाणे शांत आणि स्थिर दिसें लागला.

उद्दालकाला सिद्धीची प्राप्ति

अशा त्या दिव्य स्थितीमध्ये पुष्कळ काल लोटल्यानंतर आकाशांत संचार करणारे सिद्ध, विद्याधर व देव यांचे संघाच्या संघ त्यांच्या दृष्टीस पडले. ते सिद्धसमूह, तसेच अप्सरांचे गण त्यांच्या भोंवती जमा झाले; व इंद्र, सूर्य इत्यादि श्रेष्ठ लोक प्रातः काल देणाऱ्या सिद्धी त्यांच्यापुढे हात जोडून उभ्या राहिल्या. परंतु त्या ब्रह्मज्ञान संपन्न उद्दालकाने त्या सिद्धिजालाकडे डुकून सुद्धा पाहिले नाही. त्या मुनीने त्या गुहेमध्ये समाधीस्थितीत रहा महिने घालविले. समाधीचे विसर्जन केल्यावर त्याने आपल्या भोंवती सिद्ध, विद्याधर व विद्याधरी पाहिल्या. ते सर्वजण त्या महात्म्या उद्दालक मुनीला म्हणाले:—“ भगवन् ! आमच्याकडे कृपादृष्टीने अवलोकन करा. आपण या विमानांत बस व स्वर्गलोकीं चला. कारण जगांतील श्रेष्ठ भोग स्वर्गलोकीं मिळतात. तेथे आपणास आवडतील असे भोग कल्पपर्यंत खुशाल भोगीत रहा. ” असे त्यांचे भाषण ऐकून उद्दालकमुनीने त्या सिद्धादि अतिथींचे ययासांग पूजन केले. परंतु त्यांनी केलेले स्वर्गाचे वर्णन ऐकून त्यांच्या मनावर मोहाचा यत्किंचित् सुद्धा पगडा बसला नाही. त्या सिद्धगणाला उद्देशून तो फक्त इतकेच म्हणाला की, ‘ अहो सिद्धानो ! आपण आता येथून गमन करावे, ’ असें बोलून तो मुनि लोच निर्विकल्प समाधीमध्ये स्थिर झाला. अशा रीतीने विषयोपभोगाबद्दल पूर्णपणे विरक्त झालेल्या त्या उद्दालकमुनीची काही दिवस सेवा केल्यानंतर ते सिद्धहि तेथून निघून गेले.

उद्दालकाचे निर्वान

पुढे तो उद्दालकमुनि जीवन्मुक्त स्थितीत राहून वनांत मुनींच्या आश्रमांत त्याने आपल्या इच्छेप्रमाणे पुष्कळ काळ काढला. त्यावेळीं कधी कधी एक दिवसभर, कधी महिनाभर, तर कधी वर्षभर तो समाधीत रहात असे; व तो काळ लोटल्यानंतर समाधीतून जागा होई. चित्तत्वाचा अभ्यास

दृढ झाल्यामुळे तो मुनि अपरिच्छिन्न चित्स्वरूपास प्राप्त झाला; व पुढे चित्सामान्याच्या चिराभ्यासामुळे तो सत्तासामान्याच्या * स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला. जीवन्मुक्तपदाची प्राप्ति झाल्यामुळे त्याचे चित्त शांत झाले व त्याचे सर्व संशय गलित झाले. अशा तऱ्हेचा तो उद्दालक मुनि शरद्वृक्ष-
तील आकाशाप्रमाणे शांत, विस्तृत, निरविशय सुखस्वरूप आणि आवरण-
शून्य अशा ब्रह्मभावाच्या स्थितीप्रत जाऊन पोहोचला. अशा रीतीने पुष्कळ वर्षे या स्थितीत राहिल्यानंतर तो उद्दालकमुनि विदेहस्थितीस प्राप्त झाला. म्हणजे आपल्या आधिभौतिक शरीराचा त्याग करून त्याचे प्राण विमल अशा परमपदी विलीन झाले व तो ब्रह्मरूप झाला. सारांश, तो मुनि दिशा, काल यांनी व्याप्ती परिमिति करता येत नाही, सर्वविश्वव्यापी, व्यापनीने व्यापे बर्णन करता येत नाही, सत्य, अमृतमय, अनंत अशा ब्रह्मस्वरूपी लीन झाला.

सात्पर्यः—उद्दालकमुनीने आपल्या चित्ताला मोठ्या युक्तीने उपदेश करून कसे आपल्या ताब्यांत आणले व नंतर निर्विकल्प समाधीचा कसा अभ्यास केला हे लक्षात ठेवण्याजोगे आहे.

* चित्सामान्यः—अंतःकरणामध्ये सर्व प्राणीमात्रासंबंधी समत्वभाव उत्पन्न होणे, या स्थितीला चित्सामान्य असे म्हटले आहे. (ही स्थिति ज्ञानाच्या सहाव्या भूमिकेवर आरुढ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाची असते.)

सत्तासामान्यः—या जगांतील सर्व जडचेतनात्मक भूतांचा अत्यंत अभाव आहे. अशी निरंतर भावना करीत गेल्याने जी स्वतःसिद्ध आणि चित् व अचित् (म्हणजे चेतन व जड) अशा दोहोमध्ये अनुस्यूत असणारी सत्ता तीच केवळ जेव्हा अवशिष्ट रहाते, तेव्हा त्या स्थितीला सत्तासामान्य असे म्हटले आहे. (ही स्थिति ज्ञानाच्या सातव्या भूमिकेवर आरुढ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाची असते.)

(२२) सुरधूची गोष्ट

अत्रैवोदाहरंतीमामितिहासं पुरातनम् ॥

किरातेशस्य सुरधोर्वृत्तांतं विस्मयास्मदम् ॥ ५-५८-१

भावार्थः—ही शब्दमयी दृष्टि बांध करून देण्याकरिताच आहे. यासंबंधाने एक पुरातन किरात देशाचा राजा जो पुरुष त्याची गोष्ट सांगितली आहे.

हिमालयपर्वतार कैलास नांवाचे शिखर आहे. त्याच्या पायथ्याशी हेम-जट नांवाचे किरात रहात असत. त्यांचा सुरधु नांवाचा एक मोठा उदार व पराक्रमी राजा होता. देवासारख्या वळाढय्य शत्रूंचा गर्व हरण करण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगां होतं. एकदा त्या राजास असे वाटले की, “ ही माझी प्रजा अगोदरच दुःखाने पिडित झालेली असून घाण्यामध्ये घातलेल्या तिळाप्रमाणे मी तिळा आणखी पिलून काढावी, हें सर्वथा अनुचित आहे ! माझ्या राजशासनाने माझ्याप्रमाणेच ह्या सर्व प्राण्यांना दुःख होत असलें पाहिजे. तरी हें माझे उग्र शासन पुरे झालें ! परंतु दुसऱ्या दृष्टीने विचार केला असता प्रजांना यथान्याय शासन करणे हें माझे कर्तव्य असून तें मला केलेंच पाहिजे. कारण निग्रहावाचून प्रजा आपल्या मर्यादेमध्ये रहाणे केव्हाहि शक्य नाही, अशा तऱ्हेचे विचार मनांत येऊन थापुन आपण कसे वागावे त्याविषयी त्याचे चित्त आंदोलन पाहून लागल्यामुळे त्याला समाधान वाटेना. अशा स्थितीत काही दिवस निघून गेल्यानंतर एकदा मांडव्यकृती त्याचेकडे आले. राजाने त्या मुनीची यथाविधि पूजा करून विचारलें,

सुरधुः—हे मुने ! आपल्या आगमनाने मला आज अतिशय आनंद झाला आहे. आपण माझ्याकडे कृपादृष्टीने अवलोकन करीत असल्यामुळे मी आज मोठा धन्य झालों आहे. आपण सर्व धर्म जाणणारे असून आम-पदी विप्रांति घेत आहां, यास्तव माझ्या मनांत आलेला संशय कृपा करून नाहीसा करावा, अशी माझी आपणास सविनय प्रार्थना आहे. कारण महात्म्यांचा सहवास घडला असता कोणत्या पुरुषाचे दुःख नाहीसे होत नाही ! ज्ञाते लोक असे समजतात की, संशय उपपन्न होणे याच्यासारखे

भयंकर संकट या जगांत दुसरे कोणतेच नाही. निग्रहा-नुग्रहाने माझ्या प्रजेस पीडा होत आहे व ही पीडा माझ्या मनाला त्रास देत आहे. म्हणून म्हणतो की, माझ्या ठिकाणी सूर्याप्रमाणे समता कशी उत्पन्न होईल, ते सांगा.

मांडव्यः—राजा ! आपल्या स्वतःच्या प्रयत्नाने मनाची संशयवृत्ति वर्का-प्रमाणे पार वितळवून टाकता येते. आत्मविचाराच्या योगाने मनोज्वर लवकरच शांत होतो. यास्तव “मी कोण आहे ? हे सर्व जग कसे उत्पन्न झाले आहे ? मरण आणि जन्म यांची उत्पत्ति कशी होते ?” या प्रश्नांचा तू आपल्या मनार्थी नीट विचार कर. म्हणजे तुझ्या मनाचा मल नाहीसा होईल. अशा तऱ्हेने आत्मविचाराने तुझे मन सम आणि शांत झाले, म्हणजे ते निर्विकार होऊन ब्रह्मपदी स्थिर होईल. परंतु ज्ञानपर्यंत परमात्म्याचा साक्षात् अनुभव येऊन तुला त्याचे सर्वत्र दर्शन होऊ लागले नाही, तोपर्यंत अखिल विषयांचा अंतःकरणाने त्याग करणेच अत्यंत आवश्यक आहे. कारण सर्व वस्तूंचा त्याग केल्यावरच आत्मा शिष्टक रहातो. अशा तऱ्हेचे उपनिषदांतहि “निषेधावधिभूतं ब्रह्म” असे सांगितले आहे. शुद्ध सोने मिळविण्याकरिता त्यात मिसळलेल्या रणे वगैरे इतर घातूंचा संशोधनाने त्याग करावा लागतो, मग आत्मलाभाच्या वावर्तीत सर्व वस्तूंचा त्याग केल्यावाचून कसे भागेल ? सारांश, वा सुरधो ! कार्यकारण परंपरेने संबद्ध असलेल्या ह्या जगामध्ये जी जी वस्तु भासमान होत आहे ती ती मनाने केवळ आपल्या कल्पनेने निर्माण केली आहे. असे जाणून सर्व दृश्य विषयांचा त्याग कर; व नंतर मूल अज्ञानासह त्या शुद्ध मनाचाहि निरास कर, म्हणजे जे शिष्टक राहील तेच ब्रह्मस्वरूप होय.

अशा रीतीने मांडव्यऋषींनी त्या सुरधु राजाला उपदेश केला आणि आपल्या मुनिमंडलाप्रत निघून गेले. नंतर तो राजाहि एकांतस्थानी जाऊन बसला व आपल्या आत्मस्वरूपासंबंधाने विचार करू लागला.

सुरधूचा विचार

सुरधुः—मी हस्तपादादि युक्त देह खास नव्हे; वारकाईने विचार करू

पहातां अस्थि, मांस व रक्त ह्या जड द्रव्यांनीं बनलेला हा देह जडच आहे. म्हणून हा देह मी नाही. मी कर्मेन्द्रिये नाही व कर्मेन्द्रियेहि माझीं कोणीं नाहीत. तसेंच ज्ञानेन्द्रिये सुद्धां जड असल्यामुळे तीं मी नव्हे व तीं माझीं नव्हेत. या संस्तुतिदोषाचें मूळ जें मन तेंहि जड असल्यामुळे मी नव्हे. तसेंच बुद्धि आणि अहंकार हीं सुद्धां मनार्चांच भिन्न रूपे असल्यामुळे तीं मी नव्हे. सारांश, या शरीरापासून तो तहत मन व ज्ञानेन्द्रिये इत्यादिकांपर्यंत जो स्थूल व सूक्ष्म भूतांचा संघात आहे, तोहि अनित्यस्वरूपाचा असल्यामुळे मी नव्हे. आतां या सर्वांच्या पलीकडे असणारें जें जीवतत्त्व तें सचेतन आहे. ह्या जीवाला जें ज्ञान होतें, तें त्रिपुटीमय असतें व तेंहि त्रिपुटीच्या पलीकडील तत्त्वांच्या प्रेरणेमुळेच होतें. अर्थात् जीव हा अशा रीतीनें परावलंबी असल्यामुळे जीव हें आत्म्याचें तात्त्विक स्वरूप असणें संभवनीय दिसत नाही. तसेंच चेत्य म्हणजे विषय हेंहि माझे स्वरूप असणें शक्य नाही. यासाठीं मी या सर्वांचा आतां त्याग करतो. अशा रीतीनें अनात्म विषयांचा निरास केल्यानंतर जें अवशिष्ट रहातें, तें विकल्परहित आणि शुद्ध असे साक्षितत्त्व हेंच आत्मस्वरूप, असा माझा आतां निश्चय झाला आहे. ह्या माझ्या अनंत आत्मस्वरूपाचा केव्हाहि नाश होणें शक्य नाही. ब्रह्मादि देव व इतर सर्व भूतगणांमध्ये मोत्यांच्या माळेतील तंतूपमाणें हा मी भगवान् आत्मा भरून राहिलो आहे; अहो ! मी आतां अज्ञान निर्द्वैतून जागा झालों असून माझे संसाररूपी दुःस्वप्न अजीवात नष्ट झालें आहे. सारांश, आत्मदृष्टीनें हें सर्व जग जर मिथ्या ठरतें, तर प्रजेचा निग्रहानुग्रह आणि तज्जन्य हर्ष व शोक यांना तरी सत्यत्व कोठून असणार ? अर्थात् ह्या सर्व कल्पना निराधार आहेत, यांत तिळमात्र शंका नाही. मी पूर्वी मोहानें ग्रस्त झालों होतो; परंतु आतां सुदैवानें माझा तो मोह अस्तंगत झाला आहे. अहाहा ! मी आतां चांगला जागा झालो असून मला सम्यक् (खरें) ज्ञान झालें आहे. एवंच माझी चित्तशुद्धि होऊन मी अवस्थात्रयाच्या पलीकडे जाऊन पोहोंचल्यामुळे आणि माझ्या ठिकाणच्या भवभ्रमाचा संपूर्ण निरास झाल्यामुळे, मला अखंड ज्ञानसमाधि प्राप्त झाली आहे. अशा रीतीनें मी आत्मस्वरूपां तद्रूप होऊन शांति सुखाचा अनुभव घेत रहातो.

अशा रीतीने तो सुरघु केवळ विवेकाच्या बळावर आत्मपदाला जाऊन पोहोचला. म्हणूनच त्या राजावर कितीहि अनर्थकारक प्रसंग ओढवले, तरी तो राजा आपली राजकार्ये करीत असतां खिन्न होईनासा झाला. त्या दिवसापासून तो निग्रहानुग्रहादि सर्व व्यवहार करीत असतांहि तो मनानें अगदीं निर्विकार आणि शांत राहूं लागला. अशा रीतीने त्या सुरघूला सहजसमाधीची स्थिति प्राप्त होऊन तो जीवन्मुक्त स्थितीत आनंदानें व्यवहार करूं लागला.

त्याचा परिघ नांवाचा एक परम मित्र होता. हा परिघ पारसीक नांवाच्या देशाचा एक मोठा पराक्रमी राजा होता. रयाला व्याप्रमाणें परिघ म्हणजे आस आधारभूत असतो त्याप्रमाणें आपल्या देशाचा आधारस्तंभ असल्यामुळे तो परिघ या नांवानें लोकांत विख्यात झाला होता. त्या परिघाच्या राज्यांत एकदां मोठा दुष्काळ पडला, त्यामुळे प्रजा क्षुधेनें व्याकुळ होऊन पटापट प्राण सोडूं लागली. त्या भयंकर संकटापासून परिघ राजाला आपल्या प्रजेचें संरक्षण करितां येईना. मग तो राजा आपलें सर्व राज्य सोडून देऊन वनांत तपश्चर्या करण्याकरितां निघून गेला. त्यानें आपली बुद्धि शांत ठेवून व वाळलेलीं पानें खाऊन पुष्कळ काल तप केलें. तेव्हांपासून त्या परिघ राजास लोक पर्णादि (पानें खाणारा) असें म्हणूं लागले. याप्रमाणें एक हजार वर्षे दारुण तपश्चर्या केल्यानंतर इत अम्यासाच्या योगानें त्याची चित्तशुद्धि होऊन त्याच्यावर ईश्वराचा अनुग्रह झाला व त्यामुळे त्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली व तो जीवन्मुक्त झाला. अशा स्थितीत सर्व पृथ्वीवर शांतपणानें संचार करीत असतां तो एकदां सुरघूच्या राजमंदिरांत जाऊन पोहोचला. तेव्हां फार दिवसांनीं भेट झाल्यामुळे दोघांनाहि मोठा आनंद झाला. ते दोघेहि ब्रह्मज्ञानसंपन्न असल्यामुळे एकमेकांना भेटतांच त्यांनीं एकमेकांची यथाविधि पूजा केली. “ आज फारा दिवसांनीं आपली अकस्मात् भेट झाल्यामुळे माझे पुण्यच फळाला आलें असें मी समजतों ! ” अशा शब्दांनीं त्यांनीं परस्परांचा गौरव केला व त्यांनीं एकमेकांना मोठ्या प्रेमानें आळिगन दिलें. नंतर ते दोघे ब्रह्मनिष्ठ जेव्हा एका आसनावर विराजमान झाले, तेव्हा ती चंद्रवर्षाची जोडी एकाच वेळीं मृतलावर अवतीर्ण झाली आहे की काय; असा भास झाला.

सुरघूची गोष्ट

परिघः—मित्रा ! तू जसे ज्ञान प्राप्त करून घेतलें आहेस, तसेंच मीहि तपश्चर्येने ज्ञानप्राप्ति करून घेतली आहे. तू राजा असल्यामुळे प्रजेसंबंधाची आपली अवश्य कर्तव्ये समदृष्टीने करतोस ना ? तुझी प्रकृति ठीक आहे ना ? सकृदर्थीनी रमणीय भासणाऱ्या परंतु परिणामी प्रात करणाऱ्या विषयसर्पासंबंधाने तू जसे मन विरक्त आहे ना ? मित्रा ! या संसारांत जें जें कर्म केले जातें, तें तें ज्ञानसमाधीच्या योगाने ज्याचें चित्त शांत झालें आहे. अशा पुरुषालाच सुख देण्याला कारणीभूत होतें, अश मनुष्यांना सुख देण्याला कारणीभूत होत नाही. यास्तव मी विचारतो की, संसारांतील सर्व विक्षेपदुःखांचा निरास करणाऱ्या आणि व्यवहारांतील सर्व सुखाहून श्रेष्ठ सुखाची प्राप्ति करून देणाऱ्या निर्विकल्प समाधीचा तू अभ्यास करतोस ना ?

सहजसमाधीचें स्वरूप

सुरघुः—मित्रा ! जो पुरुष आत्मज्ञानी आहे, तो व्यवहार करित असो किंवा नेहमी स्वस्थ बसलेला असो, तो समाधि स्थितीमध्ये नसतो, असें कसे म्हणता येईल ? ज्ञानसंपन्न असल्यामुळे तो जगांतील क्रिया करित असला तरी नित्य आत्मनिष्ठ असतो, त्यामुळे तो सदैव समाधिसुखांतच असतो. एखादा पुरुष आसन घालून बसला व त्यानें ब्रह्मांजलि जरी केली असली, तथापि जर त्याचें चित्त शांत आणि स्थिर नसेल, तर त्याची ती स्थिति समाधीची आहे, असें तरी कसे म्हणावयाचें ? कारण आत्मतत्त्वाचा बोध सर्व आशास्वरूपां तृणाला दग्ध करून टाकणारा अग्नि असून समाधिश्चंद्राचा अर्थहि असाच आहे. समाधि (सम्+आ+धा) म्हणजे परमात्मस्वरूपा स्थिर असणें असाच अर्थ शास्त्रे पुरुष करतात. तुसतें स्वस्थ बसणें म्हणजे समाधि असा अर्थ कोणीहि करित नाहीत. जी बुद्धि नेहमी तृप्त असून जिला आत्मस्वरूपाचें अखंड अनुसंधान असतें, त्या पराप्रज्ञेलाच समाधि हें श्रेष्ठ नांव ज्ञानी पुरुषांकडून दिलें जातें. जी बुद्धि केव्हांहि क्षुब्ध होत नाही, जी नेहमी निरहंकार असते, जिला सुखदुःखादि-

* ब्रह्मांजलिः—ब्रह्मादिदेवांना प्रणाम करण्याकरितां हात जोडून बसणें, याला ब्रह्मांजलि असें म्हटलें आहे.

अशा रीतीने तो सुरधु केवळ विवेकाच्या बळावर आत्मपदाला जाऊन पोहोचला. म्हणूनच त्या राजावर कितीहि अनर्थकारक प्रसंग ओढवले, तरी तो राजा आपली राजकार्ये करित असतां खिन्न होईनासा झाला. त्या दिवसापासून तो निग्रहानुग्रहादि सर्व व्यवहार करित असतांहि तो मनानें अगदीं निर्विकार आणि शांत राहूं लागला. अशा रीतीने त्या सुरधूला सहजसमाधीची स्थिति प्राप्त होऊन तो जीवन्मुक्त स्थितीत आनंदानें व्यवहार करूं लागला.

त्याचा परिष नांवाचा एक परम मित्र होता. हा परिष पारसीक नांवाच्या देशाचा एक मोठा पराक्रमी राजा होता. रथाला व्याप्रमाणें परिष म्हणजे आस आधारभूत असतो त्याप्रमाणें आपल्या देशाचा आधारस्तंभ असल्यामुळे तो परिष या नांवानें लोकांत विख्यात झाला होता. त्या परिषाच्या राज्यांत एकदां मोठा दुष्काळ पडला. त्यामुळे प्रजा धुवेनें व्याकुळ होऊन पटापट प्राण सोडूं लागली. त्या भयंकर संकटापासून परिष राजाला आपल्या प्रजेचें संरक्षण करितां येईना. मग तो राजा आपलें सर्व राज्य सोडून देऊन वनांत तपश्चर्या करण्याकरितां निघून गेला. त्यानें आपली बुद्धि शांत ठेवून व बाळगेलीं पानें खाऊन पुष्कळ काल तप केलें. तेव्हांपासून त्या परिष राजास लोक पर्णादि (पानें खाणारा) असें म्हणूं लागले. याप्रमाणें एक हजार वर्षे दाखण तपश्चर्या केल्यानंतर वट अभ्यासाच्या योगानें त्याची चित्तशुद्धि होऊन त्याच्यावर ईश्वराचा अनुग्रह झाला व त्यामुळे त्याला आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली व तो जीवन्मुक्त झाला. अशा स्थितीत सर्व पृथ्वीवर शांतपणानें संचार करित असतां तो एकदां सुरधूच्या राजमंदिरांत जाऊन पोहोचला. तेव्हां फार दिवसांनीं भेट झाल्यामुळे दोघांनाहि मोठा आनंद झाला. ते दोघेहि ब्रह्मज्ञानसंपन्न असल्यामुळे एकमेकांना भेटतांच त्यांनीं एकमेकांची यथाविधि पूजा केली. “ आज फारा दिवसांनीं आपली अकस्मात् भेट झाल्यामुळे माझे पुण्यच फळाला आलें असें मी समजतों ! ” अशा शब्दांनीं त्यांनीं परस्परांचा गौरव केला व त्यांनीं एकमेकांना मोठ्या प्रेमानें आळिगन दिलें. नंतर ते दोघे ब्रह्मनिष्ठ जेव्हां एका आसनावर विराजमान झाले, तेव्हां ती चंद्रपूर्याची जोडी एकाच वेळीं भूतजावर अवतीर्ण झाली आदे की काय; असा भास झाला.

भास आणि विलास यांची गोष्ट

तात्पर्यः—सहजसमाधीचें खरें स्वरूप काय असतें तें ह्या गोष्टींत स्पष्ट दाखविलें आहे. अशा तऱ्हेची समाधि ज्याला प्राप्त झालेली असते त्यानें निप्रहानुग्रहासारखी कृत्यें केलीं तरी त्यांपासून त्याला सुखदुःख प्राप्त होत नाहीं.

(२३) भास आणि विलास यांची गोष्ट

अत्रैवोदाहरंतमिमितिहासं पुरातनम् ॥

संवादं सुहृदोः सह्यसानौ भास विलासयोः ॥ ५-६५-४,

भावार्थः—मनानेंच मनाचा नाश करून अहंता व ममता यांचा निरास करून मानवानें जर आत्मज्ञान संपादन करण्याचा प्रयत्न केला नाहीं, तर त्याचें दुःख कधीहि नाहींसें होत नाहीं व त्याच्यावर अनंत आपत्ती येऊन कोसळतात. याविषयी भास व विलास यांची गोष्ट सांगितली आहे.

संज्ञाद्वि पर्वताच्या शिखरावर उत्तरेच्या बाजूला अत्रि ऋषींच्या आध-
मांत दोन तपस्वी रहात होते. त्या दोघा तपस्वींना तेथें रहात असतांना
भास आणि विलास या नांवाचे दोन मुलगे झाले. पुढें क्रमाक्रमानें ते
दोघे मुलगे लहानाचे मोठे झाले. त्या दोघांचें एकमेकावर अत्यंत प्रेम
होतें. त्या दोघांच्या विचारांत इतकें विलक्षण साम्य होतें कीं, एकच
मन दोन शरीरांत राहिलें आहे कीं काय, असा भास होत असे. पुढें
कांहीं कालानें त्या दोघांचें आईबाप आपल्या देशाचा त्याग करून स्वर्ग
लोकाला निघून गेले. नंतर त्या दोघांनीं त्यांची और्ध्वदेहिक क्रिया केली
व नंतर त्यांच्याकरितां पुष्कळ शोक केला. नंतर आपल्या आईबापांच्या
विरह दुःखानें विरक्त होऊन त्या दोघांनीं त्या ठिकाणीं उग्र तपश्चर्या
करण्यास सुरवात केली. पुष्कळ दिवस तपश्चर्या केल्यानें त्या दोघांची
शरीरे शुष्क झाली. परंतु इतक्या दीर्घकाल तपश्चर्या करूनहि त्यांना
आत्मज्ञान झालें नाहीं. एकेवेळीं ते दोघेजण एकत्र जमले असतां त्यांनीं
आपापसांत येणेंप्रमाणें भाषण करण्यास सुरवात केली.

द्वंदाची वाधा होत नाही; जिची स्थिति मेरुपर्वतापेक्षांहि स्थिर आहे, त्या स्थिर बुद्धीलाच समाधि असे म्हणतात. ज्याच्या मनाची स्थिति नेहमीं चिंतारहित असते, ज्याच्या सकल कामना तृप्त झालेल्या असतात, ज्याच्या ठिकाणी 'हं ब्रह्म' व 'हं त्याज्य' ही भावना मुळीच शिल्लक राहिलेली नसते, अशा पूर्ण स्थितीला समाधि हें नांव देण्यांत येतें. काल जसा आपल्या गतीला विसरत नाही, त्याचप्रमाणे ज्ञान्याच्या बुद्धीला आपल्या स्वानुभूत आत्मस्वरूपाचें विस्मरण होणें केव्हांहि शक्य नाही. आतां खुद्द माझ्या स्वतः संवधानें विचारशील, तर मी सर्वदा प्रबुद्ध, निर्मल आणि शांतचित्त असून माझ्या सहजसमाधीमध्ये केव्हांहि व्यत्यय येत नाही. आत्मस्वरूपाव्यतिरिक्त या जगांत दुसरी कोणतीच वस्तु नाही, असा माझा अखंड अनुभव असल्यामुळे माझ्या समाधीचें व्युत्थान कोणत्याहि काळीं होऊं शकत नाही. म्हणून म्हणतो की, माझें मन कोणत्याहि काळीं समाधिरहित स्थितीमध्ये नसतें, तत्त्वदृष्टीनें विचार करितां एकटा आत्माच काय तो असून तो सर्वव्यापी आत्माच सर्वथा सर्वकाळींहि आहे. अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळे समाधि कशाळा म्हणावयाची आणि असमाधि म्हणजे तरी काय ! यास्तव समाधि आणि असमाधि हा भेदभाव कल्पित असून तूं आतां तें भाषण केलेंच, त्याला वास्तविक कांहींच आधार नाही, असेंच म्हणणें रास्त ठरत नाहीं का !

परिधः—राजा ! तूं खरोखर ज्ञानी आहेस. तुला ब्रह्मपदाची प्राप्ति झालेली आहे; म्हणून तुझें अंतःकरण अत्यंत शांत आहे. तुझें हें भाषण फारच गंभीर आहे. तूं निर्मल आहेस; तुझा अहंकार नाहीसा झाला आहे. त्यामुळे तुला अत्यंत शांता आली आहे. फार सांगण्याचा काय आवश्यकता आहे ! मन सर्व विषयमुक्तापासून निवृत्त झालें म्हणजे अंतःकरणांत अत्यंत मुक्तकारक दृष्टि उत्पन्न होते, हीच या जगांतील परमोच्च मुक्ताची खरीसुरी दृष्टि होय.

अशा रीतीनें मुरगु आणि परिध यांनीं जगदब्रमासंबंधानें चर्चा केल्यानंतर एकमेकांची मोठ्या आदरानें पूजा केली व त्यानंतर ते दोघेजण आपआपली पुढील कार्ये करण्याकरितां निघून गेले.

वीतहव्याची गोष्ट

पडलेल्या जीवाला संसारांतून तरून जाण्याला ज्ञानावांचून दुसरा उपाय नाही.

(२४) वीतहव्याची गोष्ट.

अथेमामपरां राम शृणु दृष्टिं पदपदाम् ॥
मुनिना वीतहव्येन यथास्थितमशंकितम् ॥ ५-८२-३,

भावार्थः—इंद्रियें आणि मन यांचें प्रबोधन करणाऱ्या ज्या ज्ञानदृष्टीच्या योगानें वीतहव्य मुनीने ब्रह्मपदावर निःशंक आरोहण केलें, त्या ज्ञान दृष्टीचें वर्णन ऐक.

फार दिवसांपूर्वी वीतहव्य नांवाच्या एका महातेजस्वी मुनीला संसारभ्रम उत्पन्न करणारी अनेक तऱ्हेचीं कर्मे करण्याचा कंटाळा आल्यामुळें एकांतवास पत्करून समाधीचा अभ्यास करावा, अशा विचारानें विंध्य पर्वतावर समाधीचा अभ्यास करण्याकरितां एखादी योग्य गुहा मिळावी म्हणून हिंडतां हिंडतां त्याला हवी होती तशी गुहा मिळाली नाहीं; अखेरीस त्या पर्वतावरील अरण्यामध्ये आपल्याला राहण्याकरितां त्यानें केळीच्या पानांची एक पर्णकुटिका तयार केली. त्या ठिकाणीं सारख्या व शुद्ध केलेल्या भूमीवर कृष्णाजिन पसरून त्या आसनावर बसला. त्यानें पद्मासन घातलें. हाताचीं दोटे पायावर ठेवलीं व आपलें शरीर अचल आणि सरळ ठेवून त्यानें आपली मान किंचित् वर उचलून घरली व इंद्रियांच्या द्वारां दशादिशाकडे फाकलेलें आपलें मन वीतहव्यानें हळु हळु हृदयाचें ठिकाणीं आबरून घेतलें. नंतर विषयोपमोगासंबंधाचे सर्व विचार क्रमाक्रमानें आबरून शुद्ध मनानें वीतहव्य मुनि विचार करूं लागला.

वीतहव्याचा विचार

वीतहव्यः—पाण्यामधील तरंगामध्ये फिरणाऱ्या झाडाच्या पानाप्रमाणें अत्यंत चंचल असलेलें हें मन कितीहि आबरून घरलें तरी क्षणभर

विलासः—मित्रा भासा ! तुजें स्वागत असो, तुझा माझा वियोग होऊन फार दिवस झाले. इतके दिवस तूं कोठें होतास ? तुझी तपश्चर्या फलद्रूप झाली आहे ना ? तुझी बुद्धि आतां शोकरहित आणि संतापरहित झाली आहे ना ? तुला एवढ्या अवधीत आत्मज्ञानाची प्राप्ति झाली आहे ना ? तुझी विद्या सफल झाली आहे ना ? तुझी प्रकृति ठीक आहे ना ?

भासः—मित्रा ! आज तुजें दर्शन झाल्यामुळें मला मोठा आनंद झाला आहे. आतां तूं माझे कुशल विचारलेस पण संसारामध्ये निमग्न झालेल्या आमच्या सारख्यांचें कुशल कसे असणार ? जोंपर्यंत आत्मवस्तुची प्राप्ति झाली नाही व चित्तांतील कामसंकल्पादिकांचा अजीवात क्षय होऊन मी संसारसागर तरून गेलों नाहीं, तोंपर्यंत माझे कुशल कसे असणार ? अंतःकरणांत उत्पन्न होणाऱ्या आशांचा जोंपर्यंत उच्छेद करण्यांत आला नाही, तोंपर्यंत आमचें कुशल असण्याची गोष्ट तुझा-बोलावयात नको ! जोंपर्यंत ' त्वं ' पदार्थाचें शोधन करून आत्म्याची ओळख पटली नाही, जोंपर्यंत चित्तांत समता उत्पन्न झाली नाही व महाबाक्याचा पूर्ण बोध झाला नाही, तोंपर्यंत आमचें कुशल असणें शक्य तरी आहे का ? वा साधो ! अज्ञानरूपी रोगावरील रामबाण औषध असें जें आत्मज्ञान त्याची जोंपर्यंत प्राप्ति झाली नाही, तेथपर्यंत ही समृतिरूपी दुःखकारक महामारी पुनः पुनः उदय पावल्याशिवाय रहाणार नाही; सारांश, विलासा ! नानाप्रकारच्या सुखदुःखांनी भरलेल्या या संसारांत पडल्यामुळें जरा, मरण यांच्या आघातांनीं बरेचवर पीडित झाल्यामुळें मी अत्यंत जर्जर झालों आहे.

अशा रीतीनें संसाराच्या असारतेसंबंधानें त्या दोघांनीं पुष्कळ चर्चा केली. पुढें कालांतरानें त्या दोघांना विमलज्ञानाची प्राप्ति होऊन अखेरीस ते दोघेक्षण मुक्त झाले.

तात्पर्यः—मनानेंच मनाचा छेद करून आणि अहंमत्त्वाच्या भावनेचा निरास करून आत्मदर्शन करून घेण्याचा मनुष्यानें प्रयत्न केला नाहीं, तर चित्तांतील सूर्य कधीं अस्तंगत होत नाहीं, तद्गुं जगांतील दुःख नाहींसे होत नाहीं; यावरून असे स्पष्ट दिसून येतें कीं संसारपाशांत अडकून

वीतहव्याची गोष्ट

देखील सर्वतोपरी निर्वाण स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलो आहे, शांत झालो आहे, च संतापशून्य झालो आहे. हें माझे मोठे भाग्यच म्हटलें पाहिजे. मी आतां तुर्यावस्थेस प्राप्त होऊन स्वात्मपदाच्या ठिकाणी स्थिर झालो आहे.

वीतहव्याची समाधि

याप्रमाणें निश्चय करून वासनाराहित झालेला तो वीतहव्य मुनि विंध्य-पर्वतावरील आपल्या पर्णकुटीमध्ये समाधि लावून बसला. त्याच्या चित्तवृत्तीचा स्पंद अजिवात बंद झालेला असून स्वात्मप्रकाशरूपी आनंदाच्या योगानें तो सुंदर दिसत होता; ज्याप्रमाणें काष्ठ जळून गेल्यानंतर त्यांतील अग्नीच्या-ज्वाला क्रमाक्रमानें नाहीशा होतात, त्याप्रमाणें त्याचे पंचप्राण आंतल्या आंत शांत झाले. त्याचे नेत्र अर्धोन्मीलित झाले होते. नासिकाप्राच्या ठिकाणीं एकाग्रतेचें अवलोकन करणाऱ्या त्याच्या नेत्रांना अर्धवट उमळ-लेल्या कमलाच्या कळपांची शोभा प्राप्त झाली होती. सारांश, शरीर, मस्तक आणि मान अगदीं सरळ रेंवेत ठेऊन बसलेला तो बुद्धिबान् वीतहव्य मुनि एखाद्या पर्वतावरील पाषाणामधून कोरून काढलेल्या प्रतिमेप्रमाणें किंवा चित्रांतील मूर्तीप्रमाणें अगदीं निश्चल दिसत होता. अशा रीतीनें तो वीतहव्य मुनि तीनशें वर्षे समाधि लावून बसला होता, परंतु इतका मोठा काल त्याला एका घटकेप्रमाणें गेला. तो समाधीमध्ये स्थित असतां मेघांचा गडगडाट, अरण्यांतील सिंह, व्याघ्र वगैरे हिल्ले पशूंच्या गर्जना, विजांचा कडकडाट, वगैरे मोठमोठे प्रचंड ध्वनि निर्माण होत असतां हि त्याच्या समाधीचा केव्हांहि भंग झाला नाही. त्या तीनशें वर्षांत पावसा-ज्यांत चिखलाचे थरावर थर साचत जाऊन त्यामध्ये त्या मुनीचा देह खांद्यापर्यंत रुतून गेला. पुढें तो समाधीतून जागा झाला, परंतु त्याचा देह चिखलात रुतल्यामुळें त्याला हालचाल करितां येईना. त्याच्या प्राणाचा स्पंद, शरीराचीं सर्व छिद्रे बंद झाल्यामुळें फारच सूक्ष्म झाला होता. केवळ लिंग देहांत असलेल्या संवित्मुलेंच त्याच्या देहाचें रक्षण झालें होतें.

वीतहव्याच्या मनानें घेतलेले विचित्र अनुभव

समाधि उतरल्यावर त्याच्या ठिकाणीं जी जाणीव उत्पन्न झाली तिची इळु इळु वाद झाली, तिचेंच पुढें मन बनलें. तेंच मन हृदयामध्ये कल्पनेनें

सुद्धां स्थिर होत नाही, हें केवढें आश्चर्य आहे ! ज्याप्रमाणें एखादें माकड ह्या झाडावरून त्या झाडावर उड्या मारतें, त्याचप्रमाणें हें मन निरनि-
राळ्या शब्दस्पर्शादि विषयांवर एकसारखें उड्या मारीत असतें. वाणी, नेत्र,
कर्ण, जिह्वा आणि नाक हीं मनाचीं पांच द्वारे आहेत. वा हतभागी इंद्रि-
यांनो ! समाधीच्या योगानें आत्मदर्शन करून देण्याचें कामीं मला मदत
करण्याला तुम्हांला मुळींच वेळ मिळत नाही कां ? नका नका ! अनर्थाळ
कारणीभूत होणारी चंचलता धारण करूं नका ! तुमचा आणि आत्म-
स्वरूपाचा बिलकूल संबंध नाही. अरे इंद्रियप्रवर्तका ! चारी दिशाना
भटकणाऱ्या भिकारऱ्या मना ! परिणामीं अनर्थाळाच कारणीभूत होणारें
असें हें कुठ्यासारखें जगभर भटकणें आतां सोडून दे. मी चेतनरूप आहे,
अशी तुला भ्रांति झाली असेल तर ती निखालस खोटी आहे. ती सोडून
दे. चिद्रूप आत्मा आणि तूं याचीं स्वरूपें परस्पराहून अत्यंत भिन्न असल्या-
मुळे तुमचें ऐक्य होणें कालत्रयीहि शक्य नाही. अरे मूर्खा ! माझ्यामुळे
देह जिवंत आहे, असा तुला अहंकार झाला असेल, तर त्याचा त्याग कर.
कारण तो निःसंशय असत्य असून तो तुझ्या दुःखालाच कारण होईल. गाढ
होपेच्या वेळीं तुझें व अहंकाराचें अस्तित्व नसतां जड देह जिवंत रहात असतो,
तर तुझा अभिमान व्यर्थच ठरत नाही कां ? हें मना ! विषय भोगतांना ' मी
भोक्ता आहे ' व कार्य करितांना ' मी कर्ता आहे ' अशा प्रकारची भावना
तुला अमृताप्रमाणें गोड वाटत असेल; परंतु परिणामीं ती तुला विषाप्रमाणें
दुःखदायकच होईल. तूं कर्ता नाहीस व भोक्ताहि नाहीस, तर तूं जड
आहेस. अर्थात् चिदात्म्याच्या ओंजळीनें पाणी पिणारा आहेस. मी जीव
आहे, चिदात्मा आहे, ही तुझी व्यर्थ वडवड आहे. तूं अविचारामुळे असें
बडबडोस. अविचार हेंच तुझें खरें स्वरूप होय. आत्मविचार उत्पन्न झाला
कीं, तुझा नाशच होईल. आरंभापासूनच तुझें स्वरूप मिथ्या आहे, व
मधल्या स्थितीतहि तुझें जें भ्रामक अस्तित्व भासतें, तें विचाराच्या योगानें
आतां अजिबात नष्ट झालें आहे. तूं पूर्वी कधीं उत्पन्न झालेलाच नव्हतास,
सांप्रतहि तूं विद्यमान नाहीस व पुढेहि तूं उत्पन्न होणार नाहीस. चित्ता !
ज्या अर्थी आतां विचारानें तुझ्या स्वरूपाचा अंत होऊन तूं आत्म-
स्वरूपाप्रत जाऊन पोहोचला आहेस, त्या अर्थी तुझें कल्याण असो ! मी

वीतहव्याची गोष्ट

देखील सर्वतोपरी निर्वाण स्थितीप्रत जाऊन पोहोचलो आहे, शांत झालो आहे, व संतापशून्य झालो आहे. हे माझे मोठे भाग्यच म्हटलें पाहिजे. मी आतां तुर्यावस्थेस प्राप्त होऊन स्वात्मपदाच्या ठिकाणी स्थिर झालो आहे.

वीतहव्याची समाधि

याप्रमाणें निश्चय करून वासनाराहित झालेला तो वीतहव्य मुनि विंध्य-पर्वतावरील आपल्या पर्णकुटीमध्ये समाधि लावून बसला. त्याच्या चित्तवृत्तीचा स्पंद अजिवात बंद झालेला असून स्वात्मप्रकाशरूपी आनंदाच्या योगानें तो सुंदर दिसत होता; ज्याप्रमाणें काष्ठ जळून गेल्यानंतर त्यातील अग्नीच्या-ज्वाला क्रमाक्रमानें नाहीशा होतात, त्याप्रमाणें त्याचे पंचप्राण आंतल्या आंत शांत झाले. त्याचे नेत्र अर्धोन्मीलित झाले होते. नासिकाग्राच्या ठिकाणी एकाग्रतेचें अवलोकन करणाऱ्या त्याच्या नेत्रांना अर्धवट उमळ-लेल्या कमळाच्या कळ्यांची शोभा प्राप्त झाली होती. सारांश, शरीर, मस्तक आणि मान अगदीं सरळ रेंवेत ठेऊन बसलेला तो बुद्धिवान् वीतहव्य मुनि एखाद्या पर्वतावरील पाषाणामधून कोरून काढलेल्या प्रतिमेप्रमाणें किंवा चित्रांतील मूर्तीप्रमाणें अगदीं निश्चल दिसत होता. अशा रीतीनें तो वीतहव्य मुनि तीनशें वर्षे समाधि लावून बसला होता, परंतु इतका मोठा काल त्याला एका घटकेप्रमाणें गेला. तो समाधीमध्ये स्थित असतां मेघांचा गडगडाट, अरण्यातील सिंह, व्याघ्र वगैरे हिंस्र पशूंच्या गर्जना, विजांचा कडकडाट, वगैरे मोठमोठे प्रचंड ध्वनि निर्माण होत असतांहि त्याच्या समाधीचा केव्हाहि भंग झाला नाही. त्या तीनशें वर्षांत पावसा-ज्यांत चिखलाचे थरावर थर साचत जाऊन त्यामध्ये त्या मुनीचा देह खांद्यापर्यंत रुतून गेला. पुढें तो समाधीतून जागा झाला, परंतु त्याचा देह चिखलांत रुतल्यामुळें त्याला हालचाल करितां येईना. त्याच्या प्राणाचा स्पंद, शरीराचीं सर्व छिद्रे बंद झाल्यामुळें फारच सूक्ष्म झाला होता. केवळ लिंग देहांत असलेल्या संवित्मुलेंच त्याच्या देहाचें रक्षण झालें होतें.

वीतहव्याच्या मनानें घेतलेले विचित्र अनुभव

समाधि उतरल्यावर त्याच्या ठिकाणी जी जाणीव उत्पन्न झाली तिची इतु इतु वाढ झाली, तिचेंच पुढें मन बनलें. तेंच मन हृदयामध्ये कल्पनेनें

अनेक विचित्र अनुभव घेऊं लागले. कैलास पर्वतावरील सुंदर अरण्यामध्ये कंदं व वृक्षाच्या तळाखाली त्या मुनीने शंभर वर्षे जीवन्मुक्त स्थितीत घालविली. पुढे आणखी शंभर वर्षे त्याने विद्याधर या नात्याने आनंदाने घालविली व पुढे पांच युगेपर्यंत त्याने इंद्रपदाचा उपभोग घेतला. पुढे एक कल्पपर्यंत तो चंद्रमौली शंकराचा गण होऊन राहिला. हा सर्व वरील अनुभव वीतहव्याने त्या आपल्या मनाच्या कल्पनेनेच घेतला. नंतर आपले पूर्वाचे सर्व जन्म अवलोकन करावे अशी इच्छा त्याच्या मनात उत्पन्न झाली. त्याबरोबर त्याने आपले पूर्वाचे कित्येक नष्ट झालेले व कित्येक अस्तित्वांत असलेले असे सर्व देह पाहिले. त्याच्या विद्यमान असलेल्या देहापैकी पृथ्वीच्या उदरामध्ये अडकून पडलेल्या आपल्या देहाची स्थिति अवलोकन करतांच त्या देहाचा उद्धार करावा अशी इच्छा यदृच्छेने त्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाली. तो आपल्या बुद्धीच्या योगाने विचार करू लागला. तो म्हणाला:—“हैं माझे शरीर पृथ्वीच्या बाहेर काढण्याची माझ्या अंगात यत्किंचित्हि शक्ति राहिलेली नाही. यास्तब मी आतां तावडतोव सूर्याच्या देहांत प्रवेश करतो म्हणजे त्याचा पिंगलनामक गण त्याच्या आशेवरून माझ्या पूर्वदेहाचा पृथ्वीच्या उदरांतून उद्धार करील” असा विचार करून त्या मुनीने वायुरूप धारण करून सूर्य नारायणाच्या हृदयांत प्रवेश केला. भगवान् सूर्याने आपल्या देहांत मुनीने प्रवेश केला आहे असे ओळखले. त्या मुनीचा आश्चर्यादि जाणला. मग समोरच उभा असलेल्या पिंगल नावाच्या आपल्या गणास हाक मारून सूर्याने वीतहव्याच्या देहाचा उद्धार करण्यास आज्ञा केली. त्यावेळी वीतहव्याच्या त्या लिंगदेह धारण करणाऱ्या वायुरूप संवित्कलेने पिंगलाच्या देहांत प्रवेश केला. पुढे सूर्याच्या आशेने निघालेला तो पिंगलगण आकाशातून संचार करीत त्या विंध्य पर्वतावरील अरण्यांत येऊन पोहोचला. नंतर व्याघ्रमाणे एखाद्या सारस पक्षी आपल्या नखांनी एखाद्या कमलाचा देठ चिखलातून उकळून काढतो, त्याप्रमाणे पिंगलाने आपल्या नखाच्या योगाने वीतहव्याच्या देहाच्या भोवतालची माती उकळून त्या मुनीचा देह बाहेर काढला. नंतर मुनीच्या लिंगदेहाने पिंगलाचा देह सोडून आपल्या पूर्वीच्या स्थूलदेहामध्ये प्रवेश केला. नंतर पिंगल गण आकाशांत निपून गेला आणि वीतहव्यमुनि मातीने भरलेले आपले अंग

वतिहव्याची गोष्ट

धुण्याकरितां निर्मल सरोवरांत त्यानें बुडी मारून स्नान केलें. नंतर जप करून त्या मुनीनें भगवान् सूर्यनारायणाची मोठ्या भक्तीनें पूजा केली. पूर्वाप्रमाणें सर्व व्यवहार करण्यास समर्थ असलेलें तें आपलें पूर्वीचें शरीर प्राप्त झाल्या-मुळें वीतहव्यमुनीला अतीशय आनंद झाला. साराश, अशा रीतीनें बुद्धीची समता, पराश्रुति, सर्वभूतासंबंधानें मित्रभाव, सत्पशा, आनंदवृत्ति, ईश्वरी कृपा व त्यामुळें प्राप्त होणारें ऐश्वर्य इत्यादि गुणांनीं युक्त असलेला तो मुनि विषयासक्तिराहित अशा अंतःकरणानें विध्यपर्वतावरील सरोवराच्या काठी फक्त एकच दिवस समाधिविराहित स्थितीमध्ये सुखानें राहिला.

पुढें तो दिवस संपल्यानंतर वीतहव्यमुनी पुनः समाधि लावण्याकरितां विध्यपर्वतावरील पूर्वपरिचित अशा एका विस्तृत गुहेमध्ये शिरला व आपल्याशींच विचार करूं लागला.

“मी आपल्या इंद्रियांना विचारानें बाधित करून टाकलेंच आहे; तरी आतां त्यासंबंधानें पुनः विचार करण्यांत अर्थ नाही. जगताच्या सत्या-सत्यतेबद्दलची भेद दृष्टि नाहींशी करून आत्मस्वरूपाचें दृढ अनुसंधान करीत मी एखाद्या पर्वताच्या शिखराप्रमाणें स्थिर होऊन रहातों.” अशा रीतीनें विचार करून आपणांस विदेह कैवल्याची स्थिति प्राप्त करून घेण्याकरितां तो मुनि त्या पर्वताच्या गुहेंत पड्यासन घातून बसला व त्यानें दीर्घ व उच्च स्वरानें ॐकाराचा उच्चार करण्यास सुरवात केली. या त्रैलोक्यातील सर्व आंतर व बाह्य विषयांचा त्यानें त्याग केला. नंतर ॐकारांतील दीर्घ-नादाच्या ठिकाणीं विलीन झाला व वायु जसा गंधाचा त्याग करतो, त्याप्रमाणें इंद्रिये व त्यांचे विषय यांचा त्यानें त्याग केला. नंतर त्यानें आपल्या अंतःकरणांतील तमरूपी अज्ञानाचा त्याग केला, नंतर त्याच्या ठिकाणीं सात्त्विक बुद्धीचें तेज उत्पन्न झालें, त्याचाहि त्यानें क्षणभर विचार करून त्याग केला. मग त्याची स्थिति तम आणि प्रकाश यांनीं रहित झाली. अशी स्थिति प्राप्त झाल्यानंतरहि त्याचें मनोरूपी, तृण थोडेंसे स्फुरण पावत होतें, परंतु त्यां मुनीनें लगेच विचार करून त्याचाहि निकाश लावला. अशा रीतीनें तो मुनि ब्रह्मरूप झाला.

सारांश, वर सांगितल्याप्रमाणें वीतहव्याच्या मनाचा अत्यंत नाश

झाला, तो संसाराच्या सीमेला पोचला, दुःखसागरातून पार झाला, वीतहव्यमुनि शोकरहित होत्साता जीवन्मुक्त स्थितीत अनेक वर्षे विहार करीत राहिला.

तात्पर्यः—ही जी अनेक विचारांनी भरलेली वीतहव्याची गोष्ट सांगितली तिचा आपल्या बुद्धीने विचार करावा व वीतहव्याप्रमाणे शुद्ध दृष्टीचा आश्रय करून श्रेष्ठ ज्ञान संपादन करावे, आत्मसाक्षात्काररूप श्रेष्ठ ज्ञानानेच मुक्ति मिळते, मनुष्य ज्ञानानेच दुःखरहित होतो, ज्ञानानेच त्याच्या अज्ञानाचा नाश होतो व त्यानेच त्याला मोक्ष प्राप्त होतो, दुसऱ्या कोणत्याही उपायांनी मनुष्य वस्तुतः कृतार्थ होत नाही.

निर्वाण प्रकरण पूर्वार्ध.

(२५) भुशुंडाची गोष्ट.

असक्तबुद्धयः सर्वे भुशुंडवदवस्थितिम् ॥

प्राप्नुवंति परे तस्ये प्राणापानावलोकितः ॥ नि. पू. २८-४.

भावार्थः—प्राग व अपान यांची भुशुंडाप्रमाणे उपासना करणारे व आपल्या बुद्धीला कोठेहि आसक्त होऊं न देणारे असें सर्व लोक परब्रह्मामध्ये स्थिर होतात.

मेरुपर्वताच्या ईशान्य कोपऱ्यात पद्मरागस्तनमय शिखरावर 'चूत' या नांवाचा प्रसिद्ध कल्पवृक्ष आहे. त्या कल्पवृक्षाच्या झड्यावर दक्षिणे-कडील शाखेच्या सुवर्णरौप्यमय वेलीनीं झाकलेल्या टोलीत अत्यंत विरक्त भुशुंड या नांवाचा कावळा रहात आहे, तो चिरंजीव आहे. तो मोठा बुद्धिमान आहे. त्याची बुद्धि आत्मपदी विभ्रांत पावल्यामुळे तो शांत व सतेज दिसतो. अशा तऱ्हेची इकीकत एकदा स्वर्गात शतातप नांवाच्या मुनींच्या तोंडून वसिष्ठाच्या कानावर आली असता, त्या भुशुंडास पहोवें अशी त्यांना इच्छा झाली व लगेच वसिष्ठ ज्या ठिकाणी तो रहात होता तेथे जाऊन भुशुंडाचे समोर उभे राहिले. भुशुंडाने त्याच्याकडे पाहिल्या-बरोबर 'हे वसिष्ठ आले आहेत' असे त्याने ओळखिले व तो लगेच उठून वसिष्ठांना 'हे मुने ! तुमचें स्वागत असो' असे म्हणाला. नंतर त्याने आपल्या संकल्पाने उत्पन्न केलेल्या हातांनी वसिष्ठांना पुष्पांजलि अर्पण केली. नंतर त्या पक्षिराजाने आपण स्वतः त्या कल्पवृक्षार्चे एक पान वसिष्ठांच्या पुढे केलून 'ह्या आसनावर बसा' असे तो म्हणाला. वसिष्ठ आसनावर बसल्यानंतर त्या संतुष्टमानस भुशुंडाने अर्घ्यपाद्यादि पूजासाहित्याने वसिष्ठांची

पूजा केली. नंतर तो भुशुंड मोठ्या प्रेमानें व मधुरवाणीने आपण कहे लागला.

भुशुंडः—हे मुने ! फार दिवसांनी आपण आप्हास दर्शन देण्याची कृपा केलीत. आज आपलें काय निमित्तानें येणें झालें ? इतक्या दूरवर 'आल्यानें आपणास फार कष्ट झाले असतील ? आपली आशा काय आहे ? हें ऐकण्यास माझे कान उत्कंठित झाले आहेत. आपल्या चरणांच्या दर्शनानें आपण कां आलात हें मला समजलेंच आहे. तरी मी तें आपणास विचारतों कारण आपल्या वचनामृताचा आस्वाद घेण्याची इच्छा माझ्या ठिकाणी उत्पन्न झाली आहे.

वसिष्ठः—हे महाराज पश्चिध्रेष्ठा ! आपण म्हणता तें अमर्दी बरोबर आहे. मला आपणास कांहीं विचारावयाचें आहे. तें हें की 'आपला जन्म कोणत्या कुळांत झाला ? आपणास ब्रह्मज्ञान कसे झालें ? आपलें आयुष्य-वय किती आहे ? मागील कांहीं वृत्तांत आपणास आठवतो कां ? हें राहण्याचें ठिकाण आपणास कोणी दाखविलें.

भुशुंडः—या जगांत हर नांवाचा देवाधिदेव आहे. त्याचे पुष्कळ गण (खेळगडी) आहेत. या गणांप्रमाणेंच मातांचा समुदायहि शंकराजवळ आहे. या मातृदेवतांच्या पुढें जगांतील सर्व प्राणी नम्र असतात. पण या मातृदेवता शंकरासमोर नृत्य करतात. या मातृदेवतांमध्ये जया, विजया, जयंती, अपराजिता, सिद्धा, रक्ता, अलंबुषा, उतला ह्या आठजणी नायिका आहेत. यामध्ये सातवी अलंबुषा म्हणून जी माता प्रसिद्ध आहे तिचें वाहन चंड या नांवाचा एक काबळा आहे. त्याची चोंच वज्राप्रमाणें कठीण हाडाची आहे. इंद्रनीलमण्यांच्या दिग्गप्रमाणें त्याची कांति आहे. त्या भयंकर मातृदेवता एकदां उरसवाकरितां आकाशांत एकत्र जमल्या. त्या उत्सवांत रममाण झाल्यामुळे त्यांची वाहनेंहि उत्सव करू लागली. त्यांनींहि मद्य प्राशन केलें. त्या मद्यानें उन्मत्त झाल्यानंतर ब्राह्मी देवीच्या रथाच्या हंसी अलंबुषा मातेच्या चंड काकाबरोबर रममाण झाल्या. तेव्हा त्या हंसी अतिशय संतुष्ट होऊन त्या गर्भवती झाल्या. पुढें त्या हंसीनी झालेला सर्व वृत्तांत जशाच्या तसा ब्राह्मी देवीला निवेदन केला. तेव्हां ती देवी आपल्या

हंसीना म्हणाली, 'हे सुलीनो ! आतां तुम्ही गर्भवती असल्यामुळे माझा राग वाहून नेण्याचें काम तुम्हास होणार नाही म्हणून सध्या तुम्ही स्वैर संचार करून रहा. ' पुढें त्या हंसी प्रसूत झाल्या व त्यांना एकवीस पुत्र (कावळे) झाले. हे मुने ! अशा रीतीने आम्ही एकवीसजण भाऊ हंसीपासून उत्पन्न झालों. पुढें त्या ब्राह्मी देवीची आम्ही पुष्कळ वर्षे सेवा केली, त्यामुळे देवीने आमच्यावर कृपा करून आम्हाला शानाचा उपदेश केला. त्या योगाने आम्ही सर्वजण मुक्त झालों.

नंतर शांत चित्त होऊन एकांतांत ध्यानस्थ रहावें म्हणून आम्ही आपल्या पित्याकडे गेलों व पित्यास व अर्लबुपा देवीस नमस्कार केला. त्यांनीं कृपादृष्टीनें आम्हाकडे अवलोकन केल्यानंतर आम्ही आपल्या पित्याला म्हणालों, " तात ! ब्राह्मीदेवीच्या कृपेनें आम्हाला आत्मज्ञान झालें आहे. पण आम्हाला एकांतांत ध्यानस्थ रहाण्याकरितां उत्तम जागा कोणती, हें विचारण्यास आम्ही आपल्याकडे आलों आहोंत. " नंतर त्या स्वज्ञानी, पित्यानें आम्हास ' हें कल्पवृक्षाचें स्थान देवांनाहि दुर्गम आहे त्या ठिकाणीं तुम्ही जा व तेथें निर्विघ्नपणें भोग व मोक्ष यास प्राप्त व्हा ' असें सांगितलें. तेव्हां आम्ही पित्यास बंदन करून तो देश सोडून या कल्पवृक्षावरील घरट्यांत घेऊन राहिलों आहोंत. तेव्हांपासून आम्हाला कोणत्याहि प्रकारची पीडा नाही.

मुने ! दीर्घकालापासून साचलेलें माझे पुण्य आज फळास आलें कारण आज निर्विघ्नपणें आपलें दर्शन झालें. आपल्या दर्शनानें आज हें घरटें, ही शाखा, हा मी व हा वृक्ष हीं सर्व पावन झाली आहेत. आतां आपणही मी काय सर्गु त्याची मला आज्ञा करा.

' हे अर्घ्य व पाद ' असें म्हणून पुनः दुसऱ्यांदा स्वतः तें देणाऱ्या मुशुंड पक्ष्याला वसिष्ठांनीं विचारलें.

वसिष्ठः—हे पक्षिभेष्टा ! आपल्यासारखे महाबुद्धीमान् असे आपले ते वंधू येथें कोठें दिसत नाहीत ? आपण एकटेच आम्हाला दिसत आहा, हें कसें ?

मुशुंडः—हे मुने ! आम्ही येथें रहावयास आल्यापासून युगांच्या

सनत्कुमार इत्यादि ब्रह्मर्षि, कार्तिकस्वामी, गणपती, गौरी, सरस्वती, गायत्री, लक्ष्मी या सर्वांची उत्पत्ति मळा स्मरते. हे मुने ! ब्रह्मदेवाचा पुत्र असे जे तुम्ही त्या तुमचा हा आठवा जन्म आहे. तुम्ही केव्हा आकाशापासून झालात, केव्हा वायुपासून, केव्हा जलापासून, केव्हा पर्वतापासून, व केव्हा अग्नीपासून झालात. अंतर्धान पावलेली पृथ्वी कूर्मरुपी परमेश्वराने पांच वेळां समुद्रांतून वर काढली. वारावेळां केले, रेणुकेच्या पोटी श्रीहरीने सहा वेळां जन्म घेतला व क्षत्रियांचा नाथ केला. प्रत्येक द्वापरयुगाच्या शेवटी पुराणांचा कर्ता निरानिराळा असल्यामुळे 'रामायण' या नांवाचा एक मोठा आश्चर्यकारक इतिहास मळा आठवतो. त्याचे ग्रंथप्रमाण एक लक्ष आहे. ते ब्रह्मदेवाने वसिष्ठ-विश्वामित्रादिकांना उपदेशिलेले ज्ञानशास्त्र आहे. त्यांत रामाप्रमाणे व्यवहार करावा, रावणाप्रमाणे दुराचरण करूं नये. असे ज्ञान बुद्धिमानांच्या हातांत फलाप्रमाणे अर्पिलेले आहे. हे रामायण वाल्मिकीने केले आहे. आतां यापुढे तो जे दुसरे करणार आहे, त्याचाहि मळा दिव्य दृष्टीने अनुभव आलेला असून तेच रामायण वाराव्या वेळां केले जाईल. याच्यासारखेच भारत या नांवाचे व्यासांनी रचले तर कधी अन्य ऋषींनी रचिलेले मळा आठवत. ते कधी मुळे सात वेळां केलेले आहे. राक्षसांचा नाथ करण्याकरिता श्रीरामाचा अवतार दहा वेळां झाला व आतां होईल तो अकरावा रामाचा अवतार. तसेच पृथ्वीचा मार दूर करण्याकरिता वसुदेवाच्या घरी श्रीकृष्णाचा आतां सोळावा अवतार होईल. सारांश, ही दृश्य जगाची भ्रांति खरी नाही. जलांत जशी लाट तशी ती चिदात्म्यामध्ये उत्पन्न होते व पुनः लीन होते.

प्राण चिंतेचें स्वरूप

ही सर्व भ्रांति नाहीशी होण्याला उपाय म्हणजे आत्मसाक्षात्कार होईपर्यंत केला जाणारा आत्मविचार-आत्मचिंता-हाच होय. ही आत्मचिंता

आपल्या सारख्यांस सहज प्राप्त करून घेता येते. पण आमच्या सारख्यांस ती दुष्प्राप्य आहे. या आत्मचित्त्या सारख्याच योग्यतेच्या तिच्या पुष्कळ मैत्रिणी आहेत. त्यांपैकी एकीला मी बघ करून घेतलं आहे. ती सर्व दुःखांची क्षय करणारी, सर्व प्रकारचे सौभाग्य वाढविणारी व सर्व जीविताचे कारण अशी आहे. तिचे नांव प्राणचिंता (प्राणवायूचे चिंतन) हें होय. या देहांत संचार करणाऱ्या प्राणवायूचे मुख्य दोन भाग आहेत. एक वर जाणारा (प्राण) व खाली येणारा (अपान). देहाच्या मधोमध हृदयकलम आहे. तेथे हे दोन्ही प्राणवायू समस्थितीत असतात. त्या प्राणवायूच्या गतीचे अनुसंधान मी नित्य करीत असतो. वायु शरीरांतच परिच्छिन्न होऊन राहिला आहे अशी जी साधारण समजूत आहे, तिचा परित्याग करून मी 'अधिदैव सूत्रात्मा आहे' अशा धारणेने इंद्रियांच्या व्रतांचा त्याग करणे व केवळ प्राण व्रतच धारण करणे हेंच प्राणापानाचे अनुसरण आहे. वाणी, 'मी भाषणच करीन,' असे व्रत धरून बसली, चक्षु, 'मी पाहीनच,' असे म्हणाले. श्रोत्रादि इतर इंद्रियांनीहि असेच धवणादिकांचे व्रत धरले. पण सर्व इंद्रियांची ती सर्व व्रते आसक्तिरूप पापाने दूषित झाली होती. म्हणून श्रमरूपी-मृत्यूने त्यांच्या त्या व्रतांचा भंग केला. प्राणाचे मुख-नासिकादि स्थानांतून संचार करणे हेंच व्रत आहे. ते विपयासक्तीने दूषित झालेले नाही, त्यामुळे श्रमरूप मृत्यु त्याचा भंग करण्यास समर्थ झाला नाही. त्यामुळे व्रतभंग न झालेला एकटा प्राणच मृत्युकडून ग्रासला जात नाही. यास्तव 'तोच मी आहे,' अशी धारणा व केवळ त्याच्या व्रताचे आचरण एतद्रूप प्राणचित्तेने मी मृत्यूला जिंकलं आहे. (अशाच तऱ्हेची ही व्रतमीमांसा बृहदारण्यांतहि प्रसिद्ध आहे.) या प्राणापानाचे संधी एक आंत व दुसरा बाहेर असे होत असतात. त्यास आंतर व बाह्य कुंभक असे म्हणतात. ह्या दोन कुंभकांच्या ठिकाणी आत्मा प्रकट होतो असे योगी म्हणतात. अशा या निष्पाधिक चिदात्म्याची आम्ही उपासना करीत असतो. अशा तऱ्हेने आत्म्याच्या ठिकाणी मला प्राप्त झालेली ही उत्तम समाधि मी जात असतांना, उमा असतांना, जागतांना, निजतांना व स्वप्नांतहि दळत नाही.

चिरंजीव होण्याचीं कारणें

भुशुंडः—याप्रमाणें प्राणांचें सतत चिंतन करून मी आपल्या निर्मल चिदात्म्यांत विभ्रान्ति घेत राहिलों आहे. मी कधीं मागें होऊन गेलेल्या अगर पुढें होणाऱ्या गोष्टींचें चिंतन करीत नाहीं; फक्त चालू गोष्टीवर दृष्टि ठेवून आत्मस्वरूपां स्थिर असतो, आज मला हें मिळालें, ही सुंदर वस्तु मला कधीं प्राप्त होईल ? ही चिंता मला मुळींच नसते. मी कधीं कोणाची निंदा करीत नाहीं व स्तुतिहि करीत नाहीं. चांगली गोष्ट प्राप्त झाली म्हणजे मला संतोष वाटत नाहीं व वाईट गोष्ट प्राप्त झाली म्हणजे दुःखहि होत नाहीं. माझें मन नेहमीं सम असतें, म्हणूनच मी चिरंजीव झालों आहे. सुखी पुरुषास पाहून मला सुख होतें व दुःखी पुरुषास पाहून मला त्याच्या दुःखाबद्दल वाईट वाटतें. मी सर्वांचा आवडता मित्र आहे. आपत्ति, संपत्ति वगैरे द्वंद्वामध्ये मी निर्विकारी असतो, म्हणूनच मी चिरंजीव आहे.

वसिष्ठः—भगवन् ! आपण सांगितलेली ही हकीगत फारच आश्चर्य-कारक आहे. या जगांत आपल्यासारखा मोठा तत्त्वज्ञानी मी कोठेहि पाहिला नाहीं. महाराज ! आपण आपल्या शुभ गुहेंत प्रवेश करा. माझाहि माध्यान्ह कर्म करण्याचा समय आला आहे. यास्तव मी आपल्या सतर्पि लोकांतील घरीं जातो. हें ऐकून त्या चिरंजीव भुशुंडानें अर्ध-पाद्य-पुष्पांनीं माझी पायापावून मस्तकापर्यंत पूजा केली. 'माझ्या मागोमाग पोहोंचवावयास येण्याचे थम आपण उगीच घेऊं नका' असें बोलून मी आसनावरून उठलों आणि त्या वृथावरून पद्मप्रमाणें उड्डाण केलें. तरी तोहि माझ्या मागोमाग आकाशांत एक योजनपर्यंत आलाच. नंतर मी मोठ्या कष्टानें त्यास परत जाण्याबद्दल विनंति केली. कारण सज्जनांची संगति सोडवत नाही. गेल्या कृतगुमाच्या आरंभीं दोनचें वर्षें होऊन गेलीं असतां पुनः एकदां त्या भुशुंडाची व माझी त्या मेरुपर्वतावरील त्याच कल्पवृथावर गांठ पडली होती.

वात्स्यः—भुशुंडानें सांगितल्याप्रमाणें प्राणचित्तेचें स्वरूप ध्यानांत घेऊन त्याची उपासना केली असतां हि परब्रह्माचें ठिकाणीं स्थिर होऊन राहता येतें.

शिवपूजेची गोष्ट

(२६) शिवपूजेची गोष्ट.

अत्रेमां परमां दृष्टिं महामोहविनाशिनीम् ॥

गृणु या कथिता पूर्वं मम कैलासकंदरे ॥ नि. पृ. २९-८५.

संसारदुःखशांत्यर्थं देवेनार्घ्यदुमौलिना ॥ नि. पृ. २९-८६.

भावार्थः—आपल्या मस्तकावर अर्धचंद्र धारण करणाऱ्या महादेवाने संसार-दुःखाची शांति होण्याकरिता महामोहाचा विनाश करणारी खरी देवपूजा कोणची याविषयी कैलासपर्वताच्या गुह्यंत जो उपदेश केला तो ऐक.

वसिष्ठ एकदा पूर्वी कैलासपर्वतावर, गंगानदीचे काठो आश्रम बांधून राहिले होते. त्या ठिकाणी नित्य श्रीशंकराची पूजा करीत असत. पुढे अशा तऱ्हेने बराच काल लोटल्यावर एकदा श्रावण वद्य अष्टमीचे दिवशी प्रदोष-काळी श्रीशंकराची पूजा करून वसिष्ठ ध्यानस्थ बसले होते. ध्यानसमाप्ति उत्तरल्यावर बाहेर पहातात ते श्रीशंकर पार्वतीसह प्रकट झालेले दिसले. तेव्हा वसिष्ठांनी लागलीच तेथे असलेल्या आपल्या शिष्यवर्गास सावब करून अर्घ्य, पाद्य, फुल्ले, वगैरे पूजेचे साहित्य घेऊन त्या महादेवाची यथासांग पूजा केली व साष्टांग नमस्कार घातला. पार्वतीचीहि त्यांनी पूजा केली, वसिष्ठांनी अर्पण केलेल्या पूजेने संतुष्ट झालेले भगवान् शंकर म्हणाले :—

श्रीशंकरः—वसिष्ठा ! तुझ्या चित्तवृत्ती अत्यंत शांत होऊन कल्याण-कारक श्रेष्ठ आत्मपदाच्या ठिकाणी विश्रांति पावल्या आहेत ना ? तुझे तप निर्विघ्नपणे पार पडून त्यापासून तुझे कल्याण होत आहे ना ? तुला जे श्रेष्ठ ब्रह्मपद प्राप्त करून घ्यावयाचे आहे, ते तुला प्राप्त झाले आहे ना ? तुझ्या सर्व मोठी नार्हीशा झाल्या आहेत ना ?

वसिष्ठः—हे महेश्वरा ! तुझ्या नित्य स्मरणाने माझे सतत कल्याण झाले आहे, मला दुष्प्राप्य असे काही राहिले नाही व मला कोणापासून कसलीहि भीति वाटत नाही. हे प्रभो ! तुझे नित्य स्मरण पूर्व संचित पुण्यकर्मांना अनंत पटीने फलद्रूप करिते व पुढे केल्या जाणाऱ्या पुण्याच्या बुद्धीसाठी बीज पसरते. तुझे नित्य चिंतन शानामृताचा मुख्य कलश आहे, संतोषरूपी चांदण्याचा चंद्रमा आहे व मोक्षपुराचे द्वार आहे.

हे भूतपते ! तुझे स्मरण हा एक चिंतामणीच आहे व तो आपल्यापार्शी सतत वाळगल्याने मी सर्व आपत्तीतून सुटलों आहे. भगवन् ! आपल्या प्रसादाने माझ्या सर्व दिशा इष्टार्थीनीं परिपूर्ण भरलेल्या आहेत. मला एक संशय आला आहे, त्याचे कृपा करून निवारण करा. हे प्रभो ! ज्या देवार्चनाच्या योगाने उद्वेग उत्पन्न होत नाही, जे निरुपद्रव, सर्व पापांचा क्षय करणारे आहे, सर्व कल्याणाला प्रसविणारे आहे, असे देवपूजेचे विधान कोणत्या प्रकारचे आहे, ते मला सांगा.

खरा देव कोणता ? व खरी देवपूजा कोणती ?

श्रीशंकरः—हे ब्रह्मवेत्त्यांतील श्रेष्ठा ! मी तुला अती उत्तम देवार्चन सांगतो. देव कोण हें तू जाणतोस कां ? पुंडरीकाक्ष विष्णु हा देव नव्हे, त्रिलोचन शंकर हा देव नव्हे, ब्रह्मदेव हा मुख्य देव नव्हे, मग इंद्रादिकाना देव कसे म्हणता येईल ? अकृत्रिम, अनादि, अनंत, आनंदरूप व चिद्रूप परब्रह्मच मुख्य देव आहे. ज्यांना ह्या शिवतत्त्वाचे ज्ञान झालेले नसते, त्यांच्याकरिता विष्णुशंकरादि आकार धारण करणाऱ्या देवांचे पूजन सांगितले आहे. ज्ञान, सर्वत्र समदृष्टि व शांति ही ह्या मुख्यदेवाच्या पूजेतील उत्तम पुष्पे आहेत. पूज्य आत्म्याला जाणणारे शानी निर्मल चिन्मात्र शिवाला पूज्य मानतात. समता, बोध इत्यादि पुष्पांनी आत्मदेवाची पूजा करणे, हेंच खरें देवार्चन होय. सांकार देवांचे पूजन करणे ही खरी देवपूजा नव्हे.

परमात्म्याचे याहापूजन

हे मुनिश्रेष्ठा ! तू विवेकी मुख्य अधिकारी आहेस, म्हणून तुला ही मुख्य देवपूजा सांगितली आहे. खरा देव त्रिभुवनाचा आधार परमात्माच आहे. तो शिवस्वरूप ब्रह्म-विष्णु-रुद्रादि सर्व देवांहून श्रेष्ठ आहे. हा चिन्मात्र सर्व ठिकाणी असणारा, निराकार परमात्मा आहे. तथापि त्याची इच्छा सत्ता (मी अनेक व्हावे अशी इच्छा) आकाशसत्ता, काळसत्ता, नियतिसत्ता व महासत्ता या क्रमाने व्यक्त झाली आहे. तसेच ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति, प्रवृत्तिशक्ति, निवृत्तिशक्ति इत्यादि अनंतशक्ति त्या पर-

मात्म्याच्या आहेत (यांपैकी पाहिल्या पांच सत्ता या परमात्म्याच्या ठिकाणी दिसतात; व शेवटच्या चार शक्ति जीवात्म्याच्या ठिकाणी दिसतात.) त्या परमात्म्याच्या उल्हासशक्तीमुळे संसाराची (जगद्रुपी संसाराची) सुरुवात होते व त्याच्या निरोधशक्तीने या संसाराचा ध्वय होतो. अशा तऱ्हेने सर्व शक्तींनी संपन्न असणारा हा परमात्मा लक्षावधि सूर्यांप्रमाणे तेजःपुंज आहे व तोच सर्व तेजस्वी पदार्थांचे ठिकाणी तेज उत्पन्न करतो. थोडक्यांत असे सांगता येईल की, सर्व विश्व हेच त्याचे स्वरूप आहे. या विराट्‌रुपी चिन्मात्र परमात्म्यास ज्ञानाने सतत ओळखणे हेच त्याचे ध्यान व हीच त्याची श्रेष्ठ पूजा होय. एखाद्याने या परमात्म्याचे ध्यान तेरा निमेषपर्यंत केल्यास त्यास गोप्रदानाचे पुण्य प्राप्त होते. शंभर निमेष ध्यान केल्यास अश्वमेध यज्ञ केल्याचे पुण्य प्राप्त होते; व अर्ध घटकापर्यंत ध्यान केल्यास सद्यः अश्वमेध यज्ञ केल्याचे श्रेय प्राप्त होते. एक घटकापर्यंत पूजन केल्यास राजसूय यज्ञाचे फल मिळते. सकाळपासून मध्या- न्हापर्यंत ध्यान केल्यास लक्ष राजसूय यज्ञांचे फल प्राप्त होते; व एक दिवस- पर्यंत त्या परमात्म्याचे ध्यान केल्यास तो पुरुष परमसमाधानामध्ये नित्य राहतो. श्रेष्ठ प्रकारचा योग तो हाच, उत्तम क्रिया ती हीच होय. बसिष्टा ! हे ह्या परमात्म्याचे ब्राह्मपूजन तुला सांगितले.

परमात्म्याचे अंतःपूजन

आतां तुला परमात्म्याचे अंतःपूजन कसे करावे ते सांगतो. आपल्या शरीरांत असणाऱ्या परमकल्याणकारक आत्म्याचे नित्य ध्यान करावे. जाग्र- तादि सर्व अवस्थेमध्ये प्रारब्धयोगाने प्राप्त झालेल्या विषयांचे सेवन करणे, ह्या स्नानाने शुद्ध करून नित्य अनुभवरूप पूजासामुग्रीने या बोधरूप लिंगाची (ज्ञानस्वरूप आत्म्याची) पूजा करावी. मनाच्या मननशक्तीत असलेला, प्राण व अपान यांच्यामध्ये असणाऱ्या अंतरातून व्यक्त होणारा, हृदय, कंठ व तालु यांच्या मध्ये राहणारा, भ्रूमध्य व नासापुटाच्या ठिकाणी असणारा, असा जो स्वतःच्या देहाच्या ठिकाणी चित्त्वा भासणारा होतो तोच तो देव होय. त्याच्या अशा स्वरूपाचे चिंतन करावे. स्त्रिया जशी पतीची सेवा करितात त्याप्रमाणे इंद्रियांच्या नानाप्रकारच्या शक्ती निरंतर

माक्षी उपासना करितात. मन हा माझा द्वारपाल आहे, तो मला त्रिभुवनाचा वृत्तांत सांगतो. चिंता ही माक्षी प्रतिहारी आहे. विचित्र प्रकारची ज्ञाने (शास्त्रांतील) हीच माक्षी अंगभूषणें होत. ज्ञानेन्द्रिये व कर्मेन्द्रिये हीं माक्षी द्वारे आहेत. असा हा मी अनंतात्मा आहे. माक्षी आकृति मर्यादित नाही, मी सर्व पदार्थांना मलून अखंड एकरूप होऊन राहिलों आहे. असें चिंतन करावें. प्रारब्धवशात् प्राप्त झालेल्या सर्व शब्दस्पर्शादि विषयांच्या योगांनी त्याची पूजा करावी. सारांश, जी जी वस्तु दिसते, ती ती ब्रह्म आहे, असा निश्चय ठेवून आत्मदेवाच्या पूजेचें प्रत आचरण करावें.

अशा तऱ्हेचें आत्मदेवाचें पूजन सिद्ध होण्याकरितां अंतःकरणांतील वासना शुद्ध केल्या पाहिजेत. त्या शुद्ध वासनारूपी अविद्येनें मलिन अविद्येचा नाश केल्यावर गुरुपदेशाच्या ठिकाणी शिष्याची प्रज्ञाति झाली म्हणजे तो आत्मा दाखविता येण्यासारखा नसला व दिसतहि नसला, तरी तो आपण-हूनच प्रसन्न होतो. नुसत्या शास्त्रार्थानें किंवा गुरुपदेशानें आत्म्याची ओळख पटव नाही. तो आपला आपण स्वतःच्या बोधानें जाणला पाहिजे. तथापि गुरुपदेश व शास्त्रार्थ यांच्या वाचून आत्म्याचा (परोक्ष) बोध होत नाही. शास्त्रार्थ, गुरुपदेश व शिष्याचा स्वबोध, यांचा संयोग हाच आत्मज्ञानाला प्रकाशित करणारा आहे. अशा रीतीनें देवार्चन करणारा ज्ञानी पुरुष श्रेष्ठ ब्रह्मपदाप्रत जातो. तेथें आमच्यासारखे (शंकरासारखे) देव चाकराप्रमाणें असतात. म्हणजे सृष्टींतोळ नेमून दिलेलीं कार्ये नोकराप्रमाणें करित असतात.

हे मुने ! जें जें तूं विचारलेस, तें तें मी तुला सांगितलें. तुझें कल्याण असो. आतां मी आपल्या स्वस्थानीं जातो. पार्वति ! उठ, चळ आपण जाऊं या.

वसिष्ठः—असें म्हणून तो महेश्वर आपल्या परिवारासह आकाशांत निघून गेला. प्रारब्धानें प्राप्त झालेलीं कर्मे करून मी त्या परमात्म्याचें पूजन करित असतो. शोषेंतहि माझें पूजन बंद पडत नाही. कारण त्यावेळीं मी अविद्या पुष्पानें आत्म्याचें पूजन करितों.

तात्पर्यः—क्रमानें प्राप्त झालेल्या क्रियांनीं व आचाररूपी पुष्पांनीं त्या

विल्वफळाची गोष्ट

परमात्म्याचें पूजन करावें. तें पूजन लौकिक दृष्ट्या खंडित आहे असें दिसलें तरी ज्ञानी पुरुष करीत असलेल्या त्या परमात्म्याचें अनुसंधान निरंतर सुरू असल्यामुळें तें खंडित नसतें. ज्ञानी व अज्ञानी अशा सर्व पुरुषांच्या ठिकाणीं इंद्रियें आणि त्यांचे विषय यांचा संबंध, सारख्याच तऱ्हेनें होतो. परंतु ज्ञानी पुरुष त्या वायवर्ति सावध असतो व तो ह्या सर्व विषयांच्या सेवनानें परमात्म्याचें पूजन करितो व इतर पामर तें करीत नाहीत.

(२७) विल्वफळाची गोष्ट.

स्थानंदरससंपूर्णं त्रिजंगत्कल्पनास्यदम् ॥

इह विल्वफलत्वेन परब्रह्मोपवर्ण्यते ॥ नि. पृ. ४५

भाचार्य—त्रिभुवनाच्या कल्पनेचें अधिष्ठान व आनंदरसानें भरलेलें परब्रह्म या गोष्टींत बेलफळाच्या रुपानें वर्णिलें आहे.

इजारो योजनें पसरलेलें, अत्यंत निर्मळ व अनंत युगे होऊन गेलीं तरी जें जीर्ण होत नाही, असें एक विल्वफळ (बेलफळ) आहे. तें जरी फार जुनाट आहे तरी वालचंद्राप्रमाणें किंवा कोमल पल्लवाप्रमाणें मृदु असल्यामुळें तें फारच सुंदर आहे. तें कल्पांतकालच्या वायूच्या योगानेहि हालत नाही, जगाच्या स्थितीचें तें आद्यमूल आहे. त्या विल्वफळाच्या जवळ ब्रह्मांडाचे ओष, पर्वताच्याजवळ मोहरीच्या कणांप्रमाणें भासतात. तें विल्वफळ गळून पडण्याइतकें परिपक्व कधीच होत नाही. तें नेहमीं पिकलेलें असल्यामुळें रसाळ असतें. असें असूनहि त्याला नासण्याची भीति नाही, कारण तें निर्विकार आहे. या महाआकृतीच्या फलाचा मगज संबि-त्त्वाच वनला आहे. ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, इंद्र इत्यादि दीर्घायु देवाहि त्याची उताति, मूळ किंवा देठ जाणत नाहीत. त्याचा अंकुर व बुध कोणी पाहिला नाही व ज्याच्या पुष्पाची आकृति कोणाच्या दृष्टीस पडलेली नाही. अशा या मोठ्या आकृतीच्या फळाला मूळ नाही व आधार नाही. शिळेच्या

भगवान् यमराज प्रत्येक चतुर्युगाच्या समाप्तीनंतर सर्व भूतांना मारल्यामुळे आपल्याला काही पाप लागले असेल अशा शंकेने पुष्कळ तप करितो. तेव्हा तो कधी आठ वर्षे, कधी दहा, कधी वारा, कधी पांच, कधी सात व कधी सोळा वर्षेहि तप करतो. अशा रीतीने तो यम नियम पाळून तपामध्ये स्थिर झाला असता मृत्यु कोणत्याहि प्राण्यांना मारीत नाही, त्या अहिंसेच्या कारणाने सर्व भूतल असंख्य भूतांनी भरून जाते, त्यांची त्यांत इतकी दाटी होते की, कोणाला इकडे तिकडे संचारहि करिता येत नाही. ज्याप्रमाणे पावसाळ्यांत मदस्ताव करणाऱ्या हत्तीच्या अंगावर असंख्य मशकांची दाटी होते व त्यांचे शरीर त्यांनी झाकून जाते, त्याप्रमाणे भूतल भूतांनी आच्छादित होते. तेव्हा देव पृथ्वीचा भार दूर करण्याकरिता त्या प्राण्यांना नानाप्रकारच्या युक्तींनी ठार मारतात. हा प्रकार हजारों युगे सतत चालला आहे; व आजवर अनंत भूते व जंगे होऊन गेली आहेत; आज हा जो सूर्यपुत्र यम पितृनायक आहे तो आणखी एकदोन युगे क्षीण झाली असता आपल्या पापाचा क्षय करण्यासाठी वारा वर्षेपर्यंत तपधर्या करील. त्यावेळी तो लोकांना मारण्याचे काम बंद ठेवील. तेव्हा मृत्यु नसल्यामुळे ही पृथ्वी प्राण्यांनी दाट भरून जाईल. तेव्हा पृथ्वीस भार झाल्यामुळे ती श्रीहरीला शरण जाईल. मग श्रीहरी दोन वर्षे घेऊन पृथ्वीवर अवतीर्ण होईल. एका देहाने, तो वसुदेवाचा मुलगा वसुदेव म्हणून प्रसिद्ध होईल व दुसरा पंडुराजाचा मुलगा (पांडव) अर्जुन नावाने प्रसिद्ध होईल. तो अर्जुन आपल्या भावासह धृतराष्ट्राच्या दुर्योधनादि पुत्राबरोबर युद्ध करण्यास तयार होईल. तेव्हा अर्जुन आपलेच सर्व नातेवाईक मरणास तयार झालेले. असे दोन्ही सैन्यांत उभे आहेत, असे पाहून खिन्न होईल व युद्धापासून निवृत्त होईल. मग त्या अर्जुनाला प्राप्त झालेले हे युद्ध करण्याकरिता श्रीकृष्ण अनेक युक्तींनी बोध करील. तो बोध असाः—

श्रीभगवान्ः—हे अर्जुना ! तुझ्यामध्ये देह व आत्मा असे दोन प्रकार आहेत. त्यांपैकी आत्मा सर्वव्यापी, आदिअंतरहित, चिद्रूप असा आहे व तोच तू आहेस, देह काही तू नव्हेस. आत्मा जन्मास येत नाही व कधी

अर्जुनाची गोष्ट .

मरत नाही, तो अज, नित्य अपक्षयरहित, बुद्धिरहित आहे. शरीरास जरी ठार मारलें तरी तो आत्मा मारला जात नाही.

सिद्धि व असिद्धि यांच्याबद्दल समत्व ठेवून (योगस्थ होऊन) व आसक्ति सोडून सर्व क्रिया कर. तूं आपलीं सर्व कर्मे ब्रह्मार्पण कर. म्हणजे तूंच ब्रह्म होशील, तूं सर्व संकल्पांचा त्याग कर व कर्मफलत्यागरूप संन्यास योगानें आपलें चित्त निरामय करून मुक्त हो. तूं आपले सर्व अर्थ ईश्वराला अर्पण करून ईश्वरात्मा हो.

अर्जुनः—भगवन् ! माझा मोह घालविण्याकरतां ज्ञान, योग, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पण, संन्यास व अनासक्ति यांचें स्वरूप मला क्रमानें सांगा.

भगवान्ः—अर्जुना ! तुझ्या सर्व प्रश्नांचीं उत्तरे ऐक.

(१) ज्ञानः—सर्व प्रकारचे संकल्पः (विषयांचे विचार) शांत झाल्यावर, कोणत्याहि पदार्थाच्या अस्तित्वाची कल्पना संपल्यावर जे अनुभवाला येतें तें ब्रह्म होय. त्या ब्रह्माची प्राप्ति करून घेण्याकरितां चित्तवृत्ति ब्रह्माकार करण्याचा जो उद्योग त्याला ज्ञान असें म्हणतात.

(२) योगः—ब्रह्माकार वृत्ति होण्यास अनुकूल अशी जी एकाकार चित्तवृत्तीची धारा तिळा योग म्हणतात.

(३) ब्रह्मार्पणः—सर्व जगत् व मी ब्रह्म आहे असें समजून 'जगत्' व 'अहं' यांचा बाध करणें, हें ब्रह्मार्पण होय.

(४) ईश्वरार्पणः—सर्व द्वैतजात केवळ ईश्वर मात्र आहे अशा दृढ भावनेमुळे द्वैताचा अनुभव न येणें हेंच ईश्वरार्पण होय.

(५) संन्यासः—केलेल्या कर्मांच्या फलांचा त्याग (फलावदल आस्था न बाळगणें) हाच संन्यास होय.

(६) अनासक्तिः—सर्व विषयांचे संकल्प (विचार) सोडून देणें यालाच अनासक्ति असें म्हणतात.

हें अर्जुना ! तूं आपलें मन माझ्या ठिकाणी लाव, तूं माझीच भक्ति कर. माझेंच पूजन कर व मलाच नमस्कार कर. अशा रीतीनें तूं मत्परायण होऊन आपलें स्वकर्म म्हणजे जें सध्यां तुला प्राप्त झालेलें युद्ध तें मात्र

गाम्भ्याप्रमाणें घन, विस्तीर्ण, निर्विकारःच निरंजन असा त्याचा मध्यभाग आहे. अमृताचा धाव करणाऱ्या चंद्रविद्याप्रमाणें गोड निरतिशय आनंद रसाचा तें सतत धाव करीत असतें. तें सर्व सौख्यांचा कोश आहे. सारांश, चिद्रूप ब्रह्माचेंच हें असें बिल्वफळाच्यारूपानें वर्णन केलें आहे.

तात्पर्यः—बिल्वफळाच्यारूपानें महाचित्पुनस्तत्ताच सांगितली आहे. अहंतादिकांनीं विस्तृत असलेलें हें सर्व जग चित्स्वरूपी मगजानें भरलेलें आहे. ज्याप्रमाणें ब्रह्मांडरूपी कोहळ्यांतील मेघ पर्वतादिक हे मगज आहेत, त्याप्रमाणें या चित्स्वरूपी बिल्वफळांत ब्रह्मांडादि जगस्थिति हा मगज आहे. ज्याप्रमाणें वेलफळाची कवची त्यांतील गराचा आधार असते, त्याप्रमाणें सृष्टिरूप मगजाहून त्याचा आधार निराळा आहे असें होईल, पण सर्व-
व्यापी ब्रह्माचा असा सर्वरूपानें अथवा एक देशानें परिणाम होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश दुर्बार आहे. पण आकाशाप्रमाणें निरवयव असलेल्या ब्रह्माचा मुख्य अंतःप्रवेश किंवा परिणाम संभवत नाही. यास्तव येथील मगजा हा शब्द परिणामवाची नाही. तर चिद्रूप सूक्ष्म बीजाची ही जगद्रूप मिथ्या चमत्कृति आहे.

(२८) महाशिलेंची गोष्ट.

इह शिल्पिमनोदृष्टपद्मिनीखंडमंडितम् ॥

शिलोदरमिव ब्रह्मप्रपंचाभासमीर्यते ॥ नि. पृ. ४६.

भावार्थः—कारागिराच्या मनानें पाहिलेल्या, कमलिनीने मंडित झालेल्या एखाद्या शिलेच्या उदराप्रमाणें ब्रह्माच्या ठिकाणीं प्रपंचाचा आभास सांगितला आहे.

कोणे एके ठिकाणीं अती गुळगुळीत, मृदु, अतीशय विस्तृत, निविड, कधीहि झुन्ध न होणारी अशी एक महाशिला आहे. तिच्या आंत एखाद्या सरोवरांत जशीं कमळे असतात, तशीं मोठी रमणीय व

अर्जुनाची गोष्ट

फुललेली असंख्य कमलें आहेत. त्या कमलाचीं पानें एकमेकांत गुर-
फटलेलीं आहेत. त्यापैकीं कांहीं एकमेकापासून निरनिराळीं आहेत, कांहीं
एकमेकावर आहेत. सारांश, तीं कमलें गूढहि आहेत व प्रकटहि आहेत.
त्यांतील कांहींचीं मुळें खाली आहेत तर कांहींचीं वरतीं आहेत. कांहींना
मुळेंच दिसत नव्हतीं. त्या कमळांच्या जवळ हजारों शंख आहेत. मोठ्या
आकारांच्या चक्रांचे समूहहि त्यांच्या जवळ आहेत.

तात्पर्यः—ज्या महाशिलेच्या आंत सर्व जगतांची स्थिति आहे अशी
चित् शिला बरील गोष्टीत सांगितली आहे. स्वर्गलोक, पृथ्वी, वायु,
आकाश; पर्वत, नद्या, दिशा हे सर्व त्या शिलेंत आहेत. तरी देखील ती
छिद्ररहित आहे. एखाद्या पापाणावार शंख, कमलें वगैरेचीं चित्रें जशी
काढतात, त्याप्रमाणें भूत, वर्तमान व भविष्यकाळचीं सर्व जणें त्या
चित् रूपी दगडाच्या बाहुलीवर खोदलेलीं आहेत. शिलेवर काढलेली कमलें
जशीं शिलेहून भिन्न नसतात, त्याप्रमाणें चित्च्या ठिकाणीं कल्पिलेली सृष्टि
ही चिद्रूपाहून वेगळी नाहीं. सारांश, शांत, सम, चिद्धन आत्मस्वरूपाच्या
ठिकाणीं दिसणारा हा जगद्विलास शिलेवर खोदलेल्या सृष्टींतील कमळा-
प्रमाणें होय. तो दिसला तरी खांटा असतो. त्यास खरें स्वरूप कधीहि प्राप्त
होत नाहीं.

(२९) अर्जुनाची गोष्ट.

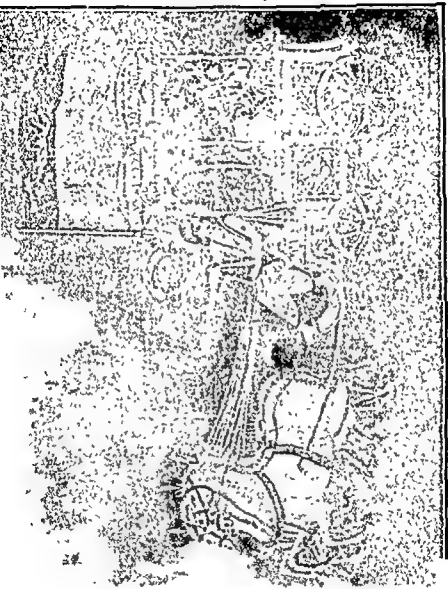
(भार्या भगवद्गीता)

जीवस्वप्नो जगत्तन्नासंसक्त्या तत्परिक्षयः ॥

तदर्थमर्जुनाख्यानं वसिष्ठेनावतार्यते ॥ नि. पू. ५२.

भावार्थः—जीवाचे स्वप्न असें जें जगत् त्याचा अनासक्तीनें क्षय होतो, हें
स्पष्ट करण्यासाठीं वसिष्ठानीं अर्जुनाची गोष्ट सांगितली आहे.

(ही अर्जुनाची गोष्ट ज्यावेळीं वसिष्ठानीं सांगितली, त्यावेळीं तो भविष्य
काळांत घडणारी होती. तरी वसिष्ठ सर्वज्ञ व त्रिकालज्ञानी असल्यामुळें त्यांनीं तो
भूतकालांत घडल्याप्रमाणेंच सांगितली आहे.)

इदं च ते पांडुसुत स्वकर्म क्षात्रमुत्तमम् ॥
अपि कूर्मतिथेयः सुखायैवोदयाय च ॥ नि. पृ. ५३-५४.

अर्जुनाची गोष्ट

तुला आवश्यक केलें पाहिजे कारण

इदं च ते पांडुसुत स्वकर्म क्षात्रमुत्तमम् ॥

अपि क्रूरमतिश्रेयः सुखायैवोदयाय च ॥ नि. पृ. ५३-१३.

हे अर्जुना ! हे युद्ध तुझे धर्मियाचें श्रेष्ठ स्वकर्म आहे, तें जरी क्रूर असलें, तरी अत्यंत श्रेयस्कर आहे. तें तुझा धर्म, यश, राज्य, स्वर्ग वगैरे सर्वांच्या अम्युदयाळा व दुःखा (चित्तशुद्धिद्वारा) आत्ममुलाळाहि कारण होईल. म्हणून हे स्वधर्मरूप युद्ध करून त्यांत विजयी हो.

अर्जुनः—हे भगवंता ! तुझी पर व अपर अर्शी दोन रूपे आहेत. त्यांपैकी कोणत्या रूपाचा आश्रय करून मी मोक्षसिद्धि संपादन करूं ?

भगवान्ः—हे अर्जुना ! सामान्य व परम अर्शी माझी दोन रूपे आहेत. हस्तपादादि अवयवांनी युक्त, शंखचक्रगदाधारी असें माझे रूप सामान्य होय. आदिअंतरहित, एकरूप, अनामय, असें जें माझे दुसरे रूप आहे, तें परम-रूप होय. त्यास ब्रह्म, आत्मा इत्यादि शब्दांनी बोधिलें जातें. अर्जुना ! जोंपर्यंत तुला ज्ञान झालेलें नाहीं, तोंपर्यंत तूं चतुर्भुजाकार सामान्यरूपाचें पूजन करित जा. ही पूजा करितां करितां तुला ज्ञान उत्पन्न झालें म्हणजे तूं माझे परमश्रेष्ठ अनादि, अनंत रूप ओळखशील. माग तुला पुनः जन्म-मरणाची पीडा होणार नाहीं. ज्यांना अहंकार नाहीं, अज्ञान नाहीं, आसक्ति नाहीं, जे नित्य आत्म्यामध्ये निश्चल आहेत, जे सुखदुःखादि द्वंद्वापासून मुक्त झालेले आहेत, असे ज्ञानी पुरुष त्या अव्ययपदाला जातात. ज्या पुरुषाचे सर्व उद्योग, इच्छा व संकल्प यांनीं रहित असतात, ज्यांचीं कर्मे ज्ञानाशीं न दगड झालेलीं आहेत, त्याला ज्ञानी लोक पंडित असें म्हणतात. अर्जुना ! तूं सुखदुःखादि द्वंद्वरहित होत्याता आत्मस्वरूपां नित्य रहा. योगक्षेमाची पर्वा न करितां निरंतर तूं धैर्यवान् होऊन रहा; व जें प्राप्त होईल त्याचा स्वीकार करून पृथ्वीचें राज्य कर. विघ्नादि पर्वताचे तुकडे तुकडे होवोत, किंवा प्रलयकालचे वारे बहावयास लागोत, बुद्धिमान् पुरुषांनं गुरू व शास्त्र यांनीं सांगितलेला मार्ग सोडून देऊं नये. आपल्या अज्ञाना-मुळे वासना उत्पन्न होते; पण तीच वासना आत्मज्ञानाच्या अभ्यासानें विलयास जाते.

वरील उपदेश ऐकल्यानंतर अर्जुनाच्या मनांतील सर्व शंका दूर झाल्या व तो म्हणाला 'भगवन् ! तुझ्या प्रसादाने माझा सर्व मोह व शोक नाहीसा झाला. मला आत्मतत्त्वाची स्मृति झाली. मी आपल्या वंधूंच्या वधाचा कर्ता आहे, इत्यादि प्रकारचा जो मोह होता तो आता नाहीसा झाला आहे. यास्तव 'नित्य तत्त्वनिष्ठ हो व प्रारब्धप्राप्त व्यवहार समजुदीने कर' असे जे तू मला सांगितले आहेस त्याप्रमाणे मी वागेन."

असें बोलून श्रीहरी ज्याचा सारथी आहे असा तो अर्जुन युद्धास मज्ज होऊन उठेल व सर्व कौरवांचा निःपात करील.

तात्पर्यः—या गोष्टीत असंशक्ति योगाचे स्वरूप सांगून त्यायोगी जीव-
न्मुक्ति कशी प्राप्त करून घेता येते, याचे निरूपण केलेले आहे.

(३०) जीवटाची गोष्ट.

विचित्रवासनायोगाच्चानादेहासिविभ्रमम् ॥

वर्ण्यते जीवटाख्याने भिक्षुमानसचेष्टितम् ॥ नि. पृ. ६२

भावार्थः—विचित्र वासनांच्या योगाने जीवाला नाना तत्त्वेचे देह प्राप्त होतात हे समजून सांगण्याकरिता जीवटाच्या गोष्टीमध्चे भिक्षूच्या मनाच्या चेष्टेचे वर्णन केले आहे.

समाधि लावण्याच्या अभ्यासांत तत्तर झालेला असा कोणी एक भिक्षु (संन्यासी) होता. समाधीच्या अभ्यासाने शुद्ध झाल्यामुळे त्याच्या चित्ताला इतके सामर्थ्य प्राप्त झाले होते की, ते ज्याचे ज्याचे चिंतन करी, ते ते तसेच घडत असे. एकदा त्याची समाधि उतरल्यावर तो आपल्या मनात कांहीं विचार करीत असतांना त्याला असे वाटले की, " आपण सामान्य (अज्ञानी) जनांच्या चित्तवृत्तीचे क्षणभर समतीने अनुकरण करावे," असा विचार करून त्याच्या चित्ताने " आपण भिक्षु नसून अन्य पामर पुरुष आहो." अशी भावना केली. एका क्षणांत

जीवटाची गोष्ट.

त्याचें चित्त त्या पामर पुढ्याच्या आकाराचें बनलें. अर्थात्—यतिधर्माचें नियंत्रण सुटलें. नंतर त्यानें आपल्याला काहीतरी नांव असावें, अशी इच्छा केल्याबरोबर त्याला काकतालीयन्यायानें जीवट असें नांव पडलें. तो जीवट नांवाचा स्वप्नपुरुष निजला असतां त्यानें आपल्या स्वप्नांत असें पाहिलें कीं, आपण एका नगरींतील रस्त्यांतून हिंडत आहोंत व रस्त्यांतून हिंडतांना त्यानें पुष्कळ मद्य प्राशन केलें, त्यामुळे त्यास मदनद्रिा प्राप्त झाली. त्याला स्वप्न पडलें, त्यांत त्यानें आपण वेदपठन व संत्कर्माचें अनुष्ठान करणारा ब्राह्मण आहों असें पाहिलें. एकदां तो श्रेष्ठ ब्राह्मण दिवसभर पुष्कळ काम केल्यामुळे दमला व निजला तेव्हां त्यास एक स्वप्न पडलें. त्यांत मी मांडलिक राजा झालो आहे, असें त्यास दिसलें. तो मांडलिक राजा एकदां भोजन झाल्यावर गाढ शोपी गेला. तेव्हां त्यानें स्वप्नांत असें पाहिलें कीं, आपण दशदिशांचे पालन करणारा सार्वभौम राजा झालो आहे. तो सार्वभौम राजा आपलीं सर्व कामें संपल्यावर स्वस्थपणानें निजला असतां त्यास स्वप्न पडलें. त्यानें स्वप्नांत मी स्वतः अप्सरा झालों आहे, असें पाहिलें. ती अप्सरा रतिथांत झाल्यामुळे गाढ शोपी गेली. तिनें स्वप्नांत स्वतःला अति चंचल हरिणी झालेलें पाहिलें. त्या चंचलदृष्टीच्या हरिणीला एकदां निद्रा आली. तेव्हां तिनें आपण एकलता झालों आहोंत असें पाहिलें; कारण पशुपक्ष्यादि जीवांनाहि चित्तामुळे स्वाभाविकपणेंच स्वप्नें पडतात. त्यांनाहि पाहिलेल्या ऐकलेल्या गोष्टींचें स्मरण असतें. ती लता वनदेवीच्या वनांतील क्रीडेच्या लतागुहास शोभविणारी होती. योजाचे ठिकाणीं जसा अंकुर असतो, त्याप्रमाणें त्या वेळींच्या ठिकाणीं असलेल्या चैतन्यशक्तीमुळे त्या वेळीनें आपल्या सुषुप्त अवस्थेंत 'आपण वृक्षावर लोंबणारी लता आहों' असें पाहिलें. ती लताहि काहीं कालपर्यंत सुषुप्त अवस्थेंत जड स्थितीस प्राप्त झाली असतां 'आपण भ्रमर झालों आहों' असें तिनें पाहिलें. तो भ्रमर कमळांतील तंतु व नाद यांचा व्यसनी बनून त्यांतच राहूं लागला. कारण जड बुद्धीचे प्राणी वाटेला त्या वस्तूवर आसक्त होतात. एकदां एक हत्ती तीं कमलें उपटून टाकण्याकरितां प्राप्त झाला. त्यां गजानें त्या कमलिनीला उपटून तिचें चूर्ण करून टाकलें त्याबरोबर त्या भ्रमराचेंहि चूर्ण झालें. मरणाचे वेळीं भ्रमरानें हत्तीला पाहिला असल्यामुळे

त्या भावनेने तो भ्रमर उन्मत्त हत्ती झाला. तो उन्मत्त हत्ती सागराप्रवाणें खोल असणाऱ्या एका (हत्तींना पकडण्यासाठी घनविलेत्या) खड्ड्यांत पडला. पकडणाऱ्या लोकांनी त्यास बांधून राजाकडे नेले. तो राजास फारच आवडला. त्या राजानें तो हत्ती आपल्याजवळ ठेवून घेऊन त्यास चांगल्या प्रकारचें शिक्षण दिलें. तो हत्ती एकदा युद्धावर गेला असतां त्यावर शस्त्रांचे फार आघात झाले; त्यामुळे तो हत्ती नाश पावला. त्या हत्तीला गंड-स्थलावरील भ्रमर पाहण्याचा अभ्यास असल्यामुळे त्यानें मरतांना भ्रमराची भावना केली व तो हत्ती पुनः भ्रमर झाला. पुनः तो भ्रमर एका हत्तीनें तोडून चिरडून टाकलेल्या कमलावरोवर चिरडून गेला. तेथें जवळ आलेल्या हंसपक्षाच्या शोनामुळे तो भ्रमर कळईस झाला. त्या हंसानें पुष्कळ कालपर्यंत अन्वयोर्नीत जन्म घेऊन शेवटी पुनः ब्रह्मदेवाचा हंस झाला. ब्रह्मदेवाचा हंस झाल्यावर त्या हंसानें नानाप्रकारचे बिहार केले. तो हंस एकदा ब्रह्मदेवावरोवर रुद्रलोकीं गेला तेथें त्यानें रुद्रास पाहिलें. तेथें त्यास असें वाटलें की, “ आपण रुद्र व्हावें ” व असा त्याचा निश्चय होताच तो रुद्र झाला. मग तो रुद्र शिवपुरांतील आचारांनी व विलासांनी यथेच्छ बिहार करूं लागला. तो रुद्र अत्युत्तम ज्ञान व ऐश्वर्यविलास यांच्या योगानें मुख्य रुद्राशी साम्य पावलेला असल्यामुळे आपल्या अति शुद्ध बुद्धीनें आपला मागील सर्व वृत्तांत पाहूं लागला. कारण तो भगवान् रुद्र त्यावेळीं अज्ञानाचें आवरण नष्ट होऊन विज्ञानरूप झाला होता. आपल्या शेकडों स्वप्नांी विस्मित झालेला तो एकांतांत आपल्याशींच गडणालाः—अहाहा ! खरोखर ही विश्वाला मोह पाडणारी विचित्र माया पसरलेली आहे. ती असत्यच आहे. तथापि मरु भूमीवरील मृगजलाप्रमाणें सत्य अशी भासते. आजपर्यंत मी निरनिराळ्या चमत्कारिक संसारण्यांतून भटकलों. तीं संसारण्येहि खोटीच आहेत. एका सृष्टींत मी जीव झालों. एका जन्मांत मी श्रेष्ठ ब्राह्मण झालों, एकदा राजा झालों, एकदा पद्मवनांत हंसाचे जन्मास गेलों, एकदा विंध्यपर्वतावर हत्ती झालों. याप्रमाणें शेकडों योनी हिंडून मी आतां रुद्र झालों आहे; या भ्रमणांत माझी हजारों वर्षे, अनेक चतुर्युगे, असंख्य दिन—ऋतुचर्या निघून गेल्या आहेत. मी आतां माझ्या निर-निराळ्या संसारांतील निरनिराळ्या देहांता पाहून त्यांना उडवून योग्य

वेताळाची गोष्ट

ज्ञानदान करीन, असा विचार करून त्या रुद्रानें प्रथम मठांत गाढ शोपलेल्या भिक्षुकडे जाऊन त्यास जागें केलें व त्याला उपदेश के-यावर. तो ज्ञानी झाला, त्या ज्ञानी झालेल्या भिक्षूला आपल्या भ्रमाची आठवण झाली व आपल्या स्वरूपाची ओळख पटली. आपण रुद्र, भिक्षु व जीवट वगैरे आहों असें पाहून त्या तत्त्वज्ञानी भिक्षूस जरी आश्चर्य वाटण्याचें कारण नव्हतें तरी त्यास आश्चर्य वाटलें. नंतर ते रुद्र व भिक्षु दोघेजण, चिदाकाशाच्या कोपण्यांत जीवटाचा संसार होता, तिकडे गेले. त्याला जागें करून रुद्रानें त्याला ज्ञानी बनविले. नंतर ते तिघे झाले. तेव्हां त्यास आश्चर्य वाटण्यासारखी स्थिति असूनहि ते ज्ञानसंपन्न असल्यामुळें विस्मित झाले नाहींत. ते रुद्र, भिक्षु व जीवट तिघेहि घरीरानें वेगळे असूनहि एकरूप होते. नंतर ते ब्राह्मणादिकांच्या संसाराकडे गेले. त्यांनाहि रुद्रानें ज्ञानी बनवून आपणाबरोबर घेतलें. असे ते शत रुद्रांश दिव्य ज्ञानानें फार शोभूं लागले. ते सर्व पूर्ण ज्ञानी झाले आहेत, असें पाहून रुद्रानें त्या सर्वांना आपापल्या स्थानास पाठविलें. तेथें त्यांनीं आपल्या कुटुंबासह कांहीं काल घालविल्या-नंतर देहाती ते सर्व रुद्रपदास प्राप्त झाले.

तात्पर्यः—या भिक्षूच्या गोष्टीनें सर्व जीवांचेंच स्वरूप सांगण्यांत आलें आहे. परमात्म्यापासून अष्ट झालेला प्रत्येक जीव भिक्षूप्रमाणें एका स्वप्नांतून दुसऱ्या स्वप्नांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत अशा अनेक प्रपंचांतून फिरत रहातो व मोक्ष मिलेपर्यंत नाना तऱ्हेचीं दुःखें भोगीत रहातो.

(३१) वेताळाची गोष्ट.

मायाभ्रान्त्यनवस्थाने चिदात्मपरिशुद्धये ॥
वेतालराजसंवादकथोदाह्रियते शुभा ॥ नि. पृ. ७०

भावार्थः—मायेची भ्रान्ति जाऊन चिदात्म्याची शुद्धि होण्याकरितां वेताळ व राजा यांच्या संवादाची शुभकथा या गोष्टींत सांगितली आहे.

विंध्याद्रीपर्वताजवळच्या एका महान् अरण्यांत एक अति धिप्पाड वेताळ रहात होता. तो गर्विष्ठ वेताळ एकदां छोकांचा संहार करण्याकरितां एका देशांत प्राप्त झाला, परंतु त्याला किती जरी भूक लागली असली तरी निरपराधी मनुष्यास तो निमित्तावाचून मारीत नसे. कारण साधू मोठे न्यायी असतात. तो रानांत राहणारा वेताळ, धुधेंने पीडित झाल्या-मुळें न्यायानें मनुष्यांना मारून खाण्याकरितां एका नगरांत प्राप्त झाला. तों तेंथें त्यास रात्री चोरादिकांच्या निग्रहासाठीं फिरावयास निघालेला राजा दृष्टीस पडला. तेव्हां तो भयंकर वेताळ त्या राजास मोठ्यानें म्हणाला.

वेताळः—राजा ! तूं आतां भयंकर वेताळाच्या हातांत सापडला आहेस. आतां जातोस कोठें ? तूं आतां मेलास असें समज. आज तूं आतां माझें भोजन झाला आहेस.

राजाः—हे निशाचरा ! अन्यायानें जर तूं मला खाशील, तर तुझ्या मस्तकाचे हजारो तुकडे होतील, यांत मुळीच संशय नाहीं.

वेताळः—मी तुला अन्यायानें खाणार नाहीं. असा न्याय आहे कीं, राजानें सर्व वाचकांच्या इच्छा तृप्त कराव्या. माझी ही इच्छा तूं परिपूर्ण कर. मी जे प्रश्न तुला विचारीत आहे त्याची उत्तरे दे. तीं उत्तरे देण्यास तूं योग्य आहेस. ते प्रश्न ऐकः—

(१) कोणत्या सूर्याच्या किरणांतील परमाणु हीं ब्रह्मांडे आहेत ?

(२) कोणत्या वायूमध्यें महाकाशरूपी रेणू उडत असतात ?

(३) एका स्वप्नांतून दुसऱ्या हजारों स्वप्नांत जाणारा व पुढच्या पुढच्या स्वप्नांत पूर्वे पूर्वे स्वप्नांची सत्यता सोडणारा असा कोण वरें आपलें अत्यंत प्रकाशरूप व स्वच्छ स्वरूप सोडीत नाहीं ?

(४) केळीच्या खांबांत जसें एका सोपटाच्या आंत दुसरें सोपट असतें, त्याप्रमाणें सर्व पदार्थांच्या आंत राहणारा जो एक अणु आहे तो कोण ?

(५) ज्या अणुपुढें ब्रह्मांडें, आकाश, भुवनें, सूर्यमंडळ व मेरु पर्वत हीं परमाणुप्रमाणें लहान दिसतात. इतका तो मोठा असूनहि जो आपलें अणुत्व सोडीत नाहीं, असा तो अणु कोण आहे ?

वेताळाची गोष्ट

(६) कोणत्या निरवयव व परमाणुरूप असणाऱ्या महापर्वताच्या शिलेच्या मध्यभागी असणारा घन गाभा हा जगत्रय बनला आहे ?
असे वेताळाचे प्रश्न ऐकून तो राजा मोठ्याने हसून त्या प्रश्नाची उत्तरे सांगू लागला.

राजाः—(१) चिदात्मा हाच सूर्य आहे. हा या सर्व जगांना प्रकाशित करितो. ही जी ब्रह्मांडे या चिदाकाशांत विस्तार पावली आहेत; ती या विज्ञानसूर्याचे प्रसरेणू आहेत. या श्रेष्ठ सूर्याच्या योगाने ही ब्रह्मांडे उत्पन्न होतात व अनुमवास येतात.

(२) कालसत्ता, आकाशसत्ता, वायुसत्ता, चिदाभाससत्ता इत्यादि सर्व चित् स्वरूप आहेत. या सर्व सत्ता परमात्ममय वायूमध्ये चंचल रजाप्रमाणे स्फुरण पावतात. पुष्प आपल्या ठिकाणी सुवास धारण करत, त्याप्रमाणे परमात्मा आपल्या ठिकाणी कालादिसत्तांची कल्पना करतो.

(३) जगद्रुपी महास्वप्नात ब्रह्म हे जीवरूपाने एका स्वप्नातून दुसऱ्या स्वप्नात (एका जन्मातून दुसऱ्या जन्मात) जाते, तथापि ते आपले निर्विकार व शांत स्वरूप सोडीत नाही.

(४) केळीच्या खाऱ्यात जसे एका सोपटावर दुसरे सोपट असते, त्याप्रमाणे हे विश्व जरी विचित्र प्रकारचे दिसत आहे, तरी ते ब्रह्माच्या आंत विवर्त पावणारे आहे.

(५) तो परमात्मा अतीशय सूक्ष्म आहे, तो कोणत्याहि इंद्रियास गोचर होत नाही, त्यामुळे तो परमाणुरूप आहे. तसेच तो परमात्मा अनंत (अमर्यादित) असल्यामुळे मेव आदि करून अनंत मोठ्या पदार्थांना मूळ आचार झाला आहे. मेव आदिकरून अती मोठे पदार्थ त्या परमात्म्यापुढे परमाणुप्रमाणे भासतात. परंतु तो कोणत्याहि इंद्रियास गोचर न होण्याइतका सूक्ष्म असल्यामुळे तो परमाणु आहे. सर्वत्र त्याची व्याप्ति असल्यामुळे तो महापर्वताप्रमाणे आहे.

(६) हा परमात्मा सावयव (स्थूल प्रपंचाकार) दिसतो, तथापि वस्तुतः तो निरवयव आहे. हा पुरुष विज्ञानरूप आहे व तो सर्वांना

आधाररूप आहे. या विज्ञानरूप परत्म्याच्या आंत मज्जेप्रमाणे जगत्रय राहिलेले आहे. सारांश, जगत्रय हे विज्ञानाच्यामध्ये राहिलेले आहे.

अशीं राजाने दिलेलीं सर्व उत्तरे एकून वेताळ शांत झाला, नंतर त्याच्या ठिकाणीं विचार उत्पन्न झाला; मीच आत्मा आहे अशी त्यानें भावना केली, त्याचे मन शांत झाले. एकांताचा आश्रय करून ध्यान करितां करितां असहा क्षुधेलाहि विसरून तो समाधिस्त झाला.

तात्पर्यः—सारांश, हे सर्व जग चिद्रूप अणूमध्ये संस्थित आहे. लहान मुलाच्या भ्रातीनें कल्पिलेल्या वेताळ शरीराप्रमाणे चिद्रूपच्या उदरांत असलेले जगत् विचाराने विलीन होतें. त्यानंतर जे अवशिष्ट राहतें तेंच परमपद होय.

(३२) भगीरथाची गोष्ट.

स्थिरबुद्धिरसंमूढो यथाप्राप्तानुवर्तिनः ॥

राज्ञोभगीरथस्येव दुःसाध्यमपि साध्यति ॥ नि. पू. ७३-७

भावार्थः—ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे व ज्याचा मोह नाहींसा झाला आहे व जो प्रारब्धाने जे प्राप्त होईल त्याप्रमाणे वागणाऱ्या भगीरथराजाप्रमाणे इतरांना कष्टसाध्य असलेले कार्यहि (गंगेला पृथ्वीवर आणणे) साध्य करितां येतें.

भगीरथ नावाचा एक परमधार्मिक राजा होता. तो समुद्रवलयार्कित पृथ्वीचा जणू काय कपाळावरील तिलकच होता. त्यानें स्वर्ग व पांताळ यांतून वहाणाऱ्या जगाच्या यज्ञोपवीतरूप गंगाप्रवाहाचा तिसरा पदर या पृथ्वीत नित्य उतरावयास लावून पुरा केला. ब्रह्मदेवांनें दग्ध झालेल्या व म्हणूनच अधोगतीस प्राप्त झालेल्या आपल्या पितरांना—(सागरपुत्रांना) गंगारूपसोपान पदवीनें ब्रह्मलोकांत नेऊन प्रतिष्ठित केले. असा तो राजा तृष्ण असतांना अत्यंत दुःखमय व संकटमय प्रपंचाच्या विचार करीत असे. त्यावेळीं त्याच्या मनांत वैराग्याचा एक कण उत्पन्न झाला. भर तास-

भगीरथाची गोष्ट

ण्यांत वैराग्य उत्पन्न होणें म्हणजे मारवाड देशांत दैवयोगानें उत्तम वेल उगवण्याप्रमाणेंच कठीण होय. एकदां तो राजा एकांतांत वपून या जगद्यात्रेचा असा विचार करूं लागला.

भगीरथः—दररोज दिवस उगवावयाचा, पुनः रात्र पडावयाची, दर-
रोज तीच तीच दानें द्यावयाचीं व तेच तेच शेकडों उपभोग घ्यावयाचे.
तीच तीच क्रमें करून तेंच शुद्ध नीरस फल प्राप्त व्हावयाचें, जें प्राप्त
झालें असतां या लोकांत अधिक मिळवावयाचें शिल्लक रहात
नाहीं, तेंच मिळविण्याकरिता कर्म करणें त्याला मी सुकृत समजतो.
वाकीचीं कर्म केवळ दुःखदायक होत. मूढबुद्धि मनुष्याला पुनः पुनः तीच
तीच कर्म करण्यास लाज वाटत नाहीं. पण मूर्खांप्रमाणें असें दुसरा कोणता
विचारी मनुष्य करील ?

याप्रमाणें भगीरथ राजा आपल्याशीं पुष्कळ विचार केल्यावर उद्भिन्न
झाला व संसारास भिऊन आपले गुरू त्रितलमुनि यास एकांतांत, भेटून
विचारूं लागला.

भगीरथः—भगवन् ! जरा, मरण, मोह इत्यादिकापासून उत्पन्न
होणाऱ्या भयंकर दुःखाचा अंत कशानें करतां येतो, तें मला सांगा.

त्रितलः—राजा ! परमात्मा सर्वत्र सारखा भरलेला आहे, असें समाज.
नित्य समष्टि ठेवल्यानं, निर्विशेष रीतीनं स्फुरण पावणाऱ्या परमात्म्याच्या
सतत ध्यानानं, जेय वस्तु जें ब्रह्म त्याचें ज्ञान झाल्यानं व अखंड आत्म्याचें
अनुसंधान ठेवल्यानं संसारांतील सर्व दुःखें नाहींशीं होतात, अहंकारादि
ग्रंथी तुटतात, सर्व संशय लयास जावात, सर्व कर्म समाप्तास प्राप्त होतात.
शुद्ध ज्ञान स्वरूप असणारा परमात्मा, हाच जेय होय, तोच सर्वत्र भरलेला
आहे. त्याचा कधी अस्त होत नाहीं; उदयादि होत नाहीं.

भगीरथः—मुनीश्वर ! हें सर्व चिन्मात्र, सर्वव्यापी, शांत अच्युत ब्रह्म
आहे. देहादि इतर कोणतीहि वस्तु सत्य नाहीं, हें मला समजतें. पण त्या
ब्रह्माचें ठिकाणीं माझे मन स्थिर होत नाहीं, याचें कारण काय तें सांगा.
त्रितलः—राजा ! ज्ञानसंपादन करण्याचा अभ्यास केला असता चित्त
आत्मनिष्ठ वनतें, आत्मज्ञानाचा अभ्यास अशा तऱ्हेचा आहे. कर्मांमध्ये व

फळामध्ये आसक्ति न ठेवणें, पुत्र, स्त्री व गृहादिक यांत हीं माझीं असा अभिनेवेश न ठेवणें, इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली असतां मनांचा समतोलपणा राखणें, आपण आत्माच आहों अशी सतत भावना करणें, एकांत व पवित्र देशांचें सेवन करणें, जनसमूहांत रहाण्याचें प्रेम नसणें, श्रवण-मनन-निदिध्यासनाचा अभ्यास करणें, तत्त्वज्ञानानें परमार्थ उत्त्वाचें स्पष्ट दर्शन, हें ज्ञानाचें उपाय म्हणजे ज्ञान आहे. याच्या जें उलट, तें सर्व अज्ञान होय. हें ज्ञान, राग व द्वेष यांचें क्षय करणारें आहे. संसाररूप व्याधीवर जालीम औषध आहे. सर्व साधनांचा अहंकार हें मूळ साधन आहे. यास्तव हे राजन् ! अहंभावाची शांति झाली असतां शान प्राप्त होतें.

भगीरथः—हे महाभाग ! हा अहंकार या शरीरांत दीर्घ कालापासून आरुढ झाला आहे, याला कसे काढून टाकतां येईल, तें मला सांगा.

त्रितलः—राजा ! अत्यंत दीर्घ प्रयत्नानें विषयोपभोगाची वासना सोडून परिपूर्ण आत्मसत्तेचा आश्रय केल्यानें हा अहंकार नाश पावतो. 'मी राज्य टाकलें तर लोक मला मानणार नाहीत, शत्रू मला हसतील, सर्वांच्या इच्छा पूर्ण करण्यास समर्थ असलेल्या मी भिक्षा कशी मागावी ? निकृष्ट दर्जाच्या अन्नपानानें मी जिवंत कसा राहूं शकेन ?' इत्यादि चिंतनामुळे प्राप्त झालेली लज्जा, अभिमान व ममता यांमुळे गृहांत पूर्वी-प्रमाणेंच अडकून राहणें, हा प्रपंचरूपी पिंजरा जोवर सर्वस्वत्यागानें भग्न झाला नाही, तोवर अहंकार अत्यंत विकसित होऊन नाच करणारच. यास्तव आपल्या विवेकशाली बुद्धीनें तूं त्या सर्व लज्जादिकांचा त्याग करून जर निश्चल राहशील, तर तुझा अहंकार तत्काळ विलय पावून तूंच परमपद होशील. ज्याची छत्रचामरादि चिन्हे शांत झाली आहेत असा व खरोखर अर्किचन होऊन तूं सर्व राज्यध्री शत्रूंच्या हवाली करून सर्व देहाभिमान टाकून दे. शत्रूंच्या घरी भिक्षा माग. मग गुरुचाहि संतुष्टचित्त होऊन त्याग कर. कारण तूं जर अशा मुमुक्षूंच्या सर्व उच्च लक्षणांनीं संपन्न झालास तर तूं सर्वोत्तम ब्रह्मच आहेस. मग तुझ्या ठिकाणीं संसाराची संभावनाहि नाही.

भगीरथाची गोष्ट

त्या गुरूच्या तोंडचें हें भाषण ऐकून भगीरथ राजानें आपलें पुढील कर्तव्य ठरविलें व लगेच त्याप्रमाणें वागण्यास सुरवात केली. कांहीं दिवस गेल्यानंतर भगीरथ राजानें सर्वस्वाचा त्याग करण्याकरितां अग्निष्टोम नांवाचा यज्ञ सुरू केला. या यज्ञांत त्यानें गाई, भूमि, अश्व, सुवर्ण वगैरे सर्व प्रकारच्या घनाचें, द्विज, देव, पंडितजन, वंधु वगैरे लोकांना त्यांच्या गुणावगुणांचा विचार करून दान केलें. तीन दिवसांत त्यानें आपलें सर्वस्वाचें दान केलें; फक्त अंगावरील वस्त्र तेवढें शिल्लक ठेविलें, नंतर आपलें सर्व संपत्तिविहीन राज्य आपल्या राज्याच्या सीमेवर राहणाऱ्या नसलेल्या वस्त्रानिशी आपल्या देशाच्या बाहेर पडला व जेथें त्याला नांवांनं अगार तोंडावरून कोणी ओळखणार नाही अशा गांवांतून, अरण्यांतून व नगरांतून तो धैर्यवान् राजा हिंडूं लागला. पुढें थोडक्याच कालांत त्याच्या सर्व तृष्णा शांत झाल्या; त्याच्या ठिकाणीं परम शांति प्राप्त होऊन तो परमात्म्याच्या ठिकाणीं विश्रान्ति पावला. पुढें एकदां पृथ्वीचे पाठीवर फिरतां फिरतां तो शत्रूनें व्यापलेल्या आपल्या राज्यांत शरीराचें भान नसल्यामुळें प्राप्त झाला. तेथें आपल्यासमोर असलेल्या नागरिकांच्या व प्रधानांच्या घरांत जाऊन त्यानें भिक्षा मागितली. तेव्हां नागरिकजनांनीं प्रधानांच्या घरांत होऊन त्याची पूजा केली व ते म्हणाले, 'प्रभो ! तूं आपल्या राज्याचा स्वीकार कर,' त्याच्या शत्रूनेंमुद्दां त्याची याप्रमाणें विनंति केली. पण त्यानें भिक्षेवांचून कशाचाहि स्वीकार केला नाही. तृष्णा-प्रमाणें सर्वांचा त्याग केला. याप्रमाणें कांहीं दिवस तेथें राहून तो दुसरी-कडे निघून गेला. तेव्हां त्यास पाहून 'अरे ! हा भगीरथ राजा, काय ही याची दशा !' असें म्हणून लोक दुःख करूं लागत. नंतर तो आत्म्या-शिवाय इतर कोणत्याहि गोष्टीबद्दल पर्वा न करणारा, केवळ आत्म्यामध्यें विश्रान्ति पावलेला भगीरथ एकदां सहज त्रितल गुरूस भेटला. तेव्हां त्या त्रितलमुनीनें आपल्या योग्यतेप्रमाणें त्याचें स्वागत केलें, नंतर ते गुरुशिष्य कांहीं काल पर्वतावर, वनांत, ग्रामांत व नगरांत असे राहिले. ब्रह्म-स्वरूपाला प्राप्त झालेले ते दोघे समतेस प्राप्त झालेले होते. पुढें त्या स्वस्थ चित्त झालेल्या गुरुशिष्यास देह धारण करण्याबद्दल दुःख वाटूं लागलें. ते

म्हणाले:—हा देह धारण करून काय करावयाचें आहे; अथवा ह्याचा त्याग करून तरी काय मिळवावयाचें आहे ! तर मग हा देह आहे तसाच ठेवून आपल्या आचाराप्रमाणें वाणून प्राप्त होतील तीं कर्मे आचारावीत. असा निश्चय करून एका वनांतून दुसऱ्या वनांत संचार करीत ज्यांत विषयानंदाचा लेशहि नाही अशा परमानंदास प्राप्त झाले, त्याच्या अशा आचरणानें सिद्ध संतुष्ट झाले व त्यांनीं द्रव्य, घोडे, आणिमादि ऐश्वर्य त्यांस अर्पण केलें, परंतु त्याचा त्यांनीं मुळीच स्वीकार केला नाही.

पुढें भगीरथ राजा फिरतां फिरतां दुसऱ्या एका देशांतील राजधानींत आला. त्या देशांतील राजा नुकतांच मरण पावला होता. त्याला अपत्य नव्हतें. म्हणून कोणा एखाद्या सद्गुणी मनुष्यास राज्यपदावर बसवावें म्हणून तेथील मंत्रिमंडळ शोध करीत असतां त्यांना भगीरथ भिक्षा मागत असतांना आढळला. त्यास ओळखून त्यांनीं त्याला राज्यपदावर बसविलें. भगीरथ राजा हत्तीवर आरुढ झाला. नंतर 'भगीरथाचा जयजयकार असो' असा जयशब्द प्रजाजनानीं उच्चारिला. त्या शब्दानें मोठमोठ्या पर्वताच्या गुहा दणाणून गेल्या. तेथें त्या राज्याचें पालन करीत असतां त्याच्या पूर्वीच्या राष्ट्रांतील प्रधानमंडळी त्याच्याकडे येऊन मोठ्या आदरानें राजास म्हणाली,

प्रधान मंडळी:— महाराज ! आपण पूर्वी राज्य सोडतांना आपला जो सामत शत्रु राजा करून दिला होता, त्याला मृत्यूनें हरण केलें आहे. यास्तव आपण आमचें पालन करण्याची आमच्यावर कृपा करा. अनायास प्राप्त झालेल्या लक्ष्मीचा त्याग करणें योग्य नाही.

याप्रमाणें त्या प्रधानमंडळींनीं प्रार्थना केल्यानंतर भगीरथ राजानें त्यांच्या विनंतीचा अंगीकार केला. मग तो सततमुद्रबलयांकित पृथ्वीचा सार्वभौम राजा झाला. तो सर्वत्र समदृष्टि, शांतचित्त, मौनी, आसक्तिविरहित, मत्सरशून्य, प्रारब्धकर्मानुसार प्राप्त होणारें कार्य करणारा व तत्त्वज्ञानानें फार मोठें कौतुक पाहूनहि आश्चर्यचकित न होणारा असा होता. पुढें त्या भगीरथ राजानें एक हजार वर्षेपर्यंत अत्यंत उग्र तपश्चर्या केली; व आपले पूर्वज साठ हजार सगरपुत्र कपिलमुनीचा अपमान केल्यामुळें अधोगतीस गेले

किराटाची गोष्ट

होते, त्यांचा उद्धार करण्याकरितां त्यानें स्वर्गातून पृथ्वीवर गंगा आणली. तेव्हांपासून पृथ्वीवर आलेल्या मंगेला भागीरथी असें नांव प्राप्त झालें.

तात्पर्यः—भागीरथ राजानें राज्यत्याग केल्यावरहि फिहन राज्याचा स्वीकार केला व राज्य करीत असतां जी समष्टि धारण केली, अशीच समबुद्धि व शांतबुद्धि प्रत्येक मुमुक्षुनें आपल्या अंगीं बाणवून घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. यावरून जीवन्मुक्ताच्या ठिकाणीं कोणत्याच तऱ्हेचा आग्रह नसतो व तो प्रारब्धकर्मानुसार वागत असतो.

(३३) किराटाची गोष्ट.

एवं यथा किराटेन कर्पदान्वेशणेन तत् ॥

रत्नं लब्धं जगन्मूल्यमहोरात्रमखेदिना ॥ ति. पू. ८३-२३.

भावार्थ—अहोरात्र खिन्न न होतां एका कवडीला निग्रहानें शोधीत रहाणाऱ्या किराटाला जगाच्या मोलाचें रत्न (चितामणि) सापडले.

विंध्य पर्वतावरील अरण्याच्या एका कोपऱ्यांत घनघान्य संपन्न किराट (खेडेगांवांतील वाणी) या नांवाचा एक अत्यंत कृपण मनुष्य रहात होता, तो एकदां विंध्यपर्वताच्या जंगलांतून जात असता त्याच्या जवळची एक कवडी रानांतील गवतांत पडली. कृपणस्वभावामुळे तो त्या कवडी-करितां त्या रानांतील सर्व गवत, भुसकट वगैरे मध्यें तीन दिवस मोठया यत्नानें शोध करीत राहिला. त्यावेळीं त्याच्या मनांत असा विचार आला कीं, ' हो कवडी मिळाली असता तिचें कांहीं तरी विकत घेऊन मी तें विकून एका कवडीच्या चार कवड्या मिळवीन. कांहीं कालानें त्या चार कवड्यांच्या आठ करीन. त्यांच्या शंभर, सहस्र इत्यादि अनंत कवड्या करून पुष्कळ घन संपादन करीन. इत्यादि मनोराज्य करीत तो अत्यंत दीन झालेला किराट त्या जंगलांत अहोरात्र आळस सोडून ती हरवलेली कवडी हुडकीत राहिला. लोक त्याचा नाना प्रकारें उपहास करूं लागले.

पण त्याने तिकडे लक्ष दिले नाही. त्यानंतर तीन दिवसांनी त्याला त्या जंगलांत पूर्ण चंद्रबिंबाप्रमाणे मोठा तेजस्वी चिंतामणि सांपडला. तो मिळाल्यामुळे त्याचे चित्त अतिशय संतुष्ट झाले. नंतर तो चिंतामणि घेऊन आपल्या घरी आला व त्या चिंतामणीच्या लाभामुळे त्याचे सर्व दारिद्र्यादि दोष नाहीसे झाले व तो आपल्या घरी मोठ्या आनंदाने राहिला.

तात्पर्यः—अहोरात्र खिन्न न होता कवडीला निग्रहाने शोधीत रहाणाऱ्या किराटाला जसे जगाच्या मोलाचे रत्न (चिंतामणि) मिळाले, त्याप्रमाणे गुरुचा उपदेश ऐकल्यानंतर अविकारी शिष्याने रात्रंदिवस आत्मचिंतन केल्यास त्याला आत्मसाक्षात्कार होत असतो. कवडीला अनन्य चिंतने हुडकल्याशिवाय किराटाला चिंतामणि मिळाला नाही. यास्तव चिकाटीने केलेला शोध या श्रेष्ठ उपायाच्या द्वारे, कवडी जशी चिंतामणीच्या प्राप्तीचा उपाय झाली, त्याप्रमाणे मननाच्या द्वारे गुरुपदेश वस्तुतः आत्मज्ञानाचे कारण नसला तरी कारण होतो. सारांश, यत्नाने एकाद्या धुंद वस्तूचा शोध करितां करितां उत्तम वस्तूचा लाभ होत असतो.

(३४) चूडालेची गोष्ट.

(अथवा शिखिध्वज राजाचे आख्यान.)

इदं पूर्वं परित्यज्य क्रोडीकृत्य मनः खगम् ॥

शांतमात्मनि तिष्ठ त्वं शिखिध्वज इवाचलः ॥ नि. पू. ७७-२.

भावार्थः—अगोदर या सर्व वैमवाचा त्याग करून व मनोरुप पक्षाला हृदयांत निरुद्ध करून तूं शिखिध्वज राजाप्रमाणे आत्म्यामध्ये शांत रहा.

पूर्वी द्वापारयुगामध्ये या भरतखंडांतील उज्जयिनी नगरांत शिखिध्वज या नांवाचा एक मोठा राजा होऊन गेला. तो धैर्य, औदार्य, क्षमा, दया, शक्ति वगैरे गुणांनी युक्त होता. तो मोठा दूर, सदाचारी व सद्गुणी होता. त्याचा पिता मांडलिक राजाच होता. पण शिखिध्वज राजाच्या

चूडालेची गोष्ट

लहानपणीच तोहि स्वर्गवासी झाल्यामुळे शिखिष्वज राजानें आपल्या वयाच्या सोळाव्या वर्षीच दिग्विजय करून सार्वभौमराज्य संपादन केलें. नंतर त्यानें सुराष्ट्राधिपतीच्या मुंडाला या नांवाच्या सुंदर कन्येशीं विवाह केला. पुढें त्या दोघांचें एकमेकावर अत्यंत प्रेम वसलें. व तें दिवसानुदिवस वाढत जातां जातां इतकें वाढलें कीं, दोघांचे पाचमौतिक देह जरी भिन्न होते, तरी आंतून ती दोघेहि एकरूपच होऊन राहिली होती. तीं दोघे पुष्कळ वर्षेपर्यंत यौवनदर्शनील विषयांचा यथेच्छ उपभोग घेण्यांत दंग झाली. अशातऱ्हेनें अनेक वर्षे लोटल्यानंतर फुटलेल्या कुंभातून पाणी गळून जातां जातां जसें कमी होतें, त्याप्रमाणें हळु हळु त्यांचें आयुष्य कमी कमी होत चाललें. याप्रमाणें ताऱ्हांच्याचो भर दिवसानुदिवस कमी होत जाऊन त्यांच्या शरीरावर ग्हातारपणांची कळा दिसूं लागली. पिकलेलें फळ जसें झाडावरून खाली पडल्याशिवाय रहात नाहीं, तसें या क्षणभंगुर प्रपंचांत मरण टळणें शक्य नाहीं; तें केव्हा तरी आपल्याला प्राप्त होणारच, असा विचार मनांत येऊन संसारांतील सर्व व्यवहार केळीच्या गाऱ्याप्रमाणें असार आहेत, असें त्यांना वाटूं लागलें व शेवटीं त्याविषयी पूर्ण विरक्ति उत्पन्न झाली. 'या संसारांत अत्यंत शुभकारक व स्थिर असें म्हणण्याखेळें कांहीं नाहीं' असें त्यांना वाटूं लागलें. 'जे प्राप्त करून घेतलें असतां पुनः जन्ममरणादि दुर्दशा त्यांना वाटूं लागलें. 'जे प्राप्त करून घेतलें असतां पुनः जन्ममरणादि दुर्दशा भोगण्याचा दुःखद प्रसंग आपणावर येणार नाहीं, असें कांहीं तरी प्राप्त करून घ्यावें' असा त्या दोघांनीं निश्चय केला व शेवटीं पुष्कळ विचार झाल्यांत सांगितलेल्या आत्मज्ञानरूप पवित्र मंत्रानेंच संसाररूप महाव्याधि नाहींशी होईल, असा निर्णय करून त्यांनीं एकनिष्ठपणानें त्या शास्त्राचा अभ्यास करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं त्या शास्त्राचें पुष्कळ श्रवण करून मननहि केलें; तीं एकमेकास त्याचाच बोध करू लागलीं व अशा तऱ्हेनें त्यांतच त्यांचें चित्त रममाण होऊं लागलें. त्यांचीं सर्व कर्मेहि निष्कामपणानें होऊं लागलीं. नंतर ती चूडाला आत्मज्ञानी लोकांच्या तोंडून संसार-समुद्रांतून तऱ्हेन जाण्यास अत्यंत उपयोगी पडणारे अनेक तात्त्विक सिद्धांत ऐकून रात्रंदिवस आपल्याशीं आत्म्यावद्दल विचार करूं लागली. ती रोजची व्यवहारांतील कर्मे करीत असतांना किंवा तीं करीत नसतांनाहि आपल्या-

शुद्ध बुद्धीने शरीर, इंद्रिये, प्राण, इत्यादिकांच्या संघातांत हा चिद्रूप आत्मा कोण आहे ? मी कोण आहे ? हा संसाराचा मोह कोणाला प्राप्त झाला आहे ? तो कोठून उत्पन्न झाला आहे ? व तो कोठे आहे ? या संदर्भां पुढीलप्रमाणे सतत विचार करीत असेः—

चूडालेचा विचार

चूडालाः—मी स्वतः पापाणाप्रमाणे जड नसून चेतन आत्मा आहे म्हणून हा स्थूल हाडामासाचा देह 'मी' नव्हे; कारण तो जड व मूढ आहे. हात पाय वगैरे कर्मेन्द्रिये या स्थूल देहाहून भिन्न नाहीत म्हणून तींही जडच आहेत. चक्षु, श्रोत्र वगैरे ज्ञानेन्द्रियेही जडच आहेत. कारण काठीने मातीचे देकूळ जसे उडविले जाते, त्याप्रमाणे ज्ञानेन्द्रियगणास मनाकडून प्रेरणा केली जाते. अर्थात् मनहि काठीप्रमाणे जडच आहे. कारण ते फक्त संकल्प विकल्प करिते व गोफणीने जसा दगड फेकला जातो तसे निश्चयात्मक बुद्धीच्या योगाने मनाला प्रेरणा होते. बुद्धि शुद्धा जडच आहे. कारण दोन उंच डगरीच्या मधील सखल प्रदेशांतून नदी जशी वहाते, त्याप्रमाणे अहंकाराकडून बुद्धीला प्रेरणा होते. अहंकाराहि निःसार व श्वाप्रमाणे जड आहे. कारण बालक भ्रमाने यक्षाला जसा उत्पन्न करितो, त्याप्रमाणे जीव अहंकाराला उत्पन्न करितो; त्यामुळेच बालकाने निर्माण केलेल्या यक्षाच्या काल्पनिक देहाप्रमाणेच हा अहंकार तुच्छ व जड आहे. जीव हा हृदयांत असणाऱ्या चिदात्म्याचा आभास आहे. तो आतून विद्यमूत चैतन्याने परिपूर्ण होऊन जिवंत राहतो. त्याच्या चैतन्यामुळेच हा सत्तावान् होतो. हा ! मला आतां सर्व कांही समजले. दृश्य पदार्थांचा संबंध घडल्यामुळे जणुं कलंकित झालेल्या या नित्य चिद्रूप आत्म्याकडून हा जीव जिवंत राखला जातो. मुगंब हा वायूच्या योगाने जसा पसरतो, किंवा सखलप्रदेशामुळे नदी जशी वेगाने वाहते, त्याप्रमाणे दृश्यपदार्थांचा संबंध झाल्यामुळे हा चिद्रूप आत्माहि जडासारखा झाला आहे. तापलेल्या पाण्यात संसर्गाने गिरलेला किंवा समुद्राच्या पाण्यात नित्य तादात्म्य पावून राहिलेला अग्नि जसा आपले प्रकाशस्वरूप सोडतो, त्याप्रमाणे आत्मा अनात्म्याशी संसर्ग पावून आपले भास्वरूप सोडतो व स्वतः चिद्रूप

असूनहि तो जड बनतो व नसल्यासारखा भासतो. तथापि आत्मस्वरूपाच्या ज्ञानाने त्याचा मोह जातो. आतां ही गुह्य चित् कोणत्या उपायाने या दृश्य भ्रमाला सोडून साक्षात्कारयुक्त होईल वरें ? अशातऱ्हेने पुष्कळ वेळ विचार केल्यावर चूडालेला आत्मतत्त्वाचा बोध झाला व नंतर ती आपल्याशी म्हणाली:—

चूडाला:—अहो ! खरोखर हें निरामय ज्ञेय आत्मतत्त्व समजण्यास मला फार काळ लागला. अहो ! मन, बुद्धि व इंद्रिये हीं सर्व व्यापक चिद्रूप आत्मस्वरूपाला संकुचित करणारी आहेत. परंतु वस्तुतः ती मिथ्याच आहेत. महासत्ता असें जिला म्हणतात, ती एक महाचित्त्व आहे. ती निष्कलंक, सर्वात्मक, शुद्ध व अहंकाररहित आहे. अध्यात्म-शास्त्रामध्ये हिलाच ब्रह्म, परमात्मा इत्यादि नावे दिली आहेत. अग्नी ही महाचित्त्व मी आहे. अहाहा ! मला हें फार दिवसांनी समजलें आतां मला पूर्ण शांतता मिळून मी सर्वप्रकारें सुखी झाली आहे.

याप्रमाणें चूडाला दररोज विचार करून अंतर्मुख झाली व आत्मस्वरूपांत अधिक स्थिर होत चालली. तिच्या सर्व इच्छा नाहीशा झाल्या. ती कोणत्याहि वस्तूचा द्वेषामुळे त्याग किंवा लोभामुळे स्वीकार करीनाशी झाली. तर प्रारब्धकर्मानुसार जें कांही प्राप्त होईल त्याचा स्वीकार करूं लागली. तिचा परमात्म्याचा लाभ झाल्यामुळे ती आपल्याच ठिकाणी पूर्ण विश्रांत पावली. त्यामुळे तिला इतका आनंद झाला की त्याचे वर्णन शब्दांनी करण्यासारखें नाही. आत्मानात्मविवेकाचा दृढ अभ्यास केल्यामुळे तिच्या ठिकाणी आत्म्याचा उदय होऊन निरतिशय आनंदाचा आविर्भाव झाल्यामुळे ती फारच शोभिवंत दिवू लागली. अशा त्या सुंदर चूडालेची अपूर्व शोभा पाहून एकदा शिखिध्वजराजा तिला हंसत, हंसत म्हणाला:—

चूडालेचें सौंदर्य वाढलें

शिखिध्वज:—हे सुकुमार चूडाले ! अलीकडे तूं पुनः तत्त्व ज्ञाना-प्रमाणें अधिकच शोभू लागली आहेस. तूं त्याच आकारानें व त्याच कोमळ हस्तपादादि अवयवांनी युक्त असलीस, तरी या तुझ्या ठिकाणी यो. १४

दिसणाऱ्या अधिक शोभेमुळे तू पहिल्याहिपेक्षा निराळीच झाल्यासारखी दिसत आहेस. तू काय अमृत प्यालें आहेस ? कीं तुला साम्राज्यच प्राप्त झालें आहे ? कीं रसायनादि प्रयोग व मंत्रसिद्धि यांच्या, योगानें अमर बनली आहेस ? हे प्रिये ! साम्राज्याहून किंवा इंद्रपदाहून अधिक कांहीं तू मिळविलें आहेस कीं काय ?

चूडाला:—महाराज ! मी हें सर्व मूढ जनाना प्रसिद्ध असलेलें 'शरीरच मी ! हा भ्रम सोडून नामरूपरहित 'ब्रह्मच मी आहे' असें मला पूर्ण ज्ञान झाल्यामुळे मी इतकी शोभिवंत झाली आहे. फार दूर असलेल्या व न भोगलेल्याहि भोगांनीं मी त्यांचा जणुं भोग घेऊन संतुष्ट झाल्यामुळे शोभिवंत दिसत आहे. मला हृदयस्थ ब्रह्म स्वरूपांतच रममाण व्हावेसे वाटतें, राज्यातील ऐश्वर्यांत रममाण व्हावेसे वाटत नाही. मी आत्मरूप झाल्यामुळे सर्व जगाची स्वामिनी झाली आहे. मी सुखाची व अर्थाची इच्छा करीत नाही, अनर्थाला सोडण्याचीहि इच्छा करीत नाही व आहे या स्थितीहून निराळ्या स्थितीचीहि इच्छा करीत नाही. जें कांहीं प्राप्त होईल त्यांतच मी संतुष्ट रहाते. म्हणून, महाराज ! मी आपणाला इतकी सुंदर दिसत आहे. सात्त्विक प्रज्ञा व शास्त्रदृष्टि याच माझ्या सख्या असून त्यांच्याच बरोबर मी रममाण होते. म्हणून मला माझ्या करमणुकीसाठीं बाहेरच्या दुसऱ्या सख्यांची जरूरी नाही. सारांश, हें नाथ ! केवळ आत्म-ज्ञानानेंच मी आतांशा इतकी शोभिवंत व सुंदर दिसत आहे.

याप्रमाणें आत्मविधांति हेंच आपल्या अतिशय शोभेचें कारण सांगणाऱ्या त्या सुंदरीच्या भाषणाचा अर्थ न समजल्यामुळे राजा मोठ्यानें हसला व म्हणाला:—

शिखिध्वज:—हे चूडाले ! तू कांहींतरी बडबडत आहेस. तू अगदीं बेदी आहेस. माझ्यासारख्या शूद्राण्याला पटेल असें भाषण तुला करितां येत नाही. मी देह नाही तर देहाहून निराळी आहे, मी न भोगलेल्या भोगांनींच संतुष्ट झाली आहे, असें परस्परविरुद्ध भाषण जी करिते, ती खरोखर शोभेल तरी कशी ! यास्तव हे विलासिनी ! तू अगदीं मूढ आहेस. मी जसा राजाचें ऐश्वर्य भोगण्यांत रममाण होत आहे, तशीच तूंहि रममाण हो.

चूडालेची गोष्ट

यांप्रमाणें शिखिध्वजराजा चूडालेचीं भाषण कलून तिच्याकडे पाहून मोठ्याने हंसत हंसत अंतःपुरातून उठून स्नान करण्यास निघून गेला. इकडे चूडाला “अरेरे! हा माझा पति आत्मस्वरूपामध्यें विधांति पावलेला नाही व त्यानें माझे म्हणणींहि ऐकून घेतलें नाही.” असें म्हणून अतिशय खिन्न झाली व आपल्या नेहमीच्या प्रपंचांतील उद्योगाला लागली. अशा तऱ्हेनें पुष्कळ काल लोटल्यानंतर एकदां शिखिध्वजराजा दिग्विजयाच्या निमित्तानें राजधानीतून बराच दूर गेला असतां चूडाला नित्यवृत्त व निरिच्छ असूनहि सहज लीलेनें आपल्याला आकाशातून जातां येतां यावें अशी तिला इच्छा झाली, तेव्हां अशा तऱ्हेच्या सिद्धी मिळविण्याकरितां तिनें एकांतांत आसनावर बसून प्राणायामाचा दीर्घकाल अभ्यास केला व लवकरच तिनें सर्व सिद्धीसंपादन केल्या; परंतु तिनें राजाला त्या संबंधीं काहीहि दाखविलें नाही.

पुढें बराच काल लोटल्यानंतर शिखिध्वजराजाला संसाराविषयीं हलके हलके विरक्ति येत चालली व त्यामुळे त्याला त्याचें राज्य व त्यांतील विषयसुख विपासारखें वाटूं लागलें. त्याच्या मनानें असें घेतलें कीं घरदार सोडून अरण्यांत गेल्याशिवाय खरी विधांति व सुख मिळणार नाही. एकदां एकांतांत जवळ आलेल्या चूडालेला तो शिखिध्वज मधुर वाणीनें म्हणालाः—

शिखिध्वजः—हे प्रिय चूडाले! मी चिरकाल राज्याचा उपभोग घेतला पण मला खरें सुख न मिळाल्यामुळे मी विरक्त झालों आहे. यास्तव या राज्याचा त्याग कलून मी अरण्यांत जातों. त्या ठिकाणीं एकांत मिळेल व त्यामुळे मन पवित्र होऊन पूर्ण शांत होईल. अशी शांति चंद्र, इंद्र व ब्रह्मदेव यांच्या लोकांतहि मिळणार नाही, असें मला वाटतें. म्हणून हे सुंदरी ! ह्या माझ्या वनांत जाण्याच्या उत्तम विचारांत तूं मला विघ्न कलूं नकोस. कुलस्त्रिया भर्त्याची इच्छा स्वप्नांतहि मोडीत नार्होत.

* सिद्धी किती आवेष्ट व त्या कशा प्राप्त होतात या संबंधाची सर्व माहिती ‘योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान’ या पदिल्या भागांतील ‘सिद्धि सामर्थ्य’ या नांवाच्या २० व्या प्रकरणांत आली आहे.

चूडाला:—हे नाथ ! बृद्ध झालेल्या मनुष्यांनींच वनाचा आश्रय करणे योग्य आहे; आपल्यासारख्या तरुणांनी वनाचा आश्रय करणे अगदी अनुचित आहे. म्हणून मला आपला हा विचार मुळींच पसंत नाही. भलत्याच वेळी प्रजापालनरूप मुख्य धर्म सोडणाऱ्या धात्रियाला मोठे पाप लागतें; यास्तव वनांत जाण्याचा आपला वेत सध्या रद्द करावा. आपल्याला म्हातारपण आल्यावर आपण दोघेहि अरण्यांत जाऊ.

शिखिध्वंजः—हे कमलनयने ! मला अत्यंत आवडणाऱ्या या गोष्टीला असे विघ्न करूं नकोस, मी येथून दूर निर्जन अरण्यांत गेलोंच म्हणून समज, तूं स्त्री आहेस, फार सुकुमार आहेस. यास्तव तूं मात्र माझेवरोबर वनांत येऊ नकोस. तूं राज्याचें परिपालन करीत येथेंच रहा. कारण पती कोठें प्रवासांत गेला असता कुटुंबाचें पालन करणें हें स्त्रियाचें कर्तव्य आहे.

राजाचा राज्यत्याग

याप्रमाणें चूडालेखी भाषण कळून शिखिध्वंजराजा स्नान करावयास उठला व वनांत जाण्याचा निश्चय करून संध्याकाळपर्यंत राजानें आपली दररोजची सर्व कर्मे केली; व रात्री चूडालेख आपल्या शयनमंदिरांत जाऊन तो राजा आपल्या पर्यंकावर निजला, परंतु त्याला झोप लागली नाही. चूडालेख मात्र त्या शय्येवर गाढ झोप लागली, असे पाहून राजानें दोघांनीं पांघरलेल्या वस्त्रांतून आपल्याला हलु हलु बाहेर काढून घेतलें; व पर्यंकावरून उठून शयनमंदिराच्या बाहेर आला व 'चोरांचा निग्रह करण्याकरिता मी बाहेर जात आहे' असें द्वारपालांना सांगून तो निस्पृह राजा नगरांतून बाहेर निघाला. 'हे राज्यलक्ष्मी ! तुला नमस्कार असो' असें म्हणून तो राजा आपल्या देशांतून बाहेर पडला व चारा दिवस अरण्यांतून प्रवास करून शेवटी तो मंदर पर्वताच्या सटावरील अरण्यांत पोहोचला. त्या ठिकाणीं एका रम्य जागीं राजानें आपल्याकरितां एक पर्णकुटि तयार केली व त्यांत एक गुळगुळीत बेळूचा दंड, फलभोजनाचें पात्र, अर्घ्यपात्र, फुलें टेवण्याकरितां एक पात्र, रुद्राक्षाची माळा, कंया, दर्भासन व मृगाजिन इतकी सामग्री मिळवून ठेवली. तो प्रातःकालीन पाहिल्या प्रदर्रांत स्नान करून संध्यापूर्वक जप करीत असे. दुसऱ्या प्रदर्रांत फुलें, फळें आणून

चूडालेची गोष्ट

पुनः स्नान करून देवाचंन करीत असे. नंतर वनांतील फळे, कंद वगैरे कांहीं खाऊन जप करीत असे. याप्रमाणें मालव देशाचा शिखिध्वज राजा त्या मंदर पर्वतावरील पर्णकुटिकेंत अगदीं खिन्न न होतां अठरा वर्षेपर्यंत राहिला. आतां इकडे राजा निघून गेल्यावर चूडालें काय केलें तें पाहूं.

राजाच्या वियोगाला भिऊन चूडाला जरी सदा जागत असे तरी त्या रात्रीं दैववशात् तिला गाढ शोष लागली. राजा निघून गेल्यावर ती एकदम दचकून जागी झाली, तेव्हां राजा तिला दिसेना. लागलीच पर्यंकावर उठून बसून आपल्या मनाशी विचार करूं लागली. “अरेरे ! एकूण माझा प्रभु राज्याचा त्याग करून अरण्यांत गेलाच म्हणावयाचा ! आतां मला तरी येथें राहून काय करावयाचें आहे ! मी त्याच्याच जवळ जावें. कारण शास्त्रानें ‘स्त्रियांनीं मुख्य आपल्या पतीचाच आश्रय घेवा पाहिजे’ असें सांगितलें आहे,” असा विचार करून ती पतीच्या मागोमाग जाण्यासाठीं पर्यंकावरून उठली; व आपल्या योगसिद्धीच्या सामर्थ्यानें ती आपल्या शयन मंदिराच्या खिडकीतूनच बाहेर पडून आकाशमार्गानें वातस्कंधांतून भ्रमण करूं लागली. “कांहीं वेळानें तिनें आपल्या पतीला मार्गानें जातांना आकाशांतून पाहिलें व लागलीच आकाशांतच स्थिर होऊन तिनें आपल्या पतीच्या सर्व भावी गोष्टींचें शांतपणानें चिंतन केलें व ती आपल्याशींच म्हणाली, “यावेळीं मला पतीपाशीं जाणें योग्य नाहीं. लवकरच मला त्याच्यापाशीं जावें लागेल; कारण परमेश्वरी नेमानेच असाच आहे” असें चिंतन करून चूडाला आपल्या अंतःपुरांत परत आली व आपल्या पर्यंकावर स्वस्थ निजली. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं “महाराज सध्यां कांहीं कामाकरितां राज्याबाहेर गेले आहेत, लवकरच परत येतील” असें नगरवासी लोकाना सांगून ती आपल्या पतीच्या राज्याचें समष्टीनें परिपालन करूं लागली.

चूडाला राजाच्या भेटीस निघाली

अद्या तऱ्हेनें अठरा वर्षे निघून गेल्यावर अरण्यांत राहणाऱ्या त्या राजाला जरा प्राप्त झाली. राजाच्या राग-द्वेषादि दोषांचा परिपाक व्हावा म्हणून चूडालें इतके दिवस वाट पाहिली व नंतर आपल्या भर्त्याला

आत्मज्ञानाचा उपदेश करण्याचें कार्य आपल्यालाच केलें पाहिजें, असा परमेश्वरी नेमानेम असल्यामुळें, आतां मला त्याच्या जवळ जाण्यास हा योग्य काल आहे, असें ठरवून ती लागलीच रात्रीच्या वेळीं आकाशमार्गानें निघाली, जातां जातां तिनें मेघाशीं संलग्न असलेल्या विजेला पुनः पुनः पाहून आपल्याशींच ती म्हणाली—“काय हो हा चमत्कार आहे ! जीवांचा स्वभाव मेरेपर्यंत शांत होत नाही. म्हणूनच माझेहि मन यांना पाहून पतीला पाहण्याविषयी मोठें उतावीळ होत आहे. हे जड चित्ता ! तूं आंतल्याआंत उगीचच असें विक्षिप्त होऊन कां राहिला आहेस ? तुझा तो आकाशासारखा निर्मळ विवेक कोठें गेला ? आतां तूं जरी इतका उतावीळ झालास तरी त्यांत माझी कांहींच हानि होत नाही. कारण तुझा माझा आतां कांही संबंध उरलेलाच नाही. हे मूर्ख स्त्री शरीरा ! तूं तरी विनाकारण उडावीळ कां होतेस ? कारण तुझा तो भर्ता आतां जरेनें प्रसन्न झाला असेल ! त्यामुळे तो तुझ्या संबंधानें अगदीं वासनाशून्य झाला असेल ! या चित्ता ! तूं आतां शांत रहा. मी लवकरच आपल्या पतीला तत्त्वज्ञानी बनवून पुनः त्याला परत राज्यांत आणून तुझ्याशीं संयुक्त करिवितें, मग आम्ही उभयतां दीर्घकाल सुखानें वास करूं. “कारण समान मनोवृत्तीच्या मनुष्याच्या समागमाचें सुख अनुभविणें ही सर्वोत्तम आनंदाची स्थिति आहे. ” याप्रमाणें चिंतन करीत करीत ती मंदरपर्वतावर येऊन पोचली; व तेथील अरण्यांतील पर्णकुटिकेंत राहिलेल्या आपल्या पतीला तिनें पाहिलें. त्यावेळीं तो अत्यंत क्रुध झालेला, काळवंडलेला, पिकलेल्या पानाप्रमाणें निस्तेज, कुलांच्या माळा करीत वसलेला असा एकटाच तिच्या दृष्टीस पडला. अशा त्या राजाला पाहून चूडलेला फार बाईट बाटले व ती आपल्याशींच म्हणालीः—“हर हर ! आत्मस्वरुपाला न जाणणें हा भयंकर मूढपणा आहे ! कारण या मूढपणामुळे अशी दुर्दशा मनुष्याला प्राप्त होत असते ! या माझ्या पतीला आतांच उपदेश करून शानीं बनवितें. पण याच रूपानें मी त्याला तत्त्वज्ञान सांगूं लागल्यास ही माझी कांता मूढ आहे, हिला काय समजतें आहे ! ” अशा अश्रुदेनें मी सांगितल्याप्रमाणें हा वागणार नाही. म्हणून मी एका तपस्याच्या रूपानें

चूडालेची गोष्ट

या माझ्या पतीला एका क्षणांत घोष करते. 'याचें चित्त तपस्येनें शुद्ध झाल्यामुळे त्या ठिकाणीं आत्मतत्त्व बरोबर प्रतिबिंबित होईल.' "

चूडाला ब्राह्मणपुत्र वनली

असा विचार करून चूडाला एका क्षणांत सिद्धिसामर्थ्यानें ब्राह्मण पुत्र वनली व तिनें त्या स्वरूपांत आपण दुसऱ्या वनांतून राजाकडे जात आहों असें भासविलें, राजाला तो ब्राह्मण पुत्र मूर्तिमंत तपच भासला. तो फारच गौरापान व मोठा तेजस्वी होता. त्यानें पांढरें स्वच्छ यज्ञोपवीत गळ्यांत घातलें होतें. त्यानें नेसलेले व पांघरलेलें वस्त्रहि पांढरें स्वच्छ होतें. हातांत कमंडलू होता. तो जमिनीला स्पर्श न करतां अघांतरांच चालत चालत शिखिध्वज राजाकडे आला. त्याला पहातांच 'हा देवपुत्रच आला आहे,' असें वाटून त्यानें आपल्या पायांतील पादुका काढून तो उठून उभा राहिला व म्हणाला 'हे देवपुत्रा ! आपणास नमस्कार असो. या आसनावर आपण बसावें,' असें म्हणून त्यानें एक पानांचें आसन त्याला बसावयास दिलें. 'हे राजर्षे ! तुला नमस्कार असो' असें म्हणत तो द्विजपुत्रहि त्या आसनावर बसला. नंतर राजानें त्याची अर्घ्य, पाद्य, फुलें, फळें वगैरे उपचारांनीं यथाविधि पूजा केली व तो म्हणाला:—

शिखिध्वज:—भगवन् ! आपण मोठे ज्ञानी दिसतां आहां. आपली अंगकांति फारच सुंदर आहे. आपलें हें सुंदर व सुकुमार शरीर माझ्या प्रिय कांतेच्या शरीराप्रमाणेंच अगदीं हुवेहुव आहे असें मला भासत आहे. आपल्या दर्शनानें मी आज मोठा कृतार्थ झालों आहे. महाराज ! आपण कोण ? कोणाचे चिरंजीव ! आपण येथें कां आलां आहांत ? या सर्व प्रश्नांची उत्तरे कृपा करून द्यावीत, अशी माझी आपणांस नम्र विनंति आहे.

चूडाला:—राजा ! तुझ्या सर्व प्रश्नांची उत्तरे ऐक. या जगांतील प्रसिद्ध नारद मुनि तुला माहीतच आहेत. एकदां हे नारदमुनि मेरूपर्वताच्या शुद्ध ध्यान करीत बसले होते. त्या पर्वताच्या सोन्याच्या तटांजवळून गंगानदी बहात होती. नारदमुनि ध्यान करून उठले असता त्यांच्या कानावर कंकणांचा आवाज ऐकूं आला. तेव्हा 'हें काय आहे,' असें

म्हणून ते त्या गुहेच्या बाहेर येऊन पाहू लागले तों, त्या नदीतून रंभा, तिलोत्तमा या सारख्या पुष्कळ सुंदर स्त्रिया नग्न स्थितीतच बाहेर येतांना दिसल्या. त्या सर्व स्त्रिया इतक्या देखण्या व सुंदर होत्या की त्यांची अंगकांति अतिशय स्वच्छ असल्यामुळे त्या आरशाप्रमाणे एकमेकींचे प्रतिबिंब ग्रहण करीत होत्या. त्यामुळे तो स्त्रीसमूह “सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्” या श्रुतीत वर्णन केल्याप्रमाणे भगवंताच्या विश्वरूपाप्रमाणेच दिसत होता. असो, अशा प्रकारचा तो अत्यंत रमणीय स्त्रीसमूह पाहून नारदमुनींचे मन एकाएकी विवेक सोडून फार क्षुब्ध झाले व लागलीच प्राणवायु क्षुब्ध होऊन त्या मुनींचे वीर्यस्खलन झाले ! त्या नंतर त्या मनोरूपी मत्त इत्तीला विवेकाच्या ठिकाणी शुद्धबुद्धिरूप चर्मरज्जून बांधून ठेवून जवळ असलेल्या स्फटिकाच्या कुंभांत नारदांनी आपले ते गळेलें वीर्य ठेविलें व तो कुंभ त्यांनी संकल्पित दुधानें भरला. त्या दुधानें भरलेल्या कुंभांत त्या मुनींच्या वीर्यापासून निर्माण झालेला गर्भ हलकें हलकें वाढीस लागून शेवटी योग्य कार्त्ती तो कुंभ सुंदर मुलगा प्रसवला. नारदमुनींनी त्या मुलाचे जातकर्मादि सर्व संस्कार करून आपले सर्व विद्या घन त्याला अर्पण केलें. नंतर त्याला बरोबर घेऊन नारदमुनि ब्रह्मलोकीं आपल्या पित्याकडे गेले, व त्या दोघांनी ब्रह्मदेवाला वंदन केलें. ब्रह्मदेवानें त्या मुलाची वेदशास्त्राची परीक्षा घेतली. त्याची विद्वत्ता पाहून त्याच्यावर संतुष्ट होऊन त्याला आपल्या मांडीवर घेतले, नुसत्या आशीर्वादानेंच त्याला शानी बनविलें व त्याचें नांव कुंभ असे ठेविलें. हे राजा ! तोच हा मी कुंभ तुझ्यापुढें बसलों आहे. मी आपल्या पित्यासहवर्तमान ब्रह्मलोकीं सुखानें राहतो. चार वेद हे माझे मित्र आहेत. सरस्वतीलाच मी माझी माता समजतो. कोणताहि हेतु मनांत न बाळगतां मी वाटेल त्या ठिकाणी लीलेनें विहार करतो. आज मी आकाशमार्गानें जात असतां तुला खाली पाहिलें आणि म्हणून येथें तुझ्याकडे सहज आलों.

शिखिध्वजः—माझ्या अनेक जन्मांतील फलोन्मुख झालेल्या पुण्यकर्मांनीच जणुं आपणाला मजकडे येण्याची प्रेरणा केली, असें मला वाटतें. आपल्यासारख्या साधु पुरुषांचा मला समागम झाल्यामुळे मी स्वतःला

मोठा घन्य समजतो. कारण साधुसमागमामध्ये जितका आनंद मला आज होत आहे, इतका आनंद राज्यामध्ये मी असतांना मला कधीच मिळाला नाही.

चूडाला:—हे राजन् ! माझी प्रशंसा पुरे कर. तू कोण व या पर्वतावर काय करीत आहेस ? तें मला सांग. तू या वनांत किती काळ राहणार आहेस ? या वनवासानें तुला काय साधावयाचें आहे ? तें खरें सांग.

शिखिध्वज:—मी शिखिध्वज नांवाचा राजा आहे. या जन्ममरणरूपी संसाराची मला फार भीति वाटल्यामुळे राज्य सोडून मी येथें येऊन राहिलों आहे. मी आज अठरा वर्षे तप करीत आहे, तरी मला अजून खरी विभ्रंति मुळीच लाभली नाही. त्यामुळे मी फारच दुःखी झालों आहे.

ज्ञान हेंच परम श्रेय आहे.

चूडाला:—हे राजन् ! माझ्या प्रभावहून ब्रह्मदेवानें मला पूर्वी एकदां असें सांगितलें कीं, ज्ञान हेंच परम श्रेय आहे. कारण त्यानें मोक्ष प्राप्त होतो. आयुष्याचा काळ घालविण्यासाठींच क्रिया सांगितली आहे. ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली नाही, त्यांनाच कर्म करीत रहावें. परंतु आत्मज्ञान संपादन करण्याचें घेय मात्र आपल्यापुढें ठेवावें. अज पुरुषांच्या सर्व क्रिया वासनायुक्त असतात; म्हणून त्यांना त्यांचीं फळे भोगावीं लागतात. परंतु ज्ञानी पुरुषांच्या सर्व क्रिया वासनारहित असल्यामुळे निष्फल होतात. वासनायुक्त मन असणें, हेंच अज्ञान व वासनाशून्य मन, हेंच ज्ञान होय. ज्ञानानेंच त्या परम ब्रह्मपदाचा लाभ होतो; म्हणून ज्ञान हेंच परम श्रेय आहे असें ब्रह्मादि देवाचें सांगणें आहे. मग तूं असा अज्ञानाचा आश्रय करून नुसता तपश्चर्या करीत काय बसला आहेस ? 'मी कोण ? हें जग कसे उत्पन्न झालें ? याची शांति कशी होईल ?' या गोष्टींचा विचार कां करीत नाहीस ? 'बंध कसा होतो ? मोक्षाचा उपाय काय ?' इत्यादि प्रश्न आत्मवेत्त्यास विचारून त्यांचा उल्लास कां करून घेत नाहीस ? त्यांचीच सेवा केल्यानें व त्यांचीच संगति धरल्यानें जीवांना संसारांतून मुक्त होण्याची युक्ति लाभत असते.

शिखिध्वजः—महाराज ! फार दिवसांनी मला हा बोध ऐकावयास मिळाला. मी अज्ञानामुळे थेट पुरुषांचा समागम सोडून या वनांत येऊन राहिलो आहे. अहाहा ! आज माझे सर्व पाप नाहीसे झाले आहे, असे मी समजतो. त्यामुळे आपण स्वतः मजकडे येऊन मला बोध करीत आहा. महाराज ! आपणच माझे गुरु आहात, मी आपला शिष्य आहे. मी आपल्या चरणांना बंदन करितो. मजवर कृपा करा. ज्याच्या योगाने पुनः शोक करण्याचा प्रसंग येणार नाही व ज्याच्या योगाने मला पूर्ण विश्रांति मिळेल अशा ब्रह्मज्ञानाचा आपण मला सत्वर उपदेश करा.

चूडाला (कुंभ) :—हे राजर्षे ! माझ्या बोलण्यावर जर तुझा विश्वास असेल तरच मी तुला उपदेश करितो. कारण विश्वास किंवा श्रद्धा नसणाऱ्या मनुष्यास कितीही चांगला उपदेश केला तरी तो व्यर्थ जातो.

शिखिध्वजः—महाराज ! आपण जे सांगाल ते मला वेदाच्या आज्ञेप्रमाणे काही एक विचार न करताच ग्राह्य आहे. हें मी आपणास अगदी खरे सांगतो.

चूडाला (कुंभ) :—हे राजन् ! तुझ्या चरित्रासारखेच असलेले व मंद बुद्धीच्याहि पुरुषांना मोठा बोध करून देणारे असे एक सुंदर कथानक मी तुला सांगतो तें ऐक.

चिंतामणीची गोष्ट.

चूडाला (कुंभ) :—हे राजन् ! एक मोठा श्रीमान्, सद्गुणी व विद्वान् गृहस्थ होता. आत्मज्ञान नसल्यामुळे तो ऐश्वर्याचा फार लोभी होता. म्हणून त्याने चिंतामणि मिळविण्याकरितां पुष्कळ दिवस प्रयत्न केले; शेवटी चिंतामणि त्याच्या समोर एक हाताच्या अंतरावर येऊन प्रकट झाला व तो त्याने पाहिला. परंतु त्या गृहस्थाला हा चिंतामणिच आहे, अशी खात्री पटेना. तो आश्चर्यचकित होऊन विचार करूं लागला.

चूडालेची गोष्ट

“हा खराच चिंतामणि आहे का ? छे, हा चिंतामणि कसा असेल ! तथापि मी हा हातांत घेऊन पहातो. पण नको, कारण हा चिंतामणि जर खराच असेल, तर हा स्पर्श होताच नाहीसा होईल. इतक्या अल्पकालांत चिंतामणीची सिद्धि होणे शक्य नाही. मी कृपण असल्यामुळे मला हा भ्रम झाला असावा ! मी इतका भाग्यवान् कोठे आहे ! की ज्यामुळे मला इतक्या लवकर चिंतामणि रत्नाची प्राप्ति व्हावी ! ” अशा तऱ्हेचे विचार त्या अज्ञान्याच्या मनांत पुष्कळ वेळा येऊन त्याने त्या दिव्य रत्नाचा अनादर केला व त्याला उचलून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही, म्हणून ते रत्न तेथून उडून गेले. नंतर त्या गृहस्थाने पुनः चिंतामणि मिळविण्याकरितां प्रयत्न सुरू केला. तेव्हां काहीं लबाड शेटेखोर लोकांनीं एक चकचकीत कांचेचा मणि त्याच्या नकळत त्याच्या पुढे ठेविला. त्या मूर्खाने त्याला पाहून, हाच चिंतामणि आहे, असा निश्चय केला व लागलीच तो उचलून घेऊन “आतां आपल्याला काय कमी आहे ” अशा विचारांने आपली सर्व संपत्ति, घरदार वगैरे सर्वांचा त्याग करून त्या कांचेच्या मण्याला घेऊन एकटाच एका दूरच्या शून्य अरण्यांत गेला. तेथे त्याला फार आपत्ति मात्र भोगावी लागली.

तात्पर्यः—चूडाला (कुंभ) :—वरील गोष्टींतील रत्नशोधक जो मी सांगितला, तो तूंच होय. खरा सर्वस्वाचा त्याग हाच चिंतामणि होय. राज्य, स्त्री, धन इत्यादि सर्वांचा तूं त्याग केलास, पण अहंकार सोडला नाहीस; त्यामुळे तुला सर्वत्यागाचे सुख मिळाले नाही. शेवटीं तो सर्वत्यागरूपी चिंतामणि निघून गेला व तुझ्या पदरांत तत्परूपी कांचेचा मणि मात्र पडला. हाच चिंतामणि आहे, असें तुला वाटत आहे, परंतु तुला स्फटिकाचा तुकडाहि अद्याप मिळालेला नाही.

हत्तीची गोष्ट.

चूडाला (कुंभ) :—हे राजा ! आतां तुला दुसरी एक गोष्ट सांगतो. ती तुझ्या वृत्तांतासारखीच आहे. विषयपर्वतावरच्या वनांत एक मोठा हत्ती

होता. त्याला एका मनुष्याने लोखंडी जाळ्यांत पकडलें. परंतु त्या मत्त हत्तीने आपल्या दातांच्या तडाख्याने तें जाळें फोडून टाकलें. तें पहातांच त्या हत्तीला पकडणारा तो मनुष्य तेथील एका उंच ताडाच्या झाडावर चढला व तो हत्ती त्या झाडाखालून जात असतां एकदम त्याच्या मस्तकावर त्या मनुष्याने उडी मारली. परंतु हत्तीच्या मस्तकावर न पडता तो खाली जमिनीवर पडला. त्याला पहातांच हत्तीला त्याची दया आली व त्या मनुष्यास सोडून तो हत्ती अरण्यांत निघून गेला. पुढें त्या मनुष्याने त्या हत्तीला पकडण्याकरितां त्या अरण्यांत एक मोठा खड्डा खणला व त्यावर हिरवेगार गवत, लता वगैरे अंथरून तो खड्डा मुळीच नाही असें करून ठेविलें. काहीं दिवसांनी तो हत्ती वनांत संचार करण्यास निघाला असतां चुकून त्या खड्ड्यांत पडला व भयंकर दुःख भोगूं लागला.

तात्पर्यः—चूडाला (कुंभ) :—हे राजा ! वरील गोष्टींतील हत्ती म्हणजेच तूं आहेस. हत्तीला पकडणारा मनुष्य म्हणजे तुझ्या ठिकाणीं असणांर अज्ञान होय. यानेंच तुला आशापाशाच्या लोखंडी जाळ्यांत पकडलें, परंतु राज्य, स्त्री वगैरे सर्वांचा त्याग करून विवेक व वैराग्य या दोन वज्रप्राय दातांनीं आशांरूपी जाळें तोडून टाकलेंस व तें अज्ञान तुझ्यावर पुनः शब्दफ मारीत असतां तें तुझ्यापुढें खाली पडलें. परंतु त्यास तूं सर्वत्यागरूपी खड्गानें मारून टाकलें नाहीस. त्यामुळें तें पुनः उठलें व आपल्या पराभवाची आठवण ठेऊन त्यानें तुला या तपोरूपी गर्हून खड्ड्यांत चांगलेंच डावून ठेविलें आहे. राजा ! अशा रीतीनें हा तुझाच वृत्तांत सांगितला आहे. तरी, या तपोरूप खड्ड्यांतून वर नीघ व या तुझ्या अज्ञानरूपी शत्रूच्या नाशासाठीं मोठ्या चिकाटीनें प्रयत्न कर.

सर्वत्याग

राजा ! तुझ्या त्या तत्त्वज्ञानी चूडालेनें जें पूर्वी तुला सांगितलें तें ज्ञान तूं कां स्वीकारलें नाहीस ? बरें तिचें बोलणें ऐकलें नाहीस तर नाही, पण तूं तरी आपल्या बुद्धीनें सर्वत्याग चांगला करावयाचा होतास कीं नाही ? तो असा अर्धवट कां केलास ? घन, स्त्री, गृह, राज्य इत्यादि सर्वांचा त्याग करून सर्वत्याग होत नाही. या सर्वांहून अत्यंत श्रेष्ठ असा भाग तूं अद्यापि सोडला

चूडालेची गोष्ट

नाहीस. त्याचा जेव्हा निःशेष त्याग करतील, तेव्हा तुला खरा आनंद व विभ्रान्ति मिळेल.

हे वरील कुंभाचें बोलणें ऐकून “माझ्याजवळ या ठिकाणीं फक्त ही पर्णकुटी व त्यांतील सामान काय तें शिल्लक आहे. त्याचाहि मी आतां त्याग करतो” असें म्हणून राजा उठला व त्यानें आपल्या पर्णकुटींतील सर्व सामान एके ठिकाणीं गोळा केलें व मोठा अग्नि प्रज्वलित करून त्यांत सर्व सामानाची आहुति दिली. नंतर आपली पर्णकुटीहि त्यानें दग्ध करून टाकली. जे जाळण्यासारखें नव्हतें तें त्यानें फेंकून दिलें व फोडून टाकलें. असें सर्व टाकल्यानंतर तो राजा कुंमाला म्हणाला.

शिखिध्वजः—गुरुजी ! आतां माझा सर्वत्याग झाला ना ? कारण मी आतां फक्त एकटाच दिगंबर होऊन राहिलो आहे. माझ्याजवळ आतां काहीहि शिल्लक राहिलें नाहीं.

चूडाला (कुंभ)ः—हे राजा ! तुझा अजून सर्वत्याग झाला नाहीं. ‘मी सर्वत्याग केला’ असें मानून तूं उगीच परमानंदाचा अभिनय करूं नकोस. कारण तूं अजून सर्वांहून श्रेष्ठ असा भाग सोडला नाहींस.

असें ऐकून राजानें थोडासा विचार केला व म्हणालाः—

शिखिध्वजः—गुरुजी ! आतां फक्त हा हाडामांसाचा देहच काय तो शिल्लक राहिलेला दिसतो आहे. यास्तव याचा आतांच कडेलोट करून सर्वत्यागी होतो.

असें बोलून राजा लगेच उठला व पुढेंच असलेल्या त्या मंदरपर्वताच्या मोठ्या कड्यावरून आपल्याला खाली लोडून देण्याकरितां जो बेगानें निघाला तो, लागलीच कुंभानें त्याचा हात घरला व त्याला म्हणाला.

चूडाला (कुंभ)ः—हे राजा ! या निरपराधी देहाला कां टाकून देतोस ? अरे वेड्या, तूं जरी या शरीराचा त्याग केलास, तरी तुझा सर्वत्याग सिद्ध होणार नाहीं. हा देह ज्याच्यामुळें शुभव होतो, त्या पाप्याला जर तूं टाकशील, तर मात्र तूं खरा सर्वत्यागी होशील. हा पापी म्हणजेच तुझें चित्त होय. चित्त हेंच सर्व जगद्रूपानें परिणाम पावेलें आहे. यास्तव याचा त्याग केला असतां सर्वांचा त्याग होतो. म्हणूनच चित्तत्याग म्हणजेच खरा सर्वत्याग

समजतात. अशा तऱ्हेचा सर्वत्याग केल्यावर परमानंदाचा अनुभव अवश्य येऊन तुला पूर्ण आत्मविभ्रंतिहि मिळेल.

शिखिध्वजः—गुरुमहाराज ! अगोदर मला या चित्ताचें स्वरूप सांगा व नंतर त्याचा त्याग कसा करावा तें सांगा.

कुंभः—राजन् ! वासना हेंच चित्ताचें स्वरूप आहे व त्याचें मूळ अहंकार आहे. या अहंकाराचा नाश झाला कीं चित्ताचा नाश होतो. याचा नाश करण्यास 'मी कोण आहे' याविषयी पूर्ण विचार करणें हाच मुख्य उपाय आहे. तूं या संवधानें विचार केला आहेस का ?

शिखिध्वजः—मी आपल्या बुद्धीनें देहापासून अहंकारापर्यंत सर्व तत्त्वांचा विचार करून मी त्यांना अनात्मा म्हणजे 'मी नव्हे' असें जाणलें आहे. पण अंतरात्म्याचा परिचय न झाल्यामुळे जडपदार्थांच्या ठिकाणी पुनः पुनः होणारी आत्मपणाची भ्रांति दूर होत नाही. मी बस्तुतः शुद्ध असतांना 'हा मी आहे' असा अभिमानाचा मल मला लागला आहे. पण तो सकारण आहे का निष्कारण आहे, हें मला समजत नाही.

कुंभः—राजा ! ज्याप्रमाणें चित्ताचें मूळ कारण अहंकार आहे, तसें अहंकाराचें कारण शोधून मला सांग.

शिखिध्वजः—हे मुने ! देहाचें वेदन (जाणीव) झालें तरच 'देह मी' असा अभिमान उत्पन्न होतो. यास्तव देहाचें ज्ञान हेंच अहंकाराचें कारण, असें मी समजतां.

कुंभः—राजा ! देह जर खरा असेल, तर त्याचें वेदन (जाणीव) होऊन अहंकार तयार होईल. पण अगोदर देहच मुळांत खरा नाही, तर तुझ्या वेदनाचा विषय कोण होणार ?

शिखिध्वजः—महाराज ! हा हस्तपादादि अवयवानें युक्त असणारा हाडामांसाचा देह जर प्रत्यक्ष दिसतो आहे, तर तो मुळांच नाही, असें कसें म्हणतां येईल ?

कुंभः—राजा ! जें कार्य कारणावांचून प्रतीतीला येतें, तो निव्वळ भ्रम होय. लौकिकदृष्ट्या या देहाचें कारण असणारा त्याच्या पित्याचा

देह होय, पण तोहि असत्त्व आहे. आतां त्याच्या अजोवाचा, पणजो-
वाचा देह या क्रमानें शेवटीं मूळचा पितामह-जो ब्रह्मदेव-त्याचा देह
हा तरी सर्व शरीरांच्या उत्पत्तीचें कारण मानून सर्व देह खरे आहेत,
असेंहि म्हणतां येणार नाही. कारण तो आद्य पितामहाचा देहहि कार-
णाच्या अभावीं वस्तुतः मृगजळाप्रमाणें भ्रांतिरूपच आहे. असो, या-
प्रमाणें मी वर सांगितलेल्या युक्तीनें ब्रह्मदेवाच्या शरीरापासून आपल्या
शरीरापर्यंत जी ही कार्यकारण परंपरा आहे, ती मिथ्या आहे. हें तुझ्या
आतां ध्यानांत आलेच असेल व त्यामुळें हा प्रपंच सत्य आहे अशी जी
नुशी समजूत झाली होती, तीहि आतां निवृत्त झालीना ?

शिखिध्वजः—आद्य पितामहाच्या उत्पत्तीला ब्रह्म कारण मानण्यास
काय हरकत आहे ?

कुंभः—‘ तदेतत्ब्रह्मापूर्वमनपरम् ’, ‘ असंगोद्यं पुरुषः ’ इत्यादि
श्रुतीवरून त्या कूटस्थ व असंग ब्रह्माचा परिणाम होऊन तें जगास कारण
होतें, असें म्हणतां येत नाही. म्हणून तें कोणाचें कारण व कोणाचें
कार्यहि नाही. यास्तव जगाचें कांहीं कारण नसल्यामुळें तें कोणाचेंहि
वस्तुतः कार्य नाही. परंतु कारणावांचूनहि तें जर दिसतें आहे, तर तो
निव्वळ भ्रम आहे, असें तुला मी वर सांगितलेच आहे. म्हणून, राजा !
तूं कर्ता नाहीस, भोक्ता नाहीस, तर सत्, चित् व आनंद असें शांत
ब्रह्मच आहेस. मग वंच व मोक्ष याची गोष्टच बोलावयास नको.

शिखिध्वजः—मगवान् ! मला सर्व समजलें. आपण मला फारच
उत्तम तऱ्हेनें समजून सांगितलेत, मीच शुद्ध परमात्मा आहे, मला नम-
स्कार असो ! अहाहा ! सर्व दृश्य जग असत् ठरल्यामुळें आतां तें पूर्ण
शांत झालें आहे. मी शांत निर्विकार ब्रह्मच शिळक राहिलों आहे. मी
आतां पूर्ण शांत व सुखी झालो आहे !

याप्रमाणें ब्रह्मामध्ये विद्याति पावून शिखिध्वज राजा एक क्षणभर शांत
झाला, असें पाहून कुंभानें फिल्ल बोलण्यास सुरवात केली.
कुंभः—हे राजन् ! तूं आतां अशननिद्रेंतून जागा झाला आहेस.
तूं आतां परब्रह्मरूप होऊन राहिला आहेस. आतां खरोखर तूं जीवन्मुक्त

झाला आहेस. तूं यथाप्राप्त व्यवहार करीत शांत रहा. राजा ! तूं आतां ज्ञानी झाला आहेस, कारण तूं चित्ताचा त्याग केला आहेस. यास्तव तूं आतां आपल्या निर्मल स्वरूपांत स्थिर होऊन रहा.

शिखिष्वजः—महाराज ! तत्त्वज्ञानी पुरुषांच्या ठिकाणी जर चित्त नसतें, तर हे जीवन्मुक्त व्यवहार कसे करितात ?

कुंभः—राजा ! पुनर्जन्माला योग्य अशी जी दृढ वासना तिळाच चित्त म्हणतात, तसली वासना ज्ञानी पुरुषांच्या ठिकाणी नसते. ज्ञानी ज्या वासनेनें युक्त होऊन व्यवहार करतात, ती पुनर्जन्मराहित सत्त्वसंशुद्ध वासना आहे, असें समज. मूढ चित्ताला चित्त म्हणतात व ज्ञानसंपन्न चित्ताला सत्त्व म्हणतात. चित्त पुनः उत्पन्न होतें, सत्त्व पुनः उत्पन्न होत नाही. हे राजा ! तूं चित्ताचा त्याग केल्यामुळे, आज महात्यागी झाला आहेस. अर्थात् तूं सत्त्ववान् झाला आहेस. तुला जें काहीं सांगा-वयाचें होतें, तें सर्व तुला सांगितलें आहे. याचें आतां तूं मनन करून यथार्थ ज्ञान करून घे. मग तुझी जशी इच्छा असेल त्याप्रमाणें काहीं वेळ समार्घीत व काहीं वेळ व्यवहारांत रहा. मी आतां स्वर्गलोकाला जातो. आमचे वडील नारदमुनि ब्रह्मलोकाहून तेथें आले असतील. त्यांनीं जर मला तेथें पाहिलें नाहीं तर त्यांना राग येईल.

असें कुंभाचें बोलणें ऐकल्यावर शिखिष्वजराजा 'कुंभाला जो नमस्कार करीत आहे, तोच कुंभ अंतर्धान पावला. असें पाहून राजाला फारच आश्चर्य वाटलें व आपल्या मनार्शांच म्हणाला "अहाहा ! त्यां देव पुत्रांनें मला अगदीं यथार्थ व युक्तियुक्त बोध केला. मी आतां शांत झालों आहे. मी आतां अविशय तृप्त झालों आहे. मला काडीचीहि इच्छा राहिली नाहीं. मी आपल्या स्वाभाविक स्वरूपांत स्थित आहे." असें चिंतन करणारा राजा खरोखर वासनाशून्य झाला व लागलीच खऱ्या निर्विकल्प समार्घीत स्थिर झाला. अशा तऱ्हेनें त्याला पूर्ण आत्मविभ्रान्ति मिळाली. आतां चूडालेनें पुढें काय केलें त्याचा विचार करू.

अंतर्धान पावल्यावर चूडालेनें मोठ्या वेगानें आकाशांत उडुण केलें व तेथें कुंभरूपाचा त्याग करून तिनें आपलें स्त्रीचें सुंदर रूप धारण केलें.

चूडालेची गोष्ट . . .

ती आकाशमार्गानेच आपल्या राजधानीत येऊन सर्व लोकांना भेटली व तिने राज्यकारभार केला. ती तीन दिवसांनी पुनः आकाशात जाऊन योगसामर्थ्याने पुनः कुंभ वनली व शिखिध्वजाकडे प्राप्त झाली.

शिखिध्वज राजाची समाधि.

त्यावेळीं राजा निर्विकार समाधीत स्थिर झालेला दृष्टीस पडला. 'काय आश्चर्य आहे, फार दिवसांनी हा राजा आत्म्यामध्ये विधांति पावला आहे' असें ती आपल्याशीच पुनः पुनः म्हणाली.

“याचे प्रारब्धकर्म अजून भोगावयाचे शिल्लक आहे. तें संपेपर्यंत आम्ही दोघेजण जीवन्मुक्त अवस्थेत राहून शेवटीं बरोबर विदेह स्थितीला प्राप्त होऊं. यास्तव मी आतां याला परमपदापासून जागृत करिते.”

असा विचार करून चूडालेनें शिंदनाद केला तरीहि तो जागा झाला नाहीं. तेव्हां तिनें त्याला आपल्या हातानें हलविलें, तेव्हां राजा जमिनीवर पडला, पण जागा झाला नाहीं. तेव्हां चूडालेनें असा विचार केला,

“आतां मी याला कोणत्या युक्तीनें देहभानावर आणूं वरें? किंवा हा असाच विदेह स्थितीला प्राप्त होऊं दे. मीहि या स्त्रीदेहाचा त्याग करून या माझ्या पतीबरोबरच विदेह स्थितीला प्राप्त होऊं.” असा विचार

करून ती आपला देह सोडण्यास तयार झाली; पण राजाचे प्रारब्धकर्म अद्याप भोगावयाचे शिल्लक आहे, असें पाहून तिनें पुनः असा विचार केला कीं, “राजाच्या या देहांत जर सत्त्व असेल तर तो अवश्य जागां होईल व माझ्याप्रमाणें जीवन्मुक्त होऊन व्यवहार करील.” असा

विचार करून तिनें त्याच्या शरीराला स्पर्श केला, तोंच तें उष्ण आहे व तें ग्लानहि झालेलें नाहीं, असें पाहून तिनें त्याच्या शरीरांत सत्त्वशेष आहे, असें ठराविलें व लागलीच आपल्या देहांतून निघून ती राजाच्या देहांत

शिरली, त्या ठिकाणीं स्थिर झालेल्या चेतनेमध्ये हालचाल उत्पन्न करून लागलीच आपल्या शरीरांत प्रविष्ट झाली व कुंभरूपामध्ये राजाच्या पुढें आसनावर वसली; तिनें सामगायन करण्यास प्रारंभ करतांक्षणीच राजानें आपले डोळे उघडले. आपल्यापुढें वसलेल्या कुंमाला पाहून राजा म्हणाला.

शिखिध्वजः—भगवन्! माझ्या मुद्देवानेच आपल्या पवित्र चित्तांत

माझी आठवण झाली. अहाहा ! पावन करणें हेंच आपल्या आगमनाचें प्रयोजन आहे, कीं आणखी कोहीं कारण आहे ! तें मला सांगा.

कुंभः—राजा ! तुझ्या दर्शनाच्या उत्कंठेनेंच माझें आगमन झालें आहे. मी तर असें समजत आहे, कीं तुझ्यासारखा विश्वासु शिष्य या जगांत दुसरा कोणी नाहीं. परब्रह्माचें ठिकाणीं तूं विश्रांति पावला आहेस ना ?

शिखिध्वजः—भगवन् ! आपल्या कृपाप्रसादानें मला तीन दिवस आत्मस्वरूपाचें ठिकाणीं पूर्ण विश्रांति मिळाली आहे. मला जें समजत नव्हतें तें समजलें आहे. मला जें मिळवावयाचें होतें, तें आज मिळालें आहे. जें मला त्याग करण्यास योग्य होतें, त्याचा मी आज त्याग केला आहे. त्यामुळे मी आतां पूर्ण शांत व सर्व प्रकारें तृप्त झालों आहे.

अशा तऱ्हेनें ते दोघेजण एकमेकांशीं अध्यात्मविषयक गोष्टी बोलत बराच वेळ स्वस्थ बसले व नंतर तेथून उठून त्या दोघांनीं त्या अरण्यांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत जीवन्मुक्तदशेंत राहून संचार केला व आध्यात्म-गोष्टींचीच चर्चा करीत त्यांनीं आठ दिवस घालविले.

अशा रीतीनें ते दोघे आनंदांत रहात असतां कांहीं दिवसांनीं राजाचें चित्त वासनारहित व अत्यंत सम झालें, त्यामुळे तो कुंभाप्रमाणेंच शोभिवंत दिसूं लागला. असें पाहून चूडाला आपल्या मनाशीं विचार कसे लागली, “ माझ्या पतीचें चित्त आतां आनंदी व निश्चित झालें आहे. शरीर आरोग्यसंपन्न आहे. आम्ही दोघेहि तक्षण आहोंत. या वनांत सुंदर व रमणीय पुष्पलताचे समूह गृह्यासारखेच आहेत. इतकी सर्व सुखाचीं साधनें उपलब्ध असताना जी साध्वी स्त्री आपल्या पतीशीं रममाण होत नाहीं, त्या दुर्दैवी स्त्रीचा विचार असो. तत्त्वज्ञानी मनुष्यानें प्रारब्धप्राप्त व अनिपिद्ध असें विषयसुख जर टाकलें तर त्यानें त्यामुळे अधिक सुख कोणतें मिळविलें ? यास्तव मी आपल्या चातुर्यानें या वनांत मोठा चमत्कारिक प्रपंच रचून या माझ्या पतीसह विषयसुखाचें यथेच्छ सेवन करते, असा विचार केल्या ती कुंभरूप धारण करणारी चूडाला राजाला म्हणलीः—

चूडालेची गोष्ट

कुंभः—राजा ! आज चैत्र-शुद्ध प्रतिपदा म्हणजे 'पाडवा आहे'. आज स्वर्गात देवेंद्राच्या समेत देव, ऋषि यांचे मोठे संमेलन भरते. त्यावेळी मला माझे वडिलांचे जवळ अवश्य हजर राहिले पाहिजे. मी आज संध्याकाळी तेथून खचित परत येईन. कारण मला स्वर्गापेक्षा तुझ्या सहवासांतच फार संतोष होतो.

असे बोलून कुंभाने राजाला एक कल्पवृक्षाचे फूल दिले, "महाराज आपण लवकर परत या" असे जों राजा बोलत आहे तोंच कुंभ त्या वनातून आकाशात उड्याण करून निघून गेला व शिखिध्वजाच्या आड गेल्यावर चूडालेने आकाशात कुंभाचे रूप टाकून आपले मूळरूप घारण केले व ती आकाशमार्गाने आपल्या नगरास प्राप्त झाली. ती कोणाला न दिसताच ख्रियानी गजयज्ञेच्या अंतःपुरांत शिरली. तेथील सर्व राजकार्ये लवकर संपवून पुनः शिखिध्वजाच्या पुढे वृधावरून फूल किंवा फळ जसे पडावे त्याप्रमाणे ती बहून एकदम उतरली.

कुंभाला दुर्वास मुनीचा शाप.

ती राजापुढे त्या कुंभरूपांत आपले मुख खिन्न करून उभी राहिली; पण आतून तिचे मन मुळीच खिन्न झालेले नव्हते. तशा प्रकारच्या त्या कुंभाला पाहून राजा उठून उभा राहिला व स्वतः खिन्न होऊन मोठ्या आदराने म्हणालाः—

शिखिध्वजः—महाराज ! आपणाला नमस्कार असो; आपण उद्दिगसे दिसत अहा ! पण आपण ज्ञानी आहात म्हणून हा सर्व खोम सोडावा. या आसनावर बसा. कमल जसे पाण्याने ओले होत नाही, तसे आपल्या सारखे जे तत्त्वज्ञानी असतात, ते हर्ष-विषाद मुळीच घारण करीत नाहीत.

राजाचे असे भाषण ऐकून कुंभ आसनावर बसला व पिंजलेल्या कळकाच्या आवाजासारख्या खिन्न वाणीने म्हणालाः—

कुंभः—हे राजा ! चित्ताचा समतोलपणा हेच ज्ञानाचे फळ आहे. पण त्यामुळे प्रारब्धकर्म मात्र चुकत नाहीत. अर्थात् समचित्त स्थितीत होणारी जी कर्मे ती बासनांची बीजे होत. नसल्यामुळे कर्मेच नव्हेत. हे

राजा ! यास्तव हटानें कर्मेद्रियांचा निग्रह करून दुःखांना सहन करण्यापेक्षा चित्तसमाधानाच्या वळावर त्यांच्याकडे लक्षच न देणें चांगलें, तत्त्वज्ञानी, पुरुषानें देह असेपर्यंत सर्व दशांमध्ये सदाचारानें वागावें एवढाच नियम आहे. हे राजा ! या प्राण्याने या जन्मांत सुखामध्ये असें रहावें व दुःखामध्ये असें रहावें, असें अगोदरच ठरलेलें असतें. यास्तव जीवानी आपल्या कर्मानुसार जें जसें प्राप्त झालें असेल, त्यांतच समाधान मानून राहिलें पाहिजे.

शिखिध्वजः—महाराज ! आपण श्रेष्ठ ज्ञानी व देव, असूनहि आपण असे कसे उद्दिग्ध झाला, तें मला सांगा.

कुंभः—राजा ! आज स्वर्गांत काय झालें, तें मी तुला सर्व सांगतां; कारण आपलें दुःख दुःस्व्यास सांगितलें असतां कमी होतें. स्वर्गांतील संमेलन संपल्यावर मी आपल्या वडिलाना विचारून परत तुझ्याकडे येण्याकरितां निघालों, तोंच आकाशमार्गानें खाली येतां येतां मेघमालेंतून वेगानें येणाऱ्या दुर्वास मुनीला पाहिलें; मी त्याला नमस्कार करून म्हटलें, “हे मुने ! नील अभ्र हें जणुं वस्त्र व विशुद्धता हे अलंकार धारण करणारे आपण अभिसारिकेसारखेच दिसत आहां.” हें ऐकतांच त्या क्रोधी ऋषीनें मला शाप दिला—“तुझ्या दुर्भाषणामुळें तूं रोज रात्री सुंदर स्त्री होशील,” त्या क्रुद्ध ब्राह्मणाच्या मुखांतून निघालेले हे शब्द ऐकून मी थोडासा विचार करीत आहे, तोंच तो मुनि दूर निघून गेला. यामुळें मी उद्दिग्ध मनानें आकाशांतून येथें आलों. माझ्या खेदाचें कारण तुला सांगितलें आहे. राजा, मी आतां दररोज रात्री स्त्री होणार ! या संसारांत भावितव्यता मोठी कठीण आहे ! आतां स्वर्गलोकांत कामी तरुण पुरुषामध्ये माझा अपहार करण्यासाठीं मोठा कलह होईल. राजा ! रात्री स्त्री झाल्यावर देव, गुरु, वडील माणसें यांच्यापुढें कसे उभें रहावें ?

असें बोलून कुंभ एक क्षणभर स्वस्थ बसला व तदनंतर थोडेसें धैर्य धारण करून म्हणालाः—

कुंभः—हा मी अज पुरुषाप्रमाणें शोक काय करीत बसलों आहे ! माझ्याहून अगदीं निराळा असलेला हा देहच प्रारब्धप्राप्त स्त्रीत्वाचा अनुभव घेईल, त्यांत असंग व चिन्मात्र मज आत्म्याची कांहीं हानि नाही.

चूडालेची गोष्ट

शिखिध्वजः—महाराज ! आपण म्हणता तेंच वरोवर आहे. आतां आपण अगदीं शोक टाकून द्यावा. कारण आपणच असा खेद कं लागलांत तर मग इतरांना मार्गदर्शक कोण होणार ? अश जनांना अवि-वेकामुळें होणाऱ्या खेदाची चिकित्सा करणारे आपल्यासारखें, शास्त्र व तत्त्व यांचा अनुभवसिद्ध उपदेश करणारे गुरू कोठें मिळणार ? हा आपला वास्तविक खेद आहे, असें मला वाटत नाही. कारण खेदाच्या वेळीं खेदाला उचित असें बोललें पाहिजे, म्हणूनच आपण हें बोलत आहां. पण आतां समचित्त होऊन प्रातः झालेल्या स्थितींत खेद टाकून स्वस्थ रहा. याप्रमाणें परस्परांचें समाधान केल्यानंतर संध्याकाळची वेळ होत चालली, त्यावेळीं त्या दोघांनीं संध्यावंदन करून जप केला व ते तेथील ब्रह्माला बसले. त्यानंतर कुंभ तेथें हल्लु हल्लु स्त्रीशरीर धारण कं लागला व जवळच समोर बसलेल्या शिखिध्वजास खिन्नवाणीनें म्हणाला.

कुंभः—राजा ! हा पहा, मी स्त्री बनत चाललों आहे ! हें पहा ! माझे केस वाढत चालले आहेत. हें पहा माझ्या बक्षस्थलावर स्तन उत्पन्न होत आहेत. माझ्या ठिकाणीं सर्व स्त्रियांचे अलंकार, वस्त्रे वगैरे आपोआप उत्पन्न होत आहेत. हे राजा ! खरोखरच आतां तर माझ्या ठिकाणीं सर्व स्त्रीचिन्हें उत्पन्न झालीं आहेत. हरहर ! फार बार्ड झालें, मला मोठा खेद होत आहे. काय कं ? मी आतां स्त्री-झालों आहे.

असें बोलून कुंभ मुकाट्यानें खिन्न होऊन बसला. राजाहि त्याला पाहून तसाच खिन्न झाला व थोड्या वेळानें आपल्याशीच म्हणाला, “अरेरे, फार बार्ड झालें. हा महाशानी तरुण स्त्री झाला आहे” व नंतर स्त्री बनलेल्या कुंभाला म्हणाला.

शिखिध्वजः—महाराज ! आपण ज्ञानी आहांत. ‘अवश्य होणाऱ्या गोष्टीविषयीं आपण खेद मानूं नका. संसारांतील दुर्दशांची पीडा ज्ञानी पुरुषांच्या देहालाच फक्त होत असते. त्यांचें चित्त निर्विकारी व शांत असतें; म्हणून त्या ठिकाणीं त्यांची वाधा होत नाही. यास्तव आपण शांत रहा.

कुंभः—राजा ! ठीक आहे. जसें व्हावयाचें असेल तसेंच होऊं दे. मी आतां मुळींच खिन्न होत नाही. नियतीचें जलघन कोण करणार ?

असा विचार करून त्या दोघांनी आपला खेद कमी केला आणि एकाच शय्येवर त्यांनी मुकाट्याने ती रात्र बऱ्याच वेळाने घालविली.

कुंभरूपी चुडालेचा राजाशी विवाह.

नंतर सकाळी ते स्त्रीशरीर टाकून चुडाला पुन कुंभ बनली, अशा तऱ्हेने काही दिवस गेल्यावर ती कुंभरूप धारण करणारी चुडाला राजाला म्हणाली:—

कुंभ:—राजा ! मी दररोज रात्री स्त्री होतो हें निश्चित आहे. यास्तव मी आता आपला स्त्रीधर्म सफल करण्यासाठी 'कोणातरी' भर्त्याला विवाह-विधीने आपले दान करतो. या त्रिभुवनांत मला तुझ्याशिवाय दुसरा योग्य भर्ता दिसत नाही. राजा ! प्रयत्न व इच्छा याबाबून प्रसन्न झालेल्या स्त्रीमुलाचा मी आपल्या प्रिय मित्रासह उपभोग घेण्याची इच्छा करित आहे. तरी 'नाहीं' असे म्हणून या माझ्या इच्छेचा विमोड करूं नकोस, सृष्टिकालाबासून आरंभ होऊन देव-ऋषी इत्यादिकांमध्यें आजवर क्रमानें चालत आलेले, अनायासानें साध्य होणारे, हें विवाहकार्य, निरिच्छ स्थितीत जर तूं केलेस, तर तुला कोणता दोष लागणार आहे ? यास्तव आपण विवाह-विधीने बद्ध होऊन राहूं या.

शिलिध्वज:—महाराज ! मला या विवाहानें कांहीं मोठें सुख किंवा कांहीं त्रास होईल, असें दिसत नाहीं. यास्तव आपली जशी इच्छा असेल तसें करा.

कुंभ:—राजा ! असें जर असेल, तर आजच शुभ लग्न आहे. आज या श्रावण महिन्याची ही पूर्णिमा आहे. मी कालच विवाहलग्नादि सर्व गणित केले आहे. यास्तव आज रात्री चंद्राचा उदय झाला, कीं आपला दोघांचा विवाह गांधर्वविधीनें होईल, तर, हे राजा ! ऊठ, आपण आपल्या विवाहासाठीं सर्व तऱ्हेची सामग्री या अरण्यांतून गोळा करून आणूं या.

असें बोलून कुंभ उठला व त्यानें राजासहवर्तमान पुष्कळ पुष्पे, रत्ने वगैरे गोळा केली. याप्रमाणें सर्व विवाहाची तयारी केल्यानंतर त्या दोघांनीं

चूडालेची गोष्ट

एकमेकांना मंदाकिनी नदीत स्नान घातलें व त्यांनीं एकमेकांना हष्ट असलेलें भोजन केलें. संध्याकाळ होण्यावरोवर कुंभ स्त्री बनला व राजास म्हणाला, “ राजा ! मी मदनिका या नांवाची तुझी भार्या आहे, मी तुझ्या पायावर हा प्रणाम करते ” असें बोलून ती सुंदरी लज्जेनें नम्र झाली. नंतर त्या रात्री सुसुहृतांवर त्यांचा गांधर्वविधीनें विवाह झाला व स्वतःच शृंगारलेल्या त्या सुवर्णगुह्तील पुष्पशय्येवर त्या दोघां सुंदर पतिपत्नींनीं ती रात्र नाना न्हेचे विलास भोगण्यांत घालविली. पुनः दुसरे दिवशीं सकाळीं शिखि-इजाची पत्नी कुंभ बनली. याप्रमाणें ते दोघेजण दिवसभर गुरु-शिष्य व रात्री पती-पत्नी या नात्यानें एकमेकांशीं संयुक्त होऊन राहिले.

लोभाची परीक्षा

अशा तऱ्हेनें काहीं महिने लोटल्यानंतर ती कुंभरूप धारण करणारी चूडाला मनार्शीच म्हणाली “ मी आतां इंद्राचें ऐश्वर्य निर्माण करून याच्या ठिकाणीं त्याचा भोग घेण्याची इच्छा होते कां नाहीं याची आतां परीक्षा पहाते. ” असा विचार करून तिनें आपल्या योगमायेनें त्या अरण्याभूमीत देव व अप्सरा यांसह इंद्र आला आहे, असें दाखविलें. इंद्राला पाहून शिखिध्वजराजानें त्याचें ययाविधि पूजन केलें.

शिखिध्वजः—हे देवेंद्रा ! तूं स्वतः इतक्या दुःख येथें येण्याचे धम कशाला व कोणत्या उद्देशानें घेतलेस, तें कृपा करून मला सांग.

इंद्रः—राजा ! तुझे सद्गुण ऐकून आम्हाला स्वर्गांतून येथें यावें लागलें. तर आतां उठ स्वर्गलोकीं चल. तेथें देवत्रिया तुझ्या विपर्याय अतिशय उत्कंठित होऊन राहिल्या आहेत. स्वर्गांत येऊन देवांच्या घरांत जीवन्मुक्त झालेला तूं विविध भोगांचा उपभोग घे. राजा ! तुझ्यासारखे साधू अनायासें आलेल्या भोगाची तिरस्कार करीत नाहींत व न प्राप्त झालेल्या तिचा अभिलाषहि करीत नाहींत.

शिखिध्वजः—हे देवेंद्रा ! मी सर्व प्रदेशाला स्वर्गाप्रमाणेंच समजतो. कारण मी सर्व ठिकाणींच संतुष्ट होतो. माझे मन बांछाराहित असल्यामुळे मी सर्वत्र आनंदी आहे. नियमानें एकाच ठिकाणीं असलेल्या अशा तुच्छ

स्वर्गाला येण्याची मला मुळीच इच्छा नाही. यास्तव आपली आज्ञा पाळता येत नसल्यामुळे मला फार चाईट वाटते.

इतकें बोलून राजा स्वस्थ बसला असता “ तूं जर स्वर्गाला येत नसशील तर मी परत जातो ” असे इंद्र म्हणाला व जाऊ लागला. तेव्हां ‘ मी आजच स्वर्गाला येत नाही, तर पुनः राज्यावर प्रतिष्ठित झालों व तुझ्या शत्रूबरोबर लढण्याचा प्रसंग आला, म्हणजे मी स्वर्गलोकी येईन ’ असे शिखिध्वज म्हणाला असता ‘ हे कुंभा ! तुझे कल्याण असो ! ’ असे कुंभाला म्हणून इंद्र अंतर्धान पावला. त्याबरोबरच बाकीचा देवसमूहहि क्षणांत अदृश्य झाला.

बरील सर्व प्रकार पाहून चूडालेने असा विचार केला, “ हा राजा भोगेच्छेने व्याकूल होत नाही. ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. इंद्र आल्यावर राजाने इंद्राचे पूजन व त्याच्याशी भाषण बगैरे सर्व व्यवहार अगदी शांतपणाने पण मनापातून केला.

क्रोधाची परीक्षा.

‘ मी पुनः दुसऱ्या एलाद्या, चित्ताला धुव करणाऱ्या रागद्वेषप्रधान प्रपंचला मायेने निर्माण करून याची परीक्षा पाहते. ’ असा विचार करून रात्री चंद्राचा उदय झाला असता ती साऱ्ही मदनिका झाली. त्यावेळी शिखिध्वजराजा नदीच्या तीरावर संध्या व जप करीत बसला होता. इतक्यांत पुष्पगुच्छानी भरलेल्या लतागृहांत संकल्पित पुष्पशय्येवर संकल्पा-नेच उत्पन्न केलेल्या एका प्रियकराबद्दल ती बसली. शिखिध्वजराजा नदीवरून संध्या संपल्यावर परत आला व आपल्या प्रिय कांतेला हुडकू लागला. तो त्याला त्या लतागृहांत आपल्या प्रियकराला अलिंगन देऊन बसलेली मदनिका दिसली. ती दोघे एकमेकांशी रममाण झालेली दिसली. तो त्यांचा चाललेला कामविलास पाहून राजा निर्विकार चित्ताने आपल्याशी म्हणाला, “ अहो ! ही दोघे कामसुख मोगीत आहेत, यांना आपल्या इच्छेप्रमाणे हे सुख खुशाल मोगू या ! मला पाहून भयभीत झालेल्या यांना मी विघ्न करीत नाही ” असे म्हणून राजा तेथून निघून गेला.

चूडालेची गोष्ट

त्यानंतर दोन घटकांनी तो मायिक प्रपंच नाहीसा करून ती मदनिका त्या प्रियकराच्या संभोगाने व्याकूळ झालेलं शरीर राजाला दाखविण्याच्या उद्देशाने लतागुहांतून बाहेर आली व राजाच्यापुढे लज्जेनें मुख खाली घालून थोडावेळ स्वस्थ बसली. इतक्यांत राजा आपलें ध्यान सोडून अगदीं अक्षुब्ध चित्ताने तिला म्हणाला.

शिखिध्वजः—हे सुंदरी ! तूं आपलें कामविळासाचें मुख सोडून इतक्या लवकर कशाला आलीस ? तूं पुनः जाऊन आपल्या त्या प्रियकराला संतुष्ट कर. हे मातिनि ! मी असल्या गोष्टींनीं मुळींच उद्दिग्ध झालों नाहीं. विरक्त कुंभ व मी यांचा स्नेह आहे तो तसाच रहाणार. तूं कुंभाहून निराळी आहेस. दुर्वासाच्या शापामुळे तूं स्त्री झाली आहेस. यास्तव तुला वाटेल तसें कर.

मदनिकाः—महाराज ! स्त्रियांचा स्वभाव हा असाच चंचल आहे. आपण संध्या व जप करण्यास बसला असतां या गृहस्थाने माझी प्रार्थना केली. तेव्हां माझा नाइलाज झाला. पुरुषांना बघ करण्यास समर्थ अशा सौंदर्यास प्राप्त झालेल्या स्त्रिया परपुरुषाच्या जर सन्मुख झाल्या तर विबाहित पतीचा क्रोध, शास्त्रीय निषेध, जनापवाद व पातिप्रत्याचा भंग यांतील कोणीहि त्यांचें त्या पापकर्मापासून निवारण करू शकत नाहीं. कारण अतिप्रबल आसक्ति झाल्यावर त्या जाराच्या संगाला निरोध करण्यास समर्थ नसतात. महाराज ! मी अवला स्त्री आहे ! मूढ बाला आहे ! अपराधी आहे ! मला क्षमा करा. साधू क्षमावान् असतात.

शिखिध्वजः—बाले ! मी तुझ्यावर मुळींच रागावलों नाहीं. केवळ साधूंनीं निंघ मानल्यामुळे यापुढे मी तुला आपली पत्नी मानित नाहीं. हे अंगने ! आपण पूर्वीप्रमाणें या वनामध्ये मित्रत्वांनं व विरक्तपणाने राहूं. याप्रमाणें त्यावेळीं राजा सम व शांत झालेला पाहून चूडालेला मोठा आनंद झाला व आपल्या मनांत म्हणाला “ खरोखर मोठे आश्चर्य आहे ! हा भगवान् परम साम्यास प्राप्त झाला आहे, वैराग्यामुळे क्रोधशून्य झाला आहे व त्यामुळे जीवन्मुक्त होऊन राहिला आहे. यास्तव मी आतां आपला सर्व वृत्तांत राजाला सांगून टाकते. मी हें कुंभरूप टाकून चूडालाच बनते ”

चूडाला राज्यापुढे प्रकट झाली.

असा विचार करून लागलीच तिने ते मदनिकेचे रूप टाकले व चूडालेचे रूप तेथे राजाच्या पुढे प्रकट केले. त्या आपल्या प्रिय कांतेला पाहून राजाचे नेत्र विस्मयाने प्रफुल्लित झाले व तो आश्चर्याचकित होऊन म्हणाला.

शिखिध्वजः—हे कमलनयने ! तू कोण आहेस ? तू कोठून आलीस ? तू आपल्या ह्या शरीराकृतीने, व्यवहाराने, स्मित हास्याने, प्रेमळ व नम्र भाषणाने माझ्या पत्नीचीच मूर्ति आहेस, असे वाटते.

चूडालाः—हे प्रभो ! आपण असेच समजा, मी आपली चूडालाच आहे. यात संशय नाही. महाराज ! आपणास योष करण्यासाठीच मी कुंभादिकांचीं रूपे धारण केली. आपण आतां सर्वश झाला आहांत, तरी आपण ध्यानाने हे सर्व काही जाणू शकाल. तर लवकर ध्यानाने पहा.

राजाने लागलीच ध्यानाने आतांपर्यंत घडलेला सर्व वृत्तांत पाहिला व मोठा आनंदित होऊन त्याने चूडालेला जवळ घेऊन तिला मोठ्या प्रेमाने आलिंगन दिले व त्या स्थितीत दोन घटकाभर ती दोघे परमानंदाचा उपभोग घेत शांत राहिली. नंतर राजा तिला अतीशय प्रेमाने म्हणालाः—

शिखिध्वजः—हे सुंदरी ! पत्नीच्या पुरुषार्थाची सिद्धि व्हावी म्हणून तू कितितीरी क्लेश सहन केलेस ! जिने आपल्या पतीला संसारसमुद्रांतून वर काढले तिची तुलना कोणार्थी वरे करता येणार ? कुलस्त्रिया जशा आपल्या भर्त्याचा उद्धार करू शकतात, तसे शास्त्रार्थ, गुह, मंत्र इत्यादिकहि त्याचा उद्धार करण्यास समर्थ नाहीत. खरोखर ! ज्यांच्यामुळे पुरुषाला इहलोकीं पूर्ण सुख मिळून शेवटी मोक्ष सुखाचाहि लाभ होतो, अशा कुलस्त्रिया सर्वदा सर्व प्रकारे पूज्य आहेत. निरिच्छ असलेल्या व संसारसागराच्या पार गेलेल्या तुझ्या या उपकाराची फेड मी कशी करूं ? या लोकांत मी तुलाच कुळांगना समजतो. तू खरी साध्वी आहेस. चूडाले ! ये, तुझ्या गुणांनी अत्यंत उत्सुक झालेल्या मला तू पुनः एकदां आलिंगन दे.

याप्रमाणे बोलून शिखिध्वजराजाने चूडालेला जवळ घेऊन पुनः मोठ्या प्रेमाने आलिंगन दिले.

शिखिष्यजः—चूडाले ! ये, मुझ्या शुर्गनां अत्यंत उत्सुक झालेल्या मला
तू पुनः एकदा आदिमन दे. (पृष्ठ २३४).

चूडाला:—महाराज ! आपण तपासारख्या शुष्क क्रियेमध्ये तत्पर झाला हें पाहून मला फार वाईट वाटलें. त्यामुळे आपणाला ज्ञान करून देणें हा स्वार्थच मी संपादन केला आहे. तेव्हां आतां त्याविषयी आपण माझा गौरव कशाला बरें करता ?

शिखिध्वज:—हे सुंदरी ! तूं जसा यावेळीं शुभ स्वार्थ संपादन केल आहेस, तसाच स्वार्थ सर्व कुलस्त्रिया संपादन करोत !

चूडाला:—हे प्रभो ! त्या तुच्छ नृष्णावृत्ती, त्या संकल्परूप कुकल्पना आपल्या ठिकाणी आतां मुळीच दिसत नाहींत. महाराज ! आपण आतां कसे आहा ? आपणास कशाची इच्छा आहे ?

शिखिध्वज:—हे प्रिय चूडाले ! मी निरिच्छ आहे, आकाशाप्रमाणें स्वच्छ व निस्पृह आहे. फार दिवसांनीं देहादिकांना 'मी' म्हणण्याचें सोडून स्वरूपाच्या ठिकाणी स्थित आहे. जगांतील सर्व पदार्थासंबंधी विषमदृष्टि नाहींशी करून मी आतां पूर्ण समदृष्टि होऊन राहिलों आहे, मी शांत आहे, मी पूर्ण परमानंदस्वरूप आहे. हे पतिव्रते ! मी अगदीं तुझ्यासारखाच आहे. सारांश, मी जो कोणी आहे, तो आहे. मी या पलीकडे काहीं बोलू शकत नाहीं. हे चंचलनयने ! तूं माझा गुरू आहेस, तुला माझा नमस्कार असो. तुझ्या प्रसादानें मी या भवसागरांतून तरलों आहे. मी सर्व दृश्याहून अगदीं विलक्षण, सर्वव्यापी असा होऊन राहिलों आहे.

चूडाला:—हे प्राणेश ! आतां आपणांस काय आवडतें तें सांगा.

शिखिध्वज:—मला अमूक एक आवडतें व अमूक एक आवडत नाहीं असें मला आतां कांहींच माहीत नाहीं. यास्तव हे सुंदरी ! तूं जें कर्तव्य म्हणून जाणत असशील तें कर. प्रतिनिवाप्रमाणें मी आपल्या हृदयांत त्याचेंच कर्तव्यत्वानें घारण करीन. यद्दृष्टेनें जें कांहीं अनिपिद्ध कार्य प्राप्त होईल, त्याची मी स्तुति किंवा निंदा करीत नाहीं; यास्तव जशी तुझी इच्छा असेल तसें कर.

चूडाला:—असें जर असेल तर, हे महाबाहो ! माझें मत ऐका व त्याप्रमाणें करा. आम्हीं सर्वत्र ऐक्यभावनेनें सर्व भूतांमध्ये एकच आत्मा

आहो, असा अनुभव घेतल्याने आमच्या अज्ञानाचा क्षय झाला आहे. आम्ही निरिच्छ व आकाशाप्रमाणे निलेप होऊन राहिलो आहो. यास्तव आपण आतां सांप्रत, राज्य करून शिल्पक राहिलेले आयुष्य जीवन्मुक्त अवस्थेत घालवून क्रमाने कांही कालाने विदेह स्थितीस प्राप्त होऊ. आपण आपल्या उज्जयिनी नगरांत पुनः राजे व्हा व मी आपली महाराणी होईन.

शिखिध्वजः—हे प्रिय चूडाले ! तूं योग्य बोललीस. राज्याचे ग्रहण अथवा त्याग करण्यांत काय अर्थ आहे ! सुखदुःख दशा टाकून निर्मत्सर होऊन आपण दोघे शांत स्थितीत विहार कर.

याप्रमाणे परस्पर गोष्टी बोलून चूडालेने आपल्यापुढे सात समुद्राच्या पाण्याने परिपूर्ण असा एक रत्नजडित कुंभ संकल्पाने निर्माण केला व त्यातील उदकाने पूर्वेकडे तोंड करून बसलेल्या आपल्या भर्त्याला तिने एकांतांत स्वराज्यावर अभिषेक केला; व राजानेहि चूडालेला महाराणीपदावर अभिषेक केला व म्हणाला “ हे प्रिये ! तूं एका क्षणांत आपल्या योगसामर्थ्याने असंख्य सैन्य निर्माण कर. ” हें राजाचे बोलणे ऐकून तिने असंख्य सैन्य निर्माण केलें. नंतर तो शिखिध्वजराजा आपल्या चूडालाराणीसह हत्तीच्या अंबारीत बसून सर्व सैन्यासह त्या महेंद्रपर्वतावरून निघाला व लवकरच आपल्या राजधानीला प्राप्त झाला. राजाला योग्य अशा लौकिक व शास्त्रीय मंगलांनी युक्त असलेल्या आपल्या राजवाड्यांत प्रवेश करून त्या राजाने आपल्या अतीशय नम्र प्रजेचा उत्तम तऱ्हेने सन्मान केला. या प्रमाणे चूडालेसह दहा हजार वर्षे या भूलोकी राज्य करून तो राजा या पांच-भौतिक देहाचा त्याग करून निर्दोष प्राप्त झाला.

तात्पर्यः—चित्त, अहंकार यांचा त्याग केल्याशिवाय सर्वत्याग होत नाही व सर्वत्याग झाल्याशिवाय आत्मज्ञानाचा लाभ होत नाही. हें तत्त्व या गोष्टीत सिद्ध केलें आहे. तसेच काम, क्रोध, लोभ, राग व द्वेष हे विकार पूर्णत्वाने नाहीसे होणे हेंच जीवन्मुक्तीचे खरेखुरे लक्षण आहे. हेंहि तत्त्व या गोष्टीत विशद करून दाखविलें आहे.

(३५) कचाची गोष्ट.

राज्ञा राजेव पित्रात्र सर्वस्य त्याजितः कचः ॥

अंतेऽहंकारसंत्यागात्पूर्णोऽभूदिति वर्ण्यते ॥ नि. पू. १११

भावार्थः—चूडालेने शिखिध्वज राजाला जसा बोध केला, त्याचप्रमाणे वृहस्पतींनी आपला मुलगा जो कच त्याच्याकडून सर्वस्वाचा त्याग करविला व शेवटी तो सर्वत्याग अहंकारत्यागाने पूर्ण झाला, हे सर्वत्यागाचे स्वरूप ह्या गोष्टीत सांगितले आहे.

देवगुरु वृहस्पतीचा मुलगा कच भर 'तारुण्यातच मुमुक्षु बनला व आपल्या बाडिलांना (वृहस्पतीला) म्हणाला 'भगवन् ! या भयंकर संसारांतून कसे सुटता येते, ते मला कृपा करून सांगा.'

वृहस्पतिः—बाळा ! या संसार सागरांतून सर्वत्यागाने शीघ्र बाहेर निघता येते. पण तो सर्वत्याग उद्वेगरहित असावा लागतो; म्हणजे अतिशय दृढ वैराग्यामुळे विषयांचा त्याग केल्यावर त्याद्वल पश्चात्ताप होता कामा नये. अशा सर्व त्यागाने संसारांतून सुटता येते.

असे वृहस्पतीचे बोलणे ऐकून सर्वांचा त्याग करून कच निर्जन अरुण्यांत गेला. तरी त्यामुळे वृहस्पतीला वाईट वाटले नाही, कारण महात्मे संयोग व वियोग या प्रसंगी मेरुसारखे स्थिर असतात त्यानंतर आठ वर्षांनी तो कच पुनः एका महारण्यांत असलेल्या आपल्या पित्यापाशी आला व म्हणाला 'बाबा ! मी सर्वत्याग करून आता आठ वर्षे झाली, तथापि अजून मला आत्मविभ्रान्ति मिळत नाही. यास काय करावे ?' असे कचाने विचारले असता 'सर्वांचा त्याग कर' असे बोलून वृहस्पति स्वर्गास निघून गेले. नंतर कचाने आपल्या अंगावरील वस्त्रादिकाचाहि त्याग केला; आणि शरद ऋतूतील आकाशासारखा झाला. इतके करून देखील त्याचे मन स्थिर होईना. म्हणून खिन्न मनाने तो पुनः आपल्या पित्यापाशी आला.

कचः—बाबा ! कन्या, दंड, आसन इत्यादि सर्वांचा त्याग केला. तथापि मला स्वस्वरूपी विभ्रान्ति प्राप्त होत नाही. याला काय करं ?

बृहस्पतिः—वाळा कचा ! चित्ताला सर्व म्हणून म्हटलें आहे, यास्तव त्याचा त्याग केलास म्हणजे तुला स्वस्वरूपी विभ्रांति मिळेल. सर्वश लोक चित्तत्यागालाच सर्वत्याग असें म्हणतात.

असें कचाला सांगून बृहस्पति वेगानें आकाशांत निघून गेले. इकडे कच खिन्न न होता चित्ताचा त्याग करण्यासाठीं त्याचेंच संशोधन करूं लागला. त्या अरण्यांत पुष्कळ विचार केल्यावरहि 'जेव्हां त्याला चित्त काय आहे, हें कळेना, तेव्हां, चित्ताचें स्वरूप जाणण्यासाठीं मी पित्याजवळ जातो व त्याचें स्वरूप तत्काळ समजून घेऊन निःशोक होऊन राहतो, असा विचार करून तो कच स्वर्गास गेला व आपल्या पित्याला साष्टांग नमस्कार घालून म्हणालाः—

कचः—भगवन् ! मला चित्ताचें स्वरूप सांगा, म्हणजे मी त्याचा त्याग करीन

बृहस्पतिः—वाळा कचा ! चित्तवेत्ते लोक आपला अहंकार हेंच चित्त आहे असें जाणतात. प्रत्येक जंतूच्या आंत हा जो अहंभाव आहे तेंच चित्त आहे, असें समज.

कचः—वावा ! मला तर अहंकाराचा त्याग दुष्कर वाटतो, तो कस सिद्ध होईल तें मला सांगा.

बृहस्पतिः—एखाद्या नाजूक फुलाला चुरगळून टाकण्यापेक्षा किंवा डोळे मिटण्यापेक्षा अहंकाराचा त्याग करणें फारच सुकर आहे. त्यांत क्लेश मुळींच नाहीत. केवळ अज्ञानानें सिद्ध झालेली वस्तु ज्ञानानें नाश पावते. वाळा ! मिथ्या भ्रम जसा नसतो तसा वस्तुतः अहंकार नाही. रज्जूच्या ठिकाणीं जसा साप भासतो तसाच वस्तुतः असत् असलेला हा अहंकार यालानें कल्पिलेल्या बेताळा प्रमाणें भासत आहे. तो सत्य नाही व मिथ्याहि नाही. तर केवळ अनादि, अनंत, शुद्ध, चिन्मात्र तत्त्वच आहे. अशा या तत्त्वामर्थ्ये हा अहंभाव कोण, कोठून, कसा उद्भवेल ? जलामध्ये धुळीचा लोट केव्हां तरी उद्भवतो का ? अग्नीपासून पाण्याचा प्रवाह मुलें होणें शक्य आहे का ? यास्तव, हे वाळा कचा ! ' हा मी, हें शरीर-

दिक्च मी ' हा ब्रुथा भ्रम सोड. कारण तो तुच्छ आहे. तूं तर स्वतः सर्वव्यापक केवळ चिन्मात्र आहेस. हे कचा ! तूं नित्य, अत्यंत शुद्ध, अनंत, सन्मात्रच आहेस; अद्या तुझ्या ठिकाणी हा परिच्छिन्न ' अहं ' निश्चय कोण आहे ? कोणी नाही.

असा बृहस्पतीचा उपदेश ऐकून व त्याप्रमाणें अभ्यास करून कच जीवन्मुक्त झाला.

तात्पर्यः--सारांश, सर्वत्याग केल्यावर म्हणजे अहंकार सोडल्यावरच म्हणजे अहंकार मुळीच नाही, असें चांगलें समजल्यावर आत्मतत्त्वाचें ज्ञान होतें.

(३६) मिथ्या पुरुषाची गोष्ट.

मिथ्यापुरुषबोधाय शृणु राघव शोभनाम् ॥

इमामाख्यायिकां हासजननीं मदुदीरिताम् ॥ नि. पृ. ११२-१५

भावार्थः--मिथ्या पुरुष कोण आहे, हें समजून सांगण्याकरितां हास्योत्पादक अशी ही मिथ्या पुरुषाची गोष्ट सांगितली आहे.

कोणी एक मायावी मिथ्या पुरुष एकान्त स्थानी उत्पन्न झाला आहे व त्या शून्य स्थानीच राहिला आहे. त्याच्या त्या आश्रयस्थानी त्या मिथ्या पुरुषाहून दुसरे काहीं नाही व जें काहीं आहे असें वाटतें, तें त्याहून निराळें नाही. तो जें दुसरे काहीं पहातो, तो तें त्याच्या भ्रातीनेच पहातो. त्या एकान्तस्थली रहाणारा तो मिथ्या पुरुष असा संकल्प करूं लागला कीं " आकाशाचा मी उपजीवक आहे. आकाश माझें उपजीव्य आहे. यास्तव आकाशच असलेला मी आकाशाला आच्छादित करून त्याचें रक्षण करतो. " असें चिंतन करून त्यानें आकाशाच्या रक्षणासाठीं गृह निर्माण केलें व त्यावर ' मी याचें रक्षण केलें आहे ' अशी त्यानें आस्था ठेवली व त्यानें तो मोठा संतुष्ट झाला. पुढें काहीं कालानें त्याचें

मिथ्या पुरुषाची गोष्ट

तें गृह नाश पावेलें. तेव्हां 'हाय हाय ! हे माझ्या गृहाकाशा ! तूं नष्ट झालास, एका क्षणांत कोठें गेलास ?' असें म्हणून तो त्याच्यासाठी फार शोक करूं लागला. अशा तऱ्हेनें पुष्कळ शोक करून त्या मूढमतीनें आकाशाच्या रक्षणासाठी तेथेंच एक कूप (विहिर) खणला, आणि पूर्वोक्त्या गृहाकाशावर जसा आसक्त होता तसाच या नव्या कूपाकाशावरहि आसक्त झाला. त्यानंतर कांहीं कालानें त्या कूपाकाशाचाहि नाश झाला. तेव्हां तो कूपाकाशाकरितां पुनः शोक करूं लागला. नंतर त्यानें कुंभाकाश निर्माण केलें. पुढें कांहीं कालानें त्या कुंभाचाहि निकाल लागला. त्याचें तें कुंडाहि नाश पावेलें. कुंडाकाशाकरितां शोक करून एक चौसोपी बाडा तयार केला पण कांहीं कालानें तो मोठा वाड्याहि जमीनदोस्त झाला. पुढें त्यानें एक कुमूल (धान्याचें कोठार-कणंग) तयार केलें. पुढें कांहीं कालानें त्याचाहि निकाल लागला. याप्रमाणें गृह, कूप, कुंभ, कुंड, चौसोपी बाडा व कुमूल इत्यादि निरनिराळ्या वस्तू आकाशाच्या रक्षणाकरितां निर्माण करण्यांत, त्याच्यावर आसक्ति ठेवण्यांत व त्याविषयी शोक करण्यांत त्याचा सर्व काल जाऊं लागला. अशा तऱ्हेनें एका दुःखांतून दुसऱ्या दुःखांत व दुसऱ्यांतून तिसऱ्या दुःखांत तो पडत आहे व त्याचा अशा तऱ्हेचा व्यवहार सतत चालला आहे.

तात्पर्यः—हा जो वर मिथ्या पुरुष सांगितला तो अहंकार होय. हा शून्य माया-आकाशांत उत्पन्न झाला आहे व त्यांतच लहानाचा मोठा होऊन हजारों कल्पना करितो. हें मला इष्ट आहे, हें अनिष्ट आहे, असें समजतो. कूप, कुंड, कुंभ वगैरे स्थूल देहांस निर्माण करून त्यांच्या योगानें मी आत्म्याचें रक्षण केलें आहे, असें समजतो व त्या त्या देहाकाशाशीं भावनेनें वादात्म्य पावतो म्हणजे तोच मी, असें समजतो. शरीराचा नाश झाला असता 'आत्मा नष्ट झाला' अशा शंकेनें सर्व लोक व्यर्थ शोक करितात. पण घटादिकांचा नाश झाला तरी ज्याप्रमाणें त्यांतील आकाश नाश पावत नाहीं, त्याप्रमाणें हे स्थूल देह जरी नष्ट झाले तरी त्यांत असणारा आत्मा नाश पावत नाहीं.

(३७) भृंगीशाची गोष्ट.

एतद्भूतत्रयं राम पुन चंद्रार्धमौलिना ॥

भृंगोशाय तु संशोक्तं येनासौ विज्वरः स्थितः ॥ नि. पू. ११५-३

भावार्थः—जे व्रतत्रय (महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी) पूर्वी शंकरानें भृंगीशाला सांगितलें, त्यामुळें तो शोकरहित झाला. तें व्रतत्रय या गोष्टींत सांगितलें आहे.

पूर्वी मेरुपर्वताच्या अग्निसारख्या दैदीप्यमान अशा उत्तर दिशेच्या शिखरावर श्री. भगवान् शंकर आपल्या परिबारासह रहात असतांना महातेजस्वी व बुद्धिमान् अशा भृंगीशानें शंकरांना नमस्कार करून व हात जोडून असें विचारलेंः—

भृंगीशः—भगवन् ! या संसार रचनेस पाहून मी अत्यंत मोहित होत आहे. काय केलें असतां माझा मोह दूर होऊन मला आत्मविश्रंति लाभेल ?

श्रीशंकरः—हे भृंगीशा ! तूं पुण्यपापादि सर्व शंकांचा त्याग करून व शाश्वत धैर्याचा ग्दणजे कूटस्थ आत्मभावाचा आश्रय करून महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी हो.

भृंगीशः—हे भगवन् ! महाकर्ता, महाभोक्ता व महात्यागी कोणाला ग्दणतात, तें मला समजून सांगा.

श्रीशंकरः—हे महाभागा भृंगीशा ! जो सर्व कर्मे निष्काम बुद्धीनें केवळ लोसंग्रहाकरितां करीत असतो, तो महाकर्ता होय. ज्याची बुद्धि दैववशात् घडलेल्या अश्वमेध-कलत्रभक्षणादि शुभाशुभ कार्यांत मी 'धार्मिक आहे, किंवा मी पापी आहे,' अशा कुशंकेंनें कल्पिलेल्या धर्माधर्मांनीं लिप्त होत नाही, तो महाकर्ता होय. जो कोणत्याहि इष्ट भोगांची आकांक्षा करीत नाही व अनिष्टांचा द्वेष करीत नाही, तर प्रारब्धप्राप्त सर्व निर्विकार चित्तानें भोगतो, त्याला महाभोक्ता असें ग्दणतात. कडू, आंबट, खारट, तिखट, मिष्ट, अमिष्ट, उत्तम, अधम इत्यादि अन्न एकसारख्याच चित्त वृत्तीनें जो खातो, तो महाभोक्ता होय. देह माझा नव्हे, जन्महि माझें नव्हे, युक्तयुक्त कर्मेहि माझीं नव्हेत असा जो आंत निश्चयवान् असतो

तो महात्यागी होय. हे सर्व दस्य पदार्थ ज्याने यथार्थ दर्शनाने उत्तम प्रकारे टाकले आहेत तो महात्यागी होय.

तात्पर्यः—या संसारांत जे कांहीं भासते, ते सर्व जन्मादिविकार-शून्य ब्रह्मच आहे. असा निश्चय करून जर अंतर्मुख होऊन अहंकार टाकला तर बाहेरील सर्व कार्ये जरी करित राहिला तरी तो केव्हाहि खेदाला प्राप्त होणार नाही.

(३८) इक्ष्वाकूची गोष्ट.

कोहं कथं जगदिति विचारोत्र निदर्शनम् ॥

इक्ष्वाकूर्मनुना प्रोक्तो विवेकः संप्रकीर्त्यते ॥ नि. पृ. ११७

भावार्थः—मी कोण ? व हें जगत् कसे उत्पन्न झालें आहे ? हें कळण्यासाठीं मनून इक्ष्वाकू राजाला सांगितलेला विवेक या गोष्टीत वर्णिला आहे.

इक्ष्वाकु नांवाच्या राजानें एकदां एकांतांत बसून ' या दृश्य प्रपंचाचा हेतु कोण बरो असेल ? ' याचा त्यानें आपल्या मनाशी पुष्कळ विचार केला. पण त्याला ह्या जगाचें कारण कळलें नाहीं. तेव्हां त्यानें एकदां भगवान् प्रजापति मनुची पूजा करून त्याला असें विचारलेंः—

इक्ष्वाकुः—हे कृष्णानिषे ! हे भगवन् ! हें सर्व जग कोठून उत्पन्न झालें ? त्याचें स्वरूप कशा प्रकारचें आहे ? हें जगत् संपन्न होवें व परिमाणानें केवढें आहे ? हें कोणाचें आहे ? मी या विषय संसारबंधनांतून कसा मुक्त होईन ?

मनुः—अरे राजा ! हें जे कांहीं दिसत आहे, ते कांहीं नाहीं, तर जसें आकाशांतील गंधर्व नगर किंवा माखाड देशांतील मृगजळ तसें तें आहे. ही सर्व दृश्यानीं संपन्न असलेली सर्वापरंपरा त्या अविनाशी आत्मतत्त्वांतच आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणें स्थित आहे. त्यातील कांही चिदाभास स्थूल समष्टि-अभिमानानें ब्रह्मांडाच्या स्वरूपास प्राप्त झाले

आहेत व कांहीं पृथिव्यादि-अभिमानाने भूतत्वांस प्राप्त झाले आहेत. आणखी कांहीं चतुर्विध भूतसमूहत्वांस प्राप्त झाले आहेत. अशा प्रकारे ही जगत्स्थिति झाली आहे. अर्थात् बंधमोक्षादि सर्व कल्पना भ्रामक असल्यामुळे वस्तुतः बंध नाही, मोक्ष नाही. तर निर्विकार एक ब्रह्मच आहे. एकच जल जसें दरंगभेदांनीं नानाप्रकारे स्फुरण पाववें, त्याप्रमाणे चित् हि जगद्भेदांनीं स्फुरण पावते. पण ते स्फुरण मायामय असल्यामुळे वस्तुतः कांहींच नाही. यास्तव तूं बंधमोक्षभ्रम टाकून देऊन अभयब्रह्मरूप होऊन रहा. शास्त्रे किंवा गुरू यांच्या योगाने परमेश्वर दिसत नाही तर तो आपल्या सत्त्वस्थ बुद्धीनेच मात्र स्वतःकडून पाहिला जातो. प्रवासी ज्या मार्गाने जातात, त्या मार्गावर आसक्ति ठेवीत नाहीत, त्याचप्रमाणे या आपल्या देहेंद्रियादिकांस राग-द्वेषरहित बुद्धीने पहावें. त्यांच्या ठिकाणी आदर करूं नये, किंवा त्यांचा तिरस्कारहि करूं नये. उपधासादिकांच्या योगाने त्यांना पीडाहि करूं नये, तर त्या देहेंद्रियांना प्रत्येक पदार्थांमध्ये त्यांच्या स्वभावानुसार खुशाल राहूं द्यावें. उदासीन पदार्थांप्रमाणे देहादि प्रत्येक पदार्थाचा मनाने सर्वथा त्याग करावा व अंतःकरणांत अत्यंत शीतल होऊन रहावें. यास्तव मुमुक्षु पुरुषाने 'मी देह आहे' या बुद्धीचा त्याग करून 'मी चिन्मात्र आहे' या बुद्धीचा सतत स्वीकार करून रहावें. असें केलें असतां तुला संसारांतून मुक्त होता येईल.

असें बोलून तो भगवान् मनु ब्रह्मलोकास निघून गेला आणि इक्ष्वाकूहि त्या दृष्टीचा आश्रय करून स्थिर झाला.

(३९) व्याध व मुनी यांची गोष्ट.

निर्विकल्पा हि चित्तुर्यं तदेवास्तीह नेतरत् ॥ नि.पृ. १२४-३६-

भावार्थः—निर्विकल्प चित् हीच तुर्य अवस्था आहे, हा सिद्धांत या गोष्टीत स्पष्ट करून दाखविला आहे.

एकदा एका व्याधाने एका मोठ्या अरण्यांत महामौन धारण करून बसलेल्या एका अद्भुत मुनीला पाहून असे विचारले, 'हे मुने ! माझ्या बाणाने विद्ध झालेला हरिण येथे आला होता, तो कोठे गेला, हे तुला माहीत आहे ?' तेव्हा तो मुनी त्यास उलट बोलला, 'हे साधो ! आम्ही वनवासी मुनि समदृष्टि आहो. व्यवहार करण्यास जो समर्थ असतो तो अहंकार आम्हांला नाही. हे मित्रा ! सर्व इंद्रियांची कर्मे मन करिते, पण ते माझे अहंकारमय मन फार दिवसपासून धीण झाले आहे. जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्त या नांवाच्या कोणत्याच दशा मी जाणत नाही. मी केवळ तुर्यावस्थेतच स्थित आहे. त्या अवस्थेत दृश्य नाही.' त्या मुनिनायकाचे ते भाषण ऐकून त्याचा कांहीच अर्थ न कळल्यामुळे तो व्याध त्याला इष्ट असलेल्या दिशेस निघून गेला.

तात्पर्यः—तुर्यावस्थेचे स्वरूप सांगण्याकरिता बरील गोष्ट सांगितली आहे.

जाग्रत, स्वप्न व सुषुप्त ह्या तीन अवस्था चित्ताच्या आहेत. ह्या तीन अवस्थांनी रहित असणारे चित्त मृत होय व त्याला मृत झाल्यावर 'सत्त्व' असे नांव वेदांतशास्त्रात दिलेले आहे. या 'सत्त्व' संज्ञक चित्तात निर्मलतेचे आधिक्य असते त्यामुळे त्यात स्वात्ममुक्ताचा सर्वदाच आविर्भाव होतो. म्हणून योगी इतर व्यवहार सोडून यत्नाने निर्विकल्प समाधीचाच अभ्यास करितात.

निर्वाण प्रकरण-उत्तरार्ध.

(४०) विद्याधराची गोष्ट.

स्थभावं स्वं विजित्यादाविन्द्रियाणां सचेतसाम् ॥

प्रवर्तते विवेके यः सर्वे तस्याशु सिध्यति ॥ नि. उ. ५-१.

भावार्थः—आपापत्या विषयाकडे धावणें, या इंद्रियांच्या स्वभावाला मनासह अगोदर जिंकून नंतर जो नित्यानित्यवस्तुविवेकादि साधनांमध्ये प्रवृत्त होतो, त्यालाच शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाचें सर्व फळ मिळतें, हें तत्त्व त्या गोष्टींत दाखविलें आहे.

पूर्वी एक अज्ञानी विद्यावर होता. त्याची इंद्रियें त्याच्या आधीन नसल्यामुळें त्याला फार खेद होत असे. त्यानें त्याकरितां अनेक तऱ्हेनें तप करून व यमनियम धारण करून आपलें शरीर शुष्क करून घेतलें. तो विचारी असल्यामुळें आयुष्याची वृद्धि करणाऱ्या सदाचारानें संपन्न होता. त्यामुळें त्याचें आयुष्य क्षीण झालें नाहीं, अशा तो पूर्वी धार कल्प जिवंत राहिला. त्यानंतर चवथ्या कल्पाच्या शेवटीं त्याच्या मनांत विवेकाचा उदय झाला. तो आपल्या मनांत म्हणालाः— “ मला पुनः पुनः जन्म व मरण न येवो, मला जरा न येवो. या गोष्टीचा बारंबार विचार करण्याचा मला अगदीं कंटाळा आला आहे. ही चिंता आता पुरे झाली. या सर्व प्रपंचांत एक स्थिर वस्तु कोणती आहे ? ती मला शोधून काढली पाहिजे.” असा विचार करून ती स्थिर वस्तु कोणती, हें विचारण्यासाठीं तो विद्याधर एकदा मुशुंडाकडे आला व साष्टांग नमस्कार घालून म्हणालाः—

विद्याधरः—महाराज ! आपापत्या विषयांवर झडप घालणारी ही दहा इंद्रियें यांनीं मी अत्यंत त्रस्त झालों आहे. त्या सर्व इंद्रियांना व

विद्याधराची गोष्ट

त्यांच्या आश्रयभूत मनाला जिकल्याशिवाय मी सुखी होणार नाही. मला विद्याधरांच्या भोगरूप विषयांचे काय प्रयोजन आहे ? म्हणून मी त्या सर्वाविषयी विरक्त होऊन आत्मज्ञानाच्या इच्छेने आपणांस अनन्यभावाने शरण आलों आहे.

मुमुक्षुः--हे विद्याधरा ! फार उत्तम आहे. तू आपल्याच कल्याणासाठी असा विवेकी झालास, ही मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. आतां मी तुला जे सांगत आहे त्याचा तू 'होय, ठीक आहे' अशा बुद्धीनेच स्वीकार कर. कारण आम्ही या गोष्टीचा दीर्घकाल शोध केला आहे, त्याविषयी तू कांहीं विचार करू नकोस. निःशंकपणे त्याचा स्वीकार कर. तुझ्या हृदयात दृश्यरूपाने अहंकारादि जे कांहीं भासत आहे, ते तू नाहीस. कारण या बुद्ध्यादि दृश्यवर्गातीलच कोणी आत्मा आहे व मला त्याची प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे, असे समजून तू दीर्घकाल जरी त्याचा शोध करीत राहिलास तरी तुला त्याची प्राप्ति होणार नाही. यास्तव तू दृश्याचा त्याग करून त्याचा साक्षी जो आत्मा त्याला जाण.

जगाचे वृक्षरूपाने वर्णन.

हे दृश्य जग जणुं एक मोठा वृक्ष आहे अशी कल्पना केलीस तर त्याचे बीज 'अहंपणा' आहे. स्वर्गादि पुण्यवानांचे लोक हे ह्या वृक्षाच्या मोठमोठ्या शाखा आहेत, सात समुद्र हीच त्या वृक्षाची आळी आहेत. पाताळ हेच मूळ कोटर म्हणजे अगदी बुंधांतील ढोल आहे. अज्ञान हीच त्याची उत्पात्ति भूमि आहे. जीव हेच त्यावरील पक्षीसमूह आहेत. अव्याकृत आकाश हे त्याचे विपुल वन आहे. अशा प्रकारचा हा संसारवृक्ष मूळप्रदेशी पाताळास, मध्यप्रदेशी दिग्भागास व अग्रभागी अंतरिक्षास व्यापून वस्तुतः नसताना असल्यासारखा दिसत आहे. अशा प्रकारचा हा जगत्वृक्ष अहंत्व बीजापासून उत्पन्न होतो. पण ते बीज ज्ञानाग्नीने दग्ध झाले म्हणजे हा वृक्ष पार नाहीसा होतो.

हा अहंकार तत्त्वतः आहे तरी काय ! असे इतनपरीक्षेप्रमाणे त्याचे परीक्षण करू लागले असता हा अहंकार ब्रह्मरूपच आहे, असा निश्चय

होतो. यामुळे अहंकार म्हणून कांहीं वस्तु नाही असें कळते. ज्ञान, ज्ञान म्हणून म्हणतात ते हेंच होय. विद्याधरा ! यावरून तुझ्या ध्यानांत आले असेलच कीं, मीपणा, तृपणा व हें जग वगैरे तत्त्वतः कांहीं एक नाहीत तर जगत् हा चित्चाच चमत्कार आहे असें तूं जाण. सारांश, तू, मी, हें जगत् सर्व ब्रह्ममात्र आहे हें जाणून शांत हो.

अशा तऱ्हेनें भुशुंडानें विद्याधराला निरनिराळ्या तऱ्हेनें उपदेश केला शेवटीं त्याचें हृदयजगाचें ज्ञान अगदीं शांत झाले व त्याचें चित्त चिद्रूप ब्रह्मामध्ये तादात्म्य पावले. नंतर त्याची समाधि लागली. त्यानंतर भुशुंडानें त्याला पुनः पुनः देहभानावर आणण्याचा जरी प्रयत्न केला तरी तो फिरून देहभानावर आला नाही. तो विद्याधर उत्तम अधिकारी होता; यामुळे भुशुंडाच्या एवढ्याशाच उपदेशानें तो शानी झाला. त्याला धवणाची आभूति, मनन, निदिध्यासन इत्यादि अधिकाधिक साधन परंपरेची आवश्यकता नव्हती.

तात्पर्यः—सारांश, ज्यानें मन अभ्यासानें अत्यंत शुद्ध झालेलें असतें त्यांना थोडासा जरी उपदेश केला तरी ते ब्रह्मप्राप्तीचें साधन जें ज्ञान ते त्यांस प्राप्त होतें.

(४१) इंद्राची गोष्ट.

यं प्रत्युदेति सर्गोऽयं स एवैनं हि चेतति ॥

पदार्थाः संनिवेशं स्वमिव स्वप्नं पुमानिव ॥ नि. उ. १३-४.

भावार्थः—जसा मनोराज्यांत कल्पिलेला पदार्थ साक्षालाच तेवढा दिसतो, किंवा स्वतःचें स्वप्न स्वतःलाच दिसते, त्याप्रमाणें हा प्रपंच ज्याला स्फुरतो त्यालाच त्याचा अनुभव येतो. याविषयी ही इंद्राची गोष्ट सांगितली आहे.

ह्या ब्रह्मांडाच्या उदरामध्ये त्रिभुवनाचा ईश्वर व देवांचा राजा इंद्र राज्य करीत असता, त्याला त्याच्या गुरूनें आत्मतत्त्वाचा उपदेश केला.

इंद्राची गोष्ट.

त्याचा चांगला अभ्यास केल्यामुळे त्याच्या बुद्धीवरील अज्ञानाचे आवरण क्षीण झाले, त्यामुळे, तो महात्मा झाला. त्याने 'सर्वांची पराकाष्ठा आत्मा आहे' अशी भावना केली व त्यामुळे तो सर्व लौकिक व वैदिक ज्ञानी लोकांत श्रेष्ठ झाला. पुढे एकदा त्या इंद्राचे असुराशी युद्ध झाले. शेवटी त्या शूर दैत्यांनी त्याला जिंकले. तेव्हा तो लागलीच पळत सुटला पण शत्रूंनी त्याचा पाठलाग केला, त्यामुळे त्याला कोठेहि विभ्रांति घेण्यास सापडेना. पण इतक्यांत शत्रूंना थोडीशी भ्रांति पडून ते तेथल्या तेथे घुटमळत आहेत, असे पाहून, तेच तेवढे त्याचे छिद्र सांपडताच आपल्या ज्ञान सामर्थ्याने स्थूलशरीरास मूतपूशमांत यांत करून तो स्वतः अतिशय अणुमात्र बनला आणि भुंगा कमलकोशांत जसा प्रवेश करतो, त्याप्रमाणे तो बाहेर सूर्यकिणाच्या कोशांत असलेल्या त्रसरेणूत शिरला. तेथे त्याने लागलीच पूर्ण विभ्रांति घेतली. फार वेळाने त्याच्या चित्तास स्थिरता प्राप्त झाली. संग्रामाचा त्याला विषर पडला व तो परममुखास प्राप्त झाला.

त्रसरेणूच्या उदरांत जगाचा अनुभव.

नंतर त्याने त्या त्रसरेणूच्या उदरांत एका क्षणांत आपल्या कल्पित गृहाचा अनुभव घेतला. ब्रह्मदेव आपल्या आसनभूत कमलांत जसा रममाण होतो, तसा तो आपल्या संकल्पित गृहांत रममाण झाला. गृहांत स्थित असलेल्या त्या इंद्राने आपले ते कल्पित नगर पाहिले, रत्ने, मोर्त्ये, प्रवाल इत्यादिकांचे ज्याला तट आहेत, असे त्याचे त्या नगरांत मंदिर होते. नंतर त्या नगरांत असलेल्या इंद्राने मोठा देश पाहिला. तो नाना पर्वत, देश, ग्राम, गोकुले, अरण्ये यांनी विराजमान झाला होता. त्यानंतर तथा त्या देशाच्या संकल्पाने युक्त झालेला इंद्र मूलोक पाहू लागला. त्यामूलोकांत सागर, पर्वत, भूमि, नद्या, राने, देशाच्या सीमा, इत्यादिकांसह वर्तमान काल, क्रिया इत्यादि सर्व भुवनाची कल्पना होती. त्यानंतर त्या संकल्पांत निमग्न झालेल्या इंद्राने त्रिभुवन पाहिले. पाताल, भूमि, स्वर्ग, अंतरिक्ष, सूर्य इत्यादिकांसह ते त्रिभुवन अत्यंत शोभत होते. विषयभोगांच्या भराणे भूषित झालेला तो त्या त्रिभुवनांत पुनः देवेंद्र होऊन राहिला.

* त्रसरेणुः—सूर्याच्या कवडाशांत उडणारे रजःकण.

इंद्राचा वंशविस्तार.

कुंद या नांवाचा त्याला एक मोठा वीर्यवान् पुत्र झाला. त्यानंतर आयुष्याची समाप्ति होताच देहाचा त्याग करून तो इंद्र तैलरहित दिपाप्रमाणे निर्वाणाला प्राप्त झाला. त्याच्यामागे त्याचा पुत्र कुंद त्रैलोक्याचा राजा झाला. त्यालाहि एक मुलगा झाला, नंतर पुष्कळ दिवसांनी जीविताचा क्षय झाला असा कुंदहि परमपदास प्राप्त झाला. त्याचा पुत्रहि पित्याप्रमाणेच आपल्या पुत्राला राज्यावर बसवून आयुष्याच्या अंती पवित्र परमपदाप्रत जाऊन पोहोचला. याप्रमाणे इंद्राचे हजारो वंशज तेथे होऊन गेले. त्या राज्यावर हल्लीहि अंशक या नांवाचा राजा बसलेला आहे. वर वर्णन केल्याप्रमाणे या क्षणापर्यंत इंद्राने त्रसरेणूच्या आत संकल्पाने उत्पन्न केलेल्या जगांत त्याचेच वंशज इंद्रपदाचा उपभोग घेत आहेत. फार काय पण एकादे वेळी आकाशात सूर्य जरी गळून नष्ट झाला तरी त्याचे राज्य नष्ट होत नाही. त्या इंद्राच्याच कुळात झालेला कोणी एक इंद्र होता. तो मोठा सद्गुणी व अतिशय धीमान् होता. त्याचे ते शरीरहि शेवटचेच होते. बृहस्पतीच्या उपदेशवाणीने तेथे त्या इंद्राला आत्म-सत्त्वाचे ज्ञान होऊन त्याचा साक्षात्कार झाला. त्यामुळे त्याला खरे ज्ञेयत्व कळले, प्रारब्ध प्राप्त जे कर्तव्य प्राप्त होईल ते तो निःशंकपणे करू लागला. याप्रमाणे तो देवाचा अधीश्वर जगाचे राज्य करू लागला. त्याने दोनवाशी युद्ध केले. सर्व शत्रूंना जिंकले. त्याने शंभर अश्वमेध यज्ञ केले. एकदा काही कार्यवशात तो वराच वेळ कमळातील सूक्ष्म तंतूत राहिला. तेथे त्याने दुसरीहि शेकडो राज्य, युद्ध, जय, पराजय इ. गोष्टी अनुभविल्या.

इंद्राला विराट्स्वरूपाचे दर्शन.

आत्मसाक्षात्काररूप प्रशोधने प्राप्त झालेल्या बलाने शोभणाऱ्या त्याला एकदा "उत्तम ध्यान लावून मायाशबल ब्रह्मास पहावे," अशी इच्छा झाली. त्यानंतर एकांतांत उत्तम प्रकारे स्थित असलेल्या त्याने ते शबल ब्रह्म ध्यानाने पाहिले. त्यावेळी त्याने बाह्य व आंतर अशा दोन्ही प्रकारच्या विशेष कारणाचा त्याग केला होता. त्यामुळे त्याची बुद्धि अतिशय शांत झाली. तेव्हा त्याने सर्व शक्तिसंपन्न व व्यापक असे ब्रह्माचे विराट् स्वरूप

इंद्राची गोष्ट

पाहिले. ते सर्व इंद्रियादि शक्तींनी युक्त आहे. त्याला सर्व बाजूला हात पाय वगैरे आहेत, सर्वतः डोळे, मस्तक, व मुलें आहेत, ते श्रोत्रेन्द्रिययुक्त आहे, या लोकीं ते सर्वांना व्यापून राहिले आहे. ते सर्व इंद्रिय गुणांनी रहित आहे. पण सर्व इंद्रियांच्या गुणग्रहणशक्तींनी युक्त आहे. ते परमार्थतः असक्त व व्यवहारदृष्ट्या सर्वभूत आहे. ते भूतांच्या बाहेरहि आहे व आंतहि आहे. ते अचर व चर आहे. सूक्ष्म असल्यामुळे ते अविशेष आहे. ते दूर आहे व विद्वत् दृष्ट्या अगदी समीपहि आहे. ते सर्वत्र चंद्र सूर्यमय, सर्वत्र धरामय, सर्वत्र पर्वतमय, समुद्रमय, सर्वत्र आकाशमय, सर्वत्र संसृतिमय, सर्वत्र जगन्मय, सर्वत्र मोक्षमय, सर्वत्र आद्यचिन्मय, सर्वत्र सर्वार्थमय, सर्वतः सर्ववर्जित असें ब्रह्म त्याने पाहिले.

सारांश. त्या इन्द्राने परमाणूच्या उदरांत ध्यानाने सर्व काही पाहिले. त्या महाबुद्धिमान् इन्द्राने आपण पहात असलेले हे जगत्हि त्याने त्यांत पाहिले. त्यानंतर पाताल, भूलोक इत्यादि लोकांमध्ये मनाने संचार करणारा तो इंद्र प्रत्यक्ष स्वर्गांत आल्यावर तेथील इंद्राला पाहतांच 'मी इंद्र आहे' ही त्याची भावना उद्बुद्ध झाली व पूर्वी केलेल्या शंभर अश्वमेवांचे फल मिळणे अवश्य असल्यामुळे तो स्वतः इन्द्रत्वास प्राप्त झाला. शेंकडो वृत्तान्तांनी अत्यंत सुशोभित झालेले जगाचे राज्य त्याने केले. त्या प्रसरेणूतील इन्द्राच्या कुळांत उत्पन्न झालेला तो इन्द्र आज या ब्रह्मांडांतहि देवेंद्र होऊन राहिला आहे. असे जाणल्यानंतर 'हा इन्द्र मी आहे' अशी भावना केल्यावर बीजाप्रमाणे हृदयांत संस्कार रूपाने असलेल्या प्राचीन मुख्य ज्ञानयोगाभ्यासाच्या योगाने त्याला आपण विसरतूंत राहिलो अंहात व तेथे ध्यानाच्या योगाने हे सर्व पहात आहो इत्यादि सर्व वृत्तान्त त्याला आठवला. त्याला आपल्या सर्व पूर्व वृत्तान्ताचा अनुभव आला.

तात्पर्यः—सारांश, असेच आणखी सहजावचि इन्द्र आकाशांत प्रसरेणूच्या उदरांत इकडे तिकडे पसरलेले आहेत. त्यांचेहि व्यवहार वरील इन्द्राच्या व्यवहारासारखेच होत, असतात. आजवर असंख्य इन्द्र होऊन गेले, हल्ली आहेत व पुढेहि होतील.

(४२) मंकी ब्राह्मणाची गोष्ट.

मंकिर्त्तामभवत्पूर्वं ब्राह्मणः संशितव्रतः ॥

स कथं शृणु निर्वाणमाप्तवान्मद्विवोधतः ॥ नि. पृ. २३-२४

भावार्थः—पूर्वी मंकी नांवाचा एक ब्राह्मण होता. त्याने आपल्या स्वकर्मांचे यथाविधि आचरण केल्यामुळे व उग्रव्रतांचेहि आचरण केल्यामुळे त्याचे चित्त शुद्ध झाले होते. म्हणून त्याला वसिष्ठाच्या उपदेशाने मोक्ष कसा प्राप्त झाला ते या गोष्टीत सांगितले आहे.

वसिष्ठ एकदा आकाशातून भूलोकीं आल्यावर आयोध्येकडे जाण्याच्या हेतूने एका मोठ्या आरण्यातून जात असतांना समोहन येणारा कोणीएक पातस्थ त्याच्या दृष्टीस पडला व तो आपल्याशीच काहीं बोलत असतांना त्याचे पुढील बोलणे वसिष्ठाच्या कानावर आले.

पांथः—या सूर्याच्या तापाने मी अगदी संतत झालो आहे. यास्तव मी आता या समोर दिसणाऱ्या गावांत जातो. तेथे थोडा वेळ विभ्रांति घेऊन त्वरेने पुढील मार्ग आक्रमीन.

असा विचार करून तो समोर दिसणाऱ्या किराताच्या गावांत जाण्याची जो इच्छा करीत आहे तो वसिष्ठांनी त्याला हटकले व ते त्याला म्हणालेः—

वसिष्ठः—हे मित्रा ! तुझे स्वागत असो. हे सुकुमारा ! निष्कांचन लोकांना संचार करण्याला योग्य व जेथे आतिथ्य करणारे लोक पुष्कळ आहेत असा मार्ग तुला माहीत नाही. म्हणूनच तूं असल्या रुक्ष व दुर्गम अरण्यांतून संचार करीत आहेस. परंतु बावारे ! ज्या गावांत तूं चालला आहेस त्या गावांत तुला खरी विभ्रांति मिळणार नाही. मनुष्यलोकांमध्ये कर्मानुष्ठान करून दक्षिणमार्गाने जीव पितृलोकीं जातो व उपासना करून उत्तरमार्गाने देवादिलोकीं जातो. तेथे काहीं काल सुखहि भोगतो. पण कर्म व उपासना या साधनांनी तो जन्ममरण परंपरेंतून मुक्त होत नाही. हे मित्रा ! तूं ज्या गावांत जात आहेस, तेथे पामरजन रहातात. तेव्हा त्यांच्या संगतीने तुला समाधान तर वाटणार नाहीच पण उलट क्षोभ मात्र होईल. मित्रा ! अंधकाराने भरलेल्या गुह्यत सर्प होऊन पडणेंहि धरें, एखाद्या

मोठ्या शिल्ल्या सांधीत किडा होऊन रहाणें वरें, निर्जन प्रदेशांत पंगु मृग होणेंहि वरें; पण ग्राम्यजनांचा समागम वरा नाही.
असें वसिष्ठानें बोलणें ऐकल्यावर तो मंकी ब्राह्मण अमृतजलानें स्नान केल्याप्रमाणें अत्यंत शांत होऊन म्हणाला.

मंकी:—‘हे भगवन् ! तूं कोण आहेस ? तुझ्या चर्येवरून तूं आपल्या अंतःकरणामध्यें अतिशय संतुष्ट आहेस असें दिसतें. तूं कोणी आत्मज्ञ महात्मा तर नाहीस ! हे मुने ! मी शांडिल्यकुलांत उत्पन्न झालेला मंकी या नांवाचा एक ब्राह्मण आहे. मी तीर्थयात्रा करून आतां फार दिवसांनीं आपल्या घरीं चाललों आहे, परंतु आतां आपल्या दर्शनानें माझें मन संसाराविषयीं विरक्त झाल्यामुळें घरीं जाण्याची मला उत्सुकता वाटत नाही. यास्तव हे भगवन् ! कृपा करून आपण कोण आहां तें मला सांगा, केवळ दर्शनानेंच मित्रत्व करणाऱ्या आपल्यासारख्या महात्म्यांचेर सर्व प्राणी विश्वास ठेवतात. म्हणून आपण कृपा करून मला तत्त्वोपदेश करा म्हणजे माझें संसारदुःख नाहीसें होईल.

वसिष्ठ:—हे महाभागा ! मी वसिष्ठ मुनि आहे. माझें निवासस्थान अंतरिक्षांत आहे. सूर्यवंशातील ‘अन्न’ या नांवाच्या राजर्षीच्या कांहीं कार्यासाठीं मी या मार्गानें अयोध्येस चाललों आहे. हे सज्जना ! तूं आतां खिन्न होउं नकोस. कारण तूं आतां विद्वानांच्या मार्गांत प्राविष्ट झाला आहेस, त्यामुळें तूं बहुतेक संसारसागराच्या परतीरास पोहोंचलाच आहेस असें म्हणण्यास हरकत नाही. हे सावो ! तूं जन्ममरणादि सर्व दुःखापासून मुक्त होण्याची इच्छा करित आहेस, असें तुझ्या भाषणावरून स्पष्ट दिसतें, म्हणून तूं ज्ञानाचा उत्तम अधिकारी आहेस याविषयीं मला मुळींच शंका नाही. म्हणून मी तुला ज्ञान सांगतो.

असें सांगून वसिष्ठानां त्याला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला. तो ऐकून मंकीनें आपला मायामोह निःशेष टाकला आणि कात टाकल्यावर सर्व जसा सुखी होतो, तसा तोहि सुखी झाला. त्यानंतर प्रारब्धप्राप्त कर्तव्य कर्मांचें आचरण वासनाशून्य मनानें करित तो शंभर वर्षे पर्वतावर शांत चित्तानें राहिला व प्रारब्ध संपल्यावर ब्रह्मपदीं विलीन झाला.

(४३) पापाणाची गोष्ट.

चिदेव सर्व सर्वत्र सर्व चिदिति निश्चितः ॥

दृढीकाराय पापाणाख्यायिकात्रोपवर्ण्यते ॥ नि. उ. ५६-

भावार्थः—चित्च सर्व आहे, ती सर्वत्र आहे आणि सर्व चिद्रूप आहे; हा निश्चय दृढ करण्यासाठीं हा पापाणाची गोष्ट सांगितली आहे. (या गोष्टीसंबंधाने वसिष्ठ असे सांगतात कीं ही गोष्ट शृंगारादि रसांनी युक्त आहे व यांतील सर्व हकीगत मी स्वतः पाहिलेली आहे.)

एकदा वसिष्ठांनी या भ्रामक लोक व्यवहाराला सोडून एकांतामध्ये पूर्ण विश्रांति घ्यावी असे आपल्या मनाशी ठरविले. सिद्ध, इंद्र, देव, दैत्य इत्यादिकांना दुर्गम असलेल्या एखाद्या उत्तम प्रदेशामध्ये जाऊन बसावे व सर्व भूताना अदृश्य होऊन निर्विकल्प समाधि लावून आत्मस्वरूपी स्थिर व्हावे; ह्या हेतूने त्यांनी पर्वताच्या उंच शिखरावरील सपाट प्रदेश, पर्वताच्या गुहा, समुद्राचे तीर, पातालादि भूछिद्रे इत्यादि अनेक प्रदेशांचे निरीक्षण केले. पण त्या ठिकाणी कोणता ना कोणता तरी उपसर्ग आढेच, असे पाहून आकाशातच फार दूर जाऊन एका शून्यस्थानी वसिष्ठांनी आपल्या सत्यसंकल्पाने एक पर्णकुटी तयार केली. तिचा वरचा भाग उबडा होता; पण तिच्या भोंवताली मात्र एक कूड घातलेले होते व त्याला एक दार ठेवले होते. आपल्या सत्यसंकल्पाने तेथे कोणत्याहि प्राण्याने येऊ नये अशी कल्पना करून सर्व भूताना अगम्य असलेल्या त्या पर्णकुटीमध्ये वसिष्ठ पद्मासन घालून बसले. आपल्या मनाला त्यांनी अतिशय शांत केले आणि शंभर वर्षांनी या समाधीतून आपले न्युत्थान व्हावे असा संकल्प करून निद्रित झाल्याप्रमाणे त्यांनी निर्विकल्प समाधीमध्ये प्रवेश केला. त्यानंतर शंभर वर्षांच्या शेवटी समाधीतून जागे झाल्यावर त्यांना एक आवाज ऐकू आला. पण त्यांतील अक्षर किंवा शब्द स्पष्ट ऐकू आले नाहीत. पण तो आवाज स्त्रीच्या कंठातून निघाल्याप्रमाणे मोठा मधुर, मृदु व रमणीय होता. पण तो फार दुर्लभ येत असल्यामुळे त्यांना स्पष्ट ऐकू आला नाही. भ्रमराच्या गुंजारवाप्रमाणे किंवा वीणेच्या मधुर ध्वनीप्रमाणे तो अतिशय चित्ताकर्षक

होता. तो ध्वनि ऐकून, तो कोणाचा आहे, हें जाणण्याची त्यांना इच्छा झाली. मोठ्या विस्मयानें ते दहाहि दिशाकडे पाहूं लागले. पुनः पुनः निरीक्षण करूनहि जेव्हां त्या आवाजाचें उगमस्थान दिसेना, तेव्हां त्यांनी आपल्या मनांत असा विचार केला, 'मी प्रथम या शरीररूपी उपाधीचा त्याग करून चिदाकाशरूप होतो. त्यावर आरोपित असलेलें जें अव्याकृत आकाश, त्याच्याशीं एकत्वास प्राप्त होतो व त्या अव्याकृत आकाशाचें कार्य जें भूताकाश त्यांत असलेला त्याचा गुण म्हणजे शब्द व त्याचा अर्थ यांचा मी अनुभव घेतो' असा विचार करून वसिष्ठानीं पुनः समाधि लावली व चिदाकाशांत स्थित झाले. त्या ठिकाणीं त्यांना सा ब्रह्मांडासारखी असंख्य ब्रह्मांडें दिसूं लागलीं. त्यानंतर पूर्वी ऐकलेला ध्वनि पुनः ऐकूं येऊं लागला. थोड्या वेळानें त्यांना 'त्या ध्वनीचा प्रत्येक शब्द अगदीं स्पष्ट ऐकूं येऊं लागला. शेवटीं तोच शब्द आर्यावृत्तांत कोणीतरी म्हणत आहे असें त्यांच्या प्रत्यायाला आले. जेथून तो शब्द येत होता तिकडे त्यांची दृष्टि बळली, ती तिकडे त्यांना एक सुंदर स्त्री दिसली. ती गोरीपान होती. तिचें सर्व अवयव मोठे रेखीव व सुंदर होते. तिचें मुख पूर्ण चंद्राप्रमाणें आव्हादकारक होतें. तिचें नवयौवन जणुं काय तिला सोडून जाऊं लागलें होतें, अशी ती मृदु हास्य करणारी दाला वसिष्ठाच्या जवळ आली व मधुरस्वरानें त्यांना उद्देशून ही पुढील आर्या म्हणाली:—

असद्बुचितरिक्तचेतन संसृतिसपिति प्रमुह्यमानानाम् ॥

अवलंबनतटविटपिनमभिनीमि भवंतमेव मुने ॥ नि. उ. ६०-९.

'हे मुने ! दुष्टांच्या ठिकाणीं स्वभावतःच असणाऱ्या राग, द्वेष, काम, क्रोध इत्यादि दोष ज्यांच्या ठिकाणीं मुळींच नाहींत व जे आपण संसाररूपी नदीमध्ये अतिशय मोहित झालेल्या जीवांना तीरावरील आधारभूत वृक्षासारखे आहांत, अशा तुम्हाला मी बंदन करतें.'

ही आर्या ऐकून वसिष्ठानीं तिच्या त्या सुंदर मुखकमलाकडे पाहिलें व तिच्या कंठांतून निघालेला स्वर अत्यंत मधुर व मनोहर आहे, असें त्यांना वाटले. पण "ही स्त्री आहे, हिच्याशीं आपल्याला काय करावयाचें

आहे.” असें म्हणून व तिचा अनादर करून वसिष्ठ पुढें निघून गेले व चिदाकाशांतील अनंत ब्रह्मांडांची मोठी अपूर्व शोभा पाहूं लागले. त्यांना असें वाटलें कीं, आतां ही स्त्री कोठें तरी निघून गेली. परंतु ती स्त्री त्यांच्या मागोमाग येऊन पूर्वाग्रमाणेंच बरील आर्या म्हणत आपल्या अगदीं जवळच आकाशांत एखाद्या देवीप्रमाणें राहिलेली आहे, असें वसिष्ठांना दिसलें. समाधीकालीं वसिष्ठ चिदाकाशरूप झालेले होते व ती स्त्रीहि चिदाकाशरूपिणी होती. इतकेंच नव्हे तर जीं ब्रह्मांडें वसिष्ठ पहात होते सींहि चिदाकाशरूपच होती.

ती स्त्री जर आकाशस्वरूपिणी होती, तर जिह्वा, तालु, ओठ, दांत, प्राणवायु इत्यादिकांच्या अभावीं तिनें आर्या कशी म्हटली ? त्याचप्रमाणें वसिष्ठहि जर चिदाकाशरूप झालेले होते, तर त्या स्त्रीचें रूप दिसणें, तिच्याविषयीं विचार करणें व तिच्याशीं संभाषण करणें वगैरे कसें संभवतें ? या प्रश्नांचें योडक्यांत उत्तर असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें मनुष्य स्वप्नामध्ये सर्व व्यवहार करतो, त्याप्रमाणें त्या चिदाकाशांत रूपदर्शन, आलोचन, संभाषण, शब्दोच्चार इत्यादि सर्व संभवतें. वसिष्ठांनीं त्या सुंदर स्त्रीला विचारलें:—

वसिष्ठ:—‘हे आर्ये ! तूं कोण ? कोणाची कन्या किंवा पत्नी आहेस ? येथें मजपार्शी कशासाठीं आली आहेस ? तुझी काय इच्छा आहे ? तूं कोठें गेली होतीस ? व तुझें निवासस्थान तरी कोठें आहे ?

विद्याधरी:—हे मुने ! मी आपला सर्व वृत्तांत खरा सांगतें तो आपण ऐका. ह्या तुमच्या ब्रह्मांडामध्ये पृथ्वीवर सात द्वीपे व सात समुद्र यांच्या पलीकडे भूमीच्या सीमेवर लोकालोक या नांवाचा मोठा पर्वत आहे. त्या पर्वताच्या एका सर्वांत उंच शिखरावर पूर्वे दिशेच्या वाजूस असणाऱ्या एका मोठ्या शिलेच्या उदरांत मी रहाते. त्या शिलेचा वरचा भाग वज्रासारखा कठीण असल्यामुळें तो कधीहि भंग पावत नाही. त्या शिलेमध्ये मी एकटीच रहाते, असें नसून माझा भर्ताहि माझ्याप्रमाणेंच तेथें वद होऊन राहिला आहे. तेथें आमची पुष्कळ बंधे निघून गेली. त्या पापानामध्ये आमच्यासारखे जाणखी कित्येक वद होऊन

राहिले आहेत, माझा पति पुराण पुरुष द्विज आहे. तो तेथे शेकडों युगे जिवंत असूनहि आपल्या स्थानापासून हालत नाही. तो बालपणापासून ब्रह्मचारी असून स्वतः वेदशास्त्राचे अध्ययन करणारा व इतरांना वेद शास्त्र पढविणारा आहे. मी त्याची व्यसनिनी भार्या आहे. हे ब्रह्मन्, पूर्वी हा ब्राह्मण बाल्यावस्थेत असतांना आपल्याला अनुरूप अशी भार्या कशी मिळेल ! असा पुष्कळ विचार करून स्वतः निर्दोष व सुस्वरूप अशा मला त्याने आपल्या मनाने उत्पन्न केले. मी पुढे लहानाची मोठी झाले, सद्गज वस्त्राने आच्छादित असलेली मी इतर प्राण्यांच्या चित्ताचे हरण करू लागले, पूर्ण चंद्रविंपाप्रमाणे माझे मुख असून हरिणीप्रमाणे माझे नेत्र विशाल आहेत. मला गायन व वादन फार आवडते, मी इतकी विपयासक्त आहे, की मी कधीच तृप्त होत नाही. मी त्या ब्राह्मणाचेच नुसते गृह धारण करिते, असे नसून हे सर्व त्रैलोक्यगृह मी धारण करिते, पुढे उन्नत स्तन धारण करणारी मी तरुणी झाले व त्यामुळे फारच सुंदर दिसू लागले. पण माझा तो पति दीर्घवृत्ती व मोठा विद्वान् असल्यामुळे तपश्चर्या करण्यांत गडून गेला आहे. मोक्षाच्या अपेक्षेने अद्यापिहि माझ्याशी विवाह करीत नाही. त्यामुळे मी मोठ्या दुःखाने आतल्या आंत संतप्त होत आहे. अशा तऱ्हेने पुष्कळ काल निघून गेल्यावर तो माझा अनुराग विरक्ततेस प्राप्त झाला. वृद्ध, एकांतप्रिय, नीरस, स्नेहरहित व मौनी मर्ता असल्यामुळे मी आपल्या जीविताचे साफल्य कशाचे करावे ? बालपणापासून वैधव्य आलेले वरें. मरणहि पत्करेल, व्याधि किंवा आपत्तीहि सहन करवतील; पण प्रेमरहित पति सहन करवत नाही. खीला तरुण, रसिक व विलासी पति असणे हेच जन्मसाफल्य व अखंडित सौभाग्य होय. जिचा पति नीरस आहे अशा स्त्रीचे जिणे व्यर्थ आहे. हे मुनिश्रेष्ठा ! माझ्या ऐन तारुण्यांत मी असली दुःखे असंख्य वसें भोगलीं. माझ्या दुर्भाग्याचा विलास कसा आहे तो पहा ! थंडीनें करपलेल्या नलिनीची टवटवी जशी नाहीशी होते, त्याप्रमाणे माझा तो अनुराग वैराग्यास प्राप्त झाला. त्यामुळे सर्व प्रेमाचा अस्त होऊन माझ्या वैराग्य-वासना दृढ झाल्या. यास्तव मी आतां आपल्या उपदेशाने माझ्या

चित्ताची शांति करून घेण्याची इच्छा करित आहे. माझा भर्ताहि परम तत्त्वामध्ये विभ्रंति न पावल्यामुळे आपल्या स्वतःच्या मनानेच मनाला जिकण्यासाठी अगदी दक्ष होऊन राहिला आहे. म्हणून आमच्या दोघांचे अज्ञान घालविण्यासाठी आपण आम्हाला आत्मस्वरूपाचा शोध करून द्या, मी योगाभ्यासाने आकाशगमनादि सिद्धिसामर्थ्य संपादन केले आहे व त्यामुळे मी आपल्या जगांतील सर्व वस्तु पाहून त्यांतून बाहेर पडून इतरांना अगम्य अशा या आपल्या एकांत स्थळी येऊन आपल्याशी संभाषण करण्यास समर्थ झाले आहे. यास्तव आम्हा दोघांना आत्मतत्त्वाचा उपदेश करून या संसारांतून सोडवा, अशी माझी आपल्या चरणीं ही केलेली प्रार्थना सफल करणेच आपणाला उचित आहे. हे मुने ! या सर्व सिद्धांच्या मध्ये आपल्यासारखा ह्या घन अज्ञानाचे निरसन करणारा दुसरा कोणीहि दिसला नाही. त्यामुळे मी आपणास अनन्य भावाने शरण आलेली आहे. तरी माझी उपेक्षा करणे आपणास योग्य नाही.

याप्रमाणे विद्याधरीची प्रार्थना ऐकून वसिष्ठ तिष्याबरोबर आकाशांतील पुष्कळ मार्गांचे उलंघन करून लोकालोक पर्वतावर असलेल्या त्या शिलेच्या जवळ आले व त्यांनी विद्याधरीला विचारले की 'तुझे तें शिलेतील जग कोठे आहे ?' विद्याधरीने सांगितले की, 'माझे जग ह्या शिलेमध्येच आहे. आपण आतिवाहक देह धारण कराल तरच शिलेतील जगांत आपणास प्रविष्ट होता येईल,' अशा त्या विद्याधरीच्या सांगण्यावरून वसिष्ठानी आतिवाहिक देह धारण करून तिष्या सहवर्तमान त्या शिलेच्या उदरांत असलेल्या सर्गांत प्रवेश केला. नंतर ती विद्याधरी त्या जगांतील ब्रह्मलोकांत जाऊन ब्रह्मदेवाच्यापुढे येऊन म्हणाली:—“हे नाथ ! हा माझ्याबरोबर आलेला मुनि दुसऱ्या एका जगांतील ब्रह्मदेवाचा पुत्र आहे. आपण अर्ध पाद्यादिकांनी याची पूजा करावी” असे तिचे बोलणे ऐकल्यावर ब्रह्मदेव समाधीतून जागा झाला व वसिष्ठाना प्रणाम करून म्हणाला:—

ब्रह्मदेव:—हे आत्मज्ञानसंपन्न मुने ! तुझे स्वागत असो. इतका दीर्घ मार्ग चालून या माझ्या अतिशय दूर असलेल्या स्थानास प्राप्त झाला आहेस. त्यामुळे तू फारच थकला असशील, तरी या आसन वर बस. ”

त्यानें असें म्हटलें असतां “हे भगवन् ! मी अभिवादन करतो ” असें म्हणून त्यानें आपल्या डोळ्यानें दाखविलेल्या रत्नजडित आसनावर वसिष्ठ वसले व म्हणाले:—

वसिष्ठ:—हे भगवन् ! ही विद्याधरी मजकडे आली व आम्हां दोघांना ‘तूं आ मज्ज्ञानाचा उपदेश कर’ असें म्हणाली; हे काय आहे ! तूं सर्व भूतांचा ईश्वर, स्वयंप्रकाश व सर्वज्ञानपारंगत आहेस. पण ही कामामुलें मूर्ख झालेली विद्याधरी काय बोलतें त्याचा आपण उलगडा करून सांगा. तूं हिला पत्नी होण्याकरितां उत्पन्न केलेंस, पण हिला पत्नीपदाला पोहोंचविली नाहीस. हिचा असा विरस कां केलास ?

ब्रह्मदेव:—हे मुने ! सर्व वृत्तांत ऐक. मी हिला उत्पन्न केलें, हें खरें. पण माझी पत्नी होण्यासाठीं हिला उत्पन्न केलें, असें जें हिला वाटतें, तें हिच्या वासनेमुलेंच वाटतें. म्हणून तें खोटें आहे. मला उत्पत्तिसिद्ध व तत्त्वज्ञान आहे व म्हणूनच प्रजेच्या दृष्टीनें माझे ‘स्वयंम्’ असें नांव आहे व मी तत्त्वतः ब्रह्मरूपच आहे.

वसिष्ठ:—तर मग अशा तुझ्यापासून ही विद्याधरी कशी उत्पन्न झाली !

ब्रह्मदेव:—पूर्व पूर्व अहंकाराच्या संस्कारापासून उत्पन्न झालेल्या स्मृतिरूप ‘अहं’ प्राप्तीची व जगत्स्थितीच्या वासनेची ही अभिष्टात्री देवता आहे. अर्थात् ही माझी गृहिणी नव्हे व हिनें गृहिणी व्हावें म्हणून मी हिला उत्पन्न केलेलेंहि नाही.

वसिष्ठ:—तर मग ही तुला आपला पति कसा समजते ?

ब्रह्मदेव:—वसिष्ठ ! हीच ज्या अर्थी माझ्या अंतःकरणातील सर्व

* ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत्पते ।
प्रेष्यं चैव धर्मश्च सहसिद्धं चतुष्टयम् ॥

अप्रतिषिद्ध ज्ञान, वैराग्य, ऐश्वर्य व धर्म या चार गोष्टी प्रजापतीच्या सहज-सिद्ध आहेत.

जगदासना आहे, त्या अर्थी 'मी ब्रह्मदेवाची शिषिणी' असें ही स्वतःच समजून विनाकारण अतिशय दुःखी झाली आहे.

वसिष्ठः—हिचा विरस कां केलास ?

ब्रह्मदेवः—आपल्या संकल्पानें कल्पिलेलें द्विपरार्थ आयुष्य संपल्यामुळें मी आपल्या स्वरूपभूत स्थितीला प्राप्त होण्याची इच्छा करीत आहे, त्यामुळें माझ्या वासनेमुळें कल्पिलेल्या जगाचा प्रलयकाल आतां उपस्थित झाला आहे. हे मुनीश्वरा ! या महाप्रलयां मी आतां हिच्या मूल कारणाचें उच्छेदन करून दिला स्वसत्तेपासून प्रच्युत करण्यास आरंभ केला आहे. त्यामुळें ही अशी विरस झाली आहे. या जगांत आज कलीचा (म्हणजे शेवटचा कल्प, शेवटचें मन्वंतर, व शेवटचें कलियुग यांचा) समाप्तिकाल आला आहे. त्यामुळें प्रजा, मनु, इंद्र, देव यांचा आजच अंत होणार. आजच ह्या कल्पाचा अंत, ह्याच महाकल्पात, माझ्या वासनेचा अंत व देहाकाशाचाहि अंत होणार. म्हणजे एकाच वेळीं चारी प्रलयांची प्राप्ति झाली आहे. ह्याप्रमाणें आत्मस्वरूपाला साक्षात् जाणण्याची इच्छा होणें, या कारणानें ही वासना क्षय पावण्यास उद्युक्त झाली आहे. हे वसिष्ठ मुने ! तू आतां आपल्या जगांत जा, तेथें पूर्वी एकांतांत कल्पिलेल्या आपल्या आसनावर समाधीच्या शांतीचा म्हणजे निर्विषेप सुखाचा अनुभव घे. आम्ही हिरण्यगर्भाच्या उपाधीसह मूल अज्ञानाचा बाध करून कैवल्यसंशक परमपदाला प्राप्त होतो.

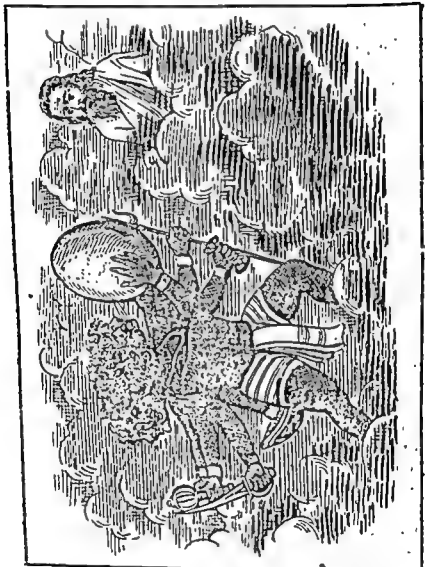
असें बोलून भगवान् ब्रह्मदेव ब्रह्मलोकांतील जनांसह पद्मासन घालून बसला व समाधीमध्यें तत्पर झाला. तेव्हां त्याचेंच अनुकरण करणारी त्याची ती वासनाहि तशीच ध्याननिष्ठ झाली. तो परमेशी (ब्रह्मदेव) सर्व संकल्पशून्य होऊन आपल्या सर्व वासनांचा क्षय झाल्यामुळें उत्तरोत्तर सूक्ष्म अवस्थेस प्राप्त होऊं लागला. जसा जसा त्याचा संकल्प क्षीण होऊं लागला, तशी तशी पर्वत, द्विपे व समुद्र यांसह पृथ्वी व तिच्यांतील सर्व पदार्थ उत्पन्न करण्याची शक्ति हळुहळु क्षीण होत चालली. ब्रह्मदेव ध्यान-परायण झाला असतां वारा सूर्य उदय पावले व सर्व जगाला जाळून टाकण्याकरितां प्रलयकालचा अग्नि भडकला. त्या अग्नीमुळें हिमालय पर्वत लाखेप्रमाणें

एका क्षणांत वितळला. प्रलयाग्रीमध्वे सर्व वस्तूंची राखरांगोळी झाली. पण त्यामध्ये सोने व आकाश या दोन वस्तूच जळाल्या नाहीत. पुढे भयंकर वारे वाहू लागले व त्यांनी पुष्करावर्त मेघांना निर्माण केले. त्या मेघांनी केलेल्या वृष्टीने सर्व जगत् जलमय झाले. तो एकाणव इतका वृद्धि पावला की त्याने शेवटी सूर्यमंडळालाहि ग्रासून टाकण्यास सुरवात केली. त्या वेळी आकाश नव्हते, दिगंत नव्हता, एखादे भूतहि नव्हते व सृष्टि नव्हती. तर केवळ एक जलच जिथे तिथे तिकडे परिपूर्ण स्थितीत पसरलेले होते.

याप्रमाणे तपोलोकापर्यंत सर्व लोक एकाणवाच्या जलाने भरून गेले असता ब्रह्मलोक तेजःपुंज दिसत होता. वसिष्ठ त्याकडे जाऊ पहात आहेत, तो ब्रह्मदेव तेथील सर्व लोकांसह समाधि लावून बसला होता. त्या वेळी शुक, बृहस्पति इंद्र, कुबेर, यम, चंद्र, वरुण, अग्नि, तसेच दुसरे देव, गंधर्व, सिद्ध वगैरे ध्यानपरायण झालेले वसिष्ठाच्या दृष्टीस पडले. त्या सर्वांनी पद्मासन घातले होते व ते निर्जीव असल्यासारखे दिसत होते. त्यानंतर बारा आदित्यहि तेथेच आले व इतर देवांप्रमाणे तेहि पद्मासन घालून बसले व ध्यानपरायण झाले. पुढे ब्रह्मदेवाच्या द्विपार्श्व आयुःप्रमाणाच्या अगदी शेवटच्या क्षणांत त्याच्या चरमसाक्षात्काररूप-आत्मज्ञानाने प्रदीप्त झालेल्या ब्रह्मचैतन्याने त्याच्या अविद्येने कल्पिलेल्या त्याच्या त्या देहासह त्याच्या सर्व प्रपंचाचा वाघ झाला. हा स्वसाक्षात्काराने वाघ होणे हाच वैज्ञानिक किंवा आत्यंतिक प्रलय होय. ज्यांतील बात संपली आहे अशा दीपाप्रमाणे ते सर्व ब्रह्मलोकनिवासी अदृश्य झाले. नंतर ते बारा आदित्य ब्रह्मदेवाच्या लोकांलाहि जाळू लागले व शेवटी त्या लोकांला दग्ध करून ब्रह्मदेवा-प्रमाणेच निर्वाणपदाला प्राप्त झाले. पुढे एकाणवाच्या जलाने त्या ब्रह्म-देवाच्या नगरांत प्रवेश केला. ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व जगत् जलाने भरून गेले, त्यामुळे पिकलेले द्राक्ष जसे आतून सर्व बाजूने रसाने भरलेले असते तसे ते झाले.

संहारकर्त्या रुद्राचा अवतार.

इतक्यांत वसिष्ठांनी आकाशातून उदय पावलेले रुद्राचे भयानक रूप

વાંસિષ્ઠાની આકાશાત્મન હૃદય પાવલહે પંચમુખી વ દશમુખ અન્ના દ્વારે
 મયાનક દય પાદિહે. પ્રલયોદકાને ભરતેલ્યા વ્રજાગાલ્ય આપલ્યા હાતાની ધરુન
 રાંતીલ હૃદક હા દદ પિક્કન ટાઢીત આદે, અપેદિ વાસિષ્ઠાના દિવલે. (૫૪૨૬૧.)

पाहिले. त्याचा वर्ण काळा होता. त्याने सर्व आकाश भरून सोडले होते. त्यामुळे त्या कल्पाच्या आरंभापासून अंतापर्यंत प्रतिदिवशी रात्री झालेला सर्व अंधकार एकत्र सांठवून त्याचाच हा देह बनविला आहे की काय ? असा भास झाला. त्याचा रंग जरी काळा होता तरी तो सूर्यासारखा तेजस्वी होता. त्याला पांच तोंडे, दहा हात व तीन नेत्र असून एका हातांत त्रिशूल होता. तो रुद्र एकार्णवाने भरलेल्या ब्रह्मांडाच्या बाहेरच स्थित होता. त्यामुळे आकाशच हस्तपादादि अवयवांनी युक्त होऊन उभे राहिले आहे असे वाटले. ते रुद्ररूप श्वासत्रायूच्या परिवर्तनांनी (भ्रमणांनी) एकार्णवाच्या जलाला धुव करीत होते, त्यामुळे आपल्या भुजदंडाने धीरसागराला धुव करणारा तो महात्रिभूच आहे, असे भासले. हा रुद्र या नावाचा ईश्वर अहंकार या रूपाने उत्पन्न झाला. सर्व भूतांचा आत्मा हाच त्याचा आत्मा असल्यामुळे व तो सर्वव्यापी असल्यामुळे त्याची आकृति फार मोठी होती. प्रत्येक शरिरांत असणारी जी पांच ज्ञानेंद्रिये तीच त्या रुद्राची मुले आहेत, असे तत्त्ववेत्ते सांगतात. पांच कर्मेन्द्रिये हे त्याचे उजवे हात; आणि वचन, आदान विहरण, उत्सर्ग व आनंद ही त्या इंद्रियांचीं कर्मे हे डावे हात होत. याप्रमाणे तो दशभुज होता. आता त्याचे प्रत्येक मुखातील तीन नेत्र कोणते ते सांगतात:—(१) सत्त्व, रज, व दम हे तीन गुण (२) चित्त, अहंकार व बुद्धि (३) प्रणवाचे अ-उ-म हे तीन वर्ण (४) ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद हे तीन वेद, (५) भूत, वर्तमान, भविष्य हे तीन काल. हेच त्याच्या प्रत्येक मुखातील तीन नेत्र होत. त्रैलोक्य हाच त्रिशूल त्याने आपल्या हातांत धरिला होता, त्यामुळे त्याचे स्वरूप जास्तच उग्र दिसत होते.

अशा या भयानक रुद्राने मोठ्या प्रयत्नाने आपल्या श्वासवायूने त्या महासागरास आकर्षण करून घेऊन पिऊन टाकले. त्यावेळी आकाशासारखे निर्मल व निरसंद असे केवळ चार पदार्थ तेथे दिसत होते. त्यांपैकी एक हा रुद्र. दुसरा पदार्थ म्हणजे ब्रह्मांडातील सर्व पदार्थ जळून गेल्यामुळे त्याची झालेली रक्षा प्रलयोदकाने भिजल्यामुळे ब्रह्मांडाच्या तळाशी तिचा झालेला चिखल होय. ब्रह्मांडाचा ऊर्ध्व भाग हाच तेथील

तिसरा पदार्थ होय. ब्रह्मांडाचें अधःखंड व ऊर्ध्वखंड यांमध्ये फारच अंतर होतें, त्यांमधील जो अंतराल प्रदेश तेंच आदि अंत शून्य आकाश असून तोच चवथा पदार्थ होता. या चार पदार्थांहुन वसिष्ठांना तेथें दुसरें कांहीं दिसलें नाहीं.

रुद्ररूप विलीन झालें.

त्यानंतर वसिष्ठांनीं त्या महाकाशांत त्या रुद्राला नाचतांना पाहिलें. पुढें त्याच्या शरीरापासून एक छाया उत्पन्न झाली. ती रुद्राच्या नर्तनाचें अनुकरण करीत होती. ही छायाच त्या रुद्राची (शिवाची) शक्ति होय. हीं दोघे म्हणजे शिव व शक्ति नृत्य करूं लागली. तें त्याचें नृत्य मोठें अद्भुत होतें, शेवटीं ती शक्ति त्या शिवाला स्पर्श करून त्याच्या अंगामध्येच विलीन झाली. पुढें त्या रुद्रानें त्या दोन ब्रह्मांडखंडांना पाहिलें आणि आपल्या श्वासानें एका क्षणांत त्यांचें आपल्यापाशीं आकर्षण करून घेऊन पातालासारख्या आपल्या मुखांत त्यांना टाकून गट्ट केलें. त्यानंतर एका क्षणांत तो रुद्रहि अभ्रासारखा लहान झाला. पुढें एखाद्या लांब काठीप्रमाणें दिसूं लागला. त्यानंतर त्याच्या देहाचें प्रमाण टीचभर झालें. पुढें त्याचा आकार कांचेच्या एका तुकड्याप्रमाणें झाला, असें वसिष्ठांना दिसलें. पुढें तोच आकाशाहुनहि अति सूक्ष्म झाला आहे, असें दिव्य दृष्टीनें वसिष्ठांनीं पाहिलें. शेवटीं तो परमाणुएवढा होऊन अंतर्धान पावला. त्यानंतर शांत, निर्मल, आदि मध्य अंत रहित असें चिदाकाशच शिल्लक राहिलें.

सृष्टिप्रलयाची व्यवस्था

गृष्टीच्या वेळीं परमेश्वरानें ' बहुस्यां प्रजायेय ' असा संकल्प करून ब्रह्मदेवाला उत्पन्न करून सृष्ट्युन्मुख केलें, तेव्हां त्यानें सृष्टि रचली आणि आतां सर्व जगाचा संहार होऊन ' मी एकरूप व्हावें ' असा संकल्प करून रुद्राला निर्माण केले व त्यानें सृष्टिक्रमाच्या उलट क्रमानें सर्व जगाला गिळंकृत करून तो आकाशमावानें स्थित झाला व परमशांतीला प्राप्त झाला. अशा वऱ्हेची प्रत्येक ब्रह्मांडांतील ही सृष्टिप्रलयाची नित्य स्थिति असते.

वसिष्ठांनीं शिलेमध्यें पाहिलेले चमत्कार.

याप्रमाणें वसिष्ठांनीं त्या शिलाखंडाच्या उदरांत आरशांतील प्रतिबिंबा-
प्रमाणें महाप्रलयरूप फार मोठा भ्रम पाहिला आणि ती विद्याधरी, ती
शिला व त्यांतील तो विभ्रम या सर्वांना आठवून वसिष्ठ अतीशय विस्मित
शाले व त्यांनीं त्या सुवर्णशिलेच्या इतर प्रदेशांहि अवलोकन केलें; तो
तिच्या सर्व प्रदेशां असंख्य ब्रह्मांडां आहेत, असें दिसलें. हें सर्व वसिष्ठांनीं
जें पाहिलें तें दिव्य दृष्टीनें पाहिलें, कारण मांसल दृष्टीनें ती एक शिलाच
आहे असें दिसत होतें. त्यांत ब्रह्मांड मुळींच नव्हती. पुढें वसिष्ठांनीं
मोठ्या कौतुकानें त्या पर्वताच्या सर्व शिला पाहिल्या, तसेंच पृथ्वीचे तृण
गुल्मादि भाग पाहिले, तो त्यांत सर्वत्र तशींच ब्रह्मांड स्थित आहेत, असें
त्यांना आढळून आलें.

पुढें हें सर्व चमत्कार पाहिल्यानंतर वसिष्ठ आपल्या पूर्वाच्या समाधि-
स्थानीं म्हणजे ती आकाशातील कुटी जेथे होती, त्या ठिकाणीं आले
आणि जों पहातात तो त्यांचा देह कोठेंच दिसना. त्या ठिकाणीं दुसराच
कोणी एक सिद्ध समाधि लावून बसलेला दिसला. पुढें आपण आपल्या
सूक्ष्म देहानें सप्तर्षि लोकांत जावें असा निश्चय करून 'संकल्पानें निर्माण
केलेली ती पर्णकुटी आतां आपल्याला काय करावयाची आहे, ती नाहींशी
करून टाकावी,' म्हणून वसिष्ठांनीं तिचा संकल्प नाहींसा करण्याबरोबर ती
पर्णकुटी नाहींशी झाली व तेथें केवळ आकाशच झालें. तो समाधिस्थ सिद्धहि
निराधार झाल्यामुळें खाली पडला. स्वप्नांतील संकल्प शांत झाला असतां स्वप्न-
संकल्पानें कल्पिलेले नगर जसें शांत होतें, तसा त्या कुटीचा प्रकार झाला.
तें पाहून वसिष्ठांना फार वाईट वाटलें व सौजन्यानें त्या सिद्धाची काय
अवस्था होतें तें पहाण्यासाठीं खाली पडत असलेल्या त्या सिद्धाबरोबरच
मनानें म्हणजे सूक्ष्म देहानेंच वसिष्ठ आकाशांतून भूतलीं आले. वावटलींत
पारें जशीं गरगर फिरत असतात, त्याप्रमाणें तो सिद्ध प्रवहादि वातस्कंधांतून
भ्रमण करीत खालीं देवांच्या क्रीडेचें स्थान अशा सुवर्णभूमीवर पडला.
पण त्याचें आसन दळलें नाहीं, कारण त्याच्या प्राणापानाची गति ऊर्ध्व
होती. त्यामुळें विहिरींत सोडलेला घट, रज्जुमुळें जसा ऊर्ध्वमुखच असतो,

त्याप्रमाण तो ऊर्ध्वमुख स्थितो मूमीवर पडला. पण देहभानावर आला नाही. त्याचा देह योगबलाने वज्रासारखा झाला होता, म्हणून इतक्या दूर उंचावरून खाली पडला, तरी त्याचे शरीर छिन्न भिन्न झाले नाही. वसिष्ठांनी त्याला आपल्या योगसामर्थ्याने समाधीतून जागे केले व ते म्हणाले:—

वसिष्ठः—हे मुनिनायका ! तू कोण आहेस ? हे काय करित आहेस ? तू केवढ्या दूर अंतरावरून खाली पडलास, ते तुला कसे कळले नाही ?

सिद्धः—महाराज ! मी संसाराविषयी पुष्कळ विचार करून अत्यंत विरक्त झालो व चिरकाल विश्रांति घ्यावी या हेतूने तुमच्या प्रमाणेच मी त्या आकाशस्थानी आलो. मी तेथे ती कुटी पाहिली. ती कुटी आपली आहे हे मला आतां कळले. आपण पुनः तेथे चाल अशी मला कल्पनादि नव्हती, त्यामुळे मला असे वाटले की, हा कोणी एक योगी स्वतःच देहत्याग करून येथे निर्वाणस प्राप्त झाला आहे. म्हणून त्या शवीभूत झालेल्या त्या मुनीला तेथून खाली फेकून दिले, अशी सर्व वस्तुस्थिति आपणास निवेदन केली आहे. आतां वाटत्यास या अपराधाबद्दल आपण मला दंड करा किंवा अनुग्रह करा. पण मी आपणास अशी प्रार्थना करितो की, या माझ्या अपराधाची क्षमा करा. हे मुने ! आपल्यासारखे सिद्ध सुद्धां जोंवर चित्त एकाग्र करून पहात नाहीत, तोंवर त्यांना त्रिकालाचे ज्ञान होत नाही.

वसिष्ठः—हे साधो ! हा अविचाररूपी अपराध माझ्या हातूनहि झाला आहे. अंतर्दृष्टीने मी तुझ्या वृत्तांचा विचार करून ती कुटी आकाशात तशीच स्थिर केली असती, तर त्यामुळे तू इतक्या उंचावरून खाली पडला नसतास. परस्परान्चा अपराध परस्परांनी सहन करणे उचित आहे. तर आतां, हे साधो ! उठ, आपण आपल्या सिद्ध लोकीं जाऊन राहू या. कारण आपली निर्विषेध स्थिति होण्यास आपापली स्थानेच अत्यंत उपयोगी असतात. यास्तव मी आपल्या सप्तर्षि लोकीं जाऊन रहातो व तू आपल्या नंदनवनांत जाऊन रहा. असा निर्णय करून एकमेकांना प्रणाम करून ते दोघे आपापल्या लोकाला निघून गेले.

तात्पर्यः—सर्व चिद्रूप ब्रह्मच आहे. सृष्टिकर्ता जो ब्रह्मदेव तोहि

चिद्रूप ब्रह्मच व त्याने निर्माण केलेली ही सर्व सृष्टि चिद्रूपच आहे. महाप्रलयी ब्रह्मदेव ज्यावेळी चिद्रूप ब्रह्मामध्ये विलीन झाला त्यावेळी हे सर्व ब्रह्मांड त्यांतच विलीन झाले. यावरून ह्या सृष्टीतील दृश्य कांहीहि, कोठेहि व केव्हाच नाही, तर मिठाच्या खड्यांत जसा खारट रस, तसे एक अखंड ब्रह्मच आनंदरूपी एकासाठी स्थित आहे. सारांश, सृष्टीपासून महाप्रलयापर्यंत जगाच्या रूपाने चिद्रूप ब्रह्मच नटलेले आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

(४४) विपश्चित् राजाची गोष्ट.

अविद्या विद्यते येषामज्ञानां भूतलादिका ॥

तेषामस्यां ब्रह्मणीय नास्त्यंतोऽत्र कथां शृणु ॥ नि. उ. १०८-३

भावार्थः—ज्या अज्ञ पुरुषांना ही दृश्यरूप अविद्या खरी असल्यासारखी भासते, त्यांना ब्रह्माप्रमाणेच हिचाह अंत लागत नाही. हे तरच ह्या गोष्टींत सांगितले आहे.

चिदाकाशाच्या एका कोपऱ्यांत याच जगासारखे एक जग आहे. त्यामध्ये तत् या नांवाची एक पुरी आहे. त्या पुरीत विपश्चित् या नांवाचा राजा राज्य करीत होता. तो मोठा विद्वान् व शूर होता. असा हा विपश्चित् राजा आनंदाने राज्य करीत असता शत्रूंनी त्याच्या नगरीला वेढा दिला. तेव्हा राजाने आपल्या सर्व सेनापतींना हाक मारून 'युद्धासाठी सत्वर निघा व युद्धाची सर्व तयारी करा, मी स्नान करून व अग्नीचे पूजन करून रणांगणावर येतो' असे सांगून अग्नीनारायणाची पूजा करून मनांत विचार करू लागला की 'या युद्धांत आपला जय होईलच असे, दिसत नाही. यास्तव या अग्नीनारायणालाच मी आपल्या मस्तकाची आहुति देतो.' असे आपल्या मनार्थी ठरवून तो अग्नीनारायणाला म्हणालाः—

राजाः—हे अग्नीनारायणा देवा !. हे माझे मस्तक आता मी तुझ्या

ठिकाणीं आहुति म्हणून अर्पण करीत आहे. पूर्वी इष्टीच्या वेळीं मी जसा पुरोडाश देत होतो, तसें आतां हें मस्तक देत आहे. भगवन् ! या माझ्या कृत्यानें जर तूं संतुष्ट होत असशील, तर तुझ्या कुंडांतून मला चार देह उत्पन्न होवोत. हे माझे देह बलवान् व तेजस्वी होवोत, या चार देहांनीं मी चार दिशेंतील शत्रूंना निर्विघ्नपणें मारावें. हे प्रभो ! तूं मला दर्शन दे.

असें बोलून त्या राजानें हातांत खड्ग घेऊन, एखादें बालक लीलेनें जसें कमल तोडतें, तसें त्यानें आपलें मस्तक तोडलें. तोडलेलें मस्तक अग्नि-कुंडांत पडत आहे, तोंच त्याचें शरीरादि कुंडांत पडलें. तेव्हां अग्नीनें त्याच्या देहाला भक्षण करून त्याला चौपट फल दिलें. महात्म्यांनीं ज्याचा स्वीकार केला असतो, तें तत्क्षणीं वृद्धि पावत असतें. त्यानंतर तो विपश्चित् राजा चार रूपे चारण करून अग्नींतून बाहेर निघाला. त्याचे ते चारदि देह सूर्यासारखे तेजस्वी होते. ते उत्तम भूषणांनीं व वस्त्रांनीं विभूषित होते. त्यांनीं आपल्या हातांत आयुधें चारण केलीं होती. त्यांच्या शरीरांवर कवचें असून मस्तकावर रत्नजडित मुगुट होते. सर्वांचे आकार एकसारखे होते. चंद्रासारख्या शुभ्र हास्यांनीं दिशांना प्रकाशित करणारे ते चार विपश्चित् राजे आहुतींनीं तृत केलेल्या अग्नीपातून जणुं काय चार विष्णूच किंवा साक्षात् चार वेदच प्रकट झाले कीं काय असें वाटलें.

इतक्यांत नगराला वेढा दिलेल्या शत्रूंचेवर भयंकर युद्ध सुरू झालें. पुढें आपलें सैन्य पराभूत होत आहे, तों ते चार विपश्चित् राजे आले व त्यांनीं वायव्याच्या दिशेतील शत्रूंचेवर तुरुन पडून थोडक्याच अवधीत त्यांनीं शत्रूंचेनेची दाणादाण उडवून दिली. शत्रूंचा पाठलाग करीत ते विपश्चित् राजे समुद्रापर्यंत येऊन पोहोचले. अशा तऱ्हेनें शत्रूंचा नायनाट करून ते विपश्चित् राजे समुद्रतटावर बस्ती करून राहिले. रात्र झाल्यावर आपलीं सर्व कृत्ये आटोपून ते आपापल्या शय्येवर बसले व आपल्या मनार्थी विचार करूं लागले. “अहो काय चमत्कार आहे ! आम्हीं यत्नावांचून अग्नीनारायणाच्या प्रभावानें आपल्या दिव्य बाहनांनीं इतके दूर चालून आलों. ही पसरलेली दस्युची आणखी किती लांबवर पसरलेली असेल ! या जंगुदीपाच्या समोऱ्यावर धारसमुद्र आहे. त्याच्यापलीकडे प्रथदीप आहे.

त्यानंतर त्याच्या दुप्पट विस्तीर्ण इक्षुरस (उसाचा रस) समुद्र आहे, त्याच्या पलीकडे कुशाद्वीप आहे. त्यापुढे सुरोद (मद्याचा समुद्र) सागर आहे. याप्रमाणे सात द्वीपे व सात समुद्र यांच्या पलीकडे काय असेल ! ही दृश्यरूपी माया केवढी मोठी असेल व वस्तुवैचित्र्याने ती कशा प्रकारची असेल वरें, हें सर्व जाणण्यासाठीं आपण अग्निनारायणाची प्रार्थना करूं या, त्याच्या वरामुळे आम्हीं या सर्व दिशा अगदीं सीमेपर्यंत अनायासानें पाहूं.' असा विचार करून सर्वांनीं त्या समुद्राच्या तीरावर एकाच वेळीं भगवान् अग्नीचें आवाहन केलें. तेव्हां तो अग्नि त्यांच्यापुढें प्रकट झाला आणि 'वाळानो ! वर मागा' असें म्हणाला.

विपश्चित्:—हे अग्निनारायणा ! या पंचभूतात्मक दृश्याचा अंत, जोवर या देहानें जाणें शक्य आहे, तोवर या देहानें पहावा व पुढें वैदिक मंत्राच्या प्रभावानें संस्कृत झालेल्या याच देहानें पहावा व त्याचीहि गति कुंठित झाल्यावर मनानेंहि आम्हांला पहातां यावा. प्रत्यक्ष, अनुमान व शब्द (वेद) या प्रमाणांनीं जेवढे पदार्थ पहाण्याजोगे आहेत, ते सर्व आम्हांला प्रत्यक्ष दिसावेत, असा उत्तम वर आम्हांला दे. जेथवर योगी जातात, तेथवर आम्हांला जातां यावें व आम्हांला तेथवर मृत्यु न येवो आणि ज्या उत्तरायण-दक्षिणायनादि मार्गांत मरूनच जातां येणें शक्य आहे, तेथें आम्हांला मनानें जातां यावें.

याप्रमाणें त्यांनीं वर मागितला असतां अग्नि 'तथास्तु' असें म्हणून अंतर्धान पावला. नंतर सकाळीं राज्यपरिपालनाची व्यवस्था करून 'समुद्राच्या पलीकडील दिशंत पाहून आम्हीं लवकरच परत येतो' असें सर्वांना सांगून अग्नीच्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या सिद्धिसामर्थ्यानें नौकादि उपायांची अपेक्षा न करितां त्यांनीं पायांनींच समुद्रांत प्रवेश केला. ते चारहि राजे प्रत्येक दिशेस एक एक असे निघाले; व महासागरावर पावले टाकीत जाऊं लागले.

याप्रमाणें समुद्र व द्वीपे यांतून पांयांनें संचार करणारे हे विपश्चित् राजे दृश्यरूप अविद्येचा शेवट कोठें होतो याचा शोध करण्यास प्रवृत्त झाले. ते समुद्रांतून द्वीपामध्ये व पुनः द्वीपांतून समुद्रामध्ये याप्रमाणें द्वीप, पर्वत;

वनें यांतून मोठ्या वेगानें जाऊं लागले. त्यांना मार्गांत कोठल्याहि प्रकारें पीडा झाली नाही. त्यांतील पश्चिम दिशेचा अंत पहावयास गेलेला विपथित राजा 'मी अमर आहे' अशा अभिमानानें युक्त असलेल्या माशाकडून गिळला गेला. तो मासा विष्णुमीन कुलामध्ये उत्पन्न झालेला असून अतीशय वेगवान् होता. त्या माशानें राजाला धीरसागरांत आणून तोंडातून बाहेर टाकलें. कारण त्याला आपल्या पोटात जिरविणें अशक्य झालें. तेव्हा त्या राजानें धीरसागराचें उल्लंघन करून दूर दिगंतरीं गमन केलें. दक्षिण दिशेकडे गेलेल्या विपथित राजाला इसुरसार्णवांतील यक्ष-नगरांत वशीकरण विद्येंत कुशल असणाऱ्या यक्षिणीनें त्याला आपणा-विषयीं कासुक वनविलें. पूर्व दिशेकडे गेलेला राजा गंगेचीं हजारों मुखें पहात असावा त्याला खावयास तयार झालेला एक मगर त्याच्यापार्शी आला. पण राजानें मोठ्या सामर्थ्यानें त्याला पकडून त्याचा उद्धार करण्यासाठीं त्यानें त्याला गंगेंत आणून विदीर्ण केलें. तेव्हा गंगेनें त्याला पुनः कान्यकुब्ज देशांत आणून टाकलें. उत्तर दिशेकडे गेलेला विपथित उत्तर कुहंतील देवीसह क्रीडा करित असलेल्या ईश्वराची आराधना करून अणिमादि ऐश्वर्यास प्राप्त झाला. त्यामुळे त्या दिशेमध्ये वाटेल तेथें संचार करणाऱ्या त्या विपथिताला मरणाचें भय वाटलें नाही. अशा रीतीनें ते चार विपथित राजे दिगंतरांत संचार करित असता एका इत्तीनें आपल्या गंडस्थळानें एका विपथित राजाचें चूर्ण करून टाकलें. दुसऱ्या विपथित राजाला एका राक्षसानें युद्धांत छिन्नभिन्न करून आकाश मार्गानें नेलें व समुद्रांतील वडवाग्रीत टाकलें व तेथें त्याचें भस्म झालें. तिसऱ्या विपथित राजाला विद्याधरानें देवाच्या लोकीं नेलें. तेथें इंद्रसभेंत गेल्यावर त्यानें कोणालाच नमस्कार केला नाही. त्यामुळे रामाबलेल्या इंद्रानें शाप देऊन त्याचें भस्म केलें. चवथ्या विपथित राजाला कुशद्वीपांतील व त्याच्या तटावरील नदीच्या दळदळीत प्रदेशांत एका भयंकर मगरानें फाटून त्याचे तुकडे केले. त्यामुळे तो मरण पावला अशा रीतीनें ते चारी विपथित राजे मरण पावले. मरणानंतर त्यांचे आत्मे त्या आकाशातच पूर्वाप्रमाणें भूमंडल पाहूं लागले. पुढे त्यांना पूर्व संस्कारवशात्

स्थूल देशाची प्राप्ति होऊन अविचेची इयत्ता पहाण्यासाठी ते चौघेहि राजे द्वीपांतरीत भ्रमण करूं लागले. सप्तद्वीपांचें उलंघन करून सात-समुद्रांच्या पलीकडे जाऊन प्रथिम विपश्चित् राजा सुवर्णभूमीत क्रीडा करीत असलेल्या जनार्दनाजवळ सुदैवानें प्राप्त झाला. त्या जनार्दनापासून ब्रह्मावद्या प्राप्त करून घेऊन त्याच दशेंत तो पांच वर्षे समाधि लावून बसला. त्यानंतर देहभावाचा त्याग करून चित्त अशुद्धता प्राप्त झाले अमता तो विपश्चित् परमकैवल्यास प्राप्त झाला. पूर्व दिशेस प्रवृत्त झालेला विपश्चित् राजा 'पौर्णिमेच्या पूर्ण चंद्रापाशीं आपलें शरीर स्थित आहे,' असें दीर्घकाल चिंतन करीत राहिला. त्यामुळे त्याचा देह नष्ट होऊन तो चंद्रलोकीं स्थित झाला. दक्षिण दिशेंतील विपश्चित् सर्व शत्रूंचा उच्छेद करून शास्त्रमूर्ती द्वीपामध्ये अव्यापि राज्य करीत राहिला आहे. उत्तर विपश्चित् चंचल व उग्र तरंगानीं दुस्तर झालेल्या सातव्या समुद्रांत एका मगरानें गिळल्यामुळे त्याच्या उदरांत एक हजार वर्षे राहिला. तेथें तो त्या मगराच्या उदरांतील मांस खात असे, हजार वर्षांनीं तो श्रेष्ठ मगर मरण पावला असता तो मगराच्या उदरांतून एखाद्या दुसऱ्या मगराप्रमाणें बाहेर आला. पुढें त्या समुद्राचें उलंघन करून तो सुवर्ण भूमीस प्राप्त झाला. ती भूमि दशसहस्र योजनें विस्तीर्ण होती. त्यांतून देवाचा संचार होत होता. त्या भूमीत येताच तो विपश्चित् राजा मरण पावला व पुढें तो देवयोनीस प्राप्त झाला. याप्रमाणें तो देवश्रेष्ठ होऊन पूर्वाच्या दिगंत पहाण्याच्या वासनेनें लोकालोक पर्वतास प्राप्त झाला. तो लोकालोक पर्वत म्हणजे मेरु पर्वताच्या शिखरापर्यंत उंच वाढलेल्या या भूमंडलाचें जणुं काय अळेंच होतें. या लोकालोक पर्वताचा पन्नास हजार योजनें उंच भाग व त्याच्या जवळचा सर्व प्रदेश सूर्य प्रकाशानें प्रकाशित आहे. त्या लोकालोक पर्वतावर चढून त्याच्या शिखरास प्राप्त झालेल्या या देवविपश्चिताला खालचे लोक हें नवीन नष्टत्रच उदयाला आले आहे कीं काय असें पाहूं लागले. त्या महागिरीच्या त्या प्रदेशाच्या पलीकडे अंधार पसरलेला आहे व सर्मावार, फार मोठा खोल खड्डा आहे. एखाद्या किल्ल्याच्या सर्मावार जसा खंदक असतो, तसाच तो होता. आकाशा-

प्रमाणें तो खड्डा प्राणिशून्य व अनेक योजनें विस्तीर्ण आहे. तेथें या बर्तुलाकार भूगोलाची समाप्ति होते. त्यापुढें आकाशासारखें शून्य व अंधकारानें भरलेलें महाखात (मोठाखड्डा) आहे. लोकालोक पर्वताच्या पार असलेलें जें आकाशमंडळ त्याच्या दाही दिशांमध्ये फार दूर अंतरावरून नक्षत्रचक्र भ्रमण करीत आहे. हें नक्षत्र मंडळ पातालासह सर्व भूलोकाला, लोकालोक पर्वताला अनुलभून प्रदाक्षिणा घालतें. लोकालोक पर्वतासह भूलोकाचा जेवढा विस्तार आहे, त्याच्या दुप्पट आकाशाच्या पलीकडे असलेलें नक्षत्रचक्र त्या आकाशाच्या दुप्पट भारांत पसरलें आहे. नक्षत्र चक्राच्या पलीकडे त्याहून दुप्पट दुसरें आकाश आहे. तें कांहीं ठिकाणीं प्रकाशानें युक्त आहे व कांहीं ठिकाणीं गाढ अंधकारानें युक्त आहे. त्या आकाशाच्या शेवटीं दोन्ही बाजूस दोन कपालें (कवच्या) असून त्यांतील एक खालच्या बाजूला व दुसरी वरच्या बाजूला आहे. त्या दोन्हीमध्ये हें महाकाश आहे, त्याचें प्रमाण शेकडों कोटि योजनें आहे. दोन्ही कवच्यांच्या पलीकडे दसपट जलावरण आहे, त्याच्या पलीकडे दसपट तेज आहे, त्याच्या पलीकडे दसपट वायु व त्याच्या पलीकडे दसपट आकाश आहे. त्याच्या पलीकडे शांत व अनंत ब्रह्माकाश आहे. तें प्रकाशरूपहि नाही व तमोरूपहि नाही; तर अव्यय व महाचिदघन आहे. त्या चिदाकाशात वर वर्णन केलेल्या स्वरूपाचीं लक्षावधि ब्रह्मांडे दूर दूर पुनः पुनः उत्पन्न होतात व पुनः पुनः लय पावतात.

पुढें तो विपश्चित् राजा लोकालोक पर्वताच्या शिखरावरून वर सांगितलेल्या अंधाराच्या अत्यंत खोल अशा प्रदेशांत शिरला. पुढें त्याचा देह गंधादि-कांनीं फाटून खाह्या आहे असे त्यानें पाहिले. तरीपण दिगंतदर्शनास त्याचा मनोदेहच प्रवृत्त झाला. त्या अंधाराच्या शेवटीं ब्रह्मांडाच्या कपाटासारखा जो भूतलरूप खंड कोटीयोजनें विस्तीर्ण होता, त्याचे व त्याच्या पलीकडील जल, तेज, वायु व आकाश या ब्रह्मांडावरणांचें उलंघन करून अनंत शबल ब्रह्माकाशास गृणजेच चिदाकाशास जाऊन पोहोंचला, त्या ब्रह्माकाशात तो मनानें भ्रमण करीत राहिला व दूर दूर गेला. पुढें या ब्रह्मांडासारखी अनंत ब्रह्मांडे त्याच्या दृष्टीस पडेवीं. अद्यापि दीर्घ काल त्या चिदाकाशात

तो विहार करीत तसाच राहिला आहे. जगत् सत्य आहे, हा निश्चय दृढ झाल्यामुळे तो त्या आपल्या उद्योगापासून निवृत्त होत नाही. अविद्येचा अंत नाही, म्हणूनच तो विपश्चित् राजा अज्ञानामुळे त्यांच किंवा तत्सदृश अन्य प्रज्ञांडोदरांत एखाद्या बर्नातील हरणाप्रमाणे आपल्या दृढ वासनेमुळेच पुनःपुनः भ्रमण करीत राहिला आहे. तो ज्यांत भ्रमण करीत आहे, ती विश्व वासनामात्र असल्यामुळे अतीशय सूक्ष्म आहेत.

याप्रमाणे चार विपश्चितांपैकी एक भगवान् विष्णूच्या प्रसादाने ज्ञान होऊन मुक्त झाला. दुसरा अद्यापि वर वर्णन केल्याप्रमाणे अविद्येतच भ्रमण करीत राहिला आहे. तिसराहि विपश्चित् राजा दुसऱ्याप्रमाणेच अविद्येतच भ्रमण करीत राहिला आहे.

मृग विपश्चित् मनुष्यरूपाने प्रकट झाला.

चवथा विपश्चित् चंद्राच्या जबळ राहिल्यामुळे त्याच्यावर असलेल्या लांछनभूत मृगाशी त्याचा अतीशय स्नेह जमला. त्या देहाचा त्याग केल्यावर त्या मृगाच्या आसक्तीमुळेच तो आतां हरीण होऊन राहिला आहे. या मृगा-संबंधाने वसिष्ठाने असे सांगितले की, त्रिगर्तनाथाने जो क्रीडामृग रामाला दिला आहे, तोच हा मृग विपश्चित् आहे. अग्नि हेच विपश्चित् राजाचे दैवत असल्यामुळे त्याने अग्नीत प्रवेश केला म्हणजे तो मृगशरीर सोडून पूर्व देहाने युक्त होईल. हे मी प्रत्यक्षच कळून दाखवितों, असे सांगून वसिष्ठाने आपल्या कमंडलूतील जलाने यथाशास्त्र आचमन कळून राजसभेच्या मध्यभागी व्हालायुक्त पण काष्ठरहित अग्नि-निर्माण केला व त्याला पाहून तो हरीण त्यांत प्रवेश करण्याच्या इच्छेने उड्या मारीत मारीत त्या अग्नीजबळ आला. इतक्यांत वसिष्ठ हात जोडून अग्नीला म्हणाले, "हे भगवन् अग्ने ! या जीवाच्या प्राचीन भक्तीचे स्मरण कळून प्रसन्न हो व या हरिणाला 'विपश्चित् राजा' कर." इतके वसिष्ठ बोलत आहेत तोंच त्या हरीणाने धावत धावत येऊन अग्नीत उडी मारली व एका क्षणांत सर्व सभा पहात असतानाच तो मनुष्याच्या आकारास प्राप्त झाला. लागलीच

तो अग्नीचा ज्वालासमूह अदृश्य झाला. देवालयान्या भिंती पडल्या असता त्यांतील देवाची मूर्ति जशी एकटीच प्रकट झालेली दिसते किंवा पडद्यांतून नट जसा बाहेर यावा त्याप्रमाणे तो पुरुष मात्र तेथे अवशिष्ट राहिला. त्याने रुद्राक्षमाला धारण केली होती, तो शांत होता. त्याच्या गळ्यांत सुवर्णाचे यज्ञोपवीत होते. तो मोठा तेजस्वी होता. सर्वांनी त्याला पहातांच 'अहो भाः' असे म्हटल्यामुळे, सूर्याप्रमाणे त्याची 'भाः' म्हणजे प्रभा अतीशय विस्तृत असल्यामुळे तो 'भास' या नावाने लोकांकडून संबोधित केला गेल्यामुळे 'भास' या नावाने प्रसिद्धीस आला. त्याला आपल्या पूर्वजन्माची चांगली आठवण झाली. थोड्याशा ध्यानाने एका क्षणांत आपला सर्व वृत्तांत पाहून वसिष्ठाच्याकडे येऊन त्या भासाने त्यांना प्रणाम केला आणि म्हणाला, 'महा ज्ञान व प्राण देणाऱ्या हे ब्रह्मन् ! तुला नमस्कार असो.' तेव्हा वसिष्ठहि हाताने त्याच्या मस्तकाला स्पर्श करीत म्हणाले 'हे राजन् ! फार दिवसांनी. आज आतां तुझ्या अवियेच्या धय होवो' नंतर दशरथ राजा त्याला म्हणाला 'भो राजन् ! तुझे स्वागत असो. या आसनावर बैस, अनेक संसारांत भ्रमण करणाऱ्या तुला येथे योडीशी विभ्रांति मिळो.' असे दशरथ राजाचे बोलणे ऐकून भास नांव धारण करणारा विपथित राजा विश्वमित्रादि मुनींस नमस्कार करून त्यांच्या जवळच आपल्या आसनावर बसला. त्याला उद्देशून विश्वामित्र म्हणाले, "ज्यांना तत्त्वज्ञान झालेले नाही, असे या विपथित राजा सारखे विचित्र भ्रमांनीं ग्रासलेले पुष्कळ लोक या जगांत आहेत व ते आपल्या विचित्र वासनांनीं अनंत कष्टवधि जगे साक्षात् पहात रहातात." असे सांगून विश्वामित्रांनीं बटघाना राजपुत्रांची गोष्ट सांगितली.

(४५) वटधाना राजपुत्रांची गोष्ट.

अद्य सप्तदशं वर्षलक्षमक्षोणनिश्चयाः ॥

एकमेव भ्रमंतोऽस्यां वटधाना भुवि स्थिताः नि. पू. १३१-४.

भावार्थः—हें दस्य जग खरें आहे; असा ज्याचा निश्चय क्षीम झालेला नाही, असे वटधाना नांवाचे राजपुत्र आज सतरा लक्ष वर्षे भूलोकीं भ्रमण करीत राहिले आहे.

या भूगोलाच्या एका दिशेमध्ये वटधाना या नांवाचा एक देश असून त्याचे राजे वटधाना नांवाचेच क्षत्रिय आहेत. त्यांच्या कुळात पूर्वी तीन राजपुत्र होऊन गेले. तेहि विपश्चित् राजाप्रमाणें ' या दस्य जगाचा अंत कोठें होतो, ' तें पाहण्याचा संकल्प करून ददननिश्चयानें ते तो अंत पहाण्यासाठीं निघाले. निरनिराळीं द्वीपे व समुद्र यांतून जात असतांना त्यांना पुनः पुनः जल व पुनः पुनः भूमि लागली. पण तसेच ते पुढें आक्रमण करीत गेले. ते पुष्कळ दिवस प्रवास करीत होते. मध्ये मध्ये म्हणून त्यांनीं नवीन शरीरें धारण केलीं. याच क्रमानें त्यांचा दीर्घकाळ निघून गेला. वाटोळ्या चेंदूर वरसलेल्या मुंगीप्रमाणें ते अहर्निश भ्रमण करीत होते. पण त्यांना या दस्यचा अंत लागला नाही. आकाशातील चेंदूर वर भ्रमण करीत असलेल्या मुंगीप्रमाणें ते अद्यापि त्या भ्रमणांतच व्यग्र होऊन राहिलेले आहेत. त्यांना त्याचा कंटाळाहि येत नाही. या भूगोलाच्या ज्या ज्या खालच्या, वरच्या किंवा मधल्या प्रदेशां ते जातात, तेथें तेथें त्यांना खालीं वर अशाच दिशा दिसतात. ते म्हणतात ' जर इतक्या उद्योगानेहि आम्हाला याचा अंत लागत नाही, तर आम्ही असेंच पुढें आणखी संचार करीत राहूं. '

तात्पर्यः—याप्रमाणें दिसत असलेले हें सर्व दस्य वस्तुतः कांहीं नाही. तर सर्व ब्रह्मदेवाच्या संकल्पाचा विलास आहे, स्वप्नांतील दस्यप्रमाणें किंचित् संकल्पमय असलेलें हें अज्ञान अनंत आहे.

(४६) शवाची गोष्ट :

(ही शवाची गोष्ट म्हणजेच मागील ४४ व्या विपश्चित् राजाच्या गोष्टीच्या शेवटी प्रकट झालेल्या भासाने म्हणजेच विपश्चिताने पाहिलेले एक आश्चर्य होय. ही गोष्ट विपश्चिताने दशरथराजाच्या समेत स्वतः सांगितलेली आहे.)

भास (विपश्चित्) :—या जगासारख्या दुसऱ्या एका जगांत, विहार करीत असतां मी सहज आकाशाकडे पाहूं लागलों, तों पृथ्वीवर भ्रमरांच्या यव्यासारखी काळी व पर्वताएवढी मोठी छाया भ्रमण करीत असलेली मला दिसली. ती फारच मोठी असल्यामुळे अत्यंत आश्चर्यकारक अशी ही छाया कशाची बरे असावी, असा विचार करीत मी आपली दृष्टि बर अंतरिक्षात जो लावीत आहे, तों एका पर्वतावर पुढपाचे शरीर आकाशांतून खाली पडत आहे, असे मला दिसले. तें विप्याड शरीर खाली पडत असताना बावटळींतील पानाप्रमाणे गरगर फिरत होतें. पर्वताप्रमाणे जड व आकाशाला भरून सोडणारा असा ज्याचा देह आहे, तो हा पुरुष कोण बरे असावा ? हा ब्रह्मदेव आहे, कां ब्रह्मांड हें ज्याचे शरीर आहे, असा विराट् पुरुष आहे ? त्याच्यामुळे सूर्यादि दिसेनाशा झाला आहे. मी असा विचार करीत आहे, तों आकाशांतून एका-एकी सूर्यवेगाने खाली पडला. तेव्हां मोठा भयंकर आवाज झाला. तें विप्याड शरीर खाली पडत असताना आपले शरीर त्याच्या खाली चिरडून जाईल अशा भीतीनें जवळच असलेल्या अग्नीत मी प्रवेश केला. पण पूर्वी कित्येक जन्मांत त्याची भक्ति केली असल्यामुळे तो भगवान् अग्नि चंद्राप्रमाणे शीतल झाला व “ वाळा ! भिऊं नको ! भिऊं नको ! ” असे मला म्हणाला. तेव्हां ‘ हे देवा ! तुझा जयजयकार असो, प्रत्येक जन्मानें आम्हाला परम आधार तूंच आहेस. हा अकालींच कल्पांत ओढवला आहे; यास्तव हे प्रभो ! माझे रक्षण कर ’ असे मी बोललों असतां “ भिऊं नको ! भिऊं नको ! चल आपण अग्निलोकीं जाऊं या ” असे म्हणून त्यानें मला पोपटाच्या पाठीवर बसविले व खाली पडत असलेल्या शवाच्या काही भागाला जाळून व छिद्र करून तो स्वांतून वर आकाशांत

निघून गेला. तेव्हा आकाशात येऊन ती विशाल आकृति खाली पडत असताना समुद्र, पर्वत, वने, जंगले यांसह सर्व पृथ्वी चळचळ कापू लागली व या वेळी प्रत्यक्ष प्रलयच ओढवला आहे की काय, असे वाटले. शेवटी, ते शव खाली पडले. त्याने सर्व पृथ्वीला आच्छादित केले. सर्व पर्वतांचे चूर्ण झाले ! ते पाहून मी अग्नीला विचारले की ' हे प्रभो ! हे काय आहे ? हा मांसमय देह कुसा पडला ! त्याच्याबरोबर हा सूर्यादि आकाशातून कुसा पडला ? पर्वत, वने व सागर यांसह सर्व भूपृष्ठावृद्धि हा मावत नाही ! ' . . .

अग्नि:—वाळा ! तू एक क्षणभर घोर घडून रहा. याच्या पतनामुळे उत्पन्न झालेला दोष पूर्णपणे शांत होऊ दे. मग मी तुला सर्व काही सांगेन.

भगवान् अग्नि असे जो योलत आहे, तो सर्व दिशातून आकाशात संचार करणारे जीव तेथे जमले. सिद्ध, साध्य, अप्सरा, दैत्य, गंधर्व, नाग, किन्नर, ऋषि, मुनि, यक्ष, पितर हे सर्व तेथे जमले आणि भक्तीने आपली संस्तेकें नम्र करून सर्वेश्वरी कालरात्री देवीचे रक्षण करण्याबद्दल स्तवन केले. योड्या वेळाने ती देवता प्रसन्न झाली तेव्हा ते देव विला म्हणाले:— ' हे अंबिके ! हे शव तुझ्या उपहारासाठी अर्पण केले आहे, ते आपल्या परिवारासह तू शीघ्र भक्षण कर ' अशी प्रार्थना केल्यावर ती देवी प्रसन्न झाली व लागलीच तिने आपल्या प्राणवायूने त्या शवातील सर्व रक्त प्राशन करून टाकले. त्या रक्ताच्या प्राशनाने ती देवी चांगलीच पुष्ट झाली. तिचे उदर लांब होतें. त्या भगवतीने भयंकर सर्पांची भूषणे चारण केली होती. तिने आपल्या शरीराने अर्धे आकाश मरून सोडले व ती तेथे नृत्य करू लागली. त्यानंतर पिशाच्च, कूर्मांड, रुषिका इत्यादि महागणांनी त्या शवाला चोहोबाजूंनी घेरले. हातपाय, मांड्या, स्कंध इत्यादि त्याचे अवयव भूत-संघातापासून इतके दूर दिगंतरी पसरले होते, म्हणून त्यांच्या तावडीत ते सापडलेच नाहीत. ते शव आपले हातपाय पसरून अवोमुख पडले होते व त्याला तो भूतसमुदाय खात होता. मातृकागण नाचत होता. रक्ताचे प्रवाह वहात होते व मेदाचा दुर्गंध सभोवार पसरला होता. या पृथ्वीला मेदसमूहाने मेदिनी करून म्हणजे मेदानी सारखे तो देवीचा भूतगण मत

झाला व आकाशांत, नाचू लागला. देवांनी पृथ्वीवरील शिळक राहिलेले रक्त सात समुद्रांपैकीं एका समुद्रांत नेऊन टाकलें. देवांनी त्याला सुरार्णव बनविलें. तेव्हापासून अद्यापि तो मदिरार्णव होऊन राहिला आहे. त्या भूतांनीं पिऊन अवशिष्ट राहिलेला मेद भूतळावर पडून सुकून गेला. त्यामुळें या पृथ्वीला तेव्हापासून मेदिनी हें नांव पडलें. त्याचप्रमाणें देवांनीं सूर्यालाहि स्वस्थानीं नेऊन बसविलें. याप्रमाणें हल्लहल्ल तें शव क्षय पावलें असतां दिवस व रात्र यांचा क्रम पूर्वोप्रमाणेंच सुरू झाला. प्रजापतीनें नवीन प्रजा उत्पन्न केल्या आणि या भूतळीं पूर्वोप्रमाणेंच सृष्टि झाली.

शवाचा आरंभापासून वृत्तांत.

भास (विपश्चित्):—हे भगवन्, हे हुताशना ! आतां जें हें शव झालें, तें पूर्वी काय होतें व तें शव कां झालें ? हें सर्व मला कृपा करून सांग.

अग्नि:—हे राजा ! सर्व ऐक. मी तुला त्रैलोक्यासारख्या विशाल व अनंत अशा या शवाचा पहिल्यापासून इतिहास सांगतो. पूर्वी एका उन्मत्त झालेल्या दैत्यानें एका महामुनीचा आश्रम छिन्नभिन्न करून टाकला. तेव्हा त्या मुनीनें त्याला असा शाप दिला कीं “व्या अर्थी आपल्या फार मोठ्या शरीरानें तूं माझ्या आश्रमाचा नाश केला आहेस, त्या अर्थी तूं मरून अति क्षुद्र मशक हो.” लागलीच तो मृत होऊन मशक झाला. पुढें एकदां तो मशक एके ठिकाणीं विभ्रांति घेत असतां हरिणांचा पांय त्याच्या अंगावर पडून त्याच्या देहाचा चूर झाला. हरिणांचा आकार पाहून त्याचें चित्तन करीत त्यानें प्राण सोडल्यामुळें तो हरिणयोनींत जन्माला आला. पुढें अरण्यांत स्वेच्छेनें विहार करीत असतां व्याघ्रानें त्याला तीक्ष्ण दाण मारून त्याचा प्राण घेतला. तें हरिणाचें शरीर सोडताना व्याघ्रशरीराकडे त्याची दृष्टि लागल्यामुळें तो स्वतः व्याघ्र झाला. तो व्याघ्र वनांतून विहार करीत असताना एका मुनीच्या आश्रमांत आला. तेथें सत्संगाचा लाभ झाल्यामुळें त्याला विभ्रांति मिळाली. मुनीनें त्याला उपदेश केला.

मुनि:—अरे यावा ! तूं दीर्घ दुःख भोगण्यासाठीं असा कां भटकत आहेस ! धन्यापासून सोडलेल्या बाणांनीं या गरीब विचान्या हरिणांना

कां मारतोस ? या क्षणभंगूर जगामध्ये महाफल देणारी अहिंसा, अभयदान इत्यादि शास्त्रमर्यादा कां पाळीत नाहीस ?

व्याधः—अहो ! मृगाला मारणें हा आमचा कुलाचार आहे व त्यावर आम्ही आपली उपजीविका करीत असतो, तेव्हां कुलपरंपराप्राप्त असें जीविताचें साधन आम्ही कसे सोडावे ? आणि तें सोडल्यावर आम्ही जिवंत कसे रहावे ?

मुनिः—जिवंत रहाणें व भोग भोगणें हा कांहीं मोठा पुण्यार्थ नव्हे. उलट हिंसादि दोषांनी त्यांचें संपादन केल्यास अनंतकालपर्यंत नरकातील अनंत दुःख भोगावी लागतात. हें जीवित नित्य नाही, भोग चंचल आहेत, यास्तव भावी अनर्थपरंपरारूप संसाराला भिऊन अभयदान, अहिंसा इत्यादि उपायांनी नित्य, सर्व संसार अनर्थाची निवृत्ति करणाऱ्या निरतिशय आनंदरूप परब्रह्माची गुरु व शास्त्र या उपायांनी प्राप्ति करून घे.

अग्निः—याप्रमाणें त्या मुनीने व्याधाला निरनिराळ्या तऱ्हेनें उपदेश केला व तेथें ते दोषेज्जन तप करूं लागले. त्यानंतर अल्पकालानें तो मुनि आपला देह टाकून परमपदाला प्राप्त झाला. त्यानंतर पुष्कळ काल लोटल्यावर व्याधाचा मनोरथ पूर्ण करण्याकरितां ब्रह्मदेव तेथें आला व म्हणालाः—‘मी तुझ्या तपानें प्रसन्न झालों आहे. तुला काय वर मागावयाचा असेल तो माग.’ असें ब्रह्मदेवाचें बोलणें ऐकल्यानंतर व्याध म्हणालाः—‘भगवन् ! हें माझें शरीर स्वच्छंद मृत्यु होवो. तें रोगरहित व आकृशांत उडणारें होवो. हें माझें शरीर प्रत्येक क्षणीं अवयवशः एकेक योजन विस्तीर्ण होवो, असें झालें म्हणजे मला या दृश्य जगाचें काय प्रमाण आहे, तें समजून घेतां येईल. देवा ! असा वर मला दे.’ ब्रह्मदेव ‘तथास्तु’ म्हणून अंतर्धान पावले. व्याधहि त्याचें फल भोगण्यासाठीं पश्चात्प्रमाणें आकाशांत उडाला. आपल्या वाढणाऱ्या शरीरानें त्रैलोक्याच्या पलीकडे अव्याकृत आकाशांत मोठ्या वेगानें अगणित कालपर्यंत पर्वताप्रमाणें फिरत राहिला; महामगडाच्या वेगानें खालीं, वर, आसपास असा संचार करीत असतां पुष्कळ काल निघून गेला, तरी त्याला अविद्याभ्रमाचा अंत लागेना. तेव्हां अतिशय उद्विग्न होऊन तो विरक्त झाला. जाणजेचतत्साराणां कळून त्यानें

प्राणत्याग केला. त्याबरोबर प्रेत झालेला त्याचे शरीर आकाशातून खाली पडू लागले व प्राणयुक्तचित्त वर आकाशात गेले. त्याचा देह शंभर मेढ्या आकाराचा महाशव झाला आणि दुसऱ्या पृथ्वीप्रमाणेच आकाशातून खाली पडला. त्याने आपल्या विशाल आकाराने सर्व पृथ्वी व पर्वतमंडल झांकून टाकले. याप्रमाणे त्या महाशवाचा सर्व वृत्तांत-तुला सांगितला.

सात्पर्यः—विपश्चित् राजा, वटधानाराजपुत्र व शव यांच्या वरील तिन्ही गोष्टींमध्ये ह्या दृश्यजरूप अविद्याभ्रांतीचा अंत कोठे होतो, हे पहाणाऱ्या विपश्चितादिकांनी दीर्घ प्रयत्न केला, तरीही त्यांना तिचा अंत लागला नाही. यावरून असे सिद्ध होते की, अविद्येचा अंत पहाण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणा आहे. ही दृश्यरूप अविद्या मुळीच नाही, असा निश्चय केल्यानंतर व तथा तद्देचे दद अनुसंधान देवल्यानेच अविद्येचा नाश होऊन ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते.

(४७) शिलेची गोष्ट.

परमात्ममहासत्ता कथितैषा मया तव ॥

अनयैव वचोभंग्या न त्वेषा विपुला शिला ॥ नि.उ. १६६-३२

भांवार्यः—(या ग्रंथाचा 'तत्त्वज्ञान' नांवाचा भाग पडिला, प्रकरण २६ (विवर्तवाद) या मध्ये सांगितलेल्या आत्मव्याप्तीचे स्वरूप समजावून देण्याकरिता ही गोष्ट सांगितली आहे). या गोष्टीत परमात्म्याची सत्ता किती मोठी आहे हे दाखविले आहे.

एक अविद्यय स्वच्छ व विस्तीर्ण शिला आहे. तिचा घेर हजारों कोटि योजने आहे. हे सर्व वाजंती नीलवर्ण दिसणारे आकाश जर भितीप्रमाणे कठिण असते, तर त्यालाच ही शिला म्हणता आले असते. त्या शिलेमध्ये चिरा वगैरे मुळीच नाहीत. ती अविद्यय निविड, चम्रासारखी दृढ, व्यापक, भायंत कठीण, आकाशाप्रमाणे निर्मल, असंख्य कल्प गेले तरी विनाश न

प्रावणारी, घनस्वरूप, रमणीय अंगाने युक्त. निर्मलः असल्यामुळे, ती आकाशरूपच दिसत होती. तिची विशिष्ट जाति कोणालाच कळत नव्हती. ती कशी, कोठे व केव्हा झाली, हे कोणाला ठाऊक नव्हते. महामूर्ते व जरायुनादि चार प्रकारचे भूतसमूह यांनी रचित असलेल्या तिच्या जठरांत असंख्य कमळे, शंख, गदा, चक्र इत्यादि होती. त्या शिलेच्या उदरांत आकाश, वायु, तेज, जल, पृथ्वी इत्यादि जगत् नव्हतेच. तथापि तिने त्या त्या भूताप्रमाणे भासणाऱ्या आपल्या रेखांना आकाश, वायु, इत्यादि नावे दिली होती आणि तिने आपण आपल्या देहेखांमध्येच असल्यामुळे स्वतःला जीव असे नांव दिले होते.

रामः—ही शिला अचेतन असली पाहिजे, तेव्हा ती चेतनाप्रमाणे आपले नांव जीव असे कसे ठेवते ? त्याचप्रमाणे ती जर अचेतनच आहे तर आपल्या अंगातील रेखांना आकाश, वायु, इत्यादि नावे कशी देते ?

वसिष्ठः—ही शिला चेतनहि नाही व जडहि नाही तर ही विपुल व उज्ज्वल आहे. तिची जातिच जर कोणी जाणत नाही, तर तिच्यामध्ये दुसरा कोणता धर्म असणार ! व तिला कोण जाणणार !

रामः—तिच्यामध्ये तिला जाणणारा जर कोणी नाही, तर वर सांगितलेल्या तिच्या जठरस्थ वायु, आकाश इत्यादि रूपरेषा कोण पहातो ? त्या रेषा तिच्या जठरांत कशा स्थित आहेत ? तिच्या उदरांत त्या रेषा कोणी व केव्हा कोरल्या ?

वसिष्ठः—ही अति दृढ शिला कोणालाहि तोडता येत नाही व तिचा भेदहि करता येत नाही. तिचा देह दूरवर पसरला आहे. अशा हिने सर्व व्यापले आहे. तिच्यामध्ये रेखामय अनंत वृक्ष, पर्वतसमूह, नगरे व पुरे आहेत. तिच्यामध्ये रेखामय देव, दानव, मानव इत्यादि सूक्ष्माहून सूक्ष्म निराकार पण साकार असल्याप्रमाणे दिसणाऱ्या आकृती आहेत. त्यांत आकाश या नांवाची विचुल्लतेप्रमाणे शोभणारी एक रेषा आहे. चंद्र व सूर्य या नांवाच्या त्या आकाश रेषेमध्ये दुसऱ्या उपरेषा आहेत.

रामः—त्या रेषा तेथे कोणी पाहिल्या ! व त्या कशा प्रकारच्या आहेत ! अतिथन अशा त्या शिलेच्या कोशामध्ये त्या कशा दिसतात ?

प्राणत्याग केला. त्याबरोबर प्रेत झालेले. त्याचे शरीर आकाशातून खाली पडू लागले व प्राणयुक्तचित्त वर आकाशात गेले. त्याचा देह शंभर मेळंच्या आकाराचा महाशव झाला आणि दुसऱ्या पृथ्वीप्रमाणेच आकाशातून खाली पडला. त्याने आपल्या विशाल आकाराने सर्व पृथ्वी व पर्वतमंडल झांकून टाकले. याप्रमाणे त्या महाशवाचा सर्व वृत्तांत तुला सांगितला.

सात्पर्यः—विपश्चित् राजा, वटधानाराजपुत्र व शव यांच्या वरील तिन्ही गोष्टींमध्ये ह्या दृश्यज्ञगरूप अविद्याभ्रांतीचा अंत कोठे होतो, हे पहाणाऱ्या विपश्चितादिकांनी दीर्घ प्रयत्न केला, तरीहि त्यांना तिचा अंत लागला नाही. यावरून असे सिद्ध होते की, अविद्येचा अंत पहाण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे शुद्ध वेडेपणा आहे. ही दृश्यरूप अविद्या मुळीच नाही, असा निश्चय केल्यानंच वतशा तऱ्हेचे दृढ अनुसंधान ठेवल्यानेच अविद्येचा नाश होऊन ब्रह्मपदाची प्राप्ति होते.

(४७) शिलेची गोष्ट

परमात्ममहासत्ता कथितैवा मया तव ॥

अनयैव चचोभंग्या न त्वेवा विपुला शिला ॥ नि.ड. १६९-३२

भाषार्थः—(या ग्रंथाचा 'तत्त्वज्ञान' नांवाचा भाग पडिला, प्रकरण २६ (विवर्तवाद) या मध्ये सांगितलेल्या आत्मव्याप्तीचे स्वरूप समजावून देण्याकरिता ही गोष्ट सांगितली आहे). या गोष्टीत परमात्म्याची सत्ता किती मोठी आहे हे दाखविले आहे.

एक अतिशय स्वच्छ व विस्तीर्ण शिला आहे. तिचा घेर हजारों कोटि योजने आहे. हे सर्व वाजूंनी नीलवर्ण दिसणारे आकाश जर भिंतीप्रमाणे कठिण असते, तर त्यालाच ही शिला म्हणता आले असते. त्या शिलेमध्ये चिरा बगैरे मुळीच नाहीत. ती अतिशय निविड, वज्रासारखी दृढ, व्यापक, आयत कठीण, आकाशाप्रमाणे निर्मल, असंख्य कल्प गेले तरी विनाश न

तथाप्रकारच्या ब्रह्मात्म्याने सृष्टि, जगात, भुवन इत्यादि पर्याय नांवांनी प्रसिद्ध असलेली दृश्य नांवाची कल्पना स्वतःच स्वीकारली आहे.

(४८) ब्रह्मांडाची गोष्ट.

अणावणावसंख्यानि तेन संति जगंति खे ॥

अत्रैव मे पूरा पोक्तं ब्रह्मांडाख्यानमेव च ॥ नि. उ. १७६:१०

भावार्थः—प्रत्येक अणूमध्ये असंख्य जण आहेत, याविषयी हें ब्रह्मांडाख्यान सांगितलें आहे.

या आकाशामध्ये, आकाशाहून निराळा नसणारा असा चिदाकाश नांवाचा परमाणु आहे. आकाशातील शून्य रूपाप्रमाणें किंवा वायूतील स्पंदप्रमाणें तो त्यांत अभिन्न रूपानें रहातो. आकाश आपल्या शून्य रूपाला किंवा वायु आपल्या स्पंदाला असा पहातो, तसेंच त्यानें स्वप्नाप्रमाणें आपल्या स्वरूपांतच आपल्याला जीवभाव आलेला आहे असें पाहिलें. आपला निर्विकारीपणा, पूर्णपणा व सूक्ष्मपणा न सोडतांच त्या जीवाला आपल्या ठिकाणी 'अहं' रूपाचा अनुभव आला. त्या अहंकारानें आपल्या रूपांतच 'मी बुद्धि आहे' अशी कल्पना केली. ती बुद्धि निश्चयः रूप असून मायेप्रमाणें असदमाचा भ्रम उत्पन्न करणारी होती. बुद्धीनें 'मी मन आहे' असें सोडेंच स्वप्न पाहिलें. विकल्पाभासाच्या आरोपानीं आपल्या स्वतःला हीन करणाऱ्या तिनें मनःकल्पना केली, अज्ञ पुरुषाची बुद्धि स्वप्नांत निराकार व अमूर्त असतानाहि मूर्त पर्वतादि जसें पहातें, त्याचप्रमाणें त्या मनानें पंचेंद्रियें पाहिलीं. पुढें तो चिदाकाश परमाणु अशा रीतीनें मनोदेह समष्टिरूप होऊन त्रिभुवनात्मक विराट् शरीर पाहूं लागला. तो स्वतः आकाशरूपच असून निराकार असलेलें तें त्रिभुवन. साकार व भासुर पसरलेलें त्याला दिसलें. तें अनेक भूतांनी युक्त होतें. नाना प्रकारच्या स्थावर जंगमांनीं मूषित झालेलें होतें. कल्पना व काल यांनी युक्त होतें. त्यांतील पदार्थांचा अन्योन्य समागम झाला होता. हाच समष्टि जीव व्यष्टि जीव-

वसिष्ठः—मी त्या तशा प्रकारच्या रेषा त्यांत पाहिल्या आहेत. कोणाची इच्छा असेल तर त्यालाहि त्या त्यांत पहाता येतील. ती तशा प्रकारची बज्राप्रमाणे दृढ असलेली शिला कोणालाहि तोडता येत नाही.

रामः—तथापि तिच्या कोशामध्ये तुम्ही त्या रेषा कशा पाहिल्यात ?

वसिष्ठः—शिलेच्या जठरांत बघून मी त्या रेषा पाहिल्या; तिच्या उदरांतच मी स्थित असल्यामुळे ते अक्षत रेषाजाल मी पाहू शकतो, नाहीतर त्या शिलेला मध्ये तोडण्यास कोण समर्थ होणार ? माझा देहहि तिच्या उदरातील एक रेषाच आहे. त्यामुळे तिच्या अगदी हृदयप्रदेशी वसणाऱ्या मी ते सर्व पाहिले.

राम—ती शिला कोणती ? तुम्ही कोण व कोठे स्थित आहां ? आपण काय सांगत आहां व आपण काय पाहिले ?

गोष्टीचे स्पष्टीकरण.

वसिष्ठः—मी या अशा शिलास्थानाच्या निमित्ताने ही परमात्म्याची महासत्ता सांगितली. ती खरोखरच कांही शिला नव्हे, परमसत्तारूप शिलेच्या अवकाशरहित उदरांत आम्ही हे सर्व शरीरातील मांसाप्रमाणे स्वरूपभूत स्थित आहोत. त्या शिलेचे अंग, आकाश आहे. सदागतिमान् वायुहि त्या शिलेचे अंगच आहे. त्याचप्रमाणे पंचभूते व सर्व भूतभौतिक बर्म म्हणजे क्रिया, वासना, काल, कल्पना इत्यादि सर्व त्याशिलेची अंगे आहेत. भूमि, जल, तेज, वायु, आकाश, मन, बुद्धि, अहंकार ही सर्व तत्त्वे त्या शिलेचे अंगच म्हणिले जाई. परमात्मसत्ता हीच ती शिला व तिच्या अंगातील मांस हेच सर्व तुम्ही आम्ही आहोत त्यामुळे आम्ही सर्व अनन्य असून भ्रातीने तिच्याहून भिन्न आहो, असे जाणतो. चिन्मात्र एकरूप अशी जी फार मोठी शिला आहे, तिच्याहून भिन्न असे कोठे काय आहे. शुद्ध वेदनच स्वप्नातील पदार्थांप्रमाणे हे सर्व घटपटादिक वस्तुजात भासत आहे. जलच छाटेच्या रूपाने जसे भासते, तसे वेदनच पदार्थरूपाने भासते. हे ब्रह्म सर्वघन आहे व चिन्मात्रघन पसरलेले आहे. ते परमाधेधन शीत सवे एकघन आहे. ते अवकाशरहित, अपार, अनंत, आदि-अंत-मध्यस्थ आहे. त्या

तशाप्रकारच्या ब्रह्मात्म्याने सृष्टि, जगत्, भुवन इत्यादि पर्याय नांवांनी प्रसिद्ध असलेली दृश्य नांवाची कल्पना स्वतःच स्वीकारली आहे.

(४८) ब्रह्मांडाची गोष्ट.

अणावणावसंख्यानि तेन संति जगंति खे ॥

अत्रैव मे पूरा पोक्तं ब्रह्मांडाख्यानमेव च ॥ नि. उ. १७६:१०

भावार्थः—प्रत्येक अणूमध्ये असंख्य जण आहेत, याविषयी हे ब्रह्मांडाख्यान सांगितले आहे.

या आकाशामध्ये, आकाशाहून निराळा नसणारा असा चिदाकाश नांवाचा परमाणु आहे. आकाशातील शून्य रूपाप्रमाणे किंवा वायूतील स्पंदप्रमाणे तो त्यात अभिन्न रूपाने रहातो. आकाश आपल्या शून्य रूपाला किंवा वायु आपल्या स्पंदाला असा पहातो, तसेच त्याने स्वप्नाप्रमाणे आपल्या स्वरूपातच आपल्याला जीवभाव आलेला आहे असे पाहिले. आपला निर्विकारीपणा, पूर्णपणा व सूक्ष्मपणा न सोडताच त्या जीवाला आपल्या ठिकाणी 'अहं' रूपाचा अनुभव आला. त्या अहंकाराने आपल्या रूपातच 'मी बुद्धि आहे' अशी कल्पना केली. ती बुद्धि निश्चय-रूप असून मायेप्रमाणे असदमांचा भ्रम उत्पन्न करणारी होती. बुद्धीने आपल्या स्वतःला हीन करणाऱ्या तिने मनःकल्पना केली. अहं पुण्याची बुद्धि स्वप्नात निराकार व अमूर्त असतानाहि मूर्त पर्वतादि जसे पहाते, त्याचप्रमाणे त्या मनाने पंचेंद्रिये पाहिली. पुढे तो चिदाकाश परमाणु अशा रीतीने मनोदेह समष्टिरूप होऊन त्रिभुवनात्मक विराट् शरीर पाहू लागला. तो स्वतः आकाशरूपच असून निराकार असलेले तें त्रिभुवन साकार व मासुर पसरलेले त्याला दिसले. तें अनेक भूतांनी युक्त होतें. नाना प्रकारच्या स्यावर जंगमांनी भूषित झालेले होतें. कल्पना व काल यांनी युक्त होतें. त्यांतील पदार्थांचा अन्योन्य समागम झाला होता. हाच समष्टि जीव व्यष्टि जीव

भावाला प्राप्त होतो. स्वप्नांत प्रत्येक जीव आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणे दृष्टा; हृदय, दर्शन; भोक्ता, भोग्य, भोग; कर्ता, कर्म, करण; या तीन त्रिपुटींनी मनोहर झालेलें त्रैलोक्य नगर जसा पहातो, त्याप्रमाणे व्याप्ति जीव-भावाला प्राप्त झालेला हा समष्टि जीव प्रत्येक व्याप्ति-जीवाच्या अंतःकरणांत आरशांतील प्रतिबिंबाप्रमाणे पूर्वोक्त तीन त्रिपुटींनी मनोहर झालेलें त्रिजगत् पहातो.

सारांश, प्रत्येक परमाणुच्या सूक्ष्म उंदरामध्ये अशी मोठमोठी असंख्य जगें आहेत. तीं सर्व चराचर भूतें व पृथिव्यादि. महामूर्ते. यांनी भरलेली असतात. अविद्या दृष्टीने पाहिल्यास हीच अनंत अविद्या होते; व, ब्रह्म-दृष्टीने जाणल्यास तेंच निर्मल ब्रह्म होतें. ब्रह्मत्वानें पाहिलें असतां जो जगद्रूप स्वप्नजाल पहाणारा तोहि काहींच नाही; कारण त्यांत ब्रह्म कोठचा, हृदय कोठचें व दर्शन तरी कोठचें? अत्यंत शांत, प्रकाशरूप, शून्य, भेदरहित, केवळ स्वच्छ, आर्यतश्च असें ब्रह्मच स्वरूपामध्ये स्थित आहे.

तात्पर्यः—जोवर अज्ञाननिद्रा आहे, तोवर परमात्म्यामध्ये लक्षावधि ब्रह्मांडसमूह वर वर्णन केल्याप्रमाणे नित्य, अतन्यामध्येहि अन्यवत् स्थित आहेत. समुद्रामध्ये सतत पसरणाऱ्या तरंगाच्या वेगानें चंचल झालेल्या जलाचे जसे असंख्य तुशार उडत असतात, तसेंच परमात्म्यामध्ये हे अगणित ब्रह्मांडसमूह रहात असतात.

(४९) इंदु ब्राह्मणाच्या मुलांची गोष्ट. (दुसरी)

जगच्चा मूर्तचिन्मात्रमैदवाख्यानतः स्फुटम् ॥ नि. उ. १७८.

भावार्थः—या गोष्टींत जगत् अमूर्त असून चिन्मात्र कसे आहे हें दर्शविलें आहे.

(हें जगत् मनोमात्र आहे, हें दाखविण्यासाठी पूर्वी हीच गोष्ट सांगितलेली आहे. आतां जगत् चिन्मात्र आहे, असे सांगण्याकरितां तीच गोष्ट पुनः

सांगितली आहे. (गोष्ट ५ वी, पृष्ठे ४९-५२). यांत वर्णन केलेल्याप्रमाणे जंबु-
द्वीपाच्या एका कोपऱ्यांत सुवर्णजट नांवाच्या प्रांतांत एक इंदु नांवाचा ब्राह्मण
रहात होता. तप, वेद व सत्कर्म. यांचा जणू काय तो आधारच होता.
त्याला दहा मुलगे होते. ते मोठे बुद्धिवान व दृढनिश्चयी होते. कालवशात
त्यांचा तो पिता मरण पावला. त्या इंदु ब्राह्मणाची भार्या वैधव्यभातीने
आपल्या पतीबरोबर सती गेली. त्याचे दहा मुलगे विभोगदुःखाने व्याकूल-
झाले व दोघांचेही और्ध्वदेहिक करून सर्व व्यवहार सोडून ते अरण्यांत
गेले. 'सर्व धारणांमध्ये उत्तम सिद्धि देणारी धारणा कोणती वरे आहे? की,
ज्या धारणेमध्ये तन्मय होऊन आम्ही सर्वेश्वर हिरण्यगर्भ होऊं,' याप्रमाणे
पुष्कळ विचार करून ते दहाही इंदुचे पुत्र, हिंल प्राण्यांचा उपद्रव ज्या
ठिकाणी होणार नाही, अशा एका पर्वताच्या दरीत पद्मासन घालून
"ब्रह्मदेवासह सर्व जगत्च मी आहे" अशी धारणा करून
दीर्घकाल बसले. त्या सर्वांनी आपले नेत्र मिटले व चित्राप्रमाणे
निश्चल झाले. त्या धारणेपासून श्रुत न होता अठरा महिने तसेच राहिले;
तों त्यांचे ते आधिभौतिक देह शुष्क झाले व शेवटी घावरूपास प्राप्त झाले;
कच्चे मांस खाणाऱ्या पशुपक्ष्यांनी त्यांच्या अंगाचे लचके तोडले. अशा
तऱ्हेने ते दहाही इंदुपुत्र नाश पावले. परंतु 'मी ब्रह्मदेव आहे व जगत्हि
ब्रह्मदेव आहे' असे मनाने दृढ ध्यान करणाऱ्या त्यांचा तसाच आणखी
दीर्घकाल निवून गेला. त्यांची ती देहरहित दहा चित्ते, एका परिपक्व-
ध्यानामुळे दहा ब्रह्मदेव व दहा ब्रह्मांड रूप बनली. त्याप्रमाणे त्यांची चित्तेच
सकल जगत् बनली. त्यांची ती सर्व, विश्व, सविन्मय, असत्यामुळे-
त्यांतील भूमि, पर्वत वगैरे सर्व, चिदात्मकच आहे. जलाहून तरंग
जसा भिन्न नाही त्याप्रमाणे संवितत्त्वाहून हे दृश्य जगत् निराळं नाही. ही
ऐदवांची जम जशी आकाशांत चिन्मयच आहेत, त्याप्रमाणे त्यांतील काष्ठ-
लोष्ठ पाषाणादि सर्व, पदार्थ चिन्मयच होत. ज्ञाप्रमाणे ऐदवांचे संकल्प
जगारूपास प्राप्त झाले. त्याप्रमाणे या चर्गांतील ब्रह्मदेवांचा संकल्पहि जग-
रूपास प्राप्त झालेला आहे. तस्मात् येथे दिसणारे हे पर्वत, ही पृथ्वी, वृक्ष,
मेघ, महामूर्ते इत्यादि सर्व चिन्मात्रच विस्तारले आहे. सारांश, त्या

देऊन त्या सर्वांचे मनोरथ पूर्ण केले. त्यानंतर तप करणारे ते बंधू आपल्या घरी गेले. तेव्हा आता आपल्या घरी जा. तेथे तुमची सर्वांची भेट होईल.”

असे त्या वृद्धतापसाचे बोलणे ऐकून कुंददंताने विचारले, की—

१. कुंददंतः—भगवंन् ! ही सप्तद्वीपवती पृथ्वी एकच आहे; तेव्हा एकाच वेळी आठ बंधू सप्तद्वीपवती पृथ्वीचे अधिपती कसे होणार ?

२. कदंबतापसः—अरे बाबा ! यात हें एवढेच एक असंबद्ध आहे असे नाही, तर दुसरेहि यापेक्षा अधिक असंबद्ध मी तुला सांगतो तें ऐक. हे आठ बंधू तप करण्यासाठी गेले असता यांच्या आठ भार्या अतिशय दुःखित झाल्या; व आपल्या भर्त्याकरिता त्यांनी शतचंद्रायण नांवाचे दारुण तप केले. त्यामुळे पार्वती त्यांच्यावर प्रसन्न होऊन म्हणाली, ‘तुम्हाला काय वर मागावयाचा असेल तो मागून घ्या.’ त्या सर्व स्त्रिया म्हणाल्या, ‘हे जगदंबे ! आमचे पती अमर होवोत. पण असे शक्य नसेल तर त्यांचे जीव आमच्या गृहांतून कधीच बाहेर न जावोत, असा वर आम्हाला दे.’ असे त्या स्त्रियांचे बोलणे ऐकून त्या देवीने त्यांच्या इच्छेप्रमाणे वर दिले व आपण अंतर्धान पावली.

हे कुंददंत ! आणखीहि एक आश्चर्यकारक घट्ट ऐक. हे आठहि बंधू तप करीत असता त्यांचे आईवाप दुःखी कष्टी देऊन आपल्या आठी मुनांना बरोबर घेऊन तीर्थयात्रा करण्यास निघाले. जाताना वाटेत एक टेणू पुरुष दिसला. त्याचा वर्ण पिंगट होता. त्याने सर्वांमाला भस्म फासले होते, त्याचे केश वर उभारलेले होते. तो कोणी एक वृद्ध पांथस्य असेल, अशी शंका आल्यामुळे त्याचा अनादर करून त्वरेने जात असता पायाने त्याच्या अंगावर धूळ उडवीत ती दोघे त्याच्या अंगावरून निघून गेली. तेव्हा त्या अपराधाने क्रुद्ध झालेला तो मुनि म्हणाला, “हे महामूर्खा ! मुनांना बरोबर घेऊन स्त्रीसह तीर्थयात्रा करण्याकरिता निघाला असता मज दुर्वासाचे उल्लंघन करून मला बंदन न करताच जात आहेस, म्हणून तुझ्या मुनांनी व पुत्रांनी तपाचे संपादन केलेले बरहि विपरीत होतील.” असा शाप ऐकताचपास तो ब्राह्मण त्या मुनीची प्रार्थना

करावयास जों जात आहे, तों तो दुर्वासमुनि अंतर्धान पावला. तेव्हां त्यांचे ते मातापितर आपल्या मुनांसह अतिशय दुःखी झाले व ते आपल्या घरी परत आले. म्हणून मी म्हणतो की, त्यांच्या चरित्रामध्ये असे एकच असंबद्ध वृत्त नाही, तर अशी लक्षावधि असंबद्ध वृत्ते आहेत.

कुंददंतः—भगवन् ! या जगांत सप्तद्वीपवती पृथ्वी एकच आहे. तेव्हां ते आठजण सप्तद्वीपवती पृथ्वीचे अभिपती कसे होणार ! ज्याचा जीव घरांतून बाहेर जाऊच शकत नाही, तो सप्तद्वीपांचा ईश्वर होऊन दिग्विजय कसा करील ! ज्या वरददेवाने वर दिले तेच शापानी तद्विरुद्ध स्वभावास कसे प्राप्त होतील ?

कंदवतापसः—हे साधो ! यांमध्ये तूं विरुद्ध व असंमंजस असे काय पहात आहेस ! त्यानंतर काय घडेल तें तूं ऐक. म्हणजे तुझे समाधान होईल. तुम्ही येथून आजपासून आठव्या दिवशी त्या मथुरा प्रदेशी जाऊन पोहोचाल व त्या आपल्या वांधवांसह सुखाने रहाल; त्यानंतर ते आठदि वंधू क्रमाने त्या गृहांतच मरण पावतील. त्यांचे आत त्यांच्या देहांना अग्निमातृ करतील. पृथक् पृथक् असलेले त्यांचे जीव क्षोभेमध्ये जड झाल्या-प्रमाणे काही काल रहातील.

वरशापांचा कलह.

इतक्यांत कर्मांचे फल अवश्य प्राप्त होणे हा स्वभावच असल्यामुळे त्यांची वरशापात्मक कर्मे त्यांच्या चित्तावच्छिन्न आकाशांत एकत्र जमतील. त्या कर्मांचे अधिष्ठाते म्हणजे त्यांचे फल देणारे देव तद्रूप होऊन आपापल्याला अनुकूल अशा समूहाने पृथक् पृथक् संघटित होतील. याप्रमाणे संघटित झालेले वर व शाप पृथक् पृथक् शरीरे धारण करतील. त्यांतील जे वररूप असतील ते मोठे भाग्यवान् असल्यामुळे दिव्य चतुर्भुज रूपे धारण करतील आणि जे शापरूप असतील ते घोर रूपे धारण करतील व त्यांचा पुढीलप्रमाणे संवाद होईल.

वरः—हे शापानो ! तुम्ही अगदी दूर निघून जा. हा आमचा काल प्राप्त झाला आहे. त्याचे उल्लंघन करण्यास कोण समर्थ आहे ?

शापः—अरे वरानो ! तुम्हीच दूर व्हा. हा आमचाच काळ आला आहे.

वरः—तुम्हाला मुनीने केले आहे व आम्हाला सूर्याने केले आहे. देव मुनीपेक्षा अधिक आहेत; कारण भगवान् सूर्याला ब्रह्मदेवाने मुनींच्या आधी उत्पन्न केले आहे.

शाप (अतिशय रागावून म्हणतील):—वरानो ! तुम्हाला सूर्याने केले आहे पण आम्हाला रुद्राच्या अंशाने उत्पन्न केले आहे.

असें बोलून शाप पर्वताच्या शिखराप्रमाणे आपल्या त्रिशूलांची अग्ने वर करून वरांच्यावर घावून जावयास लागतील, तेव्हा वर हंसत हंसत म्हणतीलः—

वरः—हे शापानो ! असले अनुचित कर्म सोडून कार्याच्या परिणामाचा विचार करा. ह्या कलहाचा शेवट कसा करावयाचा याचा निर्णय आम्हाला ब्रह्मदेवाकडे जाऊनच करावा लागेल. हे जर निश्चित आहे. तर आपण अगोदर असेंच कां करू नये ?

हे वरांचे बोलणे ऐकून शाप ब्रह्मलोकी जाण्याचे कवळ करून वरांसह तेथे जातील व ब्रह्मदेवाला प्रणाम करून घडलेले सर्व वृत्त कथन करतील. त्याचे म्हणणे ऐकून ब्रह्मदेव असा निर्णय देईल.

शापापेक्षां वर श्रेष्ठ.

ब्रह्मदेवः—वर शापांच्या अधिपानो ! जे अंतःसार* असतात, त्यांचाच नेहमी विजय होत असतो. तेव्हा तुमच्यापैकी अंतःसार कोण आहेत, याचा तुम्ही एकमेकाशी स्वतः विचार करा.

ते ऐकून अंतःसाराचे परीक्षण करण्यासाठी वरांच्या हृदयांत शाप प्रवेश करतील व शापांच्या हृदयांत वर प्रवेश करतीलX आणि ते

* अंतःसारः—शास्त्राच्या अनुरोधाने व दृढ अभ्यासाने ज्यांनी आपली संविद् दृढ केलेली असते त्यांना अंतःसार असें म्हणतात.

X 'परस्परांच्या हृदयांत प्रवेश करणे' ही केवळ कल्पना आहे. याचा अर्थ असा आहे की वर शापानो 'आपल्या पैकी अंतःसार कोण आहेत' याचा परस्परांनी आपल्या अंतःकरणांत विचार केला.

परस्परांच्या हृदयांतील सारख स्वतःच शोधून, तें जाणून, व एकत्र जमून ब्रह्मदेवाला असें म्हणतील:—

शाप:—हे प्रजानाय ! आमचा परामव झाला, कारण आम्ही अंतः-सार नाही. तर हे वरच अंतःसार आहेत. वराची इच्छा करणारे लोक आपल्याला अमुक वर मिळावा म्हणून दीर्घकाल तोच संकल्प करीत असतात व त्या संकल्पांमुळे देवता प्रसन्न होऊन त्यांना वर देतात; त्यामुळे वरांनाच वृद्धत्व असतें. संविद् दीर्घकाल ज्या गोष्टीचा अभ्यास करते, तेंच तिचें तत्काल सार घनलेलें असतें. हे प्रभो ! आपल्यापासून आम्ही जें शिकलों तेंच आपल्यापुढें प्रकट केलें आहे, असें समजून आम्हाला क्षमा करा, आपणास नमस्कार असो. आम्ही आतां सत्वर स्वस्थानीं जातो.”

इतकें बोलून ते शापगण कोठें तरी निघून जातील.

विस्मय वरा घरांचा कलह व त्यांची समजूत.

त्यानंतर त्या आठी भावांनी त्यांच्या इष्टदेवतेकडून मिळालेल्या वरा-प्रमाणें सप्तद्वीपवती पृथ्वीचे अधिपत्य मिळविण्याकरितां मृत शाल्यावर आपल्या घरांतून बाहेर पडण्यास सुरवात करतील. त्यावेळीं त्यांच्या भार्यांना पार्वतीने दिलेले वर त्या आठी भावांच्या मृताभ्यांना शापा-प्रमाणेंच विस्मय फल देणारे होतील, म्हणजे त्यांना त्या घरांतून बाहेर जाण्यास प्रतिबंध करतील व ते ब्रह्मदेवाकडे येऊन म्हणतील:—

शापस्थानीं असलेले वर:—हे देवेश ! त्यांना मिळालेल्या वरा-प्रमाणें भावी सप्तद्वीपवती पृथ्वीचे अधिपती होण्याची इच्छा करणाऱ्या जीवांना त्या शवगृहांतून बाहेर पडणें शक्य आहे, असें आम्हाला वाटत नाही. आम्ही त्यांस प्रतिबंध केलें. पण हे श्रेष्ठ वर ह्या जीवांना सप्त-द्वीपेश्वर केल्याशिवाय रहाणार नाहीत. तेव्हां, हे देवाधिदेवा ! असल्या अनिवार्य विरोधाचे वेळीं आम्ही दोघेहि सफल होण्यास काय करावें ? तें सांगा.

ब्रह्मदेव:—हे सप्तद्वीपेश्वर वरांनो ! व हे गृहांत निरोध करणाऱ्या वरांनो ! तुमची दोघांचीहि इच्छा परिपूर्ण झाली आहे. कारण तुम्ही

परस्परांच्या विरुद्ध असतां हि ते आठ बंधू मरणानंतर लागलीच दीर्घकाल आपल्या गृहांतच सतदीपेश्वर होऊन राहिले आहेत.

सर्व वर (म्हणतील) :—भगवन् ! आठ भूमंडले कोठे आहेत ? आठ सतदीपे कोठे आहेत व इतके ऐश्वर्य तरी कोठे आहे ? शुतीमध्ये व प्रत्यक्ष एकच भूमीठ प्रसिद्ध आहे, दुसरे नाही. तेव्हा ती एका गृहाच्या कोपऱ्यामध्ये कशी रहातील. कमलाक्षाच्या सूक्ष्म उदरामध्ये हत्ती कधीतरी रहातात का ?

ब्रह्मदेव :—तुम्ही षष्टि जीव व मी समष्टि जीव यांनी युक्त असें हैं सर्व जगत् चिदणुमध्ये स्थित आहे. हा चिदणु परमाणूपेक्षा हि सूक्ष्म आहे. चिद्वस्तूच्या एका सूक्ष्म अणूमध्ये सुद्धा जर जगत् भासतं, तर सतदीपयुक्त पृथ्वी त्याच्या गृहोदरात भासली तर त्यात काय आश्चर्य आहे ? हैं जें जगत् भासत आहे, तें चिद्रूप ब्रह्मच आहे.

याप्रमाणें ब्रह्मदेवानें त्या वरांना सांगितलें. तेव्हां आधिभौतिक भ्रातिमय देहांना सोडून व प्रणाम करून ते वर आतिबाह्यिक देहांनें एकदम तेथून निघून गेले. सतदीपामध्ये देवांच्या गृहकोशांत तें येऊन पोचले. तीं ते सर्व आठहि बंधू आठ जगामध्ये आठ दिवस स्वयंभु मनूच्या कुलांत सतदीपाचे नायक झाले. ते परस्परांना अज्ञात होते. प्रत्येकांनें आपण आपल्या बंधूसह आहों अशी कल्पना केल्यामुळे आपण सर्व एके ठिकाणीं आहों असें प्रत्येकाला जरी भासत होतें, तरी पण प्रत्येकाचें राज्य भिन्न भिन्न होतें. याविषयीं ते सर्व अज्ञ होते. त्यामुळे ते एकमेकांचें हित करण्याविषयीं तत्पर होते. त्यांच्या घरामध्येच कोणी एक बंधु उज्जयिनी नांवाच्या महापुरीत म्हणजे आपल्या राजधानीत सुखानें राज्य करीत होता. कोणी एक शाकदीपामध्ये राज्य करीत होता. कोणी एक कुश-दीपामध्ये आपल्या राजधानीत आपल्या स्त्रीसह सुखानें निजला होता. कोणी एक शात्मलीदीपामध्ये एका पर्वतावरील सरोवरांत विद्याधरांच्या वरोवर जलक्रीडा करण्यांत रत झाला होता. कोणी क्रौंचदीपांत सत-दीपांतून आणलेल्या महासमृद्धीनीं युक्त अद्या हेमपुरात अश्वमेध यज्ञ करण्यांत दंग झाला होता. कोणी शात्मलीदीपांत शत्रुवरोवर युद्ध कर-

प्यास प्रवृत्त झाला होता. गोमेदद्वीपामध्ये राहणारा कोणी त्यांतील आठवा भ्राता पुष्करद्वीपांतील राजाच्या कन्येला जिंकून तिच्याशी विवाह करण्यासाठी कालवशात् शत्रूच्या देशाला पीडा देणारी सेना बरोबर घेऊन गेला. पुष्करद्वीपांत राहणारा कोणी एक भ्राता लोकालोक पर्वतावरील राजाची निधनभूमि पहाण्याच्या इच्छेने निघाला. याप्रमाणे त्यांतील प्रत्येकजण द्वीप-द्वीपांचे अधिपत्य करीत होता. ते आपल्या प्रतिभेप्रमाणे स्वगृहा-काशांतच हा सर्व व्यवहार करीत होते. त्यानंतर ते होन्ही प्रकारचे वर आतिवाहिक देहावरील अभिमान टाकून त्या आठहि जीवांच्या संविदेशी एकरूप होतील. शून्य शून्याशी जसे मिळून जाते, तसे ते त्या गृहामध्ये परस्पर मिळून जातील आणि त्यांना चिरकाल अभिमत गोष्टीचा लाभ होईल. संतोष देणारे राज्य प्राप्त झाल्यामुळे ते आठहि भ्राते सतदीपेश्वर होऊन संतुष्ट राहतील.

तात्पर्यः—शापापेक्षा वर श्रेष्ठ आहेत, कारण वर हे अंतःसार आहेत, हे वरील गोष्टीवरून सिद्ध होते. चिदणूमध्ये जगत् स्थित आहे हे मोठ्या गुप्तीने या गोष्टीत दर्शविले आहे.

(५१) कावडी वाहणाऱ्यांची गोष्ट.

गुरुशास्त्राद्युपायेन यथा ब्रह्मेह लभ्यते ॥

दासवैचधिकाख्यानं तथा संक्षिप्य चर्ण्यते ॥ नि. उ. १९६.

भावार्थः—गुरु, शास्त्र इत्यादि उपायांनी ब्रह्म कसे प्राप्त होतें, या सिद्धांताचे स्पष्टाकरण ह्या गोष्टीत केले आहे.

कोणे एके ठिकाणी कावडी वाहणारे, दारिद्याने पीडलेले कीटक या नांवाचे शूद्र रहात होते. ग्रीष्म ऋतूमध्ये जसे जीर्ण झालेले वृक्ष जळून जातात, त्याप्रमाणे ते सर्व दुःखामुळे होरपळत होते. त्या कावडी वाहणारांना वैवाधिक असे म्हणतात. बांध फुटून सरोवरांतील सर्व पाणी निघून गेले

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
४४	१२	कल्पनिक	काल्पनिक
५०	११	प्रगट	प्रकट
६७	२	जवळेंचें	जवळचें
६८	७	देत्यास	देण्यास
७३	६	दुखांचा	दुःखांचा
७५	१०	फुटलेल्या	फुटलेला
७७	४	भोगाधिनाथवं	भोगाधिनाथत्वं
७७	२२	लवणरूपी	लावण्यरूपी
८८	२५	काष्ठें	काष्ठें
१०३	२	जिकड	जिकडे
१२३	१०	घडल	घडला
१३३	२२	रुणें	रुपें
१४२	११	भगवान्	भगवन्
१५०	२२	शृणु	शृणु
१५५	१८	निरश	निरंश
१६१	६	हिमालयपर्वतार	हिमालयपर्वतावर
१७९	२३	संसाराधिकार	संहाराधिकार
१८७	८	कल्पनास्पदम्	कल्पनास्पदम्
१९२	२	कूरमनिधेयः	कूरमतिध्रेय
१९६	२४	जीव	जीवट
२०१	१७	समाज	समज
२०६	२१	द्वापरयुग	द्वापरयुग
२२३	२०	भगवान्	भगवन्
२३४	१	राज्यापुढें	राजापुढें
२४५	८	तुर्यावस्थेतच	तुर्यावस्थेतच
२५८	११	निरसन	निरसन
२८५	२६	चगांतील	जगांतील

महर्षि श्रीवाल्मीकिप्रणीत

योगवासिष्ठांतील तत्त्वज्ञान
सुरस गोष्टी व सुभाषितें.

★

भाग तिसरा.

योगवासिष्ठांतील सुभाषितें.

प्रस्तावना.

योगवासिष्ठामध्ये अनेक सुभाषिते आलेली आहेत, त्यामुळे या ग्रंथाला फारच मोठी शोभा आली आहे. सुभाषितासंग्रहाने एका कवीने असे वर्णन केले आहे की,

द्राक्षाम्लानमुखी जाता शर्करा चाश्मतां गता ।
सुभाषितरसस्याग्रे सुधा भीता दिवं गता ॥

“सुभाषितांतील माधुरी अशी अजर आहे की, तिच्यापुढे द्राक्षे आवट झाली, शर्करा दगडासारखी बनली आणि अमृताने तर भयाने स्वर्गाला प्रयाण केले.”

याच अनुसंधानाने दुसऱ्या एका कवीने असे म्हटले आहे की,

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमग्नं सुभाषितम् ।
मूढा पापाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

“जगात तीनच रत्ने आहेत, ती म्हणजे पाणी, अन्न आणि सुभाषित. पापाणाला ‘रत्न’ हे नांव मूर्खानी दिले आहे.”

विविध प्रकारच्या दर्शनांनी या योगवासिष्ठाला जशी शोभा आलेली आहे, तशीच सुभाषितांनीही आली आहे. फुलांच्या हारांत कलावत्क्या तंतूंचे जे स्थान आहे, तेच एखाद्या काव्यमय ग्रंथांत सुभाषितांचे होय. सुभाषितांच्या योगाने ग्रंथाला उज्जाला मिळतो व जीवननौकेला दीपगृहासारख्या धोक्याच्या सूचना देण्यालाहि सुभाषिते उपयोगी पडत असतात, म्हणूनच घरोघर भिंतीवर किंवा तुळयावर दोवळ अक्षरांनी ही सुभाषिते लिहिलेली आढळतात. ही वासिष्ठांतील सुभाषिते म्हणजे मौल्यवान् रत्ने आहेत. रत्नांचा हव्यास बाळगून रत्नजडित दागिने गळ्यांत घालून नटण्यापेक्षा ही सुभाषिते कंठगत करण्यांत आली, तरच ती खरी श्रीमंती होय, हा वरील कवीवचनांतील अर्थ आहे.

अशातःहेच्या योगवासिष्ठांतील अनेक सुभाषितांपैकी निवडक सुभाषित वचने या ग्रंथाच्या तिसऱ्या भागांत प्रथित केली आहेत आणि त्या वचनांच्या

खाली त्यांचे मराठी भाषांतरहि दिले आहे. या सुभाषितांचे तीन प्रकार करण्यांत आले आहेत. (१) आध्यात्मिक सुभाषिते-संख्या १७८, (२) नैतिक सुभाषिते-संख्या १११ व (३) धार्मिक सुभाषिते-संख्या १६. अशी एकूण ३०५ सुभाषिते आहेत, सुभाषित वचनांच्या मानेने क्रमांक घातले आहेत आणि पुढे मूळ योगवासिष्ठांतील स्थळांचा निर्देश केला आहे. या स्थल निर्देशांतील पाहिला अंक प्रकरणाचा, दुसरा सर्गाचा व तिसरा श्लोकाचा समजावा. निर्वाण प्रकरणाचे पूर्वाध आणि उत्तरार्ध असे दोन भाग असल्यामुळे पूर्वार्धातील व उत्तरार्धातील वचनांपुढे ' ६ ' आकडा घालण्याऐवजी ' नि. पू. ' व ' नि उ. ' म्हणजे ' निर्वाण पूर्वाध व निर्वाण उत्तरार्ध असे शब्द घातले आहेत.

या सुभाषितांपैकी कांही योर्डी सुभाषिते व त्यांतील अर्थ विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. तीं ' सुभाषिते ' व त्यावरील विचार पुढे दिला आहे.

(१) आध्यात्मिक सुभाषितांपैकीं

सुभाषित १ ले.

यांत असे सांगितले आहे की, केवळ नुसत्या कर्माचरणाने किंवा नुसत्या ज्ञानाभ्यासाने मोक्ष मिळत नाही, तर स्वकर्मांच्या आचरणाने चित्त शुद्ध झाल्यावरच ज्ञानाचा अभ्यास केला असता मोक्ष मिळतो. हा या सुभाषितांतील भावार्थ ज्यानांत ठेवण्यासारखा आहे, कारण पुष्कळ लोकांना आपल्या वर्णाश्रमविहित कर्मांचे आचरण करण्याचा कंटाळा येत असतो व ते नुसत्या आध्यात्मशास्त्राचाच अभ्यास करीत असतात, त्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष आत्मसाक्षात्कार होऊन जें समाधान व आनंद प्राप्त व्हावयास पाहिजे तो होत नाही. म्हणून स्वकर्मांचे आचरणहि पाहिजे व ज्ञानाचा अभ्यासहि केला पाहिजे. असा हा सुभाषिताचा गर्भित अर्थ आहे.

सुभाषित ३४०.

राना व मंत्रि समदष्टि असावा ज्यातो व हें खरेखुरें समदष्टित्व

राजविद्येनें म्हणजेच अध्यात्मविद्येनें प्राप्त होत असतें; आणि ही विद्या ज्यानें प्राप्त करून घेतली नाही तो खरा राजाहि नव्हे व खरा मंत्रीहि नव्हे. तेव्हा ज्याला मंत्रीपदावर आरुढ व्हावें असें वाटत असेल, त्यानें ही विद्या प्रथम संपादन केली पाहिजे असें वसिष्ठाचें सांगणें आहे.

सुभाषित ५२ वें.

या सुभाषितांत केलेली सज्जनांची व्याख्या लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. अशा सज्जनांची संख्या राष्ट्रांत जर वाढली तर त्या राष्ट्राची उन्नति होऊं शकेल असें वसिष्ठाचें म्हणणें आहे.

सुभाषित ७१ वें.

या सुभाषितांत सांगितल्याप्रमाणें मनुष्य जर प्रपंचांत वागेल, तरच तो सुखी व समाधानी होईल.

सुभाषित १०८ वें.

या सुभाषितांत सत्पुरुषांची आराधना म्हणजे त्यांनीं सांगितल्याप्रमाणें वागणें ही जी आराधनेची व्याख्या केली आहे ती योग्य आहे. त्यांची पूजाअर्चा करणें ही खरी आराधना नव्हे.

सुभाषित १३६ वें.

या सुभाषितांत केलेली 'आर्थ' शब्दाची व्याख्या ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

(२) नैतिक सुभाषितांपैकीं

सुभाषित ५ वें.

या सुभाषितांत असें सांगितलें आहे कीं, श्रीमंत व्हावें पण ती श्रीमंति खोकांनीं निंदिलेली नसावी; म्हणजे धर्मानें व नीतीनें ती प्राप्त झालेली असावी, अशी श्रीमंतीच टिकून रहाते.

सुभाषित ६६ वें.

या सुभाषितांत असें सांगितलें आहे कीं, माणसाला किती जरी आपत्ति प्राप्त झाली तरी त्यानें आपला सन्मार्ग व स्वधर्म सोडूं नये; कारण

‘ यतो धर्मस्ततो जयः ’ म्हणजे जेथे धर्म आहे, तेथेच जय हा शेवटी ठरलेलाच आहे.

सुभाषित १३वें.

या सुभाषितांत असे सांगितले आहे की, व्हावयाचें असेल तर खरे ज्ञानी व्हावें, ज्ञानवंधु होऊ नये. ज्ञानवंधु म्हणजे नुसता बोलबेवडा ज्ञानी होय. अशा ज्ञानवंधूपेक्षा अज्ञानीच श्रेष्ठ आहे असें बसिष्ठांचें मत आहे.

(३) धार्मिक सुभाषितांपैकी

सुभाषित २ रें च ७ वें.

हीं सुभाषितें सध्याच्या काळावाजारावर आहेत असें दिसतें. यांत असे स्पष्ट सांगितले आहे की, अंतःकरणांत लोभाचें प्राबल्य झाल्यामुळे मनुष्य दुसऱ्याला लुबाडून म्हणजे वाजवीपेक्षा जास्त फायदा घेऊन पुष्कळ द्रव्य संपादन करून मोठा गवर होतो. पुढें त्याला त्याचा पश्चात्ताप होतो. म्हणून आपल्या मनाच्या शांतीकरिता त्या द्रव्यापैकी थोड्याशा द्रव्याचा दानधर्म करितो; पण अशा दानधर्मापासून मिळालेलें पुण्य त्याला न लागता ज्यांच्यापासून त्यानें तें द्रव्य मिळविलें असेल त्यांना तें पुण्य प्राप्त होत असतें, असें बसिष्ठांचें म्हणणें आहे. म्हणून अनीतीनें, व अधर्मानें द्रव्यार्जन करूं नये, अन्यायानें मिळविलेल्या अन्नाच्या सेवनानें आपलें पोट भरण्यापेक्षा माणसानें मरून जाणें थोडेंकर आहे. असें बसिष्ठांचें मोठें कळकळीचें सांगणें आहे. अशा तऱ्हेनें जर राष्ट्रांतील पुष्कळ लोक वागातील तर त्या राष्ट्राची उन्नति होईल यांत सुद्धीच शंका नाही.

अशाच स्वरूपाची आजखीहि पुष्कळ सुभाषितें आहेत, पण तीं सर्व येथें त्याच्या भावार्थासह देणें शक्य नाही. हीं सर्व सुभाषितें तोंडपाठ करण्यासारखी आहेत व तीं नित्य आपल्याला दिसावीत म्हणून आपल्या घरांतील भिंतीवर लिहून ठेवावीत.

रघुनाथ भास्कर पावगीशास्त्री.

अनुक्रमणिका.

सुभाषितें.				पृष्ठें:
१. आध्यात्मिक सुभाषितें.	१ - ३४
२. नैतिक सुभाषितें.	३५ - ५२
३. धार्मिक सुभाषितें.	५३ - ५५

योगवासिष्ठांतील सुभाषितें.

(१) आध्यात्मिक सुभाषितें.

- (१) केवलकर्मणो ज्ञानाच्च हि मोक्षोऽभिजायते ॥
किं तूभाभ्यां भवेन्मोक्षः साधनं तूभयं विदुः ॥ १-१-८
- केवल कर्मानें किंवा केवल ज्ञानानें मोक्ष साध्य होत नाहीं, तर
(प्रथम) कर्म व (नंतर) ज्ञान हीं मोक्षाचीं साधनें आहेत.
- (२) दृश्यात्यंताभावबोधं विना न ज्ञानुभूयते ॥
कदाचित् केनाचिन्नाम स्वबोधोन्विष्यतामिह ॥ १-२-३
- दृश्य जगाचा अत्यंताभाव (मुळीच नसणें) आहे. हें समजल्याशिवाय
कोणाला केव्हांहि (त्याचें पूर्णपणें विस्मरण होऊन) आत्मबलूचा अनुभव
येणार नाहीं. म्हणून स्वप्रयत्नानें दृश्याचा बाध होण्याकरिता आत्मसाक्षात्का-
राची स्थिति प्राप्त करून घेतली पाहिजे.
- (३) कोपं विषादकलनां विततं च हर्षं ॥
नाल्पेन कारणवशेन वहन्ति संतः ॥ १-५-१५
- सत्पुरुषांना अल्पकारणावरून क्रोध, खेद किंवा हर्ष कधीहि उत्पन्न होत
नाहीं.

(४) युज्यते वेष्टनं वायोराकाशस्य च खंडनम् ॥

अथनं च तरङ्गाणामास्था नायुपि युज्यते ॥ १-१४-५

वान्याची गुंडाळी करता येते. आकाशाचे तुकडे करता येतात, पाण्यावरील लाटांना एकत्र ओंबता येते. इत्यादि गोष्टींवर एक वेळ विश्वास वसेल परंतु आयुष्यावर विश्वास बसत नाही.

(५) तस्वोपि हि जीवंति जीवंति मृगपाक्षिणः ॥

सजीवति मनो यस्य मननेन न जीवति ॥ १-१४-११

जगांत वृक्ष किंवा पशुपक्षी जगतच आहेत; परंतु ते जगणे खरे नव्हे. तोच खरा जिवंत आहे की, ज्याचे मन वासनाक्षयामुळे जिवंत नाही, किंवा तत्त्वबोधामुळे जो मनाला तुच्छ लेखतो.

(६) भारोऽविवेकिनः शास्त्रं भारो ज्ञानं च रागीणः ॥

अज्ञांतस्य मनो भारो भारो नात्मविदो वपुः ॥ १-१४-१३

अविवेकी मनुष्याला शास्त्र, विपर्ययी मनुष्याला ज्ञान व रागीट मनुष्याला मन हे भारभूत वाटते. परंतु आत्मज्ञान झालेल्या मनुष्याला शरीर हे भारभूत होत नाही.

(७) अप्यब्धिपानान्महतः सुमेरून्मूलनादपि ॥

अपि चक्ष्यशनत्साधो विषमाश्चित्तनिग्रहः ॥ १-१६-२४

समुद्र पिऊन टाकणे, मेरूपर्वत उपटून काढणे किंवा अग्नि भक्षण करणे याभ्यादिपेक्षा चित्ताचा निग्रह करणे जास्त कठीण आहे.

(८) अपि मेरुसमं प्राज्ञमपिशूरमपि स्थिरम् ॥

तृणीकरोति तृणैका निमेषेण नरोत्तमम् ॥ १-१७-५०

एखादा मनुष्य मेरुप्रमाणे अढळ असला, विद्वान्, दूर आणि स्थिर बुद्धीचा असला तरी त्याला तृष्णा एका क्षणामध्ये तुच्छ करून टाकते.

(९) नाहं देहस्य नो देहो मम नायमहं तथा ॥

इति विथ्रान्तचित्ता ये ते मुने पुरुषोत्तमाः ॥ १-१८-५३

(राम वसिष्ठाना गृह्यतात) 'मी देहाचा कोणी नाही, देह माझा कोणी नाही व हा देह हे माझे खरे स्वरूप नव्हे,' ह्या भावनेने जे परमात्म-स्वरूपात स्थिर होतात, तेच उत्तम पुरुष होत.

- (१०) तडित्सु शरदधेपु गन्धर्वनगरेषु च ॥
स्थैर्यं येन विनिर्णीतं स विश्वसतु विग्रहे ॥ १-१८-६१
आकाशांतील बीज, शरद्वर्षातील मेघ आणि गंधर्व नगर हीं सर्व स्थिर
विश्वास बाळगावा.
- (११) दासाः पुत्राः स्त्रियश्चैव बांधवाः सुहृदस्तथा ॥
हसन्त्युन्मत्तकामिव नरं वार्धककम्पितम् ॥ १-२२-६
उन्मत्त मनुष्याकडे पाहून लोक हसतात, त्याप्रमाणे महातारपणीं मनुष्याचे
शरीर कापू लागले म्हणजे त्याचे नोकरचाकर, मुलगे, बायका, बंधु आणि
मित्र त्याच्याकडे पाहून हसू लागतात.
- (१२) कृच्छ्रेषु दूरास्तविपादमोहाः
स्वास्थ्येषु नोत्तिक्तमनोभिरामाः ॥
सुदुर्लभाः संप्रति सुन्दरीभि-
रनाहतान्तःकरणा महान्तः ॥ १-२४-८
विपत्तीमध्ये ज्यांना विपाद वाटत नाही व मोह पडत नाही आणि
संपत्ति प्राप्त झाली असता जे गर्वाने फूगून जात नाहीत; तसेच सुंदर स्त्रिया
पाहून ज्यांच्या अंतःकरणांत मुळीच विकार उत्पन्न होत नाही असे महात्मे
संप्रतकाळी फारच दुर्मिल आहेत.
- (१३) क्षणमानन्दितामेति क्षणमेति विपादिताम् ॥
क्षणं सौम्यत्वमायाति सर्वस्मिन्नटवन्मनः ॥ १-२८-३८
मनाची स्थिति एखाद्या नटाप्रमाणे क्षणात आनंदाची तर क्षणांत
खिन्नतेची व क्षणांत सौम्यतेची दिसून येते.
- (१४) विषं विषयवैषम्यं न विषं विषमुच्यते ॥
जन्मान्तरघ्ना विषयाः एकदेहहरं विषम् ॥ १-२९-१३
ज्याला आपण विष म्हणून म्हणतो, ते वास्तविक विष नसून विषय
होय. विष प्राशन केले असता एकाच देहाचा नाश होतो;
परंतु विषयांचे सेवन हे अनेक जन्मांचा नाश करते.

(१५) ज्ञातज्ञेयस्य मनसो नूनमेतद्धि लक्षणम् ॥

न स्वदन्ते समग्राणि भोगवृन्दानि यत्पुनः ॥ २-२-३

ज्ञेय तत्त्व जाणल्याची म्हणजे ब्रह्मसाक्षात्कार ज्ञात्याची हीच खूण आहे की, त्या स्थितीनंतर सर्व तद्देच्या विषयोपभोगाबद्दल त्या ज्ञानी पुरुषाला कायमचा बीट येतो.

(१६) तज्ज्ञानं सच शास्त्रार्थस्तद्वैदग्ध्यमनिन्दितम् ॥

सच्छिष्याय विरक्ताय साधो यदुपदिश्यते ॥ २-२-२०

विरक्त आणि निर्मल अंतःकरणाच्या शिष्याला आत्मज्ञानाचा उपदेश केला, तरच ते ज्ञान, ती शास्त्रनिपुणता आणि विद्वत्ता खरोखरच शोभायमान होते.

(१७) अशिष्यायाविरक्ताय यत्किंचिदुपदिश्यते ॥

तत्प्रयास्यपवित्रत्वं गोक्षीरश्वदृताविध ॥ २-२-२१

परंतु जे ज्ञान विषयासक्त व अश्रद्धालु अशा माणसाला दिले जाते, ते वामझाऱ्या पिशवीत टाकलेल्या गोरसाप्रमाणे अपवित्र होते.

(१८) अनंतं समतानन्दं परमार्थं विदुर्बुधाः ॥

स येभ्यः प्राप्सते नित्यं ते सेव्याः शास्त्रसाधवः ॥

२-६-३४

समत्वापातून होणाऱ्या शाश्वत आनंदाला ज्ञाते लोक परमार्थ म्हणतात. या परमार्थाची प्राप्ति शास्त्र आणि सत्पुरुष यांच्या योगाने होते, म्हणून निरंतर त्यांची सेवा करावी.

(१९) अनंतानीह दुःखानि सुखं तृणलवोपमम् ॥ *

नातः सुखेषु वभ्रियात् दृष्टिं दुःखानुबन्धिषु ॥ २-१३-२३

या जगात सुख पहावे तर अत्यंत अल्प आहे व दुःख पहावे तर अनंत आहे; यासाठी परिणामी दुःख देणाऱ्या विषयसुखाची आस्था घालून नये.

| * संत तुकाराम महाराजांनी असेच म्हटले आहे:—

सुख पाहतां जयापाडे । दुःख पर्यता पचडे ॥

- (२०) नास्ति चेत्तद्विचारेण दोषः को भवतां भवेत् ॥
अस्ति चेत्तत्समुत्तीर्णा भविष्यथ भवार्णवात् ॥

२-१३-३५

ब्रह्म नाहीं असें जरी असलें तरी त्यासंबंधी (अध्यात्मशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें) विचार केला तर त्यांत तुम्हांला कोणता दोष लागणार आहे ? पण जर कदाचित् त्याचा विचार करितां करितां तें आहे अशी खात्री झाली, तर त्याचें ज्ञान होऊन तुम्ही भवसागरांतून तहून जाल.

- (२१) योऽन्तः शीतलतां यातो योभावेपु न मज्जति ॥
व्यवहारी न संमूढः सशांत इति कथ्यते ॥ २-१३-७८

ज्यांचें अंतःकरण तुप्त आहे, विषयांच्या पशान्यात राहूनहि जो विषयासक्त होत नाहीं, आणि व्यवहार करित असूनहि जो मोह पावत नाहीं, तोच खरा शांत होय.

- (२२) कोऽहं कथमयं दोषः संसाराख्यउपागतः ॥
न्यायेनेति परामर्शो विचार इति कथ्यते ॥ २-१४-५०

मी कोण आहे ? व हा संसाररूपी दोष माझ्या ठिकाणी कसा उत्पन्न झाला आहे ? इत्यादि प्रश्न सोडविण्याकरितां शास्त्रानें सांगितलेल्या मार्गानें चिंतन करणें यालाच विचार असें म्हणतात.

- (२३) संतोषः साधुसंगश्च विचारोय शमस्तथा ॥
एते एव महामोधाबुपायास्तरणे नृणाम् ॥ २-१६-१८

संतोष, सत्संग, विचार आणि शम (शांति) हींच काय तीं मनुष्यांना संसारसागरांतून तहून नेणारी साधनें आहेत.

- (२४) संतोषः परमोत्तमः सत्संगः परमागतिः ॥
विचारः परमं ज्ञानं शमोहि परमं सुखम् ॥ २-१६-१९

संतोष हा अत्यंत श्रेष्ठताम, सत्संग ही परमागति, विचार हें परम ज्ञान आणि शम हेंच परमसुख होय.

(२५) देशे यं सुजनप्राया लोकाः साधुं प्रचक्षते ॥

स विशिष्टः स साधुः स्यात्तं प्रयत्नेन संश्रयेत् ॥ १-६-२०

एकाद्या ठिकाणचे सदाचारनिष्ठ पुरुष ज्याला साधु म्हणून समजतात, असा मनुष्य ज्ञानवैराग्यादि गुणांनी युक्त असेल तर तो सत्पुरुष आहे असे समजून त्याचा प्रयत्नाने आश्रय करावा.

(२६) अध्यात्मविद्या विद्यानां प्रधानं तत्कथाश्रयम् ॥

शास्त्रं सच्छास्त्रमित्याहुर्मुच्यते तद्विचारणात् ॥

३-६-२१

सर्व विद्यांमध्ये अध्यात्मविद्या श्रेष्ठ असून ज्या शास्त्रांमध्ये अध्यात्म विषयक कथा प्राधान्ये करून असतात त्याला सच्छास्त्र असे म्हणतात.

(२७) साधुसंगमसच्छास्त्रपरो भवसि राम चेत् ॥

तद्दिनैरेव नो मासैः प्राप्नोषि परमं पदम् ॥ ३-८-६

सत्पुरुष आणि सच्छास्त्र यांची कांस घरशील तर काही महिन्यांत नव्हे तर काही दिवसांतच तू परमपदाप्रत पोहोचशील.

(२८) प्रायः परपरित्राणमेव कर्म निजं सताम् ॥ ३-२६-२०

दुसऱ्याचे रक्षण करण्यासाठीच सत्पुरुषांच्या हातून कर्म घडत असते.

(२९) यन्मुहूर्तः प्रजेशस्य स मनोजीवितं मुनेः ॥

जीवितं यद्विरिंचस्य तद्दिनं किल चक्रिणः ॥ ३-६०-२५

मनुष्या सर्वथ आयुष्याचा काल म्हणजे मननशील प्रजापतीचा एक मुहूर्त होय. ब्रह्मदेवाचे सर्व आयुष्य म्हणजे विष्णूचा एक दिवस होय.

(३०) विष्णोर्यज्जीवितं राम तच्छुभांकस्य चासरः ॥

ध्यानप्रक्षीणाचित्तरथ न दिनानि न रात्रयः ॥

३-६०-२६

विष्णूचे संपूर्ण आयुष्य म्हणजे शंकराचा एक दिवस होय, परंतु निर्विकल्प समाधीमध्ये ज्याचे चित्त क्षीण झाले आहे, अशा योग्याला दिवस व रात्र यापेक्षा कदाचेंच भान नसते.

- (३१) मूठोत्तारणमेवेह स्वभावो महतामिति ॥ ३-७६-१२
मूढ (अज्ञानी) लोकांचा उद्धार करणें हाच महात्म्यांचा स्वभाव आहे.
- (३२) इहामुत्र च नाशाय मूढो दुःखाय जीवति ॥ ३-७७-२०

इहपरलोकीं आपला नाश करून घेण्याकरितां व केवळ दुःख भोगण्या-
करितांच मूढ मनुष्य जगत असतो.

- (३३) अपश्यतः स्वमात्मानं मृतिर्मूढस्य जीवितम् ॥ ३-७७-२१
मरणेनोदयोऽस्यास्ति पापासंपत्तिहेतुतः ॥ ३-७७-२१
- ज्याला आत्म्याचें दर्शन झालें नाहीं अशा मूढाचें मरण म्हणजेच खरें
जीवित होय; कारण जिवंतपणीं तुरू असलेल्या पापकर्मांचें आचरण
मरणानें बंद पडत असल्यामुळें त्या प्राण्याचा अभ्युदयच होत असतो.
- (३४) प्रभुत्वं समदृष्टित्वं तच्च स्याद्राजविद्यया ॥
तामेव यो न जानाति नासौ मंत्री न सोऽधिपः ॥ ३-७८-४१

प्रभुत्व हें समदृष्टीपासून उत्पन्न होत असतें आणि समदृष्टि राजविद्येच्या
(अध्यात्मविद्येच्या) योगानें प्राप्त होत असते. अर्थात् ही राजविद्या
जो जाणीत नाहीं, तो खरा राजा नव्हे आणि तो खरा मंत्रीहि नव्हे.

- (३५) मनोहि जगतां कर्तृ मनोहि पुरुषः परः ॥
मनःकृतं कृतं लोके न शरीरकृतं कृतम् ॥ ३-८१-१
- मन हेंच अखिल जगांचा कर्ता आहे. मन म्हणजेच परम पुरुष आहे.
ह्या लोकांत जें मनानें केलें जातें, तेंच खरें कर्म असून केवळ शरीरानें जें केलें
जातें तें खरें कर्म नव्हे.

- (३६) कर्मेन्द्रियैर्याक्रियते तद्रोक्षुं किल युज्यते ॥
न मनोनिश्चयकृतं कश्चिद्रोधयितुं क्षमः ॥ ३-८८-१८
- जें कर्म कर्मेन्द्रियांनीं केलें जातें, त्याचा नाश करणें शक्य आहे. पण
मनाच्या निश्चयानें जें केलें जातें, त्याचा नाश करण्याला कोणीहि समर्थ नाहीं

- (३७) यो वद्धपदतां यातो जंतोर्मनसि निश्चयः ॥
स तेनैव विना ब्रह्मज्ञान्येन विनिवार्यते ॥ ३-८८-१९

प्राण्यांच्या वित्तात जो निश्चय एकदा दृढमूल झाला, त्याचें निवारण करण्याचें काम त्याच्यावाचून दुसऱ्या कोणालाहि करतां येणें शक्य नाहीं.

- (३८) समकालप्रयुक्तेन सहसा दंडराशिना ॥
वीरं मनो भेदयितुं मनागपि न शक्यते ॥ ३-८९-३७

(शासनांचा अंमल शरीरावर होऊं शकतो) परंतु कोणत्याहि विषयाच्या भावनेमध्ये स्थिर झालेल्या मनावर कोणतीहि शासन आपला पराडा बसवूं शकत नाहीं.

- (३९) एककार्यनिविष्टं हि मनो धीरस्य भूपते ॥
न चाल्यते मेरुरिव वरशापयलैरपि ॥ ३-८९-४८

एका कार्यामध्ये प्रविष्ट झालेल्या धीर पुरुषाच्या मनाला वर किंवा शाप मेरुपर्वताप्रमाणें चालवूं शकत नाहींत.

- (४०) देहोहि वरशापाभ्यामन्यत्वमिव गच्छति ॥
ननु धीरं मनो राजन्विजिगीषुतया स्थितम् ॥ ३-९०-४९

वर शापाचें परिणाम देहावर होतात, परंतु वैयर्थ्याली मन केव्हाहि अजिंक्यच आहे.

- (४१) अपश्यन्काष्ठरन्ध्रस्य वृषणाक्रमणं यथा ॥
कीलोत्पाटी कापिर्दुःखमेतीदं हि तथा मनः ॥ ३-९१-४१

साकडामध्ये टोकलेली पाचर उपटणाऱ्या एखाद्या अविचारी वानराचा वृषण फटीमध्ये सांपडून तो मूर्ख वानर जसा संकटांत सांपडतो; त्याप्रमाणें नेहमीं कांहींना कांहीं उलाढाली करण्यांत दंग झालेले चंचल मन दुःख भोगीत असतें.

- (४२) ईप्सितावेदनाख्यातु मनःप्रशमनादते ॥
गुरूपदेशशास्त्रार्थमंत्राद्या युक्तयस्तृणम् ॥ ३-१११-१४

इष्ट वस्तूविषयी बैराग्य उत्पन्न होऊन मन शांत झाल्याशिवाय गुरुपदेश, शास्त्रार्थ, मंत्र इत्यादि युक्त्या न्यर्थ होत.

(४३)

मनएव समर्थं वो मनसो दृढनिग्रहे ॥
अराजा कःसमर्थः स्याद्राजो राघव निग्रहे ॥

३-११-२१९

तुमच्या मनाचा दृढनिग्रह करण्याला तुमचें मनचें समर्थ आहे. हे रामा ! राजाचा निग्रह करण्याला जो राजा नाही, असा कोणता सामान्य मनुष्य समर्थ होईल.

(४४)

इच्छामात्रमविद्येह तन्नाशोमोक्ष उच्यते ॥
सचासंकल्पमात्रेण सिद्धो भवति राघव ॥ ३-११४-७

इच्छा हेंच अविद्येचें स्वरूप आहे, इच्छेचा नाश करणें ह्या स्थितीलाच मोक्ष म्हणतात. हा मोक्ष संकल्प न केल्यानेंच सिद्ध होत असतो.

(४५)

नाहं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढाद्वध्यते मनः ॥
सर्वं ब्रह्मेति संकल्पात्सुदृढादमुच्यते मनः ॥ ३-११४-२३

“मी ब्रह्म नाही” अशा दृढसंकल्पानें मन बद्ध होतें आणि ‘सर्वच ब्रह्म आहे’ अशा संकल्पानें तें मुक्त होतें.

(४६)

संकल्पः परमो बंधस्त्वसंकल्पो विमुक्तता ॥ ३-११४-४४

संकल्प हें परम बंधन असून संकल्प न करणें हाच खरा मोक्ष आहेः—

(४७)

शास्त्रसत्संगमाभ्यासात्सर्वविको जितेंद्रियः ॥
अत्यंताभावमेतस्य दृश्यस्याप्यवगच्छति ॥ ४-४-२

अध्यात्मशास्त्र आणि सत्संग यांच्या योगानें मनुष्याच्या मनांत विवेक जागृत होतो, विवेकाच्या योगानें इंद्रियांना जिंकता येतें, आणि एकदां मनुष्य जितेंद्रिय बनला म्हणजे तो या सर्व दृश्य जगाचा अत्यंताभाव, (म्हणजे मुळीच नाही) अशा अनुभवाप्रत जाऊन पोहोचतो.

(४८)

सर्वेषामेव देहानां सुखदुःखार्थभाजनम्
शरीरं मन एवैह न तु मांसमयं मुने ॥ ४-१३-८.

या जगांतील सर्व जीवांना सुखदुःखाचे भोग देण्याला कारणीभूत हें मन आहे. मांसमय शरीर कारणीभूत नाही. (देहानां तदात्मतापन्नजीवानाम्)

(४२) स्वया वासनया लोको यद्यत्कर्म करोति यः ॥
स तथैव तदामोति नेतरस्येह कर्तृता ॥ ४-१३-११

जगामध्ये आपल्या वासनेप्रमाणे लोक जे जे कर्म करितात, त्या त्या कर्मांचेच फळ ते भोगतात, त्यांत इतरांच्या कर्तृत्वाचा मुळीच संबंध नाही.

(५०) विचारः सफलस्तस्य विज्ञेयो यस्य सन्मतेः ॥
दिनानुदिनमायाति तानवं भोगगृध्नुता ॥ ४-१८-६५

चांगली बुद्धि असलेल्या ज्या पुरुषाचा विषयोपभोगाचा लोभ दिवसेंदिवस कमी होत असतो, त्याचाच आत्मविषयक विचार सफल होतो.

(५१) चित्रामृतं नामृतमेवविद्धि
चित्रानलं नानलमेवविद्धि ॥
चित्रांगना नूनमनंगनेति
वाचा विवेकस्त्वविवेक एव ॥ ४-१८-६९

तोंडाच्या बडबडीत मात्र विवेक पण अंतर्दामी त्याचा गंधहि नाही, असे असेल तर चित्रांतील अमृत, अग्नि व स्त्री याप्रमाणे असल्या वाचिक विवेकाचा काडीमात्र उपयोग नाही.

(५२) परिज्ञातोपभुक्तोहि भोगो भवति तुष्टये ॥
विज्ञाय सेवितो मैत्रीमेति चोरो न शत्रुताम् ॥ ४-२३-४१

अमुक चोर आहे असे पक्के ज्ञान झाल्यावर त्याच्याशी केलेली मैत्री उपद्रव करू शकत नाही. त्याचप्रमाणे विषयाचे वास्तविक स्वरूप ओळखून त्याचे यथाप्राप्त सेवन करणाराला ते उपद्रव करू शकत नाहीत.

(५३) हस्तं हस्तेन संपीडय दंतर्दतान्विचूर्णयेत् ॥
अंगान्यंगैरिवाक्रम्य जयेच्चंद्रियशात्रवान् ॥ ४-२३-५८

हातावर हात चोळून, दातांनी दांत चाबून व अंगांनी अंगांना आवळून, अर्थात् पाहिजे तेवढे प्रयत्न करून या इंद्रियशत्रूंना जिंकवे.

आध्यात्मिक सुभाषिते .

(५४)

न तथा सुखिता भूषा मृन्मयोऽग्रपुरीजुषः ॥

यथा स्वार्थान्मनसः स्वशरीरपुरीश्वराः ॥ ४-२४-७

ज्यांनीं आपलें मन आपल्या ताब्यांत ठेवलें आहे, अशा आत्मसंयमी पुरुषांना शरीररूपी नगरीमध्ये जें सुख प्राप्त होतें, तसलें सुख मातीचें प्रचंड बांधकाम करून त्यांत राहणाऱ्या राजांनाहि प्राप्त होत नाहीं !

(५५)

यस्यांतर्वासनारज्या ग्रंथिवंधः शरीरेणः ॥

महानपि बहुशोऽपि स वालेनाऽपि जीयते ॥ ४-२७-२०

जो पुरुष आंत वासनारूपी दोरीनें बद्ध झालेला असतो, तो कितीहि सामर्थ्यवान् असो किंवा पंडित असो, प्रसंगीं सहान पोराकडूनहि पराजित होतो.

(५६)

आस्थामात्रमनंतानां दुःखानामाकरं विदुः ॥

अनास्थामात्रमभितः सुखानामाकरं विदुः ॥

४-२७-२५

आस्था हीच अनंत दुःखांची जननी आहे; व अनास्था-आसक्ति-रहित स्थिति-हीच सर्व सुखांची खाण आहे.

(५७)

येषां गुणेष्वसंतोषो रागो येषां श्रुतं प्राप्ते ॥

सत्यवसनिनोये च ते नराः पशवो परे ॥ ४-३२-४३

ज्यांचा हवरेपणा सद्गुणाविषयी आहे, ज्यांना प्रेम अध्यात्म ध्वषणाचें आहे आणि व्यसन सत्याचें आहे, तेच खरोखर मनुष्य होत; इतर लोक केवळ पशुतुल्य होत.

(५८)

अनर्थायार्यसंपत्तिर्मौगौघो भवरोगदः ॥

आपदः संपदः सर्वाः सर्वत्रानादरोजयः ॥ ४-३२-५८

संपत्तीरूपी अर्थ हे अनर्थच आहेत, नानाविध भोग हे भवरोगच आहेत, आणि सर्व प्रकारच्या संपत्ती ह्या आपत्तीच आहेत ! यास्तव या सर्वांचा अनादर करणें हाच खरा जय आहे.

(५९) लोभमोहरूपां यस्य तनुतानुदिनं भवेत् ॥
यथाशास्त्रं विहरति स्वस्वकर्मसु सज्जनः ॥ ४-३३-१५

ज्यांचे लोभ, मोह, क्रोध हे दोष प्रत्यहीं क्षीण होत चालले आहेत आणि जे आपली कर्मे यथाशास्त्र करण्यांत मग्न झाले आहेत, ते सज्जन होत.

(६०) मनसोऽभ्युदयोनाशो मनोनाशो महोदयः ॥
हमनोनाशमभ्येति मनोऽस्य विवर्धते ॥ ४-३५-१८

मनाचा अभ्युदय हाच त्याचा नाश आणि मनाचा नाश हाच त्याचा अभ्युदय होय. ज्ञानी मनुष्याचे मन नाश पावते आणि अज्ञानी मनुष्याचे मन पुष्ट होते.

(हाच श्लोक मुक्तिकोपनिषदांत ' विवर्धते ' या पदापेवर्जी ' हि शृंखला ' इतक्या पाठभेदाने आलेला आहे. अ. २-३९)

(६१) आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं विशोधयेत् ॥
पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्यामिति बोधयेत् ॥ ४-३९-२३

शम दम बगैरे गुण शिष्याच्या ठिकाणी प्रथम निर्माण होतील व त्याची बुद्धि शुद्ध होईल अशा तऱ्हेने प्रथम त्याला उपदेश करून नंतर हें सर्व ब्रह्म आहे, व तूहि शुद्ध ब्रह्म आहेस, असा त्याला उपदेश करणे योग्य आहे.

(६२) अपरीक्ष्य च यः शिष्यं प्रशास्त्यतिचिमूढधीः ॥
स एव नरकं याति यावदाभूतसंग्रहम् ॥ ४-३९-२६.

शिष्याची परीक्षा न करिता आणि त्याची योग्यता न जाणता जो गुरु त्याला ज्ञानोपदेश करिता, तो चिरकाल नरकवासाचे दुःख भोगितो.

(६३) अनागतानां भोगानामवांछनमकृत्रिमम् ॥
आगतानां च संभोग इति पंडितलक्षणम् ॥ ४-४६-८.

अप्राप्त विषयांची स्वाभाविक इच्छा नसणे आणि प्राप्त विषयांचा उपभोग घेणे हेंच पंडिताचे लक्षण आहे.

- (६४) नष्टं नष्टमुपेक्षस्य प्राप्तं प्राप्तमुपाहर ॥ ४-४६-७.
जें जें नाश पावलें असेल त्याची उपेक्षा कर आणि प्रारब्धानें जें जें प्राप्त होईल त्याचा अंगिकार कर.
- (६५) जीवन्मुक्ता महात्मानो नित्यतृप्तमहाधियः ॥
आचारैरनुगंतव्या न भोगरूपणाः शठाः ॥ ४-४६-२५.
नित्यतृप्त आणि महाबुद्धिमान् अशा महात्मा जीवन्मुक्तांचें तूं अनुकरण कर; केवळ भोगेच्छेनें परवंचक बनलेल्या मूर्खांचें अनुकरण करूं नकोस.
- (६६) अवश्यमाव्यस्तमयो जातस्याहर्षतेरिव ॥ ४-४८-२७
सूर्याचा उदय झाला म्हणजे त्याचा अस्त व्हावयाचा हा नियम जसा ठरलेला आहे, तसा जो प्राणी जन्माला आला तो केव्हां तरी मरणारच.
- (६७) जायते जीव्यते पश्चाद्वश्यं च विनश्यति ॥ ४-४८-२५.
उत्पन्न होऊन जगणें, हें जसे सृष्टीतील एक कार्य आहे, तसेंच शेवटीं मरणें हेंहि एक अवश्य कार्य आहे.
- (६८) ये केचन समारम्भा ये जनस्य क्रियाक्रमाः ॥
ते सर्वे देहमात्रार्थमात्मार्थं न तु किंचन ॥ ४-५७-२९.
वाह्य विषयांवर दृष्टि ठेवणारे लोक सर्व वैदिक किंवा लौकिक कर्मे केवळ देहाच्या सुखासाठीं करीत असतात; परंतु आत्मज्ञानासाठीं मुळींच प्रयत्न करीत नाहींत.
- (६९) भूयोभूयः परामृष्टं हृदये सुनियोजितम् ॥
प्रयोजनं फलत्युच्चं नहेलाहृतसंस्थितः ॥ ५-४-२७.
तत्त्वोपदेश श्रवण केल्यानंतर त्याचें बारंवार मनन केलें तरच तो फलद्रूप होतो, तोच उपदेश अनादरानें श्रवण करणाऱ्या व मनन न करणाऱ्या मूढाच्या पदरांत ऐकण्याच्या श्रमाशिवाय दुसरें काहींहि पडत नाहीं.
- (७०) त्यागो न युक्त इह कर्मसु नापि रागः ॥ ५-५-५४.
अवश्य प्राप्त कर्मांचा त्याग करणें व त्याविषयी आसक्ति ठेवणें ही दोन्ही युक्त नव्हेत.

(७१) संसार एव दुःखानां सीमान्त इति कथ्यते ॥

तन्मध्ये पतिते देहे सुखमासाद्यते कथम् ॥ ५-९-५२.

संसार म्हणजे दुःखाची पराकाष्ठा असें सत्पुरुष सांगतात. तेव्हां अशा संसारांत पडलेल्या देहामध्ये असतांना सुखप्राप्ति कोठून होणार ?

(७२) न कालमतिवर्तन्तो महान्तः स्वेषु कर्मसु ॥ ५-१०-९

मोठी माणसें आपल्या कर्तव्यकर्माविषयी केव्हांहि काळातिक्रम होऊ देत नाहीत.

(७३) भविष्यं नानुसंधत्ते नातीतं चिन्तयत्यसौ ॥

वर्तमाननिमेषं तु हसन्नेवानुवर्तते ॥ ५-१२-१४.

तत्त्वज्ञानी भावी गोष्टींची चिंता वहात नसतो आणि गत गोष्टींचे स्मरण करीत नसतो, तसेंच वर्तमानकाळी सर्व व्यवहार आनंदाने करीत असतो.

(७४) जडत्वाग्निः स्वरूपत्वात्सर्वदैव मृतं मनः ॥

मृतेन मार्यते लोकाश्चित्रेयं मौख्यचक्रिका ॥ ५-१३-१००.

मन हे जड आणि निःस्वरूप असल्यामुळे सर्वदा मेलेलेच आहे. परंतु या मृत मनाकडून अनेक लोक मारले जातात, ही मूर्ख परंपरा विचित्रच म्हणावयाची.

(७५) भावाद्वैतमुपाश्रित्य सत्तद्वैतमयात्मकः ॥

कर्माद्वैतमनादृत्य द्वैताद्वैतमयो भव ॥ ५-१७-२९.

आतून अद्वैतपर रहा व वाह्यतः कर्मांमध्ये द्वैतपर रहा. अशा तऱ्हेने ब्रह्माप्रमाणे द्वैताद्वैतमय होऊन रहा (कारण व्यवहार काळीसुद्धा तू अद्वैतपर राहू लागलास तर जगत् व्यवस्था आणि धर्मशास्त्रादि आचारशाले यांना वाध येईल.)

(७६) अंतर्निराश्यमादाय बाहिराशोन्मुखेहितः ॥

बाहेरस्तोऽन्तरा शीतोलोके विहर राघव ॥ ५-१८-२१.

हे राघव ! आतून निराश रहा, पण बाहेरून आशावान् असल्यासारखा उद्योग कर, तसेंच घनादिकांचा नाश झाला असता आतून शांत रहा, पण बाह्यतः संतत असल्याप्रमाणे वर्तून ठेव.

- (७७) अंतः संत्यक्तसर्वांशो रीतिरागो विवासनः ॥
 बहिः सर्वसमाचारो लोके विहर राघव ॥ ५-१८-१८
 हे रामा ! अंतःकरणांतील सर्व आशा, विषयप्रेम व वासना यांना पार
 झुगारून दे, आणि बाह्यतः सर्व लोकव्यवहार करीत जा.
- (७८) न स्वधैर्यादृते काश्चिदभ्युद्धरति संकटात् ॥ ५-२१-१०
 स्वतःच्या धैर्यावाचून आपणांला संकटांतून कोणीहि पार पाडणार नाही.
- (७९) विषयान्प्रति भोः पुत्र सर्वानेव हि सर्वथा ॥ ५-२४-१७
 अनास्था परमा ह्येषा सा युक्तिर्मनसो जये ॥ ५-२४-१७
 हे पुत्रा ! सर्व विषयासंबंधाने पूर्णपणे अनास्था असणे हीच मनो-
 जयाची सर्वोत्कृष्ट युक्ति आहे.
- (८०) राजन्यावदयं देहस्तावन्मुक्तधियामपि ॥ ५-२६-१६
 यया प्राप्तक्रियात्यागो रोचते न स्वभावतः ॥ ५-२६-१६
 जोपर्यंत हा देह आहे, तोपर्यंत जीवन्मुक्त पुरुषांनाहि आपल्या यथाप्राप्त
 क्रियांचा त्याग करणे स्वभावतःच आवडत नाही.
- (८१) अविष्णुः पूजयन्विष्णुं न पूजाफलभाग्भवेत् ॥ ५-२९-४०
 विष्णुर्भूत्वा यजेद्विष्णुमयं विष्णुरहं स्थितः ॥ ५-२९-४०
 स्वतः भावनेने विष्णु न होता विष्णूची पूजा करणाराला विष्णुपूजेचे
 फल मिळविण्याला तद्रूप झाले पाहिजे; अर्थात् मनुष्याने विष्णु होऊनच
 विष्णूचे पूजन केले पाहिजे. प्रन्हाद म्हणतो, 'यास्तव हा मी स्वतःच
 विष्णु झालो आहे.' "
- (८२) अस्तिचेद्दिद्रियाकांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ ५-४३-२२
 नास्तिचेद्दिद्रियाकांतिः किं प्राप्यं पूजनैः फलम् ॥ ५-४३-२२
 इंद्रियजय असेल तर पूजनाचे निराळे फल ते कोणते मिळावयाचे
 राहिले ? बरे, इंद्रियाना जिकण्याचे काम होत नसेल, तर पूजनापासून तरी
 कोणते फल प्राप्त होणार आहे ?
- * अशाच अर्थाचा श्लोक विष्णु पुराणामध्ये आला आहे.
 " नाविष्णुः पूजयेद्विष्णुं नाशिवः पूजयेच्छिवः ॥ "

(८३) गुरुध्वेदुद्धरत्यक्षमात्मीयात्पौरपादते ॥
उष्ट्रं दान्तं यत्नं वदं तत्कृत्स्नाद्दुद्धरत्यसौ ॥ ५-४३-२६

शिष्यानें स्वतः प्रयत्न केला नसतां हि जर गुरु त्याचा अशानातून उद्धार करू शकतात, तर वठणीस आणलेल्या उंट, बैल इत्यादि पशूंनामुद्दा त्या गुरूनें आत्मशानी केले असतें.

(८४) न स्वकर्म विना श्रेयः प्राप्नुवन्तीह मानवः ॥ ५-४८-६९
स्वकर्माचें अनुष्ठान केल्याशिवाय मनुष्यांना या जगांत श्रेयःप्राप्ति होत नाही.

(८५) धीमन्तो न विप्रेयन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ५-५२-८
ज्या कृत्याचा परिणाम दुःखदायक होणार, असे कृत्य करण्याला विचारी लोक केव्हांच तयार होत नाहींत.

(८६) कुरङ्गालिपतङ्गेभमीनास्त्येकैकशो हताः ॥
सर्वैर्युक्तेरनर्थस्तु व्याप्तस्याज्ञ कुतः सुखम् ॥ ५-५२-२१

हे अशानी चित्ता ! शब्दस्पर्शादि विषय इतके अनर्थकारक आहेत की, एकेका विषयामध्ये आसक्त होणारे हरिण, भ्रमर, पतंग, हत्ती आणि मासा हे जीव घात करून घेतात. पांचादि विषयामध्ये रममाण होणाऱ्या मनुष्यावर सर्व तऱ्हेचे अनर्थ कोसळतील यांत नवल काय ! त्याला सुख कोठून मिळणार !

(८७) अन्तः शीतलता या स्यात्तदनन्ततपः फलम् ॥ ५-५६-९.
अंतःकरण शांत असणें, हें अन्त तपांचें फल होय.

(८८) अन्तस्तृष्णोपतप्तानां दावदाहमयं जगत् ॥
भवत्यखिलजन्तूनां यदन्तस्तद्वाहिः स्थितम् ॥ ५-५६-३४

तृष्णेमुळे अंतःकरण संतप्त झालेल्या लोकांना हें जग वणवा लागल्यासारखें दिसतें. कारण जें मनुष्याच्या मनांत असतें, तेंच त्याच्या दृष्टीला बाह्य जगांत दिसतें.

(८९) आत्मवत्सर्वभूतानि परद्रव्याणि लोष्ठवत् ॥
स्वभावादेव न भयाद्यः पश्यति स पश्यति ॥ ५-५६-४९.

जो सर्व भूताना आपल्यासारखे मानतो आणि भयामुळे नव्हे, तर स्वभावतःच परद्रव्याला मातीच्या टेकळाप्रमाणे समजतो, तोच खरा तत्त्ववेत्ता होय.

(९०) यावत्सर्वे न संत्यक्तं तावदात्मा न लभ्यते ॥
सर्वावस्थापरित्यागे शेष आत्मेति कथ्यते ॥ ५-५८-४४.

जोपर्यंत मनाने सर्व विषयांचा पूर्णपणे त्याग केला नाही, तोपर्यंत कोणालाहि आत्मप्राप्ति होणार नाही. कारण मनाच्या सर्व अवस्थांचा त्याग झाल्यानंतर अवशिष्ट राहणारा तोच आत्मा असा सिद्धान्त आहे.

(९१) परमपदप्रतिमोहि साधुसंगः ॥ ५-६१-४८

सत्पुरुषांच्या सहवासापासून जें सुख प्राप्त होतें, त्याची किंमत प्रत्यक्ष माध्युख प्राप्त होण्याइतकी श्रेष्ठ आहे.

(९२) तत्त्वावबोधो भगवन्सर्वाशाट्टणपाचकः ॥
प्रोक्तः समाधिशब्देन न तु तूष्णीमवस्थितिः ॥ ५-६२-८

आत्मतत्त्वाचा बोध हा सर्व आशास्त्री तृणाला दग्ध करून टाकणारा अग्नि असून समाधि शब्दाचा अर्थहि असाच आहे. समाधि (सम + आ + धा) म्हणजे 'आत्मस्वरूपां स्थिर असणे' असाच अर्थ ज्ञाते पुरुष करितात. नुसतें स्वस्थ बसणे म्हणजे समाधि असा अर्थ कोणीहि करीत नाहीत.

(९३) अनुभूतिं विना राम खंडादेर्नानुभूयते ॥
अनुभूतिं विना रूपं नात्मनश्चानुभूयते ॥ ५-६४-४३

ज्याप्रमाणे खडीसाखरेची गोडी माहीत नसलेल्या माणसाने ती खाल्ल्या-शिवाय तिच्या गोडीचे ज्ञान होत नाही, त्याप्रमाणे आत्म्याच्या परमार्थ-स्वरूपाचे ज्ञान स्वानुभवावांचून होणे शक्य नाही.

(९४) अन्तःसंस्कारैरेवैकं कारणं यन्ध्रमोक्षयोः ॥ ५-६७-३४

अंतःकरणामध्ये विषयाविषयी आसक्ति असणे व नसणे हेच बंध आणि मोक्ष यांचे मुख्य कारण होय.

(९५) यथा न किञ्चित्कलयन्मञ्चके स्पन्दते शिशुः ॥

तथा फलान्यकलयन्कुरु कर्माणि राघव ॥ ५-७०-२०

हे रामा ! एखादे लहान बालक कोणत्याही तऱ्हेचा संकल्प न करिता आनंदाने पलंगावर लोळत असते; त्याप्रमाणे कर्मफलाचा मुळीच विचार न करिता तू आपली प्रातःकर्म करीत जा.

(९६) न मोक्षो न भस्मः पृष्ठे न पाताले न भूतले ॥

मोक्षोहि चेतो विमलं सम्यग्ज्ञानवियोधितम् ॥ ५-७३-३५

मोक्ष हा काही कोठे आकाशात, पाताळात किंवा पृथ्वीवर आहे असे नाही, तर योग्य तऱ्हेचे ज्ञान होऊन शालेही मनाची निर्मल स्थिति म्हणजेच मोक्ष होय.

(९७) अपि राज्यदपि स्वर्गादपींदोरापि माधवात् ॥

अपि कांतासमासंगान्नैराशं परमं सुखम् ॥ ५-७४-४४

राज्य, स्वर्ग किंवा चंद्रमंडळ, तसेच बैकुंठाधिपती विष्णु किंवा सुंदर कांता यांच्या समागमापासून जे सुख कालत्रयीहि प्राप्त होणार नाही, अशा तऱ्हेचे परमसुख नैराश्यापासून प्राप्त होते.

(९८) सत्यां प्रज्ञामहानावि विवेके सति नाविके ॥

संसारसागरादस्माद्यो न तीर्णोधिगस्तु तम् ॥ ५-७६-१३

बुद्धिरूपी मोठी नौका व विवेकरूपी नावाडी असता या संसारसागराच्या पैलतीराळा जो जात नाही त्याचा धिक्कार असो.

(९९) सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ॥

संयोगा विप्रयोगान्ताः सर्वे संसारवर्त्मनि ॥ ५-८६-५५

या संसारात सर्व संग्रहांचा शेवटी नाश होतो, उंचावर चढलेले अखेरीस पतन पावतात, आणि ज्यांचा संयोग झाला असेल, त्या सर्वांचा शेवटी वियोग होतो.

(१००) सर्वशोऽपि बहुशोऽपि माधवोऽपि हरोऽपि च ॥
अन्यथा नियतिं कर्तुं न शक्तः कश्चिदेव हि ॥ ५-८९-२६

कोणी एखादा सर्वज्ञ असो, बहुज्ञ असो, स्वतः भगवान् विष्णु असो, किंवा शंकर असो, नियतीला म्हणजे सृष्टिनियमाला बदलण्यास कोणीहि समर्थ नाही.

(१०१) जन्मान्तरशताभ्यस्ता राम संसारसंस्थितिः ॥
सा चिराभ्यासयोगेन विना न क्षीयते क्वचित् ॥ ५-९२-२३

संसारस्थितीचा अभ्यास मागील शेकडों जन्मांत झालेला आहे. त्यामुळे दीर्घकाल साधनांचा अभ्यास केल्यावांचून संसारस्थिति क्षीण होणार नाही.

(१०२) ज्ञानवानेव सुखवान् ज्ञानवानेव जीवति ॥
ज्ञानवानेव बलवांस्तस्माज्ज्ञानमयो भव ॥ ५-९२-४९

जो ज्ञानी असतो, तोच खरा मुक्ती, तोच खरा जिवंत आणि तोच बलवान् असतो, म्हणून तूं ज्ञानी हो.

(१०३) रागद्वेषविकाराणां स्वरूपं चेन्न भाव्यते ॥
ततः सन्तोष्यसद्रूपाः सेविता अप्यसेविताः ॥ नि. पू. ३-१८

राग, द्वेष व त्यांचे कार्यरूप विकार यांच्या स्वरूपाचा जर विचार केला नाही तर संत म्हणून प्रसिद्ध असलेलेहि असंत ठरतात. त्यामुळे त्यांचे सेवन जरी केले तरी ते बुघ्या होतें.

(१०४) वासनायास्तथा बह्वर्कणव्याधिरूपामपि ॥
स्नेहचैराविपाणां यः शोषः स्वल्पोपि वाधते ॥ नि. पू. १०-२१

वासना, अग्नि, क्रण, व्याधि, शत्रु, स्नेह, वैर, व विप यांचा अत्यंत थोडा अवशेषहि फार पीडा देतो.

(१०५) दीपहस्तो यथाऽभ्येति तमोरूपदिदृक्षया ॥

तथा विलीयते सर्वं तमस्तापैर्घृतं यथा ॥ नि. पू. १०-३४

हातांत दिवा घेऊन जर कोणी अंधकाराला पहावयास गेला तर ऊष्णतेने तू प जसे विरघळते तसा सर्व अंधार नाहीसा होतो; त्याप्रमाणे शानाने अवियेसह सर्व जगत् क्षीण होई.

(१०६) अज्ञस्य दुःखौघमयं द्रस्यानंदमयं जगत् ॥

अंधं भुवनमंधस्य प्रकाशं तु सचक्षुषः ॥

नि. पू. ११-३३ व ३३

अज्ञानी माणसाला जगत् दुःखरूप भासते व ज्ञानी माणसाला सुखरूप भासते, अंधळ्याला सर्व जग अंधळे वाटते व डोळसाला ते प्रकाशरूप वाटते.

(१०७) आपातमात्ररम्येभ्यो भोगेभ्यः किमवाप्यते ॥

सरसद्वचिन्तामणितः सर्वसारमवाप्यते ॥

नि. पू. २०-३९

विचार करीपर्यंतच रम्य वाटणाऱ्या भोगापासून काय मिळणार ? पण संतुष्टीची चिन्तामणीपासून सर्वांतथ्ये श्रेष्ठ असलेले पद प्राप्त होई.

(१०८) आशाचरणमेवाहुर्मुख्यमाराधनं सताम् ॥

नि. पू. २३-४

संताच्या आशेप्रमाणे अनुवर्तून करणे हेच त्याचे मुख्य आराधन होय.

(१०९) अन्येन रचितो देहो यक्षेणान्येन संश्रितः ॥

दुःखमन्यस्य भोक्तान्यश्चित्रेयंमौर्ख्यचक्रिका ॥

नि. पू. २९-८१

मनाने देहाला रचले आहे. त्याचा अहंकाररूपी राक्षसाने आश्रय केला आहे. दुःख हा मनाचा धर्म आहे. पण जीव त्याचा उपभोग घेतो ! अशी ही मूर्खपणाची परंपरा अविशय आश्चर्यकारक आहे.

(११०) पूजनं ध्यानमेवान्तर्नान्यदस्यस्य पूजनम् ॥
तस्मात्त्रिभुवनाधारं नित्यं ध्यानेन पूजयेत् ॥

नि. पू. ३८-६

परमेश्वराचें अंतःकरणांत ध्यान करणें हेंच त्याचें मुख्य पूजन होय. त्याहून दुसरें पूजन नाहीं. यासाठीं त्रिभुवनाचा आधार जो परमात्मा, त्याचें ध्यानाच्या योगानें नेहमीं पूजन करावें.

(१११) नष्टं नष्टमुपेक्षेत प्राप्तं प्राप्तमुपाहरेत् ॥
निर्विकारतयैतद्धि परमार्चनमात्मनः ॥ नि. पू. ३९-४४

जें जें नष्ट झालें असेल त्याची उपेक्षा करावी आणि जें जें यद्दच्छेनें प्राप्त होईल त्याचा स्वीकार करावा व ह्या दोन्ही गोष्टी निर्विकार चित्तानें करणें हेंच आत्म्याचें श्रेष्ठ पूजन होय.

(११२) शास्त्रार्थैर्बुध्यते नात्मा गुरोर्वचनतो न च ॥
बुध्यते स्वयमेवैव स्वबोधवपतस्ततः ॥ नि. पू. ४१-१५

आत्मा शास्त्रार्थांनीं जाणला जात नाहीं व गुरूंच्या उपदेशानेंहि जाणला जात नाहीं, तर तो स्वतःच आपल्या बोधाच्या वळानेंच जाणला जातो.

(११३) गुरुशास्त्रार्थशिष्याणां चिरसंयोगसत्तया ॥
अहनीव जनाचार आत्मज्ञानं प्रवर्तते ॥ नि. पू. ४१-१७

गुरु, शास्त्र व शिष्य यांचा चिरकाल संयोग झाला असतां दिवसा जसा जीवांचा व्यवहार होतो, तसें आत्मज्ञान प्राप्त होतें.

(११४) यादृगाद्यंतयोर्वस्तु तादृगेव तदुच्यते ॥
मान्ये यस्य यदन्यत्वं तदयोधाद्विजृम्भितम् ॥ नि. पू. ४२-७

जी वस्तु उत्ततीपूर्वी व नाशानंतर जशी असते तशीच ती समितली जाते आणि त्या वस्तूचें मध्यें जें निराळे स्वरूप मासतें तें अज्ञानामुळेच होय.

(११५) युस्त्यैव बोधयित्वैव जीव आत्मनि योज्यते ॥
यद्युक्त्या साध्यते कार्यं न तद्यत्नशतैरपि ॥ नि. पू. ४२-१९

युक्तीनेच बोध करून या जीवालाला आत्मप्राप्ति करून द्यावी लागते, कारण जें कार्य युक्तीनें साधतें, तें शेकडों प्रयत्नांनींहि साधत नाहीं.

(११६) युक्त्या प्रयोध्यते मूढः प्राप्तस्त्वचेन बोध्यते ॥

नि. पू. ४९-२१

मूढाला युक्तीने बोध करावा लागतो व जाणत्याला तत्त्व सांगून बोध करावा लागतो.

(११७) इतो नाभिमताः सर्वे यस्य भोगाः स्वभावतः ॥
भवंति कोऽतितृप्तो हि दुरन्नं किल वाञ्छति ॥

नि. पू. ५१-३०

ज्ञानी पुरुषाला स्वभावतःच फोणताहि भोग भोगेण मान्य नसतें; कारण जो मिष्टान्नानें अतिशय तृप्त झालेला असतो तो कदनाची इच्छा कधी करील ?

(११८) सुविरागचमत्कारविचारकणिकोद्भूत ॥
ययस्यपि च तारुण्ये दैवाद्बह्वी मराविव ॥

नि. पू. ७४-३४

केवळ दैवानेंच मारवाडदेशांत जशी बेल उगवावी त्याप्रमाणें भर तारुण्यांत वैराग्ययुक्त विचाराचा लेश उत्पन्न झाला.

(११९) येन प्राप्तेन लोकेस्मिन्नप्राप्यमवाशिष्यते ॥
तत्कृतं सुकृतं मन्ये शैवं कर्मविपूचिका ॥

नि. पू. ७४-१७

जे प्राप्त झालें असतां या लोकांत कांहीं अधिक प्राप्य अवशिष्ट रहात नाही, तेच करणें झाला मी सुकृत समजतों.

(१२०) उपदेशकमोक्षमव्यवस्थामात्रपालनम् ॥
ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव राघव ॥

नि. पू. ८३-१३.

हे रामा ! उपदेश करणें हें केवळ शास्त्रीय व्यवस्थेचें परिपालन करणें आहे. पण साक्षात्कारभूत ज्ञानाचें कारण शिष्याची शुद्धबुद्धीच कारण आहे.

(१२१) अलब्धज्ञानदृष्टीनां क्रिया पुत्र परायणम् ॥
यस्य नास्त्यम्वरं पट्टं कम्बलं किं त्यज्यत्यसौ ॥
नि. पू. ८७-१७.

ज्यांना ज्ञानदृष्टि प्राप्त झाली नाही, त्यांनी कर्मांचेच आचरण करणे योग्य आहे. ज्याचेपाशी उंची बख नाही त्याने आपल्या जवळचा कांबळा टाकून देणे योग्य होईल काय ?
(१२२) नोद्विजन्ते स्वकार्येषु जना अध्यवसायिनः ॥
नि. पू. ८८-१९.

निश्चयी लोक आपल्या कार्याविषयी कधी उद्विग्न होत नाहीत.
(१२३) अमितानंदमुत्सृज्य सुसाध्यं यः प्रवर्तते ॥
मिते वस्तुनि दुःसाध्ये स्वात्महा स शठः स्मृतः ॥
नि. पू. ९०-२२

जो सुसाध्य व परिपूर्ण आनंदाला सोडून दुःसाध्य व परिमित वस्तूमध्ये प्रवृत्त होतो, त्याला शठ आत्मघातकी असे म्हटलें आहे.
(१२४) आशा हि लोहुरज्जुभ्यो विपमा विपुला दृढा ॥
कालेन क्षीयते लोहं तृष्णा तु परिवर्धते ॥ नि. पू. ९१-६

आशा ही लोखंडी साखळदंडाहून अतीशय यळकट व मोठीच मजबूत आहे. लोखंड काही काळाने घासून घासून किंवा गंज चढून नष्ट होते, पण आशा उत्तरोत्तर वाढतच असते.

(१२५) अनहंवेदनं सिद्धिरहंवेदनमापदः ॥ नि. पू. ९९-१३
'अहम्' असे न जाणणे हीच सिद्धि व 'अहम्' असे जाणणे ह्याच सर्व आपत्ति.

(१२६) यावत्तिलं यथा तैलं यावद्देहं तथा दशा ॥
यो न देहदशमेति स छिनत्यसिनाम्बरम् ॥
नि. पू. १०४-४२

जोपर्यंत तेल आहे तोपर्यंत त्यांत तेल असतेंच, त्याप्रमाणे जोपर्यंत देह आहे तोपर्यंत हर्ष, खेद इत्यादि विकार होणारच. देह असेपर्यंत जो ह्या देहदशास प्राप्त होत नाही तो तरवारीने आकाशालाच कापून काढतो.

(१२७) सुहृद्यावेदितं दुःखं परमायाति तानवम् ॥

नि. पू. १०५-३

आपलें दुःख आपल्या मित्राला सांगितल्याने पुष्कळच हलकें होतें.

(१२८) संसृतौ भवितव्यानामहो नु विपमा गतिः ॥

नि. पू. १०५-१७

या संसारांत देवगति मोठी कठीण आहे !

(१२९) सर्वे स्वर्गसमाचारं वेधि देवाधिनायक ॥

किंतु सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो ननु कुत्रचित् ॥

नि. पू. १०७-२६

शिखिष्वजः—हे इंद्रा ! मी सर्व प्रदेशाला स्वर्गप्रमाणेंच समजतो. स्वर्गांत अनायासानें विहार होतो हें खरें, पण मला सर्वत्र स्वर्गच आहे. कोठेहि नियत देशालाच मी स्वर्ग समजत नाही.

(१३०) आनन्दायैव भूतानि यतन्ते यानि फानिचित् ॥

नि. पू. १०८-१०

सर्व प्राणी आनंद मिळविण्यासाठीच प्रयत्न करीत असतात.

(१३१) न शस्त्रैर्नापि गुरुणा दृश्यते परमेश्वरः ॥

दृश्यते स्वात्मनैवात्मा स्वया सत्त्वस्थया धिया ॥

नि. पू. ११८-४

शस्त्रे व गुरू यांच्या योगानें परमेश्वर दिसत नाही, तर आपल्या स्वतःच्या सत्त्वस्थ बुद्धीनेच त्याला आपल्याला पहाता येतें.

(१३२) देहोऽहमिति या बुद्धिः सा संसारनिबन्धनी ॥

न कदाचिदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः ॥

नि. पू. ११८-८

‘मी देह आहे’ अशी बुद्धि संसारांत जसहून टाकणारी आहे. यासाठी मुमुक्षूंनी या बुद्धीचा स्वीकार केव्हांहि करूं नये.

आध्यात्मिक सुभाषितें

- (१३३) सिद्धान्तोऽध्यात्मशास्त्राणां सर्वापन्हव एव हि ॥
नाविद्याऽस्तीह नो माया शांतं ब्रह्मेदमक्रमम् ॥
नि. पू. १२५-१

सर्व द्वैत जगाचा निषेध हाच अध्यात्मशास्त्राचा सिद्धांत आहे. येथे अविद्या नाही व मायाहि नाही, तर हें केवळ शांत व शास्त्रांनाहि ज्याच्या स्वरूपाचें आकलन करितां येत नाही, असें नित्य अपरोक्ष ब्रह्मच आहे.

- (१३४) जाग्रत्येव सुपुतस्थः कुरु कर्माणि राघव ॥
अन्तःसर्वपरित्यागी यद्भिः कुरु यथागतम् ॥
नि. पू. १२५-६

हे रामा ! जागेपणीं सोपेंत असत्याप्रमाणें कर्म करित रहा. आतून सर्वांचा परित्याग कर, पण बाहेर प्रात झालेला व्यवहार करण्यास चुकूं नकोस.

- (१३५) कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् ॥
तिष्ठति प्राकृताचारो यः स आर्य इति स्मृतः ॥
नि. पू. १२६-५४

जो कर्तव्य कर्मांचें आचरण प्रेमानें करित असतो व अकर्तव्याचें आचरण करावें असें मनांत सुद्धां आणीत नाही व जो नित्य नैमित्तिक कर्म निष्कामपणानें करित रहातो त्याला आर्य असें म्हणतात.

- (१३६) यथाचारं यथाशास्त्रं यथाचित्तं यथास्थितम् ॥
व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः ॥
नि. पू. १२६-५५

बुद्धाचा आचार व शास्त्र यांच्या अनुरोधानें प्रसन्न चित्तानें यथास्थित कर्म करणारा व लौकिक व्यवहाराहि पाळणारा त्याला आर्य असें म्हणतात.

(१३७) ऊर्ध्वबाहुर्विराम्येय न च कश्चिच्छृणोति माम् ॥

असंकल्पः परं श्रेयः सक्रिमन्तर्न भाव्यते ॥

नि. पू. १२६-१४

मी हात वर करून मोठमोठ्यानें ओरडून सांगत आहे, पण माझ्या ओरडण्याकडे कोणीच लक्ष देत नाही. संकल्पांचा त्याग केल्यानें च मोक्ष-प्राप्ति होत असते. पण ही गोष्ट लोक आपल्या अंतःकरणांत कां ठसवून घेत नाहीत ?

(१३८) बहुनात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते ।

संकल्पनं परो यन्धस्तदभायो विमुक्तता ॥

नि. पू. १२६-१७

अधिक बोलून काय करावयाचें आहे ? योडकपांत सांगायलाचें हें कीं, संकल्प करणें हाच मोठा बंध होय व संकल्पासहित असणें हाच मोक्ष होय.

(१३९) संतोऽतीतं न शोचन्ति भविष्यं चिन्तयन्ति नो ॥

वर्तमानं च गृह्णन्ति कर्मप्राप्तमखंडितम् ॥ नि. पू. १२४ १३

सज्जन भूतकालीन गोष्टीविषयी शोक करीत वसत नाहीत व पुढील गोष्टीविषयी चिंता करीत नाहीत, तर वर्तमानकाळांत प्राप्त झालेले कर्म मात्र सतत करीत रहातात.

(१४०) अहं ममेति संविद्य दुःखतो विमुच्यते ॥

असंविदन्विमुच्यसे यदीप्सितं तदाचर ॥ नि. उ. १-३५

तूं जोपर्यंत 'हा मी आणि हें माझें' जाणत राहशील तोपर्यंत दुःखांतून मुक्त होणार नाहीस आणि हें जाणण्याचें बंद करशील तर मुक्त होशील, यास्तव त्यांतील त्रुटि इष्ट असेल तें कर.

(१४१) गेहमेवोपशांतस्य विजनां दूरकाननम् ॥

अशांतस्याप्यरण्यानी विजना सजना पुरी ॥ नि. उ. ३-३८

शांत पुरुषाला त्याचें घर हें अगदीं दूर असलेले निर्जन अरण्यच आहे, पण शांत नसलेल्या पुरुषाला निर्जन अरण्यहि असंख्य लोकांनीं भ्रम गेलेल्या नगराप्रमाणेंच आहे.

आध्यात्मिक सुभाषितें

(१४२) स्वभावं स्वं विजित्यादाविन्द्रियाणां सचेतसाम् ॥
प्रवर्तते विवेके यः सर्वं तस्याशु सिध्यति ॥ नि. उ. ५-१
मनासहवर्तमान आपापल्या विषयाकडे धावणें, या इंद्रियांच्या स्वभा-
वाला अगोदर जिंकून त्यानंतर जो नित्यानित्य वस्तुविवेकादि साधनामध्ये
प्रवृत्त होतो त्यालाच शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाचें फल मिळतें.

(१४३) प्राप्तेन येन नो भूयः प्राप्तव्यमवशिष्यते ॥
तत्प्राप्तौ यत्नमातिष्ठेत्कष्टयापि हि चेष्टया ॥ नि. उ. ६-३१
जें मिळविलें असता पुन्हां कांहीं एक मिळावयाचें उरत नाहीं, असेंच
पद मिळविण्याविषयी जोराचा प्रयत्न करावा. मग त्यामध्ये कितीहि कष्ट
पडले तरी चालवील.

(१४४) इंद्रियोत्तमरोगाणां भोगाशावर्जनादते ॥
नौपधानि न तीर्थानि न च मन्त्राश्च शान्तये ॥ नि. उ. ६-४५

इंद्रियरुपी रोगावर भोगांची आशा सोडणें यावांचून दुसरे कोणतेंहि
औषध नाहीं. तीर्थे, मंत्र इत्यादिकांच्या योगानें हे रोग नाहींसे होत नाहींत.

(१४५) शस्त्राणि दयिताङ्गानि लग्नान्यङ्गे निरम्बरे ॥
यो बुध्यमानः सुखमः स परस्मिन्पदे स्थितः ॥ नि. उ. ११-१

ज्याच्या उग्रड्या अंगवार शालेले शस्त्रांचे प्रहार आणि स्त्रीच्या
अवयवांचे स्पर्शहि दोन्ही ज्वाला सारखीच वाटतात, तो ब्रह्मपदाला
पोहोचलेला आहे असें समजावें.

(१४६) आत्मज्ञानं विदुर्ज्ञानं ज्ञानान्यन्यानि यानि तु ॥
तानि ज्ञानावभासानि सारस्यानवबोधनात् ॥ नि. उ. २१-७

तत्त्वज्ञानी आत्मज्ञानालाच ज्ञान असें म्हणतात. दुसरीं जी भौतिक ज्ञानें
आहेत तीं केवळ ज्ञानाचे आभास आहेत, कारण त्यापासून ब्रह्मानंदाचा
लाभ होत नाहीं.

(१४७) अत्राहारार्थं कर्म कुर्यादनिधं
 कुर्यादाहारं प्राणसंधारणार्थम् ॥
 प्राणाः संधार्यास्तत्त्वजिज्ञासनार्थं

तत्त्वं जिज्ञास्यं येन भूयो न दुःखम् ॥ नि. उ. २१-१०

मुमुक्षु पुरुषाने या लोकीं आहारासाठीं निधकर्म कलं नये, आहार प्राणांचे रक्षण करण्यासाठींच करावा, प्राण तत्त्वजिज्ञासेसाठीं धारण करावेत व तत्त्वालाच जाणण्याची इच्छा करावी, कारण त्या तत्त्वज्ञानाने पुनः दुःख उत्पन्न होण्याचा प्रसंग येणार नाही.

(१४८) प्रवाहपतिते कार्ये कामसंकल्पवर्जितः ॥

तिष्ठत्याकाशहृदयोयः स पंडित उच्यते ॥ नि. उ. २२-५

जो पुरुष प्रारब्धप्राप्त कर्तव्यकर्मांचे आचरण काम व संकल्प सोडून शांत चित्ताने करीत रहातो तो पंडित होय.

(१४९) सुखान्येवातिदुःखानि वरं दुःखान्यतो मुने ॥

दृढदुःखवदंतच्चात्दुःखयन्ति सुखानि माम् ॥

नि. उ. २४-५

(सुखाचा परिणाम दुःखातच होत असल्यामुळे) सर्व सुखेहि दुःसह दुःखेच आहेत, अशा सुखापेक्षा दुःखे पाकरली. सुखाचा अंत दुःखात होत असल्यामुळे या संसारांतील सुखेहि मला दुःखच देतात.

(१५०) द्विविधो भवति प्रष्टा तत्त्वज्ञोऽज्ञोऽपि च ॥

अज्ञस्याज्ञतया देवो ज्ञस्य तु ज्ञतयोत्तरः ॥

नि. उ. २९-३२

तत्त्वज्ञ आणि अज्ञ असे दोन प्रकारचे प्रश्न करणारे असतात, तत्त्वज्ञाला तात्त्विक उत्तर दिले पाहिजे आणि अज्ञ मनुष्याला त्याच्यासारखे सांगून शांत केले पाहिजे.

(१५१) एतद्रूपमविद्यायाः प्रेक्षितं यन्न लभ्यते ॥
प्रेक्षिता लभ्यते चेत्सा तद्विद्यैव परामवत् ॥ नि. उ. ३५-४

विचारपूर्वक पाहूं लागलें असतां जें उपलब्ध होत नाही तेंच अविद्येचें स्वरूप आहे. विचार केल्यावरहि जर अविद्या उपलब्ध झाली असती, तर तिला परा विद्याच म्हणतां आलें असतें.

(१५२) इच्छोदयो यथा दुःखमिच्छाशान्तियथा सुखम् ॥
तथा न नरके नापि ब्रह्मलोकेऽनुभूयते ॥ नि. उ. ३६-२४

इच्छा उत्पन्न झाल्यानें दुःख होतें, तसें नरकांतहि होत नाही; आणि इच्छा नाहीशी झाली असता जें सुख मिळतें तसें श्रेष्ठ सुख ब्रह्मलोका-मध्येहि अनुभवाला येत नाही.

(१५३) इच्छोपशमनं कर्तुं यदि कृत्स्नं न शक्यते ॥
स्वल्पमप्यनुगंतव्यं मार्गस्थो नावसीदति ॥ नि. उ. ३६-३०

सर्व इच्छा एकदम नाहीशा करणें अशक्य झाल्यास क्रमाक्रमानें थोड्या थोड्या इच्छा सोडीत जाव्या. कारण, सन्मार्गानें जाणारा पुरुष कधीहि क्लेश भोगीत नाही.

(१५४) इच्छामात्रं हि संसारो निर्वाणं तदवेदनम् ॥
इच्छानुत्पादने यत्नः क्रियतां किं वृथा भ्रमैः ॥ नि. उ. ३६-३३

इच्छा हाच संसार व तिचा अभाव हेंच निर्वाण, यास्तव इच्छा उत्पन्नच होणार नाही असा यत्न करावा.

(१५५) यस्येच्छाननुसंधानमात्रे दुःसाध्यता मतेः ॥
गुरूपदेशशास्त्रादि तस्य नूनं निरर्थकम् ॥ नि. उ. ३६-३५

इच्छेच्याकडे दुर्लक्ष करणें एवढें देखील ज्याच्या बुद्धीला दुःसाध्य वाटत असेल त्यानें घेतलेला गुरूपदेश, त्याचें शास्त्रज्ञान इत्यादि सर्व खरोखर व्यर्थ होय.

(१५६) निरिच्छतैव निर्वाणं सेच्छतैव हि बंधनम् ॥
यथाशक्ति जयेदिच्छां किमेतावति दुष्करम् ॥

नि. उ. ३६-३८

निरिच्छता हेच निर्वाण (मोक्ष) व इच्छायुक्त असणें हें बंधन होय.
यास्तव यथाशक्ति इच्छेला जिंकावें, यांत दुष्कर तें काय आहे ?

(१५७) स्वभाव एव सर्वस्मै स्वदत्ते किल सर्वदा ॥ नि. ३९-१५
अस्यभावे महद्दुःखं स्वभावे केवलं शमः ॥

नि. उ. ३९-१५

हा स्वभाव म्हणजेच प्रत्येकाचा आत्मा होय हा प्रत्येकाला फारच
आवडतो, कारण ह्या स्वभावस्थितितच मोठा आनंद होत असतो व
स्वभावाला सोडल्यावर मोठें दुःख होत असतें.

(१५८) भोगाभवमहारोगा बंधयो दृढबंधनम् ॥
अनर्थायार्थसंपत्तिरात्मनात्मनि शाम्यताम् ॥

नि. उ. ४०-४४

भोग हेच संसारांतील महारोग आहेत. बांधव हेच दृढ बंधन आहे.
अर्थसंपत्तिच अनर्थात पाडणारी आहे. यास्तव विवेकयुक्तबुद्धीनें स्वरूपांतच
शांत रहावें.

(१५९) अतशायैव विषयाः स्वदंते न तु तद्विदः ॥
नहि पीतामृतायांतः स्वदंते कटु कांजिकम् ॥

नि. उ. ४५-५६

अज्ञानी पुरुषालाच विषय आवडात, ज्ञानी पुरुषाला आवडत नाहीत.
अमृत पिऊन तृप्त झालेल्याला कडू कांजी पिण्याची इच्छाच होणार नाही.

(१६०) श्रुतपाठजपान्तेषु समाधिविरतो भवेत् ॥

समाधिविरतः श्रान्त श्रुतपाठपाञ्छयेत् ॥ नि. उ ४६-२३

गुरुमुखानें वेदांतशास्त्रार्थे श्रवण करावें. उपनिषदांचा पाठ करावा.
प्राणवादिर्कांचा जप करावा, नेतर ध्यान करावें. ध्यानाभ्यासाचा कंटाळा
आला असता पुनः श्रवण, पठन व जप करावा.

(१६१) अस्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यध्यानदुर्धिया ॥
नास्ति चेद्भोगवैतृष्ण्यं किमन्यध्यानदुर्धिया ॥

नि. उ. ४६-१९

भोगाविपर्योची विरक्ति जर असेल, तर निराळ्या ध्यानाचा आप्रह
कशाला ? आणि विषयवैराग्य जर नसेल तर ध्यानादिकांचा काय उपयोग ?

(१६२) पदार्थादानविरातिं पूर्वमभ्यस्य यत्नतः ॥
आहर्तव्या विविक्तेन ततः स्वार्थेऽव्यरक्तता ॥

नि. उ. ४७-३५

दुसऱ्याच्या घनाचा अपहार करण्याची बुद्धि मोठ्या प्रयत्नानें अगोदर
कमी करावी, नंतर स्वार्थाविपर्योहि आसक्ति बळ नये.

(१६३) न तादृशं जगत्यास्मिन् दुःखं नरककोटिषु ॥
यादृशं यावदायुष्कमर्थोपार्जनशासनम् ॥

नि. उ. ४७-३७

यावज्जीव द्रव्योपार्जन करीत रहाणें यांत जितकें दुःख आहे, तितकें
कोट्यवधि नरकांतहि नाही.

(१६४) अर्थोपार्जनरक्षाणां जानन्नपि कदर्थनाम् ॥
यः करोति स्पृहां मूढो नृपशुं तं न स्पृषेत् ॥

नि. उ. ५१-३१

घनसंपादन करणें व त्याचें रक्षण करणें यांत किती क्लेश होतात हें
माहीत असून जो त्याची इच्छा करतो, तो मूढ नरपशु होय.

(१६५) तद्विदा तत्पदस्थेन तन्मुक्तेनानुभूयते ॥
अन्यैः केवलमाप्रतैरागमैरेव चर्ष्यते ॥ नि. उ. ५२-२९

ज्याला आत्म्याचें ज्ञान झालें आहे, जो आत्मस्वरूपी स्थित असतो व
जो खरोखरच सर्व बंधनांपासून मुक्त झालेला असतो, त्याला तें आत्मतत्त्व
अनुभवास येतें; बाकीचे परोक्षज्ञानी केवळ शब्द प्रामाण्याच्या (म्हणजे वेद
प्रामाण्य) आधारेने त्याचें वर्णन करितात.

इंद्रियरूपी सेनेचा अधिपती चित्त आहे. या चित्ताला जिंकलें असता इंद्रिये जिंकली जातात. पायात जोडे घातलेल्या मनुष्याला सर्व पृथ्वी चामड्याने आच्छादित्यासारखीच आहे. (जोडे घालून पाय झाकले म्हणजे पृथ्वीवरील सर्व कांट्यांचें व खड्यांचें निवारण होतें, त्याप्रमाणें एका चित्ताला जिंकल्यानें सर्व इंद्रियांना जिंकल्यासारखेंच होतें.)

(१७६) तातस्य कूपोऽयमिति ब्रुवाणाः

क्षारं जलं कापुरुषाः पिबन्ति ॥ नि. उ. १६३-५६

हेकेखोर लोक जबळ असलेलें गंगोदक न पितां ' ही आमच्या बापाची विहीर आहे, ' असें म्हणून तिचेंच खारट पाणी पितात.

(१७७) सहस्रेभ्यः सहस्रेभ्यः कश्चिदुत्थाय धीर्यवान् ॥

मिनत्ति वासनाजालं पञ्जरं केसरी यथा ॥

नि. उ. १९४-३९

ज्याप्रमाणें सिंह पिंजरा कोडून बाहेर पडतो त्याप्रमाणें हजारों माणसांतील एखादाच सामर्थ्यवान् माणूस बासनेचें जालें तोडून मोकळा होतो. (अशाच तऱ्हेचें वर्णन भगवद्गीतेंतहि आढळतें.)

(१७८) नगर्यां दह्यमानायां भूषितायां तथोत्सवे ॥

समप्य महीपालो जनको भूभृतां वरः ॥ नि. उ. १९८-३९

मिथिलानगरी (राजधानी) जळूं लागली असतां किंवा उत्सवाचे वेळीं ती मुशोभित केली असतां राजश्रेष्ठ जनकराजाच्या अंतःकरणाची समतोल स्थिति बिघडत नसे.

* मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यताते सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां काश्चिन्मां घेत्ति तत्त्वतः ॥ भ. गी. ७-३.

(२) नैतिकं सुभाषितं.

(१) अर्थिनां यन्निराशत्वं सत्तमेऽभिभवोहि स्तः ॥ १-७-१०

आपल्याकडे याचना करण्यासाठी आलेल्या मनुष्याची निराशा करणे ह्या गोष्टीचा सत्पुरुष तिरस्कार करतात.

(२) न तदास्ति जगत्पस्मिन्पद्मदेयं महात्मनाम् ॥ १-७-१९

जहाते पुरुष जगांतील कोणतीहि वस्तु दुसऱ्यांना देणार नाहीत असे केव्हाहि होत नाही.

(३) कार्यमण्यपि काले तु कृतमेत्युपकारताम् ॥

महदप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः ॥ १-७-२६

योग्य काली एखाद्याचे लहानसे काम केले तरी तो मनुष्य आभारी होतो; परंतु वेळ निघून गेल्यावर एखाद्यावर कितीहि उपकार केला तरी तो फुकट जातो.

(४) नो युक्तियुक्तकथनेन विनैति तोषम् ।

धर्मान्पूरितमनोभिमतश्चलोकः ॥ १-७-२८

(सामान्य लोकांचे मनोरथ पूर्ण झाले म्हणजे त्यांना संतोष होतो) परंतु बुद्धिमान् पुरुषाची स्थिति निराळी असते. आपल्या प्रभूांचे युक्तीला घडून उत्तर मिळाल्याशिवाय त्यांच्या मनाचे समाधान होत नाही; मग योग्य उत्तर मिळाल्यानंतर त्यांची इच्छा पूर्ण झाली किंवा न झाली तरीहि त्यांना विषाद वाटत नाही.

(५) श्रीमानजननिघश्च दूरश्चाप्यविकथनः ॥

समदृष्टिः प्रभुश्चैव दुर्लभाः पुरुषास्त्रयः ॥ १-१३-११

जननिघेला पात्र न झालेला श्रीमान्, स्वतःची प्रौढी न सांगणारा दूर आणि सर्वत्र समदृष्टि असणारा राजा; हे तीन पुरुष ह्या जगांत दुर्लभ आहेत.

(१६६) अज्ञानमपि नास्त्येव प्रेक्षितं यत्र लभ्यते ॥

विचारिणा दीपवता स्वरूपं तमसो यथा ॥ नि. उ. ५७-५

व्याप्रमाणें हातांत दिवा घेऊन अंधकाराचा शोध करणाऱ्याला अंधकार कधीहि दिसावयाचा नाही, त्याप्रमाणें विचारपूर्वक पद्धानारास अज्ञानाचा कधीहि अनुभव येणार नाही.

(१६७) अभ्यासेन कटु द्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ॥

अन्यस्मै रोचते निवस्त्वन्यस्मै मधु रोचते ॥

नि. उ. ६६-२८

अभ्यासानें कटु पदार्थहि गोड वाटूं लागतो. एखाद्याला मध आवडतो तर एखाद्याला अभ्यासामुळें कटुलिंबूच आवडतो.

(१६८) अवन्धुरन्धुनामेति नैरुद्धाभ्यासयोगतः ॥

यात्यनभ्यासतो दूरात्स्नेहोऽन्धुपु तानघम् ॥

नि. उ. ६७-२९

नेहमीच्या सहवासामुळें जो आत नसतो तोहि आत होतो, आणि प्रत्यक्ष बंधु असून तो निरंतर दूर राहिल्यास स्नेहसंबंध कमी होऊन परक्याप्रमाणें भासतो.

(१६९) जीर्यन्ते जीर्यतः केशाः दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ॥

क्षीयते जीर्यते सर्वं तृष्णैवैका न जीर्यते ॥

नि. उ. ९३-८६

बुद्ध झालेल्या प्राण्याचे केश पिकतात, दांत पडतात, सर्व अवयव शिथिल होतात, पण एक तृष्णा मात्र तळण रहाते, ती मात्र कमी होत नाही.

(१७०) इहैव नरकव्याधेश्चिकित्सां न करोति यः ॥

गत्वा निरौषधं स्थानं सदृजः किं करिष्यति ॥

नि. उ. १०३-५१

जिवंतपणीच पुढच्या नरकव्याधीची चिकित्सा केली नाही तर औषध मिळणार नाही अशा ठिकाणी रोगग्रस्त मनुष्य गेल्यावर काय करणार ?

आध्यात्मिक सुभाषिते

(१७१) लोकैरनिदिता लक्ष्मीरोग्यं श्रीसमन्वितम् ॥
धर्म्यं युद्धं परार्थेन जीवितस्योत्तमं फलम् ॥

नि. उ. ११६-४

लोकांनी न निंदलेली संपत्ति, ऐश्वर्ययुक्त आरोग्य, परार्थासाठी धर्मयुद्ध
हे सर्व जीविताचे उत्तम साफल्य होय.

(१७२) पाताले भूतले स्वर्गे सुखमैश्वर्यमेव वा ॥
न तत्पश्यामि यन्नाम पांडित्यादतिरिच्यते ॥

नि. उ. १४३-३

पांडित्याच्या सुखाहून ज्याची योग्यता अधिक आहे, असें सुख किंवा
ऐश्वर्य पाताळ, भूतल किंवा स्वर्ग यांतील कोठेच मला दिसत नाही.

(१७३) यच्चित्तस्तन्मयो जंतुर्भवतीत्याजगत्स्थितः ॥
आयालमेतत्संसिद्धं कर्तुं शक्नोति नान्यथा ॥

नि. उ. १५६-३१

ज्याचे जसे चित्त असते तसाच प्राणी बनत असतो ही गोष्ट जगाची
स्थिति असे पर्यंत सिद्ध आहे. आयालवृद्धांना प्रसिद्ध असलेल्या वा गोष्टीचे
उल्लंघन करण्यास कोणीहि समर्थ नाही. (अशा अर्थाचे श्रुतिवचन प्रसिद्ध
आहे.)

(१७४) अविद्यैवमविज्ञाता चिरानंतावभासते ॥
परिज्ञाता तु नास्त्येव मृगतृष्णा नदी यथा ॥

नि. उ. १६०-८

जोपर्यंत ही अविद्या अज्ञात आहे तोपर्यंत ती नित्य व अनंत आहे, असें
भासते. पण मृगजलाची नदी अविद्यानूपाने म्हणजे सूर्याचे किरण आहेत,
असें पहातांच जशी नाश पावते, त्याप्रमाणे ही अविद्या अविद्यानूपाने
म्हणजेच ब्रह्मरूपाने शांत होतांच नाहीशी होते.

(१७५) चित्तमिन्द्रियसेनाया नायकं तज्जयाज्यः ॥
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृत्तेव भूः ॥

नि. उ. १६३-६

* यच्चित्तस्तन्मयो भवति गुह्यमेतत्सनातनम् ॥ इति श्रुतिः
यो. सु. ३

(६) सुनिर्मलापि विस्तीर्णा पावन्यापि हि यौवने ॥

मतिः कलुषितामेति प्रावृषीव तरङ्गिणी ॥ १-२०-१८

पावसाळ्यांत नदीचें पाणी गढूळ होवें, त्याप्रमाणें बुद्धि कितीहि निर्मल, उदार आणि शुद्ध असली, तरी ती वारुण्यांत मलिन होते.

(७) परोपकारकारिण्या परार्तिपरितप्तया ॥

बुद्ध एव सुखी मन्ये स्वात्मशीतलया धिया ॥ १-२६-३९

परोपकार करणारी, दुसऱ्याच्या दुःखानें दुःखित होणारी व आत्म-
ज्ञानानें तृप्त झालेली अशी बुद्धि ज्या पुरुषाची आहे तो खरा सुखी
आहे, असें मी समजतां.

(८) आपदः क्षणमायान्ति क्षणमायान्ति संपदः ॥

क्षणं जन्म क्षणं मृत्युर्मुने किमिव शोभनम् ॥ १-२८-३१

क्षणांत आपत्ति, क्षणांत संपत्ति; क्षणांत जन्म, क्षणांत मृत्यु, अशा
वन्हेन हे मुने ! जगांतील सर्व गोष्टी क्षणिक आहेत.

(९) शतादेकतमस्यैव सर्वोदारचमत्कृतिः ॥

ईप्सितार्थापेणैकान्तदक्षा भवति भारती ॥ १-३३-३२

शेंकडों वक्त्यांमध्ये एखाद्याचेंच भाषण सहृदय मनुष्यांच्या अंतः
करणांत विस्मय उत्पन्न करणारें आणि इच्छिलेल्या अर्थाचा निश्चयानें
बोध करणारें असतें.

(१०) सुमगाः सुलभापेहाः फलपल्लवशालिनः ॥

जायन्ते तरवो देशे न तु चन्दनपादपाः ॥ १-३३-४०

दिसण्यांत सुंदर आणि चढण्याला सुलभ असें फळ आणि पल्लव यांनीं
युक्त असलेले वृक्ष सर्वत्र दिसून येतात, परंतु चंदनाचे वृक्ष मात्र विरळ
आहेत.

(११) परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान्धिचूर्णयन् ॥

शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥ २-५-९

दातांनीं दातांचें चूर्ण होईल इतक्या जोरातें शास्त्रीय प्रयत्न करून
अनर्थ उत्पन्न करणाऱ्या पूर्वजन्मांच्या कर्मांचा पाडाव करवा.

(१२) प्रत्यक्षमानमुत्सृज्य योऽनुमानमुपेत्यसौ ॥

स्वभुजाभ्यामिमौ सर्पाविति प्रेक्ष्य पलायते ॥ २-५-१९

प्रत्यक्ष ज्याचें फळ दिसत आहे अशा पौरुष प्रयत्नाचा त्याग करून केवळ अनुमानानें सिद्ध होणाऱ्या दैवाचा आश्रय जो मनुष्य करतो, तो आपल्याच हातांना सर्प मानून पळूं लागतो असें म्हणण्यास काय हरकत आहे ?

(१३) दैवं संप्रेरयति मामिति दग्धधियां मुखम् ॥

अदृष्टश्रेष्ठदृष्टीनां दृष्ट्वा लक्ष्मीर्निवर्तते ॥ २-५-२०

“ मला दैव प्रेरणा करीत आहे ” असें म्हणणाऱ्या लोकांची बुद्धि होरपळून गेली आहे, असें समजावें. ज्यांच्या दृष्टीला दैवच श्रेष्ठ आहे असें वाटतें, अशा लोकांचें तोंड दिसल्याबरोबर लक्ष्मी त्यांच्याकडे पाठ फिरविते.

(१४) आलस्यं यदि न भवेज्जगत्पनर्थः

कोनस्याद्बहुधनको बहुधृतो वा ।

आलस्यादियमवनिः ससागरान्ता

संपूर्णा नरपशुभिश्च निर्धनैश्च ॥ २-५-२०

या जगामध्ये अनर्थकारक आलस नसता, तर प्रत्येक मनुष्य संपत्ति-मान् आणि विद्वान् झाला असता, परंतु आलसामुळे ही समुद्रबलयाकित. संपूर्ण पृथ्वी नरपशूनीं आणि निर्धन लोकांनीं भरून गेली आहे.

(१५) पौरुषाद्दृढयते सिद्धिः पौरुषाद्धीमतां कमः ॥

दैवमाश्वासनामात्रं दुःखे पेलवयुद्धिषु ॥ २-७-१५

कार्यसिद्धि उद्योगानें होते, जाते पुरुष आपला चरतनक्रम पौरुषाच्याच योगानें चालवितो. दुखळ्या बुद्धीच्या लोकांना दुःखाचे वेळीं थोडें बरें वाटावें म्हणून दैवाची कल्पना करण्यांत आली आहे.

(१६) ये समुद्योगमुत्सृज्य स्थिता दैवपरायणाः ॥

ते धर्ममर्थं कामं च नाशयंत्यात्माविद्विषः ॥ २-७-२२

उद्योग न करतां जे केवळ दैवावर अवलंबून रहातात, ते धर्म, अर्थ व काम या पुरुषार्थांचा नाश करून आपलें अकल्याण करून घेतात.

(१७) अज्ञतातज्ज्ञते पूर्वं वक्तुर्निर्णाय कार्यतः ॥

यः करोति नरः प्रश्नं प्रच्छकः स महामतिः ॥ २-११-४७

व्यवहारावरून वक्ता तज्ज्ञ आहे किंवा नाही, याचा प्रश्न करण्यापूर्वी विचार करून नंतर जो मनुष्य प्रश्न करतो, तो खरोखरीच मोठा बुद्धिमान् होय.

(१८) न व्याधिर्न विषं नापत्तथा नाधिश्च भूतले ॥

खेदाय स्वशरीरस्य मौर्ख्यमेकं यथा नृणाम् ॥ २-१२-१२.

स्वतःच्या मूर्खपणामुळे जितके दुःख भोगावें लागतें तितके दुःख मानसिक चिंता, शारीरिक पीडा, विष व अपत्ति यांच्यापासूनहि भोगावें लागत नाही.

(१९) घटं शरावहस्तस्य चाण्डालागारवीथिषु ॥

मिक्षार्थमटनं राम न मौर्ख्यहतजीवितम् ॥ २-१३-२७

हे रामा ! चांडाळांच्या वर्तीतून हातांत घाळी घेऊन भीक मागण्याचा प्रसंग आला तरी पुरवला, परंतु मूर्खपणामुळे निष्फळ झालेले जीवित कंठण्याचा प्रसंग नको.

(२०) एकस्मिन्नेव फलदे गुणे बलमुपागते ॥

क्षीयंते सर्वपद्माशु दोषा विवशचेतसाम् ॥ २-१६-३१

मनुष्याच्या अंगी कितीहि दोष असले तरी त्यानें एक उत्तम गुण दृढ केला असता त्याचे सर्व दोष क्षणांत क्षीण होतात.

(२१) अपि पौरुषमादेयं शास्त्रं चेद्युक्तियोधकम् ॥

अन्यत्त्वार्यमपि त्याज्यं भाव्यं न्यायैकसेविना ॥ २-१८-२

युक्तीनें दोष करून देणारे शास्त्र, मग तें एखाद्या सामान्य पुरुषापासून जन्म पावलेले असले तरी तें ग्राह्य आहे. परंतु एखाद्या प्राचीन ऋषीनें केलेले शास्त्र तत्त्वनिर्णयाला निरूपयोगी असले, तर न्यायाला अनुसरून वागणाऱ्या मनुष्यानें त्याचा त्याग करणेच उचित आहे.

(२२) युक्तियुक्तमुपादेयं वचनं बालकादपि ॥

अन्यनृणमिध त्याज्यमप्युक्तं पद्मजन्मना ॥ २-१८-३

एखाद्या मुलानेहि केलेले संयुक्तिक भाषण ग्राह्य समजावें, परंतु प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवानेहि केलेले भाषण युक्तीच्या विषय असल्यास तें त्याज्य समजावें.

- (२३) योऽस्मत्तातस्य कृषोऽयमिति कौपं पिचत्यपः ॥
त्यक्त्वा गाङ्गं पुरःस्थं तं को न शास्त्यतिरागिणम् ॥

२-१८-४

“ ही विहिर आमच्या बडिलानीं खणलेली आहे ” असें म्हणून आपल्यापुढें असलेलें गंगेचें पाणी टाकून जो त्या विहिरीचेच पाणी पितो त्या इटी मनुष्याला कोण काय सांगणार !

- (२४) न किंचन फलं धत्ते स्वाभ्यासेन विना क्रिया ॥ २-१८-११

अभ्यास केल्याशिवाय कोणतेंच कृत्य फलरूप होत नाही.

- (२५) न कुतार्किंकतामेत्य नाशनीया प्रबुद्धता ॥

अनुभूत्यपलापांतैरपवित्रैर्विकल्पितैः ॥ २-१८-२८

कुतर्काळा बळी पडून अनुभवाच्या विरुद्ध म्हणून अववित्र अशा विकल्पांनीं आपल्या शहाणपणाचा नाश करूं नये.

- (२६) योयो येन गुणेनेह पुरुषः प्रविचार्यते ॥

शिष्यते तं तमेवाशु तस्माद्वुद्धिं विवर्धयेत् ॥ २-२०-२

(सदैव गुण एकाच पुरुषाच्या ठिकाणी आढळून येत नाहीत) वरी ज्या मनुष्याच्या ठिकाणी जो जो गुण असेल त्याचें ग्रहण करून आपली बुद्धि वाढवावी.

- (२७) त्यजंत्युद्यममुद्युक्ता न स्वकर्माणि केचन ॥ २-२-५

जे उद्योगी पुरुष असतात, ते स्वकर्मापासून कर्वाहि पराङ्मुख होत नाहीत.

- (२८) योयमर्थं प्रार्थयते तदर्थं यतते तथा ॥

सोऽवश्यं तदयाप्रोति न चेच्छ्रान्तो निवर्तते ॥ २-८-५

मनुष्याला ज्या वस्तूची आकांक्षा असते, त्यासाठी पराङ्मुख न होतो तो सतत उद्योग करीत राहील तर त्याला ती वस्तु अवश्य प्राप्त होईल.

(२९) तच्चित्तं तत्कथंनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ॥

एतदेकपरत्वं च तदभ्यासं विदुर्वुधाः ॥ ३-२२-२४

श्रवणाच्या योगाने समजलेले तत्त्व आपल्या बुद्धीत आरुढ व्हावे अशा दृष्टीने त्याचे निरंतर चिंतन करणे, शांत्या पुरुषार्था संवाद करणे, समान अधिकाऱ्यांनी ते तत्त्व एकमेकांना सांगून त्या संबंधाने परस्परांना बोध करून देणे, त्या तत्त्वासंबंधाने अखंड तदाकार वृत्ति राखण्याचा प्रयत्न करणे, याला शांते पुरुष अभ्यास असे म्हणतात.

(३०) किं दूरं व्यवसायिनाम् ॥ ३-२९-३०

उद्योग करणाऱ्या लोकांना मिळविण्यास कठीण असे या जगात काय आहे !

(३१) गौरथे ब्राह्मणस्यार्थे मित्रस्यार्थे च सन्मते ॥

शरणागतयत्नेन समृतः स्वर्गभूषणम् ॥ ३-३१-३८

गार्द, ब्राह्मण, मित्र आणि शरण आलेला यांच्या रक्षणासाठी लढत असता जो वीर पुरुष मरतो, तो स्वर्गलोकाला खरोखरच अलंकृत करतो.

(३२) परस्परेच्छाविच्छित्तिर्न हि सौहार्दवन्धनी ॥ ३-५५-७२

परस्परांच्या इच्छांचा भंग झाला असता खरी मैत्री टिकत नाही.

(३३) अमृतत्वं विपं याति सदैवामृतभायनात् ॥

शत्रुर्मित्रत्वमायाति मित्रसंयित्तिषेदनात् ॥ ३-६०-१०

भावना तितक्या तन्हेने दृढ झाली असता विपसुद्धा अमृताप्रमाणे जीवदार्थी होवे. 'हा माझा मित्र आहे' अशी दृढ भावना केल्यास शत्रूसुद्धा आपला शत्रूभाव टाकून मित्र बनतो.

(३४) यथाभावितमेतेषां पदार्थानां निजं चपुः ॥

तदेव हि चिराभ्यासान्नियतेर्वशमागतम् ॥ ३-६०-१८

जीवांनी ज्या ज्या पदार्थांची जशीजशी दृढ भावना केली असेल, त्या त्याप्रमाणे पदार्थ अयंक्रिया करण्याला समर्थ व्हावे असे नियताने ठरविले आहे.

- (३५) दुःखितस्य निशा कल्पः सुखितस्यैव च क्षणः ॥ ३-६०-२२.
मनुष्य दुःखी कधी असला म्हणजे त्याला एक रात्र कल्याणप्रमाणें दीर्घ वाटते आणि सुखामध्ये कितीहि काळ लोटला, तरी तो त्याला एका क्षणा-प्रमाणेंच वाटतो.
- (३६) अविरोद्धैव सा युक्तिर्ययापदि हि जीव्यते ॥ ३-६८-१२.
आपत्तीमध्ये वाटेल ती युक्ति योजून जिवंत रहाणें ही गोष्ट शास्त्राला केव्हाहि संमतच आहे.
- (३७) नानर्थबुद्धेः स्फुरति पूर्वापरविचारणा ॥ ३-७०-१८.
मूर्ख प्राण्यांच्या चित्तांत पूर्वापर विचार स्फुरण पावत नाहीत.
- (३८) नाशोऽपि सुखयत्यज्ञमेकवस्त्यतिरागिणम् ॥ ३-७०-२३.
एका वस्तुवर आसक्त झालेल्या मनुष्याला स्वतःचा नाश झाला तरी तो सुध्दा सुखदायकच वाटतो.
- (३९) सर्वः स्वसंकल्पवशाल्लघुर्भवति वा गुरुः ॥ ३-७०-३०.
जो तो प्राणी आपल्या संकल्पाच्या योगानें उच्च किंवा नीच स्थिति प्राप्त करून घेत असतो.
- (४०) तुच्छोऽप्यर्थोऽल्पसत्त्वानां गच्छति प्रार्थनीयताम् ॥ ३-७०-३१.
क्षुद्र अंतःकरणाचे लोक नेहमी क्षुद्र फलासाठीच घडपडत असतात.
- (४१) अदर्शितमुखा एव दुर्जना मर्मवेधिनः ॥ ३-७०-६०.
दुर्जनमाणसें नेहमी आपलें तोंड लपवून दुसऱ्याचा मर्मभेद करीत असतात.
- (४२) उत्सवादपि नीचानां कलहोपि सुखायते ॥ ३-७०-७६.
नीच वृत्तीच्या लोकांना आनंदोत्सवापेक्षाहि कलहच अधिक प्रिय असतो.
- (४३) दुर्जनो येन केनैव नाशितेनेति हृष्टताम् ॥ ३-८०-८२.
कोणत्या तरी शीतीनें दुसऱ्याचा नाश झाला म्हणजे दुर्जनाला आनंद होत असतो.

(४४) यथानाशेन वा भाव्यं तथोदेत्यशुभामातिः ॥ ३-७१-१७.
जशा रीतीने नाश व्हावयाचा असतो, तथा तऱ्हेची दुर्बुद्धि अगोदर उत्पन्न होते.

(४५) अकृत्रिमं सुखं कीर्तिमायुश्चैवाभिचांछतां ॥
सर्वाभिमतदानेन पूजनीया गुणान्विताः ॥ ३-७७-२६.

अकृत्रिम सुख, कीर्ति आणि आयुष्य ह्यांची इच्छा करणाऱ्या मनुष्याने सर्वांना अभिमत अशा दानाच्या योगाने गुणिजनांचा सत्कार करणेच उचित आहे.

(४६) अपि जीवितदानेन गुणिनं परिपालयेत् ॥ ३-७७-२८.

गुणिजनांच्या रक्षणासाठी प्रत्यक्ष जीवितावर पाणी सोडण्याचा प्रसंग आला तरी ते करण्यास माधार घेतां कामा नये.

(४७) मृतिगुणितिरस्कारो जीविते गुणिसंश्रयः ॥ ३-७७-३१.

गुणिजनांचा तिरस्कार म्हणजेच मृत्यु आणि गुणिजनांचा आश्रय म्हणजेच खरे जीवित.

(४८) न तदस्ति विमोहाय यद्विविक्तस्य चेतसः ॥ ३-७८-२१

(जी स्थिति सामान्य मनुष्यांना भेदून सोडते) तीच विवेकशील चित्ताला (सत्यावस्थ निर्णय करता येत असल्यामुळे) केव्हाहि मोह पाडू शकत नाही.

(४९) विषये हि प्रवर्तते धीमंतः स्वार्थसाधकाः ॥ ३-७८-२३

बुद्धिमान् पुरुष आपल्या कार्यक्षितीच्या वायतीत आडमार्गात न शिरता सरळ मार्गाचेच अवलंबन करीत असतात.

(५०) प्राज्ञं प्राप्य न पृच्छन्ति ये केचित्ते नराधमाः ॥ ३-७८-३३

विद्वानांची गांठ पडली असता प्रश्न विचारून जे आपला संशय नाहीसा करून घेत नाहीत, ते केवळ नराधम होत.

(५१) जायते दर्शनादेव मैत्री विशदचेतसाम् ॥ ३-७८-३५

मोकळ्या मनाची माणसे एकमेकांना भेटतांघर्णांच त्यांची परस्पर मैत्री जमवत असते.

- (५२) राशोरार्त्रि दिनं धर्मो दुष्टभूतविनिग्रहः ॥
स्वधर्मत्यागिनो ये तु ते विनाशानलधनम् ॥ ३-७८-३७
रात्रंदिवस दुष्ट प्राण्यांचा निग्रह करणें हाच राजाचा धर्म आहे, व
जे राजे या स्वधर्माचा त्याग करतात, ते अखेरीस विनाशरूपी अग्नीचें
इंधन बनल्याशिवाय रहात नाहींत.
- (५३) यस्याग्रे न गलति संशयः समूलो
नैवासौ कचिदपि पंडितोक्तिमेति ॥ ३-७९-३३
ज्याच्यापुढें कोणी संशय मांडिला असतां जो त्याचा समूल उच्छेद
करूं शकत नाही, असा पुरुष पंडित या पदवीला प्राप्त होत नाहीं.
- (५४) पूर्वसिद्धस्वभावोयमादेहं न निवर्तते ॥ ३-८२-४०
जोंपर्यंत देह आहे तोंपर्यंत त्याचा पूर्वसिद्ध स्वभाव पालटणें केव्हाहि
शक्य नाहीं.
- (५५) महाशनानामेकांते भोजनं हि सुखायते ॥ ३-८२-४४
ज्यांचा मोठा आहार आहे अशा लोकांना एकांतांत भोजन करणेंच
सुखावद् होत असतें.
- (५६) असतामपि संरुद्धं सौहार्दं न निवर्तते ॥ ३-८२-४७
दुष्टांच्याहि अंतःकरणांत एकदा प्रेम दट झालें म्हणजे तें नाहींच होणें
शक्य नसतें.
- (५७) यथाप्राप्तं हि कर्तव्यमसक्तेन सदा सता ॥
मुकुरेणाकलङ्केन प्रतिविम्वक्रिया यथा ॥ ३-८८-११
एखादा स्वच्छ आरसा आपल्या समोर, येणाऱ्या पदार्थाचें प्रतिबिंब
धारण करतो, त्याप्रमाणें आसक्त न होतां आपलें प्राप्त झालेलें कर्तव्य
प्रत्येकाकें अवश्य करीत राहिलें पाहिजे.
- (५८) न हि जानाति दुर्बुद्धिर्चिनाशं प्रत्युपास्थितम् ॥ ३-१०२-३६
दुर्बुद्धि मनुष्याला आपल्यापुढें येऊन ठेवलेला आपला स्वतःचा नाश
समजून येत नाहीं.

(७१) प्रज्ञावानसहायोऽपि कार्यान्तमधिगच्छति ॥

दुष्प्रज्ञः कार्यमासाद्य प्रधानमपि नश्यति ॥ ५-१२-२३

बुद्धिमान् मनुष्याला कोणत्याहि प्रकारची मदत नसली तरी तो मोठ-
मोठी कार्ये तडीस नेत असतो. पण दुर्बुद्धि मनुष्याला केवढेहि मोठे
सहाय्य असले तरी त्याच्या मुख्य कार्याचाच नाश होतो.

(७२) एतया तदलं मेऽस्तु तुच्छया पूर्वचिन्तया ॥

पौरुषं याति साफल्यं वर्तमानचिकित्सया ॥ ५-२५-१६

गतगोष्टीवद्दल शोक करण्यांत काय अर्थ आहे? वर्तमानकाळी कोणती
गोष्ट कर्तव्य आहे, याचा विचार केल्याने पुरुषप्रयत्न सफल होतो.

(७३) न क्षमन्ते महान्तोऽपि पौनः पुन्येन दुष्क्रियाम् ॥ ५-२०-१२

वारंवार अपराध करणाऱ्या दुर्जनांचे पारिपत्य करणे महात्मांनाहि
अखेरीस भाग पडते.

(७४) राजा ह्याचारकारणम् ॥ ५-३२-२० *

राजा हा प्रजेच्या आचाराला कारणीभूत असतो.

(७५) न तथा दुःखयंत्यगे मज्जंत्यो वज्रसूचयः ॥

वैसादश्येन संवद्धा यथैता वस्तुदृष्टयः ॥ ५-३२-३०

अयोग्य वस्तूचा योग्य वस्तूशी संबंध जडलेला पाहिला म्हणजे अनौ-
चित्य दोषामुळे सूज्ञांना जितकें दुःख होतें, तितकें दुःख अंगांत वज्राच्या
शुष्या टोचल्यानेहि होत नाही.

(७६) गुणवान्निगुणो जात इत्यनर्थकमं विदुः ॥

निर्गुणो गुणवान् जात इत्याहुः सिद्धिदं क्रमम् ॥ ५-३३-४

एखादा मनुष्य प्रथम गुणवान् असून नंतर निर्गुण झाला तर त्याचा
तो क्रम अनर्थकारक आहे असे विद्वान् पुरुष समजतात. परंतु एखादा
पुरुष प्रथम निर्गुण असून नंतर गुणवान् झाला तर त्याचा तो क्रम सिद्धि
प्राप्त करून देणारा आहे, असेच सर्व मानतात.

* राक्षे धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ॥
तं धर्ममनुवर्तते यथा राजा तथा प्रजाः ॥

(७७) महान्तो यत्र नोद्विशास्तत्र विश्वांसवन्मनः ॥ ५-२३-८

ज्या मनुष्यावर किंवा ज्या वस्तूवर महात्मे म्हणजे आपल्याला पूज्य असे आपले वडील, गुरू वगैरे प्रेम करतात, त्यावर सर्वांचा विश्वास बसवा हे अगदी स्वाभाविक आहे.

(७८) लोकनिन्द्यस्य दुर्जन्तोर्जीवितान्मरणं वरम् ॥ ५-४६-४३

लोकांच्या निंदेला प्राप्त झालेल्या दुष्ट पुण्याने जगण्यापेक्षा मरण जाणेंच श्रेयस्कर आहे.

(७९) धीमन्तो न निपेयन्ते पर्यन्ते दुःखदां क्रियाम् ॥ ५-५२-८

बुद्धिमान् पुढप दुःखपर्यवसायी क्रिया करण्याला केव्हांच प्रवृत्त होत नाहीत.

(८०) मौख्यं परममेवाहुः परित्याज्याऽनुशासनम् ॥ ५-५२-३०

ज्याचा सर्वथा त्याग करणेंच उचित आहे, त्याला विनाकारण उपदेश करीत वसणें याच्यासारखा मूर्खपणा दुसरा कोणताच नाही.

(८१) नास्ति शत्रुः प्रकृत्यैव न च मित्रं कदाचन ॥

सुखदं मित्रमित्युक्तं दुःखदाः शत्रवः स्मृताः ॥ ५-५३-५८

कोणी कोणाचा मूळचा शत्रु नाही व मूळचाच मित्रहि नाही. सुख देणारा तो मित्र व दुःख देणारा तो शत्रु असे मानले आहे.

(८२) महतां संगमेनार्तिः कस्य नाम न नश्यति ॥

संदेहं तु परामार्तिमाहुरार्तिविदो जनाः ॥ ५-५८-२६

महात्म्याचा सहवास घडला असता कोणत्या पुण्याचें दुःख नाहीसे होत नाही ? मनात संशय कळोळ उत्पन्न होणें याच्यासारखें भयंकर संकट या जगात दुसरें कोणतेंच नाही, असें ज्ञात्या पुण्याचें म्हणणें आहे.

(८३) रामवद्यवहर्तव्यं न रावणाविलासयत् ॥ नि. पू. २२-२३

रामाप्रमाणें व्यवहार करावा पण रावणाप्रमाणें दुराचरण करूं नये.

(५९) राजते हि पदार्थार्थीर्महतामर्पणाच्छुभा ॥ ३-१०४-३७

एखादी मौल्यवान् आणि शुभवस्तु महात्म्याला अर्पण केली तरच ती शोभायमान होते.

(६०) देहि दीनार्तिहरणात्स्फारतां यांति संपदः ॥ ३-१०६-४२

('देहि' या पदाचा संबंध मागील श्लोकाशी आहे) दीन झालेल्या मनुष्याचें दुःख निवारण केलें असतां दुःख निवारण करणाऱ्याची संपत्ति वृद्धिंगत होत असते.

(६१) यत्कृतं मनसा तात तत्कृतं विद्धि राघव ॥

यत्त्यक्तं मनसा तावच्चत्त्यक्तं विद्धि चानघ ॥ ३-११०-१४

जें मनानें केलें तेंच स्तरोत्तर केलें असें जाण. आणि ज्याचा मनानें त्याग केला त्याचाच त्याग केला असें समज.

(६२) अनुद्वेगः त्रियोमूलमनुद्वेगात्प्रवर्तते ॥

जंतोर्मनोजयो येन त्रिलोकीविजयस्तृणम् ॥ ३-१११-२२

उद्विग्न न होणें हेंच संपत्तीचें मूल आहे. उद्वेगाचा त्याग करून दृढ प्रयत्न केल्यानेच संपत्ति मिळविता येते. ज्यानें आपल्या मनाला जिंकलें, अशा पुरुषाला त्रैलोक्यावर संपादन केलेला विजय सुद्धा तृणाप्रमाणें तुच्छ वाटतो.

(६३) कौहि नाम जगज्जातमाचारं नानुतिष्ठाति ॥ ४-१६-२२

सदाचाराचें उल्लंघन कोणता ज्ञाता पुरुष करणार आहे ?

(६४) अनार्तेन हि संमानो बहुमानो न बुध्यते ॥

पूर्णानां सरितां प्रावृट्पूर स्वल्पो न राजते ॥ ४-२३-५४

पाण्यानें नेहमीं भरलेल्या नद्यांना पावसाच्या लहान लहान सरींनीं येणाऱ्या पुराचें महत्त्व नाही, त्याप्रमाणें ज्याला दुःख कधीं माहीत नाही, अशा मनुष्याचा सन्मान केला असतां त्याला त्याची फारशी किंमत वाटत नाही.

(९१) प्रवृत्तिमुद्यमं प्रज्ञां प्रयुक्ते चेदखेदवान् ॥

अकिंचनोऽपि शक्तत्वं समवाप्नोत्यविघ्नतः ॥ नि. पृ. ८८५

हृदिनिधयी पुरुषार्थे कधीहि खिन्न न होतां प्रभेचा आश्रय कल्ल प्रवृत्ति च उद्यम यांचा जर प्रयोग केला तर तो कंगाल जरी असला तरी निर्विघ्न-पणें मोठा समर्थ होतो.

(९२) नोद्विजंते स्वकार्येषु जना अध्यवसायिनः ॥ नि. पृ. ८८-१९

निधयी लोक आपल्या कार्याविपर्याी उद्विग्न होत नाहीत.

(९३) मौढ्यादागामिनं कालं वर्तमानक्रियाक्रमैः ॥

अशोधयन्नरो दुःखं याति विध्यगजोयथा नि. पृ. ८९-२९

जो पुरुष मूर्खपणानें पुढें ओढवणाऱ्या संकटाचें विवारण करण्याची तजवीज अगोदरच करीत नाही त्याला विध्य गजाप्रमाणें * दुःख भोगावें लागते.

(९४) ज्ञानिनैन सदा भाव्यं राम न ज्ञानबंधुना ॥

अज्ञातारं वरं मन्ये न पुनर्ज्ञानबंधुताम् ॥ नि. उ. २१-१

प्रत्येकांनं ज्ञानी व्हावें, पण (दुसऱ्याला ज्ञान सांगणारा पण त्याप्रमाणें आपण स्वतः न बागणारा) ज्ञानबंधु होऊं नये. अशा ज्ञानबंधूपेक्षा अज्ञानीच श्रेष्ठ आहे, असें मी समजलों.

(९५) व्याचष्टे यः पठति च शास्त्रं भोगाय शिल्पिघत् ॥

यतते न त्वनुष्ठाने ज्ञानबंधुः स उच्यते ॥ नि. उ. २१-३

एखाद्या कारागिराप्रमाणें जो भोगासाठीं अध्यात्मशास्त्राचें पठण व व्याख्यान करितो; पण त्याप्रमाणें बागण्याचा मुळीच प्रयत्न करीत नाही तो ज्ञानबंधु होय.

* या ग्रंथाचा भाग २ रा, चूडालेची गोष्ट ३४ बी. यांतील हत्तीची गोष्ट (पृष्ठ २१९-२२०)

- (८४) प्रज्ञासौजन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन च ॥ नि. पू. २९-६
पौरुषेण न यत्प्राप्तं न तत्कचन लभ्यते ॥ नि. पू. २९-६

शास्त्रयुक्त प्रज्ञा व सौजन्य यासहवर्तमान जे पौरुष त्वानेहि जे प्राप्त होत नाही ते (दुसऱ्यां कशाने) कोठेहि प्राप्त होणे शक्य नाही.

- (८५) यथा प्राप्तिक्षणे वस्तु प्रथमं तुष्टये तथा ॥

न प्राप्येकक्षणादूर्ध्वमिति को नानुभूतवान् ॥ नि. पू. ४४-२

वस्तूची प्राप्ति:होते तेव्हा त्या प्रथमक्षणी ती जशी संतोष देते, तशी त्याच्या पुढच्याक्षणी देत नाही, याचा अनुभव कोणाला आलेला नाही ?

- (८६) रम्यवस्तुक्षयायैव मूढनां जृम्भते पदम् ॥ नि. पू. ६२-२५

सुंदर वस्तूचा नाश करण्यासाठीच मूढ लोकांचे स्थान वाढत असते.

- (८७) सर्वं ह्यभिमतं कार्यमेकनिष्ठस्य सिद्ध्यति ॥ नि. पू. ६४-१५

जो एकनिष्ठ असतो त्याचे सर्व इच्छित कार्य सिद्ध होते.

- (८८) प्राप्तकालं कृतं कार्यं राजते नाथ नेतरत् ॥

घसन्ते राजते पुष्पं फलं शरदि राजते ॥ नि. पू. ८४-२२

योग्यसमयी केलेलेच कार्य शोभते, दुसरे शोभत नाही. वसंतऋतूमध्ये फूल शोभते आणि शरदऋतूत फळ शोभते.

- (८९) अप्राप्तकारिणं भूर्प रोधयन्ति च वै प्रजाः ॥

रोधयन्ति ह्यकार्येभ्यः प्रभुं भृत्याः परस्परम् ॥ नि. पू. ८४-२७

अप्राप्तकार्य करणाऱ्या राजाला प्रजा रोध करतात. खरे सेवक आपल्या प्रभूला अकार्यापावून परतवितात व प्रभूहि आपल्या सेवकांचे अकार्यापावून निवारण करतात.

- (९०) समग्रानंदवृंदानामेतदेवोपरि स्थितम् ॥

यत्समानमनोवृत्तिसंगमास्यादने सुखम् ॥ नि. पू. ८५-४३

समान मनोवृत्तीच्या मनुष्यांच्या समागमाचे सुख अनुभाविणे हे सर्व आनंद समूहाच्या अग्रभागी स्थित आहे.

(१०१) सा स्त्री यानुगता भर्ता सा श्रीर्यानुगता सता ॥

सा धीर्या मधुरोदारा साधुता समदृष्टिता ॥ नि. उ. ६५-६

जिचा पति अनुकूल असतो तीच (खरी माग्यवती) स्त्री, जिचा साधू पुरुष उपभोग घेतात तीच (सार्थकी लागलेली) लक्ष्मी, जी शमदमादि संपत्तीने मधुर व उदार असते तीच बुद्धि आणि समदृष्टि असणारा मनुष्यच खरा साधू होय.

(१०२) नाधयो व्याधयेनैव नापदो न दुरीतयः ॥

कुर्वन्ति मनसोवाधां दंपत्योरनुरक्तयोः ॥ नि. उ. ६५-७

परस्परावर अनुरक्त असलेल्या पतिपत्नींच्या मनाला आधि, व्याधि, आपत्ति व अतिशुष्टि इत्यादि संकटें दुःख देत नाहीत.

(१०३) अद्योऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोऽपि चूर्ण्यते ॥

वाणोऽप्येति महालक्ष्यं पश्याम्यासविजृम्भितम् ॥ नि. उ. ६७-२६

अभ्यासाचा म्हणजे पुनः पुनः एखादी गोष्ट केल्याचा परिणाम पहा. या अभ्यासाने अज्ञदेखील तज्ज्ञ होतो. पर्वताचे चूर्ण देखील अभ्यासाने हळूहळू होऊं शकते आणि अचेतन असलेला वाण देखील धनुर्बराभ्या अभ्यासामुळेच सूक्ष्म लक्ष्याचा वेष करू शकतो.

(१०४) अभ्यासेन कटु द्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ॥

अन्यस्मै रोचते निवस्त्यन्यस्मै मधु रोचते ॥ नि. उ. ६७-२८

अभ्यासाने कटू पदार्थादि आवडू लागतो. एखाद्याला मध आवडतो तर एखाद्याला अभ्यासामुळे कटु लिंबूच आवडतो.

(१०५) पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ॥

पुरुषार्थः सप्रेवेह तेनास्ति न विना गतिः ॥ नि. उ. ६७-४३

पुनः पुनः तेंच तेंच करणें याला अभ्यास असे म्हणतात. हाच पुरुषार्थ होय. या अभ्यासावांचून मनुष्याला (आपली सर्व वाजूनीं उन्नति करून घेण्याकरिता) दुसरा मार्ग नाही.

(१०६) द्वे हेमनभसी तस्मिन्न नष्टे प्रलयानले ॥ नि. उ. ७५-५४

त्या प्रलयाग्नीमध्ये सोने व आकाश या दोन वस्तूच फक्त जळल्या नाहीत.

(९६) यो यो बोधातिशयवास्तं तं पृथगुपास्व भोः ॥
संगमे कथयोदेति तेषां वादपिशाचिका ॥ नि. उ. ३२-२०
जो जो अतिशय ज्ञानसंपन्न असेल त्या एकव्याची तूं उपासना कर.
कारण एकाचवेळीं अनेक विद्वानांचा सहवास केल्यास त्यांच्या संभाषणांतून
वादरूपी पिशाच उत्पन्न होतें.

(९७) अतः प्रत्येकमेकांते प्राज्ञः सेवेत पंडितम् ॥
एकीकृत्य तदुक्तांस्तानर्थान् बुध्या विचारयेत् ॥
नि. उ. ३२-२२

यास्तव शहाण्या पुरुषानें प्रत्येक विद्वानांचा एकांतांत सहवास करावा
आणि त्यांनीं सांगितलेल्या सर्व गोष्टींचा स्वतःच्या बुद्धीनें चांगला विचार
करावा.

(९८) विपश्चित्संगमैर्युद्धिं नीत्या परमतीक्ष्णताम् ॥
अज्ञानलतिका सैका कणशः क्रियतामलम् ॥ नि. उ. ३२-२४
विद्वानांच्या संगतीनें बुद्धीला अतिशय तीक्ष्ण करून तिच्या योगानें
अज्ञानरूपी लतिकेला छिन्नभिन्न करून टाकावी.

(९९) इहैव नरकव्याधेर्युक्तिं न करोति यः ॥
गत्वा निरौपधं स्थानं स रुजः किं करिष्याति ॥ नि. उ. ३३-१४

जो मनुष्य नरकव्याधीची चिकित्सा येथेंच करीत नाही, तो साधुसमागम
व सन्ध्यास एतद्रूप औषध जेथें मिळणें शक्य नाही, अशा स्थावरादि योनींत
जाऊन काय करणार ?

(१००) हता नरिसनाथा स्त्री हताऽसंस्कारिणी च धीः ॥
हता दुर्जनभुक्ता श्री हता वेश्यादृता च ह्रीः ॥ नि. उ. ६५-५

जिचा पति नीरस आहे, अशा स्त्रीचें जिणें न्यर्थ आहे. शास्त्रसंस्कार
शून्य बुद्धि फुकट आहे, दुर्जनांनीं उपभोगिलेली संपत्ति नष्ट झाल्यासारखीच
आहे, तशीच संकुल, आचार इत्यादिकास उचित असलेली पुरुषांची
वज्रा वेश्यांनीं हरण केल्यास तीहि नष्टच झाली आहे.

(१०१) सा स्त्री यालुगता भर्ता सा श्रीर्यालुगता सता ॥

सा धीर्या मधुरोदारा साधुता समदृष्टिता ॥ नि. उ. ६५-६

जिचा पति अनुकूल असतो तीच (सखी भाग्यवती) स्त्री, जिचा साधू पुरुष उपभोग घेतात तीच (सार्थकी लागलेली) लक्ष्मी, जी शमदमादि संपत्तीने मधुर व उदार असते तीच बुद्धि आणि समदृष्टि असणारा मनुष्यच खरा साधू होय.

(१०२) नाधयो व्याधयो नैव नापदो न दुरीतयः ॥

कुर्वन्ति मनसाद्वाधां दंपत्योरनुरक्तयोः ॥ नि. उ. ६५-७

परस्परावर अनुरक्त असलेल्या पतिपत्नींच्या मनाला आधि, व्याधि, आपत्ति व अतिशुष्टि इत्यादि संकटें दुःख देत नाहीत.

(१०३) अन्नोऽपि तज्ज्ञतामेति शनैः शैलोऽपि चूर्ण्यते ॥

वाणोऽप्येति महालक्ष्यं पश्याभ्यासविजृम्भितम् ॥ नि. उ. ६७-२६

अभ्यासाचा म्हणजे पुनः पुनः एखादी गोष्ट केल्याचा परिणाम पहा. या अभ्यासाने अन्नदेखील तज्ज्ञ होतो. पर्वताचे चूर्ण देखील अभ्यासाने हल्लहल्ल होऊं शकतें आणि अचेतन असलेला वाण देखील धनुर्धराभ्यास अभ्यासामुळेच सूक्ष्म लक्ष्याचा वेध करूं शकतो.

(१०४) अभ्यासेन कटु द्रव्यं भवत्यभिमतं मुने ॥

अन्यस्मै रोचते निवस्त्वन्यस्मै मधु रोचते ॥ नि. उ. ६७-२८

अभ्यासाने कटु पदार्थाचे आवडू लागतो. एखाद्याला मध आवडतो तर एखाद्याला अभ्यासामुळे कटु लिंबूच आवडतो.

(१०५) पौनःपुन्येन करणमभ्यास इति कथ्यते ॥

पुरुषार्थः सपद्येद् तेनास्ति न विना गतिः ॥ नि. उ. ६७-४३

पुनः पुनः तेंच तेंच करणें याला अभ्यास असें म्हणतात. हाच पुरुषार्थ होय. या अभ्यासावांचून मनुष्याला (आपली सर्व बाजूंनी उत्तरीत करून घेण्याकरिता) दुसरा मार्ग नाही.

(१०६) द्वे हेमनभसी तस्मिन्न जग्रे प्रलयानले ॥ नि. उ. ७५-५४

त्या प्रलयाग्नीमध्ये मोर्गे व आकाश या दोन वस्तूच फक्त जळल्या नाहीत

(१०७) अद्यैव न चिकित्सां यः करोति मरणापदः ॥
संप्राप्तायां मृतौ मूढः करिष्यति किमातुरः ॥

नि. उ. १०३-३८-

मरणरूपी आपत्तीची चिकित्सा जो मूढ मनुष्य आजच्या आज करीत नाही, तो मरणकाल प्राप्त झाला असता पीडित झाल्यावर काय करू शकेल ?

(१०८) अवश्यं भवितव्योर्थः न कदाचन केनचित् ॥

विधातुमन्यथा शक्यस्तन्न क्षरति यत्नतः ॥ नि. उ. १५५-५३

अवश्य होणारी गोष्ट कधीच कोणाला वर्तमान प्रयत्नानेहि टाळता येणं शक्य नाही.

(१०९) ना यथा यतते नित्यं यद्भावयति यन्मयः ॥

याद्वगिच्छेच्च भवितुं तादृग्भवति नान्यथा ॥

नि. उ. १५७-३१

मनुष्य नित्य ज्यासाठी अगदी तन्मय होऊन अनन्य भावाने प्रयत्न करतो ब जसे होण्याची इच्छा करतो, तसाच तो होतो, एरवी कधीहि होत नाही.

(११०) अद्यैव कुरु यच्छ्रेयो वृद्धःसक्तिं करिष्यसि ॥

स्वमात्राप्यापि भासय भवन्ति हि विपर्यये ॥

नि. उ. १६२-२०

आजच आपले कल्याण करून घे. तू वृद्ध झाल्यावर काय करणार ? कारण वृद्धापकाळी आपली गात्रेच आपणांला भारभूत होत असतात.

(१११) आयुषः क्षण एकोऽपि सर्वरत्नैर्न लभ्यते ॥

नीयते तद्वृथा येन प्रमादः सुमहानहो ॥ नि. उ. १७५-७८

आयुष्याचा एक क्षणसुद्धा रत्नांच्या राशी दिल्यानेहि मिळणार नाही, हे जर निश्चित आहे, तर आयुष्य व्यर्थ घालविणे हा मोठा बेसावधपणा नव्हे काय ?

(३) धार्मिक सुभाषितें.

- (१) रागद्वेषतमः क्रोधमदमात्सर्यवर्जनम् ॥
 विना राम तपोदानं क्लेश एव न यास्तवम् ॥ ३-६-१०
 राग, द्वेष, तम, क्रोध, मद, मत्सर हे दोष टाकल्याशिवाय जें तप, दान वगैरे केलें जातें, तें केवल क्लेशच आहेत. (तें चित्तशुद्धीचें खरें साधन नव्हें.)
- (२) रागाद्युपगते चित्ते वंचयित्वा परं धनम् ॥
 यदर्ज्यते तस्य दानाद्यस्यार्यास्तस्य तत्फलम् ॥ ३-६-११
 लोभादिकांनीं चित्त मलिन झालें असतां दुसऱ्याला फसवून त्याच्या-
 पासून जें घन मिळविलें जातें त्या द्रव्याचें दान करण्यापासून जें पुण्यफल
 प्राप्त होतें, तें दान करणाऱ्याला न मिळतां ज्याला छुवाडून तें द्रव्य
 मिळविलें असतें त्याला त्याचें पुण्य फल मिळतें.
- (३) रागाद्युपगते चित्ते व्रतादि क्रियते च यत् ॥
 तर्ह्यमः प्रोच्यते तस्य फलमस्ति मनाद्वा च ॥ ३-६-१२
 कामक्रोधादिकांनीं अभिभूत झाला असतां जीं व्रतें किंवा जे नियम केलें
 जातात, त्याला दंभ असें म्हणतात. कर्त्याला त्याचें फल सुळींच मिळत नाहीं.
- (४) स्वकर्मधर्मे हसति हसत्यायुर्नृणामिह ॥
 वृद्धे वृद्धिमुपायति सममेव भवेत्समे ॥ ३-५४-३०
 ज्या मनुष्यांनीं स्वकर्माचें व स्वधर्माचें आचरण केलें नाहीं तर त्यांचें
 आयुष्य कमी होतें; व जर तसें त्यांनीं केळें तर युगमर्यादेनें मनुष्याच्या
 आयुष्याची मर्यादा ठरलेल्या मुदतीपर्यंत ती माणसें वाचतात व जास्त
 उच्च मावनेनें आणि धर्देनें कर्म करणाऱ्या मनुष्यांची आयुमर्यादा युग
 मर्यादेपेक्षांहि जास्त वाढते.*

* याचें सविस्तर वर्णन या ग्रंथाचा भाग १ ला. 'मृत्यु व मृत्यूनंतरची स्थिति' पृष्ठ १३६ यांत करण्यांत आलेलें आहे.

(५) तपसैव महोत्रेण यद्दुरापं तदाप्यते ॥ ३-६८-१४

कोणतीहि दुर्लभ गोष्ट उग्र तपश्चर्येने साध्य होत असते.

(६) अपि पुण्यशरीराणां जातिबंधो न शाम्यति ॥ ३-७०-३२

मोठी तपश्चर्या करून एखाद्या प्राण्याने कितीहि पुण्य संरादन केले तरी शेवटी तो आपल्या जातीवर जायचाच.

(७) यदार्यगर्हितं यद्वा न्यायेन न समर्जितम् ॥

तस्माद्भासाद्वरं मन्ये मरणं देहिनामिदम् ॥ ३-७६-७

न्यायाला विरुद्ध किंवा आर्यजनानीं मित्र ठरविलेले एखादे कृत्य करून आपले पोट जाळण्यापेक्षा मनुष्याने मरून जाणेच श्रेयस्कर !

(८) अन्यायोपार्जितस्तुथी भुक्तः सन्नि गरायते ॥ ३-७६-८

अन्यायाने मिळविलेल्या अन्नाचे सेवन केले असता ते अन्न विषवत् होत असते. (अनर्थ निर्माण करीत असते)

(९) स्वधर्मेण च हिंसैव महाकृणया समा ॥ ३-८२-४६

(बंध्यजनांचा वध करणे ही धर्मशास्त्रदृष्ट्या हिंसा होत नाही.) कारण धर्मानुरूप केलेल्या हिंसेची योग्यता दयेइतकीच श्रेष्ठ आहे.

(१०) यदवध्यवधात्पापं वध्यत्यागात्तदेव हि ॥ ३-९०-३

अवध्याचा वध केल्याने जितके पातक लागते, तितकेच पातक वध्याचा वध न केल्याने लागत असते.

(११) केनापेदि विचार्यते वर्णधर्मकुलक्रमाः ॥ ३-१०६-५२

आपत्तीमध्यें कोणताहि मनुष्य वर्ण, धर्म किंवा आपली कुलपरंपरा याचा विचार करतो का ?

(१२) पापस्य हि मया लोको राम धर्मे प्रवर्तते ॥ ५-७५-३७

पापाच्या भयानेच लोकांची धर्माकडे प्रवृत्ति होत असते.

- (१३) येन प्राप्तेन लोकेऽस्मिन्न प्राप्यमवशिष्यते ॥
तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेषं कर्मविपूचिका ॥ नि. उ. ७४-१७
- जें प्राप्त झालें असतां या लोकांत कांहीं अधिक मिळावयाचें रहात
नाहीं तेंच करणें याला मी 'सुकृत' समजतों. बाकीचें कर्म म्हणजे
पटकीप्रमाणें अपवित्र व दुःखदायक होय.
- (१४) सर्वं त्यजति यस्तस्य सर्वमेवोपतिष्ठते ॥ ९३-५९-१
- जो सर्व टाकतो त्याला प्रारब्धवशात् सर्व अनायासानें प्राप्त होतें.
- (१५) सर्वत्यागो महाराज सर्वसंपत्समाश्रयः ॥
न गृण्हाति हि यत्किंचित्सर्वं तस्मै प्रदीयते ॥ नि. पू. ९३-६२
- हे राजन् ! सर्वत्याग हाच सर्व संपत्तीचा श्रेष्ठ आश्रय आहे. जो
कांहीं घेत नाही त्यालाच सर्व दिलें जातें.
- (१६) एतावज्जन्मसाफल्यं सौभाग्यमविखंडितम् ॥
रसिकः पेशलाचारो यन्मर्यास्तरुणः पतिः ॥ नि. उ. ६५-४
- झीला तरुण, रसिक व बिलासी पती असणें हेंच जन्मसाफल्य व
अखंडित सौभाग्य होय.

शुद्धिपत्र.

पृष्ठ.	सुभाषित.	ओळ.	अशुद्ध.	शुद्ध.
७	(३१)	१	मूढोत्तारण	मूढोत्तारण
१६	(८५)	९	विपेवन्ते	निपेवन्ते
२४	(१३१)	१६	शस्त्रैः	शस्त्रैः
२७	(१४३)	१०	चालवील	चालतील
२७	(१४६)	२२	विदुर्ज्ञानं	विदुर्ज्ञानं
२९	(१५२)	७	शान्तियथा	शान्तिर्यथा
३०	(१६०)	२४	श्रुतपाठपाञ्छयेत्	श्रुतपाठजपाञ्छयेत्
३०	(१६०)	२६	प्राणवादिर्काचा	प्राणवादिर्काचा
३१	(१६५)	२२	माभ्रातै	माभ्रातै
३३	(टीप)	२७	गुह्यं	गुह्य
३८	(२२)	२७	संयुक्तिक	संयुक्तिक
४५	(६८)	१९	मार्गाचा	मार्गाचें
४६	(७५)	१५	दुःखव्यत्यगे	दुःखव्यत्यगे
४८	(८४)	२	यत्प्राप्तं	यत्प्राप्तं

या ग्रंथांत आलेले पारिभाषिक शब्द व त्यांच्या व्याख्यांचें स्थलनिर्देश.

पृष्ठे.

पारिभाषिक शब्द.

भाग १ ला. (तत्त्वज्ञान).

(१) अधिष्ठान, अध्यस्त व अध्यास.	२०१
(२) अनंतकोटिब्रह्मांडनायक.	१६७
(३) अभाव (प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव व अत्यंताभाव).	१७१
(४) अभ्यास (ब्रह्माभ्यास).	३०८-३०९
(५) अवस्था (जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्या).	२३२-२३४
(६) अविद्या.	१९२ व २६३
(७) असंसक्त.	३५४
(८) अहंकार.	२१६
(९) आकाश (चिदाकाश, चित्ताकाश व भूताकाश).	१६२-१६३
(१०) आत्मा.	२४४
(११) आत्मख्याति.	२०३
(१२) आतिवाहिक देह.	१२५
(१३) आधिभौतिक देह.	१२५
(१४) आनंद (प्रिय, मोद व प्रमोद).	२६८
(१५) आवरण.	२०८
(१६) आसक्ति. (बंधा व बंध्या).	३४८
(१७) आर्य.	२९३
(१८) ईश्वर.	१९२
(१९) ऋतम्.	२४४
(२०) कर्म.	२१६
(२१) कर्मत्याग.	३५५

पारिभाषिक शब्द.	पृष्ठ.
(२२) कलना.	१९६
(२३) कल्पना.	२१६ व ३५६
(२४) कुंडलिनी.	१४८
(२५) चित्त.	२१६
(२६) जगन्निवास.	१६७
(२७) जीव.	१२४
(२८) त्रिपुटी.	१८३
(२९) दृष्टांत.	१३१
(३०) दैव.	७० व ७३
(३१) नाडी (सुषुम्ना, इडा व पिंगला).	१४७
(३२) निवृत्त पुरुष.	१३१
(३३) नियति.	७९
(३४) निषेधमुखाने.	१४९
(३५) परम्.	१४४
(३६) परमार्थ.	१४९
(३७) पञ्चीकरण.	१४९
(३८) प्रत्यक्ष (योगीप्रत्यक्ष, मनःप्रत्यक्ष, मुख्यप्रत्यक्ष व आत्मप्रत्यक्ष).	२७
(३९) प्रमाणदोष, प्रमेयदोष, व प्रमातृदोष.	१४९
(४०) प्रवृत्त पुरुष.	१४९
(४१) प्राणायाम.	१४९
(४२) पुर्यष्टक.	१४९
(४३) पौरुष.	१४९
(४४) ब्रह्म.	१४९
(४५) ब्रह्मांजलि.	१४९
(४६) बुद्धि.	१४९
(४७) भावना.	१४९
(४८) भेद (स्वगत, सजातीय व विजातीय).	१४९

पारिभाषिक शब्द.

(४९) मन.	२३६
(५०) मरण.	१३४
(५१) माया.	१९१
(५२) मुक्ति.	३२५
(जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति).	३४६
(सालोक्यमुक्ति, समीप्य मुक्ति, साहचर्य मुक्ति व सायुज्य मुक्ति).	२७३
(५३) राजविद्या.	४९
(५४) वाद (अजातवाद, सर्वत्रल्लवाद, मायावाद, विवर्तवाद).	१६९ व १७०
(अभ्युपगम्यवाद).	२४८
(५५) वासना.	१९६
(५६) विचार (अर्थानर्थानुबन्ध विचार. सारासार विचार, हेयोपादेय विचार, प्रमार्णतात्पर्य विचार व आत्मतत्त्व-परीक्षा विचार).	८७-८८
(५७) विकार.	२५१
(५८) विधिमुलाने.	२४९
(५९) विक्षेप.	२०८
(६०) वैरोग्य (सात्त्विक व राजस).	५९
(६१) व्याप्ति (वृत्तिव्याप्ति व फलव्याप्ति).	२९
(६२) योग (महायोग).	३-४
(सांख्ययोगी व योगयोगी).	१०३
(हट्टयोग, राजयोग, योगयोग व ज्ञानयोग).	३७९
(६३) शम.	८६
(६४) पङ्क्ति (उपक्रमोपसंहार, अभ्यास. अपूर्वता, फल, अर्थवाद व उपपादन).	४३
(६५) संकल्प.	२२० व ३५६
(६६) संकल्पत्याग.	३५७
(६७) सत्संग.	९०

पारिभाषिक शब्द.

पृष्ठ.

(६८) संतोष.	८९
(६९) सत्य (पारमार्थिक, व्यावहारिक व प्रातिभाषिक)	२४४ व २६०
(७०) संवेदना.	१९६
(७१) सञ्छाल.	७६
(७२) सञ्जन.	७६
(७३) सत्त्व.	२२१
(७४) संप्रयोग.	२०२
(७५) समाधि (सविकल्प व विविकल्प).	३७०-३७१
(सद्गज).	३७३
(७६) सादृश्य.	२०२
(७७) साधनचतुष्टय.	८३
(७८) स्मृति.	११३
(७९) सिद्धि.	१४४
(८०) सुखदुःख.	२६५
(८१) हिरण्यगर्भ.	११० व ११२
(८२) शानवंश.	३०५

भाग २ रा (सुरक्ष गोष्ठी),

(८३) असंर्द्धय.	१५८
(८४) अंतःसार.	२९०
(८५) आत्मचिंता.	१८०
(८६) संर्द्धय.	१५८
(८७) चित्ताग्राम्य.	१६०
(८८) श्रेयसाधना त्याग.	१२९
(८९) प्राणचिंता.	१८०
(९०) यत्नाग्राम्य.	१६०